

मूल्य रु. २८-००

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे

Dr B.R. Andhare

भाषांतरमाला क्रमांक ३२

नानासाहेब पेशवे आणि स्वातंत्र्ययुद्ध

“Nanasaheb Peshwa and
the Fight for Freedom”

by
Anandswarup Mishra

अनुवादक :
डॉ. वा. रा. ढमढेरे

महाराष्ट्र राज्य
साहित्य व संस्कृति मंडळ
१९७३

प्रथमावृत्ती : १९७३ (शके १८९५)

© महाराष्ट्र राज्य

साहित्य व संस्कृती मंडळ, १९७३

प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य

साहित्य व संस्कृती मंडळ,

सचिवालय, मुंबई ४०००३२.

मूळ प्रकाशक :

निर्देशक,

सूचना विभाग,

उत्तर प्रदेश,

लखनौ (१९६१)

मुद्रक :

म. शं. साठे,

प्राज्ञ प्रेस,

वाई (जि. सातारा)

किंमत रु. : २८ /—

अनुक्रमणिका

पुरस्कार	पृष्ठ
प्रस्तावना	दोन
अनुवादकाचे निवेदन	सोळा
	तीन

भाग १ ला

पार्श्वभूमी आणि कारणे

प्रकरण १ ले : प्रास्ताविक	पृष्ठ
२ रे : आपला देश, आपला इतिहास, आणि संस्कृती	१
३ रे : १८५७ चे इतिहासातील स्थान	१८
४ थे : ईस्ट इंडिया कंपनी	४९
५ वे : पुण्याचे पेशवे	५५
६ वे : दुसरे बाजीराव शेवटचे पेशवे	८१
७ वे : ब्रह्मावर्त अथवा बिठूर	१५४
८ वे : बिठूर येथील बाजीरावांची हद्दपारी	१७६
९ वे : नानासाहेबांचे कुल आणि बालपण	१८९
१० वे : नानासाहेबांना उत्तराधिकारप्राप्ति	१९८
११ वे : आधीची बंडे	२११
१२ वे : १८५७ च्या सुमाराची इंग्लंडची परिस्थिती	२४१
१३ वे : १८५७ मधील हिंदुस्थानची परिस्थिती	२५३
१४ वे : 'बंडा' ची कारणे	२६७

भाग २ रा

बंड व त्याचे पारिपत्य

१५ वे : बंडाची आखणी व तयारी :	
नानासाहेबांची कर्तबगारी	३०५

(२)

१६ वे :	उठावाची सुरुवात : मंगल पांडे याचे आत्मार्पण	३१९
१७ वे :	मीरत येथील बंड व त्याचा प्रसार . . .	३२७
१८ वे :	कानपूरचे बंड नानासाहेबांची पुढारी म्हणून निवड . . .	३४१
१९ वे :	‘ तटबंदी ’चा वेढा जनरल व्हीलर शरण येतो.	३५७
२० वे :	सत्तीचौरा घाट . . .	३६७
२१ वे :	जनरल व्हीलर व त्याच्या मुली . . .	३८०
२२ वे :	नानासाहेबांचे सिंहासनारोहण . . .	३८९
२३ वे :	ब्रिटिश लोक कानपूर पुनः जिंकतात . . .	३९९
२४ वे :	नानासाहेब कानपूर व बिठूर सोडून जातात	४१०
२५ वे :	बिबीघर . . .	४१६
२६ वे :	सत्तीचौरा आणि बिबीघर येथील प्रकारांबद्दलची जबाबदारी . . .	४३१
२७ वे :	कानपूर व बिठूर येथील ब्रिटिशांनी घेतलेला सूड	४५९
२८ वे :	बिठूरची लढाई . . .	४६८
२९ वे :	कानपूर हिंदी फौजांनी जिंकले व सोडले. . .	४७४
३० वे :	पुनश्च बिठूर नानासाहेबांचा खजिना. . .	४८७
३१ वे :	दिल्लीतील उठाव बहाद्दूरशहा बादशहा . . .	४९३
३२ वे :	राणी लक्ष्मीबाई आणि झांशीचे बंड . . .	५१४
३३ वे :	अयोध्येची बेगम हजरत महल : लखनौचा उठाव	५४२
३४ वे :	बांध्याचे व फरुखाबादेचे नबाब . . .	५७७
३५ वे :	बाबू कुंवरसिंग बिहारचा वीर . . .	५९५
३६ वे :	इतर ठिकाणचे बंड . . .	६०४
३७ वे :	शेवटची लढाई . . .	६५०
३८ वे :	ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना . . .	६५२
३९ वे :	‘ बंड ’ हा लोकांचाच उठाव होता फक्त शिपायांचे बंड नव्हते . . .	६८१
४० वे :	अपयशाची कारणे . . .	६८९

(३)

भाग ३ रा

‘बंडाचा’ परिणाम व फलनिष्पत्ती

४१ वे :	ईस्ट इंडिया कंपनीचा अस्त :	
	राणीचा जाहीरनामा . . .	६९४
४२ वे :	नानासाहेबांचे अखेरचे दिवस . . .	७०५
४३ वे :	नानासाहेब म्हणून संशय असलेल्या व्यक्ती . . .	७३८
४४ वे :	तात्याटोपे यांची चौकशी व मृत्यू . . .	७६१
४५ वे :	‘बंडा’तील इतर पुढाऱ्यांचे अखेरचे दिवस . . .	७८८
४६ वे :	स्मारक उद्यान . . .	७९६
४७ वे :	अजनाल्याची विहीर . . .	८१६
४८ वे :	काही स्फुट विचार . . .	८२०
४९ वे :	राष्ट्रीयत्वाचा विकास :	
	महात्मा गांधींचे मार्गदर्शन . . .	८२९
५० वे :	आपले स्वातंत्र्य : त्याचा अर्थ . . .	८३९
५१ वे :	नानासाहेब आणि इतिहास यांपासून	
	आलेला धडा आपण विसरू नये . . .	८४४

भाग ४ था

परिशिष्टे

परिशिष्ट १ ले :	१८५७ मधील कंपनीची सैन्यव्यवस्था . . .	८५१
२ रे :	काही जीवितचरित्रे : हिंदी . . .	८६१
३ रे :	आणखी काही जीवनचरित्रे : इंग्रज . . .	८८३
४ थे :	काही मनोरंजक गोष्टी . . .	९००
५ वे :	नानासाहेबांचा कालानुक्रम . . .	९१५
६ वे :	उपसंहार . . .	९१९
सूची . . .		१ ते २० पृ०

पुरस्कार

मराठी भाषेला व साहित्याला ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रात पश्चिमी भाषांचा दर्जा प्राप्त व्हावा, इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इत्यादी भाषांना जसे विद्यापीठीय स्तरावर स्वयंपूर्ण महत्त्व प्राप्त झाले आहे तसे मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे, इंग्रजी भाषेला व साहित्याला आज भारतीय विद्यापीठांमध्ये जसे प्रमुख स्थान आहे तसे स्थान, महाराष्ट्रामधील विद्यापीठांत मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे या उद्देशाने साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने वाङ्मय-निर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. विश्वकोश, मराठी महाकोश, वाङ्मयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला इत्यादी योजना या कार्यक्रमांत अंतर्भूत आहेत.

२. संस्कृत व अन्य भारतीय भाषांतील आणि त्याचप्रमाणे इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, रशियन, ग्रीक, लॅटीन, इत्यादी पश्चिमी भाषांतील अभिजात ग्रंथांचे व उच्च साहित्यामधील विशेष निवडक पुस्तकांचे भाषांतर किंवा सारांश अनुवाद अथवा विशिष्ट विस्तृत ग्रंथांचा आवश्यक तेवढा परिचय करून देणे हा भाषांतरमालेचा उद्देश आहे.

३. भाषांतर-योजनेतील पहिला कार्यक्रम मंडळाने आखून, ज्यांना अग्रक्रम दिला पाहिजे अशी पाश्चात्य व भारतीय भाषांतील सुमारे २०० पुस्तके निवडली आहेत. होमर, व्हर्जिल, एस्किलस्, अँरिस्टोफेनीस, युरिपिडिस, प्लेटो, अँरिस्टॉटल, थॉमस अँक्वाइनस, न्यूटन, डार्विन, रूसो, कांट, हेगल, जॉन स्टुअर्ट मिल, गटे, शेक्सपीअर, टॉल्स्टॉय, दोस्तएवस्की, स्तानिस्लाव्स्की, बर्ट्रांड रसेल, रुथ बेनेडिक्ट, रायशेन्बाख, व्हाइटहेड, क्रोचे, मालिनाव्स्की, कॅसिरेर, गॉर्डन व्ही. चाइल्ड इत्यादिकांचा या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे. संस्कृतमधील वेद, उपनिषदे, महाभारत, रामायण, 'भरताचे नाट्यशास्त्र,' 'संगीतरत्नाकर,' 'ध्वन्यालोक,' 'प्राकृतातील 'गाथासप्तशती,' त्रिपीटकातील निवडक भाग इत्यादिकांचाही या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे.

४. आनंदस्वरूप मिश्रा यांनी लिहिलेला "Nanasaheb Peshwa and the Fight for Freedom" हा ग्रंथ उत्तर प्रदेश शासनाने

(२)

सन १९६१ मध्ये प्रकाशित केला. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाविषयी सर्व उपलब्ध माहिती इंग्रजी ग्रंथात एकत्रित केली असल्यामुळे हा ग्रंथ मराठीत भाषांतरित होणे मंडळास आवश्यक वाटले. नानासाहेबांचा शेवट, शिवपुरीला फाशी देण्यात आलेले तात्या टोपेच होते की दुसरे कोणी होते, इत्यादी अद्यापही गूढ असलेल्या विषयांवर बरीच माहिती उपलब्ध साधनसामग्रीच्या आधारे या ग्रंथात दिलेली आहे. या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद डॉ. वा. रा. ढमढेरे यांनी केला असून तो “नानासाहेब पेशवे आणि १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध” या शीर्षकाने मंडळाच्या भाषांतर योजनेत प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे. या विषयावर फारच थोडे लेखन झालेले आहे. म्हणून हा ग्रंथ मराठीत प्रकाशित झाल्यावर या विषयावरील मराठी वाचकांची जिज्ञासा बरीचशी पूर्ण होईल अशी मंडळास आशा आहे.

५. या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद प्रकाशित करण्यास मंडळास परवानगी दिल्याबद्दल मूळ इंग्रजी ग्रंथाचे प्रकाशक निदेशक, सूचना विभाग, उत्तर प्रदेश, लखनौ यांचे मंडळाच्या वतीने मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

वाई

बलिप्रतिपदा शके १८९५
२७ ऑक्टोबर, १९७३.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी,

अध्यक्ष,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ,

प्रास्ताविक

(१) उत्तर प्रदेश सरकारने 'नानासाहेब पेशवा' या नावाचा मोठ्या आकाराचा ६०० पानांचा इंग्रजी ग्रंथ इ. स. १९६१ मध्ये प्रसिद्ध केला. ग्रंथाचे लेखक श्री. आनंदस्वरूप मिश्रा असून कै. डॉ. संपूर्णानंद यांची त्याला प्रस्तावना आहे. तो प्रसंगोचित अनेक चित्रांनी सजविलेला आहे. असा हा दर्शनीय आणि वाचनीय ग्रंथ माझे विद्यार्थी-मित्र डॉ. वासुदेव रामचंद्र ऊर्फ अप्पासाहेब ढमढेरे यांनी माझ्याकडून नेला. पुढे आपण त्याचे मराठी भाषांतर करीत आहो असे त्यांनी मला सांगितले. डॉ. ढमढेरे यांचा व्यवसाय वैद्यकीचा. ते अनेक सार्वजनिक कामात निरपेक्षपणे झटत असतात. हळूहळू ते व्यवसायातून निवृत्त झाले आहेत. एक दिवस त्यांनी मला सांगितले की "मी ग्रंथाचे भाषांतर पूर्ण केले आहे आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृतिमंडळ याने तो छापण्यास घेतला आहे. तुमची प्रस्तावना पाहिजे." मी संमती दिली. पुढे पहातो तो डॉ. ढमढेरे यांच्या ग्रंथाची छापील ९२५ पृष्ठे झाली होती !

"नानासाहेब आणि १८५७ सालचे बंड" असे या मराठी पुस्तकाचे नाव आहे. मूळ ग्रंथात एके जागी "नानासाहेब अँड दि फाइट फॉर परीडम" असे नाव या ग्रंथास दिले आहे. या विषयाकडे देशाचे लक्ष या वेळेला जाण्यास एक कारण घडले. १९५७ साली १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाची शताब्दी पडत होती आणि भारत सरकारने सन १९५२ च्या सुमारे स्वातंत्र्य-आंदोलनाचा इतिहास तयार करण्यासाठी एक समिती मरहूम डॉ. सय्यद महमूद यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमिली होती. मी या समितीवर सभासद होतो आणि श्री. सुरेंद्र मोहन घोष या पार्लमॅटच्या सभासदास कमेटीचे चिटणीस नेमिले होते. त्या वेळचे भारत सरकारचे शिक्षामंत्री मौलाना अबुल कलम आझाद हे होते. आपण प्रथम सरकारी व अन्य दफ्तरांतून सर्वत्र शोध करून स्वातंत्र्य आंदोलनाची माहिती गोळा करा असा आदेश त्यांनी आम्हाला दिला. विषय खूप मोठा होता. समितीने तीन वर्षे विविध प्रकारची माहिती गोळा केली. भारत सरकारप्रमाणेच हिंदुस्थानातील इतर राज्यांनी अशाच समित्या नेमून माहिती गोळा करावी आणि केंद्रीय समितीकडे पाठवावी असे ठरले. तदनुसार कामाला आरंभ झाला. त्याचेच एक फळ म्हणजे उत्तर प्रदेश सरकारने नानासाहेबांच्यावर प्रसिद्ध केलेला मिश्रांचा ग्रंथ हे होय.

(२)

(२) भारताच्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाच्या इतिहासात १८५७ सालाचे पर्व हे सर्वात अपूर्व ठरणारे झाले हे सर्वमान्य आहे. या प्रसंगी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतावरील सत्तेवर प्राणघेणा असा अत्यंत कठोर आघात झाला. या प्रकरणावर इंग्रजी भाषेत शेकडो ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. कदाचित् एका प्रसंगावर इतके ग्रंथ इंग्रजीत क्वचितच झाले असतील. कंपनीची सत्ता यानंतर संपुष्टात आली आणि भारतावर राणी सरकारचे राज्य राजरोस चालू झाले. राणी सरकारानी १८५८ मध्ये प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा भारतीय पुढाऱ्यांनी सनद म्हणून वापरला. परंतु सत्तावनच्या उद्रेकाचे शमन करण्याच्या निमित्ताने इंग्रज सरकारने अंगावर शहारे आणणारी शेकडो अघोर कृत्ये केली; त्यामुळे हिंदुस्थानातील प्रजा इतकी भयग्रस्त झाली की सत्तावनचे नुसते नावही घेण्यास कोणी धजत नसत ! इंग्रजांनी पुढे प्रजा निःशस्त्र केली. अशा भयचक्रात सत्तावनच्या प्रकरणावर देशी भाषेत ग्रंथ कोण लिहिणार आणि चर्चा कोण करणार ? मजकूर या प्रकरणावरील काही दुर्मिळ ग्रंथ आहेत; तथापि तसले ग्रंथ चाळून, त्यातील संदर्भ पाहून, प्रास्ताविक लिहावे तर त्याला फार कालावधी लागेल, म्हणून स्मरणाच्या आधारे मी हे काम करीत आहे.

(३) मराठीपुरतेच बोलावयाचे असेल तर सर दिनकरराव राजवाडे, बायजाबाई, होळकर दरबारची कागदपत्रे, शिंदेशाहीच्या इतिहासाची साधने, गायकवाडी इतिहासाची साधने इत्यादींचे स्मरण होते. त्यात कै. रावबहादूर दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांनी प्रसिद्ध केलेले राणी लक्ष्मीबाईचे चरित्र हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. आज तो सुंदर ग्रंथ दुर्मिळ झाला आहे. कै. स्वातंत्र्यवीर बैरिस्टर विनायकराव सावरकर हे लंडनमध्ये असताना त्यांनी तेथे १८५७ चा अभ्यास करून इंग्रजी भाषेत या स्वातंत्र्ययुद्धाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. या पुस्तकाची प्रत हिंदुस्थानात कशी पोचली वगैरे गोष्टींचा मनोरंजक इतिहास प्रसिद्धच आहे. १८५७ चा प्रसंग म्हणजे हिंदुस्थानी प्रजेने केलेले “ स्वातंत्र्ययुद्ध ”च होय असा निष्कर्ष सावरकरांनी निर्भयपणे आणि ठसठशीतपणे आपल्या पुस्तकात मांडला आहे. या पुस्तकाचे मराठी भाषांतरही प्रसिद्ध झाले आहे. कै. प्रो. ना. कृ. बेहेरे यांनीही सत्तावन प्रसंगावर एक विस्तृत ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. तात्या टोपे, कुंवरसिंह, राणी लक्ष्मीबाई यांची छोटी चरित्रेही मराठीत प्रसिद्ध आहेत. तिवारी वगैरेंचे पोवाडेही प्रसिद्ध आहेत. ५७ च्या युद्धाचा बराचसा उपशम झाला होता. त्या वेळी पनवेलजवळील वरसईचे विष्णुभट गोडसे हे बायजाबाईकडे मोठा यज्ञ होणार म्हणून निघाले असता झाशीस त्यांचे राहणे झाले आणि

ते यात्रा करून परत आले. झाशीस राणी लक्ष्मीबाई यांचा सहवास त्यांना घडला. झाशीचे बिजन त्यांनी पाहिले आणि पुढे १८८३ च्या सुमारे त्यांचे यजमान कल्याणचे कै. श्री. (रावबहादूर) चिंतामण विनायक वैद्य यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी आपले अनुभव लिहून काढले. १९०७ ला १८५७ ची पन्नास वर्षे पुरी होत होती. ते निमित्त साधून रावबहादूर वैद्य यांनी “ आमचा प्रवास ” असे सौम्य किंवा फसवे नाव देऊन गोडसे भटजींचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या आवृत्तीत संपादक चिंतामणराव वैद्य यांनी काही कमी अधिक केलेले होते आणि मूळ गोडसेलिखित वैद्यांनी बऱ्याच वर्षांनी पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाकडे दिले. ते मी संपादन केलेले व्हीनस प्रकाशनने अलीकडेच प्रसिद्ध केले आहे. मराठीमध्ये सत्तावनच्या प्रसंगाचा काही स्वानुभव सांगणारे हेच पहिले पुस्तक होय. यानंतर थोडा असाच स्वानुभव सांगणारे छोटेसे पुस्तक नगर जिल्ह्यातील बेलसरे यांनी लिहिलेले महाराष्ट्र शासनाने प्रसिद्ध केले आहे. तेही मलाच मिळाले होते. त्यात तात्या टोपे हुलकावण्या देऊन फिरत होते त्या प्रसंगात हे बेलसरे टोप्यांच्या सैन्यात सापडले. त्यांना इंग्रजांनी धरले. बंडवाले समजून फाशीची शिक्षा फर्माविली पण दैवयोगाने सुटले. तदनंतर त्यांनी ही हकीकत मोडीमध्ये लिहून ठेवलेली त्यांच्या चिरंजीवानी मला दिली. ती महाराष्ट्र सरकारने छापली आहे. प्रत्यक्ष साक्षीदारांपैकी तिसरी साक्ष बयाताई आपटे यांची होय. कुसुमबाई अथवा बयाताई या दुसऱ्या बाजीरावाच्या कन्या. या ग्वालेरीतील आपट्यांच्याकडे दिल्या होत्या. परंतु त्या नानासाहेबांच्या बरोबर नेपाळात गेल्या. इ.स. १९१७ च्या सुमारास त्या पुण्यात आल्या होत्या. तोतयाच्या बंडाचा प्रयोग त्यांनी पाहिला. मी त्यांना त्यावेळी पाहिले होते. कै. वि. का. राजवाडे आणि कै. पांडोबा पटवर्धन यांनी घेतलेली बयाताईची मुलाखत केसरीत प्रसिद्ध झाली आहे. नानासाहेबांचा मृत्यु आणि और्ध्वदेहिक ह्याबद्दल त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेली— यावेळी त्यांचे वय सुमारे बारा वर्षांचे होते— माहिती सांगितली. सत्तावनचे प्रत्यक्ष साक्षीदार मराठीत तीनच. गोडसे, बेलसरे आणि बयाताई. पुण्याचे प्रख्यात डॉक्टर विश्राम रामजी घोले यांचा उल्लेख कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्या मृत्युसमयीच्या वर्णनात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या चरित्रात आलेला आहे. हे विश्राम डॉक्टर झाशीला ह्यू रोज यांनी वेढा दिला असताना इंग्रजांच्या तैनातीत होते, अशी माहिती त्यांच्या सरकारी नोकरनाम्यात छापलेली आहे. परंतु डॉ. विश्राम किंवा त्यांच्यासारखे सत्तावनच्या प्रसंगाची प्रत्यक्ष माहिती असलेले इतर महाराष्ट्रीय यांना स्वतःला

असलेली अथवा यांच्याकडून मिळालेली माहिती कोठे प्रसिद्ध झालेली नाही हे आपले दुर्दैवच म्हटले पाहिजे.

(४) तसेच नेपाळ दरबारचा सत्तावनच्या प्रसंगाशी घनिष्ट संबंध आलेला होता. तथापि नेपाळ दरबारच्या संग्रही असलेली कागदपत्रे शोधून अद्यापि प्रसिद्ध झालेली नाहीत. त्या संग्रहात पुष्कळ बहुमोल माहिती हाती येण्याचा संभव आहे. नानासाहेब पेशवे हे बयाताईच्या म्हणण्याप्रमाणे देवखरीजवळ तराईच्या जंगलात वारले, हाच निष्कर्ष (टीप पृ. १६ पहा) मला व्यक्तिशः ग्राह्य वाटतो. तशीच गोष्ट तात्या टोपे यांना सिप्रीत फाशी दिल्याबद्दल झालेली आहे. फाशी देण्यापूर्वी दोन मिनिटे तात्यांचे, लेफ्टनंट वाँघ यांनी काढलेले आणि तसा शेरा असलेले, चेहराचित्र लंडन येथे नेव्हल म्युझियममध्ये मी स्वतः पाहिले होते आणि डॉ. सेन यांनी आपल्या पुस्तकातही ते छापले आहे. पेशव्यांच्या स्त्रिया नेपाळात रहात होत्या; काही गावांचे उत्पन्न त्यांना होते. त्या प्रतिष्ठा संभाळून रहात होत्या. तेथील देवळावर पेशव्यांची हकीगत वर्णन करणारा संस्कृत शिलालेख कै. नानासाहेब चापेकर यांनी छापला आहे.

(५) नानासाहेब पेशवे आणि तात्याटोपे यांच्यासंबंधी पुढे अनेक वर्षे अफवा, आख्यायिका घुमत राहिल्या होत्या, परंतु मला त्यात काही तात्पर्य दिसत नाही. भावनगरजवळ सिहोर येथे नानासाहेबांची एक समाधी दाखवतात आणि प्रतिवर्षी तेथे उत्सव करतात. भारत शासनाच्या समितीचा प्रतिनिधी म्हणून मी सिहोरला तपासासाठी गेलो होतो. तेथे तीन सत्तावनी व्यक्ती आल्याचे मला निक्षून सांगण्यात आले. दोघांची ठिकाणे गावात दाखविली. तिसरे नानासाहेब समजलेले गोसावी सिहोर गावापासून सुमारे एक मैलावर रहात होते ते जंगलातील ठिकाणही मी पाहिले. आता जंगल कमी झाले आहे. तेथे राहणाऱ्या गोसाव्याने खडकामध्ये सिंहासनासारख्या कोरलेल्या दगडी पायऱ्या मी पाहिल्या. तेथे विठोबासारख्या मूर्तीही होत्या. एक मराठी पोथी होती. ती पोथी वैद्यकाची होती. पोथी, मूर्ति, जपमाळ अशा वस्तु गावात एका गृहस्थाकडे ठेवलेल्या मी पाहिल्या. या गोसाव्याकडे येणाऱ्या एक वृद्ध गुजराथीबाई यांची भेट मला करवण्यात झाली. या बाई ८६ वर्षांच्या होत्या. म्हणजे सुमारे १८६० मध्ये त्यांचा जन्म झाला असेल. वयाच्या १५ व्या वर्षापासून त्या गोसावीबुवांकडे जात असत. त्यांची गोसावीबुवांच्यावर असीम श्रद्धा होती. मला भेटण्यासाठी गाडीत न बसता या वृद्ध बाई सहा मैल आग्रहाने पायीच चालत आल्या. आपण गोसावीबुवापाशी हिंदीत बोलत

होतो असे त्या म्हणाल्या. हे गोसावी नानासाहेब पेशवाच होत अशी त्यांची पक्की श्रद्धा होती. माझी काही खात्री पटली नाही. या तपासाचा सविस्तर वृत्तांत मी अजून प्रसिद्ध केला नाही. सारांश येथेच प्रथम दिला आहे. सिहोरचा ओझरता उल्लेख मिश्रा यांच्या मूळ ग्रंथात आला आहे. ललितपुर-टीकमगड येथे वजिर हवेलीचे फौजदारसाहेब याचे संग्रही एक छोटे दफ्तर आहे. ते सत्तावनीच्या झटापटीत आपल्या पूर्वजांकडे वरील फडक्यासुद्धा आले. मी ते सर्व पाहिले. मला प्रथम परीक्षेत तरी ते कागद विश्वसनीय वाटले. मी त्या कागदांवर क्रमांक टाकून टीकमगडचे महाराजकुमार यांच्या समक्ष यादी केली. पण फौजदार साहेबांची मागणी पांच हजारांची होती. दादासाहेब पाटसकर त्यावेळी त्याभागाचे राज्यपाल होते. त्यांना तोंडी व लेखी विदित केले; पण काही फळास आले नाही. पुनः प्रयत्न झाला पाहिजे. एक किंवा दोन रत्नजडित तलवारीही फौजदारसाहेबांजवळ होत्या. महाराजकुमारांनी त्या अस्सल व किमतीच्या असल्याचा निर्वाळा दिला. झाशीची राणी, तात्याटोपे व नानासाहेब याची अस्सल सही शिक्काची पत्रेही ह्यात चार पांच होती. लढाऊ सामानाबद्दलची ऊर्दू पत्रे बरीच होती व त्यांवर तात्या टोपे यांची मोडी सही होती.

(६) श्री. आनंदस्वरूप मिश्रा हे म्हणतात की आपण इतिहासकार नाही. तथापि ते सचिवालयातील वरिष्ठ अधिकारी होते. आपण नानासाहेबांच्या विषयी ग्रंथ लिहिण्यास कसे प्रवृत्त झालो ते त्यांनी स्वतःच ग्रंथात सांगितले आहे. ग्रंथ बिनचूक, माहितीने परिपूर्ण आणि निर्दोष करण्याचा त्यांनी कसून प्रयत्न केला आहे. ग्रंथाची इंग्रजी भाषा प्रौढ आणि उत्कृष्ट आहे. असे असताही मला त्यात सहजासहजी आढळलेले एक दोन दोष येथेच नमूद करावे असे वाटल्यावरून तसे करीत आहे:

पृष्ठ ५९१ वर “ तात्या ” शब्दाचा अर्थ दिला आहे तो फार चूक आहे. तो वाचून मराठी वाचकांना हसू फुटल्याशिवाय राहणार नाही. महाराष्ट्रातील घरोघरच्या तात्यांचे तो अर्थ वाचून पुष्कळच मनोरंजन होईल. पृष्ठ ५९४ वर बायजाबाईबद्दल यशवंतराव होळकराची विधवा असे लिहिले आहे. मात्र ग्रंथात पृष्ठ १९७ वर ती दौलतराव शिंद्यांची बायको होती असे स्पष्टपणे सांगितले आहे ते बरोबर आहे. पृष्ठ ५९४ वर विष्णुभट गोडसे यांची माहिती दिली आहे. पण पृष्ठ ६१३ वर विष्णुभट याचे ऐवजी विष्णुदत्त असे लिहिले आहे. आणि अशीच नावाची चूक पृष्ठ ३०५ वरही आढळते. विष्णुभटजी गोडसे हे पनवेल जवळ वरसईचे राहणारे. पूर्वी म्हणजे पेशवाईच्या आणि त्या

पूर्वीच्या काळी हिंदुस्थान याचा अर्थ उत्तरहिंदुस्थान असाच होता. नर्मदेच्या खालचा भाग दक्षिण म्हणून प्रसिद्ध होता. आम्हा महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना काशी, प्रयाग वगैरे स्थळी दक्षिणी किंवा दक्षिणी ब्राह्मण असे अजूनही म्हणतात. मुंबईत दक्षिणी ब्राह्मण नावाच्या संस्था आहेत. इंग्रजी अमलातही आजतागायत डेक्कन, डेक्कन क्वीन, डेक्कन क्लब इत्यादी संज्ञा चालू आहेत. पण साउथ इंडिया म्हणजे म्हैसूरपासून पुढे रामेश्वरापर्यंत खालचा प्रदेश. साउथ इंडियन रेल्वे वगैरे शब्द-प्रचारातून याची झलक दिसते. तथापि ही सूक्ष्मता ध्यानात न आल्यामुळे गोडसेभटजी हे साऊथ इंडियाचे रहिवासी होते असे मिश्रांच्या ग्रंथात म्हटले आहे (जसे पृष्ठ ५९४) (पहा मिश्रा १३० आणि ढमढेरे १९८). धोंडोपंत ऊर्फ नानासाहेब हे वेणगावच्या भट घराण्यातील बाजीराव पेशव्यानी दत्तक घेतले. कर्जत किंवा नेरळ स्टेशनावरून नदीपलीकडे उजव्या बाजूस दहीवडीपासून थोड्या अंतरावर वेणगाव वसलेले आहे. तेथे भट घराण्याची अजूनही नांदणूक आहे. नानासाहेबांची बालपणची जागा, विहीर वगैरे स्थळे मी पाहिलेली आहेत. माथेरान हे आगगाडीच्या डाव्या म्हणजे उलट बाजूला आहे. गावाचे नाव वेणगावच आहे. जळगाव, नांदगाव, मालेगाव अशा गावाला कोणीही, जळ, नांद, माले असे म्हणत नाही. तसेच वेणगावाला कोणीही नुसते वेण म्हणत नाही. वेणू तर नाहीच नाही. मिश्रा नुसते वेणू असे लिहितात. येथे एवढेच पुरे.

(७) ढमढेरे यांनी इंग्रजी ग्रंथाचे बेमालूम भाषांतर केले आहे. इंग्रजी आणि मराठी या भाषांची वाक्यरचना फार भिन्न पद्धतीची आहे. शब्दशः केलेले भाषांतर बेचव, बेडौल आणि अवाचनीय असे होते. वाक्याचा मराठी डौल तर कायम ठेवावा, मुळातील आशयाला धक्का लावू नये, काही कमी अधिक करू नये, काही सोडू नये, गाळू नये, नवे जोडू नये, मूळ सोडू नये ही तंत्रे ध्यानात ठेवून भाषांतराची कसरत करावी लागते. वय सत्तरीला गेलेले, धंदा वैद्यकीचा, देवधर (ढमढेरे) या घराण्याचा इतिहास असे काही लेखन केलेले अप्पासाहेब यांनी सत्तावनीचा इंग्रजी ग्रंथ सुरस मराठी-मध्ये केला. त्याची छापील ९२५ पृष्ठे झाली आहेत. ही किमया करताना पोटदुखीची जडलेली पीडा विसरून त्यांना किती कष्ट पडले असतील याची कल्पना अनुभविक माणसेच करू शकतील.

(८) मिश्रा यांचे मूळ आणि ढमढेरे यांचे मराठी भाषांतर मी बरेचसे ताडून पाहिले आहे. दोष म्हणून अथवा चूक म्हणून नव्हे परंतु मला काही निराळे वाटले ते येथेच लिहून ठेवावे आणि क्वचित् काही

चुकाही वाटल्या त्याही नोंदाव्या म्हणून तेही काम येथेच उरकीत आहे. छपाईच्या सहज लक्षात येणाऱ्या चुका आढळल्या त्याही लिहून ठेवतो :

पृष्ठ ८३९ अजीस - अनीस

पृष्ठ ८४० स्थैर - स्थैर्य

पृष्ठ ८४५ डलसौसी - डलहौसी

पृष्ठ ८५८ विवाहित - विवाहित

पृष्ठ ८५९ कानवाळू - कनवाळू

पृष्ठ ८९७ अजारी - आजारी

पृष्ठ ९३० जशा - अशा

अलीकडे अनेक वेळा पाहण्यात येते की निश्चित हा शब्द त चा पाय मोडून निश्चित् असा बोलल्याप्रमाणे छापला जातो. तसा पृष्ठ ८४१ वर सतत हा शब्द सतत् असा छापला आहे.

पृष्ठ ८४४ वर शहीदो, चिताओ व निसारो या तिन्ही ठिकाणी दो, ओ, आणि रो यावर अनुस्वार दिले पाहिजेत. पृष्ठ ८३२ वर पुनःस्थापन या जागी पुनःस्थापित ही दुरुस्ती करावी.

(९) कित्येक ठिकाणी मला काही सुधारणा वाक्यात किंवा शब्दात सुचवावीशी वाटते.

पृष्ठ ६५० miraculous = चमत्कारिक (ढमढेरे) = अतर्क्य (पोतदार)

पृष्ठ ६५० - marathon = प्रचंड (ढ.) = पट्टीची (पो.)

„ ६५३ - Terror = घबराट (ढ.) = भय, धडकी, दहशत (पो.)

„ ७२१ - He feared = जाणीव होती (ढ.) = भय होते (पो.)

„ ८३० - Physical force = शक्तीने (ढ.) = शारीरिक बळ (पो.)

परंतु अशी स्थळे विरळ आहेत आणि मी सुचविलेल्या सुधारणा आवश्यकच आहेत असे नाही.

मात्र अशा स्थळांचा विचार करताना भाषांतरकार किती संभ्रमात सापडतो याचा कोणासही प्रत्यय येईल. पुन्हा -

पृष्ठ ८३२ Herculean = कठीण (ढ.) = प्रचंड (पो.)

Heroic = भव्य (ढ.) = वीर्यशाली (पो.)

एकंदरीत पृष्ठ ८३२ वरील हा छोटा परिच्छेद पुन्हा लिहावा असे वाटते. हीच गोष्ट पृष्ठ ६५१ मधील परिच्छेदाबद्दल म्हणता येईल. पृष्ठ ६९३ मधील परिच्छेद नव्याने लिहिल्यास बरे; म्हणजे मुळातील Vassals बद्दल गुलाम इत्यादि शब्दयोजना कशीशीच वाटते हे टळेल.

(१०) थोडे अशाच प्रकारचे असमाधान मला वाटते. त्याची एकदोन उदाहरणे देतो :-

पृष्ठ ६५०- ग्वालेरीस गेल्यावर. मुळात captured Gwalior ग्वालेरी घेतली असे आहे. हचूम साहेबांनी "People's Friend" या नावाचे पत्र काढले. हे अर्थातच इंग्रजीत असणार. परंतु ढमढेरे यानी मूळ इंग्रजी नाव गाळले आहे आणि "लोकमित्र" असे सुंदर मराठी भाषांतर दिले आहे. त्या सोबतच मूळ इंग्रजी नाव देण्यास पाहिजे होते.

एरवी खानापूरचे "लोकमित्र" एकाद्याच्या मनात आले तर काय कराल ?

मिश्रा लिहितात : Brutality and evil had to be personified (पृष्ठ ८३१). ढमढेरे लिहितात " दुष्ट आणि पाशवी कृत्याला काही आकार देण्याची निकड वाटली ". कठीण वाक्याची ढमढेरे यानी उत्तम सोडवणूक केली आहे. तरीही personified यातला संपूर्ण आशय प्रगट झालेला नाही. आकार देण्याच्या ऐवजी "सजीव किंवा समूर्त करण्याची" या शब्दसंहतीने इष्ट कार्य अधिक चांगले साधेल. पृष्ठ ८३३वर ओळ दहा-मागण्या या शब्दापुढे "१९०५ च्या सुमारे" असे शब्द हवे होते. म्हणजे खालच्या ओळीतील "पुढच्याच वर्षी" या शब्दांचा अर्थ नीट लागला असता. पृष्ठ ८४० वर "स्वातंत्र्य, न्याय व समता" यांच्यापुढे "बंधुता" (fraternity मिश्रा पृष्ठ ५३४) हा शब्द अधिक पाहिजे. त्याच परिच्छेदात "जिम्मेदारी त्या घटनेने घालून दिलेली आहे" या वाक्यातील "घालून" हा शब्द तरी गाळणे प्रशस्त होईल.

(११) याहनही अधिक महत्त्वाच्या एक दोन बाबी येथेच सांगून टाकतो. पृ. ८३३ : काँग्रेसबद्दल १९०५-७ च्या सुमाराचे विवरण मिश्रा करीत आहेत. १९०७ मध्ये सुरतेची फाटाफूट झाली, नवा पक्ष निघाला. अरविंद बाबू, टिळक हे नव्या पक्षातले धुरीण. गोखले मेथा हे जुन्या पक्षातले धुरीण. जुन्या पक्षाला टिळक "भिक्षां देही" पक्ष म्हणत. मवाळ म्हणजे moderates या नावानेही या पक्षाचा उल्लेख होई. अरविंद बाबू, बिपिन पाल, टिळक आदींच्या पक्षाला new party, extremists किंवा nationalist म्हणजे जहाल, राष्ट्रीय

अशी नावे होती. या संदर्भात श्री. मिश्रा यांनी radicals शब्दाचा उपयोग केला आहे. तो अर्थात् टिळक प्रभृतींच्या राष्ट्रीय पक्षाला अनुलक्षून आहे. गोखले-मेथांचा पक्ष स्वतःला liberal किंवा progressive असे म्हणवीत असे. मराठी भाषेत हे liberals आपला उल्लेख “प्रागतिक” असा करीत. परंतु मिश्रांच्या radical शब्दाला “प्रागतिक” म्हणजे अगदी उलट पक्षाला लागू असलेला शब्द ढमढेरे यांनी वापरला आहे. तेथे “राष्ट्रीय” शब्द वापरला पाहिजे. (पृष्ठ ८६६)

पृ. ८५२ वर बाळासाहेब असे पडले आहे ते बाबासाहेब असे पाहिजे. कंपनीच्या सैन्याचा तपशील देताना packalyies असा शब्द दोन वेळा आलेला आहे (पृष्ठ ८५२ आणि ८५४). तो ढमढेरे यांना लागला नाही. तो पखाली असा देशी शब्द वेडावाकडा करून इंग्रजीत लिहिला आहे.

Sir George Trevelyan याचे मराठी सर जॉर्ज ट्रिव्हेलॉन नको, लन पाहिजे. पृष्ठ ९०९ वर महंमदअली अझीमुल्लाबरोबर १८५४ मध्ये इंग्लंडला गेल्याचे सांगतो परंतु अझीमुल्ला १८५३ मध्ये इंग्लंडला गेला आहे. महंमदअली फोर्बस मिचेल समोर फाशीचा बंदीवान म्हणून उभा आहे. म्हणून त्याचा थोडा घोटाळा झाला असेल हे उघड आहे.

(१२) आपल्या मराठी पुस्तकात भाषांतरकाराला अनेक गावांचे उल्लेख करावे लागले आहेत. ते त्यांनी मिश्रांच्या पुस्तकावरून केले आहेत. बहुतेक गावे उत्तर हिंदुस्थानातील आहेत. ढमढेरे यांना त्यातील काही गावांची किंवा स्थळांची लोकात प्रचलित असलेली नावे माहीत नसली तर तो मोठासा दोष म्हणता येत नाही. सत्तावनीवरील मूळ हिंदी पुस्तकात खरी नावे साहजिकच आढळतील.

पृष्ठ ५८४ वगैरे — कार्वी नको, कर्वी पाहिजे

„ ६२४ पिलिभिद् नको, पिलिभित पाहिजे.

„ ६११ फफामउ नको, फाफामउ पाहिजे.

टॉन्सी (पृष्ठ ६०१), सेगाँलिया (पृष्ठ ६१७), सिरसाँली (पृष्ठ ९१७) ही नावे इंग्रजी ढंगाची दिसतात. मूळ नावे शोधून घातली पाहिजेत असे वाटते.

पृष्ठ ७१२ वर taraghuree असे नाव आहे. ढमढेरे यांनी टाराघरी असे केले आहे. मला स्वच्छ वाटते की हे नाव तारागढी असे आहे. पृष्ठ ५९८ : सास्त्रमपेक्षा सासाराम बरे. (पृष्ठ ६००) अलहाबाद पेक्षा अलाहाबाद बरे.

(१३) डॉ. ढमढेरे यांनी आपल्या पुस्तकाचे नाव “ नानासाहेब पेशवे : १८५७ चे बंड ” असे छापले आहे. या प्रकरणी जाणकार लोकामध्ये “ बंड ” शब्दाबद्दल मोठा वाद आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथास या सत्तावनीला “ स्वातंत्र्ययुद्ध ” असे नाव दिले आहे; तर प्रा. न. र. फाटक यांनी याच प्रसंगाला “ शिपाईगर्दी ” असे म्हटले आहे. वादाचे स्वरूप असे की:— जनतेने संघटित, सुसूत्र अशी आखणी करून सुव्यवस्थितपणे यशासाठी लागणाऱ्या साहित्याची आणि कुशल आणि समर्थ नेत्यांची योजना करून केलेल्या युद्धाला “ स्वातंत्र्य युद्ध ” म्हणणे योग्य होईल. काही कारणाने असंतोषाचा उद्रेक होऊन सैन्यातील शिपायांनी आणि त्यांनी प्रथम जबरदस्तीने ओढलेल्या राजेरजवाडे, तालुकदार आणि जहागीरदार यांच्या पुढाकाराने बादशहा आणि प्रधान यांना घेऊन आणि त्यांच्या नावाने द्वाही फिरवून केलेल्या सशस्त्र झटापटी याला “ स्वातंत्र्य युद्ध ” म्हणता येणार नाही. त्याला “ शिपाईगर्दी ” म्हणणे शोभेल. एखादा उच्च असा ध्येयबिंदु स्पष्टपणाने दाखविता आल्याशिवाय “ स्वातंत्र्ययुद्ध ” अशी गौरवास्पद प्रतिष्ठा एरवी प्राप्त होणार नाही. असा हा गर्दीपक्ष.

उपलब्ध साधनांचा आणि माहितीचा निःपक्षपाताने विचार केल्यावर सत्तावनीच्या बुडाशी इंग्रजांच्या जोखडाखालून मुक्त होण्याच्या तीव्र ईर्ष्येने सत्तावनीचे पुढारी बादशहापासून ते शिपायापर्यंत झपाटलेले होते असे मनावर ठसल्याशिवाय रहात नाही. सत्तावनीच्या समाजस्थितीचा, ज्ञानाचा, समजुतीचा आणि कल्पनांचा आवाका ध्यानात घेतल्यास त्या वेळच्या अर्थाने स्वातंत्र्य हा शब्द सत्तावनीला लावण्यात विपरीत काही दिसत नाही. “ बंड ” म्हटले तरी एका अर्थाने ते योग्यच ठरेल, कारण प्रस्थापित इंग्रजी कंपनीची सत्ता उलथून पाडणे म्हणजे त्या सत्तेविरुद्ध बंड करणेच होय. एक मूलभूत प्रश्न असा की भारतावर सत्ता गाजविण्याचा कोणता नैतिक अधिकार इंग्रजांना होता ? काहीही नव्हता हेच त्याचे उत्तर होय. भारतात भारतीयांचीच सत्ता असणे हे सर्वमान्य मानवी नीतीला सर्वस्वी धरूनच आहे; आणि तसाच हेतु मनात धरून सत्तावनीचा विचार केल्यास नीतीचे बळ भारतीयांच्याच पदरात टाकले पाहिजे. फळ काय आले हा प्रश्न निराळा. जो उठाव किंवा उद्रेक भारतीयांकडून झाला त्याचा हेतु काहीही असो. त्याच्या संघटनाचे स्वरूप पाहून त्याला “ गर्दी ” असे नाव देण्याचा मोह कोणास झाला तर तो क्षणभर का होईना क्षम्य मानता येईल. तथापि असे मानताना पारतंत्र्य झुगारून

स्वयंसिद्ध स्वातंत्र्याची स्वाभाविक आणि नैतिक ईर्ष्या लक्षात घेतली म्हणजे गर्दीपक्ष त्याज्य ठरतो आणि स्वातंत्र्ययुद्धपक्ष विजयी होतो.

(१४) सत्तावनीचा विचार करता एक मोठी शंका कोणाही विचारवंताला आल्याशिवाय राहणार नाही. “ गर्दी ” पक्षाला याच शंकेतून बळ प्राप्त होते. हे उघड आहे की सत्तावनीचा खेळ बहुतांशी उत्तर हिंदुस्थानातच खेळला गेला. दक्षिणेत कोठेकोठे थोडासा धूर दिसून आला; परंतु अग्नीच्या भडक ज्वाला धगधगलेल्या दिसत नाहीत. असे का ? नानासाहेब पेशवे, झाशीची राणी, तात्या टोपे इत्यादी सत्तावनीत झळकलेली मराठ्यांची नावे पाहिली म्हणजे मराठ्यांच्या घरात पुणे-मुंबईत अथवा सातारा-कोल्हापुरात साधारण सर्व मामला थंडसाच का दिसतो असा हा प्रश्नाचा पेच आहे.

(१५) या प्रश्नाचा उलगडा होण्यासाठी मागील इतिहासाचे थोडेसे स्थूल पर्यालोचन केले पाहिजे. इंग्रजी मानाच्या अठराव्या शतकात एकंदरीने मराठ्यांची सत्ता ही हिंदुस्थानात सर्वात प्रबळ सत्ता होती असे मानणे चुकीचे ठरणार नाही. या मराठी सत्तेने दिल्लीची बादशाही खिळखिळी केली आणि पंजाबात अटकेपर्यंत मजल मारली. पूर्वेकडे ढाक्यापर्यंत मजल मारली आणि दक्षिणेत श्रीरंगपट्टण गाठले. या मराठी सत्तेशी झुंज देणारी अशी इंग्रजी कंपनीची सत्ता धीमेपणाने पण सर्व बाजूने आपले पाय मजबूत रोवीत होती. अखेर दिल्लीतील बादशाहत मोडली. बादशहा नाममात्र राहिला. लहान मोठे सत्ताधारी जागजागी प्रबळ झाले. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचविशीत मराठी सत्तेची तीव्र गत झाली. प्रभाकराने वर्णिल्याप्रमाणे “ फिरंगी बोका देखत देखत घरात शिरला ”. शेवटचा बाजीराव ब्रह्मावर्तला गेला. सत्तेवर होता त्या काळातही स्वतःबद्दल त्याने काही जिव्हाळा उत्पन्न केला नाही. उलट दुर्लौकीकच वाढविला. नाना फडनिसानंतर मराठी सत्तेचा सर्व आब गेला.

देशी सत्ता सर्वत्र पोखरून गेल्या. दुर्बल झाल्या. कर्जबाजारीही झाल्या. या उलट इंग्रजांनी आपले बस्तान हळूहळू भक्कम केले. दर्यावर त्यांची सत्ता फारच मोठी होती. दर्यावर भारतीयांची सत्ता शून्यवत् होती. युरोपात नवी ज्ञाने उदयास आली; जगाचे रूप बदलून टाकणारी यांत्रिक क्रांती दिवसेदिवस फोफावत चालली; आणि नवे शोध आणि नवी तंत्रे यांच्यायोगे युरोपियनांनी आणि त्यातल्या त्यात इंग्रजांनी सर्व जगावर प्रभाव पाडला. आपल्या मागासलेपणाची जाणीव अंतरातून भारतातील आणि जगातील अनेक लोकांस भासू लागली. शस्त्रास्त्रांची नवी शक्ति पाश्चिमात्यांनी हस्तगत केली. यालाच परशराम कवीने

“ नवी मुद्रा ” असे आपल्या पोवाड्यात म्हटले आहे. युरोपियनांच्या या नव्या सामर्थ्याचा बहिरंगपरिचय भारतीयांना थोडासा झाला; अंतरंग परिचय अथवा बीजज्ञान त्यांनी करूनच घेतले नाही. याची फळे त्यांना भोगावी लागली. दिसली नसली तरी सोसावी लागली. जुने अन्नदाते भिकारी झाले. नवे अन्नदाते व्यवहारी भेटले; त्यांची सेवा करण्यात एक नवी दृष्टी आणि अभिमान उत्पन्न झाला. परंतु हे धर्माने ख्रिस्ती होते. तो त्यांचा धर्म हिंदु अथवा मुसलमान या कोणासही आकर्षक वाटला नाही. आपल्या धर्माच्या अभिमानाची ओढ हिंदु व मुसलमान या दोघांच्याही मनात होती. इंग्रजांची भाषा येथे कोणी हौसेने शिकले नाही. त्यांनी मात्र येथल्या भाषांचा अभ्यास केला. अशा चक्रात सापडलेली भारतीय प्रजा चिमटत, चेपत आणि पिचत चालली होती. पोटासाठी आणि हलक्या सत्तेसाठी कित्येक भारतीय लोक इंग्रजांच्या सेवेत शिरले. कित्येक इंग्रजीही शिकले. इंग्रजांच्या नव्या यांत्रिक उद्योगात कांहींचा समावेश झाला. तथापि, इंग्रजांच्या पहिल्या पहिल्या पिढ्या भारतीयांशी आपमतलबासाठी ज्या प्रेमाने आणि सहानुभूतीने वागत होत्या, त्या उलट पुढे येणाऱ्या नव्या इंग्रजी पिढ्या गुर्मीने आणि श्रेष्ठतेच्या अहंकाराने वागू लागल्या. भारतीयांना तुच्छ समजू लागल्या. धर्मप्रचारासाठी युरोपियनांचे धर्मदूत सर्वत्र मुक्तसंचार करू लागले. एखादा इंग्रज सेनापती आपल्या धर्माची श्रेष्ठता आपल्या काळ्या शिपायांच्या घरी जाऊन सांगू लागल्याचेही उदाहरण आहे. युरोपियनांच्या अनेक चालीरीती, इकडल्या जातिबद्ध समाजाच्या समजुती, शिवाशिवी वगैरेच्या विरुद्ध पडू लागल्या. काडतुसांना गाई-डुकराच्या चर्बीचा संपर्क आपल्या तोंडाने तोडावा लागतो हा केवढा अधर्म आहे, अशा अफवाही बोकाळल्या होत्या. त्यामुळे कंपनीचे काळे शिपाई बिथरले होते. तारायंत्राच्या उपयोगासाठी खांबावरून नेलेल्या तारा पाहून भारतीयांना तारांनी आवळून टाकण्याची ही युक्ति इंग्रजांनी आरंभली आहे असा बोभाटा भोळ्या भाबड्या हिंदु-मुसलमान भारतीयात झाला. अशा अनेक गोष्टीमुळे भारतीय दिङ्मूढ झाले आणि मनातून बिथरले. याचा परिणाम सत्तावनीच्या उद्रेकात झाला.

(१६) नवीन शिक्षणात इंग्रजी शिकण्यासाठी लावलेल्या छापील इंग्रजी पुस्तकातून दिलेले धडे बहुतेक ख्रिस्ती धर्माच्या प्रशंसेचे आहेत अशी तक्रार मुंबईच्या हिंदु मुसलमानांनी सरकारकडे केली. ही गोष्ट सत्तावनीच्या उद्रेकाच्या अगदी थोडे दिवस आधी घडली. उत्तरेकडे जमीनदारी होती. दक्षिणेकडे पुष्कळ ठिकाणी रयतवारी होती. जमीनदारीखालील प्रजा गुलामी वृत्तीची बनली होती. रयतवारीखालील प्रजेत स्वतंत्रतेचा स्फुल्लिंग दिसून

येई. त्यामुळे सारासार विवेक त्यांच्यात अधिक दिसून येई. एखादे राज्य सहजासहजी उलथून पाडता येईल किंवा कसे याचा शांतपणे विचार करण्याची शक्ति दक्षिणेकडील मराठी वगैरे प्रजात अधिक होती. उत्तरेत जमीन सुपीक, शेती सोपी, लोक भाबडे, धर्मकर्मातील लहानसहान गोष्टीवरील श्रद्धेने भारलेले अशा स्वभावाचे. बऱ्याच अंशाने दक्षिणेकडील सामान्य लोक उत्तरेकडील सामान्य लोकाप्रमाणेच असले तरी दक्षिण्यात विवेकी जागरूकतेची झलक अधिक होती. त्यामुळे बाह्य घटनांच्या परिणामांचा उभयतांचा हिशोब सारखा होत नसला पाहिजे. पेशवाई परंपरेशी परिचित परंतु अव्वल इंग्रजीत नवी विद्या संपादन केलेले कै. गोपाळराव हरी देशमुख हे एक प्रखर बुद्धीचे निर्भीड लेखक होते. 'लोकहितवादी' या नांवाने ते प्रसिद्ध आहेत. देशबांधवास उद्देशून लिहिलेली त्यांची 'शतपत्रे' वाचतांना कोठे कोठे राग किंवा चीड आली तरी ती अत्यंत मननीय वाटतात. ब्राह्मणावर खूप तडाखे जोतिबा फुल्यांच्याही पूर्वी त्यांनी ओढलेले आहेत. लोकहितवादींनी पेशवे दप्तराचा अभ्यास केला होता. माहितीचे ते एक भांडारच होते. शतपत्रातील एका पत्रात त्यांनी स्वच्छ लिहिले आहे की अमेरिकेप्रमाणे प्रसंगी बंड करू आणि "स्वराज्य" (हा शब्द लो. हि. वा. चा) मिळवू पण—आणि हा फारच पेचदार पण आहे—तसे होण्यास दोनशे वर्षे लागतील. शतपत्र लेखनाचा उद्योग १८४८ पासून म्हणजे सत्तावनीपूर्वी दहा वर्षे सुरू झाला होता. सत्तावनीनंतर दहा वर्षांनी पुढे आलेले दुसरे स्वयंप्रज्ञ म्हटले म्हणजे "वेदोक्त-धर्मप्रकाश" कर्ते विष्णुबोवा ब्रह्मचारी. यांचा "सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध", जणुकाय १८४८ तील कार्ल मार्क्सच्या जाहीरनाम्यावरून सुचला की काय असे क्षणभर वाटते. बोवा स्वतःला दत्तभक्त वरदी म्हणत. त्यांचे कसले कार्ल मार्क्सशी नाते जुळणार म्हणा ! तात्पर्य, असा हा निराळ्याच घटकांचा मराठी पिंड !

आणि परंपरा पाहिली की हे स्वाभाविक दिसते. हा आमचा मराठी पिंड भगवद्गीतेने घडविलेला आहे हे ध्यानी आले म्हणजे बुद्धी निःशंक होते. काय ती त्या ज्ञानेशांची दीप्ती ! कोवळ्या आणि रसाळ बोलांनी थबथबलेली अमृताची पोवळीच जणु ! आज सातशे वर्षे झाली ती सतत प्रभा ओकीत आहे. तरी पुढे दासोपंतांचा "गीतार्णव", वामन पंडितांची "यथार्थदीपिका" असा जो गीतेचा गंगाप्रवाह वाहत राहिला तो टिळकांचे "गीतारहस्य" आणि विनोबांची "गीताई" यांना घेऊन अद्यापि डौलाने वाहातच आहे ! इतरत्र मात्र रामायण नि महाभारतातल्या लीलांचा विलास ! तेथे गीता

निराळी उठून दिसतच नाही ! असा हा गीतेवर अहर्निश पोसलेला आमचा मराठी पिंड जरा वेगळ्याच परिणामाला प्रसवला तर नवल काय ? दक्षिणेतील प्रजा उत्तरेकडील प्रजेप्रमाणे उद्रेकाला एकाएकी साहसाने अनुकूल झाली नाही याची मीमांसा याप्रमाणे करता येईल.

अतिदक्षिणेत कानडी, तामीळ, तेलगू या द्राविडी भाषांचे वर्चस्व होते. त्यामुळे उत्तरेप्रमाणे भाषेचा सारखेपणा कमी होता. ऊर्दूचा विस्तार दक्षिणेत म्हणावा तसा नव्हता, उत्तरेत होता. उद्रेक भडकावण्याचा प्रकार उत्तरेकडून दक्षिणेकडे होण्याला भाषेचा हाही एक अडथळा असावा. हिंदूंची धर्मक्षेत्रे दक्षिणेपेक्षा उत्तरेकडे अधिक आहेत. त्यामुळे प्रचारक संन्यासी-बैराग्यांची झुंड उत्तरेकडे अधिक झुकत असे. प्रचारदौर्बल्याचे हेही एक आणखी कारण संभवते.

(१८) मुंबई इंग्रजांना पोर्तुगीजांकडून आंदण मिळाली होती. ती त्यांनी आपले केंद्र करून अती बळकट आणि समृद्ध केली; कोट बांधला, कारखाने उभारले, व्यापार वाढविला. ना शिवाजीला ना पेशव्यांना इंग्रजांची मुंबई कधीही घेता आली. समुद्र हटवता येत नाही म्हणून हैदराने कपाळ बडविले. दर्यावर बंदरे उभारून इंग्रजांनी आपली मगरमिठी अशी घट्ट बसविली होती. मुंबईची मूळची आणि मागाहून आसपासच्या मराठी मुलखातून ऑन्जिअर प्रभृतींनी आकर्षित केलेली मुंबईची प्रजा साहजिकच इंग्रजनिष्ठ राहिली. दक्षिण समुद्राने वेढलेली; उद्रेकाला तिथे थारा मिळणे शक्य नव्हते.

(१९) एकंदरीत दक्षिणेमध्ये वर थोडक्यात दर्शविल्याप्रमाणे एकाएकी होणाऱ्या आकस्मिक उद्रेकाला अनुकूल भूमी उत्तरेप्रमाणे तयार मिळाली नाही. एक निजामचे मोठे श्रीमंत संस्थान होते, तेथेही उद्रेकाला अनुकूल भूमी नव्हती. तरीही नानासाहेबांच्या नावचे खोटे जाहीरनामे निजामी दप्तरात मिळालेले श्री. सेतुमाधवराव पगडी यांनी संपादित केलेले प्रसिद्ध झाले आहेत. अशी अनेक कारणे आढळतात आणि लक्षात येतात. दक्षिणेमध्ये उठाव का झाला नाही या पेचाचा मग हळूहळू उलगडा होऊ लागतो. एरवी तात्या टोपे नर्मदेपर्यंत येऊन सरळ खाली उतरला नसता काय ?

(२०) दसाबाबा गोसावी आणि चपात्या हे प्रकरण या पुस्तकात आले आहे. म्हैसूरचा राजा, जम्मूचा गुलाबसिंग हे तुम्हाला अनुकूल आहेत, तुम्ही कमळबीजाचे पीठ मिसळून केलेल्या चपात्या खा आणि वाटा म्हणजे अजिंक्य व्हाल असे हा गोसावी म्हणत असे. त्यासंबंधी काही इंग्रजी अहवाल आमच्या भारतशासनाच्या स्वातंत्र्य आंदोलन इतिहास समितीकडे आले होते असे मला

स्मरते. तथापि हे सर्व प्रकरण पोकळ निघाले. कोणी भोळे फसले असतील पण दक्षिण्यांच्यावर याचा काही परिणाम झालेला दिसत नाही. जमखिंडीचे श्रीमंत रामचंद्र आप्पासाहेब पटवर्धन यांच्याकडे काही नवीन हत्यारे, दारूगोळा जमवण्याचा प्रयत्न झाल्याचा वास इंग्रजांना आला. परंतु फौजदार छोटूसिंग रजपूत याने जबानी दिली की श्रीमंत सरकारना बिलकूल कळू न देता व न विचारता मीच आपल्या जबाबदारीवर ही हालचाल केली. छोटूसिंगला फाशी झाली. जमखिंडीकरावरचे संकट टळले. श्रीमंत रामचंद्रराव मात्र ब्राह्मणी पगडी सोडून छोटूसिंग पगडी शेवटपर्यंत घालीत होते आणि छोटूसिंग वारसांना पिढी दर पिढी दरमहा पंचवीस रुपये चालू केले ते परवापरवा पर्यंत मिळत होते. नरगुंद संस्थानाधिपतीनी पाच गोरे मारले. इंग्रजी फौजा चालून आल्या. असा प्रसंग झाला. अशा किरकोळ घटना दक्षिणेत घडल्या एवढेच.

(२१) तथापि सत्तावनीचे स्मरण लोकांच्या मनात खोल जाऊन बसले होते आणि झाशीची राणी, नानासाहेब वगैरेचे विस्मरण झाले नाही. पुढील काळात सावरकरादि क्रांतीकारक यांना सत्तावनी प्रेरक झाली हे अगदी स्पष्ट आहे. इंग्रज महासंशयी, नामदार जगन्नाथ शंकरशेट यांच्याविषयीही इंग्रजांच्या मनात संशयाची पाल चुकचुकली होती. तथापि प्रकरण वाढले नाही. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणावर आणि त्यातल्यात्यात चित्पावनावर कित्येक इंग्रज मनातून डूख धरून असल्याचे आपल्याला आढळते. पुण्यातील रँड प्रकरणात “ पूना ब्रॅम्हिन ” इंग्रजांच्या मनात कसा सलत राहिला ते निराळे सांगावयास नको. ब्राह्मण आणि पेशवाई ही एक डोकेदुखी इंग्रजांना आणि त्यांनी भडकावलेल्या इतर कित्येकांना सतावीत राहिली हे पुढल्या इतिहासात दिसून येते. यातील मर्म हाती लागले म्हणजे आमचा सत्तावनी नंतरचा इतिहास नीट समजू लागतो.

(२२) इंग्रजानी दमन केले, सत्तावनीचे शमन झाले, राणीचा जाहीरनामा निघाला. “ कुंपीण ” सपशेल निकालात निघाली. नव्या युगाला आरंभ झाला. विद्यापीठे स्थापन झाली. देशी लोकांचा इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये चंचुप्रवेश झाला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी स्वावलंबनाच्या नव्या मार्गावर पाऊल टाकले. त्यापूर्वी पंजाबात आर्यसमाज आणि स्वामी दयानंद यांचा झेंडा उभा राहिला. बंगाल्यात ब्रह्मसमाज (साधारण आणि नव) राजा राममोहन राय आणि केशवचंद्रसेन यांनी नव्या दिशा दाखविल्या होत्या. पुढे बाँबे असोसिएशन, पुणे सार्वजनिक सभा, मद्रास महाजन सभा अशा संस्था वाढीस लागल्या. न्यायमूर्ती रानडे यांच्यासारखे “ सर्वज्ञ माधव ” आपल्या स्वयंप्रज्ञेने नवी उभारणी करू लागले. सामाजिक आणि औद्योगिक परिषदा यांची स्थापना झाली.

त्यापूर्वी राष्ट्रीय सभा निघाली (Indian National Congress). पुढे गांधीयुग आले; अहिंसा, निःशस्त्र प्रतिकार आणि कायदेभंग हे घोष कुमकुमू लागले. महाभारतातील पुढील श्लोक या प्रकरणी सूचक आणि उद्बोधक वाटेल :-

आज्ञाभंगो नरेंद्राणां विप्राणां मानखंडनम् ।

पृथक्शय्या च नारीणाम्, अशस्त्रवध उच्यते ॥

(२३) आता डॉक्टर ढमढेरे यांच्या प्रस्तुत ग्रंथाकडे पुन्हा वळू. डॉक्टर ढमढेरे यांनी मराठी भाषांतराचे काम इतके यशस्वी केले आहे की त्याबद्दल त्यांची प्रशंसा करावी तितकी थोडीच होईल. ढमढेरे यांचे हे पुस्तक वाचताना ते भाषांतर आहे असा कोठेही वास येत नाही इतकी भाषा सरळ आणि सुबोध आहे. जणू काही मूळ ग्रंथ मराठीच आहे असे वाटते. मी त्यांची पाठ थोपटतो.

(२४) मला चमत्कार वाटतो की तुरळक अपवाद सोडला तर मराठीतील मातब्बर कथालेखक, कादंबरीकार वगैरे कलावंतांचे या “ सत्तावनी ” कडे कसे लक्ष गेले नाही. ज्ञाशीचे श्री वृंदावनलाल वर्मा यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या हिंदी वाचकात अत्यंत लोकप्रिय झालेल्या आहेत; त्यांनी हा विषय हाताळला आहे. या सत्तावनीत कलाकारांना आकर्षक वाटतील आणि रंगवता येतील असे अनेक प्रसंग आहेत. महंमदअलीखान इंजिनियर-अलुबुखारवाला अथवा क्लेटन, नानासाहेबांची रखेली म्हणवणारी वॉर्ड प्राइस यांच्या ग्रंथात उल्लेखलेली मूळची इंग्रज बाई अशा अनेक अद्भुत कथा आणि प्रसंग या ग्रंथात आहेत. “ सत्तावनी ” हे आमच्या मराठी कथाकारांना आव्हान आहे.

सशस्त्र आणि अशस्त्र अशा दोन्ही मार्गांनी आम्ही अखेर स्वातंत्र्य संपादिले आणि सत्तावनीच्या हौतात्म्याचे सार्थक झाले.

ऋषिपंचमी १८९५
वाई

दत्तो वामन पोतदार

टीप :- पृ. ४ श्री. गोंदवलेकर महाराजांच्या चरित्रांत (के. वि. बेलसरे- पृ. १५० व पृ. २१८) नानासाहेब पेशव्यांना नेपाळचे स्वामी आंतून अनुकूल होते; महाराजांनी इ. स. १९०६ त नानासाहेबांचे और्ध्वदैहिक उरकले; नैमिषारण्यांतील एका गुहेंत पलंग, श्रीमंती झोपाळा यांसह नानासाहेबांची गुप्तपणे राहण्याची सोय त्यांनी करून दिली होती; नानासाहेब ‘केसरी’ नियमाने वाचीत इ. माहिती दिली आहे. त्या पलंगादि साहित्याचे पुढे काय झाले हे काहीच सांगितले नाही किंवा महाराजांच्या भक्तांनी त्यावर काहीच प्रकाश टाकला नाही ! एवढेच येथे पुरे !

निवेदन

१८५७ ! या वर्षाचा उल्लेख वाचला किंवा ऐकला की भारतीयांच्या अनेक भावना उचंबळून येतात. जगाच्या इतिहासातील तो एक अपूर्व प्रसंगच होऊन गेला. मला स्वतःला अगदी लहानपणापासून त्या उठावासंबंधी फार कुतूहल वाटत असे. माझ्या परमपूज्य मातुश्रीच्या तोंडून लहानपणी ऐकलेल्या नरगुंद-प्रकरणाची हकीकत अतिशय थरारक वाटे. तिचे आजोबा म्हणजे माझे पणजोबा त्या प्रकरणी प्रत्यक्ष गुंतलेले होते व शेवटी त्यांच्या राहत्या वाड्यावर गाढवाचा नांगर फिरवून त्याच वास्तूमध्ये त्यांना फाशी देण्यात आले; त्यांच्या मुलांची वाताहत झाली वगैरे प्रसंगाचे सविस्तर वर्णन मी ऐकलेले आहे. त्यावेळी ऐकलेल्या एका पद्याची अजूनही आठवण आहे. नरगुंदाच्या राजाने तेथील रेसिडेंटची हत्या केली तेव्हा त्याच्या तोंडी हा पद्यभाग घातलेला आहे :-

‘ मज मारु नको, मारु नको मज राया ॥

‘ पडतो मी तुझिया पाया ॥

‘ आज्ञा देववितो खचितच सरकाराची ॥

‘ दत्तक-सुत तुज घेण्याची ॥ ॥

— माझ्या आजोबांनी (आईच्या वडिलांनी) टिपूच्या नरगुंदावरील स्वारीवर एक ‘ चंपा नाटक ’ लिहिलेलेही मी वाचले होते. १८५७ चे बंड म्हणजे एक अद्भुत प्रकरण असे मला नेहमीच वाटत आले आहे.

पुढे स्वा. सावरकरांचे पुस्तक आणि प्रा. ना. के. बेहरे यांचे या प्रसंगा-संबंधीचे पुस्तकही वाचनात आले त्यामुळे तर १८५७ संबंधीचे मला अधिकच कुतूहल वाटे.

एकदा गु. म. म. पोतदारांच्या निवासस्थानी गेलो असता एक जाडजूड ग्रंथ पाहण्यात आला. त्याचे नावही मोठे आकर्षक वाटले “ नानासाहेब पेशवे आणि १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध ”. साहजीकच माझी जिज्ञासा जागृत झाली व ते पुस्तक मी त्यांच्याकडे मागितले. त्यांच्या नेहमीच्या स्वभावानुसार त्यांनी ते लगेच मला दिले. ते वाचून काढण्याला मला महिना दोन महिने लागले.

श्री. आनंदस्वरूप मिश्र यांनी लिहिलेला हा प्रचंड ग्रंथ वाचीत असताना मला असे वाटले की मराठीमध्ये जरी या विषयावर अनेक ग्रंथ आहेत

तरी इतक्या वस्तुनिष्ठ पद्धतीने लिहिलेले पुस्तक मराठी भाषेत नाही; म्हणून त्याचे मराठीत भाषांतर करावे ही कल्पना सुचली.

इंग्रजी ग्रंथातील पहिली सुमारे २०० पाने मराठी साम्राज्य, छत्रपती व पेशवे यांच्यासंबंधीची आहेत. विषयाची पार्श्वभूमी ध्यानात यावी म्हणून ती लिहिली असली तरी मराठी वाचकाना त्यात नवीन असे काही वाटणार नाही; म्हणून ती गाळावी असे एकदा वाटले परंतु समग्र ग्रंथाचे भाषांतर करताना अशी काटछाट करणे अयोग्य वाटल्याने तो भागही भाषांतरित केला आहे.

व्यवसायातून नुकताच निवृत्त झालो असल्यामुळे मला सवड पुष्कळच होती; परंतु हे अवघड काम आपल्या हातून कसे पार पडेल याबद्दल फार साशंक होतो. प्रयत्न तर करून पहावा नच साधले तर आपले श्रम व वेळ एवढेच वाया जातील असा विचार करून भाषांतर करावयास बसलो. जसजशी सवड झाली तसतशी १०-२० पाने भाषांतरित करू लागलो. त्यातच मन फार रमले. प्रसिद्ध झाले नाही तरी आपल्या मनाला त्यात फार विरंगुळा वाटेल म्हणून काम तसेच पुढे रेटित नेले.

पुढे काही दिवसांनी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची भेट झाली त्यावेळी सहज त्यांच्याशी या भाषांतरित ग्रंथाबद्दल बोललो. त्यांचेही कुतूहल जागृत होऊन त्यांनी मूळ इंग्रजी पुस्तक मुद्दाम मागवून घेतले आणि मराठी-मध्ये असे पुस्तक असावे असे त्यांनाही वाटू लागले असावे. त्यांनी माझ्याकडून माझे हस्तलिखित मागवून घेतले आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाच्या शिरस्त्याप्रमाणे तज्ञ अधिकारी व्यक्तीकडे ते तपासण्यासाठी पाठविले. तज्ञांनी त्यावर उत्तम अभिप्राय दिला व काही सूचना करून मंडळाने हे पुस्तक प्रसिद्ध करावे अशी शिफारस केली हे वाचून मला आश्चर्य व आनंद वाटला. कारण एवढे सुमारे १००० पानांचे पुस्तक छापून प्रसिद्ध करणे ही गोष्ट माझ्या आवाक्याबाहेरची होती; ती काळजी त्यायोगे मिटली आणि माझे सर्व हस्तलिखित मी मंडळाकडे सुपूर्त केले. ते छापून प्रसिद्ध होत आहे याबद्दल मला फार आनंद होत आहे.

मूळ इंग्रजी पुस्तक उत्तरप्रदेश सरकारने प्रसिद्ध केलेले आहे. त्याचे भाषांतर करण्यासाठी त्यांची परवानगी घेणे जरूर होते, मी आणि म. रा. सा. सं. मंडळाने त्या सरकारकडे लिहिले परंतु प्रतिसाद मिळाला नाही; तेव्हा मी माझे स्नेही खासदार जयंतराव टिळक यांच्याकडे धाव घेतली व त्यांनी विशेष खटपट आणि वैयक्तिक प्रयत्न करून मंडळाला ही परवानगी विना अट मिळवून

दिली याबद्दल मी श्री. जयंतरावांचा ऋणी आहे. उत्तरप्रदेश सरकारचेही आभार मानणे उचित आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृतिमंडळ यांनी छापण्याची व प्रसिद्धीकरणाची जबाबदारी अंगावर घेतली हे माझे भाग्य होय. अन्यथा हे पुस्तक प्रकाशात आलेच नसते, त्यांची या कामी जी मदत झाली त्याबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

मूळ इंग्रजी ग्रंथातील १८५७ शी तादृश संबंध नसलेली काही चित्रे मराठी भाषांतरात गाळली आहेत. भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या कृपेने बंडात प्रत्यक्ष भाग घेतलेले श्रीमंत रावसाहेब पेशवे यांचे चित्र मिळाले ते योग्य ठिकाणी घातले आहे. हे चित्र मूळ इंग्रजी ग्रंथात नाही. भा. इ. सं. मंडळाचे आभार मानणे माझे कर्तव्य आहे.

पुस्तक प्रसिद्ध होणार असे ठरल्यावर त्याची प्रस्तावना एकाद्या अधिकारी व्यक्तीकडून घ्यावी असे मनात आले. आज महाराष्ट्रात अशी अधिकारी व्यक्ती एकच आहे व ती म्हणजे गुरुवर्य पोतदार. त्यांना विनंती केली व त्यांनीही प्रस्तावना लिहून दिली. त्याकरिता मूळ इंग्रजी पुस्तक आणि केलेले मराठी भाषांतर या दोन्हीचा अत्यंत सूक्ष्म अभ्यास करून पुस्तकासंबंधी विलक्षण अशी सुदीर्घ प्रस्तावना त्वरेने लिहून दिली याबद्दल 'आभारी आहे' हे औपचारिक शब्द माझ्या मनातील त्यांच्यासंबंधीच्या आदरभावना व्यक्त करूच शकत नाही. त्यांची माझेवर अशीच सतत कृपादृष्टी असावी हीच प्रार्थना.

गेली ४-५ वर्षे ज्या विषयात गढून गेलो होतो तो आज हातावेगळा होत असल्याचे पाहून मला फार समाधान वाटते.

प्राज्ञ छापखाना, वाई आणि फोटो झिको छापखाना पुणे यांनी पुस्तक आणि चित्रे सुबक छापून दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

बलिप्रतिपदा
शके १८९५
दि. २७ ऑक्टोबर १९७३

वा. रा. ढमढेरे

प्रकरण १ ले

नानासाहेब पेशवे आणि १८५७ चे बंड

प्रास्ताविक

- (१) नानासाहेबांविषयी अंतिम निर्णय
- (२) ग्रंथाचे उद्दिष्ट
- (३) इतिहासलेखकाची जबाबदारी
- (४) ग्रंथपरिचय आणि खुलासा

“ इतिहास पुनः पुनः नव्याने लिहावा लागतो; काही नवीन घटना शोधून काढण्यात येतात म्हणूनच नव्हे तर त्या घटनांसंबंधी काही नवीन पैलू दिसू लागतात म्हणून. शिवाय एकाद्या कालखंडातील प्रगतीमध्ये सहभागी होणाऱ्या व्यक्तीला भूतकाळ काही एका निराळ्या व नवीनच दृष्टिकोनातून पाहणे प्राप्त होते ” — गोएथ.

(१) नानासाहेबांविषयी अंतिम निर्णय

हिंदी “ बंडा ” च्या इतिहासाबद्दल कवी वर्डस्वर्थ यांच्या शब्दात सांगा-वयाचे तर मानवाने मानवाची काय दशा केली आहे याचाच इतिहास असे म्हटले पाहिजे. जगातील वाचकवर्गामध्ये या घटनेबद्दल एक विशेष आकर्षण आहे. या बंडाच्या घटनेमध्ये अनेक नाट्यपूर्ण प्रसंग आहेत व नाट्याचे मनुष्याला साहजिकच आकर्षण असते. याशिवाय कवीने वर्णन केल्याप्रमाणे “ दुःखद विचारांचे वर्णन करणारे काव्यच अत्यंत मोहक असते. ” (शेले) म्हणूनही या घटनेचे आकर्षण सामान्य जनांना वाटते.

‘ बंडातील व्यक्तींपैकी नानासाहेब या व्यक्तीइतके प्रसिद्ध नाव दुसरे नाही. झाशीच्या राणीचे नावही प्रख्यात आहे परंतु परदेशात ते नाव नानासाहेबाइतके प्रसिद्ध नाही. इंग्लंडमध्ये, विशेषतः ‘ बंडा ’ च्या काळात नानासाहेबांचे नावाची दहशत इंग्लिश मुलांनाही दाखविली जात असे.

इंग्रजांना नानासतका द्वेष दुसऱ्या कोणत्याही भारतीयाबद्दल वाटत नाही. मुलकी आणि लष्करी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या मते नाना म्हणजे इतिहासातील अत्यंत दुष्ट गुन्हेगार होते. त्यांना पकडून देणारास एक लक्ष रुपयांचे बक्षीस आणि इतर कोणत्याही गुन्ह्याची माफी देण्याची तयारी ब्रिटिशांनी दाखविली होती. नानासाहेबांना पकडण्याकरिता त्यांनी अव्याहत प्रयत्न केले परंतु ते ब्रिटिशांचा हात पोचण्यापलीकडे गेले होते. नाना समजून अनेक लोकांना पकडण्यात आले परंतु पुराव्याच्या अभावी त्या सर्वांना सोडून द्यावे लागले.

साधारणमानाने जे ब्रिटिश लेखक तोलून जोखून भाषा वापरतात अशांनीही नानासंबंधी बीभत्स शब्दप्रयोग वापरले आहेत. खरोखर नानासाहेबांच्या नावाइतके दुसरे कोणतेही नाव द्वेषाने बद्दू करण्याचा प्रयत्न झालेला नाही. काही थोड्या उदार लेखकांनी त्यांचे संबंधी सहानुभूतिपूर्वक उद्गार काढले असले तरी बहुतेक सर्वांनी नानासाहेबांचे चित्र काळ्यात काळे रंगविलेले आहे.

असे होण्याला कारणेही तशीच घडली. हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्ये असा सर्वसाधारण समज होता की १८५७ च्या जूनमध्ये कानपूरच्या 'किल्ल्या'तील रहिवाश्यांसंबंधी नानासाहेबांचे वर्तन द्रोहाचे होते आणि जुलै महिन्यात कानपूर काबीज केल्यानंतर त्यांच्या बंदीत पडलेल्या २०० इंग्रज स्त्रिया आणि मुलांची त्यांनी अमानुष कत्तल केली. त्या घटनेसंबंधी इतके लिहिले आणि बोलले गेले आहे की नानासाहेबांच्या देशबांधवांनासुद्धा त्यांच्याविरुद्ध केल्या गेलेल्या आरोपांमध्ये तथ्य आहे असे वाटू लागले. ब्रिटिश अमदानीत सर्वसाधारण जनतेला असेच वाटत असे की सत्तिचौरा घाटावरील व त्यानंतर कानपूरच्या बिबिघरातील अमानुष कत्तलीस नानासाहेबच कारणीभूत होते. हे आरोप निराधार असू शकतील असा विचारही कोणाच्या मनात आला नाही. बंगालच्या दुर्दैवी नबाब सुजाउद्दौल्लासंबंधी जसे कलकत्त्याच्या अंधारकोठडीच्या घटनेवर लोकांनी डोळे मिटून विश्वास ठेविला तसाच आंधळा विश्वास कानपूरच्या घटनेवरही ठेविला गेला.

ब्रिटिश इतिहासकारांनी त्या दुर्दैवी गोष्टीचा संबंध नानासाहेबांशी जोडताना अगदीच अविचाराने लिहिले नसावे असे मानण्यास जागा आहे. बंडासंबंधीच्या कागदपत्रावरून असा आरोप परिस्थितिजन्य पुराव्यावरून करता येणे शक्य आहे; म्हणून त्या लेखकांवर काही प्रच्छन्न उद्देशांचा आरोप करणे फारसे न्यायाचे होणार नाही; असे असले तरी त्या पुराव्याची विशेष छाननी केल्याशिवाय नानासाहेब व त्यांचे सहकारी यांच्यावरील आरोप आपण खरे

मानणे हेही न्यायाचे होणार नाही. जो लढा १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्या-
नंतरच संपला त्याचे बीज नानासाहेब व त्यांचे सहकारी यांनीच पेरले होते हे
विसरून चालणार नाही. शिवाय हेही लक्षात घेतले पाहिजे की नानासाहेब
ब्रिटिशांच्या हाती लागले नाहीत. तसे झाले असते तर त्यांची चौकशी झाली
असती आणि नानासाहेबांना त्या दुर्दैवी घटनांबद्दल आपली बाजू मांडता आली
असती आणि त्या घटनांची जबाबदारी आपणांवर अन्यायाने लादली गेली हे
दाखवून देण्याची संधी त्यांना मिळाली असती. तसे झाले असते तरच
त्याबद्दलचा काही निर्णय विश्वसनीय ठरला असता. आज नानासाहेबांवर
करण्यात आलेले आरोप निवळ एकतर्फी पुराव्यावर आधारलेले आहेत हे
कबूल केलेच पाहिजे. म्हणून कोणत्याही न्यायालयाने त्यांना दोषी ठरविले
नसते अशीही एक बाजू याविषयासंबंधी मांडण्यात आलेली आहे. खुद्द नाना-
साहेबांनी आपल्या जाहीरनाम्यात बिबिघरातील बंडवाल्यांच्या कैदेतील
बायकामुलांच्या कत्तलीला आपण जबाबदार नाही असे स्पष्ट म्हटले आहे.

त्या अत्याचाराशी नानासाहेबांचा काहीही संबंध नसण्याचा संभव आहे
ही गोष्ट स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय लेखकांच्या मनात येऊ लागली असून
त्याबद्दल गंभीर विचार करण्यात येऊ लागला आहे. विशेषतः प्रख्यात
इतिहासकार डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी सत्तिचौराघाट आणि बिबिघरातील
प्रकारांमध्ये नानासाहेबांचा हात असावा या मताबद्दल संशय व्यक्त केला आहे.
त्यांनी नानासाहेबांवर फक्त नैतिक जबाबदारी असल्याचे ठरविले आहे.
मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी डॉ. सेन यांच्या 'अठराशे सत्तावन' या
ग्रंथाला शिक्षणमंत्री या नात्याने जी प्रस्तावना लिहिली आहे तीत डॉ. सेन
यांच्या या मताचाच पुरस्कार केला आहे. "नैतिक जबाबदारी" हा एक मोठा
कूट प्रश्न आहे. निदान विवाद्य तर खासच आहे. एक असे की, नैतिक जबाब-
दारीची मर्यादा आणि ध्वन्यर्थ सर्व प्रकरणी सारखेच नसतात. उदा० पर-
देशात एखाद्या भारतीय विद्यार्थ्याने एखाद्या वाचनालयातील मौल्यवान ग्रंथाचे
एकादे पान चोरून नेले तर ती सर्व भारतीयांची 'नैतिक' जबाबदारी मानली
जाण्याचा संभव आहे. हिटलरने सुरू केलेल्या महायुद्धाला सर्व जर्मन लोकांस
अथवा जर्मन राष्ट्रास नैतिकदृष्ट्या जबाबदार धरावे लागेल. हिरोशिमा व
नागासाकी या जपानी शहरांवर अमेरिकन वायुदलाने अँटम बाँब टाकले
त्याची नैतिक जबाबदारी प्रत्येक अमेरिकन नागरिकाला पत्करावी लागेल.
इतकेच नव्हे तर जपानशी चाललेल्या युद्धात इंग्लंड अमेरिकेचे दोस्तराष्ट्र अस-
ल्यामुळे त्याचेवरही ह्या 'नैतिक' जबाबदारीची भागीदारी येऊन पोचते.

यावरून एवढाच निष्कर्ष निघतो की, नैतिक जबाबदारीचा प्रश्न अस्पष्ट व अनिश्चित आहे. नानासाहेबांचा काळ व त्या काळातील कष्टमय परिस्थिती लक्षात घेता त्यांचेवर 'नैतिक' जबाबदारी टाकणे अन्यायाचे होईल. तसेच पाहिले तर ब्रिटिशांनी चरबी लावलेली काडतुसे वापरण्यास हिंदी शिपायांना भाग पाडले व त्यामुळेच पुढील सर्व अनर्थ ओढविला म्हणून त्यांचेवरच "नैतिक जबाबदारी" पडते असे का म्हणू नये? महात्मा गांधींच्या चळवळीत झालेल्या विक्षोभाला काँग्रेसच जबाबदार आहे असा दावा ब्रिटिश लोक सांगत असत तशाच तऱ्हेचा हा दावा आहे असे म्हणता येईल. एक त्यावेळच्या कडक व प्रसंगोपात्त दडपशाहीला काँग्रेसच जबाबदार आहे असे एका पुस्तिकेच्या द्वारा सरकारने प्रसिद्ध केले होते. त्या पुस्तिकेचे नावच "विक्षोभ-संबंधी काँग्रेसची जबाबदारी" असे आहे. भारतीय लोकांच्या हृदयात स्वातंत्र्याची ज्योत पेटवून चळवळ केल्यामुळेच दडपशाही करावी लागली असे त्या पुस्तिकेत म्हटले आहे. अर्थात् कोणीही भारतीय हे म्हणणे ग्राह्य मानणार नाही. त्याचप्रमाणे बंडात झालेल्या प्रकारांबद्दल नानासाहेबांवर "नैतिक जबाबदारी" लादणे योग्य होणार नाही. प्रस्तुत पुस्तकात पुढे असे दर्शविण्यात आले आहे की या प्रकरणी नानासाहेबांचा प्रत्यक्ष असा काहीही संबंध नव्हता.

नानासाहेबांपेक्षा सत्ता आणि दर्जा याबाबतीत मोठ्या असलेल्या कित्येक व्यक्तींना इतिहासाने दोषी ठरविले आहे. कनोजचे महाराजे जयचंद राठोड यांचा उल्लेख देशद्रोही असा करण्यात येतो. मोंगल बादशहांची सत्ता वाढविणे व दृढमूल करणे या बाबतीत त्यांना रजपूत राजांनी सहाय केल्याची उदाहरणेही इतिहासात नमूद आहेत. पुढच्या काळात हिंदू आणि मुसलमान राजे ब्रिटिश राज्यसत्ता थोपवून धरण्यात अयशस्वी झाल्याची उदाहरणे आहेत. इतिहासात या सर्व मोठ्या व्यक्तींची चित्रे काळचाकुट्ट रंगात रंगविण्यात आली आहेत. प्रख्यात इतिहासकार गो. स. सरदेसाई म्हणतात की आजवर जे लिहिण्यात आले आहे त्याची संपूर्ण छाननी केल्याशिवाय त्याचा स्वीकार करण्यात येऊ नये. पूर्वी माहीत नसलेली अनेक कागदपत्रे उजेडात आल्यास त्या त्या व्यक्तींनी केलेल्या 'चुका' किंवा त्यांचे 'अपयश' या बाबतीत दोषनिवारक अशा अनेक गोष्टी समजू शकतील. श्री. सरदेसाई मोठ्या भावनापूर्ण भाषेत लिहितात : "सर्व पुरावा पाहिल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला दोषी धरून तिचा धिक्कार करण्याचा आपणांस काय अधिकार? अगदी पतित अशा गुन्हेगाराला सुद्धा आपल्या विरुद्ध केलेल्या आरोपासंबंधी आपले म्हणणे

मांडण्याचा अधिकार असतो. इतिहासांत कोणी समानधर्मा निघून त्या त्या व्यक्तीवरील लांछने दूर करणार नाही कशावरून ? म्हणून माझे सर्व कार्य-कर्त्यांना हे आवाहन आहे आणि माझी खात्री आहे की ते हे आवाहन मानतील. ”

मराठ्यांच्या इतिहासाचे मान्यवर संशोधक व अग्रगण्य इतिहासकार यांनी व्यक्त केलेले हे आवाहन दृष्टीसमोर ठेवून या ग्रंथात प्रयत्न केला आहे. प्रयत्न तसा विशेष महत्त्वपूर्ण नसला तरी त्यांच्या आवाहनाच्या दिशेने हे एक पाऊल टाकण्यात आले आहे.

(२) ग्रंथाचे उद्दिष्ट

ब्रिटिशांविरुद्ध द्वेषबुद्धी उत्पन्न करण्याकरिता हे पुस्तक लिहिलेले नाही. द्वेषबुद्धीने व्यक्तीचे अथवा देशाचे कधीही कल्याण होत नसते. उलट अशा बुद्धीने त्यांचेच जीवित अस्वस्थ होत असते. द्वेषबुद्धी उत्पन्न करून तिला खत पाणी पुरविल्यामुळे अनेक शोकप्रसंग उद्भवल्याचे दाखले इतिहासात जागोजाग दाखविता येतील.

ब्रिटिशांची अथवा भारतीयांची वकिली करून कोणावर दोषारोप सिद्ध करण्याकरिताही हे पुस्तक लिहिलेले नाही, किंबहुना वस्तुनिष्ठ भूमिकेवरून असा दोषारोप सिद्ध करणे शक्यही नाही. स्त्रिया व मुले यांवर भारतीयांनी केलेल्या अत्याचारांचे विशेष विस्तृत वर्णन इंग्रज लेखकांनी लिहून ठेविले आहे. असे अत्याचार भारतीयांनी केले हे जसे खरे तसेच किंवा त्याहीपेक्षा रानटी आणि पाशवी अत्याचार ब्रिटिशांनी केले हेही खरेच आहे. म्हणून समर्थनच करावयाचे तर ते दोन्ही पक्षांच्या कृत्यांचे करावे लागेल, वस्तुतः असे समर्थन दोघांचेही करता येणार नाही.

सर्वदृष्टींनी विचार केल्यास असे म्हणावे लागेल की, तो काळ आणि त्या काळाची परिस्थिती यामुळेच त्या काळातील घटना घडून आल्या. भारतीय शिपायांनी इंग्रजांना मारले ते स्वदेशाला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याचा एक टप्पा म्हणूनच मारले. म्हणजे असे की, भारतातून ब्रिटिशांना समूळ उपटून काढण्याकरिता युद्धच केले पाहिजे आणि ते सर्वकष होणे हे अपरिहार्यच होते. मुलकी ब्रिटिश नागरिकांना वाटेल तसे स्वैर फिरू देण्याची सुभा देणे व त्यामुळे आपल्या विरुद्ध प्रतिकार अधिक तीव्र होऊ देणे ही गोष्ट युद्धनीतीमध्ये अशक्यच मानली पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या उद्दिष्टाच्या दृष्टीने मुलकी नागरिकांना मारणे हे जर युक्त तर त्यांच्या स्त्रिया मुलांना गुंडांच्या हाती पडू न देणे

हेही युक्तच मानले पाहिजे. स्वधर्माला उत्पन्न झालेल्या गंभीर धोक्यामुळे प्रक्षुब्ध झालेल्या जनतेपासून त्या स्त्रियांना सुरक्षित स्थळी ठेवणे, त्या गुंडांच्या हाती पडणार नाहीत अशी तरतूद करणे व त्यांच्यापासून होणाऱ्या अत्याचारांपासून त्यांचे संरक्षण करणे आणि संतापलेल्या जनसमुदायाच्या हातात त्या सापडल्या असत्या तर जे प्रकार घडले असते ते टाळण्याचा प्रयत्न करणे अशा अनेक प्रश्नांचा विचार या संदर्भात करावा लागेल. शंभर वर्षांपूर्वी धर्म हा जीवनमरणापेक्षा जास्त जिव्हाळ्याचा प्रश्न मानला जात होता हे लक्षात ठेविले पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास त्या स्त्रियांचा नाश करण्या-शिवाय गत्यंतरच नव्हते, असेही म्हणणे शक्य आहे. आपल्या स्त्रियांना परकीयांच्या अत्याचारांपासून वाचविण्यासाठी त्यांचा नाश आपल्या हातांनी केल्याची उदाहरणे भारतीय इतिहासात पानागणीक सापडतील.

त्या युद्धात भारतीयांनी जे केले ते शुद्ध व पवित्र होते असे म्हणण्याचा उद्देश नाही. त्या युद्धातील घटनांनंतर कित्येक वर्षांनी याच भारतात एक लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला. त्याने ब्रिटिश सत्ता उलथून पाडण्याची अधिक चांगली व सुसंस्कृत पद्धत शोधून काढली. महात्मा गांधींनी प्रेम आणि अहिंसा यांचा संदेश देऊन इंग्रज रक्ताचा एकही थेंब न सांडता भारतास दास्यमुक्त केले. या त्यांच्या अहिंसेच्या सोज्वळ मार्गाने भारताने स्वातंत्र्य मिळविले आणि ब्रिटिशांनीही हिंसा व अत्याचार यांचा त्याग करूनच या देशाचा किनारा सोडला.

ब्रिटिशांनी कित्येक वेळा क्रूर कृत्यांचा अवलंब केला त्याला तशीच कारणे घडली. कित्येक माणसे आणि साधनांचा बळी देऊन तलवारीच्या जोरावर ब्रिटिशांनी भारतात शंभर वर्षांपूर्वी साम्राज्य स्थापिले, ते बाडबिछाना गुंडाळून शांतपणे स्वदेशी निघून जाण्यासाठी खास नाही. ही गोष्ट मानसशास्त्रदृष्ट्या अशक्य होय. ते साम्राज्य मिळविण्याकरिता आणि पुनश्च टिकविण्याकरिता जी जी साधने वापरणे शक्य होते ती ती वापरणे त्यांना प्राप्तच होते. भारतात मूठभरच इंग्रज होते म्हणून क्रांतीचे लोण थोपवून धरण्यासाठी शक्य त्या सर्व मार्गांनी भारतीयांच्या हृदयात धडकी भरेल असे अत्याचार त्यांनी केले ते याच दृष्टीने केले असले पाहिजेत. त्यांच्या कृत्यांच्या समर्थनपर म्हटल्यानंतर एवढे म्हटलेच पाहिजे की त्यांनी वापरलेली साधने ही माणुसकीच्या दृष्टीने अन्याय्यच होती.

मानवी विवेचनशक्ती नेहमी बरोबर असतेच असे नाही. भारतीयांच्या दृष्टीला ज्या गोष्टी चांगल्या वाटतात त्याच इंग्रजांना वाईट दिसतात; उलट

इंग्रजांच्या दृष्टीने चांगल्या वाटणाऱ्या गोष्टी भारतीयांना वाईट दिसतात. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात ज्यांनी प्राणार्पण केले त्यांची स्तुतिस्तोत्रे भारतीय साहित्यिकच गातात. आपले साम्राज्य टिकविण्याचा ज्यांनी प्रयत्न केला त्यांचे संबंधीच्या स्तुतींनी ब्रिटिशांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. परंतु इंग्रजांच्या अथवा भारतीयांच्या बाजूसही या विषयासंबंधी एकमत दिसत नाही. इंग्रज इतिहासकारांपैकी काहींनी क्लाइव्ह, वॉरन हेस्टिंग्ज आणि डलहौसी यांनी इंग्रजी राष्ट्राच्या केलेल्या सेवेबद्दल स्तुती केलेली आहे तर दुसऱ्या काही इंग्रज इतिहासकारांनी याच व्यक्तींच्या कृत्याबद्दल त्यांचा धिक्कारही केला आहे. वॉरन हेस्टिंग्जच्या खटल्याचे उदाहरण या बाबतीत लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्याच्या निवृत्तीनंतर एडमंड बर्क व त्याच्या विचारांच्या काही मंडळींनी त्याच्या हिंदुस्थानातील कृत्यांबद्दल त्याला हाऊस ऑफ लॉर्ड्सच्या न्यायासनासमोर उभे केले. अशीच परिस्थिती भारतीय इतिहासकारांची १८५७ च्या प्रसंगासंबंधी दिसून येते.

भारतीयांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध (किंवा दुसऱ्या कोणत्याही देशाबद्दल) दुर्बुद्धी उत्पन्न करणे दुसऱ्या एका दृष्टीनेही अयोग्य आहे. ब्रिटिश लोक हा देश सामोपचाराने सोडून गेले आणि आज भारत हा ब्रिटिश राष्ट्रसमूहाचा एक सभासद आहे. भारतीय आणि इंग्रज जनतेमध्ये मित्रत्वाचे संबंध आहेत. आज अनेक भारतीय नागरिक इंग्लंडमध्ये काही कारणाने गेले तर भूतपूर्व इंग्रज अधिकाऱ्यांना ते आवर्जून भेटतात. भारतात असताना ज्यांनी त्यांची सेवा केली अशा अनेक नोकरांना अजून द्रव्यसहाय * पाठविणारे सेवानिवृत्त इंग्रज अधिकारी आजही आहेत. आपल्या खासगत नोकरीतील शिष्याला दरवर्षी नाताळ व नूतन वर्षी शुभसंदेश न चुकता पाठविणारे एक इंग्रज सद्गृहस्थ प्रस्तुत लेखकाला माहीत आहेत.

अशा सर्व सद्भावनेच्या गोष्टी मुद्दाम जतन करून ठेवल्या पाहिजेत. त्या-ऐवजी कडवटपणा उत्पन्न होईल अशी कोणतीही गोष्ट करणे हितावह ठरणार नाही.

अर्थात्च काही इंग्रज लेखकांनी अथवा त्या काळातील इंग्रज अधिकाऱ्यांनी ज्या हुतात्म्यासंबंधी गैरसमज निर्माण करून ठेविले आहेत त्यांच्या चारित्र्या-

* भारतीय सनदी नोकरांपैकी सर विल्यम ख्रिस्ती हे त्यापैकीच एक आहेत. ह्यांची नोकरी उत्तरप्रदेशात झाली. पुढे ते अर्थसचिव व मुख्यसचिव पदापर्यंत चढले. सत्तांतराच्या वेळी ते दिल्लीचे चीफ कमिशनर होते व त्या पदावरूनच ते निवृत्त झाले.

वरील आक्षेप नाहीसे करून त्यांची कीर्ती पुनर्स्थापित करण्याचे काम आपण केलेच पाहिजे. कित्येक बाबतीत असे स्पष्ट दिसते की त्या लेखकांनी केलेली वर्णने वस्तुस्थितीवर आधारलेली नाहीत. कित्येक बाबतीत तर इतकी अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णने करण्यात आली आहेत की ती जवळजवळ असत्यच समजली पाहिजेत. बंडातील संबंधी व्यक्तींपैकी नानासाहेबांसंबंधी तर ही गोष्ट इतर कोणापेक्षाही उघड दिसते.

ब्रिटिशांच्या कृत्यांचे वर्णन अत्यंत कटू व प्रसंगी असभ्य भाषेतही काही भारतीय लेखकांनी आपल्या हिंदी व इंग्रजी पुस्तकांत केले आहे. त्यांनी भारतीयांच्या कृत्यांचे समर्थन करण्याचाही प्रयत्न केलेला आहे. त्या पुस्तकांपैकी काही स्वातंत्र्यपूर्वकाळात व काही नंतरच्या काळात लिहिलेली आहेत. भारत संपूर्ण सत्ताधारी राष्ट्र झाल्यानंतर अशा कडवटपणाची काही आवश्यकता नाही. देशाच्या इतिहासातील एका नव्या प्रकरणाला सुरवात झाली असून ब्रिटिश राष्ट्राविषयी दुर्भाविना ठेवण्याचे काहीच कारण नाही. अर्थातच ऐतिहासिक घटना दडपून ठेवणे आणि विकृत स्वरूपात मांडणे या गोष्टी करण्याचीही जरूरी व कारण नाही. ब्रिटिशांनी या देशात साम्राज्य स्थापिले याबद्दल जर त्यांना दोष दिला तर आपल्या देशबांधवांनी असे साम्राज्य स्थापन करण्याची संधी त्यांना दिल्याबद्दल त्यांनाही दोष द्यावयास हवा. एका देशाने दुसऱ्या देशावर गुलामगिरी लादणे हे पातक आहे; परंतु स्वतःवर गुलामगिरी लादून घेणे हे त्याहीपेक्षा महापातक आहे. ब्रिटिशांनी या देशावर साम्राज्य स्थापिले नसते तर युरोपातील परान्ससारख्या देशाचे साम्राज्य येथे प्रस्थापित झाले असते. कारण या देशाची राजकीय व सामाजिक दुर्बलताच हे घडवून आणीत होती; अतएव आजच्या परिस्थितीत झाले गेले विसरून जाऊन भारतीयांच्या मनात अस्तास पावलेल्या सत्तेबद्दल द्वेषबुद्धी उत्पन्न करण्याचे काहीच कारण नाही. असे असले तरी ज्यांना ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करावयाचा आहे, त्यांनी निःपक्षपातबुद्धीने झाल्या गोष्टींचे वर्णन केले पाहिजे. प्रख्यात इतिहासकार डॉ. रामप्रसाद तिवारी यांनी इतिहासलेखकाबद्दल लिहिताना खालील नियम घालून दिला आहे:-

“राष्ट्राभिमान हा नेहमी आत्महितप्रधान असतो. त्यामुळे वस्तुस्थितीचे सम्यक् ज्ञान न होता तिला विकृत स्वरूप येते. उपलब्ध अशा सर्व ज्ञात घटनांचा जागतिक दृष्टिकोणातून विचार केल्यासच त्याला इतिहास ही संज्ञा प्राप्त होऊ शकते ”

(३) इतिहासलेखकाची जबाबदारी

“ नानाग्रंथीं इतिहास वर्णिता, त्यांचा प्रचंड संभार करितां ॥

परी त्याचे तात्पर्य पाहतां, एका पानी मिळेल ” ॥१॥

“एका पानी ” ? कवीने “ एका वाक्या ” असे म्हटले असते तर जास्त युक्त झाले असते. एकदा एका राजाला इतिहास जाणण्याची इच्छा झाली. त्याने आपल्या दरबारातील विद्वानांना तो लिहिण्याची आज्ञा केली. पुढे त्या गोष्टीचे त्या राजाला कित्येक वर्षे विस्मरण झाले. एके दिवशी आठवण झाल्याबरोबर त्याने विद्वानांना विचारले तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले की साठ प्रचंड ग्रंथांत सर्व इतिहासलेखन पूर्ण झाले आहे. राजाला इतका वेळ आणि दम नसल्यामुळे त्याने सर्व इतिहास तीन ग्रंथांत संक्षेपित करण्याची आज्ञा दिली. आणखी कित्येक वर्षे गेली. विद्वानांनी तीन ग्रंथ लिहून पुरे केले. हे होईपर्यंत राजा म्हातारा झाला व त्याला तीन ग्रंथ वाचण्याचीही इच्छा न राहिल्यामुळे त्याने एकाच ग्रंथात संक्षेप करण्याची आज्ञा दिली. असा एक-ग्रंथी इतिहास पूर्ण होईपर्यंत राजा अगदी वृद्ध होऊन त्याची दृष्टी मंद झाली म्हणून त्याने पदरच्या मुख्य विद्वानाला एका वाक्यात सर्वांचा सारांश सांगण्याची आज्ञा केली. तेव्हा त्या विद्वानाने थोडा विचार करून सांगितले की सर्व इतिहासाचा सारांश म्हणजे “ मानवाच्या अनेक पिढ्या जन्माला आल्या त्यांनी अनेक श्रम केले, कष्ट भोगले आणि शेवटी मृत्यू पावल्या.” हे ऐकून राजाला साहजिकच राग आला. कारण हे सांगण्याकरिता त्याला विद्वानाची काहीच गरज नव्हती. रागाच्या भरात राजाने त्या वृद्ध विद्वानाला काय शिक्षा केली याच्याशी आपणास येथे काही कर्तव्य नाही. परंतु एवढे मात्र खरे की जगाचा इतिहास या एकाच वाक्यात साठविला जाणे शक्य आहे.

मनुष्यजीवित किती क्षणभंगुर आहे आणि इतिहास किती विस्तीर्ण आहे याची राजाला जाणीव होऊन त्याला फार दुःख झाले.

राजाचे हे दुःख योग्य नाही; कारण जीवित क्षणभंगुर नाही अथवा इतिहासही तसा विस्तीर्ण नाही. अनेक ज्ञानपिपासू लेखकांनी लहान मोठे ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत; त्यांपैकी आपणास ज्या प्रमाणात ज्ञानार्जनाची इच्छा, कुवत आणि सबड असेल त्या प्रमाणात उपलब्ध ग्रंथ वाचल्यास आपली हौस पूर्ण होऊ शकेल.

मनुष्यमात्राला इतिहासाचे मोठे आकर्षण असते; म्हणून इतिहासग्रंथ लिहिले आणि वाचले जातील ही गोष्ट अव्याहतपणे चालूच राहणार आहे.

फार कशाला प्रस्तुत लिखाण वाचकांच्या हातात पडण्यास हे आकर्षणच कारणीभूत आहे.

असे असले तरी इतिहासलेखनाचे कार्य सोपे खासच नाही. उलट त्यासंबंधी कित्येक मोठ्या लोकांनी उपहासच केलेला आहे. नेपोलियन असे म्हणत की 'लेखकवर्गाने आपसात संकेत ठरवून लिहिलेल्या कपोलकल्पित कथा म्हणजेच इतिहास, रोमन सम्राट पायलेट यांनी दुसऱ्या शब्दात पण हाच अभिप्राय दिलेला आहे. सर रॉबर्ट वॉलपोलच्या मते 'इतिहास म्हणजे धडधडीत असत्यलेखनच होय.' हेन्री फोर्ड तर याच्याही पुढे जाऊन चेष्टेने म्हणत असे की 'इतिहास म्हणजे निव्वळ थापेबाजी.' लॉर्ड चेस्टर फील्डच्या दृष्टीने 'गतगोष्टींची न उकलणारी गुंतागुंत म्हणजे इतिहास.' टॉमस राइट म्हणतो की इतिहास म्हणजे 'भारूड आणि कल्पनाविलास'.

वरील सर्व विधाने अर्थातच उपहासाने केलेली आहेत. खरा इतिहास ही काही अगदी निराळीच वस्तु आहे. मागील घडामोडींवरून बोध घेऊन वर्तमानकाळी मनुष्याने कसे वागावे हा इतिहासलेखनाचा उद्देश असतो. अगदी बारीक सारीक तपशील गोळा करणे, त्यांचे विश्लेषण करून वाचकांपुढे एक जिवंत चित्र उभे करणे हे इतिहासलेखकाचे कार्य आणि ध्येय असते. सत्यापासून, असत्य आणि दंतकथा यांची फारकत करून निव्वळ सत्य पुढे मांडणे हे महत्त्वाचे कार्य इतिहासलेखक करीत असतो.

टीकाकार काय टीका करतील याचा अंदाज अगाऊच घेऊन इतिहासलेखक लिहीत असतो. आपले लेखन भुसभुशीत पायावर आधारलेले असता कामा नये, त्याचा पाया भक्कम असला पाहिजे याची जाणीव त्याला सतत असावी लागते. तसेच सर्व उपलब्ध साहितीचा उपयोग करून जे चित्र तो मांडतो ते चित्र विवेक बुद्धीला पटेल असेच असले पाहिजे. लायबेझनी म्हटले आहे की, 'भौतिकशास्त्राचा पाया जसा प्रयोग, कायद्याचा पाया जसा सत्ता अथवा गणिताचा पाया जशी बुद्धी तसा इतिहासाचा पाया म्हणजे पुरावा.' सर्व उपलब्ध ग्रंथसंग्रह, अप्रसिद्ध कागदपत्रे, खासगी पत्रे किंबहुना तत्कालिन समजुती लक्षात घेऊन जो लिखाण करतो तोच खरा इतिहासलेखक या संज्ञेला पात्र होईल. संभाव्य अशा सर्व घटना विचारात घेऊन त्यांपैकी कोणती घटना अधिक संभाव्य आहे याबद्दल सविस्तर चर्चा व कारणमीमांसा करूनच इतिहासलेखन झाले पाहिजे. एरवी ते विश्वसनीय मानता येणार नाही.

भारताचे इतिहासलेखन करणाऱ्यांच्या मार्गात तर अनेक अनुल्लंघनीय अशा अडचणी आहेत; विशेषतः ज्याला 'बंड' म्हणतात त्याचा खरा इतिहास लिहिणे फारच कठीण आहे. कारण ब्रिटिश अमदानीत प्रत्यक्ष झालेल्या घटना लिहून ठेवण्याची फुरसत, व इच्छा असलेल्या व्यक्ती आधीच दुर्मीळ; त्यातून अशा तऱ्हेने काही लिहून ठेवावे अशी इच्छा असलेल्या माणसाला जो धोका त्या काळात वाटे त्यामुळे इच्छा असूनही खरे ते लिहून ठेवण्यास कोणी धजत नसे. काही ब्रिटिश लेखकांनी अशी पुस्तके लिहून ठेविली आहेत हे खरे. परंतु त्यांनी मनापासून कितीही प्रयत्न केला तरी त्यांचे लेखन निःपक्षपाती दृष्टीने लिहिले जाणे अशक्य आहे हे सहज पटण्यासारखे आहे. अशा लेखकांना या देशातील लोकांच्या चालीरिती, भाषा यांचे ज्ञान यथातथाच असणार. शिवाय एतद्देशीय सामाजिक संस्था आणि लोकांची जीवनमूल्ये आणि विशिष्ट परिस्थिती या संबंधी सहानुभूतिपूर्वक दृष्टी त्यांना असणे अशक्यप्रायच आहे. या कारणांमुळेच प्रोफेसर हक्सले यांनी म्हटले आहे की इंग्रज लेखकांनी लिहिलेला भारतीय इतिहास विश्वसनीय मानता येत नाही. प्रोफेसर गोल्डविन स्मिथ म्हणतात "जे ते राष्ट्रच आपला इतिहास उत्तम रीतीने लिहू शकते. आपल्या राष्ट्रात होऊन गेलेल्या मोठ्या व्यक्ती, त्यांचे स्वभाव व कार्य, राष्ट्रांतील समाज, सामाजिक घडण व समजुती यांचे ज्ञान त्या राष्ट्रातील व्यक्तींना जितके असते तितके दुसऱ्या कोणासही असणे शक्य नाही. त्याबरोबर हेही लक्षात घेतले पाहिजे की प्रत्येक राष्ट्राच्या स्वतःबद्दलच्या कल्पना, जगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आणि स्वराष्ट्रावरील प्रेमभावना या गोष्टी विचारात घेऊनच इतिहासलेखन करावे लागते. या कामी प्रतिकूल दृष्टिकोन आणि तिऱ्हाईतांनी लिहून ठेविलेली माहिती यांचा उपयोग अर्थातच केला पाहिजे तरच अधिक विश्वसनीय असा इतिहास लिहिता येईल."

दुसरी अडचण अशी की ईस्ट इंडिया कंपनीच्या दफ्तरातील सर्व कागदपत्रे विश्वसनीय मानता येत नाहीत. ग्रँट डफ आपल्या 'मराठ्यांचा इतिहास' या ग्रंथात लिहितात "विशेष खटपट न करिता अथवा विशेष बुद्धिमत्ताही न वापरता कित्येक गोष्टी घडल्या; त्यांचा परिणाम पुढे फार अिष्ट वाटल्यावरून त्या खटपटीचे व बौद्धिक करामतीचे तिखट मीठ लावलेले वर्णन या कागदात आढळते; त्यामुळे निःपक्षपाती लेखनाला त्यांचा फारसा उपयोग नाही." ब्रिटिश लोकसभेला सादर केलेल्या कागदपत्रांत तत्कालीन राजकारणी पुरुषांच्या डावपेचांना सोईचे होईल अशीच विधाने करण्यात

येत; क्वचित् प्रसंगी त्या घटनांतून जिवंत राहिलेल्या व्यक्तीच्या भावनांना मान देण्याचे दृष्टीनेही काही घटना संक्षेपाने लिहिलेल्या आढळतात. खासगी पत्रेही संपूर्णपणे विश्वसनीय मानता येत नाहीत; कारण तशा पत्रांतही कृत्रिमता कित्येक वेळा दिसून येते.

या सर्व अडचणी पाहिल्या असता 'बंडा'चा अतिहास लिहिणाऱ्या लेखकाचे कार्य किती बिकट आहे हे लक्षात येईल. सत्य आणि शंकास्पद आणि अग्राह्य यामध्ये निश्चयात्मक काहीतरी ठरविणे हे कित्येक वेळा जवळजवळ अशक्य होते. कोणत्याही देशाच्या अतिहासात असे अनेक प्रसंग दिसून येतात. एकाच गोष्टीसंबंधी अगदी प्रामाणिक अशा व्यक्तींनी लिहून ठेविलेल्या वर्णनात कित्येक मूलभूत प्रश्नांबद्दल विसंगती दिसून येते. यासंबंधी लक्षात घेण्यासारखे एक उदाहरण व्हिक्टोरिया राणीसंबंधाने प्रसिद्ध आहे. चवथा विल्यम मृत्यु पावल्यामुळे आपणांकडे राजीपद चालून आले ही गोष्ट त्यांना २० जून १८३७ रोजी सकाळच्या प्रहरी समजली. यासंबंधीची वर्णने खाली दिली आहेत :—

(१) लिटन स्ट्रॅची यांनी केलेले वर्णन :

'विल्यमराजा विंडसर राजवाड्यात २० जून १८३७ रोजी पहाटे मृत्यु पावला. लगेच कॅटरबरीचे आर्चबिशप आणि लॉर्ड कोनिंग हॅम (राजवाड्यातील प्रमुख अधिकारी लॉर्ड चेंबरलेन) हे घोड्याच्या गाडीने विंडसर राजवाड्यातून निघून केन्सिंग्टन राजवाड्यात गेले. तेथे व्हिक्टोरिया आपली आई विंडसरच्या डचेसकडे रहात होती. हा प्रवास दोन तासांत करून हे दोघे पहाटे ५ वाजता राजवाड्याच्या दाराशी आले; मोठ्या मिनतवारीने त्यांना प्रवेश मिळाला. सहा वाजता विंडसरच्या डचेसने आपल्या मुलीला उठवून आर्चबिशप व लॉर्ड कोनिंगहॅम भेटण्यासाठी आल्याचे तिला सांगितले. व्हिक्टोरिया लगेच उठली; अंगात झगा चढविला आणि ज्या खोलीत ते दोघे उभे होते तेथे ती गेली. लॉर्ड चेंबरलेन यांनी गुडघे टेकून राजाच्या देवाळेची वार्ता तिला सांगितली. आर्चबिशप यांनी काही वैयक्तिक तपशीलही सांगितला. त्या प्रमुख अधिकाऱ्यांनी गुडघे टेकून जे शब्द त्यांनी अस्पष्टपणे उच्चारले ते ऐकून तिला आपण इंग्लंडची राणी झाल्याची जाणीव झाली' (येथे स्ट्रॅचीचे वर्णन संपले).

(२) ग्रेव्हिलचे वर्णन :

खुद्द लॉर्ड चेंबरलेन यांनी सांगितलेल्या हकीकतीच्या आधारे ग्रेव्हिलच्या मते खालीलप्रमाणे हकीकत घडली —

“ राजाच्या मृत्यूच्या दिवशी सकाळी ५ वाजता कॅटरबरीचे आर्चबिशप आणि लॉर्ड कोनिंगहॅम हे कॅन्सिंगटन राजवाड्यापाशी येऊन त्यांनी “ राणी”ला- त्वरित भेटण्याची इच्छा दर्शविली. त्या दोघांना एका खोलीत नेण्यात आले आणि थोड्याच मिनिटांनी अंगात झगा आणि पायात स्लिपर चढवून व्हिक्टोरिया त्या खोलीत आली. कोनिंगहॅमने हकीकत सांगण्यास सुरुवात केली त्यावेळी ‘सरकार’ असा शब्द त्यांच्या तोंडून निघताच तिने आपला हात त्याचे पुढे केला : त्याचा अर्थ असा की हकीकत सांगण्यापूर्वी त्याने हाताचे चुंबन घ्यावे असा होता [राजाच्या हाताचे चुंबन घेण्याचा प्रघात इंग्लंड वगैरे देशात होता व आजही आहे]. कोनिंगहॅमने गुडघा टेकून हाताचे चुंबन घेतले आणि त्याने राजाच्या मृत्यूची हकीकत सांगितली. तिने आपला हात आर्चबिशपच्या पुढे केला व त्यानेही त्याचे चुंबन घेऊन तिला धर्माधिकारी या नात्याने दोन शब्द सांगितले. तिने ते गंभीरपणे ऐकले. व नंतर ती परत आपल्या महालात गेली ” (ग्रेव्हिलच्या आठवणी).

(३) राजकन्येच्या परिवारातील कुमारी विन हिचे वर्णन :

“ कॅटरबरीचे आर्चबिशप व लॉर्ड चेंबरलेन सकाळी ५ चे सुमारास कॅन्सिंगटन राजवाड्यापाशी आले. त्यांनी राजवाड्याच्या दरवाजावर थाप मारली, घंटा वाजविली व शेवटी दाराला धक्केही दिले. तेव्हाच पहारेकरी जागा झाला. आत प्रवेश केल्यावर पुष्कळ वेळ त्यांना वाड्याच्या चौकात व पुढे तळमजल्यावरील एका खोलीत थांबावे लागले : जणू काही त्यांचे अस्तित्वच सर्व मंडळी विसरून गेली. शेवटी त्यांनी पुन्हा घंटा वाजवून राजकन्या व्हिक्टोरिया इजकडे मुद्दाम मनुष्य पाठवून अशी विनंती केली व काही महत्त्वाच्या कामाकरिता तिची भेट घेणे जरूर आहे. काही वेळ गेला तरी हालचाल दिसेना म्हणून पुन्हा घंटा वाजवल्यानंतर एक नोकर आला व त्याने ‘ काय काम आहे ’ असे विचारून म्हटले की राजकन्या पहाटेच्या गुलाबी झोपेत असल्यामुळे तिला यावेळी उठविणे बरोबर होणार नाही. यावर त्या दोघांनी म्हटले “ आम्ही राणीसरकाराकडे राज्यासंबंधी काही महत्त्वाच्या कामाकरिता आलो आहोत. ते काम इतके महत्त्वाचे आहे की झोपमोड झाली तरी चालेल ” या बोलण्याचा इष्ट परिणाम झाला. त्यांना फार वेळ तिष्ठत ठेविले नाही असे दर्शविण्यासाठी थोड्याच वेळाच राजकन्या तेथे आली. तिने सैलसा झगा घातला होता. वरून शाल गुंडाळली होती, डोक्यावरील रात्री घालीत असलेली टोपी गर्दीने काढून टाकल्यामुळे केस विस्कळीत

झाले होते, पायात स्लिपर चढविले होते. डोळ्यात आसवे आली असली तरी तिचा मनावरील ताबा सुटलेला नव्हता आणि तिची वागणूक अगदी गंभीरपणाची होती.”

(४) व्हिक्टोरियाच्या स्वतःच्या रोजनिशीतील वर्णन :

“ आईने मला ६ वाजता उठवून कॅटरबरीचे आर्चबिशप आणि लॉर्ड कॉनिंगहॅम मला भेटण्याकरिता आले असल्याचे मला सांगितले. मी त्वरित अंथरुणातून बाहेर पडून माझ्या बसण्या उठण्याच्या खोलीत एकटी (नुसता झगा घालून) जाऊन त्यांना भेटले. लॉर्ड कॉनिंगहॅम (लॉर्ड चेंबरलेन) यांनी मला घडलेली हकीकत सांगून राजाच्या मृत्यूची बातमी सांगून मी आता राणी झाले असे ते म्हणाले.”

(५) बिशप फुलफोर्डची हकीकत :

लॉर्ड चेंबरलेन यांचेकडून राजाच्या मृत्यूची बातमी राज्यकर्त्याला कळली तेव्हा तिने आर्चबिशप यांचेकडे वळून “मजकरिता आपण प्रार्थना करा” असे म्हटले.

इतर कित्येक लेखकांच्या वर्णनात राजाच्या मृत्यूची बातमी ऐकल्याबरोबर, राणी आणि आर्चबिशप या दोघांनी गुडघे टेकून परमेश्वराची प्रार्थना केली असे म्हटले असून प्रार्थनेच्या प्रकाराबद्दल विविध लेखकांनी विविध वर्णने केली आहेत.

वरील वर्णनात पुष्कळ महत्त्वाच्या बाबतीत महत्त्वाच्या तपशिलातील फरक सहज लक्षात येईल. पहिला फरक म्हणजे त्यावेळी केलेल्या प्रार्थनेबद्दल आहे. १८९३ मध्ये (अजून व्हिक्टोरिया राणीच राज्य करीत होती तेव्हा) जॉन जेफरसन याने वरील सर्व वर्णने वाचून असे म्हटले आहे की ‘काय घडले याची शक्यता विचारात घेतल्यास असे दिसते की आर्चबिशप यांनी राणीला असे आश्वासन दिले असले पाहिजे की राज्यातील सर्व धर्माधिकारी ईश्वराजवळ तिच्याकरिता प्रार्थता करतीलच, त्याने स्वतः काही उपदेशपर आणि आशीर्वादपर शब्द उच्चारले असले पाहिजेत. जेफरसन पुढे असेही म्हणतो की लॉर्ड चेंबरलेन यांनी जे ऐकिले ते आशीर्वादपर शब्द असावे असा त्याचा ग्रह होऊन तीच हकीकत काही दिवसांनंतर त्यांनी ग्रेव्हिलला आठवली तशी सांगितली. आर्चबिशप व राणी यांनी गुडघे टेकून प्रार्थना केल्याच्या हकीकतीवर जेफरसन अविश्वास दर्शवितो.

दुसरा मुद्दा राणीने पायात काय घातले होते याबद्दलचा दिसतो. ग्रेव्हिल म्हणतो की राणीच्या पायात फक्त स्लिपरच होते. जेफरसनच्या मते ज्यास्त शक्यता अशी दिसते की राणीने त्वचेच्या रंगाचे पायमोजे घातले असल्यामुळे राणीने नुस्ते स्लिपर घातले होते असा लॉर्ड चेंबरलेनचा (व म्हणून ग्रेव्हिलचा) समज झाला असावा. जेफरसन म्हणतो की कितीही घाई गर्दी असली तरी त्या काळाच्या पद्धतीप्रमाणे पायमोजे घातल्याशिवाय राणी आली असेल हे संभवतच नाही.

राणीने त्याप्रसंगी जो झगा घातला त्यासंबंधीही वाद आहे. तो झगा रात्री घालण्याच्या कपड्यांपैकी होता की ज्याला 'ड्रेसिंग' गाऊन म्हणतात तसा होता ह्याबद्दल वाद आहे. रात्रीचा झगा पोकळ आणि विशेष नक्षीकामाचा नसतो तर ड्रेसिंग गाऊन हा झगा विशेष चांगला भपकेदार असून तो औपचारिक प्रसंगी घालण्याच्या सकाळच्या झग्यासारखा असतो. कुमारी विनच्या म्हणण्याप्रमाणे रात्रीचा झगा नसून इतर लोकांनी वर्णिलेला ड्रेसिंग गाऊन राणीने घातला होता असे दिसते. तसेच कुमारी विनने वर्णन केल्याप्रमाणे डोक्यावरील टोपी काढून टाकल्यामुळे केस विस्कळीत झाले होते की नाही या संबंधीही संशय आहे. जेफरसन म्हणतो 'कुमारी विनच्या वर्णनाप्रमाणे राणी अर्धवट पोषाक करून पळतच त्या दोघांपुढे उभी राहिली ही गोष्ट असंभवनीय वाटते.'

(४) ग्रंथपरिचय आणि खुलासा

या ग्रंथाचे चार भाग आहेत

भाग १ १ ते १४ प्रकरणांत पार्श्वभूमी आणि कारणे.

भाग २ १५ ते ४० प्रकरणांत बंड व त्याचा बीमोड.

भाग ३ ४१ ते ५१ प्रकरणांत बंडाची फलश्रुती.

भाग ४ परिशिष्टे. या परिशिष्टात सूची आणि अधिक माहिती देणारी हकीकत, काही हिंदी आणि युरोपियनांचे वृत्तांत, पुत्राने घेतलेला सूड आणि बंडांत सामील असलेल्या युरोपियनांची माहिती दिली आहे.

'बंडा'चे इतिवृत्त म्हणजे हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासातील एक दुवाच आहे. म्हणून हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे धावते वर्णन प्रथम देऊन त्या प्रचंड उठावाचे इतिहासातील स्थान विशद करण्यात आले आहे. जरी १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्धात यश आले नाही तरी पुढे ती गोष्ट १९४७ मध्ये शक्य झाली

म्हणून १८५७ ते १९४७ या कालखंडातील घटनांचे वर्णन ४९ व्या प्रकरणात “राष्ट्रीयत्वाची वाढ — महात्मागांधींनी दाखविलेला मार्ग” या शीर्षकाखाली दिले आहे.

या ग्रंथाच्या पहिल्या भागातील ५ व्या प्रकरणात पुण्याच्या पेशव्यांची काहीशी तपशीलवार माहिती दिली आहे. त्याला दोन कारणे आहेत. १८५७ च्या बंडाच्या उत्पत्तीकारणांपैकी एक कारण म्हणजे ब्रिटिश राजवट बदलून हिंदी राजवट सुरू व्हावी ही जनतेची इच्छा हे होय. परवशतेमध्ये कितीही चांगल्या गोष्टी असल्या आणि स्वराज्याच्या अंगभूत असे कितीही चाईट भाग असले तरी परराज्याचा अनुभव घेतल्यानंतर लोकांना स्वराज्य व्हावे असे वाटू लागले होते. असे स्वराज्य आल्यानंतर राज्यकारभार चालवू शकेल अशी शक्ती कोणामध्ये आहे हाच विचार जनतेच्या मनात येई. १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीसच रजपुतांचा शक्तिनाश झाला होता व त्यामुळे ते हा राज्यकारभार चालविण्यास असमर्थ होते. ब्रिटिश लोकांची अधिसत्ता येथे प्रस्थापित होण्यापूर्वी भारतात दिल्लीचे बादशहा आणि पुण्याचे पेशवे या दोन सत्तांचे प्रबळ होत्या. त्यांपैकी दिल्लीची सत्ता त्यापूर्वीच विनाश पावली असल्यामुळे पुण्याची पेशवाई हीच ब्रिटिशांच्या सत्तेला आव्हान देणारी एकमेव सत्ता होती. ब्रिटिश लोकांनी हिंदुस्थानात जे अधिराज्य प्रस्थापित केले ते राज्य दिल्लीच्या बादशहापासून जिंकून घेतले नसून ते पेशव्यांकडूनच त्यांना मिळवावे लागले. म्हणून ब्रिटिश सत्ता गेल्यानंतर दिल्लीच्या नामधारी अधिराज्याखाली कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात पेशवाई स्थापन व्हावी हेच साहजिक होते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेतल्यास पेशवाईची स्थापना ही एक महान प्रेरणा या बंडामागे होती असे निश्चितच दिसते. पेशवाईचे हे पुनरुत्थान दिल्लीच्या आधिपत्याखाली होणार असल्यामुळे मुसलमानही या उठावात सहभागी झाले.

पेशवाईचे प्रतिनिधी म्हणजे त्यावेळी हयात असलेले नानासाहेब हेच होत. व त्यांच्याच नावे सर्व उठाव प्रथम झाला. परंतु पुढे कानपूर येथे ब्रिटिश सत्ता पुनः प्रस्थापित झाल्यानंतर बंडाची सूत्रे नानासाहेबांच्या हातात राहिली नाहीत. ग्वालेर शहर राणी लक्ष्मीबाई व इतर बंडवाल्यांनी काबीज केल्यानंतर नानासाहेबांचे पुतणे रावसाहेब यांचे नावे द्वाही फिरविण्यात येऊन त्यांनाच बंडाचे नेते मानण्यात आले.

मोगल सम्राट बहादूरशहाच्या अधिराज्यातील सुभेदार या नात्याने सर्व देशातील अधिपतींनी राज्य करावे असे प्रथम ठरले होते हीही गोष्ट

लक्षात ठेविली पाहिजे. परंतु १८५७ च्या सप्टेंबर महिन्यात दिल्लीचा पाडाव होऊन बहादुरशहा कैदेत पडल्यानंतर नवीन अडचणी उत्पन्न झाल्या. बहादुरशहाची जागा घेण्यास दुसरे कोणी नसल्यामुळे बंडवाल्यांना दुसरा अधिपती शोधणे भाग झाले. त्यावेळी पेशवाईची स्थापना करून तिचे अधिराज्य बादशाहीच्या ऐवजी प्रस्थापित करणे ही एकच गोष्ट शक्य होती. आणि पेशवाईची स्थापना हेच उद्दिष्ट बंडवाल्यांच्या पुढे होते. म्हणून १८५८ च्या जून महिन्यात ग्वालेर येथे रावसाहेब यांची पेशवा म्हणून घोषणा झाली.

पेशव्यांचे वर्णन या ग्रंथात करण्याचे दुसरे कारण म्हणजे त्या घराण्याचा कुतूहलजनक आणि विशिष्ट अतिहास हे होय. शिवाजीनंतर काही काळाने शाहूजी राज्यावर आले परंतु त्यांची सत्ता नाममात्र असून खरा अधिकार त्यांचे मंत्री पहिले पेशवे बाळाजी विश्वनाथ व त्यांचे वंशज यांचेकडेच कसा गेला आणि त्यांची सत्ता हिंदुस्थानभर कशी पसरत गेली, ती सत्ता शिवाजीच्या वंशजांच्या नावावर त्यांनी कशी मिळविली आणि तेच हिंदुस्थानचे भाग्य-विधाते कसे बनले हा मोठा मनोरंजक अतिहास आहे. थोरले बाजीराव आणि थोरले माधवराव हे दोन पेशवे हिंदुस्थानच्या अत्यंत देदीप्यमान व्यक्ती होऊन गेल्या.

या कारणाकरिता या ग्रंथात पुण्याच्या पेशव्यांसंबंधी जरा विस्ताराने लिहिले असून त्यांचा वृत्तांत आणि कारभार यामुळे बंडाची पार्श्वभूमी विशेष लक्षात येईल.

(४) ग्रंथपरिचय आणि खुलासा

कोणताही अतिहासग्रंथ स्वयंपूर्ण होणेच शक्य नाही. लेखकाने स्वतःचा दृष्टिकोण आणि व्यक्तिमत्त्व विसरून शक्य तेवढ्या निःपक्षपातबुद्धीने अतिहास लिहिला म्हणजे त्याने आपले काम योग्य तऱ्हेने केले असे म्हणता येईल. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याची अशीच भावना आहे. विचारी वाचकांनी या प्रयत्नाचे त्या दृष्टीने स्वागत करावे एवढीच त्याची इच्छा आहे.

प्रस्तुत लेखक अतिहासकार नाही; परंतु कित्येक वेळा कसलेल्या अतिहासकारापेक्षा अनभिज्ञ लेखकांनी मनोरंजक आणि सुरेख अतिहास लिहिल्याचे दाखले आहेत. काही टीकाकारांच्या मते अनभिज्ञ लेखकच जाणत्या अतिहासलेखकांपेक्षा अधिक चांगले आणि उपयुक्त लेखन करू शकतात. प्रस्तुत लेखक त्या मताशी सहमत होण्यास कचरतो आणि हा ग्रंथ वाचकांच्या हाती देताना एवढीच इच्छा प्रकट करतो की या ग्रंथामुळे त्यांची जिज्ञासा पुरी झाली की नाही हे वाचकांनीच ठरवावे.

प्रकरण दुसरे

आपला देश, आपला इतिहास आणि संस्कृती

- (१) भारताचे अनन्यसाधारणत्व
- (२) भारतीय इतिहासाची रूपरेखा
भारताच्या इतिहासाचा आलेख
भारतीय कालक्रमणिका
सिंहावलोकन
काही उल्लेखनीय गोष्टी
- (३) सांस्कृतिक वारसा
- (४) भारतीय स्त्री

(१) भारताचे अनन्यसाधारणत्व

‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा; हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

— कालिदास (कुमारसंभव)

‘उत्तरेस स्वर्लोकातील देवांचे वसतिस्थान असलेला, पूर्वसमुद्रापासून पश्चिमेकडील महासागरापर्यंत पसरलेला, असा हा प्रचंड पर्वत जणू पृथ्वीची तुला करण्यासाठी उभा केलेला उत्तुंग स्तंभच आहे ’ असे मोठे काव्यात्मक वर्णन कालिदासाने वरील श्लोकात गिरिराज हिमालयाचे केले आहे. सायमन कमिशननेही अशाच चित्रमय भाषेत भारताच्या परिस्थितीचे वर्णन केले आहे. “आशियाखंडाच्या पश्चिमेस उरल पर्वताचे पलीकडे पसरलेला जो भाग आहे त्याला आपण यूरोप असे म्हणतो; दक्षिणेस उत्तुंग अशा हिमालयाच्या पलीकडल्या खंडप्राय भागाला आपण ‘भारत’ असे म्हणतो.”

आपल्या या खंडप्राय देशाचे क्षेत्रफळ सुमारे तेरा लक्ष त्रेसष्ट हजार चौरस मैल असून त्याची पूर्वपश्चिम लांबी १८०० मैल आणि दक्षिणोत्तर अंतर २००० मैल आहे. त्या देशाची भू-सीमा सुमारे ९४०० मैल लांब असून सागरसीमा ३५०० मैल आहे. ग्रेटब्रिटनपेक्षा हा देश पंधरा पट मोठा असून आयर्लंडसकट ब्रिटिश बेटे उत्तरप्रदेशाएवढीच भरतील. दुसऱ्या दृष्टीने पाहिल्यास रशिया वगळल्यास सर्व युरोप इतका हा देश विस्तारलेला आहे. जपान-पेक्षा हा देश आठपट मोठा असून जगात त्याचेपेक्षा फक्त सहाच देशांचे क्षेत्रफळ अधिक भरेल. म्हणजेच जगातल्या देशात आपल्या देशाचा क्रमांक सातवा आहे.

भारतात अंतर्भूत असलेले काही प्रदेश जगातील प्रमुख राष्ट्रांपेक्षाही मोठे आहेत. उदा० मुंबई प्रांत (आता महाराष्ट्र आणि गुजराथ) हा जपान अथवा जर्मनीपेक्षा मोठा असून फ्रान्सपेक्षा किंचित लहान आहे. उत्तर-प्रदेश हा जवळ जवळ इटलीएवढा असून भारतातील सर्वात लहान प्रदेश—पश्चिम बंगाल—डेन्मार्कच्या दुप्पट आणि बेलजियमच्या तिप्पट मोठा आहे. बिहार प्रदेश ग्रीसपेक्षा मोठा असून पंजाब आयर्लंडपेक्षा दीडपट आहे. मद्रास प्रदेश इंग्लंड एवढा आहे.

हिंदुस्थानची लोकसंख्या छत्तीस कोटी बारा लक्ष असून जगाच्या लोक-संख्येपैकी (२ अब्ज ४० कोट) १५ टक्के लोकवस्ती भारतात आहे. याचा अर्थ जगातील दर सात माणसांपैकी एक भारतीय असतो. चीन ह्या एकाच देशात भारतापेक्षा अधिक लोकसंख्या आहे. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानाच्या २॥ पट लोकवस्ती भारतात आहे. मुंबई, उत्तर प्रदेश आणि बिहार या तीन प्रदेशांतच अमेरिकेइतकी लोकसंख्या आहे. उत्तर प्रदेशाची वस्ती जर्मनी इतकी असून मुंबई प्रांताची लोकवस्ती फ्रान्स अथवा इटली इतकी आहे. कलकत्ता या एका शहराचीच वस्ती संबंध डेन्मार्क देशाच्या निम्मी आहे.

विस्तीर्ण असा हा आपला देश लोकसंख्या आणि नैसर्गिक संपत्तीचे दृष्टीने जगातील प्रमुख देशातील एक गणला जातो. जगातील सर्वात लांब कालवे आणि भूसिंचनव्यवस्था भारतातच असून, चहा, भुइमूग व इतर तेल-बिया यांचे उत्पादन या देशात जास्त होते. हिंदुस्थानचा दक्षिणभाग म्हणजे जगातील सर्वात मोठे द्वीपकल्प असून रेल्वेचा सर्वात लांब धक्का (बिहारमध्ये सोनेपूर येथे) भारतातच आहे.

जगातील सर्वात मोठा पर्वत व त्यातील सर्वात उत्तुंग शिखर भारतातच असून जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक गणलेला ताजमहाल हा सुंदर आणि भव्य असा शिल्पाचा नमुनाही हिंदुस्थानातच आहे.

आमची शासनसंस्था सार्वभौम आणि विस्तृत लोकशाहीवर आधारलेली आहे. आमची घटना जगातील कोणत्याही घटनेपेक्षा अधिक विचारपूर्वक आणि अधिक कार्यक्षम अशी लेखी घटना आहे. लोकसभेतील बहुमतवादी पक्षाचा पुढारी शासनाचा मुख्य प्रधान असून त्याच्या सल्ल्याने चालणारा अध्यक्ष हाच राष्ट्रप्रमुख असतो. अस्पृश्यता कायद्यानेच नाहीशी केली असून घटनेमध्ये नागरिकांचे मूलभूत हक्क अंतर्भूत केलेले आहेत. हे हक्क समाज-धारणेकरिता आवश्यक असून त्यांपैकी व्यक्तिस्वातंत्र्य, सर्व नागरिकांना समान दर्जा, मतस्वातंत्र्य आणि धार्मिक स्वातंत्र्य ही मुख्य होत. प्रत्येक वयात आलेल्या व्यक्तीला मताधिकार असून, अल्पसंख्यांक आणि समाजातील दलित वर्गाच्या अधिकारांना घटनेतच संरक्षण दिलेले आहे. मतस्वातंत्र्य आणि त्या मतांचा प्रचार करण्याची पूर्ण मुभा ही कल्पना घटनेमध्येच मूलभूत आहे.

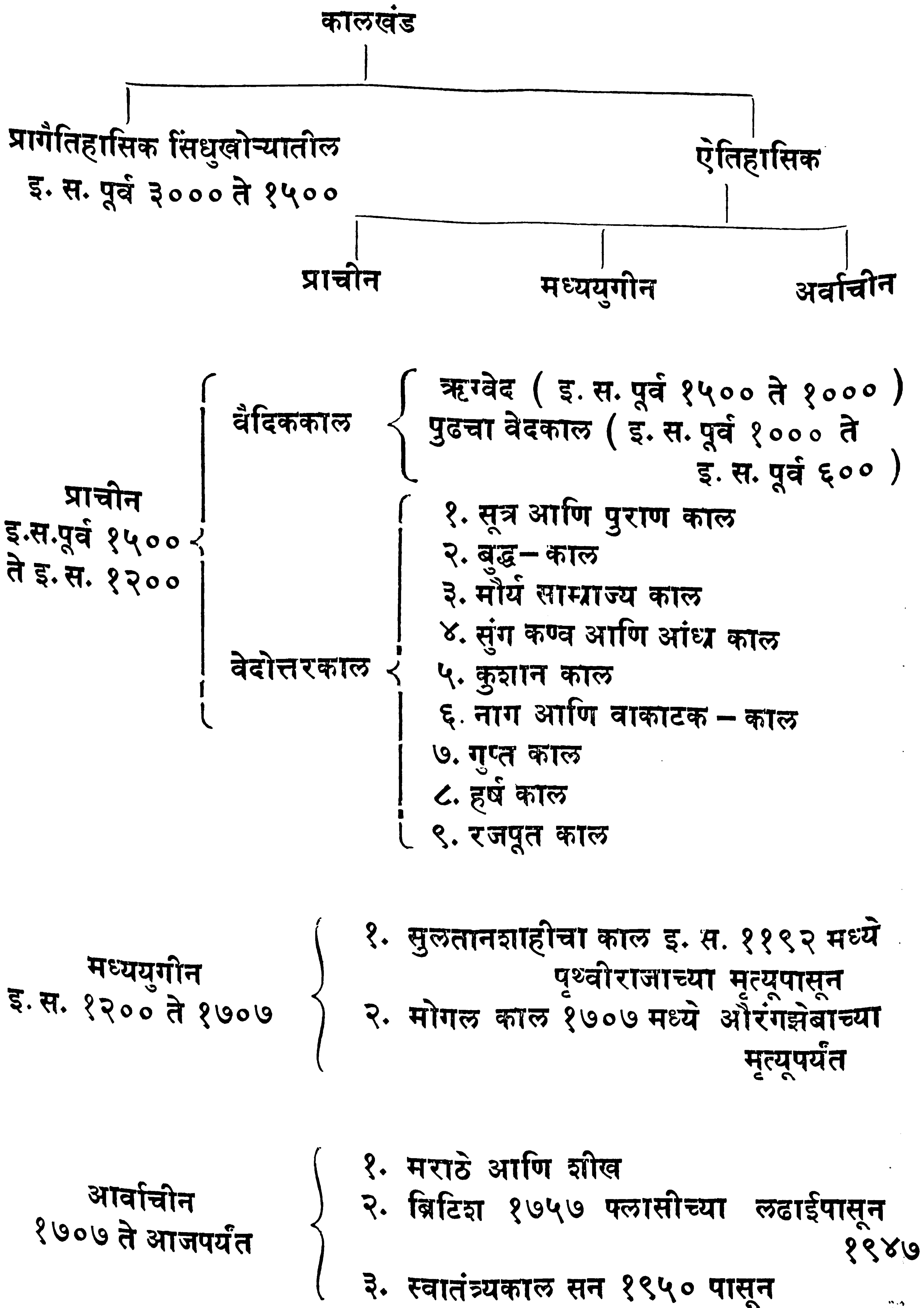
संगीत आणि इतर कलांमध्ये भारत अग्रभागी आहे. भारतानेच चाक व वर्तुळ यांचा शोध लावला व त्यापासूनच पुढे भौतिक सुधारणांची उत्पत्ती झाली. वैद्यक आणि शल्यकर्म, रसायनशास्त्र आणि औषधशास्त्र, धातुशास्त्र आणि रंगशास्त्र, वास्तुशास्त्र आणि शिल्पशास्त्र, चित्रकला आणि इतर हस्तव्यवसाय या सर्व बाबतीत प्राचीन भारतीयांनी फार प्रगती केलेली होती. प्राचीन रोमन साम्राज्याशी व्यापारी दळणवळणात भारतच अग्रगण्य होता. भारतीय संस्कृती स्थल आणि जलसीमा ओलांडून अनेक दूरदूरच्या देशांपर्यंत पसरली होती. या सर्व गोष्टी भारताचे समुद्रावरील वर्चस्व असल्यामुळेच शक्य झाल्या. सन १८११ मध्ये एफ. बी. सॉलव्हन्स हा फ्रेंच लेखक भारतीय नौकासंबंधी लिहितो “प्राचीन भारतीयांनी नौकांच्या बांधणीमध्ये फार प्रगती केली होती; अितकेच नव्हे तर सध्याच्या हिंदूंपासून आजही कित्येक गोष्टी इंग्लिशांनी उचललेल्या आहेत. आज इंग्लिश नौकांच्या बांधणीतील कित्येक गोष्टी इंग्रज लोक हिंदूंपासूनच शिकले. हिंदू नौकाबांधणीत सुबकपणा आणि सोय यांची उत्कृष्ट सांगड असून त्यांनी त्याकरिता विशेष कष्ट व मेहनत घेतलेली आहे.”

गणितशास्त्रातील संख्या आणि दशांशपद्धतीचे जनकत्वही भारताकडेच आहे.

भारतीय भूमीमध्ये अनेक साधुसंत, विद्वान, गणिती आणि शास्त्रज्ञ, राजकारणी आणि राज्यकलाकुशल, सेनानी आणि सम्राट होऊन गेले. जगातील सर्वांत प्रसिद्ध असे भगवान बुद्ध आणि आजच्या काळातील महात्मा गांधी असे लोकोत्तर विचारवंत पुरुष भारतातच होऊन गेले.

(२) भारतीय इतिहासाची रूपरेखा

भारताच्या इतिहासाचा आलेख

भारतीय कालक्रमणिका

इ. पू. ३०००	सिंधुसंस्कृति.
१५००	वैदिक संस्कृति.
" ५६३ ते ४८३	भगवान बुद्धाचा जन्म व मृत्यु.
" ५४० ते ४६८	भगवान महावीराचा परंपरेने मानलेला जन्ममृत्युकाल.
" ३२६	शिकंदराची स्वारी.
" ३२४	मौर्यघराण्याचा उदय.
" ३०५	चंद्रगुप्त मौर्याने सेल्यूकस निकेटराचा केलेला पराभव.
" २७३ ते २३२	सम्राट अशोकाचे साम्राज्य.
इस. ३२० ते ५००	गुप्त साम्राज्य. भारतीय कला, शास्त्रे आणि साहित्य यांचे सुवर्णयुग.
४५० ते ४५७	हूणांच्या स्वाऱ्या.
" ४८० ते ४९०	गुप्त साम्राज्याचा अस्त.
" ७११	महंमद बिन कासीमची सिंधवर स्वारी.
" ७३६	भारतात पारशी लोक वस्तीस आले.
" १००० ते १०२६	महंमद घोरीच्या स्वाऱ्या.
" ११९२	दिल्लीचा शेवटचा रजपूत सम्राट पृथ्विराज यांचा पराभव व मृत्यु.
" ११९२ ते १२९०	उत्तरभारतात मुसलमानी राज्य, गुलाम राजवट.
" १३२० ते १४१४	दिल्लीच्या तुघलख सुलतानांचे राज्य.
" १३९८	तैमूरची स्वारी.
" १४५१ ते १५२६	दिल्लीस लोदी सुलतानांची राजवट.
" १४७९	गुरु नानक जन्म.
" १४९८	वास्को-ड-गामा याचे कालिकत येथे आगमन.
" १५२६	बाबर आणि मोगल साम्राज्य स्थापना.
" १५५६ ते १६०५	अकबराचे साम्राज्य.
" १५९७	राणा प्रताप मृत्यु.
" १६००	ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना व तिला राजसनद मिळाली.
" १६१२	सुरत येथे पहिली इंग्रज वखार स्थापण्यात आली.
" १६२७	शिवाजी जन्म.

„ १६५८	औरंगजेबाचे राज्यारोहण.
„ १६७५	शिखांचे १० वे धर्मगुरू तेगबहादर यांची हत्या.
„ १६८०	शिवछत्रपतींचा मृत्यू.
„ १७०७	औरंगजेबाचा मृत्यू.
„ १७३९	नादीरशहा दिल्ली लुटतो.
„ १७५७	प्लासीची लढाई.
„ १७६१	पानिपतचे तिसरे युद्ध.
„ १७६७	बंगाल, बिहार आणि ओरिसा यांच्या दिवाणीचे हक्क ईस्ट इंडिया कंपनीला मिळाले.
इ.स. १७७४ ते १७८५	वॉरन हेस्टिंग्स हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल.
„ १७९२	रणजीतसिंगाने शीख साम्राज्याची स्थापना केली.
„ १७९९	टिपूसुलतानाचा मृत्यु आणि म्हैसूर राज्याची विभागणी.
„ १८२९	सती प्रतिबंधक कायदा.
„ १८३९	रणजीतसिंगाचा मृत्यु.
„ १८५३	रेल्वे आणि तार खात्यांची प्रस्थापना.
„ १८५६	ब्रिटिशानी अयोध्याराज्य खालसा केले.
„ १८५७	भारतीय ' बंड '.
„ १८५८	ईस्टइंडिया कंपनीकडून ब्रिटिश सरकारकडे राज्य-कारभार.
„ १८६९	महात्मा गांधींचा जन्म.
„ १८८५	काँग्रेसचा जन्म.
„ १९०५	बंगालची फाळणी.
„ १९११	बंगालची फाळणी रद्द.
„ १९१४	महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून हिंदुस्थानात आले.
„ १९१९	माँटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा. जालियनवाला बागेतील कत्तल (१३ एप्रिल).
„ १९२०	महात्मा गांधीची असहकार चळवळ.
„ १९३० ते १९३४	कायदेभंगाची चळवळ. पहिली गोलमेज परिषद.
„ १९३५	हिंदुस्थान सरकारचा कायदा १९३५.
„ १९३७	प्रांतीय स्वायत्ततेची स्थापना : बहुसंख्य प्रांतांत काँग्रेस मंत्रिमंडळे.

- „ १९४२ क्रिप्स शिष्टमंडळ- 'छोडो भारत' चळवळ.
 „ १९४६ मंत्रिमंडळ-योजना - पं. जवाहरलाल यांच्या मुख्य
 प्रधानपदाखाली तात्पुरत्या सरकारची स्थापना.
 „ १९४७ हिंदुस्थानची फाळणी - भारत स्वतंत्र झाला.
 पाकिस्थानचे काश्मीरवर आक्रमण.
 „ १९४८ ३० जाने. महात्मा गांधीचे हौतात्म्य - भारताची
 काश्मीरवरील पाकिस्थानाच्या आक्रमणासंबंधी संयुक्त
 राष्ट्रसंघाकडे तक्रार.
 „ १९४९ नवीन भारतीय घटना मंजूर.
 „ १९५० २६ जानेवारी भारतीय गणराज्य स्थापना.
 „ १९५२ स्वतंत्र भारतातील पहिली सार्वत्रिक निवडणूक.

सिंहावलोकन

सिंधु-संस्कृती

अलीकडे सन १९२१ मध्ये सिंध प्रांतात मोहेंजोदारो येथे आणि पंजाबातील हराप्पा येथे जे उत्खनन झाले त्यावरून व इतर संशोधनावरून असे दिसते की आज जिला 'सिंधु-संस्कृती' असे म्हणतात, ती इ. स. पूर्व १००० ते १५०० वर्षे भरभराटीत होती. या संस्कृतीची केंद्रे म्हणजे योजना-बद्ध शहरे असून तेथे सांडपाण्याची सुयोग्य व्यवस्था असलेली मोठी सोडस्कर घरे, धान्यकोठारे, स्नानगृहे आणि पूजास्थाने आढळून आलेली आहेत. कापसापासून कापड करण्याची कला तेव्हा ज्ञात होती. गहू आणि इतर धान्ये यांची लागवड केली जाई. पाळीव जनावरेही पाळण्यात येत. समाजात कुंभार, घिसाडी, पाथरवट, जवाहिरे आणि हस्तीदंती काम करणारे कारागीर होते आणि त्यांच्या कला पुष्कळच प्रगत होत्या. व्यापार उदीम मोठ्या प्रमाणात चाले आणि दूरदूरच्या प्रदेशांशी चांगले दळणवळण असे. जनतेची खूपच भरभराटीची अवस्था असे.

ही संस्कृती कशी नष्ट झाली हा अजून संशोधनाचा विषय आहे. काही विद्वानांचे मत असे आहे की लष्करी सत्तेच्या जोरावर आर्य लोकांनी या संस्कृतीवर आक्रमण करून ती नष्ट केली असावी.

वैदिक संस्कृती

ज्यांना 'आर्य' असे म्हटले जाते अशा मूळात एक असलेल्या जमाती प्राचीन काळी मध्य आशियातून पश्चिमेकडे युरोपच्या उपखंडाकडे आणि

दक्षिणेकडे भारताच्या उपखंडाकडे पसरल्या. या जमाती कोठून आल्या यासंबंधी अजून संशयच आहे. तसेच त्या प्रदेशातील मूळच्या संस्कृतीमध्ये ह्या जाती कशा एकजीव झाल्या हेही सांगता येत नाही. भारतामध्ये आलेल्या या नव्या जमाती मूळच्या आर्यपूर्व समाजात मिसळून गेल्या. अशा रीतीने या नवीन जमाती पुष्कळ काळपर्यंत येत राहिल्या. हा काळ किती असावा हे अजून निश्चित झालेले नाही. एक मतप्रवाह असा आहे की इ. स. पूर्व दोन हजार वर्षांचा तो काळ असावा.

इतक्याच प्राचीन काळातील इजिप्त आणि मेसापोटेमिया येथील संस्कृती पार नष्ट झाल्या आहेत. भारतातील या प्राचीन संस्कृती आज नामशेष झालेल्या आहेत, परंतु येथील काही भागात त्या काळातील कल्पना, जीवना-बद्दलची दृष्टी आणि सामाजिक परंपरा अजूनही आढळून येतात. वेदांतील जीवितकल्पना आणि इतर विचार आजही भारतीय जनतेच्या नसानसात भिनलेल्या आहेत. या कल्पना इतक्या दृढमूल असतील या गोष्टीवर पाश्चात्यांचा विश्वास बसत नाही.

ते काही असले तरी आर्य लोक केव्हा व कसे आले यासंबंधी अजून तर्काविरच विसंबून रहावे लागते. निश्चित असे काहीही सांगता येत नाही.

आर्य लोक पंजाबप्रदेशात असतानाच ऋग्वेदाची रचना झाली. ऋग्वेदाच्या उत्पत्तिकालासंबंधी विद्वानात मतभेद आहेत. ज्योतिषशास्त्राच्या आधाराने टिळक आणि जॅकोबी यांचे मते अनुक्रमे ६००० आणि ४००० ख्रि. पू. असा काळ मानतात तर मॅक्समुल्लर फारफार तर ख्रि. पूर्व १००० च्या सुमारास ऋग्वेद लिहिला गेला असे मानतो. ऋग्वेदकाली समाज हा कुटुंब अथवा कुलप्रधान असून ही कुलेच पुढे मोठी होत गेली आणि ती कृषिप्रधान असावी असे दिसते. समाजाचे स्थूल मानाने तीन भाग असावे : सरदार व योद्धे, धर्मगुरू आणि साधू, कारागीर आणि शेतकरी असे ते वर्ग असावे. हे वर्ग मूळच्या द्राविड अथवा प्राग्द्राविड समाजापासून आर्यांनी उचलले असावे. ऋग्वेदकाळी कृषिशस्त्र बरेच प्रगत असावे. गुरेढोरे माणसाळविण्याची कला आर्यांनी हस्तगत केली असावी आणि व्यापार व नौकानयन यांचा प्रसारही पुष्कळ असावा. धर्मकल्पना म्हणजे निसर्गशक्तींचे पूजन आणि यज्ञयाग याच असाव्या.

आर्य लोक उत्तर भारतभर ख्रि. पू. सुमारे १००० वर्षांचे सुमारास पसरले असावे व त्या काळातच इतर वेदांची रचना झाली असावी. ब्राह्मणे आणि उपनिषदे यांची उत्पत्ति यापुढील ५०० वर्षांत झाली

असावी. या काळात समाज, राजकारण आणि धर्म याविषयात फार बदल घडून आला. जातिसंस्था निर्माण होऊन देशातील मूळ रहिवाश्यांचा समाजरचनेत अंतर्भाव करण्यात आला. याच कालखंडात महाभारतकथेची सुरुवात झाली असावी असे दिसते.

जैन आणि बौद्ध

यानंतर इ. सनाच्या ६ व्या शतकात दोन नवीन धर्म स्थापन झाले. भगवान महावीराने जैन आणि भगवान बुद्धाने बौद्ध धर्म प्रस्थापित केले.

परंपरागत आर्यधर्मात यज्ञसंस्थेचे प्राबल्य माजून शिवाय लोकभ्रम, जादू इत्यादि गोष्टींवर भर देण्यात येत असे. त्याची प्रतिक्रिया म्हणूनच या दोन धर्मपंथांचा उदय झाला. या धर्मपंथांनी वेदांचे अपौरुषत्व अमान्य करून यज्ञांतील पशुहत्त्येवर जोरदार हल्ला चढविला. असे असले तरी वेदांतील आत्म्याचे अमरत्व ही विचारसरणी या दोन्ही पंथांना मान्यच होती.

जैनधर्मात जीवमात्राच्या ऐक्यावर भर देण्यात आला असून ज्यांना आपण निर्जीव वस्तु समजतो त्यांनाही आत्मा आणि अंतःकरण आहे असे तो धर्म मानतो. आत्म्याच्या उत्तम आणि सुप्त गुणांचा विकास हेच जीवनाचे ध्येय मानले गेले. ईश्वराचे ठिकाणी दया आणि सर्वसाक्षित्व, त्या धर्माला अमान्य आहे. महावीरानी अहिंसातत्त्वाचा पुरस्कार केला असून मोक्षाकरिता सर्वसंग परित्याग हाच मार्ग दाखविला आहे. आत्म्याला कर्माची फळे भोगावी लागतात व त्या कर्मफलभोगांकरिता अनेक जन्म घेणे आत्म्याला प्राप्त होते असे महावीरमत आहे.

परंपरागत वैदिक धर्माविरुद्ध प्रतिक्रिया हेच बौद्ध धर्माचे स्वरूप आहे. परंतु भगवान बुद्धांनी वैदिक आणि जैन धर्माच्या मधील मार्ग दाखवून दिला. एकीकडे इंद्रियाधिष्ठित सुखोपभोग व दुसरीकडे शारिरीक कष्ट आणि तपश्चर्या या दोन्ही मार्गांचा निषेध भगवान बुद्धानी केला आहे.

जगांतील अत्यंत विचारी पुरुषांपैकी भगवान बुद्ध हे असून त्यांनी खालील चार सत्ये व त्यांवर आधारलेले जीवन यांचाच पुरस्कार केला आहे :-

- अ) जीवन आणि यातना अविभाज्य आहेत.
- ब) वांछेच्या पोटी यातनांचा जन्म असून अतृप्त वांछा पुन्या होण्याकरिता पुनर्जन्म घ्यावा लागतो.
- क) वांछा नाहीशी झाली की पुनर्जन्म संपतो आणि व्यक्तिमत्राला निर्वाणपद प्राप्त होते.

ड)० वांछा नाहीशी करण्यासाठी कृती, वाणी आणि विचार ही शुद्ध ठेवली पाहिजेत आणि धर्माने घालून दिलेल्या दशाज्ञा आणि अष्टविध मार्ग अनुसरले पाहिजेत.

भगवान बुद्धानी या दशाज्ञांचे स्पष्टीकरण केले असून त्यामध्ये दुष्ट प्रवृत्ती, हिंसा, चौरकर्म, असत्य, दुसऱ्याची निंदा, लोभ आणि द्वेष यांपासून दूर राहण्यास सांगितले आहे. ज्ञानार्जन करणे हे महत्त्वाचे मानले असून निष्ठा, विचार, वाणी, कृती, उपजीविका, कार्य, स्मृती आणि तपश्चर्या यांमध्ये पावित्र्य संभाळणे हे अष्टविध मार्ग सांगितले आहेत.

परकीय आक्रमणे

मगध राज्य

चंद्रगुप्तमौर्य आणि अशोक

भारतावरील पहिले आक्रमण इ. स. पूर्व सुमारे ५१८ यावर्षी इराणचा बादशहा डरायस याचे झाले. त्याने सिंधुनदापर्यंतचा भारताचा भाग आपल्या राज्यास जोडला असा ऐतिहासिक उल्लेख आहे. हा जिकून घेतलेला प्रदेश अतिशय सुपीक आणि भरभराटलेला होता. पुढे इ. स. पू. ४८० या वर्षी इराणच्या सम्राटाने ग्रीसवर स्वारी केली त्यावेळी त्याच्या सैन्यात भारतीय सैन्याची एक तुकडी होती. इराणी आक्रमण फार काल टिकले नाही. काही थोड्या पिढ्यांनंतर हे आक्रमण संपुष्टात आले. इराणी संस्कृतीची छाप मात्र या स्वारीपासून हिंदुस्थानावर पडली. त्याच बरोबर भारतीय धर्म आणि संस्कृती यांचा प्रसार भूमध्यसमुद्राच्या पूर्व भागापर्यंत पसरला.

या काळात मगधात नंद वंश राज्य करीत असून बाह्य आक्रमणा-विरुद्ध सर्व उत्तर आणि काही दक्षिण भारतामध्ये एकी उत्पन्न होऊ शकली. याच सुमारास म्हणजे इ. स. पूर्व ३२६ मध्ये शिकंदराने भारतावर स्वारी केली परंतु त्याची फारशी डाळ येथे शिजली नाही व येथील प्रतिकार पाहून त्याला लौकरच परत जावे लागले.

नंद वंशानंतर चंद्रगुप्त मौर्याने साम्राज्य स्थापून एक नवीन राष्ट्रीय आंदोलन सुरू केले. चंद्रगुप्त हा महापराक्रमी सम्राट असून त्याचा अमात्य “अर्थशास्त्रा”चा कर्ता चाणक्य अथवा कौटिल्य हा होऊन गेला.

राजकारणातील सिद्धांत आणि आचार यांची चर्चा करणारा असा हा आद्यग्रंथ असून आजही तो एक महत्त्वाचा आणि विद्वत्ता पूर्ण मानला जातो.

चंद्रगुप्त पुढे लौकरच सर्व उत्तर भारताचा सम्राट झाला आणि इ. स. पूर्व ३०५ या वर्षी शिकंदराचा वारस सेनापती सेल्यूकस याचा त्याने पूर्ण पराभव करून काबूल, कंदाहार आणि बलुचिस्थान हे प्रांत आपल्या साम्राज्यास जोडले. चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत कला, सैन्यबल आणि शासनव्यवस्था या बाबतीत भारतात प्रचंड प्रगती झाली.

चंद्रगुप्त मौर्याचा नातू अशोक याने आज्याने सुरू केलेले कार्य पुरे करून जगाच्या इतिहासात राज्यकारभार आणि संघटना या मध्ये आपले नाव अजरामर करून ठेवले. राज्याधिकार हाती आल्यानंतर काही वर्षांनी त्याने कलिंगावर स्वारी केली परंतु त्यावेळी तो मनाने फार बेचैन होता. यावेळी त्याच्यावर भगवान बुद्धाच्या शिकवणीचा विशेष परिणाम होऊन अहिंसा आणि 'मध्याचार' यांचा स्वीकार केल्यामुळे त्याला मनःशांती लाभली. बौद्धधर्माचा त्याच्यावर इतका परिणाम झाला की त्यापुढे त्याने आयुष्यभर अहिंसा आणि मानवता यांचाच प्रसार केसा. भारतात तर बुद्ध धर्म हा केवळ धर्म न राहता दैनंदिन व्यवहाराला मार्गदर्शक बनला. अशोकाचे प्रेषित सर्व भारतभर तर पसरलेच परंतु परदेशांतही त्याने वकील पाठवून बुद्धधर्माचा प्रसार मध्यअशिया, लंका आणि ग्रीस देशापर्यंत केला. अशोकाने आपल्या साम्राज्यात ठिकठिकाणी दगडी स्तंभ उभारून त्यावर आपले संदेश कोरून ठेविले आहेत ते स्तंभ आजही उपलब्ध असून उत्कृष्ट शिल्पाचा नमुना मानले जातात.

अशोकाच्या मृत्यूनंतर देशात बेदिली झाली. अशोकानंतर राज्यावर आलेल्या सम्राटांना एवढे प्रचंड व विस्तृत साम्राज्य संभाळण्याची कुवत नव्हती त्यामुळे देशभर बंडाळ्या माजल्यामुळे स्थानिक सुभेदार आणि बाह्य शत्रूंचे चांगलेच फावले.

पुनश्च बाह्य आक्रमण—सुंग आणि कलिंग

पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे अंतर्गत भांडणामुळे परक्यांना पुनश्च आक्रमण करण्यास संधी मिळाली. अशी आक्रमणे करणारात उल्लेख करण्यासारखे म्हणजे सिथियन, पार्थियन आणि यूहेची हे होत. या परक्यांच्या स्वाऱ्या एकामागून एक झाल्या आणि हे सर्व परकी लोक भारतातच कायम वास्तव्य करून राहिले. या आक्रमणाविरुद्ध सुंग आणि कलिंगांच्या नेतृत्वाखाली काही प्रतिकार झाला परंतु त्यांच्यामुळे आक्रमक हटू शकले नाही.

या बाह्य आक्रमक वंशांचा भारतीय संस्कृतीवर परिणाम झाला. विशेषतः धर्म आणि कला या क्षेत्रात हा परिणाम दिसून येतो. भारतीय जीवनाचा

परिणामही या आक्रमकांवर होऊन त्या दोहोंच्या एकमेकांवरील परिणामामुळे एक मिश्र संस्कृती अस्तित्वात आली. याच काळात ख्रिस्तीधर्माचा प्रादुर्भाव भारतात झाला. भारतातील पहिले चर्च इ. स. च्या पहिल्या शतकातच स्थापिले गेले.

भारतीय व्यापार-उदीमावर ग्रीसचा प्रभाव पडलेला दिसतो. भारतीय व्यापाऱ्यांनी आपल्याबरोबर भारतीय कला आणि शास्त्रे अलेक्झांड्रियापर्यंत पोचविली. रोम व इतर राष्ट्रात भारतीय वकिलातींची स्थापना झाली. भारतातून जाणारा माल येणाऱ्या मालापेक्षा अधिक असल्यामुळे भारताकडे सुवर्णाचा ओघ सतत चालू राहिला. भारतातून बाहेर जाणाऱ्या मालात मुख्यतः सुगंधी व मसाल्याचे सामान, लोखंड, हस्तिदंत आणि कापड हे पदार्थ असत. याशिवाय औषधी, वनस्पती, लोकर आणि रत्ने यांचीही निर्यात पुष्कळ चाले.

वर वर्णन केलेली परिस्थिती इ. स. पूर्व २०० पासून इ. स. ३०० पर्यंत म्हणजे सुमारे ५०० वर्षेपर्यंत चालूच होती.

या परकीय संस्कृतीचा परिणाम म्हणून भारतात एक सांस्कृतिक क्रांतीच घडून आली. भारतीय संस्कृतीची मूल धारणा मात्र कायम राहिली. प्राकृत भाषांच्या जागी संस्कृत भाषेचा वापर अधिक होऊ लागून या कालखंडातच मनु आणि याज्ञवल्क्य स्मृती, मीमांसा आणि सूत्रे यांसारखे अधिकारी ग्रंथ निर्माण झाले. याच काळात सांख्य योग व वेदांत यासंबंधी प्रचंड ग्रंथनिर्मिती झाली आणि काही पुराणांची रचनाही या काळात झाली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे महाभारतामधून, भगवद् गीता स्वतंत्र करण्यात येऊन तिचे महत्त्व प्रस्थापित झाले. बौद्धकलाही प्रगतीत मागे पडली नाही; त्या कलेने नवीनच उच्चांक प्रस्थापित केला.

गुप्तकाल

यानंतरचा गुप्तकाल म्हणजे भारतीय इतिहासातील सुवर्णयुग असाच इतिहासकारांनी मानलेला आहे. पाटलीपुत्र येथे राजधानी वसवून या गुप्त वंशाने इ. स. ४०० चे सुमारास सर्व उत्तर भारतावर आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले. हे गुप्त सम्राट अत्यंत पराक्रमी असून राज्यकारणकुशल होते. त्यांच्यापैकी समुद्रगुप्ताने सर्व उत्तरभारत पादाक्रांत करून दक्षिण भारतातही शिरकाव करून घेतला होता. समुद्रगुप्ताचा मुलगा दुसरा चंद्रगुप्त अथवा विक्रमादित्य याने भारतावरील परकीय आक्रमण तर नष्ट केलेच; शिवाय सिंधुनदीच्या पलीकडे जाऊन, तेथेही आपले साम्राज्य प्रस्थापित

केले. त्याच्या पुढील गुप्त सम्राट, विशेषतः स्कंदगुप्त, यशोधर्मन् आणि बालादित्य यांनी हूणांचा पराभव करून त्यांचे आक्रमण मोडून काढले. समुद्रगुप्ताने साम्राज्य स्थापन करून कलांना उत्तेजन दिले. कित्येकांच्या मते कालिदास गुप्तकालातच होऊन गेला. या कालात अभूतपूर्व असे सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन होऊन शास्त्र, वाङ्मय आणि कला या क्षेत्रात फार प्रगती झाली. रामायण आणि महाभारत या दोन्ही प्राचीन पुराणांचे आज दिसणारे स्वरूप याच काळात तयार झाले. इतरही पुष्कळ पुराणे याच काळात रचली गेली. चित्रकला, मूर्तिकला वगैरे कला अगदी पूर्णत्वास गेल्या. अजंठातील कित्येक चित्रे याच कालखंडातील असून सारनाथ आणि मथुरा येथील सुंदर शिल्पेही याच काळातली आहेत. नाणी पाडण्याची कला आणि धातुशास्त्राची पुष्कळच प्रगती झाली. दिल्लीजवळच्या मेहरोली येथील पंचरसी धातूचा स्तंभ याच काळातील असून त्या काळात धातुशास्त्र किती प्रगत होते याची साक्ष तो स्तंभ आजही देत आहे.

भारतीय संस्कृती भारताबाहेरही पसरली. भारताची जीवनदृष्टी आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यापूर्वीही इतर देशांत पसरले होते परंतु या काळात हा प्रसार फारच मोठ्या प्रमाणात होऊन आग्नेय आशियात हिंदू वसाहती व राज्ये याच काळात प्रस्थापित झाली.

गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास

हर्षवर्धन आणि त्यानंतर घडलेले विघटन

इ. स. ५०० पासून इ. स. १२०० पर्यंतच्या काळात गुप्त साम्राज्याचा नाश होऊन त्यानंतर देशात सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. हे होण्यापूर्वी सन ६०६ ते ६४७ या काळात कनोज येथील हर्षवर्धन हा सम्राट होऊन गेला. त्याचे राज्य जरी दक्षिण भारतापर्यंत पसरलेले नव्हते तरी तो मोठा पराक्रमी पुरुष होऊन गेला. विद्वत्ता, दानधर्म आणि परधर्मसहिष्णुता यांचा तो चहाता असून तो स्वतःही फार विद्वान होता. बाणभट्टाने हर्षवर्धनाबद्दल मोठे मनोरंजक असे विस्तृत वर्णन लिहून ठेविले आहे. याच काळात हुएनत्सांग या नावाचा चिनी प्रवासी भारतात येऊन गेला. हर्षवर्धनानंतर मात्र उत्तर आणि दक्षिण भारतातही मध्यवर्ती अशी सत्ता टिकू शकली नाही व त्यामुळे अंतस्थ भांडणे लढाया चालूच राहून अनेक राजवंशांनी भारताच्या निरनिराळ्या भागांत स्वतंत्र राज्ये प्रस्थापित केली. त्यांची आपापसात स्पर्धा चालून कोणचाही एक राजवंश प्रबळ ठरला नाही.

या राजकीय अस्वस्थतेच्या काळात, संस्कृती आणि कला यांचा न्हास झाला. असे असले तरी खजूराहो व इतर काही ठिकाणी दिसणारी शिल्पे या अवनतिकालातही उत्पन्न होऊ शकली.

दक्षिणेत मात्र चोलसम्राटांच्या (इ. स. ८५० ते १२००) आधिपत्याखाली तमिळ संस्कृतीने ही अवनतीची लाट थोपटून धरली. या काळालाच तमीळ संस्कृतीचे सुवर्णयुग म्हणता येईल. या काळात दक्षिणेकडील देवळे, शिल्पे व इतर कलांचा विकास झालेला असून धर्मकल्पना, आणि वाङ्मयात पुष्कळ प्रगती झाली. वेदांततत्त्वज्ञानातील अनेक पद्धती आणि दाक्षिणात्य वाङ्मय यांचा विकास याच काळात झाला.

या कालखंडाचे शेवटी मुस्लिम आक्रमण होऊन प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा जोम नाहीसा झाला. त्यामुळे येथून एका नवीनच कालखंडास सुरुवात झाली असे म्हटले पाहिजे.

मुसलमानांच्या स्वाऱ्या

पृथ्विराज आणि जयचंद

मुसलमानांची पहिली स्वारी सन ७११ मध्ये झाली; त्यावेळी अरब आक्रमकांनी सिंध आणि मुलतान येथे आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यापूर्वी भारताचा अरबांशी व्यापार चालू होता व त्यामुळे शास्त्रे आणि कला क्षेत्रात त्यांचेशी पुष्कळ संबंध येत असे. कनोज आणि चित्तोडच्या राजांनी अरबांचे आक्रमण थोपवून धरले परंतु इ. स. १००० ते १०२६ या कालावधीत गझनीच्या महमंदाने हिंदुस्थानावर अनेक स्वाऱ्या केल्या होत्या. त्या स्वाऱ्यांचा कायम असा परिणाम झाला नसला तरी सैन्यबळ आणि आर्थिक परिस्थितीचे बाबतीत भारत कमकुवत बनला. या कमकुवतपणाचा परिणाम म्हणजे पुढे १६० वर्षांनी महमंद घोरी याने केलेले आक्रमण. या काळात दिल्लीपती पृथ्विराज आणि कनोजचा राजा जयचंद यांच्यामध्ये वितुष्ट होते. व त्यांच्या भांडणाचा परिणाम म्हणून सन ११९२ मध्ये ठाणेश्वर येथे प्रचंड युद्ध होऊन पृथ्विराजाचा पराभव महमंद घोरीने केला. पृथ्विराज कैद केला गेला व महमंद घोरीने त्याचा वध केला. महमंद घोरी स्वतः दिल्लीच्या सिंहासनावर बसला नाही, त्याने आपला सेनापती कुतुबुद्दिन यास राजप्रतिनिधी म्हणून दिल्लीस ठेवले. अशारीतीने सन १२०६ मध्ये उत्तर भारतात मुस्लिम राज्य प्रथम स्थापन झाले.

सुलतानांची राजवट

१२०६ ते १५२६

हा कुतुबुद्दिन गुलाम होता म्हणून त्याच्या घराण्याला 'गुलाम' घराणे असे नाव पडले. त्या घराण्यानंतर खिलजी, तघलख, सैयद आणि लोदी अशा एकामागूनएक मुसलमान घराण्यांनी राज्य केले. या कालखंडाला 'सुलतानी राजवट' असे इतिहासात नाव आहे.

गुलाम घराण्यातील अलतमश आणि बलबन यांनी उत्तर हिंदुस्थानात आपली सत्ता दृढमूल केली. त्यानंतर सन १२९० मध्ये खिलजी घराणे आले. या घराण्याचा मूळ पुरुष अल्लाउद्दिन खिलजी याने सन १३११ मध्ये दक्षिणेवर प्रथम स्वारी केली. याने देवगिरी, वरंगळ, द्वारसमुद्र आणि मदुरा यादाक्रांत केली. खिलजीच्या नंतर तघलख घराणे प्रबळ झाले त्यांचेपैकी महंमद तघलख हा पराक्रमी पुरुष होऊन गेला. त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र या मुस्लिम राजवटीत फाटाफूट होऊन लहानलहान राज्ये प्रस्थापित झाली.

या ४०० वर्षांच्या काळात रजपुतांनी आपल्या पराक्रमाची शर्थ करून मुस्लिम आक्रमण थोपविण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिणेस विजयानगर राज्य स्थापन होऊन त्याने सन १३३६ पासून २०० वर्षेपर्यंत मुस्लिम आक्रमणास यशस्वीपणे तोंड दिले.

हे मुसलमानी आक्रमण जरी परकीय होते तरी त्याचा भारतीय जीवनावर फार खोलवर परिणाम झाला नाही. स्वारी करणारे मुसलमान याच देशात स्थाईक झाले आणि त्यांचा मूळ परदेशाशी संबंध तुटला. लढाया संपून शांतता प्रस्थापित झाल्यावर जित आणि जेत्यांमध्ये एक-तऱ्हेचे सामरस्य निर्माण झाले. भारतीय आणि इस्लामी संस्कृती यांचे एकीकरण झाले; ही गोष्ट शिल्प आणि इतर संगीतादिकलांमध्ये विशेष प्रमाणात घडून आली. दक्षिणेकडे मात्र असे एकीकरण फारसे झाले नाही; तेथे आजही हिंदूशिल्पच प्रभावीपणे दिसून येते. कबीर, रामानंद, नामदेव, ज्ञानेश्वर, मिराबाई, नानक, चंडीदास आणि विद्यापती ठाकूर यांच्यामुळे भक्तिमार्ग लोकप्रिय झाला आणि त्याचा पुरस्कार करणारे नवीन वाङ्मय निर्माण झाले. संगीत, आणि चित्रकला यांची प्रगतीही फार मोठ्या प्रमाणात झाली.

मोगल राजे

१५२६-१७०७

सन १५२६ मध्ये बाबराने इब्राहिम लोधीचा पानिपत येथे पराभव करून आपले राज्य स्थापिले. त्याचे वंशज म्हणजे हुमायून, अकबर, जहांगीर, शहाजहान आणि औरंगजेब यांनी भारतीय इतिहास आणि संस्कृती यांवर कायम परिणाम घडविला. हिमालयापासून जवळजवळ कन्याकुमारीपर्यंतचा मुलुख त्यांच्या वर्चस्वाखाली आला. अकबराच्या कारकीर्दीत तर संगीतादिकलांमध्ये पुष्कळच प्रगती झाली. अकबर हा जसा लढवय्या व मुत्सद्दी होता तसाच तो कला, साहित्य, संगीत यांचा भोक्ता आणि आश्रयदाता होता. त्याच्याच कारकीर्दीत महाकवी तुळशीदास होऊन गेला. फत्तेपूर सिक्री येथील अकबराने बांधलेल्या इमारती भारतीय आणि सारासेनीय (अरब) शिल्पाचे सुंदर मीलन म्हणून दाखविता येतील. अकबर हा धार्मिक बाबतीत अत्यंत सहिष्णु आणि उदारमतवादी असल्यामुळे त्याला भारतीय सम्राट मानीत.

जहांगीर आणि शहाजहान हे बादशहा कर्तृत्ववान राज्यकर्ते असून त्यांनी साहित्यसंगीताला उदार आश्रय दिला; त्यांच्या कारकीर्दीत भारतातील विविध जातीजमातींमध्ये सामरस्य निर्माण होऊन एका नवीन 'भारतीय' संस्कृतीचा उदय झाला. भारतीय सम्राटांमध्ये शहाजहान बादशहाचे नाव त्याने बांधलेल्या अनेक इमारतींमुळे अजरामर झालेले आहे. त्यानेच ताजमहाल ही जगप्रसिद्ध इमारत बांधली आणि प्रख्यात मयूर सिंहासनही त्यानेच घडविले. औरंगजेबाचे कारकीर्दीत मोगल साम्राज्य अखिल भारतभर पसरले. त्याने विजापूर व गोवळकोंडा ही दक्षिणेकडील मुसलमान राज्ये जिंकून घेतली आणि त्याचे राज्य दक्षिणेस कावेरीपर्यंत पसरले. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे साम्राज्य खिळखिळे होऊन मराठे आणि शीख प्रबळ झाले व शेवटी भारतात ब्रिटिश राज्य प्रस्थापित झाले.

मराठे आणि शीख (१६२७ ते १८१८)

औरंगजेबानंतर गादीवर बसलेले सम्राट कमकुवत व नालायक निघाले. त्यांच्या राजवटीच्या काळात हिंदुस्थानावर नादीरशहा आणि अहमदशहा अबदाली यांनी स्वाऱ्या करून लुटालूट केली. सन १६२७ ते १६८० मध्ये छत्रपती शिवाजीने स्वराज्यस्थापना करून मराठ्यांची अधिसत्ता उत्पन्न

केली. शिवाजीचे राजकीय वारस जे पेशवे त्यांनी पुण्यास राजधानी स्थापून उत्तर आणि दक्षिण दिशेस आपली सत्ता प्रस्थापित केली व वाढवली. त्यांनी दिल्लीच्या बादशहाला आपल्या ताब्यात ठेवून त्याच्या मुलखातून चौथाई वसूल केली. त्यांची सत्ता अखिल भारतीय राज्यसत्ता म्हणून दृढमूल होण्याचे दृष्टीने त्यांनी भवकम पाया घातला. पेशव्यांच्या अमदानीतच अहमदशहा अबदालीने फार प्रचंड स्वारी भारतावर केली आणि सन १७६१ मध्ये पानिपत येथील तिसरे प्रचंड युद्ध झाले. त्या युद्धात मराठ्यांचा जरी पराभव झाला तरी अहमदशहाला भारतात अधिराज्य प्रस्थापित करता आले नाही. युद्धातील विजेता असला तरी त्याला मोठ्या कष्टाने हिंदुस्थान सोडणे भाग पडले. पानपताच्या युद्धात झालेली हानी महादाजी शिंदे आणि थोरले साधवराव यांनी भरून काढून हिंदुस्थानभर आपला अम्मल पुनः प्रस्थापित केला. त्यांनी भारतात एकछत्री असे मराठी राज्य प्रस्थापित केले असते परंतु मध्यंतरी ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन होऊन तिची शक्ती वाढत गेली त्याचवेळी मराठ्यातही भांडणे होऊ लागली त्यामुळे ही गोष्ट अशक्य होऊन बसली. वयाच्या २८ व्या वर्षी सन १७७२ मध्ये इतिहासात नाव घेण्यासारखे असे जे राजे होऊन गेले त्यामध्ये अग्रगण्य असे थोरले साधवराव पेशवे फार दिवसांच्या आजारानंतर मृत्यू पावले व त्यानंतर मराठ्यातील भांडणे विकोपास गेली.

१५ व्या आणि १६ व्या शतकातील धर्मचि पुनरुज्जीवन करण्याचे कामी गुरुनानक यांनी जी कामगिरी केली तीमुळे पंजाबात पराक्रमी शीखांचा उदय झाला. सुरुवातीस जरी शीख ही धार्मिक चळवळ होती तरी गुरु गोविंदसिंगांच्या श्रेष्ठत्वाखाली शीख जमात ही लढवय्यांची जमात बनली. औरंगजेबाच्या धार्मिक छळामुळे शीखांभा अत्यंत पराक्रमी आणि एकजीव असा समाज बनला. नादीरशहा आणि अहमदशहा अबदाली यांच्या स्वाऱ्यांनंतर देशात जे अस्वास्थ्य निर्माण झाले त्या काळात शीख जमातीने लष्करी, राजकीय, आर्थिक स्थैर्य निर्माण करून भारतीय इतिहासात रणजितसिंहाच्या आधिपत्याखाली आपले नाव अजरामर करून ठेविले आहे.

ब्रिटिश राजवट

ईस्ट इंडिया कंपनी १६१२ - १८५८

आतापर्यंत वर्णन केलेल्या धावत्या इतिहासात भारतावर जमिनीवरूनच स्वाऱ्या झाल्या. परंतु भारतीय संपत्ती आणि भरभराटीची कीर्ती युरोपीय

देशापर्यंत पोचल्यामुळे त्यांनी त्या संपत्तीच्या लोभाने सागरमार्गाने भारताकडे येऊन भारतात आपले पाय रोवले. सन १४९८ च्या मे महिन्यात सुरत येथे वास्को ड गामा या पोर्तुगीज साहसी खलाशाच्या नेतृत्वाखाली पहिली युरोपीय तुकडी भारतभूमीवर उतरली. त्यानंतर व्यापाराकरिता म्हणून डेनमार्क, हॉलंड, फ्रान्स आणि इंग्लंड देशांतून अनेक लोक भारतात आले. पुढे इतर सर्व राष्ट्रांचा बीमोड होऊन ब्रिटिश आणि फ्रेंच हे दोघेच उरले व त्यांच्यामधील संघर्षाचा परिणाम म्हणून फ्रेंच लोकांचे वर्चस्व नाहीसे होऊन ब्रिटिश हे एकच युरोपीय लोक व्यापाराकरिता भारतात उरले. सन १७६० मध्ये वाँडिवाँश येथील लढाईत फ्रेंचांचा पराभव होऊन ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात दृढमूल झाली. हळुहळू ब्रिटिशांनी व्यापाराशिवाय राज्यविस्तारही आरंभिला आणि सन १७५७ मध्ये प्लासी येथे बंगालचा नबाब सिराजउद्दौला याचा पराभव करून क्लाइव्हने ब्रिटिशांच्या हिंदुस्थानांतील राज्याचा भक्कम पाया घातला.

प्लासीच्या लढाईनंतर अवघ्या वीस वर्षांत ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली सत्ता गंगेच्या काठाकाठाने कानपुरापर्यंत पसरवीत नेली. सन १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाने आठ लक्ष रुपयांच्या रोख तनख्यावर आपल्या राज्याचे उदक ब्रिटिशांच्या हातावर सोडले त्यावेळी मराठ्यांची सर्व सत्ता संपुष्टात आली. दक्षिणेस १७९९ मध्ये टिपू सुलतानाचा श्रीरंगपट्टणास पराभव करून ब्रिटिशांनी त्यांना त्रास देणाऱ्या हैदर अल्ली आणि टिपू यांचा प्रश्न मिटविला. यामुळे दक्षिणेसही ब्रिटिशांची सत्ता निरंकुशपणे प्रस्थापित झाली.

सन १८४९ पर्यंत शीखांवर आणि १८५२ मध्ये ब्रह्मदेशावर ब्रिटिश अधिराज्य प्रस्थापित झाले. या काबीज केलेल्या मुलुखामुळे आणि हिंदुस्थानातील प्रमुख राजेरजवाड्यांनी तनखा घेण्याचे कबूल केल्यामुळे ब्रिटिशांचे साम्राज्य हिंदुस्थानात निष्कंटक झाले. कंपनीसरकारचे राज्यासंबंधी काही बाबतीत जरी समाधान दिसत असले तरी इतर कित्येक बाबींमुळे कंपनीचे राज्य लोकांना मान्य होऊ शकले नाही म्हणून वारंवार मुलकी आणि लष्करी बंडे उत्पन्न होत असत. ही बंडे म्हणजे हिंदुस्थानातील जनतेची ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध प्रतिक्रियाच होती.

कंपनीसरकारचे उपांत्य गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांनी हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांचे हक्क बुडविण्याचे नवेच तंत्र शोधून काढले आणि अयोध्या-राज्यासारख्या अनेक भूपालांचे जमिनीवरील हक्क बुडविले. त्याच्यानंतर आलेले शेवटचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉनिंग यांच्या सहानुभूतिपूर्ण वागणुकीमुळे

असंतोष शमलाही असता; परंतु हे घडून येण्यापूर्वी सन १८५७ मध्ये बंडाचा प्रचंड उठाव होऊन त्या आंदोलनामध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य विसर्जन होऊन हिंदुस्थान ब्रिटिश राजसत्तेखाली १८५८ मध्ये गेला.

ब्रिटिश राजवट १८५८-१९४७

बंडाचा बीमोड झाल्यानंतर ब्रिटिश पार्लमेंटने सन १८५८ चा हिंदुस्थानच्या शासनाचा कायदा पास करून ईस्ट इंडिया कंपनीकडून कारभार काढून घेतला आणि ब्रिटिश अंमलाखाली असलेल्या हिंदुस्थानचा कारभार इंग्लंडच्या राज्यसत्तेखाली ब्रिटिश राजाने नेमिलेल्या अधिकाऱ्यामार्फत पार्लमेंटकडे सुपूर्त करण्यात आला.

अशा रीतीने ब्रिटिश राजाची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर हिंदुस्थान-देशाचे निरनिराळे प्रांत बनविण्यात आले आणि प्रांताच्या क्षेत्रफळानुसार तेथे गव्हर्नर, लेफ्टेनंट गव्हर्नर अथवा चीफ कमिशनर यांच्या नेमणुका झाल्या. ज्या हिंदी संस्थानांनी ब्रिटिश अधिराज्य मान्य केले त्यांना त्यांच्या राज्यात पूर्ण अधिकार देण्यात आले असले तरी सार्वभौम सत्ता या नात्याने त्यांच्या कारभारावर ब्रिटिशांची देखरेख राही. या संस्थानावरील अधिसत्ता राज-प्रतिनिधी या नात्याने गव्हर्नर जनरल यांचीच होती, ही परिस्थिती स्वराज्य मिळेपर्यंत अशीच चालू राहिली.

ब्रिटिश राजसत्तेखाली हिंदुस्थानची भौतिक प्रगती पुष्कळ झाली. रेल्वे आणि तारायंत्रामुळे दळणवळणाची सोय झाली. हिंदुस्थानास पूर्वी अज्ञात असलेल्या बाष्पशक्तीवर चालणाऱ्या कापड गिरण्यांची स्थापना झाली. सुएझ कालव्यामुळे इंग्लंड व हिंदुस्थानामधील अंतर बरेच कमी झाले. शिक्षणात इंग्रजीचा माध्यम म्हणून उपयोग होऊ लागला. स्थानिक स्वराज्यसंस्था निघाल्या. सामाजिक सुधारणांकडेही शासनाचे लक्ष होते. याप्रमाणे प्रत्येक चांगल्या गोष्टी झाल्या असल्या तरी स्वदेशी कारखाने आणि हस्तव्यवसायी उद्योगधंदे यांचे पाऊल मागेच पडले. याचे कारण की ब्रिटिश उद्योगधंद्यांना हिंदुस्थान ही बाजारपेठ म्हणून हवी होती आणि जोपर्यंत देशी उद्योग प्रगतिशील होते तोपर्यंत ही गोष्ट शक्य नव्हती म्हणून नवीन राजवटीत देशी उद्योगधंद्याची पिछेहाट पद्धतशीर रीतीने करण्यात आली.

ब्रिटिश राज्यसत्तेच्या पहिल्या पन्नास वर्षांच्या कालखंडात सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय बाबतीत नवीन उत्साह निर्माण झाला. बंगाल्यात ब्राह्मो समाजाची स्थापना होऊन त्याने सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय

बाबतीत घटनात्मक चळवळीच्या मार्गाचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रात न्या. मू. रानडे यांनी ब्राह्मो समाजाच्या धर्तीवरच प्रार्थनासमाजाची स्थापना केली. या तऱ्हेच्या चळवळी या भारतीय मनोभूमिकेवर पाश्चात्यांचा झालेला नैसर्गिक असाच परिणाम होता.

या दोन समाजापेक्षा भिन्न दृष्टिकोण असलेल्या दयानंद सरस्वती (१८२४ ते १८८३) यांनी स्थापिलेला आर्यसमाज आणि श्री रामकृष्ण परमहंस (१८३४-१८८६) यांनी स्थापिलेले रामकृष्ण मिशन या दोन संस्था होत. आर्यसमाजाने जातिसंस्था, बालविवाह आणि समुद्रपर्यटन यांचेविरुद्ध चळवळ उभारली आणि स्त्रीशिक्षण आणि विधवाविवाह यांचा प्रचार केला. रामकृष्ण मिशनने ख्रिस्ती आणि इस्लाम धर्मासुद्धा सर्व धर्मांची मूलतत्त्वे एकच असल्याचे प्रतिपादन केले. रामकृष्णांचे परमशिष्य स्वामी विवेकानंद (१८६३ ते १९०२) यांनी रामकृष्णांच्या धर्माचा अखिल भारतात प्रचार केला. त्यांनी आर्यधर्माची पताका इंग्लंड आणि अमेरिकेपर्यंत फडकविली.

‘ बंडा ’ नंतर थोड्याच काळात स्वातंत्र्यभावनेचा उदय झाला. सन १८८५ मध्ये भारतीय काँग्रेसची स्थापना ए. ओ. ह्यूम या एका ब्रिटिश सनदी नोकराने केली. १८८० नंतरच्या दशकात ह्यूम, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, बिपिनचंद्र पाल, दादाभाई नौरोजी, फिरोजशहा मेथा वगैरे पुढाऱ्यांच्या परिश्रमामुळे ही चळवळ बृढमूल झाली. त्यांच्या नंतरच्या पिढीत लोकमान्य टिळक, गोपाल कृष्ण गोखले, लाला लजपतराय आणि नानाविषयपटु अंनी बेझंट हे लोकाग्रणी होऊन गेले. लॉर्ड कर्जन यांनी बंगालची फाळणी केल्यामुळे या राष्ट्रीय चळवळीला जास्तच जोर चढून तिच्या मागोमाग सनदशीर मार्गाने भांडणे, आर्थिक बहिष्कार आणि दहशतमार्ग यांचाही अवलंब करण्यात आला. यामुळे ब्रिटिशांना आपल्या अधिराज्याला असलेल्या धोक्याची जाणीव झाली. त्यानंतर पहिले महायुद्ध झाले व त्या युद्धात आपल्याला काही भरीव हक्क मिळतील या आशेने हिंदुस्थानने सक्रिय भाग घेतला. याचा परिणाम म्हणून सन १९१९ मध्ये हिंदुस्थानच्या शासनाचा नवा कायदा करण्यात आला. त्या कायद्याची भूमिका म्हणजे “ हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारात हिंदी लोकांना अधिकाधिक वाटा देऊन भारतात स्वराज्य-संस्थांची अधिकाधिक वाढ करीत करीत ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग या दृष्टीने हळुहळू जबाबदारीचे स्वराज्य प्रस्थापित करणे ही होती. ”

या सुधारणा अर्धवट असून त्याचेमुळे हिंदी लोकमताचे समाधान झाले नाही. योगायोगाने याच ऐन वेळी दक्षिण आफ्रिकेतील कार्याने प्रसिद्धीस आलेले महात्मा गांधी यांचा हिंदी राजकारणात उदय झाला. त्यांनी १९२० मध्ये असहकार हा एक नवीन अहिंसात्मक मार्ग राजकारणात दाखवून दिला. त्यानंतर निरनिराळ्या स्वरूपात परंतु मूलभूत अशा अहिंसात्मक मार्गावर आधारलेल्या अनेक चळवळी झाल्या व त्या चळवळींचा परिणाम म्हणून सन १९३५ मध्ये सायमन कमिशनच्या शिफारसीनुसार हिंदुस्थान सरकारचा कायदा पास होऊन त्याची अंमलबजावणी १९३७ मध्ये सुरू झाली. त्या कायद्यातील संस्थानिकांबरोबरच्या संघराज्याची कल्पना जरी तिला मान्य नव्हती तरी प्रांतिक स्वायत्तता वगैरे सुधारणा राबवाव्या असे काँग्रेसने ठरविले. त्यावेळी झालेल्या निवडणुका काँग्रेसने जिंकून अनेक प्रांतांत आपली सरकारे स्थापिली; त्यांचा राज्यकारभार समाधानकारक आणि यशस्वी झाला.

काँग्रेस सरकारे स्थापन झाल्यानंतर थोडेच दिवसात सन १९३९ साली दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. काँग्रेसप्रणीत लोकमत या युद्धात भाग घेऊ नये असे असूनही ब्रिटिश सरकाराने हिंदुस्थानचे जर्मनीशी युद्ध असल्याचे घोषित केले. त्यामुळे महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सविनय कायदेभंग आणि 'चलेजाव' चळवळ सुरू झाली. सशस्त्र संग्रामाच्या तयारीच्या दृष्टीने नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी तुरुंग फोडून आग्नेय आशियात हिंदुस्थानी राष्ट्रीय सैन्याची उभारणी केली. युद्ध चालू असताना हिंदुस्थानची सद्भावना मिळावी म्हणून ब्रिटिश सरकाराने फार प्रयत्न केले. त्यांनी प्रथम प्रसिद्ध मुत्सद्दी सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स यांच्या नेतृत्वाखाली व पुढे भारतमंत्री लॉर्ड पेथिक लॉरेन्स यांच्या नेतृत्वाखाली अशी दोन शिष्टमंडळे हिंदुस्थानात पाठविली.

या सर्वांचा परिणाम म्हणून ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानची सत्ता सोडून देण्याचे ठरविले व त्याकामी इंग्लंडमधील अत्यंत कर्तबगार असे अँडमिरल लॉर्ड माँटबॅटन यांची राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक केली. कामाची योजना करून प्रत्यक्ष सत्तांतर घडवून आणण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोपविण्यात आली. ब्रिटिश लोक आणि ब्रिटिश पार्लमेंट यांनी या कामी मनापासून खटपट केली आणि १९४७ चा भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा झटपट पास करण्यात आला. या कायदानुसार सन १९४७ च्या १५ ऑगस्ट रोजी हिंदुस्थानाला स्वतंत्र वसाहतीचा दर्जा मिळून आपली घटना बनविण्याचा अधिकार भारतास मिळाला. याच कायद्याने भारताचे दोन तुकडे होऊन पाकिस्तान हे दुसरे अधिराज्य प्रस्थापित झाले.

या कायद्याचा अंमल सुरू झाल्याबरोबर ब्रिटिश सरकारची हिंदी संस्थानिकांवरील अधिसत्ता संपून त्यांच्यामधील तह आणि करार रद्दबादल झाले. त्याचा परिणाम म्हणून हिंदी संस्थाने भारतीय अधिराज्यात विलीन झाली.

महात्मा गांधींनी या नवीन अधिराज्यात कोणतेही पद स्वीकारण्याचे नाकारले. तात्पुरत्या सरकारात पंत प्रधान म्हणून काम केलेल्या पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची निवड १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून झाली. डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या आधिपत्याखाली स्वतंत्र भारताची घटना करण्याकरिता घटनासमिती त्वरित स्थापन करण्यात आली.

अधिराज्य

सुमारे दोन वर्षे चर्चा केल्यानंतर भारतीय घटना तयार होऊन दि. २६ जानेवारी १९५० रोजी ती प्रत्यक्षात अमलात आली. या घटनेमध्ये भारतीय जनतेला न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता यासंबंधी निश्चिती देण्यात आली असून देशाचे ऐक्य, नागरिकांमध्ये बंधुभाव आणि व्यक्तिगौरव यांची वाढ व्हावी अशी योजना करण्यात आली आहे. अखिल भारतात त्या दिवशी घरोघर आनंदोत्सव साजरा करण्यात आला कारण त्या ऐतिहासिक दिवशी भारतीय संघराज्य प्रस्थापित झाले. डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची भारताचे पहिले अध्यक्ष म्हणून निवड झाली आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू पंतप्रधान होऊन त्यांच्या बरोबर मंत्रिमंडळात भारतातील नामवंत मुत्सद्यांचा अंतर्भाव झाला. महात्मा गांधींचे राजकीय स्वप्न साकार झाले.

काही वैशिष्ट्ये

भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात संकटाचे आणि उत्कर्षाचे अनेक प्रसंग होऊन गेले, ज्ञात इतिहासात मध्यवर्ती सरकाराच्या अधिराज्याखाली एकछत्री सत्ता असावी ही महत्त्वाकांक्षा अनादिकालापासून चालत आलेली दिसून येते. परंतु अशी ही महत्त्वाकांक्षा बहुशः असफल झाली; काही पराक्रमी राज्यकर्त्यांनी भारताचा पुष्कळ भाग एकछत्री अमलाखाली आणला होता तरी सर्व देशभर एकच सत्ता अशी कधीच प्रस्थापित झाली नव्हती. असे म्हणतात की इतिहासात फक्त दोन वेळाच अखिल भारत एकछत्राखाली नांदत होता. या दोन वेळा म्हणजे इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकात अशोक आणि इ. स. च्या ४ थ्या शतकात समुद्रगुप्त यांच्या कारकिर्दीत गंगेपासून तामीळ प्रांतापर्यंत एकछत्री राज्य अस्तित्वात होते.

प्राचीन काळी राज्याचे केंद्रस्थान नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रदेशात होते. नर्मदेच्या दक्षिणेकडील प्रदेश भारतीय राजकारणापासून इतकेच नव्हे तर जागतिक राजकारणापासून बहुधा अलिप्त असे. या प्रदेशातील जनता मुख्यतः द्राविड वंशाची असून त्यांची संस्कृती आर्य संस्कृतीपेक्षा भिन्न परंतु तितकीच खंबीर होती. उत्तरेकडील आर्यांनी या दक्षिण प्रदेशावर मधुनमधुन आपला अमल बसविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्याचे स्वरूप काही काळ संघर्ष होण्यापेक्षा अधिक नव्हते. या कारणाने दक्षिण भारताचा सुमारे इ. स. पूर्व ६०० पासून इ. स. च्या ९०० पर्यंतचा इतिहास पुष्कळसा अज्ञातच आहे.

ब्रिटिश राजवटीचे गुणवर्णन करीत असता इतिहासलेखक असे म्हणतात की सन १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाचा पराभव होऊन मराठी साम्राज्य वॉरन हेस्टिंग्सच्या कारकीर्दीत ब्रिटिश राज्यात खालसा करण्यात आल्यानंतर अखिल भारताच्या एकसूत्री राज्याचा पाया घालण्यात आला व त्याचे सर्व श्रेय ब्रिटिशांनाच आहे.

राजकीय दृष्टीने भारत जरी एकछत्री अमलाखाली नसला तरी भारतीय जनतेची सामाजिक आणि सांस्कृतिक एकता विलक्षण होती. भारताची भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेतल्यास यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही विशेष नाही. कारण तीन बाजूंनी समुद्र आणि एका बाजूस उत्तुंग पर्वत असल्यामुळे भारत हा नैसर्गिक रीत्या एकच देश आहे. या प्रचंड भूभागातील संस्कृती ही जगातील इतर सर्व देशातील संस्कृतीपेक्षा निराळी असून येथील जनतेच्या सामाजिक, धार्मिक आणि बौद्धिक जीवनात एक विशिष्ट अशी एकात्मता आढळून येते.

इतिहासकाळातील असंख्य संकटप्रसंगांतून गेलेल्या भारतीय स्त्री-पुरुषांनी काही मूलभूत जीवनमूल्यांचे जतन केले असून प्राचीन काळापासून ही मूल्ये अबाधित राहिली आहेत.

आपल्या पूर्वजांना रणांगणावर अनेक वेळा पराभव पत्करावे लागून त्यांचे कित्येक पराक्रमी अग्रणी नाहीसे झाले. काही वेळा त्यांच्यापेक्षा अल्पसंख्य अशा शत्रूंनी त्यांच्यावर आपली सत्ता लादली. त्यांना आपला पुष्कळ प्रदेश आणि संपत्ती गमवावी लागली परंतु जीवनामध्ये ज्याचे सर्वात जास्त महत्त्व तो आपला दुर्दम्य उत्साह भारतीयानी कायम राखला.

(३) सांस्कृतिक वारसा

पूर्वी म्हटलेच आहे की जगातील सर्वात प्राचीन अशी सिंधुसंस्कृती भारतीयच आहे. भारतीय संस्कृती ही कित्येक धार्मिक, ऐतिहासिक, सांप्रदायिक आणि तात्त्विक अशा अनेकविध संस्कारांच्या संयोगाने बनलेली असून ती प्रचंड आणि बहुरंगी आहे. या संस्कृतीचा भारतीय मनावर इतका खोलवर परिणाम झाला आहे की शतकानुशतकातील संकटावर मात करून ती संस्कृती अजून टिकून आहे. भारतीय जनतेने इतर संस्कृतीतील विशेषतः इस्लामी संस्कृतीतील अनेक चांगल्या गोष्टी आत्मसात केल्या आहेत. हे करीत असताना मूळची सांस्कृतिक मूल्ये जतन करून ठेवून त्यामध्ये नवीन येणाऱ्या कल्पनांचा सुंदर मिलाफ घडवून आणला असून आज खेडोपाडी पसरलेल्या अशिक्षित जनतेच्या राहणीत आणि बोलण्या-वागण्यातही या मिश्र संस्कृतीचा प्रत्यय येतो.

सन १९३६-३७ मध्ये निवडणुकीच्या निमित्ताने जो झंजावाती दौरा पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी केला त्यावेळी त्यांना प्राचीन काळचा ठसा भारतीय स्त्रीपुरुषांवर किती खोलवर उमटला आहे याची प्रचीती येऊन फार आश्चर्य वाटले, यासंबंधी लिहिताना त्यांनी म्हटले आहे : “ माझ्या देशबांधवांच्या आकृती, त्यांची चर्चा, त्यांची वागणूक या सर्वाकडे पाहून मला कित्येक वेळी आश्चर्य वाटे. काही वेळा एखाद्या खेड्यातून अथवा एखाद्या रस्त्याने जाताना माझ्या नजरेस एखादा जवान अथवा एखादी सुंदर स्त्री पडली की असे वाटे की प्राचीन काळच्या शिल्पातील सुंदर व्यक्तीच माझ्यापुढे उभी आहे. या भारतावर आलेल्या अनेक संकटातून आणि कठीण प्रसंगातून निभावून जाऊनही हे शिल्पसौंदर्य कसे कायम राहिले याचे मला राहून राहून नवल वाटे.” दारिद्र्य आणि तज्जन्य इतर संकटांमुळे उध्वस्त झालेली जीवनचित्रे त्यांना दिसत आणि संकटाशी झगडण्याऐवजी असेल त्या परिस्थितीत सुख मानून राहण्याची प्रवृत्ती त्यांच्या दृष्टीस पडे. असे असले तरी “त्यांच्या वागणुकीत दिसून येणारे परिपक्व मार्दव आणि कोमलता हजारो वर्षे अंगात मुरलेल्या संस्कृतीचे फळ असून कितीही संकटे आली तरी त्यांना पुरून उरले आहे.”

या विषयासंबंधी चर्चा करीत असताना हे मुद्दाम आवर्जून सांगितले पाहिजे की आपल्या प्राचीन परंपरा आणि संस्कृती यामध्ये राष्ट्रीयत्वाचा अभाव होता अशी एक चुकीची कल्पना प्रसृत झालेली आहे. डॉ. राधा कुमुद मुकर्जी यांच्या शब्दात त्यांचे वर्णन असे आहे—

“आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा भक्कम पाया फार प्राचीन काळीच घातला गेला. भारतभूमी हीच आपली मातृभूमी असून तिच्या भौगोलिक मर्यादा निश्चित मानल्या जात असत. या मातृभूमीबद्दल नितांत भक्ति भारतीय मनात वसत होती. योग्य असे वाङ्मय, धर्म आणि व्यवहार यामुळे ही भक्ति द्विगुणित होत जाऊन या देशाबद्दल जनतेच्या मनात अत्यंत भक्ति-युक्त भावना वाढीस लागलेली होती” सर वॉल्टर स्कॉट यांच्या प्रसिद्ध काव्यपंक्तीत ब्रिटिश राष्ट्रभक्तीचे प्रतीक दिसते “Breaths there the man with Soul so dead, who never to himself hath said, this is my own my native land.”

तद्वत्च संस्कृतातील “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” ही काव्यपंक्ती भारतीय जनतेस मोठी स्फूर्तिदायक ठरलेली आहे.

परकीयांनी केलेली प्रशस्ती

सन १८८२ मध्ये केंब्रिज विद्यापीठामध्ये भाषण करताना प्रख्यात जर्मन विद्वान आणि प्राच्यविद्याविशारद प्रो. मॅक्समुल्लर म्हणाले, “सत्ता, संपत्ती आणि सौंदर्य यांची लयलूट जगातील कोणच्या एका देशामध्ये दिसते असे मला कोणी विचारले तर मी भारताचे नाव घेईन. काही बाबतीत भारत म्हणजे पृथ्वीवरील स्वर्गच आहे. मानवी मनाचा विकास सर्वात अधिक कोठे झाला, जीवनातील प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करून त्यांपैकी काही प्रश्नांचा योग्य परामर्श कोठे घेतला गेला, प्लेटो व कांट या पाश्चात्य विचारवंतांच्या विचारांचा अभ्यास केल्यानंतरही ज्यांच्या विचारांची ओळख करून घेणे अत्यंत आवश्यक असे विचार कोणत्या देशाने प्रसृत केले, असे प्रश्न मला कोणी विचारले तर मी भारताचेच नाव घेईन. आपण युरोपीय लोक ग्रीक आणि रोमन लोकांच्या आणि ज्यू वंशाच्या पूर्वजांच्या विचारधनाचेच वारस आहोत. त्या विचारांचा एकांगीपणा घालवून आपले जीवन अधिक विशाल, अधिक परिपूर्ण व अधिक सर्वव्यापी किंबहुना जन्मोजन्मी अधिक मानवतावादी बनवावयाचे असेल तर ज्याचा अशा कामी उपयोग होऊ शकेल असा विचार मनात आला तर भारतीय वाङ्मयाचेच नाव घ्यावे लागेल.”

प्रख्यात लेखक रोमे रोलां याने सद्यःकाली लिहिले आहे, “जीवसृष्टीच्या उत्पत्तीपासून जगातील सर्व देशांतील मानवी स्वप्ने जर कोठे प्रत्यक्षात उतरली असतील तर ती भारतातच होत.”

भारतीय जनतेच्या प्राचीनत्वाविषयी बोलताना ब्रिटिश पंतप्रधान लॉर्ड पामस्टन यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटात खालील उद्गार काढले. ईस्ट इंडिया कंपनीकडून कारभार काढून घेऊन तो ब्रिटिश राज्यसत्तेकडे सुपूर्त करणारा कायदा मांडताना त्यांनी म्हटले “ जागतिक इतिहासातील अपूर्व व विलक्षण अशी गोष्ट म्हटली पाहिजे ती ही की पृथ्वीच्या दुसऱ्या टोकाशी असलेले हे प्रचंड राज्य आपल्या छोट्या बेटांच्या ताब्यात आले, ज्या वेळी आपली बेटे अगदी रानटी अवस्थेत होती त्यावेळी शास्त्रे आणि वाङ्मयकला यांचा पृथ्वीवरील प्रादुर्भाव जेथे प्रथम झाला त्या प्रदेशावर या आपल्या बेटांचे साम्राज्य प्रस्थापित व्हावे ही गोष्ट अतिशय अद्भुतच मानली पाहिजे.”

(४) भारतीय स्त्री

आपण अनेक गोष्टी आज गमावून बसलो आहोत. आपल्या संस्कृतीतील श्रेष्ठ तत्त्वे, आपली जुनी श्रेष्ठ परंपरा, आपले शास्त्र आणि कला याबद्दलचे श्रेष्ठ ज्ञान फार काय आपल्या पूर्वजांची नैतिक मूल्येही आपण गमावून बसलो असू; परंतु एक गोष्ट मात्र आपण अजूनही संभाळली असून तो आपला फार मोठा ठेवा आहे. ती गोष्ट म्हणजे भारतीय स्त्रीचे तेज आणि तिचे ध्येय ही होय. आपल्या समाजाच्या उद्धाराचे आश्रयस्थान आणि समाजरोगावरील रामबाण औषध असे भारतीय स्त्रीचे स्वरूप आहे. आपल्या माता, भगिनी आणि कन्या यांनी प्राचीन भारतीय स्त्रीची ध्येये अजूनही जतन करून ठेविली आहेत.

भारतीय स्त्रीसंबंधी आपला अभिमान इतक्या भक्कम पायावर अधिष्ठित आहे आणि तो सर्व जगात सर्वमान्य झाला आहे की त्याबद्दल ज्यास्त वर्णन करण्याची जरूरी नाही. भारताच्या काही सुकन्यांची नावे व त्यांची ध्येयदृष्टी यांचा उल्लेख करून त्यांच्यामुळे भारतीय स्त्री किती उच्च पातळीवर आहे, एवढे केले तरी पुरे होईल.

अल्पायुषी असे कळूनही जिने आपली पतिनिष्ठा सोडली नाही ती देवी सावित्री; राज्य गेल्यामुळे निष्कांचन बनलेला परंतु अत्यंत सुस्वभावी राजपुत्र सत्यवान तिने मनाने वरिला होता. पित्याने तिचे मन बदलण्याचा कसा प्रयत्न केला त्या गोष्टीचे सविस्तर वर्णन करण्याऐवजी तिने जे वडिलांना बाणेदार उत्तर दिले तेवढ्याचा उल्लेख करतो :—

दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सुकृद् वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

“दीर्घायु असो अथवा अल्पायु असो, गुणी अथवा निर्गुणी असो, एकदा ज्या सुशील व्यक्तीला वरले त्याला सोडून दुसरा पति मी वरणार नाही. मनाचा निश्चय करून वाचेने उच्चार केला व त्यानुरूप कृती करणे हेच माझ्या मनाला पसंत आहे.”

अनेक संकटातून आणि विपत्तीतूनही जिने रामावरील आपली निष्ठा यत्किंचितही कमी केली नाही त्या सीतामाईचे उदाहरण सुप्रसिद्धच आहे. रामाज्ञेने लक्ष्मणाने तिला जेव्हा अरण्यात सोडून दिले तेव्हा तिने एकच निरोप श्रीरामास पाठविला :-

वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा ।

ह्यग्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ॥

यल्लोकलज्जापभयादहासीः ।

श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

“माझ्या पुरते मला एवढेच राजाला (रामाला) विचारावयाचे आहे कीं, सर्व लोकांच्या देखत अग्निदिव्य करून मी विशुद्ध असल्याची खात्री झाल्यावरसुद्धा लोकापवादास्तव माझा त्याग करणे हे शास्त्राला आणि घराण्याच्या परंपरेला साजेसे आहे का ?”

मेवाडच्या राजपुत्राला वाचविण्याकरिता आपल्या पोटच्या गोळ्याचे बलिदान करणारी पत्नी. महाराणा संघाच्या निधनानंतर झालेल्या राजपुत्र उद्देसिगाचे संगोपन करण्यासाठी तिला दाई म्हणून नेमिले होते. एक दिवस तिला कळले की सिंहासन बळकाविलेल्या राजाने रात्री उद्देसिगाला मारण्याचा बेत केला आहे, ती विचारी याप्रसंगी काय प्रतिकार करणार. याची तिला पूर्ण कल्पना असली तरी राजपुत्राचे पवित्र जीवन रक्षण करण्याचे कर्तव्यकर्म तिने केले. तिने गुप्तपणे राजपुत्रास सुरक्षित स्थळी पाठवून दिले आणि रात्री मारेकरी आले असता आपला प्रत्यक्ष मुलगा ज्यात निजला होता त्या पाळण्याकडे बोट दाखवून त्याची हत्या आपल्या डोळ्यांनी धैर्याने पाहिली; हे होत असता तिच्या तोंडातून किंकाळी अथवा हुंदकाही बाहेर पडला नाही. कारण तसे झाले असते तर मारेकऱ्याला संशय आला असता. राजपुत्र वाचला व पुढे तोच राजा झाला. १६ व्या शतकात एका सामान्य दासीने दाखविलेले हे देशप्रेम व स्वामिभक्ती यांना इतिहासात तोड नाही. भारतातील प्रत्येक घरात तिचे नाव अजरामर आहे.

धूर्तता, पावित्र्य आणि खंबीरपणा या उत्कट गुणांमुळे महाराष्ट्रीय स्त्रीने मराठी समाजातील वरच्या थरावर गाढ परिणाम केला आहे. (सरदेसाई म्हणतात) “पेशव्यांनी जे अपूर्व यश संपादन केले त्याच्या श्रेयाचा पुष्कळसा वाटा पेशव्यांच्या स्त्रियांनी चारित्र्य व धडाडी या बाबतीत त्यांच्यावर जे संस्कार केले त्याला दिले पाहिजे.” महाराष्ट्रीय स्त्रियांपैकी जिने अखिल भारतीय क्षेत्रात कायमचे स्थान मिळविले आहे ती देवी अहिल्याबाई होळकर (१७३५-१७९५). तिचे लग्न मल्हारराव होळकराच्या मुलाशी झाल्यानंतर अवध्या २० व्या वर्षी तिला वैधव्य आले. मल्हारराव व त्याचा पुत्र अनुक्रमे १७६६ आणि १७६७ मध्ये मृत्यू पावल्यानंतर सर्व राज्याचा भार तिच्यावर पडला व ते राज्य तिने आपल्या मृत्यूपर्यंत मोठ्या नेकीने चालविले. मराठ्यांची तपशीलवार माहिती असलेल्या सर जॉन माल्कम याने तिला खालील शब्दात श्रद्धांजली वाहिली आहे : “अहिल्याबाईने आपल्या राज्याचा कारभार यशस्वीरीतीने केला ही गोष्ट आश्चर्यकारक मानली पाहिजे. सर्व दृष्टींनी विचार केल्यावरही असे म्हटले पाहिजे की तिचे चारित्र्य अत्यंत पवित्र आणि इतर राज्यकर्त्यांनी अनुकरण करावे असेच होते.”

अहिल्याबाईने अनेक लोकोपयोगी कामे केली त्यांपैकी एक महत्त्वाचे काम म्हणजे कलकत्त्यापासून वाराणशीपर्यंतचा रस्ता तिने बांधला आणि खुद्द वाराणशी क्षेत्रात नदी काठी अनेक घाट बांधले.

औरंगजेबाची मुलगी झेबुन्निसा इच्या अंगी सौजन्यादि अनेक गुण होते. वयात आल्यावरही ती आमरण अविवाहितच राहिली. तिच्या जीवनातील एका लहानशा प्रसंगाने तिच्या चारित्र्याची कल्पना येते. औरंगजेबाने तिला एक अत्यंत शोभिवंत असा चिनी आरसा दिला होता. एके दिवशी उपवनात बसली असताना तिने आपल्या दासीला तो आरसा आणण्यास सांगितले. दासी काही काळाने भीतिग्रस्त होऊन रडत रडतच आली. कारण विचारता दासीने आरसा पडून फुटल्याचे सांगितले. त्यावर झेबुन्निसा म्हणाली “स्वतःचा चेहरा पाहून त्याचे कौतुक करण्याचे एक साधन नाहीसे झाले, छान झाले. तू वाईट वाटून घेण्याचे काहीच कारण नाही.”

विजापुरची चांदबिबी (१५४७ ते १५९८) हीही एक अत्यंत कर्तबगार स्त्री होऊन गेली. राजकारभार, युद्धशास्त्र यांत तर ती निष्णात होतीच परंतु विद्वत्तेतही तिची फार ख्याती होती. अरबी आणि पर्शियन भाषा तिला

उत्तम येत आणि दक्षिणेकडील कित्येक भाषा ती सफाईने बोलू शके. ती विद्वानांची पोशिदी असून परकीयांना मदत करी. तिचा अंत अतिशय दुःखद झाला तरीही तिच्या मोठेपणाबद्दल सर्वांचे एकमत असून इतिहासकारांनी तिची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे.

धैर्य आणि शौर्य या गुणांमुळे रजपूत स्त्री प्रख्यात आहे. १६ व्या शतकात मीराबाई ही परमेश्वरभक्त रजपूत स्त्री होऊन गेली. राजस्तानी आणि त्रिज-भाषेमध्ये तिने कृष्णभक्तिपर अनेक कवने केली असून भक्तिवाङ्मयात तिच्या काव्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. तिची कविता भक्तिरसाने ओथंबिलेली असून अत्यंत कोमल भावनात्मक आणि चित्तवेधक आहे. तिच्या जन्ममृत्यू-बद्दल अजून निर्णयात्मक काही सांगता येत नसले तरी टाँडच्या मते ती मेवाडच्या राणा कुंभाची धर्मपत्नी असून तिचा विवाह १५१३ मध्ये झाला असावा, जयदेवाची रागगोविंद आणि गीत गोविंद ही काव्ये तिने लिहिली असावी. मेवाडातील श्रीकृष्ण मंदिर तिनेच बांधले असून तिच्या नावा-भोवती अनेक अद्भुत कथा गुंफल्या आहेत.

१८५७ च्या संघर्षातही झाशीची राणी आणि लखनौची बेगम हजरत महल या दोन स्त्रियांनी अजरामर कामगिरी केली. त्यांचे वर्णन पुढे येणारच आहे.

आपल्या काळामध्येही भारतीय स्त्रियांनी केलेली कामगिरी उल्लेखनीय आहे. एप्रिल १९३० मध्ये महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. पुरुषवर्ग त्या चळवळीमध्ये तुरुंगात गेल्यानंतर भारतीय स्त्रिया घराबाहेर पडून त्यांनी ती चळवळ ज्या जोमाने चालविली तिचे वर्णन स्तुती आणि आश्चर्यापलीकडे आहे. या कामी समाजातील सर्व स्त्रियांनी हिरिरीने भाग घेतला. हजारो स्त्रियांनी लाठीमार खाल्ला; त्यांचे संघटनाचातुर्य पाहून सरकारलासुद्धा नवल वाटले. या संदर्भात लिहिताना पंडित जवाहरलाल आपल्या डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया या पुस्तकात लिहितात :-

“ भारतीय स्त्रियांनी या कामी जी धडाडी दाखविली त्याची हकीकत नैनीच्या तुरुंगात आम्हाला कळली तेव्हा अभिमानाने आमचे हृदय उचंबळून आले. त्यांच्याबद्दल सहबंदांशी बोलणेही आम्हास कठिण झाले कारण आमची हृदये भरून येऊन डोळे पाणावत. ” २६ जानेवारी १९३१ रोजी सर्व हिंदुस्थानभर झालेल्या सभातून ‘संकल्पनिर्धार’ संबंधी ठराव झाले. त्या दिवसाची स्मृती म्हणून स्वराज्य येण्यापूर्वीपासूनही ‘भारताचा स्वातंत्र्यदिन’ म्हणून तो

दिवस पाळला जाई. सरकारी दडपणाला न जुमानता आजारी असूनही पंडित मोतीलाल नेहरू यांनी हा दिवस पाळण्याची पराकाष्ठा केली व त्या चासाने अवघ्या १० दिवसानंतर त्यांना मृत्यु आला. या संकल्पनिर्धार्याच्या ठरावात स्त्रियांबद्दल अभिमानाने खालील उद्गार काढलेले आहेत :-

“मातृभूमीवरील संकटप्रसंगी आपली घरेदारे सोडून धैर्याने, सहनशीलतेने पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून युद्धाच्या पहिल्या रांगेत उभे राहून ज्यांनी आपले सर्वस्व पणाला लाविले त्या भारतीय स्त्रियांना आम्ही आदरपूर्वक अभिवादन करतो.”

१९३६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात जिचा मृत्यु झाला व त्या काळातील खळबळाटामुळे जिचे नाव थोडे मागे पडल्यासारखे वाटते त्या महान स्त्रीचा विसर पडता कामा नये. अंगीकृत कार्य करीत असता प्रसिद्धिपराडऱ्मुख होऊन अनेक संकटांना तिने धैर्याने तोंड दिले. लोकेषणेचा किंचित्ही विचार न करता कार्य करीत राहणारी दुर्दम्य कार्यकर्ती अशी तिची आठवण कायम आहे. आपल्या पंतप्रधानांची अर्धांगी कमला नेहरू ही ती स्त्री होय. घरातील सर्व पुरुषमंडळी तुरुंगात असताना सविनय कायदेभंगाची अलाहाबादेतील चळवळीची सूत्रे तिने संभाळून नाव कमावले, या कामाचा काही अनुभव नसूनही कार्याची निष्ठा आणि तेजस्वी वागणूक यांमुळे तिने अलाहाबादेची चळवळ फार जोराने चालविली. पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात “काही थोड्या महिन्यातच अलाहाबाद शहराला अभिमान वाटावा असेच तिचे कार्य होते.” तिच्या स्मृतीला अभिवादन करताना डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया या ग्रंथाच्या दुसऱ्या प्रकरणात पंडितजींनी जे लिहिले आहे त्यांपैकी काही उतारे खाली दिले आहेत : —

जर्मनीमध्ये बेडनबीयर या गावी आजारी कमलाजवळ असताना पंडितजी लिहितात “भारतीयच काय स्त्रीजीवनाचे ती प्रतीकच बनली. भारताबद्दलच्या माझ्या ज्या कल्पना होत्या, भारताचे सर्व गुणदोष आणि भारताचे गूढत्व याबद्दल माझ्या मनात कित्येक वेळा घोटाळा होई. माझ्या सारख्याशी विवाह करणे म्हणजे असमाधानास निमंत्रण करणेच होते. आम्हा दोघांमध्ये अनेक भेद असले तरी अनेक बाबतीत साम्यही होते. आमचे स्वभाव एकमेकास पूरक नव्हते. आम्हा उभयतांचे सामर्थ्य हेच एक एकमेकांशी वागताना दौर्बल्याचे लक्षण होई. आम्हा दोघांच्या मनाची ठेवणच अशी होती की एक तर आम्ही पूर्णपणे एकजीव होऊ किंवा रोज संसारात

कटकटी उत्पन्न होत राहतील; काही झाले तरी संसारप्रवाह शांत व थंडपणे चालावा असा आमचा स्वभावच नव्हता.”

पंडितजींनी स. १९३४ च्या एका प्रसंगाचे वर्णन केले आहे. त्यावेळी ते अलाहाबाद येथील प्रख्यात आनंदभवनामध्ये आपल्या वडिलांकडे रहात होते. त्यावेळी कलकत्त्याच्या मॅजिस्ट्रेटच्या वारंटवरून पोलीस त्यांना पकडण्यास आले होते. “माझ्याकरिता काही कपडे आणण्याकरिता कमला आमच्या खोलीत गेली होती. मी तिच्या मागोमाग तिचा निरोप घेण्याकरिता गेलो. मला पाहताच ती मला एकदम बिलगली आणि ती बेहोष होऊन पडली. तुरुंगात जाणे हे आमच्या चांगलेच आंगवळणी पडले होते आणि त्याबद्दल आम्हास काहीही दडपण वाटत नसे. परंतु त्या दिवशीचे तिचे हे अनपेक्षित वर्तन पाहून मला फार आश्चर्य वाटले. आता मला असे वाटते की पुन्हा तिची व माझी भेट नेहमीच्या वातावरणात होणारच नाही या विधिघटनेची छायाच जणू आधी पडली होती.”

कमलाला तरुणपणी मृत्यु आला परंतु तिच्यासंबंधीच्या हकीकती लिहीत बसले तर एक ग्रंथच होईल. तिचे शेवटचे दुखणे प्रदीर्घ काल चालू होते व त्यात तिचे फार हाल झाले तरी मानसिक धैर्य आणि समाधान तिने शेवटपर्यंत टिकवून धरले. स्वित्झरलंड मधील लुसेन जवळील एका रुग्णालयात तिला ठेवले होते व तेथेच फेब्रुवारी महिन्यात एका प्रातःकाळी ती अनंतात विलीन झाली. त्यावेळी पंडित नेहरू आणि तिची कन्या इंदिरा तिच्याजवळ होती. तिचा अग्निसंस्कार लुसेन येथील स्मशानात झाला.

“काही क्षणातच त्या कोमल शरीराची आणि हसतमुख चेहऱ्याची रक्षा बनली आणि जिवंतपणी अत्यंत तेजस्वी आणि अचपल असलेल्या त्या शरीराची मूठभर राख मात्र उरली.”

प्रकरण तिसरे

१८५७ चे इतिहासातील स्थान

- (१) अभूतपूर्व अत्याचार
- (२) नाट्यपूर्ण प्रसंग
- (३) स्वातंत्र्याची पायाभरणी

“ मानवाने मानवाची काय दशा केली हे पाहून
माझ्या हृदयाला असह्य वेदना होत आहेत. ”

— विल्यम वर्डस्वर्थ

(१) अभूतपूर्व अत्याचार

एका वृद्ध आणि आंधळ्या माणसाला हाताने धरून एक लहान हिंदी मुलगा चालला होता. रस्त्यावरील एका ब्रिटिश सैनिक अधिकाऱ्याच्या पायावर लोटांगण घालून त्याने आश्रयाची याचना केली. त्या अधिकाऱ्याने आपले पिस्तूल काढून त्या मुलाच्या डोक्यावर नेम धरून गोळी झाडली. नेम चुकला, पुन्हा गोळी झाडली, पुन्हा नेम चुकला असे तीन वेळा झाले. जणू ईश्वराने त्याला पस्तावण्याची तीन वेळा संधी दिली परंतु त्या संधीचा काहीही उपयोग न होता चवथ्या वेळी अधिकाऱ्याचा नेम बरोबर डोक्यावर लागून तो बिचारा निरपराध मुलगा तत्क्षणी प्राणास मुकला. विल्यम् एच. रसेल याने आपल्या “ १८५७-१८५८ ची माझी रोजनिशी ” भाग २ पान ४०२ येथे हा प्रसंग वर्णिला आहे. ही गोष्ट लखनौ येथील रेसिडेन्सीला पडलेला वेढा उठविण्याची खटपट चालू असता घडली. ज्या मुलाचा अशा अमानुष तऱ्हेने खून करण्यात आला तो मुलगा किंवा तो ज्याचा हात धरून त्याला वाट दाखवीत होता तो वृद्ध आंधळा गृहस्थ यांनी कोणत्याही रीतीने त्या अधिकाऱ्यास राग येण्यासारखे काहीही कृत्य केले नव्हते.

कानपूरला बिबीघरात इंग्रज स्त्रिया आणि मुले यांची कत्तल झाल्याच्या दुसरे दिवशी त्या सर्वांची प्रेते जवळच्या विहिरीत टाकण्यात आली होती. या कत्तलीतून सुटलेली दोन मुले असहायपणे त्या भयंकर विहिरीच्या भोवती

जीव घेऊन पळत होती; त्या बिचाऱ्यांना मांगानी पकडून हजारो लोकांच्या समक्ष विहिरीत फेकून दिले; त्या हजारो माणसांपैकी एकानेही या अमानुष हत्येला विरोध केला नाही.

लखनौमध्ये यापेक्षाही भयंकर असा प्रसंग घडला. एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या हत्येचा सूड म्हणून शीख पथकाच्या एका हिंदी सैनिकाला पकडले. त्याचे दोन्ही पाय धरून त्याचे शरीर फाडून दोन तुकडे करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. हा प्रयत्न फसल्यावर त्याच्या तंगड्या धरून त्याला फरफटत ओढत नेण्यात आले. एवढ्यानेच भागले नाही. संगीनीने त्याच्या चेहऱ्यावर भोसकून भोसकून घेतले. वेदनांनी तो बिचारा मोठमोठ्याने ओरडत होता तरी त्याला धरून ठेवणाऱ्या नराधमांनी त्याच्या जखमी शरीरावर वारंवार तीक्ष्ण संगीनीनी प्रहार केले; त्याच्या शरीरातून वाहणाऱ्या रक्ताने तेथील पांढरी जमीन लाल रंगाने माखून निघाली. याहीपेक्षा भयंकर प्रकार तर पुढेच होता. शरीरावर अनेक जखमा झाल्यामुळे अत्यंत अशक्त स्थितीत परंतु अजून जिवंत व शुद्धीवर असताना त्याला काटक्यांनी पेटविलेल्या तात्पुरत्या होळीवर दाबून धरला आणि त्याने मरणापूर्वी केलेल्या धडपडीला न जुमानता त्याचा जीव जाईपर्यंत त्या आगीवर धरून ठेवला. हे दृश्य पहाणाऱ्यांच्या अंगावर शहारे येण्याइतके भयानक होते. त्याची धडपड चालली असता एकदा तो निसटला आणि सर्व शरीरभर असलेल्या जखमा आणि अर्धवट जळलेली आपली काया घेऊन तो पळून जाऊ लागला असता त्याला पकडण्यात येऊन त्या आगीवर दाबून धरून त्याला जाळण्यात आले.

झाशीला आपली अब्रू वाचविण्यासाठी अनेक स्त्रियांनी विहिरीत उड्या घेतल्या. काही पुरुषांनीही विहिरीत उड्या मारल्या. त्यापैकी जे काही वेळ जिवंत राहून पाण्यावर तरंगताना दिसले त्यांच्या डोक्यावर वरून गोळ्या झाडण्यात आल्या. काहींना ओढून वर काढण्यात आले आणि नंतर त्यांची हत्या करण्यात आली. कित्येक स्त्रियांनी आपल्या मुलांना व नवऱ्यांना वाचविण्यासाठी त्यांच्या पुढे उभे राहून आपल्या शरीरात गोळ्या झेलल्या परंतु एवढ्या त्यागाचा काही परिणाम न होऊन आपल्या जिवलगाबरोबर त्यांचीही हत्या करण्यात आली.

सीताराम या नावाचा एक कंपनीच्या सैन्यातील सुभेदार राजनिष्ठ राहिला; परंतु त्याचा शिपाई मुलगा बंडवाल्यांना सामील झाला. त्या मुलाला गोळी घालून मारण्याची शिक्षा देण्यात आली आणि ही शिक्षा

अमलात आणण्याची कामगिरी त्याच्या बापाकडे सोपविण्यात आली. त्याच्या सुदैवाने ह्याच वेळी माणुसकी असलेल्या एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याने मध्यस्ती करून ह्या भयंकर प्रसंगातून बापास सोडविले.

बिबीघरात मांगानी एका लहान मुलाला अत्यंत क्रूरपणाने भितीला लावलेल्या एका हुकाला टांगून फाशी दिले. त्याच जागी अनेक स्त्रियांना भोसकून मारण्यात आले व मृत्यूपूर्वी या लहान मुलाला ज्या अमानुष पद्धतीने मारण्यात आले तेच दृश्य त्या दुर्दैवी स्त्रियांना मरणसमयी पहावे लागले.

सन १८५७ व १८५८ या वर्षांत अशा तऱ्हेचे भयंकर अत्याचार दोन्ही पक्षांनी केले. जगाच्या इतिहासात मनुष्याचे असे पशुतुल्य वर्तन क्वचित्च घडले असेल. असली सैतानी कृत्ये माणसाने कधीही केली नसतील. परेंच राज्यक्रांती, नादीरशहाने दिल्ली लुटली तो प्रसंग, चेंगीजखान, कुब्लाखान अथवा तैमूरलंग यांनी केलेले अत्याचार अथवा रोम जळत असताना फिडल वाजवीत बसलेला नीरो, या सर्वांनी केलेल्या अत्याचारात वर वर्णन केलेल्या अमानुष व भयंकर प्रकारासारखे प्रकार दोन्ही पक्षांनी केल्याचे आढळत नाही. भारताची फाळणी झाल्यावर अंगावर शहारे येण्यासारखे अत्याचार झाले; परंतु १८५७ च्या अत्याचारांचे मानाने ते अगदी क्षुल्लकच मानावे लागतील. प्राचीन काळी मनुष्य रानटी अवस्थेत होता तेव्हाही असे प्रकार घडले नसतील. बंडाच्या काळात इंग्रज आणि हिंदी माणसे माणुसकीला विसरून भयंकर अत्याचाराला प्रवृत्त झाले, असा प्रकार पूर्वी कधी झाला नाही व पुढेही कधी होणार नाही इतका तो प्रकार किळसवाणा आणि क्षोभकारक होता.

वर वर्णन केलेले अत्याचार केले जात असता घनदाट आकाशात अकस्मात बीज चमकून जावी त्याप्रमाणे दोन्ही पक्षांमध्ये माणुसकीला न विसरलेल्या व्यक्तीही दिसतात. त्यांनी या अत्याचारांचा निषेध तर केलाच परंतु त्यांनी आपल्या मनाच्या उमदेपणास साजेल असे वर्तन ठेवून कित्येक उदार कृत्ये केली. या संबंधीचे वर्णन पुढे यथाक्रम येईलच.

(२) नाट्यपूर्ण प्रसंग

दुसऱ्या कोणत्याही युद्धप्रसंगात दिसणार नाही असे अनेक नाट्यपूर्ण प्रसंग या बंडात घडले हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. असे म्हटलेले आहे की “जागतिक रंगभूमीवर अथवा एकाद्या महाकाव्यात आढळणारे सर्व प्रकारचे

अद्भुत प्रसंग या बंडात दिसून येतात. नाटकामध्ये जसे प्रवेशामागून प्रवेश दिसतात व नाट्यप्रसंग जसा रंगत जातो तसाच प्रकार याही घटनेत दिसतो. होमरच्या महाकाव्यातील पराक्रमी अथवा शेक्सपियरच्या शोकांतिका-मधील करुणरसप्रधान व्यक्ती येथे दिसतात तद्वत्च मिल्टनसारख्या प्रतिभा-संपन्न महाकवीनेच वर्णन करण्याच्या लायकीच्या अर्धसैतानी, अर्धदैविक व्यक्तीही या बंडप्रकरणी दिसतात. अशा तऱ्हेच्या अनेक व्यक्ती या रंगभूमीवर आलेल्या आहेत.”

एका इंग्रज गृहस्थाला या बंडाच्या प्रसंगावर एक महाकाव्य लिहिण्याची स्फूर्ती झाली. या गृहस्थाने त्याकरिता सर्व भारतभर प्रवास करून ऐतिहासिक साधने गोळा केली. त्याच्या मनात महाभारत अथवा रामायणाप्रमाणे काव्यमय असा ग्रंथ लिहावा असे होते. त्या ग्रंथात प्राचीन भारतीय इतिहासापासून बंडापर्यंत या भारताचा इतिहास लिहावा असे त्याने ठरविले होते. दुर्दैवाने हे काम पुरे होण्यापूर्वीच त्याला मृत्यूने गाठले. सर्व जगामध्ये या शोकपूर्ण नाट्यप्रसंगाबद्दल विलक्षण कुतूहल आहे. ब्रिटिश आणि हिंदी जनतेला तर या प्रसंगाचे फारच आकर्षण वाटते कारण हिंदी लोकांच्या दृष्टीने पारतंत्र्याच्या शृंखला तोडण्याकरिता हिंदी लोकांनी प्रकट केलेला असामान्य उत्साह आणि ब्रिटिश लोकांनी बंड मोडून जी अपूर्व कारवाई केली आणि त्यापासून पुढे राज्य चालविण्यासाठी घेतलेला धडा यामुळे दोघांनाही त्या खळबळजनक प्रसंगाबद्दल विलक्षण कुतूहल वाटते.

बंडासंबंधी अनेक ग्रंथ लिहिण्यात आले आहेत. ते सर्व ग्रंथ आणि प्रसिद्ध आणि अप्रसिद्ध कागदपत्रे इतकी अनेकविध व विपुल आहेत की जागतिक इतिहासात एका प्रसंगावर इतकी सामुग्री क्वचित्च आढळेल. इंग्रजी भाषा जेथे जेथे बोलली अथवा लिहिली जाते तेथे तेथे ‘बंडा-संबंधी वाङ्मयाला फार महत्त्वाचे स्थान आढळून येते.

(३) स्वातंत्र्याची पायाभरणी

भारतीय स्वातंत्र्याचा पाया १८५७ च्या बंडाने घातला गेला असे या घटनेचे ऐतिहासिक महत्त्व आहे. या बंडात पराभव पत्करावा लागून हिंदी लोकांचा नैतिक आणि भौतिक दृष्टीने पूर्ण अधःपात झाला तरी अवघ्या २० वर्षांतच त्यांचे मनोधैर्य पुनः जागृत होऊन त्याचा प्रभाव लोकांमध्ये दिसू लागला. या जागृत मनोधैर्याने भारताचे भाग्य कसे उदयाला आले त्याचे वर्णन पुढे येईल. येथे एवढेच सांगितले म्हणजे पुरे की

आत्यंतिक सूडभावना आणि पाशवी क्रूरता यांचा अनिर्बंध वापर केला गेला तरी आमच्या देशबांधवांचा उत्साह पुनः उफाळून वर आला. या दृष्टीने बंडात, ज्यांनी प्राणार्पण केले ते फुकट मेले नाहीत.

ज्या शिपायांनी बंड केले त्यांनी आपली धर्मभावना आणि आपली पूज्य स्थाने याकरिता आत्मबलिदान केले. परकीय सत्तेच्या सूडभावनेला जे हजारो निरपराध नागरिक बळी पडले त्यांनी परकीय दास्याची किंमत म्हणून आपले प्राण दिले; परंतु ज्या निरपराध स्त्रिया आणि मुलांना ब्रिटिश सैनिकांनी जिवंत जाळले आणि त्यातून पळून जाण्याकरिता जे धडपडत होते त्यांना इंग्रज सैनिकांनी गोळ्या घालून मारले त्यांच्याबद्दल काय लिहावे ? त्यांनी सांडलेले रक्तही वाया गेले नाही. जे प्रत्यक्ष लढता लढता मेले त्यांच्या रक्ताने रणांगण पुनीत झाले पण ज्या निरपराध व्यक्ती मारल्या गेल्या त्या ईश्वराच्या घरी रुजू होऊन सूडाकरिता पृथ्वीवर पुनश्च जन्माला आल्या.

जुन्या प्रश्नाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी

दुसऱ्या एका दृष्टीनेही भारतीय इतिहासात बंडप्रकरणाला तोड नाही. भारतीय इतिहासात उत्तरेकडून अनेक स्वाऱ्या झाल्याचा दाखला आहे व हे परकीय येथेच राज्य प्रस्थापित करून स्थाईक झाले. या परकीय आक्रमणाला कमीजास्त प्रतिकार झाले व अखेर ते जेते याच देशात कायम वास्तव्य करून राहिले. नंतर त्याच मार्गाने आणखी परकीय आले व तेही येथेच कायम झाले. परंतु १८५७ मध्ये जसे सर्व सैन्यच परकीय सत्तेविरुद्ध बंड करून उठले तसा दुसरा प्रसंग घडलाच नाही. इतिहासात एका राजाविरुद्ध दुसरा राजा असे अनेक युद्धप्रसंग घडले परंतु परकीय सत्ताधाऱ्यांविरुद्ध एकजूट करून सर्व जनताच बंड करून उठली असे कधीच झाले नव्हते.

या दृष्टीने भारतीय अथवा जागतिक इतिहासात असा दुसरा प्रसंग घडलाच नाही. सर्व जगांतील अनेक देशांत भयंकर मोठे युद्धप्रसंग झाले; परंतु ती सर्व युद्धे एका राष्ट्राविरुद्ध दुसरे राष्ट्र अथवा एका राजाविरुद्ध दुसरा राजा या स्वरूपाची व प्रत्यक्ष रणांगणावर लढली गेलेली युद्धे होती. फ्रान्ससारख्या देशात राजक्रांती झाल्याची उदाहरणे आहेत. परंतु १८५७ मध्ये घडलेल्या 'बंडा' प्रमाणे परकीयांना घालवून देण्यासाठी प्रचंड उठाव होणे हा एक नवाच मार्ग दिसून येतो. भरभक्कम पाय रोवून बसलेल्या शक्तिमान परकीय सत्तेविरुद्ध त्या प्रसंगी जनतेने सशस्त्र उठाव केला. त्या

उठावात जरी पराभव पत्करावा लागला तरी त्या प्रयत्नाचे महत्त्व कमी लेखता येणार नाही.

या दृष्टीने १८५७ या वर्षाला आपल्या देशाच्या इतिहासात फार महत्त्व आहे. त्या वर्षाने आणलेल्या पराभवाला एक तेजस्वी बाजू आहे; ती म्हणजे पुढे काही वर्षांनी राष्ट्रपित्याने अहिंसात्मक मार्ग देशाला दाखवून दिला आणि पाशवी शक्तीपेक्षा तोच मार्ग अधिक श्रेष्ठ हे सिद्ध केले.

“जगामध्ये भांडणे, हिंसा, क्रौर्य आणि गुन्हेगारी फार मोठ्या प्रमाणात असली तरी मनुष्याच्या हृदयात खोलवर जो मूलभूत चांगुलपणा आहे, संकटकाळी, एकमेकास मदत करण्याची व सहानुभूती दाखविण्याची जी प्रवृत्ती आहे तीमुळेच या जगात भ्रातृभाव आणि परहितबुद्धी टिकून आहे.”

प्रकरण चवथे

ईस्ट इंडिया कंपनी

- (१) ईस्ट इंडिया कंपनीची सनावळ
- (२) भारताचे प्रलोभन
- (३) युरोपीय राष्ट्रांमधील संघर्ष
- (४) ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना
- (५) कंपनी आणि साम्राज्यस्थापना
- (६) कंपनीच्या राज्यव्यवस्थेतील दोषस्थाने

“ ब्रिटिश सत्तेची भारतातील स्थापना व प्रगती यांचे वर्णन मोठे मनोरंजक व आकर्षक आहे. स्थानिक जातीजमातींच्या अंगी असलेल्या अनेक दोषांमुळे परकीय सत्ता प्रस्थापित कशी होऊ शकली तसेच त्यांच्यामध्ये असलेला स्वाभाविक प्रामाणिकपणा आणि राजनिष्ठा, परकीयांची त्यांच्यावर त्वरित छाप पाडण्याची प्रवृत्ती आणि दुसऱ्याच्या गुणांचे कौतुक करण्याचा स्वभाव वगैरे अनेक चांगले आणि वाईट गुणधर्म विशेषत्वाने दिसून येतात. तसेच सत्तेखाली असताना दिसून येणारे तेज आणि लढ्याचे वेळी दिसणारा कमकुवतपणा हे दोषही प्रामुख्याने आढळतात. ”

— कर्नल मॅलेसन

‘ निर्णायक भारतीय युद्धप्रसंग ’

- (१) ईस्ट इंडिया कंपनीची सनावळ

(या सनावळीत कंपनीची घटनात्मक प्रगती दर्शविली आहे.)

सन १६०० मध्ये इलिझाबेथ राणीची सनद मिळवून कंपनीची स्थापना झाली. त्या कंपनीचे भांडवल ३०,१३३ पौंडाचे असून एकूण भागीदार १०१ होते. एका व्यक्तीचे भांडवल १०० पासून ३००० पौंडापर्यंत होते. खुद्द इलिझाबेथ राणी भागधारक भागीदार होती. १ जानेवारी १६०० रोजी राणीने सनदेवर

सही केली त्यावेळी त्या सनदेची मुदत १५ वर्षे घालण्यात आली होती. कंपनीचे संपूर्ण नांव “पौर्वत्य बेटात व्यापार करणाऱ्या लंडन येथील व्यापाऱ्यांची कंपनी व तिचा प्रशासक” असे होते. कंपनीचा कारभार खालील प्रकारे चाले.

प्रशासक

समितीसदस्य

भागधारकांनी निवडलेले

१६०० ते १६१२ – या काळात अनेक सफरी झाल्या.

१६१३ – संयुक्त भांडवलाची कंपनी.

या काळात अनेक दर्यावर्दी सफरीसाठी पैसा जमविण्यात आला परंतु प्रत्येक सफरीचा निराळा हिशेब ठेवण्यात आला.

१६२८ – एकाधिकार मिळावा म्हणून सरकारकडे अर्ज.

१६३५ – एक नवीन कंपनी ‘कूरेन असोसिएशन’ या नावाची निघाली. या कंपनीत इंग्लंडचा राजा गुप्तपणे भागीदार होता. परंतु या कंपनीचे हातून काही काम झाले नाही.

१६४१ – पार्लमेंटकडे अर्ज करून एकाधिकार पुन्हा मिळावा अशी विनंती.

१६४७ – पार्लमेंटच्या संपूर्ण अधिकाराची प्रस्थापना आणि कंपनीला एकाधिकार मिळाले.

१६५७ – क्रॉमवेलने हिंदी व्यापार एकाच कंपनीकडे देण्याचा निर्णय केला व त्याकरिता कायम आणि संयुक्त भागधारकांची कंपनी.

१६६१ ते १६८३ – कंपनीला स्वतःची टांकसाळ काढण्याचा अधिकार मिळाला. तसेच किल्ले बांधणे, सैन्य बाळगणे आणि तह करणे हे अधिकार मिळून न्यायदानाची सत्ता मिळाली.

१६९० – पार्लमेंटने एका नवीन कंपनीला सनद देण्याचे ठरविले.

१६९१ – ‘डौगेट असोसिएशन’ची स्थापना

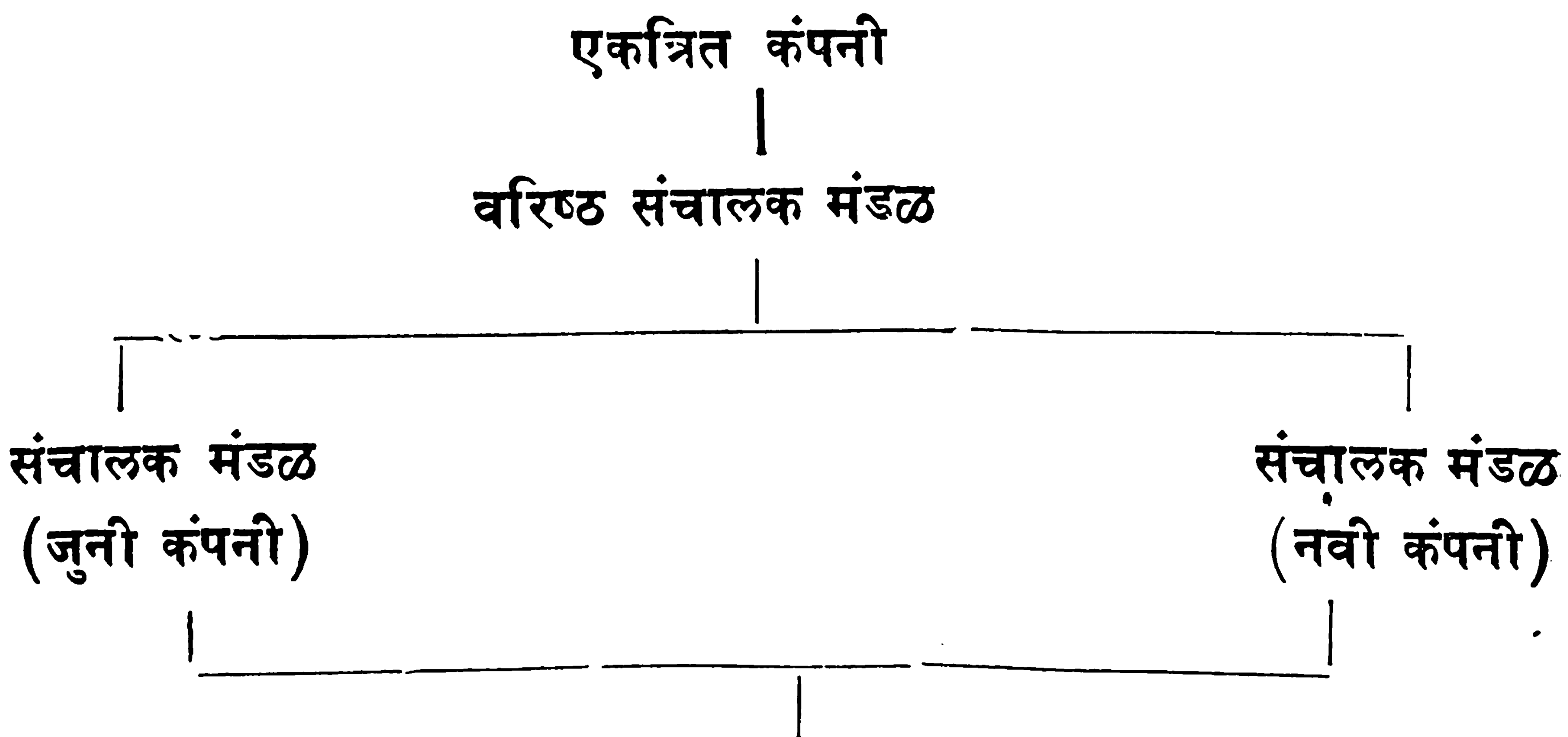
१६९३ – जुन्या कंपनीलाच नवीन सनद मिळाली.

१६९४ - कॉमन्स सभागृहाने ठराव करून असे जाहीर केले की हिंदुस्थान आणि पूर्वेकडील प्रदेशाशी व्यापार करण्याचा अधिकार मूळ व्यक्तींना सारखाच आहे. मात्र काही विशिष्ट प्रसंगी पार्लमेंटने कायदा केला तर हा अधिकार नष्ट होऊन सरकारी २० लक्ष पौंडाचे कर्जरोखे जे विकत घेतील त्यांची पूर्व आणि हिंदुस्थान यांशी व्यापार करणारी कंपनी उत्पन्न करण्याचा कायदा पार्लमेंटने पास केला. जुन्या कंपनीला सन १७०१ पर्यंत मुदत मिळाली. तेवढ्या मुदतीत तिचा कारभार आवरला पाहिजे असे ठरविण्यात आले. जुन्या कंपनीने जमविलेल्या भांडवलापैकी $\frac{1}{4}$ भांडवल नव्या कंपनीमध्ये गुंतविण्याचे ठरले. या नव्या कंपनीला पार्लमेंटच्या कायद्याने नवीन राजसनद मिळाली.

ही नवीन कंपनी भरीव पायावर नव्हती. म्हणून जुन्या कंपनीलाच पुनरुज्जीवित केले गेले तरीही तिला एकाधिकार मिळाला नाही.

१७०२ - दोन्ही कंपन्यांचे एकीकरण.

- (अ) भांडवल आणि सामानसुमान एकीकरण झालेल्या कंपनीला मिळाले.
- (ब) दोन्ही कंपन्यांचे संचालकमंडळ मात्र वेगवेगळे राहिले.
- (क) संचालकांचे वरिष्ठमंडळ एकत्रित कंपनीच्या कारभाराकरिता म्हणजे :-

ही व्यवस्था नीट चालू शकली नाही.

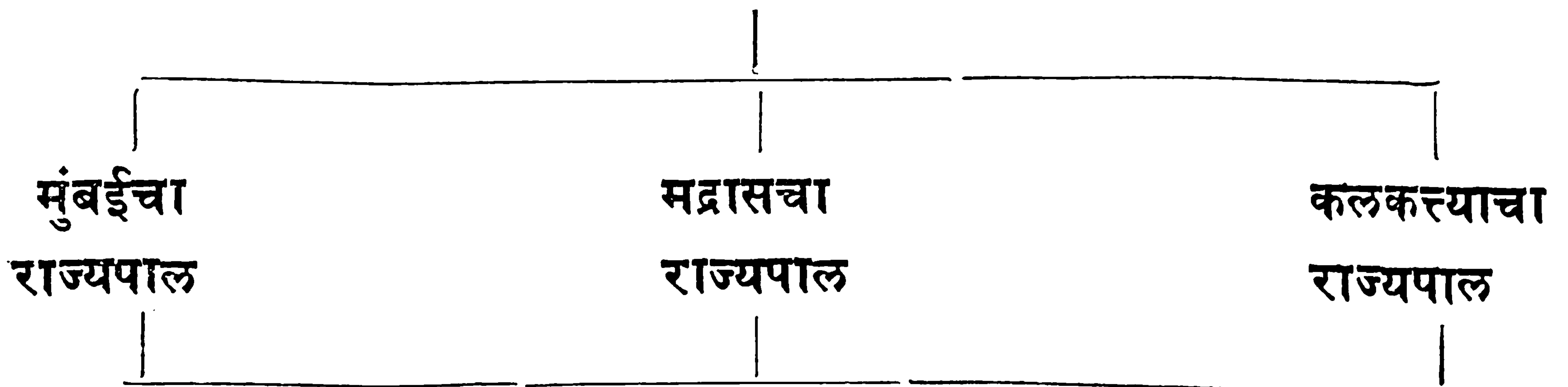
१७०८ - गोडोल्लिफनचा लवादनामा २९ सप्टेंबर रोजी जाहीर झाला व त्याप्रमाणे जुनी कंपनी नव्या कंपनीत विलीन झाली आणि तिने आपली सनद परत केली.

या नवीन एकत्रित कंपनीचे नाव 'संयुक्त ईस्ट इंडिया कंपनी'. इंग्लंडमध्ये त्या कंपनीचे मालकमंडळ होते त्यांत ५०० पौंडापेक्षा जास्त किंमतीचे भाग असलेले भागधारक असून त्यांचा निकाल अंतिम समजला जाई.

आणि

संचालकमंडळ मालकमंडळाकडून निवडले जाई. दैनंदिन कामे करण्याचा त्या मंडळाला अधिकार देण्यात आला.

भारतातील व्यवस्था

या प्रत्येकाला ३ सदस्यांचे सल्लागार मंडळ असे.

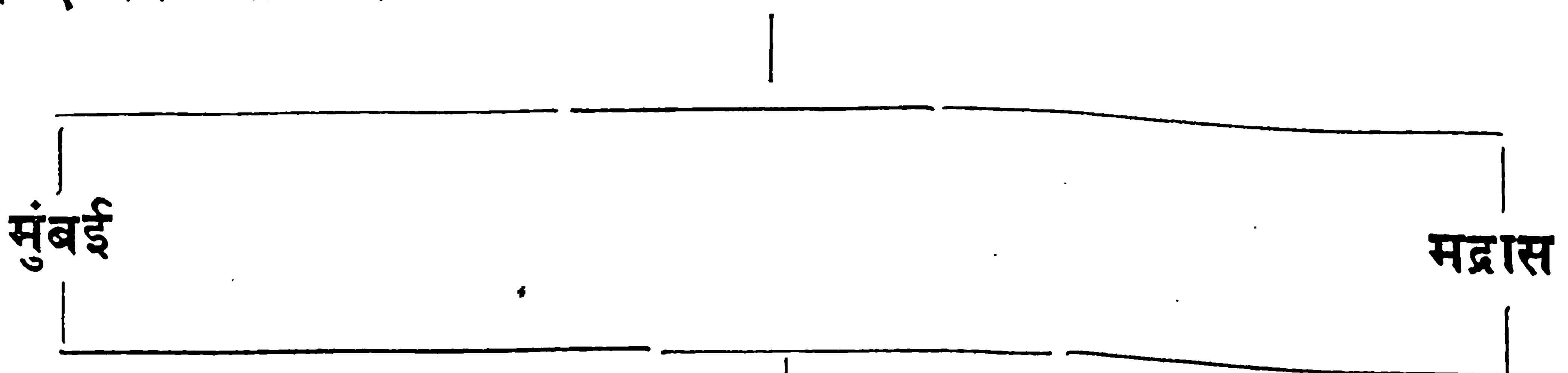
१७७३ - नवीन नियमक कायदा पास झाला. त्या अन्वये इंग्लंडातील व्यवस्थेत झालेला फरक

(अ) कमीत कमी १००० पौंडाचे भाग १२ महिने तरी धारण करीत असलेल्या भागधारकासच मालकमंडळात मताधिकार;

(ब) संचालक मंडळातील सदस्यांची मुदत एका ऐवजी चार वर्षांची करण्यात आली.

भारतातील व्यवस्थेत झालेला बदल -

बंगालच्या राज्यपालाला 'बंगालचा सर-राज्यपाल' (गव्हर्नर-जनरल) नेमला जाऊन त्याला चार सल्लागारांचे मंडळ नेमण्यात आले. त्या सर्वांची मुदत ५ वर्षे ठरविण्यात आली.

ह्या दोघांना बंगालच्या सर-राज्यपालाच्या अधिकारक्षेत्र आणण्यात आले; त्यांची नेमणूक कंपनी करी.

या कायद्याचा उद्देश पार्लमेंटच्या देखरेखीखाली सर्व कारभार चालावा असा होता.

पिट्टने पास केलेला भारतीय कायदा —

१७८४ — या कायद्यान्वये इंग्लंडमध्ये नियामकमंडळ तयार झाले. या मंडळाचे कार्य “ भारतातील ब्रिटिश मुलुखावर मुलकी आणि लष्करी कारभार आणि महसूल यावर देखरेख करणे, आदेश देणे आणि संपूर्ण नियंत्रण करणे, कंपनीचे सर्व कागदपत्र आणि संचालकांचा पत्रव्यवहार पाहणे आणि जरूरीप्रमाणे हिंदुस्थानात असलेल्या कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना योग्य वाटतील त्या आज्ञा देणे. तसेच हिंदुस्थानातील कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना बडतर्फ करून परत बोलावणे हेही अधिकार या नियामकमंडळाला देण्यात आले. या नियामकमंडळात एक अध्यक्ष आणि पाच आयुक्ताधिकारी (कमिशनर) असत, (यांची नेमणूक राजा करी; त्यांना पगार नसे आणि त्यांमध्ये वित्तमंत्री, भारत-मंत्री आणि तीन प्रीव्ही कौन्सिलर असत.)

आता कंपनीची घटना:—

(१) इंग्लंडमध्ये

मालकमंडळ
त्यांचेकडून संचालक मंडळ
निवडले जाई
व भागावरील नफा त्यांना मिळे.
संचालक मंडळ
(यांचे कार्य म्हणजे कंपनीच्या
व्यापारविभागावर देखरेख ठेवणे)

गुप्त समिति
या समितीत संचालकांनी
निवडलेले तीन सभासद
असत त्यांत १ अध्यक्ष
१ उपाध्यक्ष १ ज्येष्ठ
संचालक असत.
त्यांचा अधिकार म्हणजे इतर
संचालकांना न विचारता हिंदु-
स्थानातील कर्मचाऱ्यांना जरूर
त्या आज्ञा देणे.

(२) हिंदुस्थानात

सर राज्यपाल (गव्हर्नर जनरल)

मुंबई इलाख्याचा
राज्यपाल (गव्हर्नर)

मद्रास इलाख्याचा
राज्यपाल (गव्हर्नर)

प्रत्येकाला तीन सल्लागार असत

त्यापैकी एक लष्करी ज्येष्ठ अधिकारी असे.

- टीपा : - (अ) या सर्वांची नेमणूक संचालक मंडळ करी परंतु सरकार आणि संचालकमंडळाला त्यांच्या बडतर्फीचा अधिकार असे.
- (ब) कंपनीच्या खास वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचीच सल्लागार म्हणून नेमणूक होई.
- (क) हिंदुस्थानातील अधिकाऱ्यांच्या गैरवर्तनाची चौकशी करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये खास न्यायालये प्रस्थापित करण्यात आली.
- (ड) भारतात स्वाऱ्या करून मुलुख जिंकणे ही गोष्ट इंग्लिशी राष्ट्राच्या इच्छेच्या, अब्रूच्या आणि धोरणाच्या विरुद्ध आहे असे जाहीर करण्यात आले. आक्रमक युद्ध करणे ही गोष्ट इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांच्या हुकमाशिवाय करू नये असे ठरविण्यात आले.

१७८६ - सुधारित कायदा पास झाला. (त्यात काही विशेष महत्त्वाचे फरक झाले नाहीत).

१७८८ - घोषणात्मक कायदा.

या कायद्याने कंपनीने दरवर्षी आपला ताळेबंद पार्लमेंटसमोर मांडला पाहिजे असे बंधन घालण्यात आले. मंडळाला सरकारी सैन्य हिंदुस्थानात पाठविणे व त्याकरिता झालेला खर्च कंपनीच्या खाती खर्च टाकणे हे अधिकार मिळाले.

१७९३ - कंपनीच्या सनदेची मुदत २० वर्षे वाढवून मिळाली.

१८०८ ते १८१२ - काँमन्स सभेने चौकशीसमिती नेमली.

१८१३ - सनदेची मुदत आणखी २० वर्षांनी वाढविली

(अ) एकाधिकार रद्द करण्यात आले.

(ब) हिंदुस्थानातील तरुणांच्या शिक्षणाकरिता दरवर्षी १ लक्ष रुपये मंजूर करण्यात आले.

(क) इंग्लिश चर्चची स्थापना होऊन कलकत्त्यास बिशपची नेमणूक झाली.

१८३३ - सनदेची मुदत आणखी २० वर्षांनी वाढविली.

(अ) व्यापाराबद्दलची सनद रद्द करून फक्त शासन चालविण्याचीच मुदत वाढविण्यात आली.

(ब) व्यापारी जहाजे कंपनीच्या अखत्यारातून काढण्यात आली.

(क) सर राज्यपालाच्या सल्लागार मंडळात कायदेमंत्र्याची नेमणूक करण्यात येऊन हिंदुस्थानातील कायद्यांचे एकसूत्रीकरणाची कामगिरी त्याच्यावर सोपविण्यात आली.

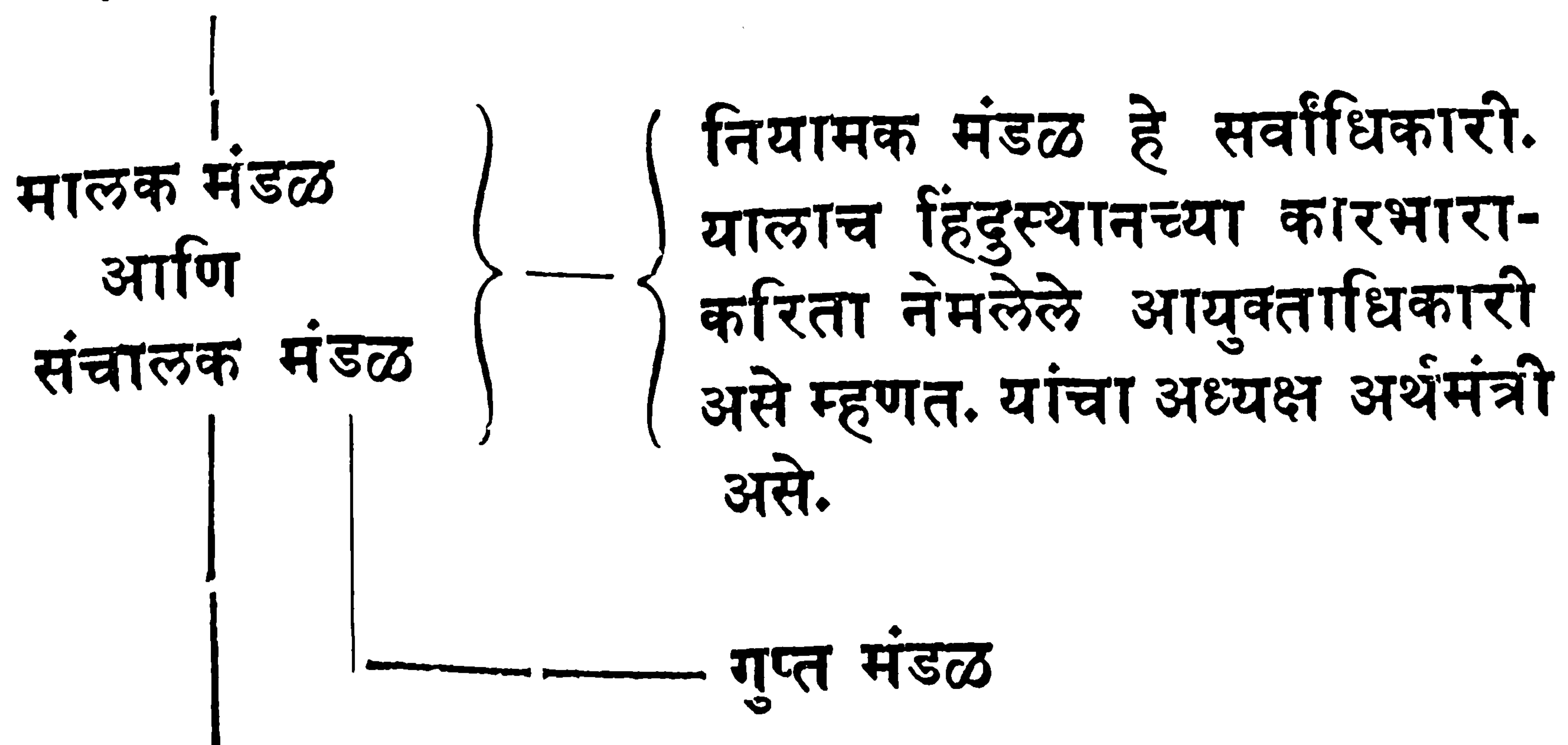
(ड) बंगालचे सरराज्यपाल हे पद बदलून हिंदुस्थानचे सरराज्यपाल आणि त्यांचे मंडळ असे पद तयार झाले.

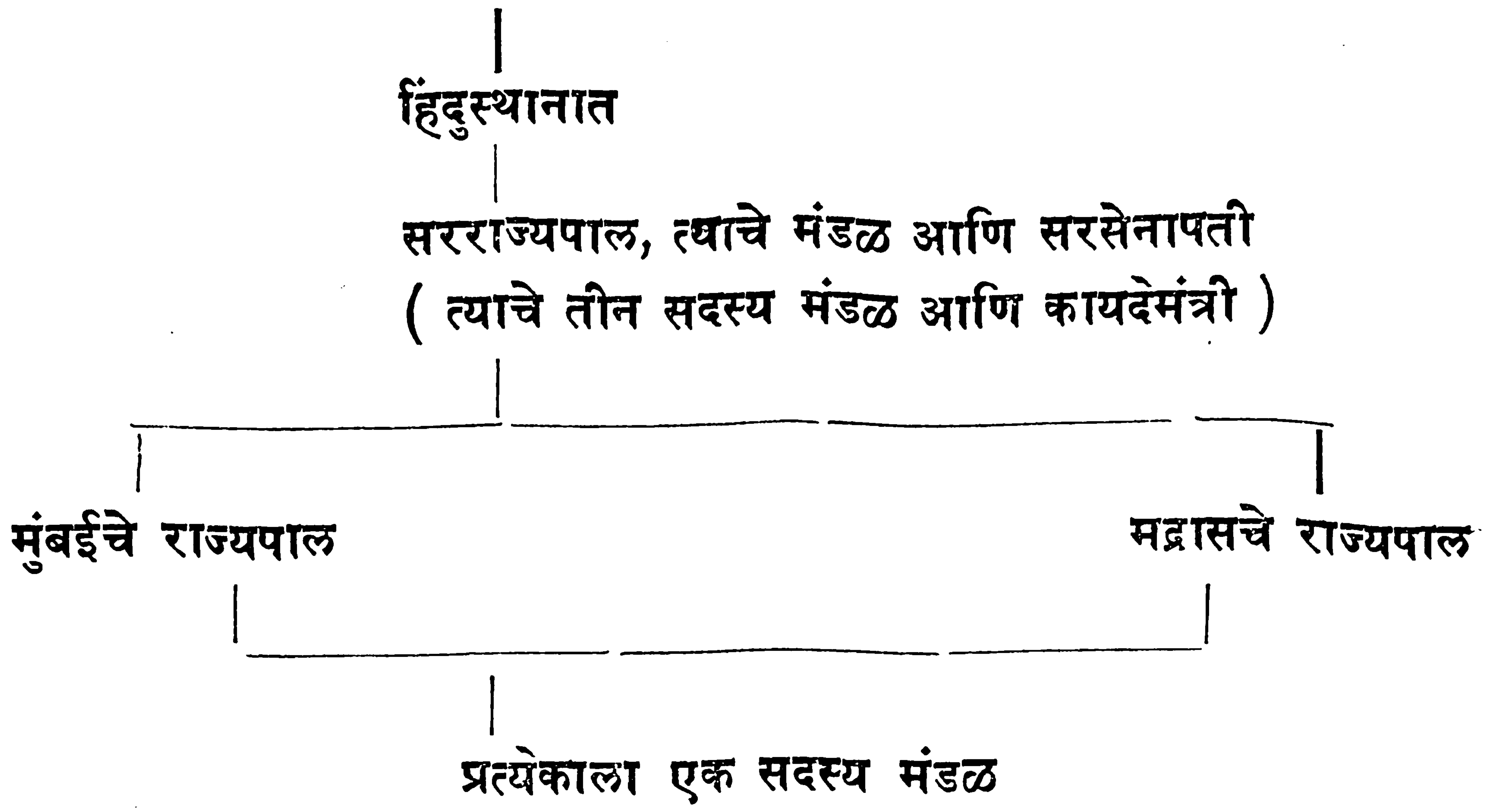
(इ) इंग्रज लोकांच्या हितसंबंधापेक्षा भारतीयांच्या हितसंबंधास अग्रस्थान द्यावे हे तत्त्व मान्य होऊन भारतीयांस सर्व नोकऱ्यात प्रवेश मिळावा असे धोरण जाहीर झाले.

१८५३ - सनदेची मुदत अनिश्चित कालपर्यंत वाढविण्यात आली. इतर अटीत काही फरक झाला नाही.

१८५३ पासून कंपनीसरकारचा कारभार बंद होईपर्यंतची कारभारयंत्रणा :

इंग्लंडमध्ये

टीपा:- (१) सर्व नेमणुका संचालकमंडळ करी परंतु सरकारला इष्ट वाटल्यास बडतर्फीचा अधिकार होता.

(२) या नवीन घटनेप्रमाणे प्रधानमंडळामार्फत पार्लमेटचा अंतिम अधिकार अधिक विस्तृत झाला. नियामकमंडळ म्हणजे प्रधानमंडळाची उपसमितीच असून त्या समितीला नियंत्रण आणि देखरेखीचे संपूर्ण अधिकार होते. नियामक मंडळाचा अध्यक्ष अर्थमंत्री असून त्याला फार विस्तृत अधिकार होते. सनदी व वरिष्ठ नोकऱ्या भरताना जाहीर परीक्षा घेऊन भरल्या जात; त्यामुळे कंपनीच्या संचालकमंडळाची वशिलेबाजी संपली.

(२) भारताचे प्रलोभन

भारतीय संपत्ती आणि सुबत्तेचे प्रलोभन सर्व देशांमध्ये नेहमीच दिसून येते.

या देशातील समृद्धी आणि भरभराट यांच्या ख्यातीमुळे आपले भाग्य उदयास आणण्यासाठी जो तो भारताकडे धाव घेई. या प्रलोभनामुळेच खैबरघाटातून भारतावर अनेक स्वाऱ्या झाल्या. या सुवर्णभूमीच्या अनावर आकर्षणामुळेच युरोपीयांनी व्यापारासाठी भारतात प्रथम पाय ठेवला. वास्को ड गामा याने भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकत बंदरामध्ये याकरिताच प्रवेश मिळविला.

सन १५२६ पासून सन १८५८ च्या काळात एका बाजूने मोगल साम्राज्याची सुरुवात, संघटन आणि नाश व दुसऱ्या बाजूने इंग्रज व्यापाऱ्यांनी

भारताचा सर्व व्यापार आत्मसात् केला. ह्या गोष्टी भारतीयांनी सोसल्या. या दोन्ही अधिसत्तांनी हळुहळु सर्व भारत देश व्याप्त त्याचेवर आपले अधिराज्य प्रस्थापित केले.

युरोपीय व्यापाऱ्यांचा भारतात झालेला शिरकाव, त्यांच्या कंपन्यांची भारतीय प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी झालेली स्पर्धा व त्या स्पर्धेत शेवटी इंग्रजी ईस्ट इंडिया कंपनीची सरशी होऊन इंग्रज लोक व्यापाराचे मिष टाकून साम्राज्यकर्ते कसे बनले आणि त्याचे पर्यवसास १८५७ च्या संघर्षात कसे झाले याचे थोडक्यात वर्णन या प्रकरणात केले आहे.

त्या काळातील देशांदेशातील व्यापार जमिनीवरील अविकसित अशा मार्गांनी होई. हा व्यापार फार धोक्याचा तर असेच; शिवाय तो अतिकष्टाचा आणि वाहतुकीमुळे अति खर्चाचाही असे. उदा० या मार्गावर चोऱ्या दरबडेखोरी वारंवार होत आणि देशादेशांची जकातही द्यावी लागे. या सर्व कारणांनी आणि विशेष म्हणजे स. १४५३ मध्ये कांस्टांटिनोपल तुर्कांच्या हाती पडल्यामुळे जमिनीवरील मार्गात जो अडथळा उत्पन्न झाला त्यामुळे भारताकडे येण्यासाठी युरोपीय देशांना दुसरे मार्ग शोधावे लागले.

याचा परिणाम म्हणून युरोपीय राष्ट्रांची धडपड भारताकडे समुद्रमार्ग शोधून काढण्यासाठी सुरू झाली. या मार्गामध्ये त्यामानाने धोके कमी वाटत. असा मार्ग प्रथम शोधून काढण्यात पोर्तुगीज लोकांना यश मिळाले. २२ मे १४९८ रोजी आफ्रिकाखंडाला वळसा घालून वास्को ड गामा हा कालिकत येथे उतरला. तेथील हिंदु राजा झामोरिन याने त्याचे मोठे स्वागत केले. १५१० च्या अखेरीस अल्फान्सो आल्बुकर्क याने विजापूरच्या बादशहाकडून गोवा काबीज करीपर्यंत पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानात कायम शिरकाव झाला नव्हता. [अल्बुकर्क हा सन १५०३ मध्ये प्रथम पोर्तुगीज नौसेनेचा अधिकारी म्हणून हिंदुस्थानात आला आणि सन १५०९ मध्ये त्याला भारतातील पोर्तुगीज राज्यपाल नेमण्यात आले.]

१४९८ पासून १५१० च्या कालात पोर्तुगीजांची मुख्य ठाणी म्हणजे कालिकत आणि कोनानोर ही होती. या काळातील पोर्तुगीजांचे स्थानिक मुस्लिम व्यापाऱ्यांबद्दलचे विरोधी धोरण झामोरिन याला नापसंत असल्यामुळे वारंवार संघर्षाची भीती असे. या मुस्लिम व्यापाऱ्यांकडून झामोरिन याला पुष्कळ वसूल मिळे. शिकंदरानंतर या देशावर वर्चस्व करता येईल अशी ईर्ष्या बाळगणारा आल्बुकर्क हा पहिलाच युरोपीय होता व त्याकरिता या देशात एक भक्कम

असा तळ असणे फार जरूर आहे हे त्याने ओळखले. यादृष्टीने त्याने गोव्याचे उत्तम बंदर असलेले बेट आपल्या वास्तव्यासाठी पसंत केले. हळुहळू पोर्तुगीजांनी आपल्या वखारी काठेवाडातील दीव बंदरापासून तो बंगाल्यातील हुगळीपर्यंत स्थापन केल्या; याकरिता त्यांनी केलेल्या संघर्षात भारतीय कमी पडले आणि पोर्तुगीजांचे सागरी कौशल्य अधिक प्रभावी ठरले. मात्र पोर्तुगीजांनी देशाच्या अंतर्भागामध्ये आपले वर्चस्व स्थापण्याचा प्रयत्न केला नाही; तसा प्रयत्न त्याकाळच्या इंग्रजांनी मात्र केला.

पोर्तुगीज लोकांनी आपले वर्चस्व या देशात स्थापन करण्याचे दृष्टीने ज्या अनेक गोष्टी केल्या त्यांत स्थानिक लोकांशी विवाहसंबंध घडविणे, मुलकी आणि लष्करी नोकरीत भारतीयांना प्रवेश देणे आणि पाश्चात्य पद्धतीच्या शाळा सुरू करणे वगैरे गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. सतीची चाल बंद करण्यात येऊन ख्रिस्ती धर्मप्रसार फार जोरात सुरू झाला; परंतु त्यामुळे पोर्तुगीजांना फार विरोध झाला. अकबराच्या दरबारी वकील ठेवून तेथेही आपले वजन वाढविण्यात त्यांना यश आले परंतु पुढे या बाबतीत त्यांना धूर्त इंग्रजापुढे हार खावी लागली.

हे पोर्तुगीजांचे वर्चस्व फार मर्यादित आणि अल्पकालीन ठरले. त्यांचा अधःपात अनेक कारणांनी झाला; त्यांपैकी मुख्य म्हणजे त्यांची धर्मप्रसाराची पद्धत, त्यांची सदोष राज्यपद्धती, लाचलुचपत आणि सन १५८० मध्ये खुद्द पोर्तुगालवरच स्पेनची सत्ता प्रस्थापित झाली ही होत. तसेच डच, फ्रेंच आणि इंग्रज या इतर युरोपीय राष्ट्रांशी त्यांना हिंदुस्थानात जो संघर्ष करावा लागला त्यामुळेही पोर्तुगीज सत्ता दृढमूल होऊ शकली नाही. मोगल सत्तेपुढेही तिला टिकाव धरता आला नाही.

(३) युरोपीय राष्ट्रांमधील संघर्ष

पोर्तुगीजांच्या सागरी सामर्थ्याला पहिले आव्हान डच लोकांनी दिले. पोप सहावा अलेक्झांडर याने पोर्तुगाल या रोमन कॅथॉलिक राष्ट्राला अझोर्सच्या पूर्वेकडील प्रदेशाचे वर्चस्व बहाल केले होते. त्यामुळे त्यांना आपण सागरसम्राट आहो आणि आपल्या परवानगीशिवाय समुद्रावर आलेले कोणतेही जहाज जप्त करण्याचा अधिकार आपणास आहे असे ते मानीत. पोर्तुगीज राजाने आपल्या बिरुदावलीत ‘सागरी नौकानयन, व व्यापार यांचा प्रमुख आणि इथिओपिया, अरबस्तान इराण आणि हिंदुस्थान देशांचा विजेता’ असे पद मिरविले होते. डच राष्ट्र हे प्रॉटेस्टंट असल्यामुळे

व हॅम्बर्ग घराण्याच्या अंमलाखाली त्यांच्या झालेल्या अनान्वित छळाची स्मृति त्यांच्यात जागृत असल्यामुळे त्यांनी पोपची आज्ञा मानली नाही.

सन १६०२ मध्ये डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली; त्या कंपनीचे उद्दिष्ट म्हणजे पूर्वेकडील देशात व्यापार करणे, जरूर तेथे किल्ले बांधणे आणि स्थानिक राजेरजवाड्यांशी तह करून पोर्तुगीजांना उखडून टाकणे हे होते. ११ नोव्हेंबर १६०४ मध्ये डचांचा आणि झामोरिनाचा पोर्तुगीजांविरुद्ध तह झाला. तरी डचांचा मुख्य व्यापार भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर जास्त दृढ झाला. कारण तेथे त्यांना पोर्तुगीजांपेक्षा अधिक जवळीक मिळू शकली. डचांनी कालीकत येथे किल्ला बांधून आपल्या राज्यपालाची तेथे स्थापना केली. सुमारे १७० वर्षेपर्यंत डचांनी अनेक ठिकाणे आपल्या ताब्यात ठेविली; परंतु त्यांचा मुख्य उद्देश व्यापार हाच होता; वसाहती स्थापन करण्याची आकांक्षा त्यांनी कधी धरली नव्हती. त्यांनी हिंदी लोकांच्या धर्माविषयी सहिष्णुता ठेविली आणि त्यांनी इंग्रज लोकांशी निकराचा लढा दिला असला तरी हिंदुस्थानात फक्त व्यापाराकडेच त्यांचे लक्ष असे. त्यांनी पोर्तुगीजांशी लढत देऊन व त्यांना निःशक्त बनवून अप्रत्यक्षपणे इंग्रजांना भारतात पाय रोवण्यास सहाय्य केले; यापेक्षा प्रत्यक्ष प्रदेश काबीज करण्याकडे त्यांनी कधीच लक्ष दिले नाही. इंग्रजांनी त्यांचा स. १७५९ मध्ये पूर्ण पराभव केला आणि १८२५ मध्ये त्यांचे भारतातील अस्तित्वच नष्ट झाले. पोर्तुगीज लोकांची जागा पटकावण्याचा प्रयत्न फक्त डच लोकांनीच केला असे नाही; इतर अनेक युरोपीय राष्ट्रांनी या सुरुवातीच्या काळात पूर्वेकडील विशेषतः भारतातील व्यापार चालविण्यासाठी आपापल्या 'ईस्ट इंडिया कंपन्या' स्थापन केल्या होत्या. डेन्मार्क देशाने आपली एक डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन सन १६२० आणि १७५५ मध्ये अनुक्रमे ट्रॅकोबार आणि सेरामपूर येथे आपल्या वखारी उभ्या केल्या. पुढे सन १८२५ मध्ये त्यांनी आपल्या वखारी १२॥ लक्ष रुपयांना इंग्रजांना विकून आपला गाशा गुंडाळला. फ्लँडर्समध्ये ऑस्ट्रियाच्या बादशहाच्या उत्तेजनाने सन १७२३ मध्ये 'ऑस्टेंड कंपनी' स्थापिली गेली आणि त्या कंपनीने आपली वखार हुगळी नदीकाठी बराकपूरपासून तीन मैलांवर बांकीबाजार येथे उघडली. सन १७३१ मध्ये एका स्वीडिश कंपनीची स्थापना झाली होती. असे असले तरी भारतावर वर्चस्व स्थापण्यासाठी जी स्पर्धा व संघर्ष झाला तो इंग्रज आणि फ्रेंच या लोकांतच झाला.

पूर्वेकडील राष्ट्रांत आपला व्यापार असावा अशी इच्छा फ्रेंच राजा फ्रॅन्सिस (पहिला स. १५१५ ते १५४७) याच्या कारकीर्दीत प्रथम दिसून

आली. त्यावेळी दोन बोटीतून परेंच व्यापारी पूर्वेकडे जाण्यास निघाले परंतु हा आणि यानंतरचे अनेक प्रयत्न निष्फळ ठरले. शेवटी सन १६६४ मध्ये सरकारी नियंत्रणाखाली परान्सची 'व्यापारी आणि आर्थिक' उन्नती साधण्यासाठी एक कंपनी स्थापण्यात आली. या कंपनीची पहिली तुकडी सन १६६८ मध्ये सुरतेस पोचली. या ठिकाणी परेंचांची पहिली वखार स्थापण्यात आली. इंग्रजांची वखारही सुरतेस होती.

परेंच लोकांनी सन १५२७ पासून हिंदुस्थानात आपले व्यापारी साम्राज्य स्थापन करण्याची स्वप्ने उराशी बाळगली असली तरी प्रत्यक्षात त्यांची पहिली वखार भारतात स्थापन होण्यास दीडशे वर्षे लागली. असे व्यापारी साम्राज्य स्थापन करण्याची ईर्षा बाळगणारे परान्स हेच पहिले राष्ट्र होते.

सन १६६८ मध्ये सुरत येथे पहिली वखार स्थापल्यानंतर परॅन्सिस मार्टिन याने सन १६७४ मध्ये पांडिचरी येथे दुसऱ्या वखारीचा पाया घातला. त्यानंतर सन १७३१ मध्ये डुप्ले हा हिंदुस्थानात प्रथम आला आणि १७४१ मध्ये म्हणजे दहा वर्षांनी तो पांडिचरीचा (गव्हर्नर) राज्यपाल झाला. सन १७४६ मध्ये त्याने मद्रास काबीज केले. १७४६ ते १७४८ पर्यंत परेंच आणि इंग्रज यांचेमध्ये युद्धच चालू होते. त्यानंतर त्यांच्यामध्ये वारंवार युद्धे होत राहिली. शेवटी सन १७६० मध्ये वांडिवाँश येथील लढाईत परेंचांचा बीमोड होऊन त्यांचे महत्त्व नाहीसे झाले.

पोर्तुगीज आणि डच, पोर्तुगीज आणि इंग्रज, डच आणि इंग्रज व शेवटी परेंच आणि इंग्रज यांच्यामध्ये दीर्घकालपर्यंत संघर्ष चालून शेवटी भारतावर वर्चस्व स्थापण्यात इंग्रजांना यश मिळाले. त्यांनी हे यश कसे मिळविले आणि त्यांच्या प्रयत्नांचा उगम आणि प्रगती यांचेबद्दल थोडक्यात पाहू.

(४) ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना

अकबराच्या कारकीर्दीत सन १५७९ मध्ये ऑक्सफर्ड येथील जेसूईट पंथीय फादर टॉमस स्टीव्हन्स या पहिल्या इंग्रजाने भारतीय भूमीवर प्रथम पाऊल टाकले. त्यानंतर सन १५८३ मध्ये जॉन न्यूबरी याच्या नेतृत्वाखाली इंग्रज व्यापाऱ्यांची पहिली तुकडी येऊन पोचली. या तुकडीला 'साहसी व्यापाऱ्यांनी' पाठविले होते; आशिया खंडात कोणत्या पदार्थांचा व्यापार करणे शक्य आहे ह्याची पाहणी करण्यासाठी ही तुकडी आली होती. त्यांनी येताना इलिझाबेथराणीचे अकबर बादशाहाला पत्र आणले होते; परंतु मोगल दरबाराला

इंग्लंड व त्याची राणी यांचेबद्दल काही महत्त्व न वाटल्यामुळे त्यांना अकबराच्या दरबारी प्रवेशही मिळाला नाही.

या तुकडीपैकी राल्फ फिच हा सन १५९१ मध्ये, इंग्लंडात परत गेला. जाताना त्याने हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश आणि सयाम या देशांतील व्यापाराबद्दल पुष्कळ उपयुक्त माहिती गोळा करून घेऊन तो गेला.

या माहितीच्या अनुरोधाने सन १५९९ मध्ये 'साहसी व्यापारी' या नावाचे एक मंडळ स्थापण्यात आले. राजकीय परिस्थिती प्रतिकूल असल्यामुळे आणि स्पेन आणि पोर्तुगाल या राष्ट्रांशी संघर्ष टाळणे जरूर वाटल्यामुळे या मंडळाला सनद मिळाली नाही. मंडळाने केलेल्या अर्जात "तीन जहाजे तयार करून त्यांतून सुवर्णाची निर्यात करून व्यापारासंबंधी सवलतींची सनद मागितली होती." ती सनद जरी मिळाली नाही तरी जॉन मिल्डेन हॉल या नावाच्या वकिलाची नेमणूक करण्यात आली, या वकिलाबरोबर राणीने अकबर बादशहा-करिता खास पत्र दिले होते. हा मिल्डेन हॉल खुष्कीच्या मार्गाने कंदाहारच्या वाटेने सन १६०३ मध्ये आग्रा येथे पोचला व त्याने अकबराकडून विशेष फर्मान मिळविले. या वकिलाबरोबर बादशहाकरिता नजराणा म्हणून २९ घोडे (प्रत्येकी किंमत ६० पौंड) पाठविण्यात आले होते.

इंग्रजांचा भारताशी व्यापार १ जानेवारी १६०० रोजी सुरू झाला असे म्हटले पाहिजे; कारण त्यादिवशी इलिझाबेथ राणीची कंपनीच्या सनदेवर सही झाली. त्यावेळी कंपनीचे नाव "लंडन येथील व्यापाऱ्यांनी बनविलेली कंपनी व तिचा प्रमुख" असे असून त्याचे कार्यक्षेत्र म्हणजे पूर्वेकडील देशांशी व्यापार हे होते : या कंपनीला व्यापाराचा एकाधिकार देण्यात आला होता; म्हणजे इतर कोणत्याही इंग्रज व्यापाऱ्याला हे काम करण्याची मनाई करण्यात आली होती आणि या कंपनीला पूर्वेकडील विविध सरकारांकडून विशेष सवलती मिळविण्याचा अधिकार देण्यात आला होता; तसेच इतर व्यापारी कंपन्यांना या क्षेत्रातून उठवून लावण्याकरिता जरूर त्या कारवाया करण्याची सत्ताही या कंपनीला देण्यात आली होती. इलिझाबेथराणी ही स्वतः या कंपनीत भागधारक होती.

या प्रमाणे एकाधिकार सनद मिळाल्यानंतर कंपनीने कॅप्टन हॉकिन्स याला हिंदुस्थानाकडे पाठविले; तो सुरतेस सन १६०८ मध्ये येऊन दाखल झाला. त्याचे-बरोबर इंग्लंडच्या पहिल्या जेम्स राजाने बादशहाला मुद्दाम पत्र देऊन कंपनीला व्यापारविषयक सवलती देण्याची विनंती केली होती. कॅप्टन हॉकिन्सला पर्शियन आणि तुर्की भाषा चांगल्या अवगत असल्यामुळे जहांगीर बादशहाच्या निकट-

वर्तीयांत तो जाऊ शकला परंतु दरबारातील जेसुईट लोकांच्या वजनापुढे त्याचे काही चालले नाही. त्याने सुमारे २५००० सुवर्ण-नाण्यांची नजर बादशहाला अर्पण केली होती. त्याला ४०० स्वारांची मनसबदारी मिळाली; त्याचा वार्षिक तनखा (प्रत्यक्षात न घेतलेला) सुमारे ३०,००० रुपयांचा होता. त्याने एका अर्मीनियन ख्रिश्चनाच्या मुलीशी लग्न केले होते. सन १६११ मध्ये तो परत मायदेशी गेला.

सन १६१५ सर टॉमस रो हा इंग्लंडच्या राजाचा वकील म्हणून मोगल दरबारात नेमला गेला. मध्यंतरी सन १६१३ मध्ये पोर्तुगीजांनी काही सरकारी जहाजे समुद्रावर आडवून लुटली आणि त्यांवरील मुसलमान खलाशांना पकडून ठेविले होते. त्यामुळे बादशहा आणि पोर्तुगीज यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झाले होते. सर टॉमस रो सन १६१९ मध्ये इंग्लंडला परत गेला. त्याच्या चार वर्षांच्या वकीलीच्या मुदतीत त्याला हिंदुस्थानातील मालखरेदीच्या एकाधिकाराची सनद मिळू शकली नसली तरी इतर युरोपीय राष्ट्रांपेक्षा त्याला पुष्कळ सवलतीचे फर्मान मिळविता आले व त्यामुळेच त्याला कंपनीच्या हिंदुस्थानातील व्यापाराचा भक्कम पाया घालता आला. यापूर्वीच सन १६११ मध्ये मसुलीपट्टम् येथे आणि सन १६१३ मध्ये सुरत येथे इंग्रजांनी आपल्या वखारी स्थापिल्या होत्या. बादशाही फर्मानाने त्यांना सर्व मोगल साम्राज्यात खुलेपणाने व्यापार करण्याची अनुज्ञा मिळाली. शिवाय किनाऱ्यावरील शहरांत भाड्याने राहून गावात सशस्त्र फिरण्याचीही परवानगी आणि आपल्या वसाहतीतील अंतर्गत कारभार करण्याची त्यांनी सवलत मिळविली होती. सरकारी खजिन्यात नेहमीप्रमाणे जकात भरावी लागे. सर टॉमस रो इंग्लंडला परत जाण्यापूर्वी कंपनीने सुरत, आग्रा, अहमदाबाद आणि भडोच येथे आपल्या वसाहती स्थापिल्या होत्या व त्या वसाहतींवर सुरतेच्या इंग्रज अध्यक्ष आणि समितीचाच अंमल चालत होता. या काळात सुरतेच्या कोठारात कापूस, कापड, यवक्षार (पोटॅशियम नायट्रेट) नीळ व इतर रंग हा माल सर्व भारतातून येत असे.

सन १६२२ मध्ये ऑर्मझ बंदर इंग्रजांनी जिंकून घेतल्यावर ते अधिक शिरजोर झाले आणि मोगलही त्यांना मक्केच्या यात्रेकरूंचे रक्षक मानू लागले.

याच सुमारास सन १६१३ मध्ये पूर्वकिनाऱ्यावरील मसुलीपट्टण येथे इंग्रजांनी एक वखार स्थापिली. डच लोकांच्या स्पर्धेमुळे सन १६२८ मध्ये

काही काळ ही वखार सोडावी लागली तरी सन १६३२ मध्ये गोवळ-कोंड्याच्या सुलतानाने दिलेल्या 'सोनेरी फर्मानां'च्या जोरावर त्यांनी ती वखार परत काबीज केली. सन १६३९-४० मध्ये मद्रास येथे एक वखार स्थापून तिच्या संरक्षणासाठी फोर्ट सेंट जॉर्ज या नावाचा किल्ला बांधण्यात आला. सन १६५२ मध्ये मद्रासला इलाख्याचा दर्जा देण्यात येऊन १६५८ मध्ये बंगाल व पूर्व किनाऱ्यावरील सर्व वखारींवर मद्रासचा ताबा चालू लागला. या दृष्टीने इंग्रजांनी वसविलेले इलाख्याचे शहर मद्रास हेच पहिले होय.

मद्रासच्या फोर्ट सेंट जॉर्जची बांधणी होण्यापूर्वीच सन १६३३ मध्ये बालासोर येथे आणि सन १६५१ मध्ये हुगळी येथे अशाच वखारी स्थापण्यात आल्या होत्या; याशिवाय कासमबझार आणि बंगाल्यात पाटणा येथे दुय्यम वखारी उघडण्यात आल्या होत्या. याच काळात इंग्रज शस्त्रवैद्य बौटन याने आपल्या कौशल्याने प्रथम आग्रा येथील मोगल दरबारी आणि पुढे बंगाल्यात फार वजन बसविले होते. शहाजहान बादशहाची लाडकी मुलगी सन १६४० मध्ये फार भाजली व तिला दरबारी वैद्य-हकीमांच्या उपायाने बरे वाटेना तेव्हा बादशहाने सुरतेस मुद्दाम निरोप पाठवून इंग्रज डॉक्टराची मागणी केली. मिस्टर ग्रॅब्राएल बौटन याची या कामी नेमणूक होऊन त्याच्या उपचाराने राजकन्या बरी झाली. त्यावर खूष होऊन बादशहाने बक्षीस मागण्यास सांगितले तेव्हा बौटनने देशभक्तीने प्रेरित होऊन मागणे मागितले ते असे की सर्व बंगालभर कंपनीला जकात न देता व्यापार करण्याची, वखारी उघडण्याची आणि हुगळी पर्यंत कंपनीच्या बोटी येऊ देण्याची सवलत मागितली. या सर्व मागण्या बादशाही फर्मानाने त्यांना देण्यात आल्या व ते फर्मान बौटन स्वतः घेऊन बंगालचा सुभेदार शहाजहानचा दुसरा मुलगा शहासुजा याचेकडे बंगाल्यातील राजमहाल येथे गेला. त्याचवेळी शहासुजाच्या जनानखान्यातील एक स्त्री फार आजारी होती. तिलाही बौटनच्या उपचारांचा गुण आल्यामुळे शहासुजाने कृतज्ञबुद्धीने इंग्रजांना बंगाल्यात व्यापार करण्यास सर्वतोपरी मदत करून त्यांना बंगाल्यात स्थिर केले.

याप्रमाणे सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात (१६११-१६५२) इंग्रजी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर काही ठिकाणी वखारी होत्या, मद्रास येथे त्यांनी बांधलेला बळकट किल्ला होता आणि सर्व बंगालभर जकातीशिवाय अनिर्बंध व्यापार करण्याची सवलत त्यांना होती. त्यांच्या व्यापारी कारकीर्दीचा हा पहिला टप्पा असे म्हणता येईल.

यापूर्वीच्या काळात बंगाल्यातील व्यापार पोर्तुगीजांच्या हाती असे; परंतु त्यांनी चालविलेला गुलामांचा व्यापार आणि बंगालच्या नबाबाची त्यांनी चालविलेली अवज्ञा यामुळे बादशहाची त्यांच्यावरील मर्जी नाहीशी झालेली होती. शहाजहान बादशहाने त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी सैन्य पाठवून हुगळी येथील त्यांची वखार नष्ट करून त्यांची जहाजे जाळून टाकून अनेक पोर्तुगीजांना कैद करून आग्रा येथे आणिले होते. या संधीचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी बंगालचा सर्व व्यापार काबीज करण्याची खटपट चालविली. व त्या खटपटीला यश येऊन बंगाल्यात व्यापार करण्याची परवानगी त्यांनी मिळविली होती. मात्र त्यांना त्याकरिता जबर जकात भरावी लागे. त्यांची जहाजे केडगेरीपर्यंतच येऊ शकत. हुगळीपर्यंत येण्याची परवानगीच नव्हती. बौटनच्या यशामुळे हे सर्व बदलून गेले. इंग्रज कंपनीतील प्रत्येक नोकराने अफाट द्रव्यसंचय केला. अजूनही इंग्रजांना हिंदुस्थानावर राज्य करण्याची ईर्ष्या उत्पन्न झालेली नव्हती.

सन १६६७ मध्ये इंग्लंडच्या दुसऱ्या चार्ल्स राजाचा विवाह ब्रॅगंझाची कॅथरीन इजशी झाला त्यावेळी पोर्तुगीजांनी हुंडा म्हणून राजाला मुंबई दिली. राजाने १६६८ मध्ये अवध्या १० पौंड वार्षिक भाड्यावर मुंबई कंपनीला दिली. मुंबई हे फार मोक्याचे ठिकाण असल्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील सर्व नौका-नयनावर तेथून ताबा ठेवणे शक्य आहे. तसेच ते बेट मोगली साम्राज्याच्या बाहेर असल्यामुळे तेथे किल्ला बांधण्यास आणि सैन्य ठेवण्यास दरबाराच्या परवानगीची जरूरी नव्हती. सन १६८७ मध्ये मुंबई शहराला इलाख्याचा दर्जा देण्यात आला.

वर सांगितल्याप्रमाणे बंगाल्यात कंपनीला जकातीबाबत विशेष सवलती मिळाल्या असल्या तरी बंगालचा सुभेदार आणि कंपनीचे नोकर यांच्यांत वारंवार कटकटी उत्पन्न होत व त्यामुळे कंपनीचा माल वरचेवर जप्त करण्यात येई. सन १६८६ मध्ये दिल्लीची अधिसत्ता कमकुवत झाली अशा कल्पनेने कंपनीने हुगळीचे ठाणे बळाने काबीज करण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो प्रयत्न फसला. त्यावेळी कंपनीला हुगळी तर काबीज करताच आली नाही परंतु हुगळीच्या मुखाशी सागर येथे आणि चित्तगांग येथे त्यांना किल्ले बांधण्यातही यश मिळू शकले नाही. या सर्व ठिकाणांहून हाकून लावलेले इंग्रज चुत्तनट्टी म्हणजेच कलकत्ता येथे आश्रयार्थ आले. जॉब चारनाँक हा या हत्याकांडातून निसटला आणि त्याने या ठिकाणी वखार बांधण्याची परवानगी मिळविण्याची खटपट सुरू केली. त्या खटपटीस यश येऊन सन १६९० मध्ये चारनाँक हा कलकत्त्यास स्थाईक झाला; पुढच्याच

वर्षी वार्षिक नाममात्र खंडणी देऊन बंगालभर व्यापार करण्याचा बादशाही हुकूम त्याने मिळविला. सन १६९६ मध्ये या जागी किल्ला बांधण्याची परवानगी मिळून येथे स्वतंत्र इलाख्याची स्थापना होऊन मद्रासची ४२ वर्षांची ताबेदारी संपली, कलकत्त्याच्या किल्ल्याला विल्यम राजाचे 'विल्यम किल्ला' असे नाव देण्यात आले.

याप्रमाणे सतराव्या शतकाच्या अखेरीस इंग्रज कंपनीचे मुंबई, मद्रास व कलकत्ता असे तीन स्वतंत्र इलाखे प्रस्थापित झाले होते. ही तीनही ठिकाणे मोक्याची असून समुद्रमार्गावर वर्चस्व स्थापन करण्यासारखी होती. या काळातील भारतीय सागरी सामर्थ्य अगदी निर्बळ असून तीन महत्त्वाच्या जागी इंग्रजी प्राबल्य असल्यामुळे इंग्रजांना जरूरीप्रमाणे सागरमार्गाने हवी तेवढी कुमक मिळू शके त्यामुळे इंग्रज या कामात श्रेष्ठ ठरून पुढच्या इतिहासाला निराळेच वळण लागले.

मोगल साम्राज्य हळुहळू निःशक्त होऊ लागले होते. सन १७२३ नंतर त्या साम्राज्याला चांगलीच आहोटी लागली व या गोष्टीचा इंग्रज कंपनीला फायदा झाला. मराठ्यांच्या सत्तेची वाढ, नादीरशहा आणि अहमदशहा अबदाली यांच्या स्वाऱ्या आणि मोगली सुभेदारांची आपसातील सत्तास्पर्धा या सर्व कारणांमुळे इंग्रजी सत्ता पसरण्यास मदतच झाली.

सिराजउद्दौला बंगालच्या नबाबाच्या गादीवर १७५६ मध्ये बसल्यापासून त्याने इंग्रजास त्रास देण्यास सुरुवात केली. त्याने कासीमबझारची वखार काबीज करून कलकत्ता आणि फोर्ट विल्यम जिंकून इंग्रजांना तेथून हाकून दिले. त्यामुळे आश्रयार्थ इंग्रज लोक बोटीतून राहू लागले. सन १७५७ जानेवारी मध्ये क्लाइव्हने कलकत्ता परत जिंकले. नबाबाने परेंचाची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न असफल झाल्यावर तो कलकत्त्यावर चालून आला. क्लाइव्हने तहाच्या अटी सादर केल्या त्या नबाबाने फेटाळून लावल्या परंतु रात्रीच्या वेळी त्याच्या फौजेवर झालेल्या हल्ल्यामुळे घाबरून जाऊन त्याने कंपनीशी तह करून पूर्वीची ठाणी कंपनीला परत दिली. कलकत्त्यास योग्य वाटेल अशी तटबंदी करण्याची परवानगी मिळून कंपनीला स्वतःची नाणी पाडण्याचा अधिकारही मिळाला. याच वेळी इंग्लंड व परान्स यांच्यात युद्ध उपस्थित झाल्यामुळे एकाच वेळी नबाब आणि परेंच यांच्याशी लढण्याचा प्रसंग येऊ नये या दूरदृष्टीने क्लाइव्हने हा तह मान्य केला.

सन १७५७ मध्ये परेंचाचा संपूर्ण पराभव करून क्लाइव्हने त्यांचे चंद्रनगर जिंकून घेतले; त्यामुळे परेंचांच्या वजनाला जबरदस्त धक्का बसून

सिराजउद्दौला याचा तो आधारच तुटला. या नंतर लौकरच उमीचंद- (अमीरचंद) चा कट घडून आला. या कटात सिराजउद्दौला याला पदभ्रष्ट करून त्या जागी मीर जाफर यास बंगालचा नबाब करावा असा बेत होता. क्लार्कने मीर जाफरचे बाहुले खेळवून त्याचेकडून बंगालच्या नबाबीसाठी वाटेल त्या सवलती मिळविण्याचे ठरविले. मीर जाफरशी १७५७ साली तह झाल्यानंतर लौकरच १७५७ च्या जूनमध्ये प्लासीची लढाई होऊन तीत इंग्रजांचा जय झाला. सिराजउद्दौला पकडला जाऊन मीरजाफरचा मुलगा मिरान याने त्याचा वध केला. मीरजाफराचा मार्ग याप्रमाणे निष्कंटक होऊन तो बंगालचा नबाब बनला.

याप्रमाणे हा फितुरीकट यशस्वी होऊन मीरजाफराने कंपनीशी तह केला. त्यात त्याने (अ) कंपनीला बंगाल, बहार आणि ओरिसा या प्रांतांत अनिरुद्ध व्यापाराची सनद दिली. (ब) २४-परगण्यात कंपनीला जमीनदारीचे सर्व अधिकार दिले आणि (क) कंपनीच्या नुकसान भरपाईसाठी १ कोटी ७७ लक्ष रुपये रोख दिले. या रकमेचा विनियोग क्लार्कने व इतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपल्या मर्जीप्रमाणे कलकत्त्याच्या इंग्रज, हिंदू आणि मुस्लिम नागरिकांच्या मदतीकरता करावा असे ठरले.

(५) कंपनी आणि साम्राज्यस्थापना

निव्वळ व्यापारासाठी आलेल्या या कंपनीने वास्तविक या देशाच्या अंतर्गत कारभारात ढवळाढवळ करण्याचे काही कारण नव्हते. परंतु कंपनीच्या व्यापाराचे स्वरूपच असे होते की त्याच्या संरक्षणासाठी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना सैन्य आणि कोटकिल्ले बांधणे जरूर पडले. दुसऱ्या चार्लस राजाने जरूर तर स्थानिक राजाशी युद्ध करण्याची परवानगीही कंपनीला दिली होती. ही परवानगी अगदी जपूनच वापरण्यात येई हे मान्य केले पाहिजे. सन १७५९ मध्ये क्लार्कने शहा आलम बादशहाकडून बंगालवर अधिराज्य स्थापण्याची सत्ता मिळविली होती व त्याला इंग्लंडमधील कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचीही परवानगी होती. याचा परिणाम असा झाला की कंपनीच्या नोकरांवर मीरजाफर याचा काहीही ताबा चालू शकला नाही. बोलूनचालून मीरजाफर हा कंपनीच्या हातातले बाहुलेच होता व त्यामुळे कंपनीचे अधिकारी जी लूटमार करीत त्यावर त्याचा इलाज चालू शकत नव्हता. सन १७६० मध्ये मीरजाफराच्या जागी मीरकासीम आला. हा नबाब कर्तबगार असून त्याने आपल्या राज्यव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याने कंपनीला निक्षून सांगितले की

कंपनीच्या सेवकांनी खाजगी व्यापार जकात चुकवून चालविला होता त्यास कंपनीने बंदी करावी. कंपनीच्या सेवकांना भरपूर पगार मिळत नसल्यामुळे ते असा चोरटा व्यापार करीत व म्हणून मीरकासमची विनंती मान्य झाली नाही. मीरकासमने स्थानिक व्यापाऱ्यांना न्याय देण्याचे दृष्टीने त्यांच्यावरील जकातही माफ केली. यावर कंपनीने ही अन्याय्य जकात बसवावी अशी मागणी केली. नबाबाने अर्थातच ही मागणी मान्य केली नाही; याचा परिणाम म्हणून १७६३ मध्ये कंपनीने पाटणा काबीज केले परंतु नबाबाने त्याच दिवशी ते परत जिंकले. यानंतर पुष्कळ चकमकी झाल्या त्यात मीरकासमाचा पराभव झाला. आपल्या कैदेतील इंग्रज कैद्यांचा आणि आपल्याच काही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा वध करून शेवटी तो अयोध्या प्रांतात पळून गेला. मीरजाफरला परत गादीवर बसविण्यात आले परंतु मीरकासम याला अयोध्येचा नबाबवझीर शुजाउद्दौला आणि स्वतः बादशहा यांची मदत मिळाल्यामुळे युद्ध चालूच राहिले. ऑक्टोबर १७६४ मध्ये प्रख्यात बक्सारची लढाई होऊन तीन नबाबांचा पुरा बीमोड झाला.

अशा तऱ्हेने जरी रणांगणावर जय झाला तरी बंगालमधील अव्यवस्थित कारभारामुळे उत्पन्न झालेली गंभीर परिस्थिती सुधारण्याकरिता कंपनीने क्लार्कव्ह (आता लॉर्ड क्लार्कव्ह) याला पुन्हा हिंदुस्थानात पाठविले. क्लार्कव्हने दूरवर विचार करून कंपनीची सत्ता आजच गाजवू नये असे ठरविले. कारण बक्सारच्या लढाईवरून त्याची खात्री झाली होती की युरोपीय दोस्तांची मदत सतत मिळत राहिली नाही तर आपला नैसर्गिक आळस झाडून स्थानिक लोक एकजूट करून आपल्याशी यशस्वी लढा देऊ शकतील. म्हणून क्लार्कव्हने विशेष जोराचे प्रयत्न न करिता बादशहाकडून कंपनीच्या नावे बंगाल, बिहार आणि ओरिसा या प्रांतांचे दिवाणी हक्क मिळविले. त्याकरिता सालिना २६ लक्ष रुपये बादशहास देण्याचे त्याने कबूल केले. याशिवाय अलाहाबाद आणि कोरा हे जिल्हे अयोध्येच्या नबाबाकडून काढून बादशहाने कंपनीस दिले.

बक्सारच्या लढाईनंतर राज्यावर आल्यानंतर थोड्याच दिवसात मीरजाफर मृत्यू पावला व गादीवर त्याचा अज्ञान मुलगा बसविण्यात आला. या काळात बंगाल्यात दोघांची सत्ता चालत असे. वसूली करणे व त्याकरिता जरूर ते न्यायाधिकार कंपनीचे असत आणि सैन्य आणि दैनंदिन शांततारक्षणाचे काम कंपनीच्या संमतीने नेमिलेल्या नबाबाच्या अधिकाऱ्यांमार्फत चाले. यामुळे लोकांवर जबर कराचे ओझे पडले. या स्थितीला अप्रत्यक्षपणे पार्लमॅंटचीही

संमती होती; कारण हिंदुस्थानात मिळविलेल्या मुलुखाचा कारभार करण्याच्या परवानगीसाठी पार्लमेंटने कंपनीकडून सालिना ४ लक्ष पौंड वसूल करण्याचे ठरविले होते.

बंगालवरील या आपत्तीत सन १७७० मध्ये दुष्काळाची भर पडून तेथील लोकसंख्या $\frac{1}{3}$ ने कमी झाली. काही सुधारणा केल्याचे दर्शविण्यासाठी कंपनीने राज्यपालाऐवजी सर राज्यपालाची नवीन जागा उत्पन्न करून त्याचा अधिकार मुंबई व मद्रास येथील कारभारावरही चालावा असे ठरविले. यापूर्वी हे तीनही प्रांत आपापला कारभार इंग्लंडमधील कंपनीच्या संचालकांच्या हाताखाली म्हणजे जवळजवळ स्वतंत्रपणेच पहात असत. त्यावेळी राज्यपाल असलेला वॉरन हेस्टिंग्स यालाच सन १७७४ मध्ये सरराज्यपाल म्हणून नेमण्यात आले.

अनेक संकटांना तोंड देऊन वॉरन हेस्टिंग्स याने (१७७४ ते १७८५) ब्रिटिश साम्राज्याच्या पाया दृढमूल करण्यासाठी अखंड प्रयत्न केले. प्रत्यक्ष स्वान्या करून मुलूख काबीज करणे हे त्याच्या मनाविरुद्ध असले तरी सर्व हिंदुस्थानभर ब्रिटिशांचे वजन व वचक बसावा अशी त्याची योजना होती. बंगालच्या कारभाराविषयी सर्व जबाबदारी त्याने स्वतः पत्करून आपल्या हाताखालच्या लोकांवरही त्याने जरब बसविली आणि ज्या प्रजेवर आपण राज्य करतो त्या प्रजेचे हित हे आपल्या वैयक्तिक हितापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे ही गोष्ट त्यांना पटवून दिली. त्यानेच प्रथम मुलकी आणि फौजदारी कोर्टे स्थापून हिंदु आणि मुस्लिम कायदानुसार मुलकी न्यायाधिकार चालावा असे ठरविले. जमीनदार आणि त्यांची कुळे यांच्या संबंधात काही सुधारणा करून जमीनदारांकडून कुळांची होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी कायदे केले. अशा रीतीने ब्रिटिश राज्यसत्ता स्थिरपद होण्यासाठी आणि कंपनीची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्याने जे प्रयत्न केले ते नेहमी, प्रामाणिक व नेकीचे असतच असे नाही. कदाचित प्राप्त परिस्थितीत स्वतःच्या मनाविरुद्ध आणि त्याच्या कौन्सिलमधील सभासदांनी उपस्थित केलेल्या अडचणीमुळे त्याला असे करावे लागले असेल. त्याने केलेल्या अनेक चुकीच्या गोष्टींचा जाब त्याला पार्लमेंटमध्ये त्याच्यावर भरलेल्या व कित्येक दिवस चाललेल्या खटल्यांत द्यावा लागला. हा खटला सन १७८८ ते १७९५ पर्यंत चालून त्यात वॉरन हेस्टिंग्स निरपराधी ठरला. बर्क आणि शेरिडन यांच्या वक्तृत्वामुळे हा खटला सर्व जगभर गाजला. त्यांनी ब्रिटिश

अधिसत्ता कोठेही दूरच्या प्रदेशात असली तरी प्रजेच्या हिताकरता आणि न्यायाधिष्ठित असली पाहिजे असे प्रतिपादन केले.

हेस्टिंग्जवर भरण्यात आलेला जगप्रसिद्ध खटला आणि त्यावर मेकॉले याने लिहिलेला निबंध यामुळे हेस्टिंग्जचे नाव गाजले. याशिवाय त्याच्या कारकीर्दीत घडलेल्या चेतसिंग, नंदकुमार आणि अयोध्येच्या बेगमांचे प्रकरण यामुळे हेस्टिंग्जची प्रतिमा काळवंडली असली तरी भारतीय वाङ्मयेतिहासाबद्दल त्याने दर्शविलेले प्रेम लोकांच्या स्मरणात कायम राहील. त्याला पर्शियन आणि अरबी भाषा चांगल्या अवगत होत्या आणि हिंदुस्थानी भाषेत तो अस्खलित बोलू शके. सन १७८१ मध्ये प्रख्यात 'कलकत्ता मद्रेसा' ची त्यानेच स्थापना केली. एशियाटिक सोसायटीच्या स्थापनेनंतर विल्यम जोन्स याला हरतऱ्हेने मदत करून अनेक संस्कृत ग्रंथांची इंग्रजी भाषांतरे करण्यास प्रोत्साहन दिले. ही सोसायटी या क्षेत्रात आजही मोठी कामगिरी करीत आहे. कित्येक संस्कृत पंडितांना त्याने कलकत्त्यात आश्रय दिला; त्यांना त्यांची सतत आणि मोलाची मदत असे. भारतीय भूगोल-शास्त्राचा जनक असे ज्याला संबोधितात त्या मेजर रेनेलकडून बंगालचा नकाशा त्यानेच प्रथम करविला.

बॉरनहेस्टिंग्ज नंतर आलेल्या लॉर्ड कॉर्नवॉलिस आणि सर जॉन शोअर यांनी कारभाराच्या अंतर्गत सुधारणेकडेच विशेष लक्ष पुरविले. हिंदी संस्थानिकांच्या अंतर्गत कारभारात त्यांनी कधी हस्तक्षेप केला नाही. लॉर्ड वेलस्ले (१७९८ ते १८०५) याच्या सरराज्यपालपदाच्या कारकीर्दीत अधिक मुलुख काबीज करणे आणि हिंदी संस्थानिकांशी तह घडवून आणणे या गोष्टींना सुरुवात झाली. या काळात अर्काट, तंजावर, कर्नाटक आणि अयोध्येच्या नबाबाच्या अधिपत्याखालचा काही प्रदेश (आज हा प्रदेश उत्तर प्रदेशात समाविष्ट आहे) एवढा मुलुख कंपनीने आपल्या ताब्यात घेतला. सन १७९९ मध्ये टिपू सुलतानाचा वध करून त्याचे राज्य मूळच्या हिंदू राजाला देण्यात आले. हैदरअल्लीने हे राज्य त्या हिंदू राजापासून बळकाविलेले होते. लॉर्ड वेलस्ले सन १८०५ मध्ये परत गेला त्यावेळी भारताच्या अधिराज्याकरिता स्पर्धा करणारी अशी फक्त मराठ्यांचीच सत्ता अस्तित्वात होती. १८०२-०३ मध्ये पुण्याचे पेशवे, वऱ्हाड नागपूरचे राजे आणि ग्वालेरचे शिंदे यांच्यावर त्याने काही अटी लादलेल्या असल्या तरी मराठे अजून प्रबळ होते.

त्यानंतर लॉर्ड मिंटो आला. त्यानेही कॉर्नवॉलिस प्रमाणेच फक्त अंतर्गत राज्यव्यवस्थेकडेच लक्ष दिले. याच्या कारकीर्दीत ख्रिस्ती मिशनरी नेमण्या-संबंधी बरीच चर्चा झाली आणि तो स्वतः जरी मिशनरी कारवायांच्या विरुद्ध होता तरी कलकत्त्याचे बिशप आणि तीन आर्चडीकन्स हे त्याच्या कारकीर्दीत नेमले गेले व त्यांचा पगारही हिंदी खजिन्यातून दिला जाई.

मिंटोनंतर पुन्हा मुलुख काबीज करण्याला सुरुवात होऊन लॉर्ड हेस्टिंग्स (१८१३ ते १८२३) याच्या कारकीर्दीत फार मोठा प्रदेश ब्रिटिश अमला-खाली आला. सन १८१७ ते १८ या काळात वऱ्हाड नागपूरचे भोसले यांचा पाडाव करून त्यांचा पुष्कळ मुलुख खालसा करण्यात आला. पुण्याच्या पेश-व्यांना पदभ्रष्ट करून त्यांचा सर्व विस्तृत मुलुख कंपनीने घेतला. ग्वालेरचे शिंदे आणि इंदूरचे होळकर यांची संस्थाने ठेवण्यात आली तरी त्यांच्यावर ब्रिटिश अधिसत्ता प्रस्थापित करण्यात आली. हिंदुस्थानचा बहुतेक भाग कंपनीच्या सत्तेखाली आला.

लॉर्ड विल्यम बेंटिक (१८२८ ते १८३५) याच्या कारकीर्दीत सतीची चाल कायद्याने बंद झाली व इतर सामाजिक सुधारणांकडेच लक्ष देण्यात आले. हिंदी लोकांना मुलकी आणि न्याय खात्यात प्रवेश देण्यात आला. मुलकी कारभारात पुष्कळ सुधारणा करण्यात आल्या. बेंटिकच्याच कारकीर्दीत मेकॉलेच्या आग्रहावरून पर्शियन भाषा सरकारी दफ्तरातून बंद पडून तिची जागा इंग्रजी भाषेने घेतली व यापुढे सरकारी आणि वाडमयीन भाषा म्हणून इंग्रजी भाषाच वापरण्यात येऊ लागली.

ब्रिटिशांची अधिसत्ता भारतात कायम करण्याचे काम लॉर्ड डलहौसी (१८४६ ते १८५६) यानेच केले. त्यापूर्वी लॉर्ड एलिनबरो याने १८४३ मध्ये सर्व सिंध प्रांत अनधिकाराने बळकाविलाच होता. लॉर्ड डलहौसीने पंजाब, अयोध्या, नागपूर ही मोठी आणि झाशी, सातारा व संबळपूर ही छोटी राज्ये खालसा करून कंपनीचे राज्यक्षेत्र फार विस्तृत केले. आता ब्रिटिश राज्य हे सर्व हिंदुस्थानभर एकछत्री झाले. अगदी क्षुद्र स्वरूपात सुरू होऊन ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानात फार प्रचंड राज्य स्थापन केले. इंग्रजीत अशी म्हण आहे की “इंग्रज माणसाला एक एक इंच जागा दिली की तो सर्व घरच खाऊन टाकील” अथवा “भटाला दिली ओसरी आणि भट हातपाय पसरी” ही म्हण अशा तऱ्हेने त्यांनी सार्थ केली.

कंपनीच्या या मुखगिरीतच तिच्या नाशाची बीजे पेरली गेली आणि डलहौसीच्या नंतर आलेल्या कॅनिंगच्या (१८५६-६८) कारकीर्दीत तसे घडण्याचाच योग आला होता ह्याचे वर्णन यथाकाल पुढे येईलच.

(६) कंपनीच्या राज्यव्यवस्थेतील दोषस्थाने

ईस्ट इंडिया कंपनी आपले राज्य नीट चालवीत नव्हती याचा पुष्कळच पुरावा उपलब्ध आहे. कंपनीची सनद १८५३ मध्ये वाढवून देण्यापूर्वी ' इंडिया रिफार्म सोसायटी, लंडन ' या संस्थेमार्फत ' हिंदुस्थानचा १८३४ पासूनचा कारभार ' या नावाचे एक पत्रक प्रसिद्ध करण्यात आले होते. ही सोसायटी १८५३ मध्येच स्थापिली गेली असून वेळोवेळी तिच्यामार्फत इंग्रज जनतेच्या माहितीसाठी पत्रके प्रसिद्ध केली जात.

या सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या पहिल्या पत्रकात कंपनीच्या कारभाराचे अनेक शीर्षकाखाली परीक्षण करून असा निष्कर्ष काढला होता की कंपनीचा कारभार असमाधानकारक आहे. हे करीत असताना कंपनीला दिलेल्या १८३३ च्या सनदेपासून १८५३ पर्यंत तिने केलेल्या कारभाराला सुराज्याचे अनेक निकष लावलेले आहेत. त्या शीर्षकांपैकी काही ' शांतता ' ' अर्थव्यवस्था ' ' भौतिक सुखसोयी ' ' लोकस्थिती ' ' कायदा आणि न्याय ' ' पोलिस ' ' शिक्षण ' ' स्थानिक लोकांना मिळणाऱ्या नोकऱ्या ' ' लोकांचे समाधान ' ' इंग्लंडमधून करण्यात येणारे नियंत्रण ' अशी होती. या शीर्षकाखाली सर्व कारभाराचे परीक्षण करून सोसायटीने असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की कंपनीने हिंदुस्थानाचा कारभार वाईट तऱ्हेने केला. त्या पत्रकापैकी काही मुद्दे खाली दिले आहेत :-

“ शांतता : १८३४ पासून हिंदुस्थान सरकार १९ पैकी १५ वर्षे युद्धात गुंतलेले होते. या वीस वर्षांपैकी पंधरा वर्षे युद्धात गुंतलेल्या कोणत्या सरकारास कारभार-सुधारणा आणि लोकसमाधान या गोष्टी करण्याची संधी, साधने अथवा अवसर मिळू शकेल ?

“ अर्थ व्यवस्था : आर्थिक भरभराट हे चांगल्या सरकारी यंत्रणेचे लक्षण मानले जाते, इंग्लंडमध्ये खजिन्यात तूट येणे हा अत्यंत घोर अपराध मानला जातो. गेल्या चौदा वर्षांतील हिंदुस्थानच्या कारभारात काय दिसते ? तूट-तूट-तूट

“ लोकस्थिती ” : हिंदुस्थानाकडे पाहिल्यास लोकस्थिती कशी दिसते ? ४ कोटी वस्तीच्या बंगालमधील शेतकऱ्यांची स्थिती त्याहीपेक्षा वाईट परि-

स्थितीत असलेली २। कोटी मद्रासी प्रजा आणि १ कोटी वस्तीच्या मुंबई प्रांताची स्थिती यांचे थोडक्यात वर्णन केले असता त्याची कल्पना येईल.

नुसती शेतीच निकृष्टावस्थेला पोचली आहे असे नसून ज्याला आपण सुखवस्तु म्हणतो तो वर्गच नामशेष झाला असून सर्व जनता नाशाच्या मार्गावर आहे. याहीपेक्षा एक नवीनच धोका उत्पन्न झाला आहे. आणखी एक दोन पिढ्या गेल्यानंतर शेतकरी हा प्रजा म्हणून आपल्या राज्यात असणे हेच लांछनास्पद होईल. कारण शारीरिक अधःपातामागोमाग नैतिक अधःपात होतो. ज्यांनी ही स्थिती आणली त्यांना हे उत्तेजक वाटत असेल परंतु हिंदुस्थानाचा यात नाशच होणार आहे. इंग्लंडच्या अब्रूलाही धोका आहे.

“ कायदा आणि न्याय :

खुद्द सरकारने पंधरा वर्षे सतत स्वतःच्या फौजदारी कोर्टात चालू असलेल्या कायद्याबद्दल निषेध प्रदर्शित केला आहे.

“ पोलीस :

फौजदारी कायदा याप्रमाणे जरी सदोष असला तरी पोलीसदल मात्र सज्ज आहे. यासंबंधी कलकत्त्याच्या आणि बंगाल्यातील १२५२ ब्रिटिश आणि इतर ख्रिश्चन नागरिकांनी कॉमन्स सभेला केलेल्या जाहीर अर्जात म्हटले आहे—
“ पोलीसांनी गुन्ह्यांचा प्रतिबंध, गुन्हेगारांचा तपास व अटक आणि जीवित व वित्ताची सुरक्षा यांबाबतीत काहीच केले नाही; उलट लोकांची छळणूक करणारी आणि लाचलुचपतीचा बुजबुजाट असलेली अशी ही यंत्रणा आहे. ” कायदा, न्याय आणि गुन्हे या सर्व दृष्टींनी सन १८३३ च्या कायद्यामुळे हिंदुस्थान-वासीयांचे कल्याण अथवा सुख याबाबतीत काहीही सुधारणा झालेली नाही.

“ शिक्षण :

हिंदूंच्या काळात प्रत्येक खेड्यात शाळा असे. आपण ग्रामसंस्था अथवा नगरपालिका नष्ट केल्या व त्यांचे जागी दुसरी काही व्यवस्था न केल्यामुळे जी काही शाळांची सोय खेडोपाडी होती ती मात्र आपण नाहीशी केली. थोडक्यात म्हणजे २ कोटी २० लक्ष लोकवस्तीमधील फक्त १६० व्यक्तींना हिंदुस्थान सरकार शिक्षण देत आहे !!

“ स्थानिक लोकांना मिळणाऱ्या सरकारी नोकऱ्या :

आपल्या पहिल्या पहिल्या राजवटीत स्थानिक लोकांना महत्त्वाच्या आणि विश्वासाच्या कोणत्याही जागी नेमण्यात येई. आपल्या सैन्यात स्थानिक

लोक अधिकारी असत तसेच आपले प्रतिनिधी आणि वकीलही स्थानिक लोक नेमिले जात. परंतु हळुहळू स्थानिक कर्तबगारीचा उपयोग करून घेण्याची प्रवृत्ती कमी होत जाऊन विश्वासाच्या, द्रव्यलाभाच्या सर्व जागा इंग्रजांना देण्यात येऊ लागल्या व त्यामुळे सरकारी खर्च भरमसाट वाढला. आज तर हेच आपले कायम धोरण ठरले आहे. १८३३ च्या कायद्याने ही घोर अन्याय्य स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करून कोणालाही त्याचा धर्म, वर्ण वंश अथवा जन्मस्थानाच्या कारणावरून कोणत्याही सरकारी नोकरीला अपात्र समजण्यात येऊ नये. कॅबेलच्या मताप्रमाणे “कायद्यात केलेली ही तरतूद म्हणजे नुसती तुताऱ्यांची ललकारीच असून स्थानिक लोकांना तिच्यापासून काहीही फायदा झालेला नाही. आपल्या वंशातील लोक निव्वळ रानटी स्थितीत होते त्याकाळी सुद्धा जे सुसंस्कृत होते अशा लोकांना प्रत्यक्षात नालायक वंशीय मानण्यात येत असून त्यांना त्याच्या बापजाद्यांच्या श्रमाने प्रख्यात झालेल्या देशात कमी प्रतीचे ठरविण्यात आले आहे.

लोकांचे सुखसमाधान : आता प्रश्न निर्माण होतो की भारतातील लोक सुखी आणि समाधानी आहेत काय ? ते तसे समाधानी असतील तर ती फार आश्चर्यजनक गोष्ट होईल. अर्थातच ते सुखी नाहीत आणि समाधानीही नाहीत. ते लोक बंड प्रतिकार करून सरकारविरुद्ध शस्त्र घेऊन उठत नाहीत कारण ब्रिटिश राजवटीत सरकारी सत्ता सर्वकष, भक्कम यंत्रणेवर उभी असल्यामुळे सरकारच्या विरुद्ध लोकमत शस्त्रबळाने प्रकट करणे हे अशक्य आहे. आता संधी आली असून आपली स्थिती सुधारण्याकरिता त्यांनी पार्लमेंटकडे अर्ज केले आहेत. त्या अर्जात ते काय म्हणतात ? आपण सुखी व भरभराटीत आहो. १८३३ च्या कायद्यासंबंधी आम्हाला समाधान आहे असे ते म्हणतात काय ? नाही नाही अगदी उलट परिस्थिती असल्याचे ते आपल्या अर्जात म्हणतात. अन्नाला जरूर असलेले मीठ ही एकमेव महत्त्वाची वस्तू सरकारी मालकीची असून महाग आहे. त्यांच्या कामधंद्याकरिता लागणारी सर्व हत्यारे फार काय साधे चाकू सुद्धा त्यांच्या किंमतीच्या सहापट कर (मोतुर्जा) दिल्याशिवाय वापरण्याची त्यांना मनाई आहे. त्यांची अशीही तक्रार आहे की हिंदू आणि मुसलमान धर्मात निषिद्ध मानलेली दारू पिण्याची सक्ती केली जाते.

“इंग्लंडमधून होणारे नियंत्रण : सन १८३३ चा कायदा हा घटने-
ऐवजी पास करण्यात आला. त्यावेळी मेकॉलेने म्हटले की हिंदी लोकांना हक्क-

दान करण्याची त्यांची लायकी नाही. परंतु इंग्लंडमधील लोकांची त्यांचेवर चांगली देखरेख राहिल कारण भारतीयांचे हित तेच त्यांचे हित आहे. मेकॉलेने त्यावेळी जी शब्दयोजना केली होती ती अशी होती “ हिंदुस्थानी अर्थव्यवस्था अव्यवस्थित झाली असता इंग्रजांना आपले घरातच अव्यवस्था झाल्यासारखे वाटते.” हिंदुस्थानात तुटीचे अर्थकारण चालू असता इंग्रजांना मात्र १०॥ टक्याने लाभांश अव्याहतपणे मिळत आहे. याचाच अर्थ मेकॉलेने जी गोष्ट जाहीरपणे सांगितली तीच सुराज्य ही गोष्ट आज नाहीशी झाली आहे. १८३३ च्या कायद्याचे तेच ध्येय होते. तो कायदा मान्य झाल्यानंतरच भारतातील लहान मोठी संस्थाने मिळेल त्या मार्गाने खालसा करण्याचा सपाटा कंपनीने सुरू केला.

यावरून दिसून येईल की १८५७ मध्ये कंपनीच्या राज्याविरुद्ध लोक चवताळून उठले आणि स्वराज्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला यात नवल वाटण्यासारखे काहीच नाही. त्या बंडाला अपयश आले हे खरे परंतु त्यामुळेच कंपनी मात्र नामशेष झाली: हिंदी साम्राज्याची मालकी इंग्रज सिंहासनाकडे गेली त्यामुळे जुनी घडी बदलून नवी घडी बसली; त्यामुळे प्रत्यक्षात फारसा फरक न पडला तरी त्याच्या स्वरूपात निश्चित फरक दिसू लागला.

“ ४००० पौंडांत मी जीवनावश्यक सर्व वस्तू मिळवू शकतो, माझे मद्य, माझे मित्र यांची संगत मला आनंदित करते. याशिवाय मला या देशातील व्यापाराची जसजशी अधिक माहिती होत जाईल तसतसा मला अधिकाधिक फायदा होऊन मी मोठे भांडवल उभे करू शकेन.” सन १७६४ मध्ये २२ व्या वर्षी बंगालचे मुख्य मोजणी अधिकारी म्हणून नेमलेल्या मेजर जेम्स रेनेल याने हे उद्गार काढले आहेत. त्यावेळी त्याला दर साल ९०० पौंड पगार आणि १००० पौंड भत्ता मिळे. तेरा वर्षांत त्याने अगणित द्रव्य मिळवून तो अवघ्या ३५ व्या वर्षी निवृत्त झाला.

थोरले बाजीराव पेशवे
(दुसरे पेशवे)

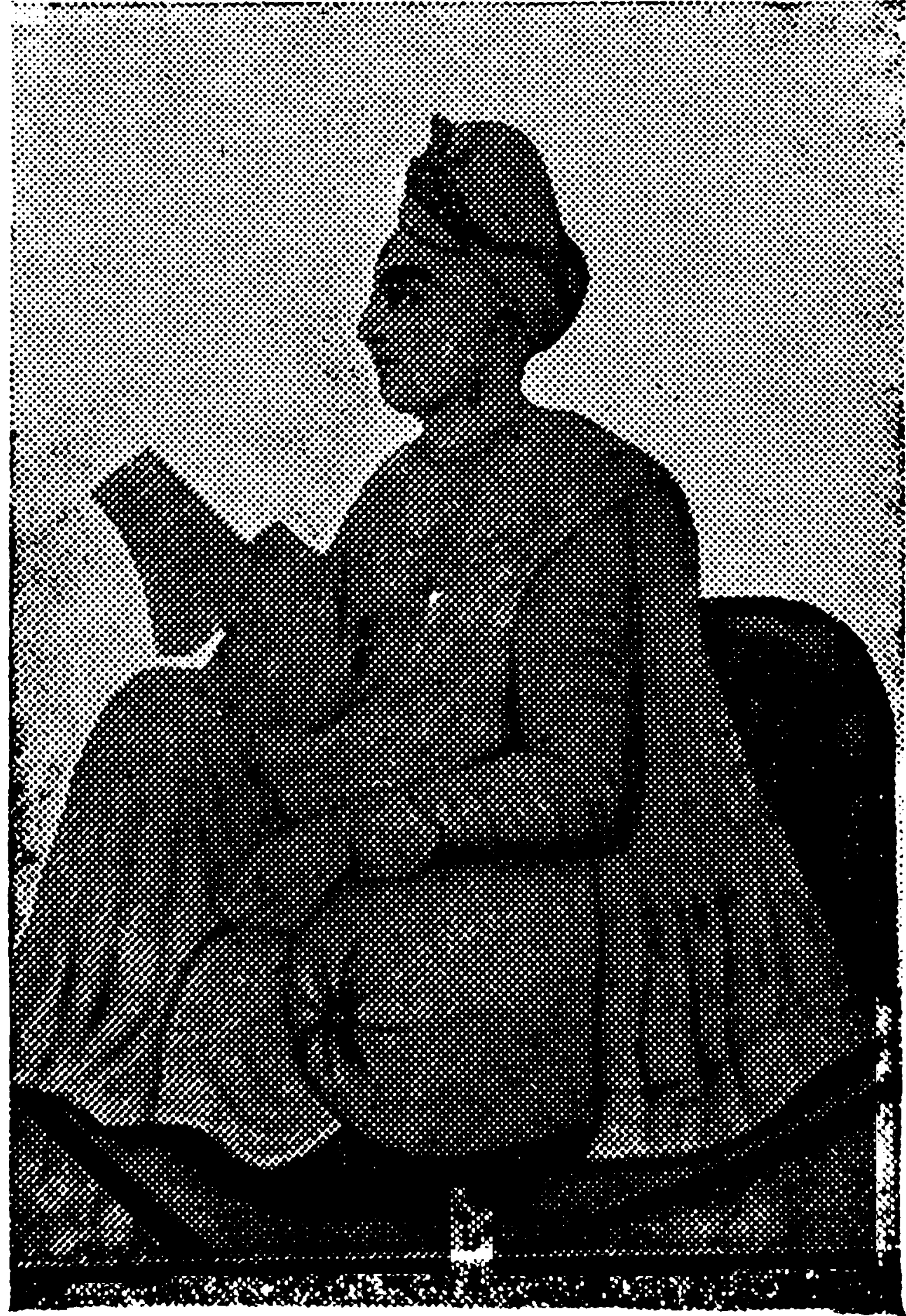
बाळाजी बाजीराव
उर्फ
नानासाहेब पेशवे
(तिसरे पेशवे)

थोरले माधवराव पेशवे
(चौथे पेशवे)

रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे
(सहावे पेशवे)

नारायणराव पेशवे
(पाचवे पेशवे)

सवाई माधवराव पेशवे
(सातवे पेशवे)

दुसरे बाजीराव पेशवे
(शेवटचे पेशवे)

प्रकरण पाचवे पुण्याचे पेशवे

- (१) सामान्य वर्णन
पेशव्यांचा वंशवेल, वर्णन
- (२) शिवाजी आणि त्याचे वंशज
शिवाजीची वंशावळ, शिवाजी, संभाजी, राजाराम, शाहूजी
पुढील वंशज- कोल्हापूर शाखा
- (३) बाळाजी विश्वनाथ पहिला पेशवा
- (४) बाजीराव पहिला दुसरा पेशवा
- (५) बाळाजी बाजीराव तिसरा पेशवा
- (६) माधवराव पहिला चवथा पेशवा
- (७) नारायणराव पांचवा पेशवा
- (८) रघुनाथराव सहावा पेशवा
- (९) दुसरा माधवराव सातवा पेशवा
- (१०) चिमाजी आप्पा आठवा पेशवा
- (११) दुसरा बाजीराव शेवटचा पेशवा

परिशिष्ट : पुणे आणि शनिवारवाडा

“मराठ्यात शासनकर्ते व मुत्सद्दी, योद्धे व सेनापती, न्यायाधीश आणि सावकार, कवी आणि लेखक होऊन गेले. त्यांमध्ये स्त्रियांची संख्याही थोडी

नव्हती. त्यांनी युद्धे केली, राज्ये जिंकली, कित्येक वेळा प्रचंड पराभवही शांतपणे पचविले. त्यांची कारकीर्द द्रोह अथवा क्रौर्य यांनी डागाळलेली नाही. त्यांनी शत्रूला खऱ्या योद्ध्याप्रमाणे सन्मानाने वागविले. मराठ्यांच्या इतिहासात अशी अनेक तेजस्वी नावे अनेक व्यवसायात सापडतात. त्यांनी इतिहासात अविस्मरणीय कामगिरी करून, राज्यकर्त्यांच्या अंगी लागणारे अनेक गुण प्रकट करून आपले नाव उज्वल केले आहे. परकीयांशी त्यांची वागणूक सौम्य असे. त्यांनी भारताला स्फूर्ती आणि आशा उत्पन्न करून सर्वत्र पसरलेला अंधकार नष्ट केला. त्यांनी आपल्या उदाहरणाने असे सिद्ध करून दिले की अतिशय बलाढ्य राजांच्या दुष्कृत्यांचाही प्रतिकार करता येतो.”

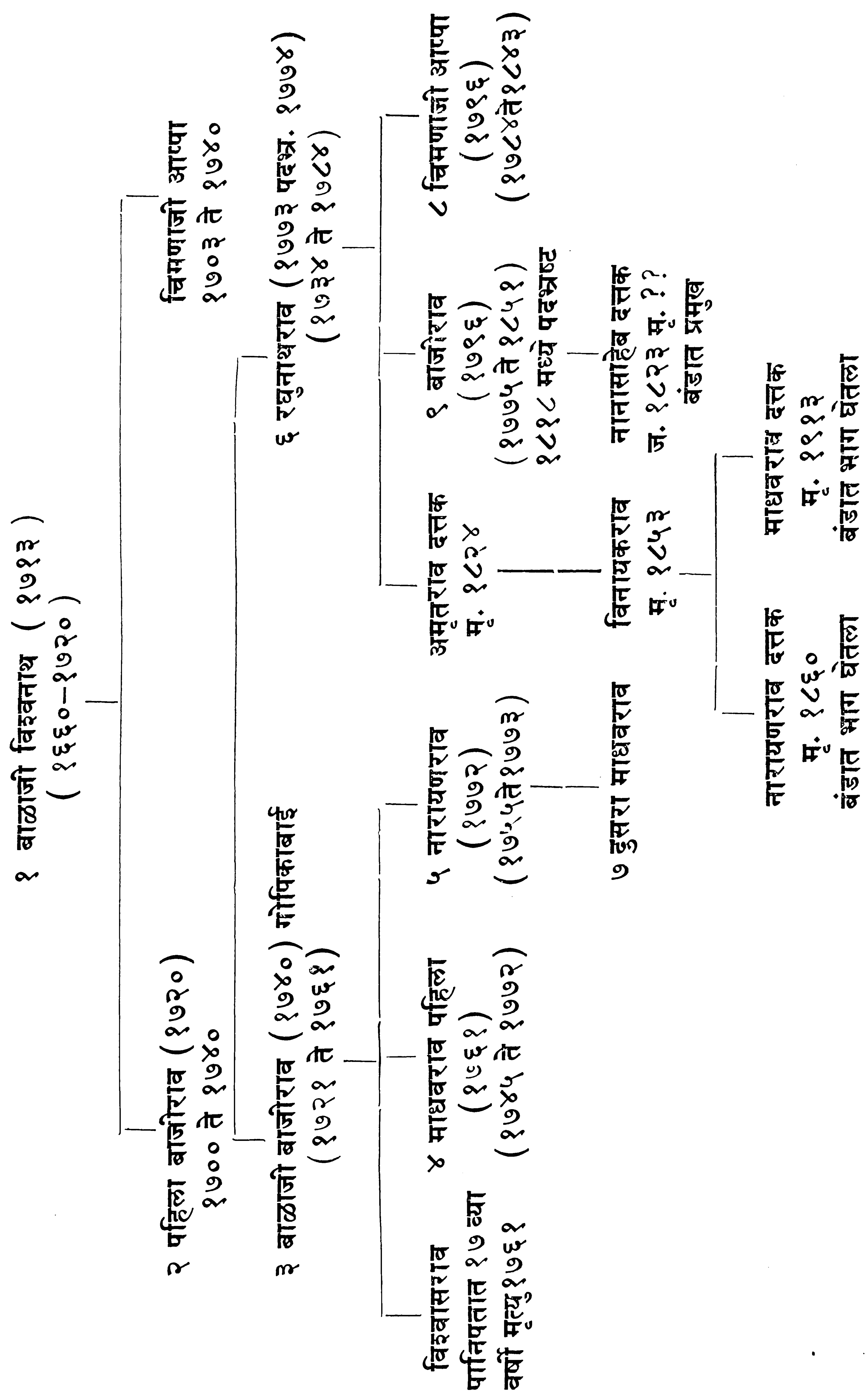
— गो. स. सरदेसाई

वि. स. १८५७ च्या बंडांच्या कारणांपैकी १८१८ मध्ये पेशवाई व पुढे इतर मराठी राज्ये ब्रिटिशांनी बुडविली हे एक कारण आहे. या मराठी राज्यात उत्तरेस झांशी, दक्षिणेस सातारा, कुलाबा, तंजावर आणि नागपूरचे मोठे राज्य यांचा अंतर्भाव होतो. सन १८४० ते १८५५ या कालावधीत लॉर्ड डलहौसी हा सर राज्यपाल असतानाच्या काळात ही राज्ये खालसा करण्यात आली. ते कृत्य पुष्कळांच्या विशेषतः मराठ्यांच्या हृदयात बोचत राहिले. ही बोच मराठ्यांतील कित्येक अग्रेसर व्यक्तींनी प्रगटपणे दर्शविली. त्या व्यक्तीं- मध्ये झांशीची राणी, बिथूरचे नानासाहेब व रावसाहेब पेशवे आणि तात्या टोपे, कार्हीबांदाचे नारायणराव व माधवराव यांची नावे प्रामुख्याने घेतली पाहिजेत. १८५७ मध्ये मिळालेल्या संधीचा त्यांनी पूर्ण फायदा घेतला आणि मराठी सत्ता परत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करण्याचे कामी प्रामुख्याने भाग घेतला.

नानासाहेब आणि १८५७ चे बंडाची पार्श्वभूमी लक्षात यावी म्हणून या व पुढच्या प्रकरणात पेशव्यांचे वर्णन केले आहे. तसेच आठव्या प्रकरणात बिथूर येथील दुसऱ्या बाजीरावाच्या वास्तव्याचे वर्णन केले आहे.

(१) सामान्य वर्णन

पेशव्यांची वंशावळ (कंसातील आकडा पेशवाई मिळाल्याचे वर्ष)

हकीकत

शिवाजी सन १६८० मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर त्याच्या मागून त्याचा मुलगा संभाजी राज्याचा मालक झाला. हे बहुतेक सर्व राज्य औरंगजेबाने जिंकून घेतले आणि संभाजीला कैद करून त्याला पुढे मारले. त्यानंतर संभाजीचा मुलगा शाहुजी यासही पकडून औरंगजेबाने आपल्याबरोबरच ठेविले. सन १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहुजीची सुटका होऊन तो दक्षिणेत परत आला. तेथे त्याला त्याचे चुलत भाऊ आणि चुलती यांचेकडून विरोध झाला परंतु शेवटी त्याचे प्रधान बाळाजी विश्वनाथ याचे कर्तबगारीमुळे त्याला आपले राज्य परत मिळाले. परंतु शाहुजी मराठी राज्याचा नाममात्रच मालक राहिला. त्याने आपली राजधानी सातारच्यास स्थापिली व पुढे त्याचे वारसदार तर सातारच्याचे राजे नावापुरतेच राहिले. खरी सत्ता बाळाजी विश्वनाथाच्या हाती गेली व त्याला प्रधानमंत्री अथवा पेशवा ही उपाधी मिळाली. मराठ्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीनुसार हे पद पुढे वंशपरंपरा बाळाजीच्या वंशातच चालत आले.

शाहुजीच्या १७४९ मधील मृत्यूनंतर सातारच्याचे छत्रपती म्हणजे पेशव्यांचे ताब्यातील बाहुलेच होऊन राहिले आणि जवळजवळ तुरुंगात असल्यासारखे ते सातारच्याच्या किल्यात राहत. छत्रपतींना पेशव्यांकडून तनखा मिळे त्यात ते व त्यांचे कुटुंबाचा खर्च चाले; पुढे हा तनखाही कमी होत गेला आणि छत्रपतींच्या स्वातंत्र्यावरही बंधने आली. नवीन पेशवा गादीवर बसण्याचे वेळी त्याला वस्त्रे देणे या पेक्षा त्यांना काहीच काम राहिले नाही.

पेशव्यांनी सर्वसत्ता अनियंत्रितपणे वापरली आणि राज्यशास्त्राचे दृष्टीने तेच खरे राजे होते. युद्ध आणि तह करणे पेशवे आपल्या मर्जीनुरूप ठरवीत आणि नुसता कोरडा उपचार म्हणून झालेल्या घटना सातारच्या नामधारी राजाला कळवीत. पुढेपुढे १७७२ नंतर तर हा कोरडा उपचार बंद होऊन पेशवाईची वस्त्रे मागविण्याचा उपचार तेवढा शिल्लक राहिला.

बाळाजी विश्वनाथ १७२० मध्ये मृत्यू पावल्यानंतर पेशवेपद त्याचा मुलगा बाजीराव यास मिळाले; त्यालाच पहिला बाजीराव असे म्हणतात. त्याने पेशवाईपद २० वर्षे चालविले; आपल्या आंगच्या गुणांनी आणि युद्धातील कौशल्याने त्याने आपले नाव गाजविले. त्याला बाळाजी बाजीराव, रघुनाथराव (राघोबा) आणि मुसलमान स्त्रीपासून झालेला लेकावळा समशेर बहादर

हे तीन मुलगे होते. बाजीराव उत्तरेवरील स्वारीकरिता गेला असता नर्मदातीरी १७४० मध्ये निवर्तला.

बाजीरावाचा थोरला मुलगा बाळाजी बाजीराव हा त्यानंतर गादीवर आला. त्याचे टोपणनाव नानासाहेब असे असले तरी १८५७ च्या बंडातील नानासाहेब ते हे नव्हेत. बाजीरावाच्या राज्यात बुंदेलखंडातील काही भागांचा समावेश होता तो भाग बाजीरावाचे तिसरे पुत्र समशेर बहादुर याजकडे गेला. त्याच्या वंशजानांच बांध्याचे नबाब म्हणतात. बांध्याच्या त्या वेळच्या नबाबाने पुढे बंडात फार मोठा भाग घेतला. बाजीरावाचा दुसरा मुलगा राघोबा हा पेशव्यांचा सेनापती बनला.

बाळाजी बाजीराव १७६१ मध्ये मृत्यू पावल्यानंतर त्याचा हयात असलेला दुसरा मुलगा माधवराव हा वयाच्या १७ व्या वर्षाचा असताना पेशवेपदावर चढला. त्याच्या अज्ञानपणात राघोबा याने कारभार केला. माधवराव हा अत्यंत कर्तबगार राज्यकर्ता होऊन गेला परंतु त्याचा अवध्या २८ व्या वर्षी १७७२ मध्ये काही भयंकर मारक रोगाने मृत्यू झाला, त्यावेळी त्याला मुलगा नव्हता. म्हणून त्याने मरणापूर्वी कारभार्यांच्या संमतीने आपला धाकटा भाऊ नारायणराव यास पेशवेपद मिळावे असा निर्णय केला होता. नारायणराव गादीवर आला त्यावेळी तो अवघा १७ वर्षाचा होता. त्याला राज्यकारभार फारसा साधला नाही व त्यामुळे राज्यात असंतोष आणि कारस्थाने माजली. त्याचा जीव घेण्याचे प्रयत्न होणार अशा पुष्कळ बातम्या उठल्या होत्या. परंतु त्याने स्वसंरक्षणाचे दृष्टीने विशेष काही केले नाही. त्याच्या प्रधानमंडळानेही आपल्या धन्याच्या प्राणांचे संरक्षण करण्याची काही तरतूद केली नाही याबद्दल ते दोषी आहेत. चालू असलेल्या कटाला यश येऊन नारायणरावांचा आगस्ट १७७३ मध्ये अवध्या ९ महिन्यांच्या कारकीर्दीनंतर अमानुषरीतीने खून झाला. या दुष्ट कृत्याने मराठ्यांच्या इतिहासातील एक काळे प्रकरण उत्पन्न झाले; व कोणासही लाज वाटेल असेच हे प्रकरण होते. या प्रकरणातच मराठ्यांच्या राज्याच्या न्हासाची बीजे असून त्यातूनच पुढे १८१८ मध्ये मराठ्यांचे राज्य ब्रिटिशांच्या हातात गेले.

नारायणरावांच्या खूनानंतर गादीवर कोणी बसावे याबद्दल वाद निर्माण झाले. राघोबा हा नारायणरावाचा पालक या नात्याने बराच जबरदस्त झाला होता व त्याचा फायदा घेऊन त्याने स्वतःच्या नावाची ग्वाही फिरवली. त्याचे विरुद्ध सर्व मंत्री होते कारण राघोबानेच नारायणरावाच्या खुनाचा कट

केल्याचा त्यांना संशय होता. या संत्र्यांचे मनात नारायणरावाची विधवा स्त्री गंगाबाई इला पेशवेपद द्यावे असे होते. गंगाबाईला लौकरच (नारायणरावाच्या मृत्यूनंतर) मुलगा झाला त्याचे नाव माधवराव नारायण असे ठेवण्यात आले.

राघोबाने मात्र ब्रिटिशांशी संधान बांधून आपली सत्ता आणि मान टिकविण्याकरिता त्यांच्याशी तह केले. परंतु पुढे दक्षिणेत मराठे, निझाम, वन्हाडचे राजे आणि हैदराबदली यांच्याशी वेळोवेळी संघर्ष झाल्यामुळे ब्रिटिशांना राघोबाचा पक्ष सोडावा लागला. म्हणून त्यानंतर माधवराव नारायण यांचे वतीने (मध्यंतरी त्याच्या वडिलांच्या कारभार्यांनी त्याला गादीवर बसविले होते) मराठ्यांशी कंपनीने तह केला; त्या तहात पेशव्यांकडून राघोबाला दरमहा २५००० रुपयांचा तनखा मिळून स्वस्थ बसावे लागले. हा तह सन १७८२ मध्ये झाला व त्याला ' सालबाईचा ' तह असे नाव आहे. या तहानंतर थोड्याच महिन्यात राघोबा मृत्यु पावला.

माधवराव नारायण (दुसरे माधवराव) सन १७९५ मध्ये वयाच्या अवघ्या २१ व्या वर्षी मरण पावला. काही मानसिक बेफामपणाच्या झटक्यात किंवा ज्वरामुळे झालेल्या वाताच्या भरात त्याने गच्चीवरून खाली चौकात उडी मारली त्यामुळे गंभीर जखमा होऊन दोन दिवसातच त्याला मरण आले. त्यानंतर गादीवर कोणास बसवावे या संबंधी बराच घोटाळा होऊन मराठ्यांची सत्ता दक्षिण भारतात अधिराज्य म्हणून कशी टिकेल याचाच संशय उत्पन्न झाला. शेवटी राघोबाचा मुलगा बाजीराव यालाच पेशवाई मिळाली. इतिहासात याला दुसरा बाजीराव असे म्हणतात.

ईस्ट इंडिया कंपनीशी कटकटी उत्पन्न होऊन त्यात शेवटी बाजीरावाच्या सैन्याचा पराभव होऊन त्याला आपले राज्य गमावून वार्षिक ८ लक्षांची तनखा घेऊन बसावे लागले. ही गोष्ट १८१८ च्या मे महिन्यात घडली. बाजीरावाने जो तह केला तो अगदी अगतिक होऊन कंपनीने घातलेल्या अटीवरच तो त्याला करावा लागला कारण कंपनीच्या औदार्यावर अवलंबून राहण्याखेरीज त्याला गत्यंतरच नव्हते.

कंपनीने लादलेल्या अटींमध्ये एक अट अशी होती की माजी पेशव्यांनी वाराणसीस अथवा त्यांच्या संमतीने कंपनी ठरवील अशा उत्तर भारतातील तीर्थक्षेत्री राहिले पाहिजे. बाजीरावाने बिथूर पसंत केले व तेथे तो जहागीरीच्या उत्पन्नात इतमामाने राहू लागला. त्याच्या बरोबर अनेक आश्रितही तेथे येऊन राहिले. बिथूर येथे त्याला जहागीर देण्यात आली; त्या जहागिरीत कंपनीचे मुलकी व फौजदारी अधिकार चालत नसत.

बाजीराव सन १८५१ मध्ये औरस संतती न होता वारला. पेशवाई ही त्यापूर्वीच १८१८ मध्ये बाजीरावाने आपल्या राज्याचे उदक ब्रिटिशांच्या हातावर सोडले तेव्हाच नष्ट झाली होती. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर पेशवाई-पदही नष्ट झाले. कंपनीने ते पद कधीच मान्य केलेले नव्हते. मृत्यूपूर्वी बाजीरावाने मृत्युपत्र करून आपली सर्व मालमत्ता आपले दत्तकपुत्र धोंडोपंत नाना अथवा नानासाहेब यास दिली होती कंपनीने खासगी मालमत्तेपुरते दत्तकपत्रास मान्यता दिली होती. परंतु बाजीरावाची नवत नेमणूक त्याला कंपनीने दिली नाही किंवा पेशवेपदाचा इतमाम आणि कंपनीच्या मुलकी व फौजदारी अधिकार न चालण्याची सवलत कंपनीने त्याला दिली नाही. बिठूर गावापुरती जहागीर त्याला मिळाली परंतु त्या जहागिरीतील स्वतः नानासाहेब अथवा बाजीरावाच्या कुटुंबातील इतर मंडळी व आश्रित यांचेवर ब्रिटिश कोर्टाचा अधिकार चालेल असे ठरविण्यात आले. या घटनांचा पुढे १८५७ मध्ये झालेल्या संघर्षाशी फार जवळचा संबंध होता; त्याचे वर्णन पुढे येईल.

(२) शिवाजी व त्याचे वंशज

शिवाजीचा वंशवेल

शहाजी

(१५९४-१६६४)

शिवाजी

(१६२७ ते १६८० : छत्रपती म्हणून राज्याभिषेक १६७४)

संभाजी (येसूबाई)

१६५७ ते १६८९

राज्याभिषेक १६८०

शाहुजी

१६८२ ते १७४९

राज्याभिषेक १७०८

राजाराम (ताराबाई)

१६७० ते १७००

राज्याभिषेक १६८९

दुसरा शिवाजी

१६९६ ते १७२७

राज्याभिषेक १७००

राज्य शाहूने घेतले १७०८

रामराजा १७२७ ते १७७७

राज्याभिषेक १७५०

दुसरा शाहू १७६३-१८०८

राज्याभिषेक १७७७

प्रतापसिंह
१७९३ ते १८४७
राज्याभिषेक १८०८*
ब्रिटिशांनी राज्यावरून बडतर्फ

शहाजी अप्पासाहेब
१८०५ ते १८४८
राज्याभिषेक १८३९
[औरस संतती नसल्यामुळे
सातारा राज्य खालसा
झाले]

शिवाजी

पेशव्यांचा इतिहास हा मराठ्यांच्या इतिहासाचा भाग असून हा इतिहास वस्तुतः शिवाजीपासूनच सुरू होतो. शिवाजीच्या १६२७ च्या जन्म-काळी दिल्लीचे तख्त जहांगिराकडून शहाजहानकडे जाण्याच्या मार्गावर होते. शहाजहानने आपली राजधानी आग्रा येथे नेली. त्या काळात मोगल साम्राज्य चढत्या मार्गावर असून सर्व उत्तर भारत आणि काबूल कंदाहार त्या साम्राज्यात मोडत असे. परंतु दक्षिणेत मात्र बादशहाचा शिरकाव झालेला नव्हता व त्याचे स्वामित्व पूर्णपणे कोणी मानीत नव्हते.

शिवाजीचा बाप शहाजी हा मूळ अहमदनगर राज्यातील एक शिपाईगडी होता. हळुहळू आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर त्याने अहमदनगरच्या अधि-पत्याखाली पुण्याच्या आजुबाजूस मोठी जहागीर मिळविली. १६३६ मध्ये शहाजहानबादशहाने अहमदनगर राज्य बुडविले तेव्हा शाहू विजापूरच्या नोकरीत गेला. येथेही त्याने चांगलेच नाव कमावून पुण्याच्या जहागिरीबरोबरच कर्नाटकात मोठी जहागीर मिळविली. शहाजीने आपल्या दुसऱ्या बायकोसह

* १८१७ मध्ये हा बाजीरावाबरोबर ब्रिटिशांविरुद्ध लढला आणि फेब्रुवारी १८१८ मध्ये ब्रिटिशांच्या हाती पडला. त्याला ब्रिटिशांनी १८१८ एप्रिलमध्ये सातत्याच्या गादीवर बसवून बाजीरावाला शरण येण्यास भाग पाडले.

कर्नाटकातच कायम राहण्याचे ठरविले. शिवाजीला त्याच्या मातुःश्रीबरोबर पुण्याच्या जहागिरीत एका कार्यक्षम पालकाच्या देखरेखीखाली ठेवण्यात आले.

शिवाजीने पुण्याभोवतीच्या शहाजीच्या लहानशा जहागिरीपासून आपली कारकीर्द सुरू केली. सन १६४६ मध्ये आपल्या बापाला न विचारता त्याने विजापूरच्या मुलखावर स्वाऱ्या करण्यास सुरवात करून कित्येक किल्ले काबीज केले व काही नवीन बांधले. त्यावेळी शिवाजी अजून बालवयातच होता. लौकरच त्याच्या राज्याचा विस्तार होऊन कित्येक किल्यांमुळे त्या राज्याचे संरक्षण होऊ शकले. शहाजीची शिवाजीस फूस असल्याचा संशय आल्यामुळे विजापूरच्या दरबारी शहाजीला चार वर्षे तुरुंगात डांबून ठेवण्यात आले. शहाजीने शहाजहान बादशहाशी संधान बांधले हे कळल्यामुळे भिऊन विजापूरच्या अली अदिलशहाने शहाजीची मुक्तता करून त्याची कर्नाटकातील जहागीर त्याला परत दिली.

शिवाजीने दक्षिणेतील पुष्कळ मुलुख जिंकला त्यामुळे शहाजहान बादशहाचा दक्षिणेतील सुभेदार औरंगझेब याच्याशी त्याचा १६५७ मध्ये संघर्ष सुरू झाला. औरंगझेबाकडे त्याकाळी अहमदनगर, खानदेश, वऱ्हाड आणि तेलंगण हे चार जिल्हे होते. १६५९ मध्ये शहाजहान अजारी पडल्यामुळे औरंगझेब आग्रा येथे परत गेला. ही संधी साधून विजापूरच्या सुलतानाने अफजलखानाच्या हाताखाली मोठे सैन्य देऊन त्याला शिवाजीला जिवंत अथवा मृत पकडून आणण्याकरिता पाठविले. त्यानंतर शिवाजी आणि अफजलखान यांच्यामधील प्रख्यात लढत झाली तीत अफजलखान मारला गेला.

पुढच्यावर्षी औरंगझेबाचा दक्षिणेतील सुभेदार शाईस्ताखान याचे प्रकरण उद्भवले. शाईस्ताखानाला प्रथम काही जय मिळून त्याने पुणे काबीज केले. येथे रात्रीचे वेळी शिवाजीने शाईस्ताखानाच्या राहत्या वाड्यावरच हल्ला केला. त्याची तीन बोटे छाटली गेली व मुलगा मारला गेला; इतरही पुष्कळ लोक मारले गेले. त्याचे दैव म्हणूनच तो जिवानिशी निसटला.

शाईस्ताखानाला बडतर्फ करण्यात येऊन त्याच्याजागी बादशहाचा मुलगा मुअझिम याची नेमणूक झाली. पुढे त्याच्या मदतीसाठी प्रख्यात सेनापती आणि मुत्सद्दी जयपूरचा जयसिंग याला औरंगझेबाने पाठविले. या जबरदस्त सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही असे पाहून शिवाजीने सन १६६५ मध्ये तह करून कित्येक किल्ले आणि विस्तृत मुलुख मोगलांच्या स्वाधीन केला. या

तहातील अटींचे पालन शिवाजीने प्रामाणिकपणे केले आणि ९००० सैन्यानिशी विजापुरावरील स्वारीत तो बादशाही सैन्याबरोबर सामील झाला, या त्याच्या कर्तबगारीवर खूष होऊन औरंगझेबाने त्याला खास खलिता पाठवून शाबासकी दिली आणि उंची पोषाक आणि रत्नजडित कटचार नजर दिली.

राजा जयसिंगाच्या सल्यावरून शिवाजी आग्रा येथे औरंगझेबास समक्ष भेटण्यासाठी गेला. तेथे त्याच्या कल्पनेपेक्षा निराळ्याच घटना घडल्या. औरंगझेबाची मर्जी खप्पा होऊन त्याने शिवाजीस कैदेत ठेवले. या कैदेतून शिवाजीने आपली मोठ्या युक्तीने सुटका करून घेतली. हा प्रसंग इतिहासात फार प्रख्यात आहे. नऊ महिन्यांच्या गैरहजेरीनंतर अनेक संकटांना तोंड देऊन डिसेंबर १६६६ मध्ये शिवाजी स्वगृही परतला.

परत आल्यानंतर तीन वर्षे पर्यंत शिवाजीने मोगलांविरुद्ध काही गडबड केली नाही. आपल्या राज्याची मजबुती आणि कारभाराची व्यवस्था करण्यात त्याने ही वर्षे घालविली. औरंगझेबाकडून त्याला राजा ही पदवी आणि वऱ्हाड प्रांतात जहागीर मिळाली. सन १६७० मध्ये दोन्ही पक्षात पुन्हा संघर्ष उत्पन्न झाला. त्याच्या कारणांचे वर्णन करण्याची येथे जरूरी नाही; मात्र त्या वेळी शिवाजीने आपले गेलेले सर्व किल्ले व मुलुख परत मिळविले.

या वेळेपर्यंत शिवाजी राजे प्रबळ होऊन त्यांनी स्वतःला 'छत्रपती' पद धारण करून आपले सार्वभौम राज्य जाहीर केले. १६७४ च्या जून मध्ये त्याला राज्याभिषेक झाला. या गोष्टीमुळे लोकांवर फार परिणाम झाला आणि छत्रपती शिवाजीभोवती मराठी राज्यांतील विविध शक्ती एकवटल्या व त्यांच्या राजनिष्ठेला भक्कम अधिष्ठान प्राप्त झाले. राज्याभिषेकसमयी मुख्य पुरोहित गागाभट्ट होते; असे म्हणतात की राज्याभिषेक करून घेण्याची कल्पना गागाभट्टाचीच होती. त्याचे म्हणणे असे की "शिवाजीने चार बादशाह्या पादाक्रांत केल्या, त्याच्याजवळ घोडदळ आणि सैन्य होते या शिवाय अनेक तटबंद्या आणि किल्ले होते परंतु सिंहासन नव्हते म्हणून मराठा राज्याचे छत्रपतीपद घेऊन राज्याभिषेक करून घ्यावा."

राज्याभिषेक समारंभ मोठ्या इतमामाचा आणि थाटाचा झाला. त्या करिता ५०,००० ब्राह्मण जमले होते. या शिवाय साधु संन्यासी व इतर कित्येक मंडळी जमली होती. त्यांची चार महिने भोजन, राहण्याची व्यवस्था केली होती. शेवटी दागिने कपडे द्रव्य यांची दाने करण्यात आली. अष्ट प्रधानांपैकी

प्रत्येकाला रोख ३॥ लक्ष रुपये, उंची भरजरी पोषाक, एक हत्ती आणि एक घोडा देण्यात आला. एकूण खर्च ५ कोट रुपयांच्या घरात गेला.

ईस्ट इंडिया कंपनीचे वकील या समारंभास हजर होते; त्यांना सन्मानाने वागविण्यात आले. समारंभाच्या थाटाचा त्यांच्यावर फार परिणाम झाला.

शिवाजीने राजमुकुटाचा स्वीकार केल्यानंतर त्याला अभिषिक्त राजाचे सर्व अधिकार प्राप्त झाले. त्याचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे प्रस्थापित होऊन राज्याधिकारी या नात्याने त्याच्या शब्दाला महत्त्व प्राप्त झाले. राज्याभिषेकानंतर त्याने कारभारासंबंधी धोरण जाहीर करून प्रजेला त्वरित आणि निःपक्षपाती न्याय मिळेल, परंपरेप्रमाणे चालत आलेल्या गोष्टी अबाधित राहिल्यामुळे शास्ता आणि शासित प्रजा यावर ईश्वरकृपा सतत होत राहील अशी घोषणाही त्याने केली.

शिवाजीच्या जीवनात अनेक धाडसाच्या आणि अद्भुत गोष्टी घडल्या; इतक्या की वाचणाऱ्याला त्याचे चरित्र हे एकाद्या कादंबरीसारखे मनोवेधक वाटते; प्रत्यक्ष इतिहास असेल असे वाटतही नाही. आपले सर्व जीवित त्याने आपले राज्य वाढविणे आणि भक्कम करणे यातच व्यतीत केले. या राज्याची कायम आणि पायाशुद्ध बांधणी करण्यास त्याला सवडच मिळाली नाही. त्याने जिकलेले प्रदेश दूरवर पसरलेले असून त्यापैकी काही भागात त्याने फक्त चौथाईचाच अंमल बसविला होता. म्हणजे त्या प्रदेशात त्याचा प्रत्यक्ष अंमल नसून स्थानिक राजांच्याकडून चौथाई वसूल करण्याचा हक्क त्याने प्रस्थापित केला होता. यामुळे त्याच्या राज्याची सीमा नेहमी कमी-जास्त होत असे. या राज्यात पुण्याच्या आजुबाजूचा मुलूख आणि पश्चिम किनाऱ्यावरील भाग यांचा अंतर्भाव असून त्यात २४० किल्ले होते. त्यापैकी १११ किल्ले त्याने स्वतः बांधलेले होते. त्याच्या राज्याचा वसूल, चौथाईचे उत्पन्न मिळून सुमारे ७ कोटी रुपये असला तरी प्रत्यक्षात एवढा वसूल होत नसे. याशिवाय त्याने अगणित संपत्ती आणि इतर मौल्यवान जिन्नस जमविले होते पण त्यांची नक्की किंमत सांगणे शक्य नाही.

शिवाजीची कारकीर्द जवळजवळ सर्व स्वाऱ्या आणि संरक्षक युद्धात गेली असली आणि त्याकरिता त्याला पुष्कळ द्रव्य जमा करावे लागले असले तरी त्याने राज्यकारभाराची जी तत्त्वे आपल्या अधिकाऱ्यांना घालून दिली होती त्यावरून त्याची अफाट बुद्धिमत्ता दिसून येते. या तत्त्वांपैकी काहींचाच उल्लेख येथे केला आहे :-

(अ) सरकारी नोकरीच्या मोबदल्यात रोख पगारच दिला जाई. जमीन इनाम कधी दिली नाही. याला एकच अपवाद तो म्हणजे हिंदू आणि मुसलमान यांची देवळे व इतर पवित्र स्थाने यासंबंधी शिवाजीचा दंडक अगदी स्पष्ट होता. खुद्द आपल्या जावयालाही त्याने केलेल्या कामगिरीबद्दल जहागीर दिली नाही. जावयाला लिहिलेल्या पत्रात शिवाजी लिहितो “ आपले मराठा राज्य कोणालाही जमीनीची जहागीर देत नाही. परंतु तुम्ही केलेल्या चांगल्या कामगिरीबद्दल आणि आमचा तुमच्या घराण्याशी झालेला नात्याचा संबंध लक्षात घेऊन आम्ही आमच्या लाडक्या राजकुंवर या लेकीला जेव्हा मुलगा होईल तेव्हा त्याला दाभोळची देशमुखी देऊ. ”

(ब) राज्यातील अधिकारी नेमताना लायकी ही एकच गोष्ट लक्षात घेतली जाई. वंशपरंपरा नेमणुका शिवाजीने कधी केल्या नाहीत. (हे तत्त्व शिवाजीच्या वंशजांनी काही काळ पाळले परंतु पुढे फक्त पेशव्यांचे बाबतीत अपवाद करण्यात आला; कारण पहिला व दुसरा पेशवा हे अत्यंत कर्तबगार निघून त्यांनी गादीची उत्तम सेवा केली).

(क) सरकारी वसूल जमीनदारामार्फत होत नसे. प्रत्यक्ष सरकारी यंत्रणाच वसूल करी.

(ड) सरकारी नोकरीत सर्व जातींना समान संधी असे.

(इ) दरवर्षीच्या अंदाजपत्रकाची मांडणी अशी असे की दरसाल काहीतरी शिल्लक राहिलीच पाहिजे.

शिवाजीने आपले सैन्य, आरमार, सैनिकी यंत्रणा, तसेच शिपायांच्या वागणुकी संबंधीचे नियम, युद्धनीती, किल्ले बांधणे वगैरे अनेक राजशास्त्र-विषयक केलेल्या गोष्टींबद्दल वर्णन करणे जागेच्या अभावी शक्य नाही. एवढे म्हटले म्हणजे पुरे की, शिवाजी जातीने प्रत्येक बारीक सारीक गोष्ट पाहत असे आणि प्रत्येक कामाकरिता तपशीलवार हुकूम देत असे. अशी प्रत्येक गोष्टीची काळजी घेत असता स्वतःचा बडेजाव आणि भपका यांचा त्याला तिटकारा असे. “ शिवाजी स्वारीवर निघाला म्हणजे त्याचे डेरे अगदी साधे असत; त्यात स्त्रियांना मज्जाव असे. कोणतेही अवजड सामान बरोबर नसे. फक्त साध्या जाड्याभरड्या कापडाचे लहानसे दोन तंबूच असत. एक स्वतःकरिता आणि एक आपल्या मुख्य प्रधानाकरिता असे ” असे वर्णन १६८८ च्या जुलै महिन्यात त्याच्या स्वारीला भेट दिलेल्या एका फ्रेंच वकिलाने केले आहे.

शिवाजीचे व्यक्तिमत्व आकर्षक असून तो अत्यंत कर्तबगार होता. विलक्षण लोकनेता, युद्धकुशल सेनानी, युद्धातील डावपेचात निष्णात, राज्यकारभाराला जरूर असलेले दूरदर्शित्व आणि चाणाक्षपणा, उज्जल देशभक्ती आणि यासर्व गुणांवर कळस म्हणून ईश्वरभक्ती आणि शुद्ध चारित्र्य हे गुण त्याच्या ठिकाणी प्रकर्षाने दिसतात.

समकालिनांच्या मानाने त्याची दृष्टी फार विस्तृत होती. “नेपोलियन-प्रमाणे शिवाजी त्या काळी फार मोठा संघटनाकुशल असून त्याने अनेक नवीन नवीन संस्था निर्माण केल्या. या संस्थांचा विशेष अभ्यास करावा लागेल कारण त्या काळातील मुसलमानी अमलाखाली अशा काहीही संस्था नसून त्यांच्या निर्मितीबद्दलच्या सर्व कल्पना त्याच्या स्वतःच्या असून त्यांच्या निर्मितीमध्ये त्याचा जो विशाल दृष्टिकोन दिसून येतो तो डोळ्यात भरण्यासारखा आहे” (न्या. मू. रानडे यांचे मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय). शिवाजीने राज्यकारभारासाठी मंत्रिमंडळ बनविले त्यात आठ प्रधान असून त्या संस्थेला ‘अष्टप्रधान’ असे नाव होते. त्या प्रधानांची संस्कृत आणि पर्शियन नावे व त्यांची कार्ये खाली दिली आहेत.

- (१) पेशवा अथवा मुख्य प्रधान — राजाच्या खालोखाल मुलकी आणि लष्करी अधिकार असलेला प्रधान
- (२) मुजुमदार अथवा अमात्य : महसूल मंत्री
- (३) सुरनीस अथवा सचिव : अर्थ मंत्री
- (४) वाकनविस अथवा मंत्री मुख्यसचिव, गृहमंत्री आणि राज्याचा सल्लागार
- (५) सर नौबत अथवा सेनापती : सैन्याचा मुख्य
- (६) डबीर अथवा सुमंत : परराष्ट्रखात्याचा मंत्री
- (७) न्यायाधीश : मुख्य न्यायाधिकारी
- (८) पंडितराव : धर्मकारण मंत्री

पहिल्या चौघांचे स्थान सिंहासनाच्या थोडे खाली उजव्या बाजूस आणि पुढच्या चौघांचे स्थान डाव्या बाजूस असे. पेशव्यांचे वेतन सालिना सुमारे ५२००० रुपये, महसूल मंत्र्याचे वेतन दरसाल ४२००० रुपये व बाकीच्या सहा जणांचे वेतन सुमारे ३५००० असे.

या प्रत्येक मंत्र्याची कर्तव्ये ठरलेली असत परंतु त्या काळातील राजांच्या प्रमाणे महत्त्वाच्या बाबतीत शेवटचा अधिकार खुद्द शिवाजीचाच असे. कित्येक

वेळा मंत्र्याच्या निर्णयाविरुद्ध शिवाजी निकाल देई. जेव्हा शिवाजी स्वारीवर असे तेव्हाच दैनंदिन कारभारात पेशव्याला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असे.

शिवाजीची प्रवृत्ती अत्यंत धार्मिक असली तरी त्या प्रवृत्तीत धर्माधिता मुळीच नव्हती. त्यामुळे त्याला मोठे दैवी अधिष्ठान मिळाले होते. या प्रवृत्ती-मुळेच त्याने कोठेही अत्याचार केले नाहीत. एरव्ही त्या काळी सर्व योध्यांनी आणि जेत्यांनी जगभर अत्याचार केल्याची उदाहरणे आहेत. जय मिळाला असता फुशारून जाऊन शिपायांनी स्त्रिया आणि पूजाक्षेत्रे यावर कोणताही अत्याचार करता कामा नये अशी त्याची सक्त ताकीद असे. मग ते पूजा-स्थान कोणत्याही धर्माचे असो त्याला सारखेच संरक्षण मिळे. त्या काळी आजच्यासारखी जिनीव्हा संविधाने नव्हती; पराभूत शत्रूवर सर्व प्रकारचे अत्याचार होत असत; परंतु शिवाजीने ही गोष्ट कधीही होऊ दिली नाही. त्याने आपल्या बंदीत सापडलेल्या स्त्रिया व मुलांना ज्या तऱ्हेने वागविले त्या-बद्दल त्याच्या मुसलमान शत्रूंनीही कबूली दिली आहे. खाजगी जीवनात त्याचे-कडून कधीही अपप्रकार झाले नाहीत या बाबतीत त्याचे त्याच्या शत्रूंनी म्हणजे औरंगजेबाशी साम्य आहे.

शिवाजीचे अंगी धार्मिक सहिष्णुता असल्यामुळे तो स्वतः जरी वैदिक धर्माभिमाना होता तरी तो परधर्माला योग्य तो मान देई. त्याच्या कारकीर्दीत एकही मशीद उध्वस्त करण्यात आली नाही. स्वारीमध्ये कुराणाची प्रत हाती पडली तर ती तो मोठ्या सन्मानाने मूळ मालकाला परत करी. कित्येक मुसल-मानी पूजास्थानांना त्याने देणग्या दिलेल्या आहेत. त्याच्या राज्यात कित्येक मुसलमानही अधिकाराच्या जागेवर नेमले गेले होते. त्याच्या खाजगत नोकर-वर्गातही कित्येक मुसलमान नेमले जात. हिरोजी फर्जद हा त्याच्या खाजग-तीतील विश्वासू सेवक होता. या हिरोजीने शिवाजीला औरंगजेबाच्या कैदेतून सुटण्याकामी फार मोठी कामगिरी केली. औरंगजेबाच्या कचाट्यातून शिवाजी सुखरूप बाहेर पडेपर्यंत हिरोजी त्याच्या बिछान्यावर त्याचे सोंग घेऊन पडला होता; अशा प्रकारे आपला स्वतःचा जीव त्याने धोक्यात घातला होता. या वेळी तो पकडला गेला असता तर पळून जाणाऱ्या कटातील साथीदार म्हणून त्याला हाल हाल करून मारण्यात आले असते. परंतु युवतीने काही तासा-नंतर तोही निसटला.

हिंदी राष्ट्रीय इतिहासात शिवाजीची मोठी कामगिरी म्हणजे त्याने मराठ्यांमध्ये नवीन स्फूर्ती उत्पन्न केली आणि या स्फूर्तीच्या जोरावरच पुढे पेशव्यांनी सुमारे शंभर वर्षेपर्यंत अखिल भारतावर एकछत्री अंमल बसविला.

५३ व्या वर्षी सन १६८० मध्ये शिवाजीला मृत्यु आला त्यावेळी आपला वारस कोण असावा हे त्याने ठरविले नव्हते. त्याच्या पश्चात संभाजी व राजाराम असे दोन मुलगे होते. या दोन्ही मुलांमध्ये वडिलांचे गुण नसल्यामुळे मराठी राज्याचे पाऊल शिवाजीच्या मृत्यूनंतर मागे पडले. शेवटी संभाजी गादीवर आला व त्याला छत्रपती म्हणून राज्यभिषेक झाला. त्याच्या कारभारात अनेक दोष होते आणि शिवाजीच्या पदरी ज्यांनी नाव कमावले अशा कित्येक सरदारांचे त्याचेशी पटेनासे झाले. कित्येक वेळा कारण नसता त्याने त्या सरदारांचा पाणउतारा केला; त्यामुळे राज्यात बेदिली माजली. मराठी राज्य बुडविण्याची व सर्व दक्षिणप्रांतावर आपले राज्य प्रस्थापित करण्याची संधी शिवाजीच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबाने साधली. या कामाकरिता तो स्वतः दक्षिणेत उतरला. पुढे संभाजी त्याच्या कैदेत पडला तेव्हा त्याचा त्याने अत्यंत हालहाल करून वध केला. त्यानंतर संभाजीची पत्नी आणि मुलगाही त्याच्या कचाट्यात सापडले; त्यांना त्याने आपल्या दक्षिणच्या स्वारीत सतत जवळ बाळगिले.

संभाजी

शिवाजीचा १६८० मध्ये मृत्यू झाला त्यावेळी त्याने आपल्या गादीवर कोण बसवावे याबद्दल काही निर्यय केलेला नव्हता हे मागे सांगितलेच आहे. त्याच्या दोन मुलांपैकी थोरला संभाजी २२ वर्षांचा आणि धाकटा राजाराम १० वर्षांचा होता. नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे म्हणजे थोरला संभाजीच गादीवर यावयाचा परंतु शिवाजीच्या मृत्यूपूर्वीच त्याची संभाजीवर फारच इतराजी झाली होती. त्यामुळे जरा गोंधळ उत्पन्न झाला होता. शिवाजीचा त्याच्यावरील विश्वास पार उडाला होता इतकेच नव्हे तर राजधानीपासून दूर एका किल्यात त्याला कैदेत ठेवण्यात आले होते. शिवाजीचा काळ झाला तेव्हा तो राजधानी रायगड येथेच होता; त्यावेळी त्याचेजवळ धाकटा मुलगा राजाराम व त्याची आई सोयराबाई एवढेच होते. राजारामावर शिवाजीची मर्जी होती. आणि सावत्र मुलगा थोरला संभाजी याला राज्य मिळू नये; आपल्या मुलालाच गादीवर बसवावे अशी कारस्थाने सोयराबाईने चालू केली होती. शिवाजीच्या मृत्यूची संधी तिला मिळून तिने शिवाजीच्या विश्वासातील खासगी कारभाऱ्यांच्या मदतीने सुतक फिटल्या बरोबर राजारामालाच गादीवर बसविले.

मध्यंतरी कारागृहात संभाजीला आपल्या वडिलांच्या मृत्यूची आणि राजाराम गादीवर बसल्याची बातमी कळली. संभाजीने तुरुंगातून सुटका करून

घेऊन आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या मदतीने २०,००० फौज गोळा करून तो रायगडावर चालून आला. त्याला काहीही प्रतिकार झाला नाही आणि १६८० च्या जूनमध्ये त्याने रायगड काबीज केला. लगेच पुढच्या महिन्यात त्याने छत्रपतीपदाचा स्वीकार केला. आणि राजाराम व सोयराबाई यांना कैद केले. खुद्द राज्याभिषेक समारंभ मात्र १६८१ च्या जानेवारी महिन्यात झाला.

राज्याभिषेक समारंभानंतर थोड्याच महिन्यात औरंगजेबाचा मुलगा अकबर, बापाविरुद्ध बंड उभारून संभाजीकडे आला. अकबरावर औरंगजेबाची फार माया होती; त्याला १६७९ मध्ये राजपुतान्यातील राज्यावर स्वारी करिता पाठविण्यात आले होते. त्यात त्याला यश मिळू शकले नाही, रजपूत राजे अधिक प्रबळ ठरून राजपुत्राला कित्येक संकटांना तोंड द्यावे लागून त्याची हानीही पुष्कळच झाली. त्यामुळे नाइलाज होऊन त्याने रजपुतांशी संधी करून त्या संधीला बादशहाची संमती मागितली. त्यामुळे औरंगजेबाला फार राग येऊन त्याने अकबराला कडक शब्दात पत्र लिहून त्याची निर्भर्त्सना केली. त्याचा परिणाम म्हणून अकबराने बापाविरुद्ध बंड पुकारले. प्रख्यात दुर्गादासाने अकबराची बाजू घेतली आणि १६८१ च्या जानेवारीमध्ये स्वतःच्या नावाची बादशहा म्हणून द्वाही फिरविली. यावेळी औरंगजेबाची स्थिती फार कठिण होती कारण शूर व पराक्रमी रजपूत सैन्य घेऊन अकबर राजधानीवर चालून आला होता व औरंगजेब पकडला जाण्याची भीती उत्पन्न झाली होती. औरंगजेबाने विशेष तयारी करून आलेल्या संकटाला तोंड देण्याचे ठरवून शेवटी अकबराचा पराभव केला. त्यामुळे पळून जाण्यास दुसरी वाटच नसल्याने अकबर आणि दुर्गादास दक्षिणेकडे आले.

याप्रमाणे अकबर संभाजीच्या आश्रयाला आला. म्हणजे औरंगजेबाच्या कट्ट्या शत्रूच्या मुलाच्या आश्रयार्थ त्याचा स्वतःचाच मुलगा आला. संभाजी आणि अकबर यांनी औरंगजेबाचा पाडाव करण्याचे बेत आखले त्यावेळचे म्हणजे ९ जून १६८१ चे अकबराने संभाजीस लिहिलेले पत्र उपलब्ध असून ते विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे. तो म्हणतो :-

“तत्तावर बसल्यापासून हिंदूंचा निःपात करण्याचा चंग माझ्या वडिलानी बांधलेला आहे. रजपुतांविरुद्ध युद्ध करण्याला या शिवाय दुसरे कोणतेही कारण नाही. ईश्वराचे घरी त्याची सर्व लेकरे सारखीच असून राजाने सर्वांचे सारखेच संरक्षण केले पाहिजे असे असता माझ्या वडिलानी ही कारवाई चालविली आहे त्यामुळे त्याच्या राज्याला धोका आहे हे लक्षात

येऊन मी त्याला विरोध करण्याचे ठरविले आहे. म्हणून मी तुमच्या आश्रयार्थ येत आहे; कारण तुमचे राज्य मोगल सम्राटाच्या कक्षेबाहेर आहे. मजबरोबर पराक्रमी दुर्गादास राठोड हा येत आहे. माझ्या वडिलांना तख्तावरून दूर करण्यात यश मिळाले तर मी नावापुरता मालक राहून सर्व कारभार तुमचेकडे सुपूर्त करीन. आपण दोघे पूर्ण सहकार्य करून बादशहाला तख्तावरून खाली ओढू. या पेक्षा अधिक भेटी अंती.”

हे प्रकरण येथेच सोडून, मध्यंतरी संभाजीने गादीवर येण्यासाठी काय काय केले त्याचे वर्णन थोडक्यात करू. बापाच्या वेळेपासून संभाजी सर्व लोकांना अनेक कारणांनी आवडत नसे. त्यामुळे त्याला राज्य कारभारात फार अडचणी आल्या व त्याचे हुकूम अंमलात येणे ही गोष्ट दुस्तर होऊन बसली. राज्यकारभारासंबंधी त्याला सल्ला मसलत देण्यास कोणी मातबर मनुष्य तयार नसे. त्यातच १६८१ ऑगस्ट मध्ये त्याला विषप्रयोग करण्याचा एक फसलेला कट उघडकीस आला. त्यामुळे त्या कटात सामील असलेल्या सर्वांना त्याने मारून टाकले; त्यांत त्याची सावत्र आई सोयराबाई हिलाही मारण्यात आले. इतकेच नव्हे तर सोयराबाईच्या बापाच्या बाजूच्या सर्व लोकांना त्याने निर्दयपणे मारून टाकले. आगस्ट ते आक्टोबर १६८१ पर्यंत म्हणजे तीन महिने संभाजी या सूडाच्या कृत्यात गुंतला होता व त्या काळात त्याने अनेक क्रूर कृत्ये केली. त्याचे भोवतीचे प्रत्येकाबद्दल त्याला संशय वाटे, त्यामुळे त्याचे जवळचे नोकरचाकर व इतर मंडळी मनातून त्याच्यावर जळफळत आणि त्याच्यासंबंधी कोणालाही आपलेपणा वाटत नसे. विषप्रयोग करण्याच्या कटामुळे त्याचा क्रोधाग्नी फार भडकला आणि त्याचा आपल्या मनावर बिलकुल ताबा राहिला नाही. याच मानसिक स्थितीत असताना तो औरंगजेबाच्या तावडीत सापडला आणि औरंगजेबाने १६८९ मध्ये अत्यंत हालहाल करून त्याचा शेवटी अपमानास्पद वध केला.

वडिलांच्या वेळेच्या कर्तबगार अधिकाऱ्यांवर विश्वास नसल्यामुळे त्याला कारभारात मदत करण्यास कोणीही मिळू शकले नाही. शेवटी त्याला संस्कृत शिकविण्यासाठी ठेविलेला उत्तर हिंदुस्थानी कवी कलश हाच त्याचा सल्लागार ठरला. हा कवी कलश विद्वान कवी होता तरी त्याला राज्यशास्त्र आणि मराठ्यांच्याबद्दल काही माहिती नव्हती. याचा परिणाम व्हायचाच तोच झाला. नालायक राजा आणि त्यापेक्षाही नालायक मंत्री असल्यामुळे कारभार अत्यंत बेशिस्तीचा बनला.

राजपुत्र अकबर आणि छत्रपती संभाजी यांचे बादशहावर हल्ला करण्याचे बेत चालू असता औरंगजेबही स्वस्थ बसला नव्हता. त्याला सर्व भारत आपल्या अंमलाखाली आणण्याची स्वप्ने पडत होती. हे करण्यासाठी त्याला दक्षिणेवर आपले राज्य स्थापन करायला पाहिजे होते. हा भाग त्याच्या पूर्वजांनाही जिंकता आला नव्हता. शिवाजी मृत्यू पावल्यामुळे आता आपणास दक्षिण जिंकता येईल अशी औरंगजेबाला खात्री वाटू लागली होती. ही त्याची सुख-स्वप्ने चालू असताच त्याचा मुलगा अकबर हा संभाजीला जाऊन मिळाला आणि राज्य बळकावण्याचा प्रयत्न करू लागला होता त्याचा वर उल्लेख आलाच आहे. याप्रमाणे परिस्थिती असताना औरंगजेबाने आपला दुसरा मुलगा अझमशहा याच्या हाताखाली सैन्य पाठवून मागोमाग सप्टेंबर १६८१ च्या सप्टेंबर मध्ये आपणही दक्षिणेत उतरून पुढच्या मार्च मध्ये औरंगाबाद येथे मुक्काम करून राहिला. सुरवातीस त्याला पुष्कळ अडचणी आल्या आणि एकदा तर मराठ्यांचे हातून आपला पराभव होईल की काय अशी त्याला भीती उत्पन्न झाली होती. त्याचे सैन्यातही भीतीचे वातावरण पसरले असून त्याच्या सेनापतींना मराठ्यांचा हल्ला केव्हा होईल याची धास्ती वाटे. काही-काळ काय करावे व या चक्रव्यहातून आपण कसे बाहेर पडू याचीच त्याला काळजी वाटू लागली. परंतु शेवटी त्याला धीर वाटू लागून आपल्या सेनापती-मध्येही त्याने जरा धडाडी उत्पन्न केली. यावेळी त्याने एकाबाजूस मराठ्यांशी व दुसऱ्या बाजूस बिजापूर आणि गोवळकोंडा या दोन राज्यांशी युद्ध सुरू केले.

मध्यंतरी अकबराला आढळून आले की त्याने ज्याचा आश्रय घेतला तो संभाजी आपल्या बापापेक्षा अगदी निराळा असून अगदी चंचल आणि मद्यपी आहे. आपण आपल्या बापाच्या तावडीत सापडलो तर आपली काय दशा होईल याची त्याने धास्ती घेतली. त्यामुळे सर्व गोष्टींचा नाद सोडून तो इराणात १६८८ साली निघून गेला. तेथे १७०४ मध्ये निराश स्थितीत मृत्यू पावला. औरंगजेबाने त्याला अनेक पत्रे पाठवून परत बोलावले आणि माफी करण्याचेही कबूल केले होते परंतु त्या दुर्दैवी राजपुत्राने वनवास पत्करला कारण त्याला आपल्या बापाबद्दल आदर अथवा प्रेम कधीच वाटले नाही. आपले स्नेही व बहिणीच्या विनंतीचाही या बाबतीत त्याने अव्हेरच केला.

अकबर एका ब्रिटिश आगबोटीत बसून राजापुत्राहून इराणातील इस्पहानला जाण्याकरिता १६८७ च्या फेब्रुवारी मध्ये निघाला तेव्हा दुर्गादासला काही आशाच राहिली नाही म्हणून तो जोधपुरास परत गेला. त्याने आपलेबरोबर अकबराचा

मुलगा बुलंद अकबर आणि मुलगी शफीयतउन्निसा यांना बरोबर नेले. रजपुतांची संघटना करीत असतानासुद्धा दुर्गादासने या राजपुत्र आणि राजपुत्रीची अत्यंत काळजीने व मनःपूर्वक जोपासना केली. आपल्या हाती तो एक विश्वस्त निधी आहे असेच त्याने मानले. त्यांना मुसलमान धर्मतत्त्वे शिकविण्यासाठी एका मुसलमान तत्त्वज्ञाची त्याने नेमणूक केली होती.

अकबर देश सोडून गेल्याचे औरंगजेबाला समजल्यानंतर सन १६९६ मध्ये त्याने दुर्गादासाशी समझोता घडून आणला. दुर्गादासाने बादशहाची ब्रह्मपुरी येथे भेट घेऊन शफीयतउन्निसा राजकुमारी त्याच्या हवाली केली. आजोबा औरंगजेब आणि नात शफीयतउन्निसा यांच्या संवादाची इतिहासात नोंद आहे.

“औरंगजेब:- हिंदूंच्या सहवासात सतत राहिल्यामुळे तुला आपल्या धर्माचे काहीही ज्ञान नसेल. तू ताबडतोब कुराणाचा अभ्यास सुरू कर.

“शफीयत:- आजोबा आपली कल्पना चुकीची आहे. पूज्य दुर्गादासाने माझे संगोपन तर केलेच शिवाय मला आपल्या धर्माचे ज्ञान व्हावे म्हणून त्याने एका मुस्लिम स्त्रीची नेमणूक केली होती. मला सर्व कुराण पाठ येते.

“औरंगजेब:- धन्य आहे त्या दुर्गादासाची ! सांग मी त्याला काय बक्षीस देऊ ?

शफीयत:- ईश्वरदासाला विचारा ! तो तुम्हास सर्व सांगेल.

पुढे राजपुत्र बुलंद अकबर यासही बादशहाकडे पोचते करण्यात आले. औरंगजेगाच्या मृत्यूनंतरही कित्येक वर्षे दुर्गादास जिवंत होता. त्याचा राजपुतान्यात मोठा लौकिक असून शौर्य आणि रजपुतांची संघटना उभारण्यात त्याचे नाव घेतले जाते. औरंगजेबानंतर तब्बतावर आलेल्या बादशहानी दुर्गादासाला अनेक मानसन्मान दिले. “रजपूत शौर्याचे पुष्प” असे त्याचे वर्णन करतात आणि आपली मुलेबाळे दुर्गादासासारखी व्हावी अशी प्रार्थना रजपूत लोक ईश्वराजवळ आजही करतात.

संभाजीच्या औरंगजेबाच्या फौजेची अनेक चकमकी झाल्या. औरंगजेबाने त्याला पकडण्यासाठीच डाव टाकला होता. सन १६८७ मध्ये संभाजीचा सेनापती हंबीरराव हा रणांगणात पडल्यावर त्याला काहीच आशा राहिली नाही. त्याचे सरदार लोक त्याला सोडून गेले होते आणि त्याच्याभोवती मोगल

सैन्याचा गराडा पडला होता. त्याच्या बाजूला आता एक कवी कलशच राहिला होता. संभाजीच्या आश्रितांपैकी काही बेइमानी लोकांकडून त्याच्या हालचालींची माहिती औरंगजेबाला कळू लागली होती.

१६८९ च्या फेब्रुवारीमध्ये एकारात्री अकस्मात् संभाजी व कविकलश यांना शेख निजाम याने पकडले आणि ताबडतोब औरंगजेबाच्या पुढे उभे करण्यात आले. बादशहाच्या हुकमावरून त्याची फार बेअब्रू करण्यात आली. विदूषकासारख्या लांब टोप्यांचा पोषाक घालून त्याला उंटावर बांधून त्याची धिंड काढण्यात आली.

दुसरे दिवशी औरंगजेबाने काही अटींवर जीवदान देण्याची तयारी दर्शविली. त्या अटींमध्ये त्याने सर्व किल्ले परत करणे, स्वतःचा खजिना स्वाधीन करणे आणि ज्या मुसलमान सरदारांनी त्याला मदत केली त्यांची नावे सांगणे अशा अटी होत्या. परंतु अपमानामुळे संभाजीने त्यापैकी काहीही कबूल केले नाही. पकडला जाण्यापूर्वी आपल्या भाईबंदांनी व नातलगानी चालविलेल्या कारस्थानांनी तो आधीच विटला होता व त्याचा सूड म्हणून त्याने अनेकांचा वध केला होता. या मनस्थितीत असताना अर्थात्च त्याला काही विचार सुचणेच शक्य नव्हते म्हणून त्याने औरंगजेबाच्या अटी तर फेटाळल्याच शिवाय वर त्याची निर्भर्त्सना केली. औरंगजेबाचा पाणउतारा करण्यासाठी त्याने त्याच्या मुलीची मागणी केली. ही मागणी औरंगजेबाच्या तोंडावर सांगण्याची कोणाचीही छाती झाली नाही. लोकांनी दुरूनदुरून संभाजीचे म्हणणे औरंगजेबाच्या कानी घातले. त्या अपमानामुळे औरंगजेब भडकून गेला आणि त्याच रात्री त्याने संभाजीचे डोळे काढविले. दुसरे दिवशी कवी कलशाची जीभ कापली कारण त्यानेही त्या निर्भर्त्सनेत भाग घेतला होता. दोघांचे पुढे पंधरा दिवस पर्यंत अत्यंत हालहाल करण्यात येऊन शेवटी ११ मार्च १६८९ रोजी भीमेच्या तीरावर त्यांचा क्रूर वध करून त्यांच्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून ते कुत्र्याकडून खावविले. त्यांची शिरे कापून त्यात पेंढा भरून सर्व दक्षिणेतील शहरात मिरविण्यात आली. सरदेसाई लिहितात “जिवंतपणी त्याला जे शक्य झाले नाही ते या दुसऱ्या छत्रपतीने आपल्या बलिदानाने घडवून आणले—ते म्हणजे औरंगजेबाची दक्षिण काबीज करण्याची आशा पार धुळीला मिळविली. संभाजीने अप्रतीम धैर्याने मृत्यूला तोंड दिले त्यामुळे मराठा राष्ट्र चवताळून उठले आणि आपल्या छत्रपतीच्या वधाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी केली. दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचा इतका परिणाम झाला नसता.”

राजाराम

संभाजी पकडला गेला त्यावेळी राजाराम अवघा १९ वर्षांचा असून रायगडावर तुहंगात होता. ९ फेब्रुवारी १६८९ रोजी म्हणजे संभाजी पकडला गेल्यानंतर आठ दिवसांनी त्याच्या नावाची द्वाही फिरविण्यात आली. त्यामुळे औरंगजेबाने राजारामाला पकडण्यासाठी आपला एक सरदार सैन्यानिशी पाठविला. या सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही अशी संभाजीची विधवा साध्वी येसूबाईची खात्री झाल्यामुळे तिने राजारामाला आपल्या ताराबाई, राजसबाई आणि अंबिकाबाई या तिन्ही स्त्रियांना घेऊन रायगड सोडून जाण्याचा सल्ला दिला. हा सल्ला मानण्यात येऊन येसूबाई व तिचा मुलगा शाहुजी यांना रायगडावर सोडून राजारामाने रायगड सोडला. ते दोघे रायगडावरच असल्यामुळे राजाराम निसटल्याचा संशय मोगलांना आला नाही. अशा रीतीने राजाराम निसटल्यानंतर मराठ्यांनी गनीमी काव्याने मोगल सैन्याला हैराण करण्यास सुरुवात केली. एका रात्री तर खुद्द औरंगजेबाच्या डेऱ्यावर कोरेगाव येथे हल्ला केला. डेऱ्याच्या कनाती तोडून टाकल्यामुळे डेरा कोसळून कित्येक लोक मारले गेले. त्याचे सुदैव म्हणूनच औरंगजेब त्या तंबूत त्या रात्री नव्हता व त्यामुळे तो वाचला परंतु प्रथम तोही मेला अशीच लोकांची कल्पना झाली.

मध्यंतरी रायगडाचा वेढा सतत आठ महिने रेंगाळत चालला होता. तो किल्ला शिवाजीने स्वतः मोठ्या कल्पकतेने बांधला होता व त्याची नैसर्गिक बांधणीही अशी होती की तो लौकर पडणेच शक्य नव्हते. शेवटी १६८९ च्या नोव्हेंबरमध्ये एका मराठा सरदाराने फितुरी करून किल्याचे दरवाजे उघडून शत्रू आत घेतला; त्याबद्दल त्याला मोगल सरदाराने मोठे बक्षीस देण्याचे आमिष दाखविले होते. त्यामुळे रायगड पडला आणि येसूबाई आणि तिचा मुलगा शाहुजी ही मोगलांच्या हातात सापडून त्यांना औरंगजेबाकडे रवाना करण्यात आले.

राजारामाच्या अधिपत्याखाली मराठ्यांनी युद्ध चालूच ठेवले परंतु त्यात यश येण्याचे चिन्ह दिसेना. कधी मराठ्यांना तर कधी मोगलांना चकमकीत यश मिळे. मोगल सैन्य आता दक्षिणेत रहावयास कंटाळले होते आणि औरंगजेबाला पुष्कळांनी सल्लाही दिला होता की मराठ्यांशी संधी करून दिल्ली आग्र्याकडे परत जावे परंतु इतके हाल होत असूनही औरंगजेबाने आपला हट्ट सोडला नाही. सैन्याबरोबर त्यानेही सर्व त्रास व हाल सोसले;

परंतु दक्षिण काबीज करण्याच्या आपल्या मूळ उद्देशापासून तो परावृत्त झाला नाही. मराठ्यांच्या बाजूला पारडे झुकते होत आहे, औरंगजेबाचे दैव फिरले आहे असे वाटत असतानांच दुर्दैवाने राजारामाला मृत्यु आल्यामुळे मराठ्यां-
वर फार कठिण प्रसंग गुजरला. युद्धाच्या धकाधकीत त्याची अशक्त प्रकृती टिकू शकली नाही आणि अवघ्या ३० व्या वर्षी २ मार्च १७०० रोजी त्याला मृत्यु आला. त्याची एक पत्नी अंबिकाबाई इने त्याच्या मृत्यूची बातमी ऐकल्याबरोबर ती सती गेली.

राजारामाच्या मृत्यूपूर्वी एक महिना त्याने आपली राजधानी सातारच्यास स्थापिली होती. परंतु तेथे मोगलांचा वेढा पडल्यामुळे तो सिंहगडावर गेला असताना तेथेच त्याला मृत्यु आला. त्याची विधवा पत्नी ताराबाई इने आपला ४ वर्षांचा पुत्र शिवाजी याचे नावे द्वाही फिरवून त्याचे नाव दुसरा शिवाजी असे ठेवले. त्याच्या नावाने सर्व राज्य कारभार तीच मोठ्या कौशल्याने आणि संघटनाचातुर्याने करीत असे. औरंगजेबाविरुद्ध युद्ध मोठ्या जोराने चालवून तिने औरंगजेबाची पुष्कळ हानी केली. सरदेसाई म्हणतात. “आठराव्या शतकात मराठ्यांनी भरतखंडावर जे वर्चस्व प्रस्थापित केले त्याचे पुष्कळसे श्रेय ताराबाईला आहे. तिच्या कर्तबगारीबद्दल मुसलमानांनी सुद्धा प्रशंसोद्गार काढलेले आहेत. किल्यांकिल्यांवर सारखे फिरत राहून तिने मराठ्यांना धीर देऊन त्यांच्या युद्धनीतीला वळण लावले.”

शाहुजी

इकडे शाहुजी आणि त्याची आई येसूबाई यांना रायगड येथे १६८९ च्या नोव्हेंबर मध्ये पकडले तेव्हा शाहुजी अवघा ७ वर्षांचा असून येसूबाईला तिसावे वर्ष होते. ती दोघे १७ वर्षांच्या प्रदीर्घ काळात तुरुंगातच होते. त्यावेळी त्यांचेबरोबर अवघे २०० लोक होते ते सर्व त्यांच्याच बरोबर पकडले गेलेले होते. या २०० लोकांत शिवाजीची मागे राहिलेली विधवा सकवारबाईही होती. या सर्व काळात त्यांना सारखी भीती वाटे की औरंगजेब त्यांना सक्तीने धर्मांतर करावयास लावील अथवा डोळे काढील किंवा जन्मभर तुरुंगातच ठेवील. या सर्व काळात शाहुजी बादशहाच्या स्वारीबरोबर असल्यामुळे हाल काढावे लागत. त्याच्यावर कडक पहारा असे.

शाहुजीला कैद केल्यानंतर औरंगजेबाला त्याचे काय करावे हा मोठा प्रश्न पडला. त्याला कसा वागवावा व त्याचा काय उपयोग करून घ्यावा हेच त्याला समजेना. संभाजीप्रमाणे त्याचा वध करण्यास त्याचे मन धजेना

कारण तसे केल्यास मराठे अधिक चवताळून उठतील अशी त्याला भीती वाटे. शिवाय शाहूजी त्यावेळी अगदी लहान असल्यामुळे त्याने अथवा येसूबाईने स्वतः त्याला काही उपद्रव दिला नव्हता. शेवटी त्याला कैदेतच ठेऊन ते दडपण मराठ्यांवर आणावे असे त्याने ठरविले. म्हणून त्याने शाहूजीला राजा ही पदवी आणि ७००० ची मनसबदारी दिली. त्यांची सुखसोय पाहण्याचे काम त्याची मुलगी झिनतउन्निसा इच्याकडे सोपविण्यात आले होते. ही मुलगीच त्याच्या घरातील व्यवस्था तो दक्षिणेत असताना पहात असे. ही मुलगी यावेळी ४७ वर्षांची असून अविवाहित होती; स्वभावाने ती मोठी कनवाळू होती. त्या धर्माचरणी स्त्रीने त्या दोघांनाही मोठ्या प्रेमाने वागविले व त्यामुळे त्यांच्यामध्ये एकतन्हेचा जिव्हाळा उत्पन्न झाला होता.

शाहू आणि येसूबाई यांचा तंबू नेहमी झिनत-उन्निसेच्या तंबूला लागून असे व पलीकडे खुद्द औरंगजेबाचा डेरा असे. त्यांच्या आश्रितांसाठी काही अंतरावर दुसरे तंबू उभारले जात.

या प्रेमळ वागणुकीमुळे जरी शाहूचे हाल कमी झाले तरी त्याला राजपुत्राला योग्य असे काही शिक्षण मिळाले नाही. मुक्कामाच्या जागीच शक्य तेवढे घोड्यावर बसणे, तलवार चालवणे एवढे जेमतेम शिकू शकला. हिंदु धर्मशास्त्राचे काहीही ज्ञान त्याला होऊ शकले नाही. उलट मुसलमानधर्म आणि मुसलमानी पुराणे यांचेबद्दल त्याला अधिक माहिती होती. तो फार कोवळ्या मनोवृत्तीचा असून ईश्वरभक्त आणि व्यसनापासून अलिप्त असा झाला. स्वारीमध्ये असता त्याला बरीच मोकळीक मिळे. त्याला अनेक गोष्टी स्वतः अनुभविता आल्या त्यापैकी काही मोठ्या मनोवेधक व चित्तथरारक असत.

हे सर्व चालू असताना औरंगजेब शाहूबद्दल काय करावे याचा विचार करीतच होता. १७०३ च्या पावसाळ्यात बादशहाचा मुक्काम पुण्यास असताना त्याच्या मनात याविषयाबद्दल विशेषच खळबळ चालू होती. अशा स्थितीत त्याने शाहूजी आणि त्याची आई येसूबाई यांना बाटविण्याची आज्ञा दिली व त्यासाठी एक दिवसही नक्की ठरविण्यात आला. हे कळल्यावर त्या दोघांनी अन्नत्याग करून झिनतउन्निसा इजकडे धाव घेऊन तिने यासंबंधी बादशहाकडे रदबदली करावी अशी तिला विनंती केली. एकदा दिलेली आज्ञा परत घेण्यास तो एकाच अटीवर कबूल झाला. ती अट म्हणजे त्या दोघांऐवजी दुसऱ्या दोघांना धर्मांतर करण्यास भाग पाडले पाहिजे. ही अट शाहूजीने कबूल केली आणि आपल्या आश्रितांपैकी दोन तरुण मुलाची मने वळवून त्यांचे

धर्मांतर घडून आले. हे दोन तरुण म्हणजे शिवाजीचे सेनापती प्रतापराव गुजर याचे दोघे मुलगे खंडोजी आणि जगजीवन होत. त्यांना मुसलमान करून त्यांची नावे अनुक्रमे अबदुल रहीम आणि अबदुल रहिमान अशी ठेवण्यात आली. हा त्यांचा स्वार्थत्याग म्हणजे स्वामिभक्तीचे उत्कृष्ट उदाहरणच म्हटले पाहिजे.

पुढे १७०३ च्या नोव्हेंबरमध्ये दोन उच्च मराठा घराण्यातील योग्य मुली पाहून त्यांच्याशी शाहूचे लग्न लावण्यात आले. यावेळेपर्यंत औरंगजेबाचे शाहुजीकडे विशेष लक्ष लागू लागले आणि त्याला सोडून मराठी राज्याच्या सिंहासनावर बसवावे असेही त्याच्या मनात येऊ लागले; परंतु इतर पुष्कळ कारणांनी हे होऊ शकले नाही.

यासंबंधी काही निर्णय होण्यापूर्वी १७०७ च्या फेब्रुवारीमध्ये औरंगजेब वृद्धापकाळाने मृत्यू पावला त्यावेळी तो अजून दक्षिणेतच होता. एका प्रबळ साम्राज्याचा सम्राट आणि इतिहासात ज्याचे नाव अमर राहिले आहे असा हा औरंगजेब मरणापूर्वी अत्यंत निराश झालेला होता. त्याच्या शेवटच्या दिवसांचे शोककारक वर्णन इतरत्र वाचावे.

औरंगजेबाचा दफनविधी अहमदनगरास त्याचा दुसरा मुलगा अझमशहा याने केला. मार्चच्या ५ तारखेस अझमशहाने स्वतःच्या नावे बादशहा म्हणून ग्वाही फिरविली आणि आपल्या सैन्यासह तो उत्तरेकडे जाण्यास निघाला. त्याच वेळी त्याचा मोठा भाऊ शहाआलम हा लाहोराहून दिल्लीकडे येण्यास निघाला. अझमशहाचा मुक्काम माळव्यात असता १७०७ च्या मे महिन्यात शाहू अझमशहाच्या सैन्यातून वेगळा झाला. शाहू अझमशहाची परवानगी घेऊन निघाला की तसाच तो निघून आला याबद्दल इतिहासकारात मतभेद आहे. कदाचित् आपली आई, बायको आणि इतर अनुयायी यांना ओलिस ठेऊन तो गेला असेल. असे म्हणतात की तो बाहेर पडण्यापूर्वी काही दिवस त्याच्या सुटकेबद्दल वाटाघाटी चालू होत्या त्यावेळी त्याने मराठी राज्यावर बसावे परंतु ते दिल्लीपतीचा अंकित म्हणूनच बसावे आणि जरूर पडेल त्यावेळी सैन्यासह बादशहाच्या चाकरीसाठी बोलाविल्याबरोबर यावे आणि त्याकरिता सहा मोगलीप्रांतात त्याला चौथर्ड व सरदेशमुखी बहाल करण्यात आली. या अटी १७१९ मध्ये पुढे कित्येक वर्षांनी अहमदशहा बादशहाने औपचारिक रीतीने सनदेत समाविष्ट केल्या.

१७०७ च्या जूनमध्ये शहाआलमशी झालेल्या लढाईत शहाअझम मारला गेला. शहा आलम बहादूरशहा ही पदवी घेऊन तख्तावर बसला. तो १७१२ फेब्रुवारीमध्ये मेलाला.

शाहू मायदेशी परत आल्यावर शिवाजीचा वारस म्हणून त्याचे चांगले स्वागत झाले. आपल्याबाजूचे लोक गोळा करून त्याने सैन्य उभारून १७०७ च्या ऑगस्ट महिन्यात सातान्यास जाण्याच्या उद्देशाने अहमदनगरास आला. परंतु ताराबाईने त्याचा सिंहासनावरचा हक्क अमान्य केला. तिचे म्हणणे असे की संभाजीला औरंगजेबाने पकडून त्याचे राज्य बुडविले तेव्हाच शाहूचा हक्क नाहीसा झाला. सध्या जे मराठी राज्य आहे ते तिचा पति राजाराम याने जिंकून घेतलेले असून काही वर्षांपूर्वीच राजारामाचा मुलगा दुसरा शिवाजी याला राज्याभिषेक होऊन तो राजारामाचा वारस म्हणूनच गादीवर बसलेला आहे. ताराबाई मोठे सैन्य घेऊन शाहूवर चालून गेली म्हणून शाहू पुण्याच्या दिशेने परत गेला; खेड येथे ताराबाईच्या सैन्याची व शाहूची गाठ पडली. ताराबाईच्या प्रचंड सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही असे पाहून शाहूने ताराबाईच्या अनुयायांमध्ये फूट पाडून काही लोक आपलेसे केले. त्याचे आकर्षक व्यक्तिमत्व आणि सरळ वागणूक यामुळे ताराबाईच्या पक्षातील अनेक लोक त्याला येऊन मिळाले; त्यामुळे पुढे जी लढाई झाली ती नाममात्रच होऊन रणांगण शाहूने जिंकले.

त्यानंतर १७०७ च्या डिसेंबर मध्ये म्हणजे मोगलांच्या गोटातून निघाल्यापासून अवघ्या सात महिन्यात तो सातान्यास दाखल झाला. पुढच्याच जानेवारी महिन्यात त्याचा राज्याभिषेक होऊन त्याची ४० वर्षांची प्रदीर्घ आणि स्वस्थतेची कारकीर्द सुरू झाली. त्याची राहणी अगदी साधी आणि पापभीरू असून सर्वांबद्दल त्याला सहानुभूती असल्यामुळे त्याचे नाव अजूनही प्रख्यात आहे. शाहूच्या कारकीर्दीचा इतिहास म्हणजे पेशवाईच्या सुरूवातीचाच इतिहास असल्यामुळे त्याचे वर्णन पेशव्यांच्या इतिहासवर्णनाचे वेळीच येईल.

नंतरचे राजे

शाहूच्या नंतर १७७७ मध्ये रामराजा गादीवर आला व त्याच्यानंतर त्याचा दत्तक पुत्र दुसरा शाहू ही पदवी घेऊन राज्यावर बसला, त्यावेळी आपण मराठी राज्याची चांगली सेवा करू आणि स्वतःचे भाग्यही उघडू अशी त्याला फार आशा वाटत होती. परंतु यात त्याची फार निराशा झाली कारण पेशवाईची त्याच्याकडे बघण्याची दृष्टी म्हणजे एक पांढरा हत्ती अशीच असे हे त्याला आढळून आले. पुण्याहून त्याला मिळणाऱ्या तनख्यातही कपात करण्यात आली त्यामुळे पेशव्याचे व त्यांचमध्ये वितुष्ट आले.

दुसऱ्या शाहूच्या १८०८ मधील मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा प्रतापसिंह गादीवर आला. त्यावेळी तो लहान असल्यामुळे त्याची आईच कारभार

पाही. परंतु दोघांनाही पेशव्यांकडून चांगली वागणूक मिळाली नाही त्यामुळे त्यांचे जीवित मोठ्या कष्टाचे गेले. १८१७ मध्ये बाजीरावाने ब्रिटिशांशी चाललेल्या धावत्या लढाईत त्याला आपल्या बरोबर घेतले. १८१८ च्या फेब्रुवारीमधील लढाईतील पराभवानंतर बाजीराव पळून गेला परंतु प्रतापसिंह मात्र ब्रिटिशांच्या हाती पडला.

मध्यंतरी सातान्याचा किल्ला ब्रिटिशांनी काबीज केलाच होता. बाजीरावाचे नैतिक अधिष्ठान उखडण्याचे दृष्टीने ब्रिटिशांनी जाहीर केले की बाजीरावाचा पूर्ण पराभव झाल्यानंतर प्रतापसिंहाला सातान्याच्या गादीवर बसविण्यात येईल. याप्रमाणे १० एप्रिल १८१८ रोजी म्हणजे बाजीराव शरण येण्यापूर्वी थोडेच दिवस ब्रिटिशांनी प्रतापसिंहास सातान्याच्या गादीवर बसविले. सुरुवातीच्या २-२॥ वर्षांत कॅम्पन ग्रँट याने रेसिडेंट आणि प्रतापसिंहाचा पालक म्हणून राज्यकारभार पाहिला. १८२२ मध्ये प्रतापसिंहाला राज्याधिकार मिळाला.

प्रतापसिंहाचे त्यावेळचे राज्य म्हणजे आजच्या सातारा जिल्ह्याएवढेच छोटे होते. त्याने राज्यकारभार उत्तम केला याचा पुरावा म्हणजे अवघ्या सालिना १४ लक्ष वसुलांमध्ये त्याने आपल्या वीस वर्षांच्या कारकीर्दीत ४० लक्ष रुपये लोककल्याणाच्या कामी खर्च केले. गोरगरीबांना मदत करणे हे तो आपले कर्तव्य मानी. तो स्वतः फार धार्मिक प्रवृत्तीचा होता.

कुशाग्र बुद्धिमत्ता आणि मिठूस वाणी यामुळे प्रतापसिंहाची लोकांवर सहज छाप पडे. ब्रिटिशांनी त्याला इंग्लंडच्या रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचा सभासद करून घेतले. मुंबईचे राज्यपाल त्याला वारंवार भेटी देऊन त्याच्या कारभाराबद्दल त्याची प्रशंसा करीत. १८३५ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीकडून त्याला एक प्रशस्तीपत्र आणि रत्नजडित तलवार नजर म्हणून आली होती परंतु मध्यंतरी मुंबईच्या राज्यपालाशी त्याचे संबंध बिघडले होते त्यामुळे ती तशीच राहिली. या वैमनस्याचा परिणाम म्हणून त्याच्यावर ब्रिटिश राज्य उलथून टाकण्याचा कट केल्याचा आणि राजद्रोहाचा आरोप ठेवण्यात येऊन बचावाची संधीही न देता १८३९ च्या सप्टेंबर महिन्यात त्याला गादीवरून दूर करण्यात आले. त्याला वाराणशीला पाठविण्यात आले व तेथेच तो १८४७ च्या ऑक्टोबर महिन्यात मरण पावला.

प्रतापसिंहाला बडतर्फ केल्यावर ब्रिटिशांनी त्याचा धाकटा भाऊ शहाजी आप्पासाहेब याला गादीवर बसविले. १८४८ च्या एप्रिल महिन्यात तो मृत्यू पावला त्यावेळी त्याला औरस संतती नसल्यामुळे सातारा राज्य खालसा

करण्यात आले. सातारा राज्य खालसा झाले हे १८५७ च्या बंडाचे एक मूळ कारण आहे.

कोल्हापूर शाखा

कोल्हापूरची छत्रपतींची शाखा राजारामाचा राजसबाईपासून झालेला मुलगा दुसरा संभाजी याचेपासून सुरू झाली. ताराबाई ही राजारामाची थोरली राणी होती. शाहूने मृत्यूपूर्वी काही अपवाद सोडून बाकीचे राज्या-संबंधीचे सर्व अधिकार पेशव्यांना सुपूर्त केले होते. सातान्याच्या छत्रपतींचे नाव आणि शिवाजीच्या घराण्याचे आणि त्यांच्या वंशजांचे नाव पेशव्यांनी योग्य त्या इतमासाने कायम ठेवावे आणि कोल्हापूर हे स्वतंत्र म्हणून त्याला मान्यता द्यावी आणि सर्व जहागिरदारांचे हक्कसंबंध अबाधित ठेवले जावे असे शाहूने ठरविले होते.

१७१४ मध्ये राजसबाईने ताराबाई व तिचा पुत्र शिवाजी यांना कैद केले आणि आपला मुलगा संभाजी याला दुसरा संभाजी ह्या नावाने राज्यावर बसविले. या राज्याची राजधानी कोल्हापुरात होती. याप्रमाणे दुसरा संभाजी आणि शाहू यांचेमध्ये स्पर्धा होती. परंतु काळाबरोबर ही स्पर्धा कमी होत गेली. पुढे मात्र एकदा त्या दोघांमध्ये लढाई झाली तीत संभाजीचा पराभव झाला. परंतु शाहूने उदारपणे १७३१ मध्ये संभाजीशी वारण्याचा तह केला आणि त्यानंतरच कोल्हापुराचे घराणे सुप्रतिष्ठित झाले.

वर सांगितल्याप्रमाणे सातारा राज्य खालसा झाले परंतु कोल्हापूरच्या छत्रपतींनी मात्र आपले संस्थान टिकवून ठेवले ते भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्ती-नंतर मुंबई राज्यात विलीन झाले.

(३) बाळाजी विश्वनाथ- पहिला पेशवा

ज. स. १६६० मृ. १७२०. पेशवा १७१३ ते १७२०

शाहूला राज्यावर येण्यासाठी ज्यांनी मदत केली त्यात बाळाजी विश्वनाथ हा एक होता. त्यामुळे सेनाकर्ते म्हणजे सैन्याची व्यवस्था करणारा अशी नवीन जागा निर्माण करून त्यावर त्याला नेमण्यात आले. या जागेचे काम सेनापतीच्या कामासारखेच होते. या जागेवर असताना बाळाजी विश्वनाथाने उत्तम कामगिरी करून सैन्य सुसंघटित केले इतकेच नव्हे तर साधारण लोकात शाहूविषयी राजनिष्ठेची भावना उत्पन्न केली. त्याची कर्तबगारी लक्षात भरण्यासारखी होती व थोड्या वर्षात शाहूने त्याला पेशवा अथवा

मुख्य प्रधान केले. या अधिकाराचा उपयोग करून त्याने सर्व शासनाचे स्वरूप बदलून टाकून खुद्द छत्रपतीचे व्यक्तिमत्त्वासही वाव राहिला नाही. शाहूच्या स्वभावात ऐषआराम जरी नव्हता तरी तो स्वस्थपणाचा भोक्ता होता. त्याचे अंगी चलाखी किंवा सैन्याचे अधिपत्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा नव्हती. या स्वभावाशी अगदी जुळता असा बाळाजी विश्वनाथाचा स्वभाव होता. त्यामुळे हळुहळू सर्व कामे शाहूने त्याच्यावरच सोपविली व त्यामुळे तोच मराठ्यांचा खरा राजा झाला.

या प्रतापी घराण्याच्या मूळपुरुषाच्या पूर्वायुष्याची फारशी माहिती उपलब्ध नाही. त्याचे पूर्वज निजामशाही अमलाखाली आणि ते राज्य बुडाल्यावर दिल्लीच्या बादशाहीच्या अमलाखाली पश्चिम किनार्यावरील श्रीवर्धन येथे देशमुख होते. त्याचे घराणे विशिष्ट (चित्पावन) महाराष्ट्रीय ब्राह्मण जातीचे असून ती जात बुद्धिवान आणि धार्मिक म्हणून प्रसिद्ध होती. संभाजीच्या काळात मराठी राज्यात एक कारकून म्हणून बाळाजीचे नाव प्रथम आढळते. सन १६९७ पासून १७०७ पर्यंत बारा वर्षे तो पुणे आणि दौलताबाद जिल्ह्यांचा सरसुभा होता. औरंगजेबाच्या दक्षिण स्वारीच्या काळात बाळाजीची पुष्कळ मोगल अधिकाऱ्यांशी ओळख झाली असून कदाचित् बेगम झिन्नतउन्निसा (बादशहाची मुलगी) इच्या नजरेसही तो आला असावा असे एक मत प्रचलित आहे. झिन्नतउन्निसेच्या संमतीने त्याने कैदेतील शाहूशी संपर्क साधून त्याला बाह्य जगातील बातम्याही तो पुरवीत असे. शाहूकरिता नवऱ्या पाहण्याचे कामी खुद्द बादशहाने त्याचा सल्ला घेतला असणेही संभवनीय आहे. त्यामुळेही भावी छत्रपतीची मर्जी त्याच्यावर बसली असणेही शक्य आहे. १७७३ मध्ये पश्चिम किनार्यावर कान्होजी आंग्रे व त्याचे आरमार शाहूला त्रास देत असे. आंग्रे यांनी अनेक किल्ले जिंकून ताराबाईला तो मदत करू लागला. त्यावेळी त्याच्या पारिपत्यासाठी शाहूने आपला पेशवा बहिरोपंत यास पाठविले परंतु बहिरोपंत पकडला गेला. त्यानंतर शाहूने बाळाजीस कान्होजीवर पाठविले आणि त्याला जर यश मिळाले तर पेशवाई देण्याचे कबूल केले. बाळाजीने आग्रह धरला की जर त्याला पेशवा या नात्याने पूर्ण अधिकार देऊन पाठविले तरच यशाची खात्री आहे. कान्होजीला असे दिसले पाहिजे की एक पेशवा पकडला गेला तरी दुसरा पाठोपाठ येऊन राज्याचे कार्य चालूच राहते. शाहूला हे पटले आणि त्याने लगेच पेशवाई देण्याच्या समारंभाची तयारी करण्यास सांगून १७ नोव्हेंबर १७१३ यादिवशी त्याने बाळाजी विश्वनाथास

पेशवाईपद दिले. या दिवसापासूनच छत्रपतीकडून पेशव्याच्या हाती सत्ता जाण्यास सुरुवात झाली. यापुढच्या काळात पेशव्यांच्या शिफारसीवरून दुसऱ्या अधिकाराच्या जागाही दिल्या जाऊ लागल्या.

अशाप्रकारे बाळाजीच्या पेशवाईच्या अधिकाराचे तेज आणि त्याची स्वतःची बुद्धिमत्ता यांच्या जोरावर बाळाजीने कान्होजीशी समझोता घडवून आणून त्याला शाहूच्या पक्षास वळविले.

पेशव्याने आणखी एक वैयक्तिक कामगिरी शाहुराजाकरिता केली. ती म्हणजे त्याची आई येसूबाई, त्याची पत्नी आणि बंधू यांना दिल्लीहून सोडवून आणले. यासंबंधी वर्णन मागे आलेच आहे की १७०७ च्या मे महिन्यात अझमशहा दिल्लीस आपल्या सैन्यासह परत जात असताना येसूबाई वगैरे मंडळींना ओलिस म्हणून अझमशहाने ठेऊन घेतले होते. तेव्हापासून शाहूची त्यांना सोडवून आणण्याची खटपट चालू होती परंतु तिला काही यश आले नाही. फरुकशियर बादशहाच्या कारकीर्दीत मोगलांचा दक्षिण सुभेदार म्हणून सय्यद हुसेन अल्लीची नेमणूक झाली तेव्हा एक नवी संधी प्राप्त झाली. हा सय्यद हुसेन म्हणजे ज्यांनी इतिहासात मर्जीनुरूप राजे राज्यावर बसविणारे असा लौकिक मिळविला होता त्या सय्यद बंधूपैकी एक होता (दुसरा सय्यद अब्दुल्ला). काही वाटाघाटीनंतर सय्यद हुसेन याने मराठ्यांची मदत दिल्लीच्या तख्ताला मिळविली. त्यावेळी तहनाम्याची अटी बादशहाच्या मंजूरीसाठी पाठविण्यात आल्या; त्यात शाहूच्या अंमलाखाली असलेल्या शिवाजीच्या राज्याच्या स्वातंत्र्याला मान्यता, सहा मोगल जिल्ह्यांत चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा अधिकार, दर वर्षी १० लक्ष रुपये मराठ्यांनी बादशहास द्यावे आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे शाहूची आई, पत्नी, बंधू व इतरांची सुटका करावी अशा अटी होत्या.

हुसेन अलीने या अटींना बादशहाची संमती आणि त्यानुरूप सनदा आणवून देण्याचे कबूल केले होते. ही गोष्ट १७१८ मध्ये झाली. तहाच्या अटी बादशहाकडे पाठविण्याचे आधीच त्या त्याला कळल्या होत्या आणि त्या अमान्य असल्याचे त्याने कळविले होते. या वेळी दिल्लीला बरीच गडबड झाल्यामुळे शेख अब्दुल्ला याला आपल्या स्थानाबद्दल काळजी वाटू लागून त्याने आपला भाऊ शेख हुसेनअल्ली याला तातडीने दिल्लीस बोलाविले. हुसेन अल्लीने शाहूकडे मदत मागितली आणि मराठ्यांनी सैन्यासह त्याचे बरोबर दिल्लीस चाल करून जावे असे सुचविले. शाहूला ही गोष्ट पसंत

पडून त्याने बाळाजीस सैन्य घेऊन दिल्लीस रवाना केले. १७१९ च्या फेब्रुवारीमध्ये हुसेनअल्ली दिल्लीस पोचला तेव्हा तेथे सर्वच गोंधळ माजलेला दिसला. दिल्लीच्या नागरिकांत घबराट पसरली होती. काही रजपूत राजे आणि काही मुसलमान सरदार आपापल्या सैन्यासह दिल्लीस तळ देऊन होते. शेवटी राजवाड्यात क्रांती होऊन फरूकशहाला पदच्युत करून सय्यद बंधूंनी एकामागून एक असे दोन राजपुत्र तऱ्हावर बसविले. या राज्यक्रांतीचे वेळी दिल्लीस आलेल्या मराठी सैन्याची सय्यद-बंधूंना फार मदत झाली. क्रांतीचे कार्य संपल्यावर सय्यद बंधूंनी शाहूच्या नावे सनदा करून त्यावर बादशाही शिक्का मोरतब करून बाळाजी विश्वनाथाच्या स्वाधीन केल्या. त्याच वेळी शाहूची आई येसूबाई आणि तिच्या बरोबरीचे लोकांची १२ वर्षांनी सुटका करून बाळाजीकडे सुपूर्त करण्यात आले. ही गोष्ट १७१९ च्या मार्च मध्ये घडली.

२० मार्च १७१९ रोजी बाळाजी दिल्लीहून निघाला तो सातत्यास जुलैमध्ये पोचला. शाहूने त्याचे मोठ्या इतमामाने स्वागत केले; कारण बाळाजीच्या मोहिमेला अपूर्व यश येऊन १२ वर्षांनंतर त्याला त्याची आई आणि पत्नी यांची भेट झाली. खास दरबार भरवून शाहूने बाळाजीला शाबासकी दिली.

दिल्लीच्या वास्तव्यात एका महिन्याभरात बाळाजीला सय्यदबंधूंकडून मोहिमेचा सर्व खर्च आणि सौल्यवान पोषाक व इतर अनेक गोष्टीची भेट मिळाली. असे म्हणतात की मोहिमेचा खर्चवेज वजा जाता ३० लक्ष रुपये बाळाजीने शाहूच्या तिजोरीत भरले. एवढी रक्कम त्याने शिल्लक टाकली होती.

आपल्या बुद्धीच्या, चिकाटीच्या आणि राजनिष्ठेच्या जोरावर बाळाजीने जे वजन मिळविले त्याचा उपभोग त्याला फार काळ घेता आला नाही. सुमारे ६० वर्षांचे वय असता दि. २ एप्रिल १७२० रोजी त्याला अकस्मात् मृत्यु आला.

पेशव्यांच्या घराण्याचा संस्थापक होण्याइतके फार मोठे गुण बाळाजीच्या अंगी होते. त्याची सर्व कर्तबगारी स्वसंपादित असून त्याला काही विशेष शिक्षणही मिळालेले नव्हते. औरंगजेबाच्या दक्षिणेवरील स्वारीमध्ये त्याचा मोगलांशी पुष्कळ संबंध आला होता व त्यामुळे मोगलांचे राजकारण व चालीरिती यांची त्याला चांगलीच माहिती होती. याचे ठिकाणी “शांत

प्रगल्भ आणि विस्तृत बुद्धिमत्ता, महत्वाकांक्षा, कल्पनाचातुर्य, स्वतःच्या अंगच्या तेजाने दुसऱ्यावर छाप पाडण्याचा गुण आणि राजकारणाला योग्य असा स्वभाव असून अर्थशास्त्राचीही त्याला चांगली माहिती होती.” या गुणसमुच्चयामुळे तो फार मुत्सद्दी बनला.

बाळाजीच्या या यशात त्याची चलाख स्त्री राधाबाई इचा फार मोठा वाटा होता. तिच्या अंगच्या संघटनाचातुर्यामुळे आणि मुत्सद्दीगिरीमुळे बाळाजीच्या मृत्यूनंतरही ३३ वर्षे पर्यंत तिला सर्वजण मान देत. तिचा मुलगा बाजीराव आणि नातू बाळाजी बाजीराव यांच्यावर तिचे फार वजन असे.

बाळाजीच्या आंगचा आणखी एक गुण म्हणजे त्याचे विशाल व्यक्ति-मत्व, गौरवर्ण आणि रुबाबदार चेहरा हे होत. हे सर्व गुण पुढच्या पेशव्यांना त्याचेपासूनच मिळाले असावे.

त्याचे कारकीर्दीत मराठी मुलखात शांतता आणि सुबत्ता नांदली. साधारण मनुष्याची भरभराट व्हावी अशी त्याला अहर्निश चिंता वाटे व त्याकरिता कितीही मानसिक अथवा शारिरिक कष्ट पडले तरी त्याची तो पर्वा करीत नसे. लोकांना तो एक मोठा उपकारकर्ता असाच वाटे.

४. बाजीराव पहिला- दुसरा पेशवा

ज.	मृ.	पेशवा
१७००	१७४०	१७२० ते १७४०.

मृत्युसमयी बाळाजी विश्वनाथाला दोन मुलगे होते; थोरला बाजीराव १९ वर्षांचा होता व धाकटा चिमाजीआप्पा. दिल्लीच्या मोहिमेत बाळाजीच्या बरोबरच बाजीराव होता व त्या मोहिमेत त्याने आपले धारिष्ट आणि तरुणपणीची धडाडी यांमुळे लोकांवर छाप पाडलीच होती. शाहूचे त्याच्याबद्दल सत चांगले असल्यामुळे दुसऱ्या अधिक अनुभवी व कर्तबगार लोकांना न नेमता त्याने बाजीरावाचीच नेमणूक केली. या बाबतीत दरबारी लोकांकडून जो विरोध झाला तो युक्तीने बाजूस सारून शाहूने बाळाजीच्या मृत्यूनंतर पंधरा दिवसांनी म्हणजे १७ एप्रिल १७२० रोजी त्याला पेशवाईची वस्त्रे दिली. एका खास दरबारात त्याने जाहीर केले की, बाळाजीने केलेल्या कामगिरीचे उत्तराई म्हणून बाजीरावाची नेमणूक करणे त्याला प्राप्तच होते परंतु जर बाजीरावाने पेशवेपदावर बसल्यावर योग्य कामगिरी केली नाही तर दुसरा पेशवा नेमण्यात येईल.

बाजीरावाच्या अंगचे गुण फार आशा वाटण्यासारखेच होते. पेशवाईला लागणारे सर्व गुण त्याचे ठिकाणी होते. त्याची भक्कम शरीरयष्टी, उत्तम प्रकृती, शुभ्र गौरवर्ण, वागण्याची उमदी पद्धत व चेहऱ्यावरील तेज यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व फार उठून दिसे. बऱ्हाणपूर, औरंगाबाद उज्जयिनी आणि जयपूर या गावी जाण्याचा प्रसंग आला असता घोड्यावर बसून जाणारी त्याची मूर्ती पाहण्यासाठी स्त्रीपुरुषांची रस्त्यात गर्दी जमे. या बाह्य गुणां-शिवाय त्याचे अंगी शौर्य, मुत्सद्दीपण, विद्वत्ता आणि हिशेबाचे सूक्ष्म ज्ञान असल्यामुळे अवघ्या तिशीच्या घरात असतानासुद्धा त्याची कीर्ती अखिल हिंदुस्थानभर पसरली.

पेशवाई मिळाल्याबरोबर शाहूच्या दरबारातील जुन्या आणि मुरब्बी मुत्सद्द्यांना न दुखावता बाजीरावाने साधारण आपल्याच वयाचे तरुण आपल्या भोवती गोळा केले. त्याचा अत्यंत विश्वासातला मदतनीस म्हणजे त्याचा सख्खा भाऊ चिमाजीआप्पा. या दोघांनी शाहूची मर्जी संभाळण्याकरिता व त्याच्या मनाप्रमाणे गोष्टी होण्याकरिता सर्वतोपरी प्रयत्न केले. दोघा भावां-मध्ये अत्यंत जिव्हाळ्याचे संबंध असून मतभेद असे कधी झालेच नाहीत. पुढे बाळाजीबाजीराव उर्फ नानासाहेब सातान्यास राहून दरबारी काम पाहू लागल्यावर चिमाजीआप्पा बाहेरची कामे पाहण्यास मोकळा झाला.

बाजीरावाच्या लष्करी कौशल्याची साक्ष बुंदेला राजा छत्रसाल याची सुटका करण्याचे प्रसंगी दिसून येते. छत्रसाल याने आपली राजधानी पन्ना शहरी वसविली होती. बुंदेले हे औरंगजेबाच्या काळापासून मोगलांच्या विरुद्ध असत. फरुखाबादच्या नबाबांच्या वंशाचा मूळ पुरुष महंमदखान बंगष हा त्यावेळी अलहाबादचा मोगल सुभेदार होता. त्याच्या व छत्रसालच्या नेहमी कटकटी चालत. अशा एका प्रसंगी छत्रसालावर मोठा प्रसंग आला होता. त्याप्रसंगी बाजीराव त्याच्या मदतीस धावून गेला नसता तर त्याची धडगत नव्हती. त्यावेळी बाजीराव देवगड येथे असताना छत्रसालाने त्याला निरोप पाठविला. हा निरोप हिंदी काव्यबद्ध असून आजही प्रख्यात आहे:-

जो गति ग्राह गजेन्द्र की, सो गति जानहु आज ।

बाजी जात बुंदेल की, राखो बाजी लाज ॥

२५००० घोडदळ घेऊन बाजीराव छत्रसालाच्या मदतीस गेला. त्याने बंगषाचा पूर्ण पराभव केला. त्यावेळी बंगषाजगळ २०००० उत्तम सैनिक असून शिवाय ३०००० सैन्य त्याच्या मुलाच्या अधिपत्याखाली त्याच्या

मदतीसाठी येत होते. बाजीरावाने त्याची गाठ पडण्यापूर्वीच मुलाचा पराभव केला. बाजीरावाला त्या लढाईत फार लूट मिळाली. महंमदखान वेढ्यात सापडला व दुसरा इलाज नसल्याभुळे तो बाजीरावास शरण गेला. त्याने पुन्हा बंडेल खंडात येऊन छत्रसालाला कधीही त्रास न देण्याचे कबूल केले.

छत्रसालाने आपली कृतज्ञता विशेष दरबार भरून व्यक्त केली. बंडेल-खंडात बाजीरावाला मोठी जहागीर दिली. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणे नर्तकी मस्तानीही त्याला नजर केली. या स्त्रीबद्दल पुढे वर्णन येईलच. ही स्त्री अत्यंत सुंदर म्हणून प्रख्यात होती.

सन १७३३ ते १७३५ पर्यंत जयपूरचा महाराजा सवाई जयसिंग याने बादशहातर्फे मराठ्यांविरुद्ध मोहिम सुरू केली होती. त्याचेबरोबर पुष्कळ मोगल सरदारही होते परंतु मोहिम विशेष फलदायी झाली नाही. महाराजा जयसिंग हा फार चाणाक्ष होता त्याने जवळून पाहून अनुभव घेऊन मनाशी असे ठविले होते की शस्त्रबळाने मराठे कधी हार जाणार नाहीत. म्हणून बादशहाच्या परवानगीने त्याने बाजीरावाला खुद्द बादशहाशी वाटाघाटी करण्यासाठी दिल्लीला बोलाविले. त्यासाठी दिवाळीमध्ये पुणे सोडून बाजीराव १७३५ च्या फेब्रुवारीमध्ये उदेपुरास पोचला. या प्रवासात राजपुतान्यात त्याचा ठिकठिकाणी सत्कार होऊन लोकांनी त्याचे आनंदाने स्वागत केले. जेथे जेथे तो गेला तेथे त्याला नजराणे आणि खंडण्या मिळत गेल्या. खुद्द उदेपुरास स्वतः महाराण्याने खास दरबार भरवून बाजीरावाचा विशेष सत्कार केला.

महाराण्याने दरबारात बसण्याची व्यवस्था अशी केली होती की पाहुणा आणि यजमान एकमेकांशेजारी बसविण्यात आले होते. बाजीरावाने आपल्या उदार हृदयाचे प्रदर्शन त्या क्षणी केले ते असे की दैवी महाराणा प्रतापाच्या वंशजाच्या बरोबरीने बसण्याचे अमान्य करून खालच्या पातळीवर तो बसला.

बाजीरावाच्या बादशहाशी होणाऱ्या भेटीची सर्व तयारी झाली होती. तसेच तहाच्या अटींचा मसुदाही तयार झाला होता परंतु आयत्यावेळी बादशहाने आपले मन बदलले आणि ती भेट झालीच नाही.

बाजीरावाचे हिंदुस्थानात किती वजन होते याची एक गोष्ट सांगितली असता कल्पना येईल. बाजीरावाची आई राधाबाई फेब्रुवारी १७३५ पासून १७३६ च्या जूनपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात यात्रेकरिता गेली होती. त्यावेळी तिचे सर्वत्र प्रेमाने स्वागत झाले. त्याकाळी सर्वत्र गडबड चालू होती म्हणून यात्रा कशीकाय पार पडते याची सर्वांनाच काळजी वाटत होती. परंतु राधाबाई

यात्रेकरिता निघणार असे कळल्याबरोबर रजपूत राजांनी आणि मोगल सुभेदारांनी पुण्यास बाजीरावास पत्रे लिहून राधाबाईला आपल्या राज्यातील यात्रास्थळी पाठविण्याची विनंती केली. अशी आश्वासने मिळाल्यानंतर राधाबाई आपले जावई आबाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली पुष्कळ अनुयायी घेऊन यात्रेस निघाली. खुद्द बादशाहाने १००० स्वार स्वतःच्या हुजरातीतून पाठवून नर्मदेपासून पुढे सतत तिच्या बरोबर संरक्षणाकरिता पाठविले. ज्या महंमदखान बंगषाचा बाजीरावने पराभव केला होता त्यानेही उदारपणे राधाबाईला आपल्या राज्यात सन्मानाने बोलाविले. त्याने आपला दिवाण यमुनेच्या पलीकडे तिला सामोरा पाठविला आणि नदी ओलांडून ती अलीकडे आल्यावर तिचे मोठ्या प्रेमाने स्वागत केले. बाजीरावाने यासंबंधी त्याला जे पत्र पाठविले होते ते वाचून त्याचे मन मोठे हेलावून गेले. त्याने राधाबाईला आपल्या आईप्रमाणे मान दिला आणि तसे त्याने तिला समक्षही सांगितले. त्याच्या प्रांतातील सर्व अधिकाऱ्यांना राधाबाईला आदरसत्काराने वागवावे असे सक्त हुकुम होते.

राधाबाई यात्रेमध्ये नाथद्वार, मथुरा, वृंदावन, कुरुक्षेत्र, प्रयाग, वाराणशी, गया, सागर आणि जयपूर या ठिकाणी गेली होती. जयपुरास तेथील राजाच्या आग्रहावरून ती तीन महिने राहिली. सवाई जयसिंगाने तिला दसऱ्याच्या समारंभासाठी विशेष आग्रहाने ठेऊन घेतले. महाराजा जयसिंगाने आपला एक सरदार मोठ्या सैन्यानिशी तिच्या, संरक्षणासाठी तिच्या दिमतीस ठेविला होता. महाराजा जयसिंगाने तिला आपल्या आईसारखे वागविले, राजधानीत तिचा फार आदरसत्कार केला आणि तिच्या सुखसोईची बारीक-सारीक व्यवस्था त्याने स्वतः पाहिली. उदेपूरच्या राण्याने पुण्यास मुद्दाम वकील पाठवून तिला आमंत्रण दिले होते आणि उदेपुरास तिचे स्वागत फार उत्तम तऱ्हेने केले.

ही यात्रा त्या गडबडीच्या काळात अगदी शांतपणे व काहीही त्रास न होता झाली हीच गोष्ट बाजीरावाचा हिंदुस्थानात किती दरारा होता हे सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

सुमारे १७३० मध्ये या वीरपुरुषाच्या जीवनात मस्तानी नावाच्या एक अत्यंत रूपवान स्त्रीने प्रवेश केला. महंमदखान बंगषापासून बचाव केल्याबद्दल नजर म्हणून छत्रसालाने मस्तानी बाजीरावास नजर केली होती. मस्तानी ही नर्तकी असली तरी घोड्यावर बसणे, तरवार चालविणे यातही ती पटाईत होती. शिवाय ती उत्तम गात असे. असे म्हणतात की तिचा बाप हिंदू आणि आई मुसलमान होती.

बाजीरावाचे मस्तानीवर फार प्रेम होते. त्याने तिच्याकरिता राज-वाड्यातच विशेष व्यवस्था केली होती. वाड्याच्या ज्या दरवाज्यातून ती जात येत असे त्या दरवाज्याला मस्तानी दरवाजा असे नाव होते. बाजीराव तिला आपल्या घरातील इतर नातेवाईकांप्रमाणेच वागवीत असे. दरवर्षी गणपती उत्सवात तिचा जाहीर नाचाचा कार्यक्रम होत असे.

बाजीरावाला तिच्या संगतीत रहावेसे फार वाटे व तिच्यापासून त्याला दैनंदिन जीवनाच्या धकाधकीत स्फूर्ती मिळे. त्याच्या मोहिमात ती बहुधा त्याच्या बरोबर असे आणि त्याच्या बरोबरीने घोड्यावरून जात असे. तिचेही बाजीरावावर फार प्रेम होते. ती नेहमी हिंदु पोषाक करी. बाजीरावाच्या लहानसहान गोष्टींची तजवीज ती जातीने करीत असे. सन १७३४ मध्ये तिला एक मुलगा झाला त्याचे नाव समशेर बहादूर असे ठेवण्यात आले होते. हाच पुढे बांदाचा नबाब झाला.

परंतु मस्तानीमुळे बाजीरावाचे खाजगी जीवन उद्ध्वस्त झाले. पेशवे हे सनातन ब्राह्मण कुटुंब होते. त्या कुटुंबात एक मुसलमान स्त्री येणे ही गोष्ट सर्वासच नापसंत होती. बाजीरावाला विवाहित पत्नीपासून मुले झाली होती. एका मुसलमान स्त्रीवर बाजीरावाची मर्जी बसली ही गोष्ट घरातील कोणासही आवडली नाही. बाजीरावाच्या मुलाची मुंज आणि पुतण्याचे लग्न होण्याचे वेळी मोठीच अडचण उत्पन्न झाली. पेशव्यांच्या कुलोपाध्यायानी या समारंभात भाग घेण्यास साफ नकार दिला. मध्यंतरी बाजीराव मोहिमेवर १७३९ मध्ये पुण्याबाहेर असता मस्तानीला पकडून तुरुंगात ठेवण्यात आले. ही बातमी ऐकून बाजीरावाला धक्काच बसला. एक तर मस्तानीला बलाने सोडवून आणणे हे त्याला अशक्य होते कारण तसे केले असते तर आधीच लोकमत त्याच्या विरुद्ध होते तशात त्याने बळाचा वापर केला असता तर सर्व महाराष्ट्र खवळून उठला असता; ही गोष्ट अर्थात्च त्याला नको होती. दुसरेपक्षी मस्तानीला आपण सोडवू शकत नाही यामुळे त्याच्या मनाला फार यातना होत. अशा स्थितीत एक दिवस त्याला खूप ताप भरला आणि अवघ्या दोन दिवसातच नर्मदा तीरावर रावेर मुक्कामी दि. २८ एप्रिल १७४० रोजी वयाच्या अवघ्या ४० व्या वर्षी त्याचे देहावसान झाले. हा ताप हेच त्याचे पहिले व शेवटचे दुखणे.

असे म्हणतात की बाजीरावाच्या मृत्यूची बातमी ऐकून मस्तानीने वाड्यातच जीव दिला. तिने जीव दिला की तिला धक्का बसल्याने अकस्मात् मृत्यु आला याबद्दल संदेह असला तरी एवढे निश्चित म्हणता येईल की

बाजीरावावर तिचा इतका जीव होता की हिंदु पद्धतीने सती जाण्यासारखेच तिचे वर्तन झाले.

बाजीरावाने २० वर्षे पेशवाई केली. हा सर्व काळ मोठ्या धामधुमीचा गेला. बाजीरावाला क्षणभरही विश्रांती मिळाली नाही. या अवधीत श्रीरंगपट्टणापासून दिल्लीपर्यंत आणि अहमदाबादेपासून हैद्राबादेपर्यंत त्याच्या मोहिमा सारख्या चालत आणि कित्येक वेळा राजकारणाकरिताही त्याला प्रवास घडे. त्याने मराठा राज्याचे स्वरूपच बदलून टाकून सर्व देशातील राजकीय सत्तेमध्ये स्थित्यंतर घडवून आणले. आता सत्तेचा केंद्रबिंदू दिल्ली नव्हती तो आता सातान्यास आला होता.

त्याची लष्करी कामगिरी शिवाजीच्या खालोखाल होती. अवघ्या वीस वर्षांत त्याने मराठा साम्राज्य चारही दिशास पसरविले; त्यात दोन वर्षांच्या वेढ्यानंतर पोर्तुगिजापासून वसई जिंकून घेण्याच्या मोठ्या मोहिमेचाही अंतर्भाव होतो. वसईमुळे पोर्तुगिजांची सत्ता अवघी गोवा दीव व दमण एवढ्याच पुरती मर्यादित राहिल्यामुळे त्यांची सत्ता जवळ जवळ संपुष्टातच आली.

घोडदळाचा प्रतापी सेनापती या नात्याने त्याने युद्धपद्धतीत एक नवीनच यंत्रणा उत्पन्न केली व त्या यंत्रणेचा मराठा राज्याला फार उपयोग झाला. सर रिचर्ड टेंपल याने बाजीरावाची स्तुती करताना खालील शब्द योजिले आहेत. “जन्मभर जसा तो तंबूत राही तसा मृत्यूही त्याला तंबूतच आपल्या सैनिकासमवेत रहात असतानाच आला. मराठ्यांमध्ये त्याचा लौकिक म्हणजे लढवय्या पेशवा आणि हिंदूंच्या तेजाचे प्रतीक असाच आजही आहे.”

(५) बाळाजी बाजीराव- तिसरा पेशवा

ज.	मृ.	पेशवा
१७२१	१७६१	१७४० पासून १७६१.

बाजीरावानंतर त्याचा थोरला मुलगा गादीवर आला. तो तिसरा पेशवा. त्याचे नाव बाळाजी बाजीराव. त्याला नानासाहेब या नावाने ओळखीत. (१८५७ चे नानासाहेब दुसरेच होते.) पुण्याहून सातान्यास जाऊन त्याने शाहूकडून पेशवाईची वस्त्रे २५ जून १७४० मध्ये घेतली. त्यावेळी तो अवघा १८॥ वर्षांचा म्हणजे बाजीराव पेशवा झाला त्यावेळी त्याचे वय होते त्यापेक्षाही एक वर्षाने तो लहान होता.

पेशवा म्हणून शाहूमहाराजांनी त्याला तीस गावे लावून दिली. हाच त्याचा तनखा. त्याला जे अधिकारपत्र मिळाले त्यात खालील शब्दयोजना

आहे. “बाजीरावाने राज्याची एकनिष्ठेने सेवा करून आपल्या वडिलांनी घालून दिलेल्या कित्याप्रमाणे चाकरी केली. त्याने मराठी राज्य आपल्या पराक्रमाने चौफेर वाढविले. नादीरशहाने जेव्हा दिल्ली लुटली तेव्हा त्याचे पारिपत्य करण्यासाठी बाजीरावाला पाठविण्यात आले होते. त्याला दिल्लीच्या तख्तावर बादशहाची पुन्हा स्थापना करण्याचे कार्य करण्यास सांगितले होते. परंतु दुर्दैवाने त्याच्या आधीच त्याला मृत्यू आला. तुम्ही त्यांचे चिरंजीव आहात म्हणून त्यांचे अर्धवट राहिलेले कार्य करण्याची जबाबदारी तुमचेवर असून मराठ्यांचा दरारा अटकेपार नेणे हे तुमचे कर्तव्य आहे ”

बाळाजीराव जरी वयाने लहान होता तरी बापाच्या हाताखाली राज्यकारभाराचा चांगलाच अनुभवी होता. शिवाय त्याला सर्व वळण चिमाजी अप्पाने लाविले असून त्याच्यापासून त्याने राजकारण आणि कारभार यांचे पूर्ण ज्ञान संपादिले होते. त्याचे अंगी वडिलांची तडफ अथवा सेनापतीचे गुण नव्हते. परंतु त्याचा स्वभाव मोठा गोड असून त्याचे व्यक्तिमत्त्व छाप पाडणारे असून, युक्तीप्रयुक्तीने कार्य साधण्याची हातोटी त्यांचे अंगी असल्यामुळे त्याला पुष्कळच यश लाभले. सन १७३० मध्ये त्याचे ७ वर्षांच्या गोपिकाबाईंशी लग्न झालेले होते.

त्याने पेशवाईवर २१ वर्षे अधिपत्य गाजविले; त्यापैकी पहिला भाग सन १७४९ मध्ये शाहूच्या मृत्यूपर्यंतच्या नऊ वर्षांचा असून दुसरा भाग १२ वर्षांचा होता. त्या काळात मराठा राज्याचा तो एकमेव कर्ता पुढारी होता.

आपल्या कारकीर्दीत बाळाजीरावांनी चार मोहिमा केल्या. पहिली धोलपूर (१७४०-४१) दुसरी बंगाल (१७४१-४३) तिसरी भिलसा (१७४४-४५) आणि शेवटची नवाई (१७४७-४८). चारी मोहिमा उत्तर हिंदुस्थानातच झाल्या. त्यानंतर मात्र तो स्वतः मोहिमेवर गेला नाही. ते काम त्याने आपल्या सेनाधिकाऱ्यांवर सोपविले.

राज्यकारभाराबरोबरच बाळाजीराव पेशव्याला शाहूच्या दोन भांडखोर राण्यांचे आपसातील झगडे आणि कारस्थाने चालत त्यांना तोंड द्यावे लागे. त्या दोघींना कारभारात ढवळाढवळ करण्याची हौस असे व त्यामुळे शाहूला फार काळजी वाटे. १७४० पर्यंत राजघराण्यातील एक वृद्ध व कर्तबगार स्त्री राजवाड्यातील सर्व व्यवस्था व महाराज शाहू यांच्या वैयक्तिक सुखसोईकडे लक्ष देई. त्यावेळी तिचा या दोघींनाही वचक होता. ती स्त्री १७४० मध्ये मरण पावल्यावर राजवाड्यात कोणी पोक्तपणाने पाहील असे उरले नाही. त्यामुळे

शाहूला मोठी काळजी वाटे म्हणून त्याने पेशव्यांना सातारा सोडून फारसे जाऊ दिले नाही. कारण त्याला वाटे की आपल्या प्रकृतिमानामुळे केव्हा काय होईल याचा नियम नव्हता. दोघी राण्या सारखी पैशाची मागणी करीत व इतर रीतीनेही फार उपद्रव देत.

अशा परिस्थितीमध्ये साधुवृत्तीचा शाहू अगदी निराश होऊन औषध-पाणीसुद्धा घेईनासा झाला आणि त्यानी आपल्या प्रकृतीची काळजी घेण्याचे सोडले. जगण्यात काही अर्थ नाही असे त्याचे मनाने घेतले. तो नेहमी म्हणे की “या दोघी मला अन्न न देता उपाशी मारतील.” पेशव्याला ह्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. त्याने हे काम मोठ्या युक्तीने पार पाडले. त्याने दोन्ही राण्यांची पैशाची मागणी मान्य करून त्यांचा विरोध बंद केला परंतु राज्याच्या कामासाठी बाहेरगावी जावे लागे म्हणून तो महाराजांची वारंवार परवानगी मागे. परंतु शाहूला सावकारांचे देणे फार झाल्यामुळे ते कसे फिटेल याची फार काळजी वाटे. हिंदु धर्मशास्त्राप्रमाणे मृत्यूपूर्वी कोणाच्या कर्जात राहू नये अशी त्याची तीव्र इच्छा होती; आपला मृत्यु जवळ आला आहे असे त्याच्या मनाने घेतले होते. पैशाची तरतूद करण्यास पेशव्याला काही वेळ पाहिजे होता परंतु ते होण्यापूर्वी शाहूच्या कानाशी पेशव्याचे शत्रू लागले, त्यानी त्रासून स्वतःच्या मनाविरुद्ध त्या शत्रूंच्या सांगण्याप्रमाणे बाळाजीराव यास पेशवाईवरून दूर केले. सातान्यास पुन्हा येण्याची जरूरी नाही असेही त्याला कळविले. ही गोष्ट १७४७ च्या फेब्रुवारीत घडली.

राजनिष्ठ पेशव्याने ही राजाज्ञा शांतपणे ऐकून घेऊन ती शिरसा बंद मानली. त्या काळाच्या पद्धतीप्रमाणे त्याने बंडाचा विचारही मनात आणला नाही. त्याने पेशवाईचे शिक्के कटचार शाहूमहाराजांकडे परत केले. या गोष्टीची बातमी सर्वत्र पसरली व त्यामुळे फार गडबड उडाली. शाहू-महाराजांनी दुसऱ्या कोणाची नेमणूक करण्याबद्दल काही हालचालही केली. परंतु प्रत्यक्षात ते घडू शकले नाही. दोन महिने गेल्यानंतर शाहू महाराजांना पेशव्यांच्या राजनिष्ठेची खात्री पटून त्यांना पुन्हा पेशवेपदावर नेमले : त्या करिता आजारी असूनही शाहू महाराजांनी स्वतः सातान्याबाहेर तंबूत पेशवे उतरले होते तेथे जाऊन बाळाजीरावाची नेमणूक केली.

शाहूची प्रकृती अधिकाधिक खालावत गेली. त्याची शक्ती कमी कमी होत गेली तरी मानसिक स्थिती मात्र चांगली होती. मृत्युपूर्वी दोन महिने

त्याने पेशव्यांना दोन फर्माने पाठविली. पहिल्यात त्याने असे बजावले की 'छत्रपतीपदावर कोणीही बसला तरी तो तुमच्या कारभारात हस्तक्षेप/करणार नाही.' दुसऱ्या फर्मानात त्याने असे लिहिले:- "बाळाजी पंडित प्रधान यास आज्ञा ऐसीजे: राज्याचा कारभार तुम्ही चांगला चालवाल याची आम्हांस खात्री आहे: माझा तुम्हांस मस्तकावर हात ठेवून आशीर्वाद आहे. माझ्या-मागून कोणीही छत्रपती झाला तरी तो तुम्हांसच पेशवेपदावर ठेवील. जर त्याने यात बदल केला तर त्याला माझा शाप आहे. राज्य संभाळावे."

आपल्या मागून गादीवर कोण येणार याबद्दल शाहूला काळजी वाटे. त्याचा औरस मुलगा लहानपणीच मृत्यू पावला होता. त्यानंतर झालेल्या काही मुली हयात होत्या. वारसाबद्दल पुष्कळांनी पुष्कळ सूचना केल्या परंतु शेवटी पेशव्यांच्या सल्ल्याविरुद्ध शाहूने रामराजाला आपला वारस नेमिले.

१५ डिसेंबर १७४९ रोजी शाहूचे देहावसान झाले त्याची एक राणी सकवारबाई सती गेली.

शाहूच्या अंगी काही विशेष गुण होते. त्याची राहणी अगदी साधी, निर्व्यसनी आणि धर्मभीरू असे. तो नेहमी घरी अथवा दरबारातही शुभ्र कपडे वापरी. ऊन पावसातही डोक्यावर काही वापरीत नसे. त्याचा परिवार अगदी लहान असे. स्वतः जरी संन्यस्त वृत्तीने राही तरी इतरांनी सुखी व्हावे म्हणून तो नेहमी प्रयत्न करी. मग तो इतर कोणत्याही जाती धर्म अथवा पंथाचा असो. धर्माचे बाबबीतही तो फार सहिष्णु असे. तो अत्यंत उदार वृत्तीचा असे; इतका की कित्येक वेळा त्याच्यावर हल्ला करणाऱ्या मारेकऱ्यांनाही तो काही शिक्षा करीत नसे. त्याचे वर्णन 'अजात-शत्रू' असेच करीत.

आपल्या प्रजेमध्ये गरीब श्रीमंत असा भेद तो मानीत नसे. अगदी गरीबातले गरीबही त्याला आपल्या घरच्या लग्नसमारंभास निमंत्रण देत व तोही काही संकोच न पाळता जाई; इतकेच नव्हे तर त्यांना तो सढळ हातानी मदत करी. प्रजेच्या कल्याणाची त्याला सतत काळजी असे. समकालीनांनी त्यांचे 'पुण्यश्लोक' असे वर्णन केलेले आहे.

मराठी राज्याचे स्वास्थ्य, मान व दरारा वाढत रहावा याची त्याला फार काळजी वाटे. सकाळची न्याहारी झाल्यानंतर तो राज्यकारभार पाही. हे काम पुष्कळच असे. अर्जदाराचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेऊन पूर्ण विचारांतीच तो आपला निकाल देई. हे काम जवळजवळ दिवसभर चाले. संध्याकाळी दरबार भरे. त्याच्या ४० वर्षांच्या दीर्घ कारकीर्दीत त्याची प्रकृती चांगली असे.

फक्त शेवटची ३ वर्षे तो आजारी असे. या चांगल्या प्रकृतीमुळे तो स्वतः सर्व गोष्टी काळजीपूर्वक व विचारपूर्वक करू शके.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्याच्या उदार वागणुकीमुळे त्याचे विरोधीही त्याच्या बाजूला वळत. स्वतःचा बडेजाव करणे त्याला आवडत नसे. तो निस्वार्थी आणि परोपकारी असे. त्याच्या शिक्क्यावर खालील कविता होती :-

वर्धिष्णु विक्रमो विष्णोः सामूर्तिरिव वामनी ।

शंभुसूनोरसौ मुद्रा शिवराजस्य राजते ॥

शाहू जरी बुद्धिमान नव्हता तरी त्याला मनुष्याची पारख फार चांगली असल्यामुळे योग्य माणसाची निवड तो करू शके. ज्याची नेमणूक केली त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास टाकी व त्यामुळे पुढे त्याच्या हाताखालीच पेशवे सर्व सत्ताधीश बनले.

आता सांगितलेच की शाहूने रामराजाला आपला वारस छत्रपती ठरविले होते. हा रामराजा म्हणजे आपला मुलगा दुसरा शिवाजी याचा बापाच्या मृत्यूनंतर जन्मलेला मुलगा आहे असे ताराबाईने जाहीर केले होते. त्याच्या जन्माची व नंतरच्या काही वर्षांची हकीकत मुद्दामच गुप्त ठेविली होती कारण त्याच्या जिवाला धोका होईल असे वाटले होते. ही गोष्ट खरी असेल तर रामराजा हाच शिवाजीचा खरा वारस या नात्याने शाहूच्या नंतर गादीचा खराच मालक होता. म्हणून १७५० च्या जानेवारीत त्याला अज्ञातवासातून सोडवून गादीवर बसविण्यात आले.

रामराजाच्या नावाने सत्तर वर्षांची ताराबाई कारभार पाहू लागली. परंतु लौकरच त्यांच्यामध्ये वितुष्ट येऊन ताराबाईने रामराजाला साताऱ्याच्या किल्यात कैदेत ठेविले. आपण प्रथम जाहीर केलेली गोष्ट खोटी असून रामराजा हा तोतया आहे असे ती आता म्हणू लागली. त्यामुळे एक प्रचंड सामाजिक वावटळच उत्पन्न झाली. रामराजा छत्रपती झाल्यानंतर त्याला आपल्या मुली दिलेले त्याचे दोघे सासरे आता पस्तावून आपल्या मुली हलक्या कुळात दिल्या याबद्दल आपल्या नशीबाला दोष लादू लागले. पेशव्याला या पेचप्रसंगातून काही मार्ग दिसेना. तो सातारा सोडून पुण्यास निघून गेला.

पुण्यास आल्यावर सर्व गोष्टींचा शांतपणे विचार करून पेशव्याने सर्व मातबर लोकांना चर्चेकरिता बोलावले व त्याचे निमंत्रण स्वतः छत्रपती रामराजा व ताराबाई यांनाही दिले. पुष्कळ चर्चेनंतर काही निर्णय झाला त्याला छत्रपतींनीही संमती दिली. या निर्णयाप्रमाणे प्रत्यक्ष सत्ता पूर्वीपासूनच

म्हणजे शाहूच्या शेवटच्या वर्षातच पेशव्यांकडे गेली होती. त्या गोष्टीला आता औपचारिक मान्यता देण्यात आली. रामराजा विशेष बुद्धिमान नव्हता आणि त्यामुळे नावापुरता राज्याचा धनी म्हणून राहण्यात त्याला संतोष होता. राज्याची राजधानीही त्याचवेळी सातान्याहून पुण्यास नेण्यात आली. ही शांततामय राज्यक्रांती १७५० च्या आगस्ट महिन्यात बाळाजीरावांच्या चाणाक्षपणामुळे आणि शांतपणे सर्व गोष्टी उरकण्याच्या स्वभावामुळे घडून आली आणि पेशवे हे खऱ्या अर्थाने आणि औपचारिक रीतीनेही महाराष्ट्राचे राजे झाले.

हे सर्व म्हणत असता हे मुद्दाम स्पष्ट केले पाहिजे की बाळाजीरावांनी छत्रपतीची सत्ता त्यांच्या हाती राहून त्यांनीच प्रत्यक्ष राज्य करावे यासाठी फार खटपट केली परंतु रामराजात धैर्य व धडाडी नव्हती त्याला कोणताही निर्णय घेण्याची पात्रता नव्हती. त्यामुळे बाळाजीरावांचे प्रयत्न वाया गेले. त्यातच रामराजाच्या आजीची म्हणजे ताराबाईची कारस्थानी वृत्ती आणि सत्तेचा अभिलाष यांची भर पडून अधिकच उपद्रव झाला.

बाळाजीराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाची आणि सर्वात दुर्दैवी घटना म्हणजे पानिपतची लढाई. शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर अफगाण राजा अहमदशहा अबदाली आणि मराठे यांच्यामध्ये प्रचंड संघर्ष निर्माण होऊन दिल्लीच्या दरबारात कोण प्रभावी ठरतो याबद्दल त्यांच्यात स्पर्धा सुरू झाली होती. या प्रदीर्घ संघर्षाचा शेवट १७६१ च्या जानेवारी महिन्यात पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचा सपशेल पराभव होऊन झाला.

अहमदशहा अबदाली (ज. १७२४) १७४७ मध्ये इराणचा बादशहा नादीरशहा याचा खून झाल्यावर राज्यावर आला. त्याने नादीरशहाच्या हाताखाली १३ व्या वर्षापासून चाकरी केली असून १७३९ च्या नादीरशहाच्या दिल्लीच्या स्वारीत तो त्याचेबरोबर होता. नादीरशहाचे सिंहासन बळकावल्यानंतर त्याने आपले बस्तान काबूल येथे व्यवस्थितपणे बसविले. हा मोठा कर्तबगार आणि साहसी सेनानी असून त्याला देश पादाक्रांत करण्याची मोठी महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु ही इच्छा मर्यादित स्वरूपाचीच होती; म्हणजे त्याला दिल्लीचा बादशहा होण्याची मुळीच इच्छा नव्हती आणि आफगानिस्तानच्या पलीकडे आपले राज्य वाढवावे अशीही त्याची महत्त्वाकांक्षा नव्हती. त्याची इच्छा एवढीच होती की आपल्या प्रचंड सैन्याला लागणारा पैसा पंजाबातून खंडणीरूपाने आपल्याला मिळावा कारण आफगानिस्तान या गरीब देशाला

एवढा खर्च परवडणारा नव्हता. परंतु पंजाबातून खंडणी मिळण्यासाठी त्याला दिल्लीच्या दरबारावर आपले दडपण ठेवणे प्राप्त होते. दिल्ली आणि आजू-बाजूच्या प्रदेशातील संपत्तीवर त्याचा डोळा असून ती संपत्ती लुटून आणण्याची महत्वाकांक्षा त्याला होती. त्या पायी त्याने पंजाबावर अनेक स्वाऱ्या केल्या; त्यापैकी एका स्वारीत त्याने दिल्ली आणि मथुरा लुटली होती.

मराठ्यांनीही पंजाबावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते आणि दिल्लीच्या दरबारातही त्यांनी चांगलाच दबाव प्रस्थापित केला होता. अहमदशहाच्या स्वाऱ्यांमुळे त्यांना सहाजिकच भीति उत्पन्न झाली. कारण दिल्लीचे राज्य स्वतंत्र आणि सामर्थ्यवान असले तर त्यांच्या दक्षिणेतील राज्यालाही स्वास्थ्य लाभणे कठिण होते हे ते जाणून असत. म्हणून दिल्लीवर आपला दबाव असावा असे मराठ्यांना वाटे. अहमदशहा आणि मराठे यांच्यातील संघर्षाचे हेच कारण.

म्हणून शहाच्या पुढील स्वाऱ्यांना तोंड देण्याची तयारी मराठ्यांनी चालविली. परंतु आफगाणिस्थानच्या पठाणांचा राजा शहा याला भारतातील पठाणांचे चांगलेच सहाय्य होते. कारण भारतीय पठाणांना मोगल हे उपरे राज्यकर्ते वाटत. पहिल्या पानिपताच्या लढाईत बाबराने इब्राहिम लोदीचा पराभव करीपर्यंत पठाणच दिल्लीपती होते म्हणून मोगलांची सत्ता दिल्लीत स्थापन झालेली त्यांना कधीच पसंत नव्हते.

अबदालीचा उदय झाल्यामुळे आपले राज्य पुनः हिंदुस्थानात प्रस्थापित करण्याची संधी चालून आली असेच भारतीय पठाणांना वाटले. त्यांनी अबदालीला नेहमीच मदत केली आणि वेळप्रसंग पडल्यास आपल्या मदतीला ते त्याला बोलावीत.

अबदालीची शेवटची स्वारी झाली तिची ही पार्श्वभूमी होती. मराठ्यांनीही आपल्याकडून विशेष तयारी केली होती. खुद्द पेशव्यांनी सेनापती आणि साधनसामुग्री यांत जातीने लक्ष घातले होते. तो स्वतः या मोहिमेवर गेला नाही परंतु आपला थोरला १७ वर्षांचा मुलगा विश्वासराव याला आपला प्रतिनिधी म्हणून सरसेनापती नावापुरता नेमून आपला चुलत भाऊ सदाशिवराव भाऊ याचे हाताखाली प्रचंड सैन्य देऊन रवाना केले.

पंजाबात व इतरत्र त्याच्या बारीकसारीक चकमकी झाल्या परंतु शेवटचा संग्राम पानिपतावरच होणार होता.

लष्करी डावपेचामुळे दोन्ही सैन्ये एकमेकासमोर थोड्या मैलांच्या अंतरावर तळ देऊन बसली होती परंतु दोन महिनेपर्यंत त्यांच्यात प्रत्यक्ष

युद्ध झाले नाही. दोघांनाही रसदीची अडचणच होती परंतु मराठ्यांच्या गोटात अन्नाचा तुटवडा पडल्यामुळे उपासमारीची पाळी आली. अशा बिकट पेचात सापडल्यामुळे भाऊसाहेबांना युद्धास उभे राहण्याशिवाय काही गत्यंतर नव्हते. म्हणून १४ जानेवारी १७६१ या दिवशी पहाटे आपले सर्व सैन्य व बाजारबुणगे यांसह गोट सोडून ते बाहेर पडले आणि शहावर चालून गेले. सकाळी नऊ वाजेपर्यंत चाल करून गेल्यावर दोन्ही सैन्यांची गाठ पडली व युद्धास तोंड लागले.

प्रत्यक्ष सैन्य असे प्रत्येक बाजूस सुमारे १ लक्ष होते. मराठ्यांच्या बाजूस आणखी १॥ लक्ष बुणगे होते. शहाकडेही बुणगे होते.

पानिपताची लढाई एका दिवसाच्या अवघ्या सहा तासांत लढली जाऊन संपली. लढाई संपल्यानंतर पुढची व्यवस्था होण्यास पुढे काही अधिक काळ लागला. प्रत्यक्ष युद्ध सकाळी ९ वाजता सुरू झाले. मराठ्यांनी पराक्रमाची शर्थ करून शहाच्या सैन्याची दाणादाण उडविली. पहिले काही तास ही प्रचंड लढाई मराठ्यांच्या बाजूनेच जोरकस होती. युद्धक्षेत्राचे मध्यभागी सदाशिवराव भाऊ आणि विश्वासराव यांच्या समोर शहाचा मुख्य मंत्री यांचे घनघोर युद्ध झाले. मराठ्यांच्या सैन्यापुढे शहाच्या सैन्याचा टिकाव लागेना व त्यामुळे त्याचे सैनिक पळू लागले होते. मराठ्यांना विजय दृष्टिपथात दिसू लागला होता.

अबदालीने हा कठिण प्रसंग पाहून आपले राखीव १३००० सैन्य या वेळी मध्यभागी पाठविले. पळून जाणाऱ्या सैनिकांना तरवारीच्या जोरावर त्याने परत फिरविले. या वेळेपर्यंत मराठे थकले होते. गेले दोन महिने उपासमार झाल्यामुळे ते आधीच निःशक्त झालेले होते त्यातच पहाटे पासून अन्नपाण्या-वाचून कित्येक मैल त्यांना चालून यावे लागले होते. याचवेळी शहाने आपले राखीव सैन्य युद्धात उतरविले.

आता परिस्थिती मराठ्यांच्या विरुद्ध गेली. घनघोर संग्राम सुरू झाला. दुपारी ३ वाजता विश्वासराव घोड्यावरून लढत असता गोळी लागून लढता लढता रणांगणावर पडला. पुतण्या पडलेला पाहून भाऊसाहेब विचलित झाले, अर्ध्या तासाभरात मराठ्यांचा पूर्ण पराभव झाला. तेवढ्या वेळात भाऊसाहेबांनी पुतण्याचे शव हत्तीवर घेतले आणि आपण स्वतः घोड्यावरून युद्धातील रणधुमाळीत उडी घेऊन तीत ते मारले गेले. सर्वत्र पळापळ सुरू होऊन मराठ्यांचा पूर्ण पराभव झाला. त्यांच्या सैन्यापैकी व त्यांच्या कुटुंब आणि बाजार बुणग्यांपैकी फार मोठ्या भागाचा संपूर्ण निःपात झाला.

पराभूत सैन्याचा पाठलाग रात्रभर व सकाळपर्यंत चालू होता. दुसऱ्या दिवशी मृतांचा अदमास घेता त्यांची संख्या २८००० भरली. याशिवाय पानिपताच्या मैदानावर आणि आसपासच्या रानात असंख्य प्रेते पडली होती. सुमारे ३५००० मराठ्यांची कत्तल झाली अथवा कैदी करण्यात आले. असा अंदाज आहे की सुमारे पाऊण लाख मराठे कापले गेले आणि सुमारे २२००० खंडणी देऊन सुटले. विश्वासराव आणि भाऊसाहेब यांचे मृत देह सापडून त्यांना अग्निसंस्कार करण्यास परवानगी देण्यात आली. इतिहासात अशी नोंद आहे की विश्वासरावाच्या मृत चेहऱ्यावरील रुबाव यत्किंचितही कमी झाला नव्हता. पेशव्यांच्या गादीचा या तरुण वारसाला रणांगणावर शूराचा मृत्यू आल्यामुळे त्याच्या तेजात भरच पडली. ”

शहाने स्वतः या लढाईचे वर्णन लिहून ठेविले आहे. त्यातील काही भाग खाली दिला आहे.

“युद्धकुंड पेटून चारी बाजूंनी धडधडू लागले. मराठ्यांनी आपल्या पराक्रमाची शिकस्त केली. असे युद्ध दुसऱ्या कोणाला लढता आले नसते. प्रथम तोफा मग बंदुका व शेवटी हाताघाईची लढाई तरवारी, कटचारी, सुरे यांच्या सहायाने झाली. एकमेकांच्या मानगुटी पकडून त्यांना कंठस्थान घालण्यात आले. या पराक्रमी रुधिरप्रिय मराठ्यांनी युद्धात प्रचंड पराक्रम करून आपले नाव अजरामर केले. एकदम वारे बदलले आणि अल्लाच्या कृपेने दक्षिण्याचा पराभव झाला. माझ्या वझीरासमोर लढणारे विश्वासराव आणि भाऊसाहेब मारले गेले व त्यांच्याबरोबर अनेक सरदारही रणांगणावर पडले. आमच्या सैनिकांच्या तरवारींनी ४० ते ५० हजार शत्रुसैनिक गवतासारखे कापले. शत्रूच्या तोफा, हत्ती आणि अगणित संपत्ती माझ्या सैनिकांच्या हातात पडली.

पानिपतच्या खेड्यातील मुसलमानी मशीदीत शहाने दुसरे दिवशी अल्लाची प्रार्थना केली व नंतर तो दिल्लीकडे निघाला. तेथे २६ जानेवारी रोजी त्याने राजवाड्यात मुक्काम केला. तेथे दिवाण-इ-खास मध्ये मोगल-बादशहाप्रमाणे तो रोज दरबार भरवी. परंतु तो मनातून अस्वस्थ होता. कारण हिंदुस्थानात आल्यापासून १८ महिन्यात सैन्याला पगार मिळाला नसल्यामुळे बंडाची प्रवृत्ती स्पष्ट दिसत होती. लुटीची त्यांची आशा पार मावळली होती कारण दिल्लीत लुटण्याला काहीच शिल्लक राहिलेले

नव्हते. शहा अलम बादशहाच्या मंत्र्यांकडून द्रव्य उभे करण्याचा शहाचा प्रयत्न चालू होता. परंतु त्याच्याजवळही पैसा नव्हता. त्यामुळे तोही निरुपाय होता. या अडचणीतून बाहेर पडण्यासाठी एकच उपाय म्हणजे सैन्याला आपल्या घरी परत जाऊ देणे. म्हणून त्याने २० मार्च रोजी दिल्ली एकदम सोडून मे महिन्यात अफगाणिस्थानात तो पोचला.

अहमद शहाला दिल्लीच्या तख्तावर बसण्याची इच्छा नव्हती. त्याला पंजाबातून कायम उत्पन्नाचे साधन हवे होते म्हणून दिल्लीपतीच्या कारभारात ढवळाढवळ करण्याचे त्याला बिलकुल कारण नव्हते. तसेच उत्तर हिंदुस्थानातील मराठ्यांच्या हक्काबद्दलही त्याला काही कर्तव्य नव्हते. त्याला त्याचा उद्देश साध्य न झाल्यामुळेच पानिपताच्या भयंकर लढाईला तोंड द्यावे लागले.

अशा परिस्थितीत पानिपतच्या युद्धात जय मिळाल्यानंतरही त्याला मराठ्यांशी चांगले संबंध ठेवण्याची इच्छा होती म्हणून त्याने स्वहस्ते पेशव्यांना पत्र लिहिले : -

“तुमच्या आमच्यामध्ये वैमनस्य असण्याचे काही कारण नाही. तुमचा मुलगा व भाऊ यांना तुम्ही मुकला हे खरे. परंतु हा संघर्ष भाऊसाहेबांनीच ओढवून घेतला आणि आम्हाला स्वसंरक्षणार्थ युद्ध करणे भागच पडले. परंतु आम्हालाही तुमचे नुकसान झाल्याबद्दल फार वाईट वाटते. आम्ही दिल्लीचा कारभार तुमच्यावर सोपविण्यास तयार आहोत. फक्त सतलज नदीपर्यंतचा पंजाब आम्हाला हवा आणि शहाआलम बादशहालाच दिल्लीच्या तख्तावर बसवून त्यालाच संरक्षण द्यावे. झाल्या दुर्दैवी गोष्टी विसरून तुमच्या आमच्या मध्ये कायम स्नेह असावा हेच आम्ही चाहतो.”

या पत्राबरोबर आपल्या सद्भावनेचा पुरावा म्हणून शहाने पेशव्यांकडे पोषाक पाठविला. तो पेशव्यास माळव्यात १७६१ च्या फेब्रुवारीत पोचला. परंतु अनेक कारणांनी प्रत्यक्ष तह होण्याला आणखी दोन वर्षे लागली.

हा तह १७६३ च्या फेब्रुवारीमध्ये पुण्यास होऊन त्याकरिता शहाने आपला वकील मुद्दाम पाठविला होता. मराठ्यांच्या तर्फे या तहावर पहिल्या माधवरावाने सही केली; कारण १७६१ मध्येच त्याचे वडिलांच्या मृत्यूनंतर माधवराव गादीवर आला होता. पानिपताच्या दुर्दैवी घटनांवर या तहाने शेवटचा पडदा पडला. या तहाचे कागदपत्र माधवरावाने काबूल येथे शहाकडे पाठविले त्यावेळी पोषाक व हत्ती नजर म्हणूनही पाठविला.

पानिपतच्या भयंकर प्रसंगामुळे पेशवे फार दुश्चित्त झाले. त्यांच्या मनातून दिल्लीला जाऊन आपल्या सैन्याबरोबर शहाशी गाठ घ्यावयाची होती. माळव्यात असताना पानिपतावर दोन्ही सैन्ये एकमेकासमोर उभी असल्यामुळे बातमीची तो काळजीने वाट पहात होता. त्याची काळजी रोज वाढतच होती. शेवटी १८ जानेवारीला त्याने भाऊसाहेबांना पत्र लिहून तो स्वतः येऊन अबदालीला तोंड देईपर्यंत धीर धरण्यास सांगितले. २४ जानेवारी रोजी भिलसा येथे एका सावकाराचे पत्र त्याच्या हाती पडले त्यात पानिपतची हकीकत दिली होती. त्या पत्रात लक्षणेने पानिपतात काही तरी भयंकर प्रकार घडल्याचे त्याला कळले :-

“दोन मोठ्ये गळाली, २५ मोहरा नाहीसा झाल्या, चांदी आणि तांब्याचा खुर्दा किती नाहीसा झाला ते मोजतांच येणार नाही.”

या लक्षणिक शब्दांनी झाल्या प्रकाराची त्याला पूर्ण कल्पना आली.

यापुढे हळुहळु पेशव्याला हकीकत कळली. प्रत्यक्ष भयंकर दिवस उगवण्यापूर्वी, मराठ्यांच्या सैन्याला अन्नपाणी मिळाले नव्हते आणि शेवटच्या दिवशी त्यांनी मृत्यूला कवटाळले याची माहिती त्याला समजली. पेशव्यांच्या हृदयावर तो प्रचंड आघातच झाला. त्यांची प्रकृती ढासळली आणि त्यांची मानसिक अवस्थाही करुणास्पद झाली. म्हणून त्यांनी त्वरित पुण्यास परतावे असे ठरून तो जूनच्या सुरवातीस पुण्यास पोचला. तेथे आल्यापासून त्याची प्रकृती खालावत जाऊन मानसिक विकृतीही झाली. शेवटी २३ जून १७६१ रोजी त्याला मृत्यू आला.

या युद्धात मनुष्यबळ आणि साधनसामुग्री यात प्रचंड हानी झाली तरी मराठ्यांची जिद्द कायम होती. पेशव्यांखेरीज इतर सर्व पुढारी मनाने भक्कम राहिले. उलट युद्धातील पराभवामुळे त्यांना अधिक जोर आणि धारिष्ट आले. मेजर एव्हन्स बेल म्हणतो “पानिपतच्या लढाईमुळे मराठ्यांना यश आणि तेजच लाभले. त्यांनी लढाई केली ती भारतीयांचा भारत या जिद्दीने केली. त्यावेळी दिल्लीचे अयोध्येतील आणि दक्षिणेतील मुसलमान सरदार बाजूस राहून कारस्थाने करीत राहिले. मराठ्यांचा पराभव झाला तरी अफगाणाला परत फिरावे लागून त्यांनी पुनः हिंदुस्थानकडे नजरही फिरवली नाही.”

पानिपताला झालेले संपूर्ण नुकसान भरून काढण्याचे काम आता मृत पेशव्याचे दुसरे पुत्र माधवराव यांचेवर पडले. पेशवे घराण्यातील सर्वात कर्तबगार असा हा पेशवा होऊन गेला त्याची हकीकत पुढच्या भागात दिली आहे.

(६) माधवराव पहिला- चवथा पेशवा

ज
१७४५

मृ.
१७७२

पेशवा
१७६१-१७७२

वडिलांच्या मृत्यूच्या वेळी माधवराव अवघा १६ वर्षांचा होता. वडिलांचे और्ध्वदेहिक संपल्यानंतर २० जून १७६१ रोजी त्यांना सातान्याहून छत्रपती-कडून पेशवाईची वस्त्रे मिळाली. त्यावेळी त्यांचे चुलते रघुनाथराव यांच्या पालकत्वाखाली त्यांनी कारभार पाहण्यास सुरुवात केली. परंतु रघुनाथरावाचे मन माधवरावाविषयी साफ नव्हते कारण पेशवापद आपणास मिळावे असे बाळाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्याला वाटत होते; परंतु त्याला कोणाचाच पाठिंबा नाही हे पाहून नाइलाजाने त्याने झाल्या गोष्टीस मान्यता दिली. माधवरावांना त्यावेळी पुष्कळ सरदारांचा पाठिंबा होता आणि त्यातही त्याची आई गोपिकाबाई हिचे मार्गदर्शन होते. सरदारांचे आणि रघुनाथरावाचे लौकरच पटेनासे झाले. तरुण पेशव्याला काही न विचारता तो निर्णय घेऊ लागला परंतु माधवराव अशा गोष्टीस संमती देऊन गप्प बसणारे नव्हते.

माधवरावांना पहिले काम करावे लागले ते हैद्राबादच्या निजाम-अल्लीच्या स्वारीला तोंड द्यावयाचे. ६०००० सैन्य घेऊन निजामअल्ली पुण्यावर म्हणजे मराठ्यांच्या केंद्रस्थानावरच चालून आला. ही गोष्ट १७६१ च्या नोव्हेंबरमध्ये घडली. त्याला तोंड देण्याकरिता पेशवा व त्याचा चुलता यांनी ७००० सैन्य उभे केले. त्याकरिता घरातले दागिने आणि सोन्याचांदीची भांडी वितळून त्याचे रुपये पाडले. निजामअल्लीशी पुष्कळ चकमकी झाल्या परंतु त्याची स्वारी पुण्यापासून एक मुक्कामावर आल्यावरच थांबविता आली. येथे निजाम अल्लीच्या सैन्यातील सैनिक सोडून जाऊ लागले आणि मराठ्यांनी त्याला सर्व बाजूंनी वेढल्यामुळे त्याला परतही जाता येईना. म्हणून त्याने तहाची याचना केली. रघुनाथरावाने स्वार्थी दृष्टीने अवघ्या ४० लक्ष रुपयांच्या मुलुखावर तह करण्याची तयारी दर्शविली. ही चमत्कारिक पद्धत सर्व सरदारांना नापसंत झाली व त्यांनी रघुनाथरावावर आरोप केला की स्वतःला पुढे केव्हातरी पेशवेपद मिळावे याकरिता त्याची मदत मिळावी म्हणून त्यांनी निजाम अल्लीला सौम्य अटी दिल्या.

पुढे थोड्या दिवसातच तरुण पेशव्यात आणि त्याच्या चुलत्यात यादवी युद्ध सुरू झाले. त्यापूर्वी माधवरावांनी आपल्या चुलत्याला मदतीची नम्रपणे विनंती केली होती. परंतु रघुनाथरावाने ते ऐकले नाही. त्याने दर-

साल १० लक्ष रुपयांची स्वतंत्र जहागिर आणि ५ किल्यांची मागणी केली. ही मागणी मान्य करणे अशक्य होते.

रघुनाथरावाला पकडून ठेवावे असेही तरुण पेशव्याचे मनात एकदा आले होते. हे कानावर आल्याबरोबर १७६२ च्या ऑगस्ट मध्ये रघुनाथराव पुणे सोडून गेला. पुढे त्याने आपले अनुयायी गोळा करून ५०००० सैन्य उभे केले. पेशव्याने या प्रश्नाचा रणांगणावरच निकाल लावावा असे ठरविले. मोठे सैन्य बरोबर घेऊन ते आपल्या चुलत्यावर चालून गेले आणि पुण्यापासून ३० मैलावर दि. ७ नोव्हेंबर १७६२ रोजी मोठी लढाई झाली परंतु त्यात निर्णायक जय कोणालाच मिळाला नाही. १२ नोव्हेंबर रोजी पेशव्याच्या सैन्याला रघुनाथरावाने वेढा घातला; तेव्हा पेशव्याने शरण जाण्याचे ठरवून तो मोठ्या धैर्याने चुलत्याच्या गोटात गेला. चुलत्याला शरण जाऊन त्याचे जोडे आपल्या मस्तकी धारण केले. यामुळे शांतता प्रस्थापित झाली. आपल्याला सत्तेची अभिलाषा नाही असे रघुनाथरावाने सांगितले.

यावेळी निजामअल्लीशी युद्ध चालूच होते. ते १७६३ पर्यंत चालून शेवटी निजामअल्लीचा पूर्ण पराभव होऊन १७६३ च्या सप्टेंबरमध्ये औरंगाबाद येथे तह होऊन निजामअल्लीने ८२ लक्ष रुपयांचा मुलुख पेशव्यांना दिला. असफजाह निजाम उल्मुल्फ याच्या वेळेपासून मराठ्यांची सत्ता उखडून काढण्याचा प्रयत्न चालू होता परंतु त्यात यश आले नव्हते. तीच गत निजामअलीचीही झाली. मराठ्यात आपापसात भांडणे चालू असली तरी ते निजामाला भारी होते ही गोष्ट सिद्ध झाली. निजाम अल्लीचा पराभव हा खुद्द पेशव्यांच्या कर्तबगारी मुळेच झाला ही गोष्ट या मोहिमेत सिद्ध झाली. शेवटच्या लढाईत तरी निजामाचा संपूर्ण पराभव होऊन त्याचे १२००० सैन्य आणि अगणित सामग्री नाहीशी झाली. या विजयामुळे पेशव्यांचे रणांगणातील आणि कारभारातील वर्चस्व प्रस्थापित झाले. लोकांनी त्यांचा जयजयकार केला आणि त्यांचे सर्व लोकांवर वजन बसले.

पानिपत येथील पराभवामुळे मराठ्यांच्या वर्चस्वाला मोठाच धक्का बसला होता परंतु निजामाचा पराभव झाल्यामुळे मराठे सावरले इतकेच नव्हे तर अखिल भारतात त्यांच्या सत्तेवरील लोकांचा विश्वास द्विगुणित झाला. राष्ट्रीय भावनेला जोर येऊन पेशव्यांची सत्ता अनियंत्रित होऊन रघुनाथरावाचे पालकत्व संपुष्टात आले.

पेशव्याला कर्नाटकातही स्वारी करावी लागली कारण म्हैसूरचा हैदर अल्ली यांनी मराठ्यांचा काही मुलुख बळकावला होता व आणखी बळकाव-

ण्याचा त्याचा विचार दिसला. या स्वारीत हैदर अलीचा पराभव होऊन त्याला १७६५ च्या जानेवारीत तह करावा लागला.

आता पेशव्यांनी आपले लक्ष उत्तरेकडे वळवून मराठ्यांची सत्ता तिकडे पुनः प्रस्थापित करण्याचे ठरविले. पानिपतानंतर दिल्ली आग्रा, दुआब बुंदेलखंड आणि माळवा येथील मराठी मुलुखात अंदाधुंदी झाली होती. जयपूरच्या महाराजा माधोसिंगाच्या नेतृत्वाखाली रजपुतांनी मराठी सत्तेला आव्हानच दिले होते. परंतु मल्हारराव होळकराने १७६१ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्यांचा संपूर्ण पराभव करून मराठ्यांचे वर्चस्व बऱ्याच प्रमाणात प्रस्थापित केले होते. परंतु पानिपतानंतरच्या तीन वर्षात ब्रिटिशांनी बंगाल व बिहार या प्रांतांत आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून शहाअलम बादशहा, अयोध्येचा नबाब वझीर आणि बंगालचा नबाब यांना त्यांनी पराभूत केले होते. बादशहा अलहाबाद येथे अयोध्येच्या नबाबाकडे राहात होता आणि नबाबातर्फे बंगाल व बहार येथील कर वसुली ब्रिटिशच करीत. पुढे १७६४ च्या ऑक्टोबर मधील बक्सारच्या लढाईनंतर शहाअलम बादशहा ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली आला. पुढे लौकरच क्लाइव्हने शहाअलम कडून बंगाल, बिहार आणि ओरिसा या प्रांतांची दिवाणी मिळविली म्हणजे या प्रांतातला सर्व वसूल कोणा मध्यस्थाशिवाय प्रत्यक्ष करण्याचा अधिकार त्यांना मिळाला.

अशी परिस्थिती असताना माधवराव पेशव्यांनी दिल्ली काबीज करण्यासाठी सैन्य पाठविले. या सैन्यात ५०००० सैनिक असून महादजी शिंद्यांसह कित्येक सरदार होते.

ही मोहीम १७६९ मध्ये सुरू झाली आणि १७७१ मध्ये मराठ्यांनी दिल्ली जिंकली. महादजी शिंद्याने शहाजादा जवानबख्त (शहा आलम बादशहा अलाहाबाद येथे होता) यास तख्तावर बसविले. शहा आलम जरी ब्रिटिशांच्या आश्रयाला होता तरी मनातून त्याला ते पसंत नव्हते आणि आपण पुन्हा दिल्लीच्या तख्तावर बसावे या इच्छेने तो अलाहाबादेहून १७७२ च्या जानेवारीत दिल्लीला येण्यास निघाला. या प्रकारे ब्रिटिशांच्या मैत्रीतून शहा अलम बाहेर पडला. सारखा तगादा लावून सुद्धा ब्रिटिश त्याला दिल्लीच्या तख्तावर बसवू शकले नव्हते. शहा आलम याला मराठ्यांच्या संरक्षणाखाली पुनः दिल्लीच्या तख्तावर बसविल्याने पानिपतचा अपमान पूर्णपणे धुवून निघाला. माधवराव पेशव्यांना सहाजिकच त्यामुळे अत्यंत आनंद झाला.

मध्यंतरी, पुतण्याच्या मोठेपणाचा मत्सर वाटत राहून रघुनाथराव मधुनमधून त्रास देतच होता. आपल्या अधिकाराखालचे कित्येक सरदार आपले हुकूम मोडीत आणि रघुनाथराव त्यांना संरक्षण देई ही गोष्ट माधवरावांना उघड दिसत होती. रघुनाथरावाकडे कित्येक किल्ले असून अनेक मराठे सरदार त्याची बाजू धरून होते. आतापर्यंत माधवरावाने शक्य तेवढा संयम दर्शवून रघुनाथरावाला संतुष्ट ठेवण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला होता. त्यांनी आता वाटाघाटी किंवा युद्ध या मार्गाने हा काटा कायमचा काढून टाकण्याचा निश्चय केला. शेवटी माधवराव रघुनाथरावावर चालून गेला. रघुनाथरावानेही पुष्कळ सैन्य गोळा केले होते; परंतु माधवरावापुढे त्याचे काहीही चालले नाही. दुसरा मार्ग न दिसल्यामुळे तो माधवरावास शरण गेला, त्याला कैद करून बंदोबस्ताने पुण्यास आणण्यात येऊन शनिवारवाड्यातच पहाऱ्यात ठेवण्यात आले. १७६१ च्या जूनपासून सात वर्षे सतत चाललेल्या या कटकटी ७ वर्षांनी १७६८ च्या जूनमध्ये संपल्या. तुरुंगात असताना रघुनाथरावाला सर्व सुखसोई देण्यात आल्या होत्या. त्याचे पदरी पुष्कळ पंडित, गवई व इतर अनेक सेवक होते.

इतिहासकारांच्या मते १७७२ मधील माधवरावांच्या मृत्यूनंतर मराठी सत्ता झपाट्याने कमी होत गेली. त्याला मुख्य कारण म्हणजे माधवरावाच्या कारकीर्दीत आणि त्याच्या मृत्यूनंतर रघुनाथरावाने चालविलेली कारस्थाने हेच होय. रघुनाथरावाने जी भांडणे उपस्थित केली त्यामुळे आपल्या मनातल्या गोष्टी घडवून आणण्यात खुद्द माधवरावानाही फार त्रास झाला.

यावेळी पेशव्याला एक असाध्य रोग झाल्यामुळे त्याला अतिशय वेदना होत असत. हा त्रास त्याने शांतपणे सोसून सरकारी कामकाजात व्यत्यय येऊ दिला नाही. १७७० च्या अखेरीस कर्नाटकाच्या मोहिमेवर असताना त्याची प्रकृती फारच बिघडून त्याला पुण्यास परतावे लागून औषधोपचाराची व्यवस्था करावी लागली. त्याचे दुखणे म्हणजे आंत्राचा क्षय असून त्या काळात त्या रोगाला काही औषध नव्हते. त्या रोगाने त्याच्या पोटात असह्य वेदना होत. औषधोपचाराबरोबर दैवी उपचारही करण्यात येत होते. अनेक दाने देण्यात आली. दोन वेळा सुवर्ण तुला करण्यात येऊन ते सोने गोरगरीबांना वाटण्यात आले. गोव्याचा एक युरोपियन वैद्यही उपचार करीत असे परंतु त्यालाही गुण आला नाही.

मृत्यूपूर्वी सुमारे २ महिने म्हणजे १७७२ च्या सप्टेंबर मध्ये माधवरावांनी मृत्युपत्र केले होते. त्यात सर्व कर्ज देण्याची आणि आपल्या मृत्यूनंतर कारभार—

व्यवस्था कशी असावी याची तरतूद केली होती. प्रयाग आणि काशी ही क्षेत्रे मुसलमानांच्या हातून सोडवावी ही आपल्या पूर्वजांची इच्छा फलद्रूप व्हावी अशी आकांक्षा त्यांनी प्रदर्शित केली होती. याशिवाय आपल्या मृत्यूनंतर और्ध्वदेहिकाबद्दल सविस्तर सूचना दिल्या होत्या. २ लक्ष ब्राह्मणभोजने घालून त्यांना दक्षणा द्यावी असेही त्यांनी लिहून ठेविले.

समोर दिसत असलेल्या मृत्यूमुळे हा अवध्या २८ वर्षांचा तरुण विचलित झाला नाही. जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतशा त्यांच्या पोटातील वेदना वाढतच गेल्या— इतक्या की त्याने आपल्या परिवारातील मंडळींना आपणाला मारून टाकावे असेही सांगितले. त्यांची क्षुधा अजीबात नाहीशी झाली परंतु आपण काही खाल्ले नाही तर घरातील दुसरी मंडळीही काही खाणार नाहीत हे माहीत असल्यामुळे काही तरी त्यांना खावेच लागे.

एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे कारण त्यावरून या पेशव्याचे व्यक्तिमत्त्व किती उच्च होते हे दिसून येते. आपण आता जगत नाही हे पाहिल्यावर त्यांनी अनेक गुप्त कागदांचा नाश केला. त्यांच्या एका मंत्र्याने हे पाहून त्यांना अदबीने विचारले की 'हे कागद का नष्ट करीत आहा ?' त्यावर माधवरावाने पेटीतले एक दप्तर काढून वाचण्यास सांगितले आणि मग हे कागद ठेवावे की नष्ट करावे ते सांगण्यास फर्माविले. त्या मंत्र्याने कागद वाचले तेव्हा त्याला आढळून आले की त्याच्या स्वतःच्या कारस्थानां-संबंधी ते कागद होते. पेशव्यांनी त्याला कधीही दर्शविले नव्हते की त्याच्या कारस्थानांचा अस्सल पुरावा माधवरावांच्या हाती होता.

मृत्यूपूर्वी आपल्यानंतर गादीवर कोणी यावे याचीही तरतूद पेशव्यांनी करून ठेविली होती. त्यांना मूलबाळ झालेच नाही म्हणून आपला धाकटा भाऊ नारायणराव यास गादीवर बसवावे असे त्याने ठरविले. या गोष्टीला त्याच्या चुलत्यासकट सर्वांचा पाठिंबा होता.

इतक्या तरुण वयात मृत्यू येत असताही पेशव्यांनी कधी निराशा दाखविली नाही. याला कारण म्हणजे अवध्या ११ वर्षांत त्यांनी फार मोठे कार्य केले होते. त्याने मृत्यूपूर्वी न्यायमूर्ती रामशास्त्री यांस जवळ बोलावून त्यांचा निरोप घेतला. इतर दरबान्यांचाही निरोप घेऊन १८ नोव्हेंबर १७७२ या दिवशी सकाळी त्यांचा अंत झाला.

पेशव्यांची २६ वर्षांची पत्नी रमाबाई सती गेली. लग्नाचे वेळी तिचे वय अवघे ७ वर्षांचे होते. ती सुंदर आणि सुदृढ असून तीर्थयात्रा करणे तिला

फार आवडे. पतीवर नितांत प्रेम असून ती साधवी राजवाड्याबाहेरच्या कोणत्याही कामात पडत नसे. पेशव्याचे तिच्यावर तितकेच निर्व्याज प्रेम होते.

पतीच्या आजारीपणातून त्याला बरे वाटावे म्हणून तिने अनेक उपास-तापास आणि नेमनियम केले. जीवनात ते दोघे एकमेकांस प्राणापलीकडे मानीत आणि आता पती गेल्यावर रमाबाईला या जगात राहण्यासारखे काही उरले नाही. हा सती जाण्याचा निर्णय तिने आपणहून घेतला होता. अर्धा मैलपर्यंत वाजतगाजत ती चालत गेली. नदीकाठी स्मशानात पोचल्यावर पतीच्या प्रेताजवळ शांतपणे उभी राहून तिने आपले अंगावरील सर्व दागिने गोरगरीबांना वाटून टाकले. सर्वांना आशीर्वाद देऊन शांतपणे ती चितेवर चढली. जणू काही यात्रेच्या प्रवासासच निघाली होती.

रमाबाई चितेवर चढून बसली आणि चितेच्या ज्वालानी पतीच्या शवाबरोबर तिला आपल्या पोटात घेतले. लोकांना ते दृश्य मोठे गंभीर वाटून त्यांना तिच्याबद्दल फार आदर वाटला. जणू ती देवीच या जगात अवतरली होती. तिच्या सतीचे पवित्र जागी आजही समाधि उभी राहिली असून तिच्या पवित्र जीवनाची आठवण करून देत आहे.

त्या काळाच्या समजुतीप्रमाणे सती जाणाऱ्या स्त्रीला एक विशेष पावित्र्य मानले जाई. रमाबाईचे सर्व जीवन स्वार्थत्याग आणि भव्यता यामुळे लोकांना अधिकच पवित्र वाटे. आजही तिचे समाधिस्थान लोकांना स्फूर्तिस्थान आहे. वर्षभर त्याठिकाणी लोक दर्शनासाठी येतात.

पेशव्याने अवघी ११ वर्षे राज्य केले. त्यातील पहिली दोन वर्षे आपल्या चुलत्याच्या पालकत्वाखाली घालविली तेव्हा त्याला काहीही स्वातंत्र्य नव्हते. शेवटची दोन वर्षे असाध्य रोगाशी झगडण्यात गेली. म्हणजे अवघ्या सात वर्षात त्याने जी कामे केली त्यामुळे त्याचे नाव भारतीय इतिहासात अजरामर झाले आहे.

माधवराव पेशवे हे सर्व पेशव्यात फार मोठे पेशवे समजले जातात. ते अत्यंत प्रामाणिक असून त्यांचे राजकारण अगदी उघडउघड चाले. सर्वांना त्यांच्या बोलण्याचा विश्वास वाटे. निःपक्षपाती न्यायदान आणि प्रजेचे कल्याण याच गोष्टींचा त्यांना निदिध्यास असे. कारभारातील बारीकसारीक गोष्टींकडे त्यांचे लक्ष असे. या गोष्टीमुळे लोकांना त्यांच्याबद्दल आदर वाटे. आपल्या परिवाराच्या याद्या व त्यांचे पगार यावर त्यांचे सारखे लक्ष असे. पुण्यात परवानगीशिवाय बांधलेल्या घरांवर त्यांचे लक्ष असे. गावातील जनावरांना

गवताचा पुरवठा होतो की नाही इतक्या बारीक गोष्टीही ते पहात असत. कारकुनांना दिव्याकरिता अवघा १॥ रुपया दिल्याची नोंदही त्यांच्या हिशेबात सापडते.

आपल्या कारभारात लाचलुचपत नसावी याबद्दल ते फार दक्ष असत. त्याकरिता पैशाची अफरातफर असलेली सर्व प्रकरणे ते स्वतः पहात. असे लाचखाऊ सापडले तर त्यांना कडक शासन होई. सैन्याला पुरवठा करणाऱ्या-कडून माल पुरेसा आल्याबद्दल पैसे खाऊन दाखला मिळे अशा तक्रारी आल्याबरोबर विश्वासू माणसाकडून चौकशी करवून अपराध्यांना कडक शासन होई. त्या काळात असे लाचलुचपती-अधिकारी क्वचितच सापडत.

सैन्याच्या कुचामुळे शेतकऱ्यांच्या उभ्या पिकांचे नुकसान झाल्याबद्दल त्यांना भरपूर मोबदला मिळे. प्रजेचा छळ झालेला त्यांना बिलकुल खपत नसे. प्रजेच्या तक्रारी स्वतः ऐकून त्यांचा निकालही स्वतः त्वरित देत असत. अधिकाऱ्यांची कार्ये व कार्यक्षेत्रे यांबद्दल स्पष्ट नियम करण्यात आले होते. अवघ्या सात वर्षांच्या कारकीर्दीत, चुलत्याची कारस्थाने चालू असताही व इतर अनेक व्यवधाने असताही त्यांनी राज्याचा कारभार फार भक्कम पायावर उभा केला.

मोगल बादशहा मराठ्यांच्या आश्रयाला आला आणि ब्रिटिशांनी विरोध केला तरी त्याला मराठ्यांनीच तहतावर बसविले. पानिपतच्या प्रसंगानंतर मराठ्यांचा दरारा माधवराव पेशव्यांनी पुनः प्रस्थापित केला. मराठी राज्यातील अनेक सरदारांना त्यांनी आपल्या ताब्यात ठेविले होते. त्यांच्या कारकीर्दीत पूर्वी नव्हती इतकी व पुढेही कधी झाली नाही इतकी एकी मराठी राज्यात होती. म्हैसूरचा हैदर अल्ली आणि हैद्राबादचा निझाम अल्ली यांचाही बंदोबस्त करण्यात आला होता. या कर्तबगार पेशव्यानंतर कोणी तसा कर्तबगार वारस गादीला न मिळाल्यामुळे ब्रिटिशांना फावले व त्यांनी मराठ्यांचा पाडाव करून आपले वर्चस्व स्थापिले.

माधवराव पेशव्यात कारभाराची, मुत्सद्देगिरीची आणि सेनापतीची अशी सर्व प्रकारची कर्तबगारी होती. या सर्व बाबतीत त्यांनी श्रेष्ठत्व मिळविले होते. बंदुका व दारूगोळा याबाबतीत मराठी सैन्य कमी पडे हे पाहून त्या दोन्हीसाठी माधवरावांनी कारखाने उभारून त्यांवर स्वतः देखरेख ठेविली होती. खुद्द रणांगणावर त्यांचा पराक्रम डोळ्यात भरण्यासारखा असे. इतक्या लहान वयात आणि इतक्या अल्पकाळात त्यांनी केवढी प्रचंड कामगिरी केली हे पाहून अचंबा वाटतो.

त्यांच्या कर्तबगारीबद्दल परकीय लेखकांनीही मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. माधवरावानी एकाकी सर्व अंतर्गत व बाह्य शत्रूंचा बंदोबस्त केला असे किंकेड म्हणतो. शिवाय तो म्हणतो “त्यांनी स्वतः अंग मोडून काम करण्याचा धडा घालून देऊन स्वतःच्या देखरेखीखाली राज्यकारभाराच्या सर्व खात्यात तल्लखपणा आणला.” किंकेड शेवटी मोठ्या खेदाने म्हणतो “त्यांच्या विरुद्ध कडक टीका करणाऱ्यांना त्यांच्याविरुद्ध एकच गोष्ट मांडता येईल; ती म्हणजे अतिशय काम केल्यामुळे स्वतःचे आयुष्य कमी करून घेऊन त्यांनी आपल्या लोकांचे अकल्याण केले.”

सर रिचर्ड टेंपलने त्यांचेबद्दल खालील स्तुतिपर उद्गार काढले आहेत,
 “हा बुद्धिमान तरुण “ आदर्श राजा असून हिंदूराष्ट्राने देशाला दिलेला अत्यंत अमोल असा ठेवाच होता.”

(७) नारायणराव— पाचवा पेशवा

ज.	खून	पेशवा
१७५५	१७७३	१७७२ ते १७७३

आपला भाऊ माधवराव यांच्यानंतर नारायणराव गादीवर बसला तेव्हा तो १७ वर्षांचा होता. मृत्यूपूर्वी माधवरावानी सर्व सरदारांसमक्ष आणि कुल-स्वामीला साक्षी ठेऊन हा निर्णय घेतला होता. त्या वर्षाच्या १३ डिसेंबर रोजी त्याला पेशवाईची वस्त्रे मिळाली; त्याकरता तो स्वतः, रघुनाथराव, सखाराम बापू आणि इतर सरदारांना घेऊन साताऱ्यास छत्रपतीकडे गेला होता. प्रथम रघुनाथराव जाण्यास नाराज होता. त्याची मागणी २५ लक्ष रुपयांच्या जहागिरीची होती. परंतु त्याच्यावर वजन आल्यामुळे ही मागणी मोठ्या मनाने त्याने परत घेतली.

नवीन पेशव्याने सखाराम बापू आणि नाना फडणीस यांच्या सत्या-प्रमाणे कारभार सुरू केला. माधवरावानी त्या दोघांवर ही जबाबदारी टाकली होती. हे दोघेही मोठे कार्यक्षम कारभारी असून त्यांनी माजी पेशव्याची चांगली चाकरी केली होती. माधवरावाने रघुनाथरावालाही पुतण्याला मदत करण्याची विनंति केली होती. पहिले काही दिवस चुलत्या-पुतण्यांचे चांगले बनत होते अशाबद्दल उल्लेख आहेत.

नारायणरावांच्या कारकीर्दीत मराठी राज्याला बाह्य अडचणी काही नव्हत्या. परंतु कित्येक कारणांनी नारायणराव स्वराज्यातही लोकप्रिय होऊ

शकला नाही. एकतर अपक्व वयामुळे त्याला आपल्या राज्याच्या कारभारावर दबाव ठेवता आला नाही. दुसरे म्हणजे त्याच्या चुलत्याची आपणास गादी मिळावी ही इच्छा व त्याकरिता त्याची कारस्थाने चालत; त्या कारस्थानात त्याला पुष्कळ सरदारांची सहानुभूती होती. सरकारी खजिना रिकामा होता; कारण जुनी कर्जे देण्यासाठी माधवरावांनी सर्व शिल्लक खर्च करून टाकली होती आणि स्वतः ते आजारी पडल्यामुळे नवीन पैसा कमविता आला नाही. नारायणरावांचे सुमारे ५००० गारदी शिपाई अगदी नाराज होते कारण त्यांचा पगार थकला होता. त्याने प्रभूजातीला नाराज केले होते; ती जात क्षत्रिय नाही असा त्याने हुकूम दिला होता. त्या जातीने आपण क्षत्रिय आहोत असा बळेच दावा केला होता. त्याबद्दल पूर्वीच्या पेशव्यांनी काही निर्णय देण्याचे टाळले होते. परंतु नारायणरावाने बहुधा आपल्या मंत्र्यांच्या चुकीच्या सल्यावरून त्या जातीचा वेदाधिकार काढून घेऊन आणि इतर धर्माधिकारही नाहीसे केले. अशा गोष्टी केल्या तर त्यांना शिक्षा करू असे फर्मावून त्यांना शूद्रांच्या पंक्तीस नेऊन बसविले. त्यामुळे तो या वजनदार जातीची सहानुभूती गमावून बसला व त्या जातीतील कित्येक लोक त्यांच्याविरुद्ध होत असलेल्या कटात सामील झाले. या कटाचा शेवट त्याच्या खुनात झाला.

यातच त्याच्या चिडखोर आणि रागीट स्वभावाची भर पडली. कित्येक वेळा हलक्या व बेजबाबदार माणसांनी कानाशी लागून सांगितलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेऊन त्याने अनेक उतावळीच्या गोष्टी केल्या. मधुनमधून त्याने आपले मंत्री आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांबद्दल उघड उघड अपमानकारक भाषा वापरली त्यामुळे त्या मंत्र्यांचे कारभारातील लक्ष उडाले. एकदा मस्करी म्हणून खुद्द नाना फडणीसांच्या डोक्यावरील पागोटे त्याने काठीने उडविले. माधवरावांच्या कारकीर्दीत २ वर्षे नारायणराव याला सखारामबापूंच्या हाताखाली कारभाराची माहिती देण्याकरिता ठेविले होते परंतु त्याने केलेल्या त्या कामातल्या प्रगतीमुळे माधवरावांनाही समाधान झाले नव्हते.

परंतु नारायणरावांना मुख्य त्रास झाला तो रघुनाथरावाकडूनच. रघुनाथरावांना पोटातून नारायणरावाला गादी मिळाली हे पसंत नव्हते. माधवरावांनी नारायणरावाला पेशवा करावे असे ठरविले. त्यांच्या विरुद्ध उघडपणे बोलण्याची त्याला छाती नव्हती परंतु त्यांचे मनात नारायणरावाबद्दल अढी होती. त्याचे पूर्ववृत्त लक्षात घेऊन राघोबाला (त्याला राघोबा या नावानेच ओळखीत) माधवरावांनी नजरकैदेत ठेविले होते आणि नारायण-

रावानेही तेच कायम ठेविले होते. मृत्युपूर्वी माधवरावानी लिहून ठेविले होते की राघोबाला नजरकैदेतच ठेवावे, त्याशिवाय त्याची कारस्थाने बंद पडणार नाहीत. माधवरावांच्या या सूचना अमलात आणण्यात येत होत्या इतकेच नव्हे तर त्याची नजरकैद जास्त कडक करण्यात आली; कारण त्याने एकदा निसटून जाण्याचा प्रयत्न केला होता आणि काही कारस्थाने खुद्द पेशव्याविरुद्धही केल्याचे उघडकीस आले होते. त्यामुळे त्याला बाहेर जाऊ दिले जात नसे. त्याची सूर्योपासना त्यामुळे अंतरली. जीवनावश्यक सर्व वस्तू त्याला पुरविल्या जात परंतु त्याच्या खर्चाला खूपच कात्री लावण्यात आली होती. त्यानंतर त्यांनी पळून जाण्याचा कट केल्याचे उघडकीस आल्यावर पहारा अधिकच कडक करण्यात येऊन त्याला खुद्द पेशव्यांच्या जवळच ठेवण्यात आले. त्याला भेटण्यास येणाऱ्या जाणाऱ्याबद्दलही कडक निर्बंध घालण्यात आले; त्याचे खासगी चाकरही बदलण्यात आले. या सर्व गोष्टीमुळे त्याला साहजिकच राग आला होता आणि प्रथम जरी चुलत्यापुतण्यांचे संबंध ठीक होते तरी या कारणाने त्यात कडवटपणा आला होता. नारायणराव गादीवर आल्यानंतर तीन महिन्यांनी रघुनाथरावांची मुलगी दुर्गाबाई इचा विवाह मोठ्या थाटाने झाला त्यात नारायणराव प्रामुख्याने भाग घेत होता त्यावरून त्यावेळेपर्यंत त्यांच्यात वैमनस्य नव्हते असे दिसते. ही गोष्ट १७७३ च्या फेब्रुवारी मधील आहे.

या सर्व गोष्टीचा परिणाम म्हणून २३ ऑगस्ट १७७३ रोजी पेशव्यांचा अत्यंत अमानुषपणे खून झाला. असे दिसते की मूळचा कट नारायणरावाला पकडून कैदेत ठेवावे आणि रघुनाथरावाला गादीवर बसवावे असा असावा परंतु काही गोष्टी घडल्या आणि कट करणाऱ्यांना भीती वाटली. त्यांच्या कटाची बातमी फुटली असावी म्हणून त्यांनी त्वरेने निर्णय घेऊन त्याप्रमाणे कृती केली; तसेच नारायणरावाला पकडण्याऐवजी ठार मारणे हे आपल्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अधिक बरे असे त्यांनी ठरविले. खुनाच्या दिवशी सकाळी नारायणराव घोड्यावरून गावाबाहेर कोण्या सरदाराच्या परतभेटीकरिता जाऊन आला होता. त्यावेळी त्या सरदाराने त्याच्या जिवाला धोका असल्याबद्दलच्या बातम्या गावात पसरल्या असल्याचे त्याला सांगितले होते. परत येताना बरोबर असलेल्या हरिपंत फडके यांना नारायणरावाने ही हकीकत सांगून योग्य तो बंदोबस्त करण्यास सांगितले होते. हरिपंतानी पेशव्यांना आश्वासन देऊन सांगितले की पूर्वी ठरविलेले अंगावरचे एक काम संपवून योग्य तो बंदोबस्त करतो. वाड्यात पोचल्यावर पेशव्याने भोजन केले व आपल्या शय्यागृहात विश्रांति व दुपारच्या वामकुक्षीसाठी तो गेला.

मध्यंतरी राघोबाचा हस्तक आणि कटाचा सूत्रधार तुळचा पवार याला कळले की कटाची बातमी पेशव्यांच्या कानावर गेली आहे; म्हणून त्याने ताबडतोब कटाची अंमलबजावणी करण्याचे ठरविले. सुमारे ५०० गारदी चार प्रमुखांच्या हाताखाली वाड्यात घुसून त्यांनी तेथील पहारेकऱ्यांना मारून ते थकलेल्या पगाराची मागणी करू लागले त्यावेळी कामावर असलेल्या कारकुनांनी आणि पेशव्यांच्या खासगत नोकरांनी त्यांना आश्वासन दिले की त्यांची तक्रार दूर केली जाईल परंतु आता गडबड करून पेशव्यांचा निद्राभंग करू नये. त्यावर या स्वामिभक्त कारकुनादिकांनाही मारण्यात आले. गारद्यांचे पुढारी वरच्या मजल्यावरील पेशव्यांच्या शय्यागृहात नंग्या तरवारी घेऊन घुसले. वाड्यातील स्त्रिया ही गडबड ऐकून घाबरून ओरडल्या परंतु त्यांना मदत करण्यास कोणीही नव्हते.

नारायणराव झोपेतून जागा झाला आणि निःशस्त्र स्थितीत आपली चुलती पार्वतीबाई इच्याकडे धावला. तिने त्याला आपला चुलता राघोबा याजकडे संरक्षणार्थ धाव असे सांगितले. त्यावर नारायणराव धावत राघोबा पूजा करीत होता तेथे जाऊन त्याच्या गळ्यात पडला आणि 'मला वाचवा' असा आक्रोश करून 'तुम्हाला हवे तर पेशवेपद घ्या पण माझा प्राण वाचवा' असे त्याला विनविले. रघुनाथरावाने पुतण्याला मारू नको असे तरवारधारी सुमेरसिंगाला सांगितले. त्यावर सुमेरसिंग म्हणाला. 'आता इतक्या थरावर आल्यानंतर मी परत गेलो तर माझाच नाश होईल.' सुमेरसिंगाने रघुनाथरावाला बजावले की जर त्याने नारायणरावाला सोडले नाही तर त्यालाही मारण्यात येईल. त्यावर सुमेरसिंगाने पेशव्याला रघुनाथरावापासून ओढले, तुळचा पवाराने त्याला ओढून बाहेर नेले आणि सुमेरसिंगाने त्याची खांडोळी केली. पेशव्याला वाचविण्याकरिता त्याच्या अंगावर पडलेला त्याचा स्वामिभक्त नोकर चाफाजी टिळेकर हाही मारला गेला. त्याला व काही स्त्री नोकरांनाही कापून काढण्यात आले. अशी एक हकीकत आहे.

दुसऱ्या एका हकीकतीप्रमाणे रघुनाथरावाने पुतण्याच्या विळख्यातून सुटका करून घेऊन आपण बाहेर गच्चीवर गेला. नारायणराव त्याच्या मागे-माग जाऊ लागला परंतु तुळचा पवाराने त्याचा पाय ओढून त्याला खाली पाडले. नारायणराव खाली पडत असतानाच चाफाजी टिळेकर तेथे आला आणि त्याच्या हातात काही शस्त्र नव्हते तरी धन्याला वाचविण्याकरिता तो पुढे धावला. नारायणराव त्याचे गळ्यात पडला तेव्हा सुमेरसिंग आणि तुळचा पवार या दोघांनी त्या दोघांनाही ठार मारले.

थोड्याच वेळात कामावर असलेला जुना स्वामिभक्त सेवक नारोबा नाईक तेथे आला आणि त्याने रघुनाथरावाची झाल्या प्रकाराबद्दल निर्भर्त्सना केली तेव्हा त्यालाही ठार करण्यात आले.

अशा रीतीने दुपारी एक वाजता सुरू झालेले हे बंड अवघ्या अर्ध्या तासात भयानकरीतीने संपले. तेवढ्या अवधीत अल्पवयी आणि निरपराध पेशव्याचा त्याच्याच राजवाड्यात त्याच्या स्वतःच्या नातेवाईकांचे देखत पाशवी खून करण्यात आला. त्याचेबरोबर अशाच अमानुष तऱ्हेने आणखी दहा खून पाडण्यात आले. त्यावेळी वाड्यावरील पहारेकऱ्यांचा प्रमुख खरकसिंह याने आपल्या धन्याचे संरक्षण करण्याऐवजी कटवाल्यांना सामील होऊन त्यांनाच मदत केली ही गोष्ट तर फारच गह्य झाली. मृत पेशवा जेमतेम नऊ महिनेच गादीवर होता.

गारद्यांनी आता संबंध वाड्याचा ताबा घेऊन पेशव्यांच्या खोल्या लुटल्या. नंग्या तरवारी घेऊन ते रघुनाथरावाभोवती गोळा झाले. शहरात सर्वत्र गोंधळ झाला आणि सरकारी प्रमुख सेवकांनाही काय करावे ते सुचेनासे झाले. शेवटी काही सेवक गावातील प्रमुख नागरिकांसह वाड्यात येऊ शकले. गारद्यांना त्यांचा पगार चुकता केल्यावर ते शांत झाले. पगार चुकविण्याकरिता गावातील सावकारांकडून रकमा मिळविल्या व मध्यरात्री प्रेते वाड्याबाहेर काढून और्ध्वदेहिक उरकण्यात आले. त्यापूर्वी गारद्यांनी रघुनाथरावाच्या नावाने द्वाही फिरविली होती. पेशव्याच्या प्रेताचे तुकडे गोळा करून त्र्यंबकराव मामा यानी अग्निसंस्कारासाठी नेले. नारायणरावाने स्वसंरक्षणाकरिता काहीही केले नाही किंवा तसे करण्यास तो असमर्थ होता. याबद्दल सरदेसाई यांनी आपल्या प्रख्यात इतिहासात अत्यंत आश्चर्य व्यक्त केले आहे. पेशवेपदावर अधिष्ठित असलेल्याने ही गोष्ट करणे अत्यंत जरूर व सोपे होते. सरदेसाई मोठ्या खेदाने नमूद करतात की नारायणरावाच्या चिडखोर स्वभावामुळे त्याने मित्रापेक्षा शत्रूच जास्त उत्पन्न केले.

पेशव्याची आई गोपिकाबाई ही त्यावेळी नाशीक येथे होती तिला ही हकीकत कळल्यावर तिचे दुःखाने डोकेच फिरले. तिचा सर्वात वडील मुलगा विश्वासराव १७ वर्षांचा असता पानिपतात गेला; दुसरा पेशवा माधवराव २८ व्या वर्षी गेला आणि आता राहिलेला तिसरा मुलगा अशा तऱ्हेने मारला गेला. तिने सर्वसंगपरित्याग करून नारळाची कवटी घेऊन दारोदार भीक मागण्यास सुरुवात केली. सुमारे एक वर्षानंतर तिचे डोके ताळ्यावर

आले तोपर्यंत बारभाईंनी रघुनाथरावाला घालवून दिले होते आणि नारायण-
रावाची स्त्री गंगाबाई इला मुलगा झाला होता.

(८) रघुनाथराव- सहावा पेशवा

ज.	मृ.	पेशवा
१७३४	१७८३	१७७३ आक्टो-१७७४ फेब्रु.

रघुनाथरावाने आता आपल्या स्वतःच्या नावाने द्वाही फिरविली. त्याला साताऱ्याहून छत्रपतीकडून वस्त्रे मिळण्याला अडचणी व विलंब लागला. शेवटी जेव्हा १० आक्टोबर रोजी वस्त्रे मिळाली तेव्हा ती स्वीकारण्याचा दरबार ३१ आक्टोबरला पुण्यास न भरविता आलेगाव येथे काही समारंभ न करताच त्याने वस्त्रे घेतली. त्याला मंत्रिमंडळाचा किंवा प्रमुख सरदारांचा पाठिंबा नव्हता कारण सर्वांना त्याचा संशय वाटे की नारायणरावाच्या खुनात त्याचा भाग असला पाहिजे. सखारामबापू नवीन राज्यव्यवस्थेत काही काम करण्याचे नाकारून पुणे सोडून निघून गेला. माधवराव पेशव्याला वचन दिले असून नारायणरावाचे संरक्षण आपण करू शकलो नाही याची त्याला फार खंत वाटली. नाना फडणीसही राज्यापासून अलिप्तच राहिले. नाहीतरी त्यांचेबद्दल रघुनाथरावाला प्रेम नव्हतेच. अशी मातबर मंडळी नसल्यामुळे राज्यकारभारात आपल्या पसंतीची मंडळी घेऊन त्याला कारभार करावा लागला परंतु हे सर्व लोक आणि खुद्द रघुनाथराव हे लोकांच्या मनातून उतरले होते. परंतु पेशव्यांच्या घरात कोणी पुरुष वारस नसल्यामुळे रघुनाथरावाचे खुनात अंग असल्याची जरी खात्री वाटत होती तरी लोकांना दुसरा मार्गच नसल्यामुळे त्यांना गप्प बसावे लागले. सर्वांना त्याबद्दल रागच वाटत होता.

रामशास्त्रींनी केलेली चौकशी

याकाळी मराठ्यांच्या न्यायखात्याचे मुख्य म्हणून एक फार विद्वान आणि कडक शिस्तीचे रामशास्त्री होते. त्यांनी न्यायाधीशाच्या अधिकारपरत्वे झाल्याप्रकाराची चौकशी सुरू केली. त्याकरिता गादीवर असलेल्या रघुनाथरावांची त्यांनी पर्वा केली नाही. सहा आठवडे चौकशी केल्यावर रामशास्त्रींनी निकाल दिला.

- (१) रघुनाथराव या खून प्रकरणातील मुख्य सूत्रधार होता.
- (२) याशिवाय आणखी ५० माणसे (४९ पुरुष व १ स्त्री) या कटात सामील होती. या ४९ मध्ये १३ गारदी (८ हिंदू व ५ मुसलमान)

२६ ब्राह्मण (बहुतेक सर्व कारकून वर्गातले असून त्यांनी कटातील तपशील ठरविण्यात आणि प्रत्यक्ष अंमलात आणण्यात भाग घेतला) ३ प्रभू आणि ७ मराठ्यांनी या कटात भाग घेतला होता.

या निकालात रघुनाथरावाची बायको आनंदीबाई इचा उल्लेख केलेला नाही परंतु सर्वसाधारण माणसांचे मते ती रघुनाथरावाबरोबरच या कटात होती. असे म्हणतात की ही फार महत्त्वाकांक्षी स्त्री होती. तिचे वय त्यावेळी २५ वर्षाचे होते.

चौकशीचे वेळी रामशास्त्र्यांच्या हाती एक कागद पडला तो कागद रघुनाथरावाने सुमेरसिंगला दिलेला हुकूम असून त्यात नारायणरावाला मारण्याचा अधिकार त्याला दिला होता. रघुनाथरावाने पत्र लिहिल्याचे कबूल केले परंतु त्याचे म्हणणे असे की त्याच्या हुकुमात ' धरावे ' असा शब्द होता. ' मारावे ' असा नव्हता. कागद नीट काळजीपूर्वक तपासला असता ' ध ' चा ' मा ' केला होता असे स्पष्ट दिसले. सर्व लोकांना हा ध चा मा आनंदीबाईनेच केला असे वाटे. शिवाय तिचा खासगी नोकर तुळचा पवार याने खुनाचे प्रकरणी जो भाग घेतला तो तिच्या आज्ञेवरूनच घेतला. आनंदीबाईने आपला या प्रकरणी काहीही भाग नाही असे जोरात प्रतिपादिले. तो कागद आता उपलब्ध नसल्यामुळे हा फरक कोणी केला ही गोष्ट आता अनिर्णीतच राहिल. सरदेसाई यांनी असे सुचविले आहे की गारद्यांनी जेव्हा नारायणरावाला पकडण्याची कामगिरी अंगावर घेतली तेव्हा त्यांना आढळून आले की जर नारायणरावांनी सशस्त्र प्रतिकार केला तर त्या झटापटीत तो मारला जाणे शक्य आहे; ही गोष्ट त्यांनी मध्यस्थामार्फत रघुनाथरावास कळविली तेव्हा त्याने पेशवा अशा रीतीने मारला गेला तर त्यांना दोष देणार नाही असे कबूल केले असावे. म्हणून त्या हुकुमात हा फरक केला असावा. त्याकामाकरिता त्यांना मोठे बक्षीस देण्याचे रघुनाथरावांनी कबूल केले होते.

शिक्षा

रघुनाथरावाने त्या खूनप्रकरणी आपला भाग होता हे कबूल करून रामशास्त्र्यांना शिक्षा काय म्हणून विचारले. रामशास्त्र्यांनी धैर्याने सांगितले की या गुन्ह्याला देहांताचीच शिक्षा योग्य आहे. रामशास्त्र्यांनी पुणे सोडले आणि जोपर्यंत रघुनाथराव पेशवा आहे तोपर्यंत पुण्यास राहणार नाही असे ठरविले आणि आपले उर्वरित आयुष्य वाईजवळच्या आपल्या मूळ गावात

घालविले. सरदेसाई यांचे म्हणणे असे की, रामशास्त्र्यांनी आपल्या निका-
लाची अंमलबजावणी करण्यासाठी रघुनाथरावाकडे विचारणा केली तेव्हा
रघुनाथरावाने सांगितले की खून हे दोन व्यक्तीतली खाजगी बाब आहे.
न्यायाधीशाचा त्याच्याशी काही संबंध नाही. परंतु त्या निस्पृह न्यायमूर्तीने
धैर्याने पेशव्याचे तोंडावर सांगितले की त्या खुनाच्या प्रकरणी खुद्द पेशवाच
दोषी असून देहांताशिवाय त्या गुन्हाला दुसरी शिक्षा नाही. रघुनाथरावाने
त्याला न्यायाधिकाऱ्याच्या कामावरून दूर केले म्हणून रामशास्त्री आपल्या गावी
गेले. त्यांनी आपला कडक स्वभावाची चुणुक पुढेही एकदा दाखविली. एका-
वर्षानंतर (रघुनाथराव तोपर्यंत पेशवा राहिला नव्हता). बारभाईंनी त्यांना
पुन्हा परत न्यायाचे काम घेण्यास सांगितले तेव्हा त्यांनी सर्व मंत्र्यांनी शपथ
घेऊन न्यायाच्या कामात ढवळाढवळ करणार नाही असे लेखी लिहून दिले
तरच परत कामावर येण्याचे मान्य केले.

रामशास्त्र्यांनी हा निकाल दिल्यावर दरबारातील लोक आणि सामान्य
जनता राघोबाला पेशवा मानण्यास नाकबूल झाली म्हणून त्याला पदच्युत
करण्यात आले परंतु तो पुणे सोडून पळून गेल्यामुळे त्याला पकडता आले
नाही. ही गोष्ट अवघ्या तीन महिन्यात घडून आली; त्याला न्यायापासून
आठ वर्षे फरारी व्हावे लागले. मराठी राज्याला ती आठ वर्षे ब्रिटिशांशी
सारखा लढा द्यावा लागला कारण रघुनाथराव ब्रिटिशांच्या आश्रयास गेला
व त्यांच्याशी सारखी कारस्थाने करीत राहिला. हे युद्ध १७७४ पासून
१७८२ पर्यंत चालले त्याला पहिले मराठा युद्ध म्हणतात. शेवटी त्याला
पकडण्यात येऊन योग्य ती शिक्षाही झाली : त्यानंतर तो लवकरच मृत्यू पावला.

बाकीच्या गुन्हेगारांपैकी तुळाजी पवार आणि खरकसिंग यांना १७८०
मध्ये पकडून मारण्यात आले. त्याचे आधी १७७५ मध्ये महंमद युसुफ हा
जंगलात लपला होता त्यालाही पकडून मारण्यात आले होते. सुमेरसिंग
१७७४ मध्येच मेलला होता त्यामुळे त्याचा प्रश्न नव्हता. बाकीच्या गुन्हे-
गारांना तुरुंगवासाच्या शिक्षा देण्यात आल्या. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की
प्रमुख गुन्हेगारांना रघुनाथरावाने शक्य तितके दिवस संरक्षण देऊन वाच-
विण्याचा प्रयत्न केला. मराठी दरबारचे रघुनाथरावाशी युद्ध चालू असता
हे सर्व लोक त्याचेबरोबर होते आणि त्यांनी त्याला शक्य तेवढी मदत केली. पुढे
आपल्या हातून त्यांचे संरक्षण होत नाही असे पाहिल्यावर त्याने शेजारच्या
राज्यात त्यांना आसरा मिळावा अशी खटपट करून पाहिली; वर म्हटल्या-
प्रमाणे शेवटी त्या सर्वांना पकडून योग्य त्या शिक्षा देण्यात आल्या.

या सर्व गुन्हेगारांना शासन घडवून आणण्याचे श्रेय मुख्यतः राम-शास्त्री यांनाच दिले पाहिजे. त्यांनी सत्ताधारी राजाविरुद्ध चौकशी करण्याचे अपूर्व धाडस दाखवून त्याच्या तोंडावर त्याला दोषी ठरविल्याचा निकाल दिला. नाना फडणीसानी बिकट प्रसंग आणि संकटे असूनही आठ वर्षे सतत खटपट करून त्यांना पकडून शिक्षा केली याचे श्रेयही त्यांना दिले पाहिजे.

रघुनाथरावाचा शेवट

आठ वर्षेपर्यंत ब्रिटिशांच्या व इतरांच्या मदतीने मराठ्यांशी सारखे धावते युद्ध खेळत राहून आणि त्या मुदतीत एकाही जागी स्थिर राहता न आल्यामुळे रघुनाथरावाला पुष्कळ हाल सोसावे लागले; त्यामुळे अत्यंत दुःखित अंतःकरणाने त्याला आपल्या नशीबात काय वाढून ठेविले आहे याची पूर्ण जाणीव झाली. या युद्धात त्याचा सारखा पराजयच होत गेला आणि शेवटी ब्रिटिशांनीही त्याची बाजू सोडली. फक्त ते त्याला पेशव्यांच्या हवाली करण्यास तयार झाले नाहीत. सर्व दृष्टींनी निराश होऊन शेवटी १७८३ च्या जुलै महिन्यात तो पुणे दरबाराला सहकुटुंब शरण गेला. त्याने पेशव्यांच्या गादीवरचा आपला हक्क संपूर्णपणे सोडून दिला आणि लहान दुसरा माधवराव हाच पेशवा आहे यालाही मान्यता दिली. तो कोपरगाव येथे राहिला व तेथे त्याने मोठे वाडेही बांधले. परंतु पुढे सन १७८३ च्या डिसेंबरमध्ये वयाच्या ४८ व्या वर्षी म्हणजे थोड्याच महिन्यात निराश स्थितीत मरण पावला. त्याची पत्नी आनंदीबाई आणि मुलगा बाजीराव (पुढे दुसरा बाजीराव) हे मागे राहिले. तीही सन १७९४ मध्ये मृत्यू पावली. या मुदतीत ती जवळजवळ अटकेतच होती आणि तिचे जीवन फार दुःखात आणि अपमानातच गेले.

मृत्यूपूर्वी थोडे दिवस आधीच रघुनाथराव आपली भावजय गोपिकाबाई (बाळाजी बाजीरावाची विधवा आणि नारायणरावाची आई) इची भेट घेण्यासाठी नाशीकला गेला होता. महाराष्ट्रात सर्वत्र तिला लोक फार मानीत आणि ती नाशीक येथे अत्यंत एकांतात आणि पावित्र्यपूर्ण अशी राहात होती. तिला भेटण्यापूर्वी तिच्या सांगण्यावरूनच ब्राह्मणासमक्ष त्याने प्रायश्चित्त घेतले होते. त्यावेळी त्याने मोठ्याने सांगितले की 'नारायणरावाला पकडण्याचा कट मी केला होता परंतु त्याला मारण्यात मात्र माझा काही हात नव्हता.' प्रायश्चित्त घेतल्यानंतर त्याने गोपिका-

बाईची भेट घेऊन त्यांचा आशीर्वाद घेतला. या आशीर्वादाचा परिणाम म्हणूनच पुढे कित्येक वर्षांनंतर आणि अनेक अडचणीनंतर त्यांचा मुलगा बाजीराव हा माधवराव नारायण यांच्यानंतर गादीवर येऊ शकला.

राघोबाचा स्वभाव आणि करणी याबद्दल सर्व इतिहासकारांचे एकमत आहे. त्यात मेजर बसू आणि सरदेसाई यांचाही समावेश आहे. त्या सर्वांनी त्याचा धिःकारच केला आहे. ब्रिटिश लेखकांनी मात्र त्याच्या स्वभावाबद्दल चांगले लिहिले आहे. रघुनाथरावाच्या अंगी दोष होते हे निर्विवाद आहे परंतु पुतण्याचा खून करण्याचा हीन आरोप सिद्ध झालेला असूनही कित्येक मराठे सरदार त्याच्या बाजूला उभे राहत यावरूनच त्याचे अंगात काही तरी गुण असलेच पाहिजेत. नारायणरावाच्या खूनानंतरही त्याच्या पक्षाला इतके लोक कसे राहिले याबद्दल सरदेसाई यांनी विशेष चर्चा केलेली नाही. इतिहासाच्या संशोधकांनी या मुद्याचा विचार करण्यासारखा आहे. प्रस्तुत लेखकाला मात्र असे वाटते की रघुनाथरावाच्या धार्मिक प्रवृत्ती-शिवाय त्यांच्या अंगी आणखीही एक गुण असावा. त्याचे धार्मिक वर्तन आणि धर्मकर्म मोठ्या प्रमाणात तो करी. हा दांभिकपणा असे कित्येक लोक समजतात. त्याच्या अंगचा गुण म्हणजे असामान्य दातृत्व आणि या त्याच्या गुणामुळे त्याचेबद्दल पुष्कळांना आपलेपणा वाटे. प्रख्यात हिंदी कवी पद्माकर आपल्या काव्यात म्हणतो :-

संपति गुमेरकी कुबेर की जो पावैकद । तुरत तुटावै विलम्ब उरधारै ना ॥
कट्टे पद्माकर सुहेम हय हाथिनके । हलके हजारनके वितर विचारै ना ॥
गंजगज बकस महीप रघुनाथराव । याप्ती गज घोके कडू तोही देय डारैना ॥
याते गौरि गिरिजा गजाननको गोचरही । गिरि ते गरे ते निज गोदते
उतोरे ना ॥

(९) दुसरा सवाई माधवराव—सातवा पेशवा

ज.	मृ.	पेशवा
१७७४	१७९५	जन्मापासून मृत्यूपर्यंत

नवऱ्याच्या मरणानंतर ७॥ महिन्यांनी गंगाबाई- (नारायणरावाची विधवा) ला १८ एप्रिल १७७४ या दिवशी मुलगा झाला. त्यामुळे रघुनाथरावाची पेशवेगादी मिळण्याची आशा फार मावळली. सर्व जनतेला सवाई माधवरावाच्या जन्मामुळे अत्यानंद झाला. सर्वांना असे वाटले की अकाली मृत्यू आल्यामुळे अपुरे राहिलेले उर्वरित कार्य पुरे करण्यासाठी

माधवराव यांनीच पुनः जन्म घेतला असावा. नाना फडणीसांचे सर्वांनी अभिनंदन केले. त्यांनी ही ईश्वरी कृपा म्हणून पुष्कळ धर्मादाय केला.

या नवजात बालकाच्या नावे आता द्वाही फिरविण्यात आली. बारभाईंचा कारभार आधीच सुरू झाला होता. त्यांनी रघुनाथरावाला १७७३ च्या आक्टोबरमध्येच पदच्युत केले होते. त्यापूर्वी ४ महिने रामशास्त्री यांनी रघुनाथरावाविरुद्ध निकाल दिला होता. नवजात बालक अवघे ४० दिवसांचे असता सातऱ्याहून छत्रपतीची वस्त्रे आणविण्यात आली आणि त्यांचे बिरुद श्रीमंत सवाई माधवराव नारायण पंतप्रधान असे ठरविण्यात आले. हे नाव त्यांचे चुलते थोरले माधवराव यांचेच होते; कारण त्यांनीच पुनः जन्म घेतला अशी लोकांची श्रद्धा होती. पुढे बारभाईंचा कारभार लवकर संपविण्यात आला आणि नाना फडणीस हेच एकटे मुख्य मंत्री म्हणून कारभार करू लागले.

बालपेशव्यांचे संगोपन मोठ्या काळजीने आणि प्रेमाने करण्यात आले. दरबार, सर्वसाधारण जनता आणि त्यांचे खासगी नोकर यांची मने त्याने पूर्णपणे आकर्षित केली होती. कारण त्यांचा जन्म बापाच्या मृत्यूनंतर झाला होता आणि बापाचा मृत्यु ज्या दुःखद परिस्थितीत भाडोत्री मारेकऱ्यांनी घडवून आणला होता त्यामुळे त्या बालकाबद्दल सहाजिकच सर्वांना सहानुभूती वाटत होती. बालपेशव्याचे संरक्षण आणि स्वास्थ्य याबद्दलची जबाबदारी मुख्यमंत्री या नात्याने नाना फडणीस यांच्यावर पडली व त्यांनीही त्याकरिता शक्यतो सर्व तजवीज केली होती. त्यांच्या स्वतःच्या हुकुमांशिवाय पेशव्याबद्दल कोणतीही गोष्ट करण्यास प्रतिबंध केला होता. या संबंधी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. बालपेशव्याला कोणते दूध मानवेल याबद्दल विशेष चौकशी करून शेवटी एका विशिष्ट जातीच्या शेळ्या मुद्दाम आणवून त्यांचेच दूध बाल पेशव्याला देत. अवघा तीन वर्षांचा असताना त्याची आई गंगाबाई १७७७ मध्ये मृत्यू पावली. परंतु त्याचे नोकर आणि अधिकारी यांनी शक्य तो प्रयत्न करून त्याला काही कमी पडू दिले नाही.

सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे ११।१२ मार्च १७९५ या दिवशी हैद्राबादचा निजामअल्ली याचा मराठ्यांनी खड्यांच्या लढाईत पूर्ण पराभव केला ही होय. पेशवा स्वतः या लढाईत हजर होता. मराठ्यांच्या सैन्यात ८४००० घोडेस्वार ३८००० पायदळ आणि १८२ तोफा होत्या तर निजामाकडे ४५००० घोडेस्वार ४४००० पायदळ आणि १०८ तोफा होत्या. निजामाचा पूर्ण पराभव झाल्यामुळे

नाना फडणीस

सेनापती बापू गोखले

मराठ्यांच्या सर्व अटी त्याला मान्य करणे भाग पडले. हा तह घडून येण्याला थोडा विलंब लागला. खडर्चा नंतर १ मे रोजी पेशवा पुण्यास आला त्यावेळी त्याचे फार प्रचंड स्वागत झाले. त्याच्या डोक्यावर सोन्याची फुले उधळण्यात आली आणि मिरवणुकीच्या रस्त्यावर खूप रोषणाई केली होती.

तरुण पेशवा त्याच वर्षी आक्टोबर महिन्यात २१ व्या वर्षी मृत्यु पावला. त्याने आत्महत्या केली की तो अपघाताने मृत्यू पावला हे सांगता येणे कठीण आहे. परंतु प्रत्यक्ष काय घडले याचे वर्णन करणे शक्य आहे. साधारण सप्टेंबरपासून त्याला थोडा ताप येत होता. आक्टोबर २२ रोजी दसरा होता त्यादिवशी हत्तीवरून निघालेल्या मिरवणुकीत पेशवे होते. मिरवणुकीतच त्याला चक्कर आली म्हणून मधूनच त्याला वाड्यात आणण्यात आले. त्यावेळी पडलेल्या ताणामुळे त्याच्या मूळच्या नाजूक प्रकृतीवर परिणाम झाला. आक्टोबर २५ रोजी सकाळी एकदम तापाच्या किंवा वाताच्या जोरामध्ये तो गच्चीवरून खाली चौकातील कारंजावर पडला. त्याच्या मांडीचे हाड मोडले. त्याचे पुढचे दोन दात पडले आणि तो बेशुद्ध पडला. त्वरित औषधपानी करण्यात आले त्यामुळे शुद्धीवर येऊन त्याने डोळे उघडले. पण अंतकाळ जवळ आला होता. २७ आक्टोबर रोजी सूर्यास्ताचे वेळी त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले.

या पेशव्याचे संगोपन अत्यंत काळजीने व प्रेमाने केले होते आणि जो जन्माच्या दिवशीच पेशवा झाला. त्याच्या दुर्दैवी मृत्यूने एक गोष्ट सिद्ध झाली की, मृत्यू आपली झडप काही केल्या सोडीत नाही. त्या पेशव्याच्या दिमतीस कितीतरी सेवक असतील तरीसुद्धा त्यांचे डोळे चुकवून मृत्यू आत आला आणि त्याला आपल्या अंथरुणातून बाहेर काढून खाली पाडून त्याचे प्राण हरण केले. इतके नोकर असता ही गोष्ट घडली त्याला दुसरे काहीही कारण दिसत नाही. त्याला वाचविण्यासाठी एकच गोष्ट झाली असे दिसते; तळमजल्यावरच्या एका नोकराने त्याला गच्चीवर पाहून त्याने मागे जावे म्हणून खूण केली.

या घटनेबद्दल अनेक तर्क करण्यात आले आहेत. असे म्हणतात की पेशव्यानी आत्महत्या केली. आत्महत्येचे कारण म्हणून असे सांगण्यात येते की बाजीरावाने सवाई माधवरावाची भेट व्हावी म्हणून गुप्त पत्रव्यवहार चालविला होता. बाजीराव हा त्यावेळी जुन्नर येथे नजरकैदेत होता. त्याच्यावर बळवंतराव नागनाथ हा पालक म्हणून नेमण्यात आला होता व त्या

बळवंतरावाच्या मार्फतच पत्रव्यवहार चालू होता. हा प्रकार नाना फडणीसाच्या न कळत चालू होता. तसा कळला असता तर त्यांनी ती गोष्ट होऊ दिली नसती. खुद्द पेशव्याच्या हस्ताक्षरांतील बाजीरावाला लिहिलेले एक पत्र नानांच्या हाती पडले त्यावेळी बळवंतराव पुण्यात होता. त्याला नाना फडणीसाने पकडले. पेशव्यांनी पत्र लिहिल्याचे प्रथम नाकबूल केले. पण नानानी खुद्द पत्रच दाखविल्यावर त्यांनी मान खाली घातली. पुढे पेशव्यांनी नानांना विनंती केली की बळवंतरावाची सुटका करावी कारण त्यांचा या पत्राशी संबंध नसून खुद्द पेशव्यांनी आपल्या जबाबदारीवर ते लिहिले होते. नानांनी हे ऐकले नाही उलट त्यांनी पेशव्यांची कानउघाडणी केली. त्याचा पेशव्यांच्या मनावर फार परिणाम होऊन त्यांच्या जीवितात दुःख उत्पन्न झाले व त्यामुळे त्यांनी जीव दिला.

सवाई माधवराव पेशवे यांची चाकरी त्यांचे मंत्री, सरदार आणि इतरांनी अत्यंत इमानाने केली. त्यापैकी ज्यांच्याबद्दल वाचकांनाही महत्त्व वाटेल ते म्हणजे रामशास्त्री, न्यायाधीश. रघुनाथरावांना पदच्युत केल्यानंतर त्यांना परत बोलाविले होते व त्यांनी आपले न्यायाधीशाचे काम आपल्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे १७८९ आक्टोबर पर्यंत केले.

(१०) चिमणाजी आप्पा- आठवा पेशवा

जन्म

मृ.

पेशवा

१७८४

१८३०

जून ते आक्टो. १७९६

सवाई माधवराव नारायण यांच्या मृत्यूनंतर मंत्र्यांमध्ये गादीवर कोणाला बसवावे याबद्दल तंटे सुरू झाले. नाना फडणीस मुख्यमंत्री या नात्याने या कामात पुढाकार घेऊन होते.

पेशव्यांच्या घराण्यातले ह्यात असे रघुनाथरावाचे तीन मुलगेच होते. सर्वात मोठा अमृतराव हा दत्तक असून बाजीराव २० वर्षांचा आणि चिमणाजी आप्पा ११ वर्षांचा असे दोघे औरस मुलगे दत्तविधानानंतर झालेले होते. नाना फडणीसांना ते तिघेही खुनी माणसांचे मुलगे म्हणून पसंत नव्हते. त्यांच्या मनात यशोदाबाईच्या मांडीवर आपल्या निवडीचा मुलगा दत्तक द्यावयाचे होते; त्याकरिता पुष्कळ मुलगे पुण्यास आणविले होते, परंतु इतरांना हे पसंत नव्हते त्यांचे मते घराण्यात औरस पुरुष संतती असता दुसऱ्या कुटुंबातील मुलगा दत्तक घेणे योग्य नाही. याचाच अर्थ असा की औरस संततीपैकी सर्वात

मोठा असेल त्यालाच गादीवर बसवावे. नानांच्या मनात बाजीरावाचा धाकटा भाऊ चिमणाजी आप्पा यालाच गादीवर बसवावे असे होते परंतु नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे पाहिले तर बाजीराव हा मोठा भाऊ असून इतर सर्वतोपरी योग्य असताना त्याला डावलून त्याच्या धाकट्या भावाला गादी देणे हे शक्य नव्हते. या अडचणीतून नानानी युक्ती काढली की चिमणाजी आप्पालाच यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तक द्यावा. यामुळे चिमणाजीचा गादीवर अधिक हक्क पोचतो कारण बाजीरावापेक्षा माजी पेशव्याला तो अधिक जवळचा होता. यामुळे दोन गोष्टी होणार होत्या : १) त्यामुळे त्याला न आवडणारा बाजीराव आपोआप बाजूस सारला जात होता. २) नानानी कारभाराकरिता काढलेले कर्ज दत्तपुत्रावर बंधनकारक राहून फेडले गेले असते. प्रत्यक्ष पेशव्यांचा मुलगा नसलेल्या बाजीरावावर ते बंधन राहिले नसते.

ही युक्ती दरबारातील बाजीराव पक्षातील सरदारांस पटली नाही. गादीवर कोणाला बसविण्याची तशी घाई नसल्यामुळे कारस्थाने पुष्कळ वेळ चालूच राहिली. शेवटी नानांची सरशी होऊन त्यांनी चिमणाजी आप्पाला त्याच्या मर्जीविरुद्ध पुण्यास पालखीतून आणवून १२ मे १७९६ रोजी सशास्त्र दत्तविधी करून यशोदाबाईच्या मांडीवर बसविले. ही गोष्ट शनिवार वाड्यात झाली. छत्रपतींच्याकडून वस्त्रे मागविण्यात येऊन जूनच्या २ तारखेस दरबार भरवून ती वस्त्रे चिमणाजी आप्पास देण्यात आली. सात महिने मोकळ्या गादीला अशा तऱ्हेने वारस मिळाला.

परंतु चिमणाजी आप्पाच्या नशीबी पेशवाई फार काळ नव्हती. अनेक कारणांनी नानानांचा आता असे वाटू लागले की बाजीरावाला गादीवर न बसविण्यात आपली चूकच झाली. ही चूक सुधारण्याची नानांची तयारी पाहून पुन्हा कारस्थाने सुरू होऊन त्यात काही काळ नानांना पुणे सोडावे लागले. नाना महाडास गेले व तेथे डोंगरांच्या व किल्यांच्या संरक्षणाखाली त्यांनी आपला डाव मांडला. विरुद्ध पक्षही स्वस्थ नव्हता. चिमणाजी नामधारी पेशवाच होता, खरी सत्ता दुसऱ्यांच्याच हाती होती. २७ ऑक्टो. १७९६ रोजी चिमणाजीला पकडण्यात आले. त्याला पकडणार ही बातमी त्याच्या बाजूच्या एका बलाढ्य सरदाराला कळल्याबरोबर त्याने चिमणाजीला आपल्या घोड्यावर घालून पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याचा पाठलाग करण्यात येऊन त्याला आणि चिमणाजीला पकडून पुण्यात आणण्यात आले. बिचारा चिमणाजी ! अवघ्या पाच महिन्यात त्याच्या मनाविरुद्ध त्याला गादीवर बसविले आणि काढूनही टाकले ! !

(११) बाजीराव दुसरा शेवटचा (नववा) पेशवा

चिमणाजीचा थोरला भाऊ बाजीराव हा आता पेशवाईची वस्त्रे घेऊन दुसरा बाजीराव या नावाने गाझीवर बसणार होता. त्याच्या कारकीर्दीत मराठ्यांचे राज्य बुडून ब्रिटिश लोक सत्ताधीश झाले. या दृष्टीने त्याची पेशवाईची कारकीर्द महत्त्वाची असल्यामुळे त्यासाठी स्वतंत्र प्रकरण असणे बरे.

परिशिष्ट

पुणे आणि शनिवार वाडा

पुणे ही पेशव्यांची राजधानी होती. मोगलांच्या कैदेतून १७०७ मध्ये शाहूची सुटका झाली व तो परत मायदेशी आला त्यानंतर त्याने आपली राजधानी सातान्यास स्थापून तेथूनच राज्यकारभार सुरू केला. परंतु त्याचा मुख्यप्रधान, पहिला पेशवा बाळाजी विश्वनाथ याचे घर पुण्यास होते व तेथेच तो सहकुटुंब रहात असे. पेशवा स्वतः स्वारीवर वारंवार असल्यामुळे त्याला कायम असे वसतिस्थान नव्हतेच. राजधानी सातान्यास असल्यामुळे स्वारीवर नसताना तो सातान्यासच असे. दुसरा पेशवा म्हणजे पहिला बाजीराव यानेच प्रथम स्वतःकरिता पुण्यास कायम असे घर बांधले तोच प्रख्यात शनिवार वाडा. त्याचे वर्णन या निवेदनात पुढे आलेले आहे.

हा वाडा बांधल्यानंतर बाजीराव तेथेच रहात असे आणि तेथूनच राज्यकारभार चालवीत असे; जरूर पडेल तेव्हाच तो सातान्यास जाई. शाहूने सर्व कारभार त्याच्यावरच सोपविला असल्यामुळे हे सहज शक्य होई. १७४९ मध्ये शाहूच्या मृत्यूनंतर रामराजा आणि त्याची आजी ताराबाई यांच्यामधील भांडणामुळे सातान्याहून कारभार पाहणे नीटपणे होणे शक्य होईना. रामराजा हा नाममात्र सत्ताधारी असून सर्व सत्ता आता पेशव्यांच्याच हातात आल्यामुळे राजधानीचे कायमचे स्थलांतर सातान्याहून पुण्यास झाले. बाळाजी बाजीराव पेशवा असताना हे घडून आले व त्यानंतर पुणे हेच मराठी साम्राज्याची राजधानी आणि केंद्र बनले.

पुणे हे तसे फार प्राचीन गाव नाही. त्याचा ज्ञात इतिहास जेमतेम सातव्या शतकापर्यंतच मागे जातो. स्थानिक दंतकथावरून ६१३ यावर्षी ते एक लहान खेडे होते असे दिसते. दिल्लीचा सम्राट अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या कारकीर्दीत त्याचा विस्तार होऊ लागला. सन १२९० मध्ये त्याचा मुक्काम पुण्यास पडला होता; सन १५९५ मध्ये शिवाजीचा आज्ञा मालोजी भोसले याच्या जहागिरीत हे गाव मोडत असे.

‘ पुणे ’ हे नाव संस्कृतोद्भव असून त्याची उत्पत्ति ‘ पुण्यपूर ’ (शुद्धिकारक) या शब्दापासून झाली असून बहुधा मुठा आणि मुठा यांच्या पुण्यद संगमाच्या काठी ते वसल्यामुळे हे नाव पडले असावे. त्याचे धार्मिक महत्त्वही फार प्राचीन नसावे कारण तेथे जवळपास सापडत असलेले अवशेष सातव्या शतकांतीलच आहेत.

पुणे हे मुंबईच्या आग्नेय दिशेस सुमारे ११९ मैलावर मुठा नदीच्या उजव्या तीरावर वसलेले आहे. दुसरी मुठा नदी गावाच्या जवळून वहात जाऊन गावाच्या उत्तरेस मुठेला मिळते. याशिवाय तिसरी नदी भैरोबा ही असून ती या दोन नद्यांना मिळते. नैऋत्य दिशेखेरीज इतर सर्व बाजूनी या गावाभोवती टेकड्या असून या तीन नद्या हेच या गावाचे नैसर्गिक सौंदर्य आहे.

पेशव्यांच्या काळात व त्यानंतरही पुण्याची वस्ती अनियमितपणे झाली असून तेथे दोन मुख्य रस्ते आणि अनेक अरुंद आणि वळणावळणाचे बोळ आहेत. रस्ते सुस्थितीत व स्वच्छ असून अरुंद आहेत. त्यांच्या दोन्ही बाजूस गटारे आहेत त्यावर मधून मधून दगडी झाकणे घातलेली आहेत. काही रस्त्यां-वरील लाकडी सज्जे, त्यांना असलेली वळणे आणि घरांचे विविध आकार आणि बांधकाम यामुळे त्यांना शोभा दिसे. रस्त्यांच्या बाजूस लावलेल्या किंवा जवळच्या बागातून अथवा देवळातून बाहेर पसरलेल्या हिरव्यागार झाडा-मुळे रस्त्यावर चांगली सावली असे.

तिसरा पेशवा बाळाजी बाजीराव (१७४० - १७६१) याने सर्व शहरा-भोवती तट बांधण्याचे ठरविले होते. असे म्हणतात की रामराजा- (१७४९--१७७७) ने हे काम बंद करण्याची आज्ञा केली कारण त्याच्या दृष्टीने फक्त खेड्यांसच तट असावा; मोठ्या शहरात जेथे स्वतः प्रतापी मालक राहतात तेथे तटबंदीची जरूरी नसते. याशिवाय ग्रँट डफने दुसऱ्या एका दंतकथेचा उल्लेख केला आहे. पेशव्यांनी फेरविचार करून असे ठरविले की जर भक्कम तटबंदी बांधली तर शहराला वेढा पडला तरी तेथेच राहून परचक्रास तोंड देण्याचा मोह होण्याचा संभव आहे आणि पुरंधरसारख्या भक्कम किल्याचा आश्रय न घेता पुण्यासच लढाई झाली तर शहराला धोका उत्पन्न होईल म्हणून त्यानेच हे काम स्थगित केले.

पुणे हे फुलांकरिता प्रसिद्ध आहे. सन १८८५ मध्ये या शहरात ८९ फुले विकणारे फुलमाळी होते. त्यांची दुकाने लाकडी असून वर ओल्या कापडाचे आच्छादन असे. दिवसभरात न खपलेली फुले आणि हार सुगंधी व्यापाऱ्यांना

विक्रीत व त्यापासून अत्तरे काढली जात. या वर्षाच्या जवळपास पुण्याचा फुलांचा व्यापार फार मोठा असे व मुंबईसही येथून पुष्कळ फुले जात असत. अगदी थोड्या अवधीत १००० हार आणि ३००० गोटे येथे मिळू शकत.

पहिल्या माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीत पुण्याचे महत्त्व फार वाढून सर्व भारताची दृष्टी कारभाराचा आदर्श म्हणून पुण्याकडे लागलेली असे. त्या वेळी नारो आप्पाजी हे पुण्याचे कोतवाल असून अर्धशतकपर्यंत तेथील कारभाराचा चोखपणा, न्याय आणि शांतता यामुळे त्यांनी फार लौकिक मिळविला होता.

भारतात विड्याचे पान देणे ही एकाद्याचा सन्मान करण्याची सांस्कृतिक परंपरा होती. ही पद्धत पेशव्यांच्या दरबारात काटेकोरपणे पाळली जाई. त्यामुळे विड्याच्या पानांचा व्यापार पुण्यात मोठ्या प्रमाणात चाले. परंतु ही पाने बाहेरून आणावी लागत. सन १८८५ चे सुमारास ही आयात ६०५०० मणांची होती व त्याची किंमत रु. ३,२३००० होती. निर्यात ३७५०० मण होती व त्या निर्यातीची किंमत २००००० रुपये होती. म्हणजे खुद्द पुण्यात विड्याच्या पानांचा खप २३००० मण असून त्यांची किंमत १,२३००० रुपये होती. ही पाने वापरण्यापूर्वी त्यांच्यावर काही प्रक्रिया करावी लागे. पुणे शहर हे या प्रक्रियेसंबंधी सर्व दक्षिण प्रदेशात प्रसिद्ध होते. ताज्या पानांचा कडकपणा आणि कडवटपणा नाहीसा होण्यासाठी त्यांतील रस सुकून जाईपर्यंत पाने घट्ट बांधून ठेवावी लागत. त्यानंतर पाने मऊ आणि चमकदार पिवळी धमक होत.

पुण्याच्या बाजारामध्ये कापडबाजार हा विशेष महत्त्वाचा आहे. सन १८८५ मध्ये नागपूर, अहमदाबाद, धारवाड आणि सोलापूर येथून मुख्यतः कापड येई. मुंबईहून गिरणीकापड आणि युरोपमधील माल येई. पेशवाईत कापडांची विशेष दुकाने असत व तेथून स्त्रियांच्या चोळ्यासाठी विविध रंगांची कापडे मिळत. त्या काळातील कापडदुकान म्हणजे जेथे कापडे दाखविली जात तो बाहेरचा सोपा आणि माल साठवून ठेवण्याचे मागच्या बाजूचे कोठार असे. दुकाने टापटिपीची व स्वच्छ असून भितींच्या चारी बाजूस तक्के गाद्या पसरलेल्या असत. या गाद्यांवर बसून गिऱ्हाईक माल पाही. भितीला लागून कपाटे असून त्या कपाटांत कापडमाल ठेवलेला असे. दुकानांच्या बाहेर लाल रंगाच्या कापडाचा पडदा असे त्यामुळे प्रखर सूर्य-प्रकाश व धूळ आत येत नसे आणि लाल रंगामुळे मालाचा रंग उठावदार दिसे. प्रमुख कापडव्यापारी मोठे भांडवलदार असत.

१८८५ च्या पुण्यामध्ये अनेक वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होत. एकूण ९ वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होत त्यापैकी २ इंग्रजी दैनिके, १ हिंदुस्थानी-इंग्रजी द्विसाप्ताहिक आणि ६ साप्ताहिके असत (१ इंग्रजी, १ इंग्रजी हिंदुस्थानी आणि ४ मराठी).

दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत पुण्याच्या पोलिस प्रमुखाला दरमहा ९००० रुपये वेतन असे. त्यातूनच त्याने आपल्या हाताखालचे अधिकारी, स्वार आणि शिपाई यांचा पगार भागविण्याचा असे. गावात झालेल्या चोऱ्या-दरोड्यांची जबाबदारी त्याचेवर असे; जेव्हा जेव्हा पेशव्यांची आज्ञा होई तेव्हा चोरीस गेलेल्या मालाची भरपाई त्यालाच करावी लागे. तरीसुद्धा ती जागा विशेष प्रलोभनीय वाटे कारण त्याच्या हाताखालच्या लोकांचा पगार अगदी अल्प असे आणि आणि शिवाय इतर मिळकतही पुष्कळच होई. हे सर्व दोष लक्षात घेऊनसुद्धा असे म्हणता येते की पुण्याची पोलिस व्यवस्था पुष्कळच कार्यक्षम असे. खून अत्याचार व दहशत उत्पन्न करणारे दरोडे वकचित्च होत आणि मालमत्तेच्या अपहाराबद्दलच्या तक्रारी कधीही ऐकू येत नसत.

जुन्यात जुना उल्लेख १७८० सालचा असून त्यावेळी पुण्याची लोकसंख्या १॥ लक्ष होती. दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या आठ वर्षांत (१७९६-१८०४) ही संख्या बरीच कमी झाली. त्याला कारणे म्हणजे मुख्यतः दौलतराव शिंदे, त्याचा सासरा सर्जेराव घाटगे आणि यशवंतराव होळकर यांनी पुणे लुटले व पुढे १८०३ साली पडलेला दुष्काळ ही होत. १८१८ मध्ये ब्रिटिश अमदानीच्या सुरवातीस पुण्याची लोकसंख्या १,३०००० होती.

बंडानंतर एकवर्षपर्यंत म्हणजे १८५८ पर्यंत पुण्यास रेल्वे स्टेशन नव्हते त्यानंतर मात्र पुण्याची प्रगती सतत चालूच आहे.

पुणे आणि आसपासच्या प्रदेशात ऐतिहासिक महत्त्वाची अशी अनेक स्थाने आहेत, त्यामध्ये राजवाडे व इतर वाडे वगैरेचा अंतर्भाव होतो.

पेशवाईपासून पुणे हे विद्येचे माहेरघर म्हणून प्रसिद्ध आहे. पेशव्यांनी विद्वानांना आश्रय दिला होता. तिसरा पेशवा बाळाजी बाजीराव याने पुष्कळ खर्च करून विद्वानांना आणि कवींना देशाच्या सर्व भागातून पुण्यास आकर्षित करून घेतले होते. इतर पेशव्यांनीही हे तसेच चालविले. दुसऱ्या बाजीरावाचे दोष काहीही असले तरी त्याने आपल्या कारकीर्दीत पुण्यास विद्वानांचा सत्कार करण्यासाठी पुष्कळ द्रव्य खर्च केले.

शनिवार वाडा

दुसरा पेशवा म्हणजे पहिला बाजीराव याने हा राजवाडा आपल्या स्वतःच्या वास्तव्याकरिता बांधला. गावातील इतर पेठांप्रमाणे या वाड्यालाही आठवड्यातील एका वाराचे नाव देण्यात आले. त्या काळात दक्षिणेतील अत्यंत उत्कृष्ट आणि आधुनिक असा तो वाडा मानण्यात येई. हा वाडा प्रचंड आणि विस्तृत असून ४॥ एकर जागेभोवती असलेल्या तटाच्या आत होता.

विशेष समजुतीवरून ही जागा निश्चित करण्यात आली. असे म्हणतात की बाजीराव घोड्यावरून जात असता या जागी ससा कुत्र्याच्या मागे लागलेला त्याने पाहिला. अशा जागी बांधलेला वाडा अजिंक्य होईल या कल्पनेने त्याने याच जागी वाडा बांधण्याचे ठरविले.

वाड्याचे बांधकाम चालू असता शाहूने वाड्याचे मुख्यद्वार उत्तरेकडे करू नये असे त्याने पेशव्यास सांगितले कारण तसे करणे उत्तरेच्या दिल्लीशी युद्ध असा अर्थ निघण्याचा संभव होता. शाहू स्वतःला दिल्लीपतीचा अंकित समजे. या शाहूच्या इच्छेवरून ते काम थांबविण्यात आले. पुढे शाहूच्या मृत्यूनंतर (१७४९) मुख्यद्वाराचे काम बाळाजीराव तिसरा पेशवा याने पुरे केले.

शनिवार वाड्याभोवती २०० यार्ड लांब, १५० यार्ड रुंद आणि २० फूट उंचीचा तट बांधलेला आहे. वाड्याच्या पाच दरवाज्यांपैकी एकास 'मस्तानी दरवाजा' असे नाव बाजीरावाच्या मुसलमान रखेलीवरून पडले होते. तिला वाड्यात स्वतंत्र जागा दिलेली होती. या दरवाज्यातून ती आत बाहेर जाई म्हणून तिचेच नाव त्या दरवाज्याला पडले.

वाड्याच्या प्रचंड दारावर लोखंडी अणकुचीदार असे खिळे ठोकले होते त्यामुळे हत्तीचा हल्ला कधी झाला तर त्यापासून संरक्षण व्हावे असा उद्देश होता. वाडा सहा मजली असून त्यात ४ मोठे चौक व इतर लहान लहान अनेक चौक असत. या चौकांची नावे ज्या कामासाठी ते वापरले जात त्यावरून अथवा तेथे कोण राहत असे त्यावरून पडलेली होती. उदा० एका चौकाचे नाव 'पक्वान्न चौक' तर दुसऱ्याचे तेथे राहणाऱ्या पेशवे कुटुंबातील स्त्रीवरून 'सावित्रीबाईचा चौक' असे नाव होते.

सभागृहे किंवा दिवाणखान्यांची नावे तेथील बांधणीवरून अथवा तेथे होत असलेल्या कामावरून दिलेली होती. एकाचे नाव 'कचेरी दिवाणखाना' असे होते कारण तेथे मुत्सद्यांच्या गाठीभेटी होत. यालाच गणेश महाल म्हणत. कारण तेथेच पेशव्यांचे कुलदैवत श्री गणपतीची मूर्ती बसविलेली होती.

दुसऱ्याचे नाव हस्तीदंती दिवाणखाना असे होते कारण त्या दिवाण-
खान्याचे छत हस्तिदंताचे होते. तिसऱ्याचे नाव अरशी महाल होते. कारण
तेथे भिंती आणि छतावर सर्व ठिकाणी आरसे बसविलेले होते.

मुख्य महालांचे खांब सुरूचे व नक्षीचे असून त्यावर जाड अशा मेहरपी
असत. छतावर लाकडी विविध प्रकारचे नक्षीकाम असे. लाकडी कामावर
वृक्ष, वेली, माणसे अथवा पुराणातील प्रसंगांची चित्रे सोनेरी व इतर रंगात
रंगविलेली असत. चौकातील दगडी जोते घडीव दगडांचे असून ते गुळगुळीत
केलेले असे.

बहुतेक सर्व चौकात मध्यभागी कारंजे असे. अशाच एका कारंजावरच
दुसरा म्हणजे सवाई माधवराव वरच्या मजल्यावरून पडून त्याचे मांडीचे
हाड मोडून दातही पडले. दोन दिवसांनी त्याला मृत्यू आला.

वाड्याभोवती जाड लोखंडी साखळ्या असत. त्यामुळे वीज व भुतेखेते
यापासून संरक्षण मिळे. वाड्यातील एका मोठ्या हौदातून सहाव्या मजल्या-
वर पाणी चढविले होते व तेथून सर्व वाड्यात खेळविले होते. असे म्हणतात
की वाड्याचे बांधकाम चालू असता पाण्याच्या व्यवस्थेबद्दल कोणासही काही
सुचले नव्हते. फक्त एका गवंड्याने त्या गोष्टीचा विचार करून गुप्तपणे
गणेश दरवाज्यापाशी नळ बांधून काढून तेथे पाण्याचा साठा करण्याची तरतूद
केली होती. वाड्याचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर पेशव्यांनी पाणी आत आण-
ण्याची व्यवस्था करण्यास सुरुवात केली; तेव्हा लक्षात आले की तटाचा काही
भाग पाडल्याशिवाय पाण्याचा नळ आत घेणे शक्य नाही. त्यावेळी गवंडी पुढे
होऊन त्याने गुप्तपणे बांधलेली साठ्याची जागा आणि तटातून बांधलेला नळ
दाखविला. त्याच्या या दूरदृष्टिबद्दल पेशव्यांनी त्याला एक गाव इनाम दिला.

ब्रिटिश अमदानीत १८२७ च्या मार्च एप्रिलमध्ये वाड्यास आग लागून
वाडा नष्ट झाला. पंधरा दिवस आग चालूच होती. प्रयत्न करूनही सर्व वाडा
अग्नीला बळी पडला. आरसेमहाल तेवढा वाचविता आला तो पुढे तेथून
हालविण्यात आला. आता फक्त बाहेरची तटबंदीच काय ती शिल्लक आहे.

(हे पुण्याचे व शनिवारवाड्याचे वर्णन मुख्यतः पुणे गॅझेटियरवरून
घेतलेले आहे.

प्रकरण सहावे

दुसरा बाजीराव-शेवटचा पेशवा

(१) लोकांना अप्रिय राज्य

(२) साम्राज्य नाश

पुरवणी : लॉर्ड व्हॅलेन्शिया व पेशवा यांची भेट

जन्म	राज्य	मृत्यू
१७७५	१७९६-१८१८	१८५१

“ त्याच्या स्वतःच्या अपराधापेक्षा त्याच्या विरुद्ध झालेले अपराधच अधिक होते ”

(१) लोकांना अप्रिय राज्य

दि. ७ डिसेंबर १७९६ रोजी शनिवार वाड्यात चिमणाजीच्या जागी बाजीरावाची स्थापना झाली. पेशवाईची वस्त्रे समारंभपूर्वक स्वीकारल्यानंतर पुणे शहरातून मिरवणुकीने बाजीरावाने आपल्या पूर्वजांच्या शनिवारवाड्यात प्रवेश केला. त्याला दुसरा बाजीराव असे म्हणतात. पहिला बाजीराव म्हणजे त्याचा आज्ञा दुसरा पेशवा होय. (१७२०-१७४०)

दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत अनेक महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या व त्या घटनांचे पर्यवसान मराठी साम्राज्य नष्ट होण्यात झाले; परंतु जागेच्या अभावी त्यापैकी ठळक घटनांचाच उल्लेख येथे करणे शक्य आहे.

पेशवेपदावर आरूढ झाल्याबरोबर बाजीरावाने पहिली गोष्ट केली ती ही की आपल्या वडिलांचे जे जे सल्लागार आणि सहकारी गेल्या राजवटीत तुरुंगात होते त्यांची सुटका त्याने केली. त्यांना आपल्याजवळ ठेवून घेऊन त्यांच्यासाठी अमाप खर्च केला. हे सर्व लोक अगदी नालायक होते. त्यामुळे कारभार बिघडून लोकात असंतोष पसरला. परंतु बाजीरावाने त्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले. त्याचा सर्व काळ पूजा अर्चा, धार्मिक व्रते वैकल्ये, चैन आणि तारुण्यास साजेसे ऐषआराम यात जाई. या सर्व बाबतीत त्याची

व त्याचा मित्र आणि उपकारकर्ता दौलतराव शिंदे यांची फार गद्दी होती. दौलतराव बाजीरावापेक्षा अवघ्या सहा वर्षांनीच लहान होता.

त्या काळी या गोष्टी सर्वसामान्यच असत. बाजीरावाने नाना फडणीसावर विश्वास ठेविला असता तर १८१८ मध्ये त्याच्यावर राज्य-त्यागाचा प्रसंग आलाच नसता व त्याला चांगला राज्यकर्ता असा लौकिकही मिळाला असता. नाना फडणीस सन १८०० मध्ये मृत्यू पावला. त्याच्याबद्दल असे म्हटले आहे की 'त्याच्या बरोबरच मराठी राज्यातील शहाणपण आणि नेमस्तपणा नाहीसा झाला' बाजीरावाच्या आंगी ईश्वरभक्तीशिवाय इतर अनेक गुण होते. चिकाटी, विद्वत्ता आणि वक्तृत्व या त्यांच्या गुणांचा त्याला त्याच्या कारभारात फार उपयोग झाला. त्याला सल्लागार वाईट मिळाले. त्या सल्लागारांच्या अंगी कर्तृत्व, व्यक्तिमत्त्व अथवा समाजात प्रतिष्ठा नव्हती. नाना फडणीसांचे कर्तृत्व आणि ज्यांच्या सल्याने तो वागत असे त्यांचा नाकर्तेपणा यांची बाजीरावाला पूर्ण कल्पना होती; परंतु त्यावेळच्या परिस्थितीलाच तो बळी पडला. ज्यांच्यावर पुतण्याचा खून करण्याचा आरोप होता अशा आईबापांच्या पोटी जन्माला येण्याचे दुर्दैव त्याच्या नशीबी आले होते ही गोष्ट त्या परिस्थितीला मुख्यतः कारणीभूत होती.

याशिवाय दुसरी परिस्थितिजन्य गोष्ट म्हणजे त्याला गादी मिळवून देण्याला मदत घ्यावी लागली ती दौलतराव शिंदे याची. दौलतराव शिंदे हा तरुण असून त्याच्या हाती फार सत्ता होती. शिवाय त्याचे वजनही मोठे होते असे असूनही तो अगदी तत्त्वशून्य होता. बाजीराव त्याच्या सल्याने वागे व त्यामुळेही त्याचे फार नुकसान झाले. इतके असूनही फारसे अकल्याण झाले नसते; परंतु दौलतराव शिंदे हा सर्जेराव घाटगे अथवा सखाराम अथवा तुळाजी याच्या दडपणाखाली असल्यामुळे ही आपत्ति बाजीरावावर आली. या सर्जेराव घाटग्याने आपली रूपवान मुलगी बायजाबाई हिचे लग्न दौलतरावाशी लावून देण्याची कारवाई केल्यापासून त्याचे दौलतरावावर विलक्षण वजन होते. हा सर्जेराव म्हणजे मराठा इतिहासातला खलपुरुषच मानला जातो. त्याचे बाजीरावावरही वजन होते. या दोघांच्या दडपणामुळे बाजीरावाने अनेक वाईट कृत्ये केली व त्यामुळेच त्याचा अधःपात झाला. सन १७९७ मध्ये बाजीरावाने नाना फडणीसास कैद करून अटकेत ठेवले; त्याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्या वडिलांचा नाना हा मुख्य विरोधक अशी त्याची कल्पना होती. त्यातच या दोघांचा सल्लाही असाच पडला की बाजीरावाच्या सर्व त्रासाचे मूळ म्हणजे नानाच होत.

शिंदा हा बाजीरावाकडून फौजेच्या खर्चासाठी पैशाची सारखी मागणी करीत होता; परंतु बाजीरावाचे उत्तर, ठरलेले असे की तो स्वतः अगदी गरीब असून त्याच्याजवळ शिंद्याला देण्यासाठी पैसाच शिल्लक नव्हता. तो म्हणे माझ्या वाड्यात दिवे लावण्यासाठी तेल अथवा दैनंदिन गरजेपुरता तांदुळ अथवा विड्याची पाने घेण्याइतकाही पैसा नाही. म्हणून नानाला पकडून त्याच्या कोट्यवधी रुपये किंमतीच्या मिळकतीतून वसुली करण्याची बाजीरावाने दौलतरावाला लेखी परवानगी दिली. तसेच नानांच्या पक्षाच्या इतर लोकांकडून जे काय मिळेल ते लुबाडण्याचीही परवानगी दौलतरावास मिळाली होती. सर्जेराव आणि दौलतराव यांनी या परवानगीचा फायदा घेऊन लोकांचा फार छळ केला.

दुष्कृत्यांचे फळ मिळण्याचा दैवाचा काही एक नियम असतो याचे प्रत्यंतर लौकरच बाजीरावाला मिळाले.

१८०२ च्या आक्टोबरमध्ये यशवंतराव होळकराने पुण्याच्या किंवा हडपसरच्या लढाईत बाजीराव आणि दौलतराव यांच्या सैन्याचा पूर्ण पराभव केल्यानंतर बाजीराव पुण्याहून पळाला. ही लढाई ऐन दिवाळीच्या वेळी झाली व तीत बाजीरावाच्या बाजूचे ६००० लोक पडले आणि ४००० जखमी झाले तर होळकराच्या बाजूचे ५००० लोक कामास आले. या लढाईतील यशवंतरावाचा जय हा त्याच्या स्वतःच्या पराक्रमाचा आणि धाडसाचा परिणाम होय. त्याने घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या सैन्यात आघाडीवर राहून सैनिकांना धीर देऊनच त्यांच्याकडून प्रचंड कामगिरी घडवून आणली.

या दुर्दैवी लढाईचे कारण म्हणजे शिंदा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यामधील वैयक्तिक वाकडे हे होय. सन १७९७ मध्ये पुण्याच्या मुक्कामात तुकोजीराव, होळकर यांचा मृत्यु झाला. त्यावेळी त्याला चार मुलगे होते. सर्वात मोठा काशीराव हा वेडसर होता. मल्हारराव, विठोजी आणि सर्वात धाकटा यशवंतराव हा अनौरस, असे ते चार मुलगे होत. दौलतरावाच्या कारस्थानामुळे होळकर संस्थानचा वारस काशीराव हाच ठरला. सर्वात वडील असल्यामुळे हा त्याचा अधिकारच होता परंतु इतर तिघांचा त्याला विरोध होता. त्या तिघांनी एकजूट करून काशीराव यास पकडून मल्हाररावाला गादीवर बसविण्याचे ठरविले. दौलतरावाला हे कळल्याबरोबर त्याने मल्हारराव बेसावध असताना आपल्या माणसांकरवी

त्याला ठार मारले. मल्हाररावाला या प्रकाराची थोडी थोडी कुणकुण होतीच म्हणून तो आदल्या रात्रभर जागा राहिला होता आणि उजाडता उजाडता हा प्रसंग टळला असे वाटून तो कपडे उतरून झोपी गेला. त्याच वेळी शिंद्याच्या माणसांनी त्याला मारले. हा प्रकार मल्हाररावाच्या बापाच्या मृत्यूनंतर अवघ्या एक महिन्यात घडला.

भावाच्या मृत्यूची बातमी ऐकल्यानंतर विठोजी आणि यशवंतराव यांनी लूटमारीस सुरुवात केली. दोघांनीही स्वतंत्र सैन्ये उभारून शिंदे आणि पेशवे यांचा मुलूख बेचिराख करण्यास सुरुवात केली. दोघांनी निरनिराळ्या मुलखात व स्वतंत्रपणे ही कारवाई केली. विठोजीने पेशव्यांच्या पुणे राज्यात जाळपोळ आणि लूट करून आवण स्वतः अमृतराव यालाच पेशवा मानतो, बाजीराव हा नादान आणि नाकर्ता असल्याचे त्याने जाहीर केले. पेशव्यांच्या राज्यात त्याने मोठीच दहशत उत्पन्न केली. सरदेसाई म्हणतात “राजधानीबाहेर बाजीरावाचे राज्य असल्याचे एकही चिन्ह दिसेनासे झाले. सर्व बाजूंनी प्रजेच्या हालअपेष्टांच्या बातम्या रोज कानावर येत.”

शेवटी १८०१ च्या एप्रिल महिन्यात विठोजी पकडला गेला. त्याला साखळदंडानी बांधून बाजीरावापुढे आणण्यात आले. बाजीरावाचा राग अनावर झाला होता; त्यातच त्याच्या मंत्र्यांपैकी एकाचा दुष्ट सल्ला पडला. त्यानुसार बाजीरावाने त्याला हत्तीच्या पायाखाली तुडवून मारण्याची आज्ञा दिली. त्याकाळात राजद्रोह्याला ही शिक्षा दिली जात असे. विठोजीला हत्तीच्या पायाला बांधण्यात येऊन फरपटत नेऊन क्रूरपणे त्याचा अंत करण्यात आला. एक दिवसपर्यंत प्रेत तसेच ठेवण्यात येऊन (लोकांना दाखविण्यासाठी) त्या नंतर त्याचा अंत्यसंस्कार करण्याची परवानगी देण्यात आली.

त्या काळाच्या दृष्टीने ही क्रूर शिक्षा जरी रूढ होती तरी दरबारातील कित्येक लोकांनी बाजीरावाला त्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु विठोजीने जी बेबंदशाही माजविली होती आणि निरपराधी लोकांवर जे अत्याचार केले होते ते लक्षात घेता बाजीराव हा सल्ला ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. यशवंतराव व त्याचे अनुयायी यांच्या मनावर या कृतीमुळे काय परिणाम होईल याचा विचारही त्याने केला नाही.

हे परिणाम दिसून येण्यास फार काळ जावा लागला नाही. या वेळेपर्यंत यशवंतराव हा शिंद्यांच्या मुलखात लुटालूट करून प्रजेला हैराण करीत होता, त्याने आता पुण्याकडे आपली दृष्टी वळवली. प्रथम त्याने पेशव्यांची

विनवणी केली की शिंदे व होळकर हे दोघेही पेशव्यांचेच अंकित असल्यामुळे त्यानेच शिंदे-होळकरांत मध्यस्थी करून भांडण मिटवावे. असे होत असेल तर भावाला ज्या पद्धतीने मारले ती गोष्ट विसरण्यासही तो तयार होता. यशवंतरावाच्या शिंद्याविरुद्ध पुष्कळ तक्रारी होत्या. त्यापैकी प्रमुख म्हणजे त्याचा पुतण्या खंडेराव होळकर यास शिंद्याने कैदेत ठेवले होते ही होय. शिंद्यांच्या दडपणापुढे बाजीराव काहीही करू शकला नाही कारण पेशवेपद मिळण्यासाठी त्याला शिंद्याचीच फार मदत झालेली होती. यशवंतरावाने पेशव्याविषयी योग्य आदर दाखवून त्याला काही त्रास देण्याची आपली इच्छा नाही असेही सांगितले होते. बाजीरावाने ही विनंती तर ऐकलीच नाही शिवाय शिंदे आणि आपले मंत्री यांच्या सल्ल्याने त्याने होळकरांचा सर्व मुलुख जप्त करण्याची आज्ञा दिली. याचा परिणाम म्हणजेच वर वर्णन केलेली हडपसरची लढाई. या लढाईत पेशव्यांचा पूर्ण पराभव होऊन बाजीराव पुणे सोडून पळाला.

बाजीरावाने यावेळी ब्रिटिशांचे संरक्षण आणि मदत मागितली. त्याकरिता १८०२ च्या डिसेंबरमध्ये मराठ्यांच्या सरहद्दीवरील वसई बंदर गाठले. त्या महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी त्याने कंपनीसरकाराशी तह केला. या तहाला 'वसईचा तह' असे नाव असून त्या अन्वये ब्रिटिशांनी बाजीरावाचा मुलुख आपला समजून त्याचे संरक्षण करण्याचे पत्करले. याकरिता बाजीरावाच्या राज्यात कायमचे ६००० खडे सैन्य ठेवण्याचे त्यांनी कबूल केले व त्या सैन्याच्या खर्चाकरिता २६ लक्ष रुपयांचा मुलूख त्यांना तोडून देण्यात आला.

या तहानंतर बाजीरावाला शनवारवाड्यात पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी ब्रिटिशांनी जोरदार तयारी चालविली. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्ले याचा भाऊ कर्नल वेलस्ले याची या कामी नेमणूक करण्यात येऊन दोघा भावांनी १८०३ सालच्या सुरुवातीचे काही महिने या तयारीतच घालविले. या मोहिमेकरिता त्यांनी ६०००० सैन्य उभे केले. हिंदुस्थानात एवढे मोठे खडे सैन्य ब्रिटिशांनी प्रथमच उभारले. कर्नल वेलस्ले याने पुण्यावर चाल करून जाण्यापूर्वी खालील जाहीरनामा काढला :-

“ बाजीराव पेशवा याने कंपनीसरकारचे संरक्षण आणि मदत मागितली आहे. त्याच्या निमंत्रणावरूनच कंपनीचे सैन्य पेशव्यांच्या राज्यात मित्र या नात्याने प्रवेश करीत आहे आम्हाला कोणालाही तोशीस लावण्याची इच्छा नाही. आम्ही सर्व मामलतदार आणि इतर अधिकाऱ्यांना सांगतो की त्यांनी आम्हास येऊन मिळावे. ठिकठिकाणी आमचे सैन्य ठेवून कोणालाही कसलाही

त्रास होणार नाही याची खबरदारी आम्ही घेत आहोत. आम्हाला लागणारा दाणागोटा व इतर माल आम्ही चालू भावाने रोखीने खरेदी करणार आहोत.”

याचवेळी कर्नल वेलस्ले याने दूरदर्शीपणाने यशवंतरावालाही आश्वासन दिले की पेशव्याला गादीवर बसविण्यासाठी कंपनी जे प्रयत्न करील त्यांना जर त्याने काही अडथळा आणला नाही तर कंपनीसरकार त्याला काही त्रास देणार नाही. आधी जानेवारी महिन्यात कर्नल वेलस्ले याने यशवंतरावास लिहिले होते की “बाजीरावाने आमचे संरक्षण मागितले असून शस्त्रबळाने त्याला असे संरक्षण देणे आमचे कर्तव्य आहे. हे करीत असताना गव्हर्नर जनरल यांची अशी इच्छा आहे की बाजीराव व तुम्ही यांच्यामध्ये समझोता घडवून आणावा. बाजीरावाशी राजनिष्ठ राहण्याबद्दल अनेक वेळा तुम्ही म्हटले आहे. हे म्हणणे खरे करून दाखविण्याची वेळ आता आली असून तुम्ही पुणे सोडून आपल्या मुलखांत परत जावे. तुम्ही याप्रमाणे केले म्हणजे तुमच्या बाजीरावाशी असलेल्या सर्व गाऱ्हाण्यांची दाद गव्हर्नर जनरल लावून देतील. तुम्ही ब्रिटिश सत्तेशी नेहमीच मित्रत्वाने वागत आला. हेच मित्रत्वाचे नाते पुणे सोडून जाऊन तुम्ही दाखवावे, असे न केल्यास आपले संबंध बिघडतील.”

गव्हर्नर जनरल यांनी स्वतःही जाहीरनामे काढून कंपनी सरकारमुळे सर्वसाधारण जनतेला होणारे फायदे विशद केले. भारतीय संस्थानिकांची नोकरी करीत असलेल्या सैनिकांना आश्वासन देण्यात आले की त्यांनी ती नोकरी सोडून कंपनीची नोकरी पत्करली तर त्यांना मानाने वागविण्यात येऊन त्यांचे वेतनही पूर्ववत् चालू राहील. तसेच वंशभेद लक्षात घेतला जाणार नाही. या जाहीरनाम्याच्या प्रती सर्वत्र प्रसृत करण्यात आल्या होत्या. लष्करी आणि मुलकी अधिकाऱ्यांना सक्त ताकीद देण्यात आली होती की लष्करापासून सामान्य माणसाला त्रास होता कामा नये.

या धूर्त कारवायांचा चांगला परिणाम झाला. यशवंतराव होळकरानेही ओळखले की एवढ्या मोठ्या ब्रिटिश सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही; म्हणून त्याने विवेक करून शनवार वाड्यात जाऊन बाजीराव आणि अमृतराव यांच्या स्त्रियांकडून निरोपाची वस्त्रे घेतली. या दोघींना बाजीरावाने पुणे सोडून पळून जाताना बरोबर घेतले नव्हते; त्यानंतर यशवंतराव शांतपणे पुणे सोडून गेला. ब्रिटिश सैन्याला तोंड देण्यासाठी मराठा सरदारांची एकजूट घडवून आणण्यात त्याला यश आले नाही. त्याने पैसा मिळविण्यासाठी पुण्यातील लोकांचा जो छळ केला त्यामुळे तो लोकाना नकोसा झाला होता.

चार महिने सतत त्याने पुण्यातील लोकांचे हाल करून त्याला ५० लक्ष रुपयेच जमविता आले परंतु त्याला त्या रकमेच्या दुप्पट रकमेची जरूरी होती. सैन्याचा पगार व इतर कारभारविषयक खर्चासाठी त्याला एक कोट रुपये तरी हवे होते.

कर्नल वेलस्ले याने पुण्यावर चाल करून जावे व तेथे त्याने बाजीरावाचे स्वागत करावे असा ब्रिटिशांचा बेत होता. बाजीराव वसईहून कर्नल क्लोज (पेशवा पळाला त्यावेळचा ब्रिटिश रेसिडेंट) याच्या समवेत निघून पुण्यास दाखल व्हावे असे ठरले होते. हा बेत पूर्णपणे सिद्धीस जाऊन १० एप्रिल रोजी वेलस्लेने पुण्यात प्रवेश केला व पुढे दोन दिवसानी तो शनिवार वाड्यात आला व तेथील संरक्षणव्यवस्थेची त्याने पर्हाणी केली. त्यानंतर त्याने कर्नल क्लोज यास निरोप पाठविला त्याप्रमाणे कर्नल क्लोज बाजीरावास बरोबर घेऊन वसईहून पुण्यास येण्यास निघाला. १० मे १८०३ रोजी बाजीरावाने शनिवार वाड्यात प्रवेश केला तेव्हा त्याला तोफांची सलामी देण्यात आली. ही बातमी सर्व हिंदुस्थानभर पसरविण्यात आली. कलकत्ता, सुरत व इतर मोठ्या शहरातूनही या आनंदाप्रीत्यर्थ तोफांची सलामी झडली. या सर्व प्रकारात ब्रिटिशांची मुत्सद्देगिरी आणि कार्यपद्धत यशस्वी झाली. ६॥ महिन्यांनंतर बाजीराव पुन्हा गादीवर बसला त्यावेळी एकही गोळी उडवावी लागली नाही.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस प्रसिद्ध प्रवासी लॉर्ड व्हॅलेन्शिया हा हिंदुस्थानात आला होता. १८०३ मध्ये तो पुण्यास आला होता व तेथे पेशव्यांच्या दरबाराबद्दल व त्यांच्या एकूण रहाणीबद्दल त्याने माहिती घेऊन एक पुस्तक लिहिले आहे. त्यात दुसऱ्या बाजीरावाशी त्याच्या भेटीचे शब्दचित्र त्याने रेखाटले आहे. त्या पुस्तकात पेशव्यांच्या चालीरीतींचे व वागणुकीचे वर्णन त्याने केले आहे ते या प्रकरणाच्या शेवटी पुरवणी म्हणून वाचकांच्या माहितीकरिता उद्धृत केले आहे.

(२) साम्राज्याचा नाश

याप्रमाणे ब्रिटिशांचे संरक्षण मिळाल्यामुळे बाजीराव आपल्या ख्याली खुशालीत दंग होण्यास मोकळा झाला. ब्रिटिशांचा पुण्यातील वकील हाच राज्याच्या प्रमुखाची सर्व कामे उरकू लागला आणि बाजीराव म्हणजे नावापुरताच पेशवा म्हणून राहिला. त्याला राजवाड्यातील खासगीकडील नोकरवर्गापलीकडे काही सत्ता राहिली नसल्यामुळे दरबार भरविणे,

वकीलाना भेटणे अथवा खलबते करणे या गोष्टींची जरूरीच राहिली नाही. स्नानसंध्या व देवपूजा करीत तो स्वस्थ होता. चातुर्मास्यात अनेक व्रते वैकल्ये करून त्याने ब्राह्मणास अन्नसंतर्पणे केली. ब्रिटिश सैन्य पाठीशी असल्याशिवाय त्याचा हुकूम कोणीही मानीना; पुण्यापासून पाच मैलावरही त्याची सत्ता नव्हती.

आपल्या पुतण्याचा खून करणाऱ्या दुष्ट मनुष्याचा मुलगा म्हणून बाजीरावाला प्रथमपासूनच एका मोठ्या प्रतिकूल परिस्थितीतून जावे लागले. त्यातच त्याच्या अंगच्या दोषांची भर पडल्यामुळे त्याला योग्य असे मंत्री मिळू शकले नाहीत अथवा राजनिष्ठ असा नोकरवर्गही मिळाला नाही. प्रामाणिक आणि अप्रामाणिक सेवकांना ओळखण्याची कुवतही त्याच्या अंगी नव्हती. कर्नल (आता जनरल) वेलस्ले याच्या सल्यावरून त्याने अनेक सरदारांना भोजनास बोलावून त्यांच्याकडून देवासमोर राजनिष्ठेच्या शपथा घेवविल्या. या प्रकारामुळे तर त्याच्याबद्दल थोडे प्रेम वाटणाऱ्या सरदारांतही असंतोष उत्पन्न झाला.

वसईच्या तहामुळे बाजीराव जरी गादीचा पुन्हा मालक झाला तरी झाल्या प्रकाराबद्दल तो मनातून फार नाखूष होता. सोनेरी पिंजऱ्यातील पक्षाप्रमाणे त्याची स्थिती झाली. त्याची कल्पना अशी होती की ब्रिटिश लोक यशवंतराव होळकराला योग्य ते शासन करतील, परंतु ते करणे ब्रिटिशांना अर्थात्च सोईचे नव्हते. त्याच्या इतर अपेक्षाही फोल ठरल्या. इतकेच नव्हे तर त्याचे ब्रिटिशांशी वारंवार खटके उडू लागले. ब्रिटिशांनाही त्याच्याशी वागणे कठीण होऊ लागले. त्यामुळे प्रथम मित्रत्वाचे असलेले संबंध हळुहळू कडवट होऊ लागले.

पुढील काही वर्षे बाजीराव आणि ब्रिटिश यांना मनातून अस्वस्थतेची गेली. त्यानंतर अकस्मात् अशी एक गोष्ट घडली की त्यामुळे त्यांचेमध्ये प्रत्यक्ष वैमनस्य उत्पन्न झाले. ती गोष्ट म्हणजे ब्रिटिशांचे दोस्त गायकवाड यांचे वकील गंगाधरशास्त्री यांचा पेशव्यांच्या मुलखात झालेला खून ही होय. बडोदा दरबाराने पेशव्यांचे सुमारे तीन कोट रुपये देणे होते. त्यासंबंधी हिशेब करून हा प्रश्न सोडविण्यासाठी गंगाधरशास्त्री यांना पेशवे दरबारात पाठविण्यात आले होते. या कामी ब्रिटिशांनीच बडोदा सरकारावर आपल्या तेथील वकीलामार्फत दडपण आणले होते. गंगाधरशास्त्री पुण्यास येण्यास नाखूष होता तरी त्याच्या संरक्षणाची विशेष हमी ब्रिटिशानी दिली तेव्हाच

तो पुण्यास येण्यास तयार झाला होता. गंगाधरशास्त्री १८१४ च्या जानेवारीत पुण्यास पोचला व पुढे फेब्रुवारीत त्याची पेशव्याशी भेट झाली त्यावेळी त्याने बरोबर आणलेल्या जिनसा पेशव्यास नजर केल्या. देण्यासंबंधी बोलणी मार्च महिन्यात सुरू झाली परंतु एवढ्या मोठ्या रकमेच्या हिशोबाला साहजिकच वेळ लागून फारच थोडी प्रगति दिसली. ऋणको आणि धनको यांना पटेल असा मार्ग निघणे फार दुष्कर आहे असे दिसू आगले. या वाटाघाटीत एक वर्ष निघून गेले तरी त्यातून काही तोड निघण्याचे लक्षण दिसेना.

गंगाधरशास्त्र्यानी आपल्या मुलाचा व्रतबंध मोठ्या थाटामाटाने केला त्यावेळी स्वतः पेशवे समारंभास हजर होते. बाजीरावाच्या बायकोच्या बहिणीशी या मुलाचे लग्नही बाजीरावानेच ठरविले होते व ते लग्न नाशीक तेथे व्हावयाचे ठरून त्याची तयारीही सुरू झाली होती. सर्व तयारी झाल्यानंतर शास्त्री यांनी एकाएकी काही उघड कारण नसताना हे लग्न मोडले. हा अपमान पेशव्यानी बाह्यतः शांतपणे सोसला. एकीकडे हे चालू असता व दुसरीकडे शास्त्री यांचे मुख्यकामात यश मिळण्याची आशा दुरावलेली असताच अकस्मात् पंढरपूर मुक्कामी शास्त्री यांचा खून झाला. शास्त्री, पेशवे व त्यांचे विश्वासातील त्रिबकजी डेंगळे असे नाशीक येथून पंढरपुरास श्री विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी आले होते. २० जुलै १८१५ रोजी त्रिबकजीच्या वारंवार केलेल्या निमंत्रणावरून शास्त्री विठ्ठलदर्शनासाठी गेले होते. दोघे अर्थातच वेगवेगळ्या ठिकाणी उतरले होते. दर्शन घेऊन बाहेर पडेपर्यंत रात्र झाली होती आणि शास्त्री यांच्याबरोबर असलेल्या लोकांच्याजवळ शस्त्रे नव्हती. अशावेळी काही सशस्त्र लोकांनी त्यांच्यावर हल्ला केला. देवळाच्या बाहेर पडून थोडी पावले जातात तोच शास्त्री यांच्यावर मारेकऱ्यानी हल्ला करून त्याची खांडोळी केली.

या खुनामागे बाजीरावाची चिथावणी होती की नाही, किंवा त्याच्या संमतीने हे कृत्य घडून आले की बाजीरावाचा त्यात काहीही संबंध नव्हता हा संशोधनविषय आहे; तसेच त्रिबकजी हाच या सर्व प्रकरणाच्या मुळाशी होता असा ब्रिटिशांचा जो दावा आहे त्याबद्दलही निश्चित असे काही सांगता येत नाही. एवढे मात्र खरे की शास्त्री यांच्या संरक्षणाची हमी घेतलेल्या ब्रिटिशांचे आणि बाजीरावाचे संबंध फार ताणले गेले.

याचा परिणाम म्हणून बाजीरावाने ब्रिटिशांशी युद्ध करण्याची तयारी चालविली. ब्रिटिश लोक याबद्दल सावधानच होते. त्यांनी बाजीरावाला अंतिमोत्तर देऊन त्रिबकजीस एक महिन्यात स्वाधीन करण्याची मागणी केली; ही

मागणी मान्य होईपर्यंत पुणे काबीज करण्याची धमकी देऊन १८१७ च्या एप्रिल मध्ये चार महत्त्वाचे किल्ले ताब्यात घेतले. या ब्रिटिश संभाव्य हल्याविरुद्ध बाजीराव काहीही करू शकत नसल्यामुळे ह्या दडपणामुळे १३ जून १८१७ रोजी पुण्यास त्याने तहाला मान्यता दिली. या तहान्वये त्रिबकजी हाच गंगाधरशास्त्र्यांचा मारेकरी आहे असे ठरविण्यात येऊन महाराष्ट्राबाहेरील पेशव्यांचा सर्व मुलूख ब्रिटिशांनी घेतला. पेशव्यांना इतर दरबारांत वकील ठेवण्यास अथवा पत्रव्यवहार करण्यास मनाई करण्यात आली. याप्रमाणे बाजीराव पुन्हा गादीवर आल्यानंतर अवघ्या चौदा वर्षांतच पुणे दरबाराचे इतर भारतीय राज्यांवरील अधिराज्य संपून मराठा संघराज्य विलयाला गेले.

ह्या तहावर बाजीरावाने सही केली खरी परंतु त्याच्यावर असह्य दडपण आल्यामुळे आणि मनातून अत्यंत असंतुष्ट असताना ती सही त्याला करावी लागली. साहजिकच तयारी करून ब्रिटिशांशी दोन हात करावे अशी त्याला इच्छा झाली. शेवटी युद्धास सुरुवात होऊन ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी खडकीस लढाई झाली. या लढाईचा निश्चित असा काही निकाल लागला नाही; बाजीरावाला मदत मिळाली असूनही त्याने पुढे काही हालचाल केली नाही. कित्येक दिवसपर्यंत काही निश्चित ठरेना; पुढे एकाएकी बाजीराव आपल्या सल्लागारांचा सल्ला न ऐकता आपली मुले माणसे घेऊन पुरंधर किल्यावर गेला. बरोबर शक्य तेवढे द्रव्यही त्याने घेतले. त्यामुळे ब्रिटिशांना जोर येऊन १७ नोव्हेंबर रोजी अवघ्या २५ शिपायांच्या जोरावर शनवारवाडा ताब्यात घेऊन ब्रिटिशांनी तेथे आपले निशाण रोवले : सरकारी सर्व मालमत्तेसह पुणेशहर त्यांच्या ताब्यात आले. त्यांनी असे जाहीर केले होते की जर प्रतिकार झाला तर पुणेशहरावर तोफा डागल्या जातील. शहराची नाकेबंदी करण्यात येऊन ब्रिटिशांनी शनवारवाड्यात कचेरी थाटली व तेथून सर्व कारभार सुरू केला. सर्व बाजार नेहमीप्रमाणे सुरळीतपणे व्यवहार करू लागले.

अशा प्रकारे मराठी साम्राज्याचा मालक स्वतःच्या राजधानीतून पळून गेल्यामुळे ब्रिटिशांनी सर्व सत्ता काबीज केली. आता फक्त बाजीरावाकडून राज्यत्यागाचे औपचारिक कागदावर सही घेण्याचेच तेवढे शिल्लक राहिले.

यापुढे सतत सात महिने बाजीराव एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणापर्यंत हुलकावण्या देत राहिला. सरदेसाई यांनी त्याला “ब्रिटिशांनी घातलेला धावता वेढा” असे नाव दिले आहे. वाटेत बाजीरावाला त्याचा सेनापति बापू गोखले येऊन मिळाला. बापू गोखल्यांनी धन्याच्या संरक्षणाची पराकाष्ठा करून

ब्रिटिशांशी अनेक लढाया दिल्या. शेवटी १९ फेब्रुवारी १८१८ या दिवशी महूपासून नैर्ऋत्येस आष्टा येथे जनरल स्मिथ यांच्या सैन्याने बापू गोखल्यास पेशव्यासह पुरंदरास जाताना गाठले व तेथे लढाई झाली. या लढाईत बापू गोखले याला शूराचे मरण आले. लढाई संपेपर्यंत सुद्धा वाट न पाहता बाजीराव पळाला. त्याचे बरोबर पुरुष वेषातील तीन स्त्रिया आणि त्याची बायको एवढी मंडळी होती. त्याच्याजवळची एक कोट रुपयांची मालमत्ता ब्रिटिशांच्या हाती पडली.

ब्रिटिशानी सैन्यबळाबरोबरच मुत्सद्देगिरीही लढविली. बाजीरावाच्या अनुयायांनी त्याचे आधिपत्य नाकारावे याकरिता त्यांची मने तयार करण्याचे दृष्टीने गव्हर्नर जनरल याने एक जाहीरनामा काढून त्यात बाजीरावाविरुद्ध आणि त्याच्या कारभाराविरुद्ध त्यांचे सर्व आक्षेप दिले असल्यामुळे तो येथे दिला आहे :-

“ बाजीरावाने कारभार हाती घेतल्यापासून राजद्रोह आणि बंड यांचा सर्वत्र प्रादुर्भाव झाला. त्याची सत्ता त्याच्या मुलखात कधीही चालली नाही. होळकरांच्या बंडाचे वेळी त्याने नामदर्पणे पुणे सोडून पळून जाऊन वसई येथे ब्रिटिशांचा आश्रय घेतला. तेथे ब्रिटिश सरकाराशी तह करून नामदार कंपनीच्या सैन्याच्या मदतीने तो पुन्हा आपल्या गादीवर बसला. कंपनीच्या संरक्षणामुळे देशात भरभराट दिसू लागली.

“ न्यायाचे दृष्टीने कंपनी सरकारची इच्छा अशी होती की गायकवाड सरकार आणि पेशवे यांच्यातील तंटा मिटावा. या दृष्टीने गायकवाडानी आपला वकील गंगाधरशास्त्री याला पुण्यास पाठविले. त्याच्या संरक्षणाची हमी कंपनी सरकाराने घेतली होती. पंढरपूरसारख्या पवित्र क्षेत्रात शास्त्र्याचा खून पेशव्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने केला. कंपनीने मारेकरी त्रिबकजी यास ताब्यात देण्याबद्दल मागणी केली. आम्ही भली मोठी सेना तयार केल्यानंतरच त्रिबकजीस आमच्या ताब्यात देण्यात आले.

“ यानंतर बाजीरावाने इतर राजेरजवाड्यांना पत्रे लिहून सैन्य तयार करण्याचा त्यांना आग्रह केला. त्याचा हेतु कंपनी सरकारशी युद्ध करण्याचा होता व त्यामुळे कंपनी सरकारचे नुकसान व्हावे अशी त्यांची बुद्धि होती. त्याने वेळोवेळी जाहीर केले होते की त्याचे राजकीय अस्तित्व, शांतता आणि सुख ही सर्व कंपनीसरकारच्यामुळेच त्याला मिळाली होती. या सर्व गोष्टींचा विचार करून कंपनीने त्याच्याशी पुन्हा तह करून त्याचे स्वामित्व कायम

ठेवण्याचे ठरविले. मात्र त्याने पुन्हा त्रास देऊ नये या दृष्टीने त्याला मदत होईल अशा सर्व गोष्टी त्याच्याकडून काढून घेण्यात आल्या होत्या.

“पुढे पेंढान्यांचे पारिपत्य करण्याचे कंपनीने ठरविले. हे काम त्याच्या मनासारखेच होते व त्याने त्याकरिता कंपनी सरकारशी सहकार्यही केले होते. या सहकार्याच्या बुरख्याखाली त्याने अनेक राजे रजवाड्यांकडे द्रव्य पाठवून कंपनीविरुद्ध उठाव करण्याची तयारी चालविली होती. पुढे एका-एकी आपले सैन्य जमवून त्याने पुण्याची रेसिडेन्सी आणि इतर ब्रिटिश मालमत्ता लुटून जाळून टाकली. तळेगावाजवळ दोन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मारण्यात आले. गंगाधरशास्त्र्यांचा खुनी त्रिंबकजी याला पेशव्यांनी आपल्या-जवळ बोलावून घेतले.

“कंपनी सरकाराची आता खात्री झाली आहे की बाजीराव मराठी साम्राज्य चालविण्यास नालायक आहे. या दृष्टीने त्याचे सर्व अधिकार काढून घेण्याची तयारी चालू आहे. त्याचा पाठलाग करण्यासाठी सैन्य रवाना करण्यात आले असून थोड्या अवधीतच बाजीरावाला नामशेष करण्यात येईल. सातान्याच्या राजाला सोडवून आणून त्याच्या इतमामास साजेल अशी सातान्याच्या राज्याची व्यवस्था करण्यात येईल. याकरिता सातान्यास छत्रपतींचा झेंडा उभारण्यात आला असून त्याच्या अनुयायांना योग्य ते आश्वासन देण्यात आले आहे. आपल्या राज्याची सर्व व्यवस्था महाराजांकडे सुपूर्त करण्यात येईल.

“नामदार कंपनीने ताब्यात घेतलेल्या सर्व मुलखांत तेथील सरदार व इतर मानकाऱ्यांची वतने, इनामे चालू ठेवून कंपनीचे अधिराज्य स्थापण्यात येईल. व्यक्तिमात्राला जुलुम जाचापासून संरक्षण देण्यात येईल.

“बाजीरावाबरोबर असलेल्यांनी दोन महिन्यात त्याचा पक्ष सोडून आपापल्या जागी जावे; असे त्यांनी न केल्यास त्यांचा नाश होईल. बाजीरावाच्या चाकरीतील अधिकाऱ्यांनी परत आपापल्या जागी जाऊन तेथे आपली हजेरी द्यावी. त्यांनी बाजीरावाला मदत अथवा वसूल देऊ नये. ज्यांनी ज्यांनी बाजीरावास मदत केली असेल त्यांची वतने जप्त करण्यात येतील”

— ता० ११ फेब्रुवारी १८१८ ५ रबिलाखर

हा जाहीरनामा म्हणजे मुत्सद्देगिरीचा आदर्शच म्हटला पाहिजे. या सवलतीचा फायदा बाजीरावाच्या अनुयायांपैकी पुष्कळ लोकांनी घेतला. ब्रिटिश सैन्य बाजीरावाच्या पाठीवर होतेच. आता त्याचे दैव ठरल्यासारखेच होते.

बाजीराव या पुढील काळात एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत होता. त्याच्या सैन्याची ब्रिटिश सैन्याशी वारंवार गाठ पडे व प्रत्येक ठिकाणी त्याचा पराभव होई. ब्रिटिश सैन्य सारखे त्याच्या पाठलागावर होते. या काळातील त्याच्या करुणास्पद स्थितीचे शब्दचित्र एका समकालीन पोवाड्यात मोठ्या चित्रमय भाषेत केलेले आहे—

“जे श्रीमंत सुकुमार वनांतरी ते भटकत फिरती ॥ कळेल तिकडे भरदिसास प्रभु काट्यामध्ये शिरती ॥ आपला घोडा आपण स्वहस्ते चुचकारून धरती ॥ खाली पसरून उपवस्त्र दिलगीरीत वर निद्रा करिती ॥ अस्तमाना कधी रात्री भात भक्षिती पाटावरती ॥ दरकुच दरमजलीस कृपेतील सेवक अंतरती ॥ (चाल) ॥ पेशव्यांचे वंशात नाही कोणी असा कहर पाहिला । हत्ती घोडे उंट खजीना जेथील तेथे राहिला ॥ बाजीराव होय धन्य म्हणून यापरी आकांत साहिला ॥

*

*

*

*

समस्त लष्कर दुःखित पाहुनी श्रीमंत गहिवरलें । सद्गद झाला कंठ नेत्र दोन्ही पाण्याने भरले ॥ (चाल) ॥ तुमची आमुची हीच भेट आता राव सर्वाना सांगती ॥ कृपालोभ परिपूर्ण करित जा द्या दर्शन मागती ॥ ”

त्याच्या स्वतःच्या विस्तीर्ण राज्यात अथवा मराठी साम्राज्यातील इतर सरदारांच्या मुलखात त्याला कोठेही आसरा मिळाला नाही. त्याची स्थिती अत्यंत कठीण झाली. आतापर्यंतच्या सर्व हालअपेष्टा त्याने मोठ्या धैर्याने सोसल्या परंतु शरणागती पत्करली नाही. त्याच्या सरदारांपैकी फक्त विचूरचे विठ्ठल नरसिंह विचूरकराखेरीज बाकी सर्वानी त्याला सोडले. खुद्द त्याचा भाऊही त्याला सोडून गेला. मोठ्या दुःखाने त्याने असे उद्गार काढले की जवळच्या नातेवाईकांनी रक्ताचे नातेसुद्धा सोडले. शारीरिक कष्टांमुळे त्याच्या मानसिक वेदनात भर पडून त्याचे सर्व अवसान गळाले. त्याचा कर्तबगार आणि स्वामीनिष्ठ सेनापती बापू गोखले लढता लढता पडला हे वर आलेच आहे. त्यामुळे त्याचे सर्व धैर्य गळून पडले आणि आपणास पूर्वस्थिती प्राप्त होण्याची त्याची सर्व आशा मावळली हे पाहून त्याने बिचान्याने तहाची याचना केली. त्याचा पाठलाग करणाऱ्या सैन्याचा प्रमुख जनरल माल्कम याची त्याने भेट घेतली. या जनरल माल्कमची व त्याची पूर्वीची ओळख होती. अत्यंत करुणास्पद भाषेत त्याने माल्कमला सांगितले की आता त्याला संरक्षण आणि सहाय देण्यास माल्कमशिवाय कोणीही उरले नाही.

जनरल माल्कम याला बाजीरावाबद्दल मित्रत्व वाटे परंतु गव्हर्नर जनरल यांनी घालून दिलेल्या धोरणाला धरूनच वागणे त्याला प्राप्त होते. म्हणून त्याने बाजीरावाला सौम्य परंतु निश्चित स्वरूपाचा निरोप पाठविला “मी तुमचा मित्र आहे परंतु मी तुम्हाला खोटी आशा दिली तर ते मित्रत्वाला योग्य असे होणार नाही. आता तुम्ही आंगी असलेले सर्व धैर्य एकवटून आल्या प्रसंगाला तोंड देण्याची वेळ आलेली आहे. आता असे ठरविण्यात आले आहे की यापुढे तुमच्या हाती राज्याची सूत्रे देणे अशक्य असून तुम्हाला दक्षिणेत राहता येणार नाही. तुमच्या वंशाचा लौकिक ‘धीर पुरुष’ असा आहे. ब्राह्मण स्त्रियांनी पतीबरोबर सती जाऊन धैर्याचा किताब घालून दिलेला आहे. देवाच्या आराधनेकरिता कित्येक पुरुषांनी कड्यावरून उड्या टाकलेल्या आहेत. इतका प्रचंड त्याग करण्याला तुम्हास सांगितले जाणार नाही. तुमच्याकडून एवढ्याच त्यागाची मागणी करण्यात येत आहे की जी सत्ता तुम्ही प्रत्यक्ष अशी कधीच उपभोगिली नाही ती तुम्ही सोडून द्यावी आणि तुमच्या दुर्दैवाची साक्षीभूत अशी दक्षिणभूमी तिचाही तुम्ही त्याग करावा. तुमच्याकडून एवढ्याच स्वार्थत्यागाची अपेक्षा असून त्याच्या मोबदल्यात तुम्हांस संरक्षण आणि उदार द्रव्यसहाय देण्यात येईल.”

बाजीरावाने या अटी सैल करून घेण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु माल्कम ते ऐकून घेण्यास तयार नव्हता. शेवटी २ जून १८१८ यादिवशी त्याने बाजीरावाला अंतिमोत्तर पाठवून चौबीस तासांच्या आत काय तो निर्णय कळविण्यास सांगितले. त्याबरोबर त्याने असेही बजावले की जर त्या मुदतीत घातलेल्या अटी त्याने मान्य केल्या नाहीत तर पुन्हा युद्धास तोंड लागेल व त्यानंतर मात्र काही वाटाघाटीना जागा राहणार नाही. यावेळी बाजीरावाजवळ फक्त २००० घोडदळ, ८०० पायदळ आणि दोन तोफा होत्या. या सैन्यातही त्याची आज्ञा मानली जाईल अशी खात्री नव्हती. म्हणून अत्यंत दुःखित अंतःकरणाने बाजीराव माल्कम याचे स्वाधीन झाला. तो ३ जून १८१८ रोजी माल्कमच्या लष्करात येऊन पोचला.

ज्या अटीवर बाजीराव माल्कम यास शरण गेला त्या लक्षात घेण्यासारख्या आहेत. त्यामुळे एक प्रख्यात राजकुल उखडले गेले इतकेच नव्हे तर विस्तृत असे सर्व मराठी राज्य ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मालकीचे झाले. या अटी माल्कमने बाजीरावास कळविल्या त्या “बाजीरावाला दिलेल्या अटी” या नावाने प्रसिद्ध आहेत. त्या अशा :-

बाजीरावाला दिलेल्या अटी

१ जून १८१८.

- एक : पुणे अथवा इतर कोणतेही स्वतंत्र राज्यावर त्याचा स्वतःचा अथवा त्याच्या वारसांचा काहीही हक्क राहणार नाही.
- दोन : बाजीरावाने आपल्या कुटुंबकबिल्यासह आणि काही मोजक्या सेवकांसह त्वरित ब्रिगेडियर जनरल माल्कम याच्या छावणीत दाखल झाले पाहिजे. तेथे त्याला योग्य त्या इतमामाने वागविले जाऊन बनारस शहर अथवा हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही क्षेत्रात नेण्यात येईल. त्याच्या इच्छेप्रमाणे गव्हर्नर जनरल ही जागा ठरवितील.
- तीन : पावसाळा जवळ आला असल्यामुळे आणि दक्षिणेत आता शांतता असल्यामुळे एका दिवसाचाही विलंब न लावता बाजीरावाने त्वरित निघाले पाहिजे. जर त्याच्या कुटुंबातील काही माणसे मागे राहिली तर त्यांना सुखरूप पोचविण्याची जबाबदारी माल्कम स्वीकारतील व त्यांचा प्रवास शक्य तेवढा कमी त्रासाचा होईल याची ते हमी देतील.
- चार : वरील अटी स्वेच्छेने स्वीकारल्यास बाजीरावाचा योगक्षेम नीट चालण्यासाठी योग्य अशी उदार आर्थिक तरतूद करण्यात येईल. कंपनी सरकारकडून ही तरतूद बाजीराव व त्याचे कुटुंब यांच्याकरिता केली जाहील. ही रक्कम आठलक्षा-(सालिना)-पेक्षा कमी असणार नाही अशी हमी ब्रिगेडियर जनरल माल्कम हे देतील.
- पांच : या तहाच्या अटी पूर्णपणे व प्रामाणिकपणाने बाजीरावाने पाळल्या तर त्याच्या अनुयायांपैकी अथवा जहागिरदारांपैकी ज्यांचे ज्यांचे त्याच्या पक्षास राहिल्यामुळे नुकसान झाले आहे त्यांच्या संबंधी त्याने केलेल्या शिफारसींचा योग्य तो सहानुभूतिपूर्वक विचार केला जाईल. तसेच विद्वान ब्राह्मण आणि त्याच्या घराण्याने स्थापिलेल्या आणि संरक्षिलेल्या देवस्थानासंबंधी त्याच्या शिफारसींना योग्य तो मान दिला जाईल.
- सहा : वरील अटी बाजीरावाने मान्य केल्याच पाहिजेत व पुढील चोवीस तासांचे आत बाजीरावाने जातीने माल्कम यांच्या छावणीत आले पाहिजे. हे न झाल्यास युद्धास पुन्हा तोंड लागेल व मग मात्र कोणत्याही वाटाघाटी करण्यात येणार नाहीत.

महू येथे जनरल माल्कम याच्या छावणीत ही शरणागती घडून आली त्यावेळी बाजीरावाबरोबर त्याचा कुटुंबकबिला आणि अगदी जवळचे अनुयायी एवढेच होते. त्यावेळी छावणीच्या बाहेरच्या पहारेकऱ्यांसंबंधी बाजीरावास भय वाटेल म्हणून माल्कम याने लेफ्टेनंट लो या नावाचा अधिकारी त्यास सामोरा पाठवून आपली सदिच्छा दर्शविली. याप्रमाणे एकेकाळच्या बलाढ्य राज्याचा मालक सकाळी १० वाजता एक साधा नागरिक बनून ज्यांच्याविरुद्ध त्याने लढा उभारला होता त्यांच्याच दयेवर आणि सदिच्छेवर विश्वासून त्याला रहावे लागले. यापुढे त्याची श्रीमंत, पंतप्रधान, पेशवा अथवा महाराज ही बिरुदावली जाऊन यापुढे त्याला महाराजा बाजीराव हे पद प्राप्त झाले.

गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्स याने प्रथम माल्कमने कबूल केलेल्या एवढ्या मोठ्या रकमेच्या तनख्याला आक्षेप घेतला परंतु माल्कम याने त्याकरिता सबळ अशी कारणे दाखविल्यानंतर या तनख्याला व इतर सर्व अटींना गव्हर्नर जनरल यांची औपचारिक मान्यता मिळाली.

बाजीरावाच्या शरणागतीमुळे १८१५ मध्ये ९७ लक्ष रुपये उत्पन्न येत असलेला सर्व प्रदेश कंपनीच्या मालकीचा झाला. या प्रदेशापैकी २३ लक्षांचा मुलूख कंपनीने सातान्याच्या छत्रपतींसाठी तोडून दिला. ही रक्कम आणि बाजीरावाचा वार्षिक ८ लक्षांचा तनखा वजा जाता ब्रिटिश सरकारला ६२ लक्षांचा मुलूख मिळाला. याशिवाय पेशव्यांचे सरदार व इतर मानकरी यांचा सुमारे वार्षिक २५ लक्षांचा मुलूखही कंपनीने जप्त केला. सर्व कारभार व इतर खर्च वजाजाता वार्षिक ५० लक्ष रुपये कंपनीसरकारला मिळू लागले. या मुलखाचे कंपनीने लगेच चार विभाग केले.

ब्रिटिशांनी इतर मराठे सरदारांचा कसा पाडाव केला — शिंदे-होळकर भोसले व गायकवाड — हा भाग मराठा इतिहासाचा भाग असल्यामुळे या ग्रंथाच्या कक्षेबाहेरचा आहे.

बाजीराव वयाच्या ७६ व्या वर्षी बिठूर येथे सन १८५१ मध्ये मृत्यू पावला. त्यावेळी त्याला औरस मुलगा नव्हता परंतु त्याने धोंडू नानासाहेब या नावाचा दत्तक घेतला होता. प्रस्तुत ग्रंथाचे नाव या नानासाहेबावरूनच ठेवले आहे. या नानासाहेबाच्या मृत्यूनंतर बाजीरावाच्या घराण्याचा अंत झाला. बाजीरावाचा धाकटा भाऊ चिमणाजी आप्पा याला ब्रिटिशांनी २ लक्ष रुपयांचा तनखा दिला होता. चिमणाजी आप्पा १८१९ मध्ये वारणसीस स्थाईक झाला व तेथेच १८३० मध्ये तो मृत्यू पावला. त्याचा वंशही तेथेच संपला.

बाजीरावाचा दत्तक भाऊ अमृतराव हा बांदा जिल्ह्यात कार्की येथे जाऊन राहिला. त्याच्या वंशजानी १८५७ च्या बंडात सक्रिय भाग घेतला होता. त्याच्या लहान वयाकडे पाहून ब्रिटिशांनी त्यांना माफी दिली होती. त्यांचे वंशज अजून ह्यात असून त्यांना सरकारी तनखा चालू आहे. या वंशामुळे पेशव्यांचे नाव व इतिहासातील त्यांचे स्थान आजही प्रत्यक्ष दिसू शकते.

पुरवणी

१८०३ च्या आक्टोबरमध्ये लॉर्ड व्हॅलेन्शिया याने लिहून ठेविलेली बाजीराव भेटीची हकीकत.

(लॉर्ड व्हॅलेन्शिया हा एक इंग्रज प्रवासी हिंदुस्थान पहाण्यास आला होता. पेशवे दरबारची माहिती समक्ष घेण्यासाठी तो पुण्यास आला होता. ईस्ट इंडिया कंपनीने त्याला त्यासाठी सर्व सवलती दिलेल्या होत्या. पुण्याचा रेसिडेंट कर्नल क्लोज याच्याकडेच तो उतरला होता. कर्नल क्लोज याचा बंगला नदीच्या दुसऱ्या तीरावर होता.)

आक्टोबर १४ तारखेस दुपारी ४ वाजता, दरबारातील काही मंडळी नदीच्या संगमापलीकडच्या पात्रावर सामोरी आली. असे सामोरे जाणे हा सर्वांत उच्च मान समजला जातो. लॉर्ड व्हॅलेन्शिया, कर्नल क्लोज व त्याचा परिवार या समवेत जाण्यास निघाला त्यावेळी त्याला तोफांची सलामी देण्यात आली. पेशव्यांचा ब्रिटिश-संबंधी मंत्री आणि उपमंत्री या वेळी पुढे होते त्यांचे-बरोबर घोडदळ आणि पायदळाच्या तुकड्या असून त्यांना ब्रिटिश लष्कराची एक तुकडी येऊन मिळाली होती. वाड्याबाहेरच्या पटांगणात वाड्यावर पहाण्यास असलेले स्वार आणि पायदळ उभे असून पेशव्यांचे हत्तीही रांगेने उभे होते. हे दृश्य मोठे भव्य नव्हते. नगारे वाजत होते; सर्व सेवक आपापल्या जागी उभे असून समुदायही पुष्कळ जमला होता.

लॉर्ड व्हॅलेन्शिया काही सेकंद दाराजवळ उभा राहिला तेव्हा पेशव्याचा मंत्री सदाशिव माणकेश्वर सामोरा गेला. व्हॅलेन्शियाने आपली पादत्राणे काढून ठेवली आणि त्याच्या डाव्या बाजूस कर्नल क्लोज याने त्याच्या दंडास आधार दिला. सर्व पांढरे स्वच्छ कापड पसरले असलेल्या बैठकीवर तो आला. त्याने मंत्र्याची भेट घेऊन आपल्या बरोबरच्या लोकांची मंत्र्याशी ओळख करून दिली. यावेळी पेशवे यांनी त्याठिकाणी प्रवेश केला व ते आपल्या गादीकडे गेले. लॉर्ड व्हॅलेन्शियाच्या दोन्ही बाजूस कर्नल क्लोज आणि सदाशिव माणकेश्वर

असे पुढे झाले. या वेळेपर्यंत पेशवे उभेच होते त्यांनी लॉर्ड व्हॅलेन्शिया यांची भेट घेऊन त्यांच्याशी हस्तांदोलन केले. पेशव्यांच्या उजव्या हातास असलेल्या आपल्या भावाची पेशव्यांनी ओळख करून दिली व त्यांनीही हस्तांदोलन केले. नंतर लॉर्ड व्हॅलेन्शिया यांनी आपल्या बरोबरच्या लोकांची पेशव्यांशी ओळख करून दिली व त्यांचीही पेशव्यांनी भेट घेतली. सर्वजण मग बैठकीवर बसले. पेशव्यांचे मंत्री त्याच्या डाव्या बाजूस किंचित् मागे बसले. लॉर्ड व्हॅलेन्शिया त्यांच्या शेजारीच बसले. त्याचे जवळ कर्नल क्लोज व इतर युरोपियन मंडळी बसली. तेथे खुर्च्या अथवा गाद्याही नव्हत्या. पाय लांब करून बसून पायाचे तळवे समोर दिसतील असे बसणे हे अशिष्टपणाचे समजले जात असे. पेशव्यांच्या पायात काही पादत्राण नव्हते.

सर्वत्र शांतता होती आणि सर्व भाषण अत्यंत खालच्या आवाजात चालले होते. व्हॅलेन्शिया इंग्रजीत बोले व त्याचे भाषांतर कर्नल क्लोज मंत्र्याला सांगत. मंत्री गुडध्यावरच पुढे वाकल्यासारखे करून खालच्या आवाजात ते पेशव्यांना सांगत. त्याच पद्धतीने पेशवे जे बोलले ते मंत्री व कर्नल क्लोज यांच्या मार्फत व्हॅलेन्शियाला समजे. प्रथम प्रकृतीबद्दल कुशल प्रश्नोत्तरे झाली. नंतर व्हॅलेन्शियाने पेशव्यांच्या बंधूंबद्दल कुशल विचारले. हा प्रश्न गादीपलीकडे बसलेल्या आनंदरावांनी पेशव्यास सांगितला. उत्तरही तसेच मिळाले.

नंतर पेशव्यांनी मंत्र्यामार्फत सांगितले की सर्वांनी आतल्या खोलीत जावे म्हणजे तेथे जास्त मोकळेपणाने बोलता येईल. त्याबरोबर व्हॅलेन्शिया उठून उभा राहिला आणि पेशव्यांच्या मागोमाग आतल्या लहान खोलीकडे चालू लागला. त्यावेळी त्याचे बरोबर कर्नल क्लोज, मंत्री, उपमंत्री आणि ब्रिटिश-संबंधी मंत्री हेही होते. श्रीमंत एका कोपऱ्यातील गालीचावर बसले. व्हॅलेन्शिया त्यांच्या डाव्या बाजूस बसले; बाकीची मंडळी त्यांचे पुढे गोलाकार उभी राहिली. त्यावेळी पेशवे मोकळेपणाने संभाषण करू लागले व कित्येक वेळा मंत्र्यांच्या मध्यस्थीशिवाय एकदम क्लोज व व्हॅलेन्शिया यांच्याशीच बोलले. त्यांचे भाषण लक्ष लावून ऐकण्यासारखे असून कित्येक वेळा ते स्मित करीत आणि औपचारिकपणा बाजूला ठेवीत. भाषेची अडचण असूनही व्हॅलेन्शियाला पेशव्यांचे बोलण्यातील भाषा व शब्दयोजना फार आवडली. इतर कित्येक गोष्टींबरोबरच पेशव्यांनी व्हॅलेन्शियाला मेजवानीचे आमंत्रण दिले. हे आमंत्रण त्याने सानंद स्वीकारले. ह्या मेजवानीचा बेत आधीच ठरला असून ही औपचारिक भेट झाल्यानंतर व्हॅलेन्शियाच्या सन्मानार्थ योजण्यात आला होता.

राजकीय प्रश्नासंबंधी पेशवे स्पष्ट आणि विस्ताराने बोलले त्यावरून व्हॅलेन्शिया याची खात्री झाली की त्याच्या कल्पनेपेक्षा पेशव्यांना त्या विषयांची माहिती समग्र होती.

सुमारे एक तासानंतर सर्व मंडळी दरबारात आली. या सर्व वेळ बसून राहिल्यामुळे व्हॅलेन्शियाचे पाय फार अवघडले होते; त्यामुळे त्याला उभे राहण्यास अडचण वाटली आणि त्याला भितीला टेकून काही वेळ उभे रहावे लागले. गादीवर बसल्यावर काही भाषण झाले नाही. सोन्याच्या तबकात विडे ठेविले होते. त्या तबकातच सोन्याचा डबा असून त्यात विड्याची पाने होती. उत्तर गुलाब व इतर सुवासिकेही एका ओळीत ठेविलेली होती. ब्रिटिशसंबंध—मंत्री आनंदराव यांनी उत्तर गुलाब कर्नल क्लोज यास दिले, तसेच व्हॅलेन्शियालाही दिले. मंडळी उठली तेव्हा पेशव्यांनी स्वहस्ते सोन्याचा पानांचा डबा व्हॅलेन्शिया याला दिला. नंतर पाहुणे मंडळींनी नमस्कार करून रजा घेतली. दरवाज्यापर्यंत मंत्री बरोबर होते.

पेशवे व त्यांचे बंधू यांनी शुभ्र पांढरा पोषाक केला होता. त्यावर एकही दागिना नव्हता. मंत्र्यांच्या पागोट्यात मोठा चापटका हिरा असून गळ्यात पाचू आणि मोत्यांची माळ होती; कानात सोन्याची भीकबाळी असून त्यात व्हॅलेन्शिया याने कधी पाहिले नाहीत असे मोठे व तेजस्वी मोती होते. हे मोती मोठे टपोरे व पूर्ण गोलाकार असून त्यांचा आकार डोळ्याच्या बुबुळा एवढा होता. वाडा मोठा सुशोभित आणि स्वच्छ असून दरबाराच्या दिवाणखान्यात सुरुचे सुंदर नक्षीकाम असलेले खांब होते. सरकारची गादी पांढऱ्या शुभ्र आच्छादनाने झाकली असून तिच्यावर सोनेरी आणि रेशमी नक्षी होती. चांदीच्या काठ्या घेतलेल्या चोपदाराखेरीज बाकीचे सर्व सेवक त्या खांबाच्या बाहेर उभे होते.

पेशव्यांची व्हॅलेन्शियाला परत भेट

सोळा तारखेस क्लोज याने आपल्या घराबाहेर एक मोठा तंबू उभारला व त्याच्या बाजूस दोन लहान तंबू ठोकले, या तंबूंना कनाती नसल्यामुळे सर्व मिळून एक मोठा दिवाणखानाच बनला होता. पेशव्यांची गादी पुढे पाठविण्यात आली होती ती या दिवाणखान्यात मध्यभागी ठेविली होती. पेशव्यांची स्वारी दिसू लागल्याबरोबर कर्नल क्लोज आपल्या हत्तीवर बसून सामोरा गेला. तंबूच्या दाराशी व्हॅलेन्शिया उभा राहिला. पेशवा जवळ आला तरी हत्तीवरून उतरला नाही. त्या आधी मंत्री, उपमंत्री आणि ब्रिटिश-संबंध मंत्री यांनी

व्हॅलेन्शियाचे कुशल विचारून बरोबरच्या सर्वांची ओळख करून दिली. त्यांनी सर्वांना नमस्कार केल्यावर ते तंबूत गेले व मग पेशवे हत्तीवरून खाली उतरले. त्यांचे बंधू मागे खवासखान्यात होते तेही उतरले. लॉर्ड व्हॅलेन्शियानी स्वागत करून आपल्या उजव्या बाजूस पेशव्यांच्याकरिता जागा सोडून तंबूत प्रवेश केला. दरबाराप्रमाणेच सर्व मंडळी बसली.

कुशल प्रश्न झाले. समोर नायकिणींचा नाच चालू असताना श्रीमंतांसमोर पान व अत्तर ठेवण्यात आले, त्यांच्या आज्ञेवरून सर्व सरदारांना पान व अत्तर देण्यात आले. नंतर व्हॅलेन्शिया याने पेशव्यास त्यांच्या भावास वस्त्रे देण्याची परवानगी मागितली. परवानगी मिळाल्यावर तबकातून वस्त्रे आणून त्यांचे पुढे ठेवण्यात आली. व्हॅलेन्शिया यांनी उभे राहून प्रथम पेशव्यांच्या बंधूना वस्त्रे अर्पण केली. त्यांच्या पागोट्यात रत्नजडित शिरपेच व इतर भूषणे बसविण्यात आली आणि त्यांच्या गळ्यात विविध रंगांची रत्नजडित माळ घालण्यात आली. पेशव्यांच्या पागोट्यातही तशीच शिरपेच वगैरे भूषणे बसविण्यात आली. याशिवाय त्यांच्या हातात हिऱ्यांची पोची बसविण्यात आली. पेशव्यांना दुर्बिण व मिठाईची पेटी देण्यात आली. या पेटीवर देवी गंगेचे सुंदर चित्र काढलेले होते. त्यांच्या बंधूना दिलेल्या पेटीवर इंद्राचे चित्र काढलेले होते. ही चित्रे अगदी यथायोग्य अशीच होती.

नंतर व्हॅलेन्शिया याने पेशव्यांना अत्तर दिले. हे अत्तर त्याच्या हातावर ओतण्यात आले व त्याने ते पेशव्यांच्या खांद्यापासून खाली कपड्यावर हाताने लावले. असे करण्यास खुद्द पेशव्यांनीच त्याला सांगितले व हा फार मोठा मान समजला जाई. पेशवे फार खुषीत दिसले आणि ही परतभेट जरी अगदी औपचारिक होती तरी पेशवे पुष्कळ वेळा स्मित करून क्लोज व व्हॅलेन्शिया याच्याशी बोलत असत. मंत्र्यांना मात्र अत्तर देण्यात आले नाही कारण व्हॅलेन्शियाच्या मनात त्यांनी काही वेळ मागे रहावे असे होते.

व्हॅलेन्शिया याने मंत्र्यांना सांगितले की श्रीमंताना भेट म्हणून एक घोडा व एक हत्ती बाहेर उभा आहे. अशी भेट देण्याची नेहमीचीच प्रथा होती परंतु इतर दरबाराप्रमाणे ती भेट दरवाज्यातून आत आणली जात नसे.

पेशवे परत जाईपर्यंत अंधार पडला. मंत्री थोडावेळ मागे राहिले व त्यांच्या दर्जाप्रमाणे त्यांनाही नजर देण्यात आली. त्यांच्या पागोट्यांत शिरपेच बांधण्याचे काम रेसिडेंटच्या हिंदी सहायकानी केले. त्यानंतर मंत्र्यांना व्हॅलेन्शियाने स्वहस्ते पान अत्तर दिल्यावर तेही गेले.

ही भेट ईस्ट इंडिया कंपनीने दिलेली होती. पेशव्यांना दिलेल्या नजराण्याची किंमत १२०० पौंड म्हणजे १२००० रुपये असून बाकी सर्वांच्या भेटांची किंमत सुमारे ८०० पौंड म्हणजे ८००० रुपये होती.

(यानंतर पेशव्यांनी हिरा बागेत दिलेल्या मेजवानीचे वर्णन दिले आहे. त्यापैकी काही भाग खाली दिला आहे)

श्रीमंत फार खुषीत दिसले त्यांच्या बोलण्यात असे आले की त्यांच्या वडिलांची ब्रिटिशांशी गाढ मैत्री करण्याची इच्छा होती; त्या इच्छेला आलेले फळ आज त्यांना चाखण्यास मिळत आहे. नंतर पेशव्यांनी व्हॅलेन्शियाला एक अरबी घोडा मिळणे शक्य आहे का असे विचारल्यावर क्लोजने शक्यती खटपट करण्याचे कबूल केले. व्हॅलेन्शियाच्या आगमनप्रसंगीची व्यवस्था पूर्वीसासारखीच असून त्यात बसण्याची व्यवस्थाही तशीच करण्यात आली होती.

थोड्याच वेळात वरच्या मजल्यावर जेवण्याची तयारी झाल्याची वार्ता आली. पेशवे मागच्या जिन्न्याने वर गेले व पाहुणे पुढच्या अरुंद जिन्न्याने वर गेले. तेथे एक उच्चासन केलेले असून त्याच्या दोन्ही टोकांस पडव्या होत्या. त्याचे पलीकडील पडवीत पांढऱ्या कापडावर केळीची पाने मांडण्यात आली होती. प्रत्येक इंग्रजाकरिता एक पान स्वतंत्रपणे मांडले होते. प्रत्येक पानावर ब्राह्मणी जेवण वाढलेले असून त्यात साधा भात, साखर भात, अगदी कागदासारखे पातळ चिरोटे, लाडू, पोळ्या आणि वाटाण्याची उसळ होती. पानाच्या एका बाजूस सात प्रकारच्या चटण्याकोशिंबिरी होत्या. दुसऱ्या बाजूस नारळाचे सार, तूप व इतर कित्येक पातळ पदार्थ केळीच्या द्रोणात ठेविलेले होते. सर्व पदार्थ उत्कृष्ट होते. पाहुण्यांनी काटे चमचे आणि सुन्या बरोबर आणल्या होत्या व त्यांच्या साहाय्याने त्यांनी जेवणास सुरुवात केली. लौकरच स्वतः श्रीमंत तेथे येऊन पलीकडल्या पडवीतील गादीवर बसले.

जेवणे आटोपल्यावर पेशवे उठले व पाहुणेही मागोमाग गेले. पाहुणे बसल्यानंतर पेशव्यांच्याजवळ पानदान ठेवण्यात आले व त्यातून सर्वांना विडे देण्यात आले. व्हॅलेन्शियाचा सेवक अगदी शेवटी बसला होता. त्याला प्रथम विडा देण्यात आला व त्यानंतर वर वर येत शेवटी व्हॅलेन्शियाला विडा दिला.

नंतर भेटीच्या वस्तू आणण्यात आल्या व त्याही सेवकापासून सुरुवात करून वरपर्यंत देण्यात आल्या. या भेटी म्हणजे शालजोड्या, जरीचे व साधे कापड अशा असून प्रत्येकाची किंमत अदमासे २० पौंड म्हणजे २०० रुपये

होती. सेवकाला दिलेल्या भेटी आणि यंग, सॉल, मरे आणि स्मिथ यांना दिलेल्या भेटीत विशेष फरक दिसला नाही. रेसिडेन्सीतील कायम सेवकांना काही देण्यात आले नाही. नंतर व्हॅलेन्शियाला देण्याची भेट आणण्यात आली. त्यातही तेच पदार्थ व शिवाय कापड आणि जडजवाहिर एका तबकातून आणण्यात आले.

सर्व जिन्नस भारी असून आजपर्यंत आलेल्या पाहुण्यापेक्षा अधिक मौल्यवान होते. शाली कोऱ्या आणि इकडच्या प्रदेशातील उत्कृष्ट अशाच होत्या. दाराशी हत्ती आणि घोडा होता. घोडा मोठा उमदा असून या प्रांतात क्वचितच पाहुण्यास मिळे. मंत्र्यांनी व्हॅलेन्शिया व क्लोज यांना उत्तर दिले. सोन्याचे पानदान श्रीमंतानी स्वहस्ते दिले. नंतर पेशव्याच्या पुढे एक तलवार करण्यात आली ती त्यांनी व्हॅलेन्शियाला दिली. तिच्या मुठीत सोन्याची नक्षी केली असून तिचे पाते फार तीक्ष्ण होते. समारंभातील इतर देणग्या पेक्षा ही निराळीच भेट असून व्हॅलेन्शियाने श्रीमंतास सांगितले की या भेटीचे त्याला फार मोल वाटते. 'ही तलवार मी आपल्या घरात कायम ठेवून आपल्या मुलानातवाना कायम जपण्यास सांगेन' असेही त्याने श्रीमंतास सांगितले. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे नुसत्या तबकास हात लावून देणगीचा स्वीकार करण्याऐवजी व्हॅलेन्शियाने तलवार स्वतःच्या हाती घेतली.

नंतर कुशल प्रश्न होऊन एकमेकांचा निरोप घेण्यात आला. कधी न होणारी गोष्ट म्हणजे पेशव्यांनी व्हॅलेन्शियाला आपले कुशलवृत्त वारंवार कळविण्यास सांगितले. गालीच्याच्या शेवटापर्यंत मंत्री बरोबर होते व मग ते परतले. व्हॅलेन्शिया शहरातील रस्त्याने परत गेला तेव्हा त्याच्या कल्पनेपेक्षा शहर पुष्कळ मोठे आणि बाजारही भव्य वाटला. तीन मजली घरे पुष्कळ होती. परंतु देवळे मात्र मनात भरण्यासारखी नव्हती. भिकारी अगदी थोडेच आढळले.

“स्वस्तुतीच्या प्रेमांमुळे अनेक प्रयत्न होतात आणि
स्वसुखाच्या प्रेमांमुळे अनेक संकटे येतात.”

— मेकॉले

प्रकरण सातवे

ब्रह्मावर्त अथवा बिठूर

(१) बाजीराव पेशव्याने बिठूर पसंत केले.

(२) इतिहास

प्राचीन परंपरा

राजाउत्तानपात आणि ध्रुव

रामायण काल

मुसलमान अमदानी

ब्रिटिश राज्यांत अंतर्भाव

‘बंडा’तील प्रसंग

सध्याचे महत्त्व.

(३) पेशव्यांनी बांधलेले देऊळ आणि तात्या टोपे यांचा वाडा

(४) महत्त्वाच्या इतर गोष्टी

घाट

इतर जागा

लेख आणि मिठाई

प्रवाह बदलल्याची दंतकथा

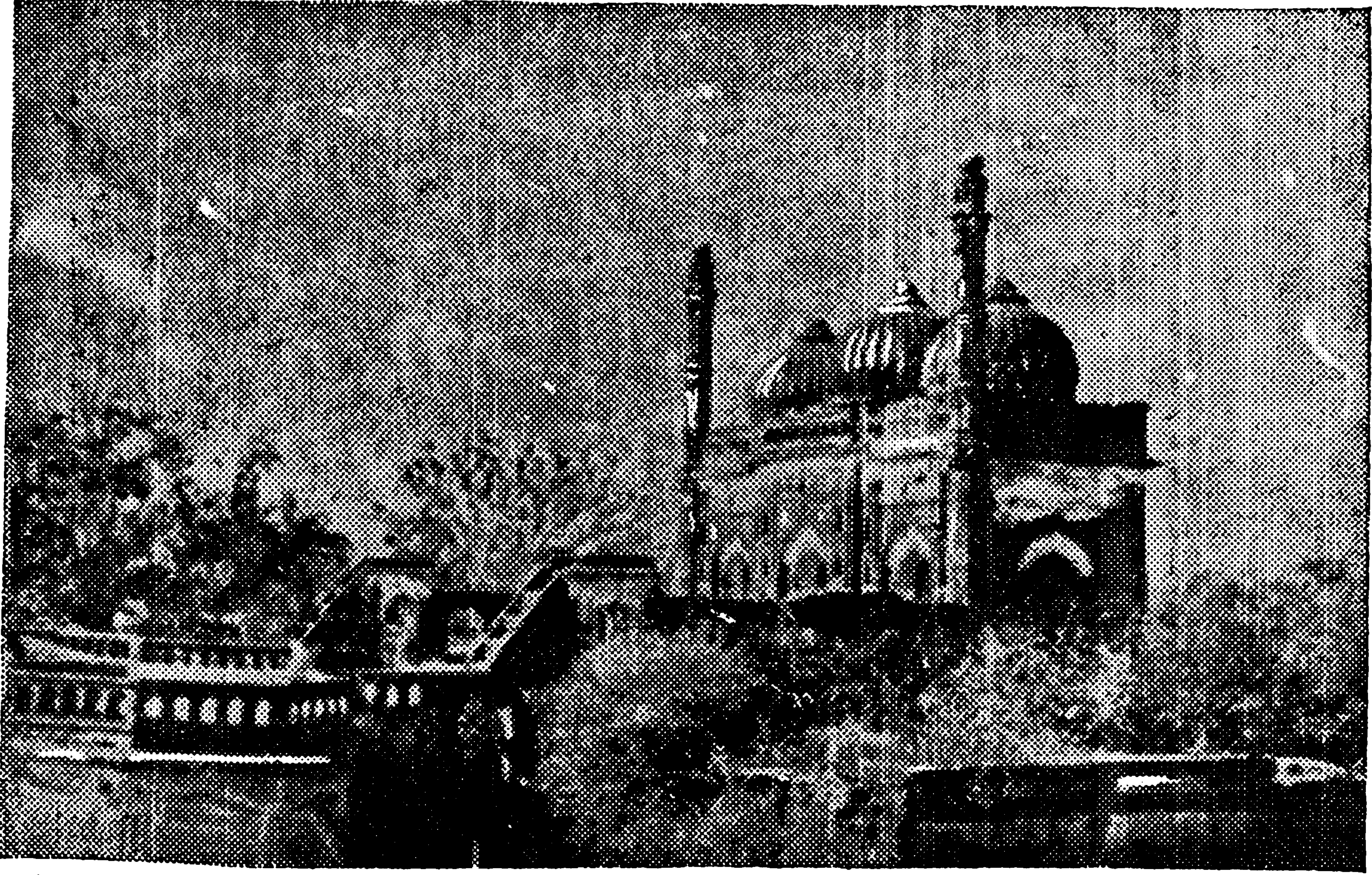
बिठूरचे सुभेदार घराणे

“ब्रह्मावर्त सघन वन भारी । आयहूं त्यागि विदेह कुमारी ॥”

‘ब्रह्मावर्ताच्या दाट व प्रचंड जंगलांत विदेहकन्येला एकटी सोडून मी परत आलो’

(१) बाजीराव पेशव्याने बिठूर पसंत केले.

शेवटचा पेशवा दुसरा बाजीराव आणि ब्रिगेडियर जनरल मालकमचे सैन्य यामध्ये झालेल्या लढाईत बाजीरावाचा बीमोड झाला. पेशवा पुन्हा

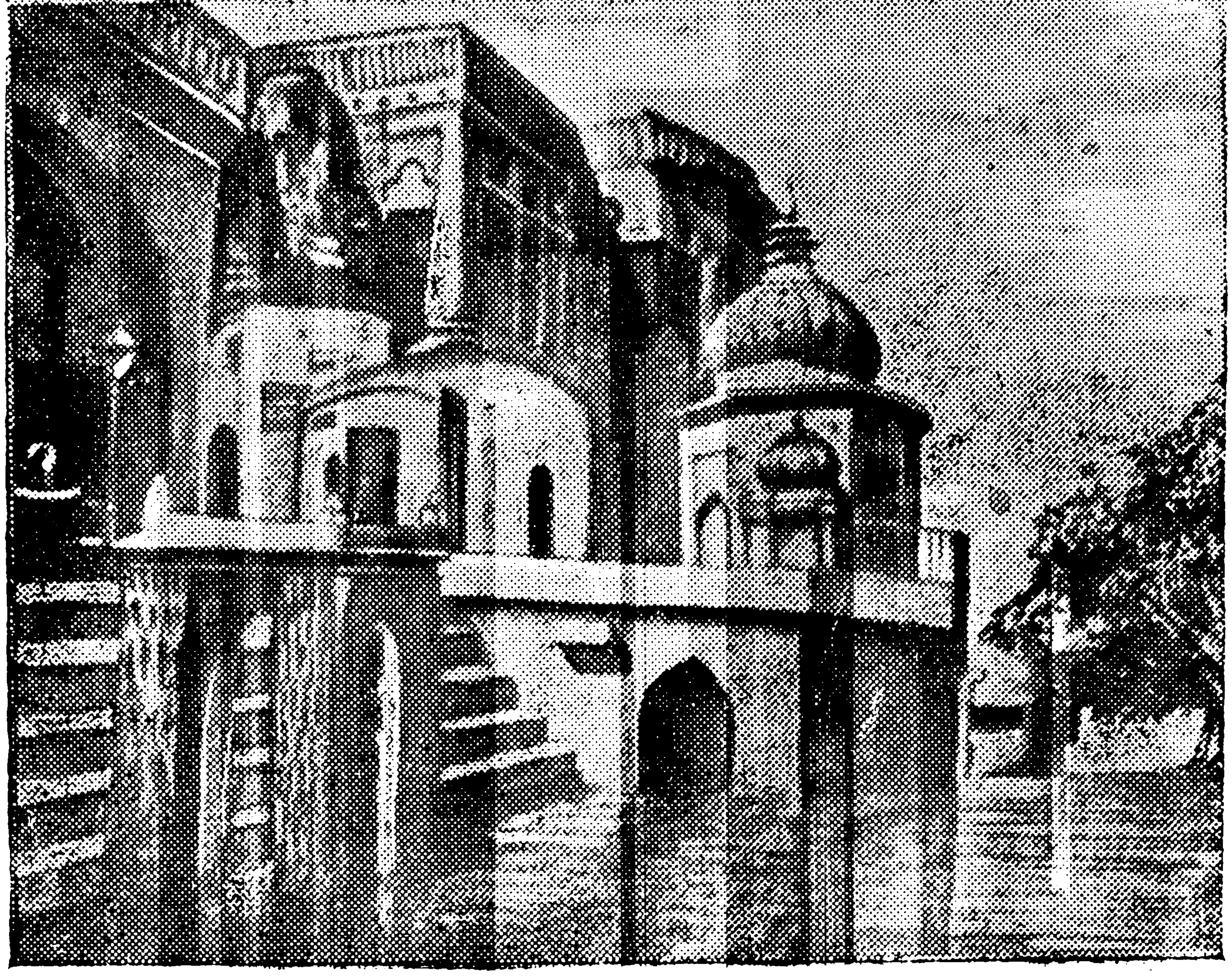
अल्मास अलीची मशीद, बिठूर

लक्ष्मण घाटाजवळ राज्यपाल अल्मास अली यानी बांधलेली मशीद

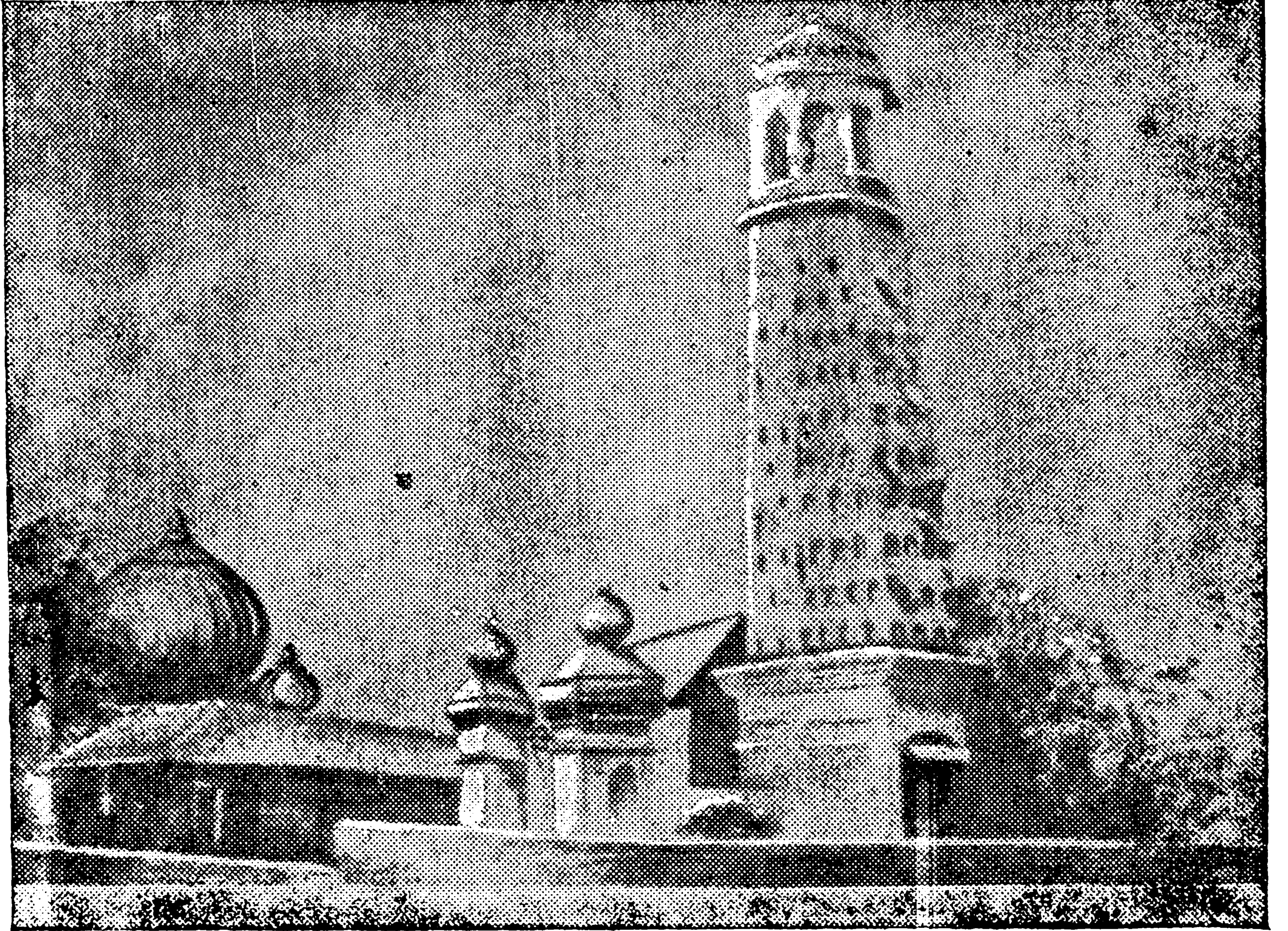
दुसऱ्या बाजीरावानी आपल्या मृत पत्नीच्या स्मरणार्थ बांधलेले शिवमंदीर.

सरस्वतेश्वर मंदीर, बिठूर (पेशवे मंदीर)

ब्रह्मावर्त घाट

बिठूर येथे ब्रम्ह्याने अश्वमेध यज्ञ केला असे मानतात. घाटाच्या एका पायरीवर घोड्याचा नाल आहे त्याची भाविक लोक पूजा करतात.

वाल्मीकी आश्रम, बिठूर

रामायणकाळी येथे वाल्मीकी ऋषींचा आश्रम होता असे मानतात. पूर्वी गंगा नदी याच्या जवळून वहात असे. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनी या आश्रमाचा जीर्णोद्धार केला.

कुमक मिळवील अथवा ब्रिटिशाना अहितकारक अशा गोष्टी घडून येतील त्यापूर्वीच बाजीरावाची शरणागति पदरात पाडून घेण्यासाठी मालकम काही गोष्टी बाजीरावास कबूल करण्यास तयार झाला होता. या गोष्टी १ जून १८१८ च्या 'बाजीरावास केलेल्या सूचना' या स्वरूपात उपलब्ध आहेत. या सूचनांमध्ये एक सूचना अशी आहे की जर बाजीरावाने राज्यावरील हक्क सोडला तर त्याला आठ लक्षाहून कमी नाही असे निवृत्तिवेतन देण्यात येईल. दुसरी सूचना अशी आहे :—

“ बाजीरावाने आपल्या कुटुंबकबिल्यासह आणि काही मोजक्या सेवकांसह त्वरित बि. ज. मालकम याच्या छावणीत दाखल झाले पाहिजे. तेथे त्याला योग्य इतमामाने वागविले जाईल. बनारस शहर किंवा हिंदुस्थानातील कोणत्याही क्षेत्रात त्याला नेण्यात येईल. त्याच्या इच्छेप्रमाणे गव्हर्नर-जनरल ही जागा ठरवितील. ”

या अटी कबूल करून बाजीरावाने आपला हक्क सोडून दिला. परंतु वाराणसी हे मोठे गाव असून तेथील गजबजाटात, आपले हद्दपारीचे दिवस “माजी-राजा” ह्या नात्याने तेथे घालविण्यास तो कबूल नव्हता. वाराणसी हे प्रसिद्ध क्षेत्र असले तरी तेथील प्रसिद्धी त्याला नको होती. एकादी शांत जागा तो शोधित होता. अशी जागा शांत व पवित्र असावी व तेथे साधारण सुखसोई उपलब्ध असाव्या, हवापाणी चांगले असावे आणि ती फार आत नसावी अशी त्याची इच्छा होती. या सर्व गोष्टी बिठूर अथवा ब्रह्मावर्त येथे त्याला मिळाल्या.

ब्रह्मावर्ताचे परिसर

बिठूर हे प्राचीन शहर गंगाकाठी असून $२६^{\circ} ३७''$ रेखांश आणि $८०^{\circ} १६''$ अक्षांशावर वसले आहे. हे गाव कानपूर तहशिलाच्या उत्तर टोकावर कानपुरापासून १४ मैलावर आहे, कानपुरापासून बिठूरपर्यंत चांगला रस्ता असून तो रस्ता कल्याणपूर गावापासून मुख्य रस्त्यापासून फुटतो. मुख्य रस्त्यापासून बिठूर सात मैल अंतरावर आहे. आता या रस्त्याला 'नानासाहेब पेशवे मार्ग' असे नाव आहे. आता उत्तर-पूर्व रेल्वेचा एक फाटा मंढाना जंक्शनपासून बिठूरपर्यंत जातो. या रेल्वेवरील स्टेशनाचे नाव ब्रह्मावर्त असे आहे परंतु गावाचे पोस्ट-ऑफिस मात्र 'बिठूर' याच नावाने ओळखिले जाते. 'बिठूर' हेच नाव या भागात प्रचलित आहे. बाजीरावाच्या काळी मात्र येथे येण्यास फक्त रस्ताच होता, रेल्वे नव्हती.

१० नोव्हेंबर १८८५ रोजी रेल्वेचा कानपूर-ब्रह्मावर्त फाटा उघडण्यात आला. सुभेदार पुरुषोत्तमतात्यानी या फाट्यासाठी ८८००० रुपये दिले असून अलीकडल्या काळापर्यंत या फाट्याला 'बिठूरच्या सुभेदारांची रेल्वे' असेच नाव होते (मंडाना ते ब्रह्मावर्त). त्याकाळाच्या बांबे बरोडा अँड सेंट्रल इंडिया रेल्वेवर कोठेही प्रवास करण्यासाठी सुभेदारसाहेबांना पासही दिलेला होता. असे म्हणतात की हा फाटा तोट्यात चालत असल्यामुळे तो बंद करावा असे ठरविण्यात येऊन त्याप्रमाणे हुकूमही सुटले होते. सुभेदारसाहेबांचे त्याकाळी वजन पुष्कळच असे. त्यांनी हा हुकूम फिरवून घेण्याकरिता वयाच्या ९५ व्या वर्षी रेल्वेच्या मुख्य अधिकाऱ्याला भेटण्यासाठी मुंबईपर्यंत दूरवरचा प्रवास केला व त्यांच्या प्रयत्नामुळे हा फाटा बंद करण्याचे रहित करण्यात आले.

स्वातंत्र्यानंतर काही काळाने रेल्वे बोर्डाचे सुभेदार कुटुंबाचे नाव या फाट्याशी निगडित असू नये असे ठरविले म्हणून मंडाना स्टेशनावरील 'बिठूरच्या सुभेदारांची रेल्वे' हा फलक काढून टाकण्यात आला.

बिठूरच्या थोडे खाली गंगेला 'नान' नावाची नदी मिळते. ही नदी कानपूर जिल्ह्याच्या बिलौहर तालुक्यात उगम पावते. याच नावाची दुसरी एक नदी त्या जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात वहाते.

क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या

बिठूर गावाचे एकूण क्षेत्रफळ ११४० एकर असून त्यात बिठूर कलान, बिठूर खुर्द, नयागंज आणि आर्सी लष्कर (अथवा नुसते लष्कर) हे मुख्य मोहल्ले आहेत. आराझी लष्कर हे नाव पडण्याचे कारण असे की ही जमीन बाजीरावाच्या खास सैन्याकरिता कंपनी सरकारने सारामाफीने त्याला दिली होती. त्यापूर्वी ही जमीन रामेल खेड्यात मोडत असे. मूळच्या मालकांकडून कंपनी सरकारने ही जमीन घेऊन बाजीरावाला दिली होती. त्या मालकाना बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर सुद्धा मालिकाना मिळत असे. पुढे ती जमीन बिठूरच्या सुभेदाराने विकत घेतली व त्यानंतर हा मालिकाना देणे बंद झाले.

खुद्द बिठूर गावाचा विस्तार एकूण २०८ एकर आहे. सन १८६१ मध्ये या गावाला १८५६ चा चौकीदारी कायदा, आणि त्या नंतर १८९२ चा व्हिलेज सॅनिटेशन कायदा आणि १८६१ च्या पोलीस कायद्याचे ३४ वे कलम लागू करण्यात आले. सध्या या गावाचे स्थानिक स्वराज्याची व्यवस्था टाऊन एरिया कमिटीकडे आहे. या कमिटीचे सध्याचे अध्यक्ष सुभेदार कुटुंबीय-

यच आहेत. अलीकडे कानपूर इलेक्ट्रिक सप्लाय खात्याकडून या गावाला विजेचा पुरवठा होतो. कानपूरची महापालिका हे गाव आपल्या हद्दीत समाविष्ट करून घेऊन तेथील स्थानिक व्यवस्था आपणाकडे घेण्याचा विचारात आहे.

या गावची लोकसंख्या झपाट्याने कमी होत आहे. 'बंडापूर्वी १८५३ मध्ये ही लोकसंख्या १३,५८० होती; यांत रामेल गावाची ९१०६ लोकसंख्या धरलेली नाही. १८६५ मध्ये ही लोकसंख्या ८३२२ आणि सन १८७२ मध्ये ७७६८ पर्यंत कमी झाली. १९५१ च्या खानेसुमारीत बिठूर गावची वस्ती २५२८ होती. या गावात अनेक 'गंगापुत्र' आहेत. त्यांचा उद्योग म्हणजे येणाऱ्या यात्रेकरूंना आपल्या घरी अथवा धर्मशाळेत उतरवून घेऊन धार्मिक कृत्ये करवून घेणे हा होय. त्यात येणाऱ्या उत्पन्नावरच त्यांचा चरितार्थ चालतो.

जत्रा आणि बाजार

बिठूर येथे वर्षातून तीन जत्रा भरतात. बाटेसर आणि सोनपूर येथील जत्रांबरोबरच कार्तिकी पोर्णिमेस 'गंगा आशनन जत्रा' भरते. सर्व जिल्ह्यातील हीच मोठी वार्षिक जत्रा असते. १९०७ मध्ये मिळालेल्या आंकड्यावरून या जत्रेस ८०००० लोक आले होते. पेशव्यांच्या काळात ही जत्रा एक लाखापर्यंत होती. त्या काळात व त्यानंतरही ही जत्रा ८ ते १० दिवस भरे आणि तेव्हा कापड, खेळणी, मिठाई वगैरेची पुष्कळ विक्री होई. आता ही जत्रा एक दोन दिवसच भरते. परंतु तेवढ्या अवधीत पुष्कळच विक्री होत असल्यामुळे दूरवरपर्यंतचे व्यापारी येथे येतात.

पौष शु॥ एकादशीस दुसरी संक्रांतजत्रा भरते. ज्येष्ठ शु॥ दशमीस जेष्ठ दशहरा जत्रा भरते; त्या दोन्ही जत्रांना पुष्कळ गर्दी असते.

आराझी लष्करात रेल्वे स्टेशनजवळ मंगळवार आणि शनिवार या दिवशी आठवड्याचा बाजार असतो.

(२) इतिहास

प्राचीन परंपरा

बिठूर हे गाव फार प्राचीन आहे. या ठिकाणी विश्वकर्मा ब्रम्ह्याने मनुष्य जातीच्या कल्याणासाठी अश्वमेध यज्ञ केला. असे म्हणतात की श्री विष्णूने पृथ्वी निर्माण केल्यानंतर तेथे वसती करण्यासाठी मनुष्यजात उत्पन्न करण्याची ब्रह्माचा आज्ञा केली. ब्रह्म्याने अनेक साधुपुरुष निर्माण केले परंतु ते तप-

स्याच करीत राहिले आणि प्रजोत्पादन करीनात. म्हणून ब्रह्मचाने विष्णूची प्रार्थना केली तेव्हा विष्णूने त्याला यज्ञ करण्यास सांगितले. हा यज्ञ पृथ्वीवरील अत्यंत पवित्र अशा उत्पलारण्य क्षेत्रात करावा असेही विष्णूने सांगितले. म्हणून ब्रह्मचाने श्रीशिवाची स्थापना 'ब्रह्मेश्वर महादेव' या नावाने करून तेथेच यज्ञ केला. यज्ञसमाप्तीनंतर ब्रह्मचाने स्वायंभुव मनु आणि त्याची पत्नी शत्रुपा यांना निर्माण केले व त्यानंतरच प्रजोत्पादन सुरू झाले.

यज्ञस्थली ब्रह्मचाने अश्वमेधाच्या घोड्याचा एक नाल जमिनीत बसविला. दंतकथा सांगते की सध्या बिठूर येथील ब्रह्मेश्वर घाटावर असलेला जमिनीत बसविलेला नाल आणि जवळ गंगातीरावर ब्रह्मेश्वर महादेवाचे देऊळ हेच मूळचे असून जेथे यज्ञ झाला त्याच जागेवर ते आहेत. जत्रेमध्ये यात्रेकरू गंगास्नान करून या नालाची पूजा करून फुले व पैसे त्याला अर्पण करतात.

यज्ञ संपल्यावर उत्पलारण्यालाच ब्रह्मावर्त हे नाव पडले व त्याचेच स्वरूप बिठूर आहे.

उत्तानपाद आणि ध्रुव राजे

ब्रह्मावर्तावर पुष्कळ काळपर्यंत उत्तानपाद राजाचे राज्य होते. त्याकाळी हा भूमिभाग सरस्वती आणि दृशद्वती या दोन नद्यांच्या मध्ये होता. गंगेच्या उजव्या तीरावर असलेला जुना किल्ला हाच उत्तानपादराजाचा किल्ला म्हणून दाखविला जातो. याच जागी उत्तानपादराजाचा प्रख्यात मुलगा जन्माला आला. किल्यामध्ये ध्रुवमंदिर असून तेथे श्री शिवमूर्ति मुख्य असून एका कोना-ड्यात काळ्या दगडाची ध्रुवमूर्तीही आहे.

किल्याचे अवशेष उंचवट्यावर असून त्याच्या पायथ्याशी खोल असा गंगेचा प्रवाह आहे. ही जागा १९०४ च्या प्राचीन अवशेषांच्या संरक्षणाच्या कायद्याखाली 'संरक्षित अवशेष' अशी ठरलेली असून तिचा कारभार भारत-सरकारच्या प्राच्यखात्याकडे आहे. नदीच्या बाजूस या उंचवट्याच्या तळाशी खडक आहे; तरीसुद्धा हळुहळू हा भाग झिजत चालला असून त्याच्या माथ्यावरील हनुमानमंदिर वाहून जाण्याचा धोका आहे. सरकारी प्राच्यखात्याचे मुख्य या कामी लक्ष घालून हे प्राचीन अवशेष सुरक्षित ठेवण्यासाठी योग्य ते उपाय योजतील अशी आशा आहे.

रामायण काळ

प्रख्यात वाल्मीकी ऋषी म्हणजे वाल्मीकी रामायणकर्ता याचा आश्रम ब्रह्मावर्तातच होता. उंचवट्यावर प्राचीन मंदिर असून ते 'वाल्मीकी मंदिर'

या नावाने प्रसिद्ध आहे. दुसऱ्या बाजीरावाने या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला व त्याची वाढ केली. या मंदिराच्या आवारात 'सीता कुंड' असून येथेच सीतेने पृथ्वीप्रवेश केला असे म्हणतात, शेजारीच एक दगडी इमारत असून तिला 'सीतारसोई' असे म्हणतात, शिवाय एक देऊळ आहे. त्याला 'कापसेश्वर' असे नाव श्रीरामावरून पडले आहे. या देवळात एक दीपमाळ असून तिच्यावर दशहरा उत्सवात दीपोत्सव होतो. या दीपमाळेजवळील ओवरीमध्ये एक मोठी पितळी घंटा आहे.

रामाज्ञेवरून लक्ष्मणाने सीतेला गरोदर असतानाच ब्रह्मावतचि अरण्यात आणून सोडली अशी आख्यायिका सांगतात. गंगेच्या पलीकडल्या तीरावर सुमारे सहा मैल अंतरावर 'परीयार' या नावाचे देऊळ असून तेथेच सीतेला सोडण्यात आले असे म्हणतात. पूर्वकाळी या देवळाजवळूनच गंगेचा खोल असा प्रवाह वहात असे असा लोकांचा विश्वास आहे. येथून जवळच्या वाल्मीकी आश्रमात वाल्मीकी ऋषींनी सीतेला संरक्षणार्थ नेले. तेथेच तिला लव आणि कुश असे दोन पराक्रमी व धैर्यवान पुत्र झाले.

रामाने अश्वमेध यज्ञ केला तेव्हा यज्ञीय घोड्यामागे मोठे सैन्य दिले होते. जेथे जेथे हा घोडा जाई तेथील राजे रामाचे स्वामित्व स्वीकारीत अथवा घोडा आडवून युद्ध होई. हा घोडा ब्रह्मावर्तातून जात असता लवकुशांनी तो आडवून बांधून ठेविला. अर्थातच त्यानंतर युद्ध झाले; त्या युद्धात पराक्रमी लवकुशांनी आपल्या पित्याविरुद्ध लढत आहोत हे न कळल्यामुळे फार मोठे युद्ध एकाकी लढून रामाच्या सैन्याचा पराभव केला. पुढे सत्य कळल्यावर राम आणि त्याचे पुत्र यांना एकमेकांची ओळख पटून सर्व प्रसंगाचा उलगडा झाला. वाल्मीकी रामायणात म्हटल्याप्रमाणे लवकुशांनी आपल्या पित्याच्या सैन्याचा पराभव केल्यानंतर राम स्वतः रणांगणात उतरल्यावर ओळख पटून पुढील रक्तपात टळला. रामसीता यांचे पुनर्मिलन झाले. दुसऱ्या एका आख्यायिकेप्रमाणे रामाच्या सैन्याने लव-कुशांचा पराभव करून त्यांचा वध केला. त्यावेळी पुत्रशोकाने विव्हल झालेल्या सीतेची ओळख पटून पश्चात्ताप झालेल्या रामाचे पुनर्मिलन झाले. त्यानंतर खुद्द सीतेने, रामाने, वाल्मीकीने अथवा दुसऱ्या कोण्या पुण्यपुरुषाने लव आणि कुश यांना पुनः जिवंत केले.

या आख्यायिकांना आधारभूत अशा खालील गोष्टी आणि परिस्थिती आहे :—

१) 'परियार' हा शब्द मूळ संस्कृत परिहार म्हणजे त्याग या शब्दापासून तयार झालेला आहे.

२) फार मोठ्या आकाराचे बाण आणि बाणांची टोके बिठूरजवळच्या नदीपलीकडील रामेल गावात (बंगारमाऊ जवळ) सापडले आहेत. असे बाण आजही ब्रम्हावर्त घाटावरील मंदिरात आहेत. असे म्हणतात की लवकुश आणि राम यांच्यामधील युद्धात वापरलेलेच हे बाण आहेत. हे बाण 'लवकुश बाण' या नावानेच ओळखले जात असून लवकुशांनीच त्या युद्धात वापरले होते.

३) जवळच्या खेड्याचे नाव 'रामेल' असे आहे. असे म्हणतात की राम-मेल या शब्दाचा तो अपभ्रंश असून या ठिकाणीच राम आणि त्याचे पुत्र यांचे मीलन झाले.

मध्ययुगीन कालातील बिठूरची फारशी माहिती उपलब्ध नाही; बंडा-नंतरच्या काळापर्यंत देशातील फार मोठा व जुना असा हा विभाग होता. अल्हाखंडातील इंदल याला येथूनच पळवून देण्यात आले अशी एक दंतकथा आहे.

मुसलमानी अमदानी

अकबराच्या काळी आग्र्याच्या सुभ्यामधील कनोज सरकारामध्ये बिठूर परगणा मोडत असे. पुढे सन १७३५ मध्ये कानपूर जिल्ह्याबरोबरच बिठूरही फरुखाबादच्या बंगश नबाबाच्या हाती पडले; १७५४ मध्ये दुआबावर मराठ्यांचा अम्मल झाला तेव्हा बिठूरही मराठ्यांकडे गेले. सन १७६२ मध्ये मराठ्यांच्या हातून कानपूर जिल्हा पुनः नबाबाकडे गेला परंतु १७७१ मध्ये नबाबाचा पाडाव होऊन तो परत मराठ्यांच्या ताब्यात आला. शेवटी १७७४-७५ मध्ये अयोध्येचा नबाब वजीर शुजा-उद्दौला याने मराठ्यांना तेथून हुसकून लाविले. त्यानंतर हा प्रदेश मीर आल्मास अलीखान (नबाब वजीराचा एक अमीन) याचेकडे होता. अल्मास अलीने हा भाग आपला मामा राजा भागमलजाट याला सारामाफीने लावून दिला आणि १९५२ पर्यंत या राजा भागमल जाटाच्या वंशजाकडेच तो चालत होता. त्यावर्षी जमीनदारी नष्ट झाली. अल्मासअलीखानाने लक्ष्मणघाटाजवळ एक मशीद बांधली ती अजूनही उभी आहे. राजा भागमल याने एक मोठा कत्रा आणि बरादरी येथे बांधली.

ब्रिटिश अम्मल

१० नोव्हेंबर १८०१ च्या तहान्वये नबाबवशीर सुजाउद्दौलाने कानपूर जिल्हा आणि इतर विस्तीर्ण प्रदेश ईस्ट इंडिया कंपनीला तोडून दिला. ब्रिटिशानी सन १८११ मध्ये बिठूर हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण केले. त्यांचे सैन्य मात्र कानपुरासच असे. त्यापूर्वी बिठूर हे बिठूर परगण्याचे मुख्य ठिकाण असे. १८१९

पर्यंत जिल्ह्याचे ठाणे बिठूरासच होते. १८११ आणि १८१९ या वर्षांच्या दरम्यान बिठूर येथे दोन बाजार बांधण्यात आले, त्यांना अनुक्रमे कलेक्टरगंज आणि रसेल-गंज अशी नावे होती. रसेलगंज हे नाव त्यावेळचे जज क्लॉड रसेल यांचेवरून पडले कारण तो बाजार त्यांनीच बांधला. याशिवाय आणखी चार बाजार बांधले गेले त्यांना अनुक्रमे राजाभागमलगंज, बिहारीगंज, नौबतगंज आणि कत्रा भागमल अशी नावे होती. जिल्ह्याचे ठाणे उठल्याबरोबर तेथील सरकारी कचेऱ्या, न्यायमंदिरे ही उठली त्यामुळे हे गाव ओसाडच पडले असते परंतु याच सुमारास बाजीराव तेथे राहू लागला व त्याचेबरोबरचे नोकरचाकर व इतर लवाजमाही येथे आला.

बंडातील घटना

१८५७ मध्ये बिठूरने महत्त्वाची कामगिरी केली. बंडाच्या पुढाऱ्यांपैकी नानासाहेब, तात्या टोपे आणि रावसाहेब हे तिघे याच गावचे होते. याच गावी ब्रिटिशांचा पराभव झाल्यानंतर नानासाहेबांची पेशवेपदावर स्थापना झाली. येथेच नानासाहेब व ब्रिटिश यांची एक लढाई झाली. या गावावर अनेक वेळा ब्रिटिशांनी हल्ले केल्यामुळे या गावाचा नाश झाला. नानासाहेबांवरील सूड म्हणून ब्रिटिशानी हरप्रयत्न करून गावाचा विध्वंस केला. त्याबद्दल व त्या अनुषंगाने घडलेल्या घटनांबद्दल इतर प्रकरणात वर्णन येईलच.

सध्याचे महत्त्व

सध्या या गावात जत्रा भरते एवढेच महत्त्व शिल्लक आहे. गेल्या काही वर्षात कानपूरचे नागरिक येथे सहल, आराम, गंगास्नान आणि सत्संगाच्या निमित्ताने रविवार व इतर सुट्टीच्या दिवशी आणि वर्षातील पर्वणीच्या दिवशी मोठ्या संख्येने येतात. काही परोपकारी लोकांनी येथे आपले आश्रम बांधलेले आहेत; त्यापैकी कानपूरचे उद्योगपती, सामाजिक आणि राजकीय कार्यकर्ते श्री. शिवनारायण तंडन यांचा आश्रम सुंदर आहे, तो सरकारी बंगल्याजवळच्या उंचवट्यावर असून त्याभोवती सुरेख उद्यान आहे.

(३) तात्याटोपे यांचे घर आणि पेशव्यांचे मंदिर

बाजीराव पेशव्यांची एक पत्नी सरस्वतीबाई इचे दहन गंगाकिनारी अरझी लष्कर भागात झाले. त्यांचे स्मरण म्हणून त्यांच्या प्रेमळ भर्त्याने त्याजागी एक शिवमंदिर बांधले त्याला 'सरस्वतेश्वर' असे नाव दिले. त्याने रूढीप्रमाणे आपल्या पत्नीची रक्षा त्या मंदिराखाली पुरली आहे.

या मंदिरासमोर पेशव्याने एक भक्कम घाट बांधला. हा घाट अजूनही सुस्थितीत असून त्याचेमुळे येथील रहिवाश्यांची आणि श्रावणातील पुण्यदायक गंगास्नानासाठी येणाऱ्या यात्रेकरूंची मोठी सोय झाली आहे. उन्हाळ्यात आणि हिवाळ्यात घाटापासून पाणी सुमारे १-१।१ फर्लांग दूर असते परंतु श्रावणमास पावसाळ्यात येत असल्यामुळे त्यावेळी पाणी घाटाला लागलेले असते. जवळपास असा दुसरा पक्का बांधीव घाट नसल्यामुळे या घाटाला फार महत्त्व आहे.

खुद्द मंदीर पक्क्या विटांचे बांधलेले असून वरून विशेष प्रकारच्या चुन्याचा गिलावा केला आहे त्यामुळे मंदीर शुभ्र चकचकीत दिसते. असे म्हणतात की अगदी अलीकडल्या काळापर्यंत हा गिलावा इतका गुळगुळीत असे की त्यात आरशाप्रमाणे प्रतिबिंब दिसे. मंदिराचे जोते चौकोनी असून विशेष भक्कमपणा यावा म्हणून दोन दगडांमध्ये वितळविलेले शिसे बसविलेले आहे. मंदिराच्या जमिनीवर पांढऱ्या आणि काळ्या संगमरवरी दगडांची फरशी आहे. हा दगड इकडे क्वचितच मिळतो ही गोष्ट प्रवेशद्वारापाशी पडलेल्या त्या दगडाच्या तुकड्यांवरून दिसून येते. या फरशीशिवाय इतर संगमरवरी काम 'बंडा' नंतर केव्हातरी ब्रिटिशांनी पाडून टाकिले.

नानासाहेबांवर सूड म्हणून ब्रिटिश सरकारने आपली सत्ता पुनः स्थापित झाल्यावर बिठूर येथील नानासाहेब व त्यांचे संबंधियांचा संबंध दर्शविणाऱ्या सर्व गोष्टी नाहीशा करण्याचे ठरविले. त्यापैकी एक म्हणजे ज्या बाजीरावाच्या वाड्यात नानासाहेब रहात असत तो वाडा जमीनदोस्त करण्यात आला. ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांनी हे मंदिर व समोरचा घाटही पाडण्याचे ठरविले होते कारण देवळाला 'पेशव्यांचे मंदिर' आणि घाटाला 'महाराज घाट' असे नाव होते.

परंतु लखनौच्या एका मुसलमान सरदाराच्या उदारत्वामुळे मंदिर बचावले. हा सरदार धर्माधितेपलीकडे असून त्याला या भव्य मंदिराची रचना इतर कित्येक कलाप्रेमी मंडळीप्रमाणे फार आवडली. म्हणून त्याने ब्रिटिश शासनाला असे सुचविले की, या मंदिराशी निगडित असलेले नानासाहेबांचे व त्यांच्या घराण्याचे नाव जर नको असेल तर त्या मंदिराचा लिलाव करावा, सहाजिकच लिलाव घेणारा त्या मंदिराला आपलेच नाव देईल आणि त्यामुळे पेशव्यांचे नावाचा मंदिराशी असलेला संबंध संपेल. ही सूचना स्वीकारली गेली आणि मंदिराचा लिलाव त्या सरदाराने बोलून

घेतला. या सरदाराने मंदिर आणि मशीद असा भेद मानला नाही. स्थानिक लोक त्याला लखनौचा नबाब असे म्हणतात; त्याचे नाव वृद्ध लोक अजूनही मोठ्या आदराने घेतात. तो महान् नबाब आणि त्याचा मुसलमान धर्म याबद्दल साहजिकच येथील लोकांना फार आदर वाटतो.

या मंदिराचे हेच रहस्य आहे. स्वराज्य-शासनाने हे मंदिर म्हणजे एक राष्ट्रीय मंदिर समजून, पैगंबर, त्याने शिकविलेला विश्वबंधु धर्म आणि ज्याने हे मंदिर वाचविले त्या मुसलमान सरदाराचे स्मारक म्हणून संरक्षित केले तर किती छान होईल ! अथवा या देवळाची देखरेख करण्यासाठी मुसलमान सद्गृहस्थ असलेली अशी समिती नेमून त्या समितीला शासनाकडून आर्थिक मदत मिळण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

तात्या टोपे यांचा वाडा

या मंदिरानजीकच १८५७ मधील वीरपुरुष तात्या टोपे यांचा वाडा आहे. मूळची इमारत बंडानंतर ब्रिटिशांनी पाडून टाकिली; आज उभी असलेली इमारत मूळ इमारतीच्या पायावरच बांधलेली आहे. हे घर कच्चेच बांधले असून तात्या टोपे यांचे पुतणे श्री. नारायणराव टोपे हे तेथे रहातात. त्यांना तात्यांचे स्मरणार्थ भारत सरकार आणि उत्तर प्रदेश सरकार काही वेतन देतात. या घरात 'राम मंदिर' या नावाची एक खोली असून तेथे खुद्द तात्यांच्या वेळच्या मूर्ती आजही आहेत. श्री. नारायणरावाजवळ बाजीराव आणि १८५७ च्या प्रसंगांतील तात्या टोपे वगैरे प्रसिद्ध व्यक्तींची चित्रे आहेत. बिठूरला येणारे लोक मुद्दाम येथे येऊन नारायणरावांकडून त्यांच्या चुलत्या-बद्दलची माहिती घेतात.

४ महत्त्वाच्या इतर गोष्टी

घाट

नदीतीरावर पुष्कळ अंतरपर्यंत अनेक घाट बांधलेले आहेत. हे घाट आणि येथील मंदिरे आणि घरे यामुळे हा प्रदेश सुरेख आणि डोळ्यांत भरण्यासारखा आहे. बहुतेक सर्व घाट आता मोडकळीस आले असून प्राचीन ब्रह्मावर्तघाट मात्र सुस्थितीत ठेविलेला आहे. सध्या असलेला हा घाट सांचेडीच्या राजा हिंदूसिंगाने बांधला. याच घाटावर यात्रेकरू स्नाने करून पायऱ्यांमध्ये बसविलेल्या घोड्याच्या नालाची पूजा करतात. त्याचे चारी बाजूस लोखंडी कठडा बसविला आहे.

ब्रह्मावर्त घाटाजवळच 'पथर घाट' आहे. हा घाट १८१५ मध्ये अयोध्येच्या गाझीउद्दिन हैदरचा मंत्री प्रख्यात राजा टिकायतराय याने बांधला. हा घाट प्रचंड असून त्याचे पुढच्या भागात स्त्रियांना स्नान करता यावे म्हणून आडोशाच्या खोल्या आहेत. घाटावर लाल रंगाच्या दगडांचे सुंदर शिवमंदिर आहे. मंदिराचे मागे कार्तिकी पौर्णिमेचे दिवशी भरणाऱ्या जत्रेसाठी येणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या दुकानांसाठी ओवऱ्या आहेत. घाट आणि आजूबाजूच्या इमारती मोडकळीस आल्या होत्या; काही वर्षांपूर्वी ४५०० रुपये वर्गणी जमवून त्यांची डागडुजी करण्यात आली. अगदी अलीकडे उत्तर प्रदेश शासनाने दिलेल्या अनुदानातून या सर्व बांधकामांचा जीर्णोद्धार करण्यात आला आहे.

याशिवाय गंगेच्या उजव्या किनाऱ्यावर आणखी आठ प्राचीन घाट आहेत. त्यांना 'तीर्थ' असे म्हणतात : —

- १) वाल्मिकी मंदिराजवळील 'ग्यान तीर्थ' येथे वाल्मिकीला साक्षात्कार झाला.
- २) ब्रह्मेश्वर घाटाच्या उत्तरेस 'जानकीतीर्थ'
- ३) त्याचे पुढे 'लक्ष्मणतीर्थ'
- ४) आणखी उत्तरेस ध्रुव दुर्गाचे पायथ्याशी 'ध्रुव तीर्थ'
- ५) आणखी पुढे नदीच्या वरच्या बाजूस जुन्या बिठूरजवळ ऋषि-कुलाजवळ 'शुकतीर्थ'
- ६) आणखी वरच्या बाजूस महात्मा खंडेराव यांच्या नावाने प्रख्यात असलेल्या 'खंडेराव' या भागाजवळील 'रामतीर्थ'
- ७) आणखी वरच्या बाजूस 'दशाश्वमेधतीर्थ'
- ८) बिठूरची वाडी पातकापूर येथील 'गोचरण तीर्थ'

या आठ तीर्थांपैकी आज फक्त जानकी तीर्थ आणि लक्ष्मण तीर्थच अस्तित्वात असून तीही अगदी मोडकळीस आलेली आहेत. इतर तीर्थांच्या जागी मातीचे ढिगारे असून वीटकामाचा मागमूसही दिसत नाही तरी स्थानिक पंडचे आणि वृद्ध लोक त्या जागा दाखवितात.

इतर जागा

येथे शासकीय विश्रान्तिस्थान, एक मुलांची व एक मुलींची अशा दोन शाळा आहेत. १९५७ मध्ये मुलांच्या शाळेची नवीन इमारत बांधण्यात आली. सुभेदार कुटुंबातील जानकीबाईंच्या नावे स्थापिलेली एक संस्कृत पाठशाळाही

आहे. सुतार काम, लोहार काम, शिंपी काम आणि कातड्याचे काम शिकविणे आणि उत्पादन करणे ही कामे करणारे एक केंद्रही आहे.

जिल्हाबोर्डाचे चालविलेला एक चांगला दवाखाना १९५६ मध्ये मूळ दवाखान्याचे जागी कानपूरच्या शेठ मदनलाल यांच्या देणगीतून बांधलेला आहे. या मदनलाल शेठनी येथे एक आश्रम बांधला असून ही सर्व कामे त्यांच्या देखरेखीखाली झाली आहेत. या दवाखान्याला लागून प्रवेशित रोग्यांकरिता एक इमारत बांधलेली आहे. या मदनलाल शेठच्या देणगीतूनच १९५७-५८ मध्ये सूतिका-बालोपचार केंद्रही उघडण्यात आले आहे. स्वास्थ्यासंबंधी एवढी व्यवस्था या गावी आहे.

बिठूर येथे अनेक धर्मशाळा आहेत. बहुतेक सर्व धर्मशाळा रेल्वे-स्टेशनाच्या जवळ असून मुख्य वस्तीपासून सुमारे एक मैल अंतरावर आहेत. ही वस्ती मुख्यतः स्थानिक पंड्यांची असून ती मुख्य स्नानाच्या ब्रह्मेश्वर-घाटाजवळ आहे. याशिवाय कित्येक भाविक लोकांनी बांधलेले अनेक आश्रम येथे आहेत.

लेख आणि मिठाई

बाजीराव पेशव्याच्या कारकीर्दीत बिठूर हे गाव पूर्वीप्रमाणेच भरभराटीस आलेले असे. गेल्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत हे गाव तेथील पंडितांमुळे प्रख्यात असे; हे पंडित देवनागरी लिपीमध्ये जुन्या ग्रंथांच्या नकला करीत. याशिवाय या गावाची तेथील मिठाईबद्दल प्रसिद्धी असे. येथील पेढे फार चांगले असून त्यांची मुंबईसारख्या दूरच्या प्रदेशापर्यंत वाखाणणी होई. परंतु बंडानंतर या गावाचे महत्त्व कमी झाल्यापासून हा हलवायांचा धंदा बसला आहे. काही वृद्ध गृहस्थांनाच येथील प्रसिद्ध हलवायांची नावे माहीत आहेत. आज त्यांचे वंशज इतर उद्योग करून आपले पोट भरीत आहेत.

प्रवाह बदलल्यासंबंधी दंतकथा

बाजीराव पेशवा बिठूर येथे राहण्यास आला त्यावेळी आजच्याप्रमाणेच गंगेचा खोल प्रवाह ब्रह्मेश्वर व इतर घाटांजवळ वहात असे. हे इतर घाट ब्रह्मेश्वर घाटापासून उत्तरेकडे कित्येक मैलपर्यंत पसरले होते, खुद्द बाजीरावाने बांधलेल्या घाटाला 'पेशवा घाट' म्हणतात. बाजीराव येथे आल्यानंतर गंगेचा प्रवाह बदलला. नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावरील परीयार या गावाजवळ मूळच्या प्रवाहाच्या पूर्वेस अनेक मैल प्रवाहाची दिशा बदलली. हे परीयार गाव उनाओ जिल्ह्यात मोडते. पेशवे व त्यांचे कुटुंबीयांना गंगास्नानासाठी जाणे

सोपे व्हावे म्हणून दरवर्षी पावसाळ्यानंतर घाटापासून गंगाप्रवाहापर्यंत वाट केली जाई. पेशवे स्वतः व त्यांची कुटुंबीय मंडळी गंगास्नानासाठी पालखीतून या वाटेने जात. लोकांच्या दृष्टीपासून संरक्षण म्हणून या वाटेचे दोन्हीबाजूस तटचा उभा करीत. हा तटचा पावसाळ्यात काढून घेण्यात येत असे.

गंगेचा हा प्रवाह बदलण्याचे कारण म्हणून असे समजण्यात येते की पेशव्यांचे हत्ती, घोडे आणि इतर जनावरे येथे धुतली जाऊ लागल्यामुळे गंगेचे पाणी खराब झाले व त्यामुळेच प्रवाह बदलला. या प्रदेशातील वृद्ध मंडळी असे म्हणतात की बाजीरावाची येथील वस्ती बंद झाल्यानंतर गंगा पुनः आपल्या पूर्वोच्चा जागी आली. याच गोष्टीवरूनही पाणी खराब होई ही गोष्ट ते विश्वसनीय मानीत. आज गंगा पुनः ब्रह्मेश्वर घाटाला लागून वहात आहे.

बिटूरचे सुभेदार घराणे

बाजीराव पेशव्यांचे खासगी कारभारी रामचंद्रपंत सुभेदार हे या घराण्याचे मूळ पुरुष. यांचे पेशव्यांजवळ फार वजन असे. पेशवे व रामचंद्रपंत यांच्यानंतर सुभेदारांचे चिरंजीव नारायणराव आणि नानासाहेब पेशवे यांचे संबंध दुरावले. या गोष्टीचा फायदा सरकारी अधिकाऱ्यांनी घेतला आणि त्यांनी नारायणरावांना नानासाहेबांपासून फोडले. याचाच परिणाम म्हणून बंडानंतर नारायणरावांनी सरकाराजवळील आपले वजन खर्चून या गावाचा सर्वनाश थांबविला. नारायणरावांच्या वंशजांचे सरकारात व स्थानिक लोका-तही मोठे वजन आहे.

या घराण्यातील व्यक्तींची माहिती ३० व्या प्रकरणाच्या 'ब' भागात अधिक विस्ताराने दिली आहे.

तपस्विनां यत्र तपोवनानि ।

रम्याण्यनेकानि च काननानि ॥

दिव्यौषधिर्जीवनदोऽपि वायुः ।

स राजते भारतवर्ष-देशः ॥

प्रकरण आठवे

बिठूर येथील बाजीरावाची हद्दपारी

- (१) त्याचा लवाजमा
- (२) शनिवार वाडा
- (३) बाजीरावाची जहागीर
- (४) राजा शिवप्रसाद यांची बाजीरावाशी भेट
- (५) बाजीरावाबद्दलच्या आख्यायिका
- (६) बाजीरावाचा मृत्यु
- (७) बाजीरावाचे स्वभाववर्णन

(१) त्याचा लवाजमा

वर वर्णन केल्याप्रमाणे या दुर्दैवी पेशव्याने दूरवर आणि कंटाळवाणा प्रवास करून बिठूर गाठले. त्याचेबरोबर त्याच्या स्त्रिया व इतर कुटुंबीय मंडळी होती. याशिवाय जवळचे नातेवाईक, राजनिष्ठ सरदार आणि ज्यांची उपजीविकाच त्याचेवर अवलंबून होती असे कित्येक नोकरही त्याचेबरोबर आले. मराठी सैन्य बरखास्त केल्यामुळे अनेकांचे उपजीविकेचे साधनच नाहीसे झाले. अशापैकी कित्येक लोकांना या ठिकाणी आसरा मिळाला. या समूह उपटून टाकिलेल्या राजाचे आणि त्याच्या पक्षातील मंडळींचे हे अत्यंत दुःखद दृश्य येथे दिसले. अत्यंत जड अंतःकरणाने आपल्या पूर्वजांनी स्थापिलेली घरेदारे सोडून इतक्या दूरच्या प्रदेशात आपले उरलेले आयुष्य घालविण्याचा प्रसंग या लोकांवर आला.

३ जून १८१८ रोजी बाजीराव मालकमला शरण गेला. १२ जून रोजी त्याने नर्मदा ओलांडली व त्यानंतर त्याचे सैन्याला त्याने रजा दिली. त्यावेळी त्याचेजवळ ६०० घोडेस्वार, २०० पायदळ, रामचंद्रपंत सुभेदार, बाळोबा साळुंके व इतर आश्रित एवढीच मंडळी राहिली. लेफ्टे० लो याला आपल्याबरोबर द्यावे अशी त्याने विनंति केली होती व ती मान्य करण्यात आली होती. त्याची कायम राहण्याची जागा ठरविण्यात काही काळ गेला. अजमीर मार्गे तो

उत्तरेस गेला, वाटेत मथुरेस त्याने कित्येक महिने वास्तव्य केले. ब्रिटिशांनी त्याला मोंघीर अथवा गोरखपूर येथे राहावे असे सुचविले होते; धर्मनिष्ठ पेशव्यांच्या मनात वाराणसीस रहावे असे होते. शेवटी त्याने बिठूर पसंत केले; तेथे तो १८१९ च्या फेब्रुवारीत येऊन पोचला. तेव्हापासून १८५१ च्या जानेवारीपर्यंत म्हणजे ३२ वर्षे प्रदीर्घ परंतु निष्काळजी जीवन जगला.

शनिवार वाडा

आज जेथे रेल्वे स्टेशन आहे तेथून जवळच गंगाकिनारी त्याने एक मोठा वाडा बांधला. हा वाडा उत्तराभिमुखी दुमजली असून त्याचे पूर्वेस गंगा वहाते. वाडा उंचवट्यावर गंगाकिनार्यावर असल्यामुळे येथून मोठे मनोहर दृश्य दिसते. या वाड्याजवळच एक घाट आणि ठाकूरद्वार बांधण्यात आले. या ठाकूरद्वारात राम लक्ष्मण आणि सीता यांच्या मूर्ती बसविण्यात आल्या व हेच पेशव्यांचे खाजगी मंदिर म्हणून वापरण्यात येई.

हा वाडा दुचौकी असून त्याचे भोवती मोठी दालने असत. मागील चौक स्त्रीवर्गासाठी असे. या वाड्यात अनेक मोठमोठ्या खोल्या असून त्याच्या भिंती खूप जाड होत्या. काही ठिकाणी या भिंतीमध्ये बळदे व इतर गुप्त ठिकाणे बांधलेली होती. या गुप्त ठिकाणांचा नेहमीचा उपयोग म्हणजे येथे मौल्यवान जिनस ठेवीत आणि संकटप्रसंगी स्त्रिया, मुले, वृद्ध आणि आजारी लोकांना संरक्षण असा होई. वाडा मोठा शोभिवंत असून आरसे, झुंबरे आणि त्या काळाचे दृष्टीने अद्ययावत् मानले गेलेले लाकडी सामानही भरपूर असे.

माजी पेशव्याला मात्र या वाड्यात समाधान वाटत नसे. त्याच्या मते त्याला यापेक्षा मोठ्या वाड्याची जरूरी होती. म्हणून लौकरच त्याने जवळच्या कित्येक एकर जमिनीमध्ये आपल्या वैभवाला साजेल असा मोठा भव्य वाडा बांधला. हा नवीन वाडा नदीपासून थोड्या अंतरावर असला तरी तो वस्तीपासून जवळ होता. मूळचा वाडा अगदी एका बाजूस अरझी लष्कर भागात होता.

या नवीन वाड्याला पुण्याच्या शनिवारवाड्याचेच नाव ठेवण्यात आले. हा वाडा भव्य असून त्यामध्ये अनेक प्रशस्त दिवाणखाने असून तेथे गालिचे, पडदे वगैरे पुष्कळच होते; याशिवाय तेथे नक्षीदार आरसे, हस्तिदंती कलात्मक जिनसा आणि चिनी काचसामान होते. भव्य अशा झुंबरांनी त्यांना शोभा आली होती. या भव्य दिवाणखान्यात व इतरत्र बाजीरावाने आपल्या पूर्वजांची चित्रे जागजागी लावून त्या शोभेत भरच टाकिली होती.

या वाड्याचे भोवती उंच भित बांधली असून आतील मोठ्या पटांगणात मोठ्या आणि खोल अशा सात विहिरी खणल्या होत्या. या वाड्याला पेशवे-वाडा असे म्हणत. भोवताली असलेल्या देवळांची शिखरे व कळस आणि सभोवारची वनश्री यामुळे वाडा फार डोळ्यांत भरण्यासारखा असे. जवळून जाणाऱ्या भव्य गंगेच्या प्रवाहामुळे ही शोभा काही अवर्णनीयच असे.

आज या सर्व भव्य वाड्यापैकी फक्त विहिरी तेवढ्याच शिल्लक आहेत. या विहिरीही आज पडीक अवस्थेत असल्या तरी त्यांची रचना त्या जागेच्या गतवैभवाची साक्ष देण्यास पुरेशा आहेत. कानपूर परत काबीज केल्यावर ब्रिटिशांनी या उदात्त वाड्याचा नायनाट केला. त्यांच्या तडाख्यातून तेथील मंदिरेही सुटली नाहीत. सर्व वाडा पाडून झाल्यानंतर ती सर्व जमीन लहान लहान तुकड्यांत विभागून शेतीसाठी देण्यात आली. पडक्या विहिरी आणि पडकी बरादारी याशिवाय त्या भव्य प्रासादाचा मागमूसही आज शिल्लक नाही. विहिरी ठेवल्या याचे कारण म्हणजे त्यांमध्ये सोनेनाणे सापडेल (व तसे ते सापडलेही) आणि शेताना पाणी मिळेल याच आशेवर विहिरी ठेवण्यात आल्या.

ही सर्व जमीन स्वराज्यस्थापनेनंतर नानासाहेबांचे स्मारक म्हणून रक्षण करण्यात आली आहे. त्याचे वर्णन ४२ व्या प्रकरणात दिले आहे.

नवीन प्रासाद बांधून झाल्यानंतर मळचा वाडा आपणास राहण्यास मिळावा अशी सुभेदारांनी मागणी केली. ही मागणी तात्काळ मान्य झाली आणि सुभेदार रामचंद्रराव तेथे राहण्यास गेले. ही मूळ इमारत मात्र ब्रिटिशांच्या तडाख्यातून वाचली. कारण त्यावेळचे सुभेदार नारायणराव हे ब्रिटिशांच्या बाजूचे असून त्यांना त्यांनी हरप्रकारे मदत केली होती. नारायणरावांच्या आणि नवीन मालक नानासाहेब यांच्यामध्ये वितुष्ट आल्यामुळे ते नानासाहेबांच्या मर्जीतून उतरले होते व त्यांनी ब्रिटिशांची बाजू घेतली होती.

बाजीरावाने कित्येक हत्ती, उंट आणि घोडे बाळगिले होते, हत्तीवरील हौद्यांना सोन्याने व चांदीने मढविले असून हत्तीच्या झुली किनखापाच्या होत्या व त्यावर सोनेरी नक्षीकाम केलेले होते. उंट आणि घोडेही अशाच तऱ्हेने शृंगारले होते.

(३) बाजीरावाची जहागीर

बाजीराव व त्याचे अनुयायी यांना राहण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने बिठूरला जहागीर दिली होती. ही जहागीर सरकार मर्जीनुरूप केव्हाही परत घेऊ शकेल अशी होती.

ही जहागीर ब्रिटिश सरकारच्या मुलकी आणि फौजदारी न्यायकोर्टांच्या कक्षेबाहेर असून तेथे राहणाऱ्या लोकांवर ब्रिटिश कोर्टाचा अम्मल चालत नसे. त्यांच्यावरील अम्मल पेशवेसरकारचा होता मात्र त्या अम्मलावर गव्हर्नर जनरल इन-कौन्सिल यांचे नियंत्रण असे.

या जहागिरीच्या कक्षेत राहणाऱ्या सर्वांना पेशव्याचे अनुयायी समजले जाई. यासंबंधी काही वाद उत्पन्न झाल्यास बाजीरावाजवळ असलेल्या ब्रिटिश कमिशनराचा निकाल शेवटचा मानला जाई. जहागिरीमध्ये झालेल्या गुन्ह्याबद्दल आणि अपराधाबद्दलचा हा नियम होता. जहागिरीबाहेर झालेल्या सर्व गुन्ह्यांवर ब्रिटिश कायदा चाले. बाहेरच्या लोकांनी जहागिरीच्या हद्दीत केलेल्या गुन्ह्यावरही कंपनी सरकारचाच कायदा चाले.

बाजीराव आणि ब्रिटिश अधिकारी यांच्यामधील सर्व पत्रव्यवहार बाजीरावाजवळ असलेल्या ब्रिटिश कमिशनरामार्फत चाले. बाजीरावाकडून येणारी उत्तरेही त्याच मार्गाने जात.

ब्रिटिश सरकार बाजीरावाला 'पेशवा' अथवा 'पंतप्रधान' मानीत नसे. त्याला ते 'महाराजा बाजीराव बहादूर' असे संबोधित. यामुळे बाजीराव फार नाराज होता.

(४) राजा शिवप्रसाद यांची बाजीरावाशी भेट

राजा शिवप्रसाद सी. एस्. आय्. यांनी आपल्या आत्मचरित्रात त्यांची बिठूर येथे बाजीरावाशी झालेल्या भेटीचे वर्णन केले आहे. राजासाहेब दिल्लीहून वाराणसीला पालखी डाकेतून जात असता वाटेत कानपूर येथे आल्यावर त्यांना बिठूरला जाण्याचा मोह आवरेना. त्यावेळी हे सर्व विदित होते की एकेकाळी बाजीरावाजवळ तीन लक्ष घोडदळ असून त्याच्या राज्याचे चार महाराजे— नागपूरकर भोसले, बडोद्याचे गायकवाड, इंदूरचे होळकर आणि ग्वालोरचे शिंदे हे त्यांच्या राज्याचे आधारस्तंभ होते. राजा शिवप्रसाद कानपुराहून मुद्दाम बिठूर येथे गेले व तेथे त्यांना प्रथम जवळच्या पेशव्यांच्या दिवाणांच्या वाड्यात नेण्यात आले. त्यावेळी दिवाण शिवपूजा करीत होते परंतु त्यांनी त्वरित मुलाखत ठरविली. राजासाहेबांनी त्यावेळी विचार घातलेली होती परंतु बाजीरावापुढे जाताना धोतर नेसूनच जावयाचे असा दंडक असल्यामुळे दिवाणांनी राजासाहेबांना धोतर दिले. राजासाहेबांना बसण्यास खुर्ची ठेविली होती आणि जवळच रेशमी दोऱ्यांनी टांगलेल्या झोपाळ्यावर बाजीरावसाहेब उंच गादीवर बसले होते. हा झोपाळा अशा ठिकाणी होता की त्याला कोणी येऊन

शिवणे शक्य नव्हते आणि पाहुण्यांच्या खुर्चीपासूनही तो दूर होता. त्या भेटीच्या प्रसंगी काय संभाषण झाले त्याचे टिपण राजासाहेबांनी ठेविलेले नाही. परंतु या भेटीचा राजेसाहेबांच्या मनावर फार परिणाम झाला असे दिसते. जवळ भिंतीवर २५ घड्याळे लाविली असून त्यांचा मधुर आवाज येत होता. ही सर्व घड्याळे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी बाजीरावास वेळोवेळी भेट म्हणून दिली होती. ही घड्याळे म्हणजे शोभिवंत वस्तु म्हणूनच ठेविली होती कारण वेळेचे टोले देण्यासाठी बाजीरावाने एक स्वतंत्र मनुष्यच ठेविलेला होता.

(५) बाजीरावाबद्दलच्या आख्यायिका

बिठूर येथील जुन्या डुबे कुटुंबाच्या ठाकुरद्वारात श्री गणेशाची एक मूर्ती पहावयास मिळते. ही मूर्ती अत्यंत रेखीव असून शुभ्र पांढऱ्या संगमरवरी शिळेची आहे. ही मूर्ती मूळ बाजीरावाची असून त्याच्या वाड्यातील देवघरात होती. नानासाहेबांच्या पराजयानंतर ब्रिटिशांनी वाड्याची लुटालूट आणि विध्वंस केला आणि देवघर जमीनदोस्त करण्यात आले. परंतु त्यातून ही मूर्ती बचावली आणि सध्याच्या मालकाकडे गेली. तेव्हापासून या मूर्तीची पूजाअर्चा डुबे कुटुंबाकडे असून ठाकुरद्वारातील इतर देवमूर्तीजवळच ती आहे.

बाजीरावाची या मूर्तीवर विशेष भक्ती असे. रोज पूजा झाल्यानंतर या देवापुढे एक सोन्याची मोहोर तो ठेवी असे म्हणतात.

बिठूर येथील एका वृद्ध स्त्रीने प्रस्तुत लेखकाला सांगितले की, नारायणराव पेशव्यांचे भूत बाजीरावास नेहमी त्रास देई. त्या पेशव्यांचा खून होण्यात बाजीरावाच्या वडिलांचा म्हणजे रघुनाथरावांचा हात होता. त्या वृद्ध स्त्रीने असेही सांगितले की नारायणरावांच्या खूनानंतर त्याने ब्रह्मराक्षसाचे रूप घेऊन रघुनाथराव जिवंत असेपर्यंत त्याला खूप छळले. रघुनाथरावांच्या मृत्यूनंतर हा ब्रह्मराक्षस पुण्यास व नंतर बिठूर येथे बाजीरावास छळी. बाजीराव एकटा असला म्हणजेच त्याला हा त्रास होई म्हणून एकट रहावयास नको म्हणूनच बाजीरावाने अनेक लग्ने केली असा प्रवाद आहे. या ब्रह्मसमंथाचा राग नाहीसा व्हावा म्हणून बाजीरावाने वाड्यातील एक खोली त्याला तोडून दिली होती व त्या खोलीत रोज स्नानाचे पाणी, कपडे, धोतर अन्न वगैरे ठेवण्यात येई. दुसरे दिवशी खोली उघडून पाहिली तर कोणीतरी स्नान, जेवण केल्यासारखे दिसे.

प्रस्तुत लेखकाला ही गोष्ट प्रथम खरी वाटली नाही. पुढे गॅझेटियर-मध्ये हीच हकीकत वाचून मात्र त्याला फार नवल वाटले. गॅझेटियरमध्ये

असे म्हटले आहे की, “बाजीराव अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीचा असून तो सर्व यमनियमांचे पालन काटेकोरपणे करी. त्याच्या आईबापांनी मारलेल्या नारायणरावाच्या भुताला शांति मिळावी म्हणून त्याने पुण्यास व आजू-बाजूस हजारो झाडे लाविली, ब्राह्मण आणि देवदेवता यांना पुष्कळ दाने दिली; विशेषतः पंढरपूरच्या विठोबा मंदिराकरिता त्याने पुष्कळच खर्च केला. बहुधा नारायणरावाच्या भुतापासून त्रास होऊ नये म्हणूनच तो नेहमी पंढरपुरास जात असावा.”

पेशव्यांचा तनखा बिठूर येथे हप्त्याने मिळे. एकदा बाजीराव गंगेवर स्नानसंध्या करीत होता. त्यावेळी वाड्यावर तनख्याचा हप्ता घेऊन सरकारी अधिकारी आला. पेशवे नदीकाठी आहेत असे कळल्यावरून तनख्याच्या थैल्या घेऊन तो तेथे गेला व तनख्याची रक्कम आणली आहे असे म्हणाला. त्यावेळी पेशव्यांनी पावतीवर सही केली आणि आपल्या सेवकांना रक्कम घेण्यास सांगितले. ही रक्कम गंगेची पूजा करीत असताना आली तेव्हा ती गंगेलाच अर्पण केली पाहिजे, वाड्यात नेता येणार नाही असे म्हणून त्याने ती सर्व रक्कम गंगार्पण केली. ही हकीकत पेशव्यांच्या पदरच्या एका सेवकाच्या एका वृद्ध वंशजाने प्रस्तुत लेखकाला सांगितली. ही हकीकत खरी असेल तर आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही कारण जरी त्याचे राज्य नाहीसे झाले तरी २२ वर्षे गादीवर राहिल्यानंतरही त्यांचे उदार अतःकरण अजूनही तसेच उदार होते.

(६) बाजीरावाचा मृत्यु

या माजी राजाने आपले उर्वरित आयुष्य व्रतेवैकल्यांत घालविले. त्याच्या मूळच्या धर्मबुद्धीला, पेशव्यांच्या घराण्याला आणि महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या परंपरेला अनुसरूनच हे होते. शिवाय त्याला दुसरे काही व्यवधान नव्हते. या व्रतवैकल्यांत गुंगून गेल्यामुळे त्याला आपल्या गतवैभवाची आणि सत्तेची विस्मृती होऊ शकली, त्यामुळे शिवाजीने स्थापिलेले प्रचंड व प्रतापी साम्राज्य नष्ट झाल्याची स्मृती व तीमुळे होणारा पश्चात्ताप यापासून त्याला काही मानसिक त्रास होत असला तरी तो बाहेर कधी दिसला नाही.

बाजीरावाच्या पूर्वजांपैकी ६० वर्षेपर्यंत पोचलेल्या बाळाजी विश्वनाथा-खेरीज इतर सर्व अल्पायुषी होते. पहिला बाजीराव व त्याचा मुलगा बाळाजी बाजीराव हे दोघे अवघे ४० वर्षेच जगले. चवथे पेशवे थोरले माधवरावांची जीवनयात्रा अवघ्या २७ व्या वर्षीच संपली. नारायणरावांचा खून

त्यांच्या १८ व्या वर्षी झाला आणि सवाई माधवराव २१ वर्षांचे असताना माडीवरून पडून मृत्यू पावले. बाजीरावाच्या वडिलांचे म्हणजे राघोबाचे घटनापूर्ण जीवन ४९ व्या वर्षी संपले. बाजीराव मात्र ७६ व्या वर्षापर्यंत जगला. त्याला मिळणारा भरपूर तनखा व त्यामुळे मिळणारे स्वास्थ्य आणि निष्काळजी जीवन यामुळे तो इतकी वर्षे जगला.

१८५१ च्या जानेवारी महिन्यात बाजीरावाला दुखणे आले आणि २८ जानेवारीला तो मृत्यू पावला. त्याचे और्ध्वदेहिक त्याच दिवशी नानासाहेबांच्या हस्ते झाले. ३१ जानेवारी १८५१ रोजी कर्नल मॅन्सन याने ही गोष्ट सरकारला पत्रद्वारे कळविली. त्या पत्रात त्याने असेही म्हटले आहे की “महाराजाच्या मृत्यूनंतर बंदोबस्त केला असून सर्वत्र शांतता आहे.”

बाजीरावाच्या मृत्यूमुळे एकट्या बिठूरातच नव्हे तर सांगली, कोल्हापूर, बडोदा, सातारा, नागपूर, इंदूर, ग्वालेर, झाशी आणि अयोध्या येथेही दुःखाची छाया पसरली. तात्या टोपे याला इतके दुःख झाले की त्याने आत्महत्या करण्यासाठी गंगेत उडी टाकली. त्याला पाण्यातून मोठ्या कष्टाने काढण्यात आले; त्याची प्रकृती पूर्ववत् होण्यास एक महिना लागला.

पेशवे हे मुळातच कर्मठ असून वैदिक आणि शास्त्रांतील व्रते-वैकल्ये नेहमी करीत. धर्मशास्त्रानुसार मृत्यूनंतरचे सर्व विधी मोठ्या इतमामाने आणि भव्य प्रमाणात करण्यात येत. ब्राह्मणांना विविध दाने दिली जात. या दानात पाच महा दाने सांगितली असून ती म्हणजे हत्ती, घोडे, सुवर्ण, रत्ने आणि जमीन ही होत. पेशव्यांच्या नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे आपल्या आदरणीय दत्तक पित्याच्या और्ध्वदेहिकाचे सर्व विधी नानासाहेबांनी यथासांग केले. परंतु जेव्हा जमीन दान देण्याचा विषय आला त्यावेळी मोठीच अडचण उत्पन्न झाली; कारण नानासाहेबांची अशी एक बिघा सुद्धा जमीन नव्हती. बाजीरावाला बिठूर येथे ब्रिटिशानी जमीन दिलेली होती परंतु जमीन नानासाहेबांना त्यांच्या हयातीपुरतीच असल्यामुळे दान देता येत नव्हती. पेशव्यांचे एक आश्रित सरदार रघुनाथराव विचूरकर हे त्या वेळी बिठूर येथे होते. आपल्या धन्याच्या और्ध्वदेहिक प्रसंगी दान देण्यास जमीन नसावी याचे त्यांना फार दुःख झाले. पंच महादानांपैकी भूमिदान करणे शक्य व्हावे म्हणून त्यांनी दक्षिणेतील आपल्या ५२ गावांपैकी कोणतीही जमीन घेऊन ब्राह्मणांना दान करावी असे सुचविले. त्यांचे म्हणणे असे की ही सर्व गावे पेशव्यांचीच असून त्यांनीच विचूरकरांना दिली होती तेव्हा त्यातील जमीन

दान करण्याचा पेशव्यांना अधिकारच आहे. हे ऐकून नानासाहेबांचे हृदय भरून येऊन डोळ्यात अश्रू उभे राहिले.

(७) बाजीरावाचे स्वभाववर्णन

बिठूर येथे बाजीराव आपल्या नातलगांसह मोठ्या आरामात व सुखात राहत असे. बरोबर विश्वासातले सरदार व सेवक होते. येथील वास्तव्यात त्याची नैसर्गिक धार्मिक वृत्ती जागृत होऊन अनेक धर्मकृत्ये त्याने केली. अशी धार्मिक वृत्ती पेशवे कुटुंबात पूर्वोपासूनच चालत आलेली होती. ब्राह्मण आणि पंडित विद्वानांच्या सहाय्याने त्याने फार मोठ्या प्रमाणात व्रतवैकल्ये आचरली. त्याने वाराणसी, प्रयाग आणि गयेच्या यात्रा केल्या.

पुण्यास पेशव्यांच्या गादीवर असताना पूर्वजांप्रमाणेच तो विद्वानांचा परामर्श घेत असे. “भारतातील सर्व भागांतून विद्वान ब्राह्मण पुण्याकडे आकर्षित होत. त्यांना दक्षिणा देण्यासाठी बाजीराव ४ लक्ष रुपये खर्चीत असे. या दानप्रवृत्तीमुळे पुणे हे विद्येचे मोठे केंद्र बनले; ती कीर्ती आजतागायतही चालू आहे.”

बिठूरला आल्यानंतरही ही दानप्रवृत्ती कायम राहिल्यामुळे बिठूर येथेही अनेक विद्वान आणि वैदिक ब्राह्मण जमत व त्यांच्या मदतीने अनेक धार्मिक विधी केले जात. यामुळे बिठूर गावाला क्षेत्रस्थानाचे महत्त्व प्राप्त झाले; पेशव्यांचे वसतिस्थान असल्यामुळे सर्व देशभर या गावची प्रसिद्धी झाली.

बाजीराव स्वतः फार विद्वान असून त्याची वाणी अस्खलित आणि आकर्षक असे. याशिवाय महाराष्ट्रातील ब्राह्मणात उत्कर्षाने असलेले गुण आणि विद्या त्याचे ठिकाणी पूर्णपणे असल्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व आणि संस्कृती डोळ्यात भरण्यासारखी असे.

बाजीरावाचे अंगी धैर्य व धडाडी हे गुण गुण नसले तरी त्याचा चेहरा रुबाबदार आणि व्यक्तिमत्त्व दुसऱ्यावर छाप पाडणारे होते. हा धैर्याचा अभाव हेच त्याच्या नाशाचे मूळ कारण होते. त्यामुळे ऐनवेळी निश्चित धोरण ठरवून पाय रोवून उभे राहण्याऐवजी आपली कर्मभूमी सोडून तो निघून गेला याचे आप्तस्वकीयांना व अनुयायांना फार आश्चर्य वाटले. हा दोष त्याचे अंगी नसता तर त्याच्यावर आलेला प्रसंग येता ना. इतर सर्व विषयात चिकाटी हाच त्याचा मोठा गुण होता. एलफिन्स्टन म्हणतो “बाजीरावामध्ये जरा अधिक धैर्य असते तर तो महत्त्वाकांक्षी, दुसऱ्याच्या आहारी न जाणारा,

चिकाटीचा आणि दमदार असा पुरुष झाला असता. ” त्याच्या चिकाटीबद्दल मागील प्रकरणात वर्णन आलेच आहे. अनेक हालअपेष्टा सोशीत जागोजाग भटकावे लागले तरी शरणागती टाळण्याचा त्याने फार चिकाटीने प्रयत्न केला.

‘क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो
न वंचनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः

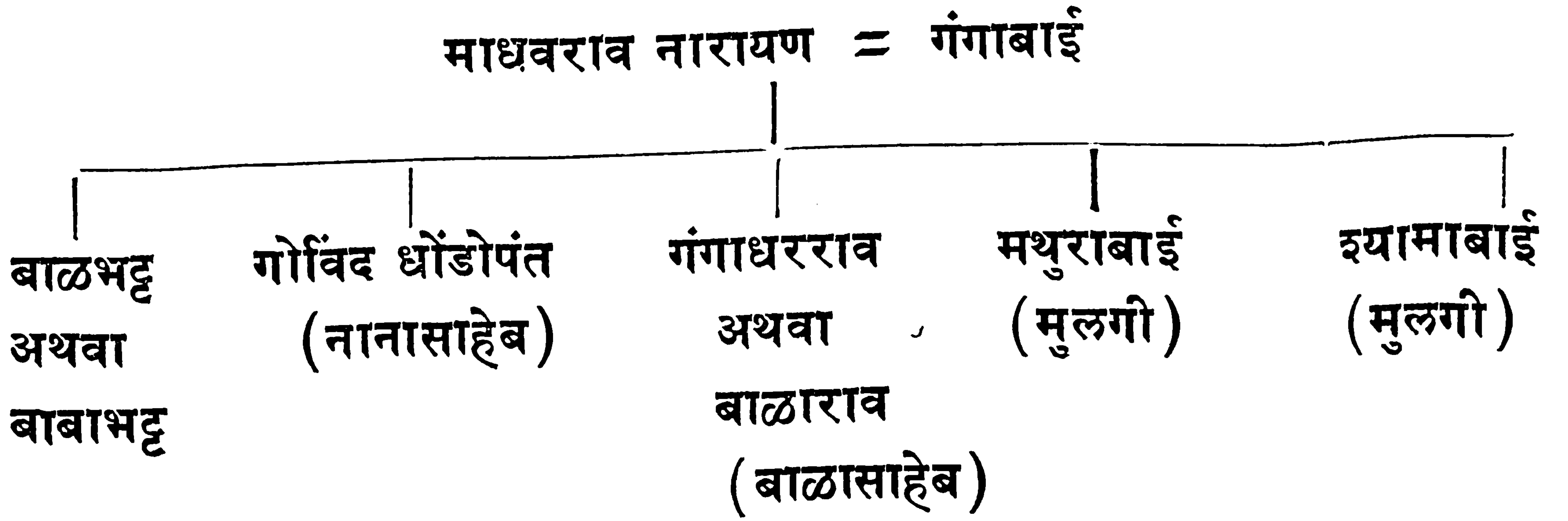

प्रकरण नववे

नानासाहेबांचे कुल आणि बालपण

- (१) जन्म आणि दत्तविधान
- (२) लहानपणी मिळालेले शिक्षण आणि स्वभाव व स्वरूप
विद्याभ्यास आणि स्वभाव
अतिथीधर्माबद्दलचे आकर्षण, इतर छंद.
- (३) हे चित्र व ते चित्र.

(१) जन्म आणि दत्तविधान

नानासाहेबांचे पूर्ण नाव ' नानागोविंद धोंडोपंत ' असे होते. दक्षिणेतील महाराष्ट्रीय कुटुंबांत त्यांचा जन्म झाला असून ' नाना ' ह्या लाडक्या नावाने त्याला हाक मारीत. बाजीरावाला नानासाहेबांबद्दल विशेष जिव्हाळा वाटे म्हणून त्याला त्याने दत्तक घेतले होते. त्या दत्तकसमारंभानंतरच त्यांना ' नानासाहेब ' या नावाने ओळखू लागले व हेच नाव पुढे इतिहासात अजरामर झाले.

महाराष्ट्रातील नसरापूर तालुक्यातील वेणू या गावी नानासाहेबांचा जन्म झाला. हे गाव माथेरान डोंगराच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. त्यांच्या

जन्माचे वर्ष नक्की सांगता येत नसले तरी १८२२, १८२३ अथवा १८२४ यापैकी ते एक असावे. वायव्यसरकारच्या दप्तरात १८५८ साली त्यांचे वय ३६ वर्षांचे होते असा दाखला आहे; त्यावरून त्यांचा जन्म १८२२ मधील असावा. याशिवाय असाही पुरावा आढळतो की दत्तविधानाच्या वेळी त्यांचे वय ३ वर्षे होते. दत्तविधान १८२७ मध्ये झाले म्हणून जन्मवर्ष १८२४ असावे असे वाटते. वर दिलेल्या वंशावळीवरून पाच भावंडांपैकी नानासाहेब दुसरे होते. एकूण तीन भाऊ व दोन बहिणी असे हे कुटुंब होते.

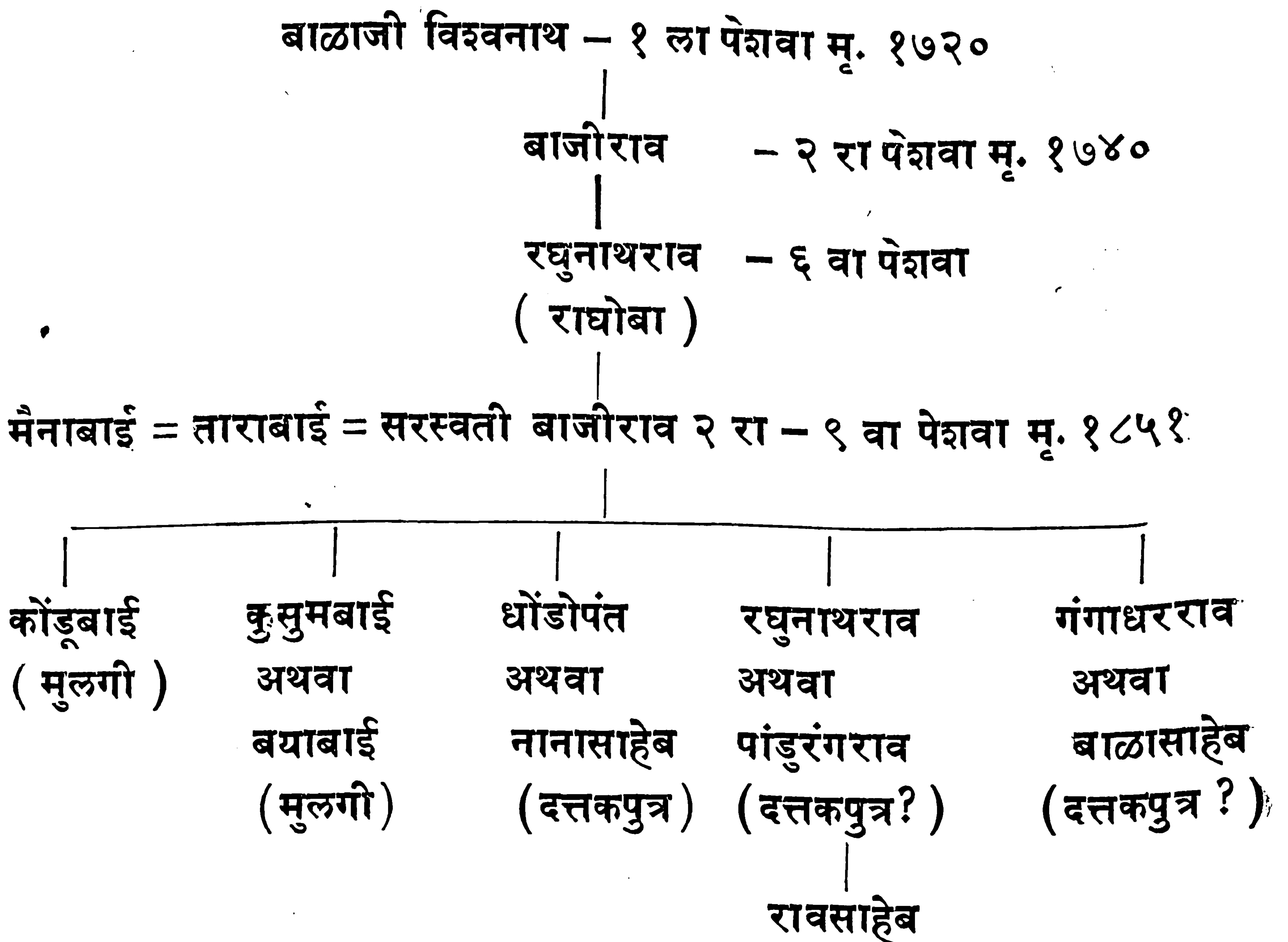
दुसरे बाजीराव आणि नानासाहेबांचे वडील माधव नारायण हे समगोत्री होते. १८१८ मध्ये राज्य नष्ट झाल्यावर बाजीराव बिठूरला गेले व तेथे ईस्टइंडिया कंपनीच्या तनख्यावर राहू लागले. पेशवाई बुडाल्यानंतर नानासाहेबांच्या कुटुंबाला दुर्भिक्ष आले म्हणून ते बिठूरला बाजीरावाच्या आश्रयाला गेले.

दत्तविधान

बाजीरावाला नानासाहेबांबद्दल फार प्रेम वाटे व त्याला स्वतःला मुलगा नसल्यामुळे त्याने त्यांना दत्तक घेतले. अशा रीतीने नानासाहेबांचा पेशवे घराण्यात प्रवेश झाला. नानासाहेबांचा धाकटा भाऊ बाळासाहेब यालाही बाजीरावाने दत्तक घेतले होते असा एक प्रवाद आहे परंतु हिंदु धर्मशास्त्राप्रमाणे औरस अथवा दत्तक पुत्र ह्यात असता दुसरा दत्तक घेणे शास्त्रविरुद्ध आहे त्यामुळे हा प्रवाद खरा वाटत नाही. एक मुलगा असला म्हणजे ते घराणे अबाधित राहू शकेल, हाच धर्मशास्त्रातील दत्तकप्रकरणाचा पाया आहे; तसेच कायद्याचे दृष्टीनेही दोन मुलगे दत्तक घेता येत नाहीत. प्रत्यक्ष काहीही असले तरी नानासाहेब हेच वडील असल्यामुळे बाजीरावांनी त्यालाच आपला वारस मानिले आणि आपली खासगी मालमत्ता त्यांनाच मिळावी असा त्यांचा मानस होता; शिवाय पेशवेपद व त्या पदामुळे येणाऱ्या विशेष हक्क व सवलती यावरही वडीलकीच्या नात्याने नानासाहेबांचाच हक्क होता.

दत्तविधानानंतर जनकघराण्याशी असलेला नानासाहेबांचा संबंध अर्थातच संपला. कायदेशीर दृष्टीने ते पेशव्यांच्या औरस मुलाइतकेच त्यांच्या मालमत्तेचा आणि धार्मिक कर्मांचा वारस बनले; त्यामुळे ते बाळाजी विश्वनाथाच्या म्हणजे पहिल्या पेशव्याच्या वंशात कायदेशीर रीतीने वारस बनले. त्याचा वंशवृक्ष आता असा बनला :-

नानासाहेबांचा वंशवृक्ष

(२) बालपण आणि स्वभाव

जरी जन्माने पेशव्यांच्या घराण्यातील नसला तरी नानासाहेबांचे बालपण मराठी साम्राज्याच्या माजी अधिपतीला शोभेल अशा परिस्थितीत गेले. बाजीरावाला मिळणारा आठ लक्ष रुपयांचा तनखा आणि शिवाय त्याने स्वतःबरोबर आणलेले द्रव्य व जडजवाहिर यांमुळे बाजीराव एकाद्या राजासारखाच राहू शकला. कित्येक नोकरचाकर आणि आश्रित त्याच्या पदरी असत. हत्ती, घोडे उंट, इतर जनावरे आणि काही शिबंदीही त्याने बाळगिली होती. या सर्व वैभवाचा वारस या नात्याने व त्या काळाच्या रीतिरिवाजाप्रमाणे त्यानी लहानपणीच या सर्व गोष्टींचा मनसोक्त उपयोग करून घेतला. सर्वांचे लक्ष नानासाहेबांवर असे.

लहानपणाच्या खेळगड्यांत मनूबाई नावाची एक विशेष मनात भरण्यासारखी मुलगी होती. हीच पुढे झाशीची राणी म्हणून प्रख्यात झाली. हिलाही बाजीरावाने दत्तक घेतले होते असे म्हणतात परंतु ते खरे दिसत नाही. कारण वैदिक परंपरेप्रमाणे आणि शास्त्राप्रमाणे पुत्रच दत्तक असतो, दत्तक मुलगी असू शकतच नाही. याचे कारण उघडच आहे. पुत्र हा घराणे

चालविण्यासाठी अत्यंत जरूर असतो तसे मुलीच्या बाबतीत असत नाही; कारण ती विवाहानंतर परघराण्यात जाते व ते घराणेच पुढे चालविण्यास सहायभूत होते. याशिवाय दुसरेही एक कारण आहे ते म्हणजे मुलगाच आपल्या वडिलांचे व पितरांचे पिंडदान व श्राद्ध करण्याचा अधिकारी मानलेला आहे. म्हणून धर्मदृष्टीने मुलीचे दत्तविधान निरूपयोगी असल्यामुळे शास्त्रविहित नाही.

यामुळे हिंदु कायदा व हिंदुधर्मशास्त्र या दोहोंनाही मुलीचे दत्तविधान संमत नाही. अर्थात् कोणालाही एकादी मुलगी आपली म्हणून मानण्याला व तिचे संगोपन करण्याला प्रत्यवाय नाही; परंतु त्यामुळे ती मुलगी कायदेशीर दृष्टीने त्याची मुलगी होणार नाही म्हणून अशा मुलीला अशा आपल्या पालनकर्त्याच्या मालमत्तेवर हक्क सांगता येणार नाही. मुलाला मात्र दत्तविधानानंतर लगेच औरस मुलाइतकेच सर्व अधिकार मिळतात. म्हणजेच औरस व दत्तक मुलगा असा काही भेदच शिल्लक रहात नाही. दत्तक पुत्र घेतल्यानंतर जरी औरसपुत्र जन्माला आला तरी थोरला भाऊ म्हणून त्यालाच सर्व अधिकार प्राप्त होतात. औरस पुत्र ह्यात असता दत्तकपुत्र घेता येत नाही.

नानासाहेबांच्या विवाहासंबंधी निश्चित माहिती मिळत नाही. त्या काळाच्या रूढीप्रमाणे आणि पेशव्यांच्या घराण्यातील पद्धतीप्रमाणे पाहिले तर महाराजा बाजीरावांच्या हयातीतच त्यांचे लग्न झाले असले पाहिजे. अझीमुल्लाच्या दैनंदिनीवरून असे दिसते की बंडापूर्वी काही वेळ नानासाहेबांचा विवाह सांगलीच्या राजांच्या चुलत बहीणीशी झाला तेव्हा फार मोठा समारंभ झाला. कदाचित् असे असेल की लहानपणी लग्न झाले ती पत्नी दिवंगत झाल्यामुळे हे दुसरे लग्न झाले असेल.

नानासाहेबांचे दिवाणखाने आरसे आणि बर्मिगहॅममधून आणलेल्या झुंबरांनी सुशोभित केलेले होते. याशिवाय सोन्याचांदीची पुष्कळ भांडी समारंभप्रसंगी व इतर वेळाही वापरण्यात असत. या शिवाय जडजवाहिर काश्मिरी गालिचे वगैरे पदार्थही त्यांचेजवळ होते.

नानासाहेबांच्या सेवेत शेकडो लोक असून त्यांना मासिक ४ रु. वेतन आणि कपडे मिळत. याशिवाय तलवारी, भाले, बंदुकाही त्यांना देण्यात येत. त्यांपैकी पुष्कळाना घोडेही दिलेले असत.

नानासाहेबांचे व्यक्तीरूप

त्यावेळच्या वायव्य प्रदेश सरकारने काढलेल्या पत्रकात नानासाहेब, गोरे ५ फूट ८ इंच उंच आणि स्थूल असे त्यांचे वर्णन असून ते धिप्पाड आहेत.

असे म्हटले आहे. त्यांचा चेहरा चपटा आणि गोल असून सरळ नाक, गोल व मोठे डोळे, सरळ दंतपंक्ती, काळाभोर केशकलाप, छातीवर केस असून दोन्ही कान टोचलेले होते. ब्रिटिश अम्मल पुनः स्थापित झाल्यानंतर ते नाहीसे झाले त्यावेळी त्यांच्या कानात महाराष्ट्रीय पद्धतीप्रमाणे सोन्याची कर्णभूषणे होती. या वर्णनात असेही म्हटले आहे की त्यांच्या चेहऱ्यावर मराठी वळण स्पष्ट दिसत असून एका पायावर भाल्याच्या जखमेची खूण आहे. नाहीसे झाल्यानंतर दाढी वाढविली असल्यामुळे मुसलमानासारखे दिसत असण्याचा संभव आहे. कान तुटलेला एक सेवक त्यांच्याबरोबर नेहमी असे.

अझिमुल्लाने आपल्या दैनंदिनीत म्हटले आहे की नानासाहेब अतिशय देखणे होते. अझिमुल्ला स्वतःही फार देखणा होता परंतु आपल्यापेक्षा नानासाहेब कितीतरी पटीने देखणे होते असे तो म्हणतो.

एका इंग्रज गृहस्थाने त्यांचे वर्णन लिहून ठेविले आहे. या गृहस्थाला नानासाहेबांना जवळून पहाण्याची संधी अनेक वेळा मिळालेली होती. त्याचे मते त्यावेळी त्यांचे वय २८ वर्षांचे असले तरी दिसावयाला ते ४० वर्षांचे दिसत. “त्यांचा चेहरा गोल असे, डोळे मोठे, तेजस्वी असून वाघाच्या डोळ्यांसारखे भेदक असत. एकाद्या स्पॅनिश मनुष्यासारखा त्यांचा रंग असे. भाषणात विनोदाची ज्ञाक असे.”

ब्रिटिशांनी कानपूर हस्तगत केल्यानंतर तेथे कलेक्टर म्हणून नेमण्यात आलेल्या शेरर याने नानासाहेबांबद्दल लिहिले आहे. शेरर याने स्वतः नानासाहेबांस पाहिले नव्हते परंतु अनेकांकडून त्याने त्यांचे वर्णन ऐकले होते. त्यांपैकी डॉ. जे. एन. ट्रेसिडर कानपूरचे सिव्हिल सर्जन, हे एक होते. हे नानासाहेबांना जरूर तो औषधोपचार करीत असत. या सर्व लोकांच्या वर्णनावरून शेररने म्हटले आहे की नानासाहेब बंडाच्या वेळी ३० ते ४० वर्षांचे असावे. नानासाहेब मध्यम उंचीचे, धिप्पाड बांध्याचे आणि वाढत्या स्थूल-यष्टीचे दिसत. एकदम पाहिले असता एकाद्या दुकानदारासारखेच दिसत. मात्र डोक्यावरील मराठेशाही पागोटे हे त्यांचे वैशिष्ट्य दर्शवी. हे पागोटेही काही विशिष्ट पद्धतीने बांधलेले नव्हते.

ट्रॅव्हेलानच्या मताप्रमाणे बंडाचे वेळी नानासाहेब ३६ वर्षांचे होते. त्यांचे अवयव रेखीव असून गोऱ्यावर्णामुळे त्यांचा चेहरा मोहक दिसे. मराठी पद्धतीप्रमाणे डोके व दाढी गुळगुळीत केलेली असे. शरीर स्थूल आणि वातुळ असे.

जॉन लॅंग हा बिठूर येथे नानासाहेबांचा पाहुणा म्हणून कित्येक दिवस राहिला होता. नानासाहेबांची चर्या व वागणूक यावरून लॅंग याने निष्कर्ष काढला होता की नानासाहेब फार हुषार किंवा मूर्ख नव्हते. माँब्रे टामसनने नानासाहेबांचे वर्णन “खूप लठ्ठ, वर्णाने गोरे, मध्यम उंचीचे आणि नाका-डोळ्याने छाप पाडणारे, सर्व मराठ्यांप्रमाणे डोके व दाढी गुळगुळीत केलेले” असे केले आहे.

विद्यार्जन आणि स्वभाव :

नानासाहेबांचा संस्कृत भाषेचा अभ्यास होता आणि त्यांना आर्य-संस्कृतीचा अभिमान असे. या शिवाय त्यांना पर्शियन आणि उर्दू भाषा चांगलीच अवगत होती. तरवार, बंदूक यांच्या वापरात त्यांचा हातखंडा होता आणि घोड्यावर उत्तम तऱ्हेने बसत.

त्यांचे इंग्रजीचे ज्ञान मात्र अपुरे होते तरीसुद्धा इंग्रज आणि इंग्रजीचे ज्ञान असलेल्या लोकांपेक्षा त्यांची अभिरुची आणि सौजन्य कोणत्याही तऱ्हेने कमी नव्हते.

सर्व अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांचे ते वर्गणीदार असून रोज सकाळी त्यांचे इंग्रजी शिक्षक मि. टॉड यांचेकडून ते ती वाचून घेत असत. (हा टॉड पूर्वी ईस्टइंडिया रेलरोड कंपनीत नोकरीस होता. ही कंपनी त्यावेळी आगगाडीच्या रस्त्यांचे काम करीत असे.) या एकाच गोष्टीवरून नानासाहेबांना इंग्रजी सरकारचे उद्योग, इंग्लंडचा इतिहास, कला आणि चालीरीती आणि ख्रिती धर्म याबद्दल किती कुतूहल होते हे लक्षात येईल.

अयोध्येचे राज्य खालसा करण्यात आले त्यावेळी नानासाहेबांनी असे मत प्रदर्शित केले होते की त्यामुळे आज ना उद्या पुनः युद्ध होईल. त्याकाळी उत्पन्न होणाऱ्या सर्व राजकीय प्रश्नांसंबंधी त्याची मते सुस्पष्ट असून ती ते उघडपणे बोलून दाखविण्यास कचरत नसत.

नानासाहेब चांगल्या दर्जाचे खेळाडू होते; बिलियर्डचा खेळ ते चांगलाच खेळत; विशेषतः शारीरिक स्थूलता येऊन टेबलावर वाकता येण्याची अडचण उत्पन्न होण्यापूर्वी ते हा खेळ फार चांगल्या प्रकारे खेळत आणि कानपूरच्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी बरोबरीच्या नात्याने खेळता आल्यामुळे त्यांचेशी त्यांचा दाट परिचय होई.

नानासाहेब, त्यांचे बंधू आणि पुतणे रावसाहेब हे चांगल्या प्रकारचे पोहणारे होते. असे म्हणतात की पावसाळ्यात नदीला पूर आला असता पुरात उडी टाकून ते सहज पलीकडल्या तीरापर्यंत जात.

नानासाहेब धर्मनिष्ठ आणि सनातनी वृत्तीचे होते. गंगेबद्दल त्यांना फार आदर वाटे. हात पाय धुतल्याशिवाय ते नदीत प्रवेश करीत नसत. अंग घासणे अथवा इतर तऱ्हेने गंगेचे पवित्र पाणी खराब करणे हे त्यांना मान्य नव्हते. अगदी अलगत अशी बुडी मारून ते स्नान करीत कारण यापेक्षा काही दांडगेपणा केला तर गंगेचे पावित्र्य कमी होईल असे ते मानीत. पोहताना सुद्धा हाच नियम पाळीत. गंगेबद्दलच्या या भावनेमुळे त्यांचेबद्दल अनेक प्रवाद ऐकू येतात. प्रस्तुत लेखकाला एका वृद्ध स्त्रीने सांगितलेली हकीकत अशाच प्रवादांपैकी आहे. ती म्हणाली की त्यांच्या या भावनेमुळे गंगामाता अत्यंत प्रसन्न होऊन तिने त्यांना पायात जोडा घालून सुद्धा पाण्यावरून चालत पलीकडे जाण्याची सवलत दिली होती. अर्थात्च ही गोष्ट भौतिकशास्त्रदृष्ट्या अशक्य आहे परंतु या प्रवादावरून नानासाहेबांच्या गंगेच्या पावित्र्याबद्दल भावना दिसून येतात.

नानासाहेब शांत, दिखाऊ डामडौलाची आवड नसलेले आणि कोणतीही गोष्ट अतिरेकी न करण्याच्या स्वभावाचे होते. वागणुकीत साधेपणा असला तरी नीटनेटका पोषाक आणि जड-जवाहिर वापरण्याची त्यांना हौस असे. दरबारात किनखापी अंगरखा आणि जडजवाहिरे, आणि रत्नजडित शिरपेच वापरीत. त्या रत्नांचे इंग्रजांना मोठे आकर्षण वाटे.

सनातनी वृत्तीचे असले तरी नानासाहेब धर्मांध नव्हते. एकदा तर एका इंग्रज पलटणीबरोबर कानपूरच्या चर्चमध्ये रविवारी उत्तम श्रृंगारलेल्या घोड्याच्या फैटणीतून ते गेले होते असा दाखला आहे.

अजीमुल्लाने आपल्या दैनंदिनीत म्हटले आहे की आपल्यापेक्षा वडील असलेल्या प्रत्येक स्त्रीला ते माता मानीत व समवयस्क स्त्रीला बहीण मानीत. तसेच वडील पुरुषमंडळींना वडिलांप्रमाणे आणि समवयस्कांना भावांप्रमाणे मानीत. सर्वासंबंधी त्यांना प्रेम वाटे व सर्वांना त्यांचेसंबंधी आदरयुक्त प्रेमाची भावना असे.

दुसऱ्यांच्याबद्दल त्यांना किती सहानुभूती होती याचे एक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे. एकदा नानासाहेबांनी एका युरोपियन गृहस्थास कानपुराहून बोलविले होते व त्यासाठी त्यांनी आपली फैटण (गाडी) कानपुरास पाठविली होती. तो गृहस्थ आपल्या कुटुंबीयासह येत होता त्यात एक लहान मूलही होते. दुर्दैवाने बिठूरच्या वाटेवरच फैटणीत ते मूल मृत्यू पावले. नानासाहेबांच्या सनातनी समजुतीप्रमाणे फैटणीत मृत्यू झाल्यामुळे ती फैटण दूषित झाल्यामुळे

वापरता येणे शक्य नव्हते. एकदा त्यांना असे वाटले की ती फैटण कोणास तरी दान द्यावी परंतु लगेच त्यांनी विचार केला की असे करण्यामुळे त्या युरोपियन गृहस्थाच्या भावना दुखावतील. त्यामुळे त्या वाहानाचे काय करावे हा विचार पडला. शेवटी ती फैटण जाळून टाकण्याचे ठरवून त्यासाठी फार मोठा आर्थिक तोटाही त्यांनी सोसला.

आदरातिथ्याबद्दलची आवड

कानपूरच्या इंग्रजांचे आदरातिथ्य करणे हे त्यांना फार आवडे व त्यासाठी बिठूरच्या वाड्यात इंग्रजी पद्धतीच्या मेजवान्या ते वारंवार देत. त्यासाठी चमचमीत जेवणानंतर नाच आणि संगीत यांचीही व्यवस्था केली जाई; त्यासाठी पुष्कळच खटपट करावी लागे. अशा प्रसंगी ते स्वतः किनखापी पोषाक करून काश्मीरी शाल आणि मोती आणि इतर रत्नखचित शिरोभूषण वापरीत. शिवाय बाजीरावांची जुनी तीन लक्ष रुपयांची तरवारही ते वापरीत. ही तरवार १९५७ पर्यंत गुप्ता शस्त्रालयाचे मालक श्री देवी दयाळु गुप्ता यांच्याजवळ होती. त्या वर्षाच्या १ जुलै रोजी ती तरवार भारताच्या राष्ट्राध्यक्षांना अर्पण करण्यात आली. सध्या ती नव्या दिल्लीच्या राष्ट्रीय संग्रहालयात ठेविलेली आहे.

कानपुराच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांना पालट करावासा वाटला की ते नेहमी बिठूरला येत व तेथे त्यांचे चांगले आदरातिथ्य होई. कित्येक लोक सपत्नीकही येत. परत जाताना नानासाहेब त्यांना काहीतरी नजर करीत. यामुळे कानपूरच्या ब्रिटिश लोकात ते फार लोकप्रिय होते. कित्येकांवर त्यांचे अनेक कारणांनी उपकारच झाले होते. सर्वांनी त्यांच्या सुस्वभावाची आणि आदरातिथ्याची प्रशंसाच केलेली आहे.

“आपल्या देशबांधवांशी त्यांची वागणूक व त्यांचा आपलेपणा याला तोड नाही. अधिकारीमंडळी त्यांची मैत्री आणि प्रामाणिकपणा यावर पूर्ण विश्वास ठेवीत. साधा शिपाई तर त्यांना फारच मानीत असे. कोणताही साहेब भेटला की त्याच्याशी सुखसंवाद केल्याशिवाय ते रहात नसत. शिकार आणि जडजवाहीर ही पुरुष पाहुण्यांसाठी आणि भोजने आणि उंची कपडे स्त्रियांसाठी नेहमीच तयार असत. एकाद्या दुय्यम अधिकाऱ्याच्या स्त्रीला हवापालट करण्याची इच्छा झाली तर नानासाहेब आपली गाडी पाठवून त्यांना आणवीत आणि बिठूर वाड्यातील इंग्रजाकरिता राखून ठेवलेला भाग त्यांच्या दिमतीस देत. कोर्टकचेरीच्या कामातून विरंगुळा

मिळावा अशी कोणा मुलकी अधिकाऱ्याने इच्छा प्रदर्शित केल्याबरोबर राजा नानासाहेब आपला हत्ती पाठवून अयोध्येच्या जंगलांत त्याच्या शिकारीची सोय करून देत." (ट्रेव्हलान)

जरी इंग्रजांचे आदरातिथ्य करण्यात नानासाहेब विशेष लक्ष घालीत तरी त्यांना स्वतःला अशी आमंत्रणे कानपूरच्या इंग्रजाकडून आली तरी ती ते टाळीत. बाजीरावाला त्याच्या हयातीत देण्यात येई तशी तोफांची सलामी सरकारने बंद केल्यामुळे ते ही निमंत्रणे स्वीकारीत नसत असे म्हणतात, शिवाय त्यांची सनातनी वृत्ती आणि पेशवे घराण्यांच्या चालीरीती यामुळेही ते निमंत्रणे नाकारीत असावे.

इतर छंद

शिकारखाना बाळगणे हा नानासाहेबांचा आवडता छंद होता. त्यांची हरणे, काळवीट, उंट आणि वाघ पाहण्यासाठी दूरच्या प्रदेशातूनही लोक येत.

त्यांच्या आवडत्या प्राण्यांमध्ये एक वांडारू माकड (सिंहासारखी शेपटी असलेले) होते. हे माकड ब्रिटिशांनी बिठूर परत घेतल्यावर त्यांच्या हाती पडले. त्यावेळी काही दिवस ते कानपुरास ठेवल्यानंतर लंडन येथील प्राणि-संग्रहालयात पाठविण्यात आले. पुढे काही दिवसांनी मि. शेरर हे लंडन येथे गेले असताना त्यांना ते सुस्थितीत आढळले.

आणखी एक प्राणी बिठूर येथे ब्रिटिशांच्या हाती पडला तो म्हणजे लहानशा सशाइतकी मोठी खार. ही खार, फार मौल्यवान आणि देखणी होती. मि. शेरर यांचेजवळ कानपूर येथे काही काळ ती होती. ती पुढे काही काळाने मेली; कारण तिला योग्य प्रकारचे अन्नपाणी देण्याची शेररना माहिती नव्हती अथवा एकूण अस्वस्थता हेही तिच्या मरणाचे कारण असू शकेल.

नानासाहेबांचा आणखी एक छंद म्हणजे हरतऱ्हेची शस्त्रास्त्रे जमविणे. उत्तम पाणी असलेल्या विविध तलवारी त्यांच्या संग्रही होत्या. तसेच लांब पल्ल्याच्या बंदुका आणि लहानमोठ्या आकाराच्या तोफाही त्यांचेजवळ होत्या. या संग्रहाचा नानासाहेबांना रास्त अभिमान वाटे. ट्रेव्हलान म्हणतो की सर्व देशांतील आणि विविध कालखंडांतील अनेक तऱ्हेची दुर्मिळ शस्त्रास्त्रेही त्या शस्त्रागारात होती.

नानासाहेबांजवळ कित्येक उमदे घोडे, हत्ती आणि उंट असत. बाजीरावाच्या काळापासून ही जनावरे बाळगण्यात आलेली होती. नानासाहेबांना घोडे

विशेष आवडत. घोड्यावर बसण्यात नानासाहेबाइतका पटाईत क्वचितच असेल असे म्हणत. त्यांच्या पागेत उत्तम पैदाशीचे अनेक घोडे असत. याशिवाय त्यांच्या प्राणिसंग्रहालयात बाजीरावाच्या वेळेपासून असलेले कुत्रे, कबूतरे, घारी, मोर आणि वानरे असत. बिठूरच्या पाडावानंतर एक इंग्रज शिपायाने तेथील दोन उत्तम इंग्लिश बुलडॉग ताब्यात घेतले. त्यांची किंमत कलकत्याच्या बाजारात ५०० रुपयापर्यंत सहज आली असती. त्या काळाचे मानाने ही किंमत पुष्कळच मानली जाई.

(३) हे चित्र आणि ते चित्र

अयोध्या प्रसादाचे चित्र.

नानासाहेब प्रत्यक्ष कसे दिसत यासंबंधी बराच घोटाळा आहे. कारण म्हणजे १८५७ च्या जुलैमध्ये कानपूरचा पाडाव झाल्यानंतर 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूज' या पत्रात प्रसिद्ध झालेले त्यांचे चित्र हे खरोखर नानासाहेबांचे नव्हतेच. अयोध्याप्रसाद अथवा ज्योतिप्रसाद या नावाच्या श्रीमंत ठेकेदाराचे हे चित्र होते. त्या पत्राने हे चित्र नानासाहेबांचे म्हणून प्रसिद्ध केले. त्यामध्ये एक मोठी कुतुहलजनक घटना आहे.

बंडाचे वेळी नानासाहेबांचे नाव सर्वतोमुखी होते म्हणून त्यांचे चित्र मिळवून प्रसिद्ध करण्याची धडपड सर्व वृत्तपत्रांची चालू होती. परंतु त्यावेळी लंडन येथे नानासाहेबांचे चित्र उपलब्ध नव्हते. 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूज' या पत्राच्या संपादकाने या कामी सारखी खटपट चालू ठेविली होती. व त्या साठी त्यावेळी लंडनमध्ये असलेल्या भारतीयांच्याकडे चित्र मिळविण्यासाठी त्याने फार परिश्रम केले. त्यावेळी प्रख्यात बॅरिस्टर जॉन लॅंग यांच्याजवळ असलेल्या अयोध्याप्रसादाचे चित्र त्याचे नजरेस पडले, विशेष खटपट करून हे चित्र त्याने लॅंग-कडून मिळविले. हे नानासाहेबांचे नाही हे पक्के माहीत असूनही आपल्या पत्राची लोकप्रियता वाढविण्यासाठी त्याने हे प्रसिद्ध केले आणि इंग्रज लोकांना नानासाहेब कसे दिसतात याची माहिती देऊन इतर पत्रांच्यापुढे आघाडी मारली. त्यावेळी इंग्लंडमध्ये अथवा हिंदुस्थानातही त्या चित्राबद्दल कोणासही संशय आला नाही. परंतु १८८३ मध्ये विल्यम फोर्ब्स-मिचेल याने आपल्या 'बंडातल्या आठवणी' हे पुस्तक प्रसिद्ध करून त्यात वस्तुस्थितीचे वर्णन केले.

अयोध्याप्रसाद हा मीरतचा मोठा पेढीवाला आणि सरकारी ठेकेदार होता. बंडाच्या आधी कित्येक वर्षे त्याचा कंपनीशी वाद उत्पन्न झाला होता.

दुसऱ्या शीख युद्धाचे वेळी त्याने पुरविलेल्या मालाच्या किंमतीबद्दल वांधा उत्पन्न झाला होता.. अयोध्याप्रसादाने सरकारी खात्यापेक्षा ३॥ लक्ष रुपये जास्त असे कंपनीकडून येणे दाखविले होते. सरकारी खात्याला हिशेब मान्य नव्हता इतकेच नव्हे तर सरकारला फसविण्यासाठी खोटे हिशेब ठेवल्याबद्दल त्याच्यावर फौजदारी खटला भरला होता; त्या खटल्यासाठी गव्हर्नर जनरलने खास न्यायालयाची नेमणूक केली होती; सरकारी मुख्य वकीलाकडे सरकारी बाजू मांडण्याचे काम दिले होते. या न्यायालयापुढे १८५१-५२ मध्ये या खटल्याचे काम चालले. अयोध्याप्रसाद फार श्रीमंत असल्यामुळे त्याने आपली बाजू मांडण्यासाठी बॅ. लॅंग याला नेमिले होते. त्यासाठी इंग्लंडमध्ये आपली खास माणसे पाठवून लॅंग यांना वकीलपत्र दिले होते. लॅंग याने मोठ्या चतुराईने खटला लढविला आणि सकृदृशनी पुराव्यावरून जरी सरकारी बाजू खरी दिसत असली तरी सरकारी साक्षीदारांच्या उलट तपासणीमध्ये त्यांची बाजू किती लंगडी आहे हे न्यायालयापुढे सिद्ध केले. सरकारच्या बाजूने सरकारी पुरवठा खात्याचे प्रमुख व त्याचे सहायक यांच्या तपासणीत त्यांनी एकमेकांविरुद्ध विधाने केली. लॅंग याने मोठ्या हुषारीने दाखवून दिले की संकटकाळी सरकारला वहातूक व दाणागोटा पुरवठा करणाऱ्या ठेकेदारांविरुद्ध खटला करण्यात सरकारने फार अन्यायबुद्धी दर्शविली.

लॅंग याने केलेल्या तक्रारींचा इतका परिणाम झाला की खुद्द सरकारी वकीलच म्हणाला की अशा खटल्यात खोटी बाजू मांडल्याबद्दल मला लाज वाटते. त्याचा परिणाम म्हणून अयोध्याप्रसाद पूर्ण निर्दोषी सुटला इतकेच नव्हे तर त्याने मागितलेली सर्व रक्कम कोर्टाने त्याला देवविली. उत्तम खटला चालविल्याबद्दल अयोध्याप्रसादाने लॅंग याला ठरलेल्या फीशिवाय ३ लक्ष रुपये कृतज्ञता बुद्धीने दिले. लॅंगने मागितल्यावरून आपले स्वतःचे तैलचित्र उत्तम कलाकाराकडून काढवून घेऊन व त्याच्या चौकटीवर अनेक मौल्यवान रत्ने बसवून त्याला दिले. या चित्राची किंमत २५००० रुपये होती.

या उदारबुद्धीची आठवण म्हणून लॅंग हे चित्र नेहमी जवळ बाळगी. हेच चित्र लंडन येथे वृत्तपत्राच्या बातमीदाराने पाहिले आणि 'हेच चित्र मला पाहिजे होते' असे तो म्हणाला. त्याला वाटले की इंग्लंडमध्ये कोणा-लाही नानासाहेबांची माहिती नव्हती तेव्हा कोणाही रुबाबदार माणसाचे चित्र छापले असता लोक ते मानतील मग ते चित्र खुद्द नानासाहेबांचे असो की नसो. परंतु लॅंग याने ते चित्र देण्याचे नाकारले. त्याकाळी इंग्लंड-

नानासाहेबांच्या खऱ्या चित्राशी साम्य
असलेले हे चित्र काल्पीच्या श्री.पहूलाल खत्री
यांच्या संग्रही आहे.

नानासाहेब पेशवे यांचे चित्र. खऱ्या
चित्राशी याचे पुष्कळ साम्य आहे.
(तात्या टोपे यांचे पुतणे श्री. नारायणराव
टोपे यांच्या संग्रही असलेले)

नानासाहेब पेशवे

नानासाहेबांचे समजून 'लंडन टाइम्स' मध्ये त्या काळी प्रसिद्ध झालेले चित्र .
डोकीवरील शिरस्त्राणावरून हे चित्र नेपाळच्या जंगबहादूर राणा
यांचे असावे असे वाटते.

स्वा. सावरकरांच्या पुस्तकात नानासाहेब पेशवे (बंडवाले)
यांचे समजून छापलेले चित्र

हे चित्र एका मराठी वृत्तपत्रात
छापले गेले आणि टाईम्स इंडिया
पत्राने तेच छापले. हे चित्र खरे
नसावे.

शिंदेशाही पगडी घातलेले
नानासाहेब पेशवे यांचे चित्र

वरीलप्रमाणेच शिंदेशाही पगडी
घातलेले डेली टेलीग्राफ (लंडन)
या पत्राने १८५७ मध्ये छापलेले
चित्र

नानासाहेबांचे एक चुकीचे चित्र

स्वा. सावरकर यांनी प्रसिद्ध केलेल्या
चित्राशी दाढीच्या बाबतीत साम्य
असलेले नानासाहेब पेशवे यांचे चित्र.

पुष्कळ वर्षे हेच चित्र नानासाहेबांचे असे
मानले जात होते.

अयोध्या प्रसाद याचे चित्र

शेपर्ड याने आपल्या पुस्तकात छापलेले
चित्र. शेपर्डची नानासाहेबांची प्रत्यक्ष
ओळख होती

नानासाहेब पेशव्यांचे खरे चित्र

बिठूर येथे उत्तरप्रदेश शासनाने
स्थापिलेला नानासाहेब पेशवे यांचा
अर्ध पुतळा.

नानासाहेबांचे समजून छापले गेलेले
एक चित्र.

मध्ये नानासाहेबांबद्दल लोकमत फार प्रक्षुब्ध होते तेव्हा आपल्या उपकार-
कृत्यांचे चित्र नानासाहेबांचे म्हणून प्रसिद्ध व्हावे हे लॅंगला रुचले नाही.
नानासाहेबांना त्यावेळी 'बंडातील प्रमुख मारेकरी' असे म्हणत. बातमीदाराने
लॅंगला आश्वासन दिले की चित्र इंग्लंडमध्येच प्रसिद्ध होईल. हिंदुस्थानात
जाण्याचा संभव नाही; मग अयोध्याप्रसादाच्या हाती पडणे तर अशक्यच
होय. लॅंगकडून ते चित्र मिळविण्यात बातमीदारास यश आले व त्याने ते
नानासाहेबांचे म्हणून प्रसिद्ध केले.

वर वर्णन केलेल्या परिस्थितीत अयोध्याप्रसादचे चित्रच नानासाहेबांचे
म्हणून इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूजमध्ये प्रसिद्ध झाले हे लक्षात येईल. त्या चित्रात
अयोध्याप्रसादाचे अंगावर मारवाडी पोषाक होता व ज्यानी ज्यानी हे चित्र
पाहिले त्यानी नानासाहेबांचे चित्र या पोषाकात कसे निघाले याबद्दल
आश्चर्य व्यक्त केले. शिवाय त्या चित्राचे नानासाहेबांशी बिलकुल साम्य
नव्हते. ज्यानी अयोध्याप्रसादाला पाहिले होते परंतु नानासाहेबांना पाहिलेही
नव्हते त्यानी मात्र नानासाहेब अयोध्याप्रसादासारखेच दिसत अशी ग्वाही
दिली. या चित्रामागील हे रहस्य आहे.

फोर्बस्-मिचेल याला ही हकीकत लॅंगकडूनच कळली परंतु त्यानी
रहस्यस्फोट न करण्याचे वचन लॅंगला दिले होते. पुढे अयोध्याप्रसाद व लॅंग
ह्या दोघांचा मृत्यू झाल्यानंतर ही गुपित गोष्ट प्रसिद्ध करण्यास हरकत
नाही असे जाणून त्याने आपल्या 'आठवणीत' ती प्रसिद्ध केली.

इतके असले तरी फोर्बस्-मिचेल याचे पुस्तक हिंदुस्थानात फारसे
उपलब्ध नसल्यामुळे वरील वस्तुस्थिती येथे कोणासही माहीत नव्हती.
त्यामुळे पुढे प्रसिद्ध झालेल्या अनेक पुस्तकात हेच चित्र नानासाहेबांचे म्हणून
प्रसिद्ध झाले. १८५९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'हिंदुस्थानातील बंडाचा इतिहास'
या पुस्तकात या चित्राखाली खालील मजकूर आहे.— "१८५० मध्ये अयोध्येच्या
राजाच्या पदरच्या बीची नावाच्या चित्रकाराने काढलेले नानासाहेबांचे
चित्र" हा शुद्ध फसवेगिरीचा प्रकार असून चित्राला अस्सल मानून त्याला
ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त करून देण्याचे बुद्धीने केला होता. मात्र त्याचा परिणाम
म्हणून सर्वांनीच ते चित्र नानासाहेबांचे असे मानले.

फोर्बस् मिचेल याच्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीनंतरही कित्येक ग्रंथात हेच
चित्र नानासाहेबांचे म्हणून छापले गेले. मिचेलचे पुस्तक हिंदुस्थानात उपलब्ध

नसल्यामुळे हा प्रकार घडला. श्री. सुंदरलाल यांच्या 'भारतमे अंग्रजी राज' या पुस्तकातही हेच चित्र छापले आहे.

१९५७ मध्ये बिठूर येथे जो नानासाहेबांचा पुतळा उ. प्र. सरकारकडून बसविण्यात आला तोही याच चित्राची प्रतिकृती होती. परंतु बिठूर आणि कानपूर येथील रहिवाश्यांनी सरकाराच्या नजरेस वस्तुस्थिती आणून दिल्यावर अयोध्याप्रसादचा पुतळा काढून त्या जागी नानासाहेबांची हुबेहुब व खरी प्रतिकृति असलेला पुतळा बसविण्यात आला.

इतर चित्रे

हिंदुस्थानातील विविध भागात वृत्तपत्रे व ग्रंथांतून अनेक चित्रे नानासाहेबांची म्हणून वेळोवेळी प्रसिद्ध करण्यात आली आहेत. त्यांचे फोटो काढून या पुस्तकात वाचकांच्या माहितीसाठी इतरत्र छापले आहेत.

नानासाहेबांची खरी अशी अनेक चित्रे अस्तित्वात आहेत. ती चित्रे नानासाहेबांचीच आहेत यात संशय नाही परंतु चित्रकाराला सर्वच साधली असतील असे नाही. अशा खऱ्या चित्रांपैकी एक या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर छापले आहे.

“ Our life is not the life of roses or of leaves
Else wherefore this deep strife,
this pain our soul conceives ? ”

प्रकरण १० वे

नानासाहेबांना उत्तराधिकार-प्राप्ती

- (१) बाजीरावानंतर वारसाबद्दलची व्यवस्था
ले. गव्हर्नर यांच्या कायम सूचना
बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर सरकाराने ठरविलेल्या गोष्टी
बाजीरावाच्या पत्न्यांशी वाद.

- (२) नानासाहेबांची निवेदने:-
तनखा बंद केल्याबद्दल
पदवी आणि शिक्याच्या अधिकाराबद्दल
तहाहयात जहागिरीबद्दल
न्यायालयाचा अधिकार न चालण्याबद्दल
दारुगोळा बंद करण्याबद्दल
दिवाण अझीमुल्ला.

पुरवणी

- (१) गव्हर्नर जनरल याजकडे तनखा व जहागीर
यांबद्दलचे निवेदन
(२) त्याच विषयाबद्दल संचालक मंडळाकडे केलेले
निवेदन.
(३) पदवी व शिक्का याबद्दल गव्हर्नर जनरलकडे
केलेले निवेदन.

- (१) बाजीरावानंतर वारसाबद्दलची व्यवस्था -
ले. गव्हर्नरांच्या कायम सूचना.

१८४० मध्ये बाजीरावाची प्रकृती बरीच बिघडली व तो फार दिवस
जगेल की नाही याबद्दल संशय उत्पन्न झाला होता. असा प्रसंग उत्पन्न झाला

तर बाजीरावाच्या मालमत्तेच्या सुरक्षितेसाठी व सार्वजनिक शांतता रक्षणासाठी. गव्हर्नर याने बाजीरावापाशी कमिशनर असलेल्या कर्नल मॅन्सन याला काही कायम सूचना देऊन ठेविल्या होत्या. १२ नोव्हेंबर १८४० रोजी वायव्य प्रदेश सरकाराने लिहिलेल्या पत्रात या सूचना आहेत. “बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वाड्यात जेथे जेथे मौल्यवान जडजवाहिर असलेल्या ठिकाणांना, तसेच त्याच्या इतर बहुमोल मालमत्तेला मोहोरबंद करून त्यांवर सक्त पहारा ठेवण्यात यावा,” अशी सूचना देण्यात आली होती.

त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी बाजीरावाने आपले मृत्युपत्र करून ठेविले. त्या मृत्युपत्रात बाजीरावाने आपली सर्व मालमत्ता आणि पदवी यांचे वारस म्हणून नानासाहेबांची नेमणूक केली होती. नानासाहेबांचे वय त्यावेळी २५ वर्षांचे असून बिठूरच्या कमिशनरांच्या अथवा कानपूरच्या मुलकी अधिकाऱ्यांनी हस्तक्षेप न करता सर्व मालमत्ता नानासाहेबांच्याच ताब्यात द्यावी अशी व्यवस्था मृत्युपत्रात केली होती. त्या मृत्युपत्रातील शब्दयोजना अशी होती :-

“हे मृत्युपत्र इंग्लंडची राणी, नामदार ईस्ट इंडिया कंपनी व इतर सर्व लोकांच्या माहितीसाठी लिहिण्यात येत आहे. माझा मोठा मुलगा धोंडोपंत नाना, माझा तिसरा आणि धाकटा मुलगा गंगाधरराव आणि माझा दुसरा मुलगा पांडुरंगराव यांचा मुलगा म्हणजे माझा नातू सदाशिवपंत हेच अनुक्रमे माझे मुलगे वा नातू आहेत. माझ्या पश्चात् माझा थोरला मुलगा धोंडोपंतनाना मुख्य प्रधान हाच पेशव्यांची गादी, राज्य, संपत्ती, देशमुखी इत्यादी वतनांचा आणि माझे द्रव्य आणि स्थावर व वैयक्तिक मालमत्तेचा वारस आहे. धोंडोपंतनाना व त्याचे वालीवारस यांनाच पेशवे हे पद वंशपरंपरा चालेल. त्याचा धाकटा भाऊ गंगाधरराव व पुतण्या व त्यांची मुलेबाळे यांचा भावाच्या नात्याने त्याने प्रतिपाळ करावा. तसेच सर्व नोकरचाकर आणि प्रजा यांचा त्याने सांभाळ करून त्यांना संरक्षण द्यावे. गंगाधरराव आणि पांडुरंगराव यांनी आणि इतर नोकर चाकर आणि प्रजाजनांनी धोंडोपंतनाना यांनाच मुख्य प्रधान मानून त्यांच्या आज्ञेत रहावे. मला यापुढे जर औरस पुत्र झाला तर त्यालाच पेशव्यांची गादी व मुख्य प्रधानपद मिळावे; त्यालाच माझे राज्य, संपत्ती, देशमुखी वगैरे वतने आणि इतर सर्व मालमत्ता मिळावी व ती त्याचे वंशांतच वंशपरंपरा चालत रहावी. तसेच त्याने आपले बंधू, आप्तवर्ग, नोकरचाकर यांचे पूर्ववत् चालवावे, हेच योग्य आहे. या माझ्या मुलाला धोंडोपंत नाना व इतर सर्वांनी पेशवा म्हणून मानून त्याचे आज्ञेत रहावे. हे

मृत्युपत्र मी राजीखुषीने आपल्या स्वतःच्या हस्ताक्षराने लिहिले आहे. तारीख ५ शुक्ल मित्ती मार्गशीर्ष शु॥ ५ पंचमी शके मजकूर म्हणजे तारीख ११ डिसेंबर १८३९. यापेक्षा अधिक काय लिहावे ! ”

या मृत्युपत्रामुळे मूळच्या व्यवस्थेत बदल होत असल्यामुळे कर्नल मॅन्सन याने सरकाराकडे पत्र लिहून बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर काय तजवीज करावी अशी विचारणा केली. त्याला असे कळविण्यात आले की बाजीरावाला कर्तासवरता वारस असल्यामुळे पूर्वी दिलेल्या सूचनांची जरूरी राहिली नाही. शिवाय त्याला असे सांगण्यात आले की “बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वारसाने सर्व मालमत्तेचा ताबा घ्यावा व त्याकरिता ले. क. मॅन्सन याने त्याला सर्व तऱ्हेची मदत करून जरूर तेथे त्याचेकडून त्याच्या आश्रितांची आणि कुटुंबांतील इतर शाखेतील व्यक्तींची योग्य ती सोय मृत्युपत्राप्रमाणे लावून द्यावी. ”

बाजीरावाच्या मृत्यूनंतरची सरकारी कार्यवाही

बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर लगेच कर्नल मॅन्सन याने बाजीराव बहादूर याच्या मृत्यूची बातमी ले. गव्हर्नर यांना कळवून पुढील सूचना मागितल्या. त्याला कळविण्यात आले की ‘बाजीरावाच्या सर्व मालमत्तेसंबंधी सविस्तर निवेदन करून त्यात त्याचेवर अवलंबून असलेल्यांची यादी आणि त्यासंबंधी काही अभिप्राय करणे असल्यास तो, असे सर्व व्यवस्थित निवेदन पाठवावे.’

मध्यंतरी मृतपेशव्यांचे कारभारी सुभेदार रामचंद्रपंत यांनी पेशव्यांच्या सद्यःस्थितीबद्दल, त्यांच्या आश्रितांबद्दल आणि कुटुंबीयाबद्दल एक निवेदन कर्नल मॅन्सन याजकडे पाठविले. हे निवेदन १० फेब्रुवारी १८५१ रोजी मॅन्सन याने सरकाराकडे पाठविले. त्यावर सरकारातून उत्तर आले की गव्हर्नर जनरलाकडे काही शिफारसी करण्यापूर्वी मॅन्सन यांजकडून मागविलेली पेशवे कुटुंबीयांची संख्या, दर्जा आणि परिस्थिती त्वरित आली पाहिजे. कर्नल मॅन्सन याला असेही सांगण्यात आले की पेशव्यांच्या आश्रितांनी सरकाराकडून काही सहायाची अपेक्षा करू नये. सर्वांनी शक्यतो लवकर बिठूर सोडून परत दक्षिणेकडे जावे. कर्नल मॅन्सन याने याकरिता त्यांची मने वळविण्याचा प्रयत्न करावा असेही त्याला सुचविण्यात आले. बाजीरावाची जहागीर आणि तनखा या संबंधी मॅन्सन याने नानासाहेबांस काहीही आश्वासन देऊ नये अथवा आपल्या दत्तक पित्याच्या खासगी मालमत्तेखेरीज इतर बाबतीवरील त्याने सांगितलेल्या हक्कासंबंधी मॅन्सन याने काहीही सांगण्यास बंदी करण्यात आली. मध्यंतरी

कर्नल मॅन्सन रजेवर गेला व त्याच्या जागी कानपूरचा कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट मोरलंड हा आला. मोरलंड याने बाजीरावाच्या सर्व मालमत्तेची विस्तृत यादी आणि त्याचेवर अवलंबून असणाऱ्यांची संपूर्ण यादी पाठविली. त्याबरोबरच नानासाहेबांचा तनख्याचा काही भाग तरी आपणाकडे चालू रहावा या अर्थाचा अर्जही पुढे पाठविला.

मोरलंडच्या या निवेदनात सांगण्यात आले आहे की, बाजीरावाचे काही आश्रित बिठूर सोडून पूर्वीच गेलेले आहेत, काहींनी नानासाहेबांकडे नोकरी धरली आहे आणि काही विशेषतः पंडित मंडळी लौकरच बिठूर सोडून जाणार आहेत. एकूण सुमारे ३० व्यक्ती राहिल्या; त्यांचा मासिक पगार २७०६ रुपये होता. याशिवाय आश्रितांच्या सुमारे २६ विधवा होत्या त्यांचा परामर्ष बाजीराव घेत असे.

बाजीरावाच्या कुटुंबीयासंबंधी त्याचे वारस नानासाहेबांखेरीज बाकीच्या मंडळींबद्दल त्या निवेदनात खालील माहिती दिली आहे:-

गंगाधरराव -- २ रा दत्तकपुत्र

पांडुरंगराव -- नातू

मैनाबाई -- थोरली गतधवा पत्नी

योगाबाई -- पहिली मुलगी

कुसुमाबाई -- दुसरी मुलगी

चिमूजी आप्पा -- नातू (चुलत)

या सर्वांची स्वतंत्र व्यवस्था होती. त्या व्यवस्थेचा सर्व खर्च नानासाहेबांवरच पडतो असे मोरलंड याने लिहिले.

पेशव्यांच्या मालमत्तेसंबंधी असे म्हटले होते की, त्यांनी १६ लक्ष रुपये कंपनीच्या कर्जरोख्यात गुंतविले असून त्यांचेपासून वार्षिक रुपये ८०,००० उत्पन्न येत असे. याशिवाय सोन्याचांदीची भांडी आणि जडजवाहिर सुमारे ११ लक्ष रुपयांचे आणि ३ लक्ष रुपये सोन्या-नाण्यांच्या स्वरूपांत होते. हे सोनेनाणे चालू कर्जाकरिता बहुतेक सर्व खर्ची पडले होते.

पेशव्यांचा तनखा

या प्रमाणे निवेदन करून मोरलंड याने अशी शिफारस केली होती की पेशव्यांच्या तनख्यापैकी काही भाग पुढे चालू ठेवावा व त्यातून पेशव्यांचे आश्रित आणि कुटुंबीयांची सोय करावी.

मोरलंड यांची शिफारस स्थानिक सरकारच्या ले. गव्हर्नरने गव्हर्नर जनरल यांचेकडे पाठविली परंतु ते करीत असताना त्याने मोरलंड यांची तनख्याबद्दलची शिफारस मात्र पसंत केली नाही. त्याचे म्हणणे असे की, “बाजीरावाला कित्येक वर्षे विपुल असा तनखा मिळत असताना त्याने आपल्या कुटुंबाकरिता वेळीच तरतूद करावयास पाहिजे होती.” त्याचे मागे त्याचे दत्तकपुत्रच राहिले होते; त्यांच्याकरिता सरकारने काही करावे असे ले. गव्हर्नराला वाटले नाही. त्याने पुढे असे म्हटले आहे की, मूळच्या निवेदनापेक्षा फार मोठी रक्कम बाजीरावाने शिल्लक टाकली असली पाहिजे. सोन्याचांदीच्या जिनसांची यादी ही संशयास्पद आहे कारण ती यादी सध्याच्या मालकाच्या (नानासाहेबांच्या) सांगण्यावर विश्वास ठेवूनच केली गेली आहे.

गव्हर्नर-जनरलचे मतही ले. गव्हर्नरच्या मताप्रमाणेच होते. त्याने “मोरलंडाच्या शिफारसी अयोग्य व अनवश्यक असून मोरलंड याने अशी शिफारस करण्याचे काहीही कारण नव्हते ” असे म्हटले आहे. बाजीरावाच्या कुटुंबाला काही वेतन द्यावे असा त्यांचा काहीही हक्क नाही आणि सार्वजनिक पैशातून त्यांची तरतूद करण्याची काही जरूर नाही असेही त्याने म्हटले आहे. गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड डलहौसी याने लिहिलेल्या वृत्तांतातील खालील विधाने यादृष्टीने लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत.

“ ३३ वर्षांच्या काळात बाजीरावाला २॥ कोटी पौंडाची रक्कम तनखा म्हणून मिळाली आहे. त्याला स्वतःला काही विशेष खर्च नव्हता, स्वतःचे मुलगे नव्हते आणि आपल्या कुटुंबासाठी त्याने २८ लक्ष रुपये ठेविले होते. मागे राहिलेल्या कुटुंबीयांचा सरकारी मदत मागण्याचा काहीही अधिकार नाही. तसेच दान म्हणूनही सरकाराने काही द्यावे अशी वस्तुस्थितीही नाही कारण त्यांना मिळालेली रक्कम त्यांचा योगक्षेम चालण्याकरिता पुरेशी आहे. ”

लॉर्ड डलहौसीचे हे मत कंपनीच्या संचालकांनी मान्य केले. त्यांनी भारतसरकारला १० मे १८५२ मध्ये लिहिले. “बाजीरावाच्या संबंधितांना सरकाराकडून काही मिळावे असा त्यांना अधिकार नाही, या गव्हर्नर-जनरल यांच्या मताशी आम्ही सहमत आहोत. बाजीरावाला ३३ वर्षे जो मोठा तनखा मिळत होता त्यातून आपल्या कुटुंबीयांच्या आणि आश्रितांच्या चरितार्थासाठी तरतूद करून ठेवणे सहज शक्य होते; शिवाय त्याचे मागे राहिलेली मालमत्ता त्याच्या योगक्षेमासाठी अगदी पुरेशी आहे.”

नानासाहेबांनी संचालकमंडळाला पाठविलेल्या दाद मागण्याचा अर्ज त्यांना पोचण्यापूर्वीच त्यांनी हे म्हटले आहे. हा अर्ज पोचल्यानंतर संचालक मंडळाने तो ताबडतोब नामंजूर केला आणि भारतसरकाराला कळविले की, “अर्जदाराला कळविण्यात यावे की बाजीरावाचा तनखा वंशपरंपरा देण्यात आलेला नव्हता, म्हणून त्याचा त्यावर काहीही हक्क नसून त्याचा अर्ज विचारात घेता येत नाही.”

बाजीरावाच्या स्त्रियांशी झालेला तंटो

बाजीरावाच्या विधवा स्त्रिया मैनाबाई आणि ताईबाई यांनी सरकारात तक्रार केली की नानासाहेब त्यांना कोणतीही मोकळीक देत नाहीत आणि त्रास व गैरसोय करतात. त्यांचे जडजवाहिर त्यांच्यापासून नानासाहेबांनी घेतले आणि आज्ञेचा भंग केल्यास गंभीर परिणाम होतील असा धाकही त्यांना घालण्यात आला होता. नानासाहेबांच्या आज्ञांचे पालन करण्याचा बाईंचा बिलकुल विचार नव्हता; उलट बाईंच्या मते नानासाहेबांना त्यांचे संबंधी काहीही अधिकार नव्हता. त्यांनी असे मागणे मागितले की दिवंगत पेशव्यांची मालमत्ता व नानासाहेबांवर स्वामित्व त्यांचेच असावे. या त्यांच्या तक्रारींची चौकशी करण्यात आली असता त्यात काही तथ्य नसल्याचे आढळून आले; शिवाय असेही दिसले की कोणा दुही उत्पन्न करणाऱ्याच्या चिथावणीवरूनच नानासाहेब बाजीरावाचे वारसच नाहीत आणि त्यांचा अधिकार आम्ही मानणार नाही असे त्यांनी ठरविले होते. चौकशीत असे दिसून आले की बाईंच्या असमाधानी वृत्तीमुळे काही गैरप्रकार होऊ नयेत म्हणून वाड्यात नानासाहेबांनी योग्य ती खबरदारी घेतली होती.

बाईंच्या अर्जाचा निकाल म्हणून त्यांना कळविण्यात आले की सरकाराने नानासाहेबांना कायदेशीर वारस आणि दत्तकपुत्र अशी मान्यता दिली असून बाईंनीही कुटुंबप्रमुख या नात्याने त्यांचा अधिकार मानला पाहिजे. याशिवाय त्यांना सरकाराने कळविले की त्यांच्या अर्जातील तक्रारींची चौकशी केल्यानंतर सरकाराला असे आढळले की त्यांच्या सध्याच्या परिस्थितीमध्ये जेवढे स्वातंत्र्य त्यांना असणे इष्ट आहे तेवढे सर्व त्यांना मिळत असून त्यांच्या यासंबंधीच्या तक्रारी व्यर्थ आहेत. नानासाहेबांच्या योग्य अशा इच्छा त्यांनी मानल्या तर त्यांना सर्व सवलती मिळू शकतील.

या वेळी बिठूर येथील पेशव्यांजवळचे कमीशनर मि. ग्रीथेड यांच्या मताशी ले. गव्हर्नर संपूर्णपणे सहमत होते. ते मत म्हणजे बाईंनी नानासाहेबांशी

मिळते घेऊन सुखासभाधानाने रहावे. हे ले. गव्हर्नरांचे मत बाईना कळविण्या-बद्दलही कमिशनराना सांगण्यात आले. ले. गव्हर्नरांना पाठविलेल्या निवेदनात मि. ग्रीथेड यांनी म्हटले होते 'दिवंगत पेशव्यांच्या मृत्युपत्रान्वये त्यांच्या वारसावर (नानासाहेबांनंतर) त्यांना अवलंबून ठेविले असल्यामुळे नानासाहेबांच्या अधिपत्याखाली राहण्यातच त्यांना सुख व समाधान मिळणार आहे.' या ग्रीथेडच्या अभिप्रायावरच ले. गव्हर्नर यांनी वरीलप्रमाणे निकाल दिला.

ग्रीथेड यांनी सरकारास असे कळविले की सद्यःपरिस्थितीत त्यांची स्वतःची कमिशनर म्हणून झालेली नेमणूक रद्द करून त्या हुद्याचे शिक्के परत घेण्यात यावेत. असे झाले म्हणजे बाईनाही पटेल की त्यांच्या काही तक्रारी असतील तर त्या नेहमींच्या न्यायालयापुढेच त्यांना मांडाव्या लागतील व त्यासाठी त्यांना काही विशेष दर्जा आहे ही त्यांची कल्पना नाहीशी होईल. ग्रीथेड यांचे हे म्हणणेही सरकाराने मान्य करून 'कमिशनर' हे पद रद्द केल्याबद्दलच्या आज्ञा जारी केल्या आणि त्यानंतरच्या काळात कानपूरचे कलेक्टर आणि मॅजिस्ट्रेट यांच्या मार्फत पेशव्यांचे सर्व व्यवहार त्या अधिकाऱ्यामार्फत चालावेत. ले. गव्हर्नर यांनी मि. ग्रीथेड यांना लिहिले की "आणखी काही काळ तुम्ही आजपर्यंत पेशवे घराण्याशी जे मित्रत्वाचे संबंध ठेविले ते तसेच चालू ठेवावे. त्यांच्या विश्वासातील सल्लागार या नात्याने तुमचे व तुमच्या जागेवरील पूर्वीच्या अधिकाऱ्यांनी जशी या पूर्वी वेळोवेळी सल्लामसलत दिली तशीच पुढेही देत जावी. त्यांच्या अडीअडचणीचे वेळी त्यांच्यावर योग्य ते वजन आणून त्यांच्या अवघड परिस्थितीत त्यांना मदत करावी." ले. गव्हर्नर यांनी या बाबतीत मोठे सहानुभूतीचे धोरण ठेविले होते. त्यांनी ग्रीथेडला कळविले की जरी यापुढील काळात काही वाद उत्पन्न झाला तर साधारण न्यायालयाकडेच दाद मागावी लागेल तरीही ग्रीथेड यांनी आपले वजन खर्च करून पेशवे कुटुंबातील वाद समजुतीने व सामोपचारानेच मिटवावे. ग्रीथेड यांच्या वर्तणुकीचा पेशवेकुटुंबीयांवर योग्य तो दाब पडून "या हतभागी कुटुंबाचे शक्य तितके बरे व्हावे; त्यांच्या परिस्थितीमध्ये त्यांच्याशी सहानुभूतीने आणि मानाने वागविण्यात यावे."

बाजीरावाच्या कुटुंबीयांचे स्थिरस्थावर होईपर्यंत तात्पुरते कमिशनर म्हणून कानपूरच्या कलेक्टरांची नेमणूक करण्यात आली परंतु कायम कमिशनर बिठूर येथे ठेवण्याची काही जरूरी राहिली नाही असे ठरविण्यात येऊन त्यांच्या हाताखाली असलेल्या सेवकवर्गाला खुषबक्षिसी देऊन निवृत्त करण्यात

आले अथवा कानपूरच्या कलेक्टर कार्यालयात समाविष्ट करून घेण्यात आले. बाजीरावाच्या दोन अज्ञान मुलींचे आज्ञे आणि त्या दोघी विधवांचे वडील बळवंतराव आठवले यांनी नानासाहेबांविरुद्ध काही मागणे मागितले; त्या कामीही बाईचाच हात असावा. बळवंतराव आठवले यांनी सरकाराकडे अर्ज करून असे मांडले की औरसपुत्र नसल्यामुळे बाजीरावाचा सर्व वारसाहक्क या दोन मुलींचाच आहे असे हिंदुकायद्यान्वये ठरते; दत्तपुत्र असल्यामुळे नानासाहेबांना बाजीरावाचा वारस होता येणार नाही. हा अर्ज सरकाराने फेटाळून लावला आणि आठवले यांना कळविले की प्रत्यक्ष आणि कायदेशीरपणेही नानासाहेब हेच बाजीरावाचे वारस आहेत.

बाजीरावाचा भाऊ चिमणाजी आप्पा याचा नातू चिमणाजी थत्ते याच्यातर्फेही एक दावा दाखल करण्यात आला यामागेही बाईचीच चिथावणी असावी. हा दावा मालमत्तेचा अर्धा हिस्सा मागण्यासाठी करण्यात आला होता. हा दावाही फेटाळण्यात आला.

(२) नानासाहेबाची निवेदने

तनखाबंदी संबंधी

हिंदुस्थानसरकाराचा उद्देश असा होता की, बाजीरावाच्या पश्चात् त्याला मिळणारा तनखा बंद व्हावा. बाजीरावाच्या हयातीतच सरकाराने त्याला हे स्पष्टपणे कळविले होते. त्याच्या वाली-वारसाना त्या तनखाचा काही हिस्सा मिळणार नाही. हेच धोरण बाजीरावाचा भाऊ चिमणाजी आप्पा वाराणसी येथे सन १८३० मध्ये मृत्यू पावला तेव्हा अमलात आणलेले होते. चिमणाजीच्या विधवेला अथवा मुलीला त्याच्या तनख्यापैकी काही भाग पुढे चालविण्यात आला नाही. या दृष्टीने बाजीरावाच्या पश्चात त्याचा तनखा बंद करण्यात आला यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नव्हते. असे असले तरी नानासाहेबांचा ब्रिटिशांच्या उदारबुद्धीवर विश्वास होता. त्यांना वाटे की बाजीरावाच्या तनख्यापैकी काही हिस्सातरी त्यांना, त्यांच्या दत्तक आयांना व बाजीरावाच्या मुलींना सरकार चालू ठेवील.

नानासाहेबांची ही आशा फोल ठरली. त्यांनी ले. गव्हर्नर, गव्हर्नर जनरल आणि शेवटी लंडन येथील संचालक मंडळाकडे केलेले सर्व अर्ज फेटाळण्यात आले. त्यांचा शेवटचा प्रयत्न म्हणजे खुद्द इंग्लंडमध्ये जाऊन आपले म्हणणे मांडण्यासाठी त्यांनी आपला दिवाण अझीमुल्ला याला लंडन येथे

पाठविले. हाही प्रयत्न निष्फळ ठरला. वेतनबंदी करण्याचा निर्णय कसा अन्याय्य होता हेच आता दाखवावयाचे आहे. महाराजा बाजीरावाने आपल्या हयातीतच हिंदुस्थान सरकाराला लिहिले होते की, त्यांच्या पश्चात् नानासाहेब हे पेशवाईचे वारस या नात्याने त्यांना योग्य इतमामाने रहाता येण्यापुरता तनखा नानासाहेबांचे नावे द्यावा. कंपनीच्या संचालक मंडळाच्या संमतीने गव्हर्नर जनरल यानी बाजीरावाला असे कळविले की योग्य वेळी या गोष्टीचा विचार करण्यात येईल. या उत्तरामुळेच बाजीरावाच्या पश्चात आपणास काहीतरी तनखा चालू राहील अशी नानासाहेबांस आशा वाटत होती. १८१८ मध्ये बाजीराव शरण गेला तेव्हा जनरल माल्कम याना ज्या अटी कबूल केल्या होत्या त्यांतील एक अट अशी होती की पेशवे व त्यांचे कुटुंब यांच्या चरितार्थासाठी तनखा देण्यात येईल. याशिवाय बाजीरावाच्या पक्षाच्या लोकांची योग्य ती तजवीज करण्यात येईल असेही ठरले होते. बाजीरावालाही यामुळेच आशा वाटत असे.

नानासाहेबांनी गव्हर्नर जनरलकडे सविस्तर कारणे देऊन तनखा बंद करण्याविरुद्ध अर्ज केला. हा अर्ज स्पष्ट असून तो या प्रकरणाच्या शेवटी पुरवणी म्हणून छापला आहे.

या अर्जात नानासाहेबांचा मुख्य मुद्दा असा होता की जनरल माल्कम याने दिलेल्या आश्वासनामध्ये तनखा हा वंशपरंपरागत असून बाजीरावाच्या हयातीत व त्यानंतरही बाजीरावाच्या कुटुंबीयांच्या योगक्षेमासाठी देण्यात येईल असे ठरले होते. त्याचा विनियोग बाजीरावाच्या विधवा स्त्रिया मुलीवगैरे सर्व परिवारासाठी केला जाणार होता. बाजीरावांच्या वारसांचा उल्लेख होण्याचे कारण असे की, बाजीरावाने आपल्या राज्याचा त्याग केला तो स्वतःसाठी आणि वारसांसाठी केलेला होता. गव्हर्नर जनरलने आपला निर्णय फिरविण्याचे अमान्य केले. हा निर्णय योग्य नव्हता आणि न्यायबुद्धीला पटण्यासारखा नव्हता.

नानासाहेबांचा कंपनीच्या संचालकाकडे केलेला अर्जही असाच निष्फळ ठरला. तो अर्जही या प्रकरणाच्या शेवटी पुरवणी म्हणून छापला आहे.

शेवटचा उपाय म्हणून नानासाहेबांनी आपला दिवाण अझीमुल्ला याला लंडन येथील अधिकाऱ्यांपुढे आपले म्हणणे मांडण्यासाठी लंडन येथे पाठविले. त्याकरिता नानासाहेबांना लाखो रुपये खर्च करावे लागले. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनाही मोठमोठ्या रकमा देण्यात येऊन त्यांना आपलेसे करण्याचा प्रयत्नही करण्यात आला.

आपल्या दैनंदिनीत अझीमुल्ला याने आपल्या इंग्लंडभेटीत नानासाहेबां-
करिता केलेल्या प्रयत्नांचा त्रोटक उल्लेख केला आहे. लंडनमध्ये अझीमुल्लाची
व सातारकर महाराजांच्या अर्जाचे कामी आलेल्या रंगो बापूजी यांची गांठ
पडली. अझीमुल्ला म्हणतो की, खुद्द व्हिक्टोरिया राणीचीही भेट घेतली.
इंग्लंडच्या सरदार घराण्यातील कित्येक स्त्रिया त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला भुलून
गेल्या होत्या असेली तो म्हणतो.

तनखा बंद करणे अयोग्य होय असे त्यावेळच्या कित्येक इंग्रज गृह-
स्थांचेही मत होते. त्यांचे म्हणणे असे की कायदेशीर बाजू काहीही असली तरी
न्यायबुद्धीचे दृष्टीने तनख्याचा काही हिस्सातरी चालू ठेवणे योग्य झाले
असते. त्यांचे मते तनखा बाजीराव व त्याच्या कुटुंबाकरिता दिला असल्या-
मुळे कुटुंबाचा त्या तनख्यावर वाजवी हक्क होता. बाजीरावाने मागे किती
द्रव्य ठेविले याच्याशी तनख्याच्या प्रश्नाचा काहीही संबंध नाही.

अझीमुल्लाच्या दैनंदिनीत असा उल्लेख आहे की तनख्याच्या प्रश्नावरून
इंग्रजांविरुद्ध कोठेही कडवटपणा नानासाहेबांनी दर्शविला नाही. मात्र त्यांचे
विरुद्ध उठावणी करण्याचा गुप्त प्रयत्न त्यांनी सुरू केला व अझीमुल्ला परत
आल्यानंतर हिंदुस्थानात प्रवास करून अशी गुप्त उठावणी करण्याचा प्रयत्न
सुरू केला. हा प्रवास तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने झाला व त्यांत वाराणसी,
अलाहाबाद, बटेसर, गया, जनकपूर, पारसनाथ, जगन्नाथपुरी, रामेश्वर, द्वारका,
नाशीक, अबू, उज्जैन, मथुरा, श्रीबद्रीनाथ आणि कामरूप यांचा अंतर्भाव होता.
सर्वत्र त्यांचे उत्तम स्वागत झाले. ज्यांची ज्यांची भेट झाली त्या सर्वांवर
नानासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडली. अझीमुल्लाच्या दैनंदिनीत असा
उल्लेख आहे की ३१ मे १८५७ रोजी सर्व देशभर बंड उफाळून निघेल असे
नानासाहेब सर्वास सांगत असत.

दैनंदिनीत असे म्हटले आहे की या प्रवासात नानासाहेबांची सांगलीच्या
महाराजांशी भेट झाली त्यावेळी महाराजांनी आपल्या मुलीचा नानासाहेबांशी
विवाह व्हावा अशी इच्छा दर्शविली. नानासाहेबांना हे पसंस होऊन विवाह
मोठ्या थाटाने साजरा झाला. १८५७ च्या बंडाच्या आधीच हा विवाह झाला
असे दैनंदिनीवरून दिसते.

पेशवेपद व शिक्षा यांचा वारसा

जनरल माल्कम याला शरण गेल्यानंतर बाजीरावाच्या 'पेशवेपदा'ला
कंपनी सरकाराने मान्यता दिली नव्हती हे मागे ६ व्या प्रकरणात वर्णिलेच

आहे. त्यांनी “ हिज हायनेस महाराजा बाजीराव ” असाच उल्लेख त्यांचेसंबंधी करण्याचा प्रघात ठेविला. बाजीरावाला गत्यंतर नसल्यामुळे त्याने हा अपमानही गिळला आणि आपल्या शिक्यावर आणि नोकर चाकरांच्या गणवेशावर ही बिरुदावली लिहिली. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी त्याचे वारस या नात्याने आपल्या नावामागे महाराजा हे बिरुद आपल्या शिक्यात घातले. आपल्या चाकरांच्या गणवेशावरही असेच लिहिण्याची परवानगी त्यांनी सरकाराकडे मागितली. ही परवानगी नाकारताना सरकाराने कळविले की “ सरकार महाराजा श्रीमंत धोडोपंत नानासाहेब ” अशी कोणतीही व्यक्ती ओळखीत नाही. ”

त्यानंतर नानासाहेबांनी गव्हर्नर जनरलकडे ही आज्ञा परत घेण्यासाठी पुन्हा सयुक्तिक असा अर्ज केला. या अर्जात नोकरांच्या गणवेशात ‘ महाराजा ’ ही पदवी वापरण्यासंबंधी उत्तम कारणे दिलेली होती. हा अर्जही फेटाळण्यात आला. हा अर्जही पुढे पुरवणी रूपाने छापला आहे.

या सर्वांचा परिणाम म्हणून नानासाहेबांची बिरुदावली साधी “ श्रीमान नाना धोंडोपंत बहादूर ” अशीच राहिली व त्यावरच त्यांना समाधान मानून रहावे लागले.

जहागीर तहाहयातच होती

बाजीरावाची जहागीर नानासाहेबांकडे तहाहयातच चालावी असे ब्रिटिश सरकाराने ठरविले. हेही अन्याय्य होते. बाजीरावाचे वारस या नात्याने या जहागिरीवर पूर्ण मालकी हक्क नानासाहेबांना मिळणे हेच योग्य होते. तहाहयात जहागीर याचा अर्थ पूर्ण मालकी हक्काने त्या जहागिरीची विक्री वगैरे करण्याचा अधिकार नाहीसा होत होता. ह्या जहागिरीवर वसूल माफ होता. मात्र जर नानासाहेब बिठूर येथे राहिले तरच ही वसूलमाफीची सवलत होती.

न्यायालयाच्या अधिकारक्षेमधून असलेली सवलत रद्द झाली

सरकाराने १८३२ चा कायदा त्वरित रद्द केला. या कायद्यान्वये बाजीराव व त्याच्या परिवारातील लोकांवर जहागिरीच्या प्रदेशात ब्रिटिश न्यायालयांचा अधिकार चालत नसे. हा अधिकार १८५२ च्या फेब्रुवारीत आणखी एक वट हुकूम काढून पुनः बसविण्यात आला. यामुळे नानासाहेबांचा दर्जा एकाद्या साध्या नागरिकाइतकाच झाला व त्यांना कोणीही न्यायालयात खेचता येणे शक्य होते. ही गोष्ट पुढे थोडक्याच काळात घडून आली.

दारुगोळा पुरविण्याचे थांबविण्यात आले

बाजीरावाच्या हयातीत त्यांचे सुभेदार रामचंद्रपंत यास दरसाल १००० बंदुकीच्या गोळ्या पुरविण्यात येत. हा पुरवठा ले. गव्हर्नरच्या हुकुमावरून बंद करण्यात आला, त्यावेळी तात्पुरते कमिशनर मोरलंड यांनी म्हटले की या गोळ्या हनुमान जयंतीच्या वेळी उत्सवात सलामीसाठी देण्यात आल्या होत्या, पेशव्यांच्या खास उपयोगासाठी नव्हत्या. मोरलंड यांचे हे म्हणणे ले. गव्हर्नरना मंजूर नव्हते. त्यांचे म्हणणे असे की सुभेदार हे पेशव्यांच्या पदरी विशेष अधिकारी असल्यामुळे त्यांना या मोकळ्या गोळ्या पुरविण्यात येत. आता सुभेदार पदच नष्ट झाल्यामुळे गोळ्या पुरविण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही.

दिवाण अझीमुल्ला

नानासाहेबांनी बाजीरावाच्या मरणानंतर सर्वसूत्रे आपल्या हाती घेतली तेव्हा त्यांनी अझीमुल्ला याला आपला दिवाण नेमिले. त्यावेळी नानासाहेबांशी आमरण एकनिष्ठ राहण्याची शपथ अझीमुल्लाने घेतली. वर सांगितल्याप्रमाणे नानासाहेबांनी अझीमुल्लाला आपली बाजू इंग्लंडमध्ये मांडण्यासाठी पाठविले होते. पुढे कानपूरच्या उठावाच्या वेळी अझीमुल्लाने त्यात आपला वाटा उचलला. अझीमुल्ला हा मोठा चतुर असून त्याचे व्यक्तिमत्त्व छाप पाडणारे होते. त्याचे व त्याच्या दैनंदिनीचे त्रोटक वर्णन या पुस्तकाच्या ४ थ्या भागात पुरवणी म्हणून दिले आहे.

“I see a lily on thy Brow,
With anguish moist and fever dew;
And on thy cheeks a fading rose,
Fast withereth too.”

पुरवणी १

नानासाहेबांनी गव्हर्नर जनरल यांजकडे पाठविलेली

तनखा व जहागीर यासंबंधीची यादी

हिंदुस्थानचे नामदार गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल, यांजकडे

महाराजा श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब, कै. महाराजा बाजीराव पेशवा पंतप्रधान बहादूर यांचे पुत्र आणि वारस यांचेकडून स्मरण यादी :-

(१) ही यादी लिहिणारे याचे दिवंगत वडील हे मराठी साम्राज्याचे मालक असून त्यांचे ईस्ट इंडिया कंपनीशी स्नेहाचे संबंध होते. ते म्हैसूर राज्याची फाळणी करण्याचा जो करार झाला त्या कराराचे ते एक भागीदार होते. ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी झालेल्या तहानुसार २६ लक्ष उत्पन्नाचा मुलूख कंपनीला माझ्या वडिलांकडून मिळाला. त्यानंतर १३ जून १८१७ रोजी झालेल्या तहान्वये आणखी ३६ लक्षांचा मुलूख कंपनी सरकारकडे देण्यात आला. पुढे कंपनी सरकाराचे व त्यांचे संबंध तुटल्यानंतर आपल्या राहिलेल्या राज्याचा मुलूखही त्यांनी कंपनीकडे सुपूर्त केला त्यावेळच्या अटीप्रमाणे त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबियांच्या योगक्षेमासाठी ८ लक्ष रुपयांहून कमी नाही एवढा तनखा आणि त्यांच्या अनुयायांची सळळ हाताने तरतूद करावी असे ठरले होते. हा त्यांच्या कृत्याने त्यांनी कंपनीसरकारावरील आपला पूर्ण विश्वास व्यक्त करून त्यांच्या हाती भारताच्या भाग्याची सूत्रे सुपूर्त केली. अशा रीतीने आपला राज्याधिकार आणि सत्ता यांचा त्यांनी त्याग केल्यानंतर झालेल्या कराराचा शब्दशः अर्थ करून व त्यामागील हेतू लक्षात न घेता त्यांना जे वेतन ब्रिगेडिवर जनरल माल्कम यांनी कबूल केले होते तेवढेच वेतन मार्क्स ऑफ हेस्टिंग्स यांनी ठरवून दिले. हा करार १ जून १८१८ रोजी झाला होता. यापूर्वी फार मोठा प्रदेश त्यांनी कंपनीकडे दिलाच होता. राहता राहिलेला मुलूख आणि आपला राज्याधिकारही त्यांनी कंपनीकडे सुपूर्त करून कंपनी सरकाराचे आश्रित अशी अवस्था कबूल केली. त्यांना व त्यांच्या दत्तक बंधूना एकाच मापाने मोजण्यात आले. त्यांचे दत्तक बंधू अमृतराव हे कधी राज्याधिकारी नव्हते, एक साधे प्रजाजन होते. त्यांनी आपले सर्व मानीव अधिकार कंपनीकडे सुपूर्त करून कंपनीचे आश्रित म्हणून राहण्याचे कबूल केल्यावर त्यांना व त्यांच्या दत्तकपुत्रांच्या योगक्षेमासाठी जो तनखा ठरविण्यात आला तो माझ्या वडिलांच्या पेक्षा अवघ्या एक लक्ष रुपयांनीच कमी होता. दिलेला हा ८ लक्ष रु. चा तनखा माझ्या वडिलांना पुरेसा मानण्यात आला.

(२) ही यादी लिहिणाऱ्यांच्या वडिलांना वायव्य प्रांतात बिठूर येथे जहागीर देण्यात आली. १८३२ च्या पहिल्या कानूनान्वये या जहागिरीत त्यांचे पूर्ण स्वामित्व मान्य करण्यात येऊन तेथील रहिवाश्यांना कंपनीच्या दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयांच्या हुकमतीतून निरस्त करण्यात आले. कंपनीसरकारचा एक अधिकारी त्यांच्याजवळ ठेविण्यात आला होता. या अधिकाऱ्याची सल्लामसलत आणि मदत त्यांना मिळत असे व त्या अधिकाऱ्यामार्फतच सरकाराशी पत्रव्यवहार होई.

(३) यादी लिहिणाऱ्यांच्या वडिलांचे उतार वये होईपर्यंत त्यांना औरस पुत्रसंतति न झाल्यामुळे शास्त्राप्रमाणे विहित कर्मे आणि पूर्वजांना पिंडदान ही कामे कायम चालू राहण्याच्या दृष्टीने त्यांनी यादी लिहिणाऱ्यांना व इतरांना दत्तक घेतले. ह्या दत्तकांना त्यांच्या इतमामाप्रमाणे रहाता यावे म्हणून त्यांची योग्य तरतूद करण्याबद्दल त्यांना साहजिकच काळजी वाटत होती. या करिता १८४४ साली त्यांनी कमिशनरामार्फत सरकारात लिहिले, त्याला सरकारी उत्तर आले की, त्या विषयाची योग्य वेळी दखल घेण्यात येईल. या उत्तराला कंपनीच्या संचालक मंडळाची संमति आहे असेही कळविण्यात आले त्यामुळे त्यांना असा विश्वास वाटला की त्यांच्या पश्चात कंपनीसरकार न्यायाने आणि उदारपणाने त्यांच्या कुटुंबीयांसाठी योग्य ती तरतूद करील. अशी तरतूद करण्याचे बंधन १८१८ च्या तहान्वये सरकारवर होते. कारण त्या तहात खुद्द त्यांचीच नव्हे तर त्यांच्या कुटुंबीयांची तरतूद करण्याबद्दल ठरलेले होते, हिंदु राजे सामान्यपणे आपल्या कुटुंबीयांच्या स्थैर्याबद्दल आणि त्यांच्याबद्दल करावयाच्या तरतुदीबद्दल नेहमीच काळजी घेतात; परंतु या ठिकाणी यादी लिहिणाऱ्यांचे वडील कंपनीसरकाराच्या स्पष्ट अभिवचनावर आणि नंतरच्या अध्याहृत शब्दांवर विसंबून राहिले. म्हणून दरसाल ८०००० रुपये व्याज येणाऱ्या सरकारी कर्जरोख्यांखेरीज बाकीचे सर्व उत्पन्न त्यांनी आपल्या जहागिरीचो देखभाल, आपल्या कुटुंबीयांचे सुखस्वास्थ्य आणि परिवाराचा सांभाळ या कामी खर्च केले.

(४) यादी लिहिणाऱ्यांचे वडील २८ जानेवारी १८५१ रोजी दिवंगत झाले. त्यांचे मागे यादी लिहिणारे व इतर दत्तक पुत्र वा त्याचे पुत्राशिवाय मोठे कुटुंब आहे. शिवाय मोठा परिवार मागे राहिला असून त्यांच्या चरितार्थासाठी मूळच्या सरकारी तनख्याच्या एकदशांशही उत्पन्न नाही. ही रक्कम एका काळच्या मराठा साम्राज्याधिपतीच्या कुटुंबपरिवारास किती तोकडी आहे हे सहज लक्षात येईल परंतु यादी लिहिणाराला मोठा खेद आणि आश्चर्य वाटते की हा सर्व तनखा एकदम बंद करण्यात आला आहे. पेशव्यांचे कुटुंबाला इतक्या तोकड्या उत्पन्नावर गुजराण करावी लागणार असून बिठूरच्या जहागिरीवरील त्यांचा अधिकारही काढून घेण्यात आला आहे. त्यामुळे आज त्यांना कंपनीच्या न्यायालयापुढे येण्याची अपमानास्पद परिस्थिती उत्पन्न होणार आहे.

(५) २४ जून १८५१ रोजी यादी लिहिणाऱ्यांनी कमिशनरामार्फत वायव्य प्रांताच्या ले. गव्हर्नराकडे यादी पाठविली; त्याला दि. ३ ऑक्टोबर

रोजी उत्तर देण्यात आले की, नामदार ले. गव्हर्नर यांचा निर्णय असा आहे की तनखा चालू करण्यात येणार नाही, फक्त यादी लिहिणाऱ्याच्या हयातीपर्यंत जहागीर सारामाफीने देण्यात येईल आणि जहागिरीतील रहिवासी कंपनीसरकारच्या न्यायालयाखालीच राहतील. हा निर्णय नामदार गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांच्या मंजूरीने दिला आहे की नाही याची यादी लिहिणाऱ्यांना माहिती नाही. तनखाबंदी दिवंगत पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर लगेच करण्यात आली आहे त्यावरून हा निर्णय कायम ठरल्यासारखा दिसतो. परंतु यादी लिहिणाऱ्यांच्या वडिलांची समजूत अशी होती की त्यांच्या पश्चात् मागे राहिलेल्या कुटुंबियांची आणि यादी लिहिणाऱ्यांच्या दर्जास शोभेल अशी तरतूद करण्यात येईल. सोबत जोडलेल्या त्यांच्या मृत्युपत्रावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. शिवाय यादी लिहिणाऱ्यांना कधीही कल्पनाच आली नव्हती की, हिंदुस्थानांतील इतर राजेरजवाड्यांपेक्षा त्यांना काही निराळी वागणूक दिली जाईल. कंपनी सरकाराचे नेहमीचे उदार धोरण लक्षात घेता यादी लिहिणाऱ्यांना असे वाटते की या विषयासंबंधी आपले सविस्तर म्हणणे नामदार गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांचे पुढे मांडून झालेल्या निर्णयाचा सर्व बाजूंनी फेरविचार व्हावा म्हणून हे निवेदन करण्यात येत आहे.

(६) तनखा बंद करण्याचा निर्णय करताना, दिलेल्या गंभीर वचनांचा आणि कंपनीने मान्य केलेल्या अटींचा संपूर्ण विचार झाला असेल असे यादी लिहिणाऱ्यांना वाटत नाही. त्या अटींमध्ये पेशव्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबाचा योगक्षेम असे स्पष्ट शब्द आहेत. तहातील ४ थी अट अगदी स्पष्ट आहे :— “बाजीरावाने आपले स्वामित्व आपण होऊन सोडले तर त्याला व त्याच्या कुटुंबाला योगक्षेम चालण्यास पुरेसा असा उदार तनखा कंपनी सरकाराकडून देण्यात येईल.” या तहान्वये ज्या ज्या गोष्टी करण्याचे ठरले होते त्या त्या सर्व गोष्टी पेशव्याने केल्या; आपले स्वामित्व कंपनीकडे सोपवून आपण आणि आपले कुटुंबासह तो कंपनीच्या ताब्यात गेला. कंपनीने मात्र आपल्यावरील जबाबदारी अंशतःच पार पाडली. लॉर्ड हेस्टिंगस् याने ठरविलेल्या तोटक्या तनख्याची तरतूद पेशव्यांच्या हयातीपर्यंतच मान्य करण्यात आली; परंतु त्यांच्या कुटुंबीयांच्या तरतुदीकडे दुर्लक्ष केले. ‘कुटुंब’ असा स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळे पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर कुटुंबाची तरतूद करणे जरूर आहे हे स्वच्छ दिसते; अन्यथा ‘कुटुंब’ शब्द वापरण्याची काहीही जरूरी नव्हती. नुसते त्यांचे स्वतःचे नाव घातले असते तर त्यांच्या कुटुंबाचा त्यांत अंतर्भाव झाला असता. असा स्पष्ट उल्लेख नसता तरीसुद्धा तहनाम्याचे स्वरूप, यातील अटी वगैरे

वरून कुटुंबाची तरतूद करण्याची जबाबदारी सरकारावरच पडली असती. कारण त्यांनी पहिल्या कलमात म्हटले आहे की, “पुण्याच्या सरकारावरील आपला हक्क, अधिकार आणि पदवी यांचा त्याग स्वतःकरिता आणि आपल्या वाली वारसांकरिता” केला होता. तेव्हा कोणत्याही सरळ उदार आणि विचारी माणसाला त्या शब्दांच्या अर्थात वालीवारसा करिताही तरतूद करणे कंपनी सरकाराचे कर्तव्य आहे असेच वाटेल. ही तरतूद पेशव्यांनी आपले स्वामित्व सोडून फार मोठा मुलूख कंपनीचे स्वाधीन केला तेव्हा वालीवारसांची तरतूद करणे हे त्यांत अध्याहत नव्हते असे कसे म्हणता येईल? म्हणून यादी लिहिणारे आपल्या कौन्सिलच्या व आपल्या नजरेस आणून देऊ इच्छितात की, सार्वभौम सरकाराच्या उदार आणि न्याय्य धोरणाला साजेसे असेच त्यांनी धोरण ठेविले पाहिजे. महाराजा बाजीराव यांच्या मृत्यूनंतर लगेच तनखा बंद करणे ही गोष्ट अशा धोरणाशी विसंगत आहे.

(७) कंपनीने इतर राजेरजवाड्यांच्या आश्रितांना दिलेली वागणूक आणि पेशव्यांचा प्रतिनिधी म्हणून यादी लिहिणारांना मिळणारी वागणूक यांत फार तफावत दिसते. म्हैसूरच्या राजांनी कंपनी सरकाराशी चांगलेच वितुष्ट चालविले होते, त्याचा काटा काढण्यासाठी यादी लिहिणाऱ्यांच्या वडिलांची मदत कंपनीसरकाराने घेतली होती. तो राजा जेव्हा रणांगणात पडला तेव्हा त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्यांना वाऱ्यावर सोडून देण्याऐवजी त्यांच्यातील औरस, अनौरस असा काहीही भेद लक्षात न आणता त्यांनी मदत करून एक पिढीपर्यंत त्यांच्यापैकी सर्वांच्या योगक्षेमाची सढळ हाताने तरतूद करण्यात आली होती. यापेक्षाही वर कडी म्हणून दिल्लीच्या बादशहाला अंधारकोठडीतून सोडवून त्याला स्वामित्वाची सर्व आभूषणे सादर करून त्याच्या व त्याच्या वालीवारसांच्याकरिता फार उदार हाताने तरतूद करण्यात आली; ती तरतूद आजही चालू आहे. यादी लिहिणाऱ्यांची परिस्थिती यापेक्षा कशी निराळी आहे? आता हे खरे की कित्येक वर्षांच्या मंत्रीच्या काळात अर्धा कोटीचा मुलूख त्यांनी कंपनीला दिला; पुढे दुर्दैवाने त्यांचा ब्रिटिश सरकाराशी संघर्ष होऊन त्यांना राज्यास मुकावे लागले. परंतु तेव्हाही ते असहाय नव्हते आणि असले तरी त्यांनी आपण होऊन राज्यत्याग करून मोठ्या वसुलाचा मुलूख ब्रिटिश सरकाराला देण्याचा ठराव केला आणि स्वतः व स्वतःचे कुटुंब यासह कंपनीच्या स्वाधीन झाले. त्या वसुलाचा उपभोग आजही कंपनी

घेत आहे; तो वसूल म्हणजे त्यांचे वंशपरंपरागत उत्पन्न होते; अशा स्थितीत त्यांच्या वालीवारसांना जे मिळणे योग्य आहे ते नाकारणे हे कोणत्या तत्वाशी सुसंगत आहे? ते मिळण्याची तरतूद त्यावेळच्या तहनाम्यातच केलेली आहे. त्यांच्या वालीवारसांचा हक्क जिकलेल्या म्हैसुरी राजापेक्षा किंवा बंदिवान मोगलापेक्षा कोणत्या बाबतीत कमी आहे?

(८) यादी लिहिणारे स्वतःसाठी व स्वकुटुंबियांसाठी हा तनखा पूर्ववत् चालू ठेवावा असा हक्क सांगत आहेत. आपण व आपले कौन्सिल यांना हे पूर्णपणे माहीत आहे की पेशव्यांच्या मागे राहिलेल्या कुटुंबाला त्यांच्या पश्चात तनखा मिळण्याचा हक्क असून ती तरतूद त्यावेळच्या तहनाम्यातच आहे. पेशव्यांनी तीन मुलगे हिंदु धर्मशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेतले त्यापैकी यादी लिहिणारे सर्वात वडील असून त्या वडीलकीच्या नात्याने, आणि त्यांच्या मृत्युपत्रातील तरतुदींना अनुसरून पेशवेपदावर आणि त्याच्या अनुषंगाने येणाऱ्या सर्व मानांवर त्यांचा हक्क आहे. आपण व आपले कौन्सिल यांना हे पूर्णपणे माहीत आहे की, दत्तकपुत्र आणि औरसपुत्र यामध्ये हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे काहीही फरक नाही. परंतु जर काही संशय असेल तर मि. सदरलंड यांचे यासंबंधीचे मत यादी लिहिणारे आपल्या नजरेस आणू इच्छितात. ते म्हणतात “हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे प्रत्येक माणसाला त्याचे मागे सर्व धार्मिक विधी करण्यासाठी व इतर कारणासाठी मुलगा असलाच पाहिजे असा दंडक आहे. जर औरस मुलगा नसेल तर, जवळच्या नातलगंपैकी कोणास तरी शास्त्रनियमांना अनुसरून जवळ केले पाहिजे. अशा तऱ्हेने दत्तक घेतलेला मुलगा औरस मुलाइतकाच सर्व धर्मकर्तव्यांचा अधिकारी होतो.” दुसऱ्या हिंदूधर्मावरील एका अधिकारी पुरुषाचे मते “दत्तक पुत्र हा सर्व बाबतीत कुटुंबाचाच एक घटक होतो आणि वडिलांच्या पश्चात् त्यांच्या मालमत्तेचा वारसा वंशातील पुरुष म्हणून आणि कुटुंबाचा नातलग म्हणून प्राप्त होतो.”

यादी लिहिणाऱ्याबद्दल ज्या गोष्टी केल्या गेल्या त्यामुळे तो सध्या मोठ्या कठिण परिस्थितीत असल्यामुळे या यादीद्वारे आपण व आपल्या कौन्सिलला विनंती करतो की एक म्हणजे त्याचा तनखा पूर्ववत् सुरू करण्यात यावा आणि दुसरे, बिठूरची जहागीरही त्याचेकडे चालू ठेवण्यात यावी. यादी लिहिणाऱ्यांची अशी आशा आहे की यासंबंधीचा आपल्या विचारांचा निर्णय शक्य तितक्या लवकर त्याला कळविण्यात यावा कारण प्रत्येक दिवशी परिस्थिती अधिकाधिक कठीण होत चालली आहे.

“ ब्रिटिश सरकाराचे हिंदुस्थानातील राज्य स्थिरमूल व भरभराटीस जावो अशी यादी लिहिणाऱ्यांची प्रार्थना आहे.”

*

*

*

*

हे निवेदन पाठविण्यापूर्वी तनख्यासंबंधी एक अनौपचारिक निवेदन नानासाहेबांनी कमिशनर मोरलंड यांचेकडे पाठविले होते. त्याचा अनुवाद खाली दिला आहे. त्या निवेदनातील तारखांसंबंधी थोडा घोटाळा दिसत असला तरी वरच्या यादीतील ५ व्या परिच्छेदात उल्लेखिलेले हेच निवेदन असले पाहिजे.

*

*

*

*

१९ जुलै १८५१ रोजी एडवर्ड हेनरी मोरलंड तापुरते कमिशनर यांजकडे मयत श्रीमंत पंतप्रधान महाराजा बाजीराव साहेब बहादूर यांचे ज्येष्ठ दत्तकपुत्र आणि वारस श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब यांनी पाठविलेली यादी :-

“ ७ फेब्रुवारी १८५१ रोजी पाठविलेल्या यादीबरोबर त्यावेळचे कमिशनर कर्नल जेम्स मॅन्सन यांनी, दिवंगत महाराजांचे पश्चात् त्यांचा तनखा व जहागीर मला त्यांचा वारस म्हणून चालविण्यासंबंधी आणि मयतांच्या आश्रितांच्या योग्य तरतुदी करण्यासंबंधी आपले निवेदन पूर्वी पाठविले आहे. हे निवेदन सहानुभूतिपूर्ण विचारासाठी ले. गव्हर्नर यांजकडे सादर करण्यात आले आहे. त्यानंतर मला कळविण्यात आले की दिवंगत पेशव्यांच्या पदरच्या माणसांची यादी द्यावी; तसेच मला असे सांगण्यात आले की, सरकाराकडून माझ्याबद्दल काही तरतूद होण्याची आशा नाही. सरकाराचा असा विचार असणे हे त्यांच्या आजवर राजेरजवाड्यांशी झालेल्या उदार वागणुकीशी विसंगत असल्यामुळे त्याचा फेरविचार होणे जरूर आहे; कारण हिंदुस्थानातील दिवंगत राजे आणि सरदारांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबास व वारसास त्यांचे पूर्वीचे तनखे चालू ठेवण्याची पद्धत ब्रिटिश सरकाराने आजवर अवलंबिली आहे. यामुळे अशी अपेक्षा सफळ न झाल्याचे एकही उदाहरण आजपर्यंत झालेले नाही. ग्वाल्हेर, इंदूर, भरतपूर, नागपूर, बनारस, रोसधान, कुडाविया, बांदा, भोपाळ आणि बडोदा यांची उदाहरणे प्रसिद्ध आहेत. शिवाय ब्रिटिश सरकाराच्या अधिकाऱ्यांना आणि सर्व जगाला ही गोष्ट माहीत आहे की, माझ्या दिवंगत वडिलांनी ३३ वर्षांपूर्वी आपला दक्षिणेतील मूळ प्रदेश आणि फार मोठी मालमत्ता सोडली आणि बिठूर येथे येऊन ते राहिले. तेव्हापासून अगदी शेवटपर्यंत त्यांची वागणूक अगदी सरळ असून ब्रिटिश सरकारालाही पसंत होती. ग्वालेर आणि नागपूरचे राजे व वर दिलेले आणखी कित्येक राजे दिवंगत

महाराजांचे अंकित असून त्यांच्याच हुकमतीखाली होते. त्या सर्वांच्या वारसांना ब्रिटिश सरकाराने पूर्वीची मालमत्ता चालू ठेविली आहे. म्हणून त्यांचा मुलगा आणि दक्षिणेतील आणि हिंदुस्थानातील पेशव्यांचा वारस, ब्रिटिश सरकाराच्या विचाराला व कृपेला मी अपात्र कसा ठरलो ? (पेशवाई ही या घराण्यात वंशपरंपरा कित्येक पिढ्याला चालली) उलट माझे म्हणणे असे की माझ्यासंबंधी सरकाराने अधिक विचाराचे आणि उदार धोरणच अवलंबिले पाहिजे.

काही वर्षांपूर्वी सरकाराने ठरविले होते आणि नामदार संचालक मंडळाने मान्य केले होते की महाराजांच्या कुटुंबियांच्या तरतुदीचा प्रश्न त्यांच्या मृत्यूनंतर विचारात घेतला जाईल. पूर्वी पाठविलेल्या मालमत्तेच्या आणि आश्रितांच्या याद्यांवरून असे दिसून येईल की, त्यांनी मागे ठेविलेली मालमत्ता त्या आश्रितांना आजपर्यंत राहिले तितक्या मानाने राहण्यास अपुरी आहे. त्या मालमत्तेचे उत्पन्न अगदी तोटके असून, आपल्या सल्यानुसार सेवकवर्ग कमी केल्यावर राहिलेल्या सेवकांना पुरेसे नसून त्यामुळे कुटुंबाला कमीपणा येईल. मला ब्रिटिश सरकाराच्या अधिकाऱ्यांशिवाय इतर कोणाचाही आधार नाही. तसेच महाराजांनी मृत्यूपूर्वी मला माजी कमिशनर कर्नल मॅन्सन यांच्यावर सोपवून दिले तेव्हा त्यांना कुटुंबाकरिता योग्य तरतूद केली जाईल अशी प्रबळ आशा वाटत होती. या गोष्टीमुळेही माझ्याबद्दल ब्रिटिश सरकाराने विशेष सहानुभूतिपूर्वक विचार केला पाहिजे असे मला वाटते.

म्हणून मी आपणास विनंती करतो की ही माझी यादी आपल्या शिफारसीसह ले. गव्हर्नर आणि गव्हर्नर जनरल याजकडे पाठवून माजी महाराजांचा तनखा व जहागीर त्यांच्या कुटुंबाकडे तशीच चालू ठेवावी. मला यासंबंधी फार आशा वाटते; कारण ब्रिटिश सरकाराचे उदार धोरण लक्षात घेता माझी ही विनंती ते वरिष्ठ अधिकारी मोठ्या मनाने विचारात घेऊन मला माजी महाराजांचा तनखा तसाच चालू ठेवण्यात येईल; आजपर्यंत अशा विनंतीचा अव्हेर कोठेही झालेला नाही. माझ्या दिवंगत पित्याच्याच जागी मी ले. गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांना मानतो; त्यांच्यावरच माझ्या पुढील चरितार्थाचा भार आहे.

(सही) धोंडोपंत नानासाहेब

मुक्त भाषांतर

(सही) ई. एच. मोरलंड

तात्पुरते कमिशनर

पुरवणी २

कंपनीच्या संचालक मंडळाकडे तनखा आणि जहागीर
यांबद्दल नानासाहेबांनी पाठविलेली यादी

“ नामदार संचालक मंडळ, ईस्ट इंडिया कंपनी, याजकडे :—

मयत महाराज बाजीराव पेशवा पंतप्रधान बहादूर यांचे चिरंजीव आणि वारस महाराज श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब यांची यादी :—

यादी लिहिणाऱ्यांचे वडील २८ जानेवारी १८५१ रोजी मृत्यु पावले, त्यावेळी त्यांना खात्री वाटत होती की त्यांना मिळणारा तनखा त्यांचे दत्तक पुत्र प्रस्तुत यादी लिहिणाऱ्यांकडे चालूच ठेविला जाईल; हा तनखा देण्याचा करार १ जून १८१८ रोजी त्यांच्या आणि ब्रिटिश सरकाराच्या मध्ये झालेला होता. परंतु आजतागायत वायव्यप्रांत सरकाराने यादी लिहिणारे व माजी पेशव्यांचे कुटुंबातील मंडळीकरिता काहीही तरतूद केलेली नाही. वरिष्ठ सरकाराकडे लिहिले असता त्यांनी काही निर्णय न देता प्रकरण खालच्या सरकारामार्फत पाठविण्याबद्दल लिहिले आहे. स्थानिक सरकारांची या विषयाकडे बघण्याची दृष्टी माजी पेशव्यांच्या मोठ्या कुटुंबाविषयी सहानुभूतिशून्य आहे; हे सर्व कुटुंब ईस्ट इंडिया कंपनीने पूर्वी दिलेल्या वचनावरच अवलंबून राहिलेले आहे. अनेक पिढ्या स्वामित्व गाजविलेल्या राजघराण्याला योग्य अशी वागणूकही दिली जात नाही. यास्तव यादी लिहिणारांना संचालक मंडळाकडे यादी पाठविणे प्राप्त झाले. ही यादी पाठविताना तहामध्ये कबूल केलेल्या अटीचाच फक्त विचार व्हावा असे नसून ईस्ट इंडिया कंपनीला मराठ्यांच्या माजी अधिपतीकडून कितीतरी फायदा झालेला आहे याचाही विचार होणे जरूर आहे असे वाटल्यावरून गव्हर्नर जनरल व त्यांनी कौन्सिल यांजकडे पाठविलेल्या यादीची एक प्रत सोबत जोडली आहे; ही यादी वायव्य प्रांत सरकारामार्फतच गव्हर्नर जनरलाकडे पाठविलेली आहे.

(२) कंपनीने पूर्वी कबूल केलेल्या तहाच्या अटीचा पूर्ण विचार करूनच तनखा बंद केला गेला असेल यावर यादी लिहिणाऱ्यांचा विश्वासच बसत नाही. तहाच्या अटीतील एकाद्या अटीचा काही विशिष्ट अर्थ लावणे व दुसऱ्या अटीचा अर्थ सर्वसामान्य तत्त्वाप्रमाणे ही गोष्ट कोणत्याही तहाच्या कलमांचा अर्थ करताना होणे योग्य नाही. १३ जून १८१७ च्या तहातील १४ व्या कलमानुसार श्रीमंत पंडित प्रधान बहादूर यांनी स्वतः-

करिता आणि आपल्या वालीवारसांकरिता माळव्यातील सर्व प्रदेशावरील आपले स्वामित्व सोडून दिले. हे स्वामित्व तहाच्या ११ व्या कलमानुसार त्यांना प्राप्त झालेले होते. सर्वसाधारण मानाने नर्मदेच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेशावरील आपले स्वामित्व व इतर हक्क ही त्यांनी कंपनीकडे सुपूर्त केले. या तहाने ब्रिटिशसरकाराला एकूण ३४ लक्ष रुपये उत्पन्नाचा मुलूख मिळाला. हा मुलूख मिळताना ब्रिटिश सरकाराने विशेष काळजी घेऊन सदर मुलूख बाजीराव व त्यांचे वालीवारस यांच्यातर्फे देण्यात आला असा उल्लेख केला आहे. ह्या चौतीस लक्षांच्या मुलखाचे उत्पन्न अधिक वाढण्यासारखे असून त्यांच्या जेमतेम $\frac{9}{8}$ एवढ्या रकमेच्या तनख्यावर माजी पेशव्यांनी तो मुलूख सोडला. हा तनखाही फक्त त्यांच्या हयातीतच मिळावा अशी तरतूद असणे अर्थात्च शक्य नाही. शिवाय हा तनखा जेव्हा दिला गेला तेव्हा तो काही देणगी म्हणून देण्यात आलेला नव्हता तर पुढे पूर्ण विचारांती केलेल्या तहाच्या अटीनुसार हा तनखा उभयपक्षी मान्य करण्यात आला. त्या तहानुसार ब्रिटिश सरकाराला फार मोठे उत्पन्न मिळू लागले व त्याच्या मोबदल्यात त्या उत्पन्नापैकी अगदी लहान हिस्सा बाजीराव व त्याचे कुटुंबियांना द्यावा लागला. म्हणून यादी लिहिणारे असे आग्रहपूर्वक म्हणतात की ३४ लक्षांचा मुलूख कायमपणे ब्रिटिश सरकाराला मिळाला त्या अर्थी त्याच्या मोबदल्यातील अवघा ८ लक्ष रुपयांचा तनखा हाही कायम स्वरूपाचाच असला पाहिजे हे सरळच दिसून येईल. म्हणजे उत्पन्न व तनखा एकमेकावर अवलंबून असल्यामुळे जोवर सरकार उत्पन्न घेत आहे तोवर तनखा चालूच राहिला पाहिजे. पेशव्यांनी या तहाच्या सर्व अटी आपल्याकडून पूर्णपणे पाळल्या असून त्यांनी आपला सर्व मुलूख ब्रिटिश सरकाराकडे सुपूर्त करून आपण व आपले कुटुंब कंपनीसरकाराच्या स्वाधीन झाले. कंपनीने आपल्या बाजूने मात्र बाजीरावांच्या हयातीपर्यंतच लॉर्ड हेस्टिंग्जनी ठरविलेला फक्त ८ लक्ष रुपये तनखा देऊन तहाच्या अटी अंशतःच पाळल्या आहेत. त्यांनी कुटुंबाच्या तरतुदीच्या भागाकडे दुर्लक्ष केले आहे. तहाच्या अटीमध्ये 'कुटुंब' असा स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळे बाजीरावाच्या पश्चात् मागे राहिलेल्या कुटुंबाची तरतूद करणे प्राप्तच आहे. जरी असा उल्लेख नसता तरी सुद्धा बाजीरावाच्या कुटुंबाची तरतूद करणे हा त्या तहाचा एक महत्त्वाचा भागच मानला पाहिजे. कारण पेशवे आणि कंपनी यांच्यामधील तहाच्या अटीमध्ये 'बाजीरावाची तरतूद' यामध्ये त्यांच्या कुटुंबाची तरतूद हा भाग अंतर्भूत होता असेच स्पष्ट आहे.

(३) कंपनीने इतर राजेरजवाड्यांच्या वालीवारसांना ज्या पद्धतीने वागविले आणि प्रस्तुत यादी लिहिणारे ज्या पेशवे घराण्याचे प्रतिनिधित्व करीत आहेत त्यांना ज्या पद्धतीने वागविले जात आहे त्यामध्ये फरक का असावा हे कळत नाही. म्हैसूरचा राजा कंपनीचा उघड शत्रू होता व त्याचा पाडाव करण्यासाठी कंपनीसरकाराने माजी पेशव्यांची मदतही मागितली व घेतली होती. तो राजा प्रत्यक्ष युद्धात मारला गेल्यानंतर कंपनीने त्यांच्या वालीवारसांना तसेच त्यांच्या दैवावर सोडून दिले नाही उलट त्यांना आसरा देऊन त्यांच्या अनेक पिढ्यांना उदारपणे आर्थिक मदत दिली व ती देत असताना औरस अनौरस असा काही भेद मानला नाही; यापेक्षा विशेष उदाहरण म्हणजे दिल्लीच्या पदच्युत बादशहाचे, त्याला तुरुंगातून सोडवून आणून त्याची सार्वभौमत्वाची सर्व चिन्हे त्याला अर्पण केली इतकेच नव्हे तर त्याला व वंशजांना उदार हस्ताने मदत केली. ती मदत आजतागायत चालू आहे. ही यादी लिहिणाऱ्याची बाब यापेक्षा निराळी कशी आहे? आता हे खरे की कित्येक वर्षांच्या मैत्रीनंतर व त्या अवधीत ५० लक्ष रुपयांचा मुलूख कंपनीला सुपूर्त केल्यानंतर दुर्दैवाने त्यांचा व कंपनीचा संघर्ष उत्पन्न झाला व त्याचा परिणाम म्हणून त्यांना राज्यत्याग करावा लागला; त्यावेळी ते अगदी अनन्यगतिक झालेले नव्हते व तसे असते तरीही त्यांनी ब्रिटिश सेनापतीने सुचविलेल्या अटीनुसार आपला सुपीक मुलूख कंपनीकडे आपण होऊन सुपूर्त करून आपण व आपले कुटुंब कंपनीच्या संरक्षणाखाली येऊन राहिले. या सुपूर्त केलेल्या प्रदेशाचे उत्पन्न कंपनी सरकार अजूनही घेत आहे तेव्हा त्याच तहाच्या अटीनुसार कबूल केलेला तनखा कोणत्या तत्त्वावर बंद करण्यात येत आहे? त्यांच्या कुटुंबियांचा कंपनी वरील हक्क म्हैसूरासारख्या इतर राजांपेक्षा कोणत्या प्रकारे कमी मानता येईल?

(४) यादी लिहिणारे असा दावा सांगतात की मयत पेशव्यांचा प्रतिनिधी या नात्याने त्याला स्वतःला आणि पेशव्यांच्या कुटुंबाला पूर्वी चालू असलेला तनखा चालू ठेवण्यात यावा. माननीय संचालक मंडळाला हे विदित असेलच की, कंपनीकडून तहान्वये आर्थिक तरतूद होणे अवश्य आहे असे फार मोठे कुटुंब पेशव्यांचे मागे राहिले असून हिंदू कायद्याप्रमाणे त्यांनी तीन पुत्र दत्तक घेतले होते; त्यापैकी यादी लिहिणारे हे सर्वात वडीलकीच्या नात्याने आणि माजी पेशव्यांचे मृत्युपत्रान्वये वारस असून त्यांच्या सर्व पदावर त्यांचाच हक्क आहे. स्थानिक सरकारे आणि संचालक मंडळाला हेही माहीत असलेच पाहिजे की, दत्तकपुत्र आणि औरस पुत्र

यांच्यामध्ये हिंदू कायद्याप्रमाणे काहीही फरक नसतो. असा काही संशय द्यावत असेल तर मि. सदरलंड यांच्यासारख्या अधिकारी पुरुषाने काय लिहिले आहे ते मा. संचालक मंडळाच्या नजरेस आणून देऊ इच्छितो. ते म्हणतात “मृताचे और्ध्वदेहिक आणि इतर धार्मिक कृत्ये यथायोग्य व्हावी यासाठी प्रत्येकाला मागे मुलगा असलाच पाहिजे असा हिंदूधर्मशास्त्रांत नियम आहे. त्यामुळे जर औरस मुलगा नसेल तर जवळच्या नातेवाईकामधून योग्य असा मुलगा दत्तक घ्यावा असा त्या शास्त्रात नियम आहे. अशा तऱ्हेने दत्तक घेतलेल्या मुलाला औरस मुलाइतकाच अधिकार प्राप्त होतो.” सर विल्यम मॅकनाॅटन म्हणतो “दत्तकपुत्र हा सर्व अर्थानी दत्तक पित्याच्या कुटुंबाचाच घटक बनून तो मालमत्तेचा वारसाहक्काने आणि वंशहक्काने त्याच्याकडे येतो. सर विल्यम मॅकनाॅटन हे हिंदू कायद्यावरील एक अधिकारी मानले जातात.

(५) कंपनीने पेशव्यांचा दत्तक भाऊ अमृतरावांशी केलेल्या तहातील अटीनुसार त्यांच्या चरितार्थाची तजवीज कंपनीने केली असून त्यांच्यानंतर त्यांच्या दत्तकपुत्राला ती तजवीज चालूच ठेवली आहे; त्यावरून दत्तक पुत्राला कंपनीही औरसपुत्राप्रमाणेच मानते हे सिद्ध झालेले आहे. याच पद्धतीने इतर कित्येक राजांच्या दत्तक पुत्रांना कंपनीने शास्त्राप्रमाणे वारस म्हणून मान्यता दिलेली आहे. त्यांपैकी काहींचा उल्लेख येथे करतो. त्या सर्वांना कंपनीने मान्यता दिलेली आहे :-

हिंदुस्थानांत-

ग्वालेरचे राजे जयाजीराव शिंदे
इंदूरचे जयवंतराव होळकर
धोलपूरचे भगवंत बहादूरसिंग
दतियाचे राजे बिजोर्यसिंग बहादूर
नागपूरचे रघोजी भोसले
भरतपूरचे सवाई बळवंतसिंग बहादुर

दक्षिणेत-

कराडचे पंतप्रतिनिधी
भोरचे सचीव पंत
फलटणचे नाईकसाहेब निंबाळकर
जतचे डफळे
जमखंडीचे रावसाहेब पटवर्धन.

कंपनीच्या न्यायालयानी सर्व हिंदुस्थानभर हाच दैनंदिन व्यवहार मानला असून राजे, जमीनदार आणि सर्व दर्जाच्या लोकांचे दत्तकपुत्र हेच त्यांचे वारस मानलेले आहेत; इतर जवळच्या नातलगांचा वारस म्हणून हक्क मानलेला नाही. यादी लिहिणाऱ्यांचा निव्वळ 'दत्तक' पुत्र म्हणून हक्क मानण्यात येणार नसेल तर त्याचा अर्थ असा होतो की सरकार हिंदुधर्मशास्त्र मानीत नाही; इतकेच नव्हे तर हिंदुधर्मात घालून दिलेल्या तत्वांना हरताळ फाशीत आहे. अन्यथा यादी लिहिणाऱ्यांचा हक्क न मानण्याला काहीही कारण घडलेले दिसत नाही.

(६) यादी लिहिणाऱ्यांचे वडील बाजीराव यांना ब्रिटिश सरकार हिंदुधर्मशास्त्रनियमांना संपूर्ण मान देते हे माहीत होते. तसेच त्या शास्त्राप्रमाणे दत्तक पुत्राला सर्व हक्क प्राप्त होतात याबद्दलही त्यांच्या मनात संशय नव्हता. तरीसुद्धा माजी पेशव्यानी १८४४ मध्ये आपला उद्देश स्पष्ट करण्यासाठी कमिशनरांमार्फत सरकाराकडे कळविले होते फक्त धार्मिक कारणांकरिताच दत्तक घेण्याचे त्यांनी ठरविलेले असते तर त्यांना ही गोष्ट सरकारात कळविण्याचे काहीच कारण नव्हते. इतर राजांनीही असे कधी कळविलेले नाही कारण धर्माप्रमाणे वागण्याची मोकळीक सर्वांना सरकारकडून सारखीच देण्यात आलेली आहे. परंतु अशी माहिती त्यांनी सरकारात कळविली याचे उघड कारण असेच होते की त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या पदव्या, अधिकार, मानमरातब आणि तनखा त्या दत्तक पुत्राला मिळतील अशाकरिता कंपनी सरकाराची संमती आगाऊच मिळवून ठेवावी. याला सरकाराकडून फक्त एवढेच उत्तर आले की योग्य वेळी त्या गोष्टीचा विचार करण्यात येईल, या उत्तराला मा० संचालक मंडळानेही संमती दिलेली होती. त्यानंतर बाजीरावांच्या मृत्यूनंतर यासंबंधी काहीही करण्यात अगर बोलण्यात आलेले नाही. त्यांचा दुःखद मृत्यू २८ जानेवारी १८५१ रोजी झाला व त्यानंतर लगेच तोपर्यंत वेळेवर मिळणारा तनखा एकदम बंद करण्यात आला इतकेच नव्हे तर बिठूरची जहागीरही सरकारजमा करण्यात आली. यादी लिहिणारे असे आर्जवाने सांगू इच्छितात की असे करण्यात येणार असल्याबद्दलचा निर्णय पूर्वीच घेण्यात आला असला पाहिजे; कारण १३ जून १८१७ रोजी झालेल्या तहातील अटीप्रमाणे चालू असलेला तनखा असा निर्णय घेण्यात आलेला असल्याशिवाय बाजीरावाचा मृत्यु झाल्याचे सरकाराला कळल्याबरोबर एकदम कसा बंद झाला? पेशव्यांच्या वारसाला तनखा देण्यात येणार नाही असे जर आधीच ठरले

होते तर साध्या न्यायाच्या दृष्टीने ही गोष्ट माजी पेशव्यांना वेळीच कळविणे जरूर होते. तसे झाले असते तर त्यांना मा० संचालक मंडळाकडे दाद मागता आली असती इतकेच नव्हे तर इंग्लंडच्या राणीच्या सरकारा-कडेही दाद मागणे त्यांना शक्य झाले असते. असे काही न कळविल्यामुळे साहजीकच माजी पेशव्यांना असे वाटले की हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे त्यांच्या दत्तक मुलाकडे सर्व हक्क चालूच राहतील. त्यांचा या गोष्टीवर इतका गाढ विश्वास होता की त्यांनी तो विषय पुनः ब्रिटिश सरकारापुढे मांडलाही नाही. यादी लिहिणारे या बाबतीत एवढेच सांगू इच्छितात की कंपनीच्या नेहमीच्या न्यायाला धरून वागण्याच्या पद्धतीप्रमाणे अर्थ केला तर बाजीरावानी दत्तविधानाची माहिती दिली त्यावेळी व त्यानंतरही सरकाराने ज्याअर्थी काहीही कळविले नाही त्याअर्थी या बाबतीत सरकाराची संमती आहे असेच त्यांनी धरले यात त्यांचेकडून काही अयोग्य घडलेले नाही.

(७) माजी पेशव्यांनी आपल्या हयातीत आपल्या कुटुंबियांची तरतूद करून ठेवली असेल अशा समजुतीने जर तनखा-बंदी करण्यात आली असेल तर ही गोष्ट आजपर्यंतच्या सरकारी प्रघाताविरुद्ध झाली आहे असे स्पष्ट करणे प्राप्त आहे. आठ लक्षांचा जो तनखा बाजीरावांना देण्यात येत होता, तो त्यांच्या व कुटुंबियांच्या योगक्षेमाकरिताच देण्यात येई. तो तनखा कसा खर्च केला जात असे याबद्दल ब्रिटिश सरकारला पाहण्याचे काहीच कारण नव्हते इतकेच नव्हे तर ३४ लक्षांचा मुलूख त्यांनी सरकारला दिला त्याच्या मोबदल्यात ८ लक्षांचा तनखा मिळत असे तेव्हा तो तनखा कसा खर्च होतो यासंबंधी काहीही बंधन घालण्यात आलेले नव्हते. म्हणून त्या आठ लक्षांपैकी काही रक्कम शिल्लक टाकली असली तरी तिचा तनखा चालू ठेवण्याच्या विषयाशी काहीही संबंध येत नाही. यादी लिहिणारे असा प्रश्न विचारण्याचे धाडस करतो की ब्रिटिश सरकारच्या नोकरीतून निवृत्त झालेल्या त्यांच्या सेवकाने आपले निवृत्तिवेतन कसे खर्च केले हे सरकार कधी पाहते का ? तसेच आपल्या निवृत्तिवेतनातून काही शिल्लक ठेवतो की काय व असल्यास किती प्रमाणात शिल्लक राहते आणि अशी शिल्लक राहते या कारणास्तव कोणाचे निवृत्तिवेतन कधी बंद अथवा कमी केल्याचा दाखला आहे काय ? असे असूनही एका जुन्या राजघराण्याच्या वारसाला एखाद्या नोकरापेक्षाही कमी प्रतीने वागविले जात आहे ? ? सरकारच्या मनात याबद्दल काही संशय असेल तर यादी लिहिणारे असे स्पष्ट करू इच्छितात की १८१७ च्या तहा-

न्वये जो ८ लक्षांचा तनखा मंजूर झाला तो त्यांच्याकरिता व त्यांच्या कुटुंबाकरिता होता असे नसून त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या सेवकांकरिता आणि अनुयायांकरिताही होता. हे सर्व अनुयायी बाजीरावाशी राजनिष्ठ असल्यामुळे ते इतक्या दूरवर त्यांचेबरोबर आले होते. त्या अनुयायांची संख्या फार मोठी होती ही गोष्ट ब्रिटिश सरकाराला पूर्णपणे माहीत होती; त्यांच्या योगक्षेमासाठी श्रीमंतांना पुष्कळ खर्च करावा लागे. याशिवाय ही गोष्ट लक्षात घेणे जरूर आहे की, देशी राजांची सत्ता नाहीशी झाली असली तरी त्यांना योग्य त्या इतमामाने रहावे लागते; अन्यथा त्यांचे समाजातील स्थानाला धक्का बसतो. या सर्व गोष्टीवरून सालिना ३४ लक्ष रुपये मुलुखाचे ऐवजी आठ लक्ष रुपयांचा तनखा मिळत होता त्यामधून किती शिल्लक रहात असेल याची कल्पना करता येणे सहज शक्य आहे. मर्यादित उत्पन्नातून एवढा खर्च भागवीत असताना माजी पेशव्यांनी काही बचत केली यावरून त्यांनी आपल्या खर्चाची तोंडे किती काळजीपूर्वक ताब्यात ठेविली होती हे दिसून येईल. यामुळे त्यांच्या मृत्युसमयी त्यांनी बचत केलेल्या रकमेतून सरकारी कर्जरोखे वार्षिक ८०००० रुपये उत्पन्न देतील अशा तऱ्हेने शिल्लक टाकिली हा माजी पेशवे बाजीराव यांनी काही गुन्हा केला काय ? की त्या गुन्ह्याचे प्रायश्चित्त त्यांच्या वारसांचा तनखा बंद करून त्यांच्या कुटुंबियांवर आपत्ती ओढविण्यासारखे त्यांना मिळावे ?

(८) यादी लिहिणाऱ्यांनी २४ जून १८५१ रोजी या सर्व हकीकतीची यादी कमिशनरामार्फत वायव्यप्रांत ले. गव्हर्नर यांचेकडे पाठविली. त्या यादीचे उत्तर ले. गव्हर्नर यांचेकडून आले की, तनखा बंद करण्याचा निर्णय कायम आहे परंतु यादी लिहिणाऱ्यांच्या हयातीपर्यंत जहागीर महसूल माफीने त्यांच्याकडे चालू राहील. यादी लिहिणाऱ्यांचे म्हणणे असे की, ज्या अर्थी त्यांना ले. गव्हर्नरांच्या अखत्यारीखाली सोपविणे शक्य नाही, त्याअर्थी हा निर्णय भारतसरकारानेच घेतला आहे असे धरून चालले पाहिजे. हे खरे असेल तर त्याचा अर्थ असा होतो की यादी लिहिणाऱ्यांच्या यादीत केलेल्या मागणीतील न्याय भारतसरकाराला पटलेला आहे. जर त्या यादीमधील मागणी विचारात घेण्यासारखी नसती तर तहाहयात जहागीर महसूल माफीने तरी चालू ठेवण्याला काहीच कारण नव्हते. जर ती मागणी न्याय आणि वस्तुस्थितीवर आधारलेली असेल तर कायद्याच्या दृष्टीने सकृद्दर्शनी तरी त्याच्या मागणीला फक्त तहाहयात जहागीर चालू ठेवण्याने भागणार नाही हे स्पष्ट आहे. तनखा बंद केल्याने झालेले नुकसान त्यामुळे भरून येऊ शकत नाही.

(९) वर लिहिल्याप्रमाणे यादी लिहिणाऱ्याने आपले म्हणणे स्पष्टपणे मा. संचालक मंडळापुढे मांडले असून त्यांच्याकडून उदार धोरणाची तो अपेक्षा करित आहे. त्याला अशी खात्री वाटते की सर्व सांगोपांग विचार केल्यानंतर मा. संचालक मंडळ यादी लिहिणाऱ्याला योग्य तो आधार देण्याचे नाकारणार नाही. अशा तऱ्हेचा योग्य तो तनखा न मिळाल्यास त्याला कुटुंबियांचा आणि अनुयायांचा योगक्षेम चालविणे शक्य होणार नाही.

(१०) यादी लिहिणाराची सध्याची अवस्था लक्षात घेऊन याबाबतीत ब्रिटिश सरकाराशी योग्य अशी तडजोड घडवून आणण्याची त्याची तयारी असून हा वाद शक्य तितक्या लवकर मिटावा अशी त्याची इच्छा आहे. त्याच्या बुद्धेवाने त्याच्यावर आलेल्या प्रसंगातून त्याला व त्याच्या परिवाराला बाहेर पडण्यासाठी शक्य तितके उदार धोरण स्वीकारण्यास तो तयार आहे.

यादी लिहिणाऱ्याची आर्थिक परिस्थिती फार बिघडली असल्यामुळे आणि स्थानिक सरकाराने त्याच्यासंबंधी घेतलेल्या धोरणामुळे त्याला आपल्या वकिलामार्फत ही यादी मा० संचालक मंडळाकडे पाठविणे प्राप्त झाले. या विषयावर पूर्ण विचार होऊन तनखा आणि जहागीर पूर्ववत् त्याला व त्याच्या वालीवारसांना चालू करण्याबद्दल भारत सरकाराला आज्ञा व्हावी अशी त्याची विनंती आहे. ”

ही यादी संचालक मंडळाकडे भारतसरकारामार्फत पाठविली त्यावेळी त्यासरकाराला खालील पत्र लिहिले होते :-

“श्री. सी. ॲलन, परदेश-विभागाचे सचिव यांजकडे ” :-

वि. वि. महाराजा श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब यांच्या मागणीचा लवकर निकाल लागण्याची आशा न वाटल्यामुळे व त्यांच्याकडे महाराजा बाजीराव पेशवा यांचा तनखा चालू ठेवण्यासंबंधी काही होईल अशी आशा न वाटल्यामुळे आणि शिवाय माझे मालकांची कठिण अवस्था लक्षात घेतल्यामुळे सोबतची यादी नामदार गव्हर्नर जनरल व त्यांच्या कौन्सिलने मा. संचालक मंडळाकडे पाठवावी अशी विनंती आहे.

सही

महाराजा धोंडोपंत नानासाहेब यांचा मंत्री

पुरवणी क्र. ३

नानासाहेबांनी बाजीरावांची पदवी व शिक्का चालू ठेवण्यासंबंधी
गव्हर्नर-जनरल यांजकडे पाठविलेली यादी

“नामदार गव्हर्नर जनरल आणि त्यांची कौन्सिल यांजकडे परराष्ट्र व्यवहार खात्यासंबंधी यादी:-

यादी लिहिणार महाराजा श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब दिवंगत महाराजा बाजीराव पंतप्रधान बहाद्दूर यांचे चिरंजीव आणि वारस, यांजकडून कलमी करण्यात येते की,

यादी लिहिणाऱ्यांना अत्यंत दुःख होते की, त्यांचे मुनीम ज्वाला प्रसाद-साहेब यांचे पत्र आले त्यात त्यांनी असे म्हटले आहे की त्यांनी परराष्ट्र व्यवहार खात्याकडे कांही विशिष्ट बिल्ले वापरण्याची परवानगी मागितली होती; तिला सरकारी जबाब असा आला की “गव्हर्नर जनरल व त्यांची कौन्सिल महाराजा श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब अशी कोणी व्यक्ती ओळखीत नाही”

(२) असे उत्तर येण्यास व ते पत्र परत येण्यास काय कारण घडले ते यादी लिहिणाऱ्यांना कळत नाही; कारण त्यांच्या मुनीमानी गव्हर्नर जनरल व त्यांचे कौन्सिल यांचेसंबंधी कांही अनुचित भाषा वापरली असे दिसत नाही. यादी लिहिणाऱ्यांची ‘महाराजा’ ही पदवी पौरात्य पद्धतीप्रमाणे त्यांना नेहमीच लावली जाई. याच खात्याकडे पूर्वीचे मुनीम राजा पिराजी राजे यांनी लिहिलेल्या पत्रात ही पदवी अनेक वेळा वापरली होती व त्यावेळी त्यासंबंधी कांही आक्षेप घेण्यात आला नव्हता. उलट त्यांनी पाठविलेली पत्रे मा० संचालक मंडळाकडे पाठविण्यात आली होती त्यावरून त्यात आक्षेप घेण्यासारखे कांही नव्हते हे उघड आहे. त्यातूनही नव्या मुनीमाना पत्राचा मायना कसा लिहिवा हे माहीत नसल्यामुळे तसे झाले असण्याचा संभव आहे, दुसरे कांही कारण नव्हते ही गोष्ट यादी लिहिणारे आपल्या नजरेस आणू इच्छितात. आक्षेपार्ह कांही गोष्ट त्याचे नजरेस आणली असती तर त्यांनी ती लगेच दुरुस्त केली असती. व त्यांना सचिवानी दिलेल्या सूचनेनुसार त्यांनी योग्य तो फरक करून दिला असता.

(३) यादी लिहिणाऱ्यांची आजची स्थिती लक्षात घेता त्यांचेकडून अशी आक्षेपार्ह वर्तणूक हे त्यांच्या नैसर्गिक इच्छेप्रमाणे घडून येणे शक्यच नव्हते. कारण यादी लिहिणारे सध्या ब्रिटिश सरकारावर पूर्णपणे अवलंबून

आहेत ही गोष्ट ते पूर्णपणे जाणून आहेत. म्हणून त्यांनी मुद्दाम लाटसाहेबाची परवानगी मागितली होती की त्यांच्या सेवकांच्या गणवेशावर विशिष्ट बिल्ले वापरण्यात यावे. असे बिल्ले वापरले म्हणजे सरकारी अधिकाऱ्यांना व खाजगी व्यक्तींच्या नजरेस आले असते की त्याला सरकारची परवानगी आहे.

(४) यादी लिहिणाऱ्यांना असे कोणतेही कारण आढळत नाही की ज्याच्यामुळे यादी लिहिणाऱ्यांना आपली पदवी — जी आजपर्यंतच्या परंपरे-प्रमाणे ते वापरीत असत — वापरल्यामुळे नामदार लाटसाहेबांना काही आक्षे-पार्ह वाटावे. सरकारास माहीत आहे की मराठी सत्तेचे मालक बाळाजी विश्वनाथ यांनी आपला सर्व मुलूख आपले चिरंजीव बाजीराव पहिले याजकडे सुपूर्त केला. बाजीराव पहिले यांच्या मागून तो मुलूख बाळाजी बाजीराव व त्यांचेनंतर माधवराव, नारायणराव व शेवटी सवाई माधवराव यांजकडे आला. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांना औरस संतती नसल्यामुळे हा वारसा पेशव्यांचे पणतू बाजीराव यांचेकडे आला. हे बाजीराव यादी लिहिणाऱ्यांचे वडील असून त्यांनी शेवटी आपला सर्व मुलूख ईस्ट इंडिया कंपनीकडे सुपूर्त केला. त्यांच्या मोबदल्यात त्यांना व त्यांच्या वारसाना आर्थिक तनखा देण्यात आला. हा तनखा आपल्या सरकारने यादी लिहिणारे त्यांचे चिरंजीव व वारस यांचेकडे चालू ठेविलेला नाही. यादी लिहिणारे हे पेशवे घराण्याचे प्रतिनिधी असून त्यांना तनखा चालू ठेवला जाईल अशी त्यांना अजून आशा वाटत आहे. काही असले तरी यादी लिहिणाऱ्यांनी त्या पदवीचा उपयोग केल्यास त्याबद्दल लाटसाहेब व त्यांची कौन्सिल यांना असमाधान वाटण्याचे काही कारण नाही. अशी पदवी हिंदुस्थानातच काय पण पश्चिमेकडील देशातही स्वायत्त राज्यांच्या राजांचे वालीवारस, राज्यत्याग केल्यानंतरही वापरतात.

(५) यादी लिहिणारे ही गोष्ट नजरेस आणू इच्छितात की ती पदवी त्यांना ब्रिटिश सरकाराकडून अथवा त्यांना ज्याच्याकडून भारतातील काही भागावर अधिकारप्राप्ति झाली त्या दिल्लीच्या बादशहाकडून त्यांना मिळालेली नाही. पेशव्यांनी आपली पदवी आपल्या कर्तबगारीने मिळवली असून त्यांचे वारस या नात्याने ती पदवी त्यांना वापरण्याला काही हरकत नसावी. ही पदवी म्हणजे निव्वळ पोकळ पदवी असून ती इकडील परंपरेस अनुसरून असून तिच्यामुळे काही राजकीय अधिकार प्राप्त होत नाहीत. ही पदवी वापरणाऱ्यांचे समाजातील स्थान आणि परंपरा दाखविते व त्यामुळे सध्याच्या हिंदुस्थान सरकाराला नाराज होण्यासारखे काही घडलेले नाही.

(६) अशा परिस्थितीत, यादी लिहिणारे अशी आशा करतात की लाटसाहेब व त्यांची कौन्सिल यादी लिहिणाराकडे कृपा दृष्टीने पाहून इतर दुर्दैवी राजांना ज्या पद्धतीने पदव्या वापरण्याची परवानगी देतात तशीच त्यालाही द्यावी. अशा उदार कृत्यांमुळे पदरचे काहीही न जाता यादी लिहिणाऱ्यांच्या सध्यांचे दुर्दैवी परिस्थितीत त्यांना थोडे तरी समाधान मिळेल.

ज्वाला प्रसाद

महाराजा श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब यांचे मुनीम.

We look before & after
and pine for what is not
our sincerest laughter
with some pain is fraught
our sweetest songs are those that tell
of the saddest thought

—shelley.

प्रकरण आकरावे

आधीची बंडे

- (१) भारतीयांबद्दलचे मत
- (२) आधीची बंडे
 - वेलोरचे बंड
 - बराकपूरचे बंड
 - बंगाल व मद्रासमधील बंडे
- (३) सर्वसाधारण कारणे
- (४) मताबद्दल पुनर्विचार

पुरवणी : चेतसिंगाच्या वारसांना दिलेली सनद

“ A countrys struggle for freedom begins from the moment her freedom is lost ”

— डॉ बिधानचंद्र राँय

(१) भारतीयांबद्दलचे मत

हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्याच्या गुणावगुणासंबंधी लिहिताना पंडित जवाहरलाल नेहरू आपल्या ‘ डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया ’ या पुस्तकात म्हणतात : “ हिंदुस्थान राष्ट्र म्हणून आणि भारतीय व्यक्ती म्हणून त्यांना अत्यंत अपमानास्पद, क्षुद्रपणाची आणि तिरस्काराची वागणूक देण्यात आली... हे लिहिण्याची सुद्धा मला लाज वाटते; त्यामुळे मनाला फार दुःख होते. त्याही पेक्षा अधिक दुःख होते ते अशाकरिता की आम्ही या अपमानापुढे कितीतरी वेळा मान तुकविली. काहीही परिणाम झालेला सोसण्याची तयारी करून मिळेल त्या मार्गाने या गोष्टींना प्रतिकार होणे अवश्य होते असे माझे मत आहे. ” पंडितजीविषयी योग्य तो आदर दर्शवून प्रस्तुत लेखक नम्रपणे सुचवू इच्छितो की या अपमानास्पद वागणुकीपुढे भारतीयांनी फार वेळ मान तुकविली

नाही. अगदी प्रथमपासून ब्रिटिश राजवटीला विरोध होत राहिला आहे. वॉरन-हेस्टिंग्सला विरोध करून प्राणार्पण करावे लागले त्या बंगालच्या नंदकुमाराचे उदाहरण स्पष्ट आहे. सत्ताधारी गव्हर्नर जनरलविरुद्ध त्याच्या कौन्सिलमध्येच निर्भयपणे त्याने लढा दिला, व त्याच्यावर लांचखाऊपणा आणि गैरवर्तणुकीचा आरोप उघडपणे केला. वाराणसीच्या महाराजा चेतसिंगाचे उदाहरणही तसेच आहे. स्वतःला तुरुंगात डांबले जाईल असे दिसत असूनही त्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजकारणाला चांगले तोंड दिले. महाराजाच्या सैनिकांनी केलेल्या हल्ल्यात निव्वळ नशीब म्हणूनच वॉरनहेस्टिंग्स वाचू शकला. अशी इतरही उदाहरणे देण्यासारखी आहेत.

या विषयाचा विचार चालू असता हे दर्शविले पाहिजे की, वारंवार उठणाऱ्या बंडाळ्यामुळे आणि विरोधी चळवळीमुळे गव्हर्नर जनरल यांना १८०४ चा कायदा करणे प्राप्त झाले. त्या कायद्यामुळे जरूर तेव्हा लष्करी कायदा पुकारण्याची सत्ता सरकाराने घेतली (१८०४ चा ३ रा कायदा).

याशिवाय १८०६ चे वेलोर येथील आणि १८२४ मधील बराकपूर येथील बंडही लक्षात घेतले पाहिजे. ही बंडे म्हणजे १८५७ साली झालेल्या मोठ्या उठावाची पूर्वलक्षणेच मानली पाहिजेत. वेलोरच्या बंडात आणि १८५७ च्या बंडात एक गोष्ट सारखीच होती. ती म्हणजे हिंदी शिपायांना असे निश्चितपणे वाटत होते की ब्रिटिश लोक आपणास आपल्या वाडवडिलांच्या धर्मापासून फोडणार आहेत. दुसरी आश्चर्याची गोष्ट अशी की त्या बंडापूर्वीही १८५७ प्रमाणे आधी चपात्या मार्फत बातम्या जात असाव्या. ही पूर्वीची बंडे म्हणजे १८५७ च्या प्रचंड स्फोटाचे पूर्वलक्षणच होते. ब्रिटिश त्यापासून धडा घेऊन शहाणपणाने वागले असते तर कदाचित् '१८५७' झालेच नसते. म्हणून यापूर्वीच्या बंडाबद्दल त्रोटक वृत्तांत देणे जरूर आहे.

(२) आधीची बंडे

वेलोरचे बंड

वेलोर हे गाव मद्रासपासून ८० मैलावर आहे. तेथील किल्यावर ब्रिटिश आणि हिंदी शिबंदी होती. याच किल्यात संरक्षक अटकेत टिपू सुलतानाचे दोन मुलगे व इतर कुटुंबीय मंडळी होती. श्रीरंगपट्टणच्या लढाईत टिपू धारातीर्थी पडल्यानंतर त्या मंडळींना पकडून वेलोरला ठेवले होते. कंपनी सरकारच्या राज्यामध्ये काही गडबड होऊ नये म्हणून टिपूच्या मुलांना अटकेत ठेवण्यात

आले होते. त्यांना अर्थातच वेगळे ठेवले होते व त्यांना राजकीय कैदी म्हणून सर्व सवलती देण्यात येत होत्या.

९ आणि १० जुलै १८०६ च्या मधल्या मध्यरात्री या किल्यातील शिपाई बंड करून उठले आणि त्यांनी कित्येक ब्रिटिश अधिकारी आणि शिपाई कापून काढले.

या बंडाचे तात्पुरते कारण म्हणजे मद्रासच्या सैनिकी कचेरीने शिपायांच्या परेडच्या वेळी आपली जात दर्शविणारी चिन्हे वापरण्यास बंदी केली होती, तसेच दाढी वाढविणे किंवा मिशा मोठ्या ठेवणे ह्या गोष्टीलाही आक्षेप घेतला होता. ती आज्ञा खालील प्रमाणे होती :-

“ या नियमाने असा हुकूम करण्यात येतो की कोणी एतद्देशीय शिपायाने आपल्या चेहऱ्यावर आपली जात दर्शविणारे (गंध) चिन्ह दाखविता कामा नये तसेच त्याने कानात भिकबाळीसारखी भूषणे वापरता कामा नये.

“ याशिवाय असेही फर्माविण्यात येते की परेडच्या वेळी आणि सरकारी कामावर असता सर्वांनी दाढी केलेली असली पाहिजे.

“ शक्य तेवढा सारखेपणा येण्यासाठी वरच्या ओठावर ठेवण्यात येणाऱ्या मिशांचे प्रमाण सारखेच असले पाहिजे. ”

ही आज्ञा फक्त मद्रास सैन्याला लागू होती. बंगाल व मुंबई येथील सैन्याधिकाऱ्यांना अशा आज्ञेची जरूरी वाटली नाही. ही आज्ञा घाईगर्दीने आणि हिंदी अधिकाऱ्यांचा सल्ला न घेता काढण्यात आली होती. असा सल्ला विचारला असता तर त्यांनी त्या आज्ञेविरुद्ध आपले मत सांगितले असते. मद्रासचे गव्हर्नर सर विल्यम बेंटिक आणि सरसेनापतीची संमती मात्र घेण्यात आली होती. ब्रिटिशांच्या एकंदर वागणुकीवर, त्यांच्या मनात आपल्या धर्मकल्पनांसंबंधी काही तरी विपरीत करण्याची इच्छा असावी अशी शंका शिपायांना आधीच वाटत होती. ह्या शंकेमुळे उत्पन्न झालेली भीती अधिकच वाढली आणि ब्रिटिश लोक आपला धर्म बुडवून आपणास ख्रिस्ती करणार असे त्यांच्या मनाने पक्के घेतले.

बंड झाले त्यादिवशी पहाटे २ वाजता सर्व शिपाई पहाऱ्यावर जमले आणि आपल्या मुख्याधिकाऱ्याच्या घराला गराडा घालून उभे राहिले. त्यांच्या गोळीबाराने मुख्याधिकारी जागे झाले; ते घराबाहेर पडले आणि लोकांचा प्रक्षोभ कमी करण्याच्या खटपटीत त्यांना प्राणांतिक जखमा झाल्या काही काळ

सर्व किल्ला बंडवाल्यांच्या ताब्यात होता. मध्यंतरी ही बातमी अर्काट येथील घोडदळाचे प्रमुख कर्नल गिलिस्पी यांजकडे पोचली. त्याबरोबर ते किल्याकडे धावले. थोड्याच काळात त्यांनी बंडाळी मोडून काढली. बंडाच्या पुढाऱ्यांना फार कठोर शिक्षा झाल्या. त्या रात्रीतून बंडवाल्यांनी ३० ब्रिटिश अधिकारी आणि ८० ब्रिटिश शिपाई मारले.

बंडाच्या कारणाची चौकशी करण्यासाठी मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांची एक समिति नेमण्यात आली. वर उल्लेख केलेल्या नवीन नियमामुळे व अशाच काही लष्करी हुकुमामुळे बंड झाले असे समितीतील मुलकी अधिकाऱ्यांचे मत झाले; परंतु लष्करी अधिकाऱ्यांच्या मते टिपू सुलतानाच्या मुलांना परत राज्य मिळावे म्हणून हा कट झाला; म्हणून त्या मुलांना वेलोरहून बंगाल्यात हलविण्यात आले. सर्व कमिटीचे मत मात्र असे होते की, वर उल्लेख केलेल्या शिरोभूषणाबद्दलच्या* नियमामुळे आणि परेडचे वेळी वागण्याच्या बाबतीत केलेल्या नियमामुळेच बंड झाले असे होते.

या बंडामुळे इंग्लंडमध्ये बरीच खळबळ उडाली. ईस्ट इंडिया कंपनीने मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड विल्यम बेंटिक, गव्हर्नर जनरल सर जॉर्ज बार्लो आणि सेनाधिपती यांना बडतर्फ केले. सर जॉर्ज बार्लो तर गव्हर्नर जनरलच्या जागी कायम होणार असे त्यांना वाटत होते त्याऐवजी लॉर्ड मिंटो यांची नेमणूक झाली.

लॉर्ड मिंटो यांनी त्वरित घोषित केले की, सरकारच्या मनात शिपायांच्या धर्मात आणि चालीरितीत काहीही बदल करण्याची इच्छा नाही. हिंदुस्थानात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची 'स्वारी' झाली नाही याचे श्रेय लॉर्ड मिंटो यांना आहे. सप्टेंबर १८०७ मध्ये त्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अध्यक्षाला लिहिले " हिंदुस्थानातील कोणत्याही भागात बंडाची यंत्रणा उत्पन्न होणार असेल तर त्याला कारण आपले सरकार लोकांच्या धर्मसमजुतीविषयी विरोधी आहे अशी लोकांची समजूत करून देणे हीच होय. "

* शिपायांच्या पगड्यामध्ये जो कोका घालीत त्यासंबंधी पूर्वीच आज्ञा निघाली होती. हा कोका चामड्याचा असे म्हणून हिंदू शिपाई त्याला विरोध करीत; कारण तो कोका गाईच्या कातड्याचा असावा असा त्यांना संशय होता. मुसलमान शिपायांना तो कोका डुकराचा असण्याचा संभव वाटे म्हणून तेही त्याच्या विरुद्ध असत.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी हिंदी भाषांत प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांबद्दल लेडी मिंटो 'लॉर्ड मिंटो व हिंदुस्थान' या ग्रंथात लिहिते : "लॉर्ड मिंटो हिंदुस्थानात आल्यानंतर लौकरच मिशनऱ्यांची काही पुस्तके सरकारच्या नजरेस आणण्यात आली; त्यावर ती पुस्तके स्थानिक जनतेच्या धर्मसमजुतीवर टीका करणारी नाहीत असे मिशनऱ्यांचे म्हणणे ऐकल्यावर सरकाराला त्या पुस्तकांपैकी काही मजकूरच दर्शविण्यात आला. त्या मजकुरात हिंदुपुराणांवर व मुसलमानांच्या प्रेषितावर आक्रमक हल्ले केलेले होते. म्हणून गव्हर्नर जनरलांचे सचीवाना आज्ञा देण्यात आली की, सेरामपूरच्या मिशनऱ्यांचे प्रमुख रे. डॉ. कॅरे यांना कळवावे की गव्हर्नर जनरलानी असा निर्णय केला आहे की मिशनऱ्यांच्या सर्व पुस्तकावर नियंत्रण ठेवण्यात येईल; तसेच एतद्देशीय ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी सरकारच्या मुख्य ठाण्याच्या गावी देशी भाषांतून धर्मप्रसार करू नये."

वर उद्धृत केलेल्या सूचनांमध्ये हिंदुस्थानसरकाराने अशा धर्मप्रसाराबद्दल आत्यंतिक नापसंती दर्शविली होती. तसेच ब्रिटिश सरकाराने केलेल्या घोषणेकडे लक्ष वेधण्यात आले होते. त्या घोषणेत "कंपनीच्या एतद्देशीय प्रजेला आपला धर्म अनिर्बंधपणे व अबाधितपणे आचारात आणता येईल."

हिंदुस्थानातील लोक इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा धर्माला अधिक मानतात. लॉर्ड मिंटो यांनी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना केलेल्या सूचनांमुळेच त्यांनी कंपनी सरकारावर लोकांचा विश्वास पुनः प्रस्थापित केला.

बराकपूरचे बंड

वेलोरच्या बंडानंतर १८ वर्षांनी म्हणजे १८२४ साली बंगालच्या फौजेत बंड झाले. त्यावर्षी^३ ब्रिटिश सरकार ब्रह्मदेशाशी युद्धात गुंतले होते. मद्रास फौजेला समुद्रमार्गे रंगूनला पाठविण्यात आले होते आणि कलकत्त्या-जवळच्या बराकपूर येथील ४७ व्या स्थानिक पलटणीलाही समुद्रमार्गे ब्रह्मदेशाकडे जाण्याची आज्ञा झाली होती. या आज्ञेवर हिंदू शिपायांनी असा आक्षेप घेतला की भरतीच्या वेळी त्यांना समुद्रापलीकडे जावे लागणार नाही अशी अट ठरलेली होती. त्यांनी अशी तक्रार केली की बोटीवर पाय ठेवल्याबरोबर ते जातीबाह्य ठरतील व ही गोष्ट अगदी असह्य आहे. तेव्हा असे ठरविण्यात आले की त्यांना जमिनीवरूनच पाठविण्यात यावे परंतु त्यांच्यांत अशी भुमका उठली की चित्तगांगपर्यंत पायी जमिनीवरून गेल्यानंतर त्यांना सक्तीने बोटीत बसविण्यात येईल. शिवाय त्या सर्वांचे सामानसुमान नेण्यासाठी बैल व गाड्या मिळण्यातही अडचण उत्पन्न झाली. आजूबाजूच्या प्रदेशात

जरूर तेवढे बैल वाटेल ती किंमत देऊनही मिळणेच शक्य नसल्यामुळे ही वाहतुकीची अडचण सरकारालाही सोडविता आली नाही. असे होते तरी शिपायांना सांगण्यात आले की आपापल्या सामानाच्या वहातुकीची ज्याने त्याने स्वतंत्र व्यवस्था करावी.

हे सर्व होण्याचे आधी शिपायांनी सेनापती सर एडवर्ड पॅजेट याजकडे चाचरत्या परंतु परिणामकारक भाषेत आपल्या तक्रारी मांडल्या होत्या. ते म्हणतात : “आमचे म्हणणे असे— सुभेदार आणि हविलदार मेजर यांनी शिपायांच्या कंपनीला सांगितले की त्यांना रंगूनला पाठविण्यासाठी बोटीवर चढविण्यात येणार असून सैन्य युद्धावर चालले असताना शिपायांनी माघार घेऊ नये. त्यानंतर सुभेदार मेजर आणि हवालदार मेजर यांनी प्रत्येक तुकडीतील चार चार शिपायांना सांगितले की “ज्यांनी गणवेश घेतला त्यांनी तो आता टाकता कामा नये. अशी गोष्ट त्यांनी कधीही करू नये” शिपायांनी उत्तर दिले की काही झाले तरी ते बोटीवर गेल्यामुळे जातिभ्रष्ट होण्यास तयार नाहीत. याकरिता सर्वांनी गंगोदक आणि तुलसीपत्र हातात घेऊन शपथ घेतली की काही झाले तरी बोटीवर पाय ठेवणार नाही. हिंदूने गंगोदक व तुळशी पत्राची शपथ घेतली की ती शपथ ते प्राणापलीकडे पाळतात हे सर्वास माहीत आहे. याप्रकारे शिपायांच्या कंपनीने निर्धार केलेला आहे. हे जे लिहून पाठवीत आहोत तीच आमची अर्जी आहे; आणि पुढे सुभेदार आणि हवालदारांनी सेनापती कार्टराइट यांना जाऊन सांगितले की शिपायांची तुकडी निघण्यास तयार आहे. सर्व शिपाई निघण्यास उत्सुक आहेत. ही गोष्ट शिपायांना मुळीच माहीत नव्हती. आपण आमच्या प्राणाचे मालक आहोत; आपण आज्ञा द्याल ते आम्ही करू परंतु आम्ही बोटीवर चढणार नाही व त्याकरिता तिकडे जाणारही नाही. पूर्वी आमचा लौकिक चांगला होता परंतु आता तो बिघडला आहे; म्हणून आमचे म्हणणे की आमची नावे सैन्यातून काढून टाकून आम्हांला घरोघर जाण्याची मुभा असावी”

या तक्रारीकडे सेनापती व इतर अधिकाऱ्यांनी विशेष लक्ष दिले नाही. उलट सरसेनापती स्वतः बराकपूरला येऊन कितीही आडमुठ्या आज्ञा असल्या तरी त्या पाळल्या गेल्याच पाहिजेत असे त्यांनी ठरविले. मग त्या आज्ञेविरुद्ध जातिबाह्य होण्याचा फार मोठा धोका शिपायांपुढे होता व त्याबद्दल त्यांचा पूर्वग्रह स्पष्ट होता. शिपायांना परेड-पटांगणावर जमविण्यात आले आणि स्वतः सरसेनापतींनी त्यांना बजावले की त्यांच्यापुढे दोनच पर्याय आहेत

एक म्हणजे युद्धाकरिता पुढे जाणे किंवा हत्यारे खाली ठेवणे. शिपायांना धर्मबंधने फार प्रिय होती व आपली जात टिकविण्यासाठी काहीही त्याग करण्यास ते तयार होते. म्हणून त्यांनी सरसेनापतींची आज्ञा अपमानिली. असे झाले तरी त्यांच्या मनात सशस्त्र उठावणी करण्याचा विचार नव्हता. पूर्वयोजनेप्रमाणे दोन ब्रिटिश पलटणी तेथे उभ्या होत्या त्यांचे मागे तोफा लपविलेल्या होत्या. त्या तोफखान्याला तोफा डागण्याचा हुकूम देण्यात आला. शिवाय ब्रिटिश पलटणींनी बंदुकाही चालविल्या. शिपायांच्या मनात सशस्त्र हल्ला करण्याचे नव्हतेच म्हणून त्यांनी आपल्या बंदुकीत दारूही भरलेली नव्हती. ही जी कत्तल करण्यात आली त्याचे के याने असे सुंदर वर्णन केले आहे : “ कारणे आणि परिणाम यांचा काहीही विचार न करिता टाचेखाली तुडवून बंड मोडून काढण्याइतका कडक स्वभाव सर एडवर्ड पॅजेट याचा होता. खुलासा करण्याचा काही प्रयत्न झाला, काही समझोता होण्याचाही प्रयत्न झाला. परंतु हा प्रयत्न अगदी जुजबी आणि वरवरचा होता; कदाचित् हा प्रयत्न झाला याची जाणीवही लोकांना नव्हती. शिपायांना सांगण्यात आले की त्यांनी युद्धाला जावे किंवा हत्यारे खाली ठेवावी; तरी त्यांचेपुढे असलेल्या धोक्याची त्यांना काही कल्पना नव्हती. तोफा डागून तयार होत्या हे त्यांना सांगण्यात आले नव्हते (युरोपियन फौजांच्या मागे अशा तोफा तयार होत्या हे त्यांना माहीतही नव्हते); म्हणून दिलेला हुकूम मानण्याचे त्यांनी नाकारले. त्याबरोबर कत्तलीचा हुकूम देण्यात आला. तोफा धडधडू लागल्या. शिपाई सैरावैरा पळू लागले. आपली हत्यारे आणि इतर अवजारे फेकून देऊन ते नदीकडे पळाले. काही गोळ्या लागून पडले तर काही नदीत बुडाले. लढा देण्याची त्यांची प्रवृत्ती दिसली नाही. तसा लढा देण्याची त्यांची इच्छाही नव्हती. नंतरही त्याजागी सापडलेल्या बंदुकामध्ये बार भरलेले नव्हते.”

जे पळून वाचले त्यांना पकडून त्यांच्यावर लष्करी कोर्टात खटले चालले. पुष्कळांना फाशी देण्यात आले. त्या तुकडीचे नावही काढून टाकण्यात आले.

बराकपूरच्या बंडाचा असा शेवट झाला. ब्रिटिश आधिपत्याच्या इतिहासातील अगदी काळेकुट्ट असे हे प्रकरण घडले. हरबर्ट स्पेन्सर याने या घटनेचा खालील शब्दात धिःकार केला आहे. “ एतद्देशीय सैनिकांच्या मदतीने एतद्देशीय प्रजेवर धूर्त जुलमी राज्य लादण्याचा प्रकार आजच्या

काळापर्यंत चालूच आहे. या जुलमी राज्यात काही वर्षांपूर्वीच शिपायांच्या एका तुकडीची जाणूनबुजून कत्तल करण्यात आली. त्या शिपायांना जरूर ते कपडे मिळाले नाहीत म्हणूनच त्यांनी हुकमांची अवज्ञा केली होती.”

बंगाल व मद्रासकडील बंडे

सन १७६४ मध्ये अयोध्येच्या नबाबाच्या पदरी असलेल्या कंपनीच्या सैन्याचे बंड झाले. सन १७८२ मध्ये बंगाली सैन्याच्या २५ व्या रेजिमेंटने हुकूम मानण्याचे अमान्य केले तेव्हा त्या बंडाच्या पुढाऱ्यांना शिक्षा करण्यात येऊन ते रेजिमेंट बरखास्त केले. सन १८२५ मध्ये ४७ व्या बंगाली पायदळी पलटणीमध्ये मोठे बंड झाले. त्यावेळी पुष्कळ रक्तपात होऊन अनेकांना कठोर शिक्षा देण्यात आल्या. त्यांचे रेजिमेंटही बरखास्त करण्यात आले. त्यानंतर १८४४ मध्ये ३४ व्या स्थानिक रेजिमेंटमध्येही बंड झाले. ह्या बंडाचे कारण म्हणजे त्यांना सिंधमध्ये जाण्याच्या आज्ञा देण्यात आल्या होत्या परंतु अनेक कारणास्तव शिपायांनी त्या आज्ञा मानल्या नाहीत म्हणून ते रेजिमेंटही बरखास्त झाले.

वेलोरच्या बंडापूर्वी मद्रासी सेनेत अनेक बंडे झाली. त्यापैकी १७८० मध्ये तेलिचेरी येथे झालेले एक बंड होय. त्या बंडाच्या पुढाऱ्यांपैकी एकाला तोफेच्या तोंडी देण्यात आले व दोघांना प्रत्येकी एकहजार फटके इतर सर्व शिपायांच्या समोर मारण्यात आले. त्याचवर्षी विझगापट्टम येथे मोठे बंड झाले त्यात कित्येक युरोपियन अधिकारी मारले गेले— आणखीही पुष्कळ मारले गेले असते परंतु ते पळून जाऊन लपून बसल्यामुळे वाचले— बंडवाल्यांनी नंतर लष्कराचा भाग लुटला आणि नंतर ते हैद्राबादेला ब्रिटिशांच्या शत्रूंना मिळण्याकरिता निघून गेले.

सन १७८६ मध्ये पुन्हा एक बंड झाले व त्यात अनेक तुकड्या सामील होत्या. त्या बंडाला कारण म्हणजे त्यांच्या पगाराची बाकी थकली होती. कंपनीच्या सरकारात त्याकाळात ब्रिटिशांना वेळच्यावेळी पगार देण्यात येई परंतु एतद्देशीय शिपायांचा पगार मात्र नेहमी मुद्दाम थकविण्यात येई. याला कारण असे सांगत की सरकारी तिजोरीत रोकड शिल्लक कमी पडेल. ही गोष्ट शिपायांना पटण्यासारखी नव्हती कारण त्यांच्या डोळ्यादेखत ब्रिटिश शिपायांना पगार देण्यास मात्र शिल्लक असे. शिपायांचे हाल फार होत; त्यांना आपली मालमत्ता विकून पोट भरावे लागे. अगदी अगतिक झाल्यानंतर मात्र ते बंड करून उठले. शेवटी कर्ज काढून त्यांचा पगार चुकता झाला तेव्हाच ते शांत झाले.

कंपनीच्या संचालक मंडळाच्या निश्चित आज्ञा होत्या की सरकारी तिजोरीत एक रुपयाही शिल्लक असेपर्यंत शिपायांचा पगार थकू देऊ नये; त्यासाठी जरूर तर इतर खर्चाची कपात करावी. परंतु या आज्ञा मधूनमधून फेटाळल्या जात व त्यामुळे इतर ठिकाणीही बंडे झाली.

सन १७९७ मध्ये गंतूर येथे आणखी एक बंड झाले. त्यावेळी सरकाराने काही पुनर्रचना करण्याचे ठरवून एका तुकडीला दुसरीकडे जाण्याचा हुकूम दिला होता. तो मोडल्यामुळे हे बंड झाले. त्या बंडाच्या पुढाऱ्यांनाही शिक्षा देण्यात आल्या.

(३) सर्वसाधारण कारणे

५७ च्या बंडापूर्वी २५ वर्षे निवृत्त झालेल्या एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याने असे म्हटले आहे की सरकाराने काही अन्याय केल्यास अथवा दिलेले वचन मोडल्यासच बंडे होत. या अधिकाऱ्याला बंगाली सैन्याची पूर्ण माहिती होती. “ बंगाल्यात व इतरत्र झालेली सर्व बंडे आपल्याच चुकांमुळे झाली आहेत. निदान त्या बंडाचे वेळी पहिली आगळीक आपणच केली आहे. बहुधा प्रत्येक वेळी ठरलेल्या गोष्टीत आयत्या वेळी बदल करण्यात आला, अथवा शिपायांच्या भावना, सुखसोई आणि आरोग्यव्यवस्था यांकडे दुर्लक्ष केले गेले पण त्याच वेळी ब्रिटिश रेजिमेंटासाठी विशेष तरतूद करण्यात आली होती; शिपायांच्या धर्मभावना व समजुती यांना धक्का देणाऱ्या गोष्टी केल्या गेल्या, त्यांचे पगाराबद्दल अथवा हक्काबद्दल ढवळाढवळ करण्यात आली, किंवा त्यांना आपला हक्क वाटत असलेल्या गोष्टी डावलल्या गेल्या. ”

या मद्रासी व बंगाली बंडापासून निष्कर्ष निघतो तो असा की, जरी शिपाई लोक राजनिष्ठ होते आणि हाल सोसण्याची त्यांची तयारी होती तरी फाशी, जन्मठेप, आणि फटक्याच्या शिक्षा समोर दिसत असूनही बंड करून उठण्याइतकी त्यांच्या मनाची तयारी व छाती होती. धर्मभावनांसंबंधी असलेली तत्त्वे उखडली जात आणि कित्येक वेळा विचार न करता दिलेले हुकूम जबरिने अमलात आणले जात. गरीब शिपायांना आपल्या बंडात अपयश येणार हे स्पष्ट दिसत असूनही धैर्याने बंड करून उठत.

मुंबईच्या सैन्यातील चांगली शिस्त

मद्रास आणि बंगालच्या सैन्याशी तुलनेने मुंबई सैन्याचा इतिहास अधिक स्वच्छ होता. तेथेही एक दोन किरकोळ बंडाळ्या झाल्या परंतु बंड असे मोठे झाले नाही. १८५७ च्या बंडातसुद्धा त्या सैन्याने बंड केले नाही एवढेच नव्हे

तर बंगाली सैन्याची बंडाळी मोडून काढण्याच्या कामी त्याने मोठी कामगिरी केली. त्याचे कारण म्हणजे मुंबईच्या सैन्याला विशेष चांगली वागणूक दिली गेली; त्यांना पगार, भत्ते व सुखसोई विशेष दिल्या जात. शिवाय त्या सैन्याची व्यवस्था विशेष चांगली ठेवण्यात येत असे. व बढत्या निव्वळ गुणावर अवलंबून असत. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातील मंडळींनाही भरती आणि बढती मिळू शके. शिपाया-शिपायांत आणि शिपाई आणि अधिकारी यांच्यामध्ये पूर्ण सहकार्य असे. अधिकारी लोक विचाराने वागत आणि आपले अधिकार संयमाने वापरीत. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजेच मुंबईच्या सैन्यात बंगाली अथवा मद्रासी सैन्यापेक्षा अधिक शिस्त आणि व्यवस्था असे.

(४) मताबद्दल पुनर्विचार

वरील गोष्टीवरून असे दिसेल की आमचे देशबांधव ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केलेल्या अपमानाला निमूटपणे तोंड देत, असे म्हणणे न्यायाचे होणार नाही. दुबळे असले तरी परिणामाकडे लक्ष न देता त्यांनी प्रतिकारच केला. या संबंधात पंडित नेहरूंनी आपल्या ग्रंथात दुसऱ्या एका ठिकाणी मागे उद्धृत केलेल्या वचनांच्या विरुद्ध लिहिलेला मजकूर देणे योग्य ठरेल. एका कवीच्या खालील काव्यपंक्ति देऊन त्यांनी म्हटले आहे:-

“The East bowed before the blast
In patient, deep disdain
She let the legions thunder past
And plunged in thought again”.

“हिंदुस्थानाने झंझावातापुढे किंवा प्रचंड सैन्यापुढे मान तुकविली हे खरे नाही. अशा गोष्टीचा त्याने नेहमीच प्रतिकार केलेला आहे. केव्हा त्याला अपयश आले केव्हा यशही आले परंतु अपयशाच्या प्रसंगीही पुढच्या प्रयत्नांकडे लक्ष ठेवून पुढच्या प्रयत्नांची तयारी चालूच ठेविली. हिंदुस्थानाने अलेक्झांडरच्या प्रचंड सैन्याला प्रतिकार करून त्यात पुष्कळसे यशही मिळविले. अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर त्याच्या ग्रीकांना उत्तरेकडे हाकून लावले. भारताने हूण लोकांशी लढा देऊन त्यांना शेवटी हाकून लावले.”

पुढे पंडित नेहरूंनी इतर आक्रमणांचे वर्णन केले असून पुढे ब्रिटिश काळाबद्दल ते म्हणतात : “ब्रिटिशांना जय मिळाला परंतु ते उत्तरेस स्थिर होतात न होतात तोच बंड होऊन त्याचे स्वरूप स्वातंत्र्ययुद्ध असे होऊन त्यात ब्रिटिश

राज्य जवळ जवळ उखडून टाकले गेले. स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांची इच्छा सतत कायम राहून परकीय वर्चस्वाखाली राहण्याचे त्यांनी नेहमीच नाकबूल केले आहे.”

याशिवाय मुलकी बंडेही अनेक झाली. उदा० १८१६ चे बरेलीचे बंड, १८३१-३२ चे कोल बंड आणि छोटा नागपूर व पालामौचे बंड. बंगालमध्ये फिराझी उठाव, मलबारात मोपल्यांचा उठाव आणि बिहारात संथालांचा उठाव हेही लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. भारताचे तेज ब्रिटिश सैन्याला दडपून टाकता आले नाही.

बंगालच्या फाळणीनंतर ब्रिटिशांच्या अन्याय्य राज्यपद्धतीविरुद्ध कित्येक बंगाली तरुण हिंसाचाराला प्रवृत्त झाले. देशसेवेच्या प्रखर तपस्येच्या पोटी त्यांनी केलेल्या खुनासंबंधी गौरव करण्याचा येथे उद्देश नाही. मुद्दा एवढाच आहे की परिणामांची पर्वा न करता हिंदी लोकांनी ब्रिटिश राज्यसत्तेला आव्हान दिले होते. खुदिराम बोस याला नक्की माहीत होते की सरकारी गुप्त पोलिसांच्या तडाख्यातून तो सुटणे शक्य नव्हते; तरीही त्याने सरकारी जुलुमाविरुद्ध प्रतिकार म्हणून बाँब फेकण्याचे साहस केले व देशाच्या स्वाभिमानाकरिता आत्मबलिदान करण्यास तो तयार झाला.

शेवटी महात्मा गांधींच्या चळवळी झाल्या त्यावेळी आमच्या तरुण स्त्री-पुरुषांनी दाखवून दिले की, लाठ्या, बागनेटी आणि इतर दडपशाहीने ते दबून जात नाहीत. उत्कट कार्यासाठी स्वार्थत्याग कसा करावा हे त्यांना पूर्णपणे समजत होते.

या सर्व गोष्टीवरून असे सिद्ध होते की हिंदी लोकांनी परचक्र निमुटपणे सोसले नाही, त्यांना दिलेल्या वाईट वागणुकीचा प्रतिकारच केला आणि राष्ट्राच्या अपमानाविरुद्ध ते ठामपणे झगडले.

परिशिष्ट

चेतसिंग महाराज यांचे वंशज कुंवर विश्वनाथसिंग यांना उत्तरप्रदेश सरकाराने दिलेली सनद

स्वाधीनता समारोह १९४७

“इंग्रजी राज्याच्या सुरवातीपासूनच संघर्ष चालू होता आणि त्या संघर्षात अगणित देशभक्तांनी भाग घेऊन आपले स्वदेशप्रेम व्यक्त केले. त्यापैकी पाचपणे दोनशे वर्षांपूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कुटिल नीतीविरुद्ध व

त्या कंपनीचे प्रतिनिधी वॉरन हेस्टिंग्स यांच्या दुष्टपणाविरुद्ध झगडा केला असे त्यावेळचे एक प्रमुख देशभक्त आणि वाराणसीचे त्यावेळचे राजे महाराज चेतसिंग हे होत.

त्या महाराज चेतसिंग यांच्या पुण्यस्मृतीकरिता त्यांचे वंशज कुंवर विश्वनाथसिंग यांना उत्तरप्रदेश सरकारातर्फे १००१ रुपये, चांदीचे तबक आणि वस्त्रे अशी प्रतीकात्मक भेट दिली जात आहे. ”

वाराणसी
२४ श्रावण शक संवत् १८७६
१५ आगस्ट १९४७

सदानन्द वामत शिवेश्वरकर
कमिशनर
वाराणसी विभाग

“ भ्रांत मनोवृत्ती असल्याखेरीज जनता आपले स्वातंत्र्य गमावीत नाही ”

— एडमंड बर्क

सन १७८४ मध्ये बक्स् येथे केलेले भाषण.

प्रकरण बारावे

१८५७ च्या सुमाराची इंग्लंडची परिस्थिती

- (१) १८५७ मधील राजकीय परिस्थिती.
- (२) काही पूर्वघटना.
- (३) ईस्ट इंडिया कंपनी.
- (४) क्रिमियामधील युद्ध.
- (५) आर्थिक परिस्थिती : वाङ्मय आणि शास्त्रे.

पुरवणी : फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल बद्दलची टीप.

“पूर्वजांच्या कर्तबगारीने मिळविलेल्या गोष्टींचा फुकट अभिमान न बाळगता, त्या गोष्टीचा आदरयुक्त भावनेने स्वीकार करावा व त्याकरिता कितीही स्वार्थत्याग करावा लागला तरी तो पत्करावा. आपल्या राष्ट्रीय स्वभावातच आपला मोठेपणा भरलेला आहे; मात्र तो स्वभाव आपण अवमानित न करता टिकविला पाहिजे. आपल्या साम्राज्याच्या उद्दिष्टांबद्दल लाज वाटण्यासारखे काहीही नाही, उलट त्यांची खंत वाटणे ही सर्वांत कमीपणाची गोष्ट आहे. त्या उद्दिष्टांवर सतत दृष्टी ठेवून ईश्वरी संकेतच असा आहे की आपल्या मार्फतच तो मानवाला मार्गदर्शन करीत आहे — असा विश्वास आपण बाळगला पाहिजे ”

— “ १९०७ मध्ये बर्मिंगहॅम येथे ‘खरा साम्राज्यवाद ’ या विषयावरील लॉर्ड कर्झन याचे भाषण,

(१) १८५७ मधील राजकीय परिस्थिती

१८५७ मध्ये इंग्लंडच्या सिंहासनावर व्हिक्टोरिया राणी (इ. स. १८३७-१९०१) होती व तिचे मुख्य प्रधान लॉर्ड पामरस्टन हे होते. त्यावेळी व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्याला २० वर्षे झाली होती. लॉर्ड अबर्डीनच्या प्रधानमंडळाचा पराभव झाल्यावर त्या मंडळात परराष्ट्रीय खात्याचे प्रधान असलेले पामरस्टन हे १८५५ मध्ये पंतप्रधान झाले होते. क्रिमियन युद्धात

इंग्लंडची हानी झाली त्यामुळे अबर्डीनावर लोकसभेचा अविश्वास झाला कारण या युद्धाला तोच जबाबदार होता असे मानले जात असे.

व्हिक्टोरिया राणी राज्य करीत असता इंग्लंडमध्ये खऱ्या अर्थाने घटनात्मक राजेशाही होती, राजाला सत्ता नसली तरी चांगले वजन असे; सर्व सत्ता पंतप्रधानाच्या हाती असून त्याच्यामागे सर्व देश होता, राणीचा सल्ला परराष्ट्रीय राजकारणाचे बाबतीत घेतला जाई आणि परराष्ट्राशी होणारा सर्व पत्रव्यवहार तिला दाखविला जाई; काही चुका होत आहेत असे वाटले तरच ती हस्तक्षेप करी. असा हस्तक्षेप तिने हिंदी बंडानंतर काढलेल्या जाहीरनाम्याचे वेळी केला होता; तसेच १८६१ मध्ये तिने व तिच्या यजमानानी अमेरिकेला पाठविण्याच्या पत्रात काही बदल सुचविला होता. तिच्या प्रदीर्घ कारकीर्दीमुळे प्रधानांच्यापेक्षा तिला अधिक अनुभव होता व त्यामुळे तिचे वजन मानले जाई. साम्राज्याच्या विविध भागांना जोडणारा दुवा असे राज्यपद मानले जाई. तिच्या पूर्वीच्या राजांनी - विशेषतः ४ थ्या जॉर्जने (१८२०-१८३०) आपल्या स्वार्थी आणि बदफैली वागणुकीने राजपदाला कमीपणा आणला होता परंतु व्हिक्टोरियाच्या कारकीर्दीत राजपद देशात व बाहेरही लोकप्रिय झाले.

प्रथम पंतप्रधान झाला त्यावेळी पामस्टन ७० वर्षांचा होता तरी तो धीट, आनंदी स्वभावाचा आणि स्वसामर्थ्याची जाणीव असलेला होता. कित्येकवेळा त्याचा धीटपणा म्हणजे धसमुसळपणाच वाटे. त्या वेळचे क्रिमियन युद्ध तोच यशस्वी करू शकेल; दुसऱ्या कोणाला ते साधणार नाही असे लोकमत होते. सदासर्वदा आपल्या देशाचे वजन आणि अभिमान जोराने मांडणे हेच त्याचे धोरण असे.

यूरोपमधील इतर देशांचे बाबतीत इंग्लंडचे धोरण ताठ्याचे असे त्यामुळे त्या देशातील लोकमत ग्रेटब्रिटन म्हणजे दुसऱ्यांच्या कारभारात निष्कारण ढवळाढवळ करणारे राष्ट्र असेच मानीत असे. असले असे तरी सर्वत्र स्वातंत्र्याचा पुरस्कार इंग्लंड करीत असल्यामुळे त्याला आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात फार वजन असे.

हिंदीबंडापूर्वी सुमारे ९ वर्षे यूरोपमधील काही पददलित राष्ट्रांनी आपल्या राज्यकर्त्यांविरुद्ध बंड उभारले होते. १८४८ च्या फेब्रुवारीमध्ये पॅरिसमध्ये राज्यक्रांती होऊन फ्रेंच राजा लुई फिलिप हा इंग्लंडला पळाला व तेथेच तो दोन वर्षांनी मृत्यू पावला. फ्रान्समध्ये प्रजासत्ताकाची स्थापना करण्यात आली

आणि नेपोलियनचा पुतण्या लुई नेपोलियन हा परान्सचा अध्यक्ष म्हणून निवडून आला. उत्तर इटलीतही ऑस्ट्रियाच्या राज्याविरुद्ध लोकांनी बंड केले. पोलंडमध्ये रशिया विरुद्ध बंड झाले. ऑस्ट्रिया आणि हंगेरीमध्ये हाप्सबर्ग घराण्याविरुद्ध बंड उठले. बर्लिनमध्येही नव्या राज्यघटनेसाठी चळवळी व मारामाऱ्या झाल्या; त्याचा परिणाम म्हणून तेथल्या एकामागून एक राजांना पळ काढावा लागला.

त्यावेळच्या लॉर्ड पील याच्या प्रधानमंडळात लॉर्ड पामस्टन हा परराष्ट्रमंत्री होता. त्याने आपले धोरण दुटप्पी ठेविले. एकाबाजूस बंडखोरांना शस्त्रास्त्रे सुद्धा पुरवून मदत केली तर दुसऱ्या बाजूस पळून गेलेल्या राजांना इंग्लंडमध्ये आश्रय दिला. परान्सचा राजा लुई फिलिप त्यामुळेच इंग्लंडमध्ये आला व तेथेच त्याचा अंत झाला. प्रशियाचा थोरला राजपुत्र व गादीचा वारसही इंग्लंडला आला परंतु तो फार दिवस राहिला नाही.

ही सर्व बंडे यशस्वी होऊ शकली नाहीत; फक्त परान्समध्ये अगदी थोडावेळ बंडखोर यशस्वी होऊ शकले. सर्वत्र बंडे मोडून काढण्यात आली आणि राजांची एकतंत्री सत्ता पुनः प्रस्थापित झाली. लोकशाही स्थापन होण्याची आशा आकांक्षा नाहीशी झाली परंतु पारतंत्र्यातील जनतेला सहानुभूती दाखविल्यामुळे इंग्लंडचे वजन फार वाढले.

(२) काही पूर्वघटना

इंग्लंडने नेपोलियनविरुद्ध जी अनेक युद्धे चालविली व त्यात प्रामुख्याने भाग घेतला त्यामुळे जनतेत असंतोष होऊन हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या. १८१४ मध्ये नेपोलियनचा पूर्ण पराभव झाल्यानंतर मात्र इंग्लंडमध्ये नवीन युगच अवतरले. हे युग १८५७ पर्यंत चालूच होते व तेवढ्या काळात इंग्लंडच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात बदल घडून आला. परराष्ट्रीय राजकारणात इंग्लंडाला काहीच काळजी राहिली नाही; कारण नेपोलियनच्या पराभवानंतर इतर सर्व देश थकून गेले होते. व तेथील राजकारण तुंबल्यासारखे झाले होते. इंग्लंडमध्ये मात्र फार प्रचंड घडामोडी होत होत्या. कारखानदारीत नवीन वाढ होत होती; कामगारांना हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्यामुळे व सरकारने त्याकामी लक्ष न घातल्यामुळे मोठ्या चळवळी झाल्या. सरकारने लक्ष तर घातलेच नाही उलट दडपशाहीच मांडली. इतर कोणचाही देश असता तर राज्यक्रांतीच झाली असती. या सर्व कटकटीचे मूळ एकतर नेपोलियनाशी झालेली युद्धे आणि दुसरे म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झालेली यंत्रक्रांती व तिचा एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीस झालेला परिणाम.

युद्धोत्तर परिस्थितीमुळे व्यापारातील मंदी आणि युद्धोपयोगी पदार्थ उत्पन्न करणारे कारखाने बंद झाल्यामुळे उत्पन्न झालेली बेकारी. त्यांतच सैन्यातील नोकऱ्या संपल्यामुळे मोकळे झालेले शिपाईही बेकारीत भरच पाडीत. ही परिस्थिती यंत्रचलित कारखान्यांमुळे वाढलीच कारण यंत्रे वापरण्यात येऊ लागल्यामुळे माणसांचे काम कमी झाले व बेकारी वाढली. ही परिस्थिती रेल्वे, रस्ते, जहाजे आणि कारखाने यांच्या बांधकामामुळे थोडीशी सुधारली, यंत्रक्रांतीमुळे प्रथम सर्व गोष्टींचा तुटवडा पडला, त्या क्रांतीमुळे भरभराट होण्याला पुष्कळ वर्षे लागली.

या यंत्रक्रांतीत रेल्वेबांधणीचा फार मोठा भाग होता. पहिले वाफेचे इंजिन १८१४ मध्ये जॉर्ज स्टीफनसन याने तयार केले होते परंतु रेल्वेरस्त्यांच्या बांधणीला जमीन मालकांचा फार विरोध होता, कारण त्यामुळे त्यांच्या जमीनीतून ते रस्ते जाणार होते. त्या विरोधाचा परिणाम म्हणून १८१८ मध्ये पार्लमेंटमध्ये आणण्यात आलेला कायदा फेटाळला गेला. १८२५ पर्यंत पहिली रेल्वे उघडली गेली नव्हती. १८४२ मध्ये हौशी व्हिक्टोरिया राणी प्रथम रेल्वेत बसून प्रवास करू लागली. एकदा सुरुवात झाल्यावर रेल्वे रस्त्यांची फार झपाट्याने वाढ झाली आणि थोड्याच काळात सर्वत्र रेल्वेचे जाळे पसरले आणि १८५० पर्यंत कारखाने असलेले जिल्हे रेल्वेने जोडले गेले. यंत्रक्रांतीमध्ये, कापडगिरण्या, लोखंडाचे कारखाने, कालवे, रस्ते, रेल्वे इतकेच नव्हे तर शेती आणि पशुसंगोपन यांची वाढ झाली.

कामगारवर्गाची परिस्थिती मात्र अधिकच वाईट झाली. त्यांना गलिच्छ वस्तीत रहावे लागे. मुले, स्त्रिया, माणसे यांना कारखान्यात दिवसभर काम करावे लागे. भरमसाट किंमतीमुळे गरिबांचे हाल होऊ लागल्यामुळे दंगे धोपे आणि लोकांची क्वचित बंडे होऊ लागली व त्यांचा बीमोड करण्यासाठी सरकाराने दडपशाहीचा अवलंब केला.

१८३१ मध्ये तेव्हाच्या पंतप्रधान लॉर्ड ग्रे याने प्रख्यात सुधारणा कायद्याचे बिल पार्लमेंटमध्ये मांडले; ही राजकीय क्षेत्रातील मोठीच घटना झाली. त्या बिलामुळे वाद वाढून लंडनसकट सर्व शहरात दंगे झाले. पुष्कळ वाद-विवाद झाल्यानंतर १८३२ मध्ये हे बिल मान्य झाले. ते बिल पास झाल्यामुळे सर्वांना वाटू लागले की आपल्या सर्व संकटावर तो एक तोडगाच आहे. लहान मुले सुद्धा 'सुधारणा कायदा शिंदाबाद' अशा रस्तोरस्ती घोषणा करू लागली. या बिलामुळे मतदार संघ अधिक विस्तृत झाला. मध्यम

वर्गालाही मताधिकार मिळाला आणि जमीनदार वर्गाची मिरास बंद झाली. एकूण मतदारांची संख्या दुप्पट होऊन पूर्वी जमीनदारांनाच मताधिकार होता तो आता घरमालकानाही मिळाला. अजून दरडोई एक मत मिळण्याची वेळ आलेली नव्हती. या बिलामुळे लोकसंख्येतील दर २४ माणसामध्ये एकाला मताधिकार मिळाला. त्याचे कारण म्हणजे मताधिकार फक्त मध्यमवर्गापर्यंतच पोचला. कामगारवर्गाला मताधिकार मिळण्यास अजून ४० वर्षे जावयाची होती. स्त्रियांना मताधिकार मिळण्यास आणखीही काही वर्षे जाणे होती.

जागतिक महत्त्वाची सुधारणा १८३३ मध्ये अत्यंत प्रगतिशील अशा विल्यम विलबरफोर्सच्या प्रयत्नाने घडून आली. ही घटना म्हणजे सर्व ब्रिटिश वसाहतीतील गुलामांना मिळालेले स्वातंत्र्य ही होय. गुलामांचा व्यापार १८०७ मध्ये इंग्लंडमध्ये आणि पुढे १८१५ मध्ये युरोपांतील इतर देशात कायद्याने बंद झाला. या व्यापारात आपल्या देशात स्वातंत्र्य भोगणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना पकडून परदेशी नेऊन विक्रीत असत. व्यापार करण्यास जरी प्रतिबंध करण्यात आला तरी दक्षिण आफ्रिका आणि जमेका या वसाहतीत त्यापूर्वी गुलाम असलेल्यांच्या कपाळची गुलामगिरी सुटली नव्हती. याचे कारण आर्थिक होते. मळेवाले व इतर लोक आपली कामे गुलामांकडून करून घेत; ते गुलाम स्वतंत्र झाले असते तर त्यांचा खर्च वाढून नफा कमी पडला असता; पार्लमेंटने खास कायदा करून भली मोठी रक्कम मंजूर करून गुलामांच्या मालकांना भरपाई दिल्यामुळे परिस्थिती थोडीशी सुधारली. त्यानंतर “गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा १८३३”चा कायदा मंजूर होऊन ६ वर्षांच्या आतील गुलामांना स्वातंत्र्य मिळाले आणि हा कायदा पास झाल्यानंतर जन्माला आलेली मुले गुलाम न राहता स्वतंत्र नागरिक मानले गेले. राहिलेल्या गुलामांना काही काळ ‘उमेदवार’ म्हणून वागणूक देण्यात आली, त्यांना पगार मिळू लागला आणि १८३८ मध्ये त्यांनाही सर्व ब्रिटिश वसाहतीत स्वातंत्र्य देण्यात आले. हिंदुस्थानातही १८४३ साली लॉर्ड एलिनबरो हे गव्हर्नरजनरल असताना गुलामगिरी कायद्यानेच बंद करण्यात आली.

(३) ईस्ट इंडिया कंपनी

हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्यांची सूत्रे इंग्रजराजाचे विश्वस्त या नात्याने ईस्ट इंडिया कंपनीकडे होती. कंपनीचा दैनंदिन कारभार १८३३ च्या हिंदुस्थान

सरकारच्या कायद्याखाली चाले. हा कायदा १८५३ मध्ये दुरुस्त करण्यात आला. इंग्लंडमधील कंपनीचा कारभार व सत्ता, आणि हिंदुस्थानातील गव्हर्नर जनरल व इतर कर्मचाऱ्यांवर नियंत्रण बसावे अशा हेतूने पार्लमेंटने हे कायदे मंजूर केले होते. १८३३ च्या कायद्याने कंपनीला व्यापार करण्यास बंदी झाल्यामुळे कंपनी म्हणजे ब्रिटिश राज्य चालविण्याची यंत्रणाच बनली. कंपनीने शिल्लक असलेला माल त्वरित विकून टाकावा, आपला व्यापार बंद करावा आणि व्यापारात झालेले कर्ज फेडून टाकावे असेही त्या कायद्याने ठरविले.

या दोन्ही कायद्यांनी ब्रिटिश राज्य चालविण्याची जबाबदारी गव्हर्नर जनरल आणि त्यांचे कौन्सिलर यांच्यावर टाकली असून त्यांचे नामाभिधान 'गव्हर्नर जनरल व त्यांचे कौन्सिल' असे ठरविण्यात आले. या कौन्सिलला भारतातील ब्रिटिश राज्यासाठी कायदेकानू करण्याचा अधिकार देण्यात आला. हा अधिकार त्यापूर्वी बंगाल, मद्रास आणि मुंबई येथील सरकारांच्याकडे होता.

इंग्लंडमधील कंपनीच्या मालकमंडळाने निवडलेल्या संचालक मंडळाकडे या भारतीय कारभारावर देखरेख करण्याचा अधिकार देण्यात आला. ब्रिटिश मंत्रिमंडळाला भारतीय कारभारामध्ये अधिकार असावा म्हणून एक खास मंडळ नेमण्यात आले त्या मंडळाला "भारताच्या कारभाराकरिता कमिशनर" असे म्हणत असले तरी व्यवहारात त्या मंडळाला 'नियंत्रण मंडळ' असेच म्हटले जाई. या मंडळात ब्रिटिश अर्थमंत्री (हाच मंडळाचा अध्यक्ष असे) आणखी एक प्रधान आणि राजाने नेमलेले चार प्रीव्ही कौन्सिलर असे ६ सभासद असत. या मंडळाचा अधिकार संचालक मंडळावर चाले. त्या मंडळाला कंपनीचे सर्व कागदपत्र पाहण्याचा अधिकार असे आणि कंपनीकडून जाणाऱ्या सर्व पत्रांना त्या मंडळाची संमती लागे. संचालक मंडळाच्या एका गुप्त समिती मार्फत हे नियंत्रणमंडळ तातडीचे आणि गुप्त हुकूम पाठवू शके. याप्रमाणे हे नियंत्रण मंडळ म्हणजे सर्वाधिकारीच होते. १८५३ च्या कायद्यापूर्वी संचालक मंडळाला आपल्या मर्जीनुरूप नोकरांना ठेवणे काढणे वगैरे अधिकार असत. फक्त नियंत्रणमंडळाच्या संमतीने नेमलेल्या नोकरांवर तेवढा त्यांचा अधिकार चालत नसे. १८५३ च्या कायद्याने हा अधिकार काढून घेण्यात आला व वरिष्ठ नोकऱ्यांसाठी दरवर्षी परीक्षा घेण्याची तरतूद करण्यात आली.

यापेक्षा अधिक माहिती ४ थ्या प्रकरणात सापडेल.

(४) क्रिमियातील युद्ध

लॉर्ड पामस्टन मुख्य प्रधान होण्यापूर्वी विरोधी मुत्सद्यांमध्ये वैमनस्य होते. हे वैमनस्य उत्पन्न होण्याचे कारण म्हणजे १८५१ मध्ये लॉर्ड जॉन रसेल याच्या मंत्रिमंडळातून परराष्ट्रमंत्री म्हणून पामस्टन यांची बडतर्फी. ही बडतर्फी होण्याचे कारणही पामस्टनने परराष्ट्रीय राजकारणात मुख्य मंत्री अथवा मंत्रिमंडळाला न विचारता घेतलेले कित्येक धसमुसळे निर्णय. अशा निर्णयांपैकी एक म्हणजे नेपोलियनचा पुतण्या लुई नेपोलियन याने दुसरे परेंच प्रजासत्ताक उलथल्याबद्दल त्याचे पामस्टन याने मंत्रिमंडळाला अथवा राणीला न विचारता, लुई नेपोलियनला पाठविलेला अभिनंदनपर संदेश हा एक होता. लुई नेपोलियन हा त्यामुळे परान्सचा सर्वाधिकारी बनला. १८४८ मध्ये परान्स प्रजासत्ताक झाला होता; ते प्रजासत्ताक उलथले गेल्यामुळे इंग्लंडच्या लोकांना फार आश्चर्य वाटले होते. यामुळे पामस्टनने जो संदेश अविचाराने आणि राजकारण लक्षात न घेता पाठविला म्हणून त्याच्यावर दोषारोप करण्यात आले. त्यापूर्वी पामस्टनने आणखी एक चूक केली होती ती म्हणजे ग्रीसची जहाजे पकडण्यासाठी त्याने इंग्रज आरमार पाठविले होते. काही अंतस्थ कारणामुळे अथेन्स येथे व्यवसाय करणाऱ्या एका इंग्रजावर हल्ला होऊन त्याचे घर लुटले गेले होते. त्या इंग्रजाला ग्रीक सरकाराने नुकसानभरपाई दिली नाही म्हणून पामस्टनकडे दाद मागितली. एवढ्यावरून पामस्टनने इंग्रजी आरमार पाठविले.

या दोन्ही प्रसंगी पामस्टनची वागणूक चुकीची होती परंतु तो आपली चूक कबूल करीना; म्हणून त्याला बडतर्फी करण्यात आले. या बडतर्फीचा सूड घेण्याचे पामस्टनने ठरविले. त्याने खटपट करून लॉर्ड जॉन रसेलचा पराभव घडवून आणला आणि रसेलला राजीनामा देणे भाग पाडले. व्हिक्टोरिया राणीने दोघांचा समझोता घडवून आणला. लॉर्ड अबरडीन याचे संयुक्तमंडळ स्थापण्यात तिला यश आले. या मंत्रिमंडळात रसेल आणि पामस्टन हे दोघेही आपले मतभेद विसरून सामील झाले. त्या मंत्रीमंडळात रसेल हा परराष्ट्र-मंत्री आणि पामस्टन हा गृहमंत्री झाला. या संयुक्त मंत्रिमंडळाचा कारभार अनर्थाविह होऊन त्याच्या कारकीर्दीत क्रिमियाचे युद्ध सुरू झाले. हे युद्ध म्हणजे इंग्रजी इतिहासकारांच्या मते अत्यंत अनिष्ट असेच झाले.

हे क्रिमियन युद्धच अप्रत्यक्षपणे हिंदुस्थानातील बंडाला कारणीभूत झाले म्हणून त्याचे थोडक्यात दिग्दर्शन करणे जरूर आहे. हे युद्ध १८५४

मध्ये सुरू झाले त्यावेळी रशियाचे आरमारीबंदर सेबास्टोपोल हे काबीज करण्यासाठी इंग्रज आणि परेंच लष्कराकडून स्वारी करण्यात आली. या स्वारीत थोडे तुर्की सैन्यही सामील होते. या युद्धाला अनेक कारणे होती. परंतु आपल्या गोष्टीच्या धाग्याच्या दृष्टीने मुख्य कारण म्हणजे बाल्कन प्रदेशात रशियाचे महत्त्व वाढल्यामुळे हिंदुस्थानाकडे जाण्याच्या रस्त्यात अडथळा उत्पन्न होण्याची इंग्लंडला भीति वाटली. ब्रिटिशांना वाटे की, रशियाचा हिंदुस्थानातील त्यांच्या साम्राज्यावर डोळा असून त्यासाठी तो भूमध्यसमुद्रावर उतरून हिंदुस्थानाच्या वाटेवर येऊन तेथे आपला दबाव उत्पन्न करील. तुर्की साम्राज्याची सत्ता बाल्कन प्रदेशातून कमी होत असल्याचा फायदा उठविण्याचा रशियाचा विचार होता. रशियाचा झार पहिला निकोलस याच्या मनातून बाल्कन प्रदेशावरील सत्ता समझोत्याने ब्रिटन आणि रशियाने विभागून घ्यावी; त्यात त्याला भूमध्य समुद्रावर येण्यास वाट मिळेल आणि इंग्लंडला ईजिप्त आणि क्रीट यांवर सत्ता चालविता येईल अशी त्याची दृष्टी होती.

तुर्की साम्राज्यातील ख्रिस्ती नागरिकांचे संरक्षक आपणच आहोत असा आव रशियन सरकारने आणला होता. ब्रिटन आणि फ्रान्सच्या मते रशियाला बाल्कन प्रदेशात राजकीय वर्चस्व हवे होते. त्या काळात ब्रिटनमध्ये लॉर्ड अबर्डीनचे संयुक्त सरकार अधिकारावर होते. त्या सरकारात या विषयावर मतभेद असल्यामुळे कॉन्स्टांटिनोपल येथील आपल्या वकीलाला काही निश्चित मार्गदर्शन करता येणे शक्य झाले नाही. त्यामुळे झारला असे वाटले की ब्रिटन निष्क्रिय राहील व त्यामुळे युद्धाची शक्यताच नाही. रशियाने डान्यूब नदीवरील काही प्रांत जिंकले आणि तुर्की आरमार बुडविले. त्याबरोबर ब्रिटन आणि फ्रान्स यांनी रशियाविरुद्ध युद्ध पुकारले. वास्तविक फ्रान्सचा या प्रकरणी काही संबंध नव्हता परंतु परेंच राजा तिसरा नेपोलियन याला फ्रान्सचे वजन वाढविण्याची इच्छा होती म्हणून त्याने बाल्कन प्रदेशातील काही धार्मिक स्थळासंबंधी आपल्याला जिव्हाळा वाटतो असे जाहीर केले.

क्रिमियन युद्धाचा आपल्या निवेदनाशी फारसा संबंध नाही; एवढे खरे की, हे युद्ध ब्रिटन व फ्रान्स यांच्या दृष्टीने चांगले चालले नव्हते. १८५४ नोव्हेंबर ते १८५५ मार्च पर्यंतच्या रशियातल्या थंडीमुळे संयुक्त सैन्याची फार हानी झाली. हजारो लोक हाल होऊन मेले, कित्येक जखमी होऊन आणि पुष्कळांना कॉलरा, ताप, अमांश हे रोग झाले; आणखी कित्येक अन्न व कपडे यांच्या अभावाने मेले. या सर्व प्रकाराला लॉर्ड अबर्डीन जबाबदार आहे असे

लोकमत झाल्यामुळे त्याने राजीनामा दिला; त्याच्या जागी लॉर्ड पामस्टन आला; तो युद्ध नेटाने चालवील अशी अपेक्षा होती. ही अपेक्षा खरी ठरली. विशेषतः त्याचवेळी झार मृत्यू पावल्यामुळे त्याला अधिक यश आले. झारचा वारस दुसरा अलेक्झँडर याने तहाच्या वाटाघाटी सुरू केल्या. शेवटी १८५६ च्या मार्चमध्ये पॅरिस येथे तहावर सह्या झाल्या.

या क्रिमियन युद्धाचा एक परिणाम असा झाला की ब्रिटिशांच्या लष्करी शक्तीबद्दल लोकांना अविश्वास वाटू लागून हिंदुस्थानात तर ब्रिटिशांच्या शिपायांबद्दल हालआपेष्टा आणि अनास्था यांच्या सर्वत्र बातम्या पसरल्या. यामुळे असंतुष्ट शिपायात आणि मुलकी प्रजेत ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव करण्याची इच्छा जोरकस झाली.

या बाबतीत एक गोष्ट जाताजाता उल्लेख करण्यासारखी आहे. 'जुन्या पद्धतीने युद्ध चालविण्याची सेबास्टोपोल येथील लढाई ही शेवटचीच ठरली. त्यानंतर 'आधुनिक पद्धती'च्या सैन्याची निर्मिती झाली. आज आपला विश्वासही बसणार नाही अशी गोष्ट म्हणजे त्या युद्धाचे वेळी तरूण आणि 'फॅशनेबल' स्त्रिया शस्त्रकर्म पाहण्यास जात; जणू ती एक चैनीची व सहलीची गोष्ट होती.

(५) आर्थिक परिस्थिती : वाङ्मय आणि शास्त्रे.

आर्थिक दृष्ट्या औद्योगिक क्रांतीची फळे दिसू लागली. अँड्रॅम स्मिथ याने १७७६ मध्ये प्रतिपादन केल्याप्रमाणे ज्या देशांनी खुल्या बाजाराचे तत्त्व अमलात आणले, त्या तत्त्वाचे प्रात्यक्षिक इंग्लंडच्या व्यापारात दिसू लागले. याचा परिणाम म्हणून इंग्लंडने आपली जकात बरीच कमी केली. त्यानंतर ग्लॅडस्टन मुख्य प्रधान असताना आणखी कित्येक जिनसांवरील जकात बंद करून ग्रेट ब्रिटनने १८६० मध्ये आपले धोरण खुल्या व्यापाराचे राहील असे ठरविले.

देशात संपत्ती खेळू लागली तरी कामगारवर्गाचे हाल कित्येक वर्षांपासून तसेच चालू होते. बेकारी माजली होती व ज्यांना रोजगार मिळे त्यांच्याकडून मालक सक्तीने अधिक काम करून घेत. आर्थिक परिस्थिती बिकट झाल्यामुळे आपल्या ६।७ वर्षांच्या कोवळ्या मुलांनाही १० ते १४ तास पर्यंत कामे करण्यास पाठविणे आईबापांना भाग पडे. १८३३ मध्ये पास झालेल्या कारखान्यांच्या कायद्याने कापडगिरण्यात ९ वर्षांच्या आत कामाला

लावू नये असे ठरले आणि कोणालाही ९ तासांच्या पेक्षा अधिक वेळ काम करू देऊ नये असा निर्बंध करण्यात आल्यामुळे काही फरक पडला.

कोळशाच्या खाणीतून परिस्थिती किती वाईट होती याची कल्पना पार्लमेंट आणि सर्व देशास देण्याचे काम सरकाराने नेमिलेल्या एक कमिशनच्या अहवालाने केले. १२ वर्षांखालील मुलाना १६ तास काम करावे लागे. स्त्रिया व मुले यांना ओझ्याच्या जनावरांसारखे वागविण्यात येई; त्यांना कोळशाच्या भरलेल्या गाड्या ढकलीत न्याव्या लागत. या स्त्रिया व मुलांचे थंडी, गारठा, दूषित हवा आणि अतिशय कष्ट यामुळे भयंकर हाल होत आणि त्यांचे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य बिघडून जाई. या अहवालानंतर १८४२ मध्ये कोळशाच्या खाणींचा कायदा पास झाला; त्या कायद्याने स्त्रिया, मुली आणि १० वर्षांच्या आतल्या मुलांना कोळशाच्या खाणीत काम देण्यास बंदी करण्यात आली. त्या कायद्यानंतरही १० वर्षांखालच्या मुलांना कामावर लावण्यात येई. खाणी-मालकांनी जाहीर केले की त्यांच्या खाणीत मुलांना काम न दिल्यास खाणी नफ्यात चालणे शक्य नाही. त्यांनी असेही म्हटले की मुलांना गाड्या ओढण्यास लावले जात नाही. फक्त गाड्यांची दारे उघडणे झाकणे एवढेच काम देण्यात येई.

१८५७ च्या पूर्वी कित्येक वर्षे अनेक ठिकाणी दंगेधोपे झाले. एका दंग्याचे बाबतीत ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याने असे म्हटले की युद्धात काबीज केलेल्या शहरातसुद्धा इतकी हानी झालेली नव्हती. राहणीचे मान महागल्या-मुळे एकंदर इंग्रजी समाज फार असंतुष्ट होता.

पार्लमेंटकडे अनेक अर्ज करून राजकीय सुधारणांची मागणी करण्यात आली. त्या अर्जांपैकी शेवटचा अर्ज १८४८ मध्ये म्हणजे युरोपात अनेक राज्यक्रांत्या झाल्या त्यावर्षी करण्यात आला होता. हा अर्ज ५५ लक्ष लोकांच्या सह्यांचा असून त्याच वेळी अनेक शिष्टमंडळेही नेण्यात आली. हे पाहून सरकार डगमगून गेले आणि त्यांनी लष्करी तयारी करून प्रचंड मिरवणूक आडवून धरली. सरकाराला क्रांतीची भीती वाटू लागली. सरकारच्या सुदैवाने त्या मिरवणुकीच्या वेळीच पावसाची जोराची सर आल्यामुळे मिरवणूक पांगली आणि काही अनुचित घडले नाही. क्रांतीचा संभव नाहीसा झाला आणि कामगारवर्गाने आपले लक्ष कामगार-संघटना आणि सहकार्य या विषयाकडे वळविले. १८४८ पासून सर्व राष्ट्रांचे लक्ष समृद्धी मिळविण्याकडे लागून सर्व बाजूंनी प्रगती दिसू लागली. रेल्वे रस्ते

आणि आगबोटी बांधण्यात येऊ लागल्या. नवीन नवीन शोधांचा उपयोग करून घेण्यासाठी अनेक कंपन्या स्थापन झाल्या व त्यामुळे उत्पादन वाढले. भांडवलाचा पुरवठा कमी पडल्यामुळे व्याजाचे दर २० टक्क्यांपर्यंत चढले.

१८५१ मध्ये जे प्रचंड प्रदर्शन भरविण्यात आले त्यावरून दिसून आले की मध्यम वर्गाचीही एकूण भरभराटामुळे स्थिती सुधारली होती. हे प्रदर्शन अभूतपूर्व असे झाले. ते एका काचेच्या इमारतीत भरविण्यात आले होते, फक्त खांब आणि तुळ्या लोखंडी होत्या. त्या इमारतीला 'स्फटिकप्रासाद' असे म्हणतात. त्या इमारतीच्या आत मोठे मोठे वृक्षही होते. ह्या प्रदर्शनाची कल्पना, आखणी आणि व्यवस्था राणीच्या यजमानांची होती. त्यांना असे वाटे की कला आणि व्यापारामुळे लोक एकमेकांस अधिक ओळखू लागतात. व्यापारामुळे समृद्धी आणि कलामुळे सुविचारी झाल्यामुळे लोकामध्ये शांतता व शेजारधर्म वाढीला लागतील. व्हिक्टोरिया राणीने १८५१ च्या मे महिन्यात हे प्रदर्शन उघडले व ते आक्टोबरपर्यंत खुले होते. युरोपमधील कित्येक लोक हे प्रदर्शन पाहून गेले. त्या प्रदर्शनामुळे दिसून येणाऱ्या समृद्धीने इंग्रज लोक खूष झाले.

याच सुमाराला आयर्लंडमध्येही कटकटी सुरू होत्या. त्या देशाचा कारभार ब्रिटिश मंत्रिमंडळ एका मुख्य सचिवामार्फत पाही. हा सचिव मंत्रिमंडळाचा सभासद असून एखाद्या राजप्रतिनिधीप्रमाणे त्याचा आयर्लंडवर अधिकार चाले. १८४५ मध्ये आयर्लंडचे मुख्य पीक बटाटा हे बुडाल्यामुळे १८४६ मध्ये तेथे मोठा दुष्काळ पडून लोक अधिक कंगाल बनले. सुमारे ३००० लोक दर आठवड्याला मृत्युमुखी पडत. इंग्लंडहून धान्य पाठविणे अशक्य होते; कारण तेथील पिकेही बुडाली होती आणि कायद्याने धान्य आयातबंदी जारी होती. हा कायदा रद्द करण्यासाठी फार चळवळ झाली परंतु जमीन मालकांना वाटे की कायदा रद्द झाला तर देशाचे फार नुकसान होईल कारण शेतीचा धंदा बसेल. शेवटी १८४६ मध्ये लॉर्ड पील मुख्य प्रधान असताना हा कायदा रद्द करण्यात आला; परंतु आयरिश लोकांचे हाल फारसे कमी झाले नाहीत. १८४५-४९ या चार वर्षांत आयर्लंडची लोकसंख्या ८३ लाखावरून ६६ लाखावर आली म्हणजे १७ लाखांनी कमी झाली त्याला कारण म्हणजे दुष्काळी मृत्यु आणि परदेश प्रयाण.

कला आणि शास्त्रे

१८ व्या शतकाच्या मध्यास, वाङ्मय, कला, शास्त्रे आणि उद्योगधंदे या बाबतीत इंग्लंडची फार प्रगती झाली होती. टेनिसन, वर्डस्वर्थ, ब्राउनिंग

सारखे कवी, जॉर्ज ग्रोट (१८४६ पासून १८५६ पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या 'ग्रीसचा इतिहास' या प्रचंड ग्रंथाचा कर्ता) व मेकॉले, रस्किन व न्यूमनसारखे निबंधकार, चार्लस डिकन्स थॅकरे, ब्राँटी भगिनी (शार्लट, एमिली व अँन) लॉर्ड लिटन यासारखे कादंबरीकार, जॉन स्टूअर्ट मिल आणि हरबर्ट स्पेन्सर-सारखे तत्त्ववेत्ते या काळात होऊन गेले. जोसेफ टर्नरसारखे चित्रकार आणि टॉमस वूल्नरसारखे मूर्तिकार झाले. चार्लस डार्विन हा आपला 'प्रजातींची उत्पत्ती' या विषयावरील आपला ग्रंथ लिहीत होता (प्रसिद्धी वर्ष १८५९) आणि सिंपसनने वैद्यक शास्त्रात क्लोरोफॉर्म प्रथमच वापरला होता (१८७४). शस्त्रकर्मात जंतुघ्न औषधांचा उपयोग लिस्टरने सुरू केला. पोलादनिर्मिती-संबंधी नवीन प्रयोग सुरू होते (१८५९ मध्ये बेसीमरची पद्धति पूर्णत्वास गेली).

लोखंडी बोटी बांधण्यात ही प्रगती झाली; त्यापूर्वी वाफेवर चालणाऱ्या बोटीसुद्धा लाकडीच असत. आता या कामी लोखंडाचा उपयोग अधिक चांगला वाटू लागला. ईस्ट इंडिया कंपनीकडे १८४२ मध्ये चार लोखंडी बोटी होत्या. इंग्रजी आरमारात एकही लोखंडी बोट नव्हती; तेव्हा चीन विरुद्धच्या युद्धात (१८४०-४२) या चार बोटी आरमाराने उसनवार घेतल्या. १८५४ पर्यंत ब्रिटिश आरमारातील सर्व बोटी लाकडीच असून त्या शिडावर चालणाऱ्या होत्या. क्रिमियन युद्धात त्या बाल्टिक उपसागरात नेण्यात आल्या त्यावेळी शिडाना मदत म्हणून त्यांच्यावरच इंजिने बसविण्यात आली. ब्रिटिश जहाज-बांधण्याच्या कामात फार जोराने प्रगती झाली; १९१४ च्या पहिल्या महायुद्धापूर्वीच ब्रिटनचे आरमार इतर सर्व देशांच्या आरमाराच्या एकूण वजनाइतके होते.

हिंदुस्थान व इंग्लंड यामधील टपाल वहातूक

त्याकाळी हिंदुस्थानातून इंग्लंडला टपाल पोचण्यास २ ते ३ महिने लागत. त्यामुळे बंडाची व्याप्ति वाढत असताना इंग्लंडमधील जनता आणि सरकार यांना त्या संबंधी बातम्या मिळत नसत. उदा० ११ जून १८५७ रोजी हिंदी शिपायांच्या ५० पेक्षा जास्त तुकड्यांनी बंड केले होते, सर्व अयोध्याप्रांत त्यांच्याच ताब्यात गेला होता आणि लखनौ व कानपूर येथील युरोपियन लोक वेढ्यात सापडले होते परंतु ब्रिटिश मंत्रिमंडळाला ही गोष्ट माहितच नव्हती. लोकसभेत विचारलेल्या एका प्रश्नाला ब्रिटिश प्रधान-मंडळाने खालील उत्तर दिले :- " आता बंगाल्यातील अशांततेबद्दल काळजी करण्याचे कारण नाही, लॉर्ड कॅनिंग यांच्या दक्षतेमुळे, कौशल्यामुळे आणि

त्वरित केलेल्या उपायामुळे सैन्यात जे असंतोषाचे बी पेरले गेले होते ते आता पूर्णपणे उखडून टाकण्यात आले आहे.”

तसेच जूनच्या शेवटच्या आठवड्यात सत्तीचौराघाट, कानपूर येथे ज्या दुर्दैवी घटनांमुळे कित्येक युरोपियन लोक प्राणास मुकले त्यासंबंधी “कानपूर येथील घटनांबद्दलच्या अफवा खऱ्या आहेत काय ?” असा प्रश्न विचारण्यात आला असता त्याला प्रधानमंडळाच्या प्रतिनिधीने खालील उत्तर दिले “मला सर पॅट्रिक ग्रॅंट याचे व्यक्तिगत पत्र आले असून त्यात त्यांनी म्हटले आहे की कानपूरची कत्तल ही अगदी खोटी गोष्ट असून दुष्टपणाने बनविण्यात आलेली बातमी आहे. एका शिपायाने ही अफवा प्रथम उठविली. त्याने केलेली लबाडी उघडकीस आली एवढेच नव्हे तर त्याच्या या दुष्टपणाबद्दल त्याला फाशीही देण्यात आलेले आहे ”

पुरवणी

फ्लॉरेन्स नाइटिंगेलबद्दलचे टिपण

“क्रिमियामध्ये ब्रिटिश आणि फ्रेंच फौजांचे जे हाल झाले त्यालाही एक उज्ज्वल बाजू आहे. ती म्हणजे दीपलक्ष्मी फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल या स्त्रीचा उदय आणि तिच्यामुळे आधुनिक इस्पितळांतून परिचारिका तयार होऊ लागल्या.”

सर जेम्स रसेल या बातमीदाराने पाठविलेल्या बातमीपत्रांतून खंद-कातील सैन्याच्या होत असलेल्या हालअपेष्टांचे चित्रमय वर्णन ‘दी टाइम्स’ या पत्रात व इतर इंग्रजी वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले. या वर्णनामुळे लोकांचा संताप तर झालाच परंतु त्यांना सैन्याबद्दल कामालीची सहानुभूती वाटली. ही गोष्ट साहजिकच झाली कारण नालायकी आणि खाबूगिरीमुळे सैन्यातील शिपायांना कपडे अथवा वैद्यकीय मदत मिळूच शकली नाही. जखमा बांधण्याचे कापड, खाटा, डॉक्टर वगैरे काहीच उपलब्ध नव्हते; अगदी थोडे सेवक होते परंतु जखमींची संख्या हजारोनी असल्यामुळे ते अगदी अपुरे होते. अशा वेळी ही अल्पवयीन मुलगी फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल पुढे आली; आणि युद्ध-क्षेत्रात प्रत्यक्ष उतरून तेथील जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यास तयार झाली; तसेच मरणाच्या दारी पडलेल्यांना समाधान देण्याची तयारी तिने दर्शविली. तिची ही मागणी पुरविण्यात आली.

तिने सुशिक्षित आणि कार्यक्षम अशा मुली व स्त्रिया जमविल्या व त्यांना घेऊन ती प्रत्यक्ष रणक्षेत्रात उतरली. तिला युद्धखात्याकडून आणि

सैन्यातील डॉक्टरांकडून पुष्कळ विरोध झाला, इंग्लंडमधून सामान मिळविण्यातही अडचणी आल्या परंतु आपल्या चिकाटीने आणि कर्तबगारीने तिने सर्व अडचणीवर मात केली. सर्व इस्पितळांची साफसफाई करून जखमी लोकांची परिचारिकांकडून शुश्रूषा करविली आणि त्यांना स्वच्छ कपडे व खाटाही पुरविल्या. त्यामुळे जखमी लोकांच्यातील मृत्यूचे प्रमाण खूप उतरले. पूर्वी १००० पैकी ४२० मरत परंतु कुमारी नाइटिंगेलने हे काम सुरू केल्यावर हे प्रमाण हजारी २२ पर्यंत उतरले. हे काम फार कष्टप्रद होते व त्यामुळे कु. नाइटिंगेल आजारी पडली; तरी तिने ते सर्व सोसून रणांगण सोडून देण्याचा विचारही केला नाही.

युद्ध संपल्यावर ती मायदेशास परत आली आणि तेथे इस्पितळातील स्वच्छता, परिचारिका (लष्करी व मुलकी) आणि एकूण ब्रिटिश स्वास्थ्य खात्याचा कारभार सुधारण्याकडे लक्ष पुरविले. तिच्या क्रिमियातील कार्यामुळे तिच्या शब्दाला फार वजन प्राप्त झाले होते व त्यामुळे तिने मांडलेल्या योजनांकडे शासनाला लक्ष द्यावे लागले. परिचारकत्व हे पूर्वी फक्त पुरुषच करू शकत पण आता स्त्रियांनाही तो एक चांगला व्यवसाय मिळाला. याकरिता तिने जे जे केले त्यामुळे आधुनिक 'परिचारिकांची निर्माती' असे तिला मानण्यात येते.

फ्लॉरेन्स नाइटिंगेलने क्रिमियात व त्यानंतर केलेली कामगिरी मानवी इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पाच आहे.

सन १९१० मध्ये तिचे प्रदीर्घ आणि लोकोपयोगी जीवन संपले. त्यावेळेपर्यंत क्रिमियन युद्ध इतिहासजमा झाले होते परंतु त्यामुळे ब्रिटिश इस्पितळे म्हणजे जगापुढे आदर्शच मानण्यात येऊ लागली.

ज्या थोर स्त्रीने आपले सर्व आयुष्य मनुष्यमात्राच्या हालअपेष्टा नाहीशा करण्यात व्यतीत केले तिला जिवंतपणी तिच्या देशाच्या सरकाराकडून योग्य तो आदर व मानसन्मान मिळाला नाही ही मोठी खेदकारक घटनाच होय. मृत्युपूर्वी थोडेच दिवस तिची मानसिक अवस्था वार्धक्याने अगदी जीर्ण झाली होती त्यावेळी तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' हा सन्मान देण्यात आला. जगातील रुग्णांना परिचारिकामुळे मिळणारा विरंगुळा आणि इस्पितळांची सुव्यवस्था हेच तिचे खरे स्मारक होय.

तिच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ लंडन येथे अत्यंत सुंदर पुतळा आजही उभा आहे; या पुतळ्याखाली 'दीपलक्ष्मी' असे नाव लिहिलेले आहे.

प्रकरण तेरावे

१८५७ मधील हिंदुस्थानाची परिस्थिती

- (१) राजकीय
- (२) सैन्य
- (३) व्यापारी उदीम : सार्वजनिक उपयोगाची कामे
- (४) तरी लोक सुखी व समाधानी नव्हते.

(१) राजकीय

१८५७ च्या मे महिन्यात बंड झाले त्यावेळी लॉर्ड कॅनिंग हे गव्हर्नर जनरल असून त्यांची राजधानी हवामानाप्रमाणे कलकत्ता व सिमला येथे असे. त्यापूर्वी एकवर्ष लॉर्ड डलहौसी यांनी सात वर्षांची आपली घडामोडींनी गजबजलेली कारकीर्द संपवून ते निवृत्त झाले होते. लॉर्ड कॅनिंग जेव्हा गव्हर्नर जनरल झाले तेव्हा सर्व हिंदुस्थान शांत होते. ही शांतता आपल्या युद्धाना आणि सुधारणानी प्रस्थापित झाली असे डलहौसी समजत असे. लॉर्ड कॅनिंगच्या कारकीर्दीचे समालोचन परिशिष्टात केलेले आहे (परिशिष्ट क).

१८५७ मध्ये, इतकेच नव्हे तर स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत हिंदुस्थान म्हणजे भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्ट्या एकरूप झाले होते तरी राजकीय दृष्टीने मात्र ब्रिटिश हिंदुस्थान आणि हिंदी हिंदुस्थान असे त्याचे दोन विभाग होते. ब्रिटिश हिंदुस्थानाचा कारभार पार्लमेंटच्या देखरेखीखाली ईस्ट इंडिया कंपनी पहात असे. त्यात 'नियमित' व 'अनियमित' असे दोन विभाग होते. बंगाल, मद्रास, मुंबई आणि वायव्य प्रांतात गव्हर्नर जनरल व त्याचे कौन्सिल यांनी केलेले नियम व कायदे जारी होते. पंजाब, अयोध्या आणि सिंध यांना 'अनियमित' प्रांत असे म्हणत; कारण तेथे जुन्या प्रांताप्रमाणे केलेल्या कायद्याचे बंधन नव्हते. या प्रांतांचा कारभार, गव्हर्नर, लेफ्टेनंट गव्हर्नर अथवा चीफकमिशनर पाही व त्याचेवरील अधिकार गव्हर्नर जनरल व त्याचे कौन्सिल यांचा चाले व त्यांचे मार्फतच इंग्लंडमधील शासनाचा अधिकार चाले.

हिंदी संस्थानिकांच्या वैयक्तिक अधिकाराखाली हिंदी हिंदुस्थानातील संस्थाने असत. ते संस्थानिक ब्रिटिश सरकाराशी तहानी बांधलेले असून ब्रिटिश अधिराज्य त्यांच्यावर चाले. या दोहोमधील फरक म्हणजे ब्रिटिश हिंदुस्थानातील प्रांतांप्रमाणे ही संस्थाने खालसा केलेली नव्हती. या संस्थानांचे अनेक प्रकार असून त्यांची निर्मिती कोणच्या परिस्थितीत झाली त्यावरून ते प्रकार घडून आले होते. पहिला वर्ग म्हणजे राजपुतान्यातील संस्थाने— ही संस्थाने उत्तरेकडून झालेल्या स्वाऱ्यांच्या पूर्वीपासूनच अस्तित्वात होती. दुसरा वर्ग म्हणजे मुसलमानी सरदार आणि राजप्रतिनिधी यांनी म्हणजे परकीय आक्रमकांनी स्थापिलेल्या राजवंशांतील संस्थानिकांचा. तिसरा प्रकार म्हणजे ब्रिटिशांनी आपली सत्ता रुढ करण्याचे वेळी स्थापिलेल्या संस्थानिकांचा.

अंतर्गत कारभारात हे संस्थानिक स्वतंत्र असत परंतु परराष्ट्र व्यवहार आणि काही महत्वाच्या अंतर्गत बाबीतही त्यांच्यावर कंपनीचा अधिकार चाले. याकाळापर्यंत कंपनीसरकार सार्वभौम झाले असून जुन्या दिल्लीच्या बादशहाची जागा त्यांनी घेतली होती. दिल्लीच्या बादशहाचा अधिकार तो रहात असलेल्या दिल्लीच्या किल्याबाहेर चालत नसे.

दुसऱ्या एका वर्गीकरणान्वये या संस्थानांचे दोन वर्ग असत; एक स्वतंत्र संस्थाने व दुसरी अंकित संस्थाने. अंकित संस्थाने ब्रिटिशांनीच स्थापन केलेली होती किंवा त्यांचे अस्तित्वच ब्रिटिशावर अवलंबून होते. याची उदाहरणे म्हणजे टोंक, सातारा व म्हैसूर. याशिवाय दुसरी झाशीसारखी अंकित संस्थाने होती. ती पेशव्यासारख्या दुसऱ्या कोणावर तरी अवलंबून असत व ती दुसरी सत्ता ब्रिटिशांनी हस्तगत केल्याबरोबर ती संस्थाने ब्रिटिशांच्याच ताब्यात आली. स्वतंत्र संस्थाने म्हणजे जी पूर्वीपासूनच अस्तित्वात होती ती; उदा० ग्वालेर आणि राजपुतान्यातील संस्थाने.

१८१८ मध्ये पेशवाई बुडाली तेव्हापासून १८५६ पर्यंत या सर्व संस्थानांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे अधिराज्याला संमती दिलेली होती. ज्यांनी ज्यांनी ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाविरुद्ध आवाज उठविला ती सर्व संस्थाने या ना त्या कारणाने खालसा करण्यात आली. ह्या संस्थानांवर रेसिडेंटचा अधिकार चाले. कित्येक लहान लहान संस्थानांचा समूह करून त्यांच्यावर एक रेसिडेंट नेमण्यात येई.

या सर्व संस्थानात मिळून हिंदुस्थानाचा ४५ टक्के भूप्रदेश होता. एकूण संस्थाने सुमारे ५०० होती. त्यापैकी मोठी म्हणजे काश्मीर, हैदराबाद

म्हैसूर, कोल्हापूर, बडोदा, ग्वालियर, इंदूर, रेवा, राजपुतान्यातील बिकानेर जयपूर, जोधपूर आणि उदेपूर आणि पंजाबातील पतियाळा आणि कपूरथळा ही होत. एकूण संस्थानांपैकी सुमारे $\frac{1}{3}$ संस्थाने छोटी असून त्यांचे क्षेत्रफळ १० चौ. मैलापेक्षा कमी होते.

या संस्थानांचा कारभार अगदी गचाळ असे. लंडन टाईम्सने १८५३ सालच्या एका अग्रलेखात त्यांचे असे वर्णन केलेले आहे :-

“ या नालायक आणि नाकर्त्या राजघराण्यांना पौर्वात्य अरेरावांच्या नेहमी मिळत गेलेल्या दैवापासून आपण वाचविले आहे. (बंड करून योग्य आणि कार्यक्षम राजे मिळविण्याच्या प्रजेच्या हक्कापासून) आपण त्या प्रजेला वंचित केले आहे. आपला खंबीर पाठिंबा असल्यामुळेच हे नालायक, व्यसनी आणि गुन्हेगार लोक अजून सिंहासनावर दिसतात. असे म्हणतात व ते खरेच आहे की या संस्थानिकांना आपण सत्ता दिली पण जबाबदारी मात्र दिली नाही. याचा परिणाम असा झाला आहे की संस्थानांचा सर्व पैसा भाडोत्री लोकांवर आणि हांजी-हांजीखोरांवरच खर्च होतो. प्रजेवर लादण्यात आलेले अन्याय्य आणि जबर करांचे उत्पन्न मनुष्य जातीतील नीच प्रवृत्तीच्या लोकांवर खर्च होते. थोडक्यात म्हणजे राज्य हे लोकांकरता नसून लोक हे राजाकरिता आहेत हेच तत्त्व मान्य केल्यासारखे असून जोपर्यंत या बेकार राजांना त्यांच्या गादीवर आपण टिकवून धरू तोपर्यंत आपले कर्तव्य आपण बजावत आहोत असेच आपण समजतो. हिंदुस्थानाचे राज्यकर्ते या नात्याने ती प्रजा आपलीच प्रजा आहे व तिचे संबंधी आपले काही कर्तव्य आहे याची आपणास जाणीवच नाही. ”

१८५७ च्या बंडापासून बहुधा सर्व संस्थानिक अलिप्त राहिले. काहींनी तर या बंडाचा बीमोड करण्यासाठी ब्रिटिशांना मदतच केली. त्यांच्या या कृतीचे कॅनिंग याने कृतज्ञतेने असे वर्णन केले आहे की “ तुफानात जशा खडकानी लाटा फुटतात व त्यामुळे किनाऱ्याला संरक्षण मिळते तसे या संस्थानांनी आम्हास संरक्षण दिले. अन्यथा या तुफानी लाटांमध्ये आपण केव्हाच बुडून गेलो असतो. ” ब्रिटिश राजाने पुढे सत्ता हातात घेतल्यावरसुद्धा या संस्थानाशी झालेले तहनामे अबाधित ठेवले गेले; ज्यांच्याशी असे तह नव्हते त्यांना सनदा देण्यात आल्या व त्या सनदपत्राप्रमाणे त्यांना त्याने स्थान टिकविण्यात येण्याची हमी देण्यात येऊन ज्यांना औरस संतती नसेल त्यांना दत्तक घेण्याची मुभा देण्यात आली.

या हिंदी संस्थानांपेक्षा आणखी एका स्वतंत्र राज्याशी ब्रिटिशांचा संबंध आला ते म्हणजे नेपाळ राज्य. या राज्यातील राजा नामधारी असून सर्व सत्ता मुख्य प्रधान आणि सेनापती यांच्याच हातात होती. बंडाचे वेळी या पदावर महाराजा जंगबहादूर हा होता व तो आपल्या गुरखा सैन्यासह लखनौचा वेढा उठविण्याचे कामी ब्रिटिशांच्या मदतीकरिता जातीने आला होता.

अफगाणिस्थानचा वृद्ध अमीर दोस्त महंमद याला ब्रिटिशानी एकदा पदच्युत केले होते पण नंतर पुन्हा राज्यावर बसविले होते. त्याने असा विचार केला की ब्रिटिशांशी भांडण केल्यापासून आपला काहीच फायदा नाही उलट त्यांच्याशी मैत्री ठेवली तर आपले भलेच होईल. म्हणून त्याने ब्रिटिशांशी स्नेहाचेच नाते ठेविले. लॉर्ड कॅनिंग गव्हर्नर जनरल झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत त्याने ब्रिटिशांशी तह केला व त्यासाठी आलेल्या ब्रिटिश वकिलाच्या स्वागतार्थ तो स्वतः खैबरखिंडीपर्यंत आला होता. तहावर सह्या करण्याचे वेळी तो म्हणाला “मी आज ब्रिटिशांशी तह करीत आहे हा तह मी आमरण पाळीन” हे वचन त्याने बंडाचे वेळीही पाळले.

(२) सैन्य

बंडाच्या पूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रत्येक प्रांतात एक अशी तीन सेनादले होती. त्या त्या प्रांताच्या नांवाप्रमाणे ती ‘बंगाल’ ‘मुंबई’ व ‘मद्रास’ सेनादल या नावाने ओळखली जात. त्यापैकी ‘बंगाल’ सैन्यानेच फक्त बंड केले; दुसरी दोन्ही सैन्ये त्यात सामील नव्हती. या तिन्ही सैन्यात मिळून २,३८००० सैनिक होते; पैकी २ लक्ष हिंदी व राहिलेले ३८००० सैनिक युरोपियन होते. खुद्द बंगाल सेनादलात एकूण १,५१००० शिपाई होते त्यापैकी १२८००० हिंदी आणि २३००० युरोपियन होते.

युरोपियन २३००० सैनिकांपैकी सुमारे १३००० पंजाबात होते. बाकीचे सर्वत्र विखुरले असल्यामुळे पाटण्याजवळ दिमापूर येथील सैन्याखेरीज मीरतपासून बंगालपर्यंत अगदी थोडे युरोपियन होते.

बंगाल सेनादलात आणि मुंबई मद्रासच्या सेनादलात काही विशेष फरक होते. बंगाल सेनादलात हिंदूंच्या उच्च जातीतील ब्राह्मण व रजपूत यांची संख्या अधिक होती. त्यापैकी जवळ जवळ चाळीस हजार म्हणजे सुमारे $\frac{1}{3}$ अयोध्याप्रांतातील होते; त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक ब्राह्मण असल्यामुळे अन्नोदक आणि देवपूजा यासंबंधी त्यांचे वैशिष्ट्य होते. त्या बंगाली सैन्या-

तील एकत्र जेवणखाण, समुद्रापलीकडे प्रवास, तसेच सिंधुनदीपलीकडे जाण्यास विरोध आणि शिस्तीचा भोंगळपणा हे दोष असूनही त्यांनी कंपनीकरता अनेक प्रदेश जिंकून आपले नाव कमावले होते.

या बंगाल सेनादलात ७४ पायदळ बटालियन, १० घोडदळ तुकड्या, १२ तात्पुरत्या घोडदळ तुकड्या आणि १७ तोफखान्याच्या तुकड्या होत्या. अयोध्या लष्करात १० पायदळ बटालियन, ३ घोडदळ तुकड्या आणि ४ तोफखान्याच्या तुकड्या होत्या. ग्वालेर लष्करात ७ पायदळ, बटालियन २ घोडदळे आणि ४ तोफखाना तुकड्या होत्या.

बंगाल सेनादलातील ७४ हिन्दी तुकड्यांपैकी ४५ बंडात सामील झाल्या. वीसांची शस्त्रास्त्रे काढून घेण्यात आली होती; ३ बरखास्त करण्यात आली होती. राहिलेल्या ६ राजनिष्ठ राहिल्या.

बंगाल सेनादलांपेक्षा मद्रास सेनादल लहान होते. त्यात ५२ पायदळ बटालियन, ८ घोडदळ आणि जरूर तेवढा तोफखाना होता. मुंबईचे सैन्य त्याही पेक्षा लहान होते; त्यात २४ पायदळ बटालियन; ६ घोडदळ आणि तोफा होत्या.

या सर्व सैन्याचा खर्च खालीलप्रमाणे होता :-

युरोपियन अधिकारी व शिपाई	एकूण	खर्च रु.	दरडोई खर्चचे प्रमाण
	५१,३१६	५,६६,८१,०००	११०४
हिन्दी शिपाई	२,६४,२०४	४,१३,४१,२५०	१५६
सर्व सैन्यातील दरडोई खर्च			३१०

पगारातील भेदाशिवाय युरोपियन लोकांना दैनंदिन कामातील शारीरिक कष्टाची कामे नसत.

कंपनीच्या सैन्याशिवाय प्रत्येक संस्थानात अथवा संस्थानांच्या गटात 'मदतीचे सैन्य' असे. या सैन्याचे काम म्हणजे त्या त्या संस्थानाचे रक्षण करणे हेच बाह्यतः असे; त्याच्यावर कंपनीचाच ताबा असे व कंपनीच्या कामाला ते उपयोगी पडत. संस्थानिक जरी विरोधी दिसला तरी हे सैन्य कंपनीला मिळू शके. या सर्व सैन्याचा खर्च ते ते संस्थानच करी.

(३) व्यापार उदीम : सार्वजनिक उपयुक्ततेची कामे

हिंदुस्थान हा पूर्वी मुख्यतः कृषिप्रधान देश होता असे समजणे चुकीचे आहे. अनेक कारखाने चालू असत. ब्रिटिश येण्यापूर्वी हिंदुस्थान हे कारखान्यांच्या

दृष्टीने जगातील पुढारलेल्या राज्यांपैकी एक गणले जाई. कापड धंदा फार भरभराटीस आलेला असून युरोपातील व इतरत्रच्या बाजारपेठात कापडाला मोठी मागणी असे. हे कापड विकत घेण्याकरिताच युरोपीय लोक प्रथम हिंदुस्थानाला आले. हा सर्व कापडव्यापार ईस्टइंडिया कंपनीमार्फतच चाले.

ही परिस्थिती एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी बदलली. त्यावेळी इंग्लंडमध्ये या कापडआयातीवर बंदी घालण्यात आली; उलट यंत्रावर तयार झालेले कापड इंग्लंडातून हिंदुस्थानाकडे येऊ लागले. त्यामुळे इंग्लंड व इंग्लंडमार्फत चालणारा कापडव्यापार बंद पडला. त्याचवेळी काहीही जकात न पडता इंग्लंडचा माल सक्तीने हिंदुस्थानाकडे येऊ लागला. शिवाय इंग्रज व्यापाऱ्यांनी अन्याय्य राजकीय दडपण आणून स्वदेशातील व्यापाराचा कोंडमारा केला; कारण स्वदेशी व्यापारी उघड चढाओढीमध्ये हार जाण्यासारखे नव्हते. जो कापडव्यापार जगप्रसिद्ध असून हिंदुस्थानाचा मुख्य आधार होता तोच तुटला. त्यामुळे स्वदेशी कोष्टी, कापडव्यापारी आणि सावकार बुडाले. हीच परिस्थिती बंडाच्या वेळेपर्यंत कायम होती.

आजच्या मानाने धान्य पुष्कळ स्वस्त होते. उदा० १८५७ च्या मार्च महिन्यात वायव्य प्रांतात गहू रुपयास ३० शेर, बाजरी हरभरा रुपयास १ मण तांदूळ १२ ते ३० शेर, सांभार मीठ १५ शेर, तूप ३ शेर आणि भुस्सा रुपयास २ मण मिळे.

सार्वजनिक हिताची कामे

लॉर्ड डलहौसीच्या आठ वर्षांच्या कारकीर्दीत (जानेवारी १८४८ ते फेब्रुवारी १८५६) अनेक फरक घडून आले. त्याकरिता इतर कोणत्याही गव्हर्नर-जनरलापेक्षा एका बाजूने त्याची अत्यंत स्तुती केली तर दुसऱ्या बाजूने त्याला दोष दिला. एक बाजू म्हणे की सर्व हिंदुस्थानात त्यानेच ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व प्रस्थापित केले तर दुसरी म्हणे की हिंदी बंड त्याचेमुळेच उत्पन्न झाले. या दोन्ही गोष्टी सोडल्या तरी असे म्हणणे योग्य होईल की त्याचे कारकीर्दीतच सार्वजनिक हिताची अनेक कामे सुरू झाली. सार्वजनिक बांधकाम खाते (जुन्या लष्करी समितीच्या जागी) त्याचे कारकीर्दीत निर्माण केले गेले; त्या खात्यामार्फत रस्ते आणि सार्वजनिक इमारती बांधण्यात आल्या. त्यापूर्वी खडीचे रस्ते हिंदुस्थानात नव्हते; युरोपमध्येसुद्धा औद्योगिक क्रांतीनंतरच खडीचे रस्ते झाले. अशोकाच्या काळी रस्ते होते परंतु ते रस्ते म्हणजे दोन्ही बाजूला झाडे लावलेली आणि सोईस्कर ठिकाणी मुक्कामाच्या जागा एवढेच असे. मुसलमानी

अमलात हीच व्यवस्था चालू राहिली, खडीचे रस्ते केले गेले नाहीत. लॉर्ड डलहौसीने खडीचे रस्ते आणि त्या रस्त्यांवरील पूल बांधले. तसेच त्याने कित्येक कालवे खणले; प्रख्यात गंगेचा कालवा १८३९ मध्ये खणण्यास सुरुवात झाली व तो त्याचे कारकीर्दीतच पुरा झाला. इतर पाटबंधाऱ्यांची कामेही हाती घेण्यात आली. काही जुन्या कालव्यांचा जीर्णोद्धार झाला व काही नवे कालवे खोदले. १८५३ मध्ये मुंबई-ठाणे रेल्वे रस्ता झाल्यानंतर सर्व देशभर रेल्वेचे जाळे पसरविण्यासाठी त्यानेच एक योजना तयार केली.

विजेच्या तारायंत्राशी लॉर्ड डलहौसीचे नाव विशेष निगडित आहे. इंग्लंडमध्ये तारायंत्राने पहिला संदेश १८४४ मध्ये पाठविण्यात आला आणि आपली कारकीर्द १८५६ मध्ये संपण्यापूर्वीच त्याने या देशात तारायंत्र आणले याबद्दल त्याला श्रेय देणे योग्य होईल. पोष्ट खाते सुरू करून त्याचा प्रसारही झाला. सन १७६६ मध्ये लॉर्ड क्लार्कव्ह याने पहिले टपालखाते सुरू केले, परंतु ते फक्त सरकारी कामासाठीच वापरले जाई. वॉरन हेस्टिंगस याने त्याचा विकास करून खाजगी पत्रव्यवहारालाही ते खुले केले. अंतर आणि वजन यावरून रोख पैसे देऊन टपाल पोचविले जाई. टपाल तिकिटे पुष्कळ पुढे अस्तित्वात आली. १८५४ मध्ये डलहौसीनेच अखिल भारतीय टपाल खाते व सर्व देशभर एकच व स्वस्त दरात (एक आणा) सुरू केले. प्रथम ही तिकिटे कलकत्यास छापली जात परंतु १८५५ पासून १९२५ पर्यंत ती इंग्लंडहून येत.

देशी भाषातून प्राथमिक शिक्षण दिले जाई. आणखीही काही शिक्षण-व्यवस्था सुरू करण्यात आल्या. तुरुंगव्यवस्थाही सुधारली.

(४) तरीसुद्धा लोक सुखी नव्हते

या सर्व सार्वजनिक कामांचा सुपरिणाम झाला कारण त्यामुळे हिंदु-स्थानाच्या औद्योगीकरणाचा पाया घातला जाऊन तांत्रिक शास्त्रेही भारतात येऊ शकली. आयात निर्यात जवळ जवळ दुप्पट झाली. या सर्व सुधारणांमुळे काही प्रगती दिसली तरी साधारण जनतेचे हालच होत असत व त्यामुळे सर्वत्र असंतोष पसरला होता.

या असंतोषाचे एक कारण म्हणजे तरुण युरोपियन अधिकाऱ्यांची हिंदी लोकांशी होत असलेली वागणूक. या वागणुकीबद्दल उदार इंग्रजांनी कबुली दिली आहे. उदा. ७ जून १८५८ रोजी कोणी ड्रमांड नावाच्या संसद सदस्याने लोकसभेत खालील वक्तव्य केले :—

“मि. रीज यांनी आपल्या पत्रकात म्हटले आहे की आपल्या कित्येक तरुण अधिकाऱ्यांची हिंदी लोकांशी वागणूक दुष्ट आणि अत्याचारी होती; ‘लंडनक्वार्टर्ली’ या पत्राने असे म्हटले आहे की युरोपियनांच्या वागणुकीत गर्व आणि उर्मटपणा दिसून येतो. आपणाला आपल्या घराण्यांचा अभिमान असतो हे जर खरे तर त्यांची घराणी अँलेक्झांडरच्या पूर्वीपासून प्रख्यात आणि ज्यांचा जमीन जुमला फार पूर्वीपासून त्यांच्या घराण्यात चालत आलेला आहे त्यांना ही वागणूक डाचल्याशिवाय कशी राहिल? त्यांनी जागच्या जागी उलटून उत्तरे देऊन आपला अपमान केला नसेल पण तेवढ्यावरून त्यांना ती गोष्ट लागत नसेल असे समजण्याइतके आपण मूर्ख आहोत काय? एका इटालियन म्हणित सांगितलेली गोष्ट खरीच आहे की “सूड-बुद्धी पुष्कळ काळ निद्रित असते परंतु ती कधी मरत नाही.”

“हिंदुस्थानातील लोकांना अशी वागणूक मिळत असल्यामुळे, त्यांनी आपला द्वेष करावा यात काय आश्चर्य आहे?”

नॉटर्न यांनी फरेझर या नावाच्या एका सद्गृहस्थाचा हवाला देऊन असे म्हटले आहे की, “लोकामध्ये फार असमाधान आहे व त्या असमाधानाला कारणेही तशीच आहेत. तो असेही म्हणतो की ५-७ बंडे होतील इतके असमाधान लोकात आहे. या सर्व दुष्ट परिस्थितीला मूळ कारण म्हणजे हिंदुस्थान ही मुलकी अधिकाऱ्यांना चरण्याची भूमी असे मानले जात असे हे होय. हिंदुस्थान हे मुलकी अधिकाऱ्यांच्या लुटीकरिताच आहे अशीच आपली भावना असेल तर ते आपल्या हातातून लवकरच जाईल व त्या जाण्याला आपलीच वागणूक कारण आहे.”

प्रख्यात तत्त्वज्ञानी हर्बर्ट स्पेन्सर याने आपल्या ‘सामाजिक संख्याशास्त्र’ या ग्रंथात बंडापूर्वीच्या हिंदुस्थानातील असंतोषाबद्दल उल्लेख केला असून तो अधिकारवाणीने लिहितो:—

(१) कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी अंतर्गत व्यापारात जी प्रचंड संपत्ती कमाविली ती “जुलूम जबरदस्तीच्या मार्गांनी मिळविली असून असा जुलूम कोणत्याही काळांत व कोणत्याही देशांत कधी झालेला नाही.”

(२) इंग्रजांनी हिंदी व्यापाऱ्यांना आपला माल घेण्याची व विकण्याची सक्ती केली. त्यासाठी ते म्हणतील ते भाव न दिल्यास त्यांना तुरुंगवास व फटके यांची दहशत घालण्यात येई.

(३) वसुलीकरता मागण्यात आलेल्या रकमा अतिरिक्त आणि अन्यायाच्या होत्या; मिठाचा एकाधिकार आणि जुलमी कर वसूल करण्यासाठी गरीब प्रजेला आपल्या उत्पन्नापैकी निम्मं द्यावे लागे.

(४) श्रीमंताशी संगनमत करून पोलिस खाते कायद्याची यंत्रणा पैसा लुबाडण्यासाठी वापरीत.

(५) युरोपियन मनुष्य दिसल्याबरोबर रानांत जाणे ही नेहमी दिसणारी गोष्ट होती. तथाकथित युरोपियन सद्गृहस्थ हत्तीवरून जातांना शेतातील पिके तुडवीत जात आणि त्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान करीत; शिवाय आपल्या पाहिजे असलेल्या सर्व वस्तु खेडुतांकडून पैसे न देता आणीत.

जनतेला दारिद्र्य येण्याचे कारण म्हणजे वरपासून खालपर्यंतच्या सरकारी मुलकी आणि लष्करी अधिकाऱ्यांचे पिढ्यान् पिढ्या असे धोरण असे की शक्य तेवढ्या थोड्या वेळांत जास्तीत जास्त संपत्ती पिळून आपल्याकडे कशी आणता येईल असाच ते विचार करीत.

राष्ट्रीय विचार भारतीयांमध्ये उत्पन्न झालेला खपत नसे. जर एकाद्याने स्वतंत्रपणे वागण्याचे ठरविले किंवा ब्रिटिशांचे दोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला तर त्याला निमकहराम मानण्यात येई. कोणी सुबुद्ध इंग्रज हिंदी लोकांच्या स्वातंत्र्याबद्दल बोलला किंवा त्यांच्याबद्दल त्याने सहानुभूति दर्शविली तर त्याला 'गोरानिगर' असे म्हणत. इंग्रजांतील बहुमत असेच असे की स्वदेशप्रेम किंवा स्वातंत्र्य या कल्पना युरोपीय राष्ट्रांनाच लागू असून आशियाखंडातील व विशेषतः भारतातील राष्ट्रांना आपणांस काय पाहिजे ते ठरविण्याचा अधिकारच नाही. त्यांना बंड करण्याचा हक्क नाही, विशेष सुधारलेल्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांनीच जनतेला काय हवे व कशांत त्यांचे हित आहे हे ठरवावे इतकेच नव्हे तर जनतेच्या हितासाठीच जनतेचे अधिकार व संपत्ती लुबाडण्याचाही त्यांना अधिकार आहे.

— (सर जॉन के)

बंडाच्या कारणांचा तपशील पुढील प्रकरणावर सोपविला पाहिजे —

प्रकरण चौदावे

बंडाची कारणे

- (१) जगभर पसरलेली बंडखोर प्रवृत्ती
- (२) इशारे
- (३) बंडकारणासंबंधी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे मत
- (४) कारणांचे वर्गीकरण
 - अ) बंगाली सैन्यातील असंतोष
 - ब) शिपायांवरील नैतिक वजनाचा ऱ्हास
 - क) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारासंबंधी प्रजेतील असंतोष
 - ड) काही विशिष्ट वर्गातील असंतोष
 - इ) इतर अनुषांगिक फुटकळ कारणे
 - क्रिमिया व अफगाणिस्थान
 - इतर कारणे
 - फ) चरबी लावलेल्या काडतुसांचे प्रकरण

“ इन्धन तयार असेल ते पेटण्यासाठी कोठून ठिणगी उडेल ते सांगता येत नाही. राजद्रोहाला दोन कारणे— एक दारिद्र्य आणि दुसरे असंतोष. ह्यामुळे अनेक मालमत्ता धुळीस मिळाल्या, अनेक कटकटी उत्पन्न झाल्या हे खरेच आहे. राजद्रोह अनेक कारणांमुळे आणि अनेक भावनांमुळे होऊ शकतो : धर्मात ढवळाढवळ, कर आकारणी, कायदे आणि रीतिरिवाज यात होणारे फरक, हक्कांची पायमल्ली, दडपशाही, नालायकांची चलती, उपरे लोक, मृत्यु, सैन्यातून निवृत्त झालेले शिपाई, गटबाजी व त्यामुळे नाराज झालेले गट वगैरे विविध कारणे असू शकतात. लोकांना ज्या गोष्टींचा त्रास वाटतो त्यांच्या निर्मूलनासाठी ते एकजूट करू शकतात. ”

— बेकन

(१) जगभर पसरलेली बंडखोर प्रवृत्ती

पुढे ३९ व्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे हे बंड फक्त बंगाली सैन्यातच नव्हे तर प्रजेचा परकी अंमलाविरुद्धचा लढाच होता. शिपायांनी बंड करून उठण्याला काही कारणे झाली. इतर प्रजेलाही इतर कारणांमुळे बंड करून उठावेसे वाटले व त्यामुळे त्यांनी शिपायांना मदत केली. याशिवाय शिपाई व इतर प्रजा या दोहोंनाही ज्यांचा जाच वाटे अशीही काही कारणे घडली. म्हणूनच शिपाई व इतर प्रजा यांचे सहकार्य घडून येऊन ब्रिटिशांविरुद्ध एकच उठाव झाला.

युरोप व जगातील इतर देशांतही एकोणिसाव्या शतकाचा मध्यभाग (१८२१ ते १८६५) हा कालखंड सर्वत्र जनतेच्या उठावणीचा काळ होता हे लक्षात घेतले पाहिजे. उदाहरणार्थ १४६० पासून चालू असलेल्या तुर्की अधिराज्याविरुद्ध ग्रीसमध्ये उठाव झाला. तेथे १८२१ मध्ये जे बंड झाले ते दोन्ही बाजू एकमेकास उखडून टाकण्याच्या दृष्टीने अटीतटीचे झाले. हा लढा १८३२ मध्ये ग्रीसचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित होईपर्यंत चालू होता. १८३० मध्ये बेल्जियम देशाने आपले स्वातंत्र्य पुकारल्यापासून बेल्जियम व हॉलंड यांच्यामध्ये असेच युद्ध झाले. त्यापूर्वी बेल्जियम देश स्पेनच्या अमलाखाली होता व पुढे तो देश ऑस्ट्रियाच्या ताब्यात गेला. १८१५ मध्ये व्हिएन्नाच्या तहाने तो देश हॉलंडला जोडला गेला तेव्हा अशी आशा वाटत होती की ते दोन देश मिळून एकत्र येऊन फ्रान्स आणि जर्मनी या दोघांच्या मध्ये असलेले असे ते मध्यस्थ राष्ट्रच होईल. परंतु बेल्जियन लोकांना हॉलंडशी झालेली सांगड पसंत नव्हती. शेवटी १८३९ मध्ये युद्ध होऊन बेल्जियम स्वतंत्र झाले व त्यांच्या तटस्थपणाची ब्रिटन व युरोपांतील इतर बलिष्ठ राष्ट्रांनी हमी दिली.

ईजिप्तमध्ये १८३२ मध्ये तेथील राजा महमेट अली याने तुर्की सुलताना-विरुद्ध उठाव केला. शेवटी आपल्याला वंशपरांपरा ईजिप्तचा पाशा करावे या अटीवर त्याने तह केला.

१८४८ मध्ये फ्रान्सच्या लुई फिलिपच्या विरुद्ध बंड झाले तसेच पोलंड-मध्ये रशियाविरुद्ध, हंगेरी व व्हिएन्ना येथे हॅब्सबर्ग घराण्याविरुद्ध, उत्तर इटलीत ऑस्ट्रियनांविरुद्ध आणि जर्मनीत नव्या राज्यघटनेसाठी बंडे झाली.

१८६१-६५ मध्ये अमेरिकेत यादवी युद्ध झाले. हे युद्ध स्वातंत्र्याकरिता परंतु एका निराळ्या स्वरूपात झाले. अमेरिकेतील राज्यांमध्ये उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील राज्यांत अंतर्गत कलह झाले व त्यांचा परिणाम म्हणून दक्षिणे-

कडील राज्यांनी फुटून निघण्याचा निर्धार जाहीर केला. त्यामुळे यादवी युद्ध होऊन दहा लक्षापेक्षा अधिक नागरिक जखमी अथवा मृत झाले.

स्वातंत्र्याच्या लढ्याचाच एक भाग म्हणून १८०७ ते १८३३ या काळांत गुलामगिरीचा नाश आणि गुलामांचा व्यापार नष्ट करावा म्हणून चळवळ झाली.

याप्रमाणे सर्व जगभर स्वातंत्र्याकरिता लढे चालू होते. या गोष्टीला हिंदुस्थानही अपवाद नव्हता. १८५७ चे बंड म्हणजे या स्वातंत्र्याच्या इच्छेचे प्रगट स्वरूपच होते. ते बंड म्हणजे काही असंतुष्ट व्यक्तींनी केलेला उठाव होता असे काही इंग्रज लेखकांनी म्हटले आहे ते खरे नाही.

(२) इशारे

प्रत्यक्ष बंडाचा उठाव होण्यापूर्वी कित्येक महिने बंगाली सैन्यांत असंतोष असून त्या असंतोषाला उठावाचे स्वरूप येईल असे इशारे मिळालेले होते. अनुभवी अधिकाऱ्यांना असंतोषाची लक्षणे स्पष्ट दिसत असून त्यांनी बंगाली सैन्यांत बंड होईल असे इशारेही दिलेले होते. या अधिकाऱ्यांना वेळोवेळी दिसून आले होते की १८५७ च्या पूर्वीही काही वर्षे, हिंदी सैन्यांच्या पुष्कळ तक्रारी असून त्यांच्यातील शिस्त बिघडलेली होती. तसेच त्यांची मनःस्थिती ठीक नसून त्यांच्या गाऱ्हाण्यासंबंधी त्यांच्यात हट्टीपणाही दिसत होता. परंतु लॉर्ड डलहौसीला या इशान्यांपासून बोध घेण्याची पात्रताच नव्हती. त्याला वाटे की त्याच्या कारकीर्दीत शांतता व भरभराटीचे युगच प्रस्थापित झाले होते. १८५६ मध्ये लॉर्ड कॅनिंग याने सूत्रे घेतल्यानंतर त्याला या इशान्या-मुळे फार काळजी वाटे कारण तो तसा फार धोरणी मुत्सद्दी होता; परंतु शिपायांमधील धुमसणारा असंतोष, राज्ये नष्ट झालेल्या राजांच्या घरांतील नाराजी आणि एकूण जनतेतील असमाधान यांवर त्वरित उपाययोजना करणे अशक्य होते.

(३) बंडाच्या कारणांसंबंधी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे मत

१८५७ मधील घटना म्हणजे शिपायांची आणि मुलकी प्रजेची एकत्र आलेली शक्ती असून ती परकी सत्ता उखडून टाकण्यासाठी एकत्र आलेली होती. पंडित जवाहरलाल यानी आपल्या 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' या पुस्तकात उत्तर भारतातील मांडलिक राजे व त्यांचे अनुयायी यांच्यामधील असंतोष हेच बंडाचे कारण असे दर्शविले आहे. सर्वसाधारण जनताही या असंतोषात

सहभागी होती आणि तिच्यात खोलवर ब्रिटनविरोधी भावना होती. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांची वागणूक व त्यांचे राज्यकारभाराविषयीच्या तत्त्वांचे अज्ञान यामुळे सर्व प्रजेला त्रास सोसावा लागे. मोठ्या जनसंख्येवर आपणास अनियमित अधिकार असून आपणावर कोणी नियंत्रण करणारा नाही या भावनेमुळे त्या अधिकाऱ्यांचा तोल सुटला होता. कंपनीची न्यायदानपद्धतीही लोकांच्या मुळीच उपयोगी पडत नसे कारण न्यायाधिकाऱ्यांना स्थानिक भाषा व चालीरिती यांचे ज्ञानच नसे. पंडितजींच्या मते बंड उभे राहिले त्या उत्तरभारतांत ही परिस्थिती होती. बंगालमध्ये मात्र कंपनीच्या अधिराज्यासंबंधी लोकांनी तडजोडीचे धोरण स्वीकारले होते. “जवळजवळ एक शतकपर्यंतच्या राजवटीमुळे शेतकरी धुळीस मिळाला होता व त्यांच्यावरील आर्थिक बोजामुळे तो चिरडून गेला होता.” नवशिक्षिताना वाटे की ब्रिटिशांच्या उदार धोरणामुळेच प्रगती होणे शक्य आहे. हीच परिस्थिती पश्चिम भारतात, मुंबई व मद्रास प्रांतात थोड्याबहुत फरकाने होती.

(४) कारणांचे वर्गीकरण

बंडाच्या कारणांचा थोडा विस्तृत विचार आता करता येईल. हा विचार खालील चार मुद्यांवरून करता येईल :-

- (अ) बंगाली सैन्यातील शिपायांचा असंतोष.
- (ब) शिपायांवरील नैतिक वजनाचा न्हास.
- (क) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारासंबंधी प्रजेतील असंतोष.
- (ड) काही विशिष्ट वर्गातील असंतोष :-
 - (१) खालसाचे तत्त्व
 - (२) राज्ये बुडविण्याचे तंत्र
- (इ) इतर आनुषंगिक व फुटकळ कारणे
 - (१) क्रिमियन युद्ध
 - (२) अफगाणिस्थान
 - (३) इतर
- (फ) चरबी लावलेल्या काडतुसांचे प्रकरण

ह्या प्रत्येक मुद्याचा निराळा विचार पुढे केला आहे :-

(अ) बंगाली सैन्यातील असंतोष

समुद्रापलीकडे जाण्यासंबंधी दिलेली सवलत नष्ट करण्यात आली.

बंगाली सैन्यात भरती करताना बहुधा सर्वांना सांगण्यात आले होते की नोकरी करिताना समुद्रपार जावे लागणार नाही. वेळोवेळी उत्पन्न झालेल्या कटकटीमुळे ही सवलत तशीच चालू ठेवावी असे डलहौसीच्या कारकीर्दीत ठरले होते व ते धोरण पुढेही तसेच कायम होते. लॉर्ड कॉनिंगने विचार केला की आधी भरती केलेल्यांचे बाबतीत जरी ही सवलत चालू ठेवली तरी नवीन भरतीचे वेळी ही सवलत ठेवण्याचे कारण नसल्यामुळे ती रद्द करावी; म्हणून नवीन आज्ञा सोडण्यात आली की, नवीन भरती झालेल्यांना समुद्रापलीकडेही जावे लागेल; ज्यांना ही अट मान्य नसेल त्यांनी भरती होऊ नये, परंतु एकदा भरती झाल्यावर समुद्रपार किंवा अफगाणिस्थान येथेही चालून जावे लागेल. उच्चवर्णीय हिंदू शिपाई अफगाणिस्थानाकडे जाण्यासही तयार नसत कारण त्यांना वाटे की तेथे त्यांच्या मनाविरुद्ध मुसलमानांकडून अन्नधान्ये वगैरे खरेदी करावी लागतील.

ही आज्ञा अर्थातच प्रत्यक्ष नोकरीतील शिपायांना फारशी लागू नव्हती. परंतु तीमुळे त्यांच्या मनात संदेह उत्पन्न झाला की आपल्या मुलाबाळांना ही सवलत मिळणार नाही व त्यामुळे त्यांची सैन्यातील नोकरी नाहीशी होईल. नवीन भरती होणाऱ्यांना वाटे की आपल्याला बापजाद्यांच्या धर्मभावना सोडाव्या लागतील किंवा सैन्यात नोकरीच मिळणार नाही. सर्वसाधारण जनतेतही असा विचार पसरला की ही नवी अट म्हणजे हिंदूंना ख्रिस्ती करून घेण्याची पहिली पायरी आहे. त्यामुळे ही आज्ञा जारी झाल्यानंतर उच्चवर्णीय हिंदूंची भरती पुष्कळच कमी झाली व हे अपेक्षितच होते कारण परकी लोकांच्या नोकरीपेक्षा धर्मभावना ही अधिक प्रखर होती.

अफगाणिस्थातील नोकरी

१८३९ ते १८४२ मधील पहिल्या अफगाण युद्धात बंगाली शिपायांना काबूलला जावे लागले त्यावेळी असंतोषाला आणखी एक कारण घडले. भरतीच्या वेळी दिलेल्या सवलतीत समुद्रापलीकडे नेण्यात येणार नाही अशी सवलत होती परंतु अफगाणिस्थान काही समुद्रापलीकडे नव्हते. तेव्हा त्याविरुद्ध तक्रार करण्याला शिपायांना जागा नव्हती. तरीही त्या दूर प्रदेशात गेल्यामुळे आपणावर जातिबहिष्कृत होण्याचा प्रसंग येईल अशी

त्यांना भीती वाटे कारण तेथे त्यांना नेहमीप्रमाणे धार्मिक आचार करता येणे कठिण असून सर्व खाद्यपेये मुसलमांनाकडूनच विकत घ्यावी लागणार होती. त्यामुळे घरी परत आल्यावर बहिष्कृत होण्याचा प्रसंग येणार होता. इतकेच नव्हे तर बरोबरीचे शिपाई सुद्धा त्यांच्या पंक्तीस बसेनासे झाले अथवा तंबाखु गुडगुडीची देवाण-घेवाणही अशक्य झाली. घरातील माणसेही त्यांना पंक्तीस घेईनात व घरातील भांड्याकुंड्यास शिऊ देईनात. त्या सर्वांना बहिष्कृत मानण्यात येऊ लागले.

या भीतीमुळे अजून जे शिपाई सिंधू ओलांडून गेले नव्हते अथवा खुद्द अफगाणिस्थानात अजून पोचले नव्हते त्यांनी सैन्यातून आपली सुटका करून घेतली; कित्येक पळून गेले. याचा परिणाम असा झाला की हिंदूतील लढाऊ जातीमध्ये परकी सरकारापेक्षा हिंदू सरकारच असावे ही भावना प्रबळ झाली.

बढती होण्याची अशक्यता

सैन्यातील हिंदू शिपायांची बढतीची फारच थोडी आशा होती. त्यांच्यात पात्रता नव्हती असे नाही परंतु इंग्रज अधिकाऱ्यांना आपल्या श्रेष्ठत्वाचा गर्व असून आपल्याबरोबरीने अधिकारी म्हणून हिंदी लोकांनी बसावे त्यांना मान्य नव्हते. जवळजवळ निवृत्तीच्या वेळेला एकादा दुसरा हिंदी मनुष्य सुभेदार अथवा तत्सम अधिकारावर नेमला जाई. वयस्करपणामुळे त्यांच्यात तो सुभेदारीचा अधिकार पेलण्याची धमक अथवा चपळाई सहाजिकच नसे परंतु त्यांच्या हाताखालच्या तरुण शिपायांचा मात्र त्यामुळे आशाभंग होई. या कारणाने शिस्त ढिली पडे.

शिपायांच्या इतर तक्रारी

इतर तक्रारीमध्ये एक तक्रार अशी होती की, युरोपियन शिपायांच्या पगारमानाप्रमाणे त्यांचा पगार अगदीच किरकोळ होता. प्रथम भरती होण्याचे वेळी या भिकार पगारापैकी काही महिन्यांचा पगार लाच देण्यात खर्च करावा लागे. अशी लाच सुमारे १६ रुपये असे व त्यापैकी ५-६ रुपये तुकडीवरील युरोपियन सार्जंटाच्या खिशात जात. शिपायाचा पगार अवघा ७ रुपये असे म्हणजेच पहिल्या २-३ महिन्यांचा पगार त्याला मिळतच नसे. त्याला आपला गणवेश आपणच करावा लागे आणि तुकडीच्या वाण्याकडूनच धान्य खरेदी करावे लागे. हे सर्व देणे देऊन महिनाअखेरीस अवघा एक रुपया त्याच्या पदरात पडे. बनियाकडून घेतलेल्या अन्नधान्याची रक्कम त्याच्या पगारातून कापली जाई. कित्येक वेळा एक रुपयाही पुरा मिळत नसे काही आणेच त्याला मिळत.

घोडेस्वाराला २१ ते ३० रुपये मिळत परंतु त्याच्या पगारातून कापून घेण्याच्या रकमाही अधिक असत. परदेशात गेल्यास पूर्वी मिळणारा भत्ताही आता बंद करण्यात आला होता हीही एक तक्रार असे.

वयस्कर हिंदी शिपाई व हवालदार यांचा अगदी तरुण इंग्रज अधिकारी वाटेल तसा अपमान करीत व कित्येक वेळा त्यांच्याशी अधिकाऱ्यांची वागणूक उर्मटपणाची असे. तरुण इंग्रज अधिकारी कित्येक वेळा रागाच्या भरात वेडेवाकडे शब्दप्रयोग करून त्यांचा पाणउतारा करीत. प्रत्यक्ष परेडचे वेळीही त्यांना शिवीगाळ केली जाई. त्याविरुद्ध तुकडीच्या प्रमुखाकडे तक्रार केली तरी न्याय मिळत नसे, प्रत्येक हिंदी तुकडीवर एक युरोपियन सार्जंट असे व हे सार्जंट लोक नेहमी शिवीगाळ करीत व प्रसंगी मारहाणही करीत. त्याला कारणही अगदी क्षुल्लक पुरे. त्यासंबंधी केलेल्या तक्रारींची दाद लागत नसे.

कंपनीला थोडक्या अवधीत मिळालेल्या अफाट सत्तेमुळे अशी वागणूक कंपनीच्या अधिकाऱ्यांची दिसून येई. त्या पूर्वीच्या इंग्रज अधिकाऱ्यांत आणि शिपायांत पुष्कळच समझोता असे आणि ते अधिकारी हिंदी शिपायांना मानाने वागवीत.

(ब) शिपायांवरील नैतिक वजनाचा न्हास

तरुण अधिकाऱ्यांची चैन व उधळपट्टी

बंगाली सैन्यातील तरुण अधिकारी चैन व उधळपट्टी किती करीत याचे उदाहरण म्हणजे सैन्यातील नियम धाड्यावर बसवून ते अधिकारी आपला खाजगी सेवकवर्ग भरमसाट ठेवीत असत. तो घोड्यावरून प्रवास करण्याऐवजी पालखीत बसे व त्याचे खासगत चाकर तर कितीतरी असत. एक खानसामा, एक खिदमतगार, एक सरदार हुजऱ्या, आणखी अनेक हुजऱ्ये, चिलीम संभाळणारा एक नोकर, एक छत्रीधारी नोकर, एक बाटली संभाळणारा नोकर—असे कितीतरी नोकर असत. वास्तविक ही सर्व कामे एका नोकराकडून होण्यासारखी असत. सकाळी अंतरणातून उठण्यापूर्वी अर्धवट जागे असतानाच न्हाव्याने येऊन दाढी करावी. अर्थात् एवढे नोकर ठेवण्याइतका पगार त्यांना पुरत नसल्यामुळे ते कर्जे काढीत. लग्न झालेले अधिकारी या कर्ज काढण्याचे बाबतीत पुढे असत. कर्जे बाहेरच्या लोकांकडून तर काढीतच परंतु कित्येक वेळा तुकडीतील पगार वाटणाऱ्या हवालदाराकडून कर्ज काढले जाई. अशा-तऱ्हेने उधळपट्टी करीत असतानाच त्यांचे एकूण जीवन मोठे चैनीत असे. वेळो-

वेळी मेजवान्या देणे, जुगार खेळणे, शर्यतीच्या घोड्यावर पैसे लावणे आणि खाण्यापिण्यात बेसुमार खर्च करणे हे त्यांचे दैनंदिन जीवन असे. यामुळे अशा अधिकाऱ्यांचे शिपायांवर नैतिक वजन रहात नसे; इतकेच नव्हे तर सर्वसाधारण शिपाई त्यांच्याकडे तुच्छतेनेच पाही.

युरोपियन अधिकाऱ्यांचा जनानखाना

सैन्यांतीस बहुतेक युरोपियन अधिकारी हिंदी स्त्रिया रखेल्या म्हणून ठेवीत. असे म्हणतात की या प्रकारामुळे अधिकाऱ्यांना आपल्या भोवती काय चालले आहे याची अधिक चांगली कल्पना येई कारण या हिंदी रखेल्यांच्यामुळे त्यांना बातम्या कळत. परंतु पुढे या प्रकारामुळे लाचलुचपतीचे प्रमाण वाढले. त्याचा एक प्रकार असा की या स्त्रियांना पैसे चारून साहेबाकडून आपले काम करून घेण्याची प्रवृत्ती फैलावली, विशेष खटपटी शिपाई आपल्या स्वतःच्या नात्यातील स्त्रियाच अशा जनानखान्यात पोचवीत; कारण त्यांच्या मार्फत त्यांचा वशिला अधिकाऱ्यांपर्यंत पोचविता येई. यामुळे लाचलुचपत आणि लटपटी खटपटी यांना ऊत आला.

चांगल्या अधिकाऱ्यांच्या मुलकी खात्यात बदल्या

मुलकी खात्यांत अधिक चांगला पगार व अधिक स्वास्थ्य मिळून अधिकारही जास्त मिळे, तेव्हा अनुभवी आणि होतकरू सैनिक अधिकाऱ्यांची प्रवृत्ती मुलकी खात्यात बदली करून घेण्याकडे असे; त्यामुळे सैन्यात अनुभवी व होतकरू अधिकाऱ्यांची वाण भासू लागून त्याचाही परिणाम शिपायांवरील त्यांचे नैतिक वजन कमी होण्याकडे झाला.

(क) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारासंबंधी प्रजेतील असंतोष

धर्मकल्पना

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या कार्यपद्धतीमुळे शिपाई व इतर जनतेमध्ये संशय आणि अस्वस्थता होती. त्यांना भीती वाटे की ब्रिटिशांच्या मनातून हिंदुस्थान ख्रिस्ती बनविण्याचे असून त्याकरिता कंपनी सरकाराची मिशनऱ्यांना सहानुभूती असून त्यामुळे त्यांचे कार्यक्षेत्र दररोज वाढत चालले होते, ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार म्हणून हे मिशनरी शाळा चालवीत; तसेच इस्पितळे व तुरुंग येथेही त्यांचे कार्य चाले. राज्यकर्ते ख्रिस्ती असल्यामुळे त्यांचा मनातून सर्व हिंदी लोकांना एकदम अथवा हळुहळू ख्रिस्ती बनविण्याची इच्छा आहे असे जनतेला वाटले तर त्यांत वावगे काहीच नव्हते.

१८२९ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेंटिंगच्या कारकीर्दीत सतीची चाल कायद्याने बंद करण्यात आली होती. अर्थात ही गोष्ट न्यायाची व योग्य असली तरी लोकाना असे वाटे की त्यांच्या चालीरितींच्या बाबतीत निष्कारण ढवळाढवळ होत आहे, मुसलमानांनाही अशी भीती वाटे की आज हिंदूच्या चाली-रीतीत ढवळाढवळ होत आहे तर उद्या त्यांच्या इस्लाम धर्मावरही संकट येण्याचा संभव आहे. त्यानंतर लॉर्ड कॅनिंगच्या कारकीर्दीत सुरुवातीच्याच काही महिन्यात विधवा-विवाहाचा कायदा झाला. हा कायदा जरी डलहौसीच्या कारकीर्दीत पास झाला असला तरी त्याची बजावणी लॉर्ड कॅनिंगच्या कारकीर्दीतच सुरू झाली. या कायद्यामुळे लोकांची चुकीची पण अशी समजूत झाली की कॅनिंग याला हिंदुमुसलमानांचे ख्रिस्तीकरण करण्यासाठीच पाठविण्यात आलेले आहे.

धार्मिक बाबतीत सरकार ढवळाढवळ करील अशी भीती उत्पन्न होण्याला १८५० च्या 'जातीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या अडचणी दूर करण्याच्या' कायद्यामुळे कारण घडले. या कायद्यामुळे हिंदु अथवा मुसलमान जरी ख्रिस्ती झाला तरी त्याचा वडिलार्जित मालमत्तेवरील अधिकार कायम ठेवण्यात आला. दोघांनाही असे वाटले की बाटल्यानंतरही ख्रिस्ती लोकानाही विशेष सवलत देण्यात येत आहे. हिंदूच्या धर्मसमजुतीप्रमाणे वडिलार्जित मालमत्ता घेण्याबरोबर वडिलांचे श्राद्धपक्ष करण्याची जबाबदारी खालच्या पिढीवर असते- ख्रिस्ती झाल्यामुळे ही जबाबदारी टळली तरी मालमत्ता मात्र मिळे.

याशिवाय धर्मकल्पनांच्या बाबतीत ढवळाढवळ होते असे वाटण्यासारखी आणखी खालील कारणे घडली:—

(अ) रस्ता रुंदीत येणारी देवळे व प्रार्थनामंदिरे पाडण्यात येत-यामुळे लोकांना वाटे की धर्माच्या बाबतीत हात शिरकावण्याचीच ही एक संधी आहे.

(ब) सार्वजनिक इस्पितळातून पडद्याच्या चालीचे उच्चाटण करण्यात आले. त्यासंबंधी १८५० मध्ये बांधण्यात आलेल्या सहराणपूर येथील इस्पितळासंबंधी गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. हे इस्पितळ जेव्हा खुले करण्यात आले त्यावेळी जाहीरनामा काढण्यात आला होता की त्या भागातील श्रीमंत व गरीब, पुरुष अथवा स्त्रिया, पडदानशीन आणि इतर या सर्वांनी त्या इस्पितळातच उपचारासाठी गेले पाहिजे. कोणाही हिंदी वैद्याला औषधोपचार करण्याची बंदी करण्यात आली. त्यामुळे

लोकांचा असा समज झाला की त्यांच्या गौरवाला आणि मानाला कमीपणा आणण्यासाठीच ही व्यवस्था करण्यात येत आहे.

(क) दुष्काळात अनाथ मुलांना ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या अनाथालयातून ख्रिस्ती करण्यात येई.

(ड) १८५५ मध्ये असे घडले की २२ सप्टेंबर शनिवार पासून २३ सप्टेंबर रविवार दुपारपर्यंत लष्करहद्दीत मोहरमच्या मिरवणुकीस बंदी घालण्यात आली; त्याला कारण असे देण्यात आले की रविवार हा ख्रिस्ती लोकांचा शांतता राखण्याचा दिवस असल्यामुळे त्या दिवशी मिरवणुकी काढणे वर्ज्य केले पाहिजे. हा हुकूम गव्हर्नरजनरलने त्वरित स्थगित केला तरीही तो स्थगित होण्यापूर्वी लोकात कडवटपणा फार निर्माण झाला होता. त्यामुळे एका ठिकाणी एका ब्रिटिश कर्नलाने मिरवणुकीतील निशाण हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे फार गंभीर परिस्थिती उत्पन्न होऊन त्या कर्नलावर फार मोठा हल्ला झाला.

(इ) १८५५ मध्ये रेल्वे खात्याने जाहीर केले की रेल्वेच्या डब्यात जातीजातीमध्ये काहीही भेदभाव केला जाणार नाही. याचा अर्थ असा की अस्पृश्य समजले गेलेले हरिजन, इतर प्रवाश्यांच्या जवळ बसू शकत. यामुळे लोकांना असे वाटे की जातिनिर्बंध मोडून काढण्यासाठीच ही व्यवस्था केलेली आहे.

हिंदी लोकांना देण्यात येणारी उद्दामपणाची वागवणूक

हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व इंग्रजांना हिंदी लोकाबद्दल तिटकारा वाटे. असे म्हणतात की एकाद्या इंग्रजाने एकादी चांगली गोष्ट केली तरी त्यावेळी त्याचा चेहरा व वागणूक उद्दामपणाची असे. पाद्री लोकांची वागणूकही अशीच असे. सर विल्यम एच्. रसेल या प्रख्यात लेखकाने म्हटले आहे की, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इंग्रज नोकरांनी व त्यांच्यातील लष्करी अधिकाऱ्यांनीही हिंदी लोकांसंबंधी जी तिरस्कारभावना व्यवत केली तीच मुख्यतः बंडाला कारणीभूत होती. या प्रकारच्या वागणुकीमुळे हळुहळू हिंदी मनातही इंग्रजांबद्दल द्वेषाची भावना उत्पन्न झाली. जनतेतील ज्या थोड्या लोकांचा मॅजिस्ट्रेट किंवा करवसुलीच्या निमित्ताने इंग्रज अधिकाऱ्यांशी संबंध येई त्यांचा यासंबंधीचा अनुभव अगदी कडवट असे. ज्यांनी कधी इंग्रज अधिकारी पाहिलाही नव्हता अशा सर्व बहुसंख्य लोकात इंग्रजाबद्दलचे वेडेवाकडे समज पसरलेले होते. अशा

प्रकारे इंग्रज व हिंदी लोक यामध्ये एकमेकासंबंधी तीव्र द्वेषभाव होता. त्यामुळे शास्ते व शासित प्रजा यामध्ये अविश्वासाची खोल दरीच उभी राहिली होती. इंग्रज अधिकाऱ्यांचा उद्दामपणा आणि तिरस्कारी वागणुकीसंबंधी बातम्या जसजशा पसरत जात तसतसे इंग्रज म्हणजे एक दुष्ट जात असा समज सर्वत्र पसरला. इंग्रजांचा हा उद्दामपणा व स्वतःबद्दलची घमेंड यामुळे उत्पन्न झालेला असंतोष फार काळ कोंडून राहणे शक्य नव्हते.

वरिष्ठ नोकऱ्यांत मज्जाव

एकूण असलेल्या असंतोषात भर पडण्याला हेही एक कारण होते. अंमलबजावणी खात्यात हिंदी मनुष्य डेप्युटी कलेक्टरपर्यंतच चढू शके. न्यायखात्यात त्याला सदर अमीन म्हणजे सबजज यापलीकडे बढती मिळणे अशक्य होते. समाजाच्या वरच्या थरातील ज्या माणसांनी पूर्वी प्रांताचे राज्यपाल आणि सेनापती अशी मोठमोठी कामे केली त्यांना या अपमानाची तीव्र जाणीव होई. इंग्रजांतील विचारवंतांनाही हा प्रकार नापसंत होता. १८१८ इतक्या जुन्या काळातही सर टॉमस मॅनरो याने गव्हर्नर जनरलला लिहिले होते :—

“परकी जेत्यांनी स्थानिक प्रजेला हिंसाचाराने आणि कित्येक वेळा क्रूरतेने वागविले परंतु आपल्याइतकी द्वेषपूर्ण वागणूक आजपर्यंत त्यांना कोणीही दिलेली नाही व सर्व लोकांना अविश्वसनीय मानले नाही, त्यांना अप्रामाणिक लेखले नाही आणि जरूर पडले तरच त्यांना नोकरीवर ठेवण्यास नालायक मानले नाही. सर्व लोकांनाच अशा तऱ्हेने अनुदारपणे वागविणे अयोग्य तर होतेच परंतु धोरणाचे दृष्टीनेही चुकीचे होते.”

खाबू न्यायालये, खाबू पोलिस व इतर खालच्या दर्जाचे अधिकारी

कंपनीच्या न्यायालयात लांचखाऊपणा सर्रास चाले. कायदे व त्यांची अंमलबजावणी करणारे अधिकारी जरी चांगले होते तरी खालच्या दर्जाचे नोकर जो पैसा खात त्यांत अधिकारीवर्गाचा म्हणजे न्यायाधीश वगैरेंचा हिस्सा असलाच पाहिजे असा लोकांचा ग्रह झाला. श्रीमंत लोक पैशाच्या जोरावर खोटे साक्षीदार व खोटे कागदपत्र पुढे करून हक्क शाबीत करून लोकांना पिळून काढीत. एका प्रांतात तर सर्वसाधारण अशीच समजूत होती की लाच देण्यास जवळ पैसा नसल्यामुळेच आपणास न्याय मिळत नाही त्यामुळे श्रीमंत लोकांच्या बाजूनेच सर्व निवाडे होत आणि गोरगरीबांचा नाश होई. आग्रा येथील सदर अदालतीचे न्यायाधीश श्री. रेक्स यांनी ब्रिटिश

न्यायपद्धतीचा मोकळेपणाने धिःकार केला आहे. तो म्हणतो की रयतेला ती पद्धत मान्य होण्यासारखी नव्हती.

कंपनीच्या नोकरीतील पोलिस व इतर खालचे अधिकारी फार लाच-खाऊ असत.

जमिनीची विक्री

“ शेतकरी वर्गात आपल्या राज्याबद्दल द्वेषबुद्धी उत्पन्न होण्यास दुसऱ्या कोणत्याही कारणाची जरूरी नाही फक्त एक कारण पुरेसे होते व ते म्हणजे तत्त्वशून्य सावकाराना अज्ञान व अडाणी शेतकऱ्यांना पिळून काढण्याचे बाबतीत सर्व सवलती मिळत. मला असे आढळून आले की मध्यम वर्गातील जमीन-मालकाइतका आपला द्वेष दुसऱ्या कोणीही केला नसेल; कारण आपल्या राज्यपद्धतीमुळे बऱ्यांनी त्या वर्गाच्या जमिनी फार झपाट्याने आपल्याशा करून घेतल्या ” (रॉबर्टसन). पूर्वीच्या पद्धतीमध्ये एकाद्या जमीनमालकाचा सारा थकला असेल तर त्याला तुरुंगात पाठविण्यात येई आणि त्याच्या नातलगानी थकलेला सारा भरला तरच त्याची सुटका होई. त्या पद्धतीमुळे व्यवहारात जमिनीची मालकी कधी फार बदलत नसे. कंपनीच्या कायद्यानुसार अशी थकबाकी असलेली जमीन विकली जाई. त्याचा परिणाम असा होई की जमिनीचा लिलाव ही एक दैनंदिन गोष्टच होऊन राहिली. शिवाय कंपनीचे अधिकाऱ्यांनी बसविलेला सारा हा फार जबर असून जमीनमालकांना फार डोईजड होता. जोपर्यंत जमीनदाराजवळ दागदागिने, घोडे व इतर जनावरे आहेत तोपर्यंत ते विकून आपल्या पूर्वजांनी मिळविलेली जमीन राखण्याचा प्रयत्न ते करीत. कारण जमिनीवर त्यांचे अतोनात प्रेम असे. त्या प्रेमाचे कारण आर्थिक नसून भावनात्मक आणि सामाजिक प्रतिष्ठा जमिनीमुळे मिळे, अगदी नाइलाज झाला म्हणजे जमिनीचा ताबा सोडण्याखेरीज त्याला गत्यंतरच नसे. या परिस्थितीमुळे समाजातील एका वजनदार वर्गाला राग आला. बंड झाल्यानंतर या वर्गाला आपली जमीन परत मिळविण्याची संधी प्राप्त झाली असे वाटून त्याने बंडात मनोभावे भाग घेतला.

या जमीनविक्रीच्या नवीन प्रकारामुळे लहान लहान शेतकऱ्यांनाही हाल भोगावे लागत. नेहमीच कर्जात बुडालेले असल्यामुळे शेवटी त्यांची सर्व जमीन कर्जापोटी बनियांच्या हातात जाई.

या रीतीने जमीनदार आणि शेतकरी या दोन्ही वर्गांचे हाल होत व त्यामुळे ते एक होऊन ब्रिटिशाना घालवून देण्यास उद्युक्त झाले.

(ड) काही विशिष्ट वर्गातील असंतोष

या कारणामध्ये वाढलेले कर गरिबांना फार जड वाटत हे एक कारण होते. बंडाच्या काळात दिल्लीच्या हिंदुमुसलमानांच्या नावाने जो एक जाहीर-नामा काढण्यात आला होता, त्यात असे म्हटले आहे : शेतसारा ५० टक्क्यानी ब्रिटिशानी वाढविला आणि चौकीदारीकर तर कित्येक पटींनी वाढविण्यात आला. रस्त्यावरील टोल दर डोई ६ पै बसविण्यात आला होता. प्रत्येक गाडीला ६ ते ८ आणे कर द्यावा लागे याचा परिणाम असा झाला की ज्याना हे परवडे त्यांनाच रस्त्यांचा उपयोग करता येई या शिवाय समाजातील सन्माननीय व विद्वान लोकाना धंदाच नाहीसा झाला. सर्व लोकांचा नाश ओढवून लाखो भिकारी बनले.

(१) खालसाचे तत्त्व

“ Are crowns and Empire,
The Government and safety of mankind
Trifles of such light moment to be left
Like some rich toy or ring or fancied gem
Like pledge of Parting Friends ?
Can kings to Thus
And give away a people for a legacy ? ”

या काव्यपंक्तीमध्ये प्रजाहितदक्ष राजाने आपल्या हाताखालच्या संस्थानिकांना कसे वागवावे याचे काव्यमय वर्णन केलेले आहे. हे तत्त्व म्हणजे ‘ खालसाचे तत्त्व ’ लॉर्ड डलहौसी याने आपल्या कारकीर्दीत अमलात आणून हिंदुस्थानसरकारचे धोरण या तत्त्वावरच अधिष्ठित झाले. या धोरणाच्या मुळाशी सरकारचा मुलुख वाढविण्याचे प्रयत्न हे एक कारण होतेच शिवाय खुद्द डलहौसीच्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे “ संस्थानिकांच्या फायद्यासाठी सरकार नसून सर्वसाधारण प्रजेचे हित हेच सरकारी धोरण असावे ”- हे म्हणणे काही खोटे नव्हते. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने पाहिले तर संस्थानिकांच्या भोवती तोंडपुज्या, क्षुद्र मनाच्या लोकांचा गराडा पडला असून त्यांचे अनैतिक, व्यसनी आणि इतर नीच गोष्टींनी बरबटलेले वर्तन असे. त्यामुळे ब्रिटिशांना असे वाटे की राज्ये खालसा करण्यामुळे आपण प्रजेचे हितच करीत आहोत; व तिला मोठ्या संकटातून सोडवीत आहोत.

खालसाचे तत्त्व म्हणजे दत्तविधानाधिकाराबद्दलचा दृष्टिकोण होय. प्रत्येक हिंदूला त्याच्या वैयक्तिक हिंदू कायद्याप्रमाणे असा अधिकार होता की त्याला स्वतःला जर औरस मुलगा नसेल तर दुसऱ्या कुटुंबातील मुलगा दत्तक घेता येई. असा दत्तक मुलगा त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे और्ध्वदेहिक धर्मात सांगितल्याप्रमाणे करू शके व त्यामुळे परलोकी त्याला सद्गती प्राप्त होई. यामुळे दत्तक मुलगा हाच त्याच्या दत्तक बापाचा अंश होऊन त्याची मालमत्ता ताब्यात घेई. हिंदुस्थानातील संस्थानिकांच्या बाबतीत सरकाराने हा अधिकार संस्थानिकांच्या वैयक्तिक मालमत्तेपुरता कबूल केला परंतु गादीचा अधिकार मात्र दत्तकास नामंजूर ठरला. गादीवरच्या अधिकारासंबंधी असा नियम करण्यात आला की साम्राज्याधीश या नात्याने दत्तक घेण्यापूर्वी ब्रिटिश सरकारची संमती अवश्य आहे. शिवाय अशी संमती द्यावी की नाही या संबंधीचा सर्व अधिकार साम्राज्याधीशांना आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र अशी संमती कधीच देण्यात आली नाही. त्यांची उदाहरणे आता यापुढे देऊ.

सातारा

या खालसा तत्त्वाचा पहिला बळी म्हणजे सातारा. १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाच्या पराभवानंतर मराठी साम्राज्याचे तुकडे झाले त्यावेळी त्या साम्राज्याचा एक तुकडा ब्रिटिशांनी 'साताराचे संस्थान' या नावाने उभा केला. साताराच्या शेवटच्या अधिपतींनी मृत्युसमयी दत्तक घेतला होता. लॉर्ड डलहौसीने या दत्तकपुत्रास संमती देण्याचे नाकारून सातारा राज्य खालसा केले.

झाशी

नंतरची पाळी झाशीची आली. १८१७ मध्ये बाजीरावाने झाशी ईस्ट इंडिया कंपनीला दिली. १८३२ मध्ये ब्रिटिशांनी एका स्थानिक शिवराम भाऊ नावाच्या सुभेदाराला झाशीचे राजे अशी मान्यता दिली. हे राजे काही वर्षांनी निपुत्रिक निवर्तले. परंतु ब्रिटिशांनी राज्य खालसा केले नाही. त्यांनी मृत राजाच्या चुलत आजाला राजा म्हणून मान्यता दिली. तो राजाही निपुत्रिक मेल्यानंतर दुसरा एक राजा ब्रिटिशांनी गादीवर बसविला. १८५३ मध्ये हा राजा गंगाधरराव हाही निपुत्रिक वारल्यानंतर मात्र हे धोरण उलटले आणि राजांनी मृत्यूपूर्वी जरी शास्त्राप्रमाणे दत्तक घेतला होता तरी त्याला मान्यता नाकारली. त्यावेळी इंग्लंडमधील सरकाराच्या संमतीने लॉर्ड डलहौसीने कारण असे दिले की पूर्वीच्या वारसांच्या कारकीर्दीत झाशीच्या कारभारामध्ये अंदाधंदी आणि जुलूम होत असे. अर्थात् हे कारण यावेळी लागू नव्हते कारण

यावेळी राज्याची सूत्रे कर्तबगार राजाच्या विधवेच्या हातात असून दत्तक मुलगा वयात येईपर्यंत राजप्रतिनिधी म्हणून तीच राज्य चालविणार होती. तो वयात आल्यानंतर जर त्याचा कारभार नीट राहिला नसता तर ब्रिटिशांना त्याच्यावर जरूर ते दडपण आणता आले असते. परंतु ब्रिटिशांनी एकदम राज्य खालसा करून राणीला निवृत्तिवेतन मंजूर केले. असे म्हणतात की या दडपशाहीचा निषेध म्हणून राणीने कित्येक महिने हे वेतन घेण्याचे नाकारले.

नागपूर

नागपूर या संस्थानास खालसा तत्त्व नंतर लावण्यात आले. १७८१ मध्ये पुण्याच्या सरकाराने हे राज्य जिंकले होते. १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाल्यानंतर त्या जुन्या संस्थानाच्या काही भागाचे हेस्टिंग्स याने एक संस्थान बनविले. १८५३ मध्ये या संस्थानचा राजा औरस मुलगा अथवा मुलगी मागे न ठेविता मृत्यू पावला. त्याने आपल्या हयातीत दत्तक घेतला नव्हता; परंतु त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या एका विधवेने दत्तक घेतला. त्यावेळी या दत्तकाला मान्यता देण्याचा प्रश्न ब्रिटिशांपुढे उभा राहिला. लॉर्ड डलहौसीने अशा कृत्रिम तऱ्हेने संस्थान टिकविण्याचे नाकारले. त्याला कारण असे सांगण्यात आले की मयत राजाने गेल्या वीस वर्षांत राज्य नीट चालविले नाही व त्यामुळे तो बदनाम झाला होता. येथे असे सांगितले पाहिजे की, या राजाच्या अज्ञानपणी राज्याचा कारभार सर रिचर्ड जेकिन्स नावाच्या रेसिडेंटमार्फत १२ वर्षे चालत असून त्या काळाला 'नागपूरचे सुवर्ण युग' असे मानण्याइतका तो कारभार स्वच्छ होता. जेकिन्सने राजा वयात आल्यावर त्याच्या हाती सूत्रे दिली तेव्हा राज्याचा खजिना गच्च भरलेला होता. शिस्तबद्ध आणि सुखी सैन्य राज्यात असून कारभार चांगला असल्यामुळे प्रजा सुखी होती. या सर्व गोष्टी माजी राजाच्या कारकीर्दीत नाहीशा झाल्याने डलहौसीला दुःख झाले म्हणून त्याने नागपूर राज्य खालसा करून कंपनीच्या राज्यात समाविष्ट केले.

लॉर्ड डलहौसीने माजी राजाच्या खासगी मालमत्तेमधून एक निधी उभा करून त्या निधीला 'भोसला निधि' असे नाव दिले; या निधीतून भोसला घराण्याला मदत होईल अशी व्यवस्था केली. राजाच्या विधवांची योग्य ती व्यवस्था लावून दिली व त्यांना मोठ्या मानाची वागणूक देण्यात आली. त्यांना व घराण्यातील इतर व्यक्तींना योग्य असे वेतन ठरवून देण्यात आले. परंतु ज्या पद्धतीने हा निधी उत्पन्न करण्यात आला त्याचे विरुद्ध घराण्यातील स्त्रियांनी आपला निषेध व्यक्त केला. वऱ्हाड व आजूबाजूच्या प्रांतात त्यामुळे

सरकारविषयी लोकमत कलुषित झाले. के या ग्रंथकाराने त्याचे मोठे नाट्यपूर्ण वर्णन केले आहे. तो म्हणतो “ घराण्यातील पाळीव व इतर जनावरांचा व इतर सर्व मालमत्तेचा जणू लिलाव मांडला गेला. सीताबलडीच्या व्यापाऱ्यांना तो दिवस मोठा भाग्याचा गेला असे म्हटले पाहिजे कारण त्या दिवशी सरकारी हत्ती, घोडे व बैल निव्वळ मांसाच्या किंमतीला विकले गेले. राजघराण्याला मात्र तो दिवस अत्यंत दुर्दैवी ठरला. परमपूज्य बांकाबाईला सत्तर वर्षांच्या आपल्या शांत जीवनात असा अपमानास्पद प्रसंग आलेला नव्हता. तिने शेवटी असा निर्धार केला की राजवाड्यातील लाकडी सामानाचा असाच लिलाव केलेला पाहण्यापेक्षा वाड्याला आग लावून दिलेली काय वाईट ? असे असले तरी वाड्यातील लाकडी मालाचा लिलावच केला गेला आणि काही खासगी दागदागिने सोडले तर बाकीचा सर्व जवाहिरखाना कलकत्त्याच्या बाजारात पाठविण्यात आला. मी असेही ऐकले आहे की या पद्धतीने राजघराण्याच्या मालमत्तेची वासलात लावण्यात आली या एकाच गोष्टीमुळे राज्य खालसा करण्याच्या कृत्यापेक्षाही वऱ्हाडात व आजुबाजूच्या प्रदेशात सरकाराविरुद्ध लोकमत तयार झाले.”

कर्नाटकचा नबाब

१८५५ मध्ये कर्नाटकाचा नबाब निपुत्रिक वारला तेव्हा त्याचे संस्थानही असेच खालसा करण्यात आले.

यासारखीच इतर कमी महत्त्वाची संस्थानेही खालसा करण्यात आली त्याचे वर्णन करीत बसण्याची जरूरी नाही.

नानासाहेबांचे प्रकरण

नानासाहेबांच्या संस्थानाचीही हीच गत झाली. अगदी काटेकोर कायदेशीर भाषेत जरी त्या प्रकाराला ‘खालसा’ असा शब्द लावता येत नसला तरी प्रत्यक्षात ते खालसाप्रकरणातच जमा आहे. या प्रकरणात ‘संस्थान’ नव्हे तर ‘निवृत्तिवेतन’ खालसा करण्यात आले. महाराजा बाजीरावाच्या १८५१ मधील मृत्यूपर्यंत त्याला सालिना आठ लक्ष रुपयांचे निवृत्तिवेतन मिळत असे. हे वेतन बाजीरावाने आपले राज्याचे उदक ब्रिटिशांच्या हातावर सोडले तेव्हा लॉर्ड हेस्टिंग्स याने मंजूर केलेले होते. बाजीरावाच्या दत्तक मुलाला सहाजिकच असे वाटत राहिले की त्या निवृत्तिवेतनापैकी काही अंश तरी आपल्याला मिळाला पाहिजे. त्याने अधिकाऱ्याकडे केलेल्या अनेक अर्जांचा काहीही उपयोग झाला नाही; त्यामुळे नानासाहेबांना सरकारच्या विरुद्ध तक्रारीला जागा राहिली.

(२) राज्ये बुडविण्याचे तंत्र

अयोध्याराज्य खालसा प्रकरण

‘खालसा’च्या तत्त्वाशिवाय इतर अनेक कारणे दर्शवून निरनिराळी राज्ये सरकाराने बुडविली. एकट्या डलहौसीच्या कारकीर्दीत ब्रिटिश सरकारच्या राज्यात जितकी राज्ये सामील करण्यात आली त्याचे क्षेत्रफळ इंग्लंड आणि वेल्स राज्याच्या दुप्पट होते. यात प्रत्यक्ष युद्धात काबीज केलेल्या आणि खालसा केलेल्या पंजाब, ब्रह्मदेश आणि सिक्कीम या राज्यांचा समावेश आहे. परंतु या प्रदेशातील खालसा केलेला प्रदेश हे बंडाचे मूळ कारण म्हणता येत नाही उलट पंजाबप्रांत तर ‘हिंदुस्थानचा तारणकर्ता प्रांत’ असाच मानला जातो. बंडाला मूळकारण आणि मुख्य कारण म्हणजे अयोध्याराज्य खालसा करण्यात आले हेच होय.

अयोध्येचे राज्य खालसा करण्यास कारण दाखविण्यात आले ते म्हणजे राजा वजीदअली शहाची राजवट जुलमी आणि बेबंदशाहीची होती हे होय. सन १८४७ साली तेव्हाचे गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड हार्डिंज हे स्वतः लखनौला भेट देण्यास आले होते त्यावेळी त्यांनी राजाला बजावले होते की दोन वर्षांत कारभार सुधारला नाही तर ब्रिटिश सरकाराला अयोध्येची राज्यसूत्रे आपल्या हाती घ्यावी लागतील. यापूर्वीही त्या त्या वेळच्या गव्हर्नर जनरलांनी समक्ष भेटीच्या वेळी तोंडी व लेखी समजही दिलेली होती. सन १८५१ व १८५२ या वर्षांत लखनौच्या वकिलानी सरकाराकडे जो वृत्तांत पाठविला तो राज्यकारभारातील गोंधळा-विरुद्ध बराच कडक होता. शेवटच्या वृत्तांतात तर वकिलानी असे म्हटले होते की राज्यात अराजक आणि क्रूर पिळवणूक चालविण्यात येत आहे. लॉर्ड डलहौसीने ताबडतोब इंग्लंडमधील सरकारास कळविले की यासंबंधी त्वरित काहीतरी केले पाहिजे कारण ‘आपण स्वस्थ बसलो तर आपल्या जबाबदारीचे रूपांतर आपल्या अपराधातच’ होईल. इंग्लंडमधील सरकाराने राजाला पदच्युत करून संस्थान खालसा करावे असा निर्णय केला. डलहौसीने स्वतः अशी काही शिफारस केलेली नव्हती. त्याने असे सुचविले होते की राज्य-कारभार हाती घेऊन राजाला नाममात्र राहू द्यावे. परंतु शेवटी इंग्लंडमधील सरकाराची आज्ञा डलहौसीने काही तक्रार न करिता अमलात आणली.

डलहौसीने खालसा केलेल्या राज्यांपैकी अयोध्येचे राज्य हे सर्वांत मोठे होते. डलहौसीने सूत्रे खाली ठेवण्यापूर्वी जवळजवळ शेवटचेच असे हे कृत्य केले. त्याबद्दल तो आपल्या वृत्तांतात लिहितो “मानवी आणि ईश्वरी

कायद्याने ब्रिटिश सरकार हे दोषी ठरेल कारण लाखो लोकांना जुलूम सहन करावा लागत असताना त्यांनी काहीही केले नाही असे लोक म्हणतील. ही माझी भावना असल्यामुळे ईश्वरी कृपेवर पूर्णपणे विश्वास टाकून मजवर सोपविण्यात आलेली कामगिरी निश्चयाने परंतु निसंशय मनाने मी पार पाडीत आहे.”

कंपनीने ठरविल्याप्रमाणे वजीदअल्ली *राजाने कलकत्त्यात आपले वास्तव्य केले. तेथे अत्यंत दुःखात त्याने आपले उर्वरित आयुष्य घालविले. त्याला ब्रिटिश सरकारांचे निवृत्तिवेतन मिळे. लॉर्ड डलहौसीने एक चीफ कमिशनरची जागा निर्माण करून त्या जागेवर त्यावेळेपर्यंत वकील असलेल्या सर जेम्स औट्राम याची नेमणूक करून त्याचे मार्फत राज्यकारभार चालविला.

अयोध्या राज्यातील तालुकदारात मात्र फार खळबळ उडाली. माजी राज्याच्या अमदानीत त्यांना मोठे मानाचे स्थान होते ते आता नाहीसे झाले. शिवाय इतर राजानाही आता धाक उत्पन्न झाला. सातारा, नागपूर व झाशी ही राज्ये खालसा झाली तर त्यांना फारसे वाटले नव्हते परंतु अयोध्या राज्य खालसा झाल्यानंतर त्यांना हादराच बसला.

राज्ये खालसा होऊ लागल्याचा आणखीही एक परिणाम झाला. खालसा राज्यातील सैनिकांच्या नोकऱ्या गेल्यामुळे त्यांच्यात फार बेदिली माजली, म्हणून त्यांनीच बंडात विशेष प्रामुख्याने भाग घेतला. एकट्या अयोध्या राज्याचे ५० हजार शिपाई नोकऱ्या गेल्यामुळे बेकार झाले होते. त्यांना उपजीविकेचे दुसरे साधन उपलब्ध नव्हते.

(इ) इतर अनुषंगिक कारणे

क्रिमिया आणि अफगाणिस्थान

अफगाणिस्थान आणि क्रिमिया येथील युद्धातील माघारीमुळे ब्रिटिश लोकांबद्दलचा धाक व आदर कमी झाला. क्रिमियन युद्धात ब्रिटिश सैन्यातील मृत आणि जखमी सैनिकांची जबर हानी झाली होती व त्यांचे फार हाल झाले

* दार-ओ-दिवार हसरतसे नजर करते है ॥

खुष रहो आह-ले-वतन हम तो सफर करते है ॥

हे प्रसिद्ध द्विपंक्तिकाव्य वजीदअल्ली शहाने आपल्या व आपल्या घराण्याच्या लाडक्या लखनौ शहराचा निरोप घेताना रचून म्हणून दाखविले.

याचे वर्णन मागे १२ व्या प्रकरणात आलेच आहे. म्हणून येथे अफगाणिस्थान-मधील परिस्थितीचे थोडक्यात दिग्दर्शन केले आहे.

आपल्या हिंदुस्थानातील साम्राज्याला धोका उत्पन्न झाला आहे अशा कल्पनेनेच ब्रिटिश लोक १८५४ मध्ये क्रिमियन युद्धात उतरले. त्यापूर्वी अनेक वर्षे त्याच भीतीच्या पोटी त्यांनी अफगाणिस्थानचे युद्ध उकरून काढले परंतु त्यात त्यांची फारच नुकसानी झाली. ब्रिटिशांना वाटे की रशियन साम्राज्याचा हिंदुस्थानवर डोळा असून त्यासाठी अफगाणिस्थानावर दडपण आणून त्यांच्या मार्फत हिंदुस्थानात गडबड उडवून द्यावी असा रशियाचा बेत आहे. म्हणून अफगाणांशी मैत्री टिकवून रशियाला शह द्यावा असा त्यांनी विचार केला.

सन १८३८ मध्ये काबूल येथे रशियन वकील येऊन दाखल झाला. काबूलची राजसत्ता त्यावेळी दोस्त महंमद याने बळकाविलेली होती त्याच्याशी तहाची बोलणी रशियाने सुरू केली. त्यावेळी हिंदुस्थानात लॉर्ड ऑकलंड हा गव्हर्नर जनरल होता. त्याने ब्रिटिश सरकाराच्या संमतीने १८३९ मध्ये मोठे सैन्य पाठवून काबूल व कंदाहार काबीज केले. दोस्तमहंमदास पकडून त्याचे जागी मूळचा राजा शहासुजा याला गादीवर बसविले. १८४१ पर्यंत अफगाण लोक शांत होते. त्यानंतर एकाएकी शस्त्रे जमवून त्यांनी काबूलच्या ब्रिटिश वकिलाला ठार मारले आणि ब्रिटिशांचा दारुगोळा ताब्यात घेतला. त्यामुळे ब्रिटिश सैन्य अगतिक होऊन त्यांनी दोस्तमहंमदाच्या मुलाने घातलेल्या अटी कबूल केल्या. त्या अटीप्रमाणे त्यांना अफगाणिस्थानच्या बाहेर सुखरूप पोचविण्याचे अफगाणांनी कबूल केले. त्या सैन्यात एकूण सुमारे ६००० माणसे होती त्यापैकी ४५०० हिंदी शिपाई, ७०० ब्रिटिश शिपाई व बाकीचे बुणगे होते. हे सर्व लोक अफगाणिस्थान सोडून हिंदुस्थानाकडे जाण्यास निघाले. भयंकर थंडी आणि उपासमारीमुळे त्यांचेपैकी हजारो लोक वाटेतच मरून पडले. जे जगले त्यांच्यापैकी पुष्कळ माणसे गनिमी अफगाणांच्या गोळ्यांना बळी पडले, त्या सर्व लोकांपैकी एकच मनुष्य डॉ. ब्रायडन हाच काय तो जगला. आपल्या तट्टासह तो जेमतेम जलालाबाद या ब्रिटिश ठाण्यावर पोचला व त्याने घडलेला सर्व वृत्तान्त सांगितला.

या प्रसंगामुळे ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाला मोठाच धक्का बसला. त्या प्रसंगा-पूर्वी आणि क्रिमियन युद्धापूर्वी ब्रिटिश लोक म्हणजे जगज्जेते मानले जात,

परंतु या दोन प्रसंगामुळे शिपायांना व सर्वसामान्य लोकांनाही असा विश्वास वाटू लागला की एक दिवस ब्रिटिशांचा सुद्धा पूर्ण पराभव करणे शक्य आहे व तसे झाले म्हणजे त्यांना हिंदुस्थानातून हाकून लावता येईल. आपल्या वर्चस्वाला बसलेला हा प्रचंड धक्का अर्थातच ब्रिटिशांना फार झोंबला म्हणून १८४२ मध्ये त्यांनी अफगाणिस्थानात मोठे सैन्य पाठवून शहासुजाला गादीवर बसविण्याचा प्रयत्न केला. यात त्यांना यश आले परंतु शहासुजाला गादीवर बसवून त्यांची पाठ परत फिरते न फिरते तोच अफगाणानी शहासुजाला मारून दोस्त महंमदाला पुनश्च गादीवर बसविले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे ब्रिटिशांचे पाऊल पुढे पडू शकले नाही.

इतर सहायभूत कारणे

लॉर्ड डलहौसी याच्या अनेक कृत्यांमुळे बंडाचा पाया घातला गेला अशी सर्वसाधारण कल्पना आहे. त्याने केलेली अनेक कृत्ये जरी लोकांना आवडली नव्हती तरी तेवढ्या कृत्यानीच बंड झाले असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. त्याच्या पूर्वीच्या लॉर्ड विल्यम बेंटिक, लॉर्ड अँमहर्स्ट, लॉर्ड ऑकलंड आणि लॉर्ड एलिनबरो यांनी ज्या अनेक गोष्टी केल्या होत्या त्यामुळे देशातील सनातनी वृत्तीच्या लोकांत असंतोषच होता. आपल्या परंपरागत धर्मावर व आचारांवर ती कृत्ये म्हणजे एक आक्रमणच होते अशी त्या लोकांची भावना होती. म्हणून क्रिमियन युद्धात आणि अफगाणिस्थानात ब्रिटिशांची वाताहत झालेली पाहून शिपायांना असे वाटू लागले की ब्रिटिशांचाही पराभव होणे शक्य आहे व या भावनेच्या पोटीच बंडाची सुरुवात झाली. चरबी लावलेल्या काडतुसांचे निमित्तमात्र झाले आणि भरलेल्या दारूच्या कोठारात ठिणगी पडावी तसे बंड उभे राहिले.

बहादुरशहा

बहादुरशहा बादशहा व त्याची कुटुंबातील मंडळी ज्या हालात दिवस कंठीत होते ते हाल खरे बंडाचे एक कारण मानण्यात येत नाही. कारण बहादुरशहा १८३७ साली गादीवर आला तेव्हापासूनच त्याची स्थिती एखाद्या निवृत्तिवेतन घेणाऱ्यासारखीच होती. त्याची सत्ता आणि अधिकार हळुहळू नाहीसे होत गेले होते. बादशहाला गव्हर्नर जनरल आणि त्याचा वकील यांचेकडून होणाऱ्या नजराण्याची पद्धत बंदच करण्यात आली होती; तसेच दरबारातील मानापमानाच्या चालीरीतीही बंद झाल्या होत्या. म्हाताऱ्या बहादुरशहाजवळ ना पैसा

ना लष्कर अशी स्थिती असल्यामुळे त्याची बादशाही हे निव्वळ बुजगावणे असल्यासारखे होते.

बादशहाच्या हाती त्याचा राजवाडा व बादशहा ही पदवी एवढेच काय ते शिल्लक होते. ब्रिटिशांच्या मनात या दोन्ही गोष्टीही काढून घ्यावयाच्या होत्या परंतु बहादुरशहाला काही लालूच दाखविण्यात आली तरीसुद्धा या उरलेल्या दोन गोष्टी आपण होऊन सोडण्यास तो तयार नव्हता. त्याला म्हातारपणी झालेल्या जिनतमहाल राणीचा मुलगा जवान बख्त याला राज्याचा वारस म्हणून मान्य करण्याचे ब्रिटिशानी त्याला आमिष दाखविले होते. हा जवानबख्त त्यावेळी अज्ञान असून त्याच्यापेक्षा बादशहाच्या थोरल्या मुलाचा गादीवर हक्क अर्थातच अधिक होता. परंतु बादशहा या आमिषामुळे आपली पदवी व राजवाडा सोडण्यास तयार होईना. ब्रिटिशांनाही या प्रकरणी घाई करण्याचे काहीच कारण नव्हते. बादशहाच्या मृत्युपर्यंत वाट पाहण्याची त्यांची तयारी होती. बादशहाचे वय लक्षात घेता त्यांना फार काळ वाट पहावी लागणार नव्हती.

बहादुरशहाला जे निवृत्तिवेतन मिळते त्यामध्ये सर्व राजपुत्र सुखात व ऐषआरामात रहात असत. त्या ऐषआरामापुढे राज्य परत मिळविण्यासाठी शस्त्र हातात घेण्याचा विचारही सुचण्यास त्यांना वेळच नव्हता.

मीरत येथील शिपाई बंड पुकारून दिल्लीवर चालून आले, तेव्हा त्यांनी बहादुरशहाला आपला पुढारी होण्याची विनंती केली, परंतु त्याने आपले दारिद्र्य आणि अशक्त प्रकृती ही कारणे पुढे केली. त्याच्या या निर्णयाला न जुमानता शिपायांनी ११ मे १८५७ रोजी मध्यरात्री त्याच्या नावे द्वाही फिरवून २१ तोफांची सलामी दिली. बहादुरशहाचे तिघे मुलगे मिर्झा मोघल, मिर्झा खिझर सुलतान आणि आणि मिर्झा अबूबकर यांना मात्र ही संधी चालून आल्यासारखी वाटली आणि तैमूरलंगाच्या घराण्याची कीर्ती परत मिळविण्याची आशा त्यांना वाटू लागली.

सुधारणा : ब्रिटिशानी हिंदी साम्राज्य तरवारीच्या जोरावर मिळविले आणि त्यानंतर या देशाची स्थिती आपल्या मर्जीप्रमाणे सुधारावी अशी काहीशी सद्बुद्धी त्यांच्या अंगी होती. या दृष्टीने त्यांनी अनेक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला; त्यांपैकी काही सुधारणा निश्चितपणे चांगल्या होत्या. परंतु हिंदी लोक मुळचेच सनातनी वृत्तीचे असून त्यांची राहणी व विचार या दृष्टीने त्यांना या सुधारणा म्हणजे हिंदी लोकांना बाटवून ख्रिस्ती करणार असल्याच्या राज्यकर्त्यांच्या बेतापैकी एक पाऊल असेच वाटे.

पूजास्थाने : १८३९ च्या पूर्वी कंपनीसरकाराचे सेवकच मशिदी व देवळे याची व्यवस्था पहात. त्या त्या पूजास्थानाच्या उत्पन्नातूनच सर्व व्यवस्था होई; जर काही रकमा शिल्लक राहिल्या तर त्या सरकारात जमा होत. कट्टर ख्रिस्ती अशा इंग्लंडातील लोकांना असे वाटे की मूर्तिपूजेसारख्या निषिद्ध मानलेल्या गोष्टीशी कंपनीने संबंध ठेऊ नये. या मताचा दाब पडून कंपनीने हिंदु व मुसलमान पूजास्थानांची व्यवस्था त्यांच्या मूळच्या वहिवाटदारांकडे सोपविली. या गोष्टीमुळे बरेच असमाधान उत्पन्न झाले कारण ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना सरकारी मदत चालूच राहिली आणि सैन्यातील ख्रिस्ती पादऱ्यांना सरकारी पगारही मिळत राहिला.

एकत्र भोजनव्यवस्था : १८३५ मध्ये तुरुंगातून एकाच ठिकाणी सर्व कैद्यांची जेवणाची व्यवस्था सुरू झाली. त्यापूर्वी धर्मशास्त्राप्रमाणे दुसऱ्याने शिजविलेले अन्न ज्याला चालत नसे त्याला स्वतः अन्न शिजविण्याची परवानगी असे. नवीन व्यवस्थेमुळे उच्चवर्णीय हिंदूवर मोठीच आपत्ती आली कारण त्यांच्यामध्ये अनेक पंथ असून एका पंथाच्या हातचे अन्न दुसऱ्या पंथातील लोकांना चालत नसे; या नव्या नियमाचा परिणाम असा झाला की तुरुंगातून सुटून आल्यावर या उच्चवर्णीय हिंदूला जातिबाह्य मानण्यात येऊ लागले. मुसलमानांच्या बाबतीतही नव्या नियमांमुळे असंतोष माजला. तुरुंगात आल्याबरोबर त्यांच्या दाढी मिशा कापल्या जात व या गोष्टीमुळे आपल्या धर्माचा धक्का बसतो अशी त्यांच्यात भावना उत्पन्न झाली.

फ्लासीच्या लढाईचा शतसांवत्सरिक उत्सव : ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया ज्या फ्लासीच्या लढाईने घातला त्या लढाईचा शंभर वर्षांचा उत्सव १८५७ मध्ये आला. लोकांची अशी समजूत होती व कित्येक लोकानी असे भविष्य वर्तविले होते की ब्रिटिश सत्ता शंभर वर्षेच टिकेल. आता ती मुदत भरली असून ब्रिटिश सत्ता नष्ट होणार या कल्पनेनेच बंगालमधील सैन्यातील शिपाई व इतर जनता यांच्यात ती गोष्ट घडून येण्याची उत्सुकता वाढली. तारायंत्राच्या तारावरून जोराने वाहणाऱ्या वाऱ्यामुळे जो आवाज होई तोही ब्रिटिशांच्या जादूचाच आवाज असे लोकांना वाटे व त्यांचे दिवस भरले अशी दृढ भावना उत्पन्न झाली.

सकीर्ण : याशिवाय आणखी एक गौण कारण असे की सुरुवातीस ब्रिटिश लोकांबद्दल जे कुतूहल हिंदी शिपायांना वाटे ते हळुहळू कमी होऊ लागले. कंपनीच्या नोकरीत राहून तिचे राज्य प्रस्थापित करण्यामध्ये त्यांनी

पुष्कळ भाग घेतला परंतु नंतर ब्रिटिशांबद्दल व त्यांच्या हाताखाली नोकरी करण्याबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोण पुष्कळच बदलला. हा बदल हळुहळू घडून आला.

ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यापासून उत्तर हिंदुस्थानातील लढाऊ जमातींना ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये शाश्वत नोकरी मिळण्याची आशा उत्पन्न झाली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर देशात अनेक राज्ये उत्पन्न होऊन त्यांची आपआपसात भांडणे होऊ लागली; तसेच त्यामुळे सर्वत्र गोंधळ व बेदिली झाली. ही नवी राज्ये जशी आपसात भांडत तशीच या नवोदित ब्रिटिश सत्तेशीही भांडत. त्यामुळे लढाई ही एक दैनंदिन गोष्टच होऊन बसली आणि सर्व जीवनच अस्वस्थ झाले. साध्या शिपायाच्या जीवनावरही या परिस्थितीचा अनिष्ट परिणाम झाला. ज्या मालकाची तो नोकरी करी त्याचा पराजय झाल्यानंतर त्याची कोणी पूसतपास करीत नसे. ब्रिटिश सत्ता जसजशी स्थिर होऊ लागली तशी ईस्ट इंडिया कंपनीची नोकरी जास्त स्थिर असा अनुभव त्यांना येऊ लागला. राष्ट्रप्रेम राष्ट्रहित या गोष्टी त्याला माहीतच नव्हत्या त्यामुळे जो कायम आणि स्थिर नोकरी देईल त्याची नोकरी करण्याला तो तयार असे. अशी स्थिर नोकरी कंपनी देऊ शकत असल्यामुळे तो त्या नोकरीत शिरण्यास उत्सुक असे. एकदा कंपनीच्या नोकरीत शिरल्यावर ती नोकरी तो प्रामाणिकपणे आणि निष्ठेने करी व त्यामुळेच हिंदुस्थानात ब्रिटिश सत्ता स्थिर होऊ शकली. हिंदी सैनिकांची राजनिष्ठा, त्याग आणि शौर्य यांच्या जोरावरच ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानभर पसरली.

कंपनी सरकारचे ब्रिटिश अधिकारी शिपायांच्या सुखसोईकडे जातीने लक्ष देत, त्यांच्या अडचणींचा परिहार करीत. सर्व अधिकारी ब्रिटिश असल्यामुळे हिंदी शिपायाला सुभेदाराच्या वरची जागा मिळण्याचा संभवच नव्हता. हिंदी संस्थानातील सैन्यात याच आपल्या अंगच्या गुणांच्या जोरावर हिंदी शिपाई अगदी वरच्या जागेपर्यंत चढू शके. हिंदी स्वभावामध्ये शांतता आणि समाधान हे गुण प्रमुख असल्यामुळे कंपनीच्या राज्यात जरी बढतीचा संभव नव्हता तरी कायम नोकरी मिळत असल्यामुळे तो समाधानी असे.

ब्रिटिश अधिकारी हाताखालच्या हिंदी शिपायाशी ममतेने वागत. त्या काळात ब्रिटिश अधिकार्यांना करमणुकीची साधने काही नसत तसेच बरो-बरीचे अधिकार्यांची संगतही फारशी नसे. त्या काळात हे ब्रिटिश अधिकारी

हिंदी स्त्रियांशी लग्ने लावून हिंदी पद्धतीनेच रहात असत. या सर्व गोष्टीमुळे हिंदी शिपायांना त्यांच्याबद्दल आपुलकी वाटे व त्यांच्यासाठी लढण्यात ते मोठेपणा मानीत.

ब्रिटिश सत्ता जसजशी विस्तृत होत गेली तसतशी ब्रिटिश लोकांच्या राहणीतील अनिश्चितता कमीकमी होत गेली. त्यामुळे हळुहळु ते आपल्या बायकामुलानाही हिंदुस्थानात आणू लागले व आपल्या बदलीच्या जागी बिऱ्हाडे करून राहू लागले. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी हिंदी स्त्रियांशी लग्ने लावण्याचे हळुहळु कमी होत गेले. ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांची कुटुंबे अशी येऊ लागल्यामुळे पूर्वी त्या अधिकाऱ्यांचा शिपायाशी येणारा संबंध कमी कमी होत गेला व त्याबद्दलची आपुलकी कमी झाली.

ही आपुलकीची बंधने जसजशी कमी झाली तसतसे हिंदी शिपायाला ब्रिटिशांबद्दल वाटणारा आदर व प्रेम कमी होऊ लागून ब्रिटिश सत्तेबद्दलही त्यांना प्रेम वाटेनासे झाले

चरबी लावलेल्या काडतुसांचे प्रकरण उत्पन्न झाले त्यावेळी हिंदी शिपायांची मनस्थिती अशा प्रकारची होती. त्या प्रकरणाची हकीकत देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पसरून त्यातूनच बंडाचा उद्भव झाला

(फ) चरबी लावलेल्या काडतुसांचे प्रकरण

मुलकी व लष्करी नोकरवर्गात अशा प्रकारचा असंतोष होता व तो असंतोष बराच काळपर्यंतचा होता तरीही आताच बंड झाले असते असे नाही; परंतु याच वेळी एक विशेष कारण घडून आले व त्यामुळेच बंडाचा भडका उडाला. ते कारण म्हणजे चरबी लावलेली नवीन पद्धतीची काडतुसे. लष्करातील शिपायांच्या अनेक गाऱ्हाण्यांमध्ये या नवीन गाऱ्हाण्याची भर पडून बंडाची ठिणगी उडाली. सन १८५६ मध्ये नवीन तऱ्हेची एनफील्ड बंदूक लष्कराला पुरविण्यात आली त्या बंदुकीला ही नवीन तऱ्हेची काडतुसे लागत. ही एनफील्ड बंदूक पूर्वी वापरात असलेल्या कोणत्याही बंदुकीपेक्षा चांगली असून ती हिंदुस्थानात आणण्यात आल्याला पुष्कळ वर्षे झाली असली तरी प्रत्यक्ष शिपायांच्या हातात १८५६ मध्ये देण्यात आली. डमडम येथे ही नवीन बंदूक वापरण्याच्या शिक्षणाची सोय करण्यात आलेली असून या काडतुसांना लावण्यात येणारी चरबी ही आक्षेपार्ह असल्याची बातमी तेथूनच पसरली. तेथे एका कनिष्ठ जातीतल्या लास्कराने वरिष्ठ जातीतल्या एका शिपायाला हिणवले आणि म्हटले की जे काडतूस

दाताने सोलून बंदुकीत घालतोस त्याला गाय व डुकर यांची चरबी लावलेली तुला कशी चालते ? ही बातमी बंगाली सैन्यात सर्वत्र मोठ्या वेगाने पसरली. १८५७ च्या जानेवारी मध्ये डमडम येथील शिपायानी या प्रकरणाबद्दल शिस्तीला धरून तक्रार केली व ती तक्रार सरसेनापतीपुढे मांडण्यात आली. सरकाराने या बाबतीतील शिपायांच्या तक्रारीचे निरसन करण्याचा काही अर्धवट प्रयत्न केला. शिपायांना वाटत असलेली भीती प्रत्यक्षात खरीच होती कारण काडतुसांना लावण्यात आलेली चरबी कलकत्याच्या एका ठेकेदाराने पुरविलेली असून तीमध्ये गाय व डुकर यांची चरबी होती. ठेकेदाराशी केलेल्या करारात ही चरबी शेळीची असावी अशी अट असली तरी आपल्याला अधिक फायदा व्हावा या बुद्धीने त्याने डुकर व गाय यांची चरबी वापरली. हिंदु व मुसलमान शिपायांच्या मनातील संशय नाहीसा करण्याचे काही विशेष प्रयत्न झाले नाहीत व त्यामुळे आपला धर्म बुडवून आपणास बाटविण्यात येणार अशी सर्वत्र शिपायांची कल्पना झाली. ही कल्पना होण्याचे कारण म्हणजे लष्करांतील अधिकाऱ्यांना या प्रकरणी काय करावे याचे ज्ञानच झालेले नव्हते.

ज्यांच्याबद्दल तक्रार होती ती काडतुसे परत घेण्यात आली असती तर हे प्रकरण येथेच मिटले असते. परंतु सरकाराने ठराव केला की “शिपायानी कोणते चरबीमिश्रण वापरावे याबद्दल त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात येत असले तरी यापुढे काडतुसे कशी पुरविण्यात येणार विशेषतः लढाईचे वेळी त्यांचे स्वरूप काय राहणार याबद्दल सरकार योग्य वेळी विचार करील.” या ठरावामुळे शिपायांच्या मनातील संशयाची निवृत्ती होणे शक्य नव्हते हे उघड आहे.

असे असले तरी काडतुसावरील चरबी हे जरी तातडीचे कारण घडून आले तरी बंडाचे मूळ कारण म्हणजे देशाने परकी राज्याचा जो अनुभव अनेक वर्षे घेतला त्यावरून हे राज्य बदलून टाकावे अशी तीव्र इच्छाच सर्वत्र उत्पन्न झालेली होती हेच होय. कर्नल मॅलेसन आपल्या ‘ १८५७ चे हिंदी बंड ’ या ग्रंथात म्हणतो :—

“ चरबी लावलेली काडतुसे फार मोठ्या प्रमाणात पुरविण्यात आलेली नव्हती — कदाचित ती अजून पुरविली गेलीही नव्हती. अशी न पुरविण्यात आलेली काडतुसे एवढ्या मोठ्या बंडाला कारणीभूत झाली याचा अर्थ असा की शिपायामध्ये फार तीव्र असंतोष असला पाहिजे; अन्यथा आपल्या बापजाद्यानी ज्या ब्रिटिश साम्राज्याची उभारणी करण्यासाठी आपले रक्त सांडले त्या

साम्राज्याविरुद्ध ते उभे राहिले नसते. अनेक गोष्टींवरून माझी खात्री झालेली आहे की शिपायामधील असंतोष आणि द्वेष यांना इतर बाह्य कारणे घडून आली ती कारणे व्यक्तिगत स्वरूपाची नसून राष्ट्रीय होती. जे शिपाई गेल्या शतकभर आमचे खरे आणि राजनिष्ठ मित्र होते त्यांच्या अनामध्ये अशा राष्ट्रीय विचारांचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळेच हा असंतोष व द्वेष उत्पन्न झाला.”

“ मि. फॉरेस्ट यांनी केलेल्या सरकारी दप्तराच्या संशोधनावरून असे निश्चितपणे दिसते की काडतुसांना वापरण्यात येणारी चरबी गाय आणि डुकराच्या चरबीच्या मिश्रणाने बनविली होती. शिपायांच्या धार्मिक समजूती-संबंधी अक्षम्य असा निष्काळजीपणा झाला व त्यामुळेच या काडतुसांसाठी अशी चरबी वापरण्यात आली ”

लॉर्ड (रॉबर्ट्स

‘ हिंदुस्थानांतील ५१ वर्षे ’

[The page contains extremely faint, illegible markings.]

[illegible][illegible][illegible]

भाग दुसरा

बंड व त्यांचे पारिपत्य

प्रकरणे १५ ते ४०

“ परक्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणाऱ्यांना
स्वतः स्वतंत्र राहण्याचा अधिकार नाही. ”

— अब्राहाम लिंकन.

“ स्वातंत्र्य म्हणजेच शिस्त, स्वातंत्र्य म्हणजेच शक्ती. स्वातंत्र्य म्हणजे शक्ती व शिस्त यांच्यामुळे उत्पन्न होणारी दुर्दमनीय अशी क्रांतीच होय— इतर कोठल्याही शक्तीपेक्षा ही शक्ती अत्यंत बलवान असते— स्वातंत्र्याची वाटचाल वाफेच्या इंजिनातील वाफेसारखी असते. एकदा ती उत्पन्न झाली की कोणीही तिचा प्रतिकार करू शकत नाही. ”

ਪੰਨਾ ੧੦੧

੧੯੧੯

ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯

ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯

ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯
ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯
ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯
ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯
ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੧੯

प्रकरण १५ वे

बंडाची आखणी व तयारी— नानासाहेबांची कर्तबगारी

(१) बंडाचा कट पूर्वनियोजित होता काय ?

नानासाहेबांची कर्तबगारी

(२) बायजाबाईने नानासाहेबांकडे सुपूर्त केलेले भाग.

(३) बहादूरशहा, अयोध्येची राणी आणि झांशीची राणी यांचे कार्य

(४) लंडन येथील कारस्थाने

(५) 'चपाती' प्रकरण

“सर्व देशांत आणि सर्व प्रकारच्या सरकारी अंमलात राज्य उलथून पाडण्याचे कट अंधारातच उत्पन्न होतात व त्यांना यश येऊ लागेपर्यंत ते सरकाराच्या लक्षातही येत नाहीत. त्यावेळेपर्यंत बंडाचा प्रसार इतका झालेला असतो की सरकाराने काही केले व बंड हाणून पाडण्याचा प्रयत्न केला तरी तो बंडामुळे उत्पन्न झालेल्या संकटाचे दृष्टीने अपुराच पडतो ”

— सर जॉन के.

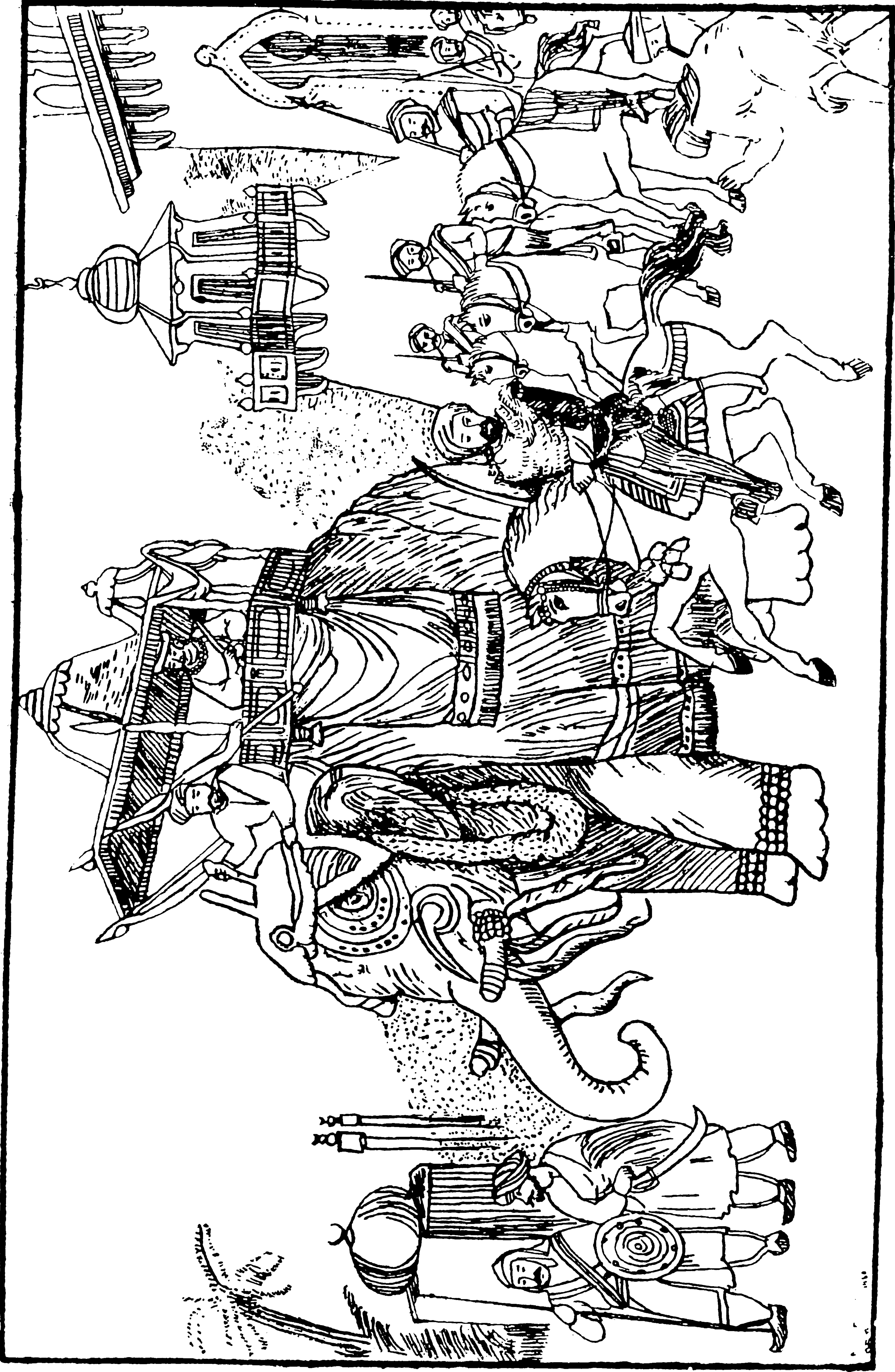
(१) बंडाचा कट पूर्वनियोजित होता काय ?

बंड हे पूर्वनियोजित होते किंवा शिपायांनी स्वयंस्फूर्तीने केलेल्या उठावाचा त्यावेळच्या असंतुष्ट राजेरजवाड्यांनी आणि इतर असंतुष्ट नागरिकांनी फायदा घेतला या प्रश्नाचे उत्तर आजपर्यंत समाधानकारक असे मिळालेले नाही. या संबंधी दोन मतप्रवाह आहेत : एकमत असे की शिपायांनी पूर्ण तयारी करूनच उठाव केला तर दुसरे मत असे की अकस्मात उत्पन्न झालेल्या क्षोभामुळेच बंड झाले. डॉ. सेन यांनी '१८५७' या ग्रंथात दुसऱ्या मताचा पुरस्कार केलेला आहे. त्या ग्रंथाच्या पुरस्कारात मौलाना अबूल कलाम आझाद यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की बंडाच्या मागे काही विशिष्ट

शिस्तबद्ध व काळजीने तयार केलेली नियोजित अशी यंत्रणा नव्हती किंवा तशी यंत्रणा उत्पन्न करण्याइतपत बुद्धिमत्ता असलेले पुढारीही बंडाला लाभले नव्हते. कंपनीच्या १०० वर्षांच्या राज्यकारभारामुळे उत्पन्न झालेला असंतोषच एकदम उफाळून बाहेर पडला. हिंदी लोकांच्या मनात त्या राज्याविषयी अप्रीति उत्पन्न झालेली होती. ”

नानासाहेबांच्या सफरी

१८५७ च्या एप्रिल महिन्यात इतर ठिकाणांप्रमाणेच नानासाहेब लखनौ येथे आले होते. त्यावेळी बंडाचा पद्धतशीर उठाव करावा याची तयारी करण्यासाठीच ते आले असावे व या लखनौ भेटीचे वेळी काही तरी मिषाने त्यांनी लखनौतील असंतुष्ट सरदारांच्या गाठीभेटी घेतल्या असाव्या. लखनौचा चीफ कमिशनर सर हेन्री लॉरेन्स याला नानासाहेब भेटले होते व त्याचे मनातही नानासाहेबांच्या लखनौ भेटीसंबंधी संशय असावा असे दिसते. मार्टिन गबिन्स याने या भेटीबद्दल लिहिले आहे :- “ या ठिकाणी मला हे सांगितले पाहिजे की एप्रिल महिन्यात नानासाहेबांनी लखनौला भेट दिली होती. नानासाहेबांची त्यानंतरची वागणूक विश्वासघाताची आणि द्रोहाची होती. लखनौ शहर बघावे या मिषाने ते आले होते व त्यांनी आपल्याबरोबर आपला धाकटा भाऊ व कित्येक आश्रित आणले होते. कानपूरच्या जज्जाचे कॅप्टन हेज् याला व मलाही एक ओळख पत्र त्यांनी आणले होते. ते मला भेटले परंतु त्यांची वागणूक मला उद्धटपणाची वाटली. आपल्या मोठेपणाचा बडेजाव व्हावा म्हणून त्यांनी आपल्याबरोबर ६।७ आश्रित आत आणले व त्या सर्वांच्या करिता खुर्च्या मागवाव्या असे सांगितले. त्या सातांमध्ये त्याचा दुष्कीर्ती झालेला आश्रित अझीमुल्ला हाही होता. नानासाहेबांच्या धाकट्या भावाची वागणूक व चर्या अधिक आनंददायी होती. मी नानासाहेबांची सर हेन्री लॉरेन्स यांच्याशी ओळख करून दिली. लॉरेन्स यांनी त्यांना मोठ्या इतमामाने वागवून लखनौ शहरातील प्रेक्षणीय स्थळे त्यांना दाखविण्यात यावी अशी आज्ञा त्यांनी दिली. पुढे त्यांना लखनौ शहरातून फिरताना मी पाहिले त्यावेळी त्यांचेबरोबर फार मोठा फौजफाटा होता. लखनौ सोडण्यापूर्वीच्या बुधवारी ते आम्हास पुन्हा भेटण्याचे ठरले होते परंतु सोमवारीच आम्हाला निरोप आला की कानपुरास काही महत्त्वाचे व जरूरीचे काम निघाल्यामुळे ते तडक निघून गेले आहेत. त्यावेळी याबद्दल आम्हाला विशेष काही वाटले नाही. परंतु पुढे २० मे रोजी कानपूर येथे जो प्रकार घडला त्यावरून मात्र या सर्व प्रकारात दुसराच अर्थ भरलेला

नानासाहेबांची लखनौला भेट (१८५७ एप्रिल)

आहे असे आम्हास वाटले. लखनौ येथे असताना त्यांची वागणूक आणि कानपुरास अकस्मात् प्रयाण या दोन्ही गोष्टी मला संशयास्पद वाटल्या म्हणून मी या गोष्टी लॉरेन्सच्या नजरेस आणल्या. लॉरेन्सला माझे म्हणणे पटले आणि त्याच्या सांगण्यावरून मी सर हचूज व्हीलर याला नानापासून सावध राहण्याबद्दल लिहिले; शिवाय मी असेही कळविले की सर हेन्री लॉरेन्स यांच्या मते नानासाहेब यांच्यावर विश्वास ठेवावा अशा लायकीचे ते नाहीत. ही सावधगिरीची सूचना दुर्दैवाने अमलात आली नाही. २२ मे रोजी निरोप आला की बिठूरच्या महाराजांकडून दोन तोफा आणि तीनशे सैनिक घोडदळ आणि पायदळ असे कानपुरात येऊन दाखल झाले."

अझिमुल्लाच्या दैनंदिनी प्रमाणे नानासाहेबांनी वाराणसी, अलहाबाद, बक्सार, गया, जनकपूर, पारसनाथ, जगन्नाथपुरी, पंचवटी, रामेश्वर, द्वारका, नाशीक, अबू, उज्जैन, मथुरा, बद्रीनाथ व कामरूप या ठिकाणांना भेटी दिल्या. अझिमुल्लाने असे लिहिले आहे की जेथे जेथे नानासाहेब गेले तेथे तेथे त्यांचे अपूर्व स्वागत झाले आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची सर्वत्र छाप पडली. या प्रवासात त्यांच्याबरोबर त्यांचे बंधू रावसाहेब व तात्या टोपे हेही होते. असे म्हणतात की, नानासाहेबांनी प्रथम दिल्लीला भेट दिली व तेथे बादशहा बहादुरशहा व त्याची राणी झिन्नत महल यांचेशी गुप्त वाटाघाटी करून पुढील बेत रचला. त्यानंतर ते अंबाल्याला गेले व इतर ठिकाणी भेटी देऊन १८५७ च्या एप्रिल महिन्यात ते लखनौला आले होते. त्यानंतर कालपी मार्गे ते बिठूरला परत गेले.

नानासाहेबांनी ब्रिटिश सरकाराच्या अन्याय्य वर्तणुकीबद्दल आणि धर्मविरील आक्रमणाबद्दल तसेच संस्थानिकांना देण्यात येणाऱ्या वागणुकीबद्दल अनेक संस्थानिकांना पत्रे लिहिली होती असे म्हणतात. तसेच त्याने आपले अनेक हेर साधू, फकीर व यात्रेकरूच्या वेषात सर्वत्र पाठविले होते. या सर्वांनी बाजार, यात्रा, मेळे वगैरे ठिकाणी लोकांशी संबंध साधून त्यांना बंडाला मिळण्याची चिथावणी दिली. तसेच हे लोक पंडित व मौलवी या वेषात सैन्यात शिरून शिपायांना उठावणी करण्यास उद्युक्त करीत. अझिमुल्लाने आपल्या दैनंदिनीत असे म्हटले आहे की नानासाहेब जेथे जेथे जात तेथे तेथे ३१ मे १८५७ रोजी सर्व देशभर उठाव होणार असे सांगत.

नानासाहेब हेच या बंडाचे नियोजन करीत होते याला आणखी एक आधार श्री. कन्ह्यालाल मुनशी यांच्या एका लेखात मिळतो. श्री. मुनशी हे प्रख्यात राजकारणी असून पूर्वी उत्तर प्रदेशाचे राज्यपाल होते आणि मुंबईच्या

भारतीय विद्याभवनाचे कुलपती आहेत. त्यांनी २७ मार्च १९५५ रोजी कुलपती या नात्याने लिहिलेल्या एका पत्रात पुढील मजकूर आहे. हे पत्र बुक युनिव्हर्सिटी जनरल पु. १ ले अंक १७ येथे प्रसिद्ध झाले असून त्याचे शीर्षक “एका खानदेशी माणसाचे चित्र” असे आहे. या पत्रात मुनशी यांचे आजोबा नरभेराम मुनशी यांच्याबद्दलची हकीकत आहे. नरभेराम मुनशी हे भडोच व सुरत येथे ब्रिटिश सरकारच्या नोकरीत होते परंतु तेथे काही अन्याय झाल्यामुळे वयाच्या ३२ व्या वर्षी निषेध म्हणून त्यांनी नोकरी सोडली होती. पुढे ते आपले मूळ गाव भडोच येथे स्थाईक झाले व तेथील आपल्या जमीनदारीची व्यवस्था पाहू लागले, लौकरच ‘मुनशीच्या घराण्याचे राजे’ असे लोक त्यांना मानू लागले. या पत्रात श्री. कन्ह्यालाल मुनशी लिहितात:-

“१८५६ मध्ये माझे आजोबा घराण्याच्या रिवाजाप्रमाणे देवघरात पूजा करीत बसलेले असताना एका सकाळी त्यांना नानासाहेब साधुवेषात भेटले व बंडाकरिता मी द्रव्य गोळा करीत आहे असे सांगितले. गुप्त स्वरूपाच्या वाटाघाटी झाल्यावर माझ्या आजोबांनी ५००० रुपये नानासाहेबांच्या स्वाधीन केले.

“ही गोष्ट अर्थात् जाहीर करणे शक्यच नव्हते. कुटुंबातील मंडळींच्या कानातच ही गोष्ट सांगितली जाई व पुढे ४० वर्षांनंतर माझ्या लहानपणी ती मला समजली. मुनशी घराण्याने बंडाच्या पुढाऱ्याला मदत केली ही गोष्ट जाहीर होणे धोक्याचे असल्यामुळे बाह्यतः सरकारच्या बाजूला असलेल्या लोकानीही परकी राज्याविरुद्ध बंडखोरांना कशी मदत केली हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. ही गोष्ट मला आता सुचण्याचे कारण असे की १९३० मध्ये मुंबईस सत्याग्रहाची घोषणा झाली तेव्हा हजारो रुपये अशा गुप्त मार्गाने काँग्रेस पुढाऱ्यांच्याकडे येत असत.” -

वरील अवतरणावरून १८५६ मध्ये नानासाहेबांनी ज्या ‘यात्रा’ केल्या त्यांवर नवीनच प्रकाश पडतो. आतापर्यंत नानासाहेब साधुवेषात प्रवास करीत असे कोठे म्हटलेले नव्हते. उलट असेच समजण्यात येते की या प्रवासात त्यांचे बरोबर प्रख्यात अझीमुल्ला हाच असे व बंडाची सर्व योजना त्याचीच होती. नानासाहेबांसारख्या सनातनी ब्राह्मणाबरोबर अझीमुल्ला हा मुसलमान कसा असे या बद्दल कित्येक ब्रिटिश लेखकांनी आश्चर्य व्यक्त केले आहे. तसेच त्यांनी भेट दिलेल्या गावात सुरत अथवा भडोच यांचा उल्लेख नाही.

मुनशी घराण्यात चालत आलेल्या या हकीकतीवरून नानासाहेबांच्या जीवनासंबंधी आणखी एक पुरावा मिळतो. ही मुनशींनी लिहिलेली हकीकत अगदी त्रोटक असल्यामुळे प्रस्तुत लेखकाने मुनशी यांना पत्रद्वारे विनंति केली की त्यांच्या आजोबांची नानासाहेबांबरोबर जी भेट झाली त्यासंबंधी अधिक तपशील मिळावा. ८ सप्टेंबर १९५८ रोजी मुनशी यांचे कृपापत्र मला मिळाले त्यांत ते लिहितात :—

“ही हकीकत मला माझ्या वडिलांकडून व त्यांचे थोरले बंधू (माझे चुलते) यांच्याकडून कळली. माझे चुलते व आत्याबाई या त्यावेळी प्रौढ वयात असल्यामुळे त्यांना याबद्दलची पूर्ण कल्पना असावी, माझ्या पत्रात ही लिहिले आहे त्यापेक्षा अधिक माहिती मजजवळ नाही. ”

(२) बायजाबाईने नानासाहेबांकडे सुपूत केलेले भाग

महाराणी बायजाबाई शिंदे हिने हा बंडाचा कट घडवून आणला असे एक मत आहे. दौलतराव शिंदे १८२७ मध्ये निपुत्रिक वारला. त्याची स्त्री बायजाबाई ही अतिशय महत्त्वाकांक्षी स्त्री होती. तिच्या १४ व्या वर्षी म्हणजे १७९८ साली तिचे पुण्यास दौलतराव शिंद्याशी लग्न झाले. महाराष्ट्रातील उच्चकुळात तिचा जन्म झाला असून ती अत्यंत देखणी होती. लग्नानंतर तिने संस्थानच्या कारभारात लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. तिला अनेक मुले झाली परंतु ती सर्व बालपणीच मृत्युमुखी पडली. दौलतरावाच्या मृत्यूनंतर घराण्यातील जवळचा जनकोजीराव नावाचा मुलगा गादीवर बसविण्यात आला आणि बायजाबाईला त्याची पालनकर्ती नेमण्यात आले. बायजाबाईच्या मनातून दुसऱ्याच एका मुलाला गादीवर बसविण्याचे होते व त्यासाठी तिने पुष्कळ कारस्थाने केली. त्याचा परिणाम एवढाच झाला की १८३३ मध्ये तिला ग्वालेर सोडावे लागले. ब्रिटिश सरकाराबद्दल तिच्या मनात फार अढी होती. असे म्हणतात की १८३७ चे सुमारास तिने हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांकडे संधान बांधून ब्रिटिशांच्या सत्तेविरुद्ध कट उभारला होता. मध्यंतरी १८४३ मध्ये जनकोजी शिंदे मरण पावला; त्याला औरस संतती नसल्यामुळे बायजाबाईच्या मनात ज्याला गादीवर बसविण्याचे होते त्या जयाजीराव या लहान मुलालाच गादी मिळाली. तिच्या मनासारखे झाल्यामुळे तिने केलेल्या कटातून आपले अंग काढून घेतले.

महाराणी बायजाबाई अगदी वृद्धावस्थेपर्यंत जगली. ती आयुष्यातील अनेक चढउतार अनुभवून १८६३ मध्ये वारली. तिच्या मनातून १८५७

मध्ये मथुरा येथे एक मोठा यज्ञ करावयाचा होता. त्यासाठी ८ लक्ष रुपयांपर्यंत खर्च करण्याची तिची तयारी होती. याच यज्ञासाठी पुण्याजवळील एका गावातून विष्णुदत्त गोडसे हा ब्राह्मण बंडापूर्वी थोडे दिवस आपल्या गावाहून निघाला. या ब्राह्मणाने ज्ञाशी, ग्वालेर व इतर अनेक ठिकाणी बंडात घडलेल्या हकीकती स्वतः पाहिल्या आणि 'माझा प्रवास' या पुस्तकात लिहून ठेवल्या आहेत. ज्या यज्ञासाठी गोडसे बाहेर पडला तो यज्ञ बंडाच्या अस्वस्थतेमुळे बायजाबाई करूच शकली नाही.

असे म्हणतात की बायजाबाईने अंग काढून घेतल्यानंतर नानासाहेबांनी तिची जागा घेतली. कोणी एक दासबाबा नावाच्या साधूच्या सांगण्यावरून नानासाहेबांनी कमलबियापासून एक मूर्ती बनविली होती. या मूर्तीचे तुकडे करून ते चपात्यात घालून सर्वत्र वाटले गेले होते. दासबाबाने नानासाहेबास सांगितले होते की जेथे जेथे या चपात्या जातील तेथे तेथे नानासाहेबांना अनुयायी मिळतील. या कटामध्ये असेही ठरले होते की हिंदुस्थानातील सर्व लष्करी छावण्यांवर एकाच वेळी हल्ले करण्यात येऊन इंग्रज पुरुषांना ठार मारण्यात यावे (त्यांच्या स्त्रिया व मुले यांना काही धक्का लावावयाचा नाही.) रेव्याच्या राजाने वाराणसी ताब्यात घेऊन तेथून बंगाल्यावर चालून जावयाचे होते.

या कटात म्हैसूरचे महाराज आणि दक्षिणेकडील अनेक राजे, हैद्राबादचा एक मंत्री वगैरे कित्येक लोक सामील होते. त्याला कारण असे सांगतात की दासबाबाचे या भागात फार वजन असून इंग्रज सत्ता उखडून द्याव्याचे काम त्याने अंगावर घेतले होते. दासबाबाचे मूळ ठिकाण पंजाबात असले तरी त्याने आपले दूत बैराग्याच्या वेषात दक्षिणेत पाठविले होते. हा सर्व कट सिद्धीस जावा म्हणून पेशाची मदत जम्मूचे गुलाबसिंग महाराज आणि मथुरेचे लक्ष्मीचंद शेट यांनी केली होती.

ही सर्व हकीकत सीतारामबाबा या नावाच्या एका इसमाने सरकारच्या नजरेस आणली होती. या सीतारामबाबाचा जबाब १८ ते २५ जानेवारी १८५८ या मुदतीत म्हैसूरच्या न्यायाधिशपुढे झाला. या जबाबाच्या नकला गव्हर्नर जनरल याने मध्य हिंदुस्थानातील सरकारी वकील, हैद्राबादचा वकील आणि पंजाब व मुंबई येथील गव्हर्नराकडे पाठवून त्यासंबंधी अधिक तपास करण्याबद्दल आज्ञा दिल्या होत्या. या चौकशीत काय निष्पन्न झाले ते निश्चित सांगता येत नाही. त्यामुळे या सीतारामाने सांगितलेली हकीकत खोटीच असेल

बहादुरशहा, अयोध्येची राणी आणि झांशीची राणी यांचे कार्य ३११

असे सांगता येत नाही. एवढे खरे की त्यावेळी त्याची हकीकत म्हणजे चेष्टेचाच विषय बनला होता.

या सर्व हकीकतींच्या विरुद्ध असा एक मतप्रवाह आहे की नानासाहेब म्हणजे विशेष हुषार अथवा कर्तबगार नव्हते म्हणून त्यांनी एवढा मोठा कट रचला ही गोष्ट संभाव्य वाटत नाही. खुद्द कानपुरात जो प्रकार घडला त्यासंबंधीही असे म्हणतात की नानासाहेबांच्या मनाविरुद्ध शिपायांनी त्यांना आपले मुख्य मानले. दुसरे असेही एक मत आहे की दिल्लीवर चालून जात असलेल्या शिपायांना कल्याणपुराहून परत बोलाविले हे सर्व काम नानासाहेबांचे नसून त्यांचा सल्लागार अझीमुल्ला व त्याचे सहकारी यांचेच होते. हे मत असणाऱ्यांचे म्हणणे असे की नानासाहेबांना एवढी प्रचंड संघटना करण्या-इतकी बुद्धी नव्हती. शेअरर म्हणतो “नानासाहेबांना स्वतःच्या कल्पनेने काही कट सुचेल इतकी बुद्धी नव्हती. प्रस्तुत बंडाचे वेळी १०० तोफा त्यांच्या सन्मानार्थ उडाल्या यामुळे तो हुरळून गेला. त्याला पुढे काही करावे याची कल्पनाच नव्हती.”

कानपूरच्या फौजेसंबंधी नानकचंद आपल्या दैनंदिनीत असे निश्चितपणे लिहितो की बंडापूर्वी नानासाहेब कित्येक वेळा शिपायांना भेटत असून त्यांनी सैन्यात फितुरी केली होती. शिअररचा या विधानावर विश्वास नाही. कारण तो म्हणतो की जर नानासाहेबांनी हे शिपाई आधीच फोडलेले असते तर प्रत्यक्ष प्रसंग आल्यावर “रस्त्यावर जाऊन त्यांना परत आणण्याकरिता त्यांची मनधरणी करण्याची नानासाहेबांना जरूरीच पडली नसती.” अलाहाबादचा कमिशनर थॉर्नहिल यानेही आपल्या वृत्तांतात असे म्हटले आहे की; “जर नाना आणि शिपाई यांच्यामध्ये काही समझोता झालेला असता तर शिपायांनी दिल्लीवर चालून जाण्यात काहीच अर्थ नव्हता” डॉ. सेन यांनी हेच मत ग्राह्य धरले असून त्यांचे मते शिपायांना कोणीतरी उच्चपदस्थ नेता हवा होता व त्यांनी नानासाहेबांचा महत्वाकांक्षी स्वभाव व त्यांना वाटत असलेली भीती यांचा फायदा घेऊन त्यांनाच पुढारी बनविले आणि प्रथम नाखुषी असली तरी पुढे त्यांनी ते पुढारीपण स्वीकारले.

(३) बहादुरशहा, अयोध्येची राणी आणि झांशीची राणी यांचे कार्य

काही ग्रंथकारांनी असे म्हटले आहे की बहादुरशहाने इराणशी संधान बांधले होते व त्यासाठी त्याने तेथे वकीलही पाठविले होते. इराणच्या शहाकडून आलेला जाहीरनामा दिल्लीच्या जामी मसजिदमध्ये लावण्यात

आलेला होता. त्यावेळी दिल्लीत बंडाच्या उठावाचा जोर होता. डॉ. सेन मात्र या गोष्टीला काही महत्त्व देत नाहीत; त्यांचे मते हा जाहीरनामा कोणी तरी बनावट तयार केलेला असावा. काहीही असले तरी एवढ्या एकाच गोष्टीवरून इराणचा शहा आणि बहादुरशहा यांच्यामध्ये संगनमत होते असे म्हणता येणार नाही.

इराणच्या शहाचे इंग्लंडशी असलेले संबंध विशेष सलोख्याचे नव्हते. १८५७ च्या फेब्रुवारीमध्ये जनरल सर जेम्स ओर्ट्रॅम यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या एका ब्रिटिश सैन्याने इराणी सैन्याचा पराभव इराणी भूमीवरच केलेला होता. त्यापूर्वी १८५६ च्या डिसेंबरमध्ये ब्रिटिश सैन्य आणि आरमार यांनी इराणमधील कित्येक बंदरे ताब्यात घेतली होती त्यात बुशायरचाही अंतर्भाव होता. या विजयाने गव्हर्नर जनरल थाला फार आनंद झाला व त्याने कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम येथील तटावरून व इतर सर्व लष्करी ठाण्यावरून तोफा उडविण्याची आज्ञा दिली. “ब्रिटिश सैन्याला इराणच्या किनाऱ्यावर पहिल्या धडाक्यास मिळालेला प्रचंड विजय” असे त्याचे वर्णन गव्हर्नर जनरलने केलेले आहे.

इराणच्या शहाशी थोडातरी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न बादशहा व त्याच्या कुटुंबीयांनी केलेला असावा यात संशय नाही. दुसऱ्या शहाअलमचा नातू मिर्जा सुलेमान शिको याच्या नातवांनी असा संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला असावा. सुलेमान शिकोह याने लखनौच्या दरबारात आश्रय मिळविला होता. लखनौच्या नबाबाचा शिया पंथ होता व त्या पंथातच सुलेमान शिकोह सामील झाला होता. या शिया पंथाचा मुख्य म्हणजे इराणचा शहा; त्याच्याशी काही गुप्त पत्रव्यवहार चालू असून त्या मार्गाने बादशहा आणि इराणी शहा यांच्यामध्ये समझोता घडवून आणण्याचा प्रयत्न होता.

बादशहाचे पत्र घेऊन कोणी सिद्दीकंबर या नावाचा जासूद इराणला गेला होता. शहाचे व ब्रिटिशांचे संबंध सलोख्याचे नव्हते. ब्रिटिशांनी शहाविरुद्ध इराणमध्ये मोहीम चालविली होती म्हणून शहाला वाटे की हिंदुस्थानात ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव झाला तर त्यापासून आपल्याला इराणात मदत होऊ शकेल. या बाबतीत मरे नावाच्या इराणातील ब्रिटिश वकिलाने लिहिलेले पत्र महत्त्वाचे आहे. तो लॉर्ड कॉनिंगला लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो की कोणा एका इराणी अधिकाऱ्याने त्याचेजवळ कबूल केले होते की उत्तर हिंदुस्थानातील अनेक संस्थानिकांना ब्रिटिशांविरुद्ध चिथावणी देण्यासाठी पत्रे गेली आहेत. डॉ. सेन

यांनी आपल्या बहुमोल ग्रंथात मात्र या गोष्टीवर विश्वास ठेवला नसून त्यांचे मते बादशहा व इराणी शहा यांच्यामध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव करण्याबद्दल काही बोलणी झाली नसावी. यासंबंधी अधिक संशोधनाची जरूरी असून अधिक पुरावा पुढे आल्याशिवाय या विषयाचा निर्णय लागणार नाही.

अयोध्येची माजी राणी बेगम हजरत महल हिने बंडाची पूर्वतयारी व उठावणी करण्याची योजना केली होती असा एक विचारप्रवाह आहे. लखनौ राज्य खालसा झाल्यावर वजीदअल्ली शहा आपल्या अनुयायांसह कलकत्यास राहू लागला. परंतु त्याची राणी बेगम हजरत महल आणि तिचा मुलगा युवराज बिरजिस कादर हे लखनौतच राहिले. बेगम हजरत महल ही फार हुषार आणि धाडसी होती. असंतोषाचा फायदा घेऊन आपल्या अज्ञान मुलाला लखनौचे तख्त परत मिळावे असा तिने प्रयत्न केला असल्यास त्यात नवल वाटण्याचे कारण नाही. झाशीच्या राणीने आपल्या पुरी येथील उपाध्याला पाठविलेले पत्र अलीकडे उपलब्ध झाले असून त्या पत्राची तारीख १८५६ चा मार्च ही आहे. त्या पत्रातील मजकुरावरून असे दिसते की १८५७ च्या मे महिन्यात प्रत्यक्ष उठाव झाला त्यापूर्वी निदान एक वर्षपर्यंत तरी राणी बंडाची तयारी करीत होती. डॉ. सेन यांच्या मते हे पत्र खरे नसून बनावट असावे. कारण या पत्रावर मार्च महिना लिहिला आहे परंतु मार्च महिन्यात राणी मीरतला गेली असल्याचा काही पुरावा उपलब्ध नाही. या पत्रात चरबी लावलेल्या काडतुसांचा उल्लेखही आहे परंतु ही काडतुसे १८५६ च्या नोव्हेंबरापर्यंत हिंदुस्थानात आलीच नव्हती आणि १८५७ च्या जानेवारी महिन्यापर्यंत शिपायांना त्याची वार्ताही नव्हती. या पत्रावरील राणीचा म्हणून दाखविण्यात येणारा शिक्काही खऱ्या शिक्क्यापेक्षा निराळा आहे. या सर्व कारणांमुळे डॉ. सेन यांच्या मते हे पत्र बनावट असावे परंतु तेवढ्यावरून काही निश्चित अनुमान काढणे धोक्याचे आहे. याबद्दल अधिक संशोधन झाले पाहिजे, असे संशोधन झाल्यानंतर राणीचे एवढे हे एकच पत्र आहे असे पुराव्यावरून ठरले तर मात्र असे म्हणावे लागेल की राणी १-११ वर्षपर्यंत बंडाची तयारी करीत होती ही गोष्ट खरी नसावी.

(४) लंडन येथील कारस्थाने

नानासाहेबांच्या निवृत्तिवेतनाबद्दलच्या यादीला डायरेक्टर बोर्डाचे उत्तर येण्यापूर्वीच लंडन येथे त्यासंबंधी खटपट करण्यासाठी त्यांनी अझीमुल्ला याला इंग्लंडला पाठविले होते. अझीमुल्ला १८५३ मध्ये इंग्लंडला पोचला व तेथे बिडल

नावाच्या एका इंग्रजाच्या मदतीने त्याने खटपट सुरू केली होती. त्यापूर्वीच डायरेक्टरानी आपला निर्णय ठरविलेला असल्यामुळे अझीमुल्लाच्या खटपटीला काही यश आले नाही.

के याने असे म्हटले आहे की “अझीमुल्ला बाह्यतः जरी रंगेल, हसतमुख व चैनी दिसत असला” तरी आतून त्याला पुष्कळ काळजी वाटत असावी असे दिसते. याचवेळी इंग्लंडमध्ये राहणारा रंगो बापूजी याची व अझीमुल्लाची गाठ पडली. १८४८ मध्ये सातारा येथील शेवटचे राजे शहाजी निपुत्रिक वारल्यामुळे ते राज्य खालसा करण्यात आले त्याबद्दल सातार्याच्या दत्तक राजपुत्रांच्या बाजूने खटपट करण्यासाठी रंगो बापूजी इंग्लंडमध्ये आला होता. हा रंगो बापूजी अतिशय हुषार, चिवट व खटपटचा होता. परंतु त्याच्या प्रयत्नानाही अझीमुल्लाप्रमाणेच अपयश आले. याप्रमाणे ते दोघे निराश झाले असता ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव करण्याची कल्पना त्यांना सुचली असावी. के याला ही गोष्ट शक्य कोटीतील वाटते. तो म्हणतो “हे दोघे धर्माने, वंशाने जरी वेगळे होते तरी १८५३ च्या शरद् ऋतू-मध्ये त्यांना आलेल्या अपयशामुळे ते दोघे एकमेकाजवळ आले. दोघांनाही आपल्या अपयशाची खंत वाटत असून ब्रिटिशांविरुद्धचा द्वेष हा दोघांना एकत्र आणण्यास पुरेसा होता. त्या दोघांची काय बोलणी झाली, काय बेत ठरले हे सांगणे अशक्य आहे कारण दोघेही फार पाताळयंत्री होते.”

कित्येक हिंदी ग्रंथकारांनी असे म्हटले आहे की या दोघांनी मिळून एक योजना तयार केली असावी व त्या योजनेत उत्तरेत अझीमुल्ला व दक्षिणेत रंगो बापूजी यांनी ती योजना अंमलात आणावी. अझीमुल्ला क्रिमियामार्गे हिंदुस्थानात आला तेव्हा वाटेत क्रिमियन युद्धात सेबास्टोपूल येथे ब्रिटिशांची झालेली दुर्दशा त्याने समक्ष पाहिली. तो कॉन्स्टंटिनोपल शहरावरून हिंदुस्थानास परतला.

(५) चपाती प्रकरण

१८५७ च्या सुरुवातीस उत्तर हिंदुस्थान आणि सध्याच्या मध्य प्रदेशा-तील अनेक गावांतून गूढ असा एक प्रकार दिसू लागला. तो म्हणजे एका गावापासून दुसऱ्या गावात चपात्या पाठविल्या जात. सरकारातही याबद्दल वृत्तांत पाठविण्यात आला होता. १९ फेब्रुवारी १८५७ रोजी गुरगांवचा मॅजिस्ट्रेट व कलेक्टर याने दिल्लीच्या कमिशनरला लिहिलेल्या पत्रात तो म्हणतो : —

“ कळविण्यात येते की या जिल्ह्यातील अनेक खेड्यांतून एक गुप्त संदेश पसरविण्यात येत आहे. हा गुप्त संदेश काय असावा याबद्दल काही माहिती मिळत नाही. मथुरा जिल्ह्याच्या सीमेवर असलेल्या गावांच्या चौकीदारांकडे आट्याच्या बनविलेल्या लहान चपत्या येतात व त्या जिल्ह्यातील सर्व खेड्यांतून पाठविण्याबद्दल त्यांना सांगण्यात येत आहे. एक चपाती चौकीदाराकडे आली म्हणजे तो तशा ५-६ चपात्या तयार करतो व आजूबाजूच्या खेड्यात पाठवितो. या गोष्टी इतक्या झपाट्याने होत आहेत की सर्व जिल्ह्यात या चपात्यांचा प्रचार थोड्याच काळात झाला आहे. आज अशा चपात्या गुरगाव जवळील खेड्यापर्यंत पोचल्या असून त्यांचा प्रसार व्हावा अशी सरकारी आज्ञा असल्याचे दर्शविण्यात येत आहे. ”

एका जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्याने अशा चपात्या आल्याचे समक्ष पाहिले. चपातीचे तुकडे करण्यात येऊन ते तुकडे खेड्यातील सर्व लोकांना वाटण्यात आलेले त्याने पाहिले. म्हणून ज्याने या चपात्या आणल्या त्याला विचारता असे उत्तर मिळाले की मालकाला सेवकाकडून काही करून घेण्याचे असते तेव्हा अशा चपात्या प्रथम येतात म्हणजे सेवक कामगिरी करण्याच्या तयारीत असतो. त्याने असेही सांगितले की ज्याला ज्याला अशा चपात्या अथवा तुकडा मिळाला त्याने त्याने येणारी आज्ञा फार पाडीन अशी प्रतिज्ञा केली पाहिजे; मग ती आज्ञा केव्हाही येवो अथवा काहीही असो. अधिकाऱ्याने विचारले की आता मिळत असलेल्या चपात्या काय कामाकरिता येत आहेत तेव्हा त्याला उत्तर मिळाले “ अजून माहीत नाही. ”

१८५७ च्या फेब्रुवारी महिन्यात अयोध्या येथे या चपात्या वाटण्याचे काम प्रथम सुरू झाले असे म्हणतात. त्याची सुरुवात अशी झाली :-
“ आपल्या खेड्यापासून जवळच्या खेड्यात चौकीदार दोन चपात्या घेऊन जातो. तेथे पोचल्यावर तेथील चौकीदारास तो बजावतो की अशा आणखी १० चपात्या बनवून प्रत्येक गावाला दोन याप्रमाणे ५ गावांना चपत्या पोचवाव्यात. ही चळवळ इतक्या झपाट्याने पसरली की सुमारे १० दिवसात अयोध्येमधल्या प्रत्येक खेड्यातील चौकीदाराला अशा दोन दोन चपात्या मिळाल्या व त्याने स्वतः नवीन चपात्या करून त्या पुढे पाठविल्या होत्या. मॅजिस्ट्रेटने ही गोष्ट थांबविण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याचा काही उपयोग न होता पंजाबच्या सरहद्दीपर्यंत चपात्या पोचल्या.

याशिवाय आणखी काही प्रवादही या प्रकरणात ऐकू येतात. लखनौमध्ये काही कारस्थानी लोकांनी ही पद्धत सुरू केली असा एक प्रवाद आहे. विल्यम

एडवर्डस् बंगालच्या सनदी नोकरांपैकी एक असून तो काही काळ वाराणसी येथे न्यायाधीश व पुढे बदळनला कलेक्टर होता; त्याचे मते हे चपाती प्रकरण बराकपूर येथे उत्पन्न झाले. त्याने लिहिलेल्या “रोहिलखंड फत्तेगड आणि अयोध्या येथील बंडात समक्ष अनुभविलेले विलक्षण प्रकार” या पुस्तकात तो लिहितो :-

“या प्रचंड बंडाचे उत्पादक व पुढारी कोणीही असोत त्यांना खेडोपाडी असलेल्या असंतोषाची पूर्ण जाणीव होती; त्यांनी चपात्या पाठवून या असंतोषाचा अग्नी पेटविला व वायव्य प्रांतातील जनतेला कार्यप्रवृत्त होण्याचे आवाहन केले. या चपात्या सर्व देशभर फार झपाट्याने पसरल्या. या चपात्या प्रथम कोठून निघाल्या याबद्दल निश्चित काही सांगता येत नाही परंतु बहुधा त्या बराकपुराहून निघाल्या असाव्या. बराकपूर येथे बंडखोर शिपायांची फार मोठी संख्या होती. या चपात्या शेजारच्या शहाजहानपूर जिल्ह्यातून माझ्या जिल्ह्यात प्रथम आल्या. बादळून गावच्या चौकीदाराकडे प्रथम दोन चपात्या आल्या त्या शेजारच्या खेड्यातून आल्या व त्याबरोबरच त्याला सूचना करण्यात आली होती की त्याने तशा सहा चपात्या कराव्या, त्यापैकी दोन ठेऊन घेऊन बाकीच्या चार जवळच्या दोन गावांना पोचत्या करून तेथून त्याच पद्धतीने त्या चपात्या पुढील गावाकडे रवाना व्हाव्या. याप्रमाणे साखळी पद्धतीने या चपात्यांचा प्रसार झाला. त्या खेड्यातील लोकांना आणि मला सुद्धा त्यांचा उद्देश नीटसा समजला नाही तरी एवढे खास म्हणता येईल की त्या गुप्त संदेशामुळे लोक जागरूक राहिले आणि चपात्यामुळे लोकांचे लक्ष आणि उत्कंठा वाढीस लागली. मीरत आणि दिल्ली येथील बंड झाल्यावर मात्र या चपात्यांचे गूढ उकलले व त्यामुळे आपल्याकडून काय अपेक्षा आहेत याची लोकांना जाणीवही झाली.”

आणखी एक प्रवाद असा आहे की कोणा एका साधूने अयोध्या प्रांतातील शंकरगडचा राजा बेणीमाधवसिंगाला असे सांगितले होते की अशा चपात्या वाटण्यात आल्याबरोबर लोक बंड करून उठतील; ज्याच्या नावाने या चपात्या वाटल्या जातील त्याचेच राज्य हिंदुस्थानावर होईल असे आश्वासनही त्या साधूने दिलेले होते.

अधिकाऱ्यांनी या प्रकाराची चौकशी केली परंतु त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही म्हणून या चपात्यांचा प्रचार अनिर्बंध चालू ठेवण्यास अधिकाऱ्यांनी

आडकाठी केली नाही. या चौकशीत असे आढळून आले की यापूर्वीच्या काळात असा प्रकार दोन वेळा घडून आला होता. एकदा १८०६ मध्ये अशाच प्रकारे साखर वाटली गेली व पुन्हा १८१८ मध्ये नारळ वाटले गेले. त्याही वेळी अधिकारीमंडळी बुचकळ्यात पडली होती परंतु त्या गोष्टीचा काही उलगडा झाला नाही. त्या दोन्ही वेळा काही विशेष घडले नाही म्हणून असे अनुमान काढण्यात आले होते की अगदी निरर्थक अथवा अपघातजन्य अशीच ही घटना असावी.

या प्रसंगी वाटण्यात आलेल्या चपात्यांमुळेही अधिकारी मंडळी बुचकळ्यात पडली. परंतु भूत, वर्तमान अथवा भविष्य अशा कोणत्याही घटनेशी त्याचा काही संबंध लागला नाही. सरकारला या प्रकरणाचे काही महत्त्व वाटले नाही. काही महिन्यांपूर्वी या भागातील काही जिल्ह्यात पटकीचा आजार झाला होता त्यासंबंधी काही धर्मभोळ्या समजुतीचा हा प्रकार असावा असेही एक मत होते. दुसऱ्या काहींना असे वाटे की हिंदी लोकांमध्ये असलेल्या अपशकुनांबद्दलच्या कल्पनांपोटी हा प्रकार झाला असावा. एवढे मात्र खरे की सर्व देशभर या चपातीप्रकरणामुळे मने अस्वस्थ होती व लवकरच काही संकट कोसळणार अशी जनतेत भावना पसरलेली होती. कित्येक वृद्ध हिंदी लोकांना या प्रकाराने फार अस्वास्थ्य वाटे परंतु अधिकाऱ्यांनी मात्र तिकडे दुर्लक्ष केले.

3

या चपाती प्रकरणाचा आजपर्यंत नोंदसा उलगडा झालेला नाही. अनेक लोकांनी या प्रकरणासंबंधी अनेक कल्पना मांडल्या आहेत. सर सैयद अहमदखान यांचे मते या चपात्यांचा प्रसार धर्मभोळ्या समजुतीमुळे झाला. त्यांचे म्हणणे असे की वायव्य प्रांत व उत्तर हिंदुस्थानात जोराने चालू असलेल्या पटकीच्या साथीच्या प्रतिकारार्थ काही जादूटोणा करण्यात आला व त्याचे पोटी हे चपाती प्रकरण उद्भवले असावे.

हे चपातीप्रकरण सर्व देशभर चालू होते त्यावरून कोणा साधारण माणसाने ते सुरू केले नसावे असे दिसते. त्या मागे कोणा कारस्थानी व्यक्तीचा हात असावा असे मानले तर मात्र हे प्रकरण अगदी क्षुल्लक म्हणून दुर्लक्ष करण्यासारखे खास नव्हते. काही लोक म्हणतात की चपातीप्रकरण आणि बंड या गोष्टी यद्दृच्छयाच एकावेळी घडून आल्या त्यात कार्यकारण संबंध नसावा. डॉ. सेन यांनी या प्रकरणावर असा शेरा मारला आहे :-

* “ कट करावयाचा म्हटले म्हणजे यापेक्षा अधिक सोपे व गुप्त मार्ग उपलब्ध असताना चपात्या वाटण्याचा निरर्थक आणि घोटाळाचा मार्ग कोणी पसंत करणार नाही. या चपात्यांबद्दल सरकारला काही खास पुरावा सापडला नाही. यावरून या प्रकरणामागे काही राजकीय विषय असावा असे वाटत नाही.” डाॅ. सेन यांच्या या शेंच्यामुळे हा प्रश्न निकालात निघत नाही. अशा चपात्या पाठविणे हा एक ओबडधोबड मार्ग असून त्यामुळे जनतेला पुढील काही विलक्षण प्रकाराची कल्पना यावी असा त्यामागे हेतू नसेलच असे म्हणता येत नाही. तसेच अशा ओबडधोबड मार्गानेच पुढील उठावाकरिता लोकांची सहानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न केला गेला असेल ही गोष्टही शक्य मानली पाहिजे.

* “ हा कट किती गुप्तपणे करण्यात आला होता त्याची कल्पना करणेही कठिण आहे. कटवाल्यांचे गट एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे कार्य करीत होते; त्यांच्या मधल्या दुव्यांची माहिती दिली जात नव्हती इतकेच नव्हे तर कार्याचे दृष्टीने अगदी जरूर तेवढाच निरोप प्रत्येक गटाकडे पोचविला जाई. या सर्वांचा परिणाम म्हणूनच हे सर्व गट एकमेकांशी समरस व प्रामाणिक राहिले. ”

जॉर्ज लीग्रँड जेकब

‘ वेस्टर्न इंडिया ’

प्रकरण १६ वे

बंडाची सुरुवात - मंगल पांडे यांचे आत्मार्पण

- (१) मंगलपांडे यांचे पूर्ववृत्त
- (२) प्रत्यक्ष घडलेली घटना
- (३) लष्करी चौकशी आणि अंत

(१) मंगलपांडे यांचे पूर्ववृत्त

३१ मे १८५७ रोजी सर्व देशभर उठाव करावा असे सर्वत्र शिपाई व त्यांचे पुढारी यांनी ठरविले होते हे मागे आलेलेच आहे. बंडाची तयारी गुप्तपणे चालू असून बंगाली सैन्यातील सर्व हिंदी पथकांना याबद्दल बातमी वेळोवेळी देण्यात येत होती. ही बातमी विश्वासू अशा बातमीदारां-मार्फत सैन्याच्या सर्व तुकड्यात पसरविण्यात येत असे. विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आणि आश्चर्यजनक गोष्ट अशी की उत्तर हिंदुस्थानभर अशा बातम्यांचे पेव पसरले असता व त्याच वेळी चपात्या आणि कमळफळांची देवाणघेवाण सर्रास चालू असता सैन्यातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना त्या सर्व प्रकाराची गंधवार्ताही नव्हती. बंड संपून कंपनीचा कारभार पूर्ववत् चालू झाल्यावर मात्र असे उघडकीस आले की एकदोन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना या अशा प्रकाराची काही कुणकुण लागली होती आणि ३१ मे १८५७ रोजी असा उठाव होणार असेही त्यांना कळलेले होते.

‘ बंड ’ प्रत्यक्षात १० मे १८५७ रोजी मूळ संकल्पाच्या आधी २१ दिवस घडून आले; त्यादिवशी मीरत येथील पथकाने पहिली गोळी झाडली व त्या प्रकारातच मंगल पांडे याने आत्मबलिदान केले.

मंगल पांडे हा जन्माने ब्राह्मण असून बराकपूर येथे असलेल्या ३४ व्या स्थानिक पलटणीत साधा शिपाई होता. त्यावेळी बराकपूर येथे ब्रिटिश सैन्य मुळीच नव्हते. मंगल पांडे हा फार धार्मिक वृत्तीचा असून रोज स्नानसंध्या व पूजा करीत असे. त्याने चांगले नाव कमाविलेले असून त्याच्या रेजिमेंटावरील अधिकारी त्याला मानीत असत. (काही इतिहासकार मंगल पांडे हा १९ व्या

नेटिव्ह पायदळात होता असे म्हणतात परंतु के, डॉ० सेन आणि इतर लोक तो ३४ व्या नेटिव्ह पायदळातच होता असे मानतात) (के, मंगल पांडेबद्दल म्हणतो की तो चांगल्या स्वभावाचा परंतु तापट होता). पुढे पांडे याची जी न्यायालयीन चौकशी झाली त्या चौकशीत त्याच्या पलटणीच्या एका ब्रिटिश कॅप्टनाने साक्षीत सांगितले होते की पांडे याचे वर्तन व स्वभाव चांगला असून फक्त एका वेळेला ताकीद मिळण्यापेक्षा त्याला कधीही इतर शिक्षा झालेली नव्हती. त्यावेळी तो २६ ते २७ वर्षांचा असून त्याची नोकरी सुमारे ७ वर्षे झाली होती.

मंगल पांडे याचा जन्म फैजाबाद जिल्ह्यातील अकबरपूर तहशिलातील सुरहारपूर नावाच्या खेड्यात झाला. त्याच्या वडिलांचे नाव दिवाकर पांडे असे होते. मंगल हा हाडापिंडाने भक्कम आणि उंच होता. असे सांगतात की एके दिवशी वाराणसीहून लखनौला जाणाऱ्या एका सैनिक तुकडीकडे तो कुतूहलाने पहात असता, त्या तुकडीच्या अधिकाऱ्याने त्याची शरीरयष्टी पाहून त्याला सैन्यात येण्याविषयी विचारले; तो धीट मनुष्य या गोष्टीला लगेच कबूल झाला. मंगल पांडे याचा पुतण्या ब्रिजभान पांडे यानेही बंडात भाग घेतला होता आणि ब्रिटिश सत्ता पुनः स्थापित झाल्यावर तो राजा देवी बक्षसिंगाबरोबरच नाहीसा झाला असे सांगण्यात येते.

(२) प्रत्यक्ष घडलेली घटना

ज्या घटनेमध्ये मंगलपांडे याचा हात होता ती २९ मार्च १८५७ रोजी घडली. तो रविवार होता. त्या दिवशी काही युरोपियन शिपाई त्या पलटणीत आलेले असून आणखी काही येणार आहेत अशी बातमी होती. बराकपूर येथे असलेल्या १९ व्या पायदळ पलटणीची शस्त्रे काढून घेण्याचे कामी मदत करण्यासाठी हे ब्रिटिश सैनिक आणविण्यात आलेले असून १९ व्या तुकडीला बराकपूर येथे आणून तेथेच निःशस्त्र करण्यात येणार असल्याचे कळल्यावरून पलटणीत फार अस्वस्थता माजली होती. १९ व्या पलटणीतील शिपायांनी चरबी लावलेली काडतुसे वापरण्याचे नाकारल्यामुळे हे निःशस्त्रीकरण करण्यात येणार असून ते ३१ मार्च रोजी बराकपूर येथे घडून येणार होते. ब्रिटिश आणि हिंदी फौजांच्यासमोरच हे निःशस्त्रीकरण करण्यात यावे अशी सर्वत्र आज्ञा देण्यात आलेली होती.

चरबी लावलेल्या काडतुसांमुळे आधीच खळबळ सुरू होती, तीतच १९ व्या पलटणीची शस्त्रे काढून घेण्यात येणार या बातमीने भरच पडून तो

मंगल पांडे

कलकत्त्याजवळच्या बराकपूर येथे २९ मार्च १८५७ रोजी बंडाचा पहिला बार उडविणारे हुतात्मे. शेवट पर्यंत त्यांनी दुस-या कोणाचेही नांव सांगितले नाही.

सर्वत्र चर्चेचा विषय झाला. मंगल पांडे याचे मन या प्रकारामुळे अस्वस्थ झाले आणि नियोजित दिवस जरी लांब नव्हता तरी अधिक काळ वाट पाहू नये असे त्याने ठरविले. त्याने गणवेशाचे कपडे चढवून आपली बंदूक घेतली आणि बराम्कीबाहेर पडताना आपल्या बरोबरच्या शिपायांना आपल्या मागून येण्याला ओरडून सांगितले; “ चरबी लावलेले काडतूस दाताने सोलून आपला धर्म बुडविणे नसेल तर माझ्या मागोमाग या. ” पहाऱ्यावर जमादार ईश्वरी पांडे व बीस शिपाई होते; त्यांच्यापासून सुमारे २० यार्ड अंतरावर जाऊन तो उभा राहिला. त्याला पाहिल्याबरोबर सार्जंट मेजर ह्यूसन याने त्याला पकडण्याचा हुकूम दिला. परंतु कोणीही जागचे हालले नाहीत. ह्यूसनने अधिक काही करण्यापूर्वीच मंगल पांडे याने त्याच्यावर आपली बंदूक झाडली; त्यामुळे तो जखमी झाला. त्याच वेळी घोड्यावरून लेफ्टेनंट बाँघ तेथे आला त्याच्यावरही मंगलने गोळी झाडली. ती गोळी घोड्याला लागून ले. बाँघ खाली पडला. लगेच तो उठला आणि त्या दोघांची मंगल पांडे याच्याशी तलवारीने झोंबाझोबी झाली. मंगल पांडे शूर आणि दणकट असल्यामुळे त्याने त्या दोघांनाही मारले असते परंतु शेख पलटू हा मध्ये पडला आणि त्याने मंगल पांडेला कंबर धरून पकडले. त्यामुळेच ते दोघे अधिकारी वाचले.

जनरल हियरसे :

मध्यंतरी त्या गावीच मुक्काम असलेला सैन्याचा प्रमुख जनरल हियरसे याला बातमी कळविण्यात आली व तो लवकरच त्या घटनास्थळी येऊन पोचला. जनरलाबरोबर त्याचे दोन मुलगे असून तो घोड्यावरून तेथे आला होता. त्याचा एक मुलगा जाँन याने ओरडून आपल्या वडिलांना इशारा दिला की मंगलपांडे नेम घेऊन त्यांच्यावर बंदूक रोखीत आहे. ‘ मी पडलो तर, जाँन पुढे होऊन त्याला पकड ’ असे अत्यंत शांतपणे जनरलाने उत्तर केले.

आपण आता पकडले जाणार याबद्दल मंगल पांडे याला संशय उरला नाही. अशा तऱ्हेने पकडले जाऊन अपमान होऊ नये म्हणून त्याने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या बंदुकीचा हस्ता जमिनीवर टेकून बंदुकीची नळी आपल्या छातीवर त्याने खेडवली आणि पायाने बंदुक उडविली त्याबरोबर जखमी होऊन आणि भाजून तो जमिनीवर कोसळला.

त्याला येत असलेले झटके पाहून बाजूच्या लोकांना तो आता मरणार असे वाटले. परंतु पलटणीचा डॉक्टर तेथे येईपर्यंत कोणीही पुढे जाऊ शकले

नाही. तो डॉक्टर लवकरच आला आणि झालेली जखम विशेष गंभीर नसल्यामुळे मंगल पांडे याला इस्पितळात पाठविण्यात आले व तेथे तो लवकरच बरा झाला.

मंगल पांडे याचे वजन

मंगल पांडे याचे शिपायांवर फार वजन असावे; कारण एका शेख पल्टूशिवाय त्याला पकडण्यास कोणीही सरसावले नाहीत. शेख पल्टूनेही थोड्याच वेळानंतर त्याला सोडून दिले. त्याने पुढे आपल्या जबानीत सांगितले की मलाही जखम झाल्यामुळे मंगलला अधिक काळ पकडून ठेवणे मला शक्य नव्हते. पुढे पुराव्यात असेही आले की ह्यूसन आणि बॉघ हे मंगल पांडेशी झगडत असताना पहाऱ्यावरील शिपाई त्या दोघांना बंदुकीच्या दस्त्यानी मारीत असून एक गोळीही झाडली गेली. त्या गोळीचा नेम चुकला. मंगल पांडे याच्या पवित्र शरीराच्या केसालाही कोणी स्पर्श करू नये अशी आरोळीही उठली होती.

३ लष्करी चौकशी आणि अंत

६ एप्रिल रोजी मंगल पांडे याची लष्करी न्यायालयापुढे चौकशी झाली. त्यावेळी आपल्या साथीदारांची नावे सांगण्याला त्याने नकार दिला आणि ज्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर त्याने गोळ्या झाडल्या होत्या त्यांचेविरुद्ध वैयक्तिक हेवादावा नव्हता एवढेच त्याने सांगितले.

या लष्करी न्यायालयात १५ सभासद असून अध्यक्षासह सर्व लोक हिंदीच होते. सुभेदार मेजर जवाहरलाल तिवारी हा अध्यक्ष होता. या न्यायालयाबद्दल तुम्हाला काही आक्षेप आहे काय असे विचारता मंगल पांडे याने काही आक्षेप घेतला नाही. त्याच्यावर खालील आरोप ठेवण्यात आले:-

(१) २९ मार्च १८५७ रोजी शिपायांना बंडाची चिथावणी देऊन तो परेडच्या पटांगणात सशस्त्र आला आणि आपल्या अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध त्याने वर्तन केले.

(२) सार्जंट मेजर ह्यूसन आणि लेफ्टेनंट बॉघ यांना बंदूक आणि तलवारीने त्याने जखमी केले.

‘ आरोप कबूल की नाकबूल ’ असे विचारले असता ‘ नाकबूल ’ असे त्याने उत्तर दिले. त्यानंतर फिर्यादी तर्फे साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या त्यात सार्जंट मेजर ह्यूसन, ले. बॉघ आणि हवालदार शेख पल्टू ह्या साक्षीदारांनी झाला प्रकार व त्यात त्यांनी स्वतः काय केले याची हकीकत सांगितली.

मंगल पांडे याने आपल्या बाजूने साक्षीदार आणले नाहीत अथवा फिर्यादी तर्फेच्या साक्षीदाराची उलट तपासणीही त्याने केली नाही.

त्याच दिवशी न्यायालयाचा निकाल जाहीर झाला. दोन्ही आरोप शाबित झाल्यामुळे जीव जाईपर्यंत फासावर लटकविण्याची शिक्षा त्याला देण्यात आली. कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे त्या विभागाचे प्रमुख सेनापति मेजर जनरल हीअरसे यांनी त्या शिक्षेला दुसऱ्या दिवशी संमती दिली.

शेवट

८ एप्रिल म्हणजे दुसऱ्या दिवशी शिक्षा अमलात आणण्याचे ठरविण्यात आले होते; परंतु बराकपुरात त्याला फासावर चढविण्यास कोणी तयार नव्हते असा कागदोपत्री पुरावा आहे. त्यासाठी कलकत्त्याहून चार मांग आणावे लागले. शिपायांच्या गराड्यात वधस्थळी मंगल पांडे याला आणण्यात आले. त्यांच्या रांगामधून शांतपणे पावले टाकीत मंगल पांडे सुळावर चढला. आपल्या सहकाऱ्यांची नावे सांगणार नाही असे मृत्युसमयीही तो म्हणाला.

त्यानंतर काही दिवसांनी म्हणजे ११ एप्रिल रोजी या प्रकरणीच ईश्वरी पांडे— त्यावेळच्या पहारेकऱ्यांचा प्रमुख— याला फाशी देण्यात आले. मंगलपांडे हा पहान्यासमोर येऊन आपली बंडखोर वृत्ती प्रदर्शित करीत असताना त्याला पकडण्याचे आपले कर्तव्य त्याने पार पाडले नाही असा त्याच्यावर आरोप होता. या सर्व प्रकाराचा परिणाम म्हणून ३४ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीला १८५७ च्या मे मध्ये निःशस्त्र करण्यात आले त्याला कारण म्हणून सांगण्यात आले की त्या पलटणीवर आता विश्वास ठेवणे शक्य नाही.

कालांतराने 'पांडे' हे नांव बंडवाल्या शिपायांशी निगडित झाले.

मंगल पांडे यांच्या अस्वस्थतेची कारणे

“ ब्रिटिशांना जशी दारू तशी शिपायांना भांग असल्यामुळे आणि मंगल याने भांग घेतली असल्यामुळे त्याचा स्वतःवर ताबाच नव्हता ’ असे के म्हणतो. डॉ. सेन यांनी मात्र या प्रश्नाचा विशेष विचार केला नाही. ते म्हणतात की “ ज्या अर्थी आधीचा काही कट नव्हता अथवा मंगल पांडे याने आपल्या-बरोबरीच्या शिपायांना विश्वासात घेतले नव्हते त्या अर्थी त्या गोष्टीचा विचार करण्याचे कारण नाही. ”

मंगल पांडे याला भांग चढली होती या गोष्टीबद्दल मात्र संशय आहे. त्याने स्वतः ही गोष्ट नाकारली होती असे दिसते. त्यामुळे याविषयासंबंधी

थोडी अधिक चर्चा करणे इष्ट वाटते. प्रथम हे सांगितले पाहिजे की दारू आणि भांग चढण्यामध्ये काही मूलभूत फरक आहे. दारूने मनुष्य बेहोष होतो तर भांगेने तो मंद होतो. दारूच्या भरात ताबा सुटल्यामुळे लोकांनी अनेक गुन्हे केल्याबद्दलच्या गोष्टी आहेत तथा भांगेबद्दल कधी झाल्याचे ऐकिले नाही. भांगेचा परिणाम अफूसारखा होतो.

मंगल पांडे याने भांगेच्या नशेत हे कृत्य केलेले असते तर शुद्धीवर आल्यानंतर आपल्या हातून झालेल्या कृत्याबद्दल त्याने दुःख व्यक्त केले असते. नशेमध्ये असताना मनुष्याच्या स्वभावाला काही जोर नसतो त्यामुळे नशेच्या भरात आपल्या हातून झालेल्या हत्येसारख्या कृत्याबद्दल तो शरमिदा असतो.

मंगल पांडे याने केलेल्या कृत्याबद्दल दुःख व्यक्त केल्याचा काही पुरावा नाही. अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत आपल्या देशाच्या अपमानाचा सूड घेण्याचीच भाषा तो बोलत होता.

आत्महत्या करण्याचा त्याने प्रयत्न केला यावरूनही असे निश्चित दिसते की तो पूर्णपणे शुद्धीवर असून पुढे वाढून ठेवलेल्या अपमानापासून वाचण्यासाठीच त्याने हा प्रयत्न केलेला होता.

मंगल पांडे हा रोज शक्तिवर्धक म्हणून थोडी भांग घेत असणे शक्य आहे; परंतु भांग तयार करण्याची कृती व तिला लागणारा वेळ लक्षात घेता ही गोष्ट असंभाव्य वाटते. घटकाभर असे मानले की तो रोज भांग घेत होता तरी भांगेची रोजची सवय असल्यामुळे त्या दुर्दैवी दिवशीच त्याचा स्वतःवरचा ताबा सुटला ही गोष्ट विश्वसनीय वाटत नाही. कसेही असले तरी त्याचा राग फक्त ब्रिटिशांविरुद्ध होता व त्यांचे विरुद्ध त्याचे व्यक्तिगत काही भांडण नव्हते ही परिस्थिती लक्षात घेतली असता भांगेच्या नशेत त्याने हे कृत्य केले हे अशक्य वाटते.

या सर्व गोष्टींवरून मंगल पांडे याने नशेच्या भरात बंदूक झाडली या मताबद्दल संशयाला पुष्कळ जागा आहे. शेख पलटू याने न्यायालयापुढील साक्षीत मंगल पांडे भांग घेत असे, असे जरी सांगितले असले तरी प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगाचे वेळी तो नशेत होता की नाही याबद्दल तो काहीही बोलला नाही. त्यावरून मंगल पांडे त्या भांगेच्या नशेत नव्हता हेच सिद्ध होते. कारण शेख पलटू हा हिंदी मनुष्य असून त्याला भांग घेणारांच्या वागणुकीची पूर्ण माहिती

असलीच पाहिजे आणि त्या दुपारच्या घटनेच्या वेळी जर मंगल पांडे नसेत असता तर ती गोष्ट तो बोलल्याशिवाय राहिला नसता.

मंगल पांडे याचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडण्याला दुसरीच कारणे असावी हे स्पष्ट दिसते. ती कारणे खालीलप्रमाणे—

१) चरबीच्या काडतुसांचा उपयोग करण्याचे नाकारल्यामुळे १९ व्या पायदळ पलटणीला लौकरच निःशस्त्र करण्यात येणार होते.

२) त्यामुळे त्या पलटणीचा अपमान होणार होता.

३) आणि त्यासाठी युरोपियन शिपाई मुद्दाम बराकपुरास आणण्यात आले होते.

४) हिंदी शिपायांची जागा घेण्यासाठी आणखी युरोपियन शिपाई येत असल्याची बातमी त्याला कळलेली होती.

चळवळीला नवेच वळण मिळाले

हे काहीही असले तरी मंगल पांडे याने पुढाकार घेतलेल्या चळवळीला इतर पलटणीनीही साथ दिली.

डॉ. सेन म्हणतात:— “मंगल पांडे याने बराकपुरास केलेल्या हल्ल्याची प्रतिक्रिया मीरत येथील शिपायांवर झाली आणि त्यामुळे ह्या शिपाई-चळवळीला नवीनच वळण लागले.”

ठरलेल्या वेळेच्या आधी बार उडविल्यामुळे मंगल पांडे याने बंडाला मोठाच धोका उत्पन्न केला असे म्हटले जाते. परंतु ३१ मे १८५७ रोजी ठरल्या-प्रमाणेच बंड उफाळले असते तरी ते दडपून टाकण्यात ब्रिटिशांना यश आले नसते असे म्हणणे म्हणजे कल्पनाशक्तीला विशेष ताण देण्यासारखेच आहे. कारण एकतर या सर्व चळवळीला पुढारी असे कोणी नव्हते आणि तिचा पाया अगदी भुसभुशीत असल्यामुळे थोड्या धक्क्यानेही सर्व इमारत कोसळण्याचाच संभव अधिक होता.

मंगल पांडे याने धैर्याने हे कृत्य केले नसते तर बंडाची तयारीही ‘तयारी-’ च्या अवस्थेपलीकडे कधी गेलीच नसती ही शक्यता आहे. ‘१८५७’ हे इतिहासातील एक अलिखित प्रकरणच राहिले असते. शिवाय ३१ मे पर्यंत ब्रिटिशांना कटाचा सुगावा लागून त्यांनी वेळीच चळवळ उपटून काढली असती अशीही शक्यता लक्षात घेतली पाहिजे.

१८५७ च्या प्रकरणात पहिली गोळी अशा रीतीने मंगल पांडे यांनी उडविली. त्याच्या स्वार्थत्यागामुळेच देशभर परकीयांच्या सत्तेविरुद्ध एकच पुकारा झाला आणि शेवटी जगाच्या इतिहासात बिनतोड असा हा बंडाचा उठाव झाला. हा प्रयत्न त्यावेळी फसला असला तरी पुढे १९४७ रोजी आलेल्या स्वातंत्र्याचा पायाच त्याने घातला असे म्हटले पाहिजे.

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात येथेच पहिली गोळी झाडली ' बराकपूर येथील स्मारकस्तंभावर हा मजकूर कोरलेला आहे. बराकपूर कलकत्त्याजवळ असून तेथे ज्या बंडाच्या झाडावर मंगल पांडे फाशी गेला ते झाड अजूनही त्या जागी आहे.

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

१८५७ च्या उठावात

प्रकरण १७ वे

मीरत येथील बंड -- व त्याचा प्रसार

- (१) मीरत येथील उठाव
- (२) कलकत्याची हकीकत
- (३) बंडाची झळ लागलेली गावे— राजेरजवाड्यांची मनःस्थिती
- (४) बंडाचे कालदर्शन

(१) मीरत येथील उठाव

८ एप्रिल १८५७ रोजी झालेले मंगल पांडे याचे हौतात्म्य आणि मीरत येथील बंडाची प्रगती यांमध्ये जेमतेम एक महिनाच गेला. फासावर चढण्यापूर्वी मंगल पांडे याने आपल्या सहकाऱ्यांना आपल्या मृत्यूपासून धडा घेण्यास सांगितले होते. पुढे मे १८५७ च्या सुरुवातीस त्याची ३४ वी पलटण बराकपूर येथे निःशस्त्र करण्यात आली. अशा रीतीने बरखास्त केलेल्या पलटणीतील शिपायांचे कपडे त्यांच्या अंगावरून ओरबाडून काढण्यात आले आणि युरोपियन शिपायांच्या पाहण्यात त्यांना लष्करहद्दीबाहेर घालवून देण्यात आले. हे सुमारे ५०० शिपाई बहुधा सर्वच अयोध्या प्रांतात गेले व तेथे त्यांनी अस्वस्थतेचे बीजारोपण केले. त्यांच्या पलटणीच्या बरखास्तीचा हुकूम सर्व लष्करी ठाण्यावर वाचून दाखविण्यात आला. त्यांची बेअब्रू व्हावी असा जो उद्देश होता तो साध्य होणार नाही, ही अधिकाऱ्यांच्या मनातील इच्छा सफल होणार नाही याची त्यांना कल्पनाच आली नाही. आपल्या धर्माच्या रक्षणार्थ या शूर लोकांनी स्वार्थत्याग केला अशीच सर्वत्र भावना झाली;

एका घोडदळातील ८५ लोकांची लष्करी न्यायालयापुढे चौकशी झाल्याबरोबर मीरत येथील शिपाई बंड करून उठले. मीरत हे त्या वेळी उत्तरेकडील सर्वात मोठे लष्करी ठाणे होते. ज्यांनी चरबीची काडतुसे वापरण्यास नकार दिला त्या एकूण ९० शिपायांपैकी हे ८५ शिपाई होते. शिपाई लोक चरबीच्या काडतुसांबद्दल खरोखरच नाराज आहेत की काय हे

पहाण्याचे त्यावेळच्या सेनापतीच्या मनात होते. ९० पैकी ५ लोक सोडले तर बाकीच्या सर्वांनी ती काडतुसे वापरण्याचे नाकारून ते आपल्या बराकीत चालते झाले. या घटनेची हकीकत सरसेनापतीना कळविण्यात आल्यावर त्यांनी त्या सर्व शिपायांना लष्करी न्यायालयासमोर उभे करण्याची आज्ञा दिली. न्यायालयाने त्या सर्वांना दोषी ठरविले आणि ९ मे रोजी खास भरविलेल्या परेडचे वेळी शिक्षा जाहीर करण्यात आली. दोषी समजले गेलेल्या शिपायांना युरोपियनांच्या पहान्यातून आणण्यात आले आणि सर्व हिंदी शिपायांना या प्रकाराचे साक्षी म्हणून उभे करण्यात आले. त्यानंतर त्या दोषी शिपायांचे कपडे त्यांच्या अंगावरून ओरबाडण्यात येऊन त्यांच्या हातातील शस्त्रे हिसकावून त्यांना बेड्या घालण्यात आल्या. त्यानंतर त्यांना १० वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. अशा तऱ्हेने कपडे नसलेल्या स्थितीतच बेड्या घालून त्यांना तुरुंगात पोचविण्यात आले.

साक्षी म्हणून उभे केलेल्या हिंदी शिपायांना आपल्या सहकाऱ्यांचा अपमान फार झोंबला. तरीही परेडवर त्यांनी आपला राग आवरून धरला. पुढे त्या दिवशी जेव्हा ते बाजारासारख्या ठिकाणी गेले तेव्हा गावातल्या स्त्रियांनी त्यांची निर्भर्त्सना केली आणि म्हटले “तुमचे भाईबंद तुरुंगात असताना तुम्ही माशा मारीत बसता. धिःकार असो तुम्हाला.” शिपायांचा राग त्यामुळे अधिकच भडकला. रात्रीतून त्यांनी अनेक सभा भरविल्या. ३१ मे पर्यंत थांबावे की काय एवढाच विचार होता. शेवटी दुसरे दिवशी म्हणजे रविवारी उठावे असे ठरले. लगेच दिल्लीला निरोप गेला “आम्ही ११ किंवा १२ तारखेला येत आहोत. तयारीत असावे.”

दुसरे दिवशी रविवारी १० मे रोजी पहाटेपर्यंत इंग्रज अधिकाऱ्यांना या रात्रीच्या बैठकीची कल्पनाच नव्हती. सर्व शिपाई अत्यंत शिस्तबद्ध आहेत असेच त्यांना वाटत होते. काही अधिकाऱ्यांच्या घरगुती कामासाठी ठेवलेले नोकर जरी त्यादिवशी गैरहजर होते तरी त्यांनी त्याची दखल घेतली नाही. रविवारी दुपारी सर्व युरोपियन लोक प्रार्थनेसाठी चर्चमध्ये जमतील त्यावेळीच एकत्र उठाव करून युरोपियन मुलकी व लष्करी स्त्रीपुरुष, कापून काढण्याचे शिपायांच्या रात्रीच्या बैठकीत ठरले होते. त्यानंतर सर्वांनी मिळून दिल्लीस जावे असेही ठरविण्यात आलेले होते.

दुपारी प्रार्थनेसाठी जमण्यासाठी चर्चमधील घंटा वाजण्याची वाट पहात इंग्रज लोक बसले होते. परंतु बराकीत मात्र सर्वत्र एकच धमाल उडून राहिली

असून ८५ लोकांनी धर्म आणि जात टिकविण्याकरिता पोटापाण्यावर पाय आला तरी अन्याय खपवून घेण्याचे नाकारले त्याबद्दलच सर्वत्र चर्चा चालू होती. काय घडणार याबद्दल अधिकाऱ्यांच्या हिंदी नोकरात मात्र कुजबूज चालू होती. काही नोकरांनी तर आपल्या मालकांना संध्याकाळच्या प्रार्थनेसाठी चर्चमध्ये जाऊ नये असे सुचविले. शिपायांना शांत करावे या इच्छेने सेनापती कर्नल फिनिस (११ व्या पायदळाचा प्रमुख) घोड्यावरून शिपायांशी बोलण्यासाठी आला, परंतु त्याला ताबडतोब गोळ्या घालण्यात आल्या, त्याचेबरोबर दुसरा एक युरोपियन अधिकारीही मारला गेला. मध्यंतरी ३ व्या हिंदी घोडदळातील लोक बरोबर लोहार घेऊन तुरुंगाकडे गेले आणि त्यांनी कैदेतल्या शिपायांच्या बेड्या तोडून त्यांना मोकळे केले. हे मोकळे झालेले शिपाईही या ११ व्या आणि २० व्या पायदळ पलटणीला बंडात येऊन मिळाले.

बाजारात सर्वत्र एकच गोंधळ माजला आणि लूटमार करण्याची गर्दी झाली. इंग्रज दिसला की तो मारला जाई. युरोपियन राहत असलेली घरे आणि त्यांची कार्यालये यांना आग लावून देण्यात आली. सर्वत्र 'फिरंगीको मारो' ही एकच हाक ऐकू येऊ लागली. दिल्लीला जाणाऱ्या तारायंत्राच्या तारा तोडण्यात येऊन आगगाडीच्या मार्गावरही कडक पहारा बसविण्यात आला. रात्र अंधारी होती; इंग्रज लोकांमध्ये एकच गोंधळ माजला. काही लोक तबेल्यात, काही झाडाखाली, तर काही तिसऱ्या मजल्यावर अथवा खंदकात लपून बसले. ग्रेटहेड नावाचा कमिशनर आपल्या नोकराच्या मदतीने निसटू शकला. मारले गेलेल्या इंग्रजात मिसेस चेंबर्स, डॉ. ख्रिस्ती, गुरांचा डॉक्टर फिलिप्स, कॅप्टन टेलर, कॅप्टन मॅकडोनाल्ड आणि लेफ्टेनंट हेंडरसन हे होते.

मीरत येथे २ पायदळाच्या आणि १ घोडदळाची अशा ३ हिंदी पलटणी एवढेच सैन्य होते. युरोपियनांचे एक संपूर्ण बटालियन आणि एक रेजिमेंट एवढे सैन्य होते. सर्व तोफखाना युरोपियनांच्याच हाती होता. अशा परिस्थितीत बंडवाल्यांचा टिकाव लागणे शक्य नव्हते. म्हणून बंड पुकारल्याबरोबर सर्व शिपाई दिल्लीला जाण्यास निघाले. ब्रिटिश अधिकारी व शिपाई यांची खूपच मोठी संख्या असल्यामुळे त्यांना बंड मोडून काढणे सहज शक्य होते. परंतु मुलकी आणि लष्करी अधिकारी भेदरून गेले आणि काही इंग्रजी लेखकांच्या मते ते भ्याडासारखेच वागले. हिंदी घोडदळाचा प्रमुख कर्नल स्मिथ आपले प्राण वाचविण्यासाठी बंड उफाळल्याबरोबर पळून गेला. रात्रभर सर्व इंग्रज सैनिक निष्क्रिय राहिले. अशा तऱ्हेचा काही उठाव होईल ही कल्पनाच

नसल्यामुळे इंग्रज लोकांची काहीही तयारी नव्हती हेही एक कारण असू शकेल. मीरतच्या नागरिकांनी सर्वत्र लुटालूट सुरू केल्यामुळे एकच गोंधळ उडाला आणि बंड कोठे आहे हेच त्यांना कळेना. मीरत येथील युरोपियन लोकांचे पुढारी अगदी गोंधळून गेले आणि ताबडतोब कडक उपाय योजण्याची जबाबदारी कोणीही पत्करली नाही. मीरत येथील ब्रिटिश सैनिकांची संख्या खूपच होती त्यामुळे ताबडतोब काही कडक उपाय योजिले असते तर तेथील बंड मुळातच उखडून टाकता आले असते. हे झाले नाही ही फार आश्चर्यकारक गोष्ट झाली. शहरातील युरोपियनांवर त्यामुळे फार कठिण प्रसंग गुदरला.

सकाळ उजाडल्यावर रात्री आपण केलेल्या कृत्यांची भीती वाटून पायदळातील शिपाई आपापल्या घरी गेले आणि घोडदळातील लोक दिल्ली काबीज करून बहादूरशहाला बादशहा म्हणून पुकारण्यासाठी दिल्लीला गेले. मीरत येथील इंग्रजांची हत्या व त्यानंतर दिल्लीवर चालून जाणे यावरून या सर्व घटनांमागे काही विचारपूर्वक आखलेली योजना असावी असे त्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. पहिल्या तडाख्याबरोबर दिल्ली काबीज करणे म्हणजे ब्रिटिश वजनाला मोठा जबरदस्त धक्का देणे या गोष्टीमध्ये दूरवर विचार करून योजना आखली असल्याचे समजण्यात येते.

या भयंकर हत्याकांडाचे प्रसंगीही काही उदात्त हिंदी लोकांनी आपला प्राण धोक्यात घालूनही इंग्रज लोकांचा प्राण वाचविण्याची खटपट करून आपल्या मनाचा मोठेपणा सिद्ध केला आहे. कमिशनर ग्रेटहेड व त्याची बायको अशाच एका उदारात्म्याच्या खटपटीने जिवंत सुटले. काही तरी गडबड होणार याची कमिशनराला चाहूल होती म्हणून त्याने आपली बायको व इतर काही स्त्रिया यांना घेऊन तो घराच्या गच्चीवर आश्रयार्थ गेला होता. तळमजल्याला आग लावल्यानंतर बंडवाल्यांनी घराला गराडा घातला. आता आगीने होरपळून मरणे किंवा बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला तर तरवारीला बळी पडणे एवढाच मार्ग शिल्लक होता. परंतु त्यांच्या एका नोकरामुळे ते सर्व लोक वाचले. [कमिशनर विल्यम्स याच्या वृत्तांताप्रमाणे कमिशनराच्या या जमादाराचे नाव गुलाबसिंग होते पण डॉ. सेन त्याचे नाव गुलाब खान असे देतात.] हा नोकर बंडवाल्यांकडे गेला आणि मोठ्या युक्तीने त्यांची सहानुभूती मिळवून त्याने सांगितले की कमिशनर पूर्वीच निसटून गेलेले आहेत. जवळच्या गवताच्या गंजी-पलीकडे कमिशनर लपून बसला असून मी तुम्हाला तेथे घेऊन जातो असेही तो

म्हणाला. त्याच्यावर विश्वास ठेऊन गराडा घालणारे शिपाई त्याच्या मागोमाग गेले. तेवढ्यात ग्रेटहेड व त्याच्या बरोबरीच्या मंडळींना सुटून जाण्याइतका वेळ मिळाला आणि ते गच्चीवरून मागील बागेत उतरू शकले. ते असे उतरतात न उतरतात तोच गच्चीसह सर्व घर आगीमुळे कोसळले.

युरोपियन लेखकांनी या प्रसंगी मीरत येथे त्यांना दिसलेल्या उदात्त आणि धैर्याची उदाहरणे दिलेली आहेत.

मीरत येथील बंड ही एक इष्टापत्तीच होती असे कित्येक ब्रिटिश लेखकांनी लिहिलेले आहे. १० मे रोजी मीरत येथे बंड न उफाळते आणि ठरल्याप्रमाणे ते ३१ मे रोजी एकाच वेळी सर्वत्र उठले असते तर हिंदुस्थानातील ब्रिटिश साम्राज्य खास नष्ट झाले असते असे त्यांचे रास्त मत आहे. तसे झाले असते तर त्या प्रसंगाला तोंड देणे सर्व देशभर त्यांना शक्य झाले नसते आणि सर्वत्रच ते उखडले गेले असते. मीरत येथे झालेल्या उठावामुळे इतरत्र होणाऱ्या प्रसंगाबद्दल त्यांना कल्पना आली आणि शक्य तेवढा प्रयत्न करून येणाऱ्या प्रसंगाला तोंड देण्याची तयारी करणे त्यांना शक्य झाले. जे. सी. विल्यम्स आपल्या अधिकृत वृत्तांतात म्हणतो :—
“ ३१ मे १८५७ रोजी होणाऱ्या एकत्रित आणि एकाच वेळी होणाऱ्या संभाव्य हल्ल्यापासून या मीरत बाजारातील छोट्या प्रसंगाने आमचे संरक्षण झाले. दारूचे कोठार भरलेले होते, त्याला बातेरीही लावण्यात आलेली होती परंतु तीन आठवड्यांनंतर त्या कोठाराचा जो भडका झाला असता तो बाजारातील स्त्रियांच्या तोंडातून निघालेल्या शब्दांनी आधीच उडाला. त्यामुळे १० मे १८५७ रोजी मध्यरात्री सुरू झालेली शोकांतिका ब्रिटिश राज्य या देशात प्रस्थापित झाल्यापासून आतापर्यंत कधीही न झालेली अशीच होती. ” मॅलेसन म्हणतो “ ब्रिटिश लोकांची तयारी होण्यापूर्वी जर हा उठाव झाला असता तर ब्रिटिशांची धडगतच राहिली नसती. आपले कोणीही जिवंत सुटले नसते. असे झाले असते तर पुन्हा आपले राज्य प्रस्थापित करणे ब्रिटिशांना फार कठिण गेले असते आणि पूर्वेकडील आपल्या साम्राज्यावर पाणी सोडून नामुष्की पत्करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतरच राहिले नसते. ”

ठरलेल्या वेळेच्या आधीच मीरत येथे उठाव झाल्यामुळे बंडाच्या पुढाऱ्यांची सर्व योजनाच विसकटून गेली. त्यांनी सर्वत्र एकदम उठाव करण्याची तयारी केली होती ती वाया गेल्यामुळे एका मागून एक असे देशाचे स्वतंत्र झालेले भाग बंडवाल्यांपासून परत जिंकून घेणे ब्रिटिशांना शक्य झाले.

१८५७ च्या बंडाचे स्मारक म्हणून उत्तरप्रदेश सरकाराने मीरत येथे एक विजयस्तंभ उभारला आहे. ह्या स्तंभाचे उद्घाटन त्या बंडाच्या शत-सांवत्सरिक उत्सवाचे दिवशी झाले. ह्या स्तंभाचा पुढचा भाग संगमरवरी असून त्याची जमिनीपासून उंची १२५ फूट असून त्याच्या पायथ्याशी ६॥ फूट व्यासाचा पार बांधलेला आहे. हा स्तंभ तळाशी १२ फूट लांब रुंद असून टोकाशी १० फूट आहे. वरच्या टोकावर कमलाकृती कोरलेली आहे. दिल्ली - मसूरी रस्त्यावर शहराच्या मध्य भागी भैनसाळी मैदानावर हा स्तंभ उभारला असून त्याच्यावर खालील मजकूर कोरलेला आहे :—

“ प्रथम स्वातंत्र्य संग्राम ‘ १८५७ ’

के उन अमर शहीदों की पावन स्मृति में

जिनका दृढ संकल्प स्वतंत्रता प्राप्तीके रूपमें मूर्तिमान हुवा । ”

(२) कलकत्त्याची हकीकत.

११ मे १८५७ रोजी वायव्य प्रांताच्या ले. गव्हर्नरने मीरत येथील उठावाबद्दल गव्हर्नर-जनरलना खालीलप्रमाणे तार केली :—

“कालरात्री ९ वाजता येथे राहणाऱ्या मीरतच्या पोष्टमास्तराच्या बहिणीच्या भाचीला खालील प्रमाणे तार आली : “घोडदळाने उठाव करून सर्व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मारले. जो कोणी गोरा हाती सापडेल तो त्यांच्या तावडीतून सुटला नाही. त्यांनी बराकी जाळून टाकल्या. मावशी जर उद्या तेथून निघणार असेल तर तिला तेथेच ठेवून घ्या कारण टपालगाडी येथेच अडकवून ठेवण्यात आलेली आहे.” या तारेनंतर आतापर्यंत दुसरा काहीही संदेश आलेला नाही. तारायंत्र बंद पडले असून त्याचे कारणही कळत नाही. यापुढे आणखी जसजशी बातमी मिळत जाईल तसतसे कळवू.”

अधिकृत अशी बातमी त्यापुढे येऊच शकली नाही. कारण तारा-यंत्राच्या ताराच तोडण्यात आल्या होत्या.

मीरत येथील उठावानंतरही अधिकारीवर्ग थंडच होता. त्यांना पुढील गोष्टींच्या गंभीरपणाची जाणीवच नव्हती. हिंदुस्थानसरकारचे मुख्य ठाणे त्यावेळी कलकत्त्यास होते आणि गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉनिंग हे तेथेच होते. २५ मे १८५७ रोजी म्हणजे उठावानंतर पुष्कळ दिवस गेल्यानंतरही सरकारच्या गृहखात्याच्या चिटणीसानी लिहिले आहे “कलकत्त्याच्या भोवती ६०० मैलापर्यंत सर्वत्र शांतता आहे तात्पुरत्या स्वरूपाचा धोका नाहीसा

झाला असून थोड्याच दिवसात सर्वत्र संपूर्ण शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित होईल अशी आशा आहे. ”

३१ मे १८५७ पर्यंत गव्हर्नर जनरल व त्यांचे सल्लागार यांना प्रसंगाचे गांभीर्य लक्षात आले नाही. तोपर्यंत कानपूर, झांझी, अलाहाबाद, वाराणसी इत्यादी ठिकाणी बंडाचा उठाव झाला होता. तारा तोडल्या गेल्या होत्या. ज्या थोड्या आगगाड्यांचे रूळ बसविण्यात आले होते ते उखडण्यात येऊन कित्येक इंग्रज मारले गेले होते.

मीरत व दिल्ली येथील प्रकार समजल्यानंतरही लॉर्ड कॅनिंगची शांतता ढळली नव्हती. त्याने पहिली गोष्ट ही केली की शक्य तेवढे जास्त इंग्रज सैन्य एकत्र गोळा केले. याशिवाय त्याने इंग्लंडमध्ये पत्र पाठविले. त्यावेळी लॉर्ड एल्जिनच्या आधिपत्याखाली एक इंग्रज सैन्य चीनवर स्वारी करण्यासाठी सिंगापूरमार्गे निघाले होते. लॉर्ड कॅनिंग याने मुद्दाम एक दूत पाठवून एल्जिन याला आपल्या मदतीला बोलाविले. एल्जिन हा इंग्लंडमधून येणाऱ्या हुकुमाचा ताबेदार असल्यामुळे आपल्या निरोपावरून तो कलकत्त्यास येईल असे कॅनिंगला वाटत नव्हते; म्हणून कॅनिंग याने सर्व परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन करून आपल्या मदतीस येण्याची एल्जिन यास विनंती केली. अशा तऱ्हेने मूळ हुकुमाची अम्मलबजावणी नसल्यामुळे येणारी सर्व जबाबदारी स्वीकारण्याचे त्याने कबूल केले. त्याचे शेवटचे शब्द विशेष बोलके आहेत. “हे सर्व मी म्हणत असताना आपण एवढी खात्री बाळगावी की इंग्लंडमधील सरकारला जरूर तो खुलासा करण्यास मी तयार आहे. या सर्व परिस्थितीचा विचार करून आपण काय तो निर्णय घ्यावा.” पुढे योग्य वेळी हे सर्व सैन्य हिंदुस्थानात येऊन पोचले.

लॉर्ड कॅनिंग याने वृत्तपत्रावर निर्बंध घातले ही गोष्ट १५ जून रोजी झाली कारण त्यापूर्वी बंगाल्यातील वृत्तपत्रातून बंडाला सहानुभूती दाखविणारा मजकूर छापून येऊ लागला होता व बंडवाल्यांना त्यामुळे प्रोत्साहन मिळत होते.

लॉर्ड कॅनिंगने आणखी काय काय योजना केल्या त्या येथे सांगण्याचे कारण नाही कारण पुढे कथेच्या ओघात त्यांचे वर्णन येणारच आहे.

कलकत्त्यातील इंग्रजांनी स्वयंसेवक-पथक उभारण्याची सुरुवात केली. दुकानदार, व्यापारी आणि इंग्रज नोकरांची भरती सुरू होऊन त्यांना सैनिकी शिक्षण देण्यात येऊ लागले. सुमारे ३ आठवड्यात एक तुकडी शिकून तयार

झाली. या तुकडीत पायदळ, घोडदळ आणि तोफखाना यांचा समावेश असल्यामुळे ती स्वयंपूर्ण होती. या तुकडीकडे कलकत्ता शहराचे संरक्षणाची जबाबदारी सोपविण्यात आली व त्या कामाला ती तुकडी पुरेशी आहे असेच मत होते. यामुळे खुद्द सैन्य मोकळे होऊन बंड जेथे जेथे होते तेथे जाण्यास सिद्ध झाले.

१४ जून रोजी कलकत्त्यातील इंग्रजांत- सरकारी व खाजगी- एकच भीतीचे वातावरण उत्पन्न झाले. त्याचे वर्णन 'रक्तपत्रिकेत' १०५ पानावर पुढील प्रमाणे केलेले आहे. 'सर्वत्र भीति, गोंधळ आणि आश्चर्याचे वातावरण पसरले. घडलेल्या घटनांबद्दल अनेक भीषण कंड्या उठल्या. बराकपूर येथील सैनिक बंड करून उठले असून ते कलकत्त्यावर चालून येत आहेत. अयोध्येच्या राजाच्या नेतृत्वाखाली बंडवाल्यांनी गार्डन रीचचा ताबा घेऊन लुटालुटीस सुरुवात केली आहे अशा बातम्या पसरल्या. अधिकाऱ्यांमध्ये घबराट उत्पन्न झाली. सरकारी सचीवही मंत्र्याकडे जाताना बरोबर भरलेली पिस्तुले घेऊन जात; दारे लावून बसत आणि खुर्चीवरच झोपत, सरकारी कौन्सिलचे सभासद कुटुंबासुद्धा घरदार सोडून बंदरात नांगरून पडलेल्या बोटीवर सुरक्षिततेसाठी जात. त्यांच्यापेक्षा खालच्या प्रतीचे लोक आपली चीजवस्त गोळा करून कलकत्त्याच्या किल्ल्यात आश्रयासाठी जात व तेथे तोफांच्या सन्निध राहून आपण सुरक्षित आहोत असे मानीत. बंडवाले येऊन गळा कापतील या भीतीने घोडी, गाड्या, पालख्या वगैरे जे मिळेल ते वाहन घेऊन सर्व लोक पळत सुटले. उपनगरातील ख्रिश्चन राहत असत ती सर्व घरे ओस पडली. ५-६ गुंडांनी गावाचा तीनचतुर्थांश भाग जाळून टाकला असता."

बराकपूर येथील तुकडीची शस्त्रास्त्रे काढून घेण्याचा सरकारने प्रयत्न केला. १३ जून रोजी अयोध्येचा नबाब आणि त्यांचा मंत्री अली नकी खान यांना कैद करण्यात येऊन त्यांचे राजवाडे झनाना वगैरे ठिकाणी झडती घेण्यात आली. त्या दोघांना कलकत्त्याच्या किल्ल्यात अटकेत ठेवण्यात आले. येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की अली नकी खान यांचा गुप्त कटामध्ये पुष्कळच हात होता आणि पुढे उत्तर हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी जो उठाव झाला त्यांचे बेत करण्यातही त्यांचा पुढाकार होता.

(३) बंडाची झळ लागलेली गावे -- राजेरजवाड्यांची मनस्थिती

बंडवाल्यांनी दिल्ली सर केल्यानंतर पंधरा दिवसपर्यंत सर्वत्र शांत होते. त्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानभर सर्वत्र एकच डोंब उसळला. पश्चिम बिहार-

पासून पूर्व पंजाबपर्यंत सर्वत्र कमी अधिक प्रमाणात उठाव झाला. सर्वांत जास्त प्रखर असा उठाव वायव्य प्रांत, अयोध्या, रोहिलखंड, दिल्ली व बुंदेलखंडाचा काही भाग, मध्य भारत आणि राजपुताना या भागांत झाला. वायव्य प्रांतात कानपूर, अयोध्येमध्ये लखनौ, रोहिल खंडात बरेली, बुंदेल खंडात झांशी, बिहारमध्ये शहाबाद आणि मध्य भारतात ग्वालेर ही बंडाची मुख्य केंद्रे होती.

बिहारमध्ये मुख्य केंद्र शहाबाद असून तेथील बंडाचे नेते प्रख्यात असे बाबू कुंवर सिंग होते. सॅम्युलिस कमिशनर म्हणतो “ बिहारमधील जिल्ह्यातील लोकांची अशी खात्री झाली की ब्रिटिश अंमल संपुष्टात आला असून ज्याचा तो अशी परिस्थिती उत्पन्न झालेली आहे. लोकांनी लुटालुटीला सुरुवात केली.” बिहारमधील जमीनदार लोक मात्र सरकाराशी इमानी राहून त्यांनी सरकाराला पैसा आणि माणुसबळ पुरविले, याशिवाय गया, चंपारण, छोटा नागपूर आणि देवघर या ठिकाणीही उठाव झाले परंतु ते अगदी गौण स्वरूपाचे होते. शहाबाद येथील उठाव मात्र गंभीर होता. ओरिसामधील राजे व संस्थानिक सरकारच्या बाजूलाच होते.

बंगाल्यात शिपायांनी बंड केले परंतु त्या बंडाला स्थानिक जनतेने साथ दिली नाही. उलट बंडवाल्यांचा पाठलाग करून त्यांना रानात हाकून लावण्यात आले व तेथील आदिवासींच्या तडाख्यात ते सापडून मारले गेले. डावक्यांचे दोन सरदार काली नारायण चटर्जी आणि आगा गुलाम अल्ली यांनी मात्र बंडवाल्यांना द्रव्याची मदत केली. कलकत्त्याचे नागरिक आणि बंगाल्यातील जमीनदारांनी बंडवाल्यांचा धिःकारच केला.

मुंबई प्रांतात बंडाचा उठाव सातारा, कोल्हापूर, नरगुंद आणि सावंतवाडी या जिल्ह्यात झाला. सर्व साधारणपणे या प्रांतातील उठाव सौम्य स्वरूपाचा होता खुद्द पेशव्यांच्या प्रांतात त्यांना फारसा पांठिबा कसा मिळाला नाही याबद्दल डॉ. सेन यांनी फार आश्चर्य व्यक्त केले आहे.

मद्रासमध्ये सर्व शांत होते. सैन्यात थोडी अस्वस्थता होती. सुशिक्षित वर्गाने बंडाचा निषेधच केला.

सर्व बंडाच्या इतिहासात कानपूर, लखनौ, दिल्ली व झांशी या चार शहरातील उठाव जोराचा असून त्यांचे स्वतंत्र वर्णन पुढे केलेले आहे.

सोबतच्या नकाशात बंगाल सैन्याच्या तुकड्या कोठे कोठे होत्या हे दर्शविले असून त्यांपैकी कोणत्या तुकड्या बंडात सामील झाल्या हे दाखविले आहे. एकूण ७४ तुकड्यांपैकी ४५ तुकड्यांनी प्रत्यक्ष बंड केले; राहिलेल्या

२९ पैकी २० तुकड्यांची शस्त्रे काढून घेण्यात आली आणि ३ तुकड्या बरखास्त करण्यात आल्या. उरलेल्या तीन राजनिष्ठ राहिल्या.

हिंदी राजे :

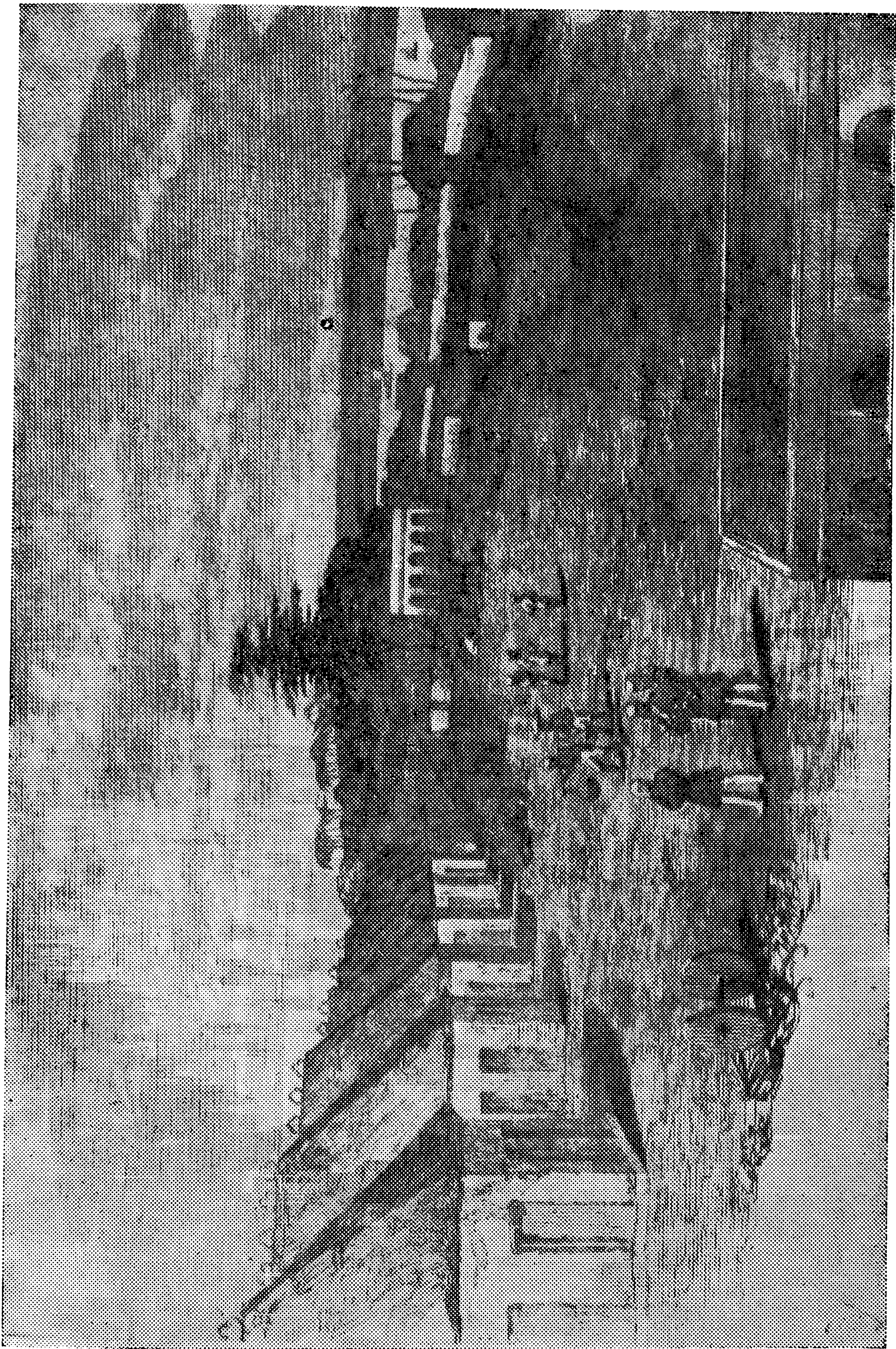
पंजाबमधील काही राजनिष्ठ राजे व संस्थानिक सोडले तर बाकीचे सर्व संस्थानिक दुटप्पी धोरण ठेवून वागले. मनातून ब्रिटिश सत्ता उखडली जावी अशी इच्छा असूनही हे काम बंडवाल्यांच्या हातून कितपत यशस्वी होईल याबद्दल त्यांना शंका होती. अशा मनस्थितीमुळे ते बंडात सामील झाले नाहीत. त्यांना असे वाटे की बंड मोडून काढण्यात ब्रिटिशांना यश आले तर आपली संस्थाने नष्ट होऊन आपणास काहीच राहणार नाही. असे असले तरी मनातून बंड यशस्वी व्हावे अशी इच्छा असल्यामुळे त्यांनी ब्रिटिशांना मदतही केली नाही. संस्थानिकांच्या या अर्धवट भूमिकेमुळे बंडाचा मूळ उद्देश सफल होणे अशक्य झाले. कच्छ, ग्वालेर, इंदूर आणि बुंदेलखंडातील इतर संस्थानिक या अर्धवट पद्धतीनेच वागले. या संस्थानिकांच्या असल्या वागणुकीमुळेच बंड अपेशी ठरले आणि ब्रिटिशांना आपली सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करता आली.

साधारण जनतेत मात्र बंडाबद्दल अपूर्व उत्साह असून ब्रिटिश सत्तेचा नायनाट व्हावा अशी तिची तीव्र इच्छा होती. ज्या ज्या ठिकाणी संस्थानिक अर्धवट धोरण स्वीकारून होते तेथे तेथे जनतेने त्यांचे अधिराज्य न मानता बंडवाल्यांना मदत केली. मॅलेसन म्हणतो :- “ पौरात्य लोक एकदा खवळले की तो आपल्या देवासमान मानलेल्या राजालाही जुमानीत नाहीत आणि पितृस्थानी असलेला राजाही त्यांना आपल्या बाजूला वळवू शकत नाही. जयपूर आणि जोधपूर या संस्थानांच्या अधिपतींनी आज्ञा केली असूनही त्यांच्या सैन्याने बंडवाल्यांविरुद्ध शस्त्र वापरण्याचे नाकारले कारण त्यांच्या मनातून बंडवाले हे स्वराज्य स्थापनेसाठीच झटत आहेत असे होते. ”

(४) बंडाचे कालदर्शन

बंडातील विविध ठिकाणांच्या उठावाचा तारीखवार आराखडा:-

२९ मार्च १८५७ : ३४ (अथवा १९) पलटणीचा बराकपूर येथे उठाव.
मंगल पांडे याचे दिव्य आणि त्याला झालेली अटक.
८ एप्रिल ,, मंगल पांडे याची फाशी
६ मे ,, मीरत येथील शिपायांनी चरबी लावलेली काडतुसे दातानी सोलण्याचे नाकारले.

कानपूर येथील पायदळाच्या परेडचे पटांगण, बंडाची सुरवात येथे झाली

८ मे	१८५७	मीरत येथील ८५ हिंदी शिपायांना शिक्षा.
१० मे	"	मीरत येथील शिपायांचे बंड. मीरत शहर बंडवाल्यांनी जिंकले. सर्व देशभर झालेला उठाव.
११ मे	"	बंडवाल्यांनी दिल्ली जिंकली. बहादूरशहा बादशहाच्या हातात राज्यसूत्रे.
१६ मे	"	दिल्लीतील ब्रिटिश सत्ता संपूर्णपणे उखडली गेली.
२० मे	"	अलीगड स्वतंत्र झाले.
२२ मे	"	मैनपुरी स्वतंत्र झाली. पेशावर येथील बंडवाल्यांवरील अत्याचार.
२३ मे	"	इटावा स्वतंत्र झाले.
२८ मे	"	बंडवाल्यांनी इटावा जिंकले.
३० मे	"	लखनौ येथे बंडाची सुरुवात.
३१ मे (रविवार)		देशभर बंडाचा उठाव करण्याचे ठरलेला दिवस. बरेली, शहाजहानपूर, मुरादाबाद, लखनौ व इतर अनेक ठिकाणी झालेला उठाव. ही सर्व शहरे जिंकून तेथे झालेली स्वातंत्र्याची घोषणा.
१ जून	"	दिल्लीजवळ बंडवाले व ब्रिटिश यांची घनघोर लढाई, बदाऊन येथे स्वातंत्र्यधोषणा.
३ जून	"	अझमगड व सितापूर ही शहरे जिंकून घेऊन तेथे स्वातंत्र्य-घोषणा.
४ जून	"	कानपूरचे बंड. झांशी व अझमगड येथील उठाव.
६ जून	"	बंडवाल्यांनी अलाहाबाद जिंकले.
७ जून	"	कानपूरच्या वेढ्याची सुरुवात.
८ जून १८५७		झांशी पूर्ण स्वतंत्र झाली : दिल्लीजवळ बदली - की - सराई येथे बंडवाल्यांची व ब्रिटिशांची तुंबळ लढाई, गोरखपूर येथील पायदळाने खजिना ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला.
१० जून	"	मे २० ते १० जून पर्यंत सर्व अयोध्या प्रांत बंडवाल्यांनी जिंकला; तेथील ब्रिटिश सत्ता नष्ट झाली. बंडवाल्यांनी लुधियाना जिंकले.
१२ जून	"	बस्ती येथील अफूच्या व्यापाऱ्यांना बंडवाल्यांनी लुटले.
२२		

१४ जून १८५७	ग्वाल्लेरचे बंड. बांदा येथील उठाव. सर्व अलाहाबाद शहर ब्रिटिशांविरुद्ध उठले.
१८ जून „	अलहाबाद येथे ब्रिटिशांनी अत्याचार केले.
२३ जून „	प्लासीच्या युद्धाचा शतसांवत्सरीचा दिवस. दिल्ली येथे घनघोर युद्ध.
२७ जून „	कानपूर येथे जनरल व्हीलर शरण आला. सत्तीचौरा घाटावरील ब्रिटिशांची कत्तल.
२८ जून „	कानपूर येथील नानासाहेबांचा दरबार.
२९ जून „	लखनौजवळच्या लोखंडी पुलाजवळील लढाई. ब्रिटिशांचा संपूर्ण पराभव, वजीद अल्ली शहाचा मुलगा शहाजादा बिरजिस कादर याच्यातर्फे बेगम हजरत महल हिचे राज्य प्रस्थापित झाले.
१ जुलै „	नानासाहेब यांची बिठूर येथे पेशवे म्हणून द्वाही होते. इंदूरचे बंड.
३ जुलै „	पाटण्याचे बंड.
६ जुलै „	बंडवाल्यांनी आग्रा काबीज करून स्वातंत्र्य पुकारले.
९ जुलै „	दिल्लीला ब्रिटिशांचा पराभव.
१० जुलै „	नानासाहेबांचा फत्तेपूर येथे पराभव (फत्तेपूर व कानपूर या दरम्यानच्या रस्त्यावर).
१२ जुलै „	फत्तेपूर येथे ब्रिटिशांनी केलेले अत्याचार.
१३ जुलै „	कोल्हापुरास बंड व स्वातंत्र्यघोषणा.
१६ जुलै „	कानपूरची पहिली लढाई : बिबीघरातील शोककारक प्रकार.
१७ जुलै „	ब्रिटिशांनी कानपूर जिंकले.
२५ जुलै „	बिहारमधील दानापूर येथील बंड व स्वातंत्र्यघोषणा.
२७ जुलै „	बाबू कुंवरसिंह यांनी पुढारीपण स्वीकारले. आराह जिंकले.
२९ जुलै „	आराह जवळच्या लढाईत ब्रिटिशांचा पराभव.
३१ जुलै „	पंजाबात अरनाळा येथील हिंदी सैनिकांचे क्रूर खून.
५ ऑगस्ट „	कुंवरसिंह स्वतः राजे म्हणून द्वाही फिरवितो. (बिहार)
१४ ऑगस्ट „	कुंवरसिंहाची राजधानी जगदीशपुर ब्रिटिशांनी जिंकली. कुंवरसिंह राॅबर्टस् गंज (मिर्झापूर) जिंकतो.

१४ सप्टेंबर १८५७	प्रचंड लढाईनंतर जनरल विल्सन याचा दिल्लीत प्रवेश.
१८ सप्टेंबर „	जबलपूरचे बंड.
२० सप्टेंबर „	बहादुरशहाला कैद. ब्रिटिशांनी दिल्ली काबीज केली. शहाजाद्यांचा अमानुष खून.
२३ सप्टेंबर „	लखनौमध्ये आलमबागेजवळ बंडवाले व जनरल हॅवेलॉक यांची प्रचंड लढाई.
२५ सप्टेंबर „	हॅवेलॉक रेसिडेन्सीपर्यंत पोचतो व तेथे वेढ्यात सापडतो.
२९ ऑक्टोबर „	तात्या टोपे जालन येथे येतात.
९ नोव्हेंबर „	तात्या टोपे कालपी जिंकतात.
१३ नोव्हेंबर „	ब्रिटिशांची लखनौ भोवती चढाई व शहरात प्रवेश नोव्हेंबर १३ ते २५.
२६ नोव्हेंबर „	ग्वालेर सैन्याच्या मदतीने तात्या टोपे कानपूर जिंकतात. तीन दिवस तुमुल युद्ध होते. विंडहॅमच्या हाताखालचे सैन्य तटामागे माघार घेते. कानपूर पुन्हा बंडवाल्यांच्या हातात.
१-६ डिसेंबर „	सर कॉलिन कॅपबेल याची कानपूरवर स्वारी व सहा दिवसांच्या तुमुल युद्धानंतर कानपूर ब्रिटिशांच्या हातात पडते.
६ मार्च १८५८ :	लखनौवर सतत ९ दिवस ब्रिटिशांचा हल्ला. प्रचंड युद्धानंतर ब्रिटिशांचा लखनौवर ताबा.
१४ मार्च „	लखनौचा राजवाडा ब्रिटिशांच्या हाती.
१५ मार्च „	लॉर्ड कॅनिंग याचा जाहीरनामा. काही अपवाद सोडल्यास सर्व तालुकदारांच्या जमिनी जप्त.
२२ मार्च „	कुंवरसिंगानी अझमगड जिंकले. कर्नल मिलमनचा पराभव.
२४ मार्च „	झांशीचे युद्ध सुरू. ८ दिवसपर्यंत तुमुल युद्ध झाले. ब्रिटिशांनी झांशीचा किल्ला जिंकला. राणी लक्ष्मीबाई कालपीच्या रोखाने निघाली.
२६ मार्च „	कुंवर सिंगानी अझमगड शहर जिंकून ताब्यात घेतले.
६ एप्रिल „	कुंवर सिंगानी लॉर्ड मार्क क्लार्क याचा पराभव केला.
१७ एप्रिल „	डगलस याने अझमगड बंडवाल्यांपासून घेतले.
२२ एप्रिल „	कुंवर सिंगानी आपली राजधानी जगदीशपुर जिंकून घेतली.

- २३ एप्रिल १८५८ कॅप्टन ली ग्रँड याचा जगदीशपुराजवळ संपूर्ण पराभव.
- २४ व २६ एप्रिल „ कुंवर सिंगांचा मृत्यू.
- २ मे „ ब्रिटिशांनी कालपी घेतली.
- १ जून „ राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे व इतरांच्या अधिपत्याखाली बंडवाल्यांनी ग्वालेर जिंकले.
- ५ जून „ शहाजहानपुराजवळ पोवेन किल्याच्या जवळ युद्ध चालू असता फैजाबादचा मौलवी अहमदुल्ला शहा पडला.
- १७ जून „ ग्वालेर येथील बंडवाले व ब्रिटिश यांचे तुमुल युद्ध. राणी लक्ष्मीबाई विजयी.
- १८ जून „ राणी लक्ष्मीबाईचे युद्धभूमीवर महाप्रयाण. ब्रिटिशांनी ग्वालेर जिंकले.
- ३ सप्टेंबर „ बन्सी येथील किल्ल्यावर ब्रिटिशांचा हल्ला.
- १ नोव्हेंबर „ व्हिक्टोरीया राणीचा जाहीरनामा : हिंदुस्थानातील ब्रिटिश मुलूख कंपनीकडून खुद्द इंग्रज सरकारच्या हाती.
- ६ जानेवारी १८५९ बाळाराव नेपाळात जातात.
- ७ एप्रिल „ मानसिंगाच्या फितुरीमुळे तात्या टोपे यांची अलवर येथे अटका.
- १८ एप्रिल „ सिप्री (मध्य प्रदेश) येथे तात्या टोपे यांना फाशी.
- ५ फेब्रुवारी १८६० कुंवर सिंगांचे बंधू अमरसिंग यांचा इस्फितळात मृत्यू.

प्रकरण १८ वे

कानपूरचे बंड, नानासाहेबांची पुढारी म्हणून निवड.

- १ कानपूरच्या लष्करी ठाण्याचे महत्त्व
- २ अस्वस्थतेची लक्षणे
- ३ मॅजिस्ट्रेट नानासाहेबांची मदत मागतो
- ४ तटबंदी
- ५ बंड
- ६ शिपायांचे नेतृत्व नानासाहेबांकडे

अपाय संदर्शनजां विपत्तिमुपाय संदर्शनजां च सिद्धिम् ।
मेधाविनो मेध विधिप्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥

— हितोपदेश

(१) कानपूरच्या लष्करी ठाण्याचे महत्त्व

इंग्रजांच्या राज्यात सामील होण्यापूर्वी कानपूर शहर हे अयोध्या राजाच्या ताब्यात होते. अयोध्येच्या नबाबाशी झालेल्या तहान्वये या शहराच्या लष्कर-विभागात नबाब वझीराच्या मदतीसाठी इंग्रजी सैन्य ठेवण्यात आले होते. नबाब वझीराकडून या सैन्यासाठी एक वार्षिक रक्कम इंग्रजास दिली जाई. या रकमेच्या ऐवजी पुढे १८०१-२ मध्ये कानपूर शहर आणि जिल्हा इंग्रजांकडे तोडून देण्यात आला.

१८५७ मध्ये कानपूर हे एक महत्त्वाचे लष्करी ठिकाण होते. गंगेच्या काठी वसलेले हे शहर असून त्याचे व्यापारदृष्ट्याही महत्त्व होते— या ठिकाणच्या गंगेच्या पात्रातून लहान बोटी बारा महिने आणि मोठ्या बोटी पावसाळ्यात वहातूक करीत. विशेष म्हणजे हे शहर चामड्याच्या धंद्यासाठी प्रसिद्ध होते. लखनौपासून ५० मैल आणि अलाहाबादेपासून १०० मैलावर हे शहर असून या शहरावरून मोठा हमरस्ता अयोध्येकडे जातो आणि दुसरा

फार मोठा रस्ता या शहरातून जातो. हे या शहराचे महत्त्व लक्षात घेऊन इंग्रजांनी येथे मोठे सैन्य ठेवून कडेकोट बंदोबस्त केलेला होता.

१८५७ च्या मे मध्ये कानपूर येथे सैन्याच्या खालील तुकड्या होत्या:-

अ- पहिली	}	हिंदी पायदळी तुकड्या
ब- ५३ वी		
क- ५६ वी		

ड- २ री हलक्या तोफखान्याची तुकडी (हिंदी)

इ- ६ मोठ्या तोफा व त्यावरील ६१ इंग्रज व थोडे हिंदी शिपाई.

या सैन्याची एकूण संख्या ३००० असून त्यापैकी ३०० इंग्रज व बाकीचे हिंदी शिपाई होते.

या तुकडीचा प्रमुख म्हणून मेजर-जनरल सर हेन्री व्हीलर याची नेमणूक झालेली होती. मेजर जनरल व्हीलर याने सैन्यात ५० वर्षे उत्तम सेवा केलेली होती. अफगाणिस्थान आणि पंजाबातील अनेक लढाया त्याने पाहिलेल्या असून १८५७ मध्ये तो जरी ७० वर्षांच्या वर होता तरी त्याची लष्करी तज्ञ म्हणून मोठी कीर्ति होती. शिपायात तो फार लोकप्रिय असून त्यांची त्याच्यावर फार भक्ती असे.

कानपूरचा कलेक्टर सी. जी. हिलर्सडन या नावाचा होता. मुलकी इंग्रज अधिकारी त्यावेळी कानपुरास किती होते याबद्दल निश्चित असे काही सांगता येत नाही. रेल्वे, कालवे व इतर सरकारी खात्यातील इंग्रज सेवक आणि ३२ व्या इंग्रजी पलटणीतील शिपायांची बायकामुले मिळून सुमारे ७५० माणसे असावी असा अंदाज आहे. जी इंग्रजी शिपायांची तुकडी त्यावेळी लखनौ येथे होती व ज्यांनी लखनौला जाताना आपली बायकामुले कानपुरास ठेविली होती, त्यांचा या संख्येत अंतर्भाव आहे. कानपूरचे हिंदी रहिवासी सुमारे १ लक्ष असावे. (आज तेथील वस्ती ९ लक्ष आहे. १८५७ नंतर कानपूर शहर फार झपाट्याने वाढले; त्याचवेळी बिठूरचे महत्त्व कमी होत गेले.) या १ लक्ष वस्तीपैकी सुमारे ४०००० लोक लष्कर आणि लष्करातील बाजारात असावे. असे म्हणतात की बाजारच्या वस्तीमध्ये अनेक गुंड अयोध्या व इतर प्रदेशांमधून फरारी होऊन आलेले असे होते. कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट सर जॉर्ज पार्कर याने या गुंडांवर चांगलीच दहशद बसविलेली होती असे सरकारदफ्तरी नमूद आहे.

(२) अस्वस्थतेची लक्षणे

प्रथमपासूनच इंग्रजांच्या दृष्टीने कानपूरची परिस्थिती धोकादायक होती कारण येथील हिंदी शिपायांमध्ये विशेषतः घोडदळातील शिपायांमध्ये बरीच

अस्वस्थता होती. शिवाय अयोध्येहून फरारी होऊन आलेले अनेक गुंडही याच भागात होते. तसेच हिंदुस्थानातील इतर भागांतून आलेले अनेक गुन्हेगारही येथेच राहत. कारण अयोध्या १८५६ पर्यंत हिंदी अमलाखाली असल्यामुळे व तेथे पळून जाणे सोपे असल्यामुळे ब्रिटिश सत्तेपासून लपण्याला ते ठिकाण योग्य होते. लोकवस्तीत अशाप्रकारचे कित्येक लोक असल्यामुळे तेथे अफवा व कंड्या वारं-वार पिकत व त्यामुळे वातावरण अस्वस्थ होई. १८५७च्या एप्रिल महिन्यात बेहरामपुराहून बरखास्त झालेल्या १९व्या पलटणीच्या तुकडीतील शिपाई कानपूरामधून जात असता या अफवांना ऊतच आला होता. चरबी लावलेल्या काडतुसाबद्दल अनेक कंड्या पिकतच होत्या. अजून ही काडतुसे कानपुरास आलेली नव्हती तरी त्यासंबंधी अफवा उठून फार अस्वस्थता माजे.

मीरत व दिल्ली येथे झालेल्या उठावासंबंधी बातम्या १४ मे रोजी कानपुरास पोचल्यावर एकच हलकल्लोळ माजला. इंग्रजांना मात्र त्या उठावाची बातमी १८ मे रोजी मिळाली. १५ मे रोजी मीरत येथील प्रकारच्या बातम्या येऊन थडकल्या तेव्हा सर्व कानपूर शहर अस्वस्थ झाले. कानपुरच्या शिपायांत चलबिचल सुरू झाली. कित्येक युरोपियन लोकांनी हिंदी पद्धतीचे कपडे शिवून घेतले कारण प्रसंग आलाच तर हे कपडे घालून आपणाला निसटून जाता येईल असे त्यांना वाटले. त्यातल्या त्यात श्रीमंत लोकांनी गंगेवर बोटी तयार ठेवल्या. प्रसंगविशेषी अलाहाबादेस पळून जाण्याची त्यांनी अशी तयारी ठेविली होती.

एक दिवस गंगेतून एका युरोपियनाचे व एका युरोपियन स्त्रीचे प्रेत वाहत आलेले दिसल्यामुळे जिकडे तिकडे खळबळ माजली. बहुधा हे दोघे युरोपियन लोक फत्तेगडाहून बोटीने पळून जात असलेल्या इंग्रजांपैकी असावे.

जनरल व्हीलर याला आपल्यावर शिपायांची भक्ती आहे हे पूर्ण माहीत असल्यामुळे तो शांत होता. जरी त्याला काही काळजी वाटत असली तरी त्याने ती बाहेर दर्शविली नाही. १८ मे रोजी त्याने गव्हर्नर जनरलला निरोपच पाठविला होता की कानपूरात सर्वत्र शांतता आहे. परंतु १९ मे रोजी त्यालाच गव्हर्नर जनरलचा हुकुम आला की 'कानपुराच्या संरक्षणासाठी अधिक युरोपियन सैन्य पाठविण्यात येत असून त्याची व्यवस्था करावी.' गव्हर्नर जनरलने असेही कळविले की असे नवीन युरोपियन सैन्य येत आहे ही बातमी सर्वत्र पसरवावी. जनरल व्हीलरसारख्या अनुभवी सेनाधिकाऱ्याला मात्र असे वाटले की ही बातमी प्रसृत झाली तर आपल्यावर विश्वास नाही असा हिंदी शिपायांचा

समज होईल व त्यामुळे अस्वस्थता वाढेल. जनरल व्हीलरला असा विश्वास वाटे की वेळ आली तर आपण कानपूरचे संरक्षण करू शकू व त्यामुळे त्याने कानपुरातील युरोपियन वस्ती कानपुराच्या बाहेर बंदोबस्ताच्या जागी नेण्याबद्दल काहीच केले नाही. या वेळेपर्यंत शिपाई अगदी शांत होते आणि जनरल व्हीलरने त्यांच्यामध्ये संशय उत्पन्न होण्यासारखे काहीही घाईने न करण्याचे ठरविले होते.

२१ मे रोजी एक उत्साही शिपाई सर्व बराकीतून हिंडला व त्याने आपल्या सोबत्यांना बजावले की “ साहेबलोकांच्या मनात काहीतरी विपरीत आहे. पहिल्या कंपनीच्या (६ व्या बटालियन मधील) तोफा डागून तयार आहेत व लौकरच घोडदळाच्या बराकीवर तोफा डागण्याचा त्यांचा बेत आहे. सावध असा.” या उत्साही सैनिकाला पकडून फाशीची शिक्षा देण्यात आली परंतु प्रत्यक्ष फासावर चढविले नाही कारण न जाणो त्यामुळे इतर शिपायांत बेदिली माजेल असे अधिकाऱ्यांना वाटले.

त्याच दिवशी अशी अफवा उठली की २ व्या घोडदळातील शिपायांकडून त्यांचे घोडे, शस्त्रे व इतर साहित्य काढून घेण्यात येणार असून ती सर्व नवीन येणाऱ्या युरोपियन शिपायांना देण्यात येणार आहेत. ही अफवा अर्थातच खोटी होती परंतु तीमुळे त्या घोडदळातील शिपाई अस्वस्थ झाले व त्यांनी इतर तुकड्यातील शिपायांचेजवळ चौकशी केली की जर असा शस्त्रे काढून घेण्याचा प्रसंग आलाच तर इतर शिपाई मदतीस येणार की नाही ?

आणखी एक कंडी पिकली की ‘ शिपायांना जो आटा देण्यात येत असे त्यात गाईच्या आणि डुकराच्या हाडांचे पीठ मिसळले जात असून त्यामुळे सर्वांवर धर्मांतर होण्याचा प्रसंग कोसळणार आहे. सरकाराच्या मनातून सर्वांना ख्रिस्ती करण्याचे आहे. असेही सांगण्यात आले की हा आटा हरकी येथून आणविण्यात येत होता. [प्रत्यक्षात तो आटा हरकीहून आला होता हे कोणालाही सांगता येत नाही मात्र तो बोटीतून येत असे] या कंडीला दुजोरा मिळणारी एक गोष्ट याच वेळी घडली ती म्हणजे त्यावेळी बाजारात मिळणाऱ्या कनिष्ठ प्रतीच्या आट्याची किंमत एकदम कमी झाली व त्यामुळे लोकांचा या कंडीवर विश्वास बसला. या कनिष्ठ प्रतीच्या आट्याच्या चपात्या करीत असताना एकदम भयंकर घाण सुटे व त्यामुळे लोकांना खरेच वाटू लागले की त्यात हाडांची पूड मिसळण्यात आली होती. चौकशी अंती हा संशयही खोटाच होता असे ठरले. परंतु भोळ्या लोकांचे समाधान करणे सोपे नव्हते. आणि मुद्दाम कंड्या उठविणाऱ्या लबाडांना तर अशा कंड्या पिकविण्यास आनंद वाटे.

इतके झाले असूनही झालेल्या घटना अगदी सावकाशपणे घडल्या. २३ मे रोजी जनरल व्हीलरने लखनौला तार करून कळविले की त्याच रात्री बंड होण्याचा संभव आहे. शहरातल्या स्त्रिया सेंट जॉन्स चर्चमध्ये आसऱ्यासाठी येऊन राहिल्या कारण तीच जागा सुरक्षित अशी मानण्यात आली होती. आणि आणीबाणीचे वेळी तेथेच आश्रय घ्यावा असे ठरले होते. जनरल व्हीलरने २६ मे रोजी पुन्हा लखनौला तार करून सर्वत्र शांत असल्याचे कळविले.

२ जून रोजी दारू पिऊन मस्त झालेल्या एका युरोपियन शिपायाने २ न्या घोडदळाच्या काही शिपायांवर ते पहाऱ्यावर असताना मध्यरात्री गोळीबार केला त्यामुळे अस्वस्थता अधिकच वाढली. त्या युरोपियन शिपायाची लष्करी कोर्टापुढे चौकशी झाली परंतु तो दारूच्या नशेत असल्यामुळे त्याचे हातून हे कृत्य घडले असे म्हणून त्याला गुन्ह्याची माफी देण्यात आली. यामुळे शिपाई अधिकच भडकले कारण त्यांना कायदा माहीत होता की स्वेच्छेने दारू पिणाऱ्याने नशेत काही बेकायदा कृत्य केले तरी त्याचे प्रायश्चित्त त्याला भोगावेच लागते. दुसऱ्या कोणी दारू मनाविरुद्ध पाजल्यानंतर जर गुन्हा झाला तर त्याला माफी मिळू शकते. या सर्व प्रकारामुळे शिपायांची खात्री झाली की अधिकाऱ्यांच्या मनातून काही तरी काळेबेरे असावे. त्यामुळे शिपाई फार अस्वस्थ झाले व काही तर असेही म्हणाले की त्यांच्या बंदुकाही अशाच अपघातामुळे उडविल्या जातील.

युरोपियन लोकांत घबराट होती हे स्पष्टच आहे कारण त्यावर्षी कानपुरात व्हिक्टोरिया राणीच्या वाढदिवसाचे काहीही समारंभ झाले नाहीत. पूर्वी दरवर्षी नाचरंग, संगीत व जेवणाची एकच गडबड उडे आणि वाढदिवसाच्या निमित्ताने तोफांची सलामीही होई. या वर्षी मात्र या पैकी काहीच घडले नाही. तोफांची सलामीही उडाली नाही.

(३) मॅजिस्ट्रेट नानासाहेबांची मदत मागतो

२६ मे रोजी कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट हिलर्सडन याला असे वाटले की ही उत्पन्न झालेली अस्वस्थता नानासाहेबांच्या मदतीने आपण नाहीशी करू शकू (कानपूर गॅझेटिअरवरून असे दिसते की नानासाहेब २२ मे रोजी २०० शिपाई व दोन तोफा घेऊन कानपुरात दाखल झाले व २६ मे रोजी सर्व खजिना त्यांच्या ताब्यात देण्यात आला). त्यापूर्वी कित्येक दिवस मॅजिस्ट्रेट व नानासाहेब यांच्या गाठी भेटी होत. अधिकृत वृत्तांतात तर असे म्हटले आहे “जर उठाव झाला तर मी सर्व मदत करण्यास तयार आहे” असे नानासाहेबांनी

आपण होऊन सांगितलेले होते. अशी मदत करण्याची नानासाहेबांना शक्यता होती कारण महाराजा बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर सरकाराने नानासाहेबांना ५०० पायदळ, घोडदळ आणि ३ लहान तोफा बाळगण्याची परवानगीच दिलेली होती. या सैन्यावर नानासाहेबांचाच संपूर्ण अधिकार होता. नानासाहेबांनी आपण होऊन मदत देऊ केली की हिलर्सडनच्या मागणीवरून ते मदतीला आले याबद्दल निश्चित सांगता येत नसले तरी २६ मे रोजी हिलर्सडनने नानासाहेबांना मदतीस येण्याबद्दल निरोप पाठविला होता. नानासाहेब २०० शिपाई व दोन तोफा एवढे साहित्य तात्या टोपेच्या हाताखाली देऊन आपण स्वतः कानपुरास दाखल झाले (ही संख्या ६०० होती असे माँब्रे टॉमसनच्या मताप्रमाणे दिसते त्यामुळे या संख्येबद्दल निश्चित असे काही सांगता येत नाही). नानासाहेबांवर सर्व खजिना संभाळण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली कारण कानपुरातल्या त्यांच्या नबाबगंज भागापासून खजिना जवळच होता. नानासाहेबांच्या सैन्याबरोबरच ५३ व्या हिंदी पायदळाची योजनाही खजिना संभाळण्यासाठी झाली होती.

माँब्रे टॉमसन या नावाचा एक युरोपियन कानपुराच्या दंगलीतून जिवंत बाहेर पडला; त्याचे मताप्रमाणे हिलर्सडनने नानासाहेबांना खजिन्याचा ताबा घेण्याची विनंती केली होती. तो म्हणतो “ कानपुरात राहणारे हिलर्सडन ह्या मॅजिस्ट्रेटाला त्याच्या ताब्यात असलेल्या एक लक्ष रुपयापेक्षा अधिक खजिन्याच्या सुरक्षितेबद्दल काळजी वाटे म्हणून त्याने जनरल व्हीलरचा सल्ला घेऊन बिठूर येथे निरोप पाठवून नानासाहेबांनी स्वतः मदतीस यावे असे कळविले: नानासाहेब त्वरेने स्वतः आले. त्यांच्याबरोबर त्यांची स्वतःची हुजरात होती; त्यांनी खजिन्याच्या संरक्षासाठी २०० घोडदळ, ४०० पायदळ आणि २ तोफा पाठविण्याची तयारी दर्शविली. तटबंदीपासून सुमारे ५ मैल अंतरावर खजिना होता. त्यावेळी तेथून तो काढून तटबंदीत आणणे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य वाटले नाही. म्हणून बिठूरहून आलेल्या शिपायांच्या ताब्यात खजिना देण्यात आला. त्या शिपायांच्या मदतीसाठी ५३ व्या हिंदी पायदळाच्या तुकडीची योजना करण्यात आली. खुद्द नानासाहेबांनी लष्करातील बराकीत आपला मुक्काम ठोकला. नानासाहेबांशी आमचे संबंध इतके मैत्रीचे होते की कोणाच्याही मनात त्यांच्याबद्दल संशयही आला नाही. नानासाहेबांची मदत येऊन पोचल्यावर अस्वस्थता कमी झाली. असेही सुचविण्यात आले की लष्करातील बायका-मुलांना बिठूर येथे सुरक्षिततेकरिता हलवावे. ”

येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की मिसेस हिलर्सडनचा नानासाहेबांवर पूर्ण विश्वास होता. १६ मे रोजी इंग्लंडमधल्या एका स्नेह्याला लिहिलेल्या पत्रात सौ. हिलर्सडसन म्हणते की जर शिपाई बंड करून उठले तर ती व तिची कुटुंबीय मंडळी लष्करात किंवा बिठूर येथे नानासाहेबांच्याकडे जाऊन राहतील. नानासाहेब हे तिच्या यजमानांचे अतिशय मित्र असून त्यांच्याजवळ द्रव्य भरपूर होते व त्यांचे वजनही दांडगे होते. तेथे जाऊन राहिल्यावर सर्वजण सुरक्षित राहू असेही तिने लिहिले आहे. दोन दिवसानंतर तिने लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की बिठूर येथे सर्व बायकामुलांना घेऊन जाण्याची तयारी पूर्ण झाली असून खुद्द हिलर्सडनही त्यांच्याबरोबर बिठूरला जाऊन राजा (नानासाहेब) च्या मदतीने १५०० लोकांचे सैन्य उभारून कानपूरच्या बंडवाल्यांना चकित करून सोडणार होता. सर्व मंडळी नानासाहेबांच्या वाड्यातच राहणार होती. हा सर्व बेत हिलर्सडनने गुप्तपणे केला असून त्याचा सुगावा कोणासही लागू दिलेला नव्हता. कारण बंडवाल्यांना त्यांची तयारी होण्यापूर्वीच गाठावे असा त्या बेताचा उद्देश होता.

नानासाहेबांवर अशा तऱ्हेने हिलर्सडन व इतर युरोपियनांचा विश्वास होता यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. नानासाहेबांचे व युरोपियन लोकांचे संबंध अगदी घनिष्ट असून असून त्यांचा पाहुणचार न घेतलेला असा युरोपियन क्वचित्च होता. व्यक्तिशः त्यांच्या सरकाराविरुद्ध असलेल्या तक्रारी वैयक्तिक संबंधात त्यांनी येऊ दिल्या नाहीत हा नानासाहेबांचा खरोखरच मोठेपणाच होता— युरोपियन पुरुष व स्त्रिया यांच्याशी वैयक्तिक भलेपणाची वागणूक आणि सरकाराशी चाललेला वाद या गोष्टी स्वतंत्र असून त्यामुळे वैयक्तिक संबंध त्यांनी कधीही बिघडू दिले नाहीत. नानासाहेबांनी बंडाचा उठाव करण्याचे ठरविलेच होते असे धरले तरीही आणि बंडवाल्यांशी त्यांचे दळणवळण चालू होते असे समजले तरीही कानपूरच्या युरोपियनांना काही हानी पोचावी असे त्यांच्या मनात कधीही आले नाही. या गोष्टीला पुरावा हाच की इतर ठिकाणच्या बंडात शिपायांनी आपल्या अधिकाऱ्यांची व त्यांच्या बायकामुलांची कत्तल केली परंतु कानपुरात तसे काहीही घडले नाही.

डॉ. सेन यांच्या मते मीरतच्या उठावाची बातमी येऊन थडकल्याबरोबर नानासाहेबांनी कानपूरच्या बायका मुलांना संरक्षण व पाहुणचार देण्याची तयारी दाखविली यात संशय नाही. त्यांनी हिलर्सडनची बायको व इतर स्त्रियांना बिठूरला पाठविण्याची सूचनाही केली होती. हिलर्सडनने •ही

सूचना स्वीकारली होती परंतु बायका मुले आपल्या पुरुषांना सोडून जाण्यास तयार नव्हत्या म्हणून हे घडून आले नाही. त्यांनी तटबंदीचे आतच आपल्या पुरुषवर्गाबरोबरच राहण्याचे ठरविले.

डॉ. सेन यांचे मते नानासाहेबांनी आपण होऊन मदत देऊ केली होती, या प्रश्नाबद्दल निश्चित असे काही सांगता येत नाही. शेफर्ड याने आपल्या 'वैयक्तिक आठवणी' मध्ये असे म्हटले आहे की नानासाहेबांनी आपल्या सैन्याच्या मदतीने खजिन्याचे संरक्षण करण्याचे कबूल केले होते व त्या गोष्टीला अधिकाऱ्यांनी संमती दिली होती. "ह्याप्रमाणे नानासाहेब खजिन्याच्या जवळच्या एका बंगल्यात स्वतः राहण्यास गेले आणि आपले ५०० लोक व दोन तोफा यांच्या सहायाने खजिन्याची जागा त्यांनी ताब्यात घेतली." शेफर्ड अथवा कॅप्टन मोब्रे टामसन यांचा या प्रकरणाशी प्रत्यक्ष संबंध नव्हता त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्याचा पुराव्याच्या दृष्टीने तादृश उपयोग नाही. शेफर्ड हा पुरवठा खात्यातील एक युरेशियन कारकून होता.

कर्नल विल्यम्सच्या चौकशीत या मुद्याचा उल्लेख आलेला आहे. त्या चौकशीचे वेळी काही साक्षीदारांनी असे सांगितले की खजिन्याचा ताबा घेतल्यानंतर नानासाहेबांनी शिपायांच्या पुढाऱ्यांशी सूत्र जमवून त्यांना बंडाची चिथावणी दिली. हे सर्व साक्षीदार अगदी खालच्या दर्जाच्या गडीमाणसांपैकी होते. त्यांचा पुरावा विश्वास ठेवण्याच्या लायकीचा नव्हता. कदाचित् नानासाहेबांच्या व शिपायांच्या पुढाऱ्यांच्या गाठीभेटी झाल्या असतील परंतु त्यावेळी शिपायांमधील अस्वस्थता कशी नाहीशी करता येईल, याबद्दलच चर्चा झाली असावी. कारण त्यासंबंधी नानासाहेबांनी हिलर्सडन याची खातरजमा केली होती. नानासाहेबांनी शिपायांना भडकवून दिले असेल ही गोष्ट शेरर यांच्या मते शक्य कोटीतील नव्हती. कारण त्याच्या मते नानासाहेबांना मनातून इंग्रजांचे बरे व्हावे असेच होते. शेररच्या मताप्रमाणे नानासाहेबांचा या बाबतीतील उद्देश स्पष्ट होता "आपल्या पेन्शनच्या प्रकरणी इंग्रजांची सहानुभूती मिळण्यासाठी त्यांच्या या कठिण प्रसंगी उपकार केले तर आपणास फायदा होईल असे त्यांना वाटत असावे. एवढे मात्र खरे की शिपायांच्या बंडाच्या बेतात ते सहभागी होऊच शकले नाही आणि शकले असते तरी त्यांनी तसे केले नाही हे निश्चित." अशा तऱ्हेचे दुटप्पी वर्तन करणाऱ्याच्या अंगी लबाडी व कृत्रिमपणा असावा लागतो. नानासाहेबांचे इतर काहीही दोष असले तरी हे दोष त्यांच्या अंगी नव्हते हे शेरर व इतरांच्या लेखनावरून स्पष्ट आहे.

नानासाहेब तसे अगदी साधे असून त्यांचा डलहौसी विरुद्ध राग होता, त्या रागाच्या भरात इतर मुलकी व लष्करी इंग्रजांचा द्वेष त्यांनी केला नाही असे दिसते. एवढी गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे.

१८५६ मध्ये नानासाहेबांनी इंग्लंडमध्ये ५ लक्ष पौंडाची ठेव ठेविली होती त्याबद्दलही बराच ऊहापोह झालेला आहे. या रकमेपैकी ३००० पौंडा-खेरीज बाकीची सर्व रक्कम बंडाच्या वेळेपर्यंत त्यांनी हळुहळू काढून घेतली असेही सांगण्यात येते. ही गोष्ट खरी असेल असे धरल्यासही तेवढ्यावरून नानासाहेब कानपूरच्या शिपायांच्या कटात सामील होते असे म्हणता येणार नाही. कोणीही दूरदृष्टीचा मनुष्य जसा वागेल तसेच ते वागले असे फार तर म्हणता येईल कारण उद्या ब्रिटिश सत्ता नामशेष झाली तर इंग्रजी बँकेतील पैसा मिळणे दुरापास्त झाले असते.

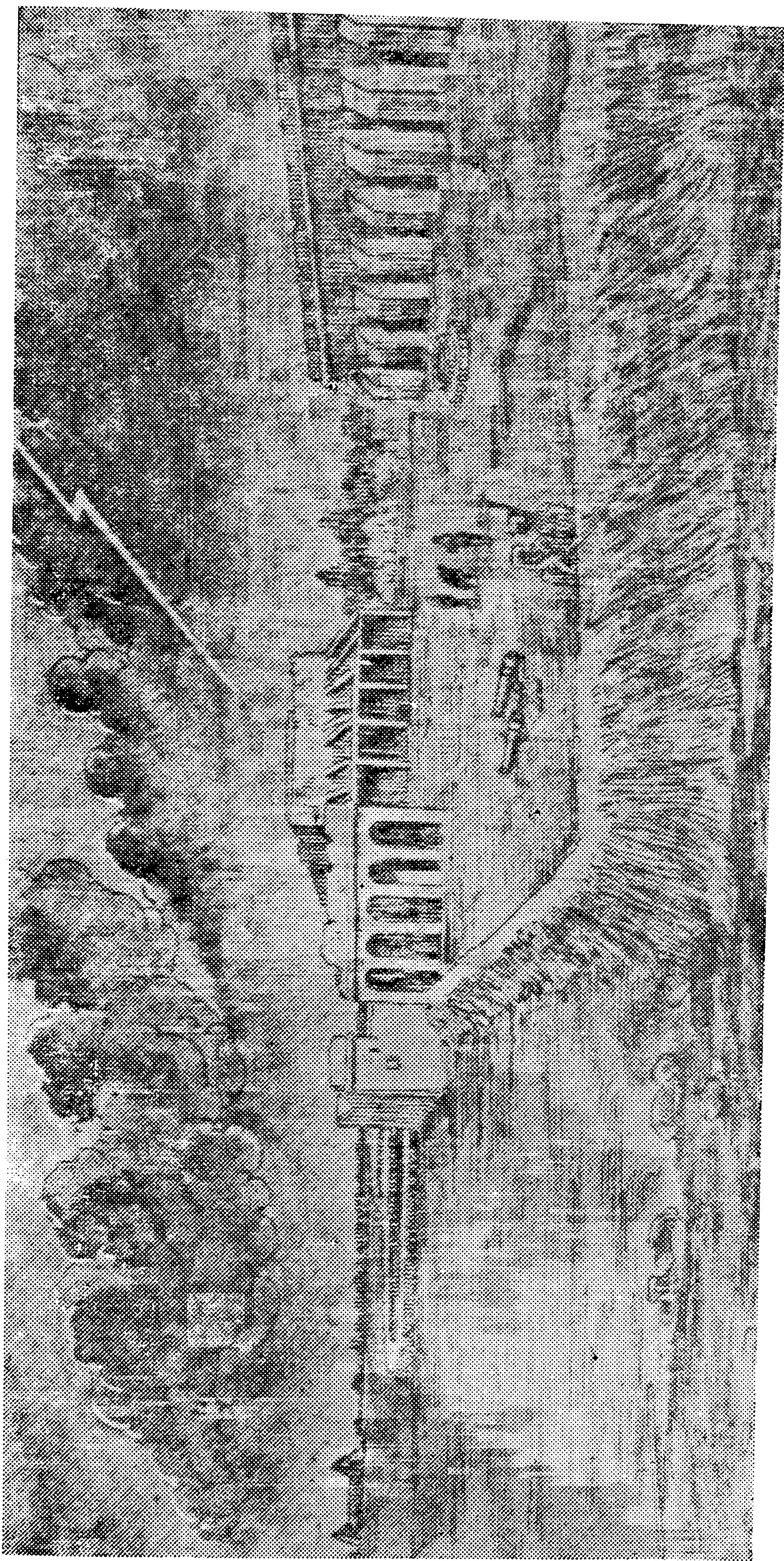
(४) तटबंदी

जनरल व्हीलरच्या हाताखालच्या काही अधिकाऱ्यांनी आपली बायकामुले नानासाहेबांच्या संरक्षणाखाली ठेवण्याचे नाकारले. त्यांचे दडपण पडल्यामुळे बायकामुलांचे संरक्षण कोठे होणे शक्य आहे याचा व्हीलरला विचार पडला. सर्वात उत्तम जागा म्हणजे दारुगोळ्याच्या कोठारापाशी असलेली इमारत : परंतु काय कारण असेल ते असो ही जागा व्हीलरने नापसंत केली आणि जुन्या ड्रॅगून हॉस्पिटलच्या इमारतीपैकी काही इमारती त्याने निवडल्या. या इमारती एक मजली बराकी असून त्यापैकी एकीवर गवताचे छप्पर होते. या इमारतीपुढे उथळसा खंदक खणण्यात आला आणि भोवती चार फूट उंचीची चिखलात बांधलेली भिंत उभारण्यात आली. या भिंतीमुळेच त्या इमारतींना 'तटबंदी' असे नाव मिळाले व तेच नाव आजही चालू आहे. लष्करी दृष्टीने ही जागा संरक्षणाला अत्यंत अयोग्य आणि गैरसोईची होती. ही भिंत बांधली जात असताना एक दिवस अझीमुल्ला एका इंग्रज लेफ्टेनंटबरोबर तेथे आला होता. ही भिंत पाहून त्याने आपल्या इंग्रज मित्राला विचारले "या पटांगणात बांधल्या जात असलेल्या या जागेला तुम्ही काय नाव दिले आहे" त्या इंग्रज लेफ्टेनंटाने काहीच उत्तर केले नाही तेव्हा अझीमुल्ला म्हणाला "निराशेचा किल्ला" त्यावर तो लेफ्टेनंट म्हणाला "तसे नव्हे : यशाचा किल्ला." अझीमुल्लाने हे ऐकून नुस्ती मान हालवली.

ही 'तटबंदी'ची जागा निवडल्याबद्दल जनरल व्हीलरला पुष्कळ दोष देण्यात आलेला आहे. विशेषतः दारुखान्याची जागा त्याने नापसंत केली याबद्दल

पुष्कळ टीका झालेली आहे. गोष्ट होऊन गेल्यानंतर पश्चात्बुद्धी पुष्कळांना सुचते परंतु त्या वेळी जनरल व्हीलरने हीच जागा का पसंत केली याला तशीच काही कारणे असली पाहिजेत. उदाहरणार्थ, एक सूचना अशी आहे की व्हीलरला आपल्या गुप्तहेरांकडून बातमी कळली होती की बंड केल्याबरोबर शिपाई दिल्लीवर चालून जाणार असून ते कानपूरच्या इंग्रजांवर हल्लाच करणार नाहीत. या त्याला मिळालेल्या बातमीमुळे त्याला कानपूर येथील बायकामुलांना अगदी अल्पकाळच संरक्षण द्यावे लागेल असे सहाजिकच वाटले असावे. जनरल व्हीलरने सर्व इंग्रज पुरुषांनी शिपायांच्या बराकीतच झोपावे असे ठरविले असल्यामुळे त्या जागेपासून जवळच आपण असावे असेही त्याने ठरविले असणे शक्य आहे. (कागदोपत्री पुरावा असाच आहे की त्यावेळी शिपायांच्या बराकीमधील मोकळ्या जागेत तंबू ठोकून सर्व इंग्रज पुरुष रात्रभर तेथेच राहिले होते. त्यावरून शिपायांवरील त्यांचा विश्वास उडाला असला तरी कर्तव्य या दृष्टीने त्यांनी केलेली ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.) आणखी अशीही कल्पना सुचविण्यात आली आहे की वेळप्रसंग पडला तर माघार घेण्याची तयारी करण्याचे दृष्टीने व्हीलरने काही योजना मनाशी ठरविलेली होती. त्या योजनेत त्याचा हा बेट नीट बसतो. तसेच 'तटबंदी' ज्या पद्धतीने उभारली गेली त्यावरून त्याचा आत्मविश्वासच अधिक दिसून येतो. याही पेक्षा आणखी काहीतरी महत्त्वाचे कारण व्हीलरने दारूखाना नापसंत करून 'तटबंदी' ची जागा पसंत करण्यामागे असणे शक्य आहे. असेही शक्य आहे की बंड झाल्याबरोबर बंडवाले प्रथम प्रथम दारूखान्यावरच चालून जातील - हीच गोष्ट प्रत्यक्षात घडली - म्हणून ती जागा असुरक्षित अशी त्याने मानली असावी. तसेच दारूखान्यावर गोळीबार झाला असता तर तेथील सर्व दारूचा एकदम भडका उडाला असता आणि मग तेथे संरक्षण होणे अशक्य झाले असते; सर्वच्या सर्व लोक मरून गेले असते. विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी की या विषयासंबंधी ऊहापोह करणाऱ्यांनी त्यापैकी कोठल्याच गोष्टींचा उल्लेख न करिता व्हीलरला दारूखान्याची जागा नापसंत केल्याबद्दल दोषी धरले आहे.

या 'तटबंदी'त एक महिना पुरेल इतके अन्नधान्य व इतर साहित्य साठवून ठेवण्याची आज्ञा देण्यात आली होती परंतु ते काम करणाऱ्या ठेकेदारांनी फार कमीच साहित्य साठविले; ही गोष्ट ४ जून रोजी घडली. त्याच दिवशी खजिन्यातून एक लक्ष रुपये आणण्यात आले. त्याशिवाय आणखी रोख ९ लक्ष रुपये खजिन्यात शिल्लक होते. सरकारी कोठारात

कानपूरची “तटबंदी”

येथे जनरल व्हीलर व त्याचे सैन्य कोडले गेले आणि शेवटी शरण गेले

आणि प्रत्येक सैन्यतुकडीच्या कोठारात असलेला दारूगोळा एकत्र जमविण्या-बद्दल मात्र काहीच प्रयत्न झालेला दिसत नाही. या वरून असे दिसते की होणाऱ्या उठावाच्या गांभीर्याची व्हीलरला कल्पनाच आली नव्हती.

काहीही धोक्याची परिस्थिती उत्पन्न झाली की युरोपियन बायकामुले या 'तटबंदीत' आसरा घेत आणि धोका नाही असे ठरले की परत आपापल्या घरी जात. प्रत्यक्ष उठाव झाला तेव्हा कानपुरातील बहुतेक सर्व युरोपियन बायकामुले या 'तटबंदी'त गेली होती व तेथे त्यांच्यावर इंग्रज शिपायांचा पहारा होता.

या बायकामुलांना 'तटबंदी'त नेण्यात आले. त्यादिवशी मे महिन्याची २२ तारीख होती. फ्लेचर हेस याने त्या लोकांचे मोठे समर्पक वर्णन केले आहे. तो म्हणतो की, जेव्हा त्याने तटबंदीत प्रवेश केला तेव्हा युरोपियन लोकांचे सामानसुमान घोड्याच्या बग्या, पालख्या आणि बैलगाड्या भरभरून घेत होते. येणाऱ्या शत्रु-संकटामुळे प्रत्येकाचा भीतीने थरकाप होत होता. सर्व स्त्रिया एका अव्यवस्थित अशा जेवणाच्या टेबलाभोवती बसलेल्या होत्या. त्यांचे भोवती कडेवर लहान मुले घेतलेल्या स्त्रिया, परिचारिका, मुले आणि काही अधिकारी होते. हेस म्हणतो की त्यावेळी जर बंडाचा उठाव झाला असता तर इंग्रजांची वर्तणूक पाहून व त्यांची भेदरलेली अवस्था पाहून बंडवाल्यांची त्यांच्यातील घबराटीबद्दल खात्रीच पटली असती व मग त्यांनी जर हल्ला चढविला असता तर त्याचा दोष या युरोपियन लोकांनाच दिला पाहिजे.

२६ मे नंतर लवकरच लखनौहून दुसऱ्या अयोध्या घोडदळाची एक तुकडी येऊन पोचली व त्या तुकडीला आणि २ न्या घोडदळाला पहान्याचे काम देण्यात आले. परंतु त्यांच्या निष्ठेबद्दल संशय उत्पन्न झाल्यामुळे त्यांना फरूखाबादच्या रोखाने मुख्य रस्त्याकडे हालविण्यात आले. मात्र बाह्यतः असे दर्शविण्यात आले की त्यांचेकडे त्या रस्त्याच्या संरक्षणाचेच काम सोपविण्यात घेत आहे. शहराबाहेर काही मुक्कामावर गेल्यानंतर या घोडदळाने खरोखरच बंड केले आणि आपल्या सर्व युरोपियन अधिकार्यांना मारून टाकले. त्या बंडवाल्यांपैकी काही शेख मात्र परत कानपुरास आले व येताना एक जगला वाचलेला युरोपियन घोडदळ अधिकारी त्यांनी बरोबर परत आणला. हा अधिकारी त्या बंडवाल्या तुकड्यांच्या पुष्कळच मागे असलेल्या तोफेबरोबर होता म्हणूनच वाचलेला होता. शेखांनाही व्हीलरने बडतर्फ केले.

(५) बंड

पुष्कळ दिवसपर्यंत असे खळबळीचे वातावरण होते. शेवटी ४ जून रोजी मध्यरात्री बंडाचा उठाव झाला. दुसऱ्या घोडदळाने प्रथम सुरुवात केली.

मध्यरात्री सर्व लोक शांतपणे झोपले असताना तीन वेळा पिस्तुलाचा गोळीबार झाला आणि एक मोठी आग पेटविण्यात आली. (एक मोठा बंगला, त्याच्या-जवळचे घोड्यांचे तबले आणि गवत पेटवून देण्यात आले). असे म्हणतात की त्यावेळी पहान्यावर असलेल्या टिकारसिंग यानेच प्रथम पिस्तुल उडवून बंडाचा इशारा दिला व त्याबरोबर इतर शिपाईही उठावात सामील झाले. बंडवाले सैरावैरा इकडे तिकडे पसरू लागले. काहींनी इमारतींना आगी लावण्यास सुरवात केली तर काहींनी खजिन्यातील द्रव्य लुटण्याचा प्रयत्न केला. दुसऱ्या घोडदळातील सर्व शिपाई हत्यारबंद होऊन लढाईच्या तयारीत रस्त्याच्या बाजूस उभे राहिले. दुसऱ्या घोडदळातील दोन स्वार दौडत पहिल्या पायदळापाशी जाऊन त्यांनी पुकारा केला “ आमचे सुभेदार मेजर तुमच्या सुभेदार मेजरास जाब विचारू इच्छितात की तुमची अजून तयारी का झाली नाही ? आमचे दुसरे घोडदळ सज्ज होऊन रस्त्यावर आलेले आहे.” त्याबरोबर त्या पायदळ पलटणीतील लोकही सज्ज होऊन आले. त्यांनी आपल्या बंदुका ठासून भरल्या. थोड्याच वेळात त्या तुकडीचा प्रमुख कर्नल ईवर्ट तेथे आला. त्याने हिंदुस्थानीतून शिपायांना बंड करण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. असा आततायीपणा त्यांनी करू नये असेही ईवर्ट म्हणाला परंतु इतकी गडबड सुरू झालेली होती की ईवर्टचे बोलणे कोणास ऐकू जाणेच शक्य नव्हते. सर्व पायदळ बंडखोर घोडदळाला येऊन मिळाले आणि दोघे मिळून खजिन्यावर आणि दारूखान्यावर चालून गेले.

ही घटना होत असता ५३ वी व ५६ वी हिंदी पलटण शांत व शिस्तबद्ध होती. त्या पलटणीच्या अधिकाऱ्यांनी त्या पलटणीतील शिपायांना ५ तारखेच्या सूर्योदयानंतरही पुष्कळ वेळपर्यंत कवायतभेतच गुंतवून ठेविले होते. ५६ व्या पलटणीच्या प्रमुखाने तर आपल्या पलटणीतील काही शिपायांना २ व्या घोडदळाच्या बराकीत पाठवून तेथे मागे राहिलेली घोडी शस्त्रास्त्रे वगैरे जमवून आणली. इतके झाल्यानंतर त्याने शिपायांना कपडे काढून सकाळच्या न्याहारीकरिता सोडले तसेच ५३ व्या तुकडीच्या मेजरनेही आपल्या शिपायांची कवायत संपवून त्यांना आपल्या बराकीत जाऊ दिले. या दोन्ही पलटणींचे सुभेदार व जमादार ‘तटबंदी’तील आपल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या जवळच होते. त्याच वेळी दुसऱ्या घोडदळातील एका स्वाराने ५६ व्या पलटणीला चिथावून दिले.

त्याबरोबर ती पलटण बंड करून उठली. अजूनही ५३ व्या पलटणीतील शिपाई शांतच होते. ते ‘तटबंदीचे’ शेजारी गोळा झाले व तेथील युरोपियन

कानपूर येथील 'तटबंदी' वेढ्याचे
सेनापती. नानासाहेबांनी त्यांना
'जनरल' हा हुद्दा दिला होता.

सुभेदार टिकारसिंग

अयोध्येच्या माजी नबाबाचे चिरंजीव.
बंडानंतर पकडून त्यांची चौकशी झाली
तीत हत्येबद्दल निर्दोषी. पुढे मक्केस
जाऊन तेथेच मृत्यु.

महमदअलीखान ऊर्फ न्हाने नबाब

अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाप्रमाणे वागण्याचा त्यांचा बेत होता. या क्षणीच जनरल व्हीलरची फार मोठी चूक झाली. त्याने तटबंदीतील तोफांचा या पलटणीवर भडिमार केला. राजनिष्ठ अशा त्या शिपायांचा या गोष्टीवर विश्वासच बसेना. ज्याच्या हुकमतीखाली ते वाटेल ते करण्यास तयार होते तेच असा भडिमार करून त्यांना मारतील असे त्यांना वाटले नाही. तोफांचा भडिमार झाल्या-नंतर त्यांच्यातील जिवंत राहिलेले शिपाई परत फिरले आणि बंडवाल्यांना मिळाले.

नबाबगंज येथे सर्व बंडवाले खजिन्यावर चालून आले. किल्ल्या ज्याच्या ताब्यात होत्या त्याला त्या देणे भाग पाडण्यात आले. खजिना उघडून त्यातील एक लक्ष रुपये चार पलटणीतील शिपायास वाटण्यात आले. त्यानंतर बंडवाले चारी दिशांनी पांगले. काहींनी तुरुंग फोडून गुन्हेगारांना सोडले तर काहींनी मॅजिस्ट्रेट कोर्टाला आग लावून तेथील सरकारी कागदपत्रांचा नाश केला. काहींनी हत्तीवर मोठे निशाण उभारून मिरवणूक काढली. काहींनी नदीवरील बोटींच्या पुलाच्या तारा तोडून बोटी मोकळ्या केल्या व त्यामुळे कानपूरचा उनावशी असलेला संबंध तुटला. शहराच्या पश्चिमेकडील सर्व युरोपियन घरे पेटविण्यात आली.

हे झाल्यानंतर सर्व बंडवाले, आपले सामानसुमान, बायकामुले वगैरे गाड्यावर लादून दिल्लीकडे निघाले कारण सर्वांनी दिल्लीस जावे असेच ठरलेले होते. जनरल व्हीलरला जी गुप्त बातमी मिळाली होती तीच खरी ठरली. अर्थात् पुढे बंडवाल्यांनी बेत बदलला व ते कानपुरास परत आले ही गोष्ट व्हीलरला कळली नाही.

बंडवाल्यांनी युरोपियनांना काही त्रास दिला नाही हे पाहून त्यांच्यापैकी काही युरोपियनांनी आपले सामानसुमान बोटीवर लादण्यासाठी आपले नोकर पाठविले. या बोटीतून त्यांनी अलाहाबादला जावे असे ठरले. बाजारात गडी मिळोनात तेव्हा बंडवाल्यांपैकी काहींनी नोकरांना सामान चढविण्यास मदतही केली. सर्व युरोपियनांना वाटे की बंड झाल्याबरोबर सर्व शिपाई दिल्लीकडे जातील. त्यामुळे पुष्कळसे युरोपियन आपापल्या घरातच राहिले. सर जॉर्ज पार्कर कानपूरचा मॅजिस्ट्रेटही असा आपल्या घरात राहिला.

बंडाची उठावणी जरी सर्वत्र झाली होती तरीही काही हिंदी शिपाई विशेषतः हिंदी अधिकारी राजनिष्ठ राहिले इतकेच नव्हे तर त्यांनी पहिले दिवशी दारूखान्यातून 'तटबंदी'मध्ये दारूगोळा पोचविला. अधिकृत वृत्तांतात

सुभेदार मेजर भवानीसिंग याचे नाव कृतज्ञतापूर्वक दिलेले आहे. तेथे असे म्हटले आहे की सर्वत्र बंडवाले जमले असून ते आपल्या तुकडीच्या निशाणाची मागणी करीत असता भवानीसिंगाने आपली कर्तव्यनिष्ठा आणि प्रामाणिकपणा यांना जागून त्याचे रक्षण केले व हे करीत असताना तो जबर जखमी झाला. नंतर त्याला 'तटबंदीत' नेण्यात आले व पुढे तेथेच लागलेल्या तोफेच्या गोळ्यामुळे आणखी जखमा होऊन तो मृत्युमुखी पडला. कर्नल विल्यमस् आपल्या 'पुराव्याचा सारांश' या पुस्तकात म्हणतो :- "आमच्या धर्माचा अथवा जातीचा नसूनही भवानीसिंगाने सरकारी कामामध्ये आपले प्राणही वेचले"

(६) शिपायांचे नेतृत्व नानासाहेबांकडे

बंडवाले दिल्लीकडे जात असताना त्यांचा पहिला मुक्काम कानपूरपासून ८ मैलावर असलेल्या कल्याणपूर या मुख्य रस्त्यावरील गावात झाला. असे म्हणतात की या मुक्कामी त्यांचेकडे नानासाहेबांनी एक दूत पाठवून त्यांना कानपुरास परत बोलावले. कारण त्यांनी असे सांगितले की दूरच्या दिल्लीमध्ये सर्व गोष्टी त्यांच्या मनाप्रमाणे होणार नाहीत उलट कानपुरास त्यांचे ते मुखत्यार रहातील. दूताने त्यांना असेही सांगितले की कानपुरास कित्येक युरोपियन अजून जिवंत असतांना शिपायांनी त्यांना तेथेच ठेऊन दिल्लीला निघून जाणे म्हणजे कानपूरचा व त्यांचा आत्मघात करून घेण्यासारखे आहे. हा निरोप खुद्द नानासाहेबांनी पाठविला की त्यांच्या सल्लागारांपैकी अझी मुल्लासारख्या कोणी बंडवाल्यांना कानपुरास परत बोलाविण्याचा ब्रेत केला याबद्दल काही सांगता येत नाही. इतिहासलेखकात त्याबद्दल मतभेद आहेत. तसेच हे काम करण्यासाठी नानासाहेब स्वतः कल्याणपुरास गेले होते किंवा त्यांनी कोणाबरोबर निरोप पाठवून बंडवाल्यांना कानपुरास परत बोलावून तेथे लपलेल्या युरोपिअनांची कत्तल करण्याबद्दल सुचविले हेही निश्चितपणे सांगता येत नाही; त्यासाठी त्यांनी पैशाची लालूच दाखविली की नाही हेही सांगता येणे शक्य नाही.

या शिवाय एक मतप्रवाह असा आहे की नानासाहेब बंडवाल्यांच्या बरोबर दिल्लीला जाण्यास तयार होते परंतु अझीमुल्लाने त्यांना सांगितले की दिल्लीला इतर पुढाऱ्यांच्यामुळे त्यांचे स्थान गौण राहील तर कानपुरात ते स्वतंत्र असतील म्हणून दिल्लीस न जाता कानपुरासच रहावे.

आणखी एक वदंता अशी आहे की नानासाहेबांच्या मनातून दिल्लीला अथवा कानपूरला बंडवाल्यांचे पुढारीपण स्वीकारावे असे नव्हते परंतु बंड-

वाल्यांनी त्यांच्यावर दडपण आणून त्यांना पुढारीपण स्वीकारणे भाग पाडले. या वदंतेला दुजोरा तात्या टोपे याच्यावरील लष्करी खटल्यातील त्यांच्या जबाबाने मिळतो. तात्यांनी आपल्या जबाबात असे स्पष्ट म्हटले आहे की नानासाहेबांच्या मनात नसताना त्यांचेवर पुढारीपण लादले गेले. किंचित् निराळा असा एक प्रवाह आहे की बंडवाल्यांचे हिंदी अधिकारी नानासाहेबांना भेटले व त्यांनी त्यांना सांगितले की जर ते बंडवाल्यांना सामील होतील तर त्यांना त्यांचे राज्य परत मिळेल परंतु जर ते ब्रिटिशांना मिळाले तर त्यांना ठार मारण्यात येईल.

१८५९ मध्ये नानासाहेबांनी ब्रिटिशांना लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी असे म्हटले आहे की त्यांची इच्छा नसताना आणि ते स्वतः व त्यांची कुटुंबीय मंडळी बंडवाल्यांच्याच ताब्यात असताना बंडवाल्यांचे पुढारीपण स्वीकारण्या-शिवाय गत्यंतरच नव्हते.

आणखी एक तर्क असा आहे की बंडाच्या पूर्वीपासूनच नानासाहेब बंडवाल्या शिपायांशी संधान बांधून होते व त्यांनीच बंडाची चिथावणी दिली. बंडवाले शिपाई व नानासाहेब यांच्या कित्येक खासगी बैठकी झाल्या होत्या. परंतु अधिकृत वृत्तांतातही ही वदंता खोटी ठरविण्यात आलेली आहे. कर्नल विल्यम्स याने या प्रकाराची विशेष चौकशी केली होती. तो म्हणतो की बंडापूर्वी नानासाहेब आणि शिपायांचे पुढारी यामध्ये आगाऊ समझोता होता हे खरे नाही. त्याला यासंबंधी काहीही पुरावा मिळाला नाही. अलाहाबादेचा कमिशनर थॉर्नहिल याने जो वृत्तांत त्यावेळी पाठविलेला आहे त्यातही तो असेच म्हणतो की नानासाहेब व बंडवाले यांच्यामध्ये काहीही आगाऊ समझोता नव्हता. तो म्हणतो, “जर असा अगाऊ समझोता असता तर बंडवाल्यांनी उठावानंतर लगेच दिल्लीकडे चालून जाण्यात काहीच अर्थ नव्हता.”

सर जॉर्ज फॉरेस्ट मात्र असे मानतो की नानासाहेबांवर जोरा करून त्यांना सामील करून घेतले हे खरे नाही. त्याचे म्हणणे असे की नानासाहेबां-जवळ दोन तोफा आणखी ५०० सैनिक असल्यामुळे बंडवाल्यांच्या धमक्यांना बळी पडण्याचे त्यांना काहीच कारण नव्हते. या फॉरेस्टच्या म्हणण्यात काही अर्थ दिसत नाही कारण त्या दोन तोफा ब्रिटिशांनी बाजीरावाला समारंभ-प्रसंगी उडविण्यासाठी दिलेल्या होत्या. युद्धात उपयोगी पडण्यासारख्या त्या तोफा मुळीच नव्हत्या; तसेच नानासाहेबांच्या जवळ त्यावेळी अवघे ३०० शिपाई होते. एवढ्या बळावर बंडवाल्या तीन पायदळी आणि एका घोडदळ

तुकडीशी मुकाबला करणे अर्थातच अशक्य होते. शिवाय या ३०० शिपायांची सहानुभूती बंडवाल्यांकडेच होती आणि प्रसंग आलाच असता तर त्यांनी नानासाहेबांना वाचविले असते असे म्हणता येत नाही.

असे अनेक तर्क वितर्क असले तरी एवढे मात्र अगदी स्पष्ट आहे की बंडाच्या दुसऱ्या दिवशी बंडवाले कल्याणपुराहून कानपुरास परत आले आणि त्यांचे पुढारीपण तेव्हापासून नानासाहेबांकडेच होते. त्या तीन हजार बंडवाल्या शिपायांनी नानासाहेबांनाच आपला राजा म्हणून निवडून त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी ते कानपुरास आले असे म्हणतात. नानासाहेब, त्यांचे बंधू बाबाभट्ट आणि बाळासाहेब, पुतण्या रावसाहेब, तात्या टोपे आणि अझीमुल्ला हे त्या सुमारास कल्याणपुराजवळच होते असे सांगण्यात येते. नानासाहेब शिपायांपुढे आले त्यावेळी सर्व शिपायांनी त्यांचा प्रचंड जयजयकार केला. नंतर नानासाहेबांची संमती घेऊन शिपायांनी आपले अधिकारी आपणच निवडले. या अधिकाऱ्यांपैकी टिकासिंग याला घोडदळाचा प्रमुख म्हणून निवडण्यात येऊन त्याला 'जनरल' चा दर्जा देण्यात आला. दुसऱ्या काही व्यक्तींना 'कर्नल' चा हुद्दा देण्यात आला [५३ व्या तुकडीचा नायक म्हणून सुभेदार दलभजनसिंग याला नेमिले गेले त्याला कर्नलचा हुद्दा मिळाला; तसेच ५६ व्या तुकडीचा सुभेदार गंगादीन यालाही कर्नलचा हुद्दा देऊन त्या तुकडीचा प्रमुख बनविण्यात आले.] या सैन्याच्या शिस्ती-साठी नवीन नियम बनविण्यात आले. लवकरच एक मोठी मिरवणूक काढण्यात आली. या मिरवणुकीत अग्रभागी हत्तीवर स्वातंत्र्याचे निशाण लावण्यात आले होते. त्याच दिवशी नगारे वाजवून नानासाहेबांनी राज्याधिकार हाती घेतल्याचे घोषित करण्यात आले.

प्रकरण १९ वे

‘तटबंदी’चा वेढा : जनरल व्हीलर शरण येतो.

(१) वेढा

(२) शरणागती

(१) वेढा

‘तटबंदीमध्ये’ सुमारे १००० व्यक्ती आश्रयार्थ आल्या होत्या. आता ही तटबंदी म्हणजे निराशेचा किल्ला असेच तिचे स्वरूप होते. त्या हजार व्यक्तींपैकी निरनिराळ्या वयाच्या व धंद्याच्या ४६५ पुरुष व्यक्ती होत्या. विवाहित आणि अविवाहित अशा एकूण स्त्रिया सुमारे २०० असून मुलांची संख्या तेवढीच होती. धडधाकट असून शस्त्रे वापरण्याइतके तगडे असे सुमारे ४०० पुरुष होते. त्या सर्वांना एकत्र आणण्यात येऊन त्यांच्या तुकड्या पाडण्यात आल्या होत्या. या तुकड्यांवर लष्करी अधिकारी प्रमुख म्हणून नेमण्यात आले होते.

‘तटबंदी’च्या आत सुमारे २०० फूट औरसचौरस एवढी मोकळी जागा होती. शहराच्या एका बाजूस थोड्या उंचवट्यावर ही जागा असून ती पायदळ बराकीच्या माऱ्यात दोन बाजूंनी होती. नवाबगंज जवळ दारूखाना होता.

कल्याणपुराहून परत आल्यानंतर बंडवाल्यांनी ‘तटबंदी’ला वेढा घातला. येथे लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की असा वेढा घालण्यापूर्वी नानासाहेबांनी व्हीलरला चिठ्ठी पाठवून तटबंदीवर हल्ला करणार अशी जाणीव दिलेली होती. त्या चिठ्ठीत खालील मजकूर होता “ आम्ही तटबंदीवर हल्ला चढविणार आहोत. या गोष्टीचा आगाऊ इशारा या चिठ्ठीमुळे आम्ही तुम्हास देत आहोत.” ही चिठ्ठी व्हीलरला जून ६ रोजी संध्याकाळी किंवा ७ जून रोजी सकाळी मिळाली.

चिठ्ठी मिळाल्याबरोबर जनरल व्हीलर फार अस्वस्थ झाला. बंडवाले दिल्लीकडे गेल्याचे कळले तेव्हा त्याला फार आनंद झालेला होता; त्याला वाटे की आता बोटीतून अलाहाबादेस सर्वजण सुखरूप जाऊ शकू. चिठ्ठी पाहिल्याबरोबर मात्र सर्वांचे धाबेच दणाणले. लगेच सर्वांना तटबंदीत एकत्र

गोळा करण्यात आले. त्यापूर्वी बायकामुले आणि पहाऱ्याचे शिपाई तेथेच होते. कित्येक हिंदी अधिकारी बंडवाल्यांना मिळाले नव्हते व ते आपापल्या बंगल्यात गेलेले होते. हल्ल्याची बातमी ऐकून ते लगबगीने तटबंदीत दाखल झाले.

७ जून रोजी सकाळी वेढा घालण्याच्या कामाला सुरुवात झाली (शीरर सकाळी म्हणतो इतर लोक दुपारी वेढा पडला असे म्हणतात). वेढ्याच्या कामी चार तोफा वापरण्यात आल्या. त्यापैकी दोन लहान तोफा खुद्द नानासाहेबांच्या होत्या आणि मोठ्या दोन दारूखान्यातून आणण्यात आलेल्या होत्या. पुढे काही वेळानंतर दारूखान्यातून आणखी दोन तोफा आणण्यात आल्या. दुसऱ्या घोडदळाचा सुभेदार अधिकारी टिकासिंगाला नानासाहेबांनी 'जनरल' हा हुद्दा देऊन या कामासाठी लष्करी प्रमुख म्हणून नेमले. बंडाच्या सुरवातीपासून त्याने त्यात प्रामुख्याने भाग घेतलेला होता. जसजसा दिवस वर येऊ लागला तसतसा तोफांचा भडिमार होऊ लागला. त्याबरोबर बायकामुलांच्या मोठमोठ्या किकाळ्या ऐकू येत. पुढेपुढे सवयीने या किकाळ्या बंद होऊन एक विलक्षण शांतता उत्पन्न झाली; ही भीषण शांतता दुःखाच्या उद्गारापेक्षाही भयानक वाटत होती.

त्यानंतर एकवीस दिवसपर्यंत हा तोफांचा भडिमार चालूच होता. तटबंदीमोवती असलेली भिंत आणि आतील तोफा यांचा संरक्षणाचे दृष्टीने फारसा उपयोग नव्हता. जर सर्वच बाजूंनी हल्ला चढविण्यात आला असता तर या दोन्ही गोष्टी पूर्णपणे निरुपयोगीच ठरल्या असत्या. तटबंदीमध्ये सर्वत्र सुरंग पेरलेले आहेत अशीच बंडवाल्यांची कल्पना असल्यामुळे त्यांनी सर्वत्र एकदम हल्ला चढविला नाही. परंतु सर्वसाधारण जनतेत मात्र तटबंदीवर हल्ला चढविण्याचे बाबतीत उत्साह दिसून येत होता. स्त्रियांनी पुरुषास आणि वृद्धांनी तरुणास त्याकामी मदत केली.

दिल्लीच्या बादशहाचे हिरवे निशाण शहरावर उभारण्यात आले. ७ जून रोजी नानासाहेबांनी हिंदी व उर्दूतून जाहीरनामा काढून तो शहरात सर्वत्र व बंडवाल्या शिपायात वाटण्यात आला होता. त्या जाहीरनाम्यात हिंदु-मुसलमानांनी एक होऊन आपल्या धर्मावर येत असलेल्या संकटांना प्रतिकार करण्याचे आवाहन करण्यात आले होते. त्याच दिवशी तटबंदीचे आत येऊ न शकलेल्या इंग्रजांना हुडकून काढून मारण्यात आले.

४८ व्या हिंदी पलटणीच्या दोन कंपन्या आणि ७ व्या घोडदळाची एक तुकडी कानपुरापासून थोड्या अंतरावर चोबेपूर येथे तळ देऊन होत्या.

९ जून रोजी या तुकड्यांनी बंड उभारून आपल्यावरील सर्व युरोपियन अधिकाऱ्यांना मारून टाकले. एकटा लेफ्टेनंट बोल्टन हाच वाचला व मोठ्या मुष्किलीने तो दुसऱ्या दिवशी तटबंदीत येऊन दाखल झाला.

१० जून रोजी ६० ते ७० आश्रयार्थी फत्तेगडाहून तीन बोटीतून गंगेवरून येत होते. त्यांच्या बोटी नवाबगंज येथे किनाऱ्याला लागल्याबरोबर त्या सर्वांना पकडण्यात आले व पुढे त्यांची कत्तल करण्यात आली.

१३ जून रोजी बराकीपैकी एकीवरील गवताचे छप्पर पेटले. त्यामुळे तेथे असलेले सर्व रुग्णसाहित्य नष्ट झाले आणि कडक उन्हापासून मिळणारे संरक्षण नाहीसे झाले.

१६ जून रोजी बंडवाल्यांना अधिक जोर चढला कारण त्या दिवशी अयोध्येच्या ४ थ्या व ५ व्या पायदळ पलटणी त्यांना येऊन मिळाल्या व त्यांनी एक तोफेचा मोर्चा उभारला. या तोफेच्या टप्प्यात तटबंदीमधील एकुलती एक विहीर असून त्या विहिरीतूनच आपल्या लोकांना पाणी मिळत असे.

एकीकडे वेढा अशा प्रकारे चालू असता नानासाहेबांनी मुलकी कारभार सुरू करण्याची खटपट केली. ब्रिटिश सत्ता उखडली गेल्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला होता त्याचा बंदोबस्त नानासाहेबांनी केला. शहरातील प्रमुख नागरिकांना एकत्र बोलावून त्यांच्या संमतीने हुलाससिंग याला कोतवाल आणि न्यायाधिकारी नेमण्यात आले. या हुलाससिंगाला हुकूम देण्यात आला की बंडवाले शिपाई अथवा आजूबाजूच्या खेड्यातून येणाऱ्या लोकांचा कडक बंदोबस्त करून कानपूरच्या नागरिकांचे संरक्षण करावे. दुसरा एक मुल्ला नावाचा अधिकारी नेमण्यात आला व त्याच्याकडे सैन्याला लागणारा दाणागोटा पुरविण्याचे काम सोपविण्यात आले.

न्यायालयाची स्थापना करून त्याकडे दिवाणी व फौजदारी खटल्यांचा निकाल करण्याचे काम सोपविण्यात आले. या न्यायालयाचे अध्यक्ष म्हणून बाबाभट्ट यांची नेमणूक करण्यात आली. न्यायाधीश म्हणून ज्वालाप्रसाद, अझीमुल्लाखान, डेप्युटी कलेक्टर रामलाल वगैरे मंडळींच्या नेमणुका झाल्या. या न्यायालयाने जुलूम जबरदस्ती अथवा गोंधळ माजविणाऱ्यास कडक शासन केले. लोकामध्ये सुव्यवस्था राखण्याची विशेष खबरदारी घेण्यात आली.

न्यायालयाचा जम हळुहळू चांगला बसला. पुढे सैन्याला लागणारा दाणागोटा व दारुगोळा पुरविण्याची व्यवस्थाही चांगली झाली. न्यायालयापुढे इंग्रजाकडून टेहेळणीसाठी आलेले शिपाई आणि इंग्रजांना फितूर झालेले हिंदी लोक यांना खेचण्यात येई.

‘तटबंदी’च्या संरक्षणाची दैनंदिन व्यवस्था जनरल व्हीलर म्हातारा असल्यामुळे त्याने तरुण अधिकाऱ्यावर सोपविली. त्यापैकी कॅप्टन मूर हा मुख्य होता. तटबंदीमध्ये दारूगोळा व तोफा बंदुका भरपूर प्रमाणात असल्या तरी अन्नधान्याचा साठा कमीच होता. त्यातच बाहेरून सतत होणाऱ्या तोफांच्या भडिमारामुळे फार मोठ्या प्रमाणात नुकसानी होत होती. आत आडकून पडलेल्या लोकांपैकी निम्मेअधिक लोक म्हणजे स्त्रिया व मुलेच होती. पुरुषवर्गापैकी ज्याला ज्याला बंदूक चालविता येत होती त्याला सैनिकांच्या मदतीचे काम देण्यात येऊन त्यांना जरूर त्या बंदुकाही पुरविण्यात आल्या होत्या व त्यांच्यावर तटबंदीच्या संरक्षणाचे काम सोपविण्यात आले होते.

वेढ्यात सापडलेल्या लोकांची स्थिती दिवसेदिवस अधिकाधिक वाईट होत चालली. लखनौहून मदत येईल एवढ्या एकाच आशेवर नजर ठेऊन ही मंडळी राहिली होती परंतु तिकडून काहीही मदत आली नाही. हिंदी फितुरामार्फत व्हीलरने लखनौला मधून मधून चिठ्ठा पाठविल्या. अशा चिठ्ठांपैकी एक १४ जून रोजी गुबिन्स याला लिहिलेली अशी होती :—
 “प्रिय गुबिन्स, गेल्या ६ तारखेपासून नानासाहेबांनी आम्हाला वेढा घातला असून ६ तारखेस उठाव केलेले हिंदी शिपाई त्यांना मिळाले आहेत. त्यांच्याजवळ २४ पौंडी दोन तोफा आहेत. गावातील सर्व ख्रिस्ती लोक आमचेबरोबरच या तात्पुरत्या तटबंदीमध्ये असून आमचा प्रतिकार आश्चर्यकारक आणि प्रचंड प्रमाणात आहे. रोज रोज आमची हानी फार होत असून आम्हाला मदतीची फार जरूरी आहे. लॉरेन्सना नमस्कार—आपला व्हीलर.” या चिठ्ठीच्या शेवटी ताजा कलम लिहिला असून त्यात म्हटले आहे की “आम्हाला जेमतेम २०० माणसांची मदत मिळाली तर वेढेवाल्यांचा नाश करून आम्ही लखनौच्या मदतीस येऊ शकू.”

या चिठ्ठीला काय उत्तर व्हीलरच्या हाती पडले ते सांगता येत नसले तरी एवढे निश्चित की केवळ शाब्दिक आश्वासनाशिवाय त्याला मदत अशी काहीच मिळाली नाही. १८ जून रोजी कॅप्टन मूरच्या सहाने आणखी एक पत्र व्हीलरने लखनौला पाठविले. त्यात म्हटले “वि. वि. सर ह्यू व्हीलरच्या आज्ञेवरून मी लिहितो की, आपले १६ तारखेचे पत्र पोचले त्या पत्रात आपण २०० माणसे पाठवू शकत नसल्याबद्दल लिहिले त्याबद्दल व्हीलरला खेद होतो. एवढी माणसे बंडवाल्यांचा पराभव करण्यास पुरेशी आहेत असे त्यांचे मत असून त्यांच्या मदतीने बंडवाल्यांना हकलून

लावून त्यांच्या दोन्ही तोफा काबीज करणे सहज शक्य आहे, अशी त्यांची खात्री आहे. आमचे अधिकारी व सैनिकांनी अत्यंत शौर्याने कित्येक वेळा शेकडो बंडवाल्यांचे हल्ले परतवून लाविले आहेत. आमचे शिपाई त्या कामी अवघे बोटावर मोजण्याइतकेच होते. आमचे नुकसान होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे उन्हाचा त्रास आणि बंडवाल्यांच्या तोफा. आमचा अन्नपुरवठा आणखी १५ दिवसच पुरेल. परंतु दारूगोळा भरपूर आहे. आमच्या तोफा चांगल्या आहेत. असे ऐकतो की अलाहाबादेकडून काही सैन्य येत आहे. अशा स्थितीत आम्हाला मदतीची फार जरूरी आहे. अर्थात् आमचा शेवटपर्यंत लढण्याचा निर्धार आहे. जखमी व मृत झालेल्यांची नावे कळविण्यात आज काहीच अर्थ नाही. आमचा ईश्वरावर पूर्ण भरंवसा असून आमच्या खटपटीमुळे परिस्थिती आटोक्यात आली अथवा आम्हास यश आले तर आमचे मित्र आमच्या खटपटीचे कौतुकच करतील एवढाच आम्हाला भरंवसा आहे. आम्हाला काहीही मदत आली तरी आम्हाला फार बरे वाटेल"—आपला जे मूर कॅप्टन ३२ वे रेजिमेंट.

वेढ्यातल्या लोकांना पाण्याची टंचाई फारच जाणवली. जूनसारख्या कडक उन्हाळ्याच्या दिवसात तटबंदीनजीक एकुलत्या एका विहिरीचे पाणी आतल्या एक हजार लोकांना पुरेसे पडणे अशक्य होते. त्यातही संकट असे की, बाहेरच्या तोफांचा भडिमार बरोबर विहिरीवर होई; कोणी पाणी आणण्यासाठी विहिरी-जवळ गेलेला दिसला की त्याच्यावर गोळ्यांचा वर्षाव होई. रात्रीसुद्धा विहिरी-वरील रहाटाच्या आवाजाच्या अनुरोधाने गोळीबार होई. पुढे थोड्याच दिवसात रहाट व त्याच्या जवळील भिंत पडून गेली व त्यामुळे जे थोडे संरक्षण मिळे तेही नाहीसे झाले आणि ६० फूट खोलीवरून हाताने शेंदून पाणी काढावे लागे. लवकरच पाणी आणणारे हिंदी भिस्ती मरून गेले व त्यांची जागा इंग्रज शिपायांनी घेतली; एका बादलीला अर्धा पौंड इतकी पाण्याला किंमत पडे. मोठ्या माणसांना पाण्याची ही किंमत पाहून आपली तहान तशीच दडपावी लागे परंतु लहान मुलांना हे काही कळत नसल्यामुळे ती सारखी ओरडत व विव्हळत. ते विव्हळणे आईबापांना ऐकत नसे. ही मुले पाण्याच्या रिकाम्या पिशव्या, कॅनव्हास आणि पखालीचे चामडे चोखून त्यातून शक्य तेवढे पाणी मिळविण्याचा प्रयत्न करीत. अशा एखाद्या थेंबाने त्यांचे कोरडे ओठ थोडे ओले होत. वेढ्यात सापडलेल्यामध्ये दररोजची मृत्युसंख्या वाढतच गेली. अवघ्या तीन आठवड्यांत सुमारे २५० माणसे म्हणजे एकूण लोकसंख्येचा एक चतुर्थांश भाग मृत्युमुखी पडला. मेलेल्यांना पुरण्याचीही अडचण झाली. परंतु तटबंदीपासून सुमारे २०० यार्डावर बांधकामाकरिता केलेल्या एका विहिरी-

सारख्या खडुचाचा उपयोग पुरण्यासाठी करण्यात आला. दिवसा तोफांचा भडिमार होत असल्यामुळे रात्रीच्या वेळीच त्याठिकाणी प्रेते नेण्यात येत. रात्रीसुद्धा ठराविक वेळी प्रेते पुरणे शक्य नव्हते कारण अशी ठराविक वेळ ठरविली तर त्याच वेळी नेमका गोळीबार होण्याचा संभव होता. गोळीबाराला पडलेल्या पहिल्या बळीमध्ये मि. हिल्डरसन हे होते व थोड्याच दिवसांनी त्यांची बायको मिसेस हिल्डरसन भिंत पडल्यामुळे खाली सापडून मेली.

जनरल व्हीलरचा मुलगा कॅप्टन व्हीलर यालाही जखम झाली. त्यावेळी त्याची आई व दोघी बहिणी त्याला काही औषधोपचार करण्यासाठी जात असता एक तोफेचा गोळा येऊन कॅप्टन व्हीलरचे डोकेच उडविले गेले. हिल्डरसन पडवीत आपल्या पत्नीशी बोलत बसला असतानाच मृत्यू पावला. त्याच्या डोक्यावरच तोफेचा गोळा फुटला व त्याच्या शरीराचे तुकडे तुकडे झाले. पुढे थोड्याच दिवसात भिंतीला टेकून उभी असतांना ती भिंत कोसळून मिसेस हिल्डरसन मृत्यू पावली. एका दिवशीतर सात स्त्रिया जमिनीवरील एका खडुचाजवळ उभ्या असता एक बांबू उडून सर्वच्या सर्व स्त्रिया मरण पावल्या. कॉलरा, आमांश आणि साथीचा ताप यांचा प्रादुर्भाव होऊन त्यामुळेही काही लोक मरे. जे जगले त्यांना रोज दिसणारी भयानक दृश्ये पाहून वेड लागण्याचीच पाळी आली.

शिअररने वेढ्यात सापडलेल्यांच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. तो म्हणतो “नानासाहेबांच्याजवळ भरपूर दारूगोळा व इतर सामान आणि खजिना होता तसेच सर्व बाजारही त्यांच्याच ताब्यात होता त्यामुळे त्यांनी वेढलेल्या युरोपियनांना हैराण केले यात काहीच नवल नाही. आजूबाजूच्या इमारतींमधून तटबंदीमध्ये सारखा गोळीबार चालू असे. मोठ्या तोफा हळूहळू पुढेपुढे सरकत तटबंदीच्या आतील विटांच्या बराकीवर भडिमार करीत. बराकीच्या गवताच्या छपरावर गोळा पडून पेटे आणि खाली बराकीत असलेल्या आजारी व जखमी व्यक्ती होरपळून निघत. काही बायकामुले भाजून मेली.”

पुढे शिअरर म्हणतो “लौकरच इस्पितळातील औषधे व इतर सामुग्री नष्ट झाली आणि एका बराकीतच सर्व कोडून राहिल्यामुळे आजारी व जखमी लोक औषधावाचून तडफडून मरे. वेढ्यातील लोकांचा दारूगोळा संपुष्टात येत चालल्यामुळे त्यांचेकडील गोळीबार थंडावला. थोडक्यात म्हणजे त्यांची परिस्थिती अगदी असहाय आणि निराशाजनक झाली. या सर्व गोष्टी अवघ्या ३-४ दिवसात घडून आल्या.”

शिअररने आपल्या वर्णनाच्या शेवटी म्हटले आहे:- “बराकीच्या अर्धवट पडलेल्या भिंती आणि एकावर एक रचून ठेविलेले तंबू यांच्या आड राहिल्यासच काही संरक्षण होणे शक्य होते. दिवसा एका ठिकाणाहून दुसरीकडे अन्न नेऊन वाटले जाई व रात्री मृतांना खडुचात टाकून अर्धवट पुरण्यात येई. १४ जून रोजी बाहेरून काही मदत येण्याची आशा होती परंतु दिवसामागून दिवस गेले पण काहीही मदत येऊ शकली नाही. सतत होणारा गोळ्यांचा वर्षाव, रोग, पाण्याची टंचाई, अन्नाचा तुटवडा या सर्व गोष्टींमुळे आतल्या लोकांचे काय हाल झाले असतील त्याची कल्पनाच केलेली बरी.”

वेढ्यातील लोकांना लखनौ अथवा अलाहाबादेहून मदत मिळणे अशक्य झालेले पाहून जनरल व्हीलरने नान्हेसाहेबाकडे काही दूत पाठवून त्याला फोडण्याचा प्रयत्न सुरू केला. नबाबाला मोठ्या बक्षिसाचे आमिष दाखविण्यात आले शिवाय त्याला मोठे निवृत्तिवेतन देण्याचे वचनही देण्यात आले. नान्हेनबाबालाच फोडण्याचा प्रयत्न जनरल व्हीलरने केला याला कारण की व्हीलरला अशी बातमी लागली होती की बंडाच्या सुरुवातीस बंडवाल्यांनी नबाबाचा अपमान करून त्याचा वाडा लुटला होता. त्यामुळे तो नाराज असावा असे व्हीलरला सहाजिकच वाटले. नानासाहेबांनी बंडाच्या उठावानंतर जरी नान्हेनबाबाशी समझोता घडवून आणला होता तरी व्हीलरला असे वाटे की मोठे आमिष दाखविल्यास नबाब बंडवाल्यांपासून फुटून निघेल. परंतु शेवटी त्याच्या दूतांना अपयश येऊन परतावे लागले; इतकेच नव्हे तर गावातील श्रीमंत आणि व्यापारी लोकांना पुष्कळ आमिष दाखवून अन्न व इतर पुरवठा मिळविण्यातही त्यांना यश आले नाही.

जूनच्या २३ तारखेस फार मोठी लढाई झाली कारण तो दिवस म्हणजे प्लासीच्या लढाईचा स्मृतिदिन होता. घोडदळातील शिपाई विशेष जोरात असून त्यांनी त्यादिवशी तटबंदीतील तोफांच्या टप्प्यातही आपले घोडे घातले. पायदळानेही आगेकूच केले व ते करण्यासाठी कापसाचे मोठे मोठे गठ्ठे संरक्षणासाठी बरोबर घेतले परंतु त्यांनी तोफेच्या भडिमारामुळे पेट घेतल्यामुळे संरक्षणाऐवजी ते गठ्ठे म्हणजे एक संकटच ठरले. घोडेस्वार आणि पायदळातील कित्येक लोक तटबंदी काबीज करण्याच्या या प्रयत्नात मृत्युमुखी पडले. तटबंदी काबीज करण्यात बंडवाल्यांना यश आले नाही.

(२) शरणागती

२४ जूनपर्यंत वेढ्यात सापडलेल्यांची स्थिती अत्यंत कठिण झाली होती. त्यादिवशी जनरल व्हीलरने लखनौला शेवटचा संदेश पाठविला. “ब्रिटिशांची

जिद्दच फक्त शिल्लक राहिली आहे. ही जिद्दही आता फार वेळ तग धरणार नाही. एकाद्या पिंजऱ्यात कोंडलेल्या उंदरासारखे मरण आम्हाला येणार असे दिसते.” अन्नाचा साठा संपत आला. चार दिवसपर्यंत लोकांना नेहमीच्या निम्मेच अन्न देण्यात येई. दारुगोळा जवळजवळ संपलाच होता.

यावेळी दोन्ही पक्षांमध्ये युद्धबंदी व्हावी असा प्रयत्न झाला. याकामी प्रथम हालचाल बंडवाल्यांनी की वेढ्यांत सापडलेल्यांनी केली याबद्दल निश्चित काही सांगता येत नाही. भारतीय लेखक म्हणतात की २४ किंवा २६ जून रोजी व्हीलरने पांढरे निशाण दाखविल्याबरोबर नानासाहेबांनी युद्धबंदीची घोषणा केली. त्यानंतर शरणागतीसंबंधी वाटाघाटी सुरू झाल्या. इंग्रजी लेखक मात्र असे म्हणतात की या प्रकरणी नानासाहेबांनीच पुढाकार घेऊन मिसेस जाकोबी या बाईलाच आपला दूत म्हणून पाठविले. ही जाकोबी म्हणते सावडा येथे नानासाहेब ज्या घरात रहात तेथेच ग्रीनवे कुटुंबात राहणारी बाई होती. [काही लोकांच्या मते मिसेस ग्रीनवे हीच दूत म्हणून गेली. मि. ग्रीनवे हा कानपूरचा श्रीमंत व्यापारी असून त्याला बंदीत ठेऊन त्याच्या सुटकेसाठी ४ लक्ष रुपये आपणास मिळतील या आशेने बंडवाल्यांनी त्याला पकडून ठेविले होते. बाकीचे सर्व युरोपियन लोक तटबंदीत आडकले असताना हे ग्रीनवे कुटुंबच फक्त सावडा येथील घरात अटकेत ठेवण्यात आले होते. मिसेस जाकोबी हिंदी पोषाक करून लखनौला पळून जात असताना पकडली गेली होती व तिलाही त्याच घरात ठेवण्यात आले होते].

असे म्हणतात की त्या बाईबरोबर जी चिठ्ठी पाठविण्यात आली होती ती अझीमुल्लाखानाने लिहिलेली होती परंतु तीवर कोणाचीच सही नव्हती. त्या चिठ्ठीत खालील मजकूर होता.— “ व्हिक्टोरिया राणीच्या प्रजाजनाला कळविण्यात येते की त्यांच्यापैकी ज्यांचा डलहौसीच्या कृत्यांशी काहीही संबंध नाही आणि जे बिनशर्त शरण येतील अशा सर्वांना अलाहाबादेत सुखरूपपणे पोचविण्यात येईल. ” आपल्या बरोबरच्या अधिकाऱ्यांशी दीर्घ वाटाघाटी करून व्हीलरने या गोष्टीला कबुली देण्याचे ठरविले. त्याला याशिवाय गत्यंतरच नव्हते कारण अन्नपाणी पूर्णपणे संपलेले असून तटबंदीचा बचाव करणे ही गोष्ट अशक्यच होती. लवकरच पावसाळा सुरू होण्याचा संभव होताच. ‘तटबंदीच्या भिंती अगोदर ढासळण्याच्या स्थितीत होत्या, त्या पाऊस पडल्यावर सपाटच झाल्या असत्या. एका बराकीचे छप्पर जळून गेले होते व तेथे पाऊस पडल्यानंतर राहणे व दारुगोळा कोरडा राहणे अशक्यप्राय होते. मृत्यु किंवा शरणागती

याशिवाय दुसरा मार्गच शिल्लक नव्हता तरीही आपण शरणागतीला उतावीळ आहोत असे दिसू नये म्हणून व्हीलरने मिसेस जाकोबीला परत पाठविले व तिच्याबरोबर निरोप पाठविला की शरणागतीसंबंधीचे उत्तर मागाहून येत आहे. २५ जून रोजी एकूण २१ दिवस संपूर्ण वेढ्यात सापडलेले इंग्रज सैन्य होते.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २६ जून रोजी कॅप्टन मूर आणि कॅप्टन व्हार्यटिंग यांनी अझीमुल्ला व ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद यांना वाटाघाटीसाठी बोलाविले. या दोघांना व्हीलरने वाटाघाटीचे संपूर्ण अधिकार दिले होते. या वाटाघाटी तटबंदीच्या बाहेरच्या बाजूस झाल्या. त्या वाटाघाटीमध्ये त्या दोघा अधिकाऱ्यांनी खालील गोष्टी करण्याचे कबूल केले. “सर्व तटबंदी, तेथील खजिना आणि तोफखाना वेढेवाल्यांचे स्वाधीन करू. आमच्या प्रत्येक सैनिकाला ६० गोळ्या व बंदूक घेऊन बाहेर पडण्याची मुभा असावी. जखमी, आजारी आणि मुले व स्त्रिया यांच्यासाठी गाड्या पुरविण्यात याव्या. तसेच जेथून बोटी सुटणार त्या ठिकाणी बोटी जमा करून त्यामध्ये जरूर तेवढी कणीक मिळावी.”

अझीमुल्लाने या गोष्टीस कबूली दिली. त्यानंतर या सर्व शर्ती लिहून काढण्यात आल्या आणि तो लेख घेऊन अझीमुल्ला परत आला. येताना आपल्या मालकाची या शर्तींना संमती मिळविण्याची खटपट करण्याचे कबूल करून तो परतला.

त्या दिवशी दुपारी कॅप्टन मूर याला एका स्वारामार्फत निरोप आला की मालकानी सर्व शर्ती मान्य केल्या असून त्याच रात्रीपर्यंत बराक मोकळी करण्यात यावी. भारतीय लेखकांच्या मते नानासाहेबांनी ही गोष्ट खबरदारी म्हणून केली असावी कारण इंग्रज लोक निघून जात आहेत ही बातमी फार वेळ पसरत राहिली तर त्यांच्या जिवाला धोकाच उत्पन्न झाला असता. हा धोका खराच होता कारण गावात अलाहाबाद व वाराणसी येथून कित्येक शिपाई आले होते व इंग्रजांनी त्या दोन्ही ठिकाणी जे अनन्वित अत्याचार केले होते ते स्वतः पाहिले असल्यामुळे त्यांच्यात त्वेष उत्पन्न झाला होता. रात्रीच बराक मोकळी करावी ही नानासाहेबांची सूचना वेढ्यात पडलेल्या लोकांनी कबूल केली नाही. त्यांनी नानासाहेबांना इंग्रजी शिकविणारा शिक्षक श्री टॉड याला मध्यस्त म्हणून धाडले. या टॉडबद्दल नानासाहेबांना फार आदर वाटत असे. टॉड बरोबर निरोप धाडण्यात आला की बराक रिकामी करण्यासाठी एक दिवसाचा अवधी मिळावा. नानासाहेबांनी टॉडचे स्वागत चांगले केले

व एक दिवसाचा अवधी देण्याचे कबूल केले. ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद आणि दुसरे दोघे तटबंदीमध्ये ओलीस म्हणून पाठविण्यात आले त्यावरून नानासाहेबांचा प्रामाणिकपणा दिसून येतो.

रात्री ज्वालाप्रसादाने वेढ्यात षडलेल्यांची अनुकंपनीय स्थिती पाहिली व त्याचे मन कळवळले. त्याने त्या मंडळींना शक्य ती मदत करण्याचे जनरल व्हीलरला कबूल केले. ज्वालाप्रसाद तटबंदीत येऊन राहिला त्याचा आणखी एक फायदा झाला. त्याचे असे झाले की बाहेरच्या बराकीतील एका शिपायाच्या हातातली बंदूक अकस्मात् छाली पडून उडाली त्याबरोबर वेढेवाल्या शिपायांनी बाहेरून गोळ्यांचा भडिमार सुरू केला, त्यांना वाटले की वेढ्यातल्या लोकांनी गोळीबारास सुरुवातच केली आहे. हे पाहून ज्वालाप्रसादाने लगेच बाहेर निरोप पाठवून वस्तुस्थिती कळविल्यामुळे अधिक अनर्थ टळला.

सूर्यास्तापूर्वीच नदीवर बोटी जमविण्यात आल्या व त्यांवर देखरेख करण्यासाठी २-३ इंग्रज हत्तीवरून नदीकाठापर्यंत गेले व तेथील व्यवस्थेची त्यांनी पहाणी केली. त्यावेळेपर्यंत सुमारे ४० बोटी जमा झाल्या असून त्यांपैकी कित्येकांवर छपरे घातली असून बाकीच्यांवर छपरे घालण्याचे काम चालू होते. त्यांनी काही फरक करण्याचे सुचविल्यावरून सुमारे ४०० कामगार जास्ती लावण्यात आले. तसेच त्या इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या समक्ष बोटीवर अन्न पदार्थही ठेवण्यात आले.

शरणागतीच्या वाटाघाटी आणि त्यानंतरची व्यवस्था अशाप्रकारे सुरळीतपणे झाल्यामुळे ती रात्र वेढ्यांतल्या लोकांना शांततेची व काळजी न करता घालविता आली. परंतु त्यांचे दुर्दैव अजून संपले नसून लौकरच त्यांचेवर कठिण प्रसंग गुदरणार होता. अशा वेळी जे काय घडते त्याला ईश्वरी इच्छा असे म्हणण्याखेरीज दुसरा पर्याय नाही.

प्रकरण २० वे

सत्तीचौरा घाट

(१) दुर्दैवी यात्रा

(२) घाटावर घडलेल्या घटना

(३) नानासाहेबांच्या आज्ञेमुळे बायकामुले वाचली

(४) निसटलेली एकच बोट

परिशिष्ट : सत्तीचौराघाटाचा इतिहास

(१) दुर्दैवी यात्रा

वेढ्यात सापडलेल्या लोकांना बांधाबांधी करण्यासारखे असे काहीच राहिले नव्हते. परंतु “काही लोकांनी आपल्या शरीरावर व कपड्यातून द्रव्य, दागदागिने आणि चांदीची भांडीकुडी लपविली. काहींना इतर कोणत्याही मौल्यवान वस्तूपेक्षा आलेल्या दुर्धर प्रसंगातून बायबलच वाचवील असे वाटून बायबल अथवा प्रार्थनेचे पुस्तक जवळ ठेविले. धट्ट्याकट्ट्या लोकांनी जरूर पडेल तेव्हा उपयोगी पडेल या दृष्टीने आपल्या कपड्यातून व टोप्यातून बंदुकीच्या गोळ्याच बरोबर घेतल्या. इतर काहींनी या कठिण प्रसंगी मृत्यू पावलेल्या आपल्या सहकाऱ्यांनी दिलेले आठवणीदाखलचे पदार्थ घेतले. ते त्यांच्या नातेवाईकांकडे इंग्लंडमध्ये पोचते करावे असा त्यांचा मानस होता.” या तऱ्हेचे अनेक चमत्कारिक जिनस या लोकांनी घेतले होते “डोईचे केस, कपड्याच्या डाग पडलेल्या बाह्या अथवा गळपट्या, चिठ्या, घाईघाईने मिळेल त्या कागदावर लिहिलेली पत्रे वगैरे जिनसांचा त्यात अंतर्भाव होता.”

सकाळी हत्ती, पालख्या, डोल्या आणि गाड्या वगैरे अनेक वाहने वेढ्यातील लोकांना घाटापर्यंत नेण्यासाठी ‘तटबंदीत’ येऊन पोचली. सर ह्यू व्हीलरला नेण्यासाठी खुद्द नानासाहेबांचा हत्ती, त्यावर मोठा प्रशस्त हौदा बसविलेला असा आणला होता. जनरल व्हीलरला हा मान पाहून फार भरून

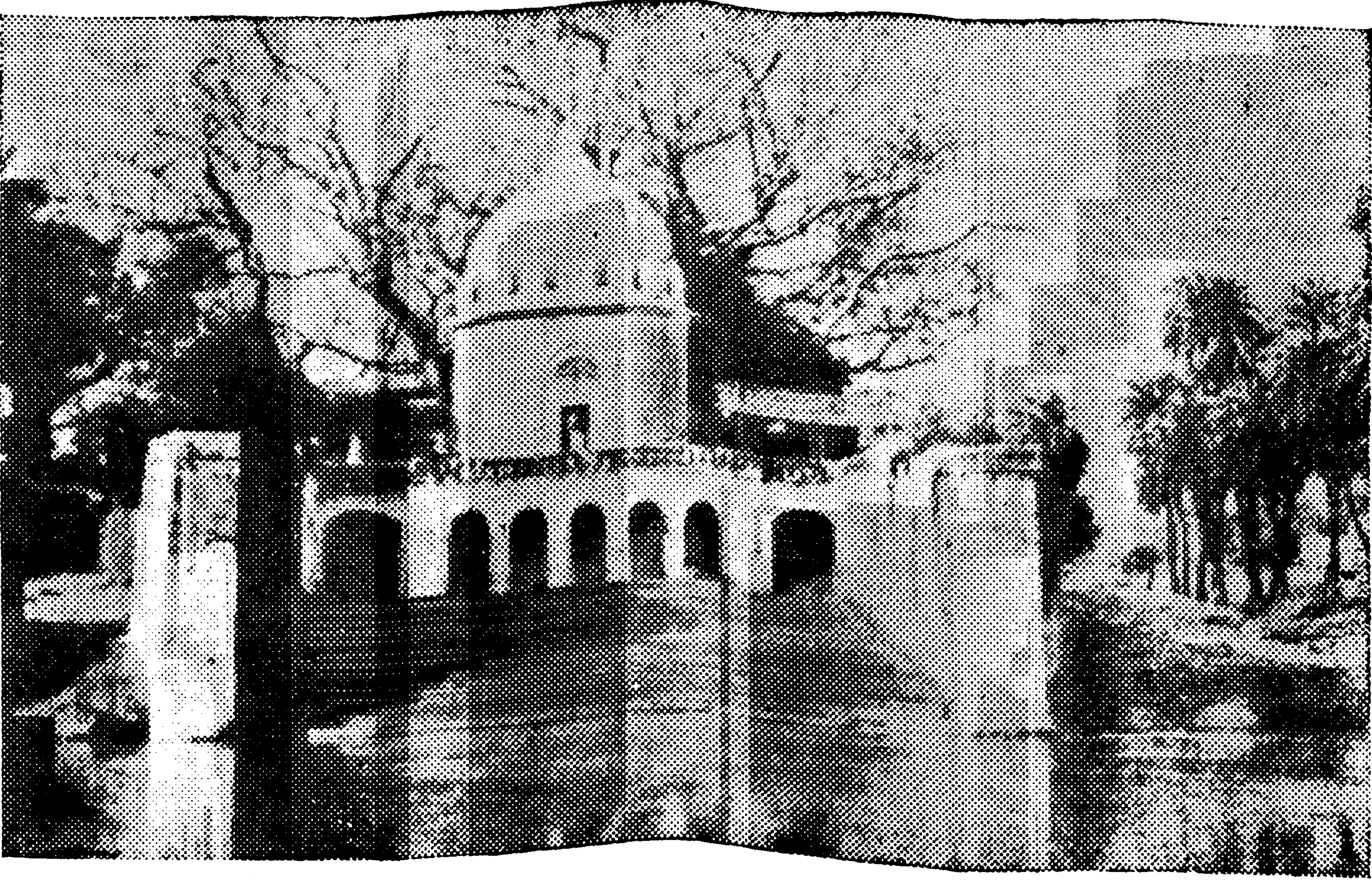
आले परंतु त्या हत्तीवरून गेले असता लोकांच्या डोळ्यात भरेल अशा कल्पनेने त्याने आपली पत्नी व मुलगी त्या हत्तीवरून पाठविली व आपण स्वतः पालखीतून गेला. जखमी आणि आजारी लोकांना उचलून नेण्यात आले. कॅप्टन मूर हा सर्वत्र फिरून लोकांना सांगत होता की बोटीत चढल्याबरोबर शक्य तितक्या लवकर पलीकडच्या तीरावर जावे कारण तेथे जरा जास्त सुरक्षितपणे पुढील व्यवस्था करता येईल. बोटीवर चढताना काही शिस्त राहणार नाही याची त्याला जाणीव होती. पुरुष, स्त्रिया व मुले ही सर्व सत्तीचौरा घाटाच्या रोखाने जाऊ लागली. तटबंदीपासून घाट सुमारे १ मैल अंतरावर वायव्येस होता. गंगेचे पात्र कोरडे होते.

या सर्व लोकांना बोटीतून अलाहाबादेकडे पाठविण्याचे काम तात्या टोपे याजवर सोपविलेले होते. शहर कोतवाल हुलाससिंग याच्या मदतीने तात्यानी बोटी जमविल्या होत्या. इतक्या बोटी एकाच वेळी तातडीने मिळण्यासंबंधी प्रथम काही अडचणी आल्या. शेवटी बोटीवाल्या कोळ्यांच्या चौधऱ्याचे मन वळविण्यात हुलाससिंगाला यश आले व एकूण ४० मोठ्या बोटी जमविण्यात आल्या काही बोटी त्या कोळ्यांच्याच मालकीच्या होत्या तर काही कानपूरच्या नागरिकांकडून उसन्या मागवून घेतल्या होत्या.

सावधगिरीची योजना म्हणून तात्या टोपे याने घाटावर काही सैन्यही आणविले होते. हे सैन्य घाटाजवळ उभे करण्यात आले होते व विशेष खबरदारी म्हणून स्वतः तात्या टोपे, अझीमुल्लाखान व इतर काही मंडळीही तेथे हजर होती.

तटबंदीतून मंडळी निघण्यापूर्वी बायकामुलांना पाणी देण्यात आले. नंतर ३२ व्या पलटणीचे लोक पुढे निघाले; त्यांचे मागून पालखीतून जखमी लोक होते. त्यांच्या जखमा बांधण्याकरिता जुन्या कपड्यांच्या बाह्या, पायमोजे अथवा इतर कपड्यांची फडकी वापरली होती. त्यांचे मागे बायकामुले घेऊन जाणारे हत्ती होते त्यांचेही मागे म्हणजे शेवटी धडधाकट असे शिपाई होते. त्यांचे अंगावर गणवेश नव्हताच परंतु फाटके तुटके कपडे, विटलेल्या रंगाचे गरम कापडाचे कोट वगैरे होते ते सर्व खाली माना घालून चालले होते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस बघ्यांची गर्दी होती ही गर्दी घाटापाशी जास्त होती.

या गर्दीतच बंडवाल्यांपैकी काही शिपाई मिसळून चालत होते. आपण ज्या अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली होतो ते जात असलेले पाहून त्यांच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न ते शिपाई करीत होते. २१ दिवस लढविलेल्या वेढ्याबद्दल

कानपूरचा सत्तोचौराघाट

मध्यभागी हरदेव महादेवाचे देऊळ दिसत असून या देवळाच्या गच्चीवर तात्या टोपे बसलेले होते. जनरल व्हिलर शरण आल्यानंतर तो व त्याचे सैन्य यांना बोटीवरून नेण्यासाठी तात्या टोपे देखरेख करीत होते. येथेच ब्रिटीश शिपायांची भीषण हत्या झाली.

ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद

कानपूर बंडातील प्रमुख. बंडानंतर पकडले जाऊन सत्तीचौरा घाटावरच त्यांना फाशी देण्यात आले.

कौतुकाचे आणि आतल्या लोकांच्या हालाबद्दल सहानुभूतीचे उद्गार त्यांचे तोंडून निघत होते. काहींच्या डोळ्याला तर ते हाल बघून पाणी आले.

ही मंडळी घाटाकडे जात असताना एक दुर्दैवी घटना घडली. कर्नल ईवर्ट व त्याची पत्नी तटबंदीतून बाहेर पडताना बरीच मागे राहिलेली होती. कदाचित् बाहेर पडताना त्यांचा क्रमांक शेवटचा असावा. कर्नल ईवर्टला जखम झालेली असल्यामुळे त्याला उचलून नेण्यात येत होते व समागमे त्याची पत्नी पायी चालली होती. असे म्हणतात की त्याच्या हाताखालीच असलेल्या काही असंतुष्ट शिपायांनी त्याला व त्याच्या बायकोला ठार केले. निदान एक शिपाई तरी मिसस ईवर्टला मारू नका म्हणणारा निघाला परंतु त्याचे कोणी ऐकले नाही.

या मिसस ईवर्टनेच बंडाच्या पूर्वी थोडाच वेळ घरी खासगी पत्र लिहिले होते; त्यात म्हटले होते :-

“काही आपघाताने ठिणगी उडाली तर सर्व पायदळ पलटणी आणि एक तरी घोडदळ पलटण बंड करून उठेल. आम्ही जरी तटबंदीत काहीकाळ सुखरूप राहिलो तरी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची धडगत दिसत नाही. आमच्या ६ तोफा आहेत त्यामुळे काही संरक्षण मिळेल परंतु माझ्या पतीची स्थिती फार दुर्घट आहे ही गोष्ट मी लपवून ठेऊ शकत नाही”. कर्नल ईवर्टनेही असे लिहिले आहे की जर बंड झाले तर त्याचा बळी प्रथमच पडेल. बंडाचा उठाव झाला त्यादिवशी सुदैवाने कर्नल ईवर्ट हा सुखरूप राहिला. बंडवाल्यांना शांत करण्याकरिता तो त्यांच्यातच मिळून मिसळून होता. पुढे वेढ्यात सापडल्यावर त्याला गंभीर जखमा झाल्या होत्या त्यासाठी त्याची पत्नी त्याची शुश्रूषा करीत होती. हे सर्व पूर्ववृत्त लक्षात घेता त्याला व त्याच्या पत्नीला जे मरण आले ते खरोखरच दुर्दैवी म्हटले पाहिजे.

बोटीत चढणे थोडे कठिणच होते कारण बोटी किनाऱ्यापासून बऱ्याच दूर होत्या आणि बोटीत चढणाऱ्यांना गुडघाभर पाण्यातून तेथपर्यंत जावे लागत होते. त्यामुळे बोटीकडे जाण्याची एकच गर्दी उसळली. विशेषतः बोटीतील अन्नपदार्थ पाहून मुले तर फारच गडबडीने पुढे सरकली.

(२). घाटावर घडलेल्या घटना

२७ जून रोजी सकाळपासून कानपुरातील नागरिक घाटावर मोठ्या संख्येने जमले होते. निघून जाणाऱ्या इंग्रजांना पाहण्यासाठी ही गर्दी झाली

होती. जवळच्या हरदेवाच्या देवळाबाहेर गालिचा टाकून अझीमुल्ला खान, बाळासाहेब आणि तात्या टोपे बसलेले होते व लोकांच्या प्रयाणाच्या व्यवस्थेवर देखरेख करीत होते. अलाहाबाद व वाराणसी येथूनही कित्येक शिपाई गेल्या आठवड्यात कानपुरास दाखल झाले होते. ज्या दिवशी हे इंग्रज अलाहाबादेकडे पाठविले जाणार होते त्याच दिवशी आणखी पुष्कळ शिपाई तिकडून कानपुरात आले होते. आपल्या सोबत्यांना व बायकामुलांना किती क्रूरपणाने ब्रिटिशांनी वागविले ते पाहून हे सर्व लोक आधीच चवताळलेले होते. ज्यांच्या पित्यांना इंग्रजी ८ व ९ च्या आकड्यासारखी आकृती करून फाशी देण्यात आले होते असे शेकडो तरुण लोक तेथे आले होते. तसेच ज्यांच्या बायकामुलांना जनरल नील याने जाळून मारले होते असे कित्येक तरुणही तेथे होते. बायका मुलींचे केस पेटवून देण्यात आले होते असे कित्येक लोक तेथे जमले असून ते सर्व लोक सूडाच्या भावनेने भडकून गेले होते. अलाहाबादेहून व वाराणसीहून आलेल्या त्या शिपायांनी कानपुरात या सर्व हकीकती सर्वत्र सांगितल्या होत्या.

अशी परिस्थिती असता परगावच्या या शिपायांनी कुरबुर सुरू केली; नानासाहेबांनी त्या इंग्रजांना सुखरूपपणे अलाहाबादेस जाऊ देण्यात चूक केली असे ते म्हणू लागले. कित्येकांची सूडभावना इतकी तीव्र होती की ते विचार करण्याच्या स्थितीतच नव्हते.

लोक बोटीत चढत असताना सर्वत्र भयाण शांतता होती. गुडघाभर पाण्यातून युरोपियन लोक बोटीपर्यंत जाऊन बोटीत बसत होते. तेथे काहीही गडबड चालली नव्हती. बोटीत सर्व माणसे सुखरूपणे बसली.

नानासाहेबांनी व्हीलरला चिठ्ठी पाठवून सर्व व्यवस्था नीट झाल्याबद्दल समाधान व्यक्त केले होते व त्यांचा प्रवास सुखाचा व्हावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली होती. व्हीलरने उपकाराबद्दल आभाराचे पत्र पाठविले होते हे पत्र घेऊन मनुष्य बाहेर पडल्याचे दिसताच तात्या टोपे याने बोटी चालू करण्याचा इशारा म्हणून आपल्या उजव्या हाताने खूण केली. त्याप्रमाणे नावाड्यांनी बोटी सुरू करण्यासाठी आपली वल्ही चालविण्यास सुरुवात केली. जवळ जवळ त्याचक्षणी जमलेल्या शिपायांच्या व बध्यांच्या गर्दीतून कोणीतरी बिगूल फुंकले. त्यानंतर काहीतरी गोंधळ झाला असावा असे दिसते. कारण नावाडी आपल्या बोटीतून घाबरून पाण्यात उड्या मारून किनाऱ्याकडे चालू लागले. मोब्रे टॉमसन ज्या बोटीत होता त्या बोटीतील एका ब्रिटिश शिपायाने पळत सुटलेल्या नावाड्यांच्या

रोखाने गोळ्या झाडल्या. त्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला. वाराणशी, अलाहाबाद आणि फत्तेपूर येथे ब्रिटिशांनी केलेल्या अत्याचारांनी बंडवाले आधीच खवळले होते; ते अत्याचार सहजी विसरणे त्यांना शक्यच नव्हते त्यामुळे बोटींच्या रोखाने गोळ्या झाडण्यात येऊ लागल्या. त्या बरोबर बोटीतल्या इंग्रज शिपायांनी गोळ्या झाडून प्रत्युत्तर देण्यास सुरुवात केली. या गडबडीत बोटीवरील गवताच्या छपरांनी पेट घेतला.

बोटींना आग लागलेली पाहिल्याबरोबर बोटीतील स्त्रियांनी आपल्या मुलांना कडेवर घेऊन पाण्यात उड्या टाकल्या. त्यातल्या काही बुडून मेल्या; काही लहान मुलेही बुडाली. पुरुषांपैकी काही पोहून काठाकडे येऊ लागले, काही बुडाले व काहींना किनाऱ्यावरून सुटणाऱ्या गोळ्या लागून मेले. बायकामुले जी वाचली त्यातल्या सुद्धा काहींना गोळ्या लागून मृत्यु आला. जखमी व आजारी लोक बोटीवरच राहिले. त्यांचेकडे लक्ष देण्याचे स्थितीत कोणीच नव्हते त्यामुळे बोटींनी पेट घेतल्याबरोबर ते जळून मेले. या गडबडीतच काही स्वारांनी पाण्यात घोडे घालून जे पोहून येत होते त्यांच्यावर तलवारी चालवून त्यांना मारून टाकले.

असा निश्चित पुरावा आहे की, शरणागताला मारणे हा अधर्म आहे ही गोष्ट तात्या टोपे लोकांना ओरडून सांगत होते. परंतु त्यांचे ऐकण्याच्या मनःस्थितीत कोणीच नव्हते. शिपाई लोक अगदी भडकून गेले होते; त्यांच्या डोळ्यापुढे इंग्रजांनी वाराणसी व अलाहाबाद येथे केलेल्या अत्याचारांचे चित्र उभे होते.

(३) नानासाहेबांच्या आज्ञेमुळे बायकामुले वाचली

मध्यंतरी एक शिपाई पळत नानासाहेबांच्याकडे सावड्यातील वाड्यात आला व त्याने घडलेली हकीकत त्यांना सांगितली. नानासाहेबांनी त्याला त्याच पावली पाठवून आज्ञा केली की बायका व मुले यांना काही झाले तरी वाचविलेच पाहिजे. हा शिपाई नानासाहेबांचा हुकुम घेऊन परत घाटावर आल्याबरोबर सर्व प्रकार एकदम थांबला. वाचलेल्या लोकांना पाण्यातून काढून किनाऱ्यावर आणण्यात आले. असे एकूण १२५ लोक होते. त्यांतील बहुतेक सर्व स्त्रिया व मुलेच होती. त्यांना थोडे खाण्याला देण्यात आले व सावड्याच्या घरात आश्रयार्थ नेण्यात आले.

पुरुषांना एका ओळीत उभे करण्यात आले. त्या सर्वांना देहांताची शिक्षा देण्यात आली असल्याचे सांगण्यात आले. त्यांच्यापैकी एकाने विनंती केली की

मृत्युपूर्वी प्रार्थना म्हणण्याची व वाचून दाखविण्याची परवानगी मिळावी. ती परवानगी देण्यात आली. त्याप्रमाणे प्रार्थना म्हणून झाल्यावर सर्वांना तलवारीने कापून काढण्यात आले. इंग्रजांनी हिंदी लोकांना त्यावेळी जी वागणूक दिली तिच्याशी या वागणुकीची तुलना केली असता एक फरक लक्षात येईल. असा स्पष्ट पुरावा आहे की हिंदी लोकांवर तरवार चालविण्यापूर्वी त्यांच्याकडून अपवित्र, अमंगल व गलिच्छ गोष्टी करवून घेतल्या जात; त्यामुळे त्यांच्या धर्मभावनांना मोठाच धक्का बसे. त्यांच्या जातिबंधनाबद्दलच्या कल्पनांना काहीही महत्त्व देण्यात येत नसे. ही गोष्ट सहजी झालेली नव्हती तर मुद्दाम जाणून बुजून त्यांच्या धर्मभावना दुखवाव्या या हेतूनेच करण्यात आली होती. या दृष्टीने पाहता नील, रेनो व इतर इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या वर्तनाचे मानाने हिंदी लोकांचे वर्तन पुष्कळच सौम्य होते ही गोष्ट नमूद केली पाहिजे. गावेच्या गावे पेटवून दिली तेव्हा त्यांतील बायकामुलांना वाचवावे ही गोष्टही इंग्रजांच्या मनाला शिवली नाही इतकेच नव्हे तर त्यांना मारणे वगैरे अत्याचारात त्यांना असुरी आनंदच होत असे.

नानासाहेबांच्या आज्ञेने बायकामुले वाचली या विषयासंबंधी लिहीत असताना सर जॉन के याने जे लिहून ठेविले आहे त्याचा उल्लेख केला पाहिजे. काही ठिकाणी पाल्हाळ केलेला असला तरी त्याने एकंदरीत समतोलपणानेच लिखाण केलेले आहे. हिंदी लोकांविषयी लिहिताना इतर इंग्रजांच्या मानाने त्याने संयमाने लिहिले आहे परंतु नानासाहेबांच्या संबंधी लिहिताना त्याची न्यायबुद्धी राहिलेली दिसत नाही. सर्व इंग्रज लेखकांनी नानासाहेबांविषयी लिहिताना त्यांनी माणुसकी सोडून वर्तणुक केली असेच लिहिले आहे. नानासाहेबांनी शिपायाबरोबर जो हुकूम पाठविला त्या संबंधी के असे म्हणतो की नानासाहेबांनी “बायका मुलांना मारू नका परंतु कोणा पुरुष इंग्रजाला जिवंत सोडू नका” असाच हुकूम सोडला होता. ‘कोणा इंग्रजाला जिवंत सोडू नका’ ही गोष्ट खुद्द कंपनी सरकारच्या कागदपत्रावरून सिद्ध होत नाही. उदाहरणार्थ ‘कानपूरच्या घटना’ या शीर्षकाखाली वायव्य प्रांताचे पोलिस कमिशनर, मिलिटरी सेक्रेटरी कर्नल विल्यम्स याने खालील परिच्छेद लिहिलेला आहे :-

“शहरातील एका अत्यंत वजनदार अशा सरकारी नोकराने मला सांगितलेली हकीकत खरी असेल तर ती आश्चर्यकारक मानिली पाहिजे : ती हकीकत अशी :- घाटावर कत्तल चालू असता एक शिपाई नानासाहेबांकडे सावडा वाड्यात गेला व त्याने नानासाहेबांस सांगितले की तुमच्या सर्व शत्रूंची बायका-

मुलांसह कत्तल होत आहे. त्यावर तेथे हजर असलेला एक मनुष्य म्हणाला की एक लहान एक महिन्याचे मूलही मारले जाऊन नदीतून वाहात जाताना मी पाहिले. त्यावर नानासाहेब बोलले “स्त्रिया व मुले यांना मारण्याचे काहीच कारण नाही” असे म्हणून त्यांनी त्या स्वाराला ताबडतोब परत घाटावर जाऊन ही हत्या थांबविण्याबद्दल हुकुम केला.”

या सर्व निवेदनात नानासाहेबांच्या तोंडी इंग्रज तेवढा मारावा अशा अर्थी एकही वाक्य नाही हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. सर जॉन के यांनी आपल्या लेखामध्ये जे विधान केले आहे त्याला सरकारी हकीकतीमध्ये कोठेही दुजोरा मिळत नाही. ती सर्व विधाने त्याने आपल्या लेखात काहीही आधारा-वाचून केलेली दिसतात.

नानासाहेबांनी स्वाराबरोबर जो हुकूम पाठविला तो कोणाला पाठविला हे स्पष्ट होत नाही. [सावरकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे “इंग्रजांना मारा पण बायकामुलांना काही त्रास देऊ नका.” या सावरकरांच्या विधानापैकी पहिल्या विधानाला इतिहासाचा काहीही आधार नाही.] कदाचित् तो हुकुम त्यांचे बंधू बाळाराव किंवा पुतणे रावसाहेब यांना केला असावा कारण शीअरर लिहितो की त्या दोघांपैकी एकानेच हुकुम देऊन पुढे होणारी कत्तल थांबविली. त्यानंतर ज्यांना काही इजा झालेली नव्हती ते सर्व एकत्र गोळा करण्यात आले व त्यांना परेड ग्राउंडच्या आग्नेयीस असलेल्या सालावदार अथवा सावदा कोठी या मोठ्या वाड्यात नेण्यात आले. त्यानंतर प्रत्यक्ष काय घडले याबद्दल निश्चित माहिती नाही, कारण शीअररच्या माहितीमध्ये असे लिहिले आहे की “असे दिसते की तेथे गेल्यावर स्त्रिया व मुलांपासून पुरुष वेगळे काढले गेले व त्यांची तेथल्या तेथेच कत्तल करण्यात आली. स्त्रियांना मात्र एका मोठ्या दिवाण-खान्यात नेण्यात येऊन बंदीत टाकण्यात आले.”

घाटावर उडालेल्या गोंधळात काही स्वारांनी युरोपियन स्त्रियांपैकी काही पळविल्या. त्या त्यांना वाचविण्यासाठी की काही दुष्ट उद्देशाने पळविल्या हे सांगणे कठिण आहे. कदाचित् त्यांना वाचविण्यासाठीही तसे झाले असेल. नानासाहेबांना ही हकीकत कळल्याबरोबर त्यांनी हुकुम सोडून अशा सर्व स्त्रियांना सोडवून आणले. जर कोणी हा हुकुम मोडील तर त्याला गंभीर शिक्षा देण्यात येईल असेही त्यांनी बजावले. पुढे या स्वारांपैकी काहींना कडक शिक्षाही देण्यात आल्याचे नमूद आहे. असे असले तरी व्हीलरची मुलगी मात्र एका २ व्या घोडदळातल्या माणसाने पळविली होती ती परत मिळाली नाही

कारण तो माणूस नानासाहेबांच्या तावडीतून दूर गेला होता. या दुर्दैवी मुलीची व सत्ती चौरा घाटावर घडलेल्या इतर प्रकारांची हकीकत पुढच्या प्रकरणात दिली आहे.

सरकारी माहितीवरून असे स्पष्ट दिसते की घाटावर व पुढे बिबीघरात झालेले अत्याचार अतिशय भयंकर होते तरी स्त्रियांची अब्रू घेतल्याचा प्रकार कोठेही झाला नाही. कमिशनर टर्नबुल आपल्या निवेदनात म्हणतो :-

“ अत्यंत काळजीपूर्वक केलेल्या चौकशीवरून एवढे मात्र निश्चित होते की प्रथम बातमी ऐकलेली होती त्या प्रमाणे कोणाही स्त्रीची विटंबना झालेली नाही व तसा पुरावाही कोठे मिळाला नाही.

क्वचित् एकादे अपवादात्मक उदाहरण झाले असल्याची शक्यता आहे परंतु सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की आमची इंग्रज जात नामशेष करणे एवढाच त्या दंगलीचा उद्देश होता. आमच्या लोकांचा छळ करावा एवढ्या बुद्धीनेच रक्तपात करणे एवढीच कल्पना बंडवाल्यांची होती.

कर्नल विल्यम्स याने केलेल्या चौकशीवरून असे निश्चित दिसते की या प्रश्नाचा कायम निकाल झालेला आहे. मागे राहिलेल्या लोकांच्या मनामध्ये त्यांच्या बायकांची अब्रू गेली असल्याच्या संभवामुळे अस्वस्थपणा वाटणे अगदी सहाजीक आहे. परंतु अगदी बारीक चौकशीअंती असे निश्चितपणे सिद्ध झाले आहे की असा काही प्रसंग बायकांवर आलेला नाही. या खात्रीमुळे त्यांचा या बाबतीत झालेला अस्वस्थपणा नाहीसा होईल असा विश्वास वाटतो.”

(४) निसटलेली एकच बोट

ही सर्व गडबड आणि गोळीबार चालला असता एका बोटीच्या छपराला आग न लागता ती धारेला लागून झपाट्याने खाली चाल लागली. या बोटीत असलेल्या मंडळीत मॉर्बे टॉमसन, डेला फोस, मर्फी व सुलिव्हान हे चौघे होते. बोट निघाल्याबरोबर किनाऱ्यावरून जोराचा गोळीबार झाला त्यात बोटीवरील अनेक लोक ठार झाले. जखमी आणि मृतांची एकच गर्दी झाल्यामुळे मेलेले हुडकून काढणे फार कठिण झाले. जे वाचले त्यांना खायला काही नव्हते. बोट वहात चालली असता तिच्या मागे बंडवाल्यांची दुसरी बोट पाठलाग करू लागली व त्यातल्या बंडवाल्यांनी बाण सोडण्यास सुरवात केली. तो दिवस कसाबसा उलटला, बोट तशीच वहात खाली चालली. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सुमारे ५० बंडवाल्यांनी बोटीचा पाठलाग केला. ह्याच सुमारास

बोट वाळूत रुतून बसली. आतले लोक हताश होते आणि मोठ्या साहसाने ते पाठलाग करणाऱ्यांवर तुटून पडले. बंडवाल्यांपैकी ५-६ लोकच जिवंत सुटले. त्यांची बोट पकडली गेली तीत दारूगोळा मिळाला पण अन्न मात्र काहीही नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी बंडवाल्यांची आणखी एक बोट त्यांचे पाठीस लागली. त्याच वेळी किनाऱ्यावरूनही गोळीबार चालू राहिला. त्यावेळी वाचलेल्या लोकांनी आपले दोन विभाग केले. एक विभाग किनाऱ्याकडे गेला व दुसरा बोटीतच राहून बंडवाल्यांना तोंड देऊ लागला. किनाऱ्यावर गेलेल्या विभागात सात लोक होते. त्यांनी किनाऱ्यावरच्या बंडवाल्यांवर गोळी चालवून त्यांना पिटाळून लावले. त्यानंतर ते परत बोटीकडे येऊ लागले तो बोट वाहून दूर गेलेली होती; त्यामुळे त्यांचेवर मोठाच प्रसंग गुदरला. कारण पिटाळून लावलेले बंडवाले पुन्हा त्यांचे मागे लागले. दुसरा काहीच उपाय दिसेना तेव्हा ते सात लोक जवळच्या एका देवळात घुसले व त्या देवळाचा दरवाजा आपल्या संगीनींनी रोखून धरला. बंडवाल्यांनी देवळाला वेढा दिला आणि त्याला आग लावून दिली. देवळाच्या दरवाज्यापाशी आग लागल्यामुळे आत गुदमरून मरण्यापेक्षा बाहेर पडून ते लोक पळू लागले. त्यावेळी त्यांच्यापैकी तिघांना मारण्यात आले. जे चार जगले ते म्हणजे मोब्रे टॉमसन, डेलाफोस, मर्फी व सुलिव्हन हे होते. चौघेही पट्टीचे पोहणारे होते. त्यांनी नदीत उड्या मारून पोहण्यास सुरवात केली.

किनाऱ्यावर ह्या लोकांवर तालुकदार बाबू रामबक्ष व त्याचे शिपायांनी हल्ला चढविला. पुढे सर्व स्थिरस्थावर झाल्यानंतर त्याने वेष बदलून वाराणसी येथील घाटावर वास्तव्य केले. त्याचेबरोबर त्याचा न्हावीही होता. एक दिवस रागाचे भरात त्याने त्या न्हाव्याला जोड्याने मारले त्याबरोबर तो न्हावी ब्रिटिशांकडे जाऊन त्यांना तालुकदाराची खरी हकीकत सांगितली. त्याबरोबर रामबक्षाला पकडण्यात येऊन, त्याचा खटला चालून त्याला फाशी देण्यात आले.

ज्या बोटीतून मॉब्रे टॉमसन वगैरे लोक किनाऱ्याकडे गेले ती बोट तशीच वहात चालली असताना तिच्या पाठलागासाठी बंडवाल्यांची बोट आली. बंडवाल्यांनी त्या बोटीतील सर्वांना पकडले. एकूण सुमारे ८० माणसे बोटीवर होती त्यापैकी बायकामुले ३० जून रोजी बाजूला काढण्यात येऊन त्यांना सावडा वाड्यात कैदेत ठेवण्यात आले आणि पुरुषांनाही कानपुरास नेण्यात येऊन तेथे त्यांना ठार करण्यात आले.

इकडे माँब्रे टॉमसन पळून जात असता त्याला स्नेहपूर्ण आवाज ऐकू आला “ साहेब, साहेब, का पळून जाता ? ” हे म्हणत असताना त्या लोकांनी आपली शस्त्रे नदीत टाकून आपण मित्र आहोत याचा पुरावा दर्शविला. असे असले तरी हे चौघे भीतच होते परंतु आता त्यांची स्थिती इतकी निराशामय होती की मृत्यु आला तरी त्यामुळे त्यांची या कष्टातून सुटकाच होईल असे त्यांना वाटू लागले. म्हणून ते किनाऱ्याकडे पोहत जाऊन, नागडेउघडे त्या हिंदी लोकांना शरण गेले. राजा दिग्विजयसिंगाने त्यांना आश्रय दिला. राजाच्या किल्ल्यात जाण्यापूर्वी एका खेड्यातील श्रेष्ठीने त्यांना खाण्यापिण्यासही दिले. राजाने त्यांना आणण्यासाठी हत्ती पाठविला. वाटेतील खेड्यातील लोकांनी त्यांचे स्वागत करून त्यांना दूध मिठाई दिली.

जूनच्या २९ तारखेला संध्याकाळी हे लोक राजाच्या किल्ल्यात पोचले व त्यांनी आपल्या झालेल्या हालआपेष्टा राजाला सांगितल्या. त्या ऐकून हे चौघे जिवंत राहिल्याबद्दल राजालाही आश्चर्य वाटले. राजाने त्यांचे चांगले आदरातिथ्य करून त्यांना तीन आठवडेपर्यंत स्वस्थपणे ठेऊन घेतले. रोज राजा दिग्विजयसिंग स्वतः येऊन त्यांची चौकशी करी. त्यांच्या जखमांना स्थानिक वैद्याकडून मलमपट्टी करण्यात येई. राजाने त्यांना बाहेर पडू नका असा सल्ला दिला कारण अजून सर्वत्र बंडवाल्यांचा प्रसार चालूच होता. परंतु पुढे किल्ल्यात राहणेही धोक्याचे वाटू लागल्यामुळे राजाने त्यांना आपल्या एका मित्राकडे सुखरूपपणे पोचविले व तेथून ते अलाहाबादेस पोचले. हे चौघे राजाच्या आश्रयाने एक महिनाभर राहिले.

पुढे पाच वर्षांनंतर मर्फी आपले रेजिमेंट सोडून दुसऱ्या एका रेजिमेंट-बरोबर हिंदुस्थानात आला. तो आल्याचे कळल्याबरोबर १८५७ मध्ये नशीबाने वाचलेला असा मनुष्य आल्याचा सर्वत्र बोभाटा झाला ! ही गोष्ट तेव्हाच्या सरसेनापतीच्या कानावर गेली तेव्हा त्याची नेमणूक कानपूर बागेचा प्रमुख म्हणून करण्यात आली.

इंग्लंडमध्ये काही दिवस रजा भोगून माँब्रे टॉमसनही हिंदुस्थानातील सैन्यात परत दाखल झाला. मधुन मधून पकडलेल्या माणसात नानासाहेब आहेत की काय याबद्दल खात्री करून घेण्यासाठी त्याला वारंवार बोलावण्यात येई.

पुरवणी

सत्तिचौरा घाटाचा इतिहास

कानपूरच्या दक्षिण टोकापाशी गंगेच्या उजव्या किनाऱ्यावर हा घाट आहे. जाजमऊपासून तो सुमारे २ मैल दूर असून सध्या तो घाट लष्करी छावणीच्या कक्षेत आहे. घाटावर एक शिवमंदिर आहे.

घाट फार प्राचीन नाही. तो सुमारे १५० वर्षांपूर्वी बांधला गेला. मूळ त्या ठिकाणी स्मशान होते. सुमारे २५० वर्षांपूर्वी तेथे दोन स्त्रिया सती गेल्या होत्या म्हणून त्या घाटाला सतीचौरा घाट असे नाव पडले. सरकारी दफ्तरात हेच नाव दाखल असून शिवाय २७ जून १८५७ रोजी झालेल्या कत्तलीचे स्मरण म्हणून 'कत्तल घाट' असेही नाव दाखल आहे.

ज्या दोन स्त्रिया सती गेल्या त्यापैकी एक दुबे नावाच्या एका ब्राह्मण घराण्यातील होती. ज्या जागी ती सती गेली त्या प्रत्यक्ष जागी दगडी समाधी आजही उभी आहे. दुसरी स्त्री घिसाड्याची विधवा असून तिच्या सती गेल्याच्या जागीही एक कच्ची समाधी आहे. वैशाखातील शेवटच्या सोमवारी अजूनही दुबे घराण्यातील स्त्रिया त्या दगडी समाधीपाशी जमून रात्रभर जागरण व भजन करतात. शेवटी सतीचा प्रसाद वाटण्यात येतो.

त्या दोन स्त्रिया सती गेल्यानंतर जवळच एक लहानसे खेडे वसले त्याला सतीचौरा खेडे असेच नाव आहे.

या खेड्यातील वस्ती बहुधा भोई लोकांची आहे. बोटीतून ते दूरवर माल वहातूक करीत असतात. हा व्यवसाय चांगला चाले कारण त्या काळात आगगाडी वा मोटारी नसल्यामुळे वहातुक बहुधा नदीवरूनच होई. हे भोई लोक श्रीमंत असून त्यांनी मोठमोठ्या बोटी बांधलेल्या होत्या.

या भोयांपैकी हरदेव नावाचा एक श्रीमंत भोई मोठा धर्मनिष्ठ होता. त्यानेच हा घाट व त्यावरील शिवमंदिर बांधले त्यामुळे देवळाला हरदेवाचे देऊळ असेच म्हणतात. खेड्यातले लोक घाटालाही हरदेवाचा घाट असे म्हणतात.

हरदेवाच्या मृत्यूनंतर भोईलोकांचा प्रमुख (मुखी) म्हणून त्याची जागा त्याचा मुलगा अथवा पुतण्या समाधान याने घेतली. हा समाधान बंडाच्या काळी हयात होता. त्याने व गावच्या इतर भोयांनी (बध्दू चौधरी, लोचनमल्ला वगैरे) इंग्रजांना अलाहाबादेस नेण्यासाठी बोटी पुरविल्या होत्या.

ब्रिटिश अंमल पुन्हा प्रस्थापित झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी सूड अथवा शिक्षा म्हणून सर्व गाव जाळून टाकले. त्यात देवळाचा काही भागही उध्वस्त झाला. उध्वस्त झालेली गावातील घरे अजूनही आजच्या खेड्याच्या पूर्वेस दिसतात. देवळातील मूर्ती उखडून फेकून देण्यात आल्या. समाधान, बध्धू चौधरी व लोचन यांच्या कुटुंबातील बायकामुलांना गोळ्या घालून मारण्यात आले. गाव बेचिराख झाल्यामुळे जिवंत राहिलेले लोक ते गाव सोडून दुसरीकडे गेले. देवळातून उखडून टाकलेल्या मूर्ती पुढे रात्रीचे वेळी नदीत सापडल्या आणि त्यांची दुसऱ्या देवळात पुनः स्थापना झाली. त्या मूर्तींपैकी एक सन्वलियाशाच्या मूर्तीची गोलाघाटावरील देवळात स्थापना करण्यात आली व ती आजही तेथे आहे. आजही दरवर्षी सुशोभित केलेली एक बोट सत्तीचौरा घाटावरून गोलाघाटावर जाते व तेथे सन्वलियाशाची पूजा करून मोठा समारंभ होतो. शिर्वांगाचा एक भग्नावशेष (हरदेवाच्या देवळातील) अजून सत्तिचौरा खेड्यात ठेवलेला आढळतो.

२७ जून १८५७ या दिवसाचे स्मारक म्हणून ब्रिटिशांनी घाटावर क्रूस उभा केला आहे. पुढे हा क्रूस प्राचीन अवशेष मानला जाऊन हिंदुस्थान सरकाराकडे देण्यात येऊन त्याचे संरक्षण करण्याची व्यवस्था झाली. त्याठिकाणी उभारलेल्या फळ्यावर खालील मजकूर आहे :-

“ उत्तरेस गंगा व पूर्वेस रस्ता यांच्या दरम्यानच्या १४ चौरस यार्डांच्या जागेत पाडलेल्या देवळाच्या चौथऱ्यावर हा क्रूस कत्तलघाटावर उभारण्यात आला आहे. ” १९५९ मध्ये हिंदुस्थान सरकाराने या स्मारकावरील संरक्षण कायद्याचा अम्मल रद्द केला.

याच घाटावर ३१ मे १८६० रोजी ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद याला फाशी देण्यात आले. कानपूर येथील उठावात त्याने प्रमुख भाग घेतला होता व बंडवाल्यांच्या सैन्याचा तो सेनापती होता. सर्वत्र शांतता झाल्यानंतर तो इतरांबरोबर नेपाळात गेला. नेपाळ सरकारने त्याला पकडून ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केले. त्याचा खटला चालला व त्याला सत्तीचौराघाट प्रकरणी दोषी ठरवून तेथेच फाशी देण्यात आले. असे म्हणतात की समाधान, बध्धू चौधरी आणि लोचन मल्ला यांनाही येथेच फासावर चढविण्यात आले. ब्रिटिशांनी येथल्या देवळाचाही विध्वंस केला.

ब्रिटिश अमदानीत या घाटाकडे रहदारी अशी नव्हती. सकाळी फिरण्यासाठी काही लोक तेथे जात. स्वराज्यस्थापनेनंतर या जागेला महत्त्व

आले असून दरवर्षी १६ आगस्ट रोजी बंडातील हुतात्म्यांचे स्मारक म्हणून येथे समारंभ करण्यात येतो. त्या दिवशी तेथे जत्रा व कुस्त्यांचा फडही भरविण्यात येतो.

काही वर्षांपूर्वी कानपूरच्या लोकांनी येथे 'महाशक्ति योगाश्रम' या नावाची संस्था स्थापन केली असून त्या संस्थेची इमारतही बांधण्यात आली आहे. त्याशिवाय आजूबाजूसही नव्या पक्क्या इमारती झाल्या आहे. या संस्थेच्या अधिकाऱ्यांनी हरदेवाच्या देवळात मूर्ती स्थापिल्या असून त्यांची पूजा अर्चा नित्य होत असते. त्यामुळे या देवळाला आता काही महत्त्व प्राप्त झाले आहे.*

* ही हकीकत श्री. श्रीनिवास बाळाजी हर्डेकर यांनी ३ मे १९५९ रोजी 'प्रताप' पत्रांतील लेखात प्रसिद्ध झाली आहे.

प्रकरण एकविसावे

जनरल व्हीलर व त्याच्या मुली

(१) धाकट्या व्हीलर मुलीसंबंधीचे गूढ.

इंग्रजी स्त्रियांची बेअब्रू झाली नाही.

व्हीलर मुलीबद्दलचा पुरावा.

(२) थोरली व्हीलर मुलगी आणि जनरल व्हीलर यांचा दुःखद अंत.

(३) नानासाहेबांच्या नैतिक वागणुकीचे समर्थन.

यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं धम्ममुत्तमं ।

एका हं जीवतं सेप्यो पस्सतो धम्ममुत्तमं ॥

— भगवान् बुद्ध (धर्म्यपद ६.१६)

(उत्तम धर्माचे ज्ञान न होता शंभर वर्षे जगावे परंतु उत्तम धर्माचे ज्ञान होऊन एक दिवस जगणे हे अधिक चांगले).

(१) धाकट्या व्हीलर मुलीचे गूढ

मेजरजनरल सर ह्यू व्हीलर के. सी. बी. हा अनुभवी आणि सन्मानित असा लष्करी अधिकारी होता. बंडाच्या वेळी त्याची बदली 'कानपूर येथील लष्करी तुकडीचा प्रमुख म्हणून झालेली होती. त्यावेळी त्याचे वय सत्तर वर्षांपेक्षा अधिक असून त्याचे जवळ त्याचे कुटुंब होते. या कुटुंबात त्याची पत्नी लेडी व्हीलर, त्याचा मुलगा पहिल्या स्थानिक पायदळ पलटणीचा अधिकारी लेफ्टेनंट जी. आर. व्हीलर आणि दोन अविवाहित मुली एवढी माणसे होती. लेफ्टे० व्हीलर हा तटबंदीच्या वेढ्यात गोळी लागून जनरल व्हीलर नानासाहेबांना शरण जाण्याआधीच मरण पावला होता. सत्तीचौरा प्रकारामध्ये जनरल व्हीलरचा मृत्यू झाला आणि त्याची पत्नी व थोरली मुलगीही त्याच दिवशी किंवा त्यानंतर बिबीघरात मरण पावली होती.

१८५७ च्या धामधुमीत धाकट्या व्हीलर मुलीचे काय झाले हे अनिश्चित असून त्या काळाच्या इतिहासातील ते एक मोठे गूढ आहे. एक प्रवाद असा आहे की सत्तीचौरा प्रकाराचे वेळी तिला एका स्वाराने पळविल्यानंतर तिने विहिरीत जीव दिला. दुसरा प्रवाद असा की त्या स्वाराने तिला मुसलमान केले व त्यानंतरचे आपले दुर्दैवी आयुष्य तिने त्या स्वाराच्या जनानखान्यात घालविले. तिसरा प्रवाद असा की तिला लखनौ येथे नेण्यात आले व तेथेच ती एक मुस्लिम स्त्री म्हणून जगली. कानपूर परत काबीज केल्यानंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी ती जिवंत असल्यास तिचा थांग पत्ता लागावा याकरिता फार खटपट केली. परंतु तिचा काहीच माग लागला नाही व तिच्या भवितव्याबद्दल काहीही कळले नाही.

इंग्लिश स्त्रियांची विटंबना झाली नाही

कानपूर जिल्ह्याचा मॅजिस्ट्रेट शीरर याने अलाहाबाद डिव्हिजनच्या कमिशनरामार्फत जो वृत्तांत त्यावेळच्या वायव्यप्रदेश सरकाराकडे दि. १३ जानेवारी १८५९ मध्ये पाठविला त्यात या मुलीचा ओझरता उल्लेख आहे. इंग्रज स्त्रियांच्या विटंबनेसंबंधी लिहिताना शीरर लिहितो की नष्ट झालेल्या स्त्रियांसंबंधी बोलताना त्याच्या मित्रवर्गाने त्यांची विटंबना झाली असल्याचा संशय उत्पन्न करणे ही निर्दयपणाची परमावधि आहे. या विषयासंबंधी प्रत्यक्ष पुरावा काय आहे हे पाहूनच निर्णय करावा नुसते काय होणे शक्य होते याचा विचार करीत बसू नये असे शीररचे मत आहे. पुराव्यासंबंधी शीरर म्हणतो की विटंबनेचा पुरावा काहीही नसल्यासारखाच आहे. नंतर तो व्हीलरच्या मुलीसंबंधाने लिहितो :—

“बिचाऱ्या व्हीलर मुलीसंबंधी एवढेच म्हणता येईल की जर तिला फत्तेगड येथे आपण पाहिली असे एक शिपाई म्हणतो हे खरे असेल तर तिने विहिरीत जीव दिला हे अर्थातच खोटे असले पाहिजे. शिपायाने तिला पाहिले हे खोटे असेल तर कदाचित तिने जीवही दिला असेल. तिच्या संबंधी निश्चित काही सांगता येत नाही.”

विटंबनेसंबंधी शीरर म्हणतो की या व्हीलर मुलीसंबंधी व दुसऱ्या एका कलकत्यातील मुलीसंबंधी जी ऐकीव माहिती आहे त्याशिवाय दुसरी कोणतीही विटंबनेची घटना झालेली नाही.

व्हीलर मुलीसंबंधी पुरावा

ज्या सैनिकाबद्दल शीरर लिहितो त्याचे नाव जॉन फिटचेट असे होते. हा अर्काटचा रहिवासी असून तो १८४६ मध्ये सैन्यात भरती झाला आणि ६ व्या स्थानिक पायदळात ढोल वाजविणारा होता. ले. कर्नल जी. डल्यू. विल्यम्स, लष्करी पोलिस कमिशनर याचे हुकुमावरून ज्यांच्या साक्षी घेण्यात आल्या त्यापैकी तो एक होय. सावडा वाड्यातील कोणा स्त्रियांना बंडवाल्यांनी नेले काय असे विचार असता त्याने 'नाही' असे उत्तर दिले आहे. तो पुढे म्हणाला की "सत्ती चौरा घाटावरील प्रसंगाचे वेळी ६ व्या दलातील एका शिपायाने तिला पाण्यातून वर काढल्याचे मी पाहिले" त्या स्वाराने तिला नगराकडे नेले. फिटचेट असेही म्हणाला की करीम अली नावाच्या शिपायाच्या तोंडून त्याने असे ऐकले की त्याने (करीम अलीने) तिला एका सराईत पाहिले.

दुसऱ्या एका प्रश्नास उत्तर देताना फिटचेट म्हणाला की त्याचे ऐकिवात असेही आहे की व्हीलर मुलीने तो स्वार, त्याची बायको व तीन मुले यांना ठार मारले व आपण विहिरीत उडी घेतली.

प्रश्न:- "ही गोष्ट खरी आहे हे तुला माहीत आहे ?"

उत्तर:- "नाही. कारण पुढे त्या मुलीला मी कानपूर व फत्तेपूर याच्या दरम्यान बंडवाल्यांबरोबर पाहिले. मी असेही ऐकले की नानासाहेबांनी त्या मुलीला स्वाधीन करण्याबद्दल हुकूम काढला होता. त्या स्वाराने हा हुकूम मानला नाही; व्हीलर मुलीने आत्मनाश करून घेतला असे मी शिपायांच्या तोंडून ऐकले आहे."

व्हीलर मुलीला पाण्यातून स्वाराने बाहेर काढले व नेले याबद्दल संशय नाही. फिटचेटशिवाय इतर अनेकांनी ही गोष्ट सांगितलेली आहे. ६ व्या स्थानिक पायदळातील बिगूलवाला विल्यम क्लार्क याने अशी साक्ष दिली की दोन स्वारांनी तिला पाण्यातून काढून घोड्यावरून नेली हे त्याने स्वतः पाहिले होते. त्याने ती सुमारे १८ किंवा १९ वर्षांची असून तिने सुती कपडा आंगावर घातला होता असे वर्णन केले आहे. हा कपडा ओलाचिब झाला होता असेही त्याने सांगितले; परंतु ती मुलगी म्हणजे जनरल व्हीलरची मुलगीच होती असे तो सांगू शकला नाही. तो म्हणाला की जनरल व्हीलरच्या मुलीला एका

स्वाराने नेल्याची वंदता त्याने ऐकली होती. २ व्या घोडदळातील सैनिक एवाझखान याने सांगितले की त्याच्या तुकडीतील निझामखान या नावाच्या एका स्वाराने जनरल व्हीलरच्या धाकट्या मुलीला नेल्याचे त्याने ऐकले होते. त्याने निझामअलीखानाचे वर्णन केले आहे की तो रामपूरचा रहिवासी २२ किंवा २३ वर्षांचा पठाण असून गौरवर्ण आणि ५ फूट ७ इंच उंचीचा होता. त्याचे नाक लांब असून डोळे काळे आणि दाढी व बारीक मिशा असलेला असा तो होता,

५६ व्या स्थानिक पायदळातील शेख इलाही बक्ष याने त्या मुलीला नेताना पाहिले होते. “ तिच्या अंगावर हिरवा कपडा होता. तिचे पाय घोड्याच्या एका बाजूस लोंबत असून स्वाराने एका हाताने तिला धरून ठेवले होते. ” त्याने पुढे असेही ऐकिले होते की ती मुलगी म्हणजे व्हीलरचीच धाकटी मुलगी असून तिने त्या स्वाराला मारून आपण विहिरीत उडी घेतली. ५२ व्या रेजिमेंटचा शिपाई भोलाखान आणि पगार-हवलदार रामबक्ष यांनीही ऐकीव माहिती म्हणून सांगितले की व्हीलरच्या धाकट्या मुलीने नऊ माणसांना मारून आपण विहिरीत उडी घातली. इतर कित्येक साक्षीदारांनी या घटनेबद्दल सांगितले परंतु त्यापैकी कोणीही प्रत्यक्ष झालेली घटना पाहिली नव्हती. सर्वांची माहिती ऐकीवच होती.

त्या घटनांच्या अधिकृत वृत्तांतातही व्हीलरच्या मुलीला एका स्वाराने नेल्याचे मान्य करण्यात आले आहे. त्या वृत्तांतात असे म्हटले आहे की दुसऱ्या घोडदळातील स्वारांनी घाटावरून एकूण चार इंग्रज स्त्रिया आणि तीन मिश्र जातीच्या स्त्रियांना नेले आणि त्यांच्यापैकी व्हीलर मुलीशिवाय बाकीच्या सर्व स्त्रियांना नानासाहेबांच्या हुकुमावरून परत करण्यात आले. त्यांना सावडा वाड्यात कैदेत टाकण्यात आले होते व पुढे बिबीघरात नेण्यात आले. व्हीलर मुलीचे काय झाले हे एक गूढ तसेच राहिले आहे.

श्री. फिटचेट आपल्या साक्षीत पुढे असे म्हणाला की बंडवाल्यांचा कान-पूरच्या लढाईत पराभव झाल्यानंतर ते जेव्हा कानपुराहून फत्तेगडाला आपल्या बायकामुलांसह जात होते तेव्हा त्या स्वारांच्या बायकामंडळीत त्याने एक युरोपियन स्त्री पाहिली. “ तिने स्थानिक लोकांच्यासारखा पोषाक केला होता त्यात रेशमी पायजमा आणि डोक्यावर चादर घेतलेली होती. ती घोड्यावर आणि खोगिरावर एका बाजूला पाय सोडून बसली होती. ” शिपायांचा फत्तेगडापर्यंत प्रवास चालू असता तिला दररोज तो पहात असे; परंतु ती जनरल

व्हीलरची मुलगीच होती असे तो सांगू शकला नाही कारण त्याने पूर्वी तिला कधीच पाहिले नव्हते आणि त्याला तिच्याशी बोलू देण्यात आले नाही. लष्करात ती एकटीच युरोपियन स्त्री असून लोक म्हणत की ती जनरल व्हीलरची मुलगीच होती.

बंडवाले फत्तेगडाहून बिठूरला नानासाहेबांच्या आमंत्रणावरून जात असता फिटचेटने त्या स्त्रीला पुनः पाहिले. या बंडवाल्यांना त्यांचा पगार दिल्याशिवाय लढाईवर पाठविणार नाही असे नानासाहेबांनी अभिवचन दिलेले होते. “ही युरोपियन स्त्री” त्या स्वारांच्या बायकामुलांबरोबरच प्रवास करीत असून दुसऱ्या घोडदळाच्या मुक्कामात बिठूरपासून दहा मैलावरील एका खेड्यात बंडवाल्यांच्या बायकामुलांबरोबर मुक्काम करून होती; त्यांच्यावर १५० ते २०० शिपायांचा पहारा होता. नानासाहेबांचा बिठूर येथे पराभव झाल्यानंतर हे स्वार फिरून आपल्या बायकामुलांसह फत्तेगडास आले व तेथे अहमदयार खान याचेकडे नोकरीस राहिले. ऑगस्ट १८५७ चे अखेरीस अखेरीस फिटचेटने ती ‘युरोपियन स्त्री’ दुसऱ्या घोडदळाच्या शिपायांच्या बायकामुलांत पाहिली होती असे तो म्हणतो. तो असेही म्हणतो की “अहमदयार खानाने ती स्त्री आपल्या ताब्यात देण्याविषयी हुकूम दिला होता परंतु स्वारांनी तो हुकूम जुमानला नाही. त्यांचे म्हणणे असे की तिची सुटका करणाऱ्याने आपला जीव धोक्यात घालून तिचे रक्षण केले असून ती मुसलमान झालेली होती. फिटचेट याने असेही ऐकले होते की अहमदयारखान हा त्या स्त्रीकरता लढण्यासही तयार झाला होता. तु स्वारांनी तिचे स्वप्राणांनी रक्षण करण्याचे ठरविले होते. स्वतःच्या शरीराची खांडोळी होईपर्यंत आम्ही लढ असे ते स्वार म्हणत”. दुसरे दिवशी ते दोन स्वार कानपूराकडे जाताना फिटचेट याने पाहिले “त्यावेळी ती युरोपियन स्त्री” त्यांचेबरोबर होती पुढे मात्र त्याने तिला पाहिली नाही. फिटचेट म्हणतो की स्वाराने तिला आपल्या गावी नेले परंतु त्या गावाचे नाव तो सांगू शकला नाही.

फिटचेटच्या साक्षीतील काही विधानांबद्दल संशय प्रदर्शित करण्यात आला आहे; परंतु त्या ‘युरोपियन स्त्री’ संबंधाने त्याने जे सांगितले ते खोटे म्हणण्यास काही आधार नाही. अशा तऱ्हेने खोटी हकीकत बनवून सांगण्याचे त्याला काहीच कारण नव्हते. या साक्षीचे वेळी तो शपथेवर बोलत होता त्याची त्याला पूर्ण जाणीव असून तो खोटे बोलत असावा असे मानण्यासारखी काहीही परिस्थिती नव्हती. तसेच तो असे स्पष्ट सांगतो की पूर्वी व्हीलरच्या मुलीला

त्याने पाहिलेले नसल्यामुळे व तिच्याशी बोलण्याची परवानगी त्याला न मिळाल्यामुळे ती 'युरोपियन स्त्री' म्हणजे व्हीलरची मुलगीच होती असे तो सांगू शकत नाही. म्हणून त्याच्या साक्षीवरून ती स्त्री म्हणजे व्हीलरची मुलगीच होती असे म्हणता येत नाही.

विल्यम टॉमस डी' क्रूस, ६ व्या स्थानिक पायदळ पलटणीतील बंडामधील एक शिपाई आपल्या साक्षीत म्हणतो की बंडवाले कानपूराहून फत्तेगडास जात होते त्यावेळी त्यांच्याबरोबर असलेली 'युरोपियन स्त्री' ही कोणा नीळाच्या मळ्याच्या मालकाची मुलगी होती. ही गोष्ट त्याला प्रत्यक्ष माहीत नव्हती. परंतु त्याला दुसऱ्या कोणीतरी ही माहिती दिलेली होती. त्याने आपल्या जबाबात खालील माहिती दिली:-

“त्या स्वाराने बरोबर घेतलेली स्त्री फत्तेगडास पोचू शकली नाही फत्तेगडाच्या अलीकडे १२ मैलावरील खुडगंज सराई या ठिकाणी जिकडेतिकडे बभ्रा झाला की स्वाराने एक ख्रिस्ती स्त्री बरोबर आणली आहे. म्हणून त्या स्वाराने तिचा त्याग केला. त्यानंतर तिचा काही माग लागला नाही.”

व्हीलर मुलीची आत्महत्या

फिटचेटच्या साक्षीशिवाय इतर सर्व पुराव्यावरून व्हीलरच्या मुलीने विहिरीत उडी टाकून आत्महत्या केली असेच दिसते. ही गोष्ट फिटचेटच्या साक्षीतील विधानाशी विसंगत नाही कारण फिटचेटने तिला पूर्वी पाहिले नव्हते आणि तिच्याशी त्याला बोलताही आले नाही त्यावरून फत्तेगडाला जाणाऱ्या लोकात एक 'युरोपियन' स्त्री होती एवढेच तो म्हणतो. ती मुलगी व्हीलरचीच होती असे तो सांगत नाही.

“आत्महत्या” केली असावी ही गोष्ट परिस्थितीशी सुसंगतच आहे; कारण बंड मोडून काढल्यानंतर सर्व ठिकाणी परकीय सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित झाली होती अशावेळी कोणी चोरून मारून एकादी युरोपियन स्त्री आपल्या घरी ठेवील हे संभवत नाही. विशेषतः ब्रिटिश सरकाराच्या अधिकाऱ्यांनी त्या मुलीकरिता विशेष शोध करण्याची खटपट केलेली होती. कानपूरच्या बंडानंतर सुमारे दोन वर्षांनी कर्नल विल्यम्स याने जे साक्षीदार तपासले त्यांना खोदून खोदून प्रश्न विचारून व्हीलर मुलीबद्दलची हकीकत मिळविण्याचा त्याने प्रयत्न केला परंतु त्याला काही पुरावा मिळाला नाही यावरून हीच गोष्ट सिद्ध होते.

ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर व्हीलर मुलगी जर एकाद्या स्वाराच्या कैदेत असती तर तेथून निसटून ती परत आलीच असती यावरूनही ती

तशी कैदेत नसावी असे दिसते. ती स्वतः एका खानदानी ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्याच्या घराण्यातील असल्यामुळे शांतता प्रस्थापित झाल्यावरही ती एकाद्या अप्रसिद्ध हिंदी कुटुंबातच राहिली असती हे असंभवनीय वाटते.

(२) व्हीलरची थोरली मुलगी व जनरल व्हीलर यांचा दुःखद अंत

व्हीलरच्या थोरल्या मुलीबद्दल एवढे निश्चित सांगता येते की ती मरण पावली परंतु कोठे ते मात्र स्पष्ट नाही. व्हीलरचा जमादार परमानंद हा आपल्या साक्षीत म्हणतो की व्हीलरबरोबरच त्याच्या दोन्ही मुली तिसऱ्या बोटीवर होत्या व त्यातूनच त्या सत्तीचौऱ्यावरून पुढे गेल्या. त्या बोटीवर जेव्हा तोफेचा गोळा येऊन पडला त्यावेळी उडालेल्या गोंधळात जाजमाऊजवळ त्या दोन मुलींपैकी एकीने पाण्यात उडी टाकली. परमानंदाने त्या मुलीला एका स्वाराने पाण्यातून बाहेर काढलेले पाहिले. परंतु ती मुलगी म्हणजे थोरली की धाकटी व्हीलर मुलगी होती हे तो सांगू शकला नाही. या काढलेल्या मुलीला त्या स्वाराने बरोबर नेली की मारून टाकली हेही तो सांगू शकत नव्हता. ज्या अर्थी धाकट्या व्हीलर मुलीला स्वाराने आपल्याबरोबर नेली असा पुरावा उपलब्ध आहे त्याअर्थी थोरली मुलगी सत्तीचौरा घाटावरील प्रकारात किंवा पुढे बिबीघर येथे मृत्यू पावली असावी. ज्या स्त्रिया व मुलांना सावडा कोठीत नेण्यात आले त्यांच्यातच ती असली तर पुढे बिबाघरात ज्यांची कत्तल झाली त्यातच तीही असावी. हीच परिस्थिती व्हीलरची पत्नी लेडी व्हीलरचीही झाली असावी.

स्वतः जनरल व्हीलरला मात्र फार दुःखद मृत्यू आला. तटबंदीपासून सत्तीचौरा घाटापर्यंत तो हत्तीवरून गेला. हा हत्ती व त्यावरील हौदा आणि माहूत कासीमखान हे नानासाहेबांच्या कृपेने त्याला देण्यात आले होते. त्या हत्तीवरून पहिल्या खेपेत लेडी व्हीलर आणि दोन्ही मुलींना घाटावर पोचविण्यात आले. माहूत हत्ती घेऊन परत येत असता वाटेतच त्याला जनरल व्हीलर धोड्यावर बसून येताना दिसला तेव्हा त्याने त्याला हत्तीवर घेऊन घाटावर पोचविले व तेथे तो बोटीवर चढला. यापुढे मात्र जनरल प्रत्यक्ष कोठे व कसा मारला गेला याबद्दल बराच गोंधळ आहे. दोन साक्षीदार (ब्रॅडशॉबाई आणि सेट्टुबाई) असे सांगतात की व्हीलर हा सर्वात शेवटी घाटावर आला आणि तेथून बोटीपर्यंत त्याला पालखीतून पाठविण्यात आले. पालखीच्या बरोबरच्या प्रमुख स्वाराला व्हीलरने सांगितल्याचे त्या दोघींनी ऐकिले की “ पालखी बोटीच्या अगदीजवळ घेऊन चला ” परंतु त्या स्वाराने ते ऐकले

नाही. तो म्हणाला “ नाही. येथेच उतरा.” जनरल व्हीलर पालखीतून उतरत असताना त्याने प्रथम डोके बाहेर काढले त्यावेळी त्या स्वाराने आपली तलवार त्याच्या मानेवर चालवून त्याचे मुंडके उडविले व त्यामुळे व्हीलर पाण्यात पडला.

फिटचेट मात्र आपल्या साक्षीत म्हणतो, की त्याने प्रथमपासून असेच ऐकिले होते की स्वारांनी जनरल व्हीलरला घाटावरच मारले. व्हीलरने आपली टोपी पट्टा आणि तलवार काढून ठेवली आणि स्वारांना ‘आता मला मारा’ असे सांगितले. थोडक्याच वेळानंतर फिटचेट याने असे ऐकिले की “ व्हीलरची बोट पुढे गेली.”

इतर साक्षीदारांच्या साक्षीवरून असे दिसते की जनरल व्हीलरचा मृत्यू कानपुरापासून खाली नजफगडाजवळ झाला असावा. ज्या तीन बोटी सत्तीचौरा कत्तलीतून निसटल्या त्यापैकी एका बोटीवर जनरल व्हीलर होता. या बोटीचा पाठलाग चालू असता बोट वाळूत रुतून बसली तेव्हा नजफगडाजवळ पाठलाग करणाऱ्यांनी ती बोट गाठली. जमादार साधूसिंग हा या दुसऱ्या घोडदळ तुकडीचा पाठलागी टोळीचा प्रमुख होता. या पाठलाग करणाऱ्यांनी विरोध करणाऱ्यांना कापून काढले व बाकीच्यांना पकडून कानपुरास तुरुंगात पाठविले. तिलकसिंग आणि गफ्फार खान या दोघा शिपायांच्या साक्षीवरून व्हीलर येथेच मारला गेला असे दिसते. व्हीलरच्या नोकरीत असलेल्या जमादार परमानंद याच्या साक्षीवरूनही असेच दिसते. तो म्हणतो की तिसऱ्या बोटीत सत्तीचौरापासून व्हीलरबरोबर तोही होता. तोफेचा गोळा सत्तीचौराच्याचखाली गोळीच्या टप्प्यात असलेल्या जाजमाऊ या गावाखाली बोटीला लागला. त्याबरोबर बोट गरकन फिरली व सर्व साहेब लोक घाबरले. परमानंदाने स्वतः उडी मारून आपले प्राण वाचविले आणि काठावरील जंगलात तो लपून बसला. पुढे काय झाले ते परमानंदाला माहीत नाही. परंतु इतर पुराव्यावरून असे दिसते की जनरल व्हीलर हा याच ठिकाणी मारला गेला कारण बोटीवरील ज्या लोकांना कैद करून कानपुरास आणले त्यात व्हीलर नव्हता. कर्नल विल्यम्स याने पुराव्याचा गोषवारा म्हणून जो दिलेला आहे त्यात त्याने व्हीलर हा नजफगड किंवा जाजमाऊ येथेच मृत्यू पावला असावा असे म्हटले आहे.

(३) नानासाहेबांच्या नैतिक वर्तणुकीचे समर्थन

सत्तीचौरा आणि बिबिघर येथे झालेल्या काळचाकुट्ट घटनांमुळे आपल्या देशबांधवांचे नावाला काळिमा आलेला आहे परंतु येथेही नानासाहेबांच्या

नैतिक वर्तणुकीचा शुभ्रकिरण दिसतो. पुराव्यावरून ही गोष्ट सिद्ध झालेली आहे की सत्तीचौऱ्यानंतर बायका मुलांची कोणतीही विटंबना न करता त्या सर्वांना सरकारस्वाधीन करावे असा हुकूम नानासाहेबांनी दिला होता.* पुराव्यावरून असेही सिद्ध झालेले आहे की ज्या ज्या शिपायांनी बायका पळविल्या होत्या त्यांचेकडून त्या स्त्रिया परत मिळवून त्या शिपायांना बडतर्फ करण्यात आले होते. ज्या स्वाराने व्हीलरच्या धाकट्या मुलीला पळविली होती त्यानेच आज्ञा मानली नाही परंतु त्याला पकडून शासन करण्यापूर्वीच कानपूरच्या दुसऱ्या लढाईनंतर नानासाहेबांना कानपूर आणि बिठूर सोडावे लागले.

व्हीलर मुलीचे शौर्य

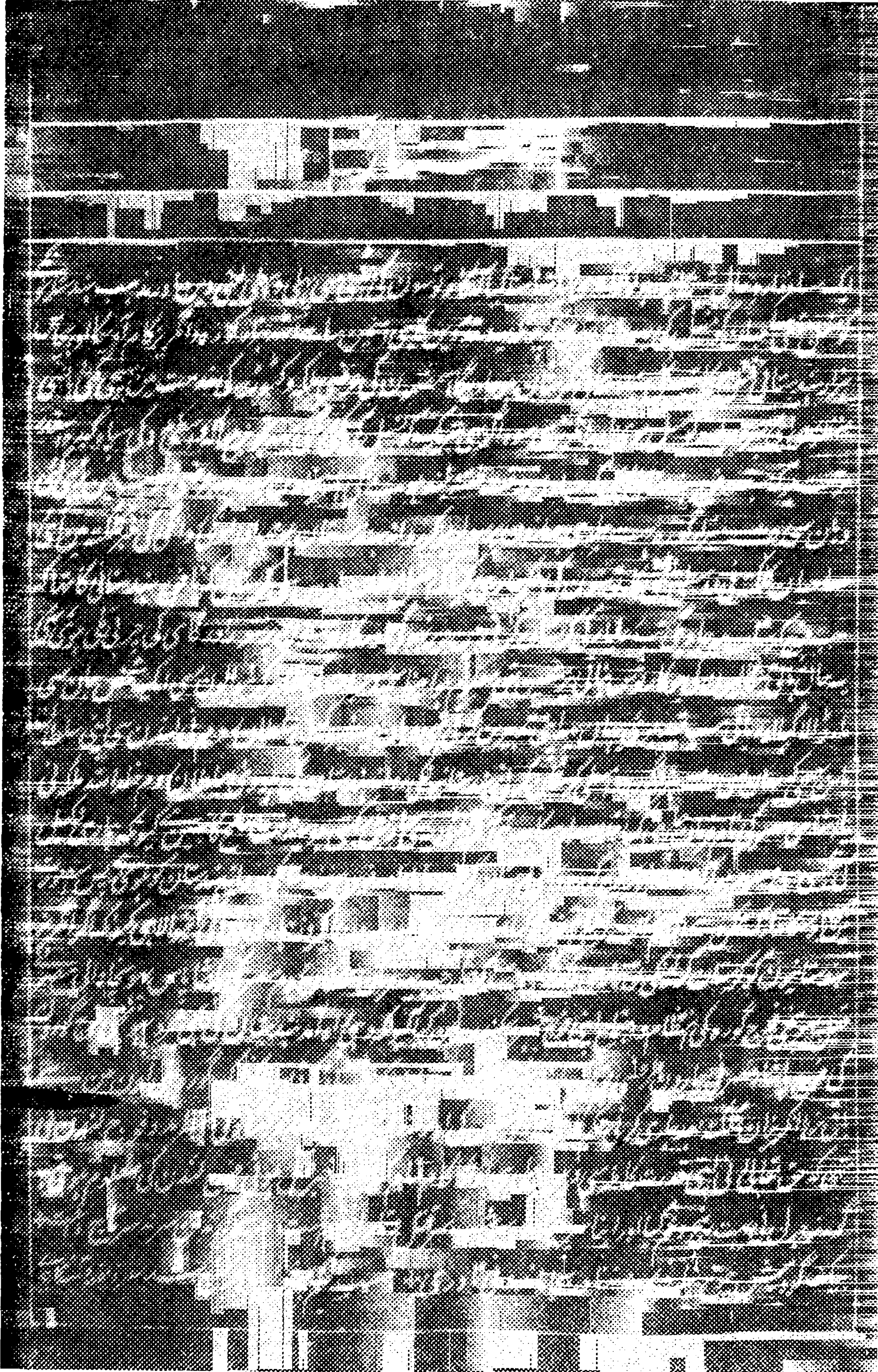
व्हीलरच्या धाकट्या मुलीचे काय झाले हे एक गूढ असले तरी ते अत्यंत दुःखद होते हे खास. बिबिघरात ज्यांची कत्तल झाली त्यांच्या दुर्दैवापेक्षाही व्हीलर मुलीबद्दल अधिक दुःख वाटते. कारण बाकीच्यांना त्वरित मृत्यु आला परंतु व्हीलरच्या धाकट्या मुलीला मात्र फार हाल सोसावे लागले. कदाचित् विटंबनाही झाली असेल व त्यानंतर तिने जीव दिला असावा. एक माननीय आणि वृद्ध सेनानायकाची मुलगी या दृष्टीने तिच्यावर हा प्रसंग यावयास नको होता. त्याबरोबर हेही नमूद केले पाहिजे की अपमानास्पद परिस्थितीत राहण्यापेक्षा जीव देण्यामध्ये त्या मुलीने जे शौर्य दाखविले ते अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे होते. जुन्या काळी रजपूत स्त्रिया जे असामान्य धैर्य दाखवीत तसेच या मुलीने केले. या दुर्दैवी मुलीने जीव देण्यापूर्वी आपल्या शौर्याचे प्रदर्शन विशेष प्रकारे केले असून तिने तिला पकडणाऱ्या स्वाराला व इतर कित्येकांना कंठस्नान घातले. अशा तऱ्हेने तिने मारलेल्या लोकांची संख्या ५ पासून ९ पर्यंत असावी.

या शूर आणि सन्मान्य मुलीचा अशा तऱ्हेने मृत्यु झाला. त्या मृत्यूने कवीने म्हटलेले शब्दच खरे होतातः—

‘मृत्युश्च को वापयशः स्वकीयम्’ ।

स्वतःची बदनामी होण्यापेक्षा मृत्यूची काय तमा ?

* नानासाहेबांची आज्ञा ढोल दवंडी पिटून सर्वत्र कळविण्यात आली होती की “सर्व युरोपियन मुले आणि स्त्रिया यांना सरकारस्वाधीन करावे” असे ५६ व्या स्थानिक पायदळातल्या घासमहंमद याने आपल्या साक्षीत सांगितले आहे.

नानासाहेबांचा इश्टिहारनामा

हिजरी सन १२७३, ता. जिल्फाद (७ जुलै १८५७) रोजी नानासाहेबांनी जाहीर केलेला इश्टिहारनामा. यांत चरबी लावलेल्या काडतुसांचा उल्लेख असून सोप्या भाषेत शिपायांना ख्रिस्ती करण्याचा सरकारचा उद्देश असल्याचे लिहीले आहे.

प्रकरण २२ वे

नानासाहेबांचे सिंहासनारोहण

- (१) कानपूर येथील विजयोत्सव
- (२) बिठूर येथे नानासाहेबांची पेशवा म्हणून द्वाही फिरली
- (३) नान्हे साहेबांची हकीकत
- (४) कानपूरची राज्यव्यवस्था

(१) कानपूर येथील विजयोत्सव

२७ जून १८५७ रोजी संध्याकाळी सर्व हिंदी फौजांची नानासाहेबांनी पाहणी केली. शेफर्ड याच्या मताप्रमाणे त्यावेळी खालील सेनाविभाग कानपुरात होते :-

२ री हलकी पायदळ पलटण

१ ली, ५३ वी व ५६ वी नेटिव्ह पायदळ पलटणी

१ ली व २ री अयोध्या नेटिव्ह कानपूरच्या पलटणी.

लखनौहून आलेल्या अयोध्येच्या दोन नेटिव्ह पायदळ पलटणी, अझमगडाहून आलेल्या १७ वी नेटिव्ह पायदळ आणि ५३ वी घोडदळ पलटण.

स्थानिक १२ वी पायदळ पलटण.

१४ वे घोडदळ पथक.

नौगाव येथील १८ वी तोफखाना पलटण.

अलाहाबाद येथील १० व्या पायदळाची एक तुकडी.

कानपूर येथे नव्याने उभारलेल्या पलटणींपैकी अर्धी.

जूनच्या ६ व्या तारखेपासून या पलटणी हळुहळू कानपूरास जमू लागल्या होत्या. याशिवाय आजबाजूच्या प्रांतांतील जमीनदार व इतर लोक आपापली सैन्ये घेऊन नानासाहेबांच्या मदतीला आले होते. २७ जून नंतरही पुष्कळ शिपाई कानपुरास येतच होते. १० जुलैपर्यंत या सैनिकांची एकूण संख्या २०००० पर्यंत वाढली.

सावड्याच्या मैदानावर पाडाव झालेल्या तटबंदीच्या उत्तरेस हे सैन्य मैदानावर जमा झाले. तीन वेळा तोफांची सलामी देण्यात आली. नानासाहेबांकरिता प्रमुख म्हणून २१ तोफा, रावसाहेब आणि बाळासाहेब यांच्याकरिता प्रत्येकी १७ तोफा आणि ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद आणि तात्या टोपे यांचेकरिता प्रत्येकी ११ तोफांची सलामी झाली. त्यानंतरच्या छोट्याशा भाषणात सर्व सैन्याचे त्यांच्या बहादुरीबद्दल आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध मिळविलेल्या विजयाबद्दल अभिनंदन करण्यात आले. एक लक्ष रुपये बक्षिसाची घोषणाही करण्यात आली.

या वेळेपर्यंत कानपुरातून युरोपियनांची हकालपट्टी झालेली होती. २८ जून रोजी नानासाहेबांच्या सन्मानासाठी मोठा भव्य दरबार भरला. सुरुवातीसच पायदळ आणि घोडदळाच्या सहा पलटणींनी ड्रिल केले. त्या पलटणी मोठ्या शोकात होत्या. तोफखान्याच्या लोकांना विशेष महत्त्व देण्यात आले होते कारण त्यांनीच तटबंदी काबीज करण्यात मोठी कामगिरी बजाविली होती. प्रथम बहादूरशहा बादशहाचे नावे १०१ तोफांची सलामी झाली. नंतर बादशहाचे प्रतिनिधी म्हणून नानासाहेबांच्या स्वागतार्थ २१ तोफांची सलामी झाली. नानासाहेबांचे बंधू बाळासाहेब आणि पुतणे रावसाहेब यांचे नावे प्रत्येकी १७ तोफा उडविण्यात आल्या. तात्या टोपे आणि टिकारसिंग या दोन सेनाधिकाऱ्यांना प्रत्येकी ११ तोफांची सलामी झाली. दरबारात नानासाहेबांनी अनेक शूर सैनिकांना बक्षिसे दिली. त्याच दिवशी एक मिरवणूकही काढण्यात आली.

या दरबारात आजूबाजूचे जमीनदार सैन्यासह हजर होते तसेच कानपुरातील सर्व सभ्य प्रजाजनही हजर होते. दिल्लीच्या बादशहाचे नावाने दरबाराची सुरुवात झाली. सर्वांनी नानासाहेबांना पेशवा म्हणून मान्यता दिली. मात्र प्रत्यक्ष समारंभ २ दिवसांनी बिठूर येथे होण्याचे ठरले. या दरबारात शिपायांना एक लक्ष रुपये वाटण्यात आले.

सैन्यामध्ये बाळासाहेब हे प्रथमपासून फार लोकप्रिय होते. ते जेव्हा दरबारात आले तेव्हा त्यांचे प्रचंड स्वागत झाले. प्रत्यक्ष नानासाहेब जेव्हा दरबारात दाखल झाले तेव्हा तर दरबारी लोकांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही.

(२) बिठूर येथे नानासाहेबांची पेशवा म्हणून द्वाही फिरली

त्यानंतर नानासाहेबांच्या गादीवर बसण्याच्या समारंभासाठी एक दिवस ठरविण्यात आला. जूनची ३० तारीख हा दिवस या कार्यासाठी शुभ म्हणून

निश्चित करण्यात आला. हा समारंभ बिठूर येथे करण्याचे ठरल्यामुळे नानासाहेब आणि बाळासाहेब कानपूर सोडून बिठूर येथे गेले. जाण्यापूर्वी कानपुरचा बदोबस्त त्यांनी बाबा भट्ट, अझीमुल्लाखान, ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद आणि मुनशी शहा अली यांजवर सोपविला. ही गोष्ट ३० तारखेस घडली.

जूनच्या ३० तारखेस सायंकाळी पाच वाजता बिठूर येथील नानासाहेबांच्या राजवाड्यात समारंभ झाला. पूर्व परंपरेला अनुसरून वेदमंत्रांच्या घोषणा चालू असताना नानासाहेबांनी 'पेशवा' ही पदवी घेतली. त्यांच्या कपाळी तिलक लावण्यात येऊन मस्तकी उंची पागोटे घालण्यात आले. तोफांची सलामी होऊन सर्व उपस्थितांनी नानासाहेबांचा जयजयकार केला. बाजीरावसाहेबांनी पुण्याहून आणलेल्या सिंहासनावर नानासाहेब विराजमान झाले.

पुष्कळसे सोने कानपुरास पाठवून त्याची कडी ठोकण्यात येणार असल्याची घोषणा करण्यात आली. ज्या शिपायांनी स्वातंत्र्ययुद्धात विशेष कामगिरी बजावली त्यांना ही कडी देण्यात येणार होती. सर जॉर्ज ट्रेव्हेल्यन याच्या मते अझीमुल्लाखानाला गंगेच्या कालव्याचा वसूल बहाल करण्यात आला. रात्री बिठूर आणि कानपूर येथेही दारूकाम सोडण्यात आले. कानपूरालाहून शेकडो लोकांनी नानासाहेबांना नजराणे पाठविले होते.

अझीमुल्लाच्या दैनंदिनीत असा उल्लेख आहे की त्यादिवशी प्रचंड व शोभिवंत मिरवणूक काढण्यात आली होती आणि गंगाकाठच्या घाटावरील देवळावर रोषणाई करण्यात आली होती.

समारंभ सहा दिवस चालू होता. या सहा दिवसात अनेक मेजवाऱ्या देण्यात आल्या; गाणेबजावण्याच्या बैठकीही झाल्या. ब्राह्मणांची सहस्रभोजनेही घालण्यात आली.

१ जुलै रोजी पेशव्यांच्या नावाने खालील जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला:—

“ ईश्वरकृपेने आणि बादशहाच्या सुदैवाने, दिल्ली, पुणे, सातारा वगैरे ठिकाणचे ख्रिश्चन लोक आणि इतर ठिकाणी पळून गेलेले व लपून बसलेले सुमारे ५ हजार युरोपियन लोक सापडून त्यांना नरक लोकी पाठविण्यात आले. हे कृत्य आपल्या शूर आणि धर्मनिष्ठ शिपायांनी मोठ्या मर्दुमकीने केले. या सर्व युरोपियनांचा पराभव सध्याच्या सरकाराने केला असून त्यांना निर्मूल करून टाकण्यात आले आहे. म्हणून सरकारी सेवक आणि प्रजाजन यांना या बातमीमुळे अत्यनंद होईल. यापुढे ज्याने त्याने आपला उद्योगधंदा शांतपणे चालू ठेवावा.

ईश्वराच्या खास कृपेने आणि शत्रुघ्न अशा बादशहाच्या सुदैवाने पीतमुखी आणि कोत्या मनोवृत्तीच्या लोकांना यमसदनास पाठविण्यात आले असून कानपूर शहर जिंकून घेण्यात आले आहे : यापुढे प्रस्थापित सरकाराशी सर्व प्रजाजनांनी राजनिष्ठ राहिले पाहिजे. सर्व सरकारी नोकरांनी आपली कर्तव्ये व सरकारी हुकूम मनोभावे बजावले पाहिजेत. सर्व जमीनदार व शेतकऱ्यांनाही आनंद झाला आहे कारण ख्रिस्ती लोकांचा नायनाट झाला असून हिंदू आणि मुसलमानी धर्म पुनः प्रस्थापित झालेला आहे. या सर्वांनी सरकारी आज्ञा संपूर्णपणे पाळल्या पाहिजेत. त्यांच्यासंबंधी काहीही तक्रारी सरकारपर्यंत येता कामा नयेत.”

त्याच दिवशी (१ जुलै) कोतवाल हुलाससिंग याला खालीलप्रमाणे आज्ञा देण्यात आली.

“ज्या अर्थी पुणे आणि पन्ना येथील आणि दिल्ली शहरातील ५००० इंग्रजांची कत्तल होऊन त्यांना नरकात धाडण्यात आले, ही गोष्ट ईश्वराच्या परमकृपेने आणि बादशहाच्या सुदैवाने घडून आली, सर्वत्र सरकाराचा विजयच झाला आहे, त्याअर्थी तुम्हाला फर्माविण्यात येत आहे की सर्वत्र ही बातमी दवंडी पिटून जाहीर करण्यात यावी व सर्वत्र आनंद साजरा व्हावा. भीतीचे वातावरण नष्ट करण्यात आलेले आहे.”

(३) नान्हे नवाबाची हकीकत

याप्रमाणे नानासाहेब बिठूर येथे असताना कानपूर येथील कारभार बाबाभट्ट यांना मुख्याधिकारी नेमून करण्यात आला होता. नव्या अमदानीसाठी अझीमुल्ला, बाळासाहेब ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद आणि जनरल टिकारसिंग यांची नेमणूक झालेली होती. परंतु नानासाहेब स्वतः तेथे नसल्यामुळे कारस्थाने सुरू झाली. नान्हेनवाब हेच कानपूरचे अधिपती व्हावे अशी सूचना पुढे येऊन नानासाहेबांना कानपूराचे प्रमुख करू नये असा सूर निघू लागला. नान्हेनवाबाने तटबंदी व तोफांचा भडिमार करण्यात पुढाकार घेतला होता व त्याकामी त्याने बरेच यशही मिळविले होते असे म्हणतात. बंडाच्या सुरवातीस काही गैर समजामुळे या नान्हेनवाबाला तुरुंगात ठेविले होते परंतु पुढे गैरसमज दूर होऊन त्याला तोफखान्याचा प्रमुख म्हणून नेमण्यात आले होते. या तोफखान्याचा प्रमुख म्हणून काम करीत असता तो स्वतःच्या हातानी तोफा डागीत असे आणि असे म्हणतात की त्याने सोडलेल्या एका गोळ्याने तटबंदीतील मध्यवर्ती बराकीचे गवती छप्पर पेटले. या त्याच्या कामगिरीमुळे नानासाहेबांनी खूष होऊन त्याला पाच हजार रुपये रोख इनाम दिले आणि असे म्हणतात की

इंग्रजांची हकालपट्टी झाल्यावर त्याला कानपुरचा गव्हर्नर नेमण्यात येईल अशी आशाही त्याला दाखविण्यात आली होती.

अयोध्येचा राजा नासरुद्दिन हैदर याचा मंत्री मोतुमद्दौला ऊर्फ आघामीर याचा नान्हेनवाब हा एक मुलगा. या मंत्र्याला १८३० मध्ये बडतर्फ करण्यात आल्यानंतर तो कानपुरास स्थाईक झाला होता. नासरुद्दिन हैदर याने ईस्ट इंडिया कंपनीला दिलेल्या एक कोट रुपयांच्या कर्जाच्या व्याजातून त्याला निवृत्तिवेतन मिळत असे. त्याला स्वतःला तालिना २०००० रुपये आणि त्याची पत्नी, मुलगी व थोरला मुलगा यांना मिळून सालिना ५००० रुपये मिळत. आघामीराच्या १८३३ मध्ये झालेल्या मृत्यूनंतर हे निवृत्तिवेतन त्याच्या वारसांना मिळत असे. नान्हेनवाबाचे मूळ नाव महंमद अलीखान असून त्याला दरसाल ४५०० रुपये मिळत. तेवढ्यावर तो कानपुरात आपल्या बापाच्या वाड्यात राहून गुजराण करी.

मुसलमानांत नान्हेनवाबाला फार मान असे. नानासाहेब बिठूर येथे असताना एक प्रसंग असा घडला की त्यामुळे मुसलमान लोकांत अस्वस्थता निर्माण होऊन त्यांनी नान्हेनवाबालाच कानपूरचा राजा बनविण्याचे ठरविले. त्याचे असे झाले की नानासाहेबांचे थोरले बंधू बाबाभट्ट हे कानपूरच्या कारभारात प्रमुख होते. त्यांनी एका मुसलमान खाटकाला गाय कापल्याबद्दल हात तोडण्याची शिक्षा दिली. या शिवाय शिपायांना जी बक्षिसे वाटण्यात आली त्यात पक्षपात झाला अशी तक्रार उत्पन्न होऊन नानासाहेबांना विरोधी अशी भाषणेही करण्यात आली.

नानासाहेबांच्या ऐवजी नान्हेनवाबाची स्थापना करण्याच्या विचाराचे मागे ही परिस्थिती होती. लवकरच नानासाहेब कानपुरास परत आले आणि त्यांनी मुसलमानांना शांत केले; कित्येक मुसलमानांना कारभारात नेमण्यात आले. याप्रमाणे नान्हेनवाब याचे प्रकरणही मिटले. खुद्द नान्हेनवाबाचे नानासाहेबांच्या विरुद्ध काही म्हणणे नव्हते किंवा त्याला सत्तेची हावही नव्हती.

ब्रिटिश सत्ता पुन्हा प्रस्तापित झाल्यावर नान्हेनवाबप्रकरणाची सर्व चौकशी करण्यात येऊन कानपूरप्रकरणी त्याचा काही दोष नव्हता असे ठरले. तरीही कानपूरला रामराम करण्याचे त्यांनी ठरविले आणि तो मक्केच्या यात्रेला १८६१ मध्ये निघून गेला व तेथेच मृत्यू पावला.

कानपुरास परत आल्यावर म्हणजे ६ जुलैपासून नानासाहेब तेथील नूरमहंमदाच्या हॉटेलात राहू लागले. हे हॉटेल आज ज्याला फूलबाग असे नाव आहे त्या ठिकाणापासून जवळच आहे. ज्या इमारतीत इंग्रज कैद्यांना ठेवले होते ते बिबीघर येथून जवळच आहे.

(४) कानपूरची राज्यव्यवस्था

वीस हजार सैन्यावर नियंत्रण ठेवणे हे फार मोठे कठिण काम होते. असे दिसते की या सैनिकांनी सुखवस्तु लोकांची लुटालूट आणि अत्याचार चालविले होते. युरोपियन लोकांना लपवून ठेवले असल्यास त्यांना शोधून काढण्याचे निमित्त दाखवून ते खुशाल कोणत्याही घरात घुसून लुटालूट करीत. त्यांच्या या बेशिस्त वर्तनामुळे श्रीमंत आणि गरीब असे सर्व लोक कंटाळून गेले होते. शिवाय असेही म्हणतात की या त्यांच्या कृत्यामुळे कित्येकांना इंग्रज परत यावे व आपला व्यवहार शांतपणे सुरू व्हावा अशी इच्छा होई.

कानपूर जिल्ह्याची व्यवस्था नानासाहेबांचे थोरले बंधू बाबाभट्ट याजवर सोपविली होती. या कामी त्यांना मदत करण्यासाठी इंग्रजी राज्यातील काही अधिकारीही होते त्यापैकी महत्त्वाचा असा रामलाल अधिकारी असून त्याला डेप्युटी कलेक्टर नेमिलेले होते. इंग्रजी सत्ता पुनः प्रस्थापित झाल्यानंतर बाबाभट्टाच्या कचेरीत मिळालेल्या कागदपत्रावरून रामलालवर खटला भरण्यात आला. स्वतःचा बचाव करता न आल्यामुळे त्याच्यावर गुन्हा शाबीत धरण्यात येऊन त्याला फाशी देण्यात आले. ही गोष्ट जनरल हॅवेलॉकने कानपूर परत जिंकल्यानंतर लगेच घडून आली.

या कागदावरून इतर अधिकाऱ्यांची नावेही सरकारला मिळून त्यांनाही शिक्षा देण्यात आल्या. या कामी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना माहिती देणाऱ्यांकडून इतरही अनेक नावे त्यांना समजली. ज्यांनी ज्यांनी नानासाहेबांची भेट घेऊन त्यांचे अभिनंदन केले, ज्यांनी त्यांना नजराणे पाठविले आणि ज्यांनी प्रत्यक्ष नानासाहेबांना सहाय्य केले त्याचप्रमाणेच ज्यांनी नानासाहेबांच्या राज्याला संमती दिली त्या सर्वांना शिक्षा देण्यात आल्या. अशी माहिती देणाऱ्यांपैकी एकाचा फार वाईट प्रकारे अंत झाला. तो एक झाडूवाला होता. त्याचेजवळ तुरुंगातील स्त्रियांच्या अंगावरील दागिने सापडले म्हणून त्याची चौकशी होऊन त्याला फाशी देण्यात आले.

प्रथम हाजी खानूम याच्या एका मुलाला कोतवाल नेमण्यात आले होते पुढे ब्रिटिशांच्या काळात कोतवालीचे काम केलेला हुलाससिंग याची नेमणूक

करण्यात आली. हा मोठा कार्यक्षम अधिकारी होता. गावातील वजनदार नागरिक आणि महाजनांनी नानासाहेबांना गळ घालून त्याची नेमणूक करवून घेतली. या हुलाससिंगाबद्दल कर्नल विल्यम्स लिहितो :- “ लुटालुटीच्या भुमका सारख्या उठत व त्यामुळे गावात सर्वत्र घबराट असे. मिळालेल्या पुराव्यावरून असे स्पष्ट दिसते की हुलाससिंगाच्या हुषारीमुळे हे लुटालुटीचे प्रकार बंद झाले; बंडवाले शिपाई लुटालुटीस आतुर होते तसेच जमीनदार आणि इतर लोकही सावकारा-वर सड उगवण्यास उत्सुक होते कारण त्या सावकारांनी कोर्टाच्या हुकुम-नाम्यामध्ये त्यांच्या जमिनी अल्प किंमतीत विकत घेतल्या होत्या. ”

त्यावेळच्या अस्वस्थ परिस्थितीत शक्य होते तेवढे कारभाराचे कार्य करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. नानासाहेबांच्या थोरल्या बंधूच्या म्हणजे बाबाभट्टाच्या अधिपत्याखाली न्यायालये स्थापन करण्यात आली. या न्याया-लयांनी दिलेल्या शिक्षा जरी थोड्या क्रूर वाटल्या तरी त्या काळी राज्यरचना बदलल्यामुळे झालेल्या अस्वस्थ वातावरणात योग्यच होत्या असे म्हटले पाहिजे. गुंडांना पकडण्यात येऊन त्यांची गाढवावरून धिंड काढण्यात आली व त्यांची घरे जमीनदोस्त करण्यात आली. लुटालुटीकरिता एका चोराचे हात तोडण्यात आले. गाय कापल्याबद्दल एका खाटकालाही तीच शिक्षा देण्यात आली.

जमीन महसूल जमा करण्याची व्यवस्थाही करण्यात आली. ३० जून रोजी बाबाभट्टांनी तहशीलदारांना आज्ञा पाठविली की त्यांनी सर्व वसूल पाठवून द्यावा. युरोपियन लोकांची मालमत्ता ताबडतोब सरकारात परत करावी. ज्यांच्या घरात अशी मालमत्ता लपविलेली असेल त्यांच्या घरांच्या झडत्या घेण्यात येऊन त्यांना शिक्षा देण्यात येईल अशी आज्ञाही निघाली. ज्या शिपायांनी चांगली कामगिरी केली त्यांना सोन्याची कडी बक्षीस देण्याचे हुकूमही निघाले.

एकूण सर्व पुराव्याची छाननी करून कर्नल विल्यम्स याने असा निष्कर्ष काढला आहे की “ नाना आणि त्यांचा दरबार यांची बंडखोर शिपायांवर काहीच हुकमत चालत नव्हती. हे शिपाई आपल्या मनाला येईल तसे वागत. तोफखान्याच्या तोफांना बत्ती लावणे, हल्ल्यात भाग घेणे न घेणे या गोष्टी ते आपल्या मर्जीनुरूप करीत. बहुतेक सगळे चैनीत वेळ घालवीत. बाजारात आणि कालव्यावर भटकत तसेच गावात येणारा माल लुटीत. ” विल्यम्स पुढे असे म्हणतो की नवीन नेमण्यात आलेले अधिकारी लोकांची पिळवणूक करून त्यांना लुटीत असत. नदीपलीकडे नावेतून जाण्यास माणशी एक रुपया घेतला जाई व जे कोणी अशी रक्कम देत नसत त्यांना कित्येक दिवस तुरुंगात डांबून ठेवण्यात

येई. वाराणसीहून नानासाहेबांच्या सैन्याला येऊन मिळणाऱ्या शिपायांच्या-कडूनही जाजमाऊ येथील नांवेतून अलीकडे येण्यासाठी हा जबर आकार द्यावा लागला.

कानपुरातील उच्चवर्णीयांनाच नव्हे तर सामान्य माणसांनाही असे वाटे की एका मोठ्या झंझावाताने कोलमडून पडावी अशी माजी राजांची राजवट कोलमडून पडली असून नानासाहेबांचे राज्य आता स्थिर होणार आहे. त्यामुळे ते लोक दरबारात नियमितपणे येत. काही लोक असेही होते की ज्यांना वाटे की ब्रिटिशांची शक्ती आणि सामुग्री इतकी मोठी आहे की ते परत आल्या-शिवाय राहणार नाहीत. हे लोक मात्र नव्या राजवटीपासून दूर राहिले. अशांपैकी काही लोक दरबारात येत व नानासाहेबांना योग्य तो मान देत परंतु या गोष्टी नाइलाजाने आणि स्वतःला वाचविण्यासाठीच ते करीत. आलेली लाट परत फिरण्याची वाट पहात ते आपला काळ कंठीत होते. याशिवाय काही लोक असेही होते की जे कुंपणावर बसून नवीन राजवटीला तोंडदेखली मान्यता देत असताना आपल्यावर पुढे ब्रिटिश परत आल्यावर काही तोहमत येऊ नये या दृष्टीने त्यांची वागणूक असे.

नानासाहेबांच्याबद्दल मात्र असे निश्चितपणे म्हटले पाहिजे की त्यांनी ब्रिटिश कैद्यांना चांगले वागविले. कर्नल विल्यम्स आपल्या 'पुराव्याच्या समीक्षणात' असे म्हणतो की त्यांना कैदेत ठेविले असल्यामुळे त्यांच्या हालचालीवर असलेल्या नियंत्रणाखेरीज त्यांच्यावर काहीही अत्याचार अथवा मानहानीचे प्रसंग आले नाहीत. हिंदी तुरुंगात जशी वागणूक इतर कैद्यांना मिळे तीच वागणूक ब्रिटिश कैद्यांनाही दिली जाई. धोब्याकडून आलेले स्वच्छ कपडे या कैद्यांत वाटले जात. मुद्दाम नेमलेल्या आचार्यांनी केलेल्या चपात्या व डाळ त्यांना देण्यात येई. पुढे त्या कैद्यांच्या विनंतीवरून डाळीऐवजी मांस व मुलांना दूध देण्यात येई. नानासाहेबांच्या खासगीतील एका स्त्रीची खास नेमणूक करून तिच्याकडे कैदेतील स्त्रिया व मुले यांच्या अडीअडचणीचे निराकरण करण्याचे काम देण्यात आले होते. तसेच फत्तेगडास पकडलेल्या कैद्यांना बिठूर येथे रावसाहेबांनी चांगली वागणूक देऊन त्यांच्या अन्नपाण्याची आणि सुखसोईची सर्व व्यवस्था केली होती.

काही काल्पनिक आणि खोट्या हकीकती प्रसिद्ध आहेत परंतु त्यावर विश्वास ठेवण्याच्या लायकीच्या नाहीत. या हकीकतीत कैद्यांवर हिंदी लोकांनी अत्याचार केले असे सांगण्यात येते परंतु येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे

प्रकरण २३

ब्रिटिश लोक कानपूर पुनः जिंकतात

(१) अलाहाबादेहून हॅवेलॉक निघतो

(२) वाटेतील लढाया

फत्तेपूरची लढाई

आँग आणि पांडुनदीची लढाई

कानपूरची लढाई

(३) इंग्रजांचा कानपुरावर पुनः ताबा

(१) अलाहाबादेहून हॅवेलॉक निघतो

आपल्या गुप्तचरामार्फत जनरल व्हीलर याने अलहाबादेस मदतीसाठी निरोप पाठविले त्यावेळी अलहाबादेसही बंड ६ जूनपासून झाल्याचे त्याला माहीत नव्हते. परंतु अलाहाबादेचे बंड फार दिवस टिकले नाही कारण वाराणसीहून जनरल नीलच्या हाताखाली आलेल्या मदतीमुळे १७ जूनपर्यंत अलाहाबाद परत ब्रिटिशांच्या हाती आले. जनरल नील हा अधिकारी हिंदुस्थानात नव्यानेच आलेला होता. दिल्ली व मीरतच्या उठावाची बातमी पोचल्याबरोबर लॉर्ड कॉनिंग याने त्याला मद्रासहून कलकत्त्यास बोलावून घेतले होते. कलकत्त्याहून तो वाराणसीस आला व तेथे त्याने ३ ते ९ जून पर्यंत मुक्काम केला. जूनच्या ५ तारखेस वाराणसी येथेही बंड उफाळले त्याचे कारण हिंदी सैन्याची शस्त्रे काढून घेण्याचे बाबतीत काही गोंधळ झाला होता. जनरल नीलने ब्रीगेडियर पोसोनबी याचे हातून आधिपत्याची सूत्रे हाती घेतली व लागलीच बंडखोर शिपाई व इतर असंतुष्ट नागरिकांवर क्रूर व अविवेकी अशा देहांताच्या शिक्षा अमलात आणण्यास सुरुवात केली. “कानपूर आणि लखनौ येथे जे रक्तलांछित अत्याचार घडले ते नीलच्या आज्ञेनेच घडले.”

आणि गंगेपलीकडूनही कित्येक लोक कानपुरात दाखल झाले. अशा प्रकारे बहुतेक सर्व रजपूत, चंदेले, पनवार आणि गौतम हे बंडात सामील झाले. गॅझेटिअरमध्ये असे लिहिले आहे की या लोकांनी या प्रसंगी जे कार्य केले ते फार मोठेच होते कारण ते जर आले नसते व त्या जमीनदारांनी मदत केली नसती तर तटबंदीच्या आतल्या इंग्रजांनी वेढा मोडून काढला असता इतकी ताकद त्यांच्या अंगी होती. गॅझेटियर म्हणते की गेल्या पन्नास वर्षांत जमीनदारांचा जो छळ झाला त्यामुळे ते अत्यंत नाराज झालेले असल्यामुळेच ते बंडात सामील झाले.

प्रकरण २३

ब्रिटिश लोक कानपूर पुनः जिंकतात

(१) अलाहाबादेहून हॅवेलॉक निघतो

(२) वाटेतील लढाया

फत्तेपूरची लढाई

आँग आणि पांडुनदीची लढाई

कानपूरची लढाई

(३) इंग्रजांचा कानपुरावर पुनः ताबा

(१) अलाहाबादेहून हॅवेलॉक निघतो

आपल्या गुप्तचरामार्फत जनरल व्हीलर याने अलहाबादेस मदतीसाठी निरोप पाठविले त्यावेळी अलहाबादेसही बंड ६ जूनपासून झाल्याचे त्याला माहीत नव्हते. परंतु अलाहाबादेचे बंड फार दिवस टिकले नाही कारण वाराणसीहून जनरल नीलच्या हाताखाली आलेल्या मदतीमुळे १७ जूनपर्यंत अलाहाबाद परत ब्रिटिशांच्या हाती आले. जनरल नील हा अधिकारी हिंदुस्थानात नव्यानेच आलेला होता. दिल्ली व मीरतच्या उठावाची बातमी पोचल्याबरोबर लॉर्ड कॅनिंग याने त्याला मद्रासहून कलकत्त्यास बोलावून घेतले होते. कलकत्त्याहून तो वाराणसीस आला व तेथे त्याने ३ ते ९ जून पर्यंत मुक्काम केला. जूनच्या ५ तारखेस वाराणसी येथेही बंड उफाळले त्याचे कारण हिंदी सैन्याची शस्त्रे काढून घेण्याचे बाबतीत काही गोंधळ झाला होता. जनरल नीलने ब्रीगेडियर पोसोनबी याचे हातून आधिपत्याची सूत्रे हाती घेतली व लागलीच बंडखोर शिपाई व इतर असंतुष्ट नागरिकांवर क्रूर व अविवेकी अशा देहांताच्या शिक्षा अमलात आणण्यास सुरुवात केली. “कानपूर आणि लखनौ येथे जे रक्तलांछित अत्याचार घडले ते नीलच्या आज्ञेनेच घडले.”

नील जूनच्या ९ तारखेस वाराणसीहून निघाला तो ११ तारखेस अलाहाबादेस पोचून तेथील किल्ल्याच्या मुख्य अधिकाराची सूत्रे त्याने आपल्या हाती घेतली. अलाहाबादेस शांतता प्रस्थापित झाल्यावर त्याने कानपुरास जाण्याचा बेत केला. निदान काही सैन्य कानपुरास पाठवावे असा त्याचा विचार होता परंतु त्याने केलेल्या अत्याचारामुळे अलाहाबाद ओस पडलेले असल्यामुळे त्याला वाहतुकीची काही साधने मिळू शकली नाहीत. “अलाहाबादेस सूडबुद्धीने इतकी क्रूरकर्म करण्यात आली की तेथील लोक भीतीने गाव सोडून पळून गेले आणि इंग्रजाचे नुसते नाव काढले तरी ते घाबरून जात. या कारणाने गाड्या, तंबू, खाद्यपदार्थ आणि इतर साहित्य मिळणे अशक्य झाले. रसद मिळविण्याचा खूप प्रयत्न करूनही ही गोष्ट शक्य न झाल्यामुळे सर्व जून महिना नील याला खितपत काढावा लागला.”

अलाहाबादेची परिस्थिती व तेथील भक्कम किल्ला यामुळे यापुढे अलाहाबाद हे ब्रिटिशांचे प्रमुख लष्करी ठाणेच बनले. येथूनच पुढे हॅवेलॉक, ओर्टम आणि पुढे सरसेनापती सर कॉलिन कॅम्बेल यांना मदतीचे सैन्य पाठविता आले. १८५८ च्या जानेवारीत लॉर्ड कॅनिंग स्वतःच कलकत्त्याहून अलाहाबादेस आला कारण प्रत्यक्ष कारवाई चालू असलेल्या भागापासून जवळच असावे असे त्याने ठरविले. त्या वर्षाच्या फेब्रुवारी महिन्यात दिल्ली वगळून बाकीचा वायव्यप्रांत नव्यानेच बनवून त्याची राजधानी त्याने आगऱ्याहून अलाहाबादेस हलविली व त्या प्रांतावर एक लेफ्टेनंट गव्हर्नराची नेमणूक केली.

अखेर जूनच्या ३० तारखेस मेजर रेनॉड याच्या हुकमतीखाली ४०० युरोपियन, ३०० शीख आणि इतर १२० असे सैन्य व दोन तोफा नीलने कानपुरास पाठविल्या. ही तुकडी म्हणजे मागाहून येणाऱ्या मुख्य सैन्याची बिनीची तुकडी असून तिचे काम म्हणजे रस्ता मोकळा करून देणे हे होते. या तुकडीकडे प्रमुख कामगिरी दिली होती ती म्हणजे सर्वत्र दहशत उत्पन्न करणे ही होती. नीलने अलाहाबादेस केलेल्या अत्याचारांनी त्याचे अजून समाधान झालेले नव्हते; त्याने मेजर रेनॉड याला आज्ञा दिली होती की “फत्तेपुराच्या वाटेवरील सर्व बंडखोर खेडी बेचिराख करावी व त्यातील रहिवाश्यांना चांगली अद्दल घडेल अशी शिक्षा करावी.” मेजर रेनॉड याने ही आज्ञा अक्षरशः पाळली. वाटेतील बहुतेक सर्व खेडी बंडात सामील झाली होती तेव्हा त्यांना केलेली शिक्षा जबर आणि अविचारप्रेरित होऊन

केलेली होती; इतकी की पुढे ७ तारखेस हॅवेलॉक जेव्हा अलाहाबादेहून निघाला तेव्हा त्याला वाटेत एकही गाव उभे दिसले नाही व त्याला रसद मिळू शकली नाही. प्रत्येक झाडावरून प्रेते लटकत असलेली त्याला दिसली.

मेजर रेनांडच्या मागोमाग हॅवेलॉक हा अलाहाबादेहून निघाला तो तेथे १ जुलैलाच पोचला होता. हॅवेलॉक हा कंपनीच्या नोकरीत १८२३ पासून होता व त्याने त्या सैन्यात पुष्कळ मोहिमा पाहिल्या होत्या. त्याला कमांडर ऑफ दि बाथ ही पदवीही त्याच्या अफगाणिस्थानातील कामगिरीबद्दल मिळालेली होती. १८५६ मध्ये जनरल औट्रॅम याच्या हाताखाली एका डिव्हीजनचा तो प्रमुख असून त्या वर्षीच्या इराणातील लढाईतही तो होता. ती लढाई संपल्यावर १८५७ च्या सुरुवातीस तो मुंबईत परत आला होता. बंड सुरू झाल्याबरोबर तो कलकत्त्यास गेला व तेथे सरसेनापतीच्या शिफारसीवरून त्याला ब्रिगेडियर जनरल अशी बढती देण्यात आली. कलकत्त्याहून ताबडतोब कानपुरास जाण्याची त्याला आज्ञा करण्यात आली. तेथे सर ह्यू व्हीलरला त्याने कुमक करावी व नंतर लखनौ येथे सर हेन्री लॉरेन्स याला जाऊन मिळावे असा त्याला हुकूम देण्यात आला. कलकत्त्याहून हॅवेलॉक अलाहाबादेस आला व तेथे त्याने सैन्याची जमवाजमव करून बंडवाल्यांच्या प्रांतांत पाठविण्याची तुकड्यांची तयारी त्याने केली. नंतर तो अलाहाबादेहून कानपुरास जाण्यास निघाला तेव्हा त्याचेबरोबर १००० युरोपियन १३० शीख, ४० स्वयंसेवक घोडदळ आणि ८ तोफा एवढा संभार होता.

सत्तीचौरा येथे घडलेल्या प्रकाराची बातमी अलाहाबादेस २ जुलै रोजी समजली. त्याबरोबर गंगेवरून वरच्या बाजूस एक आगबोट पाठविण्यात आली. उद्देश हा की त्या प्रकारातून कोणी वाचले असल्यास त्यांची सुटका करावी. परंतु असे जे वाचले त्यांना बंडवाल्यांनी आधीच पकडले असल्यामुळे आगबोटीचा काही उपयोग झाला नाही. रेनांडबरोबर अगदी थोडेच सैन्य असल्यामुळे त्याला जरा मंदगतीनेच पुढे जाण्यास सांगितले होते. मागून मदत आल्याशिवाय पुढे जाऊ नये असा हुकूम देण्यात आला. त्यालाही तोपर्यंत कानपूर पडल्याची बातमी कळली होती त्यावेळी त्याचा मुक्काम सिराथु येथे पडलेला होता. १२ जुलैला फत्तेपूर येथेच हॅवेलॉकचे सैन्य त्याला येऊन मिळाले त्यासाठी त्या सैन्याला बऱ्याच लांबच्या मजली माराव्या लागल्या.

जनरल हॅवेलॉक बरोबरच फत्तेपूरचा कलेक्टर शीरर हा होता. बंडाचा स्फोट झाल्याबरोबर तो फत्तेपुराहून बांधाला पळून गेला होता. बांधाहून तो अलाहाबादेस आला व पुढे हॅवेलॉकच्या सैन्याबरोबर कानपुरास आला. पुढे त्याची नेमणूक कानपूर व फत्तेपूरचा कलेक्टर म्हणून करण्यात आली. या शीररने 'हॅवेलॉकची कानपूरवरील स्वारी' हे पुस्तक लिहिले असून प्रस्तुत ग्रंथात त्यातील मजकूर काही ठिकाणी उद्धृत केलेला आहे.

रेनॉड आणि हॅवेलॉक यांच्या सैन्याने अलाहाबादेपासून कानपुरापर्यंत वाटेत अनन्वित अत्याचार केले. सर चार्लस डिल्के याच्या म्हणण्यावरून असे दिसते की गावेची गावे जाळून टाकण्यात आली आणि निरपराध गावकऱ्यांनाही ठार मारण्यात आले. सर चार्लस म्हणतो की ही गोष्ट अत्यंत शरमेची झाली.

(२) वाटेतील लढाया

फत्तेपुरची लढाई

७ जुलै रोजी ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद याच्या हाताखाली सैन्याची तुकडी देऊन त्याला नानासाहेबांनी इंग्रजांच्या प्रगतीला प्रतिरोध करण्याचे काम सांगितले. त्याच्याबरोबर सुमारे ३५०० सैनिक (घोडदळाच्या दोन आणि पायदळाच्या तीन तुकड्या) आणि १२ तोफा होत्या. ज्वालाप्रसाद फत्तेपुरास १२ जुलैला पोचला आणि तेथे मेजर रेनॉड याची थोडी फौजच आहे अशा कल्पनेने त्याने हल्ला चढविला. त्यावेळी रेनॉड आणि हॅवेलॉक या दोघांच्या फौजा एकत्र मिळाल्या होत्या याची त्याला कल्पना नव्हती. कारण त्या दोन फौजा एकत्र झाल्याची बातमी त्याला वेळेवर पोचली नव्हती.

फत्तेपुरापासून सुमारे चार मैलावर मोकळ्या मैदानावर ब्रिटिश सैन्याचा तळ होता. फत्तेपुरावर चालून जाण्यापूर्वी तेथील परिस्थितीचा तपास करून येण्यासाठी ब्रिटिश घोडदळाची लहानशी तुकडी पुढे पाठविली होती. ही तुकडी फत्तेपुराजवळ आल्याबरोबर ज्वालाप्रसादाने आपले सैन्य त्यांच्यावर चालविले. हे पाहिल्याबरोबर ती घोडदळ तुकडी माघारी मुक्कामाकडे वळली. तिचा पाठलाग हिंदी सैन्य करीत होते. हिंदी पायदळ व तोफा मागोमाग येतच होत्या. हॅवेलॉकने त्वरित प्रतिहल्ल्याची तयारी करून आपल्या सैन्याची त्याप्रमाणे रचना केली. या वेळेपर्यंत ज्वालाप्रसादच्या सैन्याला असेच वाटत होते की रेनॉडच्या लहानशा तुकडीशीच मुकाबला होणार आहे. परंतु जेव्हा प्रत्यक्ष हॅवेलॉकच्या प्रचंड शिस्तबद्ध युरोपियन सैन्याशी गाठ पडली तेव्हा त्यांना

आश्चर्याचा धक्काच बसला. ब्रिटिशांनी तोफा व बंदुका यांचा भडिमार चालविल्याबरोबर ज्वालाप्रसादच्या सैन्याने माघार घेतली.

ब्रिटिश सैन्य तसेच पुढे सरकले व त्यामुळे बंडवाल्यांच्या सैन्यात गोंधळ माजला. तरीही थोड्या अंतरावर रस्त्यावरच ते पाय रोवून उभे राहिले आणि मोठ्या धैर्याने लढण्यास सिद्ध झाले. परंतु ब्रिटिश बंदुकांच्या मान्याच्या टप्प्यात असल्यामुळे त्यांचा इलाज चालेना. मध्यंतरी कॅप्टन मॉड याने आपल्या तोफा या सैन्याच्या बगलेवर डागल्या त्यामुळे अधिकच गोंधळ उडून ज्वाला-प्रसादचे सैन्य फत्तेपूरच्या जवळच्या भक्कम आधाराकडे माघार घेऊ लागले.

परंतु ब्रिटिश सैन्य तसेच पुढे सरकू लागले आणि हा भक्कम आधारही हिंदी फौजेला मिळू नये असा त्यांचा प्रयत्न होता. हिंदी पायदळ मोठ्या शौर्याने लढले परंतु त्याचा फारसा उपयोग होऊ शकला नाही. एकामागून एक तोफ आणि दारूगोळा शत्रूच्या हाती पडली. तरीही फत्तेपुरापासून एक मैलावर कानपूर रस्त्यावर ते पाय रोवून उभे राहिले व तेथे त्यांनी जोराचा प्रतिकार केला. शेवटी त्यांना आंग या खेड्याचा आश्रय घ्यावा लागला.

ज्वालाप्रसादाचा पराभव म्हणजे लढाईच्या डावपेचातील दोषामुळेच झाला. ज्वालाप्रसादाने पूर्वी कधी लढाई पाहिलीच नव्हती आणि त्याची गाठ हॅवेलॉकसारख्या युद्धनीतीमध्ये मुरलेल्या योद्ध्याशीच पडली. त्याचा पराभव मुख्यतः दोन कारणांनी झाला. एक म्हणजे ज्या सैन्यावर आपण चालून जातो ते एक लहान सैन्यच आहे अशी त्याची कल्पना होती व दुसरे म्हणजे फत्तेपुरा-सारख्या बचावाला पाठीशी घेऊन लढण्याऐवजी तो मोकळ्या मैदानातच ब्रिटिशांवर चालून गेला.

बंडवाल्या सैन्याचा हा बीमोड झाला ही गोष्ट हॅवेलॉकच्या ब्रिटिश सैन्यातील आत्मविश्वास वाढविण्यास फार उपयुक्त झाली — खरोखर म्हणजे मोकळ्या मैदानात हिंदी सैन्याशी गाठ पडण्याचा हा त्यांचा पहिलाच प्रसंग होता व त्यात मिळालेल्या या पहिल्याच यशामुळे त्यांना सहाजिकच जोर चढला — हॅवेलॉकला फार अभिमान वाटला. त्याने त्यादिवशी आपल्या सैन्याचे अभिनंदन करणारा विशेष हुकूम काढला. या लढाईनंतर हॅवेलॉकचे नाव हिंदुस्थानातच नव्हे तर इंग्लंडमध्येही मोठे प्रख्यात झाले.

फत्तेपूर काबीज केल्यानंतर हॅवेलॉकने ते लुटण्याची मुभा आपल्या सैन्याला दिली त्यामुळे ही लूट अगदी निर्दयपणे करण्यात येऊन घरे बाजार लुटून फस्त करून नंतर गाव पेटवून देण्यात आले.

आँग आणि पांडु नदीची लढाई.

फत्तेपुराच्या पराभवानंतर ज्वालाप्रसाद आँग या बचावाला भक्कम अशा गावात येऊन राहिला. कानपुराहून ताजे सैन्य आणि तोफा त्याच्या मदतीसाठी पाठविण्यात आल्या. जनरल टिकारसिंग आणि अलाहाबादेचा मौलवी लियाकत अली हेही त्याचे बरोबर होते.

१५ जुलैला पहाटे जनरल हवेलॉक याने कूच करून सकाळच्या प्रहरी तो आँग येथे दाखल झाला. आपल्या सैन्याचा तिसरा भागच त्याने प्रथम आघाडीची तुकडी म्हणून पुढे पाठविला. हिंदी तोफांची सरबत्ती सुरू झाली आणि हिंदी फौजा लढाईच्या तयारीने उभ्या राहिल्या. त्यानंतर घनघोर लढाई झाली. शिपाई लोक मोठ्या शौर्याने लढले परंतु इंग्रजी तोफा व त्यांच्या एन्फील्ड बंदुका यांच्या मान्यापुढे त्यांचा टिकाव लागणे शक्य नव्हते. शेवटी हातघाईच्या लढाईनंतर त्यांना आपला मुक्काम हालवावा लागून माघार घेणे प्राप्त झाले.

माघार घेऊन हे सैन्य पांडु नदीवरील पुलाजवळच्या आधी भक्कम केलेल्या जागेकडे येऊन पुन्हा उभे राहिले. त्यापूर्वी ब्रिटिशांच्या हातात बरेच साहित्य पडले होते. या ठिकाणी पुन्हा एकदा घनघोर युद्ध झाले त्यात मेजर रेनॉड याला प्राणघातक इजा झाली व त्यांतच तो पुढे कानपूर येथे मरण पावला.

पांडु ही लहानशी ओढेवजा नदी असून त्यावेळी पुरामुळे ती दुथडी वाहून चालली होती. कानपुरास जाण्याला त्या नदीवरील पूल ही एकच वाट होती. हा पूल चांगला भक्कम दगडी होता. म्हणून या पुलाचे लष्करी दृष्ट्या फार महत्त्व होते. तात्या टोपे यानी हा पूल शक्य तितका वेळ लढविण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे तयारी केली होती. हा पूल लढविणे अशक्य झाल्यास वेळ पडेल तर तो उडवून देण्याची तयारीही त्यांनी केली होती. बाळारावाच्या हाताखाली एक मोठे सैन्यही या पुलाच्या संरक्षणासाठी येऊन दाखल झाले होते. जनरल हॅवेलॉक याच्याही लक्षात या पुलाचे महत्त्व आले कारण जर पूल पडला तर त्याला कानपुरावर लगेच चालून जाणे अशक्य झाले असते. तात्यांच्या सैन्याने पूल उडवून देण्याचे आतच तो काबीज करावा असे त्याने ठरविले आणि सैन्य थकले आहे हे माहीत असूनही त्याने पुलावर चाल करून जाण्याची आज्ञा दिली. व ते सैन्य दोन तासात पुलापाशी जाऊन पोचले. ते सैन्य पुलाजवळ येताच हिंदी सैन्याने त्याच्यावर एकदम

गोळी चालविली परंतु हॅवेलॉकच्या या शूर हालचालीमुळे तो पुलावर ताबा मिळवू शकला. बाळारावानी माघार घेण्यापूर्वी तो पूल उडवून देण्याचा प्रयत्नही केला परंतु त्यांच्या या प्रयत्नाने पुलाच्या कठड्याचा काही भागच पडला; त्याच्या कमानी भक्कम व शाबूत राहिल्या.

पूल उडवून देण्यात यश न आल्यामुळे बचाव करणाऱ्या सैन्याची मोठी चमत्कारिक स्थिती झाली. कित्येक हिंदी लेखकांनी या चुकीबद्दल लिहिले असून त्यामुळे कानपूर हातचे गेले असे म्हटले आहे. असे म्हणतात की पूल उडवून देण्याचा प्रयत्न नीटपणे केला गेला नाही. ब्रिटिश लष्कराचा पुलाजवळील गोळीबार फार जोराचा होता. शिवाय नदीला जवळच असलेल्या वाकणात कॅप्टन मॉड याने आपल्या तोफा अशा तऱ्हेने पुढे आणल्या की त्यांच्या माऱ्याच्या टप्प्यात राष्ट्रीय सैन्याची बगल आल्यामुळे त्यांच्यात फार गोंधळ माजला. अशा तऱ्हेने शांतपणे विचार करणारे डोके आणि स्थिर हात नसल्याने पूल उडवून देणे ही गोष्ट शक्य झाली नाही. हिंदी सेनापतींना अनुभव नसल्यामुळेच हे घडू शकले. कारण आंगवरून माघार घेतानाच हा पूल उडवून देता आला असता तर हॅवेलॉक याला काही करता आले नसते.

ब्रिटिश सैन्य पूल ओलांडून पलीकडच्या काठावर येऊन पोचले व तेथेच ते जुलैच्या १५ तारखेस भुक्काम करून राहिले. दुसरे दिवशी त्यांनी पुढील चाल सुरू केली.

कानपूरची लढाई

कानपूरची लढाई तीन भक्कम ठिकाणांपासून १६ जुलै या एकाच दिवशी लढली गेली. आदल्या दिवशी बाळारावांना उजव्या खांद्यावर बंदुकीची गोळी लागून ते जखमी झाले होते तरी त्यांनी कानपुरात नानासाहेबांच्याकडे निरोप पाठवून पांडु नदी ओलांडून ब्रिटिश सैन्य अलीकडे आल्याची बातमी कळविली होती. नानासाहेबांनी आपल्या सल्लागारांची ताबडतोब बैठक बोलाविली. ही बैठक नूरमहंमदाच्या हॉटेलमध्ये भरली होती. नानासाहेबांचे मुख्य ठिकाण येथेच होते. या बैठकीत तीन पर्याय सुचविण्यात आले :- कानपूर सोडून देऊन बिठूर येथे लढाई द्यावी, राष्ट्रवादी सैन्य फरुखाबाद येथे नवाब तफाझुल हुसेन याच्या अधिपत्याखाली होते त्याला जाऊन मिळावे आणि कानपुराबाहेर रस्त्यावरच शत्रूला गाठावे. पुष्कळ चर्चा होऊन शेवटचा पर्याय मान्य करण्यात आला.

या प्रमाणे १६ तारखेच्या सकाळी कानपुराचा आणि नानासाहेबांच्या पेशवेपदाचा बचाव करण्याची तयारी झाली. नानासाहेब स्वतः ५००० सैन्या-निशी ब्रिटिश सैन्याशी मुकाबला करण्यास तयार झाले. ही बचावाची लढाई देण्याकरिता कानपुराच्या दक्षिणेस थोड्या अंतरावर असलेले अहिरवन हे खेडे ही जागा ठरविण्यात आली. या ठिकाणी मुख्य रस्ता आणि कानपुरास जाणारा रस्ता हे एकमेकांस मिळतात.

सर्व सकाळभर नानासाहेबांचे हाताखालचे तात्या टोपे, जनरल टिकारसिंग आणि ब्रिगेडियर ज्वाला प्रसाद हे सैन्य कोठे कोठे ठेवावे, तोफा कोठे ठेवाव्या हे ठरविण्यात गहून गेले होते. दोन्ही रस्त्यांच्या दुबेळक्यांचे मागे सुमारे एक मैलावर सैन्य ठेविण्यात आले होते. दोन्ही रस्त्यावर दोन भाग होतील अशी तिरकी रचना सैन्याची करण्यात आली होती. दोन्ही रस्त्यांवर खोल खंदक खणून ते वाहतुकीला अयोग्य असे करण्यात आले. सैन्याच्या डाव्या बगलेवर तोफा उभ्या केल्या होत्या आणि त्याच्या उजव्या बाजूस तटबंदी असलेले खेडे आणि पलीकडे आंबराई असल्यामुळे बचावाची फळी मजबूत होती. या बाजूलाही अवजड तोफा डागण्यात आल्या होत्या. दोन्ही बाजूस पायदळाचे शिपाई असून त्यांचे मागे घोडदळ तयार होते.

सैन्याची ही रचना म्हणजे लष्करी डावपेचांची एक मोठी रचना असून तीवरून युद्धशास्त्राचे विशेष ज्ञान असलेल्या माणसानेच ती केलेली असावी असे के म्हणतो. अशी प्रचंड बुद्धी कोणाची होती हे तो सांगत नाही (सर्व साधारण समजूत अशी की ही रचना तात्या टोपे याचीच होती) तो एवढेच म्हणतो की “ नानासाहेबांच्या सैन्याची ही रचना पाहून सर्व हयात लढण्यात घालविलेल्या हॅवेलॉकलाही फार विचार पडला. त्याच्या आघाडीच्या सैन्याच्या पुढेही प्रचंड व भक्कम फळी उभी होती.”

१६ जुलै रोजी कूच सुरू करून १६ मैल चालल्यानंतर कानपुरापासून ६ मैलावरच्या महाराजपूर या गावापाशी हॅवेलॉकचे सैन्य येऊन पोचले. या ठिकाणी त्याने थोडावेळ विश्रांतीसाठी थांबण्याचे ठरविले व मध्यंतरी नानासाहेबांच्या सैन्याबद्दल माहिती मिळविण्याचे काम त्याने केले.

हॅवेलॉकने त्यानंतर हल्ला कसा करावा याबद्दल विचार केला. समोरासमोर चालून जाणे हे अशक्य असल्याची त्याला जाणीव झाली. तसेच उजव्या बगलेवर चढाई करणेही शक्य नाही हे त्याला दिसून आले म्हणून शेवटी डाव्या बगलेवर चालून जावे असे त्याने ठरविले. आपल्या मनातील हा बेत आपल्या

हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना समजावून दुपारी १॥ वाजता त्याने चालून जाण्याचा हुकूम सोडला. त्यावेळी उष्णता फार असल्यामुळे त्याचे कित्येक सैनिक मरून पडले. काही मागे राहिले त्यांना नानासाहेबांच्या घोडदळाने कापून काढले. तरीही ही चाल तीन मैलपर्यंत तशीच चालत राहिली व पुढे दोन्ही सैन्यांची गाठ पडून घनघोर लढाई झाली. दोन्ही बाजूंची फार नुकसानी झाली. ही लढाई पुष्कळ वेळपर्यंत चालू होती.

हा सर्व वेळ हॅवेलॉक स्वतः आघाडीवर असून सैन्याला उत्तेजन देत होता. ब्रिटिशांच्या प्रभावी डावपेचाला यश येऊन राष्ट्रीय सैन्याच्या उजव्या बगले-तील सैन्य मागे हटून कानपूर रस्त्यावरील झाडीच्या आश्रयाला गेले. राहिलेले सैन्य आपल्या फळीच्या मध्यभागी जमा होऊन तेथे ब्रिटिश हल्ल्याला तोंड देण्यास सिद्ध झाले. मध्यभागी एक प्रचंड तोफ होती त्या तोफेच्या मागेच हे सैन्य जमा झाले. थोड्याच वेळात येथे अगदी निकराची अशी हातघाईची लढाई झाली. नानासाहेबांचे सैन्य माघार घेऊ लागून आधीच झाडीत गेलेल्या आपल्या सेनाविभागाला मिळाले.

या गावाजवळही तोफखान्याची प्रचंड लढाई झाली. याठिकाणी शिपायांनी फार शौर्याने ब्रिटिश सैन्याशी फार मोठा मुकाबला केला. ब्रिटिश सैन्य अगदी थकलेले होते परंतु हॅवेलॉकने त्यांना उत्तेजन देण्याचे चालच ठेऊन हे गाव काबीज करण्याचे आव्हान केले. त्याबरोबर त्याच्या सैन्यातील काही लोक त्या गावावर चालून गेले त्याबरोबर सर्व संपले आणि शिपाई कानपुरात माघार घेऊ लागले. अशा प्रकारे राष्ट्रीय सैन्याला याही ठिकाणी अपयश आले.

अशा स्थितीतही नानासाहेबांनी आणखी एक निकराचा प्रयत्न केला. झालेल्या पिछेहाटीमुळे ते गोंधळून गेले होते तरीही ठाम उभे राहण्याचे त्यांनी ठरविले. कानपुराच्या लष्कर विभागाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर ते पाय रोवून उभे राहिले. या ठिकाणी एक २४ पौंडी व दोन त्यापेक्षा लहान अशा तोफा उभ्या करण्यात आल्या आणि कानपुरातून आणखी ताजे सैन्यही त्यांना येऊन मिळाले. याठिकाणी होणारी लढाई म्हणजे त्यांच्या जीवनातील आणीबाणीचोच वेळ होती. हे जाणून त्यांनी “शक्य ती सर्व शक्ती एकवटून आणि आपल्या सैन्याला शक्य ते उत्तेजन देऊन लढाईला प्रवृत्त केले.” घोड्यावर बसून ते सर्व सैन्यात हिंडत होते आणि आपल्या सैनिकांना या अखेरच्या लढाईत लढण्याला उत्तेजित करीत होते. “सर हेन्री हॅवेलॉकच्या आठवणी” या पुस्तकात जेसी मार्शमन म्हणतो; “नानासाहेब आपल्या घोड्यावर बसून सर्वत्र

फिरताना दिसत. त्यांना पाहिल्याबरोबर बंड आणि बिगूलवाले एकच गर्जना करीत. त्यामुळे सर्व सैन्यात प्रचंड उत्साह दिसू लागला.”

याचा परिणाम अनुकूल होऊन ब्रिटिश सैन्याची आगेकूच बंद पडली. काही काळ तरी “त्यांची पुढे पुढे येणारी लाट थोपवून धरण्यात आली.” तोफा ओढणारे बैल इतके थकून गेले की ब्रिटिश सैन्यातील तोफा पुढे येण्याचे बंद होऊन त्यांचे शिपाईही अगदी दमून गेले; त्यामुळे ते जमीनीवर पडून राहिले. काहीसे थकल्यामुळे व काहीसे नानासाहेबांच्या बंदुकीच्या माऱ्यापासून बचाव होण्यासाठीच ते पडून राहिले. नानासाहेबांच्या सैनिकांचा उत्साह फारच वाढला. त्यांचे पायदळ सैन्य पुढे सरकू लागले आणि घोडदळ दोन्ही बाजूस पसरून शत्रूची कोंडी करण्याचा प्रयत्न करू लागले; त्याच वेळी तोफखाना सारखी आग ओकू लागून, शत्रू जेरीस आला.

हॅवेलॉकने जेव्हा पाहिले की ही लढाई आता हातची जाते तेव्हा त्याने आपल्या मुलाला तातडीने पाठवून जमीनीवर पडून राहिलेल्या सैनिकांना आज्ञा दिली की त्यांनी ताबतोब चालून गेले पाहिजे. त्याबरोबर ते सर्व सैनिक लगेच उठून चालून गेले. त्यांच्यापुढे हॅवेलॉकचा मुलगा होता. २४ पौंडी तोफेच्या रोखाने त्यांनी चाल केली कारण त्या तोफेमुळेच ब्रिटिश सैन्याची फार नुकसानी होत होती. मेजर हॅविलॉक स्वतः आपल्या घोड्यावर त्या तोफेच्या दिशेने सरळच चालून गेला. त्या तोफेतून आता मोठ्या गोळ्यांचे ऐवजी लहान लहान गोळ्या उडविण्यात येऊ लागल्या व त्यामुळे तर जास्तच हाहाकार उडाला. तरीही चाल करून येणारे ब्रिटिश शिपाई नेटाने तसेच चाल करीत गेले आणि शेवटी त्यांनी ती तोफ बंद पाडण्यात यश मिळविले. त्या बरोबर राष्ट्रीय सैन्याची पिछेहाट सुरू होऊन ते गोंधळून जाऊन मागे फिरले. लौकरच मांडच्या तोफा पुढे आणण्यात आल्या व त्यांनी ओकलेल्या आगीमुळे माघार घेणाऱ्या राष्ट्रीय फौजेचा निःपात होऊन संध्याकाळपर्यंत विजयश्री ब्रिटिशांच्या बाजूला गेली.

या वेळेपर्यंत हॅवेलॉकचे सैनिक पूर्ण थकून गेले होते; इतके की अवघ्या दोन मैलावर असलेल्या गावापर्यंत ते जाऊ शकले नाहीत. सूर्यास्ताबरोबर ते उघड्या जागेवरच मुक्काम करून राहिले. “प्रत्येक मनुष्य इतका थकला होता की डोक्याखाली उशी घेण्याची किंवा तहान शमविण्यासाठी आपण घाणेरडे पाणी पीत आहोत हे पाहण्याची सुद्धा त्यांना शुद्ध नव्हती.”

रात्रीच्या वेळी राष्ट्रीय सैन्यापैकी काही नदी ओलांडून अयोध्या प्रांतात गेले, लखनौ येथे तटबंदीभोवती वेढा घालून बसलेल्या सैन्याला ते जाऊन मिळाले. परंतु बहुतेक सर्व लोक मुख्य रस्त्याने फरखाबादेस येऊन पोचले.

(३) इंग्रजांचा कानपुरावर पुनः ताबा

जूनच्या सुरुवातीपासून राष्ट्रीय सैनिकांच्या हाती असलेले कानपूर शहर जुलैच्या १७ तारखेस हॅवेलॉकच्या सैन्याने घेतले. राष्ट्रीय सैन्य बहुतेक सर्व बाहेर पडले होते. काही घोडदळातील लोक ठेवण्यात आले होते व त्यांचेवर कानपुरात साठवून ठेवलेला दारूगोळा उडवून देण्याची कामगिरी सोपविण्यात आली होती. ब्रिटिशलोक लष्कर विभागात येण्याचे वेळी एक प्रचंड स्फोट होऊन जणू भूकंप झाल्यासारखी पायाखालची जमीन हादरली. त्याचवेळी छत्रीच्या आकाराचा धुराचा लोट आभाळापर्यंत पसरला. ही गोष्ट सकाळी ६॥ वाजता घडली. कानपुरात साठविलेला सर्व दारूगोळा उडवून देण्यात आला.

पुनश्च ब्रिटिश निशाण कानपुरावर फडकू लागले. जनरल हॅवेलॉकने त्या दिवशीच्या हुकुमात म्हटले “शिपायांनो तुमचा सेनापती तुमच्यावर बेहद्द खूष आहे. इतके पाय रोवून बसणारे आणि आपल्या कर्तव्याची जाणीव असलेले शिपाई त्याने क्वचितच पाहिले आहेत. ७ जुलैपासून १६ जुलैपर्यंतच्या काळात हिंदुस्थानातील उष्ण हवेत तुम्ही १२६ मैल चालून आलात व चार लढाया मारल्यात.”

थोड्याच दिवसात ब्रिगेडियर जनरलने कानपूर काबीज केल्याची वार्ता वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना कळविली. २० जुलै रोजी सैन्याच्या मुख्य ठाण्याला त्याने लिहिले : “मराठा राज्याचा तोतया, बाजीरावचा दत्तक पुतण्या (?) नानासाहेब यांचे यश फार थोडाच वेळ टिकले हे कळविण्यास मला अत्यंत आनंद होत आहे. ज्या बदवर्तणुकीने त्याने जनरल ह्यू व्हीलर याच्या सैन्याचा विध्वंस केला त्याबद्दलची बातमी पूर्वी कळविलीच आहे. आता नानासाहेबांचा पूर्ण निःपात करण्यात आल्याचे जाहीर करण्यात मला अत्यंत आनंद होत आहे. नानासाहेबांच्या आधिपत्याखालच्या सैन्याचा पुरा बीमोड झाला असून त्यांच्या तोफाही काबीज करण्यात आल्या आहेत. तसेच त्यानंतर कानपूरचा कबजाही आज मिळविण्यात आला आहे. ते शहर ६ जूनपासून त्यांच्याच ताब्यात होते; तेव्हापासून त्याने त्या शहरात धुमाकूळ घालून त्यातील घरे संपूर्णपणे नष्ट केली होती.” *

* “नील हे विसरला की हिंदुस्थानची सर्व लोकवस्ती नाहीशी करणे शक्य नाही आणि त्यांच्या सहकार्याशिवाय त्याला वाहतुकीसाठी जनावरे आणि गाड्याही मिळणार नाहीत. त्याच्या कडक धोरणामुळे शेतकरी गाव सोडून गेले व त्यामुळे सैन्यात दैनंदिन कामे करणारे मजूरही मिळनासे झाले ” — डॉ० सेन.

प्रकरण २४ वे

नानासाहेब कानपूर व बिठूर सोडून जातात

कानपूरच्या लढाईतील पराभवानंतर नानासाहेबांना जीव वाचविण्यासाठी पळ काढणे प्राप्त झाले. त्यांचे कानपुरातील मुख्य ठाणे जे नूरमहंमदाचे हॉटेल तेथे जाण्यासही त्यांना वेळ नव्हता. ब्रिटिश कानपुरात आले तेव्हा नानासाहेबांनी ज्या स्थितीत ते हॉटेल सोडले तसेच ते त्यांच्या हाती आले; मधल्या खोलीच्या एका बाजूस त्यांची झोपण्याची खोली व दुसऱ्या बाजूस त्यांची पूजा अर्चा आणि आणि स्वयंपाकाची जागा होती. मधली खोली खूप विस्तीर्ण असून तेथे नानासाहेब आपला दरबार भरवीत. कर्नल विल्यम्स याने पुढे जो साक्षीपुरावा गोळा केला त्यात असे दिसून आले की सूर्यास्ताचे सुमारास पिवळट लालसर रंगाच्या घोड्यावरून नानासाहेब कानपुरास आले तेव्हा ते घामाने चिब भिजलेले असून घोड्याच्या पाठीवर दोन्ही बाजूस जखमा दिसत होत्या. त्यावेळी त्यांना व त्यांच्या बरोबरच्या सेवकांना बिठूरकडे जाताना लोकांनी पाहिले. जखमी झालेले बाळाराव त्यावेळी त्यांचेबरोबर होते की ते आधीच बिठूरकडे गेले होते हे स्पष्ट समजत नाही. बहुधा ते नानासाहेबांच्या बरोबरच होते.

शीररच्या हकीकतीत नानासाहेबांच्या प्रयाणाबद्दल खालील हकीकत आहे :- “माझ्या माहितीप्रमाणे नानासाहेब १७ तारखेस बिठूर सोडून निघाले. आपल्याबरोबर आणखी शिपाई घेऊन जाण्यात त्यांना यश आले नाही. त्यांनी शिस्त वगैरे सर्व सोडून देऊन नानासाहेबांना आणि बाबाभट्टांना दुरुत्तरे केली आणि पैशाची मागणी करून फत्तेगडाच्या रोखाने ते सर्व शिपाई अव्यवस्थितपणे निघून गेले. त्या रात्री नानासाहेब आपल्या घरातील स्त्रियांना घेऊन नावेतून निघाले. आपण नदीत आत्महत्या करणार आहोत असे त्यांनी जाहीर केले होते. बहुधा आपला पाठलाग होऊ नये म्हणूनच त्यांनी ही हूल उठवून दिली असावी. नावेवरील दिवा मालवला गेला म्हणजे त्यांनी नदीत उडी घेतली असा संकेत ठरला होता. नदीच्या काठावरील गंगापुत्र त्या नावेकडे पहातच राहिले होते. नदीच्या पात्राच्या मध्यभागी गेल्यावर नावेतील दिवा

विज्ञविण्यात आला हे पाहिल्याबरोबर काठावरील ब्राह्मणांनी एकच आरोळी ठोकली, ही आरोळी नावेमध्ये ऐकू गेली असली पाहिजे; अशी आरोळी ठोकून ते सर्व भिक्षुक नानासाहेबांच्या राजवाड्यात शिरले व जे काही हाताला लागले ते लुटीत सुटले. त्याचवेळी धूर्त नानासाहेब नदीच्या पलीकडच्या तीरावर नावेतून उतरत होते. त्यांच्या कठोर हृदयात त्यावेळी आपल्या आश्रितांची ही कृतघ्नपणाची वांगणूक पाहून काय वाटले असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. ”

चार्लस बॉल याने लिहून ठेविलेल्या वृत्तांतावरून असे दिसते की बिठूर सोडण्यापूर्वी नानासाहेबांनी आपल्या सैन्याची पाहणी केली त्यावेळी दिल्लीच्या बादशहाच्या सन्मानार्थ १०० तोफांची सलामी देण्यात आली, ८० तोफा बाजीराव महाराजांच्या स्मरणार्थ आणि ६० तोफांची सलामी खुद्द नानासाहेबांचे नावे देण्यात आली. त्यांची आई व पत्नी या प्रत्येकीचे नावे २१ तोफांची सलामी उडविण्यात आली.

पुढे काही महिन्यांनंतर नानासाहेबांचा मुक्काम अयोध्या जंगलात असताना ब्रिटिशांनी आपले काही हेर मिस व्हीलरच्या शोधार्थ पाठविले होते ते ६ दिवस नानासाहेबांच्या छावणीत राहिले होते. छावणीच्या जवळच त्यांना एक शिपाई भेटला. त्याने या हेरांना विचारल्यावरून त्यांनी नानासाहेबांकडे नोकरीसाठी आलो असल्याचा बहाणा करून त्या शिपायांची आपली जुनी ओळख असल्याचेही सांगितले. त्या शिपायाने त्यांना बजावले की जंगलात अशा तऱ्हेने फिरणे ही फार धोक्याची गोष्ट आहे परंतु ज्या अर्थी ते इतक्या दूरवर आले होते त्या अर्थी त्या गरीब शिपायाने त्यांची इतर शिपायांशी ओळख करून देण्याचे कबूल केले.

या हेरांना त्यावेळी जंगलात १२ ते १५ हजारांचा जमाव दिसला. छावणीत अन्नधान्याची टंचाईच असल्यामुळे फार महागाई होती. छावणीत फक्त दोनच तंबू होते व त्यात खुद्द नानासाहेब व त्यांची कुटुंबीय मंडळीच राहात होती. बाकीचे लोक झाडाखाली हालात दिवस काढीत होते. त्यांना आंगभर कपडाही नव्हता. २ च्या घोडदळातील शिपाई सर्वात दुःखी असून हालआपेष्टा भोगीत होते. या घोडदळात सुमारे १०० शिपाई आणि २ तोफा होत्या. एक सेवक त्यांच्या डोक्यावर छत्री धरीत असलेले असे नानासाहेब रोज नदीवर स्नानाला जात असलेले त्यांनी पाहिले. नदी त्यांच्या टेकडीवरील तंबूपासून जवळच होती. ते स्नानाला जात असताना वाटेवर पुष्कळ गर्दी जमे कारण सर्वांना त्यांचे दर्शन घेण्याची इच्छा असे. प्रामुख्याने नानासाहेबांच्या

खासगीकडील काही सेवक या दोन हेरांच्या विशेष नजरेत भरत : एक म्हणजे त्यांचा खजिनदार, दुसरा त्यांची गाडी हाकणारा, तिसरा त्यांचा स्वयंपाकी, बागेतील काम करणारा माळी, न्हावी, झाडूवाला आणि त्यांचे नावाडी आणि हिंदु व मुस्लिम कुस्तिगीर. बाळासाहेबही बरोबर असत. त्यांच्या बायका पलीकडच्या टेकडीवर रहात असत त्यातच कैलासवासी महाराजा बाजीराव यांची पत्नीही असे. कुटुंबातील स्त्रिया सहा पालख्यातून आणि पुरुष सहा हत्तीवरून प्रवास करीत. काही आठवड्यांनंतर नानासाहेबांनी ती जागा सोडून ते नेपाळच्या तराई भागात जाऊन राहिले. तेथे त्यांचे फार हाल झाले.

विष्णू गोडसे याने 'माझा प्रवास' या पुस्तकात नानासाहेबांनी सहकुटुंब बिठूर येथे गंगा नदी कशी ओलांडली याचे वर्णन केले आहे. ते तेथून अयोध्या प्रांतात आले. कानपुरात ज्या गोष्टी घडल्या त्या विष्णू गोडसे याने प्रत्यक्ष पाहिलेल्या नव्हत्या. तो ग्वालेर येथे असताना त्याने या गोष्टी ऐकल्या होत्या. त्याचे वर्णन म्हणजे ऐतिहासिक पुराव्यामध्ये घेण्याच्या लायकीचे नाही; तरीसुद्धा त्याने जे वर्णन केले आहे ते प्रत्यक्ष घडलेल्या परिस्थितीशी सुसंगत दिसते. या शिवाय त्याचे वर्णनात इतरत्र कोठेही न मिळणारा असा तपशील दिसून येतो. म्हणून त्याच्या पुस्तकातील काही उतारे येथे दिले आहेत.

बिठूरच्या राजवाड्यात आल्याबरोबर नानासाहेबांनी घरातील स्त्री-वर्गाला परिस्थिती समजावून सांगितली. ब्रिटिश लोक लौकरच बिठूरला येऊन पोचतील म्हणून शक्य तिकक्या लवकर गंगा ओलांडून लखनौला जाणे जरूर आहे असेही त्यांनी सांगितले. लखनौला गेल्यावर अयोध्येच्या बेगमेच्या सल्ल्याने पुढील कार्यक्रम ठरविता येईल. अगदी जरूरीच्या वस्तू तेवढ्या बरोबर घ्याव्या असे त्यांनी स्त्रियांना सांगितले परंतु कानपुरास झालेल्या प्रकाराने त्या इतक्या स्तंभित झाल्या होत्या की काय घ्यावे याचा त्यांना उलगडा होईना. नदीवर नावा तयार होत्या : एका क्षणाचाही विलंब होणे इष्ट नव्हते. म्हणून त्या लगेच पुढे जाण्यास तयार झाल्या.

नानासाहेबांनी स्वतः एक शाल जमिनीवर पसरली आणि त्यावर पेशव्यांच्या मौल्यवान अशा सर्व वस्तू बांधून घेतल्या. या वस्तूंमध्ये श्री संत रामदासांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांना दिलेले भगवे वस्त्रही होते. हे वस्त्र एका चंदनी पेटीत ठेविलेले असे व त्याची रोज पूजाअर्चा होत असे. त्या शालीमध्ये घरातील मौल्यवान दागदागिने जमवून बांधून घेण्यात आले.

अत्यंत दुःखित अंतःकरणाने सर्व मंडळी वाड्यातून निघून घाटावर येऊन पोचली. तेथे आल्यावर खुद्द नानासाहेबांनी गंगेला वंदन केले आणि घाटापर्यंत बरोबर आलेल्या ब्राह्मणांना नमस्कार करून ते व सर्व मंडळी नावेत बसली आणि नावाड्यांना नाव हाकण्यास सांगितले.

या नावेतील मंडळीत नानासाहेब, रावसाहेब, बाळासाहेब, त्या तिघांच्या स्त्रिया, बाजीरावांची विधवा स्त्री आणि एक लहान अविवाहित कन्या एवढी मंडळी होती. राघोबा नावाचा एक इमानी नोकर आयत्यावेळी नानासाहेब नको म्हणत असतानाही उडी मारून नावेत आला. तो म्हणला “ वयाच्या एक वर्षापासून आईच्या मृत्यूनंतर मी पेशव्यांच्या पदरीच वाढलो. आताच्या दुर्धर प्रसंगी त्यांना सोडून राहणे मला अशक्य आहे.” या प्रमाणे त्या नावेत एकूण ९ माणसे होती. नावाड्यांना आधीच बजावण्यात आले होते त्याप्रमाणे ते नावेत आले नाहीत. मग रावसाहेबांनी ६-७ मेणबत्त्या लावल्या आणि राघोबा व बाळासाहेब यांनी नाव वल्हविण्यास सुरुवात केली. नाव घाट सोडून पुढे गेल्याबरोबर घाटावर एकच हलकल्लोळ माजला; जसा एकाद्या घरातून प्रेत बाहेर निघावे तसा आक्रोश झाला.

नाव सुमारे एक मैल गेल्यावर मेणबत्त्या विझविण्यात आल्या मग शालीत बांधलेले गाठोडे नानासाहेबांनी सोडले आणि बांधून आणलेल्या पेशव्यांच्या घराण्यात १५० वर्षे चालत आलेल्या मौल्यवान वस्तु एका मागून एक गंगार्पण केल्या. ते म्हणाले आता पेशवाई बुडाली तेव्हा या वस्तूंचा जगाला काही उपयोग नाही. काठावर असलेल्या मंडळींनी मेणबत्त्या विझलेल्या पाहिल्या तेव्हा त्यांना वाटले की नाव नदीत उलटून सर्व मंडळी बुडाली.

नदीच्या दुसऱ्या तीरावर ही मंडळी पोचली तेव्हा नावेतून उतरण्यास त्यांना अंधार आणि चिखल यामुळे फार कष्ट झाले. विशेषतः ज्यांनी सर्व जीवन अगदी स्वास्थ्यात घालविले त्या स्त्रियांना गुडघाभर चिखलातून जातांना फार त्रास झाला. त्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. पुष्कळ वेळ त्रास व कष्ट सोसल्यावर ते पलीकडल्या जमीनीवर जाऊन पोचले.

पलीकडे एक खेडे दिसले; त्या खेड्यातील देवळात त्यांनी मुक्काम केला. एवढा कष्टाचा प्रवास केल्यानंतर स्त्रियांना फार तहान लागली परंतु पाणी ओढण्यासाठी पोहरा किंवा दोरी सुद्धा मिळू शकली नाही. धोतरे आणि लुगड्यांचा दोर करूनच जवळच्या विहिरीतून पाणी काढावे लागले. हे कपडे भिजल्यावर वर ओढून त्या निथळत्या कपड्यातून येणारे पाणी पिण्याचा प्रसंग

आला. या पद्धतीने कशीबशी स्त्रियांची तहान भागविली. अजून पुष्कळ रात्र जावयाची होती अशा स्थितीत सर्व मंडळींनी अस्वस्थतेत काळ कंठला.

आदल्या दिवशी कोणी काही खाल्ले नव्हते त्यामुळे उजाडल्यापासून सर्वांना फार भूक लागली होती परंतु कोणाजवळच द्रव्य नसल्यामुळे काही करू शकत नव्हते. अशा या कठिण प्रसंगी राघोबाजवळ एक रुपया होता त्यातून त्याने गावातून काही अन्नधान्य मिळवून स्वयंपाक केला.

अशा तऱ्हेने केलेले अन्न कोणासही जाईना परंतु नाइजाने त्यांनी थोडे अन्न पोटात ढकलले. तेवढे होईपर्यंत गावातून बातमी मिळाल्यामुळे मामलेदार त्या ठिकाणी येऊन कोणी प्रसिद्ध माणसे आली आहेत याचा तपास करू लागला. त्याने थोड्याशा बोलण्यानंतर ताडले की ही मंडळी म्हणजे नानासाहेब व त्यांचे कुटुंबच आहे. त्याबरोबर तो परत आपल्या गढीत जाऊन तेथून त्याने पालख्या आणि घोडे पाठविले. त्या सर्वांनी आपल्या गढीतच मुक्कामास यावे असा त्या मामलेदाराने हट्ट धरला. त्यापूर्वी अयोध्येच्या बेगमेची सर्वत्र आज्ञा पसरली होती की नानासाहेब कानपुराच्या लढाईनंतर अयोध्या प्रांतात येण्याचा संभव असून जर ते आले तर सर्व मामलतदारांनी त्यांच्या इतमामाप्रमाणे त्यांची व्यवस्था केली पाहिजे. या आज्ञेप्रमाणे मामलतदाराने सर्व व्यवस्था चांगली केली.

(गोडसे याने दिलेली हकीकत येथे संपते)

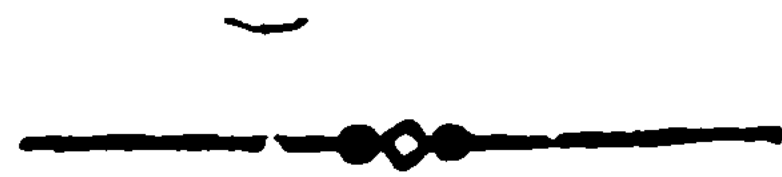
नानासाहेब याप्रमाणे ज्या खेड्यात आले त्या खेड्याचे नाव फत्तेपूर चौरासी असे होते. हे गाव सोडून लखनौला जाण्यापूर्वी नानासाहेबांनी बेगम हजरत महल हिच्याकडे निरोप पाठवून तिच्या राजधानीत प्रवेश करण्याची परवानगी मागितली होती. बेगमेने ती परवानगी दिली. राणीचा खासगी कारभारी राजा जयलालसिंग याला आज्ञा झाली की फत्तेपूरचौरासीहून नानासाहेबांना लखनौस आणावे. त्याप्रमाणे जयलालसिंग दोन उंट, ४० गाड्या आणि २०-२५ हत्ती घेऊन फत्तेपुरास आला. ही सर्व मंडळी जेव्हा जयसिंग चौधरीच्या गढीतून बाहेर पडली तेव्हा मुसळधार पाऊस पडत होता.

लखनौला पोचताच नानासाहेबांना २०० स्वार, दोन हत्ती आणि कित्येक उंट घेऊन नसरत जंग सामोरा गेला. राणीच्या हुक्मावरून नानासाहेबांना अयोध्येच्या नबाबाचा राजवाडा शिशमहाल येथे उतरवून घेण्यात आले. येथे त्यांची उत्तम बडदास्त ठेवण्यात आली व वाड्यात त्यांचा प्रवेश झाला तेव्हा त्यांना ११ तोफांची सलामी देण्यात आली. ही गोष्ट १८५७ च्या आगस्ट महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यात घडली.

१३ ऑगस्ट १८५७ च्या 'हिंदू देशभक्त' या वृत्तपत्रात खालील बातमी प्रसिद्ध झाली आहे " नाना...औधच्या बंडखोरांचे नेते आहेत असे आम्हास खात्रीलायक वाटते. त्यांच्या शूर अनुयायांकडून लखनौच्या लष्कराची मुक्तता करण्यासाठी आज जनरल हॅवेलॉकजवळ असलेले सैन्य अपुरे पडेल असे आम्हास वाटते. "

लखनौहून नानासाहेब इतर बंडवाल्यांच्या पुढाऱ्यांबरोबर अनेक ठिकाणी गेले व त्यांनी ब्रिटिशांशी अनेक लढाया दिल्या. या ठिकाणांपैकी १८५८ च्या मार्चमध्ये शहाजहानपूर, त्याच महिन्यात बरेली आणि मोहंमदी (बहराइच) ही मुख्य होत. [काही लोकांच्या मते नानासाहेब बिठूरच्या लढाईत आणि पुढे तात्या टोपे याने कानपूर पुन्हा जिंकले त्या लढाईतही हजर होते. परंतु दुसऱ्या काहींच्या मते हे खरे नाही]. या सर्व ठिकाणांहून नानासाहेबच युद्धाचे नेतृत्व करीत होते आणि इतरांच्या मदतीने शक्य ते सर्व करीत होते. त्यांना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागले. त्यांना कोठेही यश मिळाले नाही इतकेच नव्हे तर ब्रिटिश सैन्य सारखे त्यांच्या मार्गावर होते. १८५८ च्या डिसेंबरमध्ये अगदी नाइलाज झाल्यावर ते सरहद्द ओलांडून नेपाळ राज्यात गेले. त्यावेळी त्यांचे- बरोबर अयोध्येची बेगमही होती. त्यानंतर राप्ती नदीचे काठावर जनरल कॅम्बेल याच्या सैन्याशी शेवटची लढाई झाली. त्या लढाईत जनरल कॅम्बेलचा पूर्ण पराभव होउन त्याने पाठलाग करावयाचे सोडून देण्याचे ठरविले. परंतु नानासाहेबात आता काही त्राण राहिले नव्हते म्हणून शस्त्र खाली ठेवून ते आज्ञात स्थळी गेले. त्यांच्या अखेरच्या दिवसांचे वर्णन पुढे दुसऱ्या एक प्रकरणात केलेले आहे.

" त्याच वृत्तपत्रात (बंगाल हरकारू) दुसऱ्या एका परेंच वृत्तपत्राच्या 'आधाराने असे म्हटले आहे की, ' कलकत्त्यावर नानासाहेबांचा हल्ला होणार अशी भीति सर्वत्र वाटत होती' ही बातमी अर्थात फारच अतिशयोक्तीची होती तद्वत्च त्या काळात इंग्लंडला पाठविलेल्या अनेक खासगी पत्रातूनही अशाच अतिरंजित बातम्या पाठविल्या जात " -- हिंदू देशभक्त १० डिसेंबर १८५७

प्रकरण २५ वे

बिबीघर

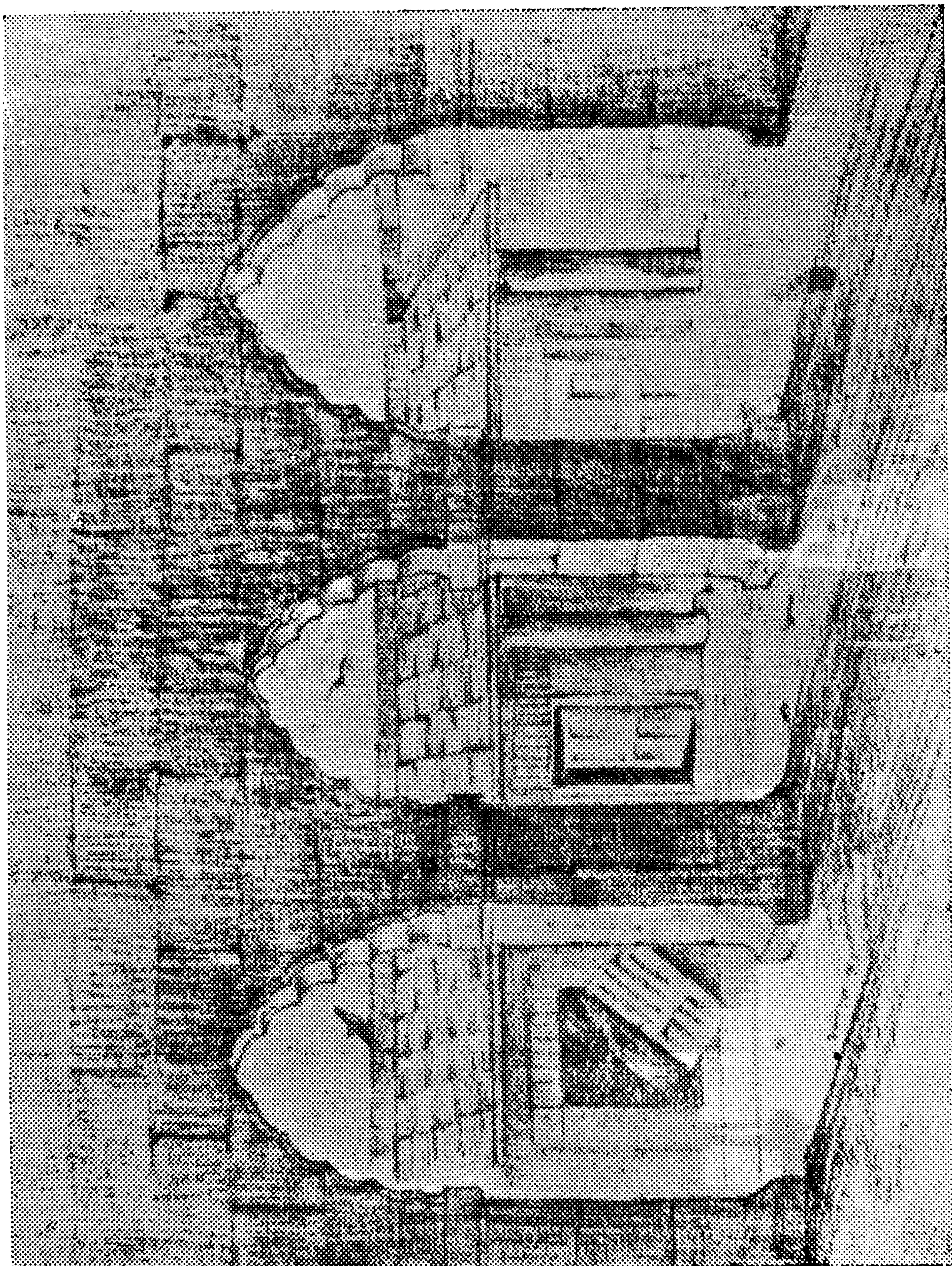
- (१) बिबीघर म्हणजे काय होते ?
- (२) कैद्यांचा संहार करण्याचा हेतु
- (३) हा संहार कसा करण्यात आला ?

(१) बिबीघर म्हणजे काय होते ?

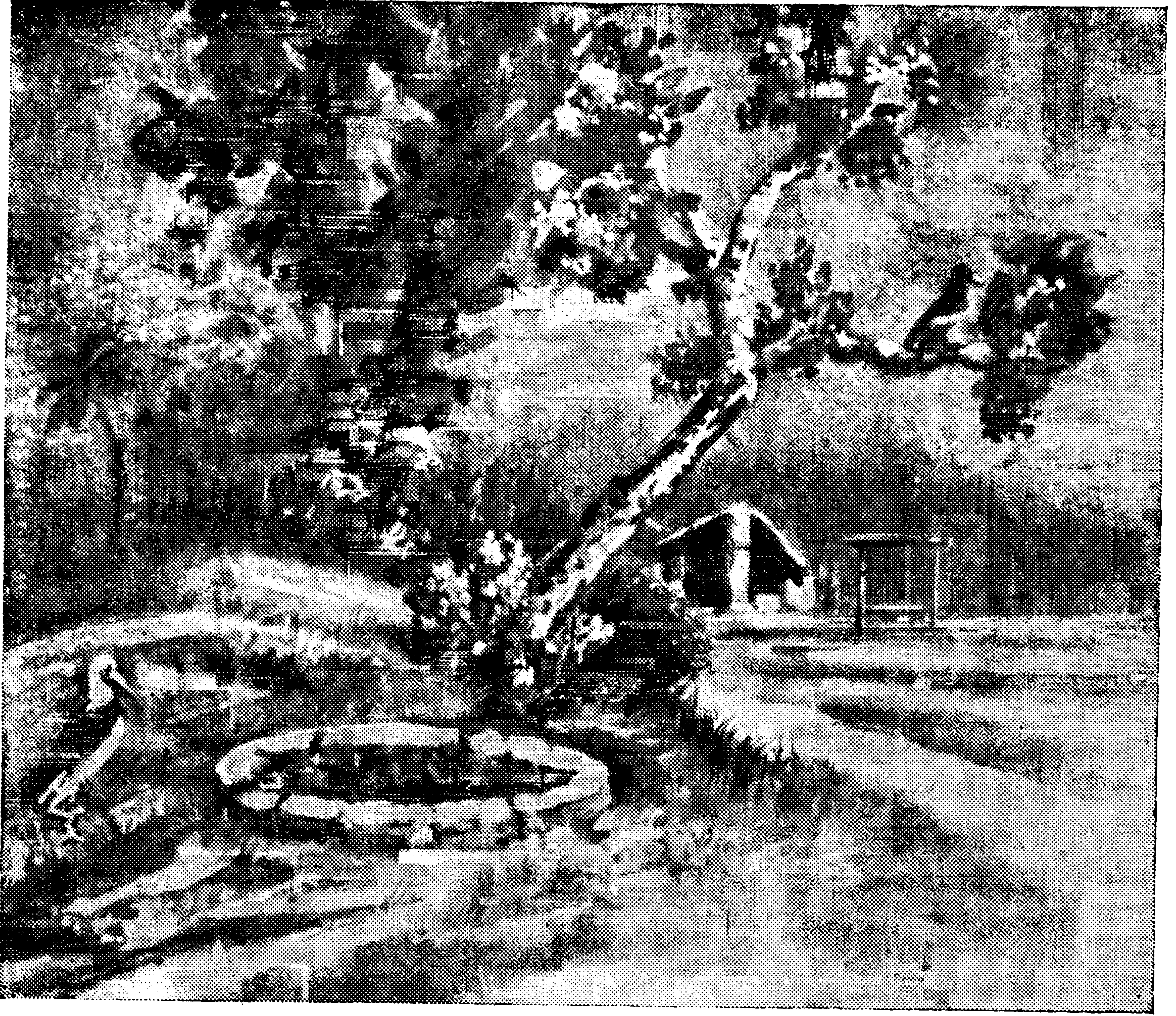
२७ जून ते १५ जुलै १८५७ या मुदतीत नानासाहेबांच्या तुरुंगात सुमारे २०० ब्रिटिश बायकामुले होती. हा आकडा अनेकांनी निरनिराळा दिला असला तरी तो तो सुमारे २०० च्या आसपास असावा. त्यांचा नाश करण्यात आला त्यावेळी ही सर्व मंडळी ज्याला 'बिबीघर' असे नाव होते अशा एका बंगल्यात ठेवण्यात आलेली होती. मध्यभागी चौक असलेली हिंदी पद्धतीने बांधलेली अशी ही एक मजली इमारत होती.

या घराला 'बिबीघर' हे नाव पडण्याचे कारण म्हणजे बंडापूर्वी काही वर्षे एका अधिकाऱ्याने आपल्या हिंदी रखेलीला राहण्यासाठी हे घर बांधलेले होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सुरुवातीच्या दिवसात अशा तऱ्हेने हिंदी स्त्रिया रखेल्या म्हणून ठेवण्याची पद्धत कंपनीच्या अधिकाऱ्यांत असे. या स्त्रियांचे हिंदी शिपायांवर फार वजन असे. कंपनीलाही या पद्धतीचा अप्रत्यक्ष फायदाच होत असे कारण त्यामुळे कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना आपल्या हाताखाली असलेल्या लोकांची अधिक माहिती मिळे आणि बराकीत काय चालले आहे याची त्यांना कल्पना येई. पुढे मात्र या पद्धतीमुळे लाचखाऊपणा वाढला. (इतर सुखवस्तु इंग्रज नोकरीत असतांना अथवा व्यापार करीत असताना या पद्धतीचा अवलंब करीत त्यामुळे आपला इतमाम वाढतो अशी त्यांची कल्पना असे.)

हा बंगला जुन्या लष्करविभागात असून आज त्या जागी तात्याटोपे स्मारक उद्यान (पूर्वीचे स्मारक विहिरीचे उद्यान) आहे. तो फुल बागेच्या जवळ होता. बंगल्याची हद्द दर्शविण्यासाठी पूर्वी त्या जागेच्या भोवती लोखंडी

बिबीघर, कानपूर

बिबीघराजवळची विहीर (काल्पनिक चित्र)
या विहिरीत बिबीघर हत्याकांडातील प्रेते टाकण्यात आली

कठडा उभा करण्यात आला होता. या जागेत पूर्वी एक संगमरवरी क्रूस उभा करण्यात आला होता त्या क्रूसावर खालील मजकूर खोदला होता :-

“ या जागी पूर्वी कत्तल झालेला बंगला होता

१५ जुलै १८५७ ”

हा लोखंडी कठडा आणि क्रूस आज ऑल सोल्स चर्चच्या आवारात नेण्यात आलेला आहे. या चर्चमध्ये स्मारक विहिरीसंबंधी इतर वस्तूही आहेत. स्वराज्य स्थापनेनंतर सरकाराशी वाटाघाटी होऊन हे घडून आले. (प्रकरण ४६ वे पहा).

नानासाहेबांची ‘ पेशवा ’ म्हणून द्वाही १ जुलै १८५७ रोजी बिठूर येथे फिरविण्यात आली होती. पुढे थोड्याच दिवसात धातमी आली की जनरल हॅवेलॉक हा अलाहाबादेहून कानपूरावर चाल करून येत आहे. त्याच्या तोंडावर काही सैन्य पाठविण्यात आले होते परंतु त्या सैन्याचा पराभव झाला.

पुढेही अशा चकमकी घडत राहिल्या व प्रत्येक वेळी पराभवच पदरी आला. १५ जुलै रोजी दुपारी नानासाहेबांना कळले की हॅवेलॉक हा पांडू नदी ओलांडून अलीकडे येऊन कानपूरावर चालून येत आहे. त्यावेळी आपल्या सल्लागारांशी विचारविनिमय करून त्यांनी कानपुर रस्त्यावर त्याला तोंड देण्याचे ठरविले. बहुतेक सर्व ब्रिटिश लेखकांच्या मते त्याच वेळी असे ठरले की बिबीघरातील कैद्यांचा नाश करण्यात यावा. यासाठी विविध हेतूंचा उल्लेख करण्यात आला आहे त्याबद्दलचे वर्णन या प्रकरणात पुढे येणारच आहे.

बिबीघरावरील पहारेकऱ्यांना हुकूम करण्यात आला की त्यांनी सर्व कैद्यांचा नाश करावा परंतु आपण त्या कैद्यांवर गोळ्या झाडण्यास नाकबूल असल्याचे त्यांनी अप्रत्यक्षपणे सुचविले. त्यानंतर पाच सहा असामींची त्या कामासाठी नेमणूक करण्यात आली. ते लोक बिबीघरात घुसले व त्यांनी सर्व कैद्यांना मारले, त्यानंतर बिबीघराला कुलूप लावण्यात आले आणि दुसऱ्या दिवशी म्हणजे १६ जुलै १८५७ रोजी सर्व मुडदे बिबीघरातून काढून जवळच्या विहिरीत फेकून देण्यात आले; असे सुचविण्यात आलेले आहे.

तत्कालीन ब्रिटिश लेखकांनी या हत्येबद्दल आणि प्रेतांच्या विल्हेवाटी-बद्दल पुष्कळच लिहून ठेविलेले आहे. ब्रिटिश सत्ता पुनः प्रस्थापित झाल्यानंतर ले. कर्नल जी. डब्ल्यू. विल्यम्स मिलिटरी सेक्रेटरी आणि वायव्य प्रांताचा

पोलिस कमिशनर यांनी ज्या साक्षी घेतल्या त्यावरच या लेखकांची सर्व हकीकत आधारलेली आहे. असे एकदंर ६३ साक्षीदार असून त्यांत ख्रिस्ती, मुसलमान आणि हिंदू साक्षीदार होते. या शिवाय कानपुराचा एक रहिवासी नानकचंद यानेही ही हकीकत लिहून ठेविलेली आहे. नानकचंदाच्या या लिखाणांत 'बंडांत' कानपूर येथे घडलेल्या गोष्टींचे वर्णन आहे. या ठिकाणी झालेल्या प्रकारांचे वर्णन करताना त्या लिखाणाचाही उपयोग करण्यात आलेला आहे.

(२) कैद्यांचा संहार करण्याचा हेतु

तत्कालिन बहुतेक ब्रिटिश लेखकांचे मते कैद्यांचा संहार करण्यामागचा हेतु म्हणजे नानासाहेबांचा पराभव झाला तर मागे काही पुरावा राहू नये हाच होता. कर्नल विल्यम्स याने २९ मार्च १८५९ मध्ये तयार केलेल्या वृत्तांतात तो म्हणतो :-

“असहाय कैद्यांची हत्या करण्यात आली त्या संबंधी विश्वसनीय पुराव्यावरून खालील गोष्टी दिसून येतात :--

या कैद्यांना मारण्याचे कारण म्हणजे त्यांच्यापैकी काही जिवंत राहून परत आपल्या देशबांधवांच्या हाती पडले तर त्यांच्याकडून माहिती मिळू नये हे असावे. ब्रिटिशांची धिमेपणे पुढे चालू असलेली चढाई आणि दुसऱ्या लढाईत बाळासाहेबांना उजव्या खांद्यावर झालेली जबर जखम या गोष्टी घडून आल्यावर सल्लागारांची घाईघाईने बैठक बोलाविण्यात आली.

बंडखोरांच्या गोटात घबराटीचे वातावरण निर्माण झाले असून सर्वांना एकूण प्रकाराबद्दल आश्चर्य वाटत होते.

या बैठकीत ज्यांनी ज्यांनी नानासाहेबांना कर्ज रूपाने व इतर रीतीने मदत केली होती ते सर्व हजर होते. अशी मदत करण्यामुळे त्यांनी स्वतःला या बंडप्रकरणी चांगलेच गोवून घेतले होते.

या बैठकीत ब्रिटिश सैन्याची वाटचाल रोखून स्वसंरक्षण करण्याचे दृष्टीने अनेक पर्याय सुचविण्यात आले होते.

त्या लोकांना आपले दिवस भरत आल्याची जाणीव होती आणि आतापर्यंत निरपराध रक्त सांडण्याचा घोर अपराध आपले हातून झाला असल्यामुळे लौकरच आपणास जाब द्यावा लागेल. मिसेस ग्रीनवेसारख्या कानपूराच्या रहिवाश्यांकडून आपण ओळखले जाऊ अशी भीतीही त्यांना

वाटत असली तरी आणखी निरपराध व त्यातही स्त्रिया व मुले यांचे रक्त सांडण्यास त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. कारण त्यांना असे वाटले की जर आपले हे दुष्कृत्य पाहणारे कोणीच साक्षीदार म्हणून पुढे मिळणार नसतील तर आपला अपराध सिद्ध होणार नाही. बंडखोरांची बाजू लंगडी पडत गेली तर आपण पुनः बाजू बदलू शकू असेही कित्येकांना वाटले असावे. आज दाखल झालेला पुरावा खरा असेल तर आजही त्या अपराधाच्या रक्ताने भरलेले असे कित्येक लोकही सरकारच्या नोकरीत आहेत. (कानपूरची हकीकत पान २०)

दुसरी एक कल्पना अशी आहे की कैदेतल्या एका स्त्रीने चोरून अलाहाबादेच्या ब्रिटिश सैन्याकडे पाठविलेले पत्र १५ जुलै १८५७ रोजी पहारेकऱ्यांच्या हाती पडले व त्यामुळेच कत्तल करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

तिसरी कल्पना अशी दिसते की ब्रिटिश लष्कर हे त्या कैदेतल्या लोकांना सोडविण्यासाठीच आणि सत्तीचौरा घाटावरील प्रकाराचा सूड घेण्यासाठीच पुढे पुढे येत आहे तेव्हा जर कैदीच मारून टाकले तर त्यांना पुढे येण्याला काही कारणच शिल्लक राहणार नाही.

साक्षीसाठी पुढे आलेल्या कित्येक साक्षीदारांपैकी दोघांची साक्ष पुढे दिली आहे. या दोघांना नानांच्या आज्ञेवरून ज्यांनी ही हत्या केली त्या लोकांच्या तोंडून ऐकलेली हकीकत कळलेली होती :—

(१) ऊधू (जि. फत्तेपूर) येथील पानवाला पंचम याची साक्ष :—

सुमारे १-१॥ वर्षांपूर्वी जुलै महिन्यात मी आपल्या दुकानी बसलो असताना नानांच्या नोकरीत असलेले दहा बारा नोकर माझे दुकानी आले व त्यांनी मजजवळ पान मागितले. मी त्यांना नवीन आलेली पाने दाखविली परंतु त्यांनी मला बजावले की त्यांना जुनवान पान पाहिजे ते तसे न दिल्यास तुझा शिरच्छेद करू अशी त्यांनी मला धमकी दिली. म्हणून मी दुसऱ्या पानवाल्याच्या दुकानातून जुनवान पाने आणून त्यांना दाखविली आणि त्यांची किंमत प्रत्येकी दहा पैसे असे मी त्यांना सांगितले. त्या दोघांनी मला सांगितले की त्या पानाची किंमत फक्त दोन पैसेच आम्ही देऊ. मी त्यांना सांगितले की त्या पानांची किंमत दहा पैसे आहे पण निदान आठ पैसे तरी मला मिळाले पाहिजेत. त्यावर त्यांनी मला व माझ्या घरातील माणसांना मारण्याची धमकी दिली. मी त्यांना समजावून सांगितले की मी ती पाने दुसऱ्याकडून आणली आहेत मला गरीबाला का

त्रास देता ? त्यानंतर त्या शिपायांनी मला बजावले की पायावर डोके टेकणाऱ्या स्त्रिया मुलांना मारण्यासही आम्ही कमी केले नाही तेव्हा तुझी कीव आम्ही का म्हणून करावी ? त्यावर मी रडू लागलो आणि माझा आवाज ऐकून माझी आई बाहेर आली आणि मला मारू नये म्हणून त्यांची गयावया करू लागली. तिने त्यांना पान देण्याचेही कबूल केले. त्यानंतर ते लोक जवळच्या विहिरीवर जाऊन त्यांनी विहिरीतून पाणी काढले. ही विहीर देवळाच्या जवळच होती. त्या लोकांचे आपसात बोलणे चालले होते. ते त्या दोघांना विचारीत होते की प्रत्येकाने किती स्त्रियांना मारले ? आपण २१ स्त्रियांना मारले व त्यासाठी आपणाला २१ रुपये इनाम मिळाल्याचे उत्तर दिले. ते असेही म्हणाले की प्रथम नानासाहेबांची कत्तल करण्याची आज्ञा शिपायांनी मानली नाही परंतु नंतर आम्ही त्यांच्यातील दोघे व दुसरे आणखी तिघे यांनी मात्र नानांची आज्ञा मानली.

प्रश्न :- तुला त्या दोघांची नावे माहित आहेत का

उत्तर :- नाही

प्र :- ते हिंदु होते की मुसलमान ?

उ :- ते हिंदु होते; त्यांच्या कपाळी चंदन लावलेले होते.

प्र :- तुझ्याशिवाय आणखी कोणी त्यांना पाहिले होते का ?

उ :- माझ्या आईशिवाय दुसरे कोणी नव्हते. त्यांनी रक्ताने भरलेल्या नागव्या तलवारी मला दाखवून म्हटले की या तलवारीने आम्ही इंग्रज स्त्रियांना मारले आहे व तुलाही त्याच तलवारीने आम्ही कंठस्तान घालू.

प्र :- जुनवान विड्याची पाने तू कोणाकडून आणलीस ?

उ :- पानवाला तुज्जू याजकडून.

(या साक्षीतील काही भाग गाळला आहे कारण तो या मुद्याला धरून नाही)

(२) गंगा भिशन महाजन ऊघूचा रहिवासी याची साक्ष :-

प्र :- १५ जुलै १८५७ रोजी स्त्रियांची हत्या झाली त्यासंबंधी तुला काय माहिती आहे ?

उ :- त्या बाबतीतील सत्य असे की नानासाहेब पळून गेल्यानंतर आणि स्त्रियांची हत्या झाल्यानंतर थोड्याच वेळानंतर मी

उघू येथे चिंचेच्या झाडाखाली बसलो होतो : त्याठिकाणी गावातील सर्व लोक जमतात. तेथे इतरही काही लोक आले होते व त्यांच्यात स्त्रियांची हत्या कशी झाली याबद्दल चर्चा चालू होती. त्यांचे मते नानानी स्त्रिया व मुले यांना मारावयास नको होते. त्यावर ऊघूचा ब्राह्मण शिवरखन म्हणाला की “ ज्यावेळी स्त्रिया व मुलांना मारण्यात आले त्यावेळी नानांच्या अधिकाऱ्यांनी या कामाकरिता पाठविले होते. त्यावेळी आपल्या तलवारीने त्याने एका स्त्रीला मारले परंतु तलवार वाकली आणि मग मला दया येऊन आणखी कोणाला मारले नाही. ” त्याने आपली तलवार आम्हास दाखविली. तो म्हणाला की दोन तीन मुसलमानांनी सर्व स्त्रिया व मुलांना मारले. जमलेल्या सर्व लोकांनी ही हकीकत ऐकली आणि वाकलेली तलवार पाहिली. ही गोष्ट गावातील सर्व लोकांना कळली होती, ऊघूच्या रहिवाश्यांपैकी हा एकटाच त्या कत्तलीचे वेळी त्यात सामील होता.

प्र :- ज्यानी शिवरखनची ही हकीकत ऐकली त्यांची नावे सांग.

उ :- त्यावेळी पुष्कळ लोक जमलेले होते. मला सर्वांची नावे आठवत नाहीत. ज्यांची आठवतात ते म्हणजे ठाकूर आणि भगत हे अहीर, कुनिया, गंगा, शिवा, छोटा आणि आयोध्या हे ब्राह्मण, काहरा-दिवारचा चौकीदार गुळवा, हे सर्व त्यावेळी तेथे होते.

सर्व गावकरी तेथे जमलेले असून शिवरखन हा त्या मारेकऱ्यांपैकी एक आहे हे सर्वांना माहीत होते परंतु यावेळेपर्यंत ब्रिटिश राज्य प्रस्थापित झालेले असल्यामुळे कोणीही भीतीमुळे याबद्दल बोलत नाही.

प्र :- हे लोक खरी साक्ष देतील काय ?

उ :- होय; परंतु काही लोक भीतीच्या पोटी साक्ष देणार नाहीत. जर कोणी सरकारी अधिकारी गावात आला तर सर्वांच्याकडून खरी हकीकत मी सांगवू शकेन.

प्र :- आता शिवरखन कोठे आहे.

उ :- तो आता कोठे आहे हे मला माहीत नाही. ब्रिटिश राज्य पुनः प्रस्थापित झाल्यावर तो गाव सोडून गेला.

प्र :- ही गोष्ट तू यापूर्वीच का सांगितली नाहीस.

उ :- त्याला फासावर चढवले जाईल व ते पाप माझे माथी मारले जाईल या भीतीने मी बोललो नाही याच कारणाने दुसरे कोणीही बोलले नाहीत.

प्र :- शिवरखन नानाच्या नोकरीत केव्हा गेला ?

उ :- बंडाचे वेळी. परंतु मला तारीख आठवत नाही.

प्र :- तुझे मुलगे बचू आणि मुंडन हे नानांच्या नोकरीत होते का ?

उ :- मी खरे सांगतो की ते नानांच्या नोकरीत नव्हते परंतु नाना पळून गेल्यानंतर बंडवाल्यांनी बचूला कैद करून बंडवाल्यांच्या छावणीत २५ दिवस पर्यंत ठेवले होते. याशिवाय माझे मुलगे नानांच्या नोकरीत कधीही नव्हते. माझ्या मुलांचे नाव बदू होऊ नये म्हणून मी खरे सांगत आहे.

आणखी विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर देताना त्याने सांगितले की शिवरखन हा सुमारे ३५ वर्षांचा असून तो नेहमी तलवार जवळ बाळगी.

कर्नल विल्यम्स याने गोळा केलेल्या साक्षीपुराव्यावरून त्यावेळी झालेल्या सर्व गोष्टींचा विश्वसनीय खुलासा होत नाही. सर्व साक्षीदारांच्या साक्षीवरून खालील मुद्दे उपस्थित होतात:-

(१) कित्येक साक्षीदारांच्या जवानीत कित्येक महत्त्वाच्या आणि मूल-भूत मूद्यांबद्दल विरोधी विधाने आहेत.

(२) सत्तीचौरा घाट आणि बिबिघर येथे घडलेल्या प्रकारांबद्दल साक्षीदारांनी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या आणि ऐकीव गोष्टी स्पष्टपणे सांगितल्या आहेत. (म्हणजे तात्या टोपे ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद यांनी दिलेले हुकूम). सत्तीचौरा घाटावर जो भयंकर गोंधळ माजला होता त्या परिस्थितीत त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टी इतक्या स्पष्टपणे आठवून सांगणे ही गोष्ट अशक्य वाटते. काही लोक तर तात्या टोपे यांच्या इतके जवळ गेले होते की तात्या आपल्या सहकाऱ्यांशी काय बोलले तेही त्यांना ऐकू गेले. ही गोष्ट विश्वासाहर्ह नाही.

(३) प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले किंवा कानांनी ऐकले असे म्हणणारे साक्षीदार फुटकळ असून अशिक्षित व खेडवळ होते; त्यांचेपैकी काहीतर २०-२५ वर्षांचे तरुण होते. घाटावर आणि बिबिघरात घडलेले प्रकार त्यांनी

पाहिले वा ऐकिले असे ते सांगतात. ते प्रकार विशेषतः घाटावरील प्रकार जेव्हा झाले तेव्हा तेथे कित्येक सन्मान्य नागरिक हजर असले पाहिजेत. त्यांच्यापैकी कोणाला तरी साक्षीकरिता आणणे अगदी शक्य झाले असते व त्यांनी घडलेल्या प्रकाराबद्दल तपशीलवार व सुसंगत अशी हकीकत सांगितली असती. असे अगदी थोडेच साक्षीदार मिळालेले दिसतात.

(४) जे साक्षीदार आले त्यांची उलटतपासणी करण्यात आली नाही. काही साक्षीदारांच्या बाबतीत तर त्यांना अगदी सूचक प्रश्न विचारण्यात आले व त्यांनी आपल्या बचावाच्या दृष्टीने जे काही सांगितले ते दाखल करून घेण्यात आले. सत्य शोधून काढण्याचे दृष्टीने त्यांना खोदून खोदून प्रश्नच विचारण्यात आले नव्हते अथवा उलटतपासाच्या दृष्टीने त्यांची साक्षही घेतली नव्हती.

(५) कित्येक वेळा साक्षीदारावर एकदम ५-६ प्रश्नांचा भडिमार करण्यात आला व ते प्रश्नही सुसूत्र नव्हते. नेहमीची पद्धत म्हणजे एकावेळी एकच प्रश्न विचारतात व त्याचे उत्तर पुरे झाल्यानंतरच दुसरा प्रश्न विचारतात. येथे एकाच वेळी विचारलेल्या अनेक प्रश्नांना साक्षीदार अगदी सुसूत्रपणे उत्तरे देताना दिसतात. अगदी खेडूत किंवा शहरातीलही सामान्य लोक हे प्रश्न समजून ते सुसूत्रपणे उत्तरे देऊ शकतील असे मानणे फार आश्चर्यकारक आहे. असे असूनही प्रश्न नीट समजून त्यांनी उत्तरे दिली असे दिसते यावरून त्या साक्षीदारांना आगाऊ बनविले असण्याचा संभव वाटतो.

(६) साक्षीपुराव्याचा आढावा घेताना कर्नल विल्यम्स याने स्वतःच त्याच्या विश्वसनीयतेबद्दल शंका दर्शविली आहे.

(७) कर्नल विल्यम्स आपल्या पत्रात घाटावरील आणि बिबीघरातील प्रकाराबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा मिळत नाही असे म्हणतो. गावातील सन्मान्य नागरिकांकडून पुरावा मिळू नये या बद्दल त्याने खेद व्यक्त केलेला आहे.

(८) बहुतेक सर्व साक्षीदारांच्या मानेभोवती पाश पडलेले होते. बहुतेकांना काळजी वाटत होती की या प्रकरणात आपण गोवले जाऊ नये, तसा संशयही आपल्या संबंधी येऊ नये. प्रत्येकाला अशीच भीति वाटत असली पाहिजे की साक्ष देऊन आल्यानंतर त्या साक्षीत काही गोष्टी आणि माणसांची नावे लपविल्याबद्दल किंवा निष्कारण गोवल्याबद्दल आपल्यावरच तोहमत येईल.

(९) साक्षीपुरावा घेण्याची पद्धत म्हणजे चौकशी केल्यासारखी दाखविण्यासाठी केलेले अवडंबर असेच दिसते. न्यायालयीन आणि योग्य प्रकारे

केलेली चौकशी असे स्वरूपच या चौकशीला नव्हते. वरून आलेल्या हुकमाची अमलबजावणी कशीतरी केली असे दाखविण्यापुरतेच या चौकशीचे स्वरूप दिसते. प्रत्यक्ष सत्य शोधून काढण्यासाठी ही चौकशी नव्हतीच.

(१०) नोंदलेल्या साक्षीपुराव्यावरून घडलेल्या प्रसंगासंबंधी अनेक तर्क संभवतात. प्रत्यक्षात सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान व इतर लेखकांनी एका साक्षीदाराच्या साक्षीतला काही भाग दुसऱ्या साक्षीदाराने सांगिलेल्या हकीकतीत घुसडून अनेक भयंकर व किळसवाण्या गोष्टींचे वर्णन केलेले दिसते.

अझीमुल्लाच्या रोजनिशीत त्याने बिबिघराचा उल्लेख केलेला आहे. तो म्हणतो की बिबिघरांतल्या कैद्यांना ब्रिटिशांच्या यशाची बातमी समजल्यानंतर त्यांनी पहारेकऱ्यांची थट्टा करण्यास आणि टर उडविण्यास सुरुवात केली. त्या बदल नानासाहेबांच्याकडे तक्रारीही गेल्या परंतु त्यांनी तिकडे लक्षच दिले नाही. एक दिवस एका पुरुष कैद्याने एका मुसलमान शिपायाला धमकी दिली की त्याच्या तोंडात डुकराचे मांस कोंबण्यात येईल अशी तक्रार आली. त्या वरून नानासाहेबांना फार राग आला व त्यांनी शिपायांना आपल्या मर्जी-नुरूप काही करण्याची मुभा दिली. त्यानंतर शिपायांनी कैद्यांना बिबिघरापासून थोडे दूर नेऊन तेथे सर्वांना मारून टाकले. परंतु ही रोजनिशी खुद्द अझीमुल्लानेच लिहिली आहे की दुसऱ्या कोणी काही उद्देशाने पुढे लिहून ठेवलेली आहे या बदल निश्चित असे काही सांगता येत नाही.

(३) हा संहार कसा करण्यात आला ?

कानपूर गॅझेटिअरमध्ये या प्रकरणाचा थोडक्यात उल्लेख आला आहे. त्यात म्हटले आहे की १५ जुलै १८५७ रोजी संध्याकाळी “त्या दुर्दैवी कैद्यांना नानांच्या आज्ञेवरून दुष्टपणे मारण्यात आले.” पुढे असे म्हटले आहे की “मराठा राज्याचे हे शेवटचेच कार्य होते. कारण आंग येथील लढाई आणि तेथून जबर जखमी होऊन आलेले बाळाराव यांना पाहून कानपुरात सर्वत्र गोंधळ माजला होता.” शीररने दिलेली हकीकत अधिक तपशीलवार असून तीवरून ब्रिटिशांचे या प्रकरणी काय म्हणणे आहे ते कळून येईल :-

“आता नानांच्या कानपुरातील कारकीर्दीतील शेवटच्या प्रसंगाचे वर्णन सांगावयाचे आहे :-

आंग येथील लढाई १५ जुलै रोजी दोनप्रहरी लढली गेली. माझ्या आठवणीप्रमाणे सकाळी सुमारे ११ वाजता पांडुनदी ओलांडून आम्ही

अलीकडे आलो. म्हणजे या लढाईची बातमी आणि ब्रिटिश सैन्य सारखे कानपुराकडे चाल करून येत आहे ही बातमी कानपुरात पोचण्यास पुष्कळ वेळ होता. ही बातमी कानपुरास दोन प्रहरी लवकरच पोचली. त्या दुर्दैवी कैद्यांचे काय करावे याबद्दल विचारविनिमय लगेच सुरू झाला असावा असे मानण्यास जागा आहे. या बैठकीत काय ठरले हे आता जगजाहीर असून जगाने त्याचा धिःकार केलेला आहे. तेथे असे ठरले की सर्व कैद्यांना ठार मारावे. सूर्यास्ताचे सुमारास ही आज्ञा अंमलात आणली गेली. या कैद्यांपैकी फत्तेपूरच्या कैद्यांपैकी तिघे धरून एकूण चार कैद्यांना मुद्दाम की यद्दृच्छया इतरांप्रमाणे मारण्यात आले नाही. त्या कैद्यांना तुरुंगातून काढून रस्त्यावरच मारण्यात आले. त्यानंतर सर्वांची कत्तल करण्यास सुरुवात झाली. असे दिसते की प्रथम दारे आणि खिडक्यातून बंदुकांच्या गोळ्या झाडण्यात आल्या व नंतर मारेकऱ्यांना आत पाठविण्यात येऊन सर्व काम तलवारीनी पूर्ण करण्यात आले. हे काम पूर्ण होण्यास अर्थातच थोडा वेळ लागला असला पाहिजे. त्यानंतर सर्व दारे बंद करण्यात आली व सर्वत्र रात्रीची शांतता पसरली.”

या हकीकतीत पुढे असे सांगण्यात आले आहे “दुसऱ्या दिवशी सकाळी बिबीघर स्वच्छ करण्याची आज्ञा झाली. त्यावेळी तेथे सुमारे २०० तरी प्रेते असावी. एवढी सर्व प्रेते विहिरीत टाकण्यात आली असावी असे मला वाटत नाही. त्यापैकी काही प्रेते ओढीत नेऊन गंगेत टाकण्यात आली असावी हे शक्य दिसते. बिबीघरातील जागा इतकी लहान होती आणि तेथे कोंडून ठेवलेल्या कैद्यांची संख्या लक्षात घेता त्या सर्वांना आदल्या रात्रीच मारण्यात आले असावे हे शक्य दिसत नाही. म्हणून त्यापैकी काहींना त्यांच्या सहवाशांच्या प्रेताबरोबरच विहिरीच्या घाणेरड्या पाण्यात टाकून दिले असे मी म्हटले तर त्यामध्ये माझी विकृत कल्पनाशक्ती आणि तशीच उत्सुकता असल्यामुळे मी असे म्हणतो असे कोणी म्हणणार नाही.”

शीरर स्वतः बिबिघरात आणि विहिरीजवळ १७ जुलै रोजी गेला होता. तेथे त्याने काय पाहिले त्याचे वर्णन त्याने खालील शब्दात केले आहे, “नंतर आमच्या दृष्टीस ते भयानक दृश्य दिसले. त्या भयंकर प्रकारामुळे पुढे कित्येक लोकांच्या मनावर भयंकर परिणाम झाला. कित्येक विधुरांना पुढे इंग्लंडसारख्या दूर देशी सुद्धा दारुण यातना झाल्या. या गोष्टी आधीच प्रसृत झाल्या आहेत त्यापेक्षा अधिक

सांगण्यासारखे मजजवळ काही नाही. फक्त एक दोन विधाने करून हा विषय संपवितो. मुलांना झाडावर टांगण्यात आले होते आणि बिबिघरात छिन्नविच्छिन्न प्रेते पडली होती ही गोष्ट अजिबात खोटी आहे. विहिरीखेरीज इतरत्र कोठेही प्रेते नव्हती. विहीर फार अरुंद व खोल होती आणि वरून वाकून पाहिल्यास मनुष्यशरीराचे विविध भाग अस्ताव्यस्त व नगनावस्थेत पडलेले दिसत होते. भिंतीवर काहीही लिहिलेले नव्हते अशी माझी पक्की खात्री आहे. मी स्वतः सर्वत्र धुंडले. इतरांनीही शोधले परंतु कोठे काही खुणा दिसल्या नाहीत.”

‘हॅवेलॉकची कानपुरावर चढाई’ या पुस्तकात शीररने या विषयाबद्दल लिहिले आहे. [वर दिलेली माहिती शीररने कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट या नात्याने अलाहाबादेच्या कमिशनराकडे केलेल्या वृत्तांतात दिलेली आहे. ती माहिती कमिशनर टर्नबुल याने स्थानिक सरकाराकडे पाठविली व त्याबरोबर आपले एक पत्र २८ एप्रिल १८५९ रोजी दिलेले आहे. या वृत्तांताचे शीर्षक ‘बंड व त्यानंतर कानपुरात घडलेल्या घटना’ असून ‘बंडाची हकीकत’ या मथळ्याखाली वायव्य प्रांत सरकारने ती प्रसिद्ध केलेली आहे].

जनरल हॅवेलॉकचे सैन्य १७ जुलै रोजी कानपुरात दाखल झाले व दुसऱ्या दिवशी शीरर आपल्याबरोबर ब्यूज नावाचा एक शिपाई घेऊन बिबिघर पाहण्यास गेला होता. त्यापूर्वी एखाद दुसरा ब्रिटिश माणूस तेथे गेला असेल, परंतु शीरर गेला त्यावेळपर्यंत बंडवाले निघून गेले त्यावेळचीच स्थिती बिबिघरात कायम होती. शीररला काय दिसले ते त्याच्याच शब्दांत दिलेले बरे: “हे सर्व प्रकरण इतके भयंकर आहे की त्यामध्ये आणखी भर टाकून त्याचे भीषणत्व वाढविणे शक्यच नाही. मी एकदम असे म्हणू शकतो की झाल्या गोष्टीचे वर्णन फार फार अतिशयोक्तिपूर्ण करण्यात आलेले आहे. असे दिसते की हल्ला झाला तो प्रथम पुढल्या बाजूने झाला आणि खिडक्यांच्या झडपामधून बंदुकीच्या नळ्या आत सरकवून गोळ्या झाडण्यात आल्या; त्याबरोबर चौकातून पलीकडल्या बाजूस सर्व लोक पळाले आणि दरवाज्यासमोरच्या कमानी असलेल्या इमारतीत सर्व माणसे गोळा झाली होती तेथेच मारेकऱ्यांनी तलवारी घेऊन त्यांचा पाठलाग केला असे निश्चित दिसते. कारण खाली फरशीवर रक्ताचा जाड थर वाळून बसल्यासारखा दिसत होता. एवढे म्हटले असता पुरे होईल. त्या ठिकाणी घोट्याइतका रक्ताचा चिखल झाला होता असे म्हणण्याचे कारण नाही कारण एकतर ते फार दुःखद आहे व दुसरे म्हणजे ते निखालस खोटे आहे. आम्ही दोघांनी तेथे जमीनीवर जे काही थोडे

पडलेले पाहिले त्यावरून आम्हाला आश्चर्य वाटले की इतके लोक तेथे मारले गेले असून त्यामानाने तेथे काहीही पडलेले नव्हते. माझी खात्री आहे की सर्व हत्या झाल्यानंतर प्रेते तेथून नेऊन नंतर ती जागा साफसूफ करण्यात आली असली पाहिजे. काही थोडे कपडे, केस, काही लहान बूट, टोप्या एवढेच मला तेथे दिसले. छिन्नविच्छिन्न शरीराचे तुकडे आम्हास कोठेही दिसले नाहीत तसेच भिंतीवर काही लिहिलेलेही दिसले नाही. तेथे एक दोन पुस्तके होती ही गोष्ट जाहीरच आहे. त्या पुस्तकात चिठ्ठा होत्या त्यातील मजकूर यापूर्वीच प्रसिद्ध झालेला आहे. ”

१५ जुलै रोजी त्या दुर्दैवी कैद्यांचा संहार करण्यात आला यात काहीच संशय नाही. तसेच १६ जुलै रोजी ती सर्व प्रेते किंवा त्यांपैकी पुष्कळशी प्रेते जवळच्या विहिरीत टाकण्यात आली हेही खरे. परंतु या हकीकतीत कित्येक लेखकांनी आणखी भीषण असे तपशील दिलेले असून कैद्यांना कसे मारले त्याचे वर्णनही त्यांनी केलेले आहे.

या लेखकांच्या बाजूने एवढे मान्य केले पाहिजे की या लेखकांनी जी जी वर्णने लिहून ठेविली आहेत त्याच्या खरेखोटेपणाचा विचार दूर ठेवला तर त्यात त्यांनी जाणुनबुजून काही विपर्यास केलेला नाही. हकीकतीचे बरोबर वर्णन करतांना त्यांचेपुढे जो पुरावा दिसला त्यावरून मुद्दाम काही विकृत निष्कर्ष काढण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला दिसत नाही. त्यांनी जे लिहिले तसे त्यांचे प्रामाणिक मत होते असे दिसते. जी भाषाशैली वापरण्यात आली आणि त्या विशिष्ट लेखकाची लिहिण्याची पद्धती यामुळे त्या हकीकतीची भीषणता अधिक वाटते. लेखकाने मनःश्चक्षूपुढे तो देखावा उभा करून वर्णन केले त्यात मुद्दाम काही विद्रूप वर्णन करण्यासाठी त्यांनी लिहिले आहे असे म्हणता येत नाही. सर जॉर्ज ट्रेव्हेल्यन याने आपल्या ‘कानपूर’ या पुस्तकात जे लिहिले आहे त्यात निव्वळ त्याला जे खरे वाटले ते लिहिण्यापलीकडे त्याने काही विपर्यस्त बुद्धीने लिहिले आहे असे म्हणणे हे अयोग्य होईल. या प्रकरणात एवढेच म्हणता येईल की पुढे आलेल्या पुराव्यावरून जे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत त्यात प्रामाणिक मतभेद असणे शक्य आहे. प्रत्यक्ष घटना पाहिलेले विश्वसनीय साक्षीदार उपलब्ध नाहीत अशा अनेक घटनांच्या मालिकेसंबंधी तर ही गोष्ट अधिकच खरी आहे.

हे दुष्कृत्य करताना टाळण्यासारखे क्रौर्य वापरण्यात आले की नाही हा मुद्दा येथे गैरलागू आहे. असहाय स्त्रिया व मुलांची निर्घृण कत्तल झाली ही गोष्ट अत्यंत नामुष्कीची आणि शरमेची झाली हे नमूद केलेच पाहिजे.

सुमारे दोनशे स्त्रिया व कोवळी मुले मारून टाकण्याच्या या दुष्कृत्यांचा रानटीपणा कोणत्याही दृष्टीने कमी न करता हिंदी आणि इंग्रज या दोघांच्याही दृष्टीने ज्या घटना घडल्या त्यासंबंधी काही गोष्टी सांगणे प्राप्त आहे :—

(१) कैदेतील स्त्रियांच्या अब्रूला कोणत्याही रीतीने धक्का लावण्यात आला नव्हता (शीररचे वर्णन आणि टर्नबुलने आपल्या पत्रातील ७ व्या परिच्छेदात दिलेली माहिती).

(२) कोणतेही प्रेत छिन्नविच्छिन्न करण्यात आले नव्हते. शीरर आपल्या वर्णनात असे स्पष्ट म्हणतो की या प्रकरणी जाणून बुजून खोटे लिहिले गेलेले आहे. पुन्हा ' हॅवेलॉकची कानपुरावरील चाल ' या पुस्तकाच्या ७ व्या प्रकरणात तो लिहितो की प्रेतांची शरीरे छिन्नविच्छिन्न केली गेली होती या गोष्टीच्या विरुद्ध माझे मत पहिल्यापासूनच होते. त्यासंबंधी काहीही पुरावा नाही. तो पुढे असे म्हणतो की मृत्यूनंतर प्रेताचे तुकडे झाले असणे शक्य आहे ते कदाचित् स्त्रियांच्या अंगावरील दागदागिने काढून घेण्यासाठी झाले असणेही शक्य आहे. उदाहरणार्थ तो म्हणतो की एकदा त्याला झाडीत तुटून पडलेला हात दिसला. हा हात स्त्रीचा असावा व तो त्या हाताच्या (बोटातील अंगठी काढून घेण्यासाठी झाडूवाल्याने तोडला असावा.

(३) कैद्यांना मारण्यापूर्वी त्यांचे हाल केल्याचा पुरावा नाही.

(४) सैन्यात कायम भरती झालेल्या शिपायांनी या बायका मुलांना मारण्याचे नाकारले.

(५) कैदेत असताना कोणाही कैद्याला अपमानास्पद वागणूक देण्यात आली नव्हती. त्या काळच्या हिंदी लष्करी तुहंगात कैद्यांना ज्या पद्धतीने वागवीत तशीच वागणूक या कैद्यांना देण्यात आली होती, त्यांना कपडे वेळच्या-वेळी पुरविण्यात येत आणि डाळ आणि चपाती हे अन्न त्यांना देण्यात येत असे, यासाठी मुद्दाम स्वयंपाकी नेमण्यात आले होते. काही वेळा मुलांना दूध देण्यात येई. कैद्यांच्या विनंतीवरून डाळीच्या ऐवजी मांसही देण्यात येई. कारण कैद्यांनी सांगितले की त्यांना डाळ खाण्याची सवय नव्हती. नानासाहेबांच्या खाजगीकडील हुसेनीखानूम या स्त्रीकडे या कैद्यांची देखभाल करण्याचे काम देण्यात आले होते. या स्त्रीलाच ' बेगम ' असे म्हणत.

(६) हरभरा भरडण्यासाठी त्या कैद्यांपैकी काही स्त्रियांना नानासाहेबांच्या पागेत नेण्यात येत असे ही गोष्ट बहुधा खरी नसावी. विल्यम्सने केलेल्या

चौकशीत कित्येक साक्षीदारांना हा प्रश्न विचारण्यात आला होता व सर्वांनी त्या गोष्टीचा इनकार केला होता [विल्यम क्लार्क आणि टॉमस डीक्यू याचा पुरावा पहा]. फक्त फिटचेट हाच साक्षीदार असे सांगतो की दररोज तीन चार तास आळीपाळीने स्त्रियांना बिबिघरातून बाहेर नेऊन हरभरे भरडण्याचे काम सांगितले जाई. त्यावेळी त्या म्हाताऱ्या की तरण्या हे पाहण्यात येत नसे. त्याला विचारण्यात आले होते की ही गोष्ट त्याला कशी कळली ? त्याचे उत्तर त्याने असे दिले की त्या स्त्रियांच्याकडूनच त्याला ही माहिती मिळाली. तसेच त्या स्त्रिया भरडलेले मूठभर हरबरे परत आणीत व मुलांना देत, बेगम दरदोज त्या दोन स्त्रियांना काढून शेजारी असलेल्या नानांच्या पागेकडे नेत असे असेही त्याने सांगितले. परंतु ही गोष्ट इतर साक्षीदार नाकारतात त्यावरून फिटचेटचा पुरावा विश्वासाह नाही असे दिसते.

(७) त्या स्त्रियांची शिपायांनी अथवा पहारेकऱ्यांनी अथवा इतर कोणीही कोणतीही बेअब्रू केलेली नव्हती.

यापासून घेण्याचा धडा

दुसऱ्याचा जीव घेणे ही फार भयंकर गोष्ट आहे. कोणत्या पद्धतीने जीव घेतला याचा विचार केल्याने तिची भयानकता कमी होत नाही. मारेकऱ्याची कुऱ्हाड, गिलोटीन सूळ, फास, तलवार, वा कटचार, बानगेट की लाठी, बंदूक किंवा तोफ अथवा विजेची खुर्ची ही सर्व जीव घेणारी साधने जितकी भयंकर तितकाच विषप्रयोग किंवा गळा दाबून मारणे ही गोष्ट भयंकरच मानली पाहिजे. त्यातच आता विषारी वायु आणि अणुबाँब यांची भर पडली आहे. दुसऱ्याला मारण्याचे काही प्रकार क्षम्य मानलेले आहेत. उदा० युद्धात प्रतिपक्षी मारणे किंवा चौकशीनंतर कायद्याने दिलेली शिक्षा म्हणून दुसऱ्याला ठार मारणे अथवा आपल्या जिवावर बेतले असता स्वसंरक्षणार्थ दुसऱ्याला मारणे या गोष्टी क्षम्य मानल्या आहेत. समाज अथवा कायदा ज्या हत्येला क्षमा करीत नाहीत असे काही प्रकार आहेत. अशा तऱ्हेने क्षम्य आणि अक्षम्य असे हत्येचे अनेक प्रकार असले तरी निर्घृणपणे माणसाला मारणे अथवा स्त्रिया व मुले यांची हत्या करणे हे तर महाभयानक कर्म आहे.

या दृष्टीने, बिबिघरातील हत्या ही सर्वथैव अक्षम्यच होती. अशा हत्येचा नेहमीच धिःकार केला पाहिजे. तिच्या समर्थनासाठी विपक्षाने असेच

अथवा अधिक अमानुष अत्याचार केले अशी किंवा हत्या झालेल्या व्यक्ती परसमाजातील व परवंशातील होत्या अशी सबब सांगणे अगदी अयोग्य आहे.

स्त्रिया व मुले यांची बिबीघरात हत्या झाली व त्यामुळे मारणारांची जी नामुष्की उघड झाली त्याशिवाय इतर काही दोष, मारण्याची आज्ञा देणारे अथवा प्रत्यक्ष मारणारे यांचेवर करता आलेले नसून तसे सिद्धही झालेले नाहीत. ही दुर्दैवी दुर्घटना झाली ती गोळ्यांनी की तलवारींनी, एक अथवा अनेक माणसांनी ही हत्या केली आणि ते मारणारे पहारेकरी होते की दुसरे कोणी होते या गोष्टीला फारसे महत्त्व नाही. ज्या ज्या व्यक्तीने या हत्येत भाग घेतला ती ती व्यक्ती म्हणजे मनुष्यजातीला काळिमाच होय हे मान्यच केले पाहिजे.

असे असले तरी हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, प्राण जाण्यासाठी जरूर तेवढीच क्रूरता अमलात आली. त्याचे बरोबरच अपमान, बेअब्रू अथवा स्त्रियांची विटंबना हे प्रकार मुळीच झाले नाहीत.

शिपायांनी आपल्या नीतीचे उल्लंघन केले नाही; त्यांनी स्त्रिया व मुले यावर गोळी चालविली नाही हेही मुद्दाम नमूद केले पाहिजे.

प्रत्यक्ष हत्येचे वेळी जी क्रूरता दिसून आली तीमध्ये प्रेते दुसऱ्या दिवशी विहिरीत टाकली या गोष्टीने काही भर पडत नाही. जोपर्यंत योग्य असा दफनविधी झाला नाही तोपर्यंत प्रेते विहिरीत वा नदीत टाकली काय किंवा एका खड्ड्यात एकत्र गाडली काय त्यामुळे त्या क्रौर्यात काही भर पडत नाही.

दोन्ही पक्षांनी केलेले अत्याचार वर्णन करण्याचा या पुस्तकाचा उद्देश नाही, तो इतरत्र मिळेल. या ठिकाणी थोडक्यात लिहिण्याचा उद्देश इतकाच की भविष्यात असा प्रसंग येऊ नये एवढा इशारा मनुष्यमात्राला मिळावा एवढाच आहे.

प्रकरण २६ वे

सत्तिचौरा आणि बिबीघर येथील प्रकारांबद्दलची जबाबदारी

- (१) नानासाहेब प्रत्यक्ष जबाबदार नव्हते.
- (२) बिबीघरासंबंधी काही मुद्दे
- (३) सत्तिचौर्यासंबंधी काही मुद्दे
- (४) दोन्हीमध्ये सारखे असणारे मुद्दे
- (५) मग जबाबदारी कोणाची ?
- (६) नैतिक जबाबदारीचा प्रश्न

मित्रांनो, प्रदेश बांधवांनो, रोमच्या रहिनाश्यांनो ऐका, मी सीझरची स्तुती करण्यासाठी आलेलो नाही तर त्याला मूठमाती देण्यासाठी आलो आहे.
मार्क अँटनी

(१) नानासाहेब प्रत्यक्ष जबाबदार नव्हते

सत्तिचौरा आणि बिबीघर येथे झालेल्या घटनांची सर्व जबाबदारी ब्रिटिश लेखकांनी नानासाहेबांवर टाकली आहे. त्याला एक दोन लेखकच अपवाद आहेत. या कामी ते सर्व भावनेला बळी पडलेले दिसतात. त्यांनी या विषयाकडे केवळ निःपक्षपातीपणाने पाहिलेच नाही. या गोष्टीचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही; कारण सत्तिचौरा घाटावर त्यांचे कित्येक जातभाई मारले गेले आणि बिबीघरात तर निरपराध स्त्रिया व मुले बळी पडली. या परिस्थितीमुळे सहाजिकच हे लोक भावनेच्या आहारी गेले; विशेषतः या कत्तलींच्या घटना ताज्या असतानाच या लेखकांनी आपले लिखाण केले आहे.

काही हिंदी लेखकांनीही कमी जास्त प्रमाणात नानासाहेबांना दोषी धरले आहे. उदा० डॉ. सेन, डॉ. सेन यांच्या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत मरहूम मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी या बिबीघरातील प्रकाराबद्दल

नानासाहेब जबाबदार होते असे म्हटले आहे. ही मते कशी गैरलागू आहेत त्याचे या प्रकरणाचे शेवटी विवरण केले आहे.

या ठिकाणी प्रत्यक्ष झालेल्या प्रकाराचे वर्णन करण्याचे कारण नाही ते आलेच आहे. येथे विचार आहे तो नानासाहेबांवर प्रत्यक्ष जबाबदारी किती पडते हा आहे. आता सांगितलेच आहे की ब्रिटिश लेखकांनी या गोष्टीचा विचारच केलेला नाही. नानासाहेबांवर त्या सर्व प्रकारांची जबाबदारी आहे ही गोष्ट ते धरूनच चालले. या भयंकर अत्याचारांची सर्व जबाबदारी त्यांची एकट्याचीच होती ही गोष्ट त्यांनी गृहीतकृत्य म्हणूनच मानली. परंतु अनेक खंद्या लेखकांनी ही गोष्ट अध्याहत धरली असली तरी इतिहासाला हा प्रश्न विचारावाच लागेल की प्रत्यक्ष जबाबदारी त्यांची होती का ?

नानासाहेब समजून अनेक माणसांना पकडून चौकशीनंतर सोडून देण्यात आले. खरे नानासाहेब ब्रिटिशांना सापडलेच नाहीत ही गोष्ट मुद्दाम लक्षात ठेविली पाहिजे. एक लक्ष रुपयांच्या बक्षिसाचे आमिष दाखवूनही नानासाहेब सापडले नाहीत. त्यामुळे प्रत्यक्ष न्यायालयात नानासाहेबांच्या समोरासमोर कोणी साक्षीदार येऊन त्यांची तपासणी, उलट तपासणी अशी झालीच नाही. अशी तपासणी व पुरावा झाल्याशिवाय आरोप शाबीत धरणे ही गोष्ट कायद्याने आणि नियमाने अगदी चुकीची आहे. अगदी प्रामाणिक मनुष्यसुद्धा ऐकीव गोष्टी स्वतः पाहिल्यासारख्या वर्णन करू शकतो. त्याचा अशा तऱ्हेचा पुरावा उलट तपासणी करून त्याला परिस्थितीची जाणीव करून देऊन मगच स्वीकारण्यात येतो; अन्यथा अशा ऐकीव गोष्टींना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टी-इतके महत्त्व येईल. अशा ऐकीव व प्रत्यक्ष गोष्टीमध्ये जमीन-अस्मानाचे अंतर असू शकते. कायद्याच्या काटेकोर दृष्टीने ऐकीव पुराव्याला काहीही महत्त्व नाही. म्हणून समोरासमोर न्यायालयात होणाऱ्या साक्षीपुराव्याखेरीज एकाद्यावर दोष लादणे म्हणजे अन्यायच होय. कारण ज्याच्यावर आरोप करण्यात येतो त्याला त्याचा प्रतिकार करून आपली बाजू मांडण्याची संधीच मिळत नाही. अशा परिस्थितीत लेखकाला इतिहासाचा इशारा असाच असणार की काही दोष देण्यापूर्वी सर्व बाजूंनी विचार होणे अगत्याचे आहे. विशेषतः ज्या वेळी एकाद्या प्राचीन संस्कृतीचा अभिमान असलेल्या समाजावर सरसकट आरोप लादण्यात येतो तेव्हा तर या गोष्टीचा गंभीर विचार होणे अगत्याचे आहे.

या दृष्टीने पाहता ब्रिटिश लेखकांनी प्रत्यक्ष नानासाहेब आणि हिंदी राष्ट्रासंबंधी न्यायबुद्धी ठेवलेली दिसत नाही. त्यांनी नानासाहेबांना अचकट

विचकट शिव्या दिलेल्या असून त्यांचे वर्णन करताना न शोभेशी विशेषणे वापरली आहेत. अर्थात् राग आणि द्वेषाच्या भरातच त्यांनी हे लिहिलेले आहे हे उघड आहे. अशा मनःस्थितीत असलेल्या माणसाकडून सरळ न्यायबुद्धीची अपेक्षा करणे चुकीचे आहे.

नानासाहेबांवरील आरोपांचा विचार करताना पुढील प्रकरणांचा विचार स्वतंत्रपणे होणे जरूर आहे :-

(अ) बिबीघर (२) सत्तिचौरा घाट (३) या दोन्ही प्रसंगातील समान मुद्दे.

या प्रत्येक मुद्द्याचे वेगळे वर्णन पुढे केलेले आहे.

(२) बिबीघरासंबंधी काही मुद्दे

सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की बिबीघरातील कैद्यांना ठार मारण्याची आज्ञा नानासाहेबांनीच दिली होती. डॉ. सेन यांनी आपल्या पुस्तकाच्या (१८५७) १५९ व्या पानावर हे मत अग्राह्य ठरविले आहे. डॉ. सेन म्हणतात “ कायद्याचे दृष्टीने आणि नैतिक दृष्टीने जरी या बाबतीतील दोष नानासाहेबांच्याकडे जातो आणि त्यांच्याच नावाने या कैद्यांची हत्या घडून आली तरी त्यांनीच प्रत्यक्ष या हत्येबद्दलची आज्ञा दिली होती असा पुरावा आलेला नाही. या संबंधात डॉ. सेन यांनी खालील मुद्दे उपस्थित केले आहेत :-

(१) नानासाहेबांनी बिठूर सोडण्यापूर्वी किंवा त्यानंतर ही हत्या घडली हा प्रश्न अजून अनिर्णीत आहे. डॉ. सेन म्हणतात की, “ अधिक नवा पुरावा पुढे आल्याशिवाय या मुद्द्याचा निकाल लागणे शक्य नाही. ”

(२) नानासाहेबांनी स्वतः ‘ आपला या हत्येशी काहीही संबंध नाही ’ असे म्हटले आहे. त्यांचे शब्द असे आहेत :-

“ कानपुर येथे शिपायांनी माझ्या आज्ञेची अवज्ञा करून इंग्रज स्त्रिया व इतर रयत यांना मारण्यास सुरुवात केली. माझ्या हातून जेवढे शक्य होते तेवढे करून मी त्यांना वाचविले आणि तटबंदीतून ते लोक बाहेर पडल्यानंतर त्यांना अलाहाबादेस पोचविण्यासाठी मी नावा पुरविल्या. तुमच्या शिपायांनी नंतर त्यांच्यावर हल्ला केला. आर्जव करून मी माझ्या शिपायांना ताब्यात ठेवले व २०० इंग्रज स्त्रिया व मुले वाचविली. मी असे ऐकले आहे की माझे शिपाई कानपूराहून पळून गेल्यानंतर आणि माझा भाऊ (बाळासाहेब अथवा

बाळाराव) जखमी झाल्यानंतर' तुमच्याच शिपायांनी त्यांना मारले. त्यानंतर मी ऐकिले की तुम्ही इस्तहारनामा प्रसिद्ध केला; मी तेव्हापासून तुमच्याशी लढत आहे व जिवंत असेपर्यंत लढतच राहीन. ”— पुढे ४२ व्या प्रकरणातील १८५९ मध्ये नानासाहेबांनी प्रसिद्ध केलेला इस्तहारनामा पहा.

(३) बाजीरावाची मुलगी आणि नानासाहेबांच्या दत्तक घराण्यातील बहीण कुसुमाबाई यांचे मत नानासाहेब हे या प्रकरणी निर्दोषी आहेत असे त्या विश्वासपूर्वक सांगतात. या कुसुमाबाई बंडाचे वेळी सुमारे १० वर्षांच्या होत्या. म्हातारपणी या कुसुमाबाई पुण्यास आल्या होत्या व तेव्हा त्यांची मुलाखत श्री. वि. का. राजवाडे व पांडोबा पटवर्धन यांनी घेतली होती त्यावेळी त्यांनी सांगितले की ही हत्या होऊ नये म्हणून नानासाहेबांनी शक्य ते सर्व प्रयत्न केले. त्यांचा या हत्येशी काहीही संबंध नाही. हा पुरावा अर्थात् निश्चयात्मक नाही कारण १० वर्षांच्या मुलीला त्यावेळी कितपत समजूत असेल असा प्रश्न उपस्थित होण्याचा संभव आहे. नानासाहेबांच्या दरबारातील धोरणे तिला कितपत समजली असू शकतील हाही प्रश्नच आहे. शिवाय त्या वेळी कुसुमाबाई नानासाहेबांच्या बिठूर येथील राजवाड्यात राहत होत्या व नानासाहेब कानपुरात होते.

(४) नानासाहेबांवरच्या आरोपाबद्दल डॉ. सेन असे निश्चितपणे म्हणतात की “अशा क्षुल्लक पुराव्यावर प्रख्यात बदमाषावरसुद्धा आरोप शाबीत होणे शक्य नाही” डॉ. सेन असेही म्हणतात की “पुरावा नाही म्हणजे गुन्हा नाही असे अर्थात्च म्हणता येत नाही.”

वरील परिस्थितीवरून नानासाहेब हे बिबिघरातील हत्येला जबाबदार नव्हते असे दिसते. याबाबतीत तीन गोष्टी शक्य आहेत :—

(१) नानासाहेब हे हत्येच्या वेळी कानपुरास नसावेत.

(२) किंवा असले तरी हत्येची आज्ञा त्यांनी दिली नसावी.

(३) किंवा या कैद्यांना मारावे हा निर्णय गावातील प्रमुख सभासदांच्या सभेत घेतला गेला असावा व या सभेचे अध्यक्ष जरी नानासाहेब असले तरी त्यांचे कोणी ऐकले नसावे.

वरील पैकी शेवटच्या दोन गोष्टींच्या शक्यतेबद्दल पूर्वीच्या बिबिघर प्रकरणात विचार केलेलाच आहे. पहिल्या गोष्टीच्या शक्यतेबद्दल एवढे सांगता येते की १५ जुलैला दुपारी उशीरा ही हत्या घडली व संध्याकाळपर्यंत ती

संपली होती. दुसरे दिवशी सकाळी लवकरच प्रेते विहिरीत टाकण्यात आली. नानासाहेब त्यावेळी कानपुरात होते की नाही हे समजण्यासाठी त्या दिवसाच्या आधी व नंतर काय काय घटना घडल्या हे लक्षात घेणे जरूर आहे. या घटनांसंबंधी शीअररने आपल्या वृत्तांतात म्हटले आहे :-

घटनांचा क्रम

जुलै ६, १८५७ दुपारी अलाहाबादेहून ब्रिटिश लष्कर जनरल हॅवेलॉक याच्या आधिपत्याखाली निघाले. (या लष्करात सुमारे १२०० युरोपियन, १५० शीख, २० किंवा २५ स्वयंसेवक घोडस्वार होते). त्यापूर्वी थोडे दिवस मेजर रेनो हा अलाहाबादेहून ४०० युरोपियन व ४०० शीख घेऊन निघाला होता.

जुलै ७, ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद याच्या नेतृत्वाखाली एक तुकडी ब्रिटिशांची चढाई रोखण्यासाठी पाठविण्यात आली होती. तीन दिवसांनी म्हणजे १२ जुलैला फत्तेपूर येथे लढाई झाली.

जुलै ११, फत्तेपूर जिल्ह्यातील खागा या गावी ब्रिटिश सैन्य पोचले तेव्हा जनरल हॅवेलॉक याला कळले की फत्तेपुरावर बंडवाले चालून जात आहेत म्हणून या दिवशी मध्यरात्री तो मेजर रेनो याचेशी हातमिळवणी करण्यासाठी तसाच पुढे चालून गेला. मेजर रेनो हा पुढे थोड्याच अंतरावर होता. रात्री त्या दोन्ही फौजांची हातमिळवणी होऊन दोन्ही फौजा पुढे चालू लागल्या.

जुलै १२, फत्तेपुरापासून अलाहाबादेच्या दिशेने सुमारे ४ मैलावरील बेलांडा या गावी या फौजा सकाळी ७ वाजण्याचे सुमारास पोचल्या.

बंडवाल्यांची फौजही या रस्त्यानेच चालून आली आणि सकाळीच फत्तेपूरची लढाई झाली. या लढाईत बंडवाल्यांचा पराभव झाला व ते फत्तेपुराकडे वळले. ब्रिटिश फौज कानपूराच्या दिशेने फत्तेपुरापासून १॥ मैलपर्यंत पुढे सरकली व तेथेच मुक्काम करण्यासाठी बेलांडा या गावच्या फौजेची वाट पहात ती झाडाखाली थांबली.

ब्रिटिशांनी फत्तेपूर लुटण्याची आज्ञा दिली.

जुलै १३, सकाळी ब्रिटिश फौज फत्तेपुराहून निघाली परंतु त्यांच्यापैकी शीख मागे राहिले व त्यांनी गावात एकाच वेळी कित्येक घरे पेटवून दिली.

जुलै १४, ब्रिटिश फौजांनी कल्याणपुर गावाजवळ मुक्काम केला.

जुलै १५, सकाळी ब्रिटिश फौजा औंगवर चालून गेल्या. हे गाव फत्तेपुराच्या बाजूस पांडु नदीवर आहे.

बंडवाल्या फौजा पुढे येऊन त्यांनी ते गाव काबीज केले. या गावी पुन्हा लढाई होऊन बंडवाल्यांचा पराभव झाला. जनरल हॅवेलॉकने आंग गावही काबीज केले. त्यानंतर ब्रिटिश सैन्य तसेच पुढे चालून गेले व त्याने पांडू नदीच्या पलीकडच्या तीरावरील कानपूरच्या बाजूचे एक गाव ताब्यात घेतले. कारण पांडू नदीवरचा पूल बंडवाल्यांनी उडवून देऊ नये अशी निकड होती. १५ तारखेच्या रात्री ब्रिटिश फौजा नदीच्या काठावरच राहिल्या. या लढाईत नानासाहेबांचे बंधू बाळाराव यांना जखमा झाल्या.

या दिवशी संध्याकाळी बिबीघरातील प्रकार घडला.

जुलै १६, सकाळी लवकरच प्रेते काढून विहिरीत टाकण्यात आली. सूर्योदयाबरोबरच ब्रिटिश फौजांनी कूच केले व त्या सिरसाँल गावातून पुढे गेल्या.

दुपारपर्यंत त्या फौजा अहिरवान नावाच्या खेड्यात पोचल्या आणि तेथे दोन तास त्यांनी विसावा घेतला. नंतर सुमारे २॥ वाजता लढाईच्या तयारीला लागल्या. ही लढाई अहिरवान आणि कानपूरशहर यांच्या दरम्यान झाली व त्या लढाईत बंडवाल्यांचा पराजय झाला.

तरीही ब्रिटिशांना तो दिवस पूर्ण जयाचा गेला नाही कारण कानपूर कॅंटोनमेंटचा रस्ता नानासाहेबांनी नवीन जागी आडविला होता; मध्यंतरी नानासाहेबांना अधिक कुमक कानपुराहून आली होती. या नानासाहेबांच्या सैन्याशी लढाई झाली व तीत बंडवाल्यांना मागे हटावे लागले.

जुलै १७, सकाळी बंडवाल्यांनी कानपुरातील दारूचे कोठार उडवून दिले.

ब्रिटिश सैन्याने परेड ग्राउंडवर तळ ठोकला होता.

संध्याकाळी नानासाहेबांनी बिठूर सोडले. 'माझ्या माहितीप्रमाणे १७ च्या संध्याकाळी त्यांनी बिठूर सोडले' - शीरर

जुलै १८, सकाळी ब्रिटिश फौजांना मुख्य रस्त्याने मिशनकडे जाण्याचा हुकुम झाला - त्यामुळे बिठूरच्या बाजूने ठाण्याचे संरक्षण झाले; शिवाय शिपायांना दारूचा मोह पडला नाही आणि आपणच सूड घेण्याचे

दृष्टीने त्यांना काहीही करता आले नाही. त्याच दिवशी जनरल हॅवेलॉकची परवानगी घेऊन शीरर शहरात आला. त्याने शहरात अनेक ठिकाणी ब्रिटिश सत्ता पुनः स्थापन झाल्याची घोषणा केली. कोत-वालीमध्ये त्याला शहरातील बहूतेक सर्व व्यापारी येऊन भेटले. शीरर म्हणतो “व्यापाऱ्यांनी आम्ही परत आल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला (त्यात प्रामाणिकपणा कितपत होता हे सांगता येत नाही.)” एक दोघे बाटगे ख्रिश्चन गल्लीबोळात लपून बसलेले होते त्यांना मोकळे केले.

त्यानंतर नानासाहेबांचा मक्कम असलेल्या नूरमहंमद हॉटेल-मध्ये शीरर गेला. तो म्हणतो “नानांनी ज्या स्थितीत ते हॉटेल सोडले त्या स्थितीतच ते होते. एका बाजूच्या खोलीत तो झोपत असे व दुसऱ्या बाजूच्या खोलीत देवघर व स्वयंपाकघर होते. शिवाय दोन मोठी दालने दरबारासाठी खास राखून ठेवलेली होती.”

जुलै १९, मद्रास प्युझिलियर्स या पलटणीचा मेजर स्टीव्हन्सन काही सैनिक बरोबर घेऊन बिठूरला गेला. गाव ओस पडलेले होते व काही प्रतिकारावाचून ते ताब्यात आले. १३ तोफा व इतर मौल्यवान जिनसा त्याने ताब्यात घेतल्या. नानांच्या राजवाड्याचा विध्वंस करण्यात आला.

वरील कार्यक्रमावरून लक्षात येईल की दि. १६ जुलै रोजी शेवटची लढाई जनरल हॅवेलॉकची फौज व नानासाहेब यांच्यामध्ये कानपूर कॅन्टोन्मेंट रस्त्यावर झाली. त्या लढाईत नानासाहेब स्वतः हजर होते. लढाईत हरल्या-नंतर नानासाहेबांना पळून जावे लागले. असे म्हणतात की १७ आणि १८ जुलैच्या मधल्या रात्री नानासाहेबांनी बिठूरजवळ गंगा ओलांडली त्यावेळी त्यांचेबरोबर त्यांचे कुटुंब व काही विश्वासू नोकर एवढेच होते व ते लखनौच्या दिशेने जात होते. नानासाहेब त्या लढाईत प्रत्यक्ष हजर होते आणि वर सांगितल्याप्रमाणे त्यानंतर ते बिठूरला गेले ह्या गोष्टी जर सत्य मानल्या तर १५ तारखेला ते कानपूरास होते ही गोष्ट मानलीच पाहिजे. कदाचित् असे असू शकेल की ते कानपुरापासून अवघ्या १२ मैल अंतरावरील बिठूर येथे असणे शक्य आहे. बिठूर येथे त्यांची कुटुंबीय मंडळी होती. ही गोष्ट अगदीच अशक्य नाही. कारण १२ जुलैची फत्तेपूरची लढाई हरल्याची बातमी त्यांना कानपुरास दुसऱ्या दिवशी समजली असावी व त्यानंतर त्यांना आपल्या कुटुंबीयांच्या

सुरक्षिततेची व्यवस्था करणे जरूर वाटले असले पाहिजे आणि कदाचित् अंतिम पराभवानंतर त्यांना बिठूराहून हलविण्याची व्यवस्था करणे हे त्यांना अगत्याचे वाटले असले पाहिजे.

नानासाहेब बिबिधरातील अत्याचाराचे दिवशी कानपुरास नसावे असे मानण्यास आणखीही कारणे आहेत.

या ग्रंथाच्या तयारीसाठी प्रस्तुत लेखकाने जेव्हा प्रयत्न केला तेव्हा या संबंधी काही पुरावा मिळतो की काय याबद्दल त्याने विशेष खटपट केली. तात्कालीन लेखकांच्या लिखाणावरून निश्चित निर्णयात्मक असे काहीच सापडले नाही परंतु त्या मुद्यासंबंधी काही प्रकाश टाकणारी माहिती अनपेक्षित ठिकाणाहून मिळाली; बिठूर जवळच्या रामेल या खेड्यातील मुनशी ब्रिज नारायण यांचेकडून ही माहिती मिळाली. श्री. ब्रिज नारायण यांची पिढ्यान्पिढ्या वस्ती तेथे असून तेथे त्यांचे स्वतःचे घर आहे. हे गृहस्थ बिठूर येथे कानुंगो म्हणून होते व ३३ वर्षांच्या नोकरीनंतर १९४७ साली ते निवृत्त झाले. त्यांचे वय आता सुमारे ८० वर्षांचे आहे. त्यांचे पणजे मुनशी बाळचंद हे महाराजा बाजीराव यांच्या नोकरीत काही काळ होते आणि बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर पेशव्यांच्या सुभेदारांचे ते दिवाण म्हणून नोकरीस होते.

प्रस्तुत लेखक १९५८ च्या जून महिन्यात या वृद्ध गृहस्थांना (मुनशी ब्रिजनारायण) यांना भेटण्यास गेले व त्यांच्याजवळ १८५७ संबंधी काही कागदपत्रे आहेत की काय याचा तपास केला. ब्रिजनारायण हे अगदी वृद्ध असले तरी त्यांची स्मृती अगदी स्वच्छ असून त्यांनी असे सांगितले की “ काही कागदपत्रे नसली तरी आमचे वडील मुनशीजंगबहादुर हे ब्रिटिश अमदानीत कानुंगो होते. त्यांचा जन्म १० मे १८५७ रोजी झाला होता त्याच दिवशी बंडाचा उठाव प्रथम झाला म्हणूनच त्यांचे नांव ‘ जंगबहादूर ’ असे ठेवण्यात आले होते. ”

प्रस्तुत लेखकाला ब्रिजनारायणाकडून या मुद्यासंबंधी काही माहिती मिळेल अशी आशा वाटत नसल्यामुळे त्याने त्यांना त्याबद्दल काही प्रश्न विचारला नाही. बोलण्याच्या ओघात ब्रिजनारायण यांनी बाळासाहेबांबद्दल व त्यांच्या शौर्याबद्दल प्रशंसोद्गार काढून त्यांचे शौर्य आणि धाडस यांना तोड नव्हती असे ते म्हणाले. बाळासाहेबांना अहिरवानच्या लढाईत खांद्यावर जखम झाल्यामुळे ते घोड्यावरून पडले आणि त्यांना कानपुरास आणण्यात आले. बाळासाहेबांना त्यांच्याच एका शिपायाने विश्वासघाताने नेम धरून गोळी

मारली व त्यामुळेच ते जखमी झाले. ब्रिजनारायण पुढे आपण होऊन म्हणाले की नानासाहेबांना जेव्हा ही हकीकत समजली तेव्हा त्यांना वाटू लागले की आपलेच लोक असा विश्वासघात करू लागले तेव्हा यापुढे जयाची आशा मावळली व त्यानंतर ते आपल्या कुटुंबातील मंडळींसह बिठूर सोडून गेले. या मंडळीतच जखमी बाळासाहेबही होते.

ही हकीकत श्री. ब्रिजनारायण यांचे तोंडून ऐकल्यानंतर प्रस्तुत लेखकाला फार आश्चर्य वाटले कारण त्या हकीकतीमुळे नानासाहेब बिबिघरप्रकरणाचे वेळी कानपुरास नसावे ही गोष्ट अधिक स्पष्ट झाली. या हकीकतीवरून १६ जुलै रोजी नानासाहेब बिठूरलाच होते हे स्पष्ट होते, अहिरवानची लढाई त्या दिवशी लढली गेली व त्या लढाईत बंडवाल्यांचा पराभव झाला. बिबिघरातील दुर्दैवी घटना त्याचे आदले दिवशी संध्याकाळी घडून आली; ज्याअर्थी नानासाहेब १६ तारखेस बिठूर येथे होते त्याअर्थी बिबिघरप्रकरणाचे वेळी म्हणजे आदले दिवशी संध्याकाळी ते कानपुरास असणे असंभवनीय होते. या बाबतीत संशयाला जागा राहू नये म्हणून श्री. ब्रिजनारायण यास खोदून खोदून विचारता त्यांनी निश्चितपणे असे सांगितले की नानासाहेब बिठूरला निश्चित होते याबद्दल त्यांची खात्री आहे. आपल्या वडिलांच्या व आजोबांच्या तोंडून ऐकलेल्या हकीकतीवरून त्यांनी निश्चयाने आणि आग्रहाने ही हकीकत सांगितली. या बाबतीत त्यांचे बोलणे नुसते अस्तिपक्षीच नव्हे तर निश्चयात्मक होते. डॉ. सेन यांनी हाच प्रश्न उपस्थित करून त्याला गुळमुळीत उत्तर दिले आहे हे कानुंगोमहाशयांना अर्थातच माहीत नव्हते.

श्री. ब्रिजनारायण यांचे हे विधान निव्वळ ऐकीव माहितीवरच आधारलेले आहे; परंतु ऐतिहासिक घटनांसंबंधी निश्चयात्मक असा पुरावा दोन्ही बाजूंनी मिळणे ही गोष्ट दुरापास्तच असते. ज्या परिस्थितीमध्ये श्री. ब्रिजनारायण यांनी ही माहिती दिली तीवरून नानासाहेब त्यावेळी कानपुरास नसण्याचा संभव होता ही गोष्ट मात्र निश्चितपणे सांगता येते. हे सांगत असतांना ब्रिजनारायण यांनी बिबिघरातील दुर्दैवी घटनेचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणेही उल्लेख केला नाही. त्यांनी केलेली विधाने त्या घटनेच्या संदर्भात नव्हती या गोष्टीला फार महत्त्व आहे. या शिवाय आणखी एक मुद्दा असा की नानासाहेबांनी जो इष्टहारनामा सिद्ध केला त्या संबंधी ब्रिजनारायण यांना माहितीही नव्हती. त्या इष्टहारनाम्यात नानासाहेबांनी बिबिघर प्रकरणाशी आपला काहीही संबंध नाही असे घोषित केले आहे.

या प्रकरणी नानासाहेबांच्या बाजूचा पुरावा जरी अप्रत्यक्ष असला तरी तो महत्त्वाचा आहे; शिवाय स्वतः नानासाहेबांनी ह्या बाबतीत आपण निर्दोष असल्याचे घोषित केलेले आहे. म्हणून या प्रकरणी त्यांचा प्रत्यक्ष काही संबंध नव्हता असेच धरले पाहिजे. यापुढे आणखी काही पुरावा वा कागदपत्र पुढे आले तर त्यातून हेच सिद्ध होईल की, आपले मोठे कुटुंब हालविण्याची तयारी करणे वगैरे गडबडीमध्ये असल्यामुळे नानासाहेब त्या गंभीर प्रसंगी कानपुरात असणेच शक्य नाही.

(३) सत्तीचौऱ्यासंबंधी काही मुद्दे

बिबिधरप्रकरणी कैद्यांना मारून टाकण्यासाठी नानासाहेबांच्या पदरी काहीतरी कारणे लादण्यात येतात (मग ती कारणे कितीही फुसकी असोत). सत्तीचौरा घाटावर कैद्यांना नेऊन तेथे त्यांची कत्तल करण्याचे बाबतीत नानासाहेबांना काहीही कारण नव्हते. एकतर असे की वेढ्यात सापडलेले कैदी अगदी दीन अवस्थेला पोचले असून ते एकाददुसरा दिवसच तगू शकले असते. कैद्यांची ही परिस्थिती नानासाहेबांना पूर्णपणे माहीत होती. ही गोष्ट तेव्हा व त्यानंतर कैद्यांच्या जबानीवरून स्पष्ट होते. त्यावरून असे निश्चितपणे म्हणता येईल की वेढ्यात सापडलेले ठाणे लवकरच हस्तगत होईल याबद्दल नानासाहेब व त्यांच्याबरोबरीचे इतर बंडवाले पुढारी यांना खात्री होती. असे असताना डावपेच करून आणि विश्वासघाताने त्या कैद्यांना मारण्याची जरूरीच काय होती? यासंबंधी काहीही खुलासा होत नाही. या मुद्यासंबंधी डॉ. सेन यांचे म्हणणे असे:-

“बोटी जमवून त्यांची तयारी करण्याचे काम त्वरित करण्यात आले. या बोटी माहेश्वरी आणि आगरवाल जमातीच्या मालकांच्या होत्या; त्या नेहमी व्यवसाय करणाऱ्या कोळ्यांच्या नव्हत्या. त्या मालकांना पुढे त्यांच्या बोटी नष्ट झाल्या म्हणून योग्य तो मोबदला देण्यात आला. २६ तारखेस जेव्हा देखरेख करणारी समिती तपास करण्यास आली तोपर्यंत बोटींवर बांबू व गवताचे छप्पर बांधून तयार नव्हते. ही कमतरता भरून काढण्यासाठी हजारो मजूर रात्रभर खपत होते. जर नानांच्या मनांत विश्वासघात करण्याचे प्रथमपासूनच असते तर बोटी तयार करण्यासाठी इतके श्रम व पैसा खर्च करण्याचे कारणच नव्हते; कारण बोटीत बसलेले कैदी नदीत बोटीवर जितके असहाय होते त्यापेक्षाही अधिक असहाय स्थितीत ते तटातून बाहेर पडून विरोधी लोकांच्या गर्दीतून बोटीकडे जात असताना होते. कैद्यांच्याजवळ

हत्यारे होती अशा स्थितीत आपली बायकामुले आपल्या डोळ्यादेखत मारली जात आहेत ही गोष्ट त्यांनी सहन केली असेल ही गोष्ट संभवत नाही.”
— सेन १८५७ पान १५१.

सत्यशोधनाचे दृष्टीने शीररसारख्यांनी अधिकृत वृत्तांतात लिहिलेल्या ‘हकीकतीवर’ विश्वास ठेवणे धोक्याचे आहे. याचे कारण उघड उघड असे आहे की त्या हकीकतीत कितीतरी अशक्यप्राय गोष्टी लिहिलेल्या आहेत. उदा० शीरर म्हणतो “मध्यंतरी कानपूर घाटावर पहिल्या दोन होड्या पुढे गेल्यानंतर कत्तल चालूच राहिली. शेजारच्या बागेच्या भिंतीमागून गोळीबार चालू होता आणि कैद्यांच्या जमावावर घोडेस्वारांनी घोडे घालून तलवारी चालविल्या.” घोडेस्वारांनी घोडे घातले ही गोष्ट जर खरी असेल तर ते स्वतःच बागेच्या भिंतीवरून होणाऱ्या गोळीबाराच्या टप्प्यात असले पाहिजेत! अशा तऱ्हेने गोळीबाराच्या टप्प्यात कोणी घोडेस्वार आले असतील ही गोष्ट अशक्य आहे. त्यावरून असा निष्कर्ष सहज निघतो की एकतर गोळीबार अजीबात नव्हताच आणि असलाच तर त्यावेळी स्वार कत्तलीचे काम करीत नसले पाहिजेत. दोन्ही गोष्टी एकावेळी होणेच शक्य नाही. तरीही शीररच्या मतावर आपण विश्वास ठेवला पाहिजे असा त्याचा आग्रह आहे. प्रत्यक्ष पाहिलेल्या तथाकथित साक्षीदारांच्या साक्षीवर कितपत विश्वास ठेवावा हा प्रश्न येथे उपस्थित होतो असे असताना निव्वळ ऐकीव माहितीवर दिलेल्या साक्षीवरून नानासाहेबांना या कामी दोषी धरणे ही गोष्ट तर निखालस विश्वासपात्र नाही असेच म्हटले पाहिजे.

नानासाहेब निर्दय तर नव्हतेच परंतु मनाचे फार उमदे होते. कर्नल विल्यम्स यांच्या आज्ञेवरून झालेल्या चौकशीत जनरल व्हीलरच्या हाताखालचा जमादार परमानंद हा आपल्या साक्षीत म्हणतो:— “वेढून पडलेल्या सैन्याला नानांनी काही अन्न पाठविले” ही गोष्ट जनरल व्हीलर शरण आल्यानंतर व लढाई पूर्णपणे थांबल्यानंतर घडली. अर्थातच अन्न पुरविणे ही गोष्ट साध्या माणुसकीची होती. परंतु ब्रिटिश लेखकांचे मते नानासाहेब हे पूर्णपणे दुष्ट होते. अन्न पाठविणे ही गोष्ट तशी विशेष महत्त्वाची नव्हती. अशा अनेक गोष्टी नानासाहेबांची माणुसकी आणि सभ्यता दर्शविणाऱ्या आहेत. सत्तीचौरा व बिबिघर येथील अत्याचारांत नानासाहेबांचा हात होता ही गोष्ट त्यांच्या स्वभावाची जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरून खरी वाटत नाही.

ले. कर्नल विल्यम्स याने आपल्या टिपणात म्हटले आहे :—

“शहरात वजन असलेल्या आणि सरकारी अधिकारी असलेल्या एका गृहस्थाने सांगितलेली एक गोष्ट जर खरी असेल तर ती फार आश्चर्यकारक आहे. घाटावरील कत्तल चालू असताना २ च्या घोडदळ पलटणीतील एक स्वार सावडा वाड्यात नानासाहेबांच्याकडे घेऊन सांगू लागला की नानासाहेबांच्या शत्रूचा बायका मुलासकट निःपात करण्यात येत आहे. त्या वेळी जवळ असलेल्या कोणी तरी म्हटले की “एक महिन्याचे एक मूल नदीतून वाहत जाताना दिसले, त्यावरून हे खरे दिसते.” ते ऐकून नानासाहेब म्हणाले “बायका मुलांची कत्तल करण्याचे काहीच कारण नाही.” असे म्हणून नानासाहेबांनी त्याच स्वाराबरोबर हुकूम पाठवून कत्तल बंद करण्याची आज्ञा दिली.”

कर्नल विल्यम्स याने ही गोष्ट देताना तीवर विश्वास ठेवण्याच्या लायकीची नाही असे म्हटले आहे. परंतु खुद्द त्याच्या आज्ञेने ज्या साक्षी घेण्यात आल्या त्यावरून ही गोष्ट खरी होती असे सिद्ध होते. इतकेच नव्हे तर नानासाहेबांनी बायकामुलांचीच नव्हे तर सर्वच कैद्यांची कत्तल थांबविण्याची आज्ञा दिली होती. मिसेस एलिझा ब्रॅडशाँ आणि मिसेस एलिझाबेथ सेट या दोघींच्या साक्षीत खालील हकीकत आली आहे. या दोघी स्त्रिया त्या घाटावरील कत्तलीतून वाचल्या व त्या काही जखमा न होता शहरात येऊ शकल्या व शेवटी सावडा वाड्यात आणल्या गेल्या :- “एकदम अशी घोषणा ऐकू आली की नानासाहेबांनी गोळीबार बंद करण्याची आज्ञा दिली. शिपाई व स्वारांनी बायकामुलांची हत्या ताबडतोब थांबवावी; घाटावर एकही युरोपियन पुरुष जिवंत राहिला नव्हता. आम्ही लाकडाच्या ओंडक्यामागे लपून बसलो. स्वार व शिपाई यांनी उरलेली बायकामुळे गोळा केली ती सर्व मंडळी जमिनीवर बसली होती. त्यांना पाणी देण्याची भिस्त्यांना आज्ञा देण्यात आली. त्यांना पाणी दिल्यानंतर स्वार व शिपाई यांनी त्यांना सावडावाड्यात नेले. या ठिकाणी त्यांना कोणतीही अपमानास्पद वागणूक देण्यात आली नव्हती. त्यांचे कपडे काढून घेण्यात आले नाहीत. काही स्त्रियांच्या कानातील कर्णभूषणे ओरबाडून काढण्यात आली होती परंतु ही गोष्ट पाण्यातच घडली. किनाऱ्यावर आणल्यानंतर त्यांच्याजवळ स्वाराखेरीज कोणासही जाऊ दिले जात नव्हते. आम्ही असेही ऐकले होते की खुद्द नानांची आज्ञा होती की बायकामुलांच्या वाटेला कोणीही जाऊ नये.”

नानांनी त्या लोकांची कत्तल करण्याचाच बेत ठरविलेला असेल तर त्यांनी वर सांगितल्याप्रमाणे गोळीबार थांबविण्याची आज्ञा कशी केली असती

या प्रश्नाचे उत्तर देणे सोपे नाही. एकाएकी त्यांना बायकामुलांची दया आली असे म्हणावे लागेल; परंतु बहुधा सर्व ब्रिटिश लेखकांनी नानासाहेबांच्या अंगी काही भावनाच नव्हत्या असे म्हटले आहे. सत्य असे आहे की नानासाहेबांनी कट केला होता व मग गोळीबार थांबविण्याची आज्ञा दिली या दोन गोष्टी परस्परविरुद्ध आहेत. गोळीबार थांबविण्याची आज्ञा नानासाहेबांनीच दिली ही गोष्ट अनेक साक्षीदारांच्या पुराव्यावरून सिद्ध होते परंतु कत्तलीचा बेत त्यांनी केला होता या गोष्टीला काही पुरावा नसून ती एक निव्वळ कपोलकल्पित गोष्ट दिसते. या सर्व गोष्टींवरून तर्कशुद्ध आणि पुराव्यावर आधारलेला असा एकच निष्कर्ष निघतो की नानासाहेबांनी कैद्यांची कत्तल करण्याचा कट आधीपासूनच केला होता ही गोष्ट खरी नाही.

या सर्व पुराव्यावरून खालील गोष्टी दिसून येतात :-

(१) सोडवून आणलेल्या कैद्यांना पाणी पुरविण्यासाठी खास भिस्ती नेमण्यात आले होते.

(२) स्त्रियांची कोणतीही विटंबना करण्यात आली नव्हती.

(३) स्त्रियांच्या वाटेस कोणीही जाऊ नये असा हुकुम नानासाहेबांनी दिलेला होता. पहारेकऱ्याखेरीज कोणीही स्त्रियांच्याजवळ देखील जाऊ नये अशी आज्ञा होती.

(४) नानासाहेबांची अशीही आज्ञा होती की स्त्रिया व मुले कोणी धरून नेली असतील तर ती त्वरेने परत केली पाहिजेत. यावरून असे दिसते की काही स्वारांनी स्त्रिया धरून नेल्या होत्या त्या परत करण्याची आज्ञा नानासाहेबांनीच दिली होती.

या सर्व गोष्टींवरून नानासाहेबांनी कैद्यांची कत्तल करण्याचा बेत आधीच केला होता ही गोष्ट निखालस खोटी ठरते.

कॅप्टन मोब्रे टॉमसन याने 'कानपूरची कथा' या आपल्या पुस्तकात असे स्पष्ट म्हटले आहे की कैद्यांना बोटीत चढवीपर्यंत सर्व शिपाई त्यांच्याशी आदरानेच वागत होते. हा टॉमसन स्वतः त्या कैद्यांमध्ये होता आणि त्यातून निसटल्यानंतर १८५९ मध्ये त्याने आपले सविस्तर अनुभव लिहून प्रसिद्ध केले.

तटबंदीतून बाहेर काढण्यात आलेल्यापैकी श्रीमती एलिझा ब्रॅडशाँ आणि एलिझाबेथ सेट या आपल्या जबानीत म्हणतात की बहुधा सर्व स्त्रियांना खट्यातून घाटाकडे नेण्यात आले "आम्ही साधारणपणे मध्यावर असून आमच्या

बरोबर ड्रमर्स व त्यांची बायका मुले होती, आमच्या उजव्या व डाव्या बाजूस शिपाई व स्वार होते. ते आम्हाशी काहीही बोलले नाहीत; त्यांनी काही अपशब्दही वापरले नाहीत. ”

नानासाहेब व त्यांचे सल्लागार यांच्या मनात काहीही दगा करण्याचे असते तर त्या दुर्दैवी लोकांबरोबरच्या शिपायांजबळ ते त्या संबंधी काही तरी बोलले असते. तसे असते तर शिपायांना आपल्या भावना झाकून ठेवणे अशक्य झाले असते. आणि त्यांनी त्या दुर्दैवी लोकांना सभ्यता आणि नरमाईने वागविलेच नसते, एकत्र आलेल्या अनेक लोकांना आपल्या मनातील क्रूरतेच्या भावना दडपून ठेवून बाह्यतः मित्रत्व दाखविणे अशक्य असते— व्यक्तीला अर्थातच संयम ठेऊन बाह्यतः सभ्यता दर्शविणे शक्य असते परंतु गर्दीतील लोकांना विशेषतः बंडामुळे प्रक्षुब्ध मनस्थितीतील शिपायांना अशातः नेहने बाह्यतः सभ्यता दर्शविणे ही गोष्ट अशक्य कोटीतीलच समजली पाहिजे.

‘कानपूरच्या घटना’ या पुस्तकात सत्तीचौराघाट आणि त्याशेजारी बोटी कोठे व कशा जमविल्या होत्या त्याचा एक नकाशा दिला आहे. या नकाशात तोफा कोठे होत्या आणि शिपाई लपून कोठे बसविले होते तेही दर्शविले आहे. या नकाशाच्या पुराव्यावरून असे म्हणण्यात येते की विश्वास-घात करण्याचा बेत आगाऊच ठरला होता. हा नकाशा सोबत दिला आहे.

हा नकाशा काळजीपूर्वक पाहिला असता असे दिसून येईल की ब्रिटिश लोकांना बोटीतच संपवून टाकण्याचा आगाऊच बेत ठरला होता ही गोष्ट असंभाव्य आहे.

१) नकाशात तात्या टोपे व इतर मंडळी जेथे बसली होती ते हरदेवाचे देऊळ दाखविण्यात आले आहे. नकाशाच्या वायव्य कोपऱ्यात मि. ख्रिस्तीच्या घराजवळ एक तोफ होती असे दाखविले आहे. या तोफेतून गोळे सोडण्यात आले असते तर खुद्द तात्या टोपे व त्यांच्या बरोबरची मंडळी त्या तोफेच्या माऱ्यात सापडली असती. त्यावरून असे दिसते की एकतर त्या विशिष्ट ठिकाणी तोफच नव्हती अथवा ज्या जागी तात्या टोपे बसले होते असे दाखविले आहे तेथे ते मुळीच नसले पाहिजेत.

२) गंगेच्या पलीकडच्या काठावर असलेल्या दोन तोफांतून सोडलेले गोळे नदीच्या कानपूरच्या बाजूचे युरोपियन आणि बोटींचा नाश करू शकले असते इतकेच नव्हे तर तेथे बसलेले तात्या टोपे व त्यांचे बरोबरच्या मंडळींचाही त्यांनी नाश केला असता. अर्थात आधी कट केला होता ही गोष्ट अशक्यच आहे.

(३) तटबंदीतून बाहेर काढलेल्या ब्रिटिश शिपायांच्याजवळ बंदुका होत्या; चबुऱ्यावर बसलेले तात्या टोपे वगैरे मंडळींवर त्यांना सहज गोळी चालविता आली असती. तात्यांनी असा धोका पत्करला असता का ?

(४) जो पुरावा पुढे आला आहे त्यावरून तात्या व त्यांच्या बरोबरच्या चबुऱ्यावरील मंडळींजवळ बंदुका नव्हत्या. जर विश्वासघातच करावयाचे आधीच ठरलेले असते तर ते अशा गाफीलपणेच चबुऱ्यावर बसून राहणे ही गोष्ट अशक्य आहे; कारण ते ब्रिटिश शिपायांच्या बंदुकीच्या टप्प्यात सहजच सापडणार होते म्हणून ते घोड्यावरून वा इतरत्र सुरक्षित स्थळी राहिले असते हीच गोष्ट शक्य आहे. ”

(५) त्या वेळच्या परिस्थितीत घाटाजवळ व भोवती शिपाई बंदोबस्ताकरिता ठेवणे ही गोष्ट अगदी योग्यच मानली पाहिजे. शिपाई तेथे ठेवण्यात आले एवढ्यावरून विश्वासघात करण्याचे आधीच ठरले होते ही गोष्ट सिद्ध होत नाही.

आधीपासूनच बेट ठरला होता हे दर्शविणारा जो पुरावा पुढे आला आहे तो थोडक्यात असा : कानपूरचा एक श्रीमंत व्यापारी टॉमस ग्रीनवे यांच्या नोकरीत असलेल्या काल्का प्रसाद नावाच्या नोकराची साक्ष आहे : तो म्हणतो “ तटबंदीच्या बाहेर पडल्याबरोबर, युरोपिअन कैद्यांची कत्तल करण्यात येणार आहे असे मी ऐकिले. तो पुढे असेही म्हणतो की २६ तारखेस त्याने आपल्या मालकाला ही गोष्ट सांगितली होती.

प्रश्न : “ नानांनी विश्वासघात करण्याचे ठरविल्याची बातमी तुला कशी व केव्हा कळली ? ”

उत्तर : “ मला पकडल्यानंतर व ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद यांनी सोडल्यानंतर मला ही बातमी रोजच कळत होती कारण त्यांनी मला रोजच त्याच्याजवळ राहण्याचा हुकुम दिलेला होता. मला माझ्या मालकाच्या संपत्तीबद्दल ते रोज विचारीत. २५ जून रोजी संध्याकाळी ४ चे सुमारास ब्रि. ज्वालाप्रसाद आणि अझीमुल्ला हे दोघे तटबंदीतून परत आले. त्यावेळी मी शहाअली कोतवालाच्या जवळच होतो. हा कोतवाल नानांच्या तंबूच्या जवळच राहात होता. त्यावेळी ज्वालाप्रसाद, अझीमुल्ला, शहाअली अहमदअल्ली वकील आणखी मला नाव आठवत नाही असा एक, यांच्यात चाललेले बोलणे मी ऐकले त्यात ‘ युरोपियनांची कटकट संपविण्याची संधी आल्याचे ’ बोलणे चालू होते.

प्रथम साक्षीदार म्हणाला की तटबंदीच्या बाहेर पडल्याबरोबर युरोपिय-नांना ठार मारण्याचा बेत होता असे ऐकिले. नंतर तो म्हणाला की ब्रि. ज्वालाप्रसाद व इतरांच्या बोलण्यात युरोपियनांना घालवून देण्याची एक संधी चालून आली आहे असे ज्वालाप्रसाद बोलल्याचे मी ऐकिले. दोन वेळा त्याने जी विधाने केली त्यात असा विपर्यास स्पष्ट दिसतो. तो जर खरे सांगत असेल तर त्याने जे ऐकिले ते नीट ऐकिले नसावे असे म्हटले पाहिजे आणि साक्षीचेवेळी ज्या गोष्टी नीट आठवत नव्हत्या त्या त्याने जुळवून सांगितल्या असल्या पाहिजेत. युरोपियनांची कटकट नाहीशी होणार याचा अर्थ त्यांना अलाहाबादेस पाठविणे असाही होऊ शकेल.

सर्व गोष्टींचा विचार करता असे म्हणता येईल की पुराव्यावरून तरी या कामी आधीच काही योजना ठरविण्यात आली होती असे दिसत नाही. काही ब्रिटिश लेखकांनी मात्र याच पुराव्यावरून निष्कर्ष काढला आहे की विश्वास-घात करण्याची योजना आगाऊच ठरली होती. असा निष्कर्ष काढणे म्हणजे पूर्ण विचार न करिता उतावळेपणाने काहीतरी ठरविणे असे दिसते.

‘नानकचंदाची रोजनिशी’ या लेखातूनही असा ध्वनी निघतो की ही सर्व पूर्वनियोजित घटना होती. त्या रोजनिशीत २६ जून या दिवशी खालील हकीकत लिहिलेली आहे :-

‘माझा नोकर शामसिंग याने एक पत्र मला आणून दिले. त्यावरून मला कळले की त्यादिवशी नदीवर बोटी अतिशय त्वरेने तयार करण्यात आल्या होत्या त्याचवेळी कोतवाल हुलाससिंग याला आज्ञा देण्यात आली होती की त्याने पुलाचा ठेकेदार आणि घाटावरील मंजरी यानी बोटीतील कामकऱ्यांना सांगून ठेवावे की बोटीत ब्रिटिश लोक बसले म्हणजे आमचेकडून (ज्वाला-प्रसाद, तात्या टोपे व अझिमुल्ला वगैरे) इशारा झाल्याबरोबर त्यांनी बोटी पेटवून द्याव्या व आपण पोहून किनाऱ्यावर यावे. ’

या रोजनिशीबद्दल प्रथम असे सांगितले पाहिजे की ती खरी की खोटी याबद्दलच संशय आहे असे डॉसेन यांचे मत आहे. दुसरे असे की त्या रोजनिशीत ज्या पत्राचा उल्लेख आला आहे त्या पत्रातील मजकुराबद्दल काहीच स्पष्टपणे सांगितलेले नाही. ते पत्र कोणी लिहिले ? कोणाला लिहिले ? ते पत्र शामसिंगाला कोठून व कसे मिळाले ? या सर्व प्रश्नांना रोजनिशीत काहीच उत्तर नाही. यावरून पुराव्याच्या दृष्टीने या रोजनिशीला काहीही महत्त्व नाही, निव्वळ ऐकीव हकीकतीवर आधारलेली आहे एवढेच म्हणता

येईल. अशी निव्वळ ऐकीव माहिती म्हणजे पुरावा नव्हे व ती पुराव्यात दाखल करूनही घेता येणार नाही.

नानकचंदाच्या रोजनिशीत या कटासंबंधी दोन ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे. २० जून या तारखेस खालील उल्लेख आहे :-

“ शनिवार २० जून, माझ्या निकटच्या मित्राकडून मला निश्चित अशी बातमी समजली की, नानांच्या घरी खालील मंडळींची बैठक होऊन तीत विचारविनिमय झाला. अलाहाबादेचा मौलवी, चौधरी अझीमुल्ला, शहाअली, अहमदउल्ला, अहमदअलीखान वकील, अकबर अली, बाबाभट्ट, ज्वालाप्रसाद आणि बाळासाहेब आणि जनरल टिक्कासिंग व इतर. या बैठकीत अशी चर्चा झाली की, तटबंदी काबीज करण्याचा एकच मार्ग आहे तो म्हणजे शपथेवर कबूल करावे की आतील मंडळींच्या प्राणाला काही धोका नाही. अशी शपथ घेतल्यानंतर ते लोक बाहेर पडले म्हणजे त्यांची वाट लावावी. त्या लोकांना केव्हातरी मारून टाकावे तर लागेलच अन्यथा लढाईमध्ये उगाचच अधिक प्राणहानी होईल. नानांनी या गोष्टीला संमती दिली नाही; परंतु बाळासाहेबांनी मात्र ही गोष्ट कबूल केली. नानांनी उभे केलेल्या इस्पितळात पुन्हा बैठक भरविण्याचे ठरविले गेले. या इस्पितळातच हिलालुद्दिन डॉक्टर काम करी. या बाबतीत मला निश्चित काहीच कळले नाही. लढाई मात्र पूर्ववत् चालू होती.”

आपल्या रोजनिशीत सुरुवातीसच नानकचंद म्हणतो की नानासाहेबांशी त्याचे संबंध शत्रुत्वाचे होते, बंडाचे आधीपासून त्याने कानपुराच्या सदर अदालतीपुढे नानासाहेबांविरुद्ध फिर्याद दाखल केलेली होती. त्यानंतर सदर कोर्टात दाखल केलेल्या अपिलात चिमाजी अप्पाचे तर्फे नानासाहेबांकडून ३, ०४, ७०, ६५३-११-५ एवढ्या रकमेची मागणी केली होती. चिमाजी अप्पा हे बाजीरावाचे वारस म्हणून मागणी करण्यात आली. नानकचंद म्हणतो की त्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडे नानासाहेब हे ब्रिटिशविरोधी असल्याबद्दल वारंवार तक्रारी केल्या होत्या म्हणून नानकचंद जेव्हा म्हणतो की ‘ नानासाहेबांनी त्या गोष्टीला संमती दिली नाही ’ तेव्हा तो काहीतरी काल्पनिक गोष्ट सांगत नसला पाहिजे.

त्या बैठकीत जी मंडळी हजर होती त्यांचे संबंधी नानकचंद म्हणतो की त्या बैठकीत काही डाव करण्यासंबंधी सूचना आली. त्यावेळी काही निर्णय घेण्यात आला नव्हता. त्याकरिता आणखी एक बैठक घ्यावी असे ठरले. अशी

दुसरी बैठक झाली की नाही, झाली असल्यास त्या बैठकीत काय ठरले याबद्दल रोजनिशीत उल्लेख नाही. यावरून सुरुवातीपासूनच काही निश्चित कट होता हे सिद्ध होत नाही.

नानकचंदाच्या रोजनिशीत २५ जून १८५७ या तारखेवर असे म्हटले आहे की, नानासाहेब व जनरल व्हीलर यांच्यात एकमत झाल्यानंतर हुलासखान कोतवालाला बोटी तयार करण्याबद्दल हुकुम देण्यात आला. “कोतवालाला असा सक्त हुकूम देण्यात आला की, बोटीच्या तळाशी भक्कम फळ्या बसवाव्यात ही गोष्ट त्यानेही मान्य केली.” खुद्द घाटावरच जर युरोपियनांना मारण्याचे ठरले होते तर तळाशी घट्ट फळ्या बसविण्याची काय जरूरी होती ?

या सर्व गोष्टींवरून लक्षात येईल की, घाटावरच युरोपियनांना मारण्याचे ठरविले होते या गोष्टीस प्रत्यक्ष पुरावा काहीच नाही. अर्थातच काही परिस्थितीजन्य पुरावा असा दिसतो की युरोपियनांना मारून टाकण्याचे कट आधीच ठरले होते; दुसरा काही पुरावा असाच परिस्थितीजन्य असून त्यावरून असा कट नसावा असे दिसते. यावरून युरोपियनांना संपवून टाकण्याचे आधीच ठरले होते असे म्हणता येणार नाही. ज्या गोष्टी घडल्या त्या बोटीत कैदी बसल्यानंतरच्या परिस्थितीत व इतर काही परिस्थितीत घडल्या त्याबद्दल पुढे एका विभागात चर्चा केली आहे.

(४) दोन्हीमध्ये सारखे असणारे मुद्दे

“सर्व पुरावा (कर्नल विल्यम्स याने गोळा केलेला) काळजीपूर्वक वाचून निःपक्षपाती दृष्टीने आज पाहिला तर नानासाहेबांवर जे आरोप करण्यात येतात (स्त्रिया व मुलांची कत्तल) ते खरे असण्याचा संभव फार कमी वाटतो. माझे तर असे मत झाले आहे की त्यांच्या रक्तपिपासू अनुयायांचे हे कृत्य होते व त्यांचे हात धरण्याची ताकद त्यांच्यामध्ये नव्हती; त्यामुळे या बाबतीत त्यांनाही दोष चिकटतो. आजही आपल्या देशात अशा प्रकारचे अत्याचार खपवून घेण्याचे प्रकार घडत आहेत. एवढे निश्चित दिसते की कित्येक प्रसंगी नानासाहेबांनी असहाय लोकांना मदत केली इतकेच नव्हे तर त्यांना मोठ्या प्रेमाने वागविले. घाटावरील कत्तलीची आखणी कोणा हुषार मनुष्याने केली होती यात संशय नाही परंतु अशी हुषारी नानासाहेबांना निश्चितच नव्हती ” - ले. क. मांड याने ‘ बंडातील माझ्या आठवणी ’ लिहिलेल्या असून त्या शीररच्या कथेत अंतर्भूत केलेल्या आहेत. शीररच्या पुस्तकाचे दोन खंड असून पृष्ठ १०८-१०९ वर वरील संदर्भ आहे.

“ काही निश्चित पुराव्याच्या अभावी आणि मी जी पत्रे वाचली आहेत त्यावरून नानासाहेबांच्या पदरी १८५७ मध्ये कानपुरास झालेली अघोरी कृत्ये केल्याची जबाबदारी बांधता येणे शक्य नाही. नानासाहेबांची आणि इंग्रज गृहस्थांची व त्यांच्या बायका मंडळींची ओळखच नव्हे तर घनिष्ट संबंध होता व त्यांच्या गाठी भेटी वारंवार होत असत. त्यांच्यापैकीच काही लोकांवर जो प्रसंग गुदरला तो पाहून त्यांनी आपण होऊन बोटी तयार करण्याची आज्ञा दिली. त्या बोटीतून इंग्रज लोकांना कलकत्त्यास धाडावे अशीच त्यांची इच्छा असली पाहिजे असे अनुमानच निघू शकते. जे प्रत्यक्ष घडले ते त्यांच्या आज्ञेविरुद्ध घडले आणि इंग्रज व नानासाहेब यांच्यामध्ये कायमचे शत्रुत्व उत्पन्न व्हावे म्हणूनच कोणीतरी घडवून आणले असले पाहिजे. नानासाहेबांना एवढी जाणीव निश्चित होती की जर पुढे मागे ब्रिटिशांची सत्ता पुनः प्रस्थापित झाली तर ज्याने आपल्या बायकामुलांचे प्राण वाचविले त्यांचे प्राण ब्रिटिश लोक खास वाचवितील; आणि म्हणूनच त्यांनी सर ह्यू व्हीलर याला आश्वासन दिले होते. ” - जॉन लॅंग हिंदुस्थानातील प्रवास व हिंदुस्थानातील इतर प्रसंग व व्यक्तीचे वर्णन पा. ४१२-१३.

नानासाहेबांच्या इस्तहारनाम्यातील जे शब्द या प्रकरणात वर दिले आहेत ते नानासाहेबांनी प्रामाणिकपणे दिले असल्यासारखे वाटतात आणि म्हणून त्यांचा विचार करणे प्राप्तच आहे. जर त्यांनी शरणागती पत्करली असती तर झाल्या प्रकाराची जबाबदारी त्यांचेवर लादण्यात आली असती यात त्यांना संशय असण्याचे कारण नाही. ही गोष्ट त्यांच्या इस्तहारनाम्यातील भाषेवरून स्पष्ट होते. त्यांनी शरणागती पत्करली नसती हे त्यांच्या शब्दावरूनच निश्चित होते. “ जीवात जीव असेपर्यंत मी तुमच्याशी लढाईच करीत राहीन. ” अशा स्थितीत या प्रकारात आपण निर्दोषी आहोत असे आग्रहाने म्हणण्याचे त्यांना काहीच कारण नव्हते. इस्तहारनामा ज्यावेळी जाहीर करण्यात आला त्यावेळी जनतेमध्ये ब्रिटिशांबद्दल प्रेम असण्याचे काहीच कारण नव्हते. जरी त्यावेळी बंडाचा मोड झाला होता तरी ब्रिटिशांनी सूड बुद्धीने जे अत्याचार केले आणि पुराव्याशिवाय कित्येक व्यक्तींचे हालहाल केले त्यामुळे असे प्रेम त्यांच्याबद्दल असणे अशक्यच होते. म्हणून त्यांच्या इस्तहारनाम्यात आपल्या निर्दोषीपणाची घोषणा आपल्या लोकांकरिता करण्याचे कारणच नव्हते.

न्यायालयातील तत्त्वानुसार एकाद्या माणसाने केलेले विधान खरेच धरून चालावे लागते; परंतु प्रत्यक्ष घडलेल्या घटना आणि विश्वसनीय पुरावा पुढे आला तरच त्याचे म्हणणे खोटे मानता येईल. न्यायालयापुढे आरोपी म्हणून आलेला मनुष्य खोटे बोलू शकतो कारण त्याला संभाव्य शिक्षेपासून स्वतःला वाचविण्याची इच्छा असते. फौजदारी खटल्यात सुद्धा आरोपिताने केलेल्या विधानांना योग्य ते महत्त्व दिले जाते.

नानासाहेबांच्या इशतहारनाम्यासंबंधी असे निश्चितपणे म्हणता येईल की, बिबीघरातील स्त्रिया व मुले यांच्या हत्येमध्ये आपला हात नव्हता असे त्यांनी सांगितले आहे ते खरे नव्हते असे मानण्यास काहीच कारण नाही- त्यावेळी नानासाहेब हे न्यायालयापुढे आरोपी म्हणून नव्हते. इतकेच नव्हे तर खोटे विधान करण्याचे त्यावेळी त्यांना काहीही कारण नव्हते.

याशिवाय असेही निश्चित दिसते की जरी नानासाहेबांची माजी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांच्या विरुद्ध तक्रार होती तरी त्यांचे कानपुरातील सरकारी व खासगी ब्रिटिशांशी संबंध मित्रत्वाचे असून बिठूर येथे बाजीरावाचे दरबारी असलेल्या कमिशनराशीही ते स्नेहपूर्ण वागत असत. डलहौसीच्या धोरणात बसेल इतक्या पद्धतीने ते लोकही नानासाहेबांशी प्रेमाने वागत. कमिशनराने तर अशी शिफारसच केली होती की बाजीरावाला मिळत असलेल्या ८ लक्ष निवृत्तिवेतनापैकी काही भाग तरी नानासाहेबांना मिळावा. या शिफारसीमुळे डलहौसीला फार राग आला. इतका की १५ सप्टेंबर १८५१ रोजीच्या आपल्या वृत्तांतात तो लिहितो “ माझ्या मते कमिशनरानी केलेली सूचना व शिफारस गैरवाजवी आणि बेजबाबदारीची होती. ”

नानासाहेबांची युरोपियनाशी जी वागणूक असे तिचे वर्णन ‘ बाह्यतः सभ्यपणाची ’ (शीरर) आणि ‘ बाह्यतः मित्रत्वाची ’ (कानपूर गॅझेटियर) असे करण्यात आलेले आहे. हे वर्णन अन्यायाचे आहे. कारण बंडापूर्वी कोणाही ब्रिटिश अंमलदाराचे मत नानासाहेबांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल संशयरहित होते. बंडाचा भडका होणार असे दिसू लागले असता सुद्धा मि. हिल्डरसन डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट याने नानासाहेबांकडे मदतीची मागणी केली होती. त्यावेळी नानासाहेब बिठूर येथेच राहत होते आणि २०० शिपाई व दोन तोफा घेऊन ते हिल्डरसनच्या मदतीला गेले होते. २६ मे रोजी त्यांच्या ताब्यात सरकारी खजिना देण्यात आला होता. हा खजिना नवाबगंज येथे नानासाहेबांच्या वाड्याजवळ होता. अशा परिस्थितीत नानासाहेबांवर ठेवलेला विश्वास अनाढ्य होता हे म्हणणे

अयोग्य आहे. परिस्थिती एकूण अशी दिसते की कानपुरात घडलेल्या घडामोडीमुळे नानासाहेबांना बंडवाल्यांना मिळणे हेच अपरिहार्य होते, तरीही या लढाईमध्ये शक्य तेवढ्या प्रमाणात माणुसकीने वागण्याचाच त्यांनी प्रयत्न केला. दि. ६ जून रोजी त्यांनी जनरल व्हीलर यांना पाठविलेल्या चिठ्ठीचा अन्यथा बोध होतच नाही :- “आम्ही हल्ला करणार आहोत ह्या गोष्टीची अगाऊ सूचना मी तुम्हास देत आहे.”

वर वर्णन केलेल्या सर्व परिस्थितीवरून असाच निष्कर्ष निघतो की बिबिधरातील अत्याचारांची जबाबदारी नानासाहेबांवर लादता येत नाही. सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान आपल्या ‘कानपूर’ या ग्रंथात लिहितो; “आमच्या देशबांधवांशी नानासाहेबांनी इतके स्नेहाचे वर्तन ठेवले होते की त्याला तोडच नाही. अधिकारी मंडळींचा त्यांच्यावर नितांत विश्वास होता आणि साधे शिपाईही त्यांना फार मानीत असत.” यावरून असे दिसून येते की काही निश्चित व सबळ पुराव्याशिवाय अशा गृहस्थाचा प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष संबंध बिबिधरातील अत्याचाराशी जोडणे ही अन्यायाची गोष्ट होईल.

शेवटी एकच गोष्ट सांगणे राहिले. इंग्रज लोकांनी वेडी वाकडी भाषा वापरून नानासाहेबांची फारच निंदा केलेली असली तरीही नानासाहेबांना न्याय देण्याच्या दृष्टीने एवढेतरी निदान कबूल केलेच पाहिजे की, त्यांनी आपल्या इशतहारनाम्यात जे विधान केले आहे ते बिबिधरप्रकरणी त्यांचा जो काही भाग होता त्यासंबंधी निदान पश्चात्ताप स्वरूपाचे आहे.

(५) मग जबाबदारी कोणाची ?

या प्रकरणाचे स्वरूपच असे चमत्कारिक आहे की बिबिधरात जे अघोरी प्रकार झाले त्यांची जबाबदारी अमुक एका व्यक्तीवर आहे असे म्हणताच येणार नाही. या प्रकरणात अनेक पक्षांचा संबंध येतो परंतु कर्नल विल्यम्स याने गोळा केलेल्या पुराव्यावरून कोणासही निश्चितपणे दोषी ठरविता येणार नाही. कर्नल विल्यम्स याने साठापेक्षा अधिक साक्षीदारांच्या साक्षी नोंदविल्या असून त्या सर्वांचा बिबिधरप्रकरणाशी काही ना काही संबंध होता. या साक्षीदारांच्या साक्षीमध्ये अनेक मुद्यांबद्दल विसंगती दिसत असली तरी आश्चर्य हे की काही विशिष्ट मुद्यांसंबंधी सर्वांचे एकमत दिसून येते. परंतु या सर्व साक्षीमध्ये ज्या मुद्यांवर एकमत दिसून येते त्या गोष्टी त्यांनी स्वतः पाहिलेल्या नसून नुसत्या ऐकीव माहितीवरच आधारलेल्या होत्या. उदा० अनेक साक्षीदार सांगतात की एका स्वाराने कर्नल व्हीलरची मुलगी

पळविली परंतु त्यापैकी एकानेही ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली नसून नुसत्या ऐकीव माहितीवरून त्यांनी साक्ष दिली होती. अशा ऐकीव हकीकतीला अर्थातच पुराव्याच्या दृष्टीने काही महत्त्व देता येणार नाही.

याशिवाय आणखीही एक मुद्दा लक्षात घेतला पाहिजे. तो हा की प्रत्येक साक्षीदार साक्ष अगदी जपून देत होता आणि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे आपण स्वतः त्यात गोवले जाणार नाही याबद्दल विशेष काळजी घेत होता. या कारणामुळे त्याच्या पुराव्याला जे काही महत्त्व देता आले असते तसे महत्त्व देता येत नाही. यासंबंधी कर्नल विल्यम्स यानेही आपल्या पुस्तकात उल्लेख केलेला आहे.

अशी स्थिती असल्यामुळे महत्त्वाच्या मुद्यांसंबंधी निश्चित विधान करता येईल असा पुरावाच पुढे आलेला नाही. मात्र बारीक सारीक मुद्यांसंबंधी ढोबळमानाने अनुमाने काढता येतील व घटना कशा घडत गेल्या त्याचा अंदाज बांधता येणे शक्य आहे.

कित्येक साक्षीदार म्हणतात की हत्येची आज्ञा खुद्द नानासाहेबांनीच दिली. दुसरे साक्षीदार म्हणतात की ही आज्ञा नानासाहेब, बाळासाहेब तात्या टोपे अथवा दुसऱ्या कोणीतरी दिली. परंतु या साक्षी काळजीपूर्वक वाचल्यावर असे दिसून येते की त्यांची ही विधाने प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीदर्शक नसून निव्वळ त्यांनी केलेला तर्कच आहे. कोणीही नानासाहेबांची लेखी आज्ञा पाहिलेली नाही. खुद्द नानासाहेबांनी तोंडी आज्ञा दिल्याचे पाहिले असेही कोणी सांगत नाहीत. जे कोणी असे सांगतात त्यांची कल्पना अशी होती की आज्ञा देणारे नानासाहेबच असावेत. नानासाहेब प्रख्यातीस आले ते कानपूर येथील बंड उफाळल्यानंतरच आले. त्यापूर्वी ते आपल्या बिठूरच्या वाड्यात एकांतात रहात असून मधुन मधून ब्रिटिश अधिकारी व त्यांची कुटुंबे यांना भोजनादिसमारंभास बोलावीत. त्यामुळे बिठूरच्या बाहेरच्या जगात त्यांना कोणी ओळखीत असेल असा संभव कमी. असे असले तरीही बिठूरपासून दूर अंतरावर राहणाऱ्या काही साक्षीदारांनी आपल्या साक्षीत त्यांनी नानांना ओळखले व बंडवाल्यांचे पुढारी म्हणून आपण त्यांना पाहिले असे म्हटले. ही गोष्ट अशक्य कोटीतीलच मानली पाहिजे.

या साक्षीपुराव्यामध्ये आणखी मोठी उणीव आहे ती म्हणजे कोणाही साक्षीदाराची उलटतपासणी घेण्यात आली नव्हती; तसा काही प्रयत्नही केलेला दिसत नाही. असा प्रयत्न जेव्हा जेव्हा झाला तेव्हा वस्तुस्थिती अशा उलट

तपासानंतरच दृष्टोत्पत्तीस आली, आधी नव्हे. याबद्दल एक उदाहरणच सांगतो: मि. टॉमस ग्रीनवे व्यापारी यांचा एक नोकर छेडा याने साक्षीत सांगितले की बायकामुलांची हत्या करण्याची आज्ञा तात्या टोपे आणि बाळाभट्ट यांनी दिली. छेडा म्हणतो “मी त्यावेळी पडवीत उभा होतो आणि तात्या टोपे व बाळाभट्ट यांनी हुकूम दिलेला मी प्रत्यक्ष ऐकला की बायकामुलांना मारून टाकावे.” या आज्ञेचे पूर्ण पालन झाले. यानंतर त्याला असे सांगण्यात आले की दुसऱ्या साक्षीदारांच्या पुराव्यात असे आले की शिपायांनी ही आज्ञा मानण्याचे साफ नाकारले व त्यानंतर दुसऱ्या मुलकी लोकांनी ही हत्या केली. त्याला असेही विचारण्यात आले की ही हत्या त्याने स्वतः पाहिली होती काय ? त्यावर छेडा याने दुसरेच उत्तर दिले. तो म्हणाला “मी जेव्हा ती आज्ञा ऐकली तेव्हा भीतीने पळून गेलो व हत्या प्रत्यक्ष पाहिलीच नाही.” छेडाच्या साक्षीतील आणखी एक विसंगती म्हणजे प्रथम त्याने असे सांगितले होते की “तात्या टोपे आणि बाळाभट्ट हत्यारबंद शिपाई बरोबर घेऊन स्त्रिया व मुले यांना ठार मारण्याकरिता आले हे पाहून ती बायकामुले ओरडून किंकाळ्या फोडू लागली.” उलट तपासात तो म्हणतो “तात्या टोपे व बाळाभट्ट यांनी जेव्हा आज्ञा दिली तेव्हा ते नानासाहेब राहत असलेल्या वाड्याच्या पडवीत होते व हा वाडा बिबीघरापासून जवळच होता.”

इतर अनेक साक्षीदारांच्या पुराव्यात अशीच विसंगती दिसून येते. नानासाहेबांविषयी कोणीही काहीही सांगितले तरी तो सर्व गोष्टी खऱ्याच सांगत असला पाहिजे असे अध्याहत धरले जाई; त्यामुळे तपासणी अधिकाऱ्यां-संबंधी व साक्षीदारांसंबंधी इतक्या कालावधीनंतर काहीही आक्षेप घेणे शक्य असले तरी एवढे खास म्हणता येईल की ज्या वेळी या साक्षी घेण्यात आल्या त्यावेळी सर्व वातावरण भीतीने व संशयाने धुंद होऊन गेले होते आणि नानासाहेब हे सर्व कंड्या व बातम्या पिकण्याच्या लक्ष्यस्थानी होते. ज्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी हे साक्षी पुरावे घेतले तेही कायद्याचे शिक्षण घेतलेले नसून त्या काळाच्या परिस्थितीनुरूप नानासाहेबांविषयी पूर्वग्रहदूषित असेच होते. नानासाहेबांसंबंधी त्यावेळी इतक्या कंड्या पिकत होत्या व त्यामुळे इंग्रजांच्या मनात नानासाहेबांविषयी संशयाचे एवढे प्रचंड वातावरण निर्माण झालेले होते की नानासाहेब निर्दोषी असतील ही कल्पना सुद्धा त्यांना आली नसावी व म्हणून साक्षीपुराव्याची विशेष छाननी करण्याचे भानही त्यांना राहिले नसावे. नानासाहेब दूरवर गेले असून ते पकडले जाण्याचा संभवही कमी दिसत असल्यामुळे ब्रिटिशांना खूष करण्याकरिता सर्व गोष्टीची जबाबदारी

नानासाहेबांवर ढकलणे हे साक्षीदारांना सोईस्कर वाटले असले पाहिजे. ज्यांना नानासाहेबांबद्दल आदर होता त्यांना सुद्धा अशी जाणीव होती की नानासाहेब पकडले जाण्याच्या पलीकडे असल्यामुळे साक्षीमुळे त्यांना काहीही अपाय होणे शक्य नव्हते.

या सर्व गोष्टींचा सांगोपांग विचार करता एवढे म्हणणे प्राप्त आहे की बिबिघर आणि सत्तीचौराघाटावर जे अघोरी प्रकार झाले त्याची जबाबदारी एका अथवा अधिक व्यक्तीवर लादता येणे ही गोष्ट शक्य नाही.

एका गोष्टीची मात्र शक्यता असावी असे वाटते. 'बेगम' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या एक बाईचा या प्रकरणी हात असणे शक्य दिसते. (या बाईचे खरे नाव 'हुसेनी खानूम' असे असून ती बाजीरावाच्या नोकरीत होती. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर ही तिची नोकरी चालूच होती. बिबिघरातील कैद्यांची देखभाल करण्याचे व त्यांना अन्न पुरविण्याचे काम तिच्याकडे सोपविलेले होते). या बाईने कोठून व कोणाकडून हे माहीत नाही परंतु एक हुकूम पहारेकऱ्यांना आणि इतर शिपायांना दाखविला. त्या हुकुमात बिबिघरातील सर्व कैद्यांना गोळ्या घालून ठार करावे असे होते. शिपायांनी व पहारेकऱ्यांनी हे दुष्कृत्य करण्याचे नाकारल्यानंतर तिने दोन वा तीन मांग आणि इतर दोन माणसे तलवारी घेऊन आणविली व त्या सर्वांनी मिळून हे अघोरी कृत्य बिबिघरात घुसून केले. या बाईने हे कृत्य केले ते तिने स्वतःच्या मनाने केले की त्यामागे दुसऱ्या कोणाचा हात होता हे गुपितच आहे. परंतु असे म्हणतात की हे सर्व कृत्य बहुधा तिचेच असावे. (बंडवाला इंजिनियर महंमद अलीखान याला फाशी देण्यापूर्वी त्याने सार्जंट फोर्बस-मिचेल याला सांगितले की " मला ही माहिती तात्या टोपेकडून मिळाली. या विषयात तात्यांचे व नानांचे भांडणही झाले होते. मी सांगतो हे सत्य आहे. युरोपियन स्त्रिया व मुलांची हत्या हे एका स्त्रीचेच कृत्य होते परंतु त्या स्त्रीचा या कैद्यांविरुद्ध काय राग होता ते मला सांगता येत नाही; मी त्याबद्दल कधी चौकशीही केली नाही" फोर्बस मिचेल पान १९१. प्रसिद्ध देशभक्त महंमदअलीखान याची माहिती परिशिष्टात दिली आहे.) ते काहीही असले आणि त्या स्त्रीने स्वतः अथवा दुसऱ्या कोणाच्या चिथावणीमुळे हे दुष्कृत्य केले ही गोष्ट गौण असून या अघोरी कृत्याची घृणा त्यामुळे कमी होत नाही त्या दुष्कृत्याचे समर्थन करता येणे शक्यच नाही.

सत्तीचौरा घाटावरील प्रकारासंबंधी विचार करता असे निश्चित दिसते की त्या कामी काही निश्चित अशी योजना आधीपासून आखलेली नव्हती.

कैद्यांना बोटीत बसविण्याचे वेळी काहीतरी क्षोभक प्रकार झाला असावा व एरव्ही ज्या शस्त्रांचा उपयोग केला गेला नसता ती वापरली गेली असावी असाच संभव दिसतो. या क्षोभक प्रकारामुळे बंडवाले शिपाई व त्यांचे पुढारी यांची माथी भडकून त्यांनीच ही कत्तल केली असावी असे दिसते. विसाव्या प्रकरणातील सत्तीचौरा घाटाच्या प्रकरणात या संभवासंबंधी अधिक ऊहापोह केलेलाच आहे.

(६) नैतिक जबाबदारीचा प्रश्न

नानासाहेबांना या प्रकरणी निर्दोषी ठरवून ते बंडवाल्यांचे कानपुरातील पुढारी असल्यामुळे त्यांचेवर या प्रकाराची नैतिक जबाबदारी आहे असे डॉ. सेन म्हणतात. त्यांच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत मौ. अबुल कलाम अझाद हे या पेक्षा अधिक निश्चित विधान करतात. ते म्हणतात :

“ ब्रिटिशांनी अलाहाबादेत केलेल्या अत्याचारांचा सूड म्हणून त्यांनी (नानासाहेबांनी) बिबिघरातील बायकामुलांची कत्तल करवली असे ऐकण्यात येते. एका दुष्कृत्याचे समर्थन दुसऱ्या दुष्कृत्याने होत नसते. त्या असहाय कैद्यांच्या हत्येबद्दल नानासाहेबांना नैतिक जबाबदार धरलेच पाहिजे.”

वर लिहिलेल्या मौ. अझाद यांच्या मताबद्दल त्यांच्यासंबंधी आदर ठेऊनही असे म्हणणे प्राप्त आहे की त्यांच्या या विधानामध्ये मोठी विसंगती आहे. एक तर असे की मौलानासाहेब या विषयाबद्दल खात्री देऊ शकत नाहीत; ‘ असे ऐकण्यात येते ’ असे विधान ते करतात. ऐकण्यात येते म्हणजे निश्चित नाही असे सिद्धच झाले असे असून अशा ऐकीव पुराव्यावर विसंबून मौलानासाहेब नानासाहेबांस दोषी ठरवितात.

नैतिक दृष्टीनेच पहावयाचे तर कानपुरात नानासाहेब अथवा इतर बंडवाल्यांचे पुढारी इतर ठिकाणी ज्या तऱ्हेने वागले ते ब्रिटिशांनी त्यापूर्वी जी वागणूक केली तिच्याशी संबंधित आहे. मुद्दा असा की १८५७ चा उठाव हा ब्रिटिश राजवट उलथून टाकण्याचा एक अयशस्वी प्रयत्न होता. खुद्द ब्रिटिशांनी एतद्देशीय राज्यकर्त्यांमधील भांडणाचा फायदा घेऊन आपला शिरकाव या देशात करून घेतला त्याच वेळी जर येथील राज्यकर्ते एकजुटीने वागले असते तर ब्रिटिशांना या देशात पाय टेकणेच अशक्य झाले असते. म्हणजे १८५७ मध्ये झालेल्या घटना झाल्याच नसत्या. याचा अर्थ असा की नैतिक जबाबदारीचा विचार करताना त्यापूर्वी इतिहासात घडलेल्या घटनाही लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

असे झाले तर झालेल्या प्रकाराची काही जबाबदारी ब्रिटिशांवरच पडते. या देशात राज्य स्थापन करण्याचा त्यांना नैतिक दृष्ट्या काय अधिकार होता ? जर तसा त्यांना अधिकार नसेल तर भारतात घडलेल्या सर्व गोष्टींची नैतिक जबाबदारी त्यांचेवरही पडते. याशिवाय ही गोष्टही लक्षात घेतली पाहिजे की जनरल नील याने अलाहाबादेस जी अघोरी कृत्ये केली त्यानंतरच बिबिघर व सत्तीचौरा प्रकरण घडले. त्यामुळे कानपुरातील शिपायांची माथी ते प्रकार ऐकून भडकली असणे अगदी सहाजिक होते. हॅवेलॉक याने कानपूरचा वेढा उठविण्याकरिता अलाहाबादेहून कूच केले तेव्हा फत्तेपुरात त्याने जे अनन्वित प्रकार केले त्यामुळे या आगीत तेलच ओतले गेले. या सर्व गोष्टींमुळे कानपूरच्या शिपायांच्या हृदयात आगडोंब उठून या प्रकारांचा सूड घेण्याची त्यांना साहजिकच इच्छा झाली. यामुळे त्यांचा नेहमीचा तोल सुटला व झाला प्रकार घडला : त्यामुळे नैतिक जबाबदारीच ठरवावयाची तर इंग्रजही त्यातून सुटणार नाहीत. या संबंधी डॉ. सेन म्हणतात ते यथार्थच आहे. “ नानासाहेबांना त्यांच्या अनुयायांच्या दुष्कृत्याबद्दल जर कायदेशीर रीतीने जबाबदार धरावयाचे तर नैतिक रीतीने नीलही तितकाच दोषी होता. ”

अशा रीतीने नैतिक जबाबदारी सर्वत्र पसरलेली दिसेल आणि मग एकट्या नानासाहेबांवरच ती लादली जाणे अयोग्य असेच म्हटले पाहिजे.

या प्रकारात झालेल्या अत्याचारांचे समर्थन करण्याचे काहीच कारण नाही; परंतु इतर कित्येक गोष्टींचा विचार करणेही प्राप्त आहे.

ज्या काळात या घटना घडल्या त्या काळात राष्ट्रांमधील वाद मिटविण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शस्त्राचार हेच होते. महात्मा गांधींचा अजून जन्मही झालेला नव्हता, अहिंसा आणि अनत्याचार या दोन कल्पनाही त्यावेळी नव्हत्या. आक्रमकाशी मुकाबला करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शस्त्राने लढणे एवढेच होते. इंग्रजांनी तरी शस्त्राचारानेच राज्ये मिळविली. कोणाही हिंदी राजाने आपखुषीने आपले राज्य ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पदरात टाकले नाही. युरोपियन आणि हिंदी फौजांच्या जोरावरच इंग्रजांनी आपले राज्य प्रस्थापित केले.

अशा परिस्थितीत परराज्याचे जू मानेवरून काढून टाकण्यासाठी भारतीय लोकांना दुसरा कोणताही मार्ग नव्हता. त्यासाठी सनदशीर असा कोणताही मार्ग अस्तित्वात नव्हता. मताधिकाराचे जोराने सरकार बदलणे शक्य नसल्यामुळे शस्त्राचार एवढी एकच गोष्ट शक्य होती.

एकदा शस्त्रबळावर प्रस्थापित केलेले राज्य इंग्रजांनी हिंदी लोकांची इच्छा म्हणून सोडले नसते. (१९४७ मध्ये ब्रिटिशांनी राज्य सोडले ती परिस्थिती वेगळ्या कालखंडातील होती; १८५७ मध्ये ते शक्यच नव्हते.) याचा अर्थ असा की जर ब्रिटिशसत्ता झुगारून देणे अवश्य वाटले तर ते शस्त्राचारानेच घडणे शक्य होते.

ही गोष्ट एकदा निश्चित झाल्यानंतर ब्रिटिशसत्ता उखडण्यासाठी, लष्करी आणि मुलकी जनतेने उठाव केला यात काहीच आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. इंग्रजांना एका गावाहून दुसऱ्या गावास जाऊ देणे म्हणजे त्यांची सत्ता बळकट करण्याची त्यांना संधी देणेच होते. असे असूनही १८५७ च्या उठावात अनेक ठिकाणी असे घडले की ब्रिटिशांना त्यांच्या बायकामुलांसह सुखरूप जाऊ तर दिलेच परंतु कित्येक वेळा त्यांची सुखरूप पाठवणी करण्याची व्यवस्थाही बंडवाल्यांनी केली. पुढे ४८ व्या प्रकरणात अशा काही प्रकारांचे वर्णन केले आहे.

या दृष्टीने झालेल्या घटनांकडे पाहिले तर भारतीय लोकांना ब्रिटिशांचा विनाश करण्याची कारवाई केल्याबद्दल दोषी धरता येणार नाही. देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता लढणाऱ्या लोकांचे लक्ष्य युद्धात ब्रिटिश अधिकारी, लष्करी आणि मुलकी लोकांचे वर्चस्व नाहीसे करणे हेच असणे योग्य. युद्ध म्हटले म्हणजे प्राणहानी आलीच. एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षातील लष्करी अधिकारी व शिपाई यांना मारल्याबद्दल तक्रार करणे योग्य नव्हे. ब्रिटिश लोकांनी युद्धाची एक बाजू घेतली होती म्हणून दुसऱ्या बाजूने त्यांच्यावर हल्ला केल्याबद्दल त्यांना तक्रार करता येणार नाही. दोन्ही बाजूंची प्राणहानी होणार ही गोष्ट उघडच आहे. ब्रिटिशांनी देश सोडून जाण्याची तयारी दर्शविली असती आणि त्यासाठी काही माणसे ओलीस ठेविली असती आणि त्यानंतरही हिंदी लोकांनी हत्या चालू ठेविली असती तर त्यांना दोष देणे रास्त झाले असते. ब्रिटिशांनी अशी तयारी दाखविली नव्हती हे तर उघडच आहे; उलट त्यांनी असे निश्चितपणे घोषित केले होते की ते आपली सत्ता पुनर्स्थापित करण्यासाठी सर्व प्रयत्न करणार होते.

साध्या कायद्यातही एक तत्त्व असे मान्य झालेले आहे की एक मनुष्य दुसऱ्याची हत्या करण्यास निघाला असता दुसऱ्याने पहिल्यावर आघात केला तर तो गुन्हेगार ठरत नाही. नैतिक दृष्ट्या ते योग्य धरण्यात आलेले आहे. एकाद्या स्त्रीने आपली अब्रू वाचविण्याकरिता केलेली हत्या ही खुद्द महात्मा

गांधींना मान्य आहे. युद्धात तर याचेपेक्षाही पुढचे पाऊल असते. युद्ध म्हणजेच कायदेशीर हत्या.

युद्धमान बाजूंना किती माणसे होती हा मुद्दा अगदी गैरलागू आहे. शत्रू-सैन्यांची संख्या लहान असली तरी जास्त सैन्य हाताखाली असलेल्या अधिका-न्याने त्यांचा वध केला तरी तो योग्यच ठरतो. म्हणून बंडवाले संख्येने अधिक होते व त्यांनी अल्पसंख्य शत्रूचा निःपात केला ही तक्रार करणे योग्य नाही.

“ईश्वरी इच्छाच शेवटी प्रभावी ठरते. युद्धामध्ये दोन्ही बाजू आपली बाजू ईश्वरमान्य असल्याचे सांगत असतात. दोघेही किंवा त्यापैकी एक दोषी असलेच पाहिजेत. ईश्वर हा एकाच गोष्टीत एकाच वेळी दोन्ही बाजूस असू शकत नाही.”

—अब्राहाम लिंकन

प्रकरण २७ वे

कानपूर व बिठूर येथे ब्रिटिशांनी घेतलेला सूड

(१) कानपूर

लूट

नीलने केलेले अत्याचार

(२) बिठूर

नानांच्या वाड्यांचा नाश

हत्याकांड

“इंग्रज शिपाई हा कधीच सहिष्णुतेचा आदर्श नव्हता. त्याचे रक्त तापून डोक्यात शिरले आणि त्याच्या पोटात मद्य शिरले म्हणजे त्याच्यापुढे येणाऱ्या प्रत्येकाशी तो भयंकर क्रौर्याने वागतो. ख्रिस्ती शत्रूशी धर्मयुद्ध खेळत असताही कित्येक वेळा तो आपला पाशवी स्वभाव प्रकट करतो; त्यावेळी तो मानवी सदसद्विवेकबुद्धी आणि विचारशक्ती विसरतो. शूर शत्रू आपल्या घरादारांच्या संरक्षणासाठी जो प्रतिकार करतो त्यामुळे त्याच्या रागाचा पारा इतका चढतो की तो त्यावेळी वृद्ध आणि स्त्री यांचीही गय करीत नाही. त्याने कोणताही गुन्हा करण्याचे ठेविलेले नाही. असे असले तरीही इंग्रजी सैन्याच्या उभारणीपासून आजपर्यंत हॅवेलॉकच्या सैन्याने केलेल्या अत्याचारांना तुलना नाही. कानपुरावर चाल करून जाणाऱ्या त्या सैन्यांचे हृदय दगडासारखे झाले होते.”

—सर जॉन के

(१) कानपूर

१७ जुलै १८५७ रोजी हॅवेलॉकचे सैन्य कानपुरास येऊन त्याने परेडग्राउंडवर तळ ठोकला, कानपुर शहराचा ताबा त्यावेळी सैन्याकडे पूर्णपणे होता; त्यामुळे सर्व सत्ता लष्करी अधिकाऱ्यांच्या हातात होती. १८ जुलै रोजी हॅवेलॉकच्या संमतीने शीररने ब्रिटिश सत्ता पुनः प्रस्थापित झाल्याची द्वाही कानपुरात अनेक ठिकाणी फिरविली. नंतर तो व्यापाऱ्यांना भेटला. कोतवालीत झालेल्या या भेटीत व्यापाऱ्यांनी ब्रिटिशांच्या पुनरागम-

नाबद्दल हर्ष प्रकट केला. त्याने एक कोतवाल नेमिला आणि पोलिसांची नेमणूक वगैरे इतर मुलकी कामे केली.

येथपर्यंत सर्व ठीक झाले परंतु पुनस्थापित राज्यकर्त्यांनी केलेल्या भयंकर सूडाचे वर्णन केले पाहिजे. “कोणास ठार करतो याचा विचार करण्याचे त्यांनी कधीच मनात आणिले नाही. सारखे मारीत जाणे एवढेच त्यांना दिसत होते. पुनस्थापनेच्या पहिल्या आनंदानंतर कानपुराच्या रहिवाश्यांच्या लक्षात आले की पूर्वी ज्यांची त्यांना ओळख होती तेच हे ब्रिटिश लोक नसून हे कोणी प्रत्यक्ष सैतानच होते. ते माणुसकी पूर्णपणे विसरूनच गेले होते. गावातील रहिवासी बायकामुलांसह दिल्ली आणि लखनौ या शहरांच्या दिशेने पश्चिम आणि पूर्व दिशेने धावत सुटले. दुपारपासून मध्यरात्रीपर्यंत हा लोंढा रस्त्यातून चालला होता. अशा रीतीने जे गाव सोडून निघाले तेच वाचले, कानपुरात प्रत्यक्ष काय झाले त्याबद्दल जितके कमी लिहावे तितके थोडेच. हवेतील उष्णता, घडून आलेल्या लढाया, अन्नाचा तुटवडा, रोगराई यांतच ब्रिटिश शिपायांनी ऐकलेल्या कलकत्यांतून आलेल्या वार्ता, वरिष्ठांनी परवानगीच नव्हे तर प्रोत्साहन देऊन अत्याचार करण्यास मुभा दिलेली असल्यामुळे शिपायांचे मनच मारले गेले होते व त्यांचा स्वतःवरील ताबा पूर्णपणे सुटला होता” – ‘कानपूर’ या आपल्या पुस्तकात सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान यानेच लिहिले आहे.

लूट

ब्रिगेडियर नीलच्या दैनंदिनीतील खालील मजकुरावरून किती लूटमार झाली त्याबद्दल कल्पना येईल :-

“बुधवार दि. २२. सर्वत्र लुटालूट चालू आहे. सैनिकांनी चालविलेली ही लुटालूट शरम वाटण्यासारखीच आहे. सैन्याचे अधिकारी विशेषतः ६४ व्या पलटणीचे अधिकारी सैनिकांच्या या कृत्यांना आळा घालू इच्छित नव्हते. या संबंधी काही कडक नियम करणे जरूर होते. विशेषतः या पलटणीसंबंधी काही निर्णय करणे जरूर होते; परंतु ते केले गेले नाहीत. सर्वांनीच लुटालूट केली—विशेषतः अधिकाऱ्यांनी जे उदाहरण घालून दिले ते तर फारच वाईट होते. गावातील व्यापारी आणि दुकानदार यांची जी लुटालूट शिपाई आणि शीख टोळ्या-टोळ्यांनी करीत होते ती अत्यंत अत्याचारी असून तिला काहीही धरबंध नव्हता. सैनिकांना दिलेले हुकूम धाब्यावर बसविण्यात आले होते.”

ब्रिटिशांनी केलेल्या हत्याकांडाचा आणखी एक पुरावा म्हणजे विचारी आणि पापभीरू जनरल हॅवेलॉक याने काढलेला हुकूम :-

“ बंडवाले नानासाहेब यांच्या तात्पुरत्या अमदानीत झालेल्या अत्याचारांपेक्षाही सध्या लुटालूट आणि हत्याकांड जास्त सुरू आहे. एक खास अधिकारी नेमण्यात आला असून जो कोणी ब्रिटिश शिपाई लुटालूट करताना सापडेल त्याला ताबडतोब फाशी देण्याची आज्ञा त्याला देण्यात आलेली आहे. ही उगाच दिलेली धमकी नसून सर्व अधिकाऱ्यांना यासंबंधी स्पष्ट सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.”

नानासाहेबांची राजवट कबूल केल्याबद्दल कानपूर शहरावर तीन लक्ष रुपयांचा दंड बसविण्यात आला. एवढी रक्कम सहजच वसूल झाली, कारण विरोध असा कोणी केलाच नाही. एका सोनाराने विरोध करताना सांगितले की तो कानपुराचा रहिवासीच नव्हता. त्याने कलकत्याचा एक वकील आपणा-तर्फे दिला होता परंतु त्याचे म्हणणे ऐकूनही घेण्यात आले नाही. शीररने त्या वकिलाला बजावले की त्याच्यावर लादलेला दंड जर वसूल झाला नाही तर शेतसाऱ्याची बाकी वसूल करण्याकरिता जे इलाज करण्यात येतात ते बजावण्यात येतील; म्हणजे त्याला तुहंगात पाठविले जाईल. हे पाहून त्या सोनाराने आपला विरोध परत घेतला.

परंतु जनरल हॅवेलॉक कानपुरात फार थोडेच दिवस राहिला. २५ जुलै रोजी गंगेपार होऊन तो लखनौचा वेढा उठविण्यास गेला. त्याच्या जागी अलाहाबादेहून २० तारखेस आलेल्या ब्रिगेडियर नीलची नेमणूक झाली. नीलने केलेल्या कृत्यामुळे ब्रिटिश लोकांच्या नावाला कायमचा काळिमा लागला इतकी भयंकर क्रूर अशी कृत्ये त्याने केली.

अलाहाबादेस असताना नीलला तारेने हुकूम देण्यात आला होता. त्यात असे म्हटले होते की इतक्या उष्ण हवेमध्ये हॅवेलॉकची प्रकृती नीट राहण्याचा संभव कमी असल्यामुळे वेळ आली तर ज्याच्यावर विश्वासाने सर्व काम सोपविता येईल, हॅवेलॉक आजारी पडला तर ताबडतोब त्याची जागा घेईल, असा कोणी अधिकारी नेमण्याचे ठरविण्यात आले आहे. फत्तेपूरच्या लढाई-मध्ये हॅवेलॉकने मिळविलेल्या विजयाबद्दल त्याचा गौरवपूर्ण उल्लेखही करण्यात आला होता. नीलला ब्रिगेडियर जनरल अशी बढती देण्यात येऊन त्याची नेमणूक हॅवेलॉकच्या हाताखाली करण्यात आली. अलाहाबाद येथील त्याचे जागी खालच्या माणसाकडे सर्व कामे सोपविण्याचा हुकूमही त्याला देण्यात आला होता.

नीलने केलेले अत्याचार

२० जुलै रोजी ४०० सैनिक बरोबर घेऊन नील कानपुरास आला. हॅवेलॉकने त्याचे योग्य ते स्वागत केले आणि स्वतः तो असेपर्यंत नीलला काही

अधिकार नाहीत असेही त्याने बजाविले होते. या शिवाय असेही ठरले होते की शक्य ती सर्व तयारी त्वरित करून हॅवेलॉक याने गंगा ओलांडावी, नीलकडे कानपुरातील सर्व व्यवस्था असावी. नीलने पहिली गोष्ट ही केली की बिबी-घरात झालेल्या अत्याचाराबद्दल चौकशी करून लोकात दहशत उत्पन्न होईल अशी शिक्षा तेथील रहिवाश्यांना देण्याचे दृष्टीने तयारी केली. त्याने एका पत्रात असे लिहिले आहे की “ज्याने बिबीघरातील अत्याचार, खून आणि हत्या पाहिल्या आहेत त्याचे मनात त्या सैतानाबद्दल थोडीसुद्धा दयाबुद्धी शिल्लक राहणार नाही.”

ब्रिगेडियर नील याने हे शब्द लौकरच खरे करून दाखविले. जुलैच्या २५ तारखेला हॅवेलॉक कानपुराहून निघाला आणि नील हाच तेथे सर्वाधिकारी झाला. त्याने तेथे काय काय केले हे त्याच्याच शब्दात दिलेले बरे. सर जार्ज ट्रेव्हेलॅन याला लिहिलेल्या पत्रात त्याने त्याचे वर्णन केलेले आहे. खुद्द ट्रेव्हेलॅन याने ते पत्र उद्धृत करताना स्वतःच्या आत्यंतिक शरमेचा आणि शिसारीचा उल्लेख केला आहे :-

“बंडवाल्यांपैकी कोणी पकडला गेला म्हणजे लगेच त्याची चौकशी करण्यात येई आणि त्याने बचावासाठी सांगितलेली गोष्ट जर सिद्ध झाली नाही तर त्याला त्वरित फासावर चढविण्यात येई. मुख्य बंडवाल्यांना फाशी देण्यापूर्वी मी त्यांचेकडून बिबीघरात साचून राहिलेल्या रक्ताच्या चिखलातील काही भाग साफ करण्यास सांगे. उच्च वर्गीय हिंदूंना रक्ताचा स्पर्श म्हणजे पाप वाटे. ज्या जागी बायकामुलांचा वध आणि काटछाट झाली तेथे रक्ताचा चिखल दोन इंचापर्यंत होता. त्यांच्या भावनांना मी काहीही किंमत दिली नाही. माझा उद्देश ज्यांनी ते भीषण कृत्य केले त्यांचे मनात भयंकर दहशत उत्पन्न करण्याचा होता. मी प्रथम एक उच्चवर्णीय ब्राह्मण सुभेदार पकडला. त्याने माझा हुकूम (रक्त साफ करण्याचा) अमान्य केला परंतु मी हाताखालच्या अधिकाऱ्याकडून फटके मारण्यास लावल्याबरोबर तो कबूल झाला. त्याने रक्ताची जागा साफ केल्याबरोबर त्याला बाहेर नेण्यात येऊन फाशी देण्यात आले. त्याचे प्रेत रस्त्याच्या कडेला एका खड्यात पुरण्यात आले.”

अशाच दुसऱ्या एका प्रकरणात न्यायालयातील एका मुसलमानाने रक्त साफ करण्याचे नाकारल्यावर त्याला फटके लगावण्यात आले आणि जिभेने जमिनीवरील रक्त साफ करावयास लावण्यात आले. याच माणसाच्या मुलाने

पुढे कित्येक वर्षांनी सूड म्हणून नीलच्या मुलाची हत्या केली. या प्रकरणाची हकीकत पुढे परिशिष्टात दिली आहे (परिशिष्ट ड).

ब्रिगेडियर नीलला या विषयात काहीही मनस्ताप झालेला दिसत नाही. या रानटी प्रकाराबद्दल तो निर्लज्जपणे लिहितो :-

“ हा विलक्षण कायदा आहे खरा परंतु त्याप्रसंगाला तो योग्यच असून रवताने माखलेली सर्व जमीन स्वच्छ होईपर्यंत या प्रकरणी काही आडकाठी आणली जाणार नाही अशी मला आशा आहे. ”

सर जॉर्ज ट्रेव्हेलॅन याने या प्रकाराची तुलना २५०० वर्षांपूर्वी उलेसिस याने आपल्या नोकर स्त्रियांवर केलेल्या अत्याचारांशी केली आहे. त्या स्त्रियांनी उलेसिसच्या गैरहजेरीत केलेल्या नैतिक अधःपाताबद्दल त्यांना शिक्षा केली होती. त्या ग्रीक राजाने ही जी शिक्षा दिली त्याचा मुख्य उद्देश आपला राजवाडा स्वच्छ करून घेण्याचा होता. नीलचा उद्देश मात्र “ त्या अभागी जीवांच्या मनोभावनांना तीव्र इजा करण्याचा असून त्यांचे मृत्युपूर्वी हालहाल करण्याचा होता. ज्या कारणाने बंड फैलावले त्यांपैकी प्रमुख कारण म्हणजे जाती नष्ट करण्याचा ब्रिटिशांचा बेत होता अशा स्थितीत त्याने दुष्कृत्ये केली. ”

या राक्षसी पद्धतीने ज्यांचा वध करण्यात आला त्यांच्या धैर्याबद्दल आणि भानसिक स्थैर्याबद्दल शीरर स्पष्ट आणि मोकळेपणाने लिहितो :-

“ या दुःखद प्रसंगाबद्दल पुन्हा लिहिणे नको असल्यामुळे येथेच दोन शब्द लिहितो : ज्यांच्यावर अशा रीतीने मृत्यू ओढवला त्यांनी विलक्षण धैर्याने त्या प्रसंगाला तोंड दिले : मुसलमान बेगुमानपणे आणि धिक्कारयुक्त वागणुकीने तर हिंदूंनी कमालीच्या आणि आश्चर्यकारक स्थितप्रज्ञतेने तोंड दिले. ‘ लंडन ’ नावाची आगबोट जेव्हा इंग्लंडच्या किनाऱ्याच्या दक्षिणेस बुडू लागली तेव्हा त्या बोटीच्या कप्तानाला जीव वाचविण्यासाठी होडीवर जागा देण्यात आली असता तो म्हणाला माझे “ स्थान या आगबोटीवर व तिच्यातील प्रवाशांमध्ये आहे. ” त्याने दुपारी बाराचे सुमारास सर्व प्रवाशांना एकत्र करून त्यांना सांगितले की होडी जेमतेम २ तास पाण्यावर राहील. या अपघातातून वाचलेल्या एकाने सांगितले की १॥ वाजण्याच्या सुमारास एक वृद्ध प्रवासी सर्व कपडे दूरच्या प्रवाशाला योग्य असे करून व आपले पैसे कमरेभोवतीच्या कशात नीट ठेवून कप्तानाकडे आला तेव्हा कप्तानालाही हसू आले. मृत्यू समोर दिसत असतानाही हिंदूंची अगदी तशीच अवस्था होती. जणू काही एखाद्या दूरच्या प्रवासालाच चाललो आहोत असेच त्यांच्या चर्येवरून वाटे. ”

“ ज्या झाडाच्या फांदीवर फाशी देण्यात येई अशा झाडाखाली व तीन-चार मिनिटानंतरच ज्याला प्रत्यक्ष फाशी देण्यात आले अशा एका माणसाच्या कनवटीची जेव्हा झडती घेण्यात आली त्यावेळी इतर सर्व पदार्थ त्याचे पासून हिरावून घेतले तरी त्याने काही तक्रार केली नाही परंतु जेव्हा कनवटीत गुंडाळलेली बोरे घेण्यात आली तेव्हाच तक्रार केली.”

शीरर म्हणतो की फक्त एकच माणूस भेकडासारखा मृत्यूला भेटला. प्रत्यक्ष ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला नसला तरी आपण मनाने ख्रिस्तीच आहोत व ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी वाटेल ते करण्यास तो तयार होता. अधिकारी जेव्हा त्याचे काही ऐकून घेण्यास तयार दिसेनात तेव्हा त्याने जमिनीवर लोटांगण घातले आणि प्राणासाठी भीक मागितली. फितुरी करून इतर सहकाऱ्यांची नावे सांगण्यासही तो कबूल झाला व अशा रीतीने शेकडो लोकांशी प्रतारणा करण्यास तो तयार झाला. त्याला अर्धवट बेशुद्धावस्थेतच उचलून फाशी देण्यात आले.

सर जॉन के याने आपल्या विशिष्ट पद्धतीने या रानटी प्रकारांचा धिःकार केला आहे. तो म्हणतो:—

“ या सर्व प्रकारात अत्यंत अश्लाघ्य गोष्ट ही होती की सूड म्हणून, काही गोष्टी अनिवार्य म्हणून व कर्तव्य म्हणून करणे प्राप्त या बुद्धीने आमच्या काही लोकांनी ही निर्घृण कृत्ये केली नाहीत तर वेळ घालविण्यासाठी केलेला एक सैतानी उद्योग एवढीच त्यांची दृष्टी होती. त्यांनी न्याय अन्याय, अपराध व त्यांची चौकशी यांचा काहीही विचार न करता काळ्या आदमींची सर्रास कत्तल केली.”

(२) बिठूर

नानासाहेबांच्या वाड्याचा नाश

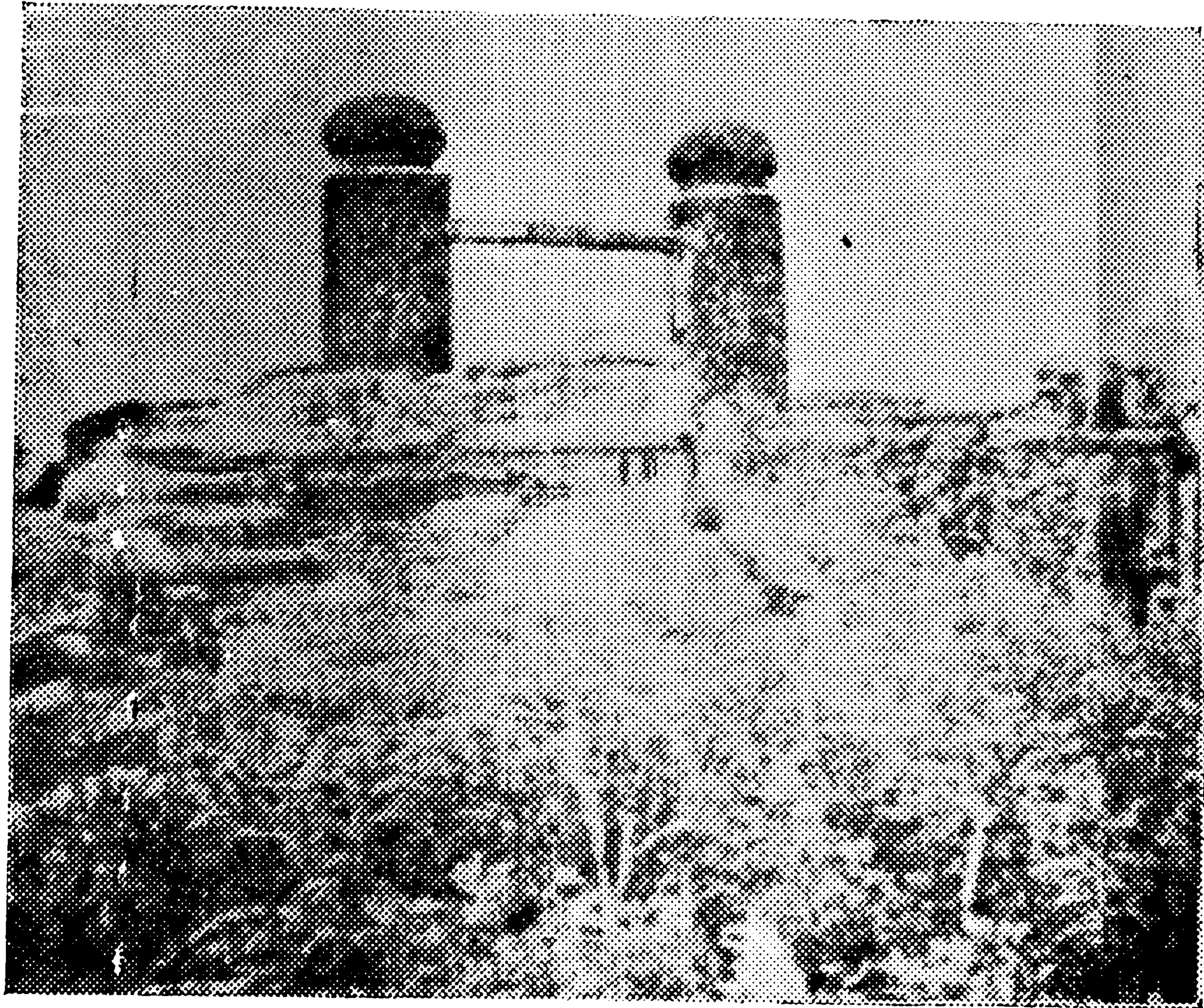
१९ जुलैला जनरल हॉवेलॉकने मेजर स्टीव्हनसन याच्या हाताखाली मद्रासी सैनिकांची एक तुकडी बिठूर येथे पाठविली. तेथील राजवाडा विनासायास ताब्यात आला. तेथील १९ तोफा काढून घेण्यात आल्या व सर्व राजवाड्यातील मौल्यवान वस्तू हालविण्यात आल्या.

नानासाहेबांच्या राजवाड्याची गढी रिकामीच होती व तेथे स्टीव्हनसनचे सैनिकांना मुक्तद्वारच मिळाले. लौकरच तेथील मालमत्ता लुटण्यात येऊन त्या राजवाड्यावर तोफा डागण्यात आल्या आणि नंतर त्याला आग लावून देण्यात आली.

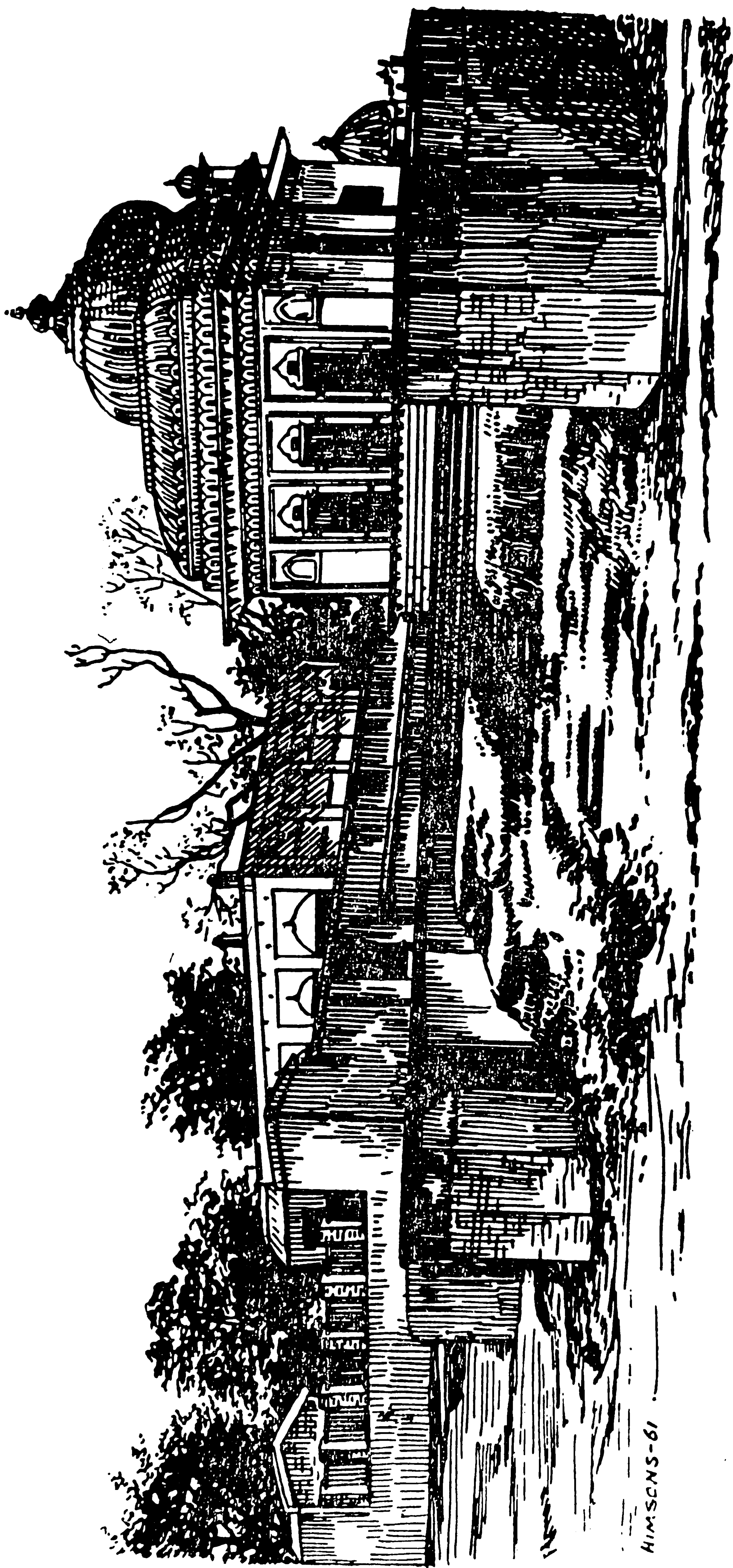
पेशव्यांच्या बिठूरच्या राजवाड्याचे
भग्न अवशेष.

त्या राजवाड्यातील
विहीर.

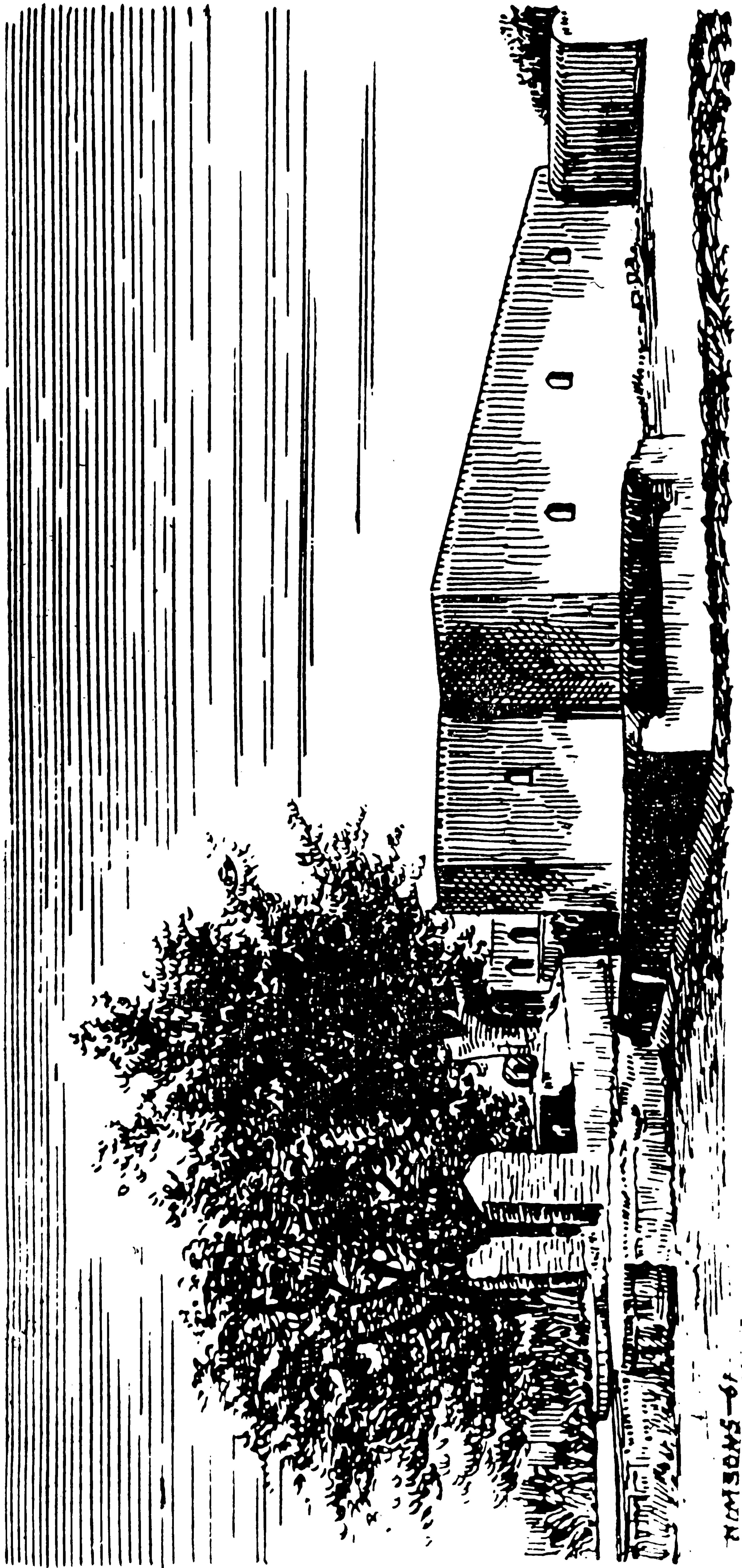

तात्या टोपे जातीने लढाईत उतरले तेव्हाचे चित्र. हे बहुधा कालपी अथवा बिठूरच्या लढाईचे असावे

‘बिठूरचे गंगा मंदिर’

राजवाड्याप्रमाणेच या मंदिराचा विध्वंस करण्यात आला. हे मंदिर बाजीराव पेशव्यांनी बांधले होते. उजव्या बाजूला ‘पेशवे मंदिर’ दिसत असून डाव्या बाजूला आता एक धर्मशाळा आहे.

पेशव्यांच्या बिठूर येथील राजवाड्याचे भग्न अवशेषांचे दुसरे चित्र

राजवाड्याचा विध्वंस केव्हा करण्यात आला याबद्दल परस्परविरोधी हकीकती आहेत. एका हकीकतीत १८५७ च्या जुलै महिन्यात हॅवेलॉकने कानपुराचा ताबा घेतल्याबरोबर विध्वंस करण्यात आला असे म्हटले आहे. दुसऱ्या हकीकतीप्रमाणे १८५७ च्या डिसेंबरात नानासाहेबांच्या सराईच्या घाटावरील पराभवानंतर होप ग्रँट याने कानपुरास परत जाताना हा विध्वंस केला असे आहे. डॉ. सेन यांना हे दुसरे मत मान्य दिसते. ते म्हणतात : “विजयी फौजेने आपले लक्ष त्यानंतर बिठूरकडे वळविले आणि ब्रिगेडियर होप ग्रँट याला तिकडे पाठविण्यात आले. आदल्या रात्री नानासाहेब राजवाड्यात झोपले होते असे म्हणतात. ब्रिटिशांचा राग फक्त राजवाड्यावरच होता असे नाही. राजवाड्याबरोबर तेथील देवळेही नष्ट करण्यात आली.” या डॉ. सेन यांच्या मताला पुरावा म्हणून ते कॅप्टन ऑलिव्हर जोन्स काय म्हणाला ते उद्धृत करतात : “त्यांचा (नानांचा) वाडा जमिनदोस्त करण्यात आला इतकेच नव्हे तर त्यांचे पूजास्थानही नष्ट करण्यात येऊन तेथे एकावर एक असा एकही दगड शिल्लक ठेविला नव्हता.”

कानपूर गॅझेटियरमध्येही अशी परस्परविरोधी हकीकत दिलेली आहे. २१७ पानावर त्या गॅझेटियरमध्ये असे म्हटले आहे की हॅवेलॉकने कानपूर परत घेतल्यानंतर लगेच एक तुकडी १९ जुलै १८५७ रोजी बिठूर येथे पाठविण्यात आली. तुकडी बिठूरला पोचली तेव्हा वाडा मोकळाच होता. त्या तुकडीने वाड्यातील तोफा ताब्यात घेऊन व वाड्याचा विध्वंस करून ती कानपुरास परतली. पुढे २२१ पानावर गॅझेटियरने म्हटले आहे की ११ डिसेंबर १८५७ रोजी होप ग्रँट बिठूरवर चालून गेला व लपवून ठेविलेले सोने चांदी ताब्यात घेतल्यावर त्याने वाडा व देवळे यांना आग लावून दिली. या परस्पर विरोधी हकीकतीवरून असे दिसते की १९ जुलैला राजवाड्याचा काही भागच जळला असावा आणि नंतर ११ डिसेंबरला तो जमिनदोस्त केला गेला असावा.

स्थानिक लोकवार्ता मात्र अशी आहे की, वाड्याला आग लावण्यात आली तेव्हा आत स्त्रिया होत्या. (ही गोष्ट सहज शक्य दिसते कारण नानासाहेब नदीपार अयोध्येकडे गेले तेव्हा त्यांचेबरोबर अवघ्या पाचच स्त्रिया होत्या). आतील स्त्रियांमध्ये घबराट झाल्यामुळे प्राण वाचविण्यासाठी त्या वाड्याच्या छपरावर गेल्या; परंतु सुटकेचा काहीच मार्ग नसल्यामुळे वाड्याबरोबर त्याही जळून मेल्या. असेही सांगतात की त्यावेळी वाड्यात नानासाहेबांची अविवाहित मैना नावाची मुलगीही होती. परंतु नानासाहेबांना या नावाची मुलगी होती असे अन्यत्र कोठेही लिहिलेले दिसत नाही. मात्र नानांच्या

पदरी मैनाबाई अथवा मैनावती नावाची एक मोलकरीण होती त्यावरून हा घोटाळा झाला असावा. ही मैनाबाईच बहुधा वाड्याबरोबर जळून गेली असावी. एका इंग्रजाने असे लिहून ठेविले आहे की वाडा जळत असताना त्यात एक रूपवती स्त्रीही जळून मेली.

हत्त्याकांड

पेशवा अथवा नानासाहेब यांच्या नावाचा ज्या ज्या ठिकाणी संबंध आला ती ती सर्व ठिकाणे जमिनदोस्त करण्यात आली. महाराज घाटाजवळच्या पेशव्यांनी गंगाकाठी बांधलेल्या काचेच्या देवळाचाही विध्वंस झाला. हे देऊळ गंगामाईचे असून त्याला गंगामंदिर म्हणत. हे मंदिर अतिशय सुंदर असून त्या देवळातील खिडक्यांवर रंगीबेरंगी काचा बसविण्यात आल्या होत्या. या-शिवाय संगमरवरी दगडांनी बांधलेले सरस्वतेश्वराचे देऊळही नष्ट करण्यात आले. हे देऊळ बाजीरावाने आपल्या सरस्वतीबाई नावाच्या स्त्रीचे स्मरणार्थ बांधलेले होते. या देवळाच्या भिंतीत अनेक रत्ने बसविण्यात आली होती. ती सर्व ब्रिटिश शिपायांनी काढून घेऊन त्या देवळाची शोभा नष्ट केली.

जवळच तात्या टोपे यांचा वाडा होता. तोही जाळून टाकण्यात आला. या शिवाय इतर अनेक इमारतींनाही आग लावण्यात आली. थोडक्यात म्हणजे नानासाहेब व त्यांचे दत्तक वडील यांना नामशेष करण्याचा प्रयत्न केला गेला. दररोज कमीतकमी दोन वेळा गंगेतून जाणाऱ्या आगबोटीने त्या वाड्यावर तोफा डागून सर्व इमारतींचा विध्वंस केला. आजही उभ्या असलेल्या भिंतीत गोळे घुसल्याच्या खुणा दिसतात.

बिठूरचा हा विध्वंसनाचा प्रकार तीन दिवस सतत चालला होता असे म्हणतात. रस्त्यात कोणी दिसला की त्याला गोळी घालण्यात येई. पहिल्या दिवशी इंग्रजांनी सोनेचांदी दागिने जेथे जेथे मिळाले ते ते हस्तगत केले. दुसरे दिवशी शीख शिपायांनी भांडीकुंडी लांबविली आणि तिसरे दिवशी मद्रासी शिपायांनी शाली वगैरे कपडे लुटले.

विष्णुदत्त गोडसे आपल्या पुस्तकात खालील हकीकत देतो :—

“दोन दिवस तयारी केल्यानंतर हॅवेलॉकच्या तुकडीने तिसरे दिवशी बिठूरस प्रयाण केले. तेथे सैन्य वगैरे काही नसल्यामुळे प्रतिकाराचा प्रश्नच नव्हता. युरोपियन शिपाई गावात शिरल्याबरोबर जो दिसेल त्याला गोळी घालीत सुटले. असे शेकडो लोक मारले गेल्यानंतर गाव ओसाड दिसू लागले. त्यानंतर लुटालूट सुरू झाली. काही लोक चीजवस्त घेऊन धरुव घाटावरून नदी

ओलांडण्याच्या विचारात होते. त्यांना पकडून गोळ्या घालण्यात आल्या. जे पलीकडे जाण्यात यशस्वी झाले ते गुंडांच्या तावडीत सापडून अब्रू गमावून बसले.

नानासाहेबांच्या राजवाड्याचीही लूट करून नंतर त्याच्यावर तोफा डागण्यात आल्या. आतील सुंदर राममंदिर होते त्याचा नायनाट करण्यात आला. नानासाहेबांनी तयार केलेली सुंदर बागही उध्वस्त करण्यात आली. ”

गंगाकिनार्यावरील सरस्वतेश्वर महादेवाचे देऊळही पाडण्यात आले असे गोडसे लिहितो. हे देऊळ बाजीरावाने आपल्या सरस्वतीबाई या पत्नीच्या स्मरणार्थ बांधले होते. असे म्हणतात की ही बाई अतिशय हुषार व दानशूर होती. राजवाड्यातील सर्व कारभार ती मोठ्या हुषारीने पहात असे. तिच्या नियमांचे उल्लंघन करण्याचे धाडस कोणी करीत नसे. एकाद्या नोकराने अपराध केला किंवा अयोग्य वर्तणूक केली तर ती त्याला ताबडतोब काढून टाकी. खुद्द बाजीरावही तिच्या व्यवस्थेत ढवळाढवळ करीत नसे. तिच्या मृत्यूमुळे बाजीरावाला अत्यंत दुःख झाले. तिच्या मरणसमयी तिच्या हस्ते बाजीरावाने पंचवीस हजार रुपयांचा दानधर्म केला. और्ध्वदेहिकासाठी १॥ लक्ष रुपये खर्च झाले. ज्या ठिकाणी तिला अग्नी देण्यात आला त्या ठिकाणी बाजीरावाने एक सुंदर देऊळ बांधले व त्याचे नाव सरस्वतेश्वर असे ठेविले. हे देऊळ संगमरवरी दगडांचे होते. या देवळाचा ब्रिटिशांनी विध्वंस केला व देवळातील मूर्ती फोडून फेकून दिल्या.

गोडसे म्हणतो की देवळाचा आता मागमूसही शिल्लक नाही. परंतु आज त्याच जागी एक देऊळ उभे आहे. लोक म्हणतात की हे मूळचे देऊळ नसून मूळच्या पायावर नंतर बांधलेले आहे. असे दिसते की आतील सर्व गोष्टीचा विध्वंस केल्यामुळे देऊळ नष्ट झाले असावे. या देवळासंबंधीची माहिती मागे ७ व्या प्रकरणात बिठूरच्या वर्णनात दिलेली आहे.

“कितीही पाशवी अत्याचार, हालहाल केले तरी मी दयेची याचना केली नाही कारण मला धैर्याने व ताठ मानेनेच मृत्यू आला पाहिजे. माझ्या देशाच्या ऊर्जितावस्थेवर माझा विश्वास असून पवित्र तत्त्वांचा त्याग करून माझा देश कधीही प्रगतिपथावर येणार नाही अशी माझी खात्री आहे.”

— पॅट्रिस लुमुंबा, कांगोचा पंतप्रधान याने १९६१ च्या जानेवारीत आपल्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्रातील मजकूर. लुमुंबाचे अनन्वित हाल करून शेवटी त्याला त्याच्या शत्रूंनी ठार मारले.

प्रकरण २८ वे

बिठूरची लढाई

- (१) बिठूर येथील राष्ट्रीय सैन्याची जमवाजमव
- (२) हॅवेलॉक लखनौकडे रवाना
- (३) लढाया
- (४) अंगूरी तिवारी

(१) बिठूर येथील राष्ट्रीय सैन्याची जमवाजमव

२५ जुलै १८५७ रोजी हॅवेलॉक कानपुराहून निघाल्यानंतर थोड्याच दिवसात राष्ट्रीय सैन्याची बिठूर येथे जमवाजमव सुरू झाली. या सैन्यात ४२ व्या पायदळ तुकडीचे सैनिक बंड करून सामील झाले होते. हे बंड सागर येथे पुकारून ते सैनिक आणि त्यांचेबरोबरच घोडदळातील इतर लोक कालपी येथे यमुना ओलांडून कानपूर जिल्ह्यातील अकबरपूर या गावावर चालून गेले. इतके धाडसी आणि शूर दुसरे सैनिक कोठेच नव्हते असा त्यांचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. हे लोक अकबरपुराहून पुढे बिठूरकडे वळतील अशी कल्पना होती. परंतु असे करण्यापूर्वी त्यांची एक तुकडी पांडु येथील पूल पाडण्यासाठी पाठविण्यात आली. या तुकडीतील लोकांनी साचेंडी ठाण्यावर हल्ला करून ते जिंकले व तेथील ठाणेदाराला पकडून मारून टाकले. मुख्य तुकडी मात्र बिठूरजवळच्या शिवराजपुराकडे गेली व तेथील ठाणेदाराला मारून त्याचे प्रेत उलटे टांगून ब्रिटिशांची बाजू घेणारांना धडा दिला.

शिवराजपुराहून हे सर्व सैन्य बिठूर येथे गोळा झाले. येथे त्यांना १७ व्या व इतर पायदळ तुकडीतील आणि २ व्या घोडदळातील आणि ३ व्या पायदळातील लोक येऊन मिळाले. या सैन्याजवळ फक्त दोनच तोफा होत्या त्यामुळे त्याची थोडी अडचणच होती. या सैन्याचे सेनापती तात्या टोपे असून ते मधुनमधून आपल्या सैन्याच्या लहान टोळ्या कानपुरास पाठवीत व तेथील ब्रिटिश सैन्याला रात्री भंडावून सोडीत.

कानपुरापासून इतक्या जवळ एवढे मोठे सैन्य जमलेले पाहून ब्रिगेडियर नील याला काळजी वाटे. आपल्या बरोबरच्या दोन तोफानिशी तो आपल्या सैन्याला कानपूर व आसपासच्या प्रदेशात टेहळणीस पाठवी आणि गंगेवर बोटी सारख्या फिरत ठेवी; याप्रमाणे तोही आपल्यापरी जागरूक असे. या बोटीने बिठूरवर दोन वेळा हल्ला केला; यामुळे आपण लढाईला सिद्ध आहोत असे त्याने बंडवाल्यांना दाखवून दिले.

मध्यंतरी लखनौवर चालून जाणाऱ्या हॅवेलॉकला मात्र फार अडचणींना तोंड द्यावे लागले. २६ जुलै रोजी कानपूर-लखनौ रस्त्यावरील मंगळवार या कानपुरापासून ६ मैल अंतरावरील गावात त्याने मुक्काम केला. तीन दिवसांनंतर तो उनाव येथे पोचला. त्याठिकाणी शिपायांचा मोठा जमाव होता त्यांच्याशी त्याला लढावे लागले. शिपायांनी उनावच्या पुढील लहानशा बशीरतगंज या खेड्यापर्यंत माघार घेतली. येथेही लढाई झाली ती हॅवेलॉकने जिंकली परंतु त्याचे फार नुकसान झाले.

येथे त्याला दाणपूरच्या बंडाची हकीकत समजली. त्यावरून त्याने ओळखले की आता कलकत्त्याहून कुमक काही काळ तरी येणे अशक्य आहे. म्हणून त्याच्या मनाने असे घेतले की राष्ट्रीय सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणे शक्य नाही. या दृष्टीने त्याने मंगळवार येथे माघार घेण्याचे ठरवून कुमक येण्याची वाट पाहण्याचे ठरविले, कारण अशी मदत मिळाल्याशिवाय लखनौवर चालून जाणे ही गोष्ट अशक्य होती. मंगळवार येथे पोचल्यावर त्याने सरसेनापतीकडे आपले निवेदन पाठविले. त्यात तो म्हणतो “माझ्या तुकडीत आजारीपण व लढाई यामुळे अवघे १३६४ लोक राहिले असून फक्त १० तोफा त्याही धड नसलेल्या अशा आहेत. म्हणून लखनौकडे जाणे व त्यासाठी साय नदी किंवा कालवा ओलांडणे ही गोष्ट मला अशक्य वाटते. म्हणून कानपुराशी दळणवळण ठेवण्याचे दृष्टीने मी दोन मुक्काम मागे सरकलो असून अद्याप शत्रूने मला काही त्रास दिलेला नाही. मला जर आणखी १००० लोक आणि मेजर ऑलफर्टचा तोफखाना संपूर्णपणे येऊन मिळाला तर मी लखनौच्या वाटेवर पुढे जाईन.”

हॅवेलॉक याने माघार घेतल्याचे ऐकून ब्रिगेडियर नील याने उद्धटपणाने खालील पत्र कानपुराहून त्याला लिहिले :- “आपण एक पाऊल मागे घेतले हे ऐकून मला फार वाईट वाटले. या गोष्टीचा आमच्या दबदबाटावर फार वाईट परिणाम होईल. सर्वांना असे वाटते की आपला पराभव होऊन

आपणास मागे रेटण्यात आले. अशा तऱ्हेने माघार घेतली तर तिचा परिणाम सर्वत्र आपल्या विरुद्ध होईल. म्हणून आपण त्वरेने पुढेच झेप घेऊन शक्य तर लखनौत अडकलेल्यांची सुटका करावी हेच इष्ट आहे.” हाताखालच्या अधिकाऱ्याने हे लिहिणे गैर आणि अप्रशस्त होते. म्हणून हॅवेलॉकने परत लिहिले “माझ्या हाताखालच्या अधिकाऱ्याने मला सल्ला देऊ नये. मला त्याची जरूरी नाही. सध्याच्या परिस्थितीत विपरीत परिणाम होईल म्हणूनच मी तुला अटक करीत नाही.” हॅवेलॉकला हा मोठा अपमान वाटला.

(२) हॅवेलॉक लखनौकडे रवाना

तीन ऑगस्ट रोजी हॅवेलॉकने लखनौचा मार्ग धरला कारण मध्यंतरी त्याला कानपुराहून २५३ लोक येऊन मिळाले होते. बशीरतगंज येथे जमलेल्या बंडवाल्यांशी त्याला पुनः लढावे लागले. या लढाईत जरी त्याचा जय झाला असला तरी आजूबाजूस जवळ जवळ ३०००० बंडवाले पसरलेले असल्यामुळे लखनौवर चाल करून जाण्याचे धैर्य त्याला होईना. त्याने मुक्काम करण्याचे ठरविले आणि बंडवाल्यांच्या हातून काही चुकीची हालचाल होण्याची संधी साधून लखनौच्या दिशेने सटकून जाण्याचे त्याने ठरविले. म्हणून ११ ऑगस्टला तो परत आपल्या तळावर मंगळवार येथे परतला. तो तेथे पोचण्यापूर्वीच बुर्हिया-की चौकी येथे त्याची बंडवाल्यांशी गाठ पडली.

आधीच काळजीत असलेल्या हॅवेलॉकला नीलने कळविले की, बिठूर येथील राष्ट्रीय सैनिक अस्वस्थ असून ते हॅवेलॉकवर कोणत्याही क्षणी हल्ला करतील. ११ ऑगस्ट रोजी मंगळवार येथील मुक्कामात हॅवेलॉक याला नीलचे पुढील पत्र मिळाले:— “टेहळणीसाठी पाठविलेल्या एका विश्वासू शिखाने मला सांगितले आहे की बिठूर येथे ४००० सैनिक जमले असून त्यांचे जवळ चार तोफा आहेत; ते कानपुरावर चाल करून जाण्याचा संभव आहे. ही गोष्ट होणे इष्ट नाही कारण त्यामुळे आपले दळणवळण तुटेल. मला जर काही कुमक मिळाली नाही तर मी फक्त येथेच राहून नेट धरून बसू शकेन. परंतु आपल्या तटबंदीच्या बाहेर मला काहीही करता येणार नाही येथपासून अलाहाबादपर्यंतचा सर्व मुलूख आपल्या हातातून जाईल. आमचा दारूगोळा सर्व शत्रूच्या हाती पडेल. मला वाटते की बोट जर सुरू झाली नाही— आणि ती सुरू होणार नाही असे दिसते— तर आमचेवर मोठा कठिण प्रसंग गुदरेल.”

(३) लढाया

हे पत्र हॅवेलॉकला मिळाल्यानंतर त्याने असा विचार केला की बिठूर येथील राष्ट्रीय सैनिकांमुळे नीलला जी काळजी वाटते ती त्वरित दूर करणे आपले कर्तव्य असून त्यासाठी थोडे मागे सरणे जरूर आहे. म्हणून गर्दीने तो गंगा पुनः उतरून कानपुरास १३ रोजी परत आला. त्यावेळेपर्यंत तात्या टोपेच्या हाताखालचे लोक कानपुराजवळ येऊन पोचले होते. १५ ऑगस्ट रोजी त्यांच्याशी मुकाबला करण्यासाठी हॅवेलॉकने नीलला पाठविले. कानपुराजवळ एक चकमक उडाली आणि राष्ट्रीय फौजा बिठूरकडे मागे हटल्या.

नंतर १६ ऑगस्ट रोजी हॅवेलॉक स्वतः १००० सैन्य घेऊन (७५० युरोपियन व २५० शीख) तोफांसह बिठूरावर चाल करून गेला. या तुकडीला बिठूरला पोचण्यास आठ तास लागले. त्यानंतर मोठी लढाई झाली.

हिंदी फौजांनी तात्या टोपे याच्या आधिपत्याखाली चांगलीच तयारी केली होती. आपल्या छावणीभोवती मोठी तटबंदी उभारून बाजूला चौकोनी आकाराची संरक्षक फळी त्यांनी उभी केलेली होती. या तळाच्या मागे बिठूर गाव असून दोन्ही बाजूस दोन खेडी एकमेकांशी जोडलेली होती. पुढच्या बाजूस सपाट मैदान असून त्यात ऊस व एरंडीची झाडे होती. मधुनमधून लहान लहान वाड्या होत्या त्यामुळे पायदळाला आसरा मिळू शकत होता.

हॅवेलॉकची फौज पुढे सरकते असे दिसताच तात्या टोपे याने घोडेस्वारांची एक तुकडी या फौजेची टेहेळणी करण्यासाठी पाठविली. ही तुकडी ब्रिटिशांच्या डाव्या बगलेवर असून ती पुढे सरकल्याबरोबर तिच्यावर तोफांचा मारा करण्यात आला. तात्याकडील दोन तोफांनीही भडिमार सुरू केला. पुढे

ची लढाई झाली. घनघोर लढाईनंतर हिंदी फौजा तयार केलेल्या तटबंदीमागे माघारी आल्या. त्यानंतर तात्यांकडील दोन व ब्रिटिशांकडील चौदा तोफांची मारगिरी सुरू झाली. हिंदी तोफा अशा कौशल्याने ठेविल्या होत्या की ब्रिटिशांच्या चौदा तोफा असूनही त्यांना हिंदी तोफांची जागा घेता आली नाही. या गोष्टीचा हॅवेलॉक याचे मनावर फार परिणाम झाला. तो म्हणाला :- “ फिरोज शहरातील प्रसंगानंतर मी असा तोफांचा मारा कधीच पाहिला नाही. ” फिरोज शहर हे पंजाबात असून पहिल्या शीख युद्धात येथेच शिखांनी प्रचंड बचाव केला होता.

तोफांची जागा तोफांच्या भडिमारामुळे घेता येत नाही असे दिसल्यावर हॅवेलॉकने तोफांचा मारा बंद करून त्या दोन तोफांवर चालून जाऊन

त्या काबीज करण्याची आज्ञा केली. अतिशय कडक प्रतिकारानंतर त्या दोन तोफा ब्रिटिशांच्या ताब्यात आल्या. त्यानंतर हिंदी फौजा बिठूर गावाकडे माघार घेऊ लागल्या. ब्रिटिशांनी तसेच पुढे जाण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्यांना फार प्रखर विरोधाला तोंड द्यावे लागले. हिंदी फौजा घराघरामागून त्यांचेवर हल्ले करीत. परंतु लढाईत हॅवेलॉकचा जय झाला आणि तात्या टोपेचे सैन्य बिठूर गावातून बाहेर पडले.

राष्ट्रीय सैन्याचे पराभव होत गेले तरी ते धैर्याने आणि विश्वासाने लढत होते. हॅवेलॉक आपल्या लिखाणात म्हणतो “ बंडवाल्यांना न्याय देण्याच्या दृष्टीने मला हे कबूल केले पाहिजे की ते अतिशय चिकाटीने लढले अन्यथा माझ्या तोफखान्याच्या भडिमारापुढे उंच जमिनीवर असूनही त्यांचा टिकाव लागणे अशक्य होते.” शीररही आपल्या निवेदनात म्हणतो :—
“ आपल्या मोर्च्याचे मागे बंडवाले अतिशय चिकाटीने लढले. ”

ब्रिटिश सैन्याने त्या रात्री बिठूर येथेच मुक्काम केला. दुसरे दिवशी त्यांनी बिठूरातील सर्व घरेदारे पाडून उखडून टाकली व त्याच दिवशी ते कानपुरास परतले.

या लढाईचे वेळी नानासाहेब स्वतः बिठूरात होते की नाही हा एक वादाचा विषय आहे. काही लेखकांचे मते नानासाहेब आपल्या फत्तेपूर चौरासी येथील छावणीतून गंगा ओलांडून आधीच बिठूरला आले होते. शीररने लिहिलेल्या हकीकतीमुळे अधिकच घोटाळा होतो कारण त्याने दोन परस्परविरोधी गोष्टी लिहिल्या आहेत. त्याने सरकारी रीतीने केलेल्या निवेदनात १३ व्या पानावर स्पष्टपणे म्हटले आहे की त्यावेळी नानासाहेब तेथे नव्हते. तो लिहितो “ अशी अवई उठली होती की नानासाहेब त्यापूर्वीच गंगा ओलांडून बिठूरात आले होते परंतु ते खोटे आहे. बिठूर सोडल्यापासून ते या तीरावर परतलेच नाहीत.” ‘हॅवेलॉकची कानपुरावर चाल’ या आपल्या पुस्तकात शीरर लिहितो “ बिठूरचा बचाव करण्यासाठी बंडवाले शिपाई, घोडेस्वार आणि तोफखाना सज्ज होते. त्यांनी आपल्याभोवती तटबंदी उभारली असून, त्यांनी ती जागा चांगलीच लढविली. घरातील देव व इतर पवित्र स्थाने राखण्यासाठी नानासाहेबही जोराने लढले. ”

(४) अंगूरी तिवारी

या संदर्भात शीरर याने कंपनी सरकारचा हेर अंगूरी तिवारी याची एक हकीकत सांगितली आहे. तो म्हणतो की हा विश्वासू अंगूरी सारखी

माहिती पुरवीत असे. त्याने नानासाहेब व त्यांचे अनुयायी यांच्यासंबंधी अगदी खडानखडा बातमी वारंवार दिली. या अंगूरी तिवारीने दिलेल्या माहितीच्या आधारावरच ही लढाई आखली गेली. सैन्याचा क्वार्टर मास्टर परेझर-टेलर अंगूरीला वारंवार विचारी की ह्या बातम्या त्याने प्रत्यक्ष मिळविल्या की ग्रहमानावरून दिल्या. परेझर-टेलर अंगूरीवर विश्वास नसल्याचे वरवर दाखवी तेव्हा, अंगूरीने उत्तर केले की एकादे दिवशी मी आपली सत्यता पटवून देईन.

बिठूर येथे ब्रिटिश सैन्य प्रत्यक्ष लढाईत गुंतले असता परेझर-टेलर हा विरोधी सैन्याच्या हालचाली बारकाईने पहात होता. त्याचवेळी अंगूर मागून येऊन त्याला हळूच म्हणाला “तो त्या जवळच्या झाडावर पांढरा कपडा दिसतो ना तो काढून हळूच आपल्या खिशात ठेव.” परेझर-टेलरने काही न बोलता झाडाची फांदी खाली ओढून कपडा काढून आपल्या खिशात ठेविला. लढाई संपल्यावर अंगूरी पुन्हा परेझर-टेलरजवळ आला आणि परेझरने तो पांढरा कपडा खिशातून काढल्याबरोबर अंगूरीने आपल्या धोतराचा सोगा सोडला आणि झाडावरील कपडा हा त्या धोतराच्या फाटक्या भागाचाच असल्याबद्दल त्याची खात्री करून दिली. यावरून लढाईच्या आदल्या रात्री अंगूरी त्या लढाईच्या जागी स्वतः गेला होता याबद्दल खात्री पटवून देऊ शकला.

तात्यांची पुढली हालचाल

बिठूरच्या पराभवानंतर तात्याच्या सैन्याचा काही भाग फत्तेगडाच्या दिशेने गेला आणि उरलेला कानपुरापासून बारा मैलावर मुख्य रस्त्यावरील शिवराजपूर येथे गेला. हॅवेलॉकला अशी भीती वाटली की तो कानपुरात नसताना हे सैन्य कानपुरावर चालून जाईल; म्हणून तो त्वरेने कानपुरास परतला. खरे म्हणजे त्यावेळी त्याचे सैन्य अगदी थकून गेले होते; कारण ऊन कडक पडले असून सैन्याला प्रखर विरोधाशी तोंड द्यावे लागले होते.

इकडे तात्या टोपे यांनी आपला मोर्चा ग्वालेराकडे वळविला. त्यांचे मनातून ग्वालेरातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हाताखालची फौज आणि खुद्द शिंदे सरकारांची दहा हजार फौज आपल्या बाजूस वळवावी असे होते. त्या बाबतीत त्यांना यश आले आणि त्या सैन्याच्या मदतीने डिसेंबर महिन्यात त्यांनी कानपुरावर पुन्हा हल्ला चढविला.

कानपुरावर झालेल्या या दुसऱ्या हल्याचे व कानपूर काबीज केल्याचे वर्णन पुढील प्रकरणात केले आहे.

प्रकरण २९ वे

कानपूर हिंदी फौजानी जिकले व सोडले

तात्यांनी ग्वालेर फौज फितविली
कानपुरातील ब्रिटिश फौजेची कठिण स्थिती
नानासाहेब व तात्या टोपे कानपुरावर चालून जातात.
जनरल विंडहॅमचा पराभव
कानपूर पुनश्च भारतीयांच्या ताब्यात. सर कॉलिन कॅपबेल येतो.
कानपूरच्या दुसऱ्या लढाईतील पराभव
सराई घाटाची लढाई
पराभवाचा परिणाम— ब्रिटिश सत्तेची पुनस्थापना

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ।
इत्थम् विचिन्तयति पद्मगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

तात्यांनी ग्वालेर फौज फितविली

पराभूत झाल्यावर तात्या टोपे (आणि नानासाहेबही त्यावेळी तेथे असते तर ते) हातपाय माळून बसले नाहीत. मोठ्या महत्त्वाच्या लढाईत पराभव झाला व त्यानंतर बिठूर येथील त्यांचा मुख्य तळही नाहीसा झाला. तरी कानपुरावर डोळा ठेऊनच त्यांची तयारी चालू होती. त्यांच्या सैन्याची दाणादाण उडून त्यांच्या जवळच्या तोफाही शत्रूच्या हाती लागल्या होत्या. अशा स्थितीतही पराजित सैन्याला गोळा करून व नवीन भरती करून पुन्हा उठाव करण्याचे त्यांनी ठरविले. हे काम अर्थातच फार कठिण होते.

त्याचवेळी त्यांना ग्वालेर येथील ५००० सैन्य व त्यांच्याजवळची शस्त्र-सामुग्री यांची आठवण झाली. ह्या सैन्यातील लोकही बंडवाल्या लोकांच्या

प्रांतांतील म्हणजे वायव्य प्रांत आणि अयोध्या येथील होते. ते मोठे शिस्तबद्ध असून कवायत शिकलेले होते. एकाच प्रदेशातले असल्यामुळे त्यांच्यातही राष्ट्रीय वृत्तीचा परिपोष झालेला होता. या सर्व गोष्टी त्यांच्या धूर्त लष्करी दृष्टीतून सुटल्या नाहीत. हे सैन्य ईस्ट इंडिया कंपनीने ग्वालेर दरबाराशी झालेल्या तहान्वये ठेविलेले असून त्यांचा प्रमुख उद्देश शिंदे सरकारचे संरक्षण हा होता. या सैन्याचा पगारही शिंदेसरकाराकडूनच दिला जाई. असे असले तरी शिंदे सरकाराचा अंमल त्या सैन्यावर चालत नसे. त्या सैन्याची भरती, शिक्षण आणि त्यांचेवरील अधिकाऱ्यांची नेमणूक या सर्व गोष्टी ब्रिटिश सरकार शिंदे-सरकारना न विचारता करीत असे. या सैन्याला आपल्याकडे वळविण्याचा बेत तात्या टोपे यांनी रचिला. या शिवाय खुद्द शिंद्यांच्या तैनातीतील १०००० सैन्यही फितवावे असे त्यांनी ठरविले.

१८५७ च्या जूनमध्ये इतर ठिकाणांप्रमाणे ग्वालेर येथील शिपायांनीही बंड केले होते. १४ जून रोजी बहुतेक सर्व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ठार मारण्यात आले होते. परंतु त्यांच्या बायकामुलांना निःशस्त्र करून जाऊ देण्यात आले होते. या बंडवाल्यांचे काय करावे ते शिंद्यांना सुचेना. त्यांचे मनात त्या लोकांना पगार देऊन ग्वालेरातून जाऊ द्यावे असे होते परंतु त्यांच्या दरबारातील ब्रिटिश राजकीय प्रतिनिधी मेजर मॅकफर्सन याने त्यांचे मन वळवून ते लोक ग्वालेरातच ठेऊन घेतले. हे करण्यात मॅकफर्सनचा बेत असा होता की जर हे लोक ग्वालेर सोडून गेले तर इतरत्र ते ब्रिटिशांना छळतील. मॅकफर्सनचा हा विचार त्याचे दृष्टीने योग्यच होता. मॅकफर्सनच्या सल्ल्यानुसार शिंदे महाराजांनी हे लोक आपल्याच नोकरीत ठेऊन घेतले व त्यांचा पगार त्यांना नियमित मिळेल अशी व्यवस्था करण्यात आली. परंतु शिपायांना मात्र त्यामुळे समाधान नव्हते. त्यांचे मते शिंदे महाराजांनी त्यांचे नेतृत्व करून ब्रिटिशांवर चालून जावे असे होते. महाराजा जरी मनातून ब्रिटिशांच्या बाजूचे होते तरी तसे उघड दर्शविणे त्यांना शक्य नव्हते; म्हणून वेळ काढण्यासाठी वेळोवेळी सबबी सांगून त्यांनी त्यांना थोपवून धरले होते.

जुलैच्या ३१ तारखेस इंदूर व महु येथून बंडवाल्यांचा प्रचंड जमाव ग्वालेरीस आला तेव्हा मात्र गंभीर परिस्थिती उत्पन्न झाली. याच सुमारास १००० सैन्य बरोबर घेऊन राजपुत्र फिरोज शहाही तेथे येऊन पोचला. त्याच्या-जवळ अनेक तोफाही होत्या. हे पाहून शिंद्यांचे शिपाई अस्वस्थ झाले आणि त्यांनी शिंद्यांच्या मागे टुमणे लावले की सर्वांचे नेतृत्व स्वीकारून त्यांनी

दिल्लीवर चाल करून जाऊन राष्ट्रीय सैन्याला मदत करावी. महाराजांनी त्यांना सांगितले की इंदूर व महूच्या सैन्याने पुढे जावे व मागोमाग पावसाळा संपल्याबरोबर स्वतः शिंदे सरकार दिल्लीकडे जातील. अशा तऱ्हेच्या अनेक सबबी सांगून शिंदे सरकारांनी आपल्या सैन्याला थोपवून धरिले होते. सप्टेंबर-मध्ये तात्या टोपे ग्वालेरीस आले तेव्हा ही परिस्थिती होती.

बिठूरच्या पिछेहाटीनंतर तात्या टोपे जालन येथे पोचले व तेथून त्यांनी ग्वालेर सैन्य व महाराजांचे खासगी सैन्य या सर्वांमध्ये चालू असलेल्या चळवळीची माहिती मिळविली. नंतर सप्टेंबरच्या मध्याचे सुमारास संधी साधून ते ग्वालेरात येऊन त्यांनी त्या सैन्याचे पुढाऱ्यांशी वाटाघाटी सुरू केल्या. शिपायां-पैकी कित्येकांना असे खास वाटे की ब्रिटिश लोक सर्वास आज ना उद्या बाटवून ख्रिस्ती बनविणार. गावातील पुष्कळ प्रमुख लोकांनाही तसेच वाटे. या सर्व लोकांची तात्यांना मदत झाली. तात्यांचा जावाई ग्वालेरचाच होता; तसेच तेथील नायब कोतवाल हा बिठूरचाच रहिवासी होता. या सर्व गोष्टींचा फायदा घेऊन तात्यांनी त्या सर्व लोकांची मने वळवून त्यांना आपल्याबरोबर कालपी येथील आपल्या तळात दाखल केले. अशा तऱ्हेने तात्यांनी फार दूर दृष्टीने आणि मुत्सद्दीपणाने मोठे सैन्य उभे केले. या गोष्टीचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. तात्यांच्या या धूर्तपणामुळे हे मोठे सैन्य त्यांना मिळाले अन्यथा ते मोरार- (ग्वालेरजवळ) च्या ठाण्यात माशा मारीत बसले असते व त्यांची राष्ट्रीय सेनेला काहीच मदत झाली नसती.

विष्णुभट गोडसे आपल्या 'माझा प्रवास' या पुस्तकात तात्या टोपे यांच्या ग्वालेरातील हालचालीबद्दल म्हणतो. " भाद्रपदात एक दिवस ग्वालेरात एकच गडबड उडून राहिलेली दिसली. चौकाचौकांत लोक जमून कुजबजत होते. घोडेस्वार इकडून तिकडे जात होते. बहुतेक सर्व दुकाने बंद होती. या सर्व गोष्टींवरून मला वाटले की बंडासंबंधीच काहीतरी चालू असावे. नंतर मला कळले की नानासाहेबांतर्फे तात्या टोपे स्वतः आले असून ते शिंदे सरकाराकडे सैन्याची मागणी करीत आहेत. मी तात्या टोपे यांना बाजारात पाहिले. मोरार लष्करातील चार तुकड्या त्यांनी आपल्या बाजूस वळविल्या होत्या. नंतर त्यांनी शिंदे सरकारास सांगितले की ग्वालेरातील मुक्कामात त्यांनी ग्वालेर अथवा महाराज यांना काही एक त्रास दिला नव्हता म्हणून उंट व इतर सामग्री मिळावी. त्यानंतर खुद्द जयाजीराव शिंदे आणि त्यांचे दिवाण दिनकरराव हे ६ मैलावर असलेल्या मोरार येथे तात्यांना भेटण्यासाठी

गेले. शिद्यांनी तात्यांना सर्व मदत देण्याचे कबूल केले मात्र ग्वालैराला काहीही त्रास न देता तात्यांनी निघून जावे अशी त्यांनी मागणी केली. त्यानंतर महाराजांनी पानसुपारी अत्तरगुलाब तात्यांना देऊन त्यांना निरोप दिला. दुसरे दिवशी शिद्यांनी तात्यांना गाड्या घोडे, हत्ती, उंट, बैल वगैरे सामान देऊन ग्वालैरातून त्यांची पाठवणी केली.”

या वर्णनात दिलेली हकीकत खरीच आहे परंतु तीमध्ये तात्यांनी ग्वालैरीतील सैन्यही बरोबर नेले या गोष्टीचा उल्लेख नाही. याबाबतीत स्पष्ट खुलासा होत नाही; डॉ. सेन यांनासुद्धा त्याबद्दल नीट सांगता येत नाही. ते म्हणतात की हे सैन्य ऑक्टोबर महिन्यात जागे होऊन काल्पीकडे रवाना झाले व तेथे कर्तबगार आणि चाणाक्ष तात्या टोपे यांनी त्यांचे आधिपत्य स्वीकारले. (या सैन्याला शिंदे सरकाराकडून वेळचेवेळी पगार मिळे व ते जूनमध्ये बंड केल्यानंतर मोरार लष्करात माशा मारीत बसलेले होते). डॉ. सेन म्हणतात: “ पडद्याआड काय झाले आपणास कळणे शक्य नाही. याच सुमारास कुंवर सेनही बांधाहून काल्पीकडे येत होता. तात्यांच्या लोकांनी ग्वालैरीतील लोकांना आपल्या बाजूला वळविले परंतु तरीही ते लोक अगदी संथ व थंडच होते. हे ५००० लोक असून त्यांचेजवळ सुसज्ज तोफखानाही होता. नोव्हेंबरच्या ९ तारखेला ते काल्पीला पोचले व तेथे त्यांनी तात्यांचे आधिपत्य स्वीकारले.”

अशा तऱ्हेने ग्वालैरचे सैन्य फोडण्यात यश मिळाले ही तात्यांची मोठीच राजकीय कामगिरी होती. परंतु खुद्द महाराज शिद्यांच्याजवळ असलेले दरबारी सैन्य त्यांना मिळू शकले नाही. हेही जर साध्य झाले असते तर ग्वालैर हा राष्ट्रीय सैन्याचा मोठाच तळ झाला असता व तेथून दिल्ली, कानपूर, लखनौ वगैरे इतर ठिकाणांवर चालून जाणे शक्य होते.

ग्वालैरचे सैन्य व इतर नवीन उभारलेले सैन्य एवढ्या प्रचंड जमावानिशी जालनहून कानपुराच्या ब्रिटिश ठाण्याला शह देणे तात्यांना शक्य झाले. काल्पीच्या संरक्षणासाठी ३००० फौज व वीस तोफा मागे ठेऊन तात्यांनी १० नोव्हेंबर रोजी यमुना ओलांडली व कानपुराचा रस्ता धरला. त्यांच्या पुढील हालचालीचे वर्णन करण्यापूर्वी कानपुरातील ब्रिटिश सैन्याची थोडी माहिती देणे इष्ट आहे.

कानपुरातील ब्रिटिश फौजेची कठिण स्थिती

जनरल हॅवेलॉक ऑगस्ट पासूनच कानपुरास होता. त्याची स्थिती मात्र कठिणच होती कारण अमांशामुळे व झालेल्या लढ्यातील जखमांमुळे त्याच्या

जवळ फक्त ७०० लोकच होते. परंतु सर जॉन औट्रॅम आल्यापासून कानपुराची स्थिती सुधारली होती. हा अधिकारी पूर्वी इराणातील लढायात गुंतलेला होता. बंड झाल्यानंतर त्याला परत बोलाविण्यात आले होते. तो ३१ जुलैला कलकत्त्यास पोचला. सरकाराने त्याची लखनौची मुक्तता करण्याच्या कामावर सेनापती म्हणून नेमणूक केली. याचा अर्थ आतापर्यंत हे काम करीत असलेल्या हॅवेलॉकच्यावर त्याची नेमणूक झाली असा होतो; परंतु प्रत्यक्षात मात्र औट्रॅम हा पूर्वीपासूनच वरिष्ठ अधिकारी असल्यामुळे व त्याच्या हाताखालीच हॅवेलॉकने इराणातील लढाईत भाग घेतला असल्यामुळे हॅवेलॉकची मानहानी झाली असे म्हणता येत नाही. खुद्द सरकारनेही ही मानहानी नाही असे सिद्ध करण्यासाठी सरसेनापतीकडून हॅवेलॉकच्या कामगिरीबद्दल प्रशंसोद्गार काढले व तशी तारही त्याला पाठविली होती.

सप्टेंबरच्या १५ तारखेस औट्रॅम कानपुरास पोचला आणि १९ तारखेस औट्रॅम आणि हॅवेलॉक यांची लखनौकडे चाल सुरू झाली. त्यांच्याबरोबर सुमारे ३२०० लोक असून त्यात ३५० शीख सैनिक होते.

लखनौचा वेढा उठविणे ही गोष्ट सोपी नव्हती कारण तेथे राष्ट्रीय सैन्य बरेच मोठे असून ते नेटाने राहिलेले होते. म्हणून खुद्द सरसेनापतींनी या दोन अधिकाऱ्यांच्या मदतीची योजना केली. सर कॉलिन कॅबेल या अधिकाऱ्याची नुकतीच सरसेनापतीपदावरून निवृत्ती झाली होती. त्याने हिंदुस्थानात पुष्कळ नोकरी केलेली होती परंतु लॉर्ड डलहौसीशी काही मतभेद झाल्यामुळे त्याने निवृत्ती स्वीकारलेली होती. आता मात्र त्याला परत बोलावून सरसेनापतिपद देण्यात आले. ही नेमणूक लंडनमधील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी केलेली होती. कॅबेल १३ ऑगस्ट रोजी कलकत्त्यास आला परंतु सर्व गोष्टी स्थिरस्थावर होईपर्यंत तो कलकत्त्यासच राहिला. त्यानंतर ३ नोव्हेंबर रोजी तो कानपुरास पोचला व पुढे लखनौवर चालून जाण्याची तयारी करीत होता.

कानपुरास असतानाच काल्पी येथे जमलेल्या राष्ट्रीय सैन्यापासून त्या शहराला असलेल्या धोक्याची त्याला जाणीव झाली. कॅबेलची मोठी कठिण स्थिती झाली होती कारण एका बाजूस कानपुराला धोका होता तर दुसरीकडे लखनौच्या सैन्याची उपासमार होत होती. परंतु विचार करून त्याने लखनौलाच जाण्याचे ठरविले, कारण वेळेवर मदत न पोचली तर लखनौच्या रेसिडेन्सीतील लोकांच्या हातून रेसिडेन्सीचे संरक्षण होणे अशक्य होते. म्हणून ९ नोव्हेंबर रोजी कॅबेल कानपुराहून लखनौला जाण्यासाठी निघाला. जाताना त्याने

विंडहॅम याला स्पष्ट ताकीद दिली की कालपीचे लोक कानपुरावर चालून आले तर शक्य तितका प्रतिकार करून शहर राखावे. तटाबाहेर पडू नये; परंतु जर तोफांचा मारा झाला तरच उघड लढाई करावी.

विंडहॅमजवळ फक्त ५०० शिपाई होते त्यात काही शीखही होते. हे सैन्य गंगेच्या काठावर नीलने उभारलेल्या तटबंदीचे आत होते. विंडहॅमला सक्त ताकीद देण्यात आलेली असल्यामुळे या तटबंदीची मजबुती करून तो आतच राहिला.

नानासाहेब व तात्या टोपे कानपुरावर चालून जातात

जनरल विंडहॅमचा पराभव

१० नोव्हेंबरला म्हणजे सरसेनापती कानपुराहून निघाल्याच्या दुसरे दिवशी तात्या टोपे यांनी यमुना ओलांडली आणि कानपूर जिल्ह्यातील तालुका भोगनीपूर येथे ते पोचले. तेथे १२०० लोक व दोन तोफा ठेऊन ते पुढे सरकले आणि अकबरपूर, शिवली आणि शिवराजपूर येथेही सैन्य ठेवीत ठेवीत पुढे सरकले. १९ नोव्हेंबरपर्यंत ही हालचाल पुरी झाली.

मध्यंतरी जनरल विंडहॅम याला मदत येऊन मिळाल्यामुळे त्याचेजवळ आता २४०० लोक होते. नानासाहेब चालून येत आहेत असे त्याला कळले तेव्हा त्याला वाटले की आता आपण या सैन्याला तोंड देऊ शकू म्हणून सरसेनापतीने दिलेली ताकीद न जुमानता त्याने आपले सैन्य तटबंदीचे बाहेर लढाईच्या तयारीने उभे केले. कानपुरापासून सुमारे ७ मैलावरील पांडुनदी या गावी २६ नोव्हेंबरला लढाईला तोंड लागले. दोन्ही बाजूचे अतोनात नुकसान झाले. विंडहॅमचा टिकाव प्रचंड हल्ल्यापुढे लागेना. आपली चूक लक्षात येऊन त्याने माघार घेण्याची आज्ञा दिली. सैन्य व्यवस्थित रीतीने मागे हटले व त्या रात्री त्याने कानपुराबाहेरच्या सपाट प्रदेशात मुक्काम केला. हा प्रदेश बिठूर-कानपूर रस्त्यावर आहे.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २७ तारखेस तात्या टोपे यांनी शिवली व शिवराजपूर येथील तुकड्या बोलावून घेऊन जोराचा हल्ला केला. ब्रिटिश सैन्याला मागे रेटण्यात येऊन त्यांच्यात खूप गोंधळ झाला. विंडहॅमला परत तटबंदीत माघार घ्यावी लागली. एक अधिकारी राष्ट्रीय सैन्याला तोंड देण्यास मागे ठेवण्यात आला.

दुसऱ्या दिवशी विंडहॅमच्या सैन्याला जवळजवळ वेढा पडला. पाच तासांच्या लढाईनंतर विंडहॅमने सर्वांना तटबंदीत माघार घेण्याचा हुकूम सोडला. तात्यांच्या तोफांच्या भडिमारामुळे त्यांच्या सैन्यात खूप गोंधळ आणि घबराट झाली. फोर्ब्स मिचेल म्हणतो “लोक हुकूम मानीनासे झाले आणि तीनशे लोक नष्ट झाले. जखमी लोक जे मागे राहिले त्यांना राष्ट्रीय सैन्याने कापून काढले. अनेक तोफाही गमावल्या. जनरल विंडहॅमच्या सैन्याबरोबरचा पाद्री मूर लिहितो :

“सैन्य सैरावैरा पळत सुटले आणि किल्ल्याकडे धावले. किल्ल्याच्या दरवाज्यापाशी असलेल्या एका म्हाताऱ्या शिखाने त्यांना आडवून त्यांना काही शिस्त लावण्याचा प्रयत्न केला. लोकांनी त्याला बाजूस सारले तेव्हा हात वर करून तो ओरडला ‘ज्यांनी खालसा (शीख) सैन्य उधळून लावले त्यांचे भाईबंद तुम्ही दिसत नाही.’ तो म्हातारा सैन्याच्या मागोमाग किल्ल्यात आला व त्या लोकांच्या पाठीवर थाप मारून म्हणाला ‘अरे पळू नका, भिऊ नका, तुम्हांला काही इजा होणार नाही.’

कानपुर पुनश्च भारतीयांच्या ताब्यात

सर कॉलिन कॅपबेल परततो

अशा प्रकारे २९ नोव्हेंबर रोजी कानपूर पुनश्च राष्ट्रीय सैन्याच्या ताब्यात आले. ब्रिटिश सैन्य किल्ल्यात कोंडले जाऊन कोणत्याही क्षणी नष्ट होईल अशी स्थिती आली. त्यांची ही गंभीर परिस्थिती आयत्या वेळी कॅपबेल आल्यामुळे सावरली.

सर सेनापती कॅपबेलने १७ नोव्हेंबर रोजी लखनौ रेसिडेन्सीचा वेढा उठविण्यात यश मिळविले. मात्र त्या लढाईत त्याला ५०० सैनिक आणि अधिकारी मृत वा जखमी होऊन गमवावे लागले. खुद्द त्यालाही जखम झाली होती. त्याचे पहिले काम वेढ्यात सापडलेल्या स्त्रिया, मुले व आजारी लोकांना सुरक्षित स्थळी हालविणे हे होते; त्याच बरोबर विंडहॅमच्या मदतीला त्वरेने जाणेही प्राप्त होते. म्हणून २७ नोव्हेंबर रोजी तो कानपुरास जाण्यास निघाला. मागे लखनौच्या बंदोबस्तासाठी मोठे सैन्य जनरल औट्रॅम याच्या हाताखाली ठेविले. कारण त्यापूर्वी १७ नोव्हेंबर रोजी हॅवेलॉक मरण पावला होता. सरसेनापतीने आपल्याबरोबर ३००० शिपाई घेतले. त्यांच्या सामानसुमानाने १२ मैल रस्ता आडविला होता.

कानपूरच्या रस्त्यावर असताना त्याला तोफांचा गडगडाट ऐकू आला. त्यावरून ग्वालेर सैन्य लढाईत सामील झाल्याची त्याला खात्री वाटली. कानपुरास त्वरेने जात असताना वाटेत त्याला एकामागून एक असे तीन संदेश मिळाले. शेवटच्या संदेशावरून त्याला कळले की विडहॅमला किल्ल्याचे आश्रयाने जावे लागले. सैन्य मागेच सोडून कॅम्बेल काही निवडक लोक घेऊन घोड्यावरून पुढे निघाला. गंगेवरील बोटीचा पूल अजून शाबूत असल्याचे त्याला दिसले. त्या पुलावरून तसाच पुढे जाऊन तो कानपुरास पोचला तो तेथील ब्रिटिश सैन्य अगदी शेवटच्या अवस्थेत होते.

२९ नोव्हेंबर रोजी सैन्य आणि स्त्रिया व जखमी कानपुरात पोचले व तेथील लष्करात त्यांनी मुक्काम केला. राष्ट्रीय सैन्याकडे गावाचा ताबा असून त्यांचे सुमारे १४००० शिकलेले लोक १४० तोफा एवढे सामर्थ्य होते. याशिवाय आणखी इतर सैन्यही बरेच होते. कॅम्बेलने प्रथम बाजारबुणग्यांना दूर केल्याशिवाय लढाई करणे इष्ट नाही असे ठरविले. या कामाला त्याला तीन दिवस लागले; त्या सर्वांना त्याने अलाहाबाद येथे पाठविले. या तीन दिवसात बारीक सारीक चकमकी होतच होत्या. ३ डिसेंबरच्या रात्रीपर्यंत स्त्रिया व जखमी सुखरूपपणे अलाहाबादेच्या वाटेवर पोचविण्यात आले. तरीही धोक्याच्या पलीकडे ही मंडळी जाईपर्यंत त्याने काहीही केले नाही.

मध्यंतरी तात्या टोपे यांनी ब्रिटिश छावणीवर तोफा रोखल्या आणि गंगेवरच्या बोटींच्या पुलावर पलिते टाकून आग लावून दिली. या कामी त्यांना उशीर झाला कारण कॅम्बेल येण्यापूर्वीच पूलाचा नाश करणे जरूर होते. आता पुलावर चांगला पाहारा होता त्यामुळे पलिते टाकले तरी तो जळाला नाही. ६ डिसेंबर रोजी कॅम्बेलची पूर्ण तयारी होऊन त्याने हल्ल्याला सुरुवात केली.

कानपूरच्या दुसऱ्या लढाईतील पराभव

अशा तऱ्हेने कानपुराच्या दुसऱ्या लढाईला सुरुवात झाली. एका बाजूस खुद्द सरसेनापती कॅम्बेल व त्याचा सहाय्यक जनरल सर होप ग्रॅंट व दुसऱ्या बाजूस खुद्द नानासाहेब यांच्या हुकमतीखालचे सैन्य. नानासाहेब त्या वेळेपर्यंत पेशवे म्हणून मानले जात होते. त्यांच्याबरोबर तात्या टोपे, बाळासाहेब (नानासाहेबांचे बंधू) आणि बिहारमधील जगदीशपूराचे रजपूत राजे कुंवरसिंग हेही होते. ग्वालेर सैन्यातील हिंदी अधिकारी आपापल्या तुकड्यांचे अधिपती म्हणून हजर होते. सरसेनापतीकडे ५००० पायदळ ६०० घोडदळ आणि ३५

तोफा होत्या तर राष्ट्रीय सैन्याकडे ५००० शिकलेले पायदळ (ग्वालेर सैन्यापैकी) आणि नानासाहेबांबरोबरचे कानपूर, कालपी व ग्वालेर येथील १०००० सैन्य होते.

लढाईला सुरुवात खुद्द कॅपबेलने आपल्या सैन्याच्या अग्रभागी राहून केली. त्यावेळी हिंदी फौजांनी तोफांचा भडिमार सुरू केला. हिंदी फौजांची कमकुवत फळी म्हणजे डजव्या बाजूला मोकळे मैदान असून त्यातून फक्त एक कालवा एवढा एकच अडथळा होता. कॅपबेलने त्याच जागेवर मारा करण्याचे ठरवून राष्ट्रीय फौजेचा माघारीचा कालपी रस्ता अडविण्याचे ठरविले. तात्या टोपे याच्या सैन्याची मधली फळी भक्कम असून त्याची डावी बाजूही पक्की होती. म्हणून कॅपबेलने त्या बाजूकडे न वळता तात्यांच्या उजव्या फळीवर हल्ला करून नानासाहेबांच्या मुख्य फौजेपासून ग्वालेर सैन्य वेगळे करण्याचे ठरविले. नंतर त्या दोहोंचाही विध्वंस करण्याचे त्याने ठरविले. तात्या टोपे यांचे सैन्याची संख्या जरी जास्त होती तरी नानांच्या सैन्यातील पुष्कळ लोक अगदी अननुभवी होते.

सर सेनापतीने केलेला हल्ला मात्र न कळतच झाला. राष्ट्रीय सैन्य “सकाळच्या जेवणाची तयारी करीत होते. तव्यावर चपात्या भाजल्या जात असतानाच हल्ला झाला व सैनिक सैरावैरा पळू लागले.” तरीही घनघोर लढाईला तोंड लागले. प्रथम तोफखान्याची मारागिरी सुरू झाली व दोन तासानंतर ब्रिटिशांची एक तुकडी कालव्याच्या दिशेने पुढे सरकून त्यांनी राष्ट्रीय सैन्याच्या मधल्या भागावर गोळ्या चालविण्यास सुरुवात केली. इतर ब्रिटिश तुकड्याही येऊन मिळाल्या व त्या सर्वांनी मिळून राष्ट्रीय सैन्याची जागा त्यांच्यापासून हिसकावून घेतली. तात्यांच्या उजव्या फळीवरचा हल्लाही यशस्वी झाला कारण त्या कमजोर सैन्याला कुमक पोचू नये अशी व्यवस्था ब्रिटिशांनी केली होती. ग्वालेरच्या सैन्याचा पराभव अटळ झाला व त्यांच्या तोफा, दारूगोळा आणि छावणी शत्रूच्या हाती पडली. काही वेळ अगदी हातघाईची लढाई होऊन दोन्ही पक्ष निर्धाराने लढले. परंतु शेवटी शिपायांचा पराभव होऊन ते कालपीच्या रस्त्याने पळू लागले. ब्रिटिश घोडदळ आणि तोफखाना चौदा मैलापर्यंत त्यांच्या पाठलागावर होता. जमवाजमव करून लढण्याचा त्यांचा बेत दिसल्याबरोबर त्यांना कापून काढण्यात आले. पळ काढणे सोपे व्हावे म्हणून त्यांनी आपली शस्त्रास्त्रे फेकून दिली. कोणालाही माफी अगर दया दाखविण्यात आली नाही. “आजारी, जखमी हेही धडधाकटांबरोबर मारले गेले.”

तात्या टोपे व त्याची डावी फळी मात्र अजून मजबूत असून शहर अजून त्यांच्या ताब्यातच होते परंतु ते कोंडीत पडल्यासारखे असून बिठूरचा रस्ता एवढीच त्यांना पळवाट शिल्लक होती. छावणी आणि उजव्या बाजूची फळी फुटलेली पाहिल्यावर त्या हिंदी सेनापतींना (तात्या) कळूनच चुकले की आपली स्थिती आता धोक्याची आहे. म्हणून रात्रीच्या अंधाराचा फायदा घेऊन तेही निसटले. एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या चुकीमुळे तात्या टोपे काही तोफांसह निसटू शकले. नानासाहेबांच्या बरोबरही पुष्कळ सैन्य असून ते बिठूरला सुखरूप पोचले.

रात्रीपर्यंत रणांगण साफ करण्यात आले व तेथे ३२ तोफा, दारूगोळा व इतर युद्धोपयोगी सामान ब्रिटिशांच्या हाती पडले. त्यांच्या बाजूचे मृत आणि जखमी असे ९९ लोक कामास आले.

सराई घाटाची लढाई

दुसरे दिवशी म्हणजे ८ डिसेंबर रोजी सरसेनापतीने ब्रिगेडियर होप ग्रँट यांच्या हाताखाली २७०० लोक देऊन त्याला पाठलागाला पाठविले. बिठूरला येऊन पोचल्यावर ग्रँटला कळले की कानपुराच्यावर २५ मैलावर सराईघाट येथे शिपाई जमलेले आहेत. दुसऱ्या दिवशी शिवराजपूर येथे तो पोचला तेव्हा त्याला कळले की शिपाई लोक गंगाकिनारी जमून गंगा ओलांडून अयोध्या प्रांतात जाण्याची तयारी करीत आहेत. तोफा बोटीवर चढवीत असतानाच ग्रँटने त्यांच्यावर हल्ला चढविला. त्याचे सैन्य शेतातून पुढे सरकले व त्यांनी बोटीवर गोळीबार सुरू केला. शिपायांनी उलट गोळीबार करून घोडेस्वारांनी ब्रिटिश तोफांवर घोडे घातले.

मध्यंतरी ब्रिटिश पायदळही तेथे येऊन पोचले; त्यांचा मारा शिपायांना सहन होईना. ते बोटीकडे धावले. ब्रिटिशांनी बोटीवरही गोळीबार करून अनेक बोटी बुडविल्या. जे बोटीतून सुखरूपपणे पलीकडच्या तीरावर जाऊ शकले त्यात नानासाहेबही होते. या गडबडीत कित्येक शिपाई मारले गेले तर कित्येक बुडून मेले. सामानाच्या गाड्या, स्त्रिया व मुले मागेच राहिली. ब्रिटिश अधिकाऱ्याने त्यांना आपल्या ताब्यात घेऊन त्यांची पिछाडीच्या एका खेड्यात सुखरूप राहण्याची व्यवस्था केली.

ब्रिटिश सैन्य सराई घाटावर ११ व १२ डिसेंबर हे दिवस मुक्काम करून होते. आजूबाजूच्या खेड्यातील लोकांनी त्यांना अन्नधान्य वगैरे पुरविले. त्या खेडुतांशी ब्रिटिश लोक चांगले वागले व त्यांनी योग्य ती किंमत दिली

म्हणून संध्याकाळपर्यंत तेथे शेकडो लोक आले व त्यांनी दूध अंडी फळे लोणी वगैरे पदार्थ पुरविले.

ग्वालेरच्या सैन्याचा पराभव हा ब्रिटिशांच्या बाजूने मोठाच फायदा होता. आतापर्यंत ते बचावाची धडपड करीत. आता मात्र लोकांनाही वाटू लागले की शेवटी विजय ब्रिटिशांचाच होणार. त्यामुळे त्यांची सत्ता स्थापिली गेली.

१३ तारखेला हे सैन्य बिठूरला परत आले; तेथील वाड्यातील एका विहिरीत नानासाहेबांनी लपविलेले विपुल द्रव्य व इतर सामान हस्तगत करण्याचा त्यांचा बेत होता.

पराभवाचा परिणाम— ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना

हिंदी राजकारणाचा मोठाच पराभव ग्वालेर सैन्याच्या अपयशामुळे झाला. कानपूर पुनः काबीज करून तेथे आपला मुख्य तळ करण्याची तात्या टोपे यांची कल्पना प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. अशा तऱ्हेने ब्रिटिश सत्तेचा तारा क्षितिजावर चढत होता. दिल्ली त्यांच्या हाती पडलीच होती लखनौचा वेढा त्यांनी उठविला होता व आता कानपूरही त्यांच्या ताब्यात आले. यापुढच्या कामात आता चारी बाजूला पसरून सर्व उत्तर हिंदुस्थान काबूत आणणे एवढेच राहिले. असे असले तरी तात्या टोपे अजून निराश झाले नव्हते. त्यांचे सैन्य नष्ट झाले होते सर्व तोफा ब्रिटिशांनी जिंकल्या होत्या तरीही त्यांनी ब्रिटिशांना त्रास देण्याचे कित्येक महिनेपर्यंत चालूच ठेविले होते.

कानपूर आता मात्र अगदी थंड होते. नानासाहेब व तात्या टोपे यांचा अखेरचा पराभव झाल्यानंतर लोकांमध्ये ब्रिटिश सत्ता आता पुनश्च स्थापन होणार अशी खात्री वाटू लागली. इतक्या दिवसांच्या घोटाळ्याचा व अनिश्चित परिस्थितीचा लोकांना अगदी कंटाळा आला होता व आता ब्रिटिश सत्तेखालीच आपणास रहावे लागणार असे साधारण जनमत झाले. याला अपवाद म्हणजे ज्यांनी आतापर्यंत ब्रिटिशांविरुद्ध शस्त्र धरले असून जे अजूनही प्रतिकार करीत होते तेवढेच लोक होय.

आता शीरूर हा कानपुराचा डिस्ट्रिट मॅजिस्ट्रेट या नात्याने सर्व कारभाराचा प्रमुख झाला. कालपीच्या बंडवाल्यांच्या ताब्यातील भोगनीपूर व शिकंदरा या दोन तालुक्यांखेरीज बाकीच्या सर्व तालुक्यात ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाली. पुष्कळ पुढे म्हणजे १८५८ च्या मे महिन्यात कालपीही जिंकण्यात आली व त्यानंतरच कानपूर जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील तालुक्यात

कानपुरची दुसरी लढाई (७ डिसेंबर १८५७)

जनरल
हॅव्हेलॉक

‘जनरल’ तात्याटोपे

शांतता प्रस्थापित झाली. तरीसुद्धा येथे मधुनमधून उठाव होई. अशी परिस्थिती १८५८ अखेरीपर्यंत चालू होती. जानेवारी १८५८ मध्ये फत्तेपूर जेहानाबाद, भोगनीपूर आणि सिकंदरा या ठिकाणी मधुनमधून लष्करी तुकड्या पाठवाव्या लागत व त्यांनी बंडवाल्या शिपायांना शेवटी यमुनेपार घालवून दिले. या शिवाय मार्चमध्ये हमीरपूर येथील बंडवाल्यांनी घाटमपुरावर हल्ला चढवून ते गाव जाळले तेव्हा त्यांनाही घालविण्याकरिता तुकड्या पाठवाव्या लागल्या. अशा भुरट्या हल्ल्यांपैकी शेवटचा हल्ला राजपुत्र फिरोजशहा याने १८५८ च्या अखेरीस चढविला होता. या अशा हल्ल्यांचा परिणाम अगदी तापुरता होता. सर ह्यू रोज याने १८५८ च्या मे महिन्यात कालपी काबीज केल्यानंतर राज्यकारभार सुसूत्र चालू झाला.

ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर सरकाराने बंडाची कारणे व परिस्थिती याबद्दल चौकशी करण्याचे हुकूम सोडले व त्या चौकशीचे निकाल वेळोवेळी प्रसिद्ध केले गेले. वायव्य प्रांताच्या गव्हर्नराचे चिटणीस कर्नल विल्यम्स याने कानपुरातील बंडाची चौकशी केली. परंतु त्या चौकशीचा निकाल समाधानकारक होऊ शकला नाही कारण जरी परिस्थिती अनेकांना माहीत होती तरी साक्ष देण्यात कोणी विश्वसनीय साक्षीदार पुढे आले नाहीत.

ज्या जमीनदारांनी प्रत्यक्ष बंडात विशेष भाग घेतला त्यांच्या विरुद्ध कारवाई करणे सरकाराला सहज शक्य होते. त्यानुसार शिवराजपूर साचंडी बिनौर आणि नार यांच्या जहागिरी खालसा करण्यात आल्या. तसेच ६१ खेडी सर्वच्या सर्व आणि ७९ खेड्यांच्या काही भागही खालसा करण्यात आला. या तऱ्हेने सरकाराच्या हाती पुष्कळ जमीन लागली ती राजनिष्ठ प्रजाजनात वाटून देण्यात आली. त्यापैकी खालील लोक महत्त्वाचे होत :-

वाहतुक ठेकेदार ईश्वरीप्रसाद याने जनरल व्हीलरला वेढ्यातसुद्धा पुष्कळ धान्य पुरविले व त्याकरिता त्याने आपला जीवही धोक्यात घातला. पुढेही त्याने सैन्याला पुष्कळ मदत केली. त्याला ७१८० रुपये सान्याची जमीन देण्यात आली.

नानानारायण (बिठूरचे) यांना ४५०० रु. सान्याची जमीन मिळाली.

फत्तेपूर जिल्ह्यातील गाझीपूर तालुक्याचा तहशीलदार पंडित अमरनाथ याने पुष्कळ ब्रिटिश खजिना वाचविला आणि हॅवेलॉकला मदत केली. त्याला २०९८ रुपये सान्याची जमीन मिळाली.

सागरचा नायब जिल्हाधिकारी पंडित काशी नारायण याला ५००० रुपये सान्याची चार गावे. शिवराजपूरचा तहशीलदार ईश्वरी दुबे यालाही तसेच बक्षीस मिळाले.

जुन्या कानपुरातील वहातूक ठेकेदार पंडित रतिराम तिवारी याला तीन गावे मिळाली.

१८५८ च्या एप्रिलमध्ये रसूलाबादचा बचाव केलेल्या रजपूत जमिनदारांनाही बक्षिसे देण्यात आली. त्यामध्ये इटावा येथील कुंवर छत्तरसिंग, किन्नारसिंग आणि मैनपुरीचा चौधरी लछमनसिंग यांचा अंतर्भाव होता.

याशिवाय इतर अनेक जमिनदारांना लहान लहान बक्षिसे देण्यात आली. तसेच सुभेदार व रिसालदार या हुद्यांवरील अनेक हिंदी अधिकाऱ्यांनाही बक्षिसे देण्यात आली.

तात्या टोपे यांनी जनरल व्हीलरचा जो पराभव केला त्याबद्दल एक ब्रिटिश अधिकारी म्हणतो:— “तुम्हाला या लढाईची हकीकत वाचून आश्चर्य वाटेल. कारण ब्रिटिश पलटणींनी आजपर्यंत मिळविलेली बक्षिसे व त्यांची ब्रीदवाक्ये व त्यांची आजवरची धैर्याबद्दलची ख्याती लक्षात घेता त्यांचा पराभव होऊन त्यांची छावणी, हत्यारे व इतर साधनसामुग्री वगैरे गोष्टी ज्यांची हेटाळणी आणि द्वेष केला जाई त्या नेटिव्ह लोकांच्या हाती पडली. पराभूत फिरंगी— हिंदी लोक त्यांना फिरंगी म्हणत— घाईने माघारी परतले व तंबू, चीजवस्तू, हत्ती, उंट, कपडे, घोडे व नोकरचाकर यांना मागे सोडून ते सैराबैरा पळाले. या सर्व गोष्टी फार दुःखद आणि लाजिरवाण्या आहेत.”— चार्लस बॉल दि इंडियन म्यूटिनी खं. २ पा. १९०.

प्रकरण ३० वे

पुनश्च बिठूर- नानासाहेबांचा खजिना

(१) खजिन्याचा शोध

(२) बिठूरचे सुभेदार

(१) खजिन्याचा शोध

नानासाहेब बिठूर सोडून गेले तेव्हा त्यांनी प्रचंड खजिना मागे ठेविला होता असा लोकात समज होता. हा खजिना कोठे लपविण्यात आला होता त्याबद्दलही अनेक तर्कवितर्क होते. प्रत्यक्षात मात्र राजवाड्यातील एका विहिरीत तो टाकण्यात आला होता ही गोष्ट अनेकांना माहीत होती. सरकारला अंगूरी तिवारी मार्फत ही गोष्ट कळलेली होती.

शीररने लिहून ठेविले आहे की “ नानासाहेबांच्या राजवाड्याचा नाश केल्यानंतर कित्येक महिन्यांनी राँयल इंजिनियर्समधील लेफ्टेनंट माल्कम याने तो खजिना हस्तगत करण्यात यश मिळविले. राँयल इंजिनियर्सच्या ले. माल्कम याने पुष्कळ परिश्रमानंतर व अनेक हिकमती लढविल्यानंतर नानासाहेबांचे सोने व खजिना मिळविला. हे सामान त्याला एका विहिरीत मिळाले. हा खजिना फार मौल्यवान होता कारण तो सर्व शुद्ध सोन्याचा होता. परंतु त्यामध्ये कलात्मक असे काहीही नव्हते. ओबड धोबड ताटे वाट्या वगैरे दैनंदिन उपयोगाचे जिनसच त्यात होते. दक्षिण समुद्रातील एखाद्या बेटात साध्या धातुचे ते जिनस असते तर त्याला काहीही किंमत नव्हती.”

सराईघाटाच्या लढाईत तात्या टोपे यांचा पराभव केल्यानंतर ब्रिटिश लष्कर पुन्हा बिठूरला आले तेव्हा म्हणजे १८५७ च्या डिसेंबरमध्ये हा खजिना मिळाला. हे लष्कर बिठूरला १३ डिसेंबर १८५७ रोजी पोचले. त्या लष्करात ‘ बंडाच्या आठवणी ’ लिहिणारा प्रख्यात फोर्बस-मिचेल हा होता. त्याने आपल्या पुस्तकात या खजिन्याबद्दल व तो कसा मिळविला त्याबद्दल लिहिले आहे त्यावरून खालील हकीकत घेण्यात आली आहे.

फोर्बस मिचेल लिहितो की तात्यांचा सराईघाटाचा पराभव केल्यानंतर ब्रिटिश लष्कर काबीज केलेल्या तोफा घेऊन बिठूर येथे आले. “आमचे परत येण्याचे कारण म्हणजे आमच्या हेरांनी आम्हाला बातमी दिली होती की नानासाहेबांनी राजवाड्याच्या एका विहिरीत पुष्कळ खजिना ठेविला आहे. ही विहिर माजी पेशव्यांच्या वाड्याजवळच होती.” राजवाड्यातच ही मोठी व खोल विहीर असून तिच्यातून खजिना काढणे सोपे नव्हते. विहिरीच्या तोंडावर भक्कम अशी लोखंडी चौकट बसविण्यात आली होती आणि कान-पुराहून मुद्दाम आणलेल्या चामड्याच्या बादल्या लोखंडी चौकटीवरून भक्कम दोरानी बांधून आत सोडल्या गेल्या.

विहिरीचा व्यास फार मोठा असून एकाच वेळी चार चाकावरून चार चामड्याच्या बादल्या आत सोडण्यात आल्या. प्रत्येक चाकावर २५ माणसे होती म्हणजे एकूण १०० माणसे या कामासाठी लावण्यात आली. प्रथम पुष्कळ पाणी उपसण्यात आले. त्यानंतर खजिन्याला गळ लावून तो बाहेर काढण्यात आला. त्यानंतर दोन बादल्या फक्त पाणी उपसण्याकरिता ठेवून उरलेल्या दोन चाकावरून खजिना उचलण्यात आला. दर तीन तासांनी हे पंचवीस लोक बदलण्यात येत. विहिरीच्या आतील लोक दर तासानी बदलावे लागत कारण पाण्यात उभे राहून काम करणे फार श्रमाचे होते.

हे काम १५ ते २६ डिसेंबर पर्यंत बारा दिवस सतत चालले होते. त्या करिता फारच श्रम पडले; विशेषतः संपर लोकांना मोठमोठ्या जड पेट्या ओढून वर काढण्याला कष्ट पडले. कित्येक पेट्या अशा तऱ्हेने वर काढण्यात आल्या. शिवाय ३० लक्ष रुपये रोख मिळाले.

त्या विहिरीतील काढलेला खजिना फार प्रचंड होता. दारूगोळ्याच्या पेट्यांत घट्ट बांधून तीस लक्ष रुपये विहिरीच्या तळाशी टाकिले होते. या सर्व पेट्या अलगद मिळविण्यात आल्या. त्या शिवाय सोने व चांदीचे अनेक डागही मिळाले. बाजीराव पेशवे यांचा चांदीचा हौदाही त्यांतच होता. या सर्वांची मिळून किंमत १ कोट रुपये होती. अशा तऱ्हेने एकूण एक कोटी तीस लक्ष रुपये ब्रिटिशांच्या हाती लागले.

कर्नल गॉर्डन-अॅलेक्झांडर याने आपल्या पुस्तकात (पा. १९४-९५) या संबंधी लिहिलेले आहे. पाणी उपासल्यानंतर खाली प्रथम जाडजाड अशा तुळ्या दिसल्या. “या तुळ्या उचलण्यात आल्यानंतर त्यांच्याखाली चौदा चांदीची ताटे वाट्या वगैरे जिनस दिसले. पाण्यामुळे हे सर्व पदार्थ काळे पडले.

होते. त्यांतच माजी पेशव्यांचा चांदीचा हौदा आणि सोने व इतर मौल्यवान जिनसा सापडल्या. हे सोन्याचांदीचे जिन्नस सुटेच घाईने टाकल्यासारखे होते. त्यानंतर खाली दारूगोळ्याच्या पेट्यांत घट्ट भरलेले चांदीचे रुपये आणि सोन्याच्या मोहरा (प्रत्येक मोहोर १६ रुपये किंमतीची) सापडले. या रोकड नाण्यांची किंमत २७ डिसेंबर रोजी २ लक्ष पौंड सांगित्यात आली. त्या शिवाय सोने चांदी होती ती वेगळीच.

हे काम करणारे सैनिक आणि सॅपर यांची कल्पना अशी होती की त्यांनी घेतलेल्या परिश्रमाची बक्षिसी म्हणून हा सर्व खजिना त्यांना देण्यात येईल. प्रत्येकाला एक हजार रुपये मिळणार अशी बातमीही पसरली होती. हे काम करण्यावर देखरेख करणाऱ्या अधिकाऱ्याने अशा अर्थचि आश्वासनही दिले असावे. “ परंतु आम्हाला एक पैही मिळाली नाही ” असे फोर्बस मिचेल म्हणतो. तो पुढे सांगतो की जनरलानी दिलेला शब्द न पाळण्याचे कारण त्या माबाप सरकाराने असे दिले की नानासाहेबांनी कानपुराहून लुटून आणलेलाच तो खजिना होता. म्हणजे मुळचा तो सरकारीच होता. सोने चांदी वगैरेही सरकारजमा करण्यात आले व सैनिकांना काहीही मिळाले नाही. इतकेच नव्हे तर विडहॅमच्या छावणीतून ग्वालेर सैन्याने लुटलेले कपडे पुनः खरेदी करण्यासाठी सैनिकांना आपल्या खिशातूनच खर्च करावा लागला.

वाराणसीतील नानासाहेबांची मालमत्ताही जप्त करण्यात आली. ही मालमत्ता म्हणजे कबीर चौऱ्यातील एक बाग, भैरव बाजारातील पाच घरे, मनर्काणिका घाटावरील गरवासी मोहल्यांतील एक राजवाडा आणि चौरसी घाटावरील बंगलीटोल्यावरील एक देऊळ व दोन आणखी घरे एवढी होती. या शिवाय लक्ष्मणवाला राजवाडाही जप्त करून पुढे तो ग्वालेरच्या शिंदे सरकाराला नजर म्हणून देण्यात आला.

(२) बिठूरचे सुभेदार

बिठूरच्या सुभेदारांचे आद्य पुरुष रामचंद्रराव हे बाजीरावचे पक्षपाती असून ते बाजीरावाबरोबरच १८१८ मध्ये बिठूर येथे स्थाईक झाले. हेच बाजीरावचे प्रमुख सल्लागार आणि कारभारी आमरणान्त होते. त्यांच्यानंतर त्यांचे चिरंजीव नानाराव आले. नानासाहेब गादीवर आल्यानंतर त्यांनी यांना काढून टाकले. त्यामुळे त्या दोघांमध्ये कडवटपणा उत्पन्न झाला. या नाना नारायणरावांच्या मनातून पूर्वीप्रमाणेच पेशव्यांची एकनिष्ठेने सेवा करावी असे होते. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्यांचे निवृत्तिवेतन कमी झाल्यामुळे

पूर्वीचा पगार मिळणार नाही असे ठाऊक असूनही त्यांची ही इच्छा होती. हा कडवटपणा पुढे वाढतच गेला आणि बंडाच्या उठावानंतर नाना नारायणराव यांस नानासाहेबांनी कैदेत टाकले. असे म्हणतास की त्यांना मारण्याचेच ठरले होते परंतु कसेतरी ते वाचले.

बंडाच्या उठावापूर्वी नानासाहेब व नाना नारायणराव हे दोघेही कानपुरातील ब्रिटिश लोकांशी फार स्नेहाने वागत. त्या दोघांनाही 'नाना' असेच म्हणत. प्रौढ आणि माननीय अशा लोकांना नाना असे म्हणण्याचा प्रघात होता. या प्रघातानुसारच नारायणरावांच्या मागे 'नाना' असे उपपद लावले जाई. या नामसादृश्यामुळे लोकांत अशी कल्पना उठली की खुद्द नानासाहेब कित्येक वेळा घोड्यावरून कानपुरास जात व तेथील युरोपियनांशी मोकळेपणाने मिसळत. प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती अशी होती की नानासाहेब कानपुरास जाण्याचे टाळीत परंतु खुद्द बिठूर येथे येणाऱ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची ते फार सरबराई करीत. याचे मुख्य कारण असे की ते कानपुरलष्कराच्या हद्दीत आले म्हणजे त्यांना मिळणारी तोफांची सलामी मिळण्याचे बंद करण्यात आले होते. त्याच कारणासाठी खुद्द बाजीरावही कानपुरास जात नसे. या नामसादृश्यामुळे पुष्कळ घोटाळा झाला होता. कानपुरात नेहमी दिसणारे नाना म्हणजे नाना नारायणराव असून नाना धोंडोपंत पेशवे हे नव्हते. नाना नारायणराव हे रामचंद्रपंत यांचे थोरले चिरंजीव असून ते बापाच्या मृत्यूनंतरही बिठूर येथेच राहत.

बंडाच्या उठावणीत नाना नारायणरावांचे काही अंग नव्हते. उलट ब्रिटिश सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्यात त्यांचे सहाय्यच पुष्कळ झाले. नानासाहेब म्हणून कित्येक लोकांना पकडण्यात येई तेव्हा ते खरे खोटे ठरविण्यासाठी कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट त्यांना वारंवार बोलावून घेई. या कारणामुळे पुष्कळ हिंदी पुस्तकांत नाना नारायणराव यांचेबद्दल कठोरपणे लिहिलेले आहे. प्रस्तुत लेखकाने या विषयाचा अभ्यास केला तेव्हा त्याला असे आढळून आले की टीका नाना नारायणरावांना अन्यायकारक आहे. म्हणून प्रस्तुत लेखकाने आज ह्यात असलेल्या सुभेदार घराण्यातील कित्येकांना लिहून तपास केला. त्याला इंदूरचे तरुण वकील व्यंकटेश वामन सुभेदार यांनी जे उत्तर दिले आहे त्यावरून पुष्कळ उलगडा होतो. त्या पत्रातील खालील उतारे स्पष्ट आणि सरळ असून त्यामुळे या प्रकरणावर पुष्कळ उजेड पडतो :-

“आपण म्हणता त्या प्रमाणे अलीकडे हिंदीभाषेतून १८५७ संबंधी प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत आमच्या घराण्याविषयी बरोबर माहिती देण्याचे

टाळण्यात आलेले आहे. त्यांच्यापैकी काहींनी आमच्या पूर्वजांवर अन्यायही केला आहे. असे करण्यापूर्वी आमच्या पूर्वजांची परिस्थिती काय होती, बंडानंतर बिठूर येथे ब्रिटिशांचा वरचष्मा झाल्यानंतर त्यांची काय स्थिती होती व ते काय करू शकले असते याची चौकशीही न करता त्या लेखकांनी आमच्या पूर्वजांना बदनाम केले आहे.

सुदैवाने अथवा दुदैवाने म्हणा आमचे पणजे नाना नारायणराव यांचे नाव बिठूरच्या घटनांच्या संबंधात शरणागती— (अथवा शस्त्रसंधी म्हणा) नंतरच प्रथम येते. सर्व युद्धांत किंवा राजकीय उलाढालीनंतर एक वेळ अशी येते की त्यावेळी दोन्ही पक्ष त्या शस्त्रसंधीचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. परिस्थिती अत्यंत नाजूक असते व त्यामुळे पुढे येणाऱ्या इतिहासलेखकांना आपल्या पूर्वग्रहानुसार वाटेल ते निष्कर्ष काढता येतात. असे असले तरी त्या घटना शस्त्रसंबंधीच्या आधी घडून येत नाहीत. शस्त्रसंधीपूर्वी त्या घडणे शक्य नसते अशी वस्तुस्थिती आहे. अशा मागून घडलेल्या घटनांचाच त्या योग्य की अयोग्य याबद्दलचा विचार करताना लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. प्रख्यात लेखकांच्या कोणत्याही ग्रंथात आमच्या पणजोबांबद्दल कोठेही अनुचित उल्लेख मला आढळलेला नाही.

मी असे निश्चयाने म्हणू शकतो की जर आमच्या पणजोबांनी विशेष खटपट केली नसती तर सर्व बिठूर गाव बेचिराख झाले असते. ते ब्रिटिश सेनापतीकडे मोठ्या धैर्याने जाऊन त्यांना त्यांनी बजावले की बिठूरच्या निरपराध जनतेचा नाश करण्यात काहीच अर्थ नाही. ज्या नानासाहेबांना पकडण्याची धडपड ब्रिटिश करीत होते ते तर गंगापार होऊन अयोध्या प्रांतात गेलेही होते. त्या ब्रिटिश सेनानीने त्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवला. त्याने असेही पाहिले की बिठूरात नानासाहेबांच्या खालोखाल वजन असलेले नाना नारायणराव हे एकच गृहस्थ होते. त्यांचा बिठूरच नव्हे तर आजुबाजूच्या प्रांतातही दरारा होता. म्हणून त्याने नाना नारायणराव यांचेवरच कारभाराची आणि नानासाहेबांच्या मिळकतीची व्यवस्था पाहण्याचे काम सोपविले.

पुढच्या काळात ब्रिटिश सरकाराच्या धोरणात आमूलाग्र फरक पडला आणि भारतात औद्योगिक आणि शास्त्रीय प्रगतीचे युग सुरू झाले. बुद्धीजीवी वर्ग शास्त्रीय प्रगतीने दिपून गेला आणि आपल्या लोकांनी स्वेच्छेने ब्रिटिश वर्चस्व कबूल केले. ब्रिटिशांनी सुद्धा देशाची प्रगती व भरभराट हेच आपले ध्येय असल्याचे घोषित केले.

ब्रिटिशांच्या या शास्त्रीय प्रगतीचा परिणाम आमचे आजोबा परशुरामराव तात्या यांचेवर फार झाला. या प्रगतीचा फायदा बिठूर येथील बांधवांना मिळावा अशी त्यांची तीव्र इच्छा होती. त्या आधीच्या काळात बिठूरला काही सुधारणा करावी अशी ब्रिटिशांची इच्छा नव्हती कारण बिठूर हे बंडाचे केंद्र आणि नानासाहेबांचे घरच होते. आमच्या आजोबांनी फार खटपट करून आणि द्रव्याचा स्वार्थत्याग करून सन १८८४ मध्ये बिठूरला आगगाडी आणण्यात यश मिळविले. अद्यावत् औषधे व उपकरणे असलेला दवाखाना स्थापन करण्याचे आणि गंगेचा कालवा बिठूरला आणण्याचे सर्व श्रेय आमच्या आजोबांनाच आहे.

उत्तर प्रदेशातील इतर जमीनदारांच्या मानाने आमच्या आजोबांची स्थिती विशेष संपन्न नव्हती परंतु त्यांचा स्पष्टवक्तेपणा, स्वतंत्र विचारसरणी आणि दूरदर्शित्व यामुळे त्यांचे तेव्हाच्या लेफ्टे. गव्हर्नर व हिंदुस्थान सरकारात मोठे वजन होते.

आमच्या पूर्वजांच्या अप्रतिहत खटपटीमुळे बिठूर येथे काय प्रगती झाली हे या लहानशा पत्रात सविस्तर देणे शक्य नाही परंतु मी जे लिहीत आहे त्यावरून त्या मोठ्या उठावात व त्यानंतरच्या काळात त्यांनी जे कार्य केले त्यामुळे त्यांना इतिहासात योग्य ते स्थान मिळण्यास मदत होईल अशी मला आशा आहे. ”

प्रकरण ३१ वे

दिल्लीतील उठाव : बहादुरशहा बादशहा

- (१) दिल्ली व तिचा बादशहा
- (२) राष्ट्रीय सरकारचे प्रमुख म्हणून बहादुरशहाची द्वाही
- (३) दिल्लीचा वेढा आणि पुन्हा कबजा
- (४) पुरुष नागरिकांचा संहार व शहराची लूट
- (५) बादशहाच्या पुत्रांची निर्घृण हत्या
- (६) बादशहाचे भवितव्य

(१) दिल्ली व तिचा बादशहा

सन १७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यु झाल्यापासून मोगल साम्राज्याच्या ऱ्हासास सुरुवात झाली होती. पहिला बहादुरशहा जहांदरशहा आणि फरुक्शियर हे एकामागून एक गादीवर आले. सन १७१९ मध्ये फरुक्शियराचा खून झाल्यानंतर तिघे राजपुत्र क्रमाने गादीवर बसले परंतु त्या सर्वांचे राज्य काही महिनेच टिकले. १७१९-१७४८ मधील महंमदशहाचे राजवटीत मराठ्यांनी आपले निशाण दिल्लीला फडकावले आणि हिंदुस्थानच्या इतिहासात आपले स्थान पक्के केले. सन १७३९ मध्ये नादिरशहाने दिल्ली लुटून 'न भूतो न भविष्यति' अशी कत्तल केली. सुमारे १,२०,००० ते १,५०,००० माणसे कापली गेली. ५८ दिवस लूट केल्यानंतर तो परत गेला; जाताना त्याने १० कोट रुपयांचे जडजवाहिर, आणि इतर चीजवस्त वगैरे कित्येक कोटींची बरोबर घेतली. त्यातच प्रख्यात मयूरसिंहासनही त्याने नेले. महंमदशहानंतर आणखी दोन बादशहा झाले व नंतर तो वारसा दुसरा अलमगीर (औरंगजेब हा पहिला) याजकडे गेला. ही गोष्ट १७५४ मध्ये घडली. दुसऱ्या अलमगीराचा खून १७५९ मध्ये झाला. हा दुसरा अलमगीर म्हणजे शेवटचाच बादशहा.

नादिरशहाच्या स्वारीनंतर साम्राज्य हळुहळू नष्ट होऊ लागले; एकीकडे अहमदशहा दुराणी व दुसरीकडून मराठे यांनी केलेल्या प्रखर प्रहारांमुळे

हे घडू लागले. साम्राज्य १७६० साली अखेर नष्ट होण्यापूर्वी सहा महिने पर्यंत शहरात यादवी युद्ध सुरू होते व भर रस्त्यावर मारामाऱ्या होत. याच काळात दुराणी (अबदालीने) दोन वेळा शहर लुटले व त्यावेळी त्याने नादीरशहालाही मागे टाकले.

दुसऱ्या अलमगीराच्या खुनानंतर काही काळ सर्वत्र गोंधळ माजून राहिला. आता (१७५९) शहा अलम हा बादशहा झाला होता, परंतु त्याच्या व वझीराच्या कारस्थानामुळे तो दिल्ली सोडून इतरत्र भटकत राहिला होता. त्यावेळी दुराणीने पुन्हा एकदा स्वारी केली. शेवटी १७७१ मध्ये मराठ्यांनी शहा अलमला दिल्लीला परत सिंहासनावर बसविले. मराठ्यांचे वर्चस्व झुगारून देण्याचा त्याचा प्रयत्न फसला आणि १७८८ मध्ये मराठ्यांच्या लष्कराने राजवाड्यावर पहारा बसविला: सर्व सत्ता शिंद्यांच्या हातात गेली; बादशहा नाममात्र असून तो आपल्या राजवाड्यात कैदेत असल्यासारखाच होता. ही परिस्थिती सन १८०३ पर्यंत चालूच राहिली. त्यावर्षी लॉर्ड लेक याने मराठ्यांचा पराभव करून बादशहाला आपल्या ताब्यात घेऊन कैदेत ठेविले. सन १७६० पासून बादशहाचे साम्राज्य दिल्लीच्या भोवतालच्या एका जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित होते; तेही आता ब्रिटिश सत्तेने घेऊन बादशहाची सत्ता फक्त राजवाड्यापुरतीच शिल्लक राहिली.

सन १८०६ मध्ये शहाअलमचा मुलगा दुसरा अकबर हा बादशहा झाला. त्याने १८३७ पर्यंत बादशहा ही पदवी धारण केली. त्यावर्षी बहादुरशहा दुसरा हा गादीवर बसला. ह्या दुसऱ्या बहादुरशहाने पुढे १८५७ मध्ये बंडात महत्त्वाचा भाग घेतला. त्याचे बरोबरच बाबराच्या घराण्याचे नाव संपले. सन १८०३-४ पासून पुढे ५३ वर्षेपर्यंत अवशिष्ट मोगल ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली राहून रक्तपात व युद्ध यापासून अलिप्त राहिले. शांतता व सुबत्ता ही दोन्ही दिल्लीमध्ये तोपर्यंत अबाधित राहिली. ही शांतता पुढे लौकरच स्वातंत्र्य-युद्धामधील हिंसेने आणि प्रचंड उत्पाताने नाहीशी झाली.

(२) राष्ट्रीय सरकारचे प्रमुख म्हणून बहादुरशहाची द्वाही

बहादुरशहा हा केवळ नाममात्र बादशहा असून तो राहत होता त्या लाल किल्ल्यापलीकडे त्याची सत्ता चालत नव्हती. त्याला ईस्ट इंडिया कंपनीकडून सालिना एक लक्ष रुपये निवृत्तिवेतन मिळे. तरीही बादशहा या नात्याने त्याचा काही मानमरातब असे. खुद्द गव्हर्नर जनरल दिल्लीला आला म्हणजे

पायातले बूट काढून अनवाणी व बोडका त्यांचे पुढे जाई आणि त्याच्या प्रकृती-संबंधी विचारपूस नम्रतेने करी. बादशहाला तो नजराणा करी आणि सर्व विश्वाचा अधिपती असे त्याला संबोधी. हा परिपाठ बंडाच्या आधीच कित्येक वर्षे बंद झाला होता.

१८५७ च्या पहिल्या महिन्यातच दिल्लीमधील जनतेमध्ये एक विलक्षण घबराट दिसून येऊ लागली व पुढे काहीतरी भयंकर होणार असे लोकांना वाटू लागले. सर्वत्र एक तऱ्हेची अस्वस्थता दिसून येई आणि लवकरच काही तरी अघटित घटना घडणार असे वाटे. ही अस्वस्थता लाल किल्ल्यात चालू असलेल्या कारस्थानामुळे अधिकच वाढली. इराणात चालू असलेल्या ब्रिटिशांच्या लढायां-संबंधी अनेक अफवा पसरत व त्यामुळे या अस्वस्थतेत भरच पडली. शेवटी ११ मे रोजी तुफान भडकले.

मीरत येथील उठावाची हकीकत १७ व्या प्रकरणात दिलीच आहे. तेथे असे म्हटले आहे की मीरत येथे बंड पुकारल्यानंतर सर्व बंडवाले दिल्लीवर चालून गेले. हे बंडवाले २००० चे वर होते. मे च्या १० व ११ च्या मधल्या सर्व रात्रीत चालत जाऊन दिल्लीचे ३२ मैलांचे अंतर ओलांडून ११ मे ला सकाळी ते दिल्लीला पोचले. या वाटचालीमध्ये बंडवाल्यांचे दोन गट झाले होते त्यांच्यातील पुढे असलेला गट काश्मीर दरवाज्याने दिल्लीत घुसला. या गटात घोडदळाचे लोक असून ते दौडत लाल किल्ल्यात पोचले. त्याच वेळी दिल्ली कंपनीच्या सैन्यातील शिपाई बंड करून उठले व त्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना ठार केले. त्या अधिकाऱ्यांमध्ये कर्नल रिप्ले हा होता. आपल्या सैनिकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच तो मारला गेला.

बंडवाल्यांचा दुसरा गट पायदळाचा असून तो कलकत्ता दरवाज्याने दिल्लीत घुसला. त्यांनी दर्यागंजातील इंग्रजांच्या बंगल्यांना आग लावून दिली. बंगल्यातील कित्येक लोक जळून मेले. जे बाहेर पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले त्यांना कापून काढण्यात आले.

नंतर ते शिपाई आणि शहरवासी लोक असे मिळून किल्ल्यातील बाद-शहाच्या राजवाड्यात घुसले. बादशहाचा जयजयकार करीत त्यांनी राज-वाड्यातील अनेक इंग्रजांना मारले. काही इंग्रज तेथेच रहात तर काही तेथे तात्पुरते आलेले होते. अशा तऱ्हेने मारले गेलेल्यात कमिनशनर परेझर आणि कलेक्टर हचिन्सन हेही होते.

घोडदळानी राजवाड्यातच मुक्काम ठोकला तर पायदळातील लोकांनी दिवाण-इ-आममध्ये तळ दिला.

शिपायांचे पुढारी आणि बादशहा व त्याची राणी झीनतमहल यांच्या-मध्ये पुढील बेताबद्दल वाटाघाटी सुरू झाल्या. आता ३१ मे पर्यंत थांबण्यात काही अर्थ नाही असे ठरविण्यात आले, आणि बादशहाने शेवटी बंडवाल्यांस येऊन मिळण्याचे ठरविले. मध्यंतरी मीरत येथील उरलेल्या घोडदळांतील शिपाईही दिल्लीला पोचले. बादशहाचे नावाने २१ तोफांची सलामी देण्यात आली. शिपायांच्या पुढार्याने त्यानंतर बादशहाला खालील प्रमाणे अर्जी सादर केली :-

शिपायांचा पुढारी :- “खाविंद, इंग्रजांचा मीरत येथे पूर्ण पराभव झाला आहे. दिल्ली आता आमच्या हातात असून पेशावरपासून कलकत्या-पर्यंतचे सर्व सैन्य आपल्या हुकमाचीच वाट पहात आहे. सर्व हिंदुस्थान दास्याच्या शृंखला तोडण्यासाठी उठाव करून आहे व तो आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणार आहे. अशा वेळी आपण स्वातंत्र्याचे निशाण हाती घ्यावे म्हणजे त्या निशाणाखाली सर्व योद्धे लढण्यास तयार आहेत. स्वराज्यासाठी सर्व हिंदुस्थान लढण्यास तयार असून ते फिरंग्यांना समुद्रात बुडविणार अथवा गिधाडाचे भक्ष्य करणार ” - (चार्लस बॉल इंडियन म्युटिनी भाग १ पा.७४)

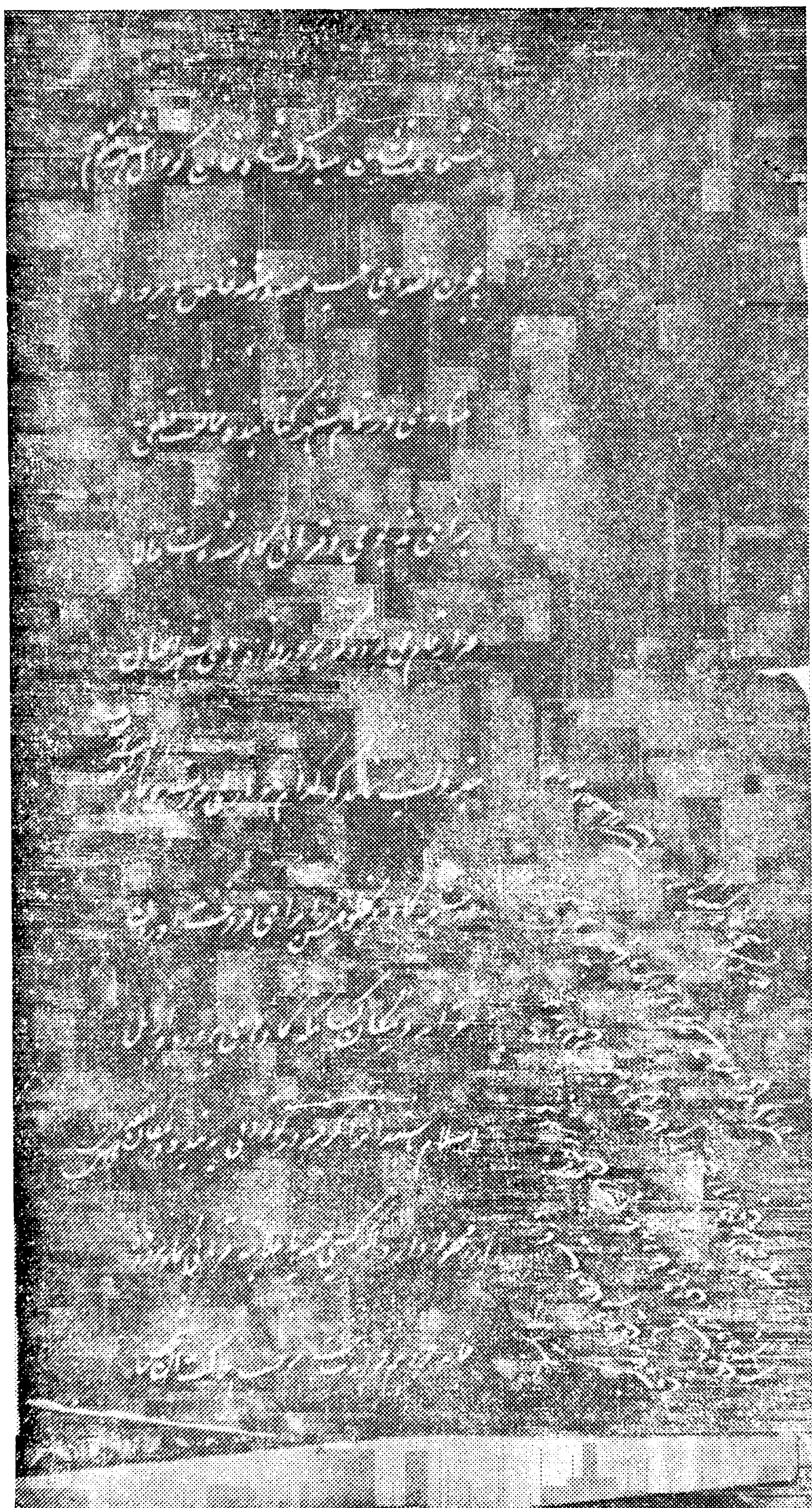
बादशहा :- “मजजवळ खजिना नाही तेव्हा तुम्हाला काहीही पगार मिळणार नाही ”

शिपायांचा पुढारी :- “आम्ही इंग्रजांचा सर्व हिंदुस्थानातील खजिना लूटून आणून आपल्या पायापाशी ठेऊ (मेटकाफ).”

प्रथम नाखूष असलेल्या बादशहाने शेवटी बंडाचे नेतृत्व करण्याचे कबूल केले. त्या बरोबर जमलेले शिपाई व इतर सर्वांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला.

राजपुत्र मिर्झा मोगल, खिझर सुलतान (मुलगे) आणि मिर्झा अबूबकर (नातू) यांनी बादशहाचे मन वळविण्याचे कामी काय केले ते अज्ञात आहे. त्या संबंधी कल्पना एवढीच करता येते की, आलेल्या संधीचा फायदा घेऊन आपल्या घराण्याचा लौकिक पुनश्च प्रस्थापित करावा अशी त्यांना तीव्र इच्छा असली पाहिजे.

राणी झीनतमहल इच्यासंबंधी असे सांगण्यात येते की तिने बंडाची पार्श्वभूमी तयार करण्यात पुष्कळच भाग घेतला होता आणि तिनेच शांततावादी बादशहाचे मन वळवून त्याला बंडाचे पुढारीपण स्वीकारण्यास लावले.

गोवधबंदीसंबंधीचे
बहादूरशाहा बादशाहाचे आज्ञापत्र

बहादुर शहा बादशहा

झीनत महल राणी

‘चपाती’ प्रकरण यानीच नियोजित केले

बहादूरशहा बादशहाने त्याना
सरसेनापती नेमिले होते.

जनरल बख्तखान

ज्या बैठकीत बंडाचा बेत ठरला त्या बैठकीला निदान २४ हिंदी संस्थानिक हजर होते. ही बैठक झीनतमहलने घडवून आणिली होती. त्या बैठकीत ३१ मे १८५७ रोजी सर्व हिंदुस्थानभर एकाच वेळी उठाव करावा असे ठरले. असेही म्हणतात की बंडाची खूण म्हणजे कमळ आणि चपाती ही तिनेच ठरविली होती. ही खूण पलटणीच्या तुकड्या-तुकड्यांमधून फिरत होती, एका खेड्यापासून दुसऱ्या खेड्यापर्यंत फिरत असून तिचा अर्थ म्हणजे बंडाशी एकनिष्ठता असा होता.

पडद्यामागे काहीही घडले असले तरी शेवटी बादशहा बहादुरशहाला रात्र पडण्याचे आत बंडवाल्यांना मिळणे भाग झाले. डॉ. सेन म्हणतात :- “मध्य-रात्री २१ तोफा उडविण्यात येऊन बाबराचा प्रस्तुत वंशज साम्राज्याची सूत्रे हाती घेत आहे असे जाहीर झाले.”

शहरातील लोक हाती पडेल ते शस्त्र घेऊन दिसेल त्या इंग्रजाला मारीत चालले. दुपारी दिल्ली बँकेला वेढा पडून तेथील प्रमुख बेरेस-फोर्ड व त्याच्या कुटुंबाला मारण्यात आले. पुढे दिल्ली गॅझेट या पत्राच्या छापखान्यातील सर्व ख्रिश्चन लोक कापून काढण्यात आले.

राजवाड्यातूनही असलेल्या ब्रिटिश दारूखान्यावर बंडवाल्यांनी स्वारी केली. त्या ठिकाणी ९ लक्ष काडतुसे, ८००० बंदुका व तोफा होत्या. त्यावर नऊ युरोपियन व काही हिंदी लोकांचा पहारा होता. हिंदी लोक बंडवाल्यांना मिळाले व उरलेल्या युरोपियनांवर दारूगोळा वाचविण्याची जबाबदारी येऊन पडली. जर दारूखान्याला बत्ती लावून दिली असती तर पुष्कळ शिपाई मारले गेले असते हे माहीत असूनही शिपायांनी हल्ला चढविला. प्रत्यक्षात असेच घडले. जेव्हा आता प्रतिकार अशक्य वाटला तेव्हा त्या युरोपियनांनी दारूखाना उडवून दिला. नऊ ब्रिटिशांपैकी तिघे त्यावेळी झालेल्या भडक्यात मेले. शिवाय वेढा घालणाऱ्यातील जवळ जवळ ३०० शिपाईही मेले. अशा रीतीने सर्व दारूगोळा शत्रूच्या हाती पडू नये म्हणून स्वतःच्या प्राणांची पर्वा न करिता ब्रिटिशांनी तो उडवून दिला ही त्यांच्या शौर्याची साक्षच आहे.

या दारूखान्यात शिपायांना बरीच शस्त्रे मिळाली व त्यामुळे त्यांच्यातील कित्येक लोक मेले तरी त्याची थोडीशी भरपाई झाली.

दिल्लीतील कंपनीचे सैन्य म्हणजे इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या हुकमतीखाली असलेले हिंदी शिपाई होत. पायदळाच्या ३८ वी, ५४ वी व ७४ वी अशा तीन तुकड्या असून शिवाय एक तोफखान्याची तुकडी होती. या सर्वांवर हिंदी शिपाईच होते. त्यांचे निवासस्थान दिल्लीच्या लष्कर विभागात असून ते

दिल्लीपासून काही मैल अंतरावरील राजपूर या खेड्यापाशी उंचवट्यावर होते. सध्या तेथे दिल्ली विद्यापीठ आहे. ५४ व्या तुकडीला काश्मीर दरवाज्याच्या आतच ३८ व्या तुकडीच्या ठाण्याकडे नेण्यात आले. या लोकांच्या मनात बंडाविषयी सहानुभूती होती म्हणून त्यांना जेव्हा गोळीबार करण्याचा हुकूम देण्यात आला तेव्हा त्यांनी तो हुकूम मानण्याचे नाकारले. ५४ व्या तुकडीतील लोकांनीही तसेच केले. कित्येक युरोपियन अधिकाऱ्यांना बंडवाल्यांनी अथवा त्यांच्याच शिपायांनी कापून काढले. पुढे लौकरच तोफखान्यांवरील अधिकारी तोफा घेऊन तेथे आले, त्याबरोबर बंडवाले व ५४ व्या तुकडीतील बहुतेक लोक पांगले. ७४ व्या तुकडीवर रोखून तोफा डागण्यात आल्या, मेजर अंबटच्या हाताखालची ७४ वी तुकडी थोड्या वेळांतच तेथे आली व ते सर्व सैन्य सर्व दिवसभर तेथेच राहिले. मधुनमधुन वाचलेले इंग्रज त्यांना येऊन मिळत.

दारूखाना उडवून दिल्यानंतर तिन्ही तुकड्यांतील सैनिक बंडात सामील झाले. त्यापूर्वी मीरत येथील ब्रिटिश लष्करी तुकड्या येणार अशी बातमी असल्यामुळे ते जरा विचारांत पडले तोपर्यंत ते प्रत्यक्ष बंडात सामील नव्हते. दिवसभरांत मीरत येथून काही मदत येत नाही असे पाहून त्यांनी इंग्रज अधिकारी व इतर लपतछपत आलेले युरोपियन यांच्यावर गोळीबार सुरू केला त्यामध्ये कित्येक स्त्रियाही होत्या. त्यापैकी काही शहराच्या तटबंदीचा आश्रय घेतल्यामुळे वाचले व खंदक ओलांडून लष्कर विभागात दाखल झाले, स्त्रिया व मुले यांना उंचवट्यावरील निशाणाच्या बुरुजावर आश्रय देण्यात आला. उरलेल्या तोफाही बंडवाल्यांनी काबीज केल्यामुळे पळून जाण्याखेरीज काहीच उपाय नव्हता. उरलेले इंग्रज अधिकारीही पळून बुरुजावर आश्रयार्थ गेले.

सकाळी शहरातील ब्रिटिश सत्ता जशी नाहीशी झाली होती तशीच संध्याकाळपर्यंत लष्करविभागातील ती सत्ताही संपुष्टात आली. त्या रात्री व पुढे पुष्कळ दिवसपर्यंत आश्रयार्थींचे फार हाल झाले. काही लोकांना खेड्यातील लोकांनी मदत केली तर काही लोक लुटले गेले. पुष्कळ लोक रस्त्यावरच मरून पडले तर कित्येक रस्त्यातील वाटमारी करणारांना बळी पडले. उरलेले लोक कष्टाने कर्नाल व मीरत येथे पोचले तेव्हा वाटेत त्यांना काही दयाळू लोकांनी मदत केली.

ब्रिटिश लोक मारले जात असल्याचे जेव्हा बादशहास कळले तेव्हा त्याने ते कृत्य थांबविण्याचा हुकूम सोडला; त्यामुळे पुष्कळ लोक मृत्यूपासून वाचले.

त्यांना किल्ल्यात कैद करून ठेवण्यात आले; परंतु जनतेचा 'इंग्रज' या नावा-
विरुद्ध इतका क्षोभ झाला होता की शेवटी काही दिवसानंतर बादशहाला उरलेले
सुमारे पन्नास युरोपियन आणि युरेशियन लोक (जे दर्यागंज मोहल्यात रहात
होते) बंडवाल्यांच्या हाती देणे भाग पडले. ही गोष्ट १६ मे रोजी घडली.
त्या सर्वांना किल्ल्यातील मैदानात नेण्यात आले तेव्हा त्यांनी पळून जाऊ नये
म्हणून त्यांच्या भोवती दोरखंडाचा वेढा टाकण्यात आला होता. मैदानात
नेल्यानंतर त्या सर्वांची कत्तल करण्यात आली. त्यांची प्रेते गोळा करून
यमुनेच्या प्रवाहात टाकण्यात आली.

इंग्रजांची कत्तल ११ मे रोजी सुरू झाली ती १६ मे पर्यंत चालू होती.
या अवधीत पुष्कळसे युरोपियन लोक दिल्लीतून पळून गेले हे वर सांगितलेच
आहे. एवढी कत्तल झाली तरी स्त्रियांची अब्रू घेतली गेली नाही व त्यांना
छळण्यातही आले नाही. परंतु वर सांगितलेल्या ५० मध्ये ज्या स्त्रिया होत्या
त्या मात्र मारल्या गेल्या. त्यावेळच्या बातमी खात्याचे प्रमुख सर विल्यम मेयर
यांनी लिहून ठेविले आहे की, "जरी पुष्कळ रक्तपात झाला व अत्यंत क्रूर
कर्म करण्यात आली तरी मी मिळविलेल्या माहितीवरून असे निश्चित दिसते
की स्त्रियांची बेअब्रू केल्याबद्दलच्या ज्या अफवा पसरल्या होत्या त्यांना सबळ
पुरावा नाही." या अफवा मिशनरी लोकांनी पसरविल्या असून त्यामध्ये स्त्रियांना
नग्न करून दिल्लीच्या रस्त्यात हिंडविल्या, त्यांच्यावर उघड उघड बला-
त्कार करण्यात आले. त्यांची स्तने कापण्यात आली, लहान मुलीवरसुद्धा
बलात्कार झाले वगैरे अफवा उठविण्यात आल्या होत्या. ब्रिटिश इतिहास-
कारांनीही या अफवा खोटेचा असल्याचे मान्य केलेले आहे.

दिल्ली बंडवाल्या शिपायांनी जिकली ही गोष्ट इंग्रज व हिंदी लोका-
नाही अपूर्व वाटली. ही बातमी विद्युद्देगाने पसरली. ही बातमी जेव्हा
कलकत्त्यास पोचली तेव्हा गव्हर्नर जनरल याचाही तिच्यावर विश्वास बसेना.
ज्यांनी ३१ मे रोजी उठाव करण्याचे ठरविले होते त्यांनाही या बातमीने
धक्काच बसला. आता लगेच उठाव करावा की ३१ मे पर्यंत थांबावे हाच
विचार पडला. या विचारामुळे मूळच्या नियोजनात फरक पडून गोंधळ
निर्माण झाला. त्या गोंधळाचा हिंदी लोकांना तोटा झाला तर ब्रिटिशांच्या
तो पथ्यावर पडला. त्यामुळे ब्रिटिशांना पुढे वाढून ठेविलेल्या अनर्थाला
तोंड देण्यास अवसर मिळाला.

(३) दिल्लीचा वेढा आणि पुनः कब्रजा

सैन्याचा प्रमुख जनरल ॲन्सन याला गव्हर्नर जनरलचा हुकूम झाला की त्याने ताबडतोब दिल्लीला जाऊन ती काबीज करावी. त्यावेळी सैन्यप्रमुख सिमला येथे होता. त्याला पुरेशी मदत मिळाल्याशिवाय दिल्ली जिंकणे अशक्य होते, याची जाणीव होती; म्हणून तो प्रथम अंबाल्याला गेला कारण तेथे मुख्य सेनेचा तळ होता. तेथे गेल्यावर त्याने दिल्लीवर चालून जाण्याची तयारी केली.

उन्हाळ्यानिमित्त सिमल्यास असलेल्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांमध्ये जनरल ॲन्सन निघून गेल्यावर फार अस्वस्थता माजली. एक गुरखा तुकडीही बंड करून उठली असून ती सिमल्यावर चाल करून येत आहे अशी बातमी उठली. इंग्रज बायकामुले इतस्ततः भटकू लागली. इंग्रज पुरुष तर इतके घाबरले की आपला प्राण वाचविण्याच्या प्रयत्नात त्यांना बायकामुलांचाही विसर पडला. ही घबराट लवकरच बंद पडली कारण गुरखा तुकडी मुळात चालून येतच नव्हती. कलकत्त्यातही असेच घडले. तेथे अशी भुमका उठली की बराकपूर येथील सैन्य उठाव करून इंग्रजाविरुद्ध येत आहेत. त्यामुळे इंग्रज पुरुष बायका व मुले पळून किल्ल्यात आश्रयार्थ गेली. काही लोक आपल्या कचेरीतच कोपऱ्यात लपून बसले. त्यांनी आपले काम सोडून दिले. काहींनी बोटीवर जागा मिळविण्याची खटपट करून इंग्लंडला जाण्याचा विचार चालविला.

अंबाल्याला आल्यावर जनरल ॲन्सन याने दिल्लीवर चालून जाण्याकरिता सैन्य तयार करण्याची खटपट चालविली परंतु हिंदी लष्करातील नोकर-वर्ग नोकऱ्या सोडून गेले असल्यामुळे पुष्कळ अडचण आणि खोळंबा झाला. इंग्रज अधिकारी या नोकरवर्गाविरुद्ध अवलंबून असल्यामुळे त्यांना फार अडचण झाली. मुलकी जनतेनेही त्यांना काही मदत न करता तटस्थपणा स्वीकारला. के म्हणतो:— “सर्व थरातील स्थानिक लोक दूर राहून काय घडते ते पहात राहिले. सावकारापासून हमालापर्यंत सर्वांनी इंग्रजांना मदत करण्याचे बंद केले कारण तात्पुरते राज्यावर येण्याचीच शक्यता असलेल्या लोकावर त्यांचा विश्वास बसेना.”

अंबाला व दिल्ली यांच्या वाटेवर मध्यंतरी पतियाळा, नाभा आणि झिंद ही संस्थाने होती. त्यांनी मात्र ब्रिटिशांना सर्वतोपरी मदत केली. या प्रत्येक ठिकाणी बहादुरशहाचे हस्तक आले होते व बंडात मिळण्याबद्दल त्यांनी

बादशहाचा निरोप आणला होता. त्या सर्व हस्तकांना मारण्यात आले. या संस्थानांनी आपला सर्व खजिना ब्रिटिशांच्या मदतीकरिता दिला इतकेच नव्हे तर इंग्रज सैन्य दिल्लीवर जात असताना त्यांना सर्व तऱ्हेचे साहाय्य केले व स्वतःही दिल्लीच्या क्रांतिकारकाशी लढले. या संस्थानांच्या अधिपतींनी पंजाबातील बंडवाल्या शिपायांच्या कुटुंबांचे हालहाल केले.

२५ मे १८५७ रोजी सेनापती जनरल अँसन अंबाल्याहून दिल्लीकडे निघाला. ठाणेश्वर रस्त्यावरून हे सैन्य जात असताना तेथील राजाने आपले शिपाई व तोफखाना आपल्या भावाबरोबर देऊन त्यांचे संरक्षण केले. पानिपत येथे झिंदच्या राजाने भक्कम तयारी केली होती. अशा रीतीने पंजाबाशी असलेला संबंध अव्याहत राहिला. परंतु जनरल अँसन आधीच अशक्त झाला होता आणि त्यातच शिपायांच्या उठावामुळे व त्यांनी दिल्ली घेतल्यामुळे तो घाबरून गेला होता. अशा शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेमध्ये तो कर्नाल येथे २७ मे रोजी मरण पावला. त्याची जागा सर हेन्री बर्नार्ड याने घेतली.

हा नवा सरसेनापती हिंदुस्थानात नव्यानेच आलेला होता. त्याने क्रिमियामधील युद्धात भाग घेतला होता. आपल्या बरोबरचे सैन्य आणि मीरत येथील युरोपियन सैनिक ब्रिगेडियर विल्सनच्या हाताखाली त्याला येऊन मिळाले. ८ जून रोजी हे सैन्य दिल्लीपासून पाच मैलावरील बदली-की-सराई याठिकाणी पोचले. तेथे त्यांची व बंडवाल्यांची चकमक उडाली. राष्ट्रीय सैन्य मोठ्या शौर्याने लढले परंतु ब्रिटिश सेनापतीच्या जोरापुढे त्यांना हार खावी लागून ब्रिटिशांचा जय झाला. ब्रिटिश सैन्य तसेच पुढे सरकले आणि दिल्ली भोवती असलेल्या टेकड्या त्यांनी ताब्यात घेतल्या. या टेकड्या दिल्लीच्या उत्तरेस असून दिल्लीची ती बाहेरची तटबंदीच होती.

जनरल बर्नार्ड जवळचे सैन्य दिल्लीला वेढा घालण्याइतके पुरेसे नव्हते; म्हणून त्याने त्या टेकड्यांच्या आश्रयानेच मुक्काम केला. तेथे त्यांच्यावर बंडवाल्यांचे वारंवार हल्ले होत. जुलैच्या ९ तारखेस बर्नार्ड मेला व त्याची जागा जनरल रीडने घेतली. त्या जनरल रीडची प्रकृती बिघडल्यामुळे तोही रजेवर गेला. त्यामुळे सरसेनापतीपद सर आर्चडेल विल्सन याजकडे आले.

या नवीन सेनापतीच्या लगेचच लक्षात आले की दिल्लीला वेढा अधिक कुमक आल्याशिवाय घालणे अशक्य आहे. ही कुमक पंजाबातून आली. तेथील मुख्य आयुक्त (कमिशनर) सर जॉन लॉरेन्स याने पंजाबातील बंडाळीचा पूर्ण बंदोबस्त केलेला होता. जुलैच्या अखेरीस सर जॉन लॉरेन्स याने आपल्या

अधिकाऱ्यांशी सल्लामसलत केली. या अधिकाऱ्यात पेशावरचा उपआयुक्त जनरल जॉन निकोल्सन हा होता. त्यावेळी मसलतीत असे ठरले की, दिल्लीला कुमक पाठविणे हे अत्यंत महत्त्वाचे असल्यामुळे पंजाबातील संभाव्य धोका पत्करूनही सैन्य दिल्लीकडे रवाना करावे. सप्टेंबरच्या सहा तारखेला जनरल निकोल्सन याच्या हाताखाली सैन्य आणि वेढा घालण्याची सामुग्री घेऊन ते सैन्य विल्सनला येऊन मिळाले. त्यावेळी सगळे मिळून सैन्य ८,७०० झाले, त्यापैकी ३,३०० युरोपियन होते. त्यांचेबरोबरच काश्मीर व झिंद येथील हिंदी फौज सुमारे २,३०० होती.

जरी सर आर्चडेल विल्सन हा या सैन्याचा सर सेनापती होता तरी दिल्लीवरील सर्व मोहिमेची सूत्रे, दिल्लीवरील हल्ल्याचे नेतृत्व आणि शेवटी दिल्ली काबीज करण्याचे सर्व श्रेय जनरल जॉन निकोल्सन याचेच होते. तीन महिनेपर्यंत चालू असलेला दिल्लीचा वेढा आता एकदम हल्ला करून उठविण्याची वेळ येऊन ठेपली. पंजाबातून कुमक येऊन पोचेपर्यंत दिल्लीला वेढा देऊन बसलेली फौजच वेढ्यात सापडल्यासारखी असून त्यांच्या आतील बंडवाल्यांशी वारंवार चकमकी घडत.

शहरातील परिस्थिती अत्यंत गंभीर होती. बादशहाच्या नावाने जिल्ह्यातील जमीनदारांना महसूल भरण्याचे हुकूम जात. इतर गोष्टीही बादशहाच्याच नावाने चालत परंतु खुद्द बादशहाच्या हाती काहीही सत्ता नव्हती. (हार्वे या नावाच्या आगऱ्याच्या आयुक्ताला त्याने पत्र लिहून बंडाची हकीकत व त्याची स्वतःची असहाय परिस्थिती कळविलेली होती. हार्वे हा पूर्वी दिल्लीला आयुक्त होता.) बादशहा केवळ नाममात्र प्रमुख होता. त्याला मान देण्यात येई परंतु सर्व सत्ता शिपायांच्याच हाती होती. त्याच्या पुढे मांडण्यात येणाऱ्या अर्जावर त्याच्या सहा घेण्यात येत तर क्वचित् छोट्याश्या प्रकरणी तो दस्तुरीने हुकुमही देई.

बंडवाल्यांमध्ये खूपच भांडणे चालत. मीरतचे बंडवाले म्हणत की दिल्लीच्या बंडवाल्यांनी दिल्लीच्या लुटीत पुष्कळ हात धुवून घेतला; त्यांना मात्र हाल सोसावे लागत होते. पगार अथवा वेतन वेळच्यावेळी मिळत नसे म्हणून निराधार पण श्रीमंत लोकांना लुटून ते आपली गुजराण करीत. शहरातील बदमाशांना रान मोकळेच सुटले असल्यामुळे सर्वत्र अस्वस्थता व अशांतता माजून राहिली होती.

एकीकडे मोठे सैन्य पोसून युद्ध करावयाचे तर जवळ खजिना भरपूर पाहिजे; परंतु खजिना अगदी रिकामा होता. कारभारासाठी एक समिती नेमण्यात आली होती. मिर्झा मोगल याला सरसेनापतीपद देण्यात येऊन (पुढे ह्या जागी जनरल बख्तखान याला नेमले) राजघराण्यातील पुष्कळांना लष्करातील वरच्या जागा देण्यात आल्या होत्या; परंतु त्यांना लढाईचा अनुभव अथवा बेशिस्त शिपायावर जरब बसविण्याची शक्ती नव्हती. सरदार दरकदारांचीही तशीच स्थिती असल्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला होता. सर्व दुकाने बंद असल्यामुळे व्यापार उदीम चालणे शक्य नव्हते. बादशहा स्वतः हत्तीवरून गावात फिरून लोकांनी आपले कामधंदे नेहमीप्रमाणे चालवावे असे सांगत फिरे परंतु कोणालाही सुरक्षितता वाटत नव्हती. “ घरोघर फिरताना बादशहाकडे अर्ज येत. मारलेल्या युरोपियनांचे नोकर तसेच लुटल्या गेलेल्या दुकानांचे मालक बादशहाकडे सारखे अर्ज विनंत्या करीत त्यामुळे बादशहा फार अस्वस्थ झाला होता. गावातील लुटालूट थांबवावी असे अर्जही येत, परंतु सर्वत्र शहरभर हे प्रकार चालू होते ”— डॉ. सेन यांनी आपल्या पुस्तकात मुनशी जीवनलाल यांचे हे उद्गार उद्धृत केलेले आहेत.

बादशहाने आपल्याकडून जेवढे शक्य होते ते करून सर्वत्र शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपल्या स्वतःच्या एका मुलाला लष्करातून बडतर्फ केले होते; त्याला कारण की त्या मुलाने स्वतःच लुटालूट चालविली होती. त्या मुलाला बादशहाने कैद केले. लुटालूट करणारा कोणीही असो त्याला फाशी देण्यात येईल असा हुकूमही त्याने काढला मग त्यात त्याचा स्वतःचा मुलगा सापडला तरी त्याची गय केली जाणार नाही असेही त्याने बजाविले होते. गादी सोडून देण्याची धमकीही त्याने दिली. एकदा परकीयांची हकालपट्टी झाली की मी गादी सोडून देईन असे त्याने जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, अलवार व पतियाळा येथील महाराजांना लिहून त्यांना गादी देण्याची तयारीही दर्शविली.

इकडे ब्रिटिश सेनापती आपली तयारी जोरात करीत होते. ही तयारी पूर्ण झाल्यानंतर सप्टेंबरच्या १४ तारखेस शहरावर चालून जाण्याचे त्यांनी ठरविले. या कामासाठी जनरल निकोलसन याला सरसेनापतीपद देण्यात आलेले होते. हल्ला करणाऱ्या सैन्याच्या चार तुकड्या करून प्रत्येक तुकडीला शहराच्या वेशीवर हल्ला करण्यास सांगण्यात आले होते. वेस व त्या भोवतीच्या भागावर आधी तोफांचा भडिमार करून तटाला खिडारे पाडण्यात आलेली होती. या चार

तुकड्यांपैकी एकीला फार नुकसान सोसून माघार घ्यावी लागली. दुसऱ्या दोन तुकड्यांनाही फार निकराच्या लढाईला तोंड द्यावे लागले, कारण बंडवाले तुंबळ युद्धाशिवाय एक इंचही जागा सोडण्यास तयार नव्हते. चवथी तुकडी काश्मीर वेशीवर चालून गेली व तेथे प्रचंड युद्ध करून शहरात घुसण्यात तिला यश मिळाले. शेवटी ही वेस प्रचंड भडिमाराने पाडून टाकून ही तुकडी शहरात शिरली.

दिवसअखेर ब्रिटिश सैन्याला तटाचा काही भाग काबीज करता येऊन त्याचे पाय शहरात स्थिरावले. हे होण्यास १००० सैनिक व ६६ अधिकारी बळी द्यावे लागले. म्हणजे दर ९ सैनिकांपैकी दोन तरी जखमी अथवा मृत झाले. या मृतांत प्रमुख म्हणजे स्वतः जनरल निकोलसन हा होता. त्याला उचलून मागे न्यावे लागले. निकोलसन जरी गंभीर जखमी झाला होता तरी २३ सप्टेंबर रोजी सर्व शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आल्याचे कळल्यावरच त्याने प्राण सोडला.

दिल्ली पडली ती मुख्यतः जनरल निकोलसन याच्या शौर्यामुळेच पडली. त्याने स्वतःच आपल्या तुकडीचे नेतृत्व केले इतकेच नव्हे तर तटाला लावलेल्या शिडीवरून प्रथम तोच वर चढला आणि तटाचा ताबा त्याने मिळविला. त्याच्या मृत्यूमुळे सर्वांनाच फार दुःख झाले. सर जॉन-के आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषेत म्हणतो “या प्रकारे निकोलसन आपल्या ऐन तारुण्यात मरण पावला ही बातमी ब्रिटिश छावणीत पसरली. शहरा-शहरातून लष्करा-लष्करांतून एकच बातमी गेली की दिल्ली पडली, बादशहा कैदी झाला परंतु निकोलसन पडला.”

पुढे सहा दिवसपर्यंत जनरल बख्तखानाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय सैन्याने जोराचा प्रतिकार चालूच ठेवला परंतु त्यांना त्यात यश येऊ शकले नाही. २० सप्टेंबर रोजी ब्रिटिश सैन्य राजवाड्यात घुसले व तेथील दिवाण-इ-खास या जागेत भोजन करून आपले यश साजरे केले. शहरातील राष्ट्रीय सैनिक काढून घेण्यात आलेले होते तरी खुद्द राजवाड्यावर पहाऱ्यावर असलेले शूर लोक जागचे हालले नाहीत. ते पहारेकरी शूराचे मरण पत्करून आपली शस्त्रास्त्रे घेऊन शेवटपर्यंत लढत राहिले. राजवाड्यातील कोणालाही जिवंत सोडण्यात आले नाही आणि कोणीही शरणागती पत्करली नाही.

३० मे ते २० सप्टेंबर एवढ्या अवधीत ब्रिटिशांना दिल्ली जिंकण्याकरिता ३००० सैनिक, अधिकारी बळी द्यावे लागले. त्यापैकी पुष्कळसे मेले, पुष्कळ

जखमी अथवा बेपत्ता झाले. हिंदी सैनिकांपैकी शीख, पंजाबी, गुरखे वगैरे जे लोक ब्रिटिशांच्या बाजूने लढले त्यांचा अंतर्भाव या संख्येत नाही. ते किती मेले त्याचा आकडा निश्चितपणे सांगता येत नाही. हे लोक स्वामिकार्यासाठी अत्यंत शौर्याने लढले ही गोष्ट ब्रिटिश इतिहासकारांनीही नमूद केली आहे. बंडवाल्यांपैकी किती मेले अथवा जखमी झाले तो आकडा अगदी अनिश्चित आहे. हल्ल्याचे वेळी त्यांचे चाळीस हजार लोक असावे असे म्हणतात. हा आकडा विश्वसनीय असावा कारण दिल्ली म्हणजे बंडाचे केंद्रच असल्यामुळे तेथे फार मोठ्या संख्येने बंडवाले हजर होते. विशेष म्हणजे बरेली ब्रिगेडमधील सर्वच लोक बंड पुकारून दिल्लीला आलेले होते.

अशा तऱ्हेने दिल्ली काबीज करण्यात आली. त्याकरिता शिस्तीचे शिपाई आणि नुकतेच क्रिमिया आणि इराण येथील लढाईचा अनुभव असलेले अधिकारी आणि अनेक तोफांचा उपयोग करण्यात आला. असे असूनही राष्ट्रीय सेनेने इतका जोरकस विरोध केला की, सप्टेंबरच्या १४ तारखेला ब्रिटिश सेनापतींना माघार घेण्याचा विचार करावा लागला होता. दिल्लीच्या बाहेरच्या टेकड्यांचा आश्रय घेऊन अधिक कुमक मिळवून योग्य संधीची वाट पहावी असेही त्यांना वाटू लागले होते.

त्या काळात दिल्ली ही वायव्य प्रांताच्या उपराज्यपालाच्या अखत्यारीत होती. (१८५८ च्या फेब्रुवारीमध्ये दिल्ली शहर व भोवतीचा भाग स्थानिक सरकारच्या ताब्यात देण्यात येऊन त्यावर सर जॉन लॉरेन्स याची उपराज्यपाल म्हणून नेमणूक करण्यात आली. दिल्ली परत मिळविण्याच्या कामी लॉरेन्स याने केलेल्या कामगिरीची बक्षिसी म्हणून ही नेमणूक झाली). दिल्ली काबीज झाल्यानंतर ३० सप्टेंबर १८५७ रोजी आग्रा येथून प्रसिद्ध झालेल्या खास राजपत्रांत जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला होता त्यात म्हटले आहे की “ मि. इ. ए. रीड, वायव्य प्रांताचे प्रमुख अधिकारी यांना जाहीर करण्यास फार आनंद वाटतो की, २२ सप्टेंबरच्या कर्नल बेचर याचेकडून आलेल्या खलित्यात म्हटले आहे की २१ सप्टेंबर रोजी संपूर्ण दिल्ली शहर आमच्या ताब्यात आले आहे. मध्यवर्ती सरकारच्या हुकुमावरून पुढील व्यवस्था होईपर्यंत, हा प्रचंड विजय साजरा करण्याचे दृष्टीने तोफांची सलामी देण्यात आली असून त्यामुळे राजनिष्ठ प्रजाजनांना विश्वास वाटावा आणि शत्रूंना जरब बसावी यासाठी ही सलामी देण्यात येत आहे. या प्रचंड विजया-संबंधी मध्यवर्ती सरकार योग्य वेळी योग्य ती कारवाई करीलच. ”

(४) पुरुष नागरिकांचा संहार व शहराची लूट

याप्रमाणे दिल्ली काबीज केल्यानंतर ती काही काळ सैन्याच्याच ताब्यात ठेवण्यात आली. (१८५८ च्या जुलैपर्यंत तेथे मुलकी राजवट सुरू करण्यात आली नाही आणि मुलकी न्यायालये तर त्या वर्षाच्या जुलै महिन्यापर्यंत प्रस्थापित करण्यात आली नाहीत). ब्रिटिश शिपाई व त्यांचे हिंदी सहकारी यांनी ते शहर लुटून घेतले आणि तेथील दिसेल त्या पुरुष नागरिकांची सर्रास हत्या केली. 'मुंबई टेलिग्राफ' पत्र म्हणते: "शहराच्या तटबंदीच्या आत असलेल्या सर्व नागरिकांना भोसकून मारण्यात आले. अशा रीतीने मारण्यात आलेल्यांची संख्या फार मोठी होती ही गोष्ट लक्षात येण्यास एकाच गोष्टीचा उल्लेख पुरेसा आहे. एकएका घरात चाळीस ते पन्नास लोक लपून बसलेले होते व ते सर्व या प्रकारात सापडले.

सप्टेंबर २१ रोजी "शहरातील रस्ते ओस पडलेले असून सर्व शहर शांत, भयाण आणि मृत शहरासारखे दिसत होते. जणू काही त्या शहरावर भयंकर आपत्तीच गुदरली होती. थोड्याच दिवसापूर्वी या गावात हजारो लोक रहात होते ही गोष्ट कोणास खरीही वाटणार नाही अशी त्यावेळी परिस्थिती होती". गावात सर्वत्र शिपाई आणि मुलकी नागरिकांच्या प्रेतांचा खच पडलेला असून त्यामुळे सुटणारी दुर्गंधी असह्य होती.

त्या वेळी ब्रिटिश सैनिकांनी जी अविचारी हत्या केली त्यासंबंधी तेथे प्रत्यक्ष हजार असलेला कवी गालीब आपल्या 'दास्तांबु' नामक पुस्तकात लिहितो:- "किती लोक फासावर लटकविण्यात आले ते एका ईश्वरासच माहीत ! जय मिळालेले सैनिक शहरात मुख्य रस्त्याने घुसले. त्यांना जो दिसला त्याला त्यांनी मारून टाकले. गोच्या लोकांनी असहाय आणि निरपराधी लोकांची कत्तल केली. दोन तीन मोहल्यात त्यांनी लुटालूट केली व तेथील लोकांची कत्तल केली."

गालीबने हे वर्णन केले आहे ती केवळ कविकल्पनाच नव्हती तर प्रत्यक्षच तसे घडले होते हे के याने आपल्या पुस्तकात नमूद केले आहे. तो म्हणतो: "ज्यांनी आमच्या विरुद्ध काहीही केले नव्हते इतकेच नव्हे तर ज्यांना त्यांच्या बंडवाल्या जातभाईंनी लुटलेले होते अशा अनेकांना संगीनींनी भोसकण्यात आले, तलवारीने कापून काढण्यात आले किंवा बंदुकीच्या गोळीने मारण्यात आले." के पुढे म्हणतो "आमच्यातील अत्यंत श्रेष्ठ आणि शूर अशा अधिकाऱ्यांनी अशी कत्तल करण्याला मान्यता दिलेली होती. त्यांनी

स्वतः जरी त्यात भाग घेतलेला नाही हे खरे. कदाचित् दारू पिऊन बेभान झालेल्या आपल्या हाताखालच्या शिपायांवर त्यांचा कितपत ताबा चालला असता ही गोष्ट संशयास्पदच आहे.”

जागेच्या अभावी एक दोन अत्याचारांपेक्षा जास्त गोष्टीचे वर्णन येथे करता येत नाही. एका ठिकाणी काही लोकांच्या जवळ नवीन पैशाचे नाणे सापडल्याबरोबर कित्येक खेडुतांना फाशी देण्यात आले; कारण हे नवे नाणे त्यांनी लुटालुटीत मिळविले असावे असा संशय होता. सरकारी तिजोरी लुटली गेली तेव्हा तेथे ही नवी पैशाची नाणी होती तेवढ्यावरून हा निष्कर्ष काढण्यात आला; परंतु पुढे असे दिसून आले की, खुद्द ब्रिटिश शिपायांनी दूध, भाजीपाला पुरविणाऱ्या खेडुतांना ही नवी तांब्याची नाणी मोबदला म्हणून दिलेली होती. या दुर्दैवी घटनेचा त्यावेळी फार गाजावाजा झालेला होता आणि जरी त्यासंबंधी विश्वसनीय पुरावा मिळाला नाही तरी ही गोष्ट सत्य असावी असे के मानतो व आपल्या ग्रंथात नमूद करतो.

दुसरा अत्याचार म्हणजे सुमारे २०० माणसांची करण्यात आलेली कत्तल. एका गल्लीत काही मझाबी (हिंदूतील अस्पृश्य शीख झाल्यानंतर त्यांना मझाबी म्हणत) शीखांना मारण्यात आले होते. ब्रिटिश शिपाई त्या गल्लीत गेले व दिसेल त्याला मारीत सुटले. “ ज्यांच्याजवळ ब्रिटिशांना लुटल्याचे काही पुरावे म्हणजे कपडे दागदागिने वगैरे सापडले, त्यांना त्या गल्लीतील बराकी साफ करावयास लावून नंतर गोळ्या घालण्यात आल्या. कानपुरात नीलने हीच गोष्ट केली. तसाच हा प्रकार होय. ”

याप्रमाणे अविचाराने कित्येक लोकांना मारण्यात आले तर शेकडो लोकांना चौकशीचा केवळ देखावा करून फाशी देण्यात आले. दिल्लीच्या सरकारी पत्राने म्हटले आहे की विशेष आयुक्तानी त्या मुदतीत २०८५ लोकांना दोषी ठरविले आणि १२८१ लोकांना निर्दोषी म्हणून सोडले. दोषी लोकांपैकी ३९२ लोकांना फासावर चढविण्यात आले; ५७ लोकांना जन्मठेप देण्यात आली व बाकीच्यांना कमीजास्त मुदतीच्या शिक्षा देण्यात आल्या. या सरकारी पत्रात असे म्हटले आहे की हे आकडे म्हणजे देण्यात आलेल्या सर्व शिक्षा नाहीत तर “ त्या अस्वस्थ परिस्थितीत आणखी काय काय घडले असेल त्याबद्दल वर्णन करणे कठीण आहे. दिल्ली व आसपासच्या प्रदेशाला भयंकर धडा बसला— इतका की त्याची आठवण चिरकाल राहिल. — मूळच्या लोकसंख्येपैकी चवथा हिस्साही शिल्लक राहिला नाही. ”

फाशीची शिक्षा देण्यात आलेल्यांत राजघराण्यातील २१ राजपुत्र होते. त्यांची झटपट चौकशी करण्यात आली. त्यांच्याविरुद्ध आलेला पुरावा संशयास्पद असला तरी ते राजघराण्यातील आहेत एवढ्यावरूनच त्यांचा गुन्हा शाबीत ठरविला गेला. त्या सर्वांना त्याच दिवशी फासावर चढविण्यात आले.

जेथे हिंदी माणसांच्या प्राणांची ही किंमत होती तेथे त्यांच्या मालमत्तेची प्रचंड प्रमाणात लुटालूट करण्यात आली यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. कित्येक दिवसपर्यंत अशी पद्धतशीर लुटालूट चालू होती. देवळातील मूर्ती काढून टाकून सिंहासने उखडण्यात आली कारण त्याठिकाणी काही मौल्यवान पदार्थ लपवून ठेवले असावे असे त्यांना वाटले. ओसाड पडलेल्या घरांच्या जमिनी आणि भिंती उकरून त्यातून पुरलेले दागदागिने काढण्यात आले.

एका दुय्यम वैद्याने लिहिले आहे की “ओसाड पडलेली घरे पाडून लुटण्यात आली. दररोज सापडणारी मालमत्ता इतक्या प्रचंड प्रमाणात होती की त्यावर विश्वासही बसणार नाही. दिल्लीच्या वेढ्याचे वेळी असलेल्या प्रत्येक अधिकाऱ्याने इतकी लूट जमविली होती की लगेच सैन्यातील नोकरी सोडून स्वस्थ बसले तरी त्यांना ती जन्मभर पुरेशी होती. ही अतिशयोक्ती नसून प्रत्यक्षात अनेक अधिकाऱ्यांनी या तऱ्हेने मिळविलेली संपत्ती २ लक्ष रुपयांपर्यंत होती हे पुढे सिद्ध झालेले आहे. १०००० रुपयांच्या आसपास ज्यांनी जमविले असे तर पुष्कळच लोक होते. यापैकी पुष्कळ लोकांनी शक्य तितक्या लवकर कंपनीची नोकरी सोडून आपल्या लुटीसह इंग्लंडला प्रयाण केले. तेथे त्यांनी अशा रीतीने मिळविलेली लूट विकून टाकली. इंग्लंडमध्ये अशा तऱ्हेने विक्रीस आलेली मालमत्ता कित्येक दुकानातून मांडण्यात आली होती.

अशा प्रकारे व्यक्तिगत लूट तर झालीच परंतु लष्कराने शहरावर दंड म्हणून ३५॥ लक्ष रुपये दिल्लीच्या नागरिकांकडून वसूल केले.

दिल्लीत काही युरोपियनांना मारण्यात आलेले होते त्याचा सूड म्हणून कित्येक भागातील सर्वच्या सर्व नागरिकांना हाकलून लावण्यात आले. कारण असे सांगण्यात आले की पुरेसे शिपाई पहाऱ्याला नसल्यामुळे सर्वच नागरिकांना घालविणे हे भागच होते. अशा तऱ्हेने घालविलेले लोक दिल्लीच्या आजुबाजूच्या खेड्यातून बायकामुलांसह हालात दिवस काढू लागले. बिचाऱ्यांना खायला-प्यायला, कपडे, अथवा आसराही मिळू शकला नाही. शहराच्या सर्व वेशी बंद करण्यात आल्या होत्या. आत येण्याकरिता एक व बाहेर

जाण्याकरिता एक अशा दोनच वेशी उघड्या होत्या. काश्मीर वेस प्रवेशा-साठी आणि लाहोर वेस बाहेर पडण्यासाठी राखून ठेवण्यात आलेली होती. पुढे काही काळानंतर हाकून लावण्याच्या या हुकुमात थोडा बदल करण्यात आला— हिंदूंना येण्याला फारसा प्रतिबंध नसे पण मुसल-मानांना मात्र आत येण्यास मज्जाव होता— शेवटी लोकांना आत येण्यास सर्रास परवानगी मिळाली, मात्र ज्यांची स्थावर मिळकत होती त्या मिळकतीच्या २५ टक्के दंड त्यांचेकडून वसूल करण्यात येई. ह्या दंडात हिंदूंचे बाबतीत १५ टक्के सूट मिळू लागली. दुसरीकडे काहीच नाही अशा परिस्थितीत जे काय पडके झडके घर-घरोटे मिळाले ते घेण्यासाठी लोक परत येऊ लागले, कारण त्यांचेजवळ जंगम मिळकत अशी काहीच शिल्लक नव्हती. एका सरकारी पत्रातच त्यांच्या या हालअपेष्टांबद्दल लिहिले आहे की, “लष्कराच्या धोरणामुळे निरपराध लोकांचे फार हाल झाले. ज्यांनी बंडवाल्यांकडून हालही सोसले होते तेही या प्रकारातून सुटले नाहीत.”

अशा प्रकारे सर्वत्र अंदाधुंदी चालू असता एका गोष्टीबद्दल मात्र जरूर उल्लेख केला पाहिजे. कोणाही स्त्रीचा अवमान करण्यात अथवा अब्रू घेण्यात आली नाही. सर जाँन के यानी यासंबंधीचे कित्येक कागदपत्रे पाहिली होती; तो आपल्या पुस्तकात लिहितो:— “स्त्रिया व मुले यांना कोठेही त्रास देण्यात आला नाही. क्वचित् गोळीबारात एखादी हत्या झाली असेलही परंतु मुद्दाम म्हणून असले अत्याचार स्त्रियांवर झालेले नाहीत ह्या गोष्टीमुळे मला थोडे समाधान वाटते.”

अशा प्रकारचे एक उदाहरण के याने दिलेले आहे, युरोपियन सैन्य शहरात घुसले, एका मोठ्या वाड्याचा त्यांनी ताबा घेतला तेव्हा त्या वाड्यात एका कोपऱ्यात सुप्रतिष्ठित घराण्यातील कित्येक स्त्रिया व मुले आश्रयार्थ आलेली होती. अर्थातच त्या सर्वांना भीति वाटणे साहजिकच होते. परंतु ब्रिटिशांच्या शिपायांनी त्यांना मानाने वागविले इतकेच नव्हे तर आपल्याच आयाबहिणींप्रमाणे त्यांच्याशी वागून त्यांना काश्मीर वेशीवर नेऊन पोचविले. त्या गडबडीचे वेळी त्यांना एवढेच करणे शक्य होते.

कित्येक स्त्रियांनी मात्र अब्रू राखण्यासाठी विहिरीतून उड्या घेऊन जीव दिला (झाशीलाही हाच प्रकार घडला). अशा प्रकारामुळे कित्येक विहिरी स्त्रियांच्या प्रेतांनी खचून भरल्या व पुढे ज्यांनी अशाच उड्या टाकल्या त्या पाण्यात न बुडता प्रेतावर झेलल्या गेल्या. ब्रिटिशांनी त्यांना बाहेर काढण्याचा

प्रयत्न केला तेव्हा त्या किंचाळत आणि ईश्वरसाक्ष सांगत की त्यांना वाचवून अब्रू जाण्यापेक्षा गोळी घालून मारले तर अधिक बरे.

(५) बादशहाच्या पुत्रांची निर्घृण हत्या

पराभव झाल्यानंतर राष्ट्रीय सैन्य दिल्ली सोडून बहुधा अयोध्येच्या दिशेने निसटले. खुद्द बादशहा व त्याचे कुटुंबातील मंडळी दिल्लीपासून थोड्या मैलावरच असलेल्या हुमायुनाच्या कबरीच्या आश्रयाने राहिली. जनरल विल्सनच्या हाताखालच्या मेजर विल्सन याला बादशहा २१ सप्टेंबरला शरण गेला. त्याला कैद करून दिल्लीस नेण्यात आले. दुसरे दिवशी मेजर विल्सन पुनः हुमायुनाच्या कबरीकडे गेला व तेथून बादशहाचे दोन मुलगे व एक नातू अनुक्रमे मिर्झा मोगल, मिर्झा खिजर सुलतान आणि मिर्झा अब्रू बकर यांना त्याने कैद केले. कैद होण्यापूर्वी आपल्या जीविताच्या सुरक्षिततेची त्यांनी हमी मागितली परंतु ती देण्यात आली नाही.

अशा तऱ्हेने त्यांना कैद करून मेजर हडसन त्यांना दिल्लीकडे घेऊन चालला. वाटेत त्याने त्यांना बैलाच्या रथातून उतरवून आपल्या आंगावरचे बाहेरचे कपडे काढण्यास लावले. नंतर त्याने त्यांचा क्रूर खून केला. त्याने आपल्या बायकोला लिहिलेल्या पत्रात अशा तऱ्हेने त्या राजपुत्रांना एका मागून एकाला मारल्याचे कबूल केले आहे. राजपुत्रांना मारण्यापूर्वी त्यांच्या अंगावर असलेले वैडूर्य भुजदंड आणि आंगठ्याही त्याने काढून घेतल्या आणि ते जिन्नस आपल्या बायकोकडे पाठविले.

राजपुत्रांची मुंडकी कापून ती बादशहा व त्याची राणी यांच्याकडे नजर म्हणूनही त्याने पाठविली; ही गोष्ट अधिकृतपणे नमूद झालेली आहे. दुसरा एक प्रवाद असा आहे की त्याने ती मुंडकी झाकून तबकांतून बादशहापुढे ठेऊन 'हा कित्येक वर्षे तुंबलेला ईस्ट इंडिया कंपनीचा नजराणा आणला आहे' असे म्हणाला (वर्षातून कंपनीकडून चार वेळा बादशहाकडे नजराणा दिला जाई त्याचा हा संदर्भ आहे). आधीच दुःखात असलेल्या बादशहापुढे तबक ठेवल्यानंतर त्यावरील झाकण काढल्याबरोबर जे दृश्य दिसले ते पाहून त्याला अत्यंत क्लेश झाले असल्यास नवल नाही. तो म्हणाला "ईश्वरा! तैमूरचे वंशज आपल्या बापापुढे अशीच रक्तलांछित चर्या घेऊन येत असत."

त्यानंतर २४ तासपर्यंत ती मुंडकी लोकांना पाहण्यासाठी खुनी वेशीवर टांगून ठेवण्यात आली, शहरकोतवालीबाहेर त्या राजपुत्रांची धडे ठेवण्यात आली होती. दुसऱ्या दिवशी ती सर्व यमुनेत फेकण्यात आली.

या त्याच्या पाशवी वर्तनाने हडसनने इंग्रजांच्या नावाला काळिमा फासला. कित्येक लोकांनी या त्याच्या वर्तनाबद्दल सबब म्हणून सांगितली आहे की, त्याचे मागोमाग येत असलेल्या नागरिकांच्या गर्दीतील लोकांनी त्या राजपुत्रांना सोडविण्याचा प्रयत्न करू नये या दृष्टीनेच त्याने अघोरी कृत्य केले; परंतु इंग्रजांतीलच मोकळ्या मनाच्या व सरळ लोकांनी या कृत्याचा धिक्कारच केलेला आहे. जनरल होप ग्रँट म्हणाला की हे कृत्य अगदी विनाकारणच झाले. इतिहासलेखक मॅलेसन याने स्पष्ट शब्दात म्हटले, “यापेक्षा अधिक पाशवी आणि अकारण असे कृत्य केव्हाही झालेले नाही. ही एक नुसती चूकच नव्हती तर एक गुन्हाच होता. एवढे खरे की सैन्यात अशी एक अफवा उठलेली होती की मे महिन्यात इंग्रजांची जी हत्या झाली त्या कामी त्या राजपुत्रांचा हात होता; परंतु त्यासंबंधी विश्वसनीय असा पुरावा आजतागायत मिळालेला नाही. जर त्याची नेहमीप्रमाणे उघड चौकशी झाली असती तर ते या आरोपातून निर्दोष सुटले असण्याची शक्यता आहे. जर यदाकदाचित् त्यांच्यावर हा गुन्हा शाबीत झाला असता तर ब्रिटिश लोकमताला एवढे निश्चितपणे म्हणता आले असते की त्यांनी केलेल्या कृत्यांबद्दल त्यांना योग्य ते शासन घडले. राजपुत्र युद्धकैदी म्हणून स्वाधीन झाले होते. त्यांना मारून टाकले नसते तर त्यांना सोडून देण्यात आले असते हे म्हणणे योग्य नाही. गर्दीतील लोकांनी त्यांना सोडविण्यासाठी काहीही केले नाही. हडसनने आपल्या स्वभावानुसार हे कृत्य केले ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. बंडाच्या इतिहासात हडसनच्या नावाशी निगडित अशी घटना इतर कोणत्याही घटनेपेक्षा अधिक दुःखद आहे.”

हडसनच्या या कृत्यामुळे इंग्लंडमध्येही फार दुःख झाले. के म्हणतो :—
“हडसनची एकावेळी कल्पना अशी होती की त्याच्या या कृत्यामुळे इंग्लंडमध्ये आनंदी आनंद होईल. परंतु मी निर्धोकपणे सांगू शकतो की इंग्रजांनी या प्रकरणी दुःख आणि धिक्कारच व्यक्त केलेला आहे. या कृत्याचा पाठपुरावा केलेला माझ्या ऐकिवात नाही किंवा त्याबद्दल संमतीही कोणी प्रगट केलेली नाही.”

दिल्लीच्या इतिहासाचे प्रसिद्ध लेखक ख्वाजा निजामी यांनी या प्रकरणात आणखीच एक भयंकर गोष्ट नमूद केली आहे. तो म्हणतो की राजपुत्रांना गोळ्या घालून ठार केल्यानंतर त्यांची मुंडकी हडसनने कापली व त्यातून वहात असणारे उष्ण रक्त ओंझळीत घेऊन तो प्याला आणि म्हणाला की

‘असे जर मी न केले तर मला वेड लागेल.’ या प्रकाराचा उल्लेख इंग्रज लेखकांनी कोठे केलेला नाही परंतु ख्वाजा निजामी आपल्या ‘दिल्ली की जंकानी’ या पुस्तकात स्पष्टपणे म्हणतो की ही वस्तुस्थितीच आहे. तो म्हणतो की ही गोष्ट त्याने शेकडो लोकांच्या तोंडून ऐकली असून बादशहाच्या मर्जीतील मिर्झा इलाही बख्श यांच्या विश्वासातील एका मागसाने ही हकीकत माझ्या (ख्वाजा) वडिलांना समक्ष सांगितली होती.

(६) बादशहाचे भवितव्य

बहादूरशहा जेव्हा हुमायुनच्या कबरीत आश्रयार्थ आला तेव्हा त्याचा सेनापती जनरल बख्तखान याने त्याला सुचविले की त्याने दिल्ली सोडून अयोध्या प्रांतात जाऊन तेथून झुंज चालू ठेवावी. दुसरीकडे त्याचा जवळचा नातेवाईक इलाहीबख्श त्याला शरणागति पत्करण्यास सांगे. हा इलाहीबख्श ब्रिटिशांना आतून सामील होता. अशक्त आणि दुर्दैवी बादशहाने या दोन सल्ल्यांपैकी सोपा सल्ला पत्करला आणि स्वतः झीनतमहलपासून झालेला मुलगा जवानबख्त आणि आपला सासरा अहमद कुलीखान यांच्या जीविताची हमी मागून शरणागति पत्करली. त्यानंतर एका पालखीत झीनतमहल व तिचा मुलगा जवानबख्त आणि दुसरीत खुद्द बादशहा यांना घालून शहरात आणण्यात आले व तेथे कैदेत ठेवण्यात आले.

खुद्द बादशहाला तुरुंगात ब्रिटिशांनी फार वाईट वागविले व पुढे त्याला ब्रह्मदेशात पाठविले. ब्रिटिश पार्लमेंटचा एक सभासद लेयार्ड हा त्यावेळी भारतात होता तो लिहितो “निराश झालेला तो म्हातारा बादशहा एका खोलीत म्हणण्यापेक्षा कोठडीत ठेवलेला मी पाहिला. तो एका खाटेवर पडलेला असून त्याचे अंगावर फाटकी अशी एक चादर होती. मला भेटण्यासाठी तो मोठ्या कष्टाने खाटेवरून उठला आणि आपले हातपाय त्याने मला दाखविले. त्या हातापायावर माशांनी चावून चावून घरे केलेली मला दिसली. पुरेसे खाण्यालाही मिळत नसल्याबद्दल त्याने तक्रार केली. ख्रिस्ती धर्माचे आपण या बादशहाला अशा तऱ्हेने वागवितो हे योग्य आहे का ? ”

लेयार्डने राजकुटुंबातील स्त्रियांबद्दलही असे लिहिले आहे की आपली पोरेबाळे घेऊन त्या बिचाऱ्या खोलीच्या एका कोपऱ्यात पडलेल्या होत्या. त्याला असेही सांगण्यात आले होते की त्यांना पोटगी म्हणून रोज फक्त १६ शिलिंगच देण्यात येत.

पहिला युद्ध-बातमीदार प्रख्यात सर विल्यम हॉवर्ड रसेल, युद्धाच्या बातम्या लंडनच्या 'टाइम्स' पत्राला पुरविल्यानंतर तो हिंदुस्थानात आला होता. त्याने बहादुरशहा बादशहासंबंधी आहे :— "बहादुरशहा हा एक क्रूर आणि निःशक्त असा म्हातारा होता हे खरे आहे. त्याने उघड्या डोळ्याने आपले राज्य युद्धाने व मार्गाने गेलेले पाहिले त्याला फक्त फुकटची अशी बादशहा हीच फक्त राहिली; रिता झालेला खजिना आणि राजवाड्यात दरिद्री पुत्र व इतर राजघराण्यातील माणसे पोसण्याची जबाबदारी येऊन गेली. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता त्याने ब्रिटिशांशी बेइमानी केली हे म्हणणे शुद्ध ठोंगीपणाचे आहे."

बादशहा व त्याची बेगम यांच्यावर लष्करी न्यायालयापुढे खटला चालला. तेंगुवर बंडाला उत्तेजन देणे आणि खून करणे असे आरोप ठेवण्यात आलेले होते. (राजवाड्यात ४९ ख्रिस्ती बायकामुलांचा खून करण्याचाही एक आरोप त्यावर ठेवण्यात आला होता. ही न्यायालयीन चौकशी खुद्द राजवाड्यात बादशहाच्या दरबार हॉलमध्ये झाली). खुनाच्या आरोपासंबंधी त्याचे म्हणणे असे की, ब्रिटिश कैद्यांना सोडविण्यासाठी आपला स्वतःचा थोरला मुलगा मिर्झा खान याला त्याने मुद्दाम पाठविले होते परंतु तो पोचण्यापूर्वीच ब्रिटिश कैदी पळवून गेले असावेत अथवा बंडवाल्यांची मने वळविण्यात तो अयशस्वी झाला असला पाहिजे; म्हणूनच कैदी मारले गेले असावेत. हा त्याचा बचाव म्हणजे आलेल्या पत्रावरून खरा ठरतो. बंडाचा आरोप सिद्ध झाला तर बादशहा गम यांना देहान्ताची शिक्षा होती. परंतु असे नजरेस आणण्यात आले की नागती पत्करण्याची अट म्हणूनच हडसनने त्यांच्या जीविताची हमी दिलेली होती. म्हणून त्यांना देहान्ताची शिक्षा न देता जन्मठेपीची शिक्षा देण्यात आली. तिची आपले उर्वरित आयुष्य राजकीय कैदी म्हणून रंगून येथे घालविले.

हा दुर्दैवी बादशहा या प्रकारानंतर फार काळ जगला नाही. वयाच्या ७ व्या वर्षी सन १८६२ मध्ये तो मृत्यु पावला.

"मी निःशंकपणे म्हणू शकतो की वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपल्या झेंड्यावर 'सूड' असा शब्द घेतला 'न्याय' हा घेतला नाही, याबद्दल मी अति तीव्र नापसंती व्यक्त करतो"—बेंजामिन डिस्नेली (अर्ल ऑफ बीकन्सफील्ड) विह्क्टीरिया राणीचा पंतप्रधान १८७४-१८८०.

प्रकरण ३२ वे

राणी लक्ष्मीबाई आणि झांशीच बंड

- (१) जीवन वृत्त
जन्म आणि माहेर
लग्न आणि वैधव्य
- (२) झाशी खालसा झाली
या कृत्याची अन्याय्यता
राणीने केलेली अर्जी
- (३) झांशीतील बंड
बंड कसे झाले ?
राणीने राज्यसूत्रे हाती घेतली
- (४) ब्रिटिशांनी झाशीला वेढा दिला
तात्या टोपे मदतीस येतात
झाशी पडते
राणी निसटते
झांशीची लूट
राणी कालपीला जाते
- (५) ग्वालेर
राणीने शिंदे सरकारचा केलेला पराभव
ग्वालेरवर सर ह्यू रोज चालून जातो
राणीचा लढतालढता मृत्यु
राणीच्या जीवनाचे शेवटचे क्षण
- (६) राणीसंबंधी मूल्यमापन

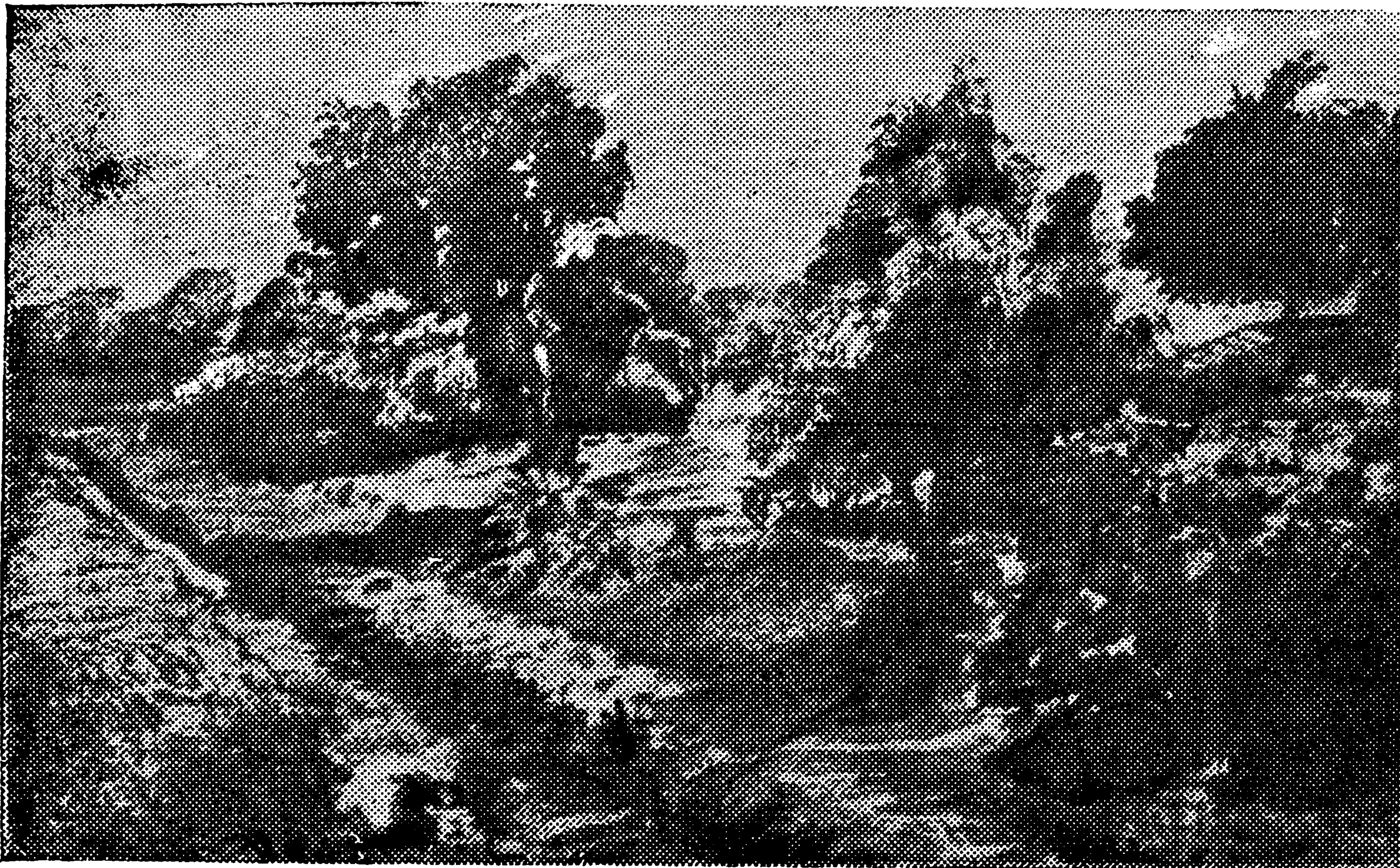
रणशूर राणी लक्ष्मीबाई

राणी लक्ष्मीबाईचे पती राजे
गंगाधरराव

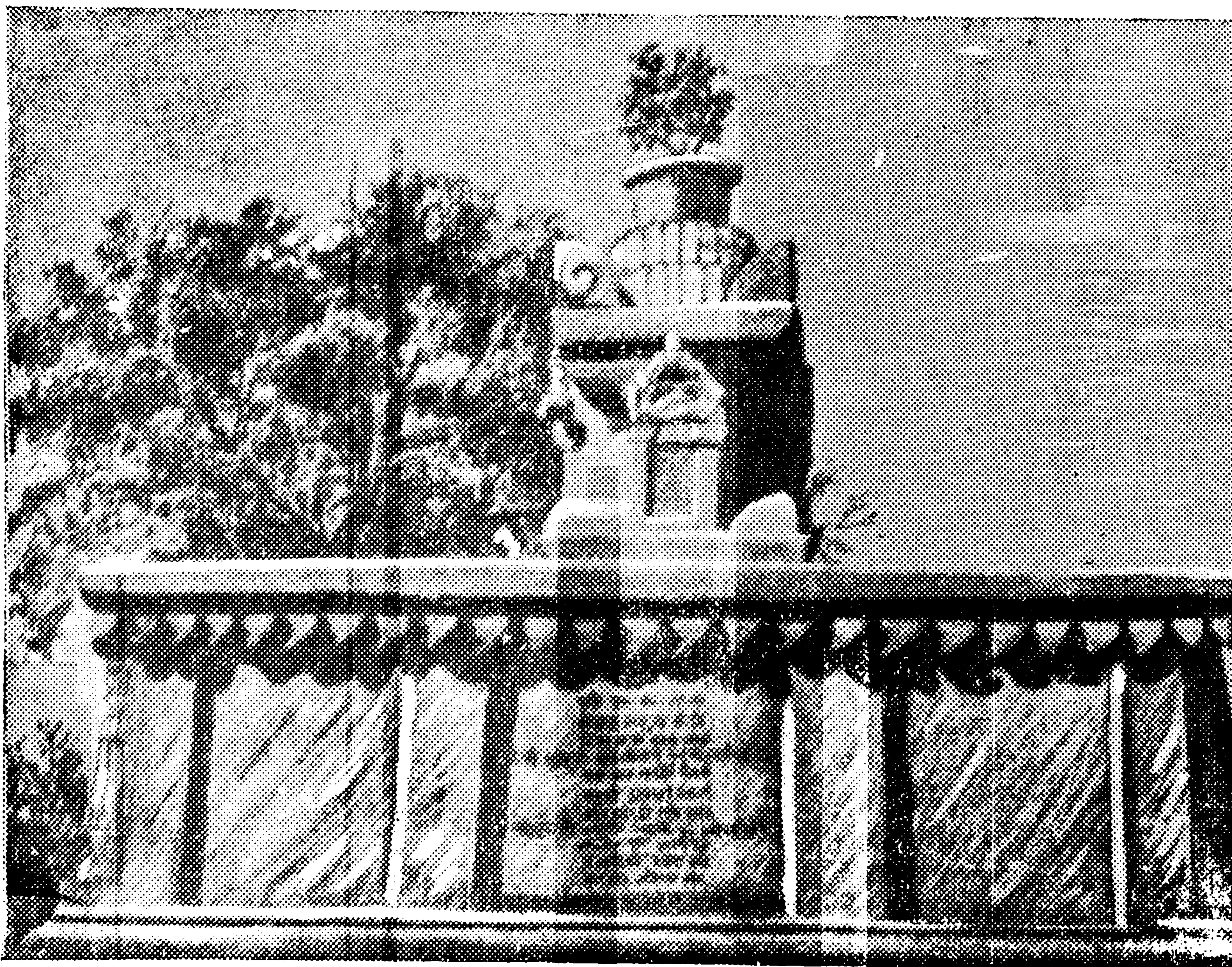

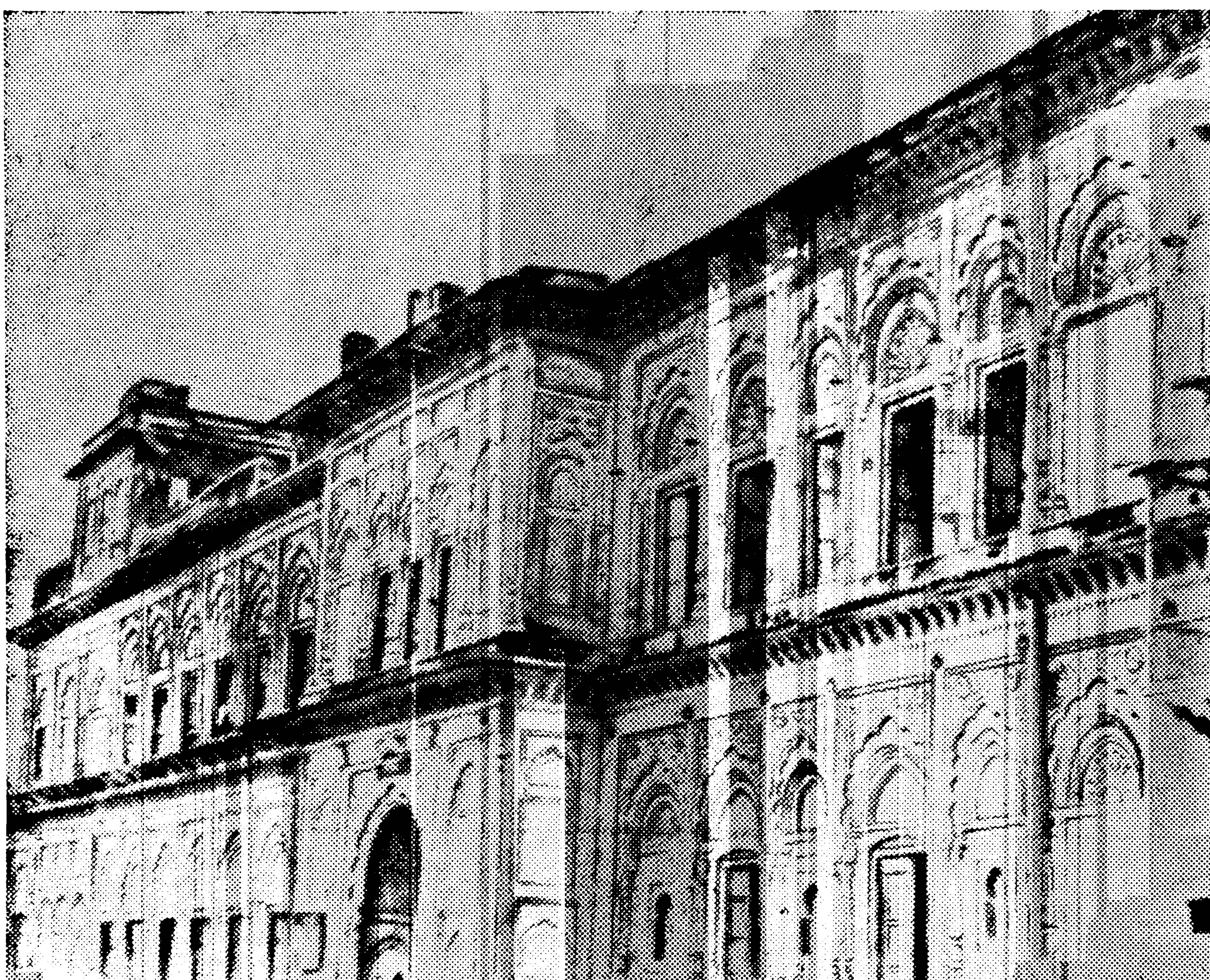
झाशी येथील चौकात उभारलेला राणी लक्ष्मीबाई यांचा अश्वारूढ पुतळा

जेथे राणी लक्ष्मीबाईना वीरमरण आले तो ओढा

म्वालेर येथील राणी लक्ष्मीबाई स्मारक

झाशी येथील राणी लक्ष्मीबाई यांचा 'राणी महल'

राणीचे व्यक्तिमत्त्व आणि स्वभाव
जोखन बागेतील हत्येची जबाबदारी राणीवर नव्हती
राणीचे स्मारक
उत्तर प्रदेश सरकारने राणीच्या नातवाचा केलेला सन्मान
परिशिष्टे

(१) झाशीचा जाहीरनामा

(२) राणीच्या नातवाला दिलेली सनद

“ द्वाविमौ पुरुषौ लोके, सूर्यमंडलभेदिनौ ।
संयमी योगयुक्तौ यो, रणेचाभिमुखे हतः ॥ ”

(१) जीवनवृत्त

जन्म आणि माहेर

कोणत्या ना कोणत्या कारणाने आपले नाव कायम स्वरूपात मागे कीर्तिरूपाने ठेऊन जाणाऱ्या कित्येक प्रसिद्ध स्त्रियांची चरित्रे व कार्य याबद्दल जगाच्या इतिहासात अनेक दाखले आहेत. काही स्त्रियांनी युद्धात आपले नाव केले तर काहींही जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत अविस्मरणीय कामगिरी केली परंतु जिने भर तारुण्यात रणभूमीवर प्रचंड पराक्रम केले त्या राणी लक्ष्मीबाईला इतिहासात तोड नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात ज्यांनी रणांगणात आपला देह ठेवला त्यात लक्ष्मीबाई ह्या सर्वात प्रसिद्ध आहेत. लक्ष्मीबाईच्या शूर हौतात्म्यामुळे या देशात देशभक्तीची ज्वाला प्रज्वलित झाली आणि आजही लक्ष्मीबाईचे नाव या देशातील प्रत्येक घरात प्रेमादरपूर्वक घेतले जात आहे. त्यांचे शत्रू जे इंग्रज यांनी सुद्धा लक्ष्मीबाईच्या शौर्याची आणि युद्ध-कौशल्याची प्रशंसा केली आहे. सर ह्यू रोज याने ‘शूरातील अत्यंत शूर’ असे त्यांचे वर्णन केले आहे.

२१ ऑक्टोबर १८३५ रोजी वाराणसी येथील एका गरीब महाराष्ट्रीय ब्राह्मण कुटुंबात राणी लक्ष्मीबाईचा जन्म झाला. त्यांचे मूळ नाव मनूबाई. त्यांचे वडील मोरोपंत तांबे हे चिमणाजी अप्पा पेशवे (बाजीराव पेशव्यांचे बंधू) यांच्या पदरी खाजगतीत नोकरीला होते. चिमणाजी अप्पा हे त्यावेळी वाराणसी येथे ब्रिटिश सरकाराच्या निवृत्तिवेतनात आपला निर्वाह करून रहात. चिमणाजी

अप्पाच्या मृत्यूनंतर निर्वाहाचे दुसरे काही साधन न राहिल्यामुळे मोरोपंत तांबे हे बिठूर येथे महाराजा बाजीराव यांच्या आश्रयास आले. बाजीरावाने त्यांना आपल्या पदरी दरमहा ५० रुपयावर नेमून घेतले. त्यावेळी मनूबाई अवघी ३ वर्षांची होती. त्यानंतर दोनच वर्षांनी मनूबाईची आई मृत्यू पावली. मनूबाईची हुषारी लवकरच महाराजा बाजीराव यांच्या लक्षात येऊन त्यांची तिच्यावर फार मर्जी बसली. त्यामुळे तिला सर्व सुखसोई उपलब्ध झाल्या. नाना धोडोपंत आणि रावसाहेब (बाजीरावाचे दोन मुलगे) वयाने जरी तिच्यापेक्षा मोठे होते तरी ते तिचे खेळगडी असत. खुद्द बाजीरावांच्या देखरेखीखाली मनूबाईला बालपणी स्त्रीला अवश्य असे शिक्षण मिळाले. त्याशिवाय घोड्यावर बसणे, तलवार व बंदूक चालविणे या गोष्टीही ती शिकली. बिठूर येथील तिच्या बालपणाबद्दल विशेष हकीकत उपलब्ध नाही. वयाच्या अवघ्या १४ व्या वर्षी झांशीच्या राजा गंगाधरराव यांच्याशी तिचा विवाह होईपर्यंतच ती बिठूरात होती.

अशी एक आख्यायिका सांगतात व ती बहुधा खरी असावी की एकदा नानासाहेब व त्यांचे सहकारी इतर मुलगे हत्तीवरून फिरावयास जाण्यास निघाले तेव्हा त्यांनी मनूबाईला बरोबर नेण्याचे नाकारले म्हणून ती रडू लागली. तिचे वडील मोरोपंत जवळच होते त्यांना फार वाईट वाटले व ते आपल्या मुलीला म्हणाले “ तुझ्या जन्मी हत्तीवर बसण्याचे नाही. रडणे आवर. ” मनूबाईला मात्र हे बोलणे मानवले नाही. रागारागाने ती नानासाहेबांना म्हणाली “ तुझ्या एका हत्तीबरोबर माझे दहा हत्ती मिळवीन तरच खरी. ” ही भविष्यवाणी पुढे खरीच ठरली कारण गंगाधररावाशी विवाह झाल्यानंतर कित्येक हत्तीच काय परंतु इतरही वैभवकारक गोष्टी राणी लक्ष्मीबाई या नात्याने तिच्या झाल्या.

मनूबाईचा गोड स्वभाव आणि औदार्य यामुळे ती सर्वत्र लोकप्रिय झाली होती; नानासाहेबांनी हत्तीवर घेतले नाही ही गोष्ट लहान मुलांच्या नेहमीच्या अवखळ स्वभावामुळे झाली असली तरी नानासाहेब व त्यांचे खेळगडी या सर्वांना मनूबाई फार प्रिय असे. लहान मुलात असे वाद व भांडणे नेहमीच होत असतात. परंतु मोरोपंतासारख्या पोक्त गृहस्थाच्या लक्षात ही गोष्ट न आल्यामुळे त्यांनी ते कठोर शब्द उच्चारिले असावे. नानासाहेब व मनूबाई ही परस्परांना जन्मभर प्रियच राहिले.

लग्न आणि वैधव्य

मनूबाईसंबंधी सर्व जबाबदारी बाजीरावांनी स्वतःकडे घेतलेली होती. त्यांनी तिचे टोपणनाव 'छबेली' असे ठेवलेले होते. मनूबाई वयात येऊ लागल्याबरोबर मोरोपंतांना तिच्या विवाहाची साहजिक काळजी वाटे; परंतु खुद्द बाजीरावही तिच्याकरिता वरसंशोधन करीत असत. तिला श्रीमंत स्थळ मिळावे अशी बाजीरावांची फार इच्छा होती. झाशीचे राजे गंगाधरराव हे चाळीस वर्षांचे असताना त्यांची पत्नी वारली तेव्हा एक संधी चालून आल्यासारखे झाले. त्यावेळी मनूबाई अवघी १४ वर्षांची होती. याप्रमाणे वयात जरी फार अंतर होते तरी मनूबाई राणीपदास लायक असल्यामुळे बाजीरावाने हे स्थळ पसंत केले. हा विवाह झाशी येथे मोठ्या थाटाने झाला व त्याचा सर्व खर्च खुद्द बाजीरावाने केला. अनेक राजेरजवाडे त्या प्रसंगी उपस्थित होते.

विवाहानंतर थोड्याच दिवसात आता राणी लक्ष्मी हे नाव घेतलेल्या राणीने संस्थानाच्या कारभारात लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. ही गोष्ट तिच्या यजमानांना फारशी पसंत नव्हती. त्याखेरीज दुसरीही एक अडचण होती की ब्रिटिशसरकारने त्यांचे अधिकार पुष्कळ प्रमाणात कमी केले होते व त्यांच्यावर देखरेख करण्यासाठी कॅप्टन डनलॉप याची नेमणूक दुय्यम राजप्रतिनिधी म्हणून केली होती.

सन १८५० मध्ये गंगाधररावराजांच्या बरोबर राणीनी प्रयाग, काशी व गया येथे यात्रा केली. प्रत्येक ठिकाणी त्यांची सरकारी इतमामाने व्यवस्था करण्यात आली.

सन १८५१ मध्ये लक्ष्मीबाईंना एक मुलगा झाला परंतु तो अवध्या तीन महिन्यातच वारला. त्यामुळे गंगाधररावांच्या प्रकृतीवर फार गंभीर परिणाम झाला. हळुहळु त्यांची प्रकृती खालावत जाऊन ते २१ नोव्हेंबर १८५३ मध्ये मृत्यू पावले.

मृत्यूपूर्वी एकच दिवस गंगाधरराव व लक्ष्मीबाई यांनी एक ५ वर्षांचा मुलगा दत्तक घेऊन त्याचे नाव दामोदरराव असे ठेविले होते. या दत्तकविधानाबद्दल कोठल्याही संशयास जागा राहू नये म्हणून धर्मशास्त्रातील सर्व विधी यथासांग करण्यात आले.

(२) झाशी खालसा झाली

गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांनी अन्यायाने दत्तकविधान स्वीकारण्याचे नाकबूल केले. १८५४ च्या मार्चमध्ये नवीन धोरणाप्रमाणे झाशी

ब्रिटिश प्रांतात विलीन करण्यात आली. मेजर एलिस नावाचा राजकीय प्रतिनिधी जेव्हा ही बातमी राणीला सांगण्यास आला तेव्हा राणीच्या तोंडून प्रख्यात उद्गार निघाले की “मेरी झाशी नही देऊंगी.” प्रत्यक्षात मात्र जेव्हा राज्याचा ताबा घेण्यात आला तेव्हा लक्ष्मीबाईंनी काही विरोध केला नाही. आणि तिच्याकरिता ठरवून दिलेल्या शहरातल्या राजवाड्यात ती शांतपणे गेली. व अशा तऱ्हेने झाशीच्या किल्ल्याचा ताबा तिने शांततेने सोडून दिला.

लॉर्ड डलहौसी यानी आपल्या कृत्याच्या समर्थनार्थ २७ फेब्रुवारी १८५७ रोजीच्या वृत्तांतात लिहिले “माजी राजाला औरस संतती नाही—झाशीचे सुभेदार अथवा राजे यांचा वारसा असून ज्याचा ब्रिटिश सरकारशी संबंध आहे असा कोणीही मनुष्य अस्तित्वात नाही. माजी राजानी दत्तक घ्यावा असे प्रजेच्या मनात कधीही नव्हते. झाशीच्या राजाला वंशपरंपरा मान्यता (ब्रिटिश सरकारने दिलेली होती परंतु त्याने दत्तक घ्यावा या गोष्टीला सरकारने संमती दिलेली नाही. म्हणून गंगाधररावांनी जो दत्तक घेतला आहे त्याला संमती देणे वा न देणे ही गोष्ट ब्रिटिश सरकारच्या अखत्यारीत आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.”

या कृत्याची अन्याय्यता

लॉर्ड डलहौसी यांच्या या कृत्याचा अन्वयार्थ नीट समजावून घेण्यासाठी झाशीचे राज्य कसे अस्तित्वात आले आणि त्या राज्याचे ब्रिटिश सरकारशी जे तहनामे वेळोवेळी झाले त्याचा थोडासा विचार करणे जरूर आहे.

दिल्लीच्या बादशहापासून आपले स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याची बुंदेलखंडाने सतत खटपट केलेली होती. बुंदेला राजा चंपतराय याने शहाजहानच्या कारकीर्दीच्या उत्तर भागात आपले स्वतःचे स्वातंत्र्य घोषित केलेले होते. त्याचा मुलगा म्हणजे प्रख्यात छत्रसाल याने बुंदेलखंडाच्या पूर्व भागात आपले स्वतंत्र राज्य प्रस्थापित केले होते. पश्चिम भाग मात्र दिल्लीच्या अधिराज्यास मानीत असे. छत्रसाल राजाने पन्नाशहरी आपली राजधानी प्रस्थापित केली आणि हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अत्यंत प्रबळ असा समजला गेलेला कलंजरचा किल्लाही त्याने आपल्या राज्यात समाविष्ट केला होता. छत्रसालाच्या राज्याचे वार्षिक उत्पन्न एक कोटीच्या जवळपास होते. त्याच्या राज्यातच पन्ना येथील हिऱ्यांच्या खाणी होत्या.

फरूकाबादचा नबाब महंमदखान बंगष याने छत्रसालावर स्वारी केली तेव्हा छत्रसालाने पहिल्या बाजीरावाची मदत मागितली आणि बाजीरावाने

त्वराने येऊन बंगणाचा पराभव केला. या कृत्यामुळे छत्रसालाने कृतज्ञतेने आपल्या राज्याचा फार मोठा भाग बाजीरावास तोडून दिला; आपल्या दोन मुलाइतकाच तो बाजीरावावर प्रेम करी. ह्या तोडून दिलेल्या मुलुखावर बाजीराव व त्याचे वंशज यांनी झाशीला 'सुभेदार' नेमून ते आपला कारभार करीत. पुढे ही सुभेदारी वंशपरंपरा चालत राहून रघुनाथ हरी नेवालकर यांचेकडे आली. या रघुनाथ हरींनी आपला हक्क आपल्या बंधूंच्या नावे म्हणजे शिवरावभाऊ यांच्या नावे करून आपण निवृत्त झाले. सन १८०४ मध्ये ४ फेब्रुवारी रोजी ईस्ट इंडिया कंपनीशी शिवरावभाऊ यांनी तह केला. या तहान्वये शिवरावभाऊंच्या संस्थानाचे संरक्षण करण्याचे कंपनीने मान्य केले. पूर्वीप्रमाणेच ते दरवर्षी पेशव्यांचेकडे खंडणी पाठवीत राहिले. ही गोष्ट कंपनीने मान्य केलेली होती. कंपनी मात्र त्यांचेकडून काही खंडणी घेत नसे. या तहनाम्याचा मूळ पाया असा की कंपनी आणि पेशवेसरकार यांच्यामध्ये स्नेहसंबंध होता व झाशी ही पेशव्यांच्या दरबाराची अंकित असल्यामुळे शिवरावभाऊ हे त्यांचे मांडलिक होते. या तहान्वये ब्रिटिश सरकाराशी शत्रुत्व करणाऱ्या कोणालाही आश्रय देणार नाही असे शिवरावभाऊंनी मान्य केलेले होते; त्याशिवाय आजूबाजूच्या प्रदेशातील बंडाळी मोडून काढण्याचे कामी आपल्या सैन्यानिशी इंग्रजांना मदत करण्याचेही त्यांनी कबूल केलेले होते.

शिवरावभाऊंच्या नंतर त्यांचे गादीवर त्यांचे नातू रामचंद्रराव हे आले. मध्यंतरी १३ जून १८१७ रोजी पेशव्यांनी एका तहनाम्यान्वये झाशी ब्रिटिश-सरकाराकडे तोडून दिलेली होती म्हणून रामचंद्ररावांनी कंपनीशी नवीन तह केला. हा तह ब्रिटिश व तेव्हा अज्ञान असलेले रामचंद्रराव यांचेतर्फे त्यांचे पालक गोपाळराव यांचे मध्ये झाला. या तहाच्या दुसऱ्या कलमाअन्वये झाशी संस्थान हे रामचंद्रराव व त्यांचे वारस याजकडे कायम राहण्याचे होते. ते कलम असे :-

“ ब्रिटिश सरकाराविषयी स्वामिभक्ती पाहून ते सरकार असे ठरविते की, झाशीचे राज्य शिवरावभाऊंचे वंशज रामचंद्रराव व त्यांचे वालीवारस यास कायम देण्यात येत आहे. मात्र मोटेपरगणा राज्यात सामील करण्यात येत नाही. हा परगणा गहाण म्हणून राजाबहादूर यांजकडून रामचंद्रराव यांजकडे होता व तो यापुढेही सध्याप्रमाणेच वेगळा राहील व त्याची सध्याची व्यवस्थाच चालू राहील. परक्या आक्रमकांपासून या राज्याचे संरक्षण करण्याची हमी या तहान्वये ब्रिटिश सरकार घेत आहे. ”

याशिवाय त्या तहातील कलमान्वये रामचंद्ररावांनी आपले इतर संस्थानिकांशी असलेले तंटे लवादाकडे सोपविण्याचे व लवादाचा निकाल मान्य करण्याचे कबूल केले. त्याशिवाय इतर राजेरजवाड्यांशी पत्रव्यवहार न करण्याचे आणि ब्रिटिशांच्या शत्रूंना आश्रय न देण्याचेही त्यांनी या तहान्वये मान्य केले. दोघांच्या समान शत्रूविरुद्ध मोहीम करण्याची वेळ आल्यास स्वखर्चाने सैन्य ठेऊन ब्रिटिशांबरोबर त्या त्या मोहिमेत भाग घेण्याचेही त्यांनी कबूल केले. अशावेळी झाशीची फौज ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हुकमतीखाली राहिल. या तहात आणखीही काही किरकोळ अटी मान्य करण्यात आलेल्या होत्या.

सन १८३५ मध्ये रामचंद्रराव निपुत्रिक वारले, त्यानंतर त्यांचे चुलते रघुनाथराव गादीवर आले. ते रघुनाथरावही १८३८ मध्ये निपुत्रिक वारले. त्यानंतर अनेक नातेवाईकांपैकी गंगाधरराव यांना ब्रिटिश सरकारने मान्यता दिल्यामुळे ते राज्यावर बसले. त्यांना संस्थानचे सर्वाधिकार १८४३ मध्ये देण्यात आले. या मध्यंतरीच्या १८३८ ते १८४३ या काळात संस्थानचा कारभार ब्रिटिश सरकारने आपल्या हातात ठेवला त्याला कारण असे सांगितले गेले की गंगाधरराव हे नालायक होते. या प्रकारे संस्थानचा प्रत्यक्ष कारभार राजा गंगाधरराव यांजकडे सुपूर्त करण्यापूर्वी ता. २७ डिसेंबर १८४३ रोजी ब्रिटिश सरकार व गंगाधरराव यांच्यामध्ये एक करार होऊन त्यावर सह्या झाल्या. या करारनाम्याला गव्हर्नर जनरल यांनी दि. २० जानेवारी रोजी संमती दिली.

या करारनाम्यान्वये झाशी संस्थान १ जानेवारी १८४३ अगर त्यानंतर शक्य तितक्या लवकर गंगाधररावांच्या हाती देण्याचे मान्य करण्यात आले. (मात्र २,२७,४५८ रुपयांचा मुलूख ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्याकडे ठेऊन घेतला, बुंदेलखंडाच्या सैन्याच्या खर्चाच्या निमित्ताने ही रक्कम होती). परंतु या करारनाम्यातील सर्वात मुख्य बाब अशी होती की त्यामुळे झाशीचे संस्थानिक आणि ब्रिटिश सरकार यांच्या दरम्यान १८१७ साली झालेल्या करारनाम्यातील सर्व अटी पुनश्च कबूल करण्यांत आल्या होत्या म्हणजे १८४२ च्या करारनाम्या अन्वये आणि १८१७ च्या तहान्वये गंगाधररावांनी आपल्या ह्यातीत घेतलेल्या दत्तकाला ब्रिटिश सरकारने मान्यता देण्याचा प्रश्नच नव्हता. या संबंधीची परिस्थिती अशी होती :—

१८१७ च्या तहातील दुसऱ्या कलमान्वये राजा रामचंद्रराव यांना व त्यांच्या वालीवारसांना झाशीचे राजे म्हणून वंशपरंपरा मान्यता देण्यात आलेली होती. याचा अर्थ असा की गंगाधरराव व त्यांचे वालीवारस यांना

वंशपरंपरा मान्यता देण्यास ब्रिटिश सरकार बांधले गेले होते. हिंदू कायद्याप्रमाणे दत्तक मुलगा हा औरस मुलाइतकाच वालीवारस ठरतो. राजा गंगाधरराव याच्या सन १८५१ मध्ये झालेल्या औरस मुलाला तो जगला असता तर मान्यता देणे ब्रिटिश सरकाराला भागच होते म्हणूनच औरस मुलाइतकीच दत्तक मुलाला मान्यता देणे त्याच न्यायाने ब्रिटिश सरकाराला भाग होते, कारण दत्तक मुलाचा अधिकार औरस मुलाइतकाच असतो. त्या दत्तक मुलाला मान्यता न देणे ही गोष्ट तहनाम्यात गंभीरपणे कबूल केलेल्या अटीचा भंग असून झांशीचे राज्य खालसा करणे ही गोष्ट बेकायदेशीर आणि अन्यायाची आहे.

राणीने केलेली अर्जी

डलहौसीच्या या आज्ञेविरुद्ध राणीने कंपनीच्या डायरेक्टरांच्या कोर्टाकडे आपले निवेदन सादर केले व त्यासाठी आपला मुखत्यार लंडनला पाठविला. डायरेक्टरांनी गव्हर्नर जनरल यांची आज्ञाच कायम केली. या कामी राणीला ६० हजार रुपये खर्च करावा लागला. झांशीच्या राज्याचे कंपनीसरकाराशी असलेले पूर्वापार मित्रत्वाचे संबंध लक्षात घेता राणीला फार आशा वाटत होती. शिवाय गंगाधररावांनी दत्तविधानाचे वेळी झांशीचे राजकीय सल्लागार मेजर एलिस यांना दिलेल्या खलित्यामुळेही तिला फार आशा वाटत होती. त्या खलित्यात मरणोन्मुख गंगाधररावांनी असे विनविले होते की, “माझ्या राजनिष्ठेचा विचार करून सरकाराने या दत्तकपुत्राला प्रेमाने वागवावे. त्याच्या अज्ञानावस्थेत राज्याचा कारभार राज्याची मालक आणि अज्ञान मुलाची पालनकर्त्री या नात्याने माझ्या पत्नीकडे सोपवावा.”

झांशी खालसा करण्याचे वेळी सरकाराने राणीला दरसाल ६०००० रुपयांचे निवृत्तिवेतन मंजूर केले आणि शहरातील राजवाडा तिला राहण्यासाठी दिला. तिच्यावर ब्रिटिश सरकारी कायद्याचा अंमल चालणार नाही व तिच्या सेवकवर्गाविरही सरकारी कोर्टाची सत्ता राहणार नाही असेही ठरविण्यात आले.

गंगाधररावांच्या खासगी मालमत्तेपुरती व कुटुंबाच्या दागदागिन्यापुरती दत्तविधानाला संमति देण्यात आलेली होती या दृष्टीने गंगाधररावांच्या मृत्यूचे वेळी संस्थानाच्या खजिन्यात शिल्लक असलेली ६ लक्ष रुपयांची रक्कम त्यांच्या दत्तपुत्रासाठी अनामत म्हणून सरकाराने ठेवून घेतली. परंतु राजघराण्याची कुलदेवता श्री महालक्ष्मी इच्यासाठी संस्थानाने दिलेली गावे मात्र जप्त करण्यात

आली. या सरकारी कृत्याने राणीला फार दुःख झाले आणि प्रजाजनातही असंतोष झाला. या सर्वांवर कळस म्हणजे झाशीमध्ये संस्थानिकांच्या हुकुमाने जी गोहत्या बंद होती तिला सर्रास परवानगी देण्यात आली.

असे म्हणतात की या अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार म्हणून राणीने निवृत्ति-वेतन घेतले नाही; परंतु डॉ. सेन यांच्या मते प्रथम ते वेतन घेतले नाही हे खरे परंतु पुढे आलेल्या प्रसंगाला तोंड देण्याचे दृष्टीने ते वेतन घेतले. या ६० हजारांच्या वेतनातून अनेक बाबी वजा केल्या जात त्यातच गंगाधररावांच्या अमदानीतील संस्थानाला असलेल्या कर्जाचा हप्ताही वसूल करण्यात येई. हे कर्ज संस्थानाचे असल्यामुळे खासगी निवृत्तिवेतनातून हप्ता वसूल करणे हे अर्थातच राणीला अमान्य होते.

(३) झांशीतील बंड

संस्थान खालसा केल्याबरोबर राणीला झाशीचा किल्ला खाली करण्यास सांगण्यात आले. गंगाधररावांच्या हयातीत राणी या किल्ल्यातच राहात असे. किल्ला सोडून शहरातील राजवाड्यात राणी राहण्यास आली. संस्थानाच्या सैन्याला रजा देण्यात येऊन झाशीच्या किल्ल्यात मेजर डनलॉप यांच्या हाता-खाली बंगाल सैन्याची १२ वी तुकडी ठेवण्यात आली. कॅप्टन ॲलेक्झांडर स्कीन याला झाशी जिल्ह्याचा प्रमुख म्हणून नेमण्यात आले.

याच सुमाराला चरबी लावलेल्या काडतुसांबद्दल सर्वत्रच बभ्रा चालू होता. १८५७ च्या मे महिन्यातील दिल्ली व मीरत येथील उठावाची बातमी झाशीला येऊन पोचली होती तरी मेजर डनलॉप याला काही विशेष घडेल असे वाटले नाही. शिपायांमध्ये काही चलबिचल दिसली नाही. परंतु ५ जून रोजी गडबड सुरू झाली. त्या दिवशी दिल्लीहून कोणीतरी एक चिठ्ठी आणिली त्यात म्हटले होते की सर्व बंगाल इलाख्यातील शिपाई बंड करून उठले तरी झाशीची बंगाली तुकडी बंडात सामील होत नाही म्हणून त्या तुकडीतील शिपायांना जातिबहिष्कृत करण्यात येत आहे. ६ जून रोजी कॅप्टन गॉर्डन (झाशीचे डेप्युटी सुपरिंटेंडेंट) याने मेजर अस्किन सागरचा कमिशनर याला लिहिलेल्या पत्रात उठाव कसा सुरू झाला याचे वर्णन आहे : “ स्कीनने सांगितल्यावरून कळवितो की १२ व्या तुकडीतील काही लोक बंड करून उठले असून त्यांनी झाशीचा किल्ला व त्यातील ४॥ लक्ष रुपये रोख असलेल्या खजिन्याचा ताबा घेतलेला आहे. तोफखान्यातील लोकही दोन तोफांसह त्यांना मिळाले आहेत. त्यांनी हे कृत्य कसे केले ते

सांगतो : दुपारी ३ वाजण्याचे सुमारास या लोकांनी एकच हूल उठविली की दरवडेखोरांनी दारूखान्यावर हल्ला केला आहे. नंतर ते दारूखान्यावर चालून गेले. या कामात प्रत्यक्ष नसलेल्या काही लोकांनी तोफांचा ताबा घेऊन त्यांना बातेऱ्या लावल्या व त्यांचा मोर्चा बांधला. काही राजनिष्ठ लोक त्यांच्यातून बाहेर पडले परंतु आतापर्यंत तोफा व दारूखाना सुमारे ५० लोकांच्या हाती होता. आता या तुकडीतील लोक अथवा घोडदळांतील लोक यावर आम्हाला विश्वास ठेवता येत नसल्यामुळे मोठा पेच उत्पन्न झाला आहे. काही ठाकुरांच्या मदतीने बंडवाल्यांना किल्ल्यातून मी हुसकू शकेन परंतु पहिली गोळी उडाल्याबरोबर सर्वच लोक बंडात सामील होतील.”

त्यानंतर लगेच स्कीन आणि गॉर्डन यांनी झांशीतील युरोपियन व ख्रिस्ती कुटुंबांसह किल्ल्याचा आश्रय घेतला. या युरोपियनांचे हिंदी नोकर मात्र त्यांचेबरोबर किल्ल्यात गेले नाहीत पण पहिल्या दिवशी त्यांचा व त्यांच्या मालकांचा संबंध अबाधित राहून त्यांना बाहेरून अन्नही मिळू शकले. जे शिपाई बंडात सामील झाले नाहीत ते ५ व ६ तारखेच्या मधल्या रात्री आपापल्या बराकीतच झोपले त्यामुळे कॅप्टन डनलॉप याला आशा वाटू लागली की हे शिपाई स्वस्थ राहतील; परंतु तसे घडले नाही; कारण दुसऱ्याच दिवशी तुरुंगाचा दरोगा बक्षीसअली हा आपल्या हाताखालच्या पाहरेकऱ्यांसह बंडवाल्यांना मिळाला त्यानंतर शिपायांनी कॅप्टन डनलॉप व इतर लोकांवर गोळ्या घातल्या; शिवाय ज्या दोन शिपायांनी टेलर नावाच्या एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याला वाचविण्याचा प्रयत्न केला त्यांनाही गोळ्या घालून मारण्यात आले. दिनांक ८ रोजी कॅप्टन गॉर्डनच्या डोक्यात गोळी घुसून तो मरण पावला. ही गोळी बंडवाल्यांनी झाडली होती की कॅप्टन गॉर्डनने निराशेने आत्महत्या करण्यासाठी झाडली हे मात्र संशयास्पद आहे.

दिनांक ८ रोजी दुपारी युरोपियन स्त्रीपुरुष आणि मुले या सर्वांची हत्या करण्यात आली त्यासंबंधी परिस्थिती अजून वादग्रस्त आहे. डॉ. सेन यांचे मते त्या दिवशी दुपारी कॅप्टन स्कीन हा किल्ल्यातील युरोपियनांसह किल्ल्याबाहेर पडला. किल्याभोवती वेढा पडलेला होता आणि किल्ल्यात अन्न वगैरे सामुग्री मुळीच नसल्यामुळे भुकेल्या पोटी आतील लोक शरण येणार हे निश्चित होते; किती वेळ ते तगू शकतील एवढाच काय तो प्रश्न होता. अशा परिस्थितीतच कॅप्टन स्कीन याने किल्ल्याबाहेर येण्याचे ठरविले होते. तसे करण्यापूर्वी त्यांना अभय देण्यात आले होते की नाही, किंबहुना काही अटी तरी

ठरल्या होत्या की नाही ही गोष्ट स्पष्ट नाही व तीसंबंधी काहीही निर्णय देता येत नाही. काहीही असले तरी एवढे मात्र निश्चित आहे की ते सर्व लोक बायकामुलांसुद्धा बंडवाल्यांच्या तलवारींना ते जोखनबागेशी पोचले तेव्हाच बळी पडले. त्यांची प्रेते ३ दिवस तशीच पडली होती व त्यानंतर प्रेते एकत्र पुरण्यात आली. तुरुंगाचा दरोगा बक्षीस अली याने या कामात पुढाकार घेतला होता. या हत्येतून फक्त एक स्त्री आपल्या दोन मुलांसह जिवानिशी सुटू शकली. या स्त्रीचे नाव मिसेस मटलो असून ती हिंदी स्त्रीचा पोषाख घालून किल्ल्यातून बाहेर पडली. तिचा वर्णही सावळा असल्यामुळे त्या पोषाखात ती निसटू शकली.

या कत्तलीत मारल्या गेलेल्या व्यक्तींना फार अपमानास्पद वागणूक देण्यात आली अशा तऱ्हेच्या कंड्या उठल्या आहेत. परंतु या कंड्या पूर्णपणे खोट्या आहेत हे पुढे सर राॅबर्ट हॅमिल्टन यानी केलेल्या चौकशीत सिद्ध झालेले आहे. ते आपल्या निकालात म्हणतात : “या दुर्दैवी व्यक्तींना मृत्युपूर्वी अपमानास्पद वागणूक दिली गेल्याचा काहीएक पुरावा नाही. इतकेच नव्हे तर मरणोत्तरही त्यांच्या शवांना छिन्नभिन्न करण्यात आल्याची एकही गोष्ट सिद्ध झालेली नाही. त्यांना जेथे मारण्यात आले त्या जागीच त्यांची प्रेते पडून राहिली होती हे खरे. त्यांच्यापैकी काही प्रेतांच्या कपड्यांची चोरी झाली हेही खरे, परंतु यापेक्षा अधिक असा काहीही गैरप्रकार झाला नाही. या संबंधी छापून आलेला वृत्तांत पूर्णपणे अतिरंजित होता असे निश्चयाने सांगता येते. जे घडले ते मृतांच्या नातेवाईकांच्या आणि माणुसकीच्या दृष्टीने अत्यंत गर्हणीय होते हे खरे परंतु त्यांना यामुळे झालेल्या वेदनांमध्ये अशा अतिरंजित कंड्यांमुळे निष्कारण भर घालण्याची बिलकूल जरूरी नाही. अशा निर्घृण कृत्यांमुळे ख्रिस्ती लोकांच्या भावना उगाच भडकविण्यात अर्थ नाही.”

राणीने राज्यसूत्रे हाती घेतली

राणीकडून प्रचंड रक्कम उकळून बंडवाले १२ जून रोजी दिल्लीला निघून गेले. त्यानंतर राणीनी कारभार आपल्या हाती घेतला. त्यांनी सागर येथील कमिशनर आणि गव्हर्नर जनरलांचे एजंट मेजर अस्किन याना पत्र लिहून कळविले की “आपण बंडवाल्यांना अनुकूल नसून अत्याचाराच्या धमक्यामुळे बंडवाल्यांना द्रव्यही द्यावे लागले. जनतेच्या स्वास्थ्यासाठी कारभार हाती घेणे आपणास प्राप्त झाले; कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सरकाराने सैन्य पाठवावे” अशीही विनंती त्यांनी केली.

राणीच्या या पत्रावर विश्वास न ठेवण्याला मेजर अस्किन यांना काहीही कारण नव्हते. ते पत्र गव्हर्नर जनरलकडे पाठविताना मेजर अस्किन यांनी कळविले होते की इतर ठिकाणाहून मिळालेल्या माहितीवरून राणीच्या पत्रातील मजकूर खराच आहे. त्याच वेळी मेजर अस्किन यांनी राणीला लिहून सरकारी कर वसूल करणे, जरूर तेवढे पोलीस पथक उभारणे आणि परिस्थिती-नुरूप इतर सर्व व्यवस्था करणे वगैरे गोष्टी कराव्या असे कळविले. सरकारी अधिकारी झांशीला येऊन दाखल झाल्यानंतर सर्व हिशेबाची निरवानिरव करण्यात येऊन राणीला योग्य अशी उदार वागणूक देण्यात येईल असेही त्याने लिहिले. ब्रिटिश सरकाराच्या वतीने करण्याचा जाहीरनाम्याचा मसुदा त्याने पाठविला व तो जाहीरनामा राणीच्या नावाने प्रसृत करावा असे त्याने सुचविले. या मसुद्यात ब्रिटिशसरकारच्या धोरणानुसार त्या जिल्ह्यातील जनतेने राणी-सरकारांच्या आज्ञा मानाव्या असे म्हटले होते. हा जाहीरनामा परिशिष्ट म्हणून या प्रकरणाच्या शेवटी दिला आहे.

मेजर अस्किनच्या या कृत्याशी गव्हर्नर जनरल पूर्णपणे सहमत नव्हता परंतु त्यांना सशर्त संमती देण्याशिवाय त्याला गत्यंतरच नव्हते. गव्हर्नर जनरलचे मते राणीनी निदान बंडवाल्यांना मदत केली आणि तोफा व शिपाई पुरविले असले पाहिजेत.

मध्यंतरी राणीला शेजारच्या राज्यामधून होणाऱ्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. ओच्छा व दतिया या राज्यांच्या संस्थानिकांनी त्यांना फार त्रास दिला. ओच्छाच्या सैन्याने झांशीला जवळ जवळ १॥ महिनेपर्यंत वेढा घातला होता. हा वेढा ग्वालेरीहून आलेल्या बंडवाल्यांची मदत मिळाल्यानंतरच उठविणे राणीला शक्य झाले. या कामात बाझपूरच्या राजाचीही राणीला मदत झाली.

या वेळेपर्यंत राणीने १४००० सैन्य आणि २० तोफा सज्ज केल्या. शेवटी ब्रिटिश सरकार आपणाला मोकळी सोडणार नाही आणि शक्य झाल्याबरोबर पदभ्रष्ट करतील अशी तिला भीति वाटत होती. अशी भीति वाटण्याचे कारण म्हणजे सरकाराने तिला काहीच मदत केली नाही इतकेच नव्हे तर ओच्छा आणि दतिया या संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकाराच्या वतीनेच वेढा घातला असा पुकारा केला होता. इतके असले तरी १८५८ च्या जानेवारी फेब्रुवारी महिन्यापर्यंत झांशी सरकारात परत करण्याची तिची तयारी होती; मात्र त्यासाठी तिला मिळणारी सरकाराची वागणूक उदार व मित्रत्वाची असणे जरूर होते.

२६ जानेवारी रोजी राणीने आपला एक वकील कमिशनरांकडे पाठविला. त्या वकिलाला जर उदार व योग्य वागणूक दिली गेली असती तर झाशी प्रांत परत करण्याची तिची तयारी होती. परंतु जर त्या वकीलाशी वागण्यात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची नाराजी दिसली असती तर मात्र ती शेवटपर्यंत लढण्यास तयार होती. स्वतःच्या बचावाची त्यांची पूर्ण तयारी फेब्रुवारीपर्यंत झाली असली तरी लढाई करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. मार्च महिन्याच्या मध्याच्या सुमारास तिच्या सल्लागारांच्या सल्यानुसार जरा कडक धोरण स्वीकारण्याची त्यांची तयारी झाली. त्या सल्लागारांच्या मते ताब्यात आलेली झाशी सोडून देणे हे अगदीच अयोग्य होते.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सहानुभूतिशून्य वागणुकीमुळे राणीला दुसरा मार्ग शक्य नव्हता. ११ फेब्रुवारी १८५८ रोजी लॉर्ड कॅनिंग याने सर रॉबर्ट हॅमिल्टन याला लिहिलेल्या पत्रात असे कळविले होते की जर राणी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हाती सापडली तर तिला खास कोर्टापुढे उभे करून तिची चौकशी करण्यात यावी. लष्करी कोर्टापुढे नाही. सर ह्यू रोज हा त्यावेळी झाशीवर चालून जाण्याची तयारी करीत होता. त्यालाही गव्हर्नर जनरल याने कळविले होते की जर राणी त्याच्या हाती सापडली तर तिला हॅमिल्टनच्या हवाली करण्यात यावे. हॅमिल्टनला अशी आज्ञा होती की राणीला झाशीला ठेवणे अवघड वाटल्यास तिला अलाहाबाद येथे पाठवावी परंतु तत्पूर्वी तिची प्राथमिक चौकशी झाशी येथेच करण्यात यावी. अलाहाबाद येथे पाठविताना तिला चौकशीबद्दल व पुढील वागणुकीबद्दल पूर्ण जाणीव देण्यात यावी. तिला देण्यात येणाऱ्या शिक्षेच्या स्वरूपावरून तिला पुढे देण्यात येणाऱ्या वागणुकीबद्दल निर्णय घेण्यात येईल. या सर्व गोष्टींवरून राणी ही बंडामध्ये दोषी आहे असाच निष्कर्ष गव्हर्नर जनरल यांनी काढलेला होता; जोखनबागेत झालेल्या युरोपियनांच्या हत्येचे बाबतीत तिचा हात होता अशीही गव्हर्नर जनरल याची खात्री होती एवढे निश्चित दिसते.

(४) ब्रिटिशांनी झाशीला वेढा दिला

सर ह्यू रोज हा त्यावेळी झाशीवर चालून येत होता व राणी जिवंत सापडली तर तिला पकडण्याचा त्याचा बेत होता. आपल्या सल्लागारांच्या मसलतीवरून राणीचीही खात्री झाली होती की शरण जाणे म्हणजे आपला अपमान ओढवून घेणेच होय. हा अपमान टाळण्यासाठी लढाई करण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. २० मार्च रोजी सर ह्यू रोज सिमरा येथे म्हणजे

झाशीपासून एक मुक्कामावर येऊन पोचला. दुसरे दिवशी त्याने शहराला वेढा दिला. किल्ला आणि शहर यांच्या बचावाच्या व्यवस्थेची चौकशी करण्यात काही वेळ गेला. नंतर वेढा पूर्ण करण्यात येऊन झाशीवरील हल्यास सुरुवात झाली.

किल्ला व शहर यांच्या बचावाची जय्यत तयारी असून दोन्ही मोठ्या शौर्याने लढविले गेले. राणीच्या सैन्यात त्यावेळी सुमारे १०००० बुंदेले व विलायती सैन्य, १५०० शिपाई व त्यातच ४०० घोडेस्वारांचा अंतर्भाव असून शिवाय ३० ते ४० तोफाही होत्या. सर्वांनी मोठ्या धैर्याने किल्ला लढविला.

सर ह्यू रोज याने कित्येक दिवस झाशीच्या तटबंदीवर तोफा चालविल्या. त्यासाठी पुष्कळ दारूगोळा खर्च पडला व अगदी थोडाच पुढील कामासाठी शिल्लक उरला. म्हणून सर ह्यू रोज याने तटावर शिड्या लावून तट चढून जाण्याचे ठरविले. त्यासाठी तयारी चालू झाली परंतु मध्यंतरी तात्या टोपे यांच्या हाताखालची पेशव्यांची फौज बेटव्याच्या बाजूने येऊ लागल्यामुळे ही गोष्ट लांबणीवर टाकणे भाग झाले.

तात्या टोपे मदतीस येतात

जनरल रोज याला बातमी मिळाली की रात्रीच्या वेळी बेटवा नदी ओलांडून तात्या टोपे ३१ मार्चच्या सुमारास चालून येणार. ही गोष्ट ठरल्याप्रमाणे झाली आणि बेटवा ओलांडल्याबरोबर तात्यांनी लढाईच्या तयारीने आपल्या सैन्याची मांडणी केली. रात्रीचे वेळी जवळच्या टेकडीवर चाल करून आपण आल्याची बातमी त्यांनी राणीला कळविली. वेढ्यात अडकलेल्या लोकांनी गर्जना करून आणि सरबत्ती करून या बातमीचे स्वागत केले.

एका बाजूने किल्ल्यातील राणीचे प्रचंड सैन्य व दुसऱ्या बाजूने लढाईच्या तयारीने आलेल्या तात्या टोपे यांचे सैन्य या प्रकाराने सर ह्यू रोज गोंधळून गेला. परंतु आपल्या हाताखालच्या शिपायांचे मनोधैर्य पाहून त्याला विश्वास वाटला. त्यानंतर अनेक चकमकी झडल्या त्यात तात्या टोपे याला फार नुकसान सोसावे लागले. सर ह्यू रोज याने मनाशी ठरविले होते की लहान फौजेनिशी हिंदी फौजेवर चालून जाण्यासाठी त्यांची सर्वात कच्ची बाजू हुडकून त्यावर हल्ला करावा. त्यानुसार त्याने तात्या टोपेच्या सैन्याच्या आघाडीवर दोन जोरदार हल्ले केले, त्यामुळे तात्यांच्या सैन्यात गोंधळ होऊन त्यांना माघार घेणे भाग पडले. माघार घेणारे सैन्य चोहीकडे पसरले. तात्यांचे सैन्य मोठ्या शौर्याने लढले परंतु ४८ तासपर्यंत सारखे लढावे लागल्यामुळे ते अगदी

थकून गेले असल्यामुळे त्याचा पराभव झाला. ब्रिटिश सैन्याने तात्यांच्या सैन्यापैकी १५०० लोक कापून काढले व त्यांच्या तोफा, सामानसुमान आणि दारूगोळा ताब्यात घेतला.

झाशी पडते

त्यानंतर सर ह्यू रोज झाशी शहरावर चालून आला. बचाव करणाऱ्या सैन्याचे शौर्य त्याने आधीच जाणले होते. त्याने त्यावेळी पाठविलेल्या संदेशात झाशीतील सैन्याने आपल्या तोफांचा कसा उत्तम उपयोग केला, पाडलेली तटबंदी कशी ताबडतोब दुरुस्त केली आणि बंद पडलेल्या तोफा पुन्हा कशा चालू केल्या त्याबद्दल प्रशंसोद्गार काढलेले आहेत. तो म्हणतो “स्त्रियासुद्धा तोफा चालवीत असत व त्यांना लागणारा दारूगोळा पुरवीत असत.”

राणी स्वतः बरोबरीच्या स्त्रियांसह सर्व ठिकाणी सारखी फिरत असून योग्य ते हुकूम देत असे. लढाईतील प्रत्येक गोष्ट ती स्वतः पाहून योग्य ती कारवाई करीत असे. तटबंदीला शिड्या लावून वर चढून जाण्याची तयारी तात्या येण्यापूर्वी झालीच होती. ती गोष्ट आता हाती घेण्यात आली व त्यात यश आले. घनघोर लढाईनंतर शहर आणि शहरातील राणीचा राजवाडा यांचा ताबा ब्रिटिशांनी मिळविला. राजवाड्यापाशी असलेल्या ३०-४० स्वारांनी शौर्याची कमाल करून मोठी हातघाईची लढाई केली. सर ह्यू रोज याने त्या शौर्याचे वर्णन असे केले आहे: “पागेचा बचाव स्वारांनी मोठ्या शौर्याने केला. बंदुका पिस्तुले यांच्या साहाय्याने खिडक्या-खिडक्यातून त्यांनी गोळी चालविली. दाराआड उभे राहून आत घुसणाऱ्यांवर तलवार चालविली. आत रेटले गेले तरीही घरांच्या मागून बंदुकांचा मारा चालविला व दोन्ही हातात तलवारी घेऊन ते लढले. प्रत्यक्ष प्राण जाईपर्यंत त्यांचा प्रतिकार चालूच होता.”

या सर्व लढाईत राणी जातीने हजार असून लोकांना प्रोत्साहन देत होती व स्वतःही लढत होती. शहर ब्रिटिशांच्या हाती पडले तरी किल्ला अजून राणीच्या ताब्यात होता. सुमारे १५०० अफगाण शिपाई पूर्वीपासून तिच्या सैन्यात होते. त्यांच्या अग्रभागी राहून राणी स्वतः मोठ्या शौर्याने लढत होती. सर ह्यू रोज याच्या सैन्यातील लोकांचा या कडव्या विरोधापुढे टिकाव लागेना. ते अफगाण लोक आपल्या तलवारीनेच लढत. ब्रिटिश सैन्य माघार घेऊन आडोशावरून गोळीबार करू लागले. त्यावेळी गोळी लागून राणी तेथे पडावयाची परंतु तिच्या एका वृद्ध सरदाराने विनंती केल्याप्रमाणे ती किल्यात गेली.

झाशीच्या राणीची संशयित मुद्रा

झाशीच्या राणीची खरी मुद्रा

झाशीचे प्रख्यात लेखक वृंदावनलाल वर्मा यांच्या वर्णनावरून असे दिसते की दोन्ही हातात दोन लांब तलवारी घेऊन व घोड्याचा लगाम दातात धरून राणी सारखी लढत होती. श्री वर्मा म्हणतात की गंगाधररावांच्या हयातीतच राणीने लगाम तोंडात धरून दोन्ही हाताने पट्टा चालविण्याचा सराव केला होता. राजवाड्यातील बागेत दर आठवड्यात दोनदा तरी हा सराव चालत असे. झाशी येथे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नोकरीत असलेल्या तुरबअल्ली नावाच्या एका पोलिसाकडून वर्मा यांना ही माहिती प्रत्यक्ष मिळालेली आहे. हा तुरब-अल्ली १९४५ साली ११३ वर्षाचा होऊन मेली.

या प्रसंगी झालेल्या प्रचंड संग्रामातील बचाव करणाऱ्या फौजेच्या शौर्याचे वर्णन करताना एका विशिष्ट प्रसंगाचा उल्लेख केला पाहिजे. एका खोलीला आग लागलेली असताना आत अडकून पडलेल्या स्वारांनी आपले कपडे अर्धवट जळत असताना तसेच बाहेर पडून हल्ला करणाऱ्यांवर तुटून पडून त्यांनी कित्येकांना कापून काढले. हे सर्व स्वार शेवटी मृत्युमुखी पडले परंतु मृत्यूपूर्वी त्यांनी हल्लेखोरांपैकी कित्येकांना यमसदनास पाठविले.

एका आश्रिताने शत्रूच्या हाती पडण्यापेक्षा स्वतःला व स्वतःच्या पत्नीला जाळून घेण्याचा प्रयत्न केला. तो प्रयत्न सफल होऊ शकला नाही तेव्हा त्याने तिला मारून आपणही आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला. दुसऱ्या एका प्रकारात दोन विलायती सैनिकांनी आपल्यापुढे एका स्त्रीला विहिरीत ढकलून दोघेही मागोमाग विहिरीत उडी मारून मेले.

दोन दिवसपर्यंत घराघरातून, खोल्याखोल्यातून, रस्त्यारस्त्यांतून लढाई चालू होती. बचाव करणारे सैनिक वाघासारखे लढले. प्रत्यक्ष लढणाऱ्या शिपाया-इतकेच मुलकी लोकही शौर्याने लढले. अशा मुलकी लोकांनी शत्रूच्या तावडीत सापडण्यापेक्षा आपल्या बायकापोरांसह विहिरीत उड्या मारून जीव दिले.

राणी निसटते

शहराचा पाडाव झाल्यानंतर ब्रिटिशांना किल्ला सर करणे अगदी सोपे झाले कारण त्यापूर्वीच एका रात्री राणी किल्ल्यातून निसटली होती. किल्ल्याच्या बुरुजावरील एका खिडकीतून ती रात्री खाली उतरली; तेथे तिच्यासाठी एक घोडा तयार होता. सर ह्यू रोज याच्या सैन्यातील काही हिंदी शिपायांच्या मदतीमुळे अशी व्यवस्था करणे शक्य झाले होते. उतरल्याबरोबर राणीने आपल्यापुढे घोड्यावर आपला दत्तक मुलगा खोगीरावर बसवून ती

त्वरेने निघून गेली. त्यावेळी तिने पुरुषवेष घेतला होता. या प्रसंगाला सर्व इतिहासात तोड नाही.

राणीच्या बरोबर ३०० विलायती आणि २५ स्वारांचे पथक होते. त्यावेळी तिच्याबरोबर तिचे वडील मामासाहेबही होते; परंतु पुढे जेव्हा ही मंडळी पांगली तेव्हा त्यांची व राणीची चुकामूक झाली. राणी स्वतः काल्पीच्या रस्त्याने भंडारच्या रोखाने काही स्वारांसह निघाली. मामासाहेबांचा मात्र रस्ता चुकला आणि सकाळच्या प्रहरी ते थकून भागून दतिया शहराच्या वेशीपाशी आले. तेथेच त्यांना पकडण्यात येऊन झाशीला पाठविण्यात आले. झाशीला त्यांची चौकशी होऊन जोखन बागेत त्यांना फासावर चढविण्यात आले.

एका रात्रीत राणीने २१ मैलाचे अंतर तोडले. सकाळी सर ह्यू रोज याला राणी निसटल्याची बातमी कळल्यावर त्याने तिच्या पाठलागासाठी फौज पाठविली. थोडा वेळ भंडार येथे राणी थांबलेली असताना ही फौज तेथे पोचली म्हणून सकाळची न्याहारी घेत असताना ती मध्येच सोडून तिला प्रयाण करावे लागले. पाठलाग करणाऱ्यांनी तिला करड्या रंगाच्या घोड्यावरून चार सेवकांसह जाताना पाहिले. राणीच्या अनुयायांपैकी चाळीस लोकांनी या पाठलाग करणाऱ्या फौजेवर हल्ला चढविला व त्या चकमकीत ते सर्व चाळीस लोक धारातीर्थी पडले.

पाठलागी फौजांना राणी समोर दिसत असूनही ते तिला धरू शकले नाहीत. राणी स्वतः घोड्यावर बसण्यात निष्णात होती. पाठलागी फौजेचा प्रमुख मेजर डॉवकर याला गंभीर जखम होऊन तो पडला. तेव्हा बाकीच्यांनी पाठलाग थांबविला. ही जखम त्याला कशी झाली व कोणी केली याबद्दल त्याने आपल्या वृत्तांतात काही लिहिलेले नाही. (त्याचा वृत्तांत असा :- मी राणीला गाठलेच होते. तिच्याबरोबर चार सेवक होते व ती एका करड्या घोड्यावर स्वार झालेली होती. एवढ्यात मला एक गंभीर जखम झाली त्यामुळे मी घोड्यावरून पडलो. ह्या जखमेमुळे माझे दोन तुकडेच होणार होते परंतु माझ्या कमरेपाशी असलेल्या पिस्तुलामुळे मी वाचलो. त्यामुळे मला पाठलाग थांबविणे भाग पडले आणि त्यामुळे राणी निसटू शकली.)

हिंदी लेखकांच्या मते ही जखम खुद्द राणीच्याच तलवारीने झाली होती. न्याहारी अर्धवट टाकून भंडारपासून पुढे जाताना राणीने स्वतःच केलेल्या हल्ल्यात मेजर डॉवकर यालाही जखम झाली. न्याहारी संपत आलेली असतानाच

मेजर डाँवकर याने तिच्यावर हल्ला केला. त्वरेने राणीने त्याच्यावर हल्ला केला व आपल्या तलवारीने त्याच्यावर एवढा जोराने प्रहार केला की तो गंभीर जखम होऊन घोड्यावरून पडला. त्यावेळी त्याच्या तुकडीने त्याला बचावून नेले नसते तर त्याचे तुकडेच झाले असते. त्यानंतर राणी आपल्या अनुयायांसह तेथून निसटली. या अनुयायात एक स्त्रीही होती.

राणी निसटल्याबरोबर बंडवाल्या सैन्याला जणू माघार घेण्याचाच इशारा मिळाला. त्यांचे धैर्य गळाले व ते शहर आणि किल्ला सोडून जाऊ लागले. त्यांच्यापैकी “कित्येक लोक मारले गेले आणि झाशीच्या बाहेरचे रस्ते, बागा आणि झाडी या सर्व ठिकाणी पळून जाणाऱ्या बंडवाल्यांची प्रेते इतस्ततः पसरली होती.” सर ह्यू रोजने लिहिले आहे की:— “या बंडवाल्यांमध्ये मुख्यतः विलायती व पठाण लोकच होते व त्यांनी शेवटपर्यंत लढून आमच्या सैन्यातील शक्य तेवढे लोक मारले. ते मोठ्या शौर्याने व कौशल्याने लढले.” या सर्व लोकांनी आणि इतर लोकांनी मिळून ब्रिटिश सेनेचे फार नुकसान केले.

झाशी जिंकल्यावर आपल्या हाताखालच्या सैनिकांचा गौरवपूर्ण उल्लेख करताना सर ह्यू रोज आपल्या वृत्तांतात लिहितो:— “आमच्या सैन्याला त्यांच्या दुष्पट संख्या असलेल्या सैन्याशी झगडावे लागले. ते बंडवाले भक्कम तटबंदीच्या आश्रयाने असून पुढे त्यांनी घराघरातून प्रचंड प्रतिकार चालूच ठेविला. एवढ्या मोठ्या शहरात खुद्द किल्ल्यावरील तोफांच्या मान्यामध्ये आणि उपनगरांतही त्यांनी प्रतिकार केला. किल्ल्याच्या तटबंदीच्या बाहेरही आम्हाला त्यांनी मोठ्या शौर्याने प्रतिकार केला. आत घुसणाऱ्या घोडदळाला १७ तास सतत लढावे लागले. त्यांना कपडे बदलण्याला किंवा घोड्यावरील खोगीर उतरण्यालाही रात्री सुद्धा सवड मिळाली नाही. शहराची संरक्षक फळी आणि आतल्या सैन्याचा पराक्रम इतका प्रचंड होता की सारख्या चकमकी झडतच होत्या. बंडवाल्यांना आता काहीही आशा उरलेली नसल्यामुळे त्यांच्या प्राणांची प्रचंड किंमत आम्हाला मोजावी लागली; परंतु आमच्या सैन्याची शिस्त आणि शौर्य यामुळे सर्व अडचणींवर मात करून आणि प्रतिकार मोडून काढून झाशीचा किल्ला सर केला. मध्य भारतातील हा भक्कम किल्ला आम्ही सर केला व त्यातील सुमारे ५००० बंडवाल्यांची कत्तल केली.”

आपल्या वृत्तांताच्या शेवटी स्त्रिया व मुले यांना त्याच्या शिपायांनी कसे वागविले याबद्दल सर ह्यू रोज लिहितो. “झाशीच्या स्त्रिया व मुलांना

माझ्या शिपायांनी कसे माणुसकीने वागविले ते ऐकून सरसेनापतीना संतोष वाटेल, त्यांना झालेला कडवा प्रतिकार अथवा गेल्या वर्षी झाशीत झालेले प्रकार लक्षात घेऊनही इंग्रज शिपायांनी स्त्रिया व मुले ही पवित्र मानून त्यांना काही इजा तर केलीच नाही परंतु आपल्या सामुग्रीपैकी काही भागही त्यांनी त्या स्त्रिया व मुलांमध्ये वाटला. गावातून लुटून आणलेल्या धान्यातून निराश्रित स्त्रिया व मुलांना अन्न पुरविण्यात यावे असे हुकूम मी दिलेले होते. ”

शेवटी ब्रिटिश लष्कराला जी हानी सोसावी लागली त्याबद्दल सर ह्यू रोज याने खेद व्यक्त केला आहे. कडक अशा लढ्यामुळे ही हानी सोसणे जरूरच झाले परंतु राणीच्या सैन्याची जी हानी झाली त्या मानाने इंग्रज सैनिकांची हानी ५० : १ या प्रमाणातच झाली असेही त्याने म्हटले आहे.

झाशीची लूट

झाशीच्या नागरिकांची निर्घृण लूट करण्यात आली. राजा गंगाधरराव व त्यांचे पूर्वज यांनी जमविलेले संस्कृत पुस्तकांचे ग्रंथालय पूर्णपणे नष्ट करण्यात आले. इंग्रजी सैन्यातील अधिकारी व शिपाई घरोघर घुसले आणि घरातील कोनाकोपरा धुंडाळून नवीन बांधल्यासारख्या दिसलेल्या भिंतीही त्यांनी पाडल्या. देवालयातील मूर्तींवर तर त्यांचा फारच डोळा होता. अशा सर्व मूर्ती गोळा करण्यात येऊन अधिकारी व शिपाई यांनी प्रत्येकी एक दोन मूर्ती ठेऊन घेतल्या. या मूर्ती अनेक धातूंच्या बनविलेल्या असून कित्येक मूर्तींवर सोन्याचांदीचे दागिनेही होते. याशिवाय त्यांनी पुष्कळ हिरेमाणके वगैरे लुटून नेले. याशिवाय स्थावर मिळकतीचे त्यांनी फार नुकसान केले.

कालपीमध्ये राणी

आणखी लढाई : घोड्यावरून २४ तासात १०२ मैल अंतर तोडून राणी कालपीला मध्यरात्री पोचली; खराब रस्ता आणि वाटेत ठिकठिकाणी लढाईला तोंड देत देत ती कालपीला पोचली. झाशीहून निसटण्याइतकाच तिचा हा प्रवास विलक्षण होता. ब्रिटिश सैन्याची फळी फोडून निसटून जाणे ही गोष्ट ब्रिटिश लेखकांनीही मोठी धाडसाची आणि आश्चर्यकारक मानलेली आहे.

कालपी येथे पेशव्यांच्या छावणीत तिचे स्वागत करण्यात आले. या वेळेपर्यंत बंडवाल्यांचे कालपी हे एक मुख्य केंद्र बनले होते. त्या ठिकाणी पेशव्यांचे बंधू रावसाहेब, तात्या टोपे, बांध्याचे नबाब वगैरे बंडाचे सर्व पुढारी जमलेले होते.

यानंतर सर ह्यू रोज काल्पीवर चालून गेला परंतु वाटेत त्याला तात्या टोपेला तोंड द्यावे लागले. जरी तात्यांचे सैन्य मोठ्या शौर्याने लढले तरी त्यांचा पराभव होऊन ते बंडखोर सैन्य झाशीच्या रस्त्यावरील कुंच या गावी जाऊन तेथे त्यांची शत्रूशी गाठ पडली. येथे लढाई झाली परंतु हिंदी फौजांना काल्पीकडे माघार घ्यावी लागली.

खुद्द काल्पी येथे अनेक घनघोर चकमकी झडल्या. या चकमकीत हिंदी फौजांनी किती पराक्रम केला याची कल्पना येण्यासाठी हे लक्षात घेणे अवश्य आहे की लढाईपूर्वी त्या सैनिकांनी यमुनेची शपथ घेऊन अखेरपर्यंत लढण्याची तयारी केली होती. २३ मे रोजी बंडवाल्यांच्या पुढान्यांना काल्पी सोडावी लागली. काल्पी काबीज झाली याचा गव्हर्नर जनरल याला इतका आनंद झाला की त्याने सर ह्यू रोज याला अभिनंदनाची तार पाठविली.

(५) ग्वालेर

राणीने शिंदे सरकाराचा पराभव केला

बंडवाल्यांच्या पुढान्यांनी पुढे काय करावे यासाठी बैठक घेऊन विचार केला. रावसाहेबांनी सुचविले की सर्वांनी दक्षिणेत जावे कारण तेथे अजूनही पेशव्यांच्या नावाला मोठा मान होता. दक्षिणेतील संस्थानिक आपणास मिळतील असे त्यांचे मत होते. पुढान्यांच्या मते मात्र असे दिसले की जवळची सामुग्री दारुगोळा व द्रव्य संपत आल्यामुळे दक्षिणेकडे जाण्याऐवजी प्रथम ग्वालेर येथे जाऊन शिंद्यांना आपल्या बाजूस वळवावे. शिंदे हे पूर्वी पेशव्यांचे मांडलिक होते. त्याप्रमाणे सर्व पुढारी मंडळी ग्वालेरावर चालून गेली आणि जूनच्या १ त्या तारखेला त्यांनी ग्वालेर आपल्या हाती घेतले.

ग्वालेरीवरील चढाईत राणीने पुढाकार घेतला होता. ग्वालेरपासून ८ मैलावर ८००० फौज आणि २४ तोफा होत्या. राणीजवळ फक्त २०० घोडदळ होते त्यासह तिने ग्वालेरच्या तोफावर हल्ला चढविला. शिंद्यांच्या शिपायांना राणी स्वतः चालून येत आहे असे कळल्याबरोबर त्यांनी तोफा सोडून दिल्या. ग्वालेरचे सैन्य सर्वत्र पांगले गेले; कित्येकांनी रणांगण सोडले तर कित्येक लोक बंडवाल्यांना मिळाले.

अशा तऱ्हेने पराभव झाल्यानंतर ग्वालेरचे महाराज आग्रा येथील लेफ्टेनंट गव्हर्नरच्या आश्रयाला गेले. ग्वालेर शहराचा ताबा रावसाहेबांकडे देण्यात आला; तेथे लूट करू नये अशी सक्त आज्ञा देण्यात आली. महाराजांचे

मुलकी व लष्करी अधिकारी यांची त्यांच्यापूर्वीच्याच जागी नेमणूक करण्यात आली. ग्वालेरसरकारच्या खजिन्यातून आणि दिवाण दिनकरराव यांच्या व इतर एक दोघांच्या घरातून २० लक्ष रुपये घेण्यात आले. ह्या रकमेपैकी फार मोठा भाग शिपायांना पगार म्हणून देण्यात आला.

मूळच्या योजनेप्रमाणे दक्षिणेकडे न जाता रावसाहेब ग्वालेरीसच का राहिले ते समजत नाही. शिंदे घराण्यातील लोकांना आपल्याकडे वळविण्याची त्यांनी खटपट केली परंतु तीत त्यांना यश आले नाही.

अशा तऱ्हेने ग्वालेरीचा ताबा बंडवाल्यांनी घेतला याचे इंग्रज अधिकाऱ्यांना फार नवल वाटले. ब्रिटिश इतिहासलेखकांनी ही गोष्ट म्हणजे एक मोठी चमकदार घटना असे तिचे वर्णन केले आहे. या घटनेचे श्रेय काहींनी राणीला तर काहींनी तात्या टोपे यांना दिले आहे.

ग्वालेरीपुढे सर ह्यू रोज

हे होत असताना सर ह्यू रोज हा बंडवाल्यांच्या पाठीवर होताच. ६ जून रोजी काल्पीहून निघून तो १६ जून रोजी ग्वालेरीबाहेर येऊन दाखल झाला. तेथे अनेक लढाया झाल्या. “लढाईची सर्व योजना राणीच्या खुद्द देखरेखीखाली झाली होती. स्वतः राणी लष्करी पोषाक चढवून घोड्यावर बसून बरोबर निवडक लोक घेऊन सर्वत्र सारखी फिरत होती. तिला थकवा कसा तो माहीतच नव्हता.”

या सर्व लढाया सर ह्यू रोज याने जिंकल्या. १९ तारखेला त्याने ग्वालेरची लढाई जिंकून किल्ला काबीज केला.

लढता लढता राणीचा मृत्यु

या लढाईमध्ये ब्रिगेडियर स्मिथ याच्या हाताखालच्या फौजेच्या माऱ्याने राणीला फार गंभीर जखम झाली व पुढे थोड्याच वेळात ती मृत्यू पावली. तिच्या मृत्यूसंबंधी अनेक हकीकती ऐकिवात आहेत. ग्वालेरच्या लढाईच्या दुसऱ्या दिवशी ती मारली गेली असा एक प्रवाद आहे. तिला जी गंभीर जखम झाली त्यावेळी ती आपल्या तलवारीनिशी मोठ्या शौर्याने लढत होती. पुढे तिच्या शवाला अग्नी देण्यात आला.

सर राॅबर्ट हॅमिल्टन याने यासंबंधी पुढे चौकशी करून आपला वृत्तांत सादर केला. त्यात तो म्हणतो : “राणीला कसा मृत्यू आला याबद्दल मी त्या जागी केलेल्या चौकशीत निराळीच हकीकत कळली. ब्रिगेडियर स्मिथच्या

फौजेत राणीच्या मृत्यूची बातमी मी चिठ्ठी लिहीपर्यंत कळलेली नव्हती. सकाळच्या वेळी रावसाहेब व तात्या यांच्याबरोबर आमच्या सैन्याच्या आघाडीची टेकडीवरून ती पहाणी करीत होती. त्यावेळी राणी घोड्यावर बसलेली असून तिच्याजवळ नेहमी असणारी एक मुसलमान स्त्री होती. ही स्त्री राणीच्या सेवेत पुष्कळ दिवस होती आणि सतत राणीच्या जवळच राही. त्या दोघींनाही गोळ्या लागून त्या पडल्या. राणी सुमारे २० मिनिटांनी गतप्राण झाली. तिचे शव शेजारच्या फुलबागेकडे नेण्यात आले त्यावेळी रावसाहेब तिच्याजवळ होते. तिच्या मृत्यूमुळे सर्व संस्थानिकांना अत्यंत दुःख झाले. अग्निसंस्कार करण्याची लगेच तयारी करण्यात येऊन शव पालखीत घालण्यात आले. फूलबाग आणि किल्ला यांच्यामधील जागेत नदीच्या तीरावर शव नेण्यात आले. बागेच्या भिंतीवरून पालखी नेणे शक्य नसल्यामुळे पालखीतून शव उचलून देवळाजवळ बागेच्या भिंतीवरून आत नेण्यात आले. तेथे मोठ्या झाडाखाली अग्निसंस्कार करण्यात आला. हा संपत येण्याचे सुमारासच ६ व्या हुझार पलटणीचा हल्ला देऊळ व बागेवर पोचला. बरोबरच्या लोकांपैकी ५-६ लोकांना पळताना मारण्यात आले. अग्निसंस्कारात खंड पडला असावा कारण मी जेव्हा तेथे पोचलो तेव्हा डॉ. ख्रिस्टिसन याला अस्थीचे तुकडे सापडले. ते अस्थी व राख सावडण्याला वेळच मिळाला नसावा. ”

आणखी एक हकीकत अशी आहे की, “आपल्या सैन्याच्या अग्रभागी तांबडा अंगरखा, तुमान आणि पांढरे पागोटे घालून राणी लढत होती. ” त्यावेळी शिष्टांच्या खजिन्यातून घेतलेली मोत्याची मौल्यवान माळ तिच्या गळ्यात होती. अशी एक दंतकथा आहे की ही माळ अनेक शतकांपूर्वी मराठ्यांनी पोर्तुगीजापासून जिंकून घेतली होती, असेही सांगतात की गंभीर जखम झाल्यावर राणीने आपल्या अंगावरील दागदागिने आपल्या सैन्यात वाटून टाकले. सर्व सैन्याला तिच्या मृत्यूने फार दुःख झाले; आणि तिच्या सैन्याने तिच्या शवाला मोठ्या मानमरातबाने अग्निसंस्कार केला. ”

राणीच्या जीवनाचे शेवटचे क्षण

राणीच्या जीवनातील हे शेवटचे क्षण अनेक गीते व पोवाडे यामुळे अजरामर झालेले आहेत. ताम्हनकर आपल्या पुस्तकात त्या क्षणांचे वर्णन करतात : “सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सारखी लढाई करीत राहिल्यामुळे राणी अगदी थकून गेली होती. त्यातच तिला झालेल्या जखमेतील रक्तस्रावामुळे तिची शुद्ध गेली. जवळच्या अनुयायांना काहीही करता येणे शक्य नव्हते. बाबा

(बाबा गंगादास, ग्वाल्लेरचे एक संत) तिच्याजवळ जाऊन तिचे सांत्वन करू लागले. त्यांनी तिच्या ओठात गंगेचे पवित्र जल घातले. राणीने डोळे उघडले व क्षीण आवाजात दामोदर (दत्तक पुत्र) याचे नाव उच्चारिले व त्याचे पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवून ती आपले विश्वासू सरदार रामचंद्रराव देशमुख यांना अति क्षीण आवाजात म्हणाली : “ मी माझा दामोदर तुमच्या हवाली करीत आहे ” हेच तिचे शेवटचे शब्द. तिने डोळे मिटले आणि ती ईश्वरचरणी विलीन झाली. ”

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजीच्या अमृतबझारपत्रिकेत चिंतामणराव तांबे याची नात यमुनाबाई शेवडे यांनी एक लेख लिहिला आहे. त्या लेखात राणीची शेवटची लढाई व मृत्यू याबद्दल त्या लिहितात:-

“ १८ जून उजाडली. दिवस उकाड्याचे होते. राणीने लिंबाचे सरबत घेतले. त्या आधीच तिने आपला केशरी युद्धपोशाख चढविलेला होता. तिच्या बरोबरच्या सैनिकांनी व स्त्रियांनीही तसाच पोशाख केला होता. ब्रिटिश तोफांचा भडिमार सुरू झाला. राणीने लगेच घोड्यावर स्वार होऊन रणांगणात उडी घेतली. या तिच्या धैर्याने खुद्द ब्रिटिश अधिकारीसुद्धा हतबुद्ध झाले.

“ एकाएकी एका ब्रिटिश सैनिकाची संगीन तिच्या छातीच्या डाव्याबाजूत घुसून प्रचंड रक्तस्राव सुरू झाला. जखमी सिंहिणीप्रमाणे तिने मागे वळून तिच्यावर प्रहार करणाऱ्याचा निकाल लावला. दुसऱ्या एका सैनिकाच्या गोळीने तिच्या बरोबर असलेली तिची प्रिय मैत्रिण सुंदरबाई पडलेली तिने पाहिली. त्या सैनिकावरही तिने तलवारीचा वार करून त्याचे दोन तुकडे केले. तिसऱ्या शिपायाची गोळी राणीच्या डाव्या मांडीत घुसली. डाव्या हातातील तलवार टाकून तिने ती गोळीची जखम दाबून धरली आणि उजव्या हातातील तलवारीने त्या तिसऱ्या शिपायाला कापून काढले. आता तिच्या भोवती ३-४ शिपाईच उरलेले होते. त्यांच्यापैकी एकाने तिच्या डोक्यावर तलवारीने प्रहार केला. तिच्या डोक्याचे दोन तुकडे होऊन उजवा डोळाबाहेर आला. तरीही तिने त्या शिपायावर हल्ला करून त्याच्या खांद्यावर जखम केली. तिचा विश्वासू सरदार गुलमहंमद याने त्या शिपायावर वार करून त्याचे तुकडे केले आणि उरलेल्या शिपायांवर त्वेषाने तो चालून गेला तेव्हा ते पळून गेले.

“ तिच्या अनुयायांनी तिचे शव बाबा गंगादासांच्या झोपडीकडे नेले. त्या साधूने तिला ओळखून तिच्या मुखात गंगाजल घातले. ‘ हरहर महादेव ’ असे शब्द तिच्या तोंडून बाहेर पडले व ती बेशुद्ध झाली. थोड्या वेळाने शुद्धीवर

येऊन अगदी क्षीण आवाजात “ओम् नमो वासुदेवाय ” असे शब्द तिच्या पांढऱ्या फटफटीत ओठातून बाहेर पडले व ती अनंतात विलीन झाली.

“साधूने दुःखी सरदारांचे सांत्वन केले. घाईघाईने कोरडे वाळलेले गवत गोळा करून चिता रचली गेली. संध्यासमय संपून अंधार पडला. आपले शव शत्रूच्या हाती पडू नये ही तिची इच्छा पूर्ण झाली.”

(६) राणीसंबंधी मूल्यमापन

राणीचे व्यक्तिमत्त्व व स्वभाव

जगाच्या इतिहासात राणीला जे अलौकिक स्त्रियांत स्थान दिले गेले आहे ते सर्वस्वी उचितच आहे. तिचे शौर्य अद्वितीय होते. तिचे संघटनाचातुर्य विलक्षण असून ती अतिशय बुद्धिमान होती. झाशीच्या लोकांचे प्रेम आणि आदर तिने पूर्णपणे संपादन केलेले होते. तिला ‘ हिंदी जोन ऑफ आर्क ’ असे म्हणतात व तिच्या जीवनाभोवती अनेक अद्भुत कथा गुंफल्या गेल्या आहेत.

एक अपवाद सोडला तर सर्व ब्रिटिश इतिहासकारांनी राणीची फार स्तुती केलेली आहे. सागरचा कमिशनर मेजर मालकम याच्या मते राणीचे चारित्र्य उत्कृष्ट असून झाशीचे सर्व लोक तिला फार मानीत. सर ह्यू रोज याने तर तिची स्तुती बोलक्या शब्दात केली आहे. राणीच्या मृत्यूची बातमी त्याला कळविण्यात आली तेव्हा तो म्हणाला “ बंडवाल्यांच्या लष्करी पुढाऱ्यांत राणी ही सर्वात उत्तम व शूर होती. ” राणीचे व्यक्तिमत्त्व मोठे आकर्षक होते. ती शरीराने स्थूल, स्वच्छ गोरी कांती आणि सुंदर होती. ‘ राणीच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल तिचा कायद्याचा सल्लागार बॅरिस्टर जॉन लॅंग म्हणतो : “ राणी मध्यम वयाची असून स्थूल परंतु लठ्ठ नव्हती; ’ मध्यम उंचीची असून तरुणपणी ती फार सुंदर असली पाहिजे. आजही ती फार आकर्षक दिसते. मला मात्र तिचा गोल चेहरा तितकासा आवडत नाही. चेहऱ्यावर बुद्धीचे तेज होते. डोळे तेजस्वी असून नाक अगदी नाजूक होते. ती अगदी स्वच्छ गोरी नसली तरी काळी सावळी खासच नव्हती. अंगावर दागिने मुळीच नव्हते याचे मला आश्चर्य वाटले; फक्त कानात सोन्याची कर्णफुले होती. ती पांढऱ्या स्वच्छ मलमलीचे पातळ नेसलेली असून ते इतके घट्ट होते की तिच्या शरीराचा विलक्षण रेखीवपणा लगेच लक्षांत येई. तिचा आवाज मात्र घोगरा होता. ”

झाशीचा कारभार तिच्या हाती होता तेव्हा शासन आणि संघटना या संबंधी तिचे चातुर्य दिसून आले. रोज दरबार भरे व त्यात मुलकी व फौजदारी

खटल्यांचा निकाल ती ताबडतोब देई. तिने लढाऊ फौज उभी केली आणि स्त्रीपुरुषांना युद्धाचे आणि शारीरिक शिक्षणाचे धडेही तिने दिलेले होते. आजारी लोकांना स्वतः भेटून ती त्यांची विचारपूस करी. झाशीच्या नागरिकांना ती साक्षात लक्ष्मीचा अवतारच वाटे आणि ब्रिटिशांपासून भारत मुक्त करण्यासाठीच ती अवतीर्ण झाली आहे असे ते मानीत. “ती शूर सात्विक, न्यायी आणि उदार आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे शरीराने व मनाने अत्यंत शुद्ध होती - किंबहुना पवित्र साध्वी असेच तिला लोक मानीत.”

राणीचे जीवन अत्यंत शुद्ध व पवित्र असे. प्रातःकाळी लवकर उठून, प्रातर्विधी उरकून ती रोज पुराण पठण व देवपूजा करी. सकाळची न्याहारी झाल्यावर सैन्याची पहाणी करी. दुपारपर्यंत राज्याचा बंदोबस्त जातीने पाही. दुपारच्या भोजनानंतर थोडी विश्रांति घेऊन आलेला नजराणा पाही. त्यांत तिला आवडलेले जिन्नस ती ठेऊन घेई व उरलेले आपल्या नोकरात वाटून टाकी. दुपारी ३ चे सुमारास दरबार भरे, त्यावेळी ती पुरुषाचा पोषाक करी. गडद निळ्या रंगाचा अंगरखा, पायजमा, रेशमी पागोटे आणि कमरे भोवती जरीचा दुपट्टा असून त्यांत रत्नजडित तलवार असा तिचा पोषाक असे. दरबारात ती पडद्याआड बसे आणि न्यायाची व सरकारी कामे मोठ्या विश्वासाने उरकी.

वैधव्य आल्यानंतर तिने दागदागिने वापरण्याचे सोडले होते. फक्त हिऱ्याच्या बांगड्या, मोत्याचा कंठा आणि एक हिऱ्याची अंगठी एवढेच दागिने ती वापरी. तिचा नेहमीचा वेष म्हणजे, पांढरी शुभ्र साडी व चोळी एवढाच असे. केशभूषा अशी काहीच नसून मानेच्या मागे ते बांधलेले असत. संध्याकाळी पुनः देवपूजा असे. मंगळवार, शुक्रवारी ती महालक्ष्मीच्या दर्शनास मिरवणुकीने जाई. अंधार पडण्याचे सुमारास रात्रीचे भोजन होई व त्यानंतर ती बाहेर पडत नसे. झोपण्यापूर्वी तास दोन तास आपल्या विश्वासातील सेवकांबरोबर घालवी.

मॅलेसन तिच्याबद्दल लिहितो :—“ ब्रिटिशांच्या दृष्टीने तिचे काहीही दोष असले तरी एवढे मात्र अगदी निश्चित आहे की तिचे देशबांधव असेच मानतात की ती बंडात सामील झाली ती द्वेषबुद्धीने नसून ती आपल्या देशासाठीच जगली व मरण पावली.”

जोखनबागेतील हत्येची जबाबदारी राणीवर नव्हती.

लॉर्ड कॅनिंग यांच्या सरकाराचे मत मात्र याविरुद्ध होते. ब्रिटिशांविरुद्ध तिच्या ज्या तक्रारी होत्या त्यांचा बंडाशी संबंध सरकारने लाविला

असावा असे दिसते. डॉ. सेन यांनी सर्व पुराव्याची छाननी केली असून त्यांचा निष्कर्ष काढला आहे. त्यांचे मते झाशीचे बंड आणि तेथे झालेली हत्या याबद्दल तिला अन्यायाने जबाबदार धरण्यात आलेले आहे. ताम्हनकरांचे मतही असेच आहे.

२० आगस्ट १८८९ रोजी राणीचा मुलगा दामोदरराव यास लिहिलेल्या पत्रात मार्टिन नावाच्या एका इंग्रजाने राणीच्या निरपराधित्वाबद्दल ग्वाही दिलेली आहे. हा मार्टिन त्यावेळी झाशी येथेच होता; तो म्हणतो :—
‘‘तुमच्या दुर्दैवी मातेला अन्यायाने आणि कठोरपणे वागविण्यात आले होते. तिच्यासंबंधी माझ्याइतकी दुसऱ्या कोणासही माहिती नाही. १८५७ च्या जूनमध्ये झाशी येथे युरोपियन लोकांची जी हत्या झाली त्या घटनेशी तिचा काहीही संबंध नव्हता. उलट किल्ल्यात त्या लोकांना आणून ठेविल्या- नंतर दोन दिवसपर्यंत त्यांना तिने अन्नपाणी पुरविण्याची व्यवस्था केली. कुरारा येथून १०० बंदूकवाले शिपाई मुद्दाम आणवून आमच्या मदतीसाठी त्यांना नेमिले होते; परंतु एक दिवस ते तेथे राहिल्यानंतर त्यांना दुसरीकडे नेण्यात आले. असे झाल्यावर तिने मेजर स्कीन आणि कॅप्टन गॉर्डन यांना दत्तिया येथे जाऊन तेथील राजाच्या आश्रयाने राहण्याचा सल्ला दिला होता परंतु त्या दोघांनी तो सल्ला मानला नाही. पुढे आमच्याच सैनिकांनी त्यांची हत्या केली. त्या सैनिकांना पोलिस व तुरुंगावरील पोलीस यांनीच मदत केली. [मार्टिनचे हे पत्र पारसनिसांनी स्वतः पाहिलेले होते परंतु दामोदररावांचे वंशज आज इंदूर येथे इमली बाजारात राहतात त्यांच्या कागदपत्रात त्याचा आढळ होत नाही.]

राणीची स्मारके

राणीला जेथे अग्नी देण्यात आला त्या ग्वालेरजवळ तिचे लहानसे स्मारक उभारले गेले. ते ठिकाण फार पवित्र मानले गेले असून हजारो लोक त्याच्या दर्शनासाठी जातात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उत्तरप्रदेश शासनाने झाशी येथे तिचे मोठे स्मारक उभारले आहे. हे स्मारक म्हणजे किल्ल्याच्या पायथ्याशी तिच्या एका ब्राँझच्या पुतळ्याच्या स्वरूपात आहे.

या शिवाय इतरत्र अनेक ठिकाणी दगडाचे व धातूचे पुतळे बसविण्यात आलेले आहेत. तिच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ अनेक पोवाडे रचले असून ते मोठ्या अभिमानाने गाइले जातात. असे असले तरी तिच्या देशबांधवांच्या हृदयात

तिला प्रेमादराचे स्थान आहे तेच तिचे खरे व शाश्वत स्मारक मानले पाहिजे. त्या देशबांधवांसाठीच ती जगली व तिने आपले प्राणार्पण केले.

उत्तर प्रदेश सरकारने राणीच्या नातवाचा केलेला सन्मान

१८५७ च्या शतसांवत्सरिक समारंभानिमित्त १० मे १९५७ रोजी झालेल्या समारंभात उत्तरप्रदेश सरकारने राणीचे दत्तकपुत्र दामोदरराव यांचे चिरंजीव लक्ष्मणराव झाशीवाले यांना एक सनद आणि रोख रक्कम अर्पण केली. (हे झाशीवाले १९५९ मध्ये मृत्यू पावले.) या समारंभासाठी लक्ष्मणराव इंदूरहून लखनौला मुद्दाम आले होते. सरकारच्या निमंत्रणावरून खास समारंभात त्यांना गव्हर्नरांच्या हस्ते सनद देण्यात आली. या प्रकरणाच्या शेवटी परिशिष्टात ती सनद दिलेली आहे.

श्री. झाशीवाले यांना भारत सरकार व उत्तर प्रदेश सरकारानी निवृत्ति-वेतनही दिलेले आहे.

“ प्रत्येक क्रांती म्हणजे काळ्या फळ्यावर शुभ्राक्षरानी लिहिलेला शौर्य, स्वार्थत्याग आणि संघटनाचातुर्य यांचे वर्णनच आहे. विशेष व्यक्तिमत्त्वाला मिळालेली तीच संधि असते. १८५७ चे बंड ह्या नियमाला अपवाद नव्हते. शूराला आपले शौर्य दाखविण्याची ती एक संधीच होती. स्वार्थत्यागी माणसाला आपले सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी चालून आलेला एक मोकाच होता. काळ्या-कुट्ट अंधारातून प्रकाशमान भविष्याकडे नेणारी अशीच ही संधि संघटना-कुशलांना मिळाली होती ”

— गिबर्न सीव्हरकिंग— हिंदी बंडातील एक क्रांतिकारी प्रसंग या ग्रंथातील उतारा.

परिशिष्ट १ ले

झाशीचा जाहीरनामा

२ जुलै १८५७ रोजी सागरचा कमिशनर मेजर अस्किन याने राणीला पत्राबरोबर पाठविलेला जाहीरनामा हिंदी व फारसी भाषेत असून त्यात पुढील हुकूम होईपर्यंत झाशीचा कारभार ब्रिटिश सरकाराच्यावतीने राणीकडे सुपूर्त करण्यात आला होता.

झाशीचा जाहीरनामा:— “ झाशी जिह्यातील सर्व लोकांना जाहीर करण्यात येते की काही सैनिकांच्या वाईट वर्तनामुळे कित्येक लोक मृत्युमुखी पडले आणि मालमत्ता नष्ट करण्यात आली, परंतु सत्ताधारी ब्रिटिश सरकार

अशा अशांतता असलेल्या प्रांतात हजारो युरोपियन सैनिक पाठवीत असून झाशी येथे लौकरच स्थिरस्थावरता प्रस्थापित करण्यात येईल.

“अधिकारी आणि सैन्य झाशीला येऊन पोचेपर्यंत झाशीचा कारभार ब्रिटिश सरकारच्या वतीने राणीच चालवील. हा कारभार सरकाराच्या पूर्वापार वहिवाटीनुसारच चालविला जाईल. मी या हुकुमान्वये असे फर्मावितो की प्रजेने आपला वसूल राणीकडे सुपूर्त करावा; तो सर्व वसूल त्यांचे नावे जमा केला जाईल.

“ब्रिटिश सैन्याने दिल्ली जिंकून घेतली असून हजारो बंडवाल्यांना ठार मारण्यात आले आहे. यापुढेही जेथे जेथे बंडवाले आढळतील तेथे तेथे त्यांना गोळ्या घालण्यात येतील अथवा फासावर चढविले जाईल.”

परिशिष्ट २

राणीच्या नातवाला उत्तरप्रदेश सरकाराने दिलेली सनद

“स्वतंत्रता संग्राम समारोह १९५७

“अठराह सौ सत्तावनके भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामकी शताब्दी इस वर्ष मनाई जा रही है। उग्र संग्राम में देशकी स्वतंत्रताके लिये अनेकानेक वीर सेनानीयो और अन्य देशभक्तोंने भाग लिया और स्वदेशके लिये अपने को बलिदान किया।

इस संग्रामकी अग्रगण्य वीरांगना झाशीकी महारानी लक्ष्मीबाईकी पुण्यस्मृति मे उत्तरप्रदेश शासनकी ओरसे उनके पौत्र श्री लक्ष्मणराव झाशी-वाला को १००१ रुपये, रौप्यथाल तथा कौशांबर इत्यादि की सांकेतिक भेट दी जाती है।

लखनऊ
२० बैशाख शकसंवत् १८७६,
१० मई १९४७

राज्यपाल की आज्ञासे,
आदित्यनाथ झा
मुख्य सचिव, उत्तर प्रदेश शासन

प्रकरण ३३ वे

अयोध्येची बेगम हजरत महल

लखनौतील उठाव

- (१) अयोध्येचे घराणे
- (२) राणी हजरत महल
- (३) बंड
- (४) रेसिडेन्सीचा वेढा
- (५) बिरजीस कादरची राजा म्हणून द्वाही : हजरत महल
- (६) लखनौ परत जिकले
- (७) हिंदी स्त्रियांचे शौर्य
- (८) लुटालूट आणि कत्तल
- (९) स्मारक

“ १८५६ मध्ये अयोध्येचे राज्य खालसा करण्यात आले त्यामुळे सैन्यात बंडखोर प्रवृत्ती उत्पन्न झाली आणि बंगालच्या सेनेत नाराजी उत्पन्न झाली याबद्दल मला संशय नाही. ” मौ. अबुल अलाम आझाद यांची डॉ. सेन यांच्या पुस्तकाची प्रस्तावना.

(१) अयोध्येचे घराणे

दिल्लीच्या बादशहाच्या अमलाखाली असलेल्या अयोध्या प्रांताचा सुभेदार अथवा राज्यपाल नबाब सादतखान बुन्हाणुलमुल्क हा अयोध्येच्या घराण्याचा संस्थापक होय. राणी हजरत महल ही या घराण्यातील असून त्या घराण्याचा वंशवृक्ष खाली दिलेला आहे :-

वंशवृक्ष

(कंसातील आकडे राज्यावर बसल्याचे वर्ष दर्शवितात)

सादतखान, बुन्हाणुल्मुल्क

अयोध्येचा सुभेदार व घराण्याचा मूळ पुरुष

पहिला नबाब (१७३२)

सफ्दर जंग (पहिल्या नबाबाचा पुतण्या व जावई)

दुसरा नबाब (१७३९)

शुजाउद्दौला

तिसरा नबाब (१७५३)

असफउद्दौला (बहुबेगमचा मुलगा)

चवथा नबाब (१७७५)

सादत अली खान

(खुर्द महलचा मुलगा)

सहावा नबाब (१७९८)

वझीरअल्ली

पाचवा नबाब (१७९७)

असफउद्दौलाचा मुलगा

मानतात

४ महिन्यांनंतर

पदच्युत

गाझीउद्दिन हैदर

पहिला राजा (१८१४)

(ब्रिटिश सरकाराकडून

‘राजा’ पदवी १८१९)

नासिरुद्दिन हैदर

(दुसरा राजा १८२७)

महंमदअलीशहा

तिसरा राजा (१८३७)

अजमदअली शहा

चवथा राजा (१८४२)

वजीद अलीशहा

पाचवा राजा १८४७

१८५६ फेब्रुवारीत अयोध्या

खालसा. वजीद अल्लीला

महिना १ लक्ष निवृत्तिवेतन

देऊन कलकत्त्यास नेले.

मृत्यू २१ सप्टेंबरला १८८७

अशिया मायनरमधील तुर्कोमन टोळीचा प्रमुख कारामहंमद या पुरुषा-
पासून बुन्हाणुल्मुल्काचा वंश उत्पन्न झाला. फैझाबाद येथे राजधानी प्रस्थापित

करून १७३२ मध्ये नबाब सादतखान ह्याला महंमदशहा बादशहाने अयोध्येचा सुभेदार नेमिले. ह्या सादतखानाला बुन्हाणुल्मुल्क ही पदवी पुढे मिळाली तो १७३९ च्या मार्चमध्ये नादीरशहाने दिल्लीत कत्तल केली, त्याचे आदले दिवशी दिल्लीत हजर होता.

सादतखानाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुतण्या व जावई सफदरजंग हा कुसरा नबाब झाला व त्याचेकडे अयोध्येचा सुभा सोपविला गेला. १७४८ साली अहमदशहाबादशहाने त्याला साम्राज्याचा वझीर नेमिले; तेव्हापासून नबाबाला 'नबाब वझीर' म्हणू लागले. १७५३ मध्ये त्याचा मुलगा शुजाउद्दौला हा गादीवर आला. या शुजाउद्दौलाने ब्रिटिश लोकांच्या सुरवातीच्या काळात मोठी कामगिरी केली. सन १७६१ साली पेशवा (बाळाजी बाजीराव) आणि अहमदशहा अबदाली यांच्यामध्ये झालेल्या दुसऱ्या पानिपतचे लढाईत हा हजर होता. पुढे १७६४ साली बक्सरच्या लढाईत तो बादशहा शहा अलम आणि मीरकासीम यांच्याबरोबर होता; तेथे त्याचा पराभव झाला त्यामुळे याला कंपनीसरकारशी तह करणे भाग पडले. या तहान्वये त्याच्या राज्यात ठेवण्यात आलेल्या कंपनीच्या तैनाती सैन्याचा खर्च देण्याचे त्याने मान्य केले. परंतु बादशहा त्याच्याच ताब्यात असल्यामुळे ब्रिटिशांना त्याचा फार संशय वाटे; म्हणून त्यानी त्याच्याशी आणखी तह करून त्याचे सैन्य व राज्य यांच्यावर आणखी मर्यादा घातल्या. (नबाबाचे सैन्य ३५००० पेक्षा अधिक नसावे आणि या सैन्याला ब्रिटिश सैन्याप्रमाणे कवायत शिकवू नये अशीही अट होती.)

१७७५ मध्ये शुजाउद्दौला मरण पावला व नंतर त्याचा मुलगा (बहुबेगम पासून झालेला) असफउद्दौला गादीवर बसला. त्याने आपली राजधानी फैजपुराहून लखनौला नेली. ब्रिटिश सरकारने त्याच्याशी नवीन तह केला. त्या तहान्वये इतर अटीबरोबर आणखी एक अट ठरली. ती ही की प्रत्येक ब्रिटिश तुकडीमागे २ लक्ष ६० हजार रुपये त्याने कंपनीला द्यावे. राजा चेतसिंग (वाराणसीचा) याच्या अंमलातील वाराणसी, जौनपूर आणि गाझीपूर हे जिल्हेही त्याने ब्रिटिशांना तोडून दिले. असफउद्दौला याला द्रव्याची टंचाई भासू लागल्यामुळे त्याने आपली आजी आणि बहुबेगम यांचे द्रव्य लाटण्याचा प्रयत्न केला म्हणून त्याचे विरुद्ध त्या दोघींनी गव्हर्नर जनरलकडे तक्रारअर्ज केला. १७७५ मध्ये बहुबेगमने केलेल्या अर्जात तिने म्हटले की नबाबाने तिच्याकडून २६ लक्ष रुपये लुबाडले. पुढे बहुबेगम व असफउद्दौला यांच्यामध्ये समझोता झाला.

त्यानुसार तिची जहागीर व जिदगी तिला मिळाली त्यासाठी ब्रिटिश कंपनीने हमी घेतली होती.

सन १७८१ मध्ये असफउद्दौला याला आपल्या आईची व आजीची संपत्ती लुबाडण्यासाठी एक सबब मिळाली. महाराजा चेतसिंग याच्या बंडात त्या स्त्रियांचा हात होता अशी सबब त्याने पुढे केली. वॉरन हेस्टिंग्स हा त्यावेळी गव्हर्नर जनरल होता. त्याची पुढे जी चौकशी झाली त्या चौकशीत त्याच्यावर केलेल्या आरोपात एक आरोप असा होता की नबाब असफउद्दौला याने त्या स्त्रियांना जी वागणूक दिली त्या बाबतीत वॉरन हेस्टिंग्स याचा हात होता. कंपनी आणि नबाब यांच्यामध्ये अनेक तहनामे झालेले होते; त्यापैकी सन १७८७ च्या तहान्वये नबाबाने कंपनीला असलेल्या सर्व देण्यासाठी दरसाल ५० लक्ष रुपये देण्याचे ठरलेले होते. या देण्यापोटी देणे राहिलेल्या रकमेपैकी पुष्कळ मोठी रक्कम त्या स्त्रियांकडून लुबाडलेल्या रकमेतून दिली गेली होती.

नबाब असफउद्दौला फार उदार किंबहुना उधळ्या होता. सन १७८४ मधील दुष्काळाचे वेळी लोकांना मदत व्हावी म्हणून त्याने लखनौचा मोठा इमामवाडा एक कोट रुपये खर्च करून बांधला. हा इमामवाडा म्हणजे कमानदार छप्पर असलेली मध्यवर्ती दिवाणखाना असलेली जगातील एक अपूर्व इमारत होती. या इमारतीत पडव्या आणि गॅलऱ्या इतक्या विविध आहेत की तो एक चक्रव्यूहच म्हटला पाहिजे, या इमामवाडाजवळच त्याने एक (वेस) दिंडी दरवाजा बांधला. त्याला 'रुमी दरवाजा' असे नाव ठेवण्यात आले होते कारण हा दरवाजा कॉन्स्टान्टिनोपल येथील एका दरवाज्याचीच प्रतिकृति होती.

असफउद्दौला १७९७ मध्ये मरण पावला; त्यानंतर त्या गादीवर मिर्झा अली अथवा वझीर अली हा आला. परंतु ब्रिटिशांच्या मनात त्याला गादी मिळावी असे नव्हते. म्हणून त्याच्या औरसपणाबद्दल संशय घेऊन थोड्याच महिन्यात त्याला पदभ्रष्ट करण्यात आले. त्याचे जागी सुजाउद्दौल्याचा थोरला मुलगा म्हणजे असफउद्दौल्याचा भाऊ 'सादत अली' हा किताब देऊन बसविण्यात आला. हा सादत अली म्हणजे ६ वा नबाब होय.

हा नवा नबाब कंपनीच्या मेहेरबानीमुळे गादीवर आलेला असल्यामुळे कंपनीने आपल्याला फायदेशीर होतील असे नवीन तहनामे त्याच्याशी केले. सन १८०१ मधील तहनाम्याने सादत अलीने पूर्वी दिल्या जात असलेल्या तैनाती फौजेच्या रकमेऐवजी दुआब आणि रोहिलखंड असा एकूण १ कोटी ३५ लक्ष २५ हजार ४७५ रुपयांचा मुलूख कंपनीला तोडून दिला. त्याशिवाय

आपल्या राज्यात प्रजेच्या हिताचे दृष्टीने राज्यकारभार करण्याचे व त्या कामी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्याचे त्याने मान्य केले. अशा प्रकारे अयोध्याराज्यातील कारभाराची नैतिक जबाबदारी कंपनीसरकारने घेतली. नबाबाचे सैन्यही कमी करण्यात येऊन त्याला फक्त पायदळाच्या ४ तुकड्या, नजीबांची एक तुकडी, २०० घोडेस्वार आणि ३०० गोलंदाज एवढेच सैन्य ठेवण्याची परवानगी मिळाली.

सन १८१४ मध्ये सादतअल्लीच्या मृत्यूनंतर नबाबवझीरपद त्याचा थोरला मुलगा गाझीउद्दीन हैदर याला मिळाले. पुढे ५ वर्षांनी ब्रिटिशांनी त्याला 'राजा' हे पद बहाल केल्यानंतर १८१९ पासून तो स्वतःला राजा म्हणवून घेऊ लागला. दिल्लीच्या बादशहाचे नाममात्र अंकित असे तो स्वतःला म्हणवीत असला तरी प्रत्यक्षात तो स्वतंत्र होता. दिल्लीच्या बादशहाची सत्ता कमी कमी होत गेली व शेवटचा दुवाही गाझीउद्दीन हैदर याने राजा ही पदवी घेतल्याने तुटून गेला. या कामी कंपनीसरकारने त्याला मदतच केली. याप्रमाणे पूर्वी बादशहाच्या मर्जीवर अवलंबून असलेली कंपनी आता राज्यपदे देण्याइतकी सत्ताधीश झाली. लौकरच राज्यपदे देण्याऐवजी स्वतःच कंपनी राज्य करणार होती हे या नव्या राजाच्या लक्षातही आले नाही.

गाझीउद्दीन राजानंतर चार राजे होऊन गेले त्यानंतर पाचवा व शेवटचा राजा वजीद अलीशहा याच्याकडून सर्व राज्य कंपनीसरकाराकडे गेले. गाझी उद्दीनाचा मुलगा नासीर उद्दीन हा त्याचेनंतर पहिला राजा झाला. हा १८२७ मध्ये गाझी उद्दीनाच्या मृत्यूनंतर गादीवर आला. सन १८३७ मध्ये संतती नसल्यामुळे त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा चुलता महंमदअली शहा हा ७० व्या वर्षी तिसरा राजा झाला. सन १८३२ मध्ये महंमद अल्लीच्या मृत्यूनंतर अमजाद अली हा चवथा राजा झाला.

गाझीउद्दीन हैदर नासीरउद्दीन हैदर आणि महंमदअली शहा या तीन राजांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला वेळोवेळी मोठमोठ्या रकमा कर्जाऊ दिल्या. या कर्जावर ठराविक दराने व्याज आकारण्यात येई व ते व्याज कंपनीसरकाराने त्या तीन राजांनी ठरवून दिलेल्या आप्तास व त्यांच्या संततीस कायम स्वरूपात देण्याचे ठरले होते. या रकमा आजही ब्रिटिश सरकाराचे वारस म्हणून केंद्रीय सरकार देत असते त्याला 'वसिका' असे नाव आहे.

सन १८४७ च्या फेब्रुवारीमध्ये अमजादअली शहा मृत्यू पावला. त्याचा मुलगा वजीद अल्ली शहा हा पाचवा व शेवटचा अयोध्येचा राजा झाला.

१८०१ मध्ये कंपनी आणि नबाब सादतअल्ली खान यांच्यात झालेल्या तहनाम्यात एक कलम असे होते की ब्रिटिश सरकारच्या सल्ल्यानुरूप प्रजेचे स्वास्थ्य आणि वित्त यांचे संरक्षण होईल असा कारभार अयोध्येमध्ये केला पाहिजे. सन १८३१ मध्ये गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिंग याने राजा नासिरउद्दीन हैदर याला ताकीद दिली होती की जर त्याने आपला कारभार नीट चालविला नाही तर हे काम कंपनी आपणाकडे घेईल. वझीदअली शहा गादीवर बसल्यानंतर थोड्याच महिन्यांनी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हार्डिज याने लखनौला भेट दिली. त्या वेळी त्याने राजाला पुनः ताकीद दिली की जर दोन वर्षांच्या अवधीत कारभार सुधारला नाही तर कंपनी सर्व राज्य आपल्या ताब्यात घेऊन कारभार करील. या दोन वर्षांच्या मुदतीत कारभारात काहीही सुधारणा झाली नाही तरी कंपनी सरकार ब्रह्मदेशाशी दुसऱ्या युद्धात गुंतलेले असल्यामुळे काहीही करण्यात आले नाही.

सन १८५४ मध्ये लखनौ येथील ब्रिटिश रेसिडेंटाला त्या राज्यातील परिस्थितीबद्दल वृत्तांत पाठविण्यास सांगण्यात आले. त्याच्या वृत्तांतात एकूण परिस्थिती मोठी खेदजनक असल्याचे नमूद करण्यात आले असून सात वर्षांपूर्वी लॉर्ड हार्डिज याने सुचविलेल्या कोणत्याही सुधारणा अमलात आणल्या गेलेल्या नाहीत असा उल्लेख आहे. त्यामुळे राज्यकारभार काहीना काही स्वरूपात आपल्या हातात घेण्याचे ब्रिटिश सरकाराने ठरविले. त्यानुसार एका नव्या तहाचा मसुदा वझीदअल्ली शहा यास सादर करण्यात आला. त्या मसुद्यात अयोध्या प्रांताचा मुलकी व लष्करी कारभार कायमचा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे सोपविण्याची तरतूद होती. 'राजा' ही पदवी वझीदअल्ली शहा व त्यांचे कायदेशीर पुरुष वारसांकडे कायम ठेवण्यात आली असून त्यांचा मानमरातब योग्य प्रकारे ठेवण्याचे आश्वासनही देण्यात आले होते. खुद्द लखनौ येथील राजवाडा व नजीकचा थोडासा मुलूख यावर त्याला संपूर्ण अधिकार देण्यात आले होते. मात्र फाशीची शिक्षा देण्याचा अधिकार त्यात समाविष्ट नव्हता; वझीदअल्ली शहा याला दरसाल १२ लक्ष रुपयांचे निवृत्तिवेतन देण्याचे कबूल करण्यात आले असून राजवाड्यातील पहाऱ्याचे सैन्य दरसाल तीन लक्ष रुपयास कंपनीने ठेवावे असेही मान्य करण्यात आले होते. निवृत्तिवेतनाची रक्कम राजाच्या वारसांना तशीच मिळत जाईल व राजाच्या इतर नातेवाईकांची कंपनी सरकार योग्य ती स्वतंत्र व्यवस्था करील अशी तरतूदही त्या मसुद्यात केलेली होती. ह्या मसुद्याचा विचार करून तीन दिवसात त्यावर सही करण्याची मुदत त्याला देण्यात आली होती.

राजा वजीद अल्लीने या तहावर सही करण्याचे नाकारले. त्यानंतर १८५६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात अयोध्या राज्य खालसा करून कंपनी सरकारच्या राज्याला जोडण्यात आले. पुढे सन १८५९ मध्ये राजाला १२ लक्ष रुपये निवृत्तिवेतन देण्याचे ठरविण्यात आले व ते त्याने मान्य केले. त्याच्या इतर नातेवाईकांचीही स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली, 'राजा' ही पदवी फक्त वजीदअल्ली शहालाच मिळणार असून त्याच्या मृत्यूनंतर ती बंद होणार होती. त्याशिवाय त्याच्या पुरुष वारसांना मिळणारे निवृत्तिवेतन कमी करण्यात येणार होते. ब्रिटिश सरकारने कलकत्त्याच्या उपनगरात गार्डन रीच येथे राजासाठी एक वाडा विकत घेतला; त्याच वाड्यात त्याचे आश्रितांना राहण्यास सांगण्यात आले; त्यांच्यावर कंपनीसरकारचे मुलकी व लष्करी कायद्यांचा अम्मल चालणार होता. मात्र खुद्द राजावर या कायद्याचा प्रभाव राहणार नाही असेही ठरविण्यात आले; परंतु खुनासारख्या प्रकरणी खुद्द राजालाही तेच कायदे लागू करण्यात आले. याशिवाय त्याच्यावर अनेक इतर बंधने घालण्यात आली तरीही सामान्य नागरिकापेक्षा त्याला अधिक मान व दर्जा देण्यात आला.

१८८७ च्या सप्टेंबरमध्ये वजीदअल्ली शहा मृत्यू पावल्यावर त्याच्या सर्व मालमत्तेचा ताबा ब्रिटिश सरकारने आपल्याकडे घेतला. त्याची सर्व मालमत्ता विकून टाकून आलेल्या रकमेतून त्याचे आश्रित व कुटुंबियांना वेतन देण्यात आले.

राज्य खालसा झाल्याबरोबर अयोध्येच्या राजकुटुंबाचे राजेपण नष्ट झाले. लखनौमधील कित्येक कुटुंबांना अजूनही वसिका अथवा राजकीय निवृत्तिवेतन मिळते. हे वेतन अयोध्येच्या राजांनी वेळोवेळी ब्रिटिश सरकाराला दिलेल्या कर्जाच्या व्याजातून दिले जाते.

राज्य खालसा करतेवेळी लॉर्ड डलहौसी याने जो जाहीरनामा काढला होता त्यातील शेवटचा परिच्छेद असा होता :—

“ राज्याचे अमील म्हणजे अधिकारी, जहागिरदार, जमीनदार आणि इतर रहिवासी जर मुकाट्याने, त्वरेने आणि शांततेने ब्रिटिश सरकारशी एकनिष्ठ राहतील तर त्यांना संपूर्ण संरक्षण, विचारपूर्वक आणि विशेष मर्जीने वागविण्यात येईल. राज्यातील जिल्ह्यांचा वसूल किती ठरवा-वयाचा यासंबंधी विचारपूर्वक आणि कायमचा निर्णय घेण्यात येईल. अयोध्या राज्याची सारखी प्रगति होईल अशीच व्यवस्था ठेवण्यात येईल. सर्वांना समान न्याय देण्यात येईल. जीवन आणि वित्त सुरक्षित ठेवण्यात येईल. प्रत्येक

नागरिकाला काहीही भीति न बाळगता आपले न्याय्य हक्क बजावून घेता येतील ”. जनरल मॅक्लिअँड इन्सिस याने असे म्हटले आहे की कंपनीसरकार ही आश्वासने पाळू शकले नसल्यामुळे ब्रिटिश अमलातील कारभारावर त्याने विश्वासघाताचा आरोप केला आहे.

(२) राणी हजरत महल

राजाच्या आश्रितांपैकी पुष्कळ लोक त्याच्याबरोबर कलकत्त्यास गेले परंतु काहीनी मात्र लखनौसच राहण्याचे पसंत केले. त्या मागे राहिलेल्यात जिने पुढे बंडात मोठे नाव केले ती हजरत महल राणीही होती. हजरत महल ही राजाच्या प्रमुख राण्यांपैकीच एक होती. त्यावेळी १० वर्षांचा असलेला तिचा मुलगा राजपुत्र मिर्झा बिरजिस कादर हाही तिच्याजवळ होता.

या प्रख्यात राणीच्या पूर्वयुष्याबद्दल फारशी माहिती नाही. फैजाबाद येथील एका गरीब कुटुंबात तिचा जन्म झाला. तारुण्यात अत्यंत देखणी असल्यामुळे तिला वझीरअल्ली शहाच्या दरबारात नर्तकी म्हणून आणण्यात आले. राजाच्या जनानखान्यात त्यावेळी अशी चाल असे की एकादी स्त्री तेथे प्रथम दाखल झाली म्हणजे तिला खवासीन किंवा दासी म्हणून ठेवण्यात येई. पुढे राजाचे तिजकडे लक्ष गेले आणि गायनात प्रगति दिसून आली तर तिला ‘परी’ या जागी बढती मिळे. पुढे तिचे सौंदर्य आणि वागणूक यांमुळे राजा खूष झाला तर तिला रखेली म्हणून ठेवीत व तिला ‘बेगम’ ही संज्ञा मिळे. पुढे राजापासून तिला जर मुलगा झाला तर तिला ‘महल’ हा किताब मिळे. ‘महल’ हा किताब मिळण्यासाठी जनानखान्यात नेहमी स्पर्धा चाले. हजरत महल ही खवासीन अथवा दासीपासून चढत चढत राणी वंशातील सर्वोच्च जागेपर्यंत पोचली. तिला हजरत महल असे संबोधन लाभले. राजाच्या ‘महालखानाशाही’ या दैनंदिनीत असे म्हटले आहे की जी स्त्री दासी म्हणून दाखल झाली परंतु जिला मानाने संसार करण्याची इच्छा असेल तिला अम्मान आणि इमामान यांनी राजापुढे हजर केली तर राजा तिला आपल्या जनानखान्यात ठेवून घेऊन तिला ‘महक परी’ असा किताब देई.

राजाच्या या दैनंदिनीत असेही म्हटले आहे की या महक परीला लौकरच मूल होणार आहे हे ऐकून राजा वझीरअल्ली शहा याला फारच आनंद झाला. त्याने तिला लगेच ‘इफ्तकार-उन्निसा’ (स्त्री रत्न) अशी पदवी देऊन तिला महल या पदावर चढविले. तिला मुलगा झाल्याबद्दल अकरा

तोफांची सलामी व सर्वत्र उत्सव करण्यात आले. राज्याच्या वारसात त्याचा चौथा क्रमांक होता. त्या मुलाचे नाव मिर्झा बिरजीस कादर असे ठेवण्यात आले.

ही राणी विशेष जोरदार व्यक्तिमत्त्वाची होती ही गोष्ट पुढे बंडातील तिच्या कर्तबगारीने सिद्ध होते. बंडात तिने फार मोठे मोठे लोक आपल्या बाजूस जमविले. बैसवाच्याचा राणा बेनीमाधवसिंग, महोनाचा राजा द्विगविचर्यसिंग, शहाजहानपूरचा खान अलीखान, फैजाबादचा मौलवी अहमद उल्ला शहा, राजा मानसिंग आणि राजा जयलालसिंग या लोकांचा तिच्याभोवती जमलेल्या मंडळीत अंतर्भाव होतो. याच प्रकरणात पुढे तिच्या बंडातील कर्तबगारीचे वर्णन येणार आहे.

(३) बंड

अयोध्या राज्य खालसा करण्यात आल्यावर तेथे एका मुख्य कमिशनराची नेमणूक करण्यात आली. या जागेवर प्रथम सर जेम्स ऑर्ट्रॅम याला नेमले होते. त्याचे हाताखाली आणखी तीन कमिशनर नेमण्यात आले.

राजाला पदभ्रष्ट करण्याचे कारण म्हणून प्रजेचे कल्याण असे कारण दाखविण्यात आले होते तरी प्रजेला त्यासंबंधी काही औत्सुक्य नव्हते. कित्येक जुन्या सेवकांना पदभ्रष्ट करण्यात आले; जे पूर्वी मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर होते त्यांना आता दैनंदिन नोकरी करणे प्राप्त झाले. मालमत्तेवर पारंपरिक चालत आलेले हक्क आणि इनामे नाहीशी करण्यात येऊन जमीनमहसूल वाढविण्यात आला. त्यामुळे अयोध्येचे सरदार दरकदार यांचे स्थान नाहीसे झाले. राजाच्या सैन्यापैकी ६० हजार सैनिकांना रजा देण्यात आल्यामुळे ते बेकार बनले. त्यांच्यापैकी काही थोड्यांना पोलिसात दाखल करून घेण्यात आले. कलाकार आणि कारागिरांना गिऱ्हाईक मिळेनासे झाले. राजाकडून निवृत्तिवेतन मिळत असलेल्यांना वर्ष वर्ष वेतन मिळेनासे होऊ लागले. 'कदम रसूल' या नावाच्या इमारतीत पैगंबराच्या पायाचा ठसा असल्यामुळे ती इमारत मुसलमान लोक फार पवित्र मानीत परंतु तेथे दारुगोळा साठविण्यात आला. नव्या राजवटीत अशा अनेक गोष्टी घडल्या व त्यामुळे सर्वत्र तीव्र असंतोष उत्पन्न झाला.

राजा वझीद अलीशहा याला देण्यात आलेल्या वागणुकीमुळे अयोध्येतील सरदार विशेषतः राजपूत हे फार बेचैन झाले. त्यांच्यापैकी काहींना ब्रिटिश सरकारने नोकरी देण्याचे कबूल केले होते. परंतु त्या मानी लोकांनी परकीयांची सेवा करण्याचे नाकारले.

अशी परिस्थिती उत्पन्न व्हावी अशी अर्थात्च गव्हर्नर-जनरल यांची इच्छा नव्हती. परंतु ब्रिटिशांचे दुर्दैव असे की नेमणूक झाल्यानंतर थोड्याच दिवसात सर जेम्स ओर्ट्रॅम रजेवर गेला. त्याचे जागी आलेला कोव्हर्ले जॅकसन हा जरी सेवेत वरिष्ठ असला तरी त्याच्यात कल्पकता आणि सहानुभूति या गुणांचा अभाव असल्यामुळे नवीन राजवटीला जरूर असे वातावरण जनतेत उत्पन्न झाले नाही. ही परिस्थिती बरीच चिघळल्यानंतरच म्हणजे १८५७ च्या मार्च मध्ये सर हेन्री लॉरेन्स याची नेमणूक करण्यात आली. (कोव्हर्ले जॅकसन याने वरच्या अधिकाऱ्यांना न विचारता छत्तर मंजील राजवाडा आपल्या स्वतःकरता घेतला. तो वाडा राजघराण्यातील मागे राहिलेल्यांसाठी ठेवला होता म्हणून फार असंतोष उत्पन्न झाला. पुढे त्याला हा राजवाडा मोकळा करावा लागून त्याच्यावर ठपकाही ठेवण्यात आला.)

सर हेन्री लॉरेन्स हा एक चाणाक्ष इंग्रज असून त्याने सूत्रे हाती घेतल्या-बरोबर त्याला दिसून आले की सर्वत्र ब्रिटिशांबद्दल असमाधान आहे. लौकरच काहीतरी उठाव होईल असा इशारा देणारा तो पहिलाच इंग्रज अधिकारी असावा. जमीनदारांना आपल्याकडे वळविण्याचा त्याने प्रयत्न केला, तसेच जर उठाव झालाच तर त्याला तोंड देण्याचीही त्याने तयारी चालविली.

गार्डन ऑफ इंडिया या आपल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या पानावर एच्. सी. आर्यविन याने त्यावेळची परिस्थिती समर्पकपणे वर्णिली आहे. तो म्हणतो :—
“राज्यकारभार वाईट होता आणि लोकांवर जुलूम होत असे ह्यांत संशय नाही परंतु प्रजेला जर काही मत असते तर आपणांस अंगवळणी असलेली पूर्वीची परिस्थितीच त्यांनी पसंती केली असती. परकीयांचे नियमबद्ध आणि अनिर्वचनीय राज्य त्यांच्या नोकरशाही मार्फत चालू असणे त्यांनी मान्य केले नसते. त्या परकीयांची वागणूक त्यांना नीटपणे समजत नसे. त्यांचे कायदे व नियम जरी अन्याय्य नसले तरी समजण्यास कठिण असत, त्या कायद्यांत सर्वत्र खाचखळगे आणि माणसाला पकडणारे पिंजरेच पसरलेले असून सामान्य मनुष्य कितीही निरपराध असला तरी तो यांत केव्हातरी गुंतणार अशीच त्यांची भावना होती.”

राजवाडे, बगीचे, बागा, प्राणिसंग्रहालये, भांडीकुंडी, दागदागिने, घरगुती सामान, कपडे, गाड्या, अजबखाने, सरकारी संग्रहालय आणि २ लक्ष पुस्तके असलेले पुस्तकालय आणि हस्तलिखिते ही सर्व जप्त करण्यात आली.

तालुकदारांच्या गाऱ्यांपैकी मुख्य म्हणजे त्यांचे किल्ले पाडण्यात आले हे होते. असे पुष्कळच किल्ले होते. खुद्द लखनौ जिल्ह्यातच असे ९२ किल्ले होते. सर्व जनतेला मीठावरील कर आणि धान्य आयातनिर्यातीवरील निर्बंध फार जाचक वाटत.

जनतेच्या गाऱ्यांची दाद लावून घेण्याची तिने आपल्याकडून पुष्कळ खटपट केली तरी सर हेन्री लॉरेन्स याला कार्यक्षमता आणि अनुभव असूनही लोकांची ब्रिटिशांविषयींची द्वेषबुद्धी मुळीच कमी झाली नाही. त्याने तुंबलेली वेतने त्वरित देवविली, तालुकदारांशी मोठ्या स्नेहाचे संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला तरीही आधीच लोकांची मने इतकी बिघडली होती की त्याच्या या खटपटीला यश येऊच शकले नाही. कारण लोकामध्ये आधीच फार क्षोभ उत्पन्न झालेला होता. असे एकूण वातावरण बिघडलेलेच होते त्यांतच सैन्यामध्ये चरबी लावलेल्या काडतुसांमुळे उत्पन्न झालेल्या अस्वस्थतेत भर पडली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे ख्रिस्ती सरकार भारतीयांच्या धर्माचा उच्छेद करणार अशीच भावना सर्वत्र होती.

त्यावेळी लखनौ येथे खालील सैनिकी तुकड्या होत्या :-

- ७ वी अयोध्या तुकडी
- ७ वे हलके घोडदळ
- १३ वी स्थानिक पलटण
- ३२ वी युरोपियन तुकडी
- ४८ वी स्थानिक पायदळ पलटण
- ७१ वी ,, ,, ,,
- ८४ वी ,, ,, ,,

१८५७ च्या एप्रिलच्या सुरुवातीस ४८ व्या स्थानिक पलटणीचा डॉक्टर वेल्स याने एका सैनिकाला दिलेल्या औषधाच्या बाटलीला तोंड लावून त्याची चव पाहिली. हे काम अर्थात्च त्याचे हातून अनवधानाने झाले. असे तोंड लावलेली बाटली त्याने त्या सैनिकाला दिली ही गोष्ट जातिविरुद्ध असून धर्मभावनेचा अपमान समजली गेली. त्यावेळच्या वृत्तपत्रात या प्रकाराबद्दल बरीच कडवट टीका आली; डॉ. वेल्सच्या राहत्या बंगल्याला आग लावून दिल्यानंतर तो सुदैवाने निसटला हे त्याचे दैवच होय असे त्याला वाटले.

त्यानंतर शिपाई लोकांनी रात्री वारंवार सभा घेण्यास सुरुवात केली; लष्करहद्दीत आगी लागू लागल्या. १८ एप्रिल रोजी पुढे येणाऱ्या बिकट

संकटाची चाहलच की काय, त्या दिवशी चीफ कमिशनर आपल्या गाडीतून जात असताना त्याच्या गाडीवर मातीचे ढेकूळ फेकण्यात आले. हा अपमान म्हणजे लोकांच्या मनात खोलवर रुजलेल्या भावनेचा उद्रेकच होय. पुढे काही दिवसांनी म्हणजे २ मे रोजी ७ व्या अयोध्या पलटणीतील शिपायांनी चरबी लावलेली काडतुसे दाताने सोलण्याचे नाकारले. त्यांच्या अधिकाऱ्यांनीच नव्हे तर वरिष्ठ ब्रिगेडियरने हुकूम दिला तरीही तो अमान्य करण्यात आला. ही कृति म्हणजे बंडच होते परंतु त्या तुकडीला बरखास्त करून वेळ मारून नेण्यात आली.

एकूण घडत असलेल्या घटनांचे गांभीर्य लक्षात घेऊन सर हेन्री लॉरेन्स याने प्रतिबंधक उपाय योजण्याची सुरुवात केली. लोकांशी सामोपचाराने वाटाघाटी करण्याचा मार्ग त्याला अधिक बरा वाटला. काही गंभीर उपाय-योजना न करता त्याने १२ मे रोजी एक खास दरबार भरविला. त्या दरबारात हिंदी सैन्यातील अधिकाऱ्यांना त्यांच्या राजनिष्ठेबद्दल पारितोषिके देण्यात आली आणि एकूण जनतेत शांतता आणण्याचा प्रयत्न झाला. हा दरबार भरविण्यासाठी त्याने फार परिश्रम केले. या दरबारात राजनिष्ठ शिपायांना पोषाक (शाल, पागोटी) सर हेन्री लॉरेन्स याने स्वहस्ते दिली.

दरबार संपण्यापूर्वी सर हेन्री लॉरेन्स याने अस्वलित हिंदुस्थानी भाषेत भाषण केले. त्या भाषणात त्याने राजनिष्ठेचे महत्त्व विशद केले आणि हिंदु व मुसलमान या दोन्ही जमातींना संरक्षण देण्याचे आश्वासन दिले. आपल्या भाषणात ब्रिटिश राजवटीने केलेल्या सर्व चांगल्या कामांचा आढावा घेऊन मूळच्या हिंदी राजवटीपेक्षा कंपनीची राजवट किती चांगली आहे त्याचेही वर्णन केले. तो आपल्या भाषणात म्हणाला “मागील काळात अलमगीर आणि अलीकडे हैदर अल्ली यांनी हजारो हिंदूंना बाटवून मुसलमान केले, त्यांची देवळे उध्वस्त केली आणि घरातील देवादिकांच्या मूर्ति फोडल्या. भाषण ऐकणाऱ्यांतील कित्येकांना आजच्या काळातही माहीत असेल की रणजितसिंहाने लाहोरात मुसलमानांना प्रार्थनेकरिता बोलाविण्याची बांग मुएझीन याने देण्याचे बंद केले. लाहोर शहरात मुसलमानांच्या पूर्वजांनी जे उंच उंच मनोरे बांधून मशीदी तयार केल्या तेथे रणजितसिंहाने प्रार्थना होऊ दिल्या नाहीत. एका वर्षापूर्वी लाहोरात कोणा हिंदूला देऊळ बांधण्याची छाती झाली नसती. आज सर्व परिस्थिती बदलली आहे.”

— जे. केव्ह ब्राऊन १८५७ चे पंजाब व दिल्ली खं. १ पान ३३

सर हेन्री लॉरेन्सच्या ह्या भाषणाचा काही परिणाम झालेला दिसला; विशेषतः लष्करांतून निवृत्त झालेल्या शिपायांच्या मनावर त्याचा परिणाम दिसून आला. पुढे ज्या घडामोडी झाल्या त्यात हे निवृत्त शिपाई ब्रिटिशांच्या बाजूने असून त्यांनी ब्रिटिशांना पुष्कळ मदत केली. परंतु त्याच्या भाषणांचा विशेष परिणाम न होण्याचे कारण म्हणजे त्याने आपल्या भाषणात ज्या घटना म्हणून सांगितल्या त्या अतिरंजित आणि विकृत स्वरूपांत सांगितल्या (मुसलमान राज्यकर्त्यांनी बिगर मुसलमानांना आश्रय आणि उत्तेजन दिले होते, कित्येक लोक मोठ्या हुद्यापर्यंत चढलेही होते, रणजितसिंगाच्या दरबारांत फकीर बंधूंना मोठ्या विश्वासाच्या आणि वजनाच्या जागा दिलेल्या होत्या. कंपनीच्या राज्यात असे कधीच झालेले नव्हते.)

मीरत येथील उठावाची बातमी लखनौला १४ मे रोजी पोचली. दुसरे दिवशी बंडवाल्यांनी दिल्ली जिंकल्याची बातमी आली. अयोध्या प्रांताचा मुलकी आणि लष्करी कारभार आता सर्वस्वी सर हेन्री लॉरेन्स याच्यावर सोपविण्यात आला.

खुद्द लखनौमधील उठाव ३० मेच्या रात्री मुरीआन लष्करी हद्दीत सुरू झाला. त्या रात्री ९ वाजता जेवणास बसला असताना लॉरेन्स याला बातमी लागली की ७१ व्या पलटणीने बंड केले आहे. त्या पूर्वी बंडवाल्यांत असा संकेत ठरला होता की रात्री ९ वाजता पलटणीतील एका तुकडीने इंग्रज लोकांच्या बंगल्यावर हल्ला करावयाचा. ९ वाजता रोज रात्री एक तोफ उडविण्यात येत असे. ही तोफ उडाल्याबरोबर शिपायांनी बंडाचा उठाव केला. ७१ व्या पलटणीची मेस पेटवून देण्यात आली आणि इंग्रजांवर गोळ्या झाडण्यात आल्या. या गोळ्यांचा पहिला बळी ले. ग्रँट हा होता. जीव वाचविण्यासाठी तो गादीखाली लपून बसला होता. शिपायांना हे कळल्याबरोबर त्यांनी त्याला ओढून बाहेर काढून ठार केले. त्यानंतर घोडदळ येऊन रात्री पहारा करणाऱ्या ले. हार्डिज याची पाळी आली. त्याला तलवारीची जखम झाली. ब्रिगेडियर हँडस्कोबही मारला गेला.

३१ मे रोजी सर हेन्री लॉरेन्स स्वतः युरोपियन सैन्य आणि राजनिष्ठ शिपाई घेऊन बंडवाल्यांवर चालून गेला. वाटेत आतापर्यंत राजनिष्ठ असलेली ७ वी घोडदळ पलटण बंडात सामील झाली. त्यामुळे काही करणे शक्य नसल्यामुळे तो परत आला. संध्याकाळपर्यंत ७१ वी पायदळ पलटण, ४८ वी पायदळ पलटण आणि ७ वे घोडदळ आणि इतर किरकोळ लोक बंडात सामील झाले,

व त्यांनी स्वातंत्र्याचा झेंडा फडकविला. इंग्रजांजवळ तोफखाना व युरोपियन सैन्य लखनौमध्ये होते तरी ते काहीही करू शकले नाहीत. शिपाई मात्र लढण्याऐवजी निघून गेले. त्यांच्यापैकी जे कोणी इंग्रजांचे हाती पडले त्यांची लष्करी कोर्टातर्फे चौकशी होऊन अनेकांना फाशी देण्यात आले. उरलेले सर्व बंडवाले दिल्लीला रवाना झाले. सुमारे १२०० राजनिष्ठ शिपाई मात्र ठाण मांडून बसले होते. त्यांच्यापैकी पुष्कळांना पगारी रजा देण्यात आली तरीही सुमारे ५०० हिंदी सैनिक रेसिडेन्सीचे संरक्षण करण्यास पुढे आले.

३० मे च्या उठावानंतर शहरात काही गडबड उडाली परंतु पोलिसांनी लौकरच शांतता प्रस्थापित केली. आता सर हेन्री लॉरेन्स याने आपले ठाणे लष्कर हद्दीतून उठवून रेसिडेन्सीमध्ये नेले. तेथील मछलीभवनात त्यापूर्वीच पुष्कळ युरोपियन स्त्रिया व मुले सुरक्षिततेसाठी ठेवण्यात आली होती. या वेळेपर्यंत बंडाची लाट अयोध्येच्या १२ जिल्ह्यात सर्वत्र पसरली होती. विशेषतः सितापूर, फैजाबाद, बहराइच आणि गोंदा या जिल्ह्यात तिचा जोर होता.

रेसिडेन्सी आणि मछलीभवनाचे संरक्षणासाठी सर हेन्री लॉरेन्स याने भोवती तट बांधून तयारी केली. त्या जागी इंग्रजस्त्रिया व मुले ठेवण्यात आली. गोमती नदीकडे उतार असलेल्या टेकडीच्या माथ्यावर रेसिडेन्सी होती त्यामुळे ती एक लहानशी गढीच असल्यासारखी होती. नदीच्या तीरावरील एका उंचवट्यावर मछलीभवन ही अशीच एक गढी होती. यापूर्वी शिपायांच्या ताब्यात असलेला दारुगोळा या गढ्यांतून आणून युरोपियनांच्या पहाऱ्यात ठेवण्यात आला. गहू व इतर सामुग्री ही रेसिडेन्सी आणि मछलीभवनात साठविण्यात आली. मुलकी युरोपियनांना बंदुकीचे शिक्षणही देण्यात आले. त्याशिवाय नेपाळचे पंतप्रधान राणाजंग बहादूर यांचेकडे मदतीची मागणीही करण्यात आली.

शिपायानीही गुप्तपणे आपली तयारी चालविली होती. उघड बंडाला सुरुवात २७ मे रोजी लखनौपासून सुमारे १४ मैलावरील मलिहाबाद या खेड्यात झाली. त्याठिकाणी ब्रिटिश लष्कराच्या हालचाली चालू असताना खेडूत लोक सशस्त्र होऊन पहात होते. चीफकमिशनरचा लष्करी चिटणीस कॅप्टन हचिन्सन याने हा प्रकार असा वर्णिला आहे :- “मलिहाबाद मधली आमची लष्करी हालचाल सशस्त्र खेडूत पहात होते. हे ठिकाण लखनौपासून अवघे १४ मैलावर असून तीन महिन्यापूर्वीच तेथे सर्वत्र शांतता असून कोणी आमचे विरुद्ध बोट उचलण्यासही धजत नव्हता. गेल्यावर्षाच्या सप्टेंबरमध्ये आम्ही तेथे सुरक्षितपणे छावणीत राहिलो होतो.”

जूनच्या मध्यापर्यंत अयोध्येमधील ब्रिटिश राजवट कोसळून पडली होती. परंतु लखनौ शहर मात्र सुरक्षित असून आजूबाजूला असलेले इंग्रज तेथे आश्रयाला येऊ शकत होते.

(४) रेसिडेन्सीचा वेढा

१० जूनच्या सुमारास सर्व अयोध्या प्रांत स्वतंत्र झाला. शिपाई व स्वयं-सेवक जवळच्या शहरातून आणि जिल्ह्यातून लखनौच्या रोखाने येऊ लागले. सर हेन्री लॉरेन्स याचा ताबा अजून लखनौ शहरावर होता परंतु प्रांताचा इतर भाग त्याचे हाती राहिला नव्हता.

येणाऱ्या हल्ल्याविरुद्ध तयारी म्हणून लॉरेन्सने ३१ मे च्या बंडानंतर एक शिखांची पलटण उभी केली व दुसरी इतर राजनिष्ठ भारतीयांची तयार केली.

दोन्ही बाजूंची झुजाची तयारी असली तरी प्रत्यक्षात दोन्ही पक्ष ती वेळ पुढे ढकलीत होते. दोघेही कानपुरातील उठावाचा निकाल काय होतो त्याची वाट पहात होते. कानपुरात आपल्या पक्षाचा विजय होईल अशी दोघांनाही आशा वाटत होती. सर हेन्री लॉरेन्स याने २३ जून रोजी लॉर्ड कॉनिंग याला लिहिलेल्या पत्रात तो म्हणतो “ कानपुराने टिकाव धरला तर कदाचित् लखनौला वेढाही पडणार नाही. ”

२८ जून रोजी बातमी आली की कानपुरात एकही इंग्रज जिवंत राहिला नाही. उलट जनरल व्हीलर शरण गेल्यानंतर कानपुरचे राष्ट्रीय सैन्य लखनौवर चालून आले. २८ जूनला ते कानपुरापासून २० मैलावर नबाबगंज येथे येऊन पोचले होते. सर हेन्री लॉरेन्स याने आपले सर्व सैन्य ताबडतोब लष्करातून रेसिडेन्सीमध्ये हालविले. मध्यंतरी फैजाबादहून निघालेले काही बंडवाले लखनौच्या पूर्वेच्या ८ मैलावरील चिन्हाट या गावी येऊन पोचले; ते लखनौवर हल्ला करण्याचे तयारीने आले होते. त्यांचा प्रमुख म्हणजे फैजाबादचा मौलवी अहमदउल्ला शहा हा होता.

लखनौ शहर वाचविण्याची सर हेन्री लॉरेन्स याने पराकाष्ठेची तयारी केली होती. त्याला असे वाटे की कानपुराच्या पराजयाचा डाग धुवून काढला गेला नाही तर लखनौची रेसिडेन्सीच काय परंतु कलकत्त्याचा फोर्ट विल्यम किल्लाही धोक्यात येणे शक्य होते.

बंडवाल्यांची वाट पहात रेसिडेन्सीमध्ये बसण्याऐवजी लॉरेन्स ७०० लोक बरोबर घेऊन चिन्हाटवर चालून गेला. त्याची कल्पना अशी होती की या

सैन्याच्या जोरावर तेथील बंडवाल्यांचा आपण पराभव करू शकू. त्याच्या बरोबरच्या सैनिकात सुमारे ४०० युरोपियन (३२ व्या तुकडीचे) आणि आणि बाकीचे शीख व राजनिष्ठ शिपाई होते.

३० जून रोजी घनघोर लढाई झाली; त्या लढाईत इंग्रजांचा पूर्ण पराभव झाला. फार नुकसान सोसून त्यांना माघार घ्यावी लागली, ४०० युरोपियनांपैकी १५० लोक मेले, त्याशिवाय शीख आणि राजनिष्ठ शिपाईही कित्येक पडले. रणभूमीवर इंग्रजांना २ तोफा व एक हॉविट्झर तोफ टाकून घ्यावी लागली. माघारीच्या वाटेवर “ ३२ व्या तुकडीतील मेलेले लोक, त्यांची हत्यारे, अवजारे याचा खच पडला होता. कित्येक लोक जून महिन्याच्या उष्ण हवेनेच मरण पावले. शत्रूच्या शस्त्रापेक्षा जूनचा उन्हाळाच अधिक मारक ठरला. एका भयंकर दिवशी ३२ व्या पलटणीतील अवघे ३ अधिकारी आणि ११६ लोकच आपल्या शौर्याचे आणि पराक्रमाचे वर्णन करण्यास शिल्लक राहिले ”- रीज याचे लखनौच्या वेढ्याचे वर्णन (लंडन १८५८) पान ९०.

राष्ट्रीय सैन्य त्यांच्या पाठीवरच होते. शेवटी उरलेल्या लोकांसह लॉरेन्स जेमतेम रेसिडेन्सीच्या आश्रयास येऊ शकला. अशा रीतीने चिन्हाटची लढाई संपली.

चिन्हाटच्या पराभवामुळे ब्रिटिश सैन्य अगदी खचून गेले होते व सर्वत्र घबराटीचे वातावरण होते. रेसिडेन्सीमध्ये सर्वत्र गोंधळच होता. स्त्रिया व मुले सर्व बाजूनी रेसिडेन्सीकडे पळत येत असून जो तो आपला जीव वाचविण्याचाच विचार करित होता; परंतु या परिस्थितीचा फायदा घेणे राष्ट्रीय सैन्याला जमले नाही. जर त्यांनी तेव्हाच हल्ला केला असता तर त्यांना रेसिडेन्सीमध्ये पाय रोवण्यास मिळाला असता. प्रत्यक्षात मात्र असे घडले की ब्रिटिशांना रेसिडेन्सीचे संरक्षण अधिक भक्कम करण्यास वेळ मिळाला.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे १ जुलै रोजी पाठलाग करणारे हिंदी सैन्य लखनौ शहरात घुसले. रेसिडेन्सी आणि मच्छलीभवनाला त्यांचा वेढा पडला. दोन्ही जागा लढविणे शक्य होणार नाही असे लॉरेन्स याला वाटले. म्हणून त्याने मच्छलीभवन खाली करून रेसिडेन्सीची संरक्षण व्यवस्था अधिक भक्कम केली. मध्यरात्री मच्छली भवनातील दारूगोळा उडवून देण्यात येऊन सर्व इंग्रजांना रेसिडेन्सीमध्ये आणण्यात आले. दीर्घ मुदतीच्या वेढ्याला तोंड देण्याइतके धान्य, दारूगोळा वगैरे सौमग्री रेसिडेन्सीमध्ये होती. आता रेसिडेन्सीमध्ये

सुमारे १००० इंग्रज आणि बरेच राजनिष्ठ हिंदी लोक होते. त्याशिवाय अधिकाऱ्यांचे खासगी असे नोकरही पुष्कळ होते.

आता राष्ट्रीय सैन्याच्या संभाव्य हल्याला तोंड देण्याची लॉरेन्स याने तयारी चालविली. त्यानंतर वेढा पूर्ण झाला. ही रेसिडेन्सी लखनौच्या नबाबानी इंग्रज रेसिडेंटकरिता बांधली होती. ही इमारत १८०० साली बांधून पूर्ण झाली होती. ती अतिशय सुंदर असून सभोवती पुष्कळ मोकळी जागा असून ती उंचवट्यावर होती. गोमतीकडे तोंड करून ही इमारत बांधलेली होती.

वेढ्याला सुरवात झाल्याबरोबर रेसिडेन्सीच्या आजूबाजूची घरे व मशिदी वेढा घालणाऱ्या सैन्याने ताब्यात घेतल्या. तेथून रेसिडेन्सीमध्ये गोळा सोडणे शक्य होते. वेढा घालणाऱ्या सैन्याने पुष्कळच कल्पकता आणि चिकाटी दाखविली होती ही गोष्ट पुढे ब्रिगे. इंग्लिस याने दिलेल्या वृत्तांतातही कबूल केलेली आहे. या स्वातंत्र्यसैनिकांचा पुढारी मौलवी अहमदउल्ला शहा असून त्याचेबरोबर रामनगर धामेरीचा राजा गुरूबक्षसिंग आणि महमुदाबादचा राजा नबाब अलीखान हे आपापल्या सैन्यासह हजर होते.

इंग्रजाबरोबर वेढ्यात कित्येक उच्चपदस्थ हिंदी लोकही होते. त्यांना सावधगिरी म्हणून चीफकमिशनराने पकडून स्थानबद्ध केलेले होते. त्या लोकात वझीदअल्ली शहाचा थोरला भाऊ मुस्तफा अलीखानही होता. त्यांच्या मानसिक कमकुवतपणामुळेच त्याच्या बापाने त्याला गादीचा वारस ठरविलेले नव्हते. त्याशिवाय लखनौच्या वझीदअल्ली शहाबरोबर असणारे दिल्लीच्या बादशहाचे राजपुत्र मिर्झा महंमद हुमायून आणि मिर्झा महंमद शिकोह हेही तेथे होते. ब्रिटिशांना असे वाटले होते की ते जर मोकळे राहिले असते तर बंडवाल्यांनी त्यांचा फायदा घेतला असता; म्हणून त्यांनी त्यांना स्थानबद्ध करून ठेवले होते. तुळशीपुराचा तरुण राजा (ज्याचा सराईमध्ये पुष्कळ जमीनजुमला होता) आणि नबाब सादत अल्ली खानाचा एक मुलगा नबाब रुक्नेउद्दौला हाही रेसिडेन्सीतच होता. या उच्चपदस्थांबरोबरच अनेक सेवक, व्यापारी आणि इतर धंदेवाले होते. काही फ्रेंच, इटालियन, एक जर्मन वगैरे लोकही रेसिडेन्सीमध्ये त्यावेळी होते.

वेढ्याला सुरुवात झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्याच्या खोलीत फुटलेल्या गोळ्यामुळे सर हेनरी लॉरेन्स मरण पावला. त्याच्या आदल्याच दिवशी त्याच खोलीवर असाच एक गोळा येऊन पडला होता म्हणून त्याने

आपली जागा बदलून दुसऱ्या सुरक्षित ठिकाणी जाण्याचे कबूल केले होते. परंतु ती व्यवस्था होण्यापूर्वीच तो मारक गोळा दुसऱ्या दिवशी त्याचे खोलीवर पडला, व त्यामुळे चीफ कमिशनरला गंभीर जखम झाली. गोळा फुटल्यानंतर जो सर्वत्र अंधार पसरला त्यावेळी त्याच्या हाताखालच्या एकाने ओरडून विचारले “सर हेन्री, तुम्हाला जखमा झाल्या आहेत काय ?” त्याला काही वेळाने अगदी खोल अवाजात उत्तर आले “मी मृत्यूच्या दारी पोचलो आहे.”

लवकरच शस्त्रक्रियातज्ञ तेथे येऊन पोचला व त्याने तपासणी करून चीफ कमिशनर फारतर ४८ तासांचे सोबती आहेत असा अभिप्राय दिला. त्यावर सर हेन्री याने संरक्षणासंबंधी अनेक उपयुक्त सूचना करून आपल्या-मागे मेजर बॅक्स याने सूत्रे घ्यावी असे सांगितले. अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत तो पूर्ण शुद्धीवर होता आणि संरक्षणासंबंधीच्या सूचना देण्याचे आपले कर्तव्य-कर्म तो शेवटपर्यंत करीत होता. अशा रीतीने आपल्या समृद्ध जीवनातच त्याचा आपले कर्तव्य करताना मृत्यू झाला.

मृत्यूची बातमी इंग्लंडला पोचण्यापूर्वीच सर हेन्री लॉरेन्स याला लॉर्ड कॅनिंगच्या मृत्यूमुळे अथवा राजीनाम्यामुळे जर गव्हर्नर जनरलची जागा रिकामी झाली तर तात्पुरता नेमण्याचा हुकूम निघालेला होता. त्याच्या हिंदुस्थानातील ३४ वर्षांच्या नोकरीत त्याने केवढा लौकिक मिळविला होता याचाच तो पुरावा होय. सर हेन्री हा मोठा धर्मभीरू होता; त्याचे हिंदी शिपायांवर फार वजन असे; कारण त्या शिपायांच्या भावनांची आणि चाली-रीतीची तो फार कदर करी. तो मोठा उदार असून शिपायांनी दाखविलेल्या सद्गुणांचे नेहमीच कौतुक करी.

वेढ्यात सापडलेल्या लोकांना फार कष्ट सोसावे लागले. स्त्रिया व मुले यांना त्यातल्या त्यात सुरक्षित अशा तहखान्यातून ठेविले होते. रेसिडेन्सीच्या आवारातील इमारतीत ठेवलेल्या लोकांची तेथे फारच गर्दी होती त्यामुळे पटकी व देवी या रोगांचा प्रादुर्भाव झाला तरी त्या रोग्यांना वेगळे दूर ठेवणे शक्य झाले नाही. सर्वत्र मृत्यूचा थयमान चालू होता. अवघ्या तीन आठवड्यात दोन चीफ कमिशनर मृत्यू पावले; पहिला सर हेन्री लॉरेन्स व त्यानंतर त्याच्या जागी आलेला मेजर बॅक्स. बंदुकीच्या गोळ्यांपासून संरक्षण म्हणून खिडक्यांच्या पुढे पुस्तकांची कपाटे ठेवण्यात आली होती. ७ जुलै पर्यंत रोज सरासरी १५ ते २० लोक मृत्युमुखी पडत; बहुतेक सर्व बंदुकीच्या गोळ्यांना बळी पडत.

शेजारच्या एका घरातून गोळी चालविणाऱ्याच्या गोळ्या वचिच्च फुकट जात व त्यामुळेच पुष्कळ लोक मरण पावले.

राष्ट्रीय सैन्याचा दारुगोळा संपल्यावर त्यांनी बंदुकीतून लाकडाच्या गोळ्या, लोखंडाचे तुकडे, तांब्याची नाणी आणि बैलांच्या शिंगाचे तुकडे उडविण्यास सुरुवात केली. त्यामुळेही पुष्कळ लोक घायाळ झाले.

वेढ्यात सापडलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या मनावर विलक्षण ताण पडला होता. जर राष्ट्रीय सैन्याला आत घुसण्यात यश आले तर काय करावे याबद्दल त्यांचे विचार चालत. स्त्रियांनी आपला सर्वनाश करण्याचे ठरवून वेळ आलीच तर वष घेण्यासाठी जवळ प्रसिक ॲसिड ठेवून घेतले. कर्नल इंग्लिस सारख्या बड्या अंमलदाराने सुद्धा वेळ आली तर सर्व स्त्रियांना उडवून देण्याचा विचार केला होता. परंतु कित्येक स्त्रिया मात्र अगदी शांत राहिल्या. त्यापैकी मिसेस केस नावाची एक स्त्री होती; तिला सर्वनाश करून घेणे पसंत नव्हते. शत्रूच्या हातून येणाऱ्या मृत्यूला तिने आपली तयारी करून पुढील सर्व गोष्टी ईश्वराधीन असून तो करील तसेच होईल असे ती म्हणे.

फायनान्स कमिशनर मार्टिन गुबिन्स हा या वेढ्यात होता. त्याने एका लष्करी अधिकाऱ्याची हकीकत वर्णन केली आहे. ह्या लष्करी अधिकाऱ्याच्या पत्नीने त्याला सांगितले होते की जर वेढा घालणारे लोक आत घुसले तर त्याने स्वतः आपल्या पत्नीला मारून टाकावे; या गोष्टीला त्याने संमति दिलेली होती. या लष्करी अधिकाऱ्याने गुबिन्सच्या पत्नीलाही असेच मारून टाकण्याची सूचना केली होती. जर गुबिन्स आधीच पडला तर तो लष्करी अधिकारी गुबिन्सच्या पत्नीला मारून टाकण्यास तयार होता. त्या लष्करी अधिकाऱ्याने गुबिन्स याला विनंति केली की जर आपल्या पत्नीला मारून टाकण्यापूर्वीच तो मरण पावला तर त्याच्या पत्नीला गुबिन्स याने गोळी घालून मारून टाकावे. गुबिन्स याने ही गोष्ट कबूल केली नाही. तो म्हणाला की परिस्थिती तशी उत्पन्न झालेली नसून त्याबद्दल आताच विचार करण्याचे कारण नाही. काही झाले तरी त्या लष्करी अधिकाऱ्याच्या पत्नीला मारून टाकण्याचे त्याने नाकबूल केले.

मधून मधून वेढ्यातील शूर इंग्रज व हिंदी शिपाई बाहेर पडून राष्ट्रीय सैनिकांशी त्यांच्या चकमकी झडत; त्यामुळे आतल्या आतल्या लोकांचे मनोधैर्य टिकून राही. अशाच एका प्रसंगी आतल्या लोकांनी शेजारच्या घरावर छापा घातला. याच घरातून एक मनुष्य अचुक गोळीबार करी व त्यामुळे अनेक

शरण येण्यासाठी ब्रिटिशांनी फार
खटपट केली परंतु या शूर राणीने ती
धिकारून नेपाळात वनवास पत्करला.

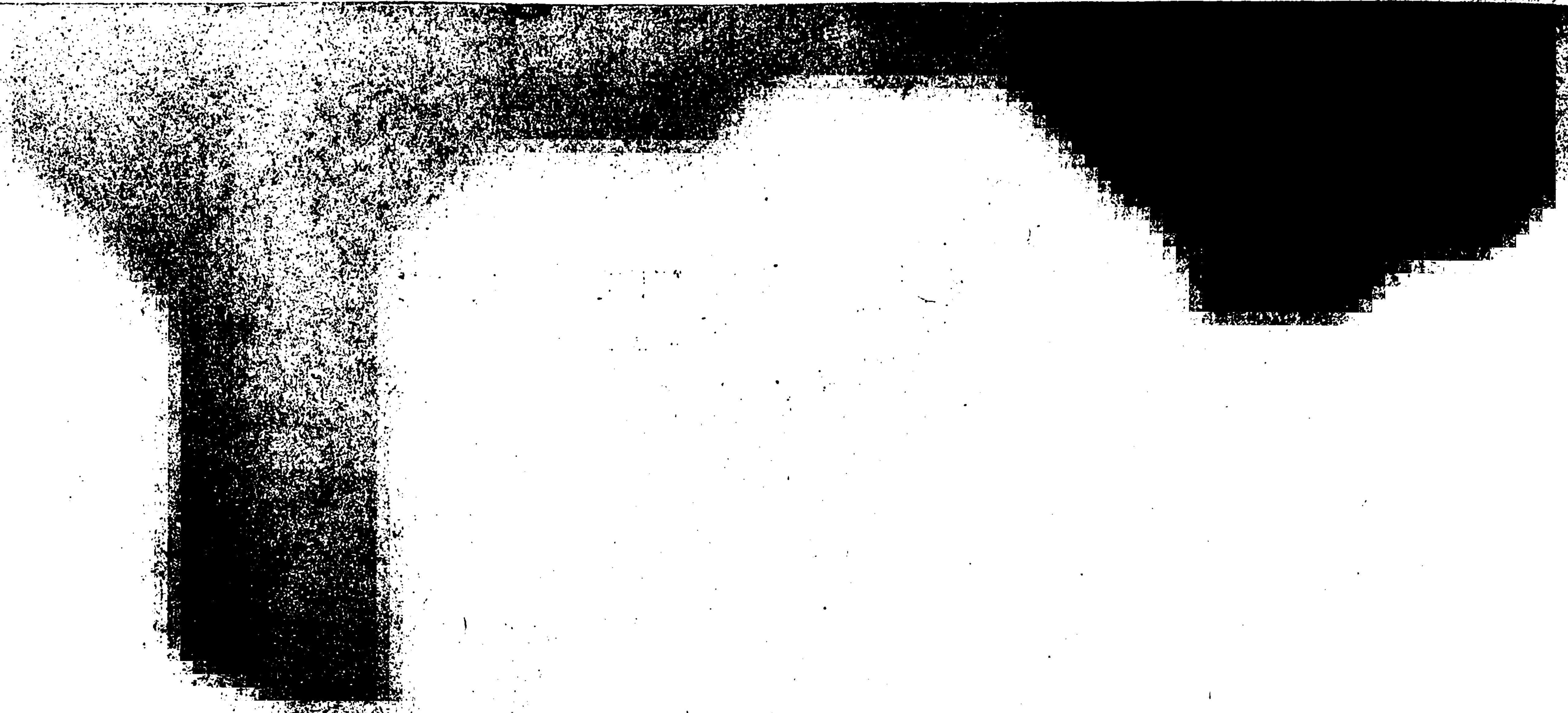

राणी हजरत महल, लखनौ

राजपुत्र बिर्जिस कादर

लखनौ काबीज केल्यावर
बंडवाल्यांनी यांच्या नावाची द्वाही
फिरविली. शेवटी आई बरोबर
नेपाळात वनवास.

लोक मृत्युमुखी पडलेले होते. त्याने सोडलेली प्रत्येक गोळी आपल्या लक्ष्यावर अचूक जाई व त्यामुळे मोठ्या कौतुकाने त्याला “बाँब दि किलर” असे टोपण नाव देण्यात आले होते. त्या घरावर घातलेला छापा अगदी अनपेक्षित असल्यामुळे आतील सर्व लोक आणि बाँब स्वतः मृत्यू पावला.

जनरल हॅवेलॉक याने कानपूर काबीज केल्याचे समजल्यानंतर वेढ्यातील लोकाना मदत येण्याची आशा वाटू लागली. परंतु अशी मदत फार वेळानंतर आली व त्यामुळे पुष्कळ लोक निराश झाले होते. कित्येक लोक तर इतके गलित झाले की त्यांना मरण बरे असे वाटू लागले. जे मृत्युमुखी पडले तेच अधिक सुखी असेच ते मानीत व त्यांना पुरताना तसेच उद्गार ते काढीत. एकदोघानी आत्महत्याही केली त्यात ले. ग्रॅहॅम हा एक होता.

वेढा एकूण ८७ दिवस चालू होता. एवढ्या अवधीत चार वेळा राष्ट्रीय सैन्याने निकराचे हल्ले चढविले परंतु त्यांना यश मिळाले नाही. तटावरून होणाऱ्या गोळीबाराला न जुमानता ते मोठ्या शौर्याने चालून येत परंतु त्या गोळ्यांना बळी पडत. वेढा घालणारांची संख्या किती होती त्याबद्दल वेगवेगळे अंदाज आहेत. काही लोकांच्या मते ती संख्या २० ते ४० हजार तर इतरांच्या मते ती १ लाख होती. परंतु हे लक्षात घेतले पाहिजे की अयोध्येच्या तालुकदारानी जमविलेले शिस्तहीन, अशिक्षित असे ते शेतकरी होते; त्यांच्यामध्ये लढवय्याला जरूर अशा गुणांचा अभाव होता. उलट आतील युरोपियन लोक शिस्तबद्ध आणि तोफा बंदुका वगैरे गोष्टींच्या उपयोगात तज्ञ होते. बाहेरच्या लोकानी सुरंग पेरण्याचाही उपयोग करून पाहिला परंतु त्यांत त्यांना फारसे यश आले नाही.

(५) बिरजीस कादरची राजा म्हणून द्वाही : हजरत महल

राष्ट्रीय सैन्याला लौकरच आढळून आले की ज्याच्या नावाने युद्ध आणि मुलकी कारभार सुरळीत चालेल असा एकाद्या राजघराण्यातील पुरुष पाहून त्याच्या उच्च नावानेच कारभार करणे जरूर आहे. त्यादृष्टीने त्यांनी लखनौमध्ये असलेल्या वजीद अल्ली शहाच्या अनेक बायकांच्या गाठीभेटी घेऊन त्यांच्या पैकी एका मुलाच्या नावे द्वाही फिरवावी असा प्रयत्न चालविला. पुढे द्याव्या लागणाऱ्या जाबाला भिऊन हजरत महलशिवाय कोणी या कामी पुढे आले नाही. तिचा मुलगा मिर्झाबिरजीस कादर यांच्या नावे अयोध्येचा राजा अशी द्वाही फिरविण्यात आली. दिल्लीच्या बादशहाचा अंकित म्हणून आणि त्याला खंडणी

देण्याचे कबूल करून द्वाही फिरली. त्यावेळी बिर्जीस कादर हा अवघा ११ वर्षांचा होता म्हणून त्याचे नावे संस्थानचा कारभार हजरत महलकडे सोपविण्यात आला.

सुरवातीपासूनच राणी हजरत महल हिला अनेक अडचणी उत्पन्न झाल्या. पहिली गोष्ट म्हणजे बिर्जीस कादर याला गादीवर बसवून हजरत महलकडे सर्व सत्ता आली ही गोष्ट इतर बेगमाना आणि राजघराण्यातील इतरांना पसंत नव्हती. त्यामुळे त्या बेगमांच्या कारस्थानांना तोंड देऊन त्यांच्याशी वागताना तिला पुष्कळ गोष्टी शांतपणे आणि मुत्सद्देगिरीने हाताळाव्या लागल्या. ती स्त्री चाणाक्ष असल्यामुळे सर्व मुलकी आणि लष्करी कारभारावर स्वतःच नजर ठेवू लागली त्यामुळे राजवाड्यातील कारस्थाने काही फळाला येऊ शकली नाहीत. दुसरी गोष्ट म्हणजे एकदम ब्रिटिश सरकाराचे नियंत्रण नाहीसे झाल्यामुळे कायदा व सुव्यवस्था एकदम मोडकळीस आली होती. तिची व्यवस्था सुसूत्रपणे लावणे हे महत्त्वाचे काम होते. सर्वांचे सहकार्य मिळण्याचे दृष्टीने तिने कारभारीमंडळ नेमिले. त्या मंडळात नबाब शर्फउद्दौला याला दुय्यम नेमले तसेच माजी राजाचा पंतप्रधान मामूखान याला दिवाण, हुसेन उद्दौला याला सेनाप्रमुख आणि राजा जयसिंग याला सैन्याचा पुरवठा अधिकारी म्हणून नेमिले. माजी राजाचा अर्थमंत्री महाराजा बाळकिसन यालाच पुन्हा अर्थमंत्री नेमण्याचे ठरविले परंतु प्रथम त्याने ही गोष्ट नाकारली; पुढे त्याचे मन यासाठी वळविण्यात आले. आज जेथे स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे कार्यस्थळ आहे त्या कोठीत खाली आठवड्यातून २-३ वेळा दरबार भरविला जाई.

पुढे एक जाहीरनामा काढण्यात आला; त्यात असे घोषित करण्यात आले की अयोध्येच्या राजवंशातील हक्कदार गादीवर बसलेला असून सर्व तालुकदार व जमीनदारांनी त्या गोष्टीची दखल घेतली पाहिजे. अजून जे थोडे परके राज्यात राहिले आहेत त्यांचाही लवकरच फडशा पाडला जाईल. नवी भरती करून सैन्याची उभारणी करण्याची व त्या सैन्यावर अधिकारी नेमण्याचीही व्यवस्था करण्यात आली.

राणी हजरत महल इच्या अधिकारात कैसरबागेत पुष्कळ ब्रिटिश कैदी होते. सूडाच्या भावनेने प्रेरित होऊन क्रांतिवाद्यांनी त्यांना आपल्या ताब्यात देण्याची मागणी राणीकडे केली. त्यांनी कैद्यांतील पुष्कळांना पकडून नेले परंतु त्या उदार राणीने स्त्रिया व मुले क्रांतिकारकांच्या ताब्यात देण्याचे नाकारले.

खुद् ब्रिटिश इतिहासकारानी देखील राणीच्या या कृत्याची स्तुती केली असून तिचे वर्णन स्त्री जातीची अबू बचावणारी असे केलेले आहे.

राष्ट्रीय सैन्यात त्यावेळी कारभारी मंडळाशिवाय इतर अनेक पुढारी होते. नानासाहेब त्यावेळी लखनौमध्ये होते तसेच फैजाबादचा मौलवी अहमद उल्ला शहा आणि बाबू कुंवरसिंहही तेथेच होते. दिल्ली ब्रिटिशानी परत जिंकली तेव्हा आपल्या सैन्यासह तेथून निसटून बंडवाल्यांचा सरसेनापती जनरल बख्तखान हाही लखनौलाच आला होता; राजपुत्र फिरोजशहाही तेथेच होता. ७ जुलैला बिरजीस कादर याला राज्यावर बसविल्यानंतर सर्व सत्ता मात्र कारभारी म्हणून हजरत महलकडेच होती. ६ ऑगस्ट १८५८ रोजी बिरजीस कादर याला 'वली' म्हणून राज्याभिषेक झाला.

बंडामध्ये घडलेल्या काही घटनांवरून असे निश्चित दिसते की राणी लष्करी कामात तर तरबेज होतीच परंतु मुत्सद्दी म्हणूनही तिच्या अंगी उत्कृष्ट गुण होते. कानपुराहून निघालेल्या ब्रिटिश सैन्याला तोंड देण्याकरिता तिने ५ लक्ष रुपये मंजूर करून शहराच्या संरक्षणाकरिता तट बांधण्याचे बाबतीत बिलकूल कालहरण केले नाही. नेपाळच्या जंगबहादूर राणा याला आपल्या बाजूला वळविण्यासाठी तिने त्याला गोरखपूर, अझमगड, आराह, छप्रा आणि वाराणसी देऊ केले. आपल्या बाजूने नेपाळने यावे म्हणून ब्रिटिशांनी त्याला गोरखपूर व अयोध्येचा काही भाग देऊ केला होता. पुढे शेवटी राणा जरी ब्रिटिशांना मिळाला तरी हजरत महलने आपल्या हातातला हुकमी एक्का मुत्सद्देगिरीने खेळण्याचा डाव मांडला, त्यात तिला यश आले नाही ही गोष्ट वेगळी.

(६) लखनौ पुनः जिंकून घेतले

हिंदी फौजांच्या ताब्यात लखनौ तीन महिने होते. त्यानंतर १८५८ च्या एप्रिलमध्ये ब्रिटिश सैन्याने सर सेनापती सर कॉलिन कॅम्बेल याच्या हाताखाली लढून लखनौ परत जिंकून घेतले. त्यात त्यांना नेपाळचे सरसेनापती आणि पंतप्रधान जंगबहादूर राणा याचे सहाय झाले. नेपाळ दरबाराला अवधबद्दल विशेष वैषम्य वाटत होते. कारण नेपाळी युद्धाचे वेळी व नेपाळ संकटात असताना अवधचा नबाब गाझी उद्दीन हैदर याने कंपनीला आर्थिक सहाय केले होते आणि त्या सहायाचा मोबदला म्हणून ब्रिटिश सरकाराने त्याला राजा हा किताब व काही मुलूख तोडून दिला होता.

१८५८ च्या जानेवारी महिन्यात गव्हर्नर जनरल याने सरसेनापतीला लिहिलेल्या पत्रात लखनौ परत मिळविणे किती महत्वाचे आहे ते विशद केले

आहे; तो म्हणतो:—“ आता सर्वांचे डोळे अयोध्येकडेच आहेत. पूर्वी जसे दिल्लीवर सर्वांचे लक्ष होते तसे आता अयोध्येकडे आहे. अयोध्या हे शिपायांचे केंद्र आहे एवढेच नव्हे तर तेथे जे काय होते त्यावर शिपायांचे बरे वाईट होणे अवलंबून असून शिवाय ते एका राजघराण्याचे प्रतीक मानले जाते. आता अयोध्येचा राजा आपले गेलेले राज्य परत घेण्यासाठी झगडतो आहे. गेली दोन वर्षे अयोध्या आणि त्यासंबंधी आपली वागणूक सतत लोकांपुढे आहे. सर्व स्थानिक राजे-रजवाड्यांची दृष्टी अयोध्येकडे असून आम्ही आतापर्यंत जे परत मिळविले ते टिकेल की नाही हे अयोध्येवर अवलंबून आहे असे ते मानतात. ”

सर कॉलिन लखनौला येण्यापूर्वी औट्रॅम, हॅवेलॉक आणि नील हे तिघे सेनापती कानपुराहून लखनौच्या मदतीकरिता आलेले होते परंतु राष्ट्रीय सैन्याला हुसकून लावण्यात ते अपयशी ठरले. ह्या सेनापतींनी बरोबर ३००० फौज घेऊन कानपुराहून लखनौवर चाल केली होती. ही गोष्ट १७ सप्टेंबर रोजी घडली. लखनौच्या उपनगरापाशी ते येऊन पोचले तेव्हा राष्ट्रीय फौजा अलमबाग व आजूबाजूच्या प्रदेशात होत्या. २३ सप्टेंबर रोजी घनघोर युद्ध होऊन अज्ञमगड इंग्रजांनी जिंकले व तेथेच आपला मुख्य तळ त्यांनी स्थापला. त्यानंतर काही दिवस चकमकी होतच होत्या. त्यापैकी एका चकमकीत जनरल नील मारला गेला. शहराचा काही भाग जरी ब्रिटिशांनी जिंकला तरी रेसिडेन्सी आणि अलमबाग एकमेकापासून वेगळीच राहिली. त्यामुळे ब्रिटिश लोक दोन्ही ठिकाणी वेढ्यात सापडल्यासारखे होऊन त्यांचे एकमेकामधील दळणवळणही शक्य झाले नाही.

आता (२६ सप्टेंबर) रोजी सर जेम्स औट्रॅम याने सरसेनापतीपद आणि चीफ कमिशनराचा हुद्दा हे आपलेकडे घेतले. ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबर हे दोन महिने राष्ट्रीय सैन्याच्या कडव्या हल्ल्यांना तोंड देऊन तो घट्ट बसला. त्यानंतर सर कॉलिन कॉम्बेल हा त्याच्या मदतीला आला. १६ नोव्हेंबर रोजी सरसेनापतीला ३००० शूर बंडवाल्यांना तोंड द्यावे लागले. हे ३००० लोक शिकंदर बागेचे रक्षण करीत होते व शेवटचा शिपाई पडेपर्यंत त्यांनी बाग लढविली. सर सेनापतीला त्यांच्या शौर्याने दिपवून टाकले आणि एकाद्या शूर शिपायाप्रमाणे त्यांची स्तुती त्याने खालील शब्दात केली आहे:—“ या लोकांच्या शौर्याला तोड नाही.”

शिकंदरबागेच्या लढाईत राष्ट्रीय सैन्याचे २००० पेक्षा अधिक लोक रणागणांत पडले. सर्व इमारतीत व मधल्या चौकात त्यांची प्रेते सर्वत्र पसरलेली

होती. काय घडले ते सांगण्याला एकही मनुष्य जिवंत राहिलेला नव्हता; तेथील शांतता मोठी हृदयद्रावक होती. फोर्बस मिचेल याने राष्ट्रीय सैन्यातील दोघा अधिकाऱ्यांनी आपल्या निशाणासाठी घनघोर लढाई करून प्राणार्पण केल्याचे वर्णन केलेले आहे.

सिकंदरबाग काबीज केल्यानंतर ब्रिटिश शहानझफवर चालून गेले. (शहानझफला नझफ आश्रफ असेही नाव असून ती इमारत पैगंबराचा जावई अली याच्या कर्बाला येथील दर्ग्यासारखीच आहे. मृत्यूनंतर आपल्याला पुरण्यासाठी नवाब गाजीउद्दीन हैदर यानी ती बांधली आणि १८२७ साली तो मरण पावल्यावर त्याला तेथेच पुरले. त्याची राणी मुबारक महल हिची कबरही तेथेच आहे. या कबरी सोन्या-चांदीने मढविलेल्या आहेत. ही इमारत गोमतीच्या तीरावर असून आत नक्षीकाम आणि हंड्या पुष्कळ आहेत. मोहरममध्ये आणि मुबारक महलच्या श्राद्धदिवशी येथे सुंदर रोषणाई करण्यात येते.)

तेथे सर्व राष्ट्रीय सैन्य जमा झालेले होते. तीन तासपर्यंत सतत तोफांचा भडिमार चालू होता. त्यानंतर हल्ला करून १७ नोव्हेंबर रोजी कॅम्बेल व त्याचे सैन्य यांनी ते काबीज करून मागेच असलेल्या रेसिडेन्सीशी संबंध जोडला.

त्यानंतर कित्येक दिवसपर्यंत लढाई केल्याशिवाय कॅम्बेल याला रेसिडेन्सी सोडून तेथील स्त्रिया व मुले यांना कानपुरात घेऊन जाणे शक्य झाले नाही. राष्ट्रीय सैन्य त्यावेळी सुमारे ५०००० होते. स्वतःजवळच्या लहान तुकडीनिशी जाऊन लखनौ ताब्यात घेणे सर कॉलिन कॅम्बेल याला अशक्य होते. या कारणाने त्याने रेसिडेन्सी रिकामी केली (नोव्हेंबर २२ ची मध्यरात्र) आणि स्त्रिया व मुलांना आणि जखमी शिपायांना कानपुरास पाठविण्याची व्यवस्था केली. या सर्व लोकांना दिलसुख, सिकंदरबाग आणि आलमबाग या मार्गाने कानपुरास पाठविले- त्या लोकांबरोबर स्वतः सर कॉलिनला जावे लागले. कारण त्याचवेळी कानपुरावर तात्या टोपे चालून येणार अशी भीति असून त्यांच्याबरोबर ग्वालेरचे बंडवालेही येणार अशी बातमी होती.

आलमबाग ठाण्यावर ३ ते ४ हजार सैन्य ठेवून लखनौ त्यावेळी जनरल औट्रॅमच्या स्वाधीन करण्यात आले. त्याच्यावर राष्ट्रीय सैन्याने वारंवार हल्ले केले. परंतु दारूगोळा, हत्यारे आणि लष्करी हालचालींच्या जोरावर तो लखनौ ताब्यात ठेऊ शकला. स्वतः बेगम हजरत महलही अशा एका हल्ल्यात हत्तीवर बसून सामील झाली होती परंतु ब्रिटिशांना हाकून लावणे त्यांना शक्य झाले नाही.

मध्यंतरी सरसेनापतीने तात्या टोपे यांचा कानपुरात पराभव केला. व त्यामुळे त्याला आपले लक्ष्य पूर्णपणे लखनौवर वळविता आले. त्याकरिता तो ३ मार्च रोजी मोठे सैन्य घेऊन दाखल झाला. एक आठवडाभर राष्ट्रीय सैनिकांनी मोठ्या शौर्याने त्याला तोंड दिले. ९ मार्च रोजी ब्रिटिशांनी एकदम हल्ला चढवून थोड्याच दिवसात औट्रॅम याने हजरतगंज, कैसरबाग आणि मुसाबाग घेतली (कैसर बाग ही राजा वझीरअल्लीशहा याने १८५० मध्ये बांधली. त्या बागेत मधल्या चौकोनी पटांगणाभोवती सुंदर अशा पिवळ्या दगडाच्या इमारती होत्या. त्या चौकोनी पटांगणाच्या मध्यभागी अजूनही भव्य अशी बारादारी उभी आहे) (मुसाबाग ही काकोरी रस्त्यावर लखनौच्या वायव्येला नबाब असफउद्दौला याने आखून बांधली. याच ठिकाणी ७ मे १८५७ रोजी हिंदी सैनिकांनी चरबी लावलेली काडतुसे वापरण्याचे नाकारले व त्याकरिता कित्येकांना प्राणास मुकावे लागले. याच ठिकाणी लखनौतील शेवटची लढाई १९ मार्च १८५८ रोजी झाली.)

राष्ट्रीय सैन्य या ठिकाणी मोठ्या निकराने व शौर्याने लढले, त्याचा पुरावा हाच की, बेगम कोठी जेव्हा ब्रिटिशांनी हल्ला करून घेतली तेव्हा एकट्या मधल्या चौकात ८६० लोक मेलेले सांपडले. खुद्द बेगम हजरतमहलही जातीनिशी मोठ्या धैर्याने सर्वत्र फिरत होती आणि कित्येक वेळा माघार घ्यावी लागली तरी स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता सर्व लढाईची सूत्रे चालवीत होती. या बेगमेच्या धैर्यशाली वागणुकीमुळे मुसाबागही राष्ट्रीय सैन्याने काही दिवस ब्रिटिशांच्या निकराच्या हल्ल्याला तोंड देऊन लढविली.

बेगम हजरतमहलही केसर बागेत आपला तरुण मुलगा व राजा याच्यासह रहात होती. ब्रिटिश लोक तिला पकडतील असे अनेक प्रसंग अनेक वेळा आले. तेव्हा आपल्या मंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार ती आपल्या मुलासह म्हणजे राजा बिरजीस कादर यांचेसह केसर बागेतून बाहेर पडून शहरात अनेक ठिकाणी प्रसंगोपात्त राहिली.

ब्रिटिशांनी तिला अनेक निरोप पाठविले आणि लढाई बंद करून तिने केसर बागेस परत यावे यासाठी तिला अनेक वचने दिली; त्यात राजा वजीद अलीशहाचे राज्य परत करण्याचीही त्यांनी तयारी दर्शविली असा पुरावा आहे. परंतु राणी व तिच्या सल्लागारांना ही वचने फसवी व कधीही पूर्ण करण्यात येणार नाहीत असेच वाटत राहिले.

लखनौमध्ये प्रसिद्ध ब्रिटिश लोक पडले त्यात चीफ कमिशनर सर हेनरी लॉरेन्स, अयोध्येचा सरसेनापती हा होता. जनरल हॅवेलॉक, जनरल नील आणि मेजर हडसन हेही त्यात होते. दिल्ली पडल्यानंतर तिघा राजपुत्रांचा खन करण्यामुळे कुप्रसिद्ध झालेला मेजर हडसन हाही तेथेच मरण पावला. [जनरल हॅवेलॉक हा लढाईत मेला नाही तर त्याला अलमबाग येथे अमांशाने मृत्यु आला.] खुद्द सरसेनापती सर कॉलिन कॅम्बेल ह्याच्यावर असाच प्रसंग गुदरला. परंतु एका लहानशा जखमेवरच तो सुटला. ब्रिटिश सैन्यामध्ये इतर लोकही पुष्कळ मेले.

राष्ट्रीय सैनिकांचे किती नुकसान झाले याबद्दल विविध अंदाज आहेत. एक अंदाज असा आहे की सुमारे ७५००० लोक मेले. त्यातच तडकाफडकी फाशी गेलेल्यांच्या अंतर्भाव असून शहर परत जिकल्यावर कित्येक निरपराधी लोकांना सरास गोळ्या घातल्या गेल्या तेही लोक या आकड्यात आहे. असे म्हणतात की जी कत्तल करण्यात आली ती अभूतपूर्व होती. ज्या ज्या घरात ब्रिटिश लोक घुसले ते ते घर म्हणजे त्यांनी कत्तलखानाच केला.

लखनौ पडल्यानंतर शहरातील लोक आपल्या बायका पोरांसह बाहेर पडून पळू लागले. ज्यावेळी ते लोक गोमतीच्या पुलावर जाऊन पोचले तेव्हा ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर तोफांचा भडिमार करून हजारो निरपराध लोकांना मारले आणि नदीत बुडविले; जे असे पळाले नाहीत व घरात कोंडून राहिले त्यांचेही नशीबी काही वेगळे नव्हते; त्यांना घराघरातून संगीनीने भोसकून मारले. अनेक स्त्रियांनी अब्रूसाठी विहिरीत उड्या टाकून जीव दिला.

फोर्बस मिचेल याने असे लिहून ठेविले आहे की लोकांना खोल्याखोल्यातून बाहेर काढण्यासाठी बंदुकीची दारू पोत्यात भरून त्या पोत्यांना बत्ती लावून आत फेकली. ही पोती जेव्हा पेटली तेव्हा आतील माणसे, त्यांचे कपडे, रूभरू कपडे आणि सामानसुमानासह जळून गेली. त्यामुळे राजवाड्यातील अनेक खोल्यातून शेकडो अर्धवट जळालेली प्रेते सापडत. अनेक जखमीही जळून मेले. त्या ठिकाणी अत्यंत दुर्गंधी सुटे.

लखनौ काबीज केल्यानंतर गव्हर्नर जनरलने एक हुकूम काढून तो राजपुत्रांच्या पुरवणीत दि. १३ एप्रिल १८५८ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्या हुकुमाबरोबरच सरसेनापती सर कॉलिन कॅम्बेल यांनी लखनौ काबीज करण्याचे कामी झालेल्या घटनांबद्दलचा वृत्तांतही प्रसिद्ध करण्यात आला. त्या हुकुमामध्ये गव्हर्नर जनरल याने सरसेनापतीने केलेल्या प्रयत्नांचे अभिनंदन करून

बंडवाल्यांच्या ताब्यातील भवकम शहर काबीज केल्याचे कौतुक केले. ज्या इतर अधिकाऱ्यांनी या कामी मदत केली त्यांचेही आभार मानण्यात आले.

या मोहिमेच्या शेवटच्या वेळी नेपाळचे पंतप्रधान आणि सर सेनापती महाराज जंग बहादुर हे सर कॅम्बेलच्या हाताखालच्या सैन्याला मदत करण्यास हजर होते. गव्हर्नर जनरलनी महाराजा जंगबहादूर व त्यांच्या हाताखालच्या सैन्याने जी मदत केली आणि सहकार्य दिले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानले. ह्या हुकमाचा शेवटचा भाग असा होता :- “या मोहिमेमध्ये ज्या सैनिकांनी नाविकांनी आणि इतर सर्व सैनिकांनी लखनौ घेण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांबद्दल त्या सर्वांचे सामुदायिक आणि व्यक्तिशः प्रत्येकाचे गव्हर्नर जनरल हे भारत सरकारच्या वतीने आभार मानीत आहेत. लाट साहेब या बाबतीत झालेल्या प्रयत्नांची दखल घेण्याकरिता राणीच्या सरकाराकडे आणि कंपनीच्या कोर्टाकडे शिफारस करीत आहेत. या त्यांच्या कामगिरीबद्दल ज्याने ज्याने लखनौच्या मोहिमेत भाग घेतला त्या प्रत्येकाला सहा महिन्यांचा भत्ता देण्यात येईल.”

त्याच वेळी गव्हर्नर जनरल यानी एक जाहीरनामा काढून (या जाहीरनाम्याला लॉर्ड कॅनिंग यांचा जाहीरनामा [असे म्हणतात]) त्यात लखनौच्या नागरिकांना असे बजाविले की त्यांनी ब्रिटिश सरकार विरुद्ध केलेल्या कारवाईचा बीमोड करून लखनौ शहर आता ब्रिटिश सरकाराने जिंकले असून तेथील नागरिकांचे जीवित आणि वित्त आता ब्रिटिश सरकाराच्या हाती आले आहे. जे ब्रिटिश सरकाराशी राजनिष्ठ राहिले त्यांना त्वरित बक्षीस देण्यात येईल. त्या राजनिष्ठ तालुकदारांखेरीज बाकीच्यांची जमीन व भत्ता जप्त केली जाऊन सरकारास वाटेल तशी तिची विल्हेवाट केली जाईल. पुढे त्या जाहीरनाम्यात असे म्हटले होते :- “जे संस्थानिक, तालुकदार आणि इतर लोक अयोध्येच्या चीफ कमिशनरांना ताबडतोब शरण जातील आणि आपली शस्त्रास्त्रे त्यांचे पुढे ठेवतील व त्यांच्या हुकमांचे पालन करतील त्यांना नेकनामदार गव्हर्नर जनरल असे आश्वासन देऊ इच्छितात की ज्यांचे हात इंग्रज रवताने माखले गेले नसतील तर त्याचे जीवित व अब्रू यांचे रक्षण केले जाईल. या पुढे त्यांना ज्या ज्या सवलती देण्यात येतील आणि त्यांच्या परिस्थितीवर जे नियंत्रण ठेवण्यात येईल ते त्यांची वागणूक पाहूनच ठरविण्यात येतील.”

या जाहीरनाम्याचा तालुकदारांवर फार थोडा परिणाम झाला, बहुतेक लोक त्या जाहीरनाम्याप्रमाणे शरण गेले नाहीत. त्यांच्या जमिनी जप्त करण्याची जी घोषणा करण्यात आली होती तीमुळे त्यांना मरणप्राय दुःख झाले

कारण जमीन म्हणजे त्यांचे प्राणसर्वस्व होते. त्यामुळे ब्रिटिश लोकांच्या न्याय-भावनेवर आणि त्याहीपेक्षा त्यांच्या दयाबुद्धीवर त्यांचा बिलकुल विश्वास राहिला नाही; त्यामुळे लॉर्ड कॉनिंग याच्या कल्पनेपेक्षा विपरीत असाच परिणाम होऊन मोठ्या प्रदेशात पुनश्च असा उठाव झाला. ब्रिटिशांच्या ताब्यात लखनौ शहर असले तरी शहराबाहेर सर्वत्र खळबळ माजून राहिली.

लखनौशहर पडल्यानंतर राणी व तिच्या बरोबरचे बरेचसे सैन्य घागरा नदीच्या पलीकडे बहाराइच जिल्ह्यातील बुंदी या किल्ल्यात गेले. त्या किल्ल्याची तटबंदी भक्कम करून तेथे आपल्या १५०० घोडेस्वार ५०० शिपाई व इतर नजीब आणि बुणगे यासह राहून तोफांची सर्व व्यवस्था तिने तेथे लावून घेतली. अयोध्येच्या तालुकदारांनी आपण होऊन सर्व वसूल तिच्याकडे पोचता केला.

लखनौला पराभव झाला तरी उरलेल्या अयोध्या प्रांतात तिने सर्वत्र गोंधळ माजविला. प्रांतात ठिकठिकाणी उठाव झाले आणि ब्रिटिशांना सर्व बंडात दिसला नाही अशा प्रतिकाराला तोंड द्यावे लागले. तालुकदार व जमीनदार आपापल्या सैन्यासह राणीला व तिच्या पक्षाला मिळाले. बेगमेच्या मनात एकदाही शरणागतीचा विचार आला नाही. ब्रिक्टोरिया राणीचा पुढे जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला त्याला उत्तर म्हणून बिरजीस कादर राजाच्या वतीने तिनेही एक उलट जाहीरनामा काढून अयोध्येच्या प्रजेला खोट्या आश्वासनांना बळी न पडण्यास बजावले. माफीच्या आश्वासनावर विश्वास ठेवू नये असेही तिने जाहीर केले. त्या जाहीरनाम्याचा काही भाग असा होता :- “काही मूर्ख आणि कमकुवत लोकांनी अशी अफवा उठविली आहे की हिंदुस्थानातील लोकांच्या गुन्ह्यांना ब्रिटिश सरकार माफी देणार आहे. ही गोष्ट आश्चर्यकारकच मानली पाहिजे कारण ब्रिटिशसरकारने आजतागायत लहानमोठ्या अपराधांना माफी दिल्याचा दाखला नाही. अगदी चुकून झालेल्या लहान अपराधालाही त्यांनी कधी माफी दिलेली नाही. म्हणून आमच्या प्रजाजनांना आम्ही जाहीरनाम्याने वस्तुस्थिती दाखवून देत आहोत. आम्हीच आमच्या प्रजाजनांचे मायबाप असून वेळीच त्यांना सावध करण्यासाठी हा जाहीरनामा आम्ही काढीत आहोत.”

ब्रिटिशांचे नशीब मात्र बलवत्तर होते आणि त्यामुळे राणीच्या या खटपटीला काही यश आले नाही. परंतु एकदा शस्त्र उचलल्यावर ते खाली ठेवण्याचा विचारही तिला सुचला नाही. बुंदाचा किल्लाही ती फार वेळ ताब्यात ठेऊ शकली नाही व शेवटी उरलेल्या थोड्या अनुयायांवर तिला नेपाळच्या

तराईचा आश्रय घ्यावा लागला. त्यावेळी तिच्याबरोबर असलेल्या लोकांजवळ धड ना शस्त्रे, ना अन्न अथवा तोफखाना अशी स्थिती होती. १८५९ च्या शेवटी शेवटी तिने नेपाळात प्रवेश केला व तेथेच तिला आसरा मिळू शकला. तिच्या बरोबर एकनिष्ठ असे जे लोक होते त्यात राजा बेनीमाधवसिंग आणि मिफता-उद्दौला हे होते. आपले उर्वरित आयुष्य राजा बिरजीस कादर याचेबरोबर त ने खाटमांडू येथे घालवून सन १८७४ मध्ये ती मृत्यू पावली.

(७) हिंदी स्त्रियांचे शौर्य

लखनौमध्ये झालेल्या लढायात एक राष्ट्रीय अभिमानाची गोष्ट दिसून आली; ती म्हणजे त्या संघर्षात स्त्रियांनी बारीकसारीक चकमकीतच नव्हे तर प्रत्यक्ष लढाईत भाग घेतला होता. आलमबागेकरिता ज्या सहा लढाया झाल्या त्यात स्वतः राणी जातीने आपल्या सैन्याला उत्तेजन देण्यासाठी उपस्थित होती. २५ फेब्रुवारी १८५८ रोजी आपले अधिकारी बरोबर घेऊन ती स्वतः हत्ती-वरून संरक्षणयोजना आणि लढाईची व्यवस्था यांची पहाणी करण्यासाठी गेली होती. यामुळे जरी लखनौ शहर हातचे गेले तरी हिंदी स्त्रियांच्या शौर्याने भारतीय इतिहासात काही सोनेरी पानांची भर पडली.

शिकंदर बागेच्या लढाईत एका स्त्रीने मोठ्या धाडसाने व शौर्याने पुढे ओऊन मृत्यूपूर्वी कित्येक युरोपियन शिपायांचे मुडदे पाडले. सार्जंट कोर्बस मिचेल हा स्वतः तिच्या मृत्युसमयी हजर होता तो त्यासंबंधी काय म्हणतो हे त्यांच्याच शब्दात देणे बरे :- “शिकंदरबागेच्या मधल्या चौकात मधोमध एक पिंपळाचे मोठे हिरवेगार झाड होते. त्याच्या पारावर गार पाण्याचे कित्येक माठ ठेविले होते. लढाई जवळ जवळ संपत आली तेव्हा कित्येक युरोपियन शिपाई उन्हातून सावलीत जावे म्हणून आणि तहान भागविण्याकरिता त्या पिंपळपारावर गेले. परंतु त्यांच्यापैकी कित्येक शिपाई त्या झाडाखाली मरून पडलेले आढळले. हे शिपाई ५७ व्या व ९३ व्या पलटणीचे असून ते त्या विशिष्ट जागीच कसे मरून पडले ही गोष्ट कॅप्टन डॉसन याला विस्मयकारक वाटली. त्यांच्या प्रेतांची काळजीने तपासणी केल्यावर त्याला असे आढळले की त्यातला प्रत्येक शिपाई गोळी वरून डोक्यात शिरल्यामुळे मेलेला होता. त्याबरोबर तो झाडाखालून त्वरेने बाहेर आला आणि ववेकर वॉलेस याला त्याने झाडावर कोणी दिसते की काय हे पाहण्यास सांगितले; कारण मेलेले सर्व लोक डोक्यात गोळी घुसल्यामुळे मेलेले होते असे तो म्हणाला. वॉलेसजवळ भरलेली बंदूक होती ती घेऊन तो मागे सरकला आणि झाडाच्या शेंड्यापर्यंत निरखून

धाहू लागला. त्याने लगेच आरोळी दिली “ होय महाराज, मला एक माणुस झाडावर दिसत आहे. ” असे म्हणून त्याने आपल्या बंदुकीचा नेम धरला आणि मोठ्याने ओरडला : “ देवाशपथ आता माझ्या बांधवांचा सूड उगवणार. ” त्याने बंदुकीतून गोळी सोडली त्याबरोबर लाल, घट्ट कोट अंगात घातलेल्या आणि गुलाबी रंगाची विजार घातलेल्या एक व्यक्तीचे प्रेत खाली कोसळले. पडताना त्या व्यक्तीचा कोट फाटून गेला त्यामुळे ती व्यक्ती एक स्त्री होती असे दिसून आले. तिच्याजवळ जुन्या पद्धतीची दोन पिस्तुले होती; तशी पिस्तुले घोडदळाजवळ असतात. त्यापैकी एक पिस्तूल कंबरबंदामध्ये असून ते पिस्तूल भरलेले होते. तिच्या जवळच्या पिशवीत आणखी दारूगोळा होता. झाडावर तिने आपली जागा चांगली भक्कम बांधलेली होती; त्यावरून तिनेच ते सहा शिपाई ठार केले होते. जेव्हा वॉलेस याला मारलेली स्त्री होती असे दिसले तेव्हा तो डोळ्यात पाणी आणून म्हणाला “ मला जर आधी कळले असते तर तिला मारण्यापेक्षा मी स्वतः हजारदा मरण पत्करले असते. ”

दुसऱ्या एका प्रकरणात एका वयस्कर स्त्रीला लोकांनी पाहिले. ती स्त्री लखनौ पडल्यानंतर लोखंडी पुलाजवळ घोटाळताना दिसली. बाह्यतः ती तेथे कपड्यांचे तुकडे गोळा करीत असल्यासारखी दिसे. पुढे ती स्त्री मेलेली दिसली त्यावेळी “ तिच्या हाताजवळ मेणबत्तीच्या वातीसारखा दिसणारा कापडाचा तुकडा होता. ही वात अर्धवट जळालेली असून त्या वातीपासून तिने गोळा केलेल्या गोष्टींच्या खाली, एक बांबू असून त्यात बत्ती देण्याचे सामान होते. (मेजर मॅजेडीचे अप अमंग दि पँडीज ऑर ए ईयर्स सर्व्हिस इन इंडिया १८५९ पान २३६-३८) डॉ. सेन या स्त्रीबद्दल मोठ्या खेदाने म्हणतात :- “ त्या स्त्रीच्या हाताने कोणत्या कृत्याचा सूड घेण्यात येणार होता ते समजणे आता शक्य नाही. त्या स्त्रीच्या हृदयाला जी जखम झाली होती व त्याचा सूड घेताना जी शोकांतिका घडली त्याची इतिहासात नोंद होणे शक्य नाही. ”

स्त्रियांनी असे अनेक शौर्याचे प्रकार लखनौच्या संरक्षणासाठी केले ही गोष्ट गॉर्डन ॲलेक्झांडर याने नमूद केली आहे. तो म्हणतो की “ सिकंदर बागेत मृत्यू पावलेल्या लोकांत काही दांडग्या नीग्रो स्त्रिया होत्या ही गोष्ट त्यांच्या मृत्यूनंतरच समजली. एकाद्या रानमांजरासारख्या त्वेषाने त्या लढल्या. ”

(८) लुटालूट आणि कत्तल

लखनौ शहर ताब्यात आल्याबरोबर तेथे ब्रिटिश शिपायांनी भयंकर लुटालूट सुरू केली. दिल्ली, झाशी, बिठूर वगैरे शहरांप्रमाणेच ही लूट झाली.

१८ मार्च १८५८ रोजी लंडन टाईम्स पत्राला पाठविलेल्या बातमीत त्या पत्राचा डब्ल्यू. एच्. रसेल म्हणतो, “ रोम, अथेन्स वा कॉन्स्टांटिनोपल या कोणत्याही शहरापेक्षा हे शहर फार आकर्षक व सुंदर आहे. जितके या शहरात पहात हिंडावे तितके त्याचे सौंदर्य अधिकाधिकच वाढते.” त्याने दिलखूष राजवाड्यामधील मनोऱ्यावरून हे शहर पाहिले होते. एकाच आठवड्यानंतर ब्रिटिशांनी ते काबीज केले तेव्हा ते शहर म्हणजे मृतांचेच शहर असे त्याला वाटले. त्या राजवाड्यातील विस्तीर्ण दिवाणखान्यात सर्वत्र काचांचा खच, लाकडी सामानाचे छिन्नविच्छिन्न तुकडे, फोडलेले पुतळे आणि कुजत असलेली प्रेते पसरलेली होती. गोमती नदीमध्ये फुगलेली व कुजत असलेली प्रेते वहात जात असून आकाशात गिधाडे सर्वत्र दिसत होती. शहरातील उत्तमोत्तम व सुंदर इमारती भकास दिसत असून भिती व कळस बंदुकीच्या गोळ्या आणि तोफगोळे यामुळे सर्वत्र विदीर्ण झाले होते.

ब्रिटिशांनी शहरावर हल्ला केल्या दिवसापासूनच लुटीला ब्रिटिश शिपायांनी सुरवात केली. हजरतगंजापासून रेसिडेन्सीपर्यंतचे सर्व राजवाडे हे प्रथम लुटले गेले. पहिल्याप्रथम तोफ-गोळे व नंतर पायदळाने हल्ला केल्यामुळे इमारती आधीच विदीर्ण झाल्या होत्या त्यातच लूट आणि कत्तलीची भर पडली. हजरतगंजातील बेगम कोठी, अमजादअली शहा याचा मकबरा, नूरबक्ष राजवाडा, झहूरबक्ष राजवाडा आणि शेवटी कैसरबागेतील राजवाडे हे एकामागून एक लुटले गेले. कैसरबागेतील राजवाडे तर नंदनवनासारखेच वाटत; त्यांची बांधणी मोठी भव्य असून तेथील सामानसुमान फारच उंची होते. त्या राजवाड्यात पहिला नबाब बुऱ्हाण उल्मुल्क सादतखान याच्यावेळेपासून अनेक रत्ने, चित्रे व इतर साहित्य जमत आले होते. बागेचा घेर मोठा प्रचंड असून त्यात फळबागा, कारंजी, हौद दिव्यांचे सुंदर खांबे वगैरे गोष्टी होत्या.

रक्ताची तहान आणि द्रव्याची हाव यामुळे ब्रिटिश सैनिक खोल्याखोल्यातून घुसले; जे नेण्यासारखे होते ते त्यांनी लांबवले व जे नेण्यासारखे नव्हते त्याचा त्यांनी विध्वंस केला. आरसे, काचेची भांडी, चित्रे वगैरे गोष्टी त्यांनी नष्ट केल्या. तलवारीच्या व पिस्तुलाच्या मुठीतील रत्ने व कपड्यामधील मौल्यवान जिन्नस त्यांनी ओरबाडून काढले.

कैसर बागेजवळच्या लढाईत कैसरबागेतील शाही ग्रंथालयातील ४०००० ग्रंथ आणि हस्तलिखिते नष्ट झाली.

बेगमकोठी ताब्यात घेतल्यानंतर झालेल्या प्रकाराबद्दल सर विल्यम रसेल म्हणतो “ लुटीचा प्रकार व देखावा वर्णनापलीकडे आहे. शिपायांनी अनेक भांडारे फोडली आणि आतील सामान बाहेर मोकळ्यावर आणून रचून ठेविले. त्यात रेशमी व जरीचे कपडे, सोन्याची आणि चांदीची भांडी, शस्त्रे, निशाणे, नगारे, शाली, वाद्ये, आरसे, चित्रे, पुस्तके, हिशोबाच्या वह्या, औषधांच्या बाटल्या, जरीपटके, ढाली, भाले आणि इतर अनेक वस्तु होत्या. त्यांची सर्व यादी देणे म्हणजे लिलावाच्या ठेकेदाराची यादीच देण्यासारखे आहे. या सर्व सामानांतून शिपाई इकडून तिकडून जणू लूट दारूसारखी चढल्याप्रमाणे हिंडत होते. अशी लुटीची नशा चढते हे मी पूर्वी ऐकले होते पण प्रत्यक्ष आतांच पाहिले. त्यांनी सर्व शस्त्रास्त्रांचे तुकडे करून त्यांच्या मुठीत बसविलेली रत्ने ओरबडून काढली. जरीतून सोने चांदी मिळण्यासाठी अनेक भारी कापड त्यांनी मैदानात आणून जाळले. चिनी मातीची भांडी, काच वगैरे माल निव्वळ गुंडपणे फोडून टाकला. चित्रे फाडून आगीत जाळली. लाकडी सामानाची तीच गत झाली.”

फॉरेस्टच्या मताप्रमाणे कैसर बागेतील राजवाडे संपूर्णपणे उध्वस्त झाले. रात्र पडल्यानंतर काही दिसेनासे झाल्यामुळेच ही लूट थांबली.

१८५७ च्या आगस्टमध्ये मोहरमसाठी तरुण बिरजीस कादर याचेकरिता तयार केलेला संपूर्ण सोन्याचा ताझिया लुटण्यात आला. त्याची किंमत अनेक लाख रुपयांवर होती. मूळचा ताझिया नबाब वझीदअली शहाने आपल्याबरोबर कलकत्त्यास नेला होता म्हणून लखनौच्या नागरिकांनी वर्गणी उभारून कित्येक लाख रुपये जमविले व त्यातून बिरजिस कादर करिता हा नवा ताझिया बनविला होता. ब्रिटिश शिपायांना तो ताझिया एका दग्यात सापडला व त्यातील हिरे वगैरे खरे की खोटे हे न समजल्यामुळे त्यांनी तो सर्व ताझिया मोडून तो सर्वच आपल्यावरील अधिकाऱ्याला नजर केला. पुढे तो लंडनला जाऊन पोचला तेव्हा त्याची किंमत ८०००० पौंड भरली.

लखनौच्या लुटीबद्दल शंभरावर ग्रंथांतून माहिती दिली आहे परंतु त्यांपैकी स्पष्ट आणि अधिकृत अशी माहिती फोर्बस-मिचेल याच्या पुस्तकात मिळते. तो स्वतः त्यावेळी लखनौत होता त्यामुळे त्याने दिलेली माहिती प्रत्यक्ष पाहिल्यावर दिलेली असून त्याच्या बरोबरीच्या ब्रिटिश लोकांच्या काळ्या कृत्यांचे वर्णन त्याने काहीही आडपडदा न ठेवता केले असून त्याबद्दल त्याला फार दुःख झाले. मेजर फोर्बस मिचेल म्हणतो

“आम्हांस जे दृश्य दिसले ते वर्णनापलीकडचे आहे. सर्व शहर लुटारुंच्या ताब्यात होते. त्यामध्ये युरोपियन, शीख, गुरखा आणि बाजारबुणगे तर होतेच परंतु गावातले खालच्या दर्जाचे गुंडही सामील होते. ज्याला जसे वाटेल तसा तो वागत होता आणि इंग्रजीतील म्हणीप्रमाणे प्रत्यक्ष नरकच तेथे अवतरला होता. इमामवाडा, कैसर बाग, आणि आजूबाजूच्या रस्त्यांतून जे प्रकार दिसले ते ज्यांनी पाहिले त्यांचाच विश्वास बसेल इतके भयंकर होते. शीख आणि गुरखे हे लुटीमध्ये सर्वांचे पुढे होते; कारण त्यांना कोठे काय सापडेल याची कल्पना होती. त्यामानाने युरोपियन शिपायांना त्यात फारसे कळत नव्हते त्यामुळे ज्या पदार्थांची किंमत खूपच आली असती असे पदार्थ अगदी थोड्या रकमेला त्यांनी विकले. मौल्यवान वस्तू निष्कारण इतक्या नष्ट केल्या की त्याचे वर्णन करणेच शक्य नाही. कलर सार्जंट ग्रॅहॅम (कॅप्टन बरोजच्या तुकडीतील) याने आगीतून लाखापेक्षा अधिक किंमतीचा सरकारी कर्जरोख्याचा गट्टा बाहेर काढला. कव्हांना याने त्याचा मूळ मालक शोधून काढून ग्रॅहॅम याला त्या किंमतीच्या ५ टक्के बक्षीस मिळवून दिले.”

लखनौमध्ये जे प्रकार दिसले व सर्वत्र जो देखावा पाहिला त्याबद्दल फोर्बस मिचेल म्हणतो की जिकडे पाहावे तिकडे भयंकर प्रकार दिसत होते. दंगेधोपे गोंधळ सर्वत्र माजून राहिली होती. जणू नरकच अवतरला होता. लुटीची नशा कशी असते ते मला आता पहावयास मिळाले. युरोपियनांची माथीच फिरली होती. त्यांच्या मागोमाग बुणगे जात. ते अगदी भेकड असल्यामुळे पूर्वी लढाईत आलेले नव्हते परंतु लुटीचे वेळी घुबडे जशी मढ्यावर तुटून पडतात तसे ते वागत होते.

पुढे काही काळानंतर खास माणसे नेमण्यात आली. त्यांचे काम म्हणजे लूट घेऊन लष्करात परत येणाऱ्या प्रत्येकाची झडती घेऊन त्याने लुटलेला माल ‘लोककल्याणार्थ’ किंवा सेनेच्या फायद्याकरता त्यांना परत देण्यास लावावा हे होते. “परंतु सैन्यात मात्र अशी कल्पना पसरली होती की अधिकाऱ्यांच्या पेट्यातूनच नव्हे तर खास नेमलेल्या माणसांच्या पेट्यातून अनेक मौल्यवान जिन्नस लपवून नेण्यात आले व त्यांचा उपयोग इंग्लंड, स्कॉटलंड व आयरलंड येथील गहाण मालमत्ता सोडविण्याकडे झाला. मला स्वतःला असे माहीत आहे की गहाणाचा प्रचंड बोजा असलेली एक जमीन लखनौच्या लुटीनंतर अवघ्या दोन वर्षांनी १ लक्ष ८० हजार पौंड देऊन सोडविण्यात आली. आम्ही लखनौ सोडण्यापूर्वी खास माणसांनी जमविलेल्या लुटीची किंमत ६ लक्ष पौंड असावी

असा हिशेब करण्यात आलेला आहे (१८ मे १८५८ च्या टाईम्स ऑफ इंडियाचा अंक) आणि पुढे अवघ्या एका आठवड्यानंतर तो आकडा १२॥ लक्षावर गेला. ही सर्व लूट कोठे गेली ?” — फोर्बस-मिचेल.

एका लहानशा अगदी साध्या दिसणाऱ्या कोठडीत प्रचंड प्रमाणात द्रव्य सापडले. तेथे पेट्यातून उत्तम काश्मीरी शाली, चांदी व रत्नांनी मुठी मढविलेल्या तलवारी, भारी वजनाच्या सोन्याच्या पेट्या व त्या पेट्यांच्या अनेक कण्यात गच्च भरून ठेविलेली हिरे माणके, इंद्रनील आणि पाचू होते. शिवाय हिऱ्यांनी सुशोभित केलेले कित्येक मुकुटही त्यात होते.

शहर जिंकून घेतल्यानंतर ते मुलकी अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात देण्यात आले. घरातून बाहेर निघून गेलेले लोक पंधरा दिवसांच्या आत परत आले नाहीत तर ते बंडवाल्यांना सामील आहेत असे धरले जाईल अशा अर्थाचा जाहीरनामा काढण्यात आला. एकतरी मनुष्य कुटुंबातून नाहीसा झाला नाही असे एकही घर शहरात नव्हते. त्यामुळे हजारो घरे जप्त करण्यात येऊन लाखो लोक बेघर झाले. मोठमोठ्या जमिनी ‘नूझल’ म्हणून ठरविण्यात आल्या. घराघरातील चीजवस्त खास नेमलेल्या माणसांच्या ताब्यात देण्यात आली. हे लोक लुटारुंप्रमाणेच वागले. त्यांनी राक्षसी अत्याचार करून व लोकांचे हाल-हाल करून लपविलेले जिनस दाखविण्यास भाग पाडले.

याचा परिणाम असा झाला की शहरातील अनेक मोहल्ले ओसाड पडले आणि सरदार लोक भिकारी बनले.

इमारतीही त्यांच्या तडाख्यातून सुटल्या नाहीत. बंडवाल्यांच्या पुढाऱ्यांची घरे आणि वाडे पाडून जमीनदोस्त करण्यात आले. छत्तर मंझीलेच्या पश्चिमेचा फरहात राजवाडा आणि पटांगणाच्या पूर्वेचा कैसरबाग राजवाडा असाच पाडण्यात आला. आज ज्या ठिकाणी व्हिक्टोरिया पार्क आहे तेथील घरे व इतर इमारतीही जमीनदोस्त करण्यात आल्या.

गोमतीच्या तीरावर रूमी दरवाज्याच्या पूर्वेस नबाब असफउद्दौला याने एक दौलतखाना नावाचा राजवाडा बांधलेला होता. त्या राजवाड्यात बेगम हजरत महल इचा पाहुणा म्हणून नानासाहेब लखनौत असताना राहात होते. त्या नानासाहेबांवरील राग ब्रिटिशांनी तो राजवाडा पाडून उगवला.

पुढे पुन्हा उठाव झाला तर आणि ताबा ठेवण्याच्या दृष्टीने जरूर व सोईच्या वाटल्या अशा अनेक इमारती पाडून टाकण्यात आल्या. मच्छली राजवाडा हा बचावाचे केंद्र समजून त्याच्या भोवतीच्या कित्येक इमारती

पाडून जागा मोकळी करण्यात आली; तसेच बादशहाबाग पाडून तेथे चौकी उभी करण्यासाठी जागा तयार करण्यात आली.

उत्तर हिंदुस्थानातील विद्या, संस्कृती व धर्म यांचे केंद्र असलेल्या या शहराची अशी दुर्दशा झाली. दोन शतके तरी या शहराची कीर्ति पूर्व गोलार्धात पसरलेली होती व ते शहर लेखक, कवी, कारागीर यांच्यामुळे भारताच्या संयुक्त संस्कृतीचे केंद्र मानले जात होते. संगीतादि कलांमध्ये त्या शहराची क्वचितच बरोबरी झाली असती, आजही त्या शहराची सभ्य वागणूक सर्व विद्वानांना हेवा वाटण्यासारखी आहे. या सर्व प्रकारातील दुःखात भर पडण्याचे आणखी विशेष कारण असे की जे दहा-दिवसपर्यंत हे शहर ब्रिटिशांच्या हातून शौर्याने सोडवून ज्यांनी घेतले त्यांनी मात्र कोणतेही दुष्कृत्य अथवा सूडाची कारवाई केली नव्हती. “शूर आणि अवखळ अशा शहराच्या नागरिकांनी एकादा अपवाद सोडल्यास पडलेल्या आपल्या ब्रिटिश मालकांना मोठ्या मानाने व त्यांच्या नेहमीच्या प्रघाताप्रमाणे मोठ्या सभ्यतेने वागविले.” (फॉरेस्ट)

(९) स्मारक

१८५७ च्या शताब्दिसमारंभानिमित्त उत्तर प्रदेश सरकाराने लखनौमध्ये हुतात्म्यांचा स्मारकस्तंभ उभारला आहे. हा स्तंभ नदीच्या काठाने जाणाऱ्या रस्त्याजवळ छत्तरमंझील (येथे आता औषधी संशोधन संस्था आहे) व लोखंडीपूल यांच्या दरम्यान असून पडलेल्या रेसिडेन्सीच्या समोर तो आहे.

हा स्तंभ ८६ फूट उंच असून पायापाशी ८ फूट लांबी-रुंदीचा असून शिखरापाशी ६ फूट लांब रुंद आहे. हा स्तंभ शुद्ध संगमरवरी असून त्याच्या शिखरावर नक्षीकाम आहे. ज्या चौथऱ्यावर हा स्तंभ उभा आहे त्यावर ३ इंच जाडीचा संगमरवरी दगड असून त्याच्या चारी कोपऱ्यावर हत्तीच्या आकाराची चार कारंजी आहेत.

ह्या स्तंभावर रात्री प्रकाश पाडण्यात येतो. हा स्तंभ मोठा सुंदर आणि भव्य असा आहे.

प्रकरण ३४ वे

बांद्याचे आणि फरुखाबादेचे नबाब

(१) बांद्याचा नबाब

नबाब हा पेशव्यांचा वंशज

उठाव

बांद्याचा राजा म्हणून नबाबाच्या नावाची द्वाही

ब्रिटिशांनी ताबा घेतल्यानंतरचे अत्याचार

नबाबाची अखेर

कार्याचे राव

(२) फरुखाबादचा नबाब

पूर्वेतिहास

फत्तेगड येथील उठाव

नबाबाचा कायदा

ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना व सूड

नबाबाला पकडून देण्याबद्दल बक्षीस जाहीर

नियाझ महंमद याचे विलक्षण प्रकरण

(१) बांद्याचा नबाब

नबाब हा पेशव्यांचा वंशज

बंडाचे वेळी दुसरा नबाब अली बहादूर हा बांद्याचा नबाब होता. पहिल्या बाजीरावाची मुसलमान पत्नी मस्तानी इच्यापासून झालेल्या मुलाचा तो वंशज असून बाजीरावाचा तो पणतू होता. त्याचा वंशवृक्ष असा :-

पहिला बाजीराव

मस्तानी

(असे म्हणतात की जैतपूरच्या*
वेढ्यातून बाजीरावाने तिला
पळवून आणली)

(पहिला नबाब अली बहादूर मृ. १८०२)

(अलीबहादूर व त्याचा चुलतभाऊ घनीबहादूर यांनी मराठा
सैन्यात दिल्लीच्या उत्तरेस कामगिरी केली. अलीबहादूर
हा सेनापती होता व घनीबहादूर हा १८८९ मध्ये सहरण-
पूर काबीज केल्यानंतर पहिला मराठी गव्हर्नर होता.

समशेरबहादूर २ रा नबाब
(त्याला निवृत्तिवेतन व
जहागीर ब्रिटिशांनी दिली
होती. मृ. १८२३)

झुल्फिकार अली बहादूर
मृ. १८४९

अली बहादूर

(नबाब म्हणून १८४९ मध्ये गादीवर
आला. बंडात प्रामुख्याने भाग घेतला.
राणीच्या जाहीरनाम्यानंतर शरण
गेला व त्याला ब्रिटिशांनी ४८०० रु.
सालिना निवृत्तिवेतन मंजूर केले.

बंगश नबाबाविरुद्ध आपल्याला वेळेवर मदत केली त्याबद्दल उपकार-
फेड म्हणून प्रख्यात बुंदेला राजा छत्रसाल याने आपले $\frac{1}{3}$ राज्य बाजीरावाला
दिले. पेशव्यांनी या प्रदेशाचे तीन भाग केले: एक भाग झाशी राज्य-
स्थापकाकडे, दुसरा भाग गंगाधरपंत खेर यांना (त्यांची राजधानी बांदा व
कालपी होती) व तिसरा भाग आपला अनौरस पुत्र पहिला अलीबहादूर
शहा याला दिला. तो अलीबहादूर हा बांधाचा पहिला नबाब झाला.

सन १८०० नंतर लवकरच पहिल्या अलीबहादूरशहाने अजयगडावर
हल्ला करून तो काबीज केला व जैतपुरावर पुन्हा आपले वर्चस्व स्थापिले.
त्यानंतर त्याने कलिंजरला वेढा घातला परंतु तो मजबूत किल्ला घेण्यापूर्वी

* जैतपूर राज्यात भुरागड समाविष्ट होता. हा गड बांदा शहराच्या समोर
केन नदीच्या दुसऱ्या किनाऱ्यावर आहे. तो १७४६ मध्ये बांधण्यांत आला.

१८०२ मध्ये त्याला मृत्यु आला. त्यापूर्वी त्याने पेशव्यांशी तह करून ठरवून घेतले होते की जो प्रदेश तो जिंकील तो पेशव्यांचे राज्याचाच भाग मानला जाईल. त्याचा मुलगा समशेरबहादूर हा अलीबहादुराचे मृत्यूचे वेळी पुण्यास होता. त्याचा चुलतभाऊ घनीबहादूर याने अलीबहादुराचा धाकटा मुलगा झुल्फिकारअली याला मसनदीवर बसविले व आपण सैन्याचे अधिपत्य घेऊन कलंजरचा वेढा पुढे चालविला. समशेर बहादुराला बापाच्या मृत्यूचे वर्तमान कळताच तो कलंजरला परत आला व त्याने घनी बहादुराला पकडून अजयगडात कैदेत ठेविले (तेथेच त्याला पुढे विषप्रयोग झाला) व आपण स्वतः गादीवर बसला.

मध्यंतरी सन १८०३ च्या तहान्वये पेशव्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीशी तह करून अली बहादुराने बुंदेलखंडात मिळविलेला सुमारे ३६,१६,००० चा मुलूख पेशव्यांनी कंपनीच्या हवाली केला. बुंदेलखंड हा जरी पेशव्यांच्या मालकीचा प्रदेश होता तरी वसईच्या तहाने दक्षिणेकडील काही प्रदेशाची मालकी पेशव्यांकडे आली त्याचा मोबदला म्हणून बुंदेलखंड कंपनीला मिळाला. यमुनेच्या जवळचा हा बुंदेलखंडाचा प्रदेश ब्रिटिशांचे दृष्टीने फार महत्त्वाचा होता. परंतु तेथील राजांना काढून लाविल्याशिवाय तो प्रदेश कंपनीला मिळणे शक्य नव्हते कारण हे राजे कंपनीचे जोखड आपल्या मानेवर घेण्यास तयार नव्हते. म्हणून तो प्रांत मिळविण्यासाठी त्यांना स्वारी करावी लागली. १८०३ च्या सप्टेंबरमध्ये अलाहाबादेहून एक ब्रिटिश तुकडी यमुना ओलांडून बुंदेलखंडात दाखल झाली. या सैन्याला बुंदेलखंड काबीज करणे सोपे नव्हते परंतु कोणी एक उपन्या हिंमतबहादूर गोसावी याने ब्रिटिशांना मदत करण्याचे कबूल करून तो प्रदेश सहज कसा बळकावता येईल त्यासंबंधी मार्ग दाखविण्याचे कबूल केले. हिंमतबहादुराच्या या मदतीचा ब्रिटिशांनी स्वीकार केला व तो पुष्कळ सैन्य घेऊन त्यांना मिळाला. लहानसहान राज्ये जिंकून त्यांचे किल्ले ताब्यात घेणे अवघड नव्हते. परंतु बुंदेलखंडाचा राजा समशेर बहादूर मात्र अजून चिकाटी धरून होता म्हणून ब्रिटिश व हिंमतबहादुर यांचे सैन्य ऑक्टोबरमध्ये बांद्याजवळ आले तेव्हा समोर समशेरबहादूर लढाईच्या तयारीने उभा असलेला त्यांना दिसला. बांद्यापासून नऊ मैलावर लढाई झाली व तीत समशेर बहादुराचा सहज पराभव झाला. पुढे १८०४ च्या सुरुवातीस तो शरण गेला; त्याला व त्याच्या कुटुंबाला दरसाल ४ लक्ष रुपयांचे निरंतरचे वेतन देण्यात आले. पुढे बांद्याजवळचा मोठा प्रदेश त्याला देण्यात येऊन त्याने आपले खासगत सैन्य तेथे ठेवण्यास

संमती देण्यात आली. त्याच्या सैन्याचा पोषाख कंपनीच्या सैन्याच्या पोषाखा-प्रमाणेच असावा यासही मान्यता मिळाली.

१८२३ मध्ये समशेरबहादुराच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ झुल्फिकारअली गादीवर आला. तोही सन १८४९ मध्ये मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा अलीबहादुर दुसरा याचेकडे नबाब हे पद गेले व त्याला मुळात ठरल्याप्रमाणे ४ लक्ष रुपयांचे वेतन मिळत होते.

शीरर हा त्यावेळी बांधाला होता; तो नबाब दुसरा अलीबहादुर याबद्दल लिहितो “अलीबहादूर पोरसवदा, बांध्याने लहान असला तरी चपळ असा असून संथ स्वभावाचा आणि सुस्वभावी होता. त्याला मिळालेल्या वागणुकीबद्दल त्याचा राग दिसला नाही.”

उठाव

बंडाचे वेळी बांदा येथे पहिल्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीच्या तीन तुकड्या होत्या. त्यांचे मुख्य केंद्र कानपुरास होते. या तुकड्यांवरील अधिकारी लेफ्टेनंट बेनेट हा होता. त्याशिवाय साधारण शिस्त असलेले नबाबाचे १२५ सैनिक होते. त्या जिल्ह्याचा कलेक्टर एफ. ओ. मेन हा होता. कार्वी येथे त्या जिल्ह्याचे उपकेंद्र असून त्यावर कोकेरेल नावाचा मॅजिस्ट्रेट होता.

१८५७ च्या जूनच्या सुरवातीला बातम्या उठल्या की कानपुरात बंड करून उठलेले सैन्य बांध्याच्या आपल्या भाईबांध्यांच्या मदतीस येत आहे. सावधगिरीचा उपाय म्हणून नबाबाच्या बोलावण्यावरून मेन याने युरोपियन स्त्रिया नबाबाच्या राजवाड्यात सुरक्षिततेकरिता पाठविल्या. त्या स्त्रियांच्या बरोबरच एकूण युरोपियनांपैकी निम्मे लोकही पाठविण्यात आले. जूनच्या १२ तारखेला काही गुंडांनी दोन बंगल्यांना आगी लावल्या. दूरदृष्टीचा म्हणून मेन यानेही विचार केला की नबाबाच्या म्हणण्याप्रमाणे आपणही राजवाड्यात जावे. नबाब त्यांच्याशी फार चांगल्या तऱ्हेने वागला आणि त्याची सर्व व्यवस्था त्याने केली. एक दोन वेळा स्वतः जाऊन नबाबाने त्यांची चौकशीही केली.

१४ जून रोजी त्या तीन तुकड्यांना कानपूरच्या बंडाची बातमी कळली; त्याबरोबर ते ज्या खजिन्यावर पहारा करीत होते तो खजिना परत देण्याचे नाकबूल करून शिवाय तुरुंगावरच्या दरोग्याला त्यांनी निरोप पाठविला की दोन तोफा व इतर सामुग्री कलेक्टरच्या ताब्यात देऊ नये. त्यावर मेन याने

ठरविले की बंडवाल्यांना धडा शिकविण्याचे दृष्टीने तोफांचा जबरदस्तीने ताबा घ्यावा व त्या कामी नबाबाच्या सैन्याची व अजयगडच्या सैन्याची मदत घ्यावी. राजवाड्याच्या पटांगणात नबाबाचे सैन्य तयार करण्यात आले. नबाब स्वतः घोड्यावर बसून कलेक्टराच्या मदतीला आला. काही कारण घडले व सैन्याचा मुख्य अधिकारी मात्र सैन्यात आला नाही म्हणून नबाबाच्या संमतीने लेफ्टेनंट बेनेट याला त्या सैन्याचा प्रमुख नेमण्यात आले. ती गोष्ट मात्र सैनिकांना खपली नाही, ते बंड करून उठले व ले. बेनेटवर त्यांनी संगीनीनी हल्ला चढविला.

सर्वत्र गोंधळ उडून गेला आणि गावातील लोकांचा जमावही तेथे जमला. खुद्द नबाबाने खटपट करून त्या लोकांना शांत केले. त्यानंतर सैनिक लष्कर हद्दीत घुसले. जाताना जिहादचे गीत म्हणत त्यांनी शस्त्रास्त्रे हाती घेऊन बंड पुकारले. त्यावेळी इंग्रज मुलाबायकांना पळून जाण्याशिवाय दुसरा उपाय नव्हता. नबाब स्वतःही गोंधळून गेला. तो घोड्यावरून उतरून मेनजवळ येऊन त्याला म्हणाला “आता यापुढे तुम्ही येथे राहणे योग्य नाही. माझे नोकरच माझे एकेनासे झाल्यामुळे माझा काही इलाज चालू शकत नाही. तुम्ही सर्वांनी नागोड येथे जावे असे मला वाटते. पाहिजे तर आजची रात्र येथे रहा. राजवाडा तुमचे दिमतीस देईन परंतु पुनः सांगतो की माझा आता माझ्या लोकांवर विश्वास राहिला नाही.” शीररने म्हटले आहे की मेनने त्याला उत्तर दिले “मी जर गेलोच तर माझे सर्व अधिकार मी तुम्हाला सुपूर्त केले आहेत : तुम्ही ब्रिटिश सरकारचे वतीने बांदा शहराचा ताबा घ्यावा.”

मध्यंतरी नबाबाचे सेवक व गावातील प्रमुख यांनी नबाबाला त्याच्या खाजगी वाड्यात नेले. इतर नागरिकांनी मेनला विनविले की नबाबाचे बंडवाले परत येण्यापूर्वी त्यांनी पळून जावे. नंतर तसा निर्णय घेण्यात येऊन घाई गर्दीने जून १४ तारखेच्या रात्री ८ वाजता ते सर्व लोक निघाले. थोड्याच तासानंतर बंडवाले येऊन पोचले त्यांच्यापासून ते थोडक्यात बचावले. रात्रीतून ३६ मैलाचा प्रवास करून ते कलिंगरला पोचले. स्त्रिया फॅटणीतून आल्या. कलिंगरचे लोकही क्षुब्ध आहेत असे पाहून ते लोक तसेच पुढे गेले व १६ तारखेच्या सकाळी नागोड येथे सुखरूप पोचले. तेथून त्यांना वेगवेगळ्या अशा सुरक्षित स्थळी पाठविण्यात आले.

बांधाचा राजा म्हणून नबाबाच्या नावाची द्वाही

हे इंग्रज लोक निघून गेल्यानंतर नबाबाने आपल्या स्वतःच्या नावाने द्वाही फिरविली आणि सरकारी पोलिसांच्या मदतीने लुटालूट होऊ नये अशी

खबरदारी घेतली, खुद्द नबाबाविरुद्ध बंड करून उठलेले शिपाई तुरुंगावर चालून गेले व त्यांनी कैद्यांना सोडून तेथील सामग्री व तोफांचा ताबा घेतला. नंतर त्यांनी नबाबाविरुद्ध आपले स्वतःचे राज्य घोषित केले. मध्यंतरी अजयगडाचा रणजोर दौवा याने नबाबाच्या हक्कांना आक्षेप घेतला. १७ जून रोजी बंड-वाल्यांनी नबाबाची भेट घेऊन राज्यावर कोणाचा हक्क आहे ते बिठूरच्या नानासाहेबांनी ठरवीपर्यंत नबाबाने राज्य करावे असे कबूल केले. १९ जून रोजी त्यांनी बरोबर दारूगोळा आणि खजिना घेऊन बांदा सोडले. बांदा शहर व जिल्ह्याच्या कारभाराची नबाबाने व्यवस्था केली.

नबाबाच्या भोवतीच्या सल्लागारांनी त्याला सुचविले की त्याने आता आपण स्वतंत्र आहोत असे मानावे. हळुहळू त्याच्याकडे सैन्य जमू लागून लौकरच त्यांची संख्या १२००० वर गेली. एव्हाना ब्रिटिशांशी संबंध ठेवण्याचा नबाबाचा विचार बदलला व तो बंडाच्या इतर पुढाऱ्यांशी पत्रव्यवहार करू लागला. त्याने केन नदीच्या पलीकडच्या भूरागडाची दुरुस्ती केली आणि तात्या टोपे यांच्या चरकारीवरील हल्ल्यात त्याला मदत करण्यासाठी सैन्यही पाठविले. कलंजर जिंकण्याचाही त्याने विचार चालविला. कलंजर हे त्यावेळी पन्नाराज्याच्या ताब्यात होते परंतु कलंजरवर हल्ला करून आपली बाजू मजबूत करण्यापूर्वीच त्याच्यावर मेजर जनरल व्हाईटलॉक याने हल्ला केला.

ब्रिटिशांनी ताबा घेतल्यानंतरचे अत्याचार

१८५८ च्या एप्रिल महिन्यात मद्रासी सैन्याची एक तुकडी बरोबर घेऊन व्हाईटलॉक याने नबाबावर हल्ला चढविला. बांधापासून ५ मैलावर लढाई झाली. लढाईची जागा नबाबाने “मोठ्या काळजीने निवडलेली असून राजधानीचे रक्षण करण्याचे दृष्टीने अगदी योग्य होती.” नबाबाच्या तोफखान्याच्या मान्यात ब्रिटिशांच्या तुकडीचा मार्ग बरोबर साधला होता. त्यामुळे वेळ आलीच तर आपल्या तोफा मागे घेणे त्याला शक्य होते. माघार घ्यावीच लागली तर आजूबाजूच्या ओढे नाले यांच्या पात्रात सुरक्षित जागा मिळणे सहज शक्य होते.

मेजर जनरल व्हाईटलॉक याच्या हाताखाली एकूण १८९९ सैनिक होते. नबाबाकडे ६००० व राखीव ३००० सैन्य असून ते खुद्द त्याच्या अधिपत्याखाली होते.

ब्रिटिश तोफखान्याच्या मान्यापुढे नबाबाच्या सैन्याचा टिकाव लागू शकला नाही तरी त्यांनी प्रचंड विरोध केला. मोठी हातघाईची लढाई झाली.

नबाबाच्या सैन्याचे फार नुकसान झाले व त्याला माघार घ्यावी लागली. त्याने रणांगण सोडले तेव्हा मागे १००० माणसे राहिली त्यात ८०० लोक मेलेले होते. नबाबाचे मुख्य सैन्य कालपीकडे माघारी गेले परंतु नबाब स्वतः मात्र बांधाला परत गेला, आपली चीजवस्तू गोळा करून जलालपूर येथे तो आपल्या सैन्याला मिळाला.

त्यानंतर बांधा शहरातील काही नागरिक तहाचे निशाण घेऊन ब्रिटिश सैन्याच्या अधिकाऱ्यांपुढे गेले. त्यांनी जनरल व्हाईटलॉक याला सांगितले की नबाब शहर सोडून पळून गेला असून शहरात आता सैन्य नाही. २८ एप्रिल रोजी जनरल व्हाईटलॉक जेव्हा शहरात गेला तेव्हा त्याला सर्वत्र पडझड झालेली असून गाव निर्मनुष्य झालेला आढळला.

त्यानंतर ब्रिटिश सैन्याने नबाबाच्या राजवाड्यात तळ दिला. तेथे त्यांना पुष्कळ दारुगोळा, चीजवस्तू, ४०००० रुपये रोख, हत्ती, उंट व इतर जनावरे आणि २००० रुपयांचे धान्य मिळाले. नबाब जेव्हा राजवाडा सोडून गेला तेव्हा तेथे फार घबराट झाली असली पाहिजे कारण ब्रिटिशांना तेथे अन्न शिजत असलेले दिसले. मेजर जनरल व्हाईटलॉक याने लिहिले आहे की “ लढाई पुष्कळ वेळ चालली; युरोपियन आणि नेटिव्ह सैन्य मोठ्या चिकाटीने आणि धैर्याने लढले ” (२४ एप्रिल १८५८ चे व्हाईटलॉक याचे हे पत्र वायव्य सरकार राजपत्रात २२ एप्रिल १८५८ रोजी प्रसिद्ध झाले.)

२९ एप्रिल रोजी अलाहाबाद येथे गेलेला मेन हा परत आपली अधिकारसूत्रे घेण्यासाठी आला. १८४२ सालचे जमीनबाबीचे कागद, काही पटवाऱ्यांचे दस्तऐवज आणि गेल्या पाच वर्षांतील ब्रिटिशांचा पत्रव्यवहार एवढ्या कागदाखेरीज ब्रिटिश राज्याचा सर्व पुरावा मात्र नाहीसा झाला होता.

बांधा व आजूबाजूच्या प्रदेशातील बंडवाल्यांना शोधून काढून त्यांना योग्य ती शिक्षा करण्याचे काम मेन याने प्रथम हाती घेतले. बांधा गॅझेटियर च्या १९०९ च्या आवृत्तीत १९१ पानावर लिहिले आहे की, “ ज्या खेड्यातील लोकांनी शेजाऱ्यांची लूट केली होती, ज्यांनी सरकारी अधिकारी, पळून येणारे युरोपियन यांना वाईट वागविले होते आणि ज्यांनी सार्वजनिक मालमत्तेचा नाश केला होता त्यांना अतिशय कठोर शासन करण्यात येऊन त्यांची गावे नष्ट करण्यात आली व त्यांच्या जमिनी जप्त करण्यात आल्या. ” १८५८ च्या अखेरीपर्यंत त्या जिल्ह्यात संपूर्ण शांतता प्रस्थापित झाली.

नबाबाने ब्रिटिशांबद्दलची स्नेहपूर्ण वागणूक अनेक वेळा ठेविली होती. जूनच्या ३० तारखेला काही जमिनदारांनी अनेक ब्रिटिशांना कैद करून आणिले होते. नबाब व त्याची आई यांनी त्यांना फार चांगले वागविले. नबाबाने बरोबर माणसे देऊन त्यांची रवानगी नागोड येथे केली. ते लोक नागोड येथे १२ जुलै रोजी पोचले. नबाबाचा मेन यांच्याशी पत्रव्यवहार चालू होता त्यातील १ ऑगस्टच्या पत्रात त्याने लिहिले की बंडवाल्यांना शांत करण्याचा शक्य तो सर्व प्रयत्न करीत असून माणसे आणि द्रव्य नसल्यामुळे मोठी अडचण होत आहे. मेनच्या मते नबाबाचा उद्देश चांगला असून “नबाब मुळात अगदी चैनी स्वभावाचा असून सार्वजनिक काम करण्याला अगदी नालायक होता. आजूबाजूच्या लोकांच्या ताब्यांत तो पूर्णपणे गेला असून त्यांच्याच सल्ल्याप्रमाणे तो वागतो.”

इंग्रज इतिहासकारांनी कार्वीच्या सबडिव्हिजनल ऑफिसर काँकरेल याच्या मृत्यूला नबाबाला जबाबदार धरले आहे. काँकरेल याला बांध्याच्या दंगलीची बातमी कळलेली नव्हती; तो १५ जून रोजी खजिना घेऊन कार्वीहून निघाला होता. बांध्याला पोचल्यावर त्याने नबाबाची मुलाखत घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु राजवाड्याच्या चौकातच त्याला मारण्यात येऊन त्याचे प्रेत कुत्र्यापुढे टाकण्यात आले. गॅझेटियरमध्ये १८८ पानावर पुढे म्हटले आहे “काँकरेल याचा खून व त्याच्या प्रेताला दिलेली वागणूक यांतून नबाबाला मुक्त करणे शक्य नाही.”

बांध्याहून पळाल्यावर नबाब तात्या टोपे यांच्या सैन्याला मिळाला. शेवटी राणीच्या जाहीरनाम्याचा फायदा घेऊन नोव्हेंबर १८५८ मध्ये म्हणजे तो जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यावर थोड्याच दिवसांनी तो शरण गेला. ब्रिटिश सरकारने त्याला दरमहा ४०० रुपये निवृत्तिवेतन दिले.

कार्वीचे राव

बंडांत ज्यांनी विशेष भाग घेतला ते कार्वीचे राव पुण्याच्या पेशव्यांपासून आपली वंशवेल मानतात. १४ ऑगस्ट १८०४ च्या तहान्वये दुसऱ्या बाजीरावाचे बंधू अमृतराव यांना ईस्ट इंडिया कंपनीने वार्षिक ७ लक्ष रुपये आणि बांध्याची जहागीर दिलेली होती. ते कार्वी येथे राहत असत. त्यांच्या नंतर त्यांचा मुलगा विनायकराव याला निवृत्तिवेतन चालू राहिले परंतु १८५३ मध्ये तो मृत्यू पावल्यानंतर ते बंद झाले. त्याला नारायणराव व माधवराव

असे दोन दत्तक मुलगे होते परंतु ब्रिटिश सरकारने त्यांना मान्यता न देता जहागीर जप्त केली.

बांदाच्या सुरवातीस नारायणराव आणि माधवराव यांनी कार्वी येथे आपले राज्य असल्याचे जाहीर केले. बांदाच्या नबाबाला मोठे सैन्य पदरी बाळगण्यासाठी मोठी रक्कम लागत होती व ती नारायणरावांकडून कर्जाऊ मिळेल असे त्याला वाटत होते. १५ नोव्हेंबर रोजी २००० सैन्य बरोबर घेऊन नबाब स्वतः कार्वीला आला. तेथे नारायणरावांकडून दोन लक्ष रुपये कर्ज मिळविण्यात त्याला यश आले. बांदाजिल्ह्याचे दोन विभाग करण्याचे त्या दोघांमध्ये ठरले. त्यावेळी नारायणरावांनी पेशवापद घ्यावे असेही ठरले. मध्यंतरी दोघांनीही वसूल जमा करण्याचे चालूच ठेविले. डिसेंबर १८५७ च्या सुरवातीस नबाब बांदास परत गेला.

बांदाच्या नबाबाचा पराभव होऊन बांदा ब्रिटिशांच्या हाती आले तरी नारायणरावाचा अंमल कार्वी येथे चालूच होता. कुमक येऊन पोचल्यानंतर १ जून १८५८ रोजी जनरल व्हाईटलॉक कार्वीवर चालून गेला. नारायणराव पेशव्यांचे सैन्य म्हणजे निव्वळ बुणगेच होते. कार्वीला ब्रिटिश सेनापती येऊन पोचण्यापूर्वीच ते पळून कार्वीच्या दक्षिणेच्या टेकड्यात आश्रयार्थ गेले. त्यामुळे नारायणराव आणि माधवराव बिनशर्त शरण जाऊन आपल्या तोफा व खजिना त्यांनी ब्रिटिशांच्या हवाली केला. हा खजिना प्रचंड असून कार्वीच्या वाड्यातील तहखान्यात ठेविला होता. हाच खजिना पुढे कार्वी आणि बांदा येथे 'लढाईत जिंकून आणलेला खजिना' या नावाने प्रसिद्ध झाला.

नारायणरावांची पुढे चौकशी होऊन त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली परंतु पुढे ही शिक्षा गव्हर्नर जनरल यांनी रद्द करून त्यांना हजारीबाग येथे नजरकैदेत ठेवण्यात आले व तेथेच ते सन १८६० मध्ये मृत्यू पावले. माधवराव यांचे लहान वय लक्षात घेऊन त्यांना माफी देण्यात आली व ते व त्यांचे मुलगे यांना बरेली येथे शिक्षणाकरिता ठेवण्यात येऊन वार्षिक २५००० रुपये निवृत्ति-वेतन देण्यात आले.

मेन याच्या खटपटीने पेशवा ही पदवी आणि मालमत्तेचा काही भाग विनायकरावांच्या मुलीचा एकुलता एक मुलगा श्रीमंत बळवंतराव हरी जोग यांना देण्यात आला. तो राजनिष्ठ राहिला व त्याने प्रांतात शांतता प्रस्थापित करण्यास पुष्कळ मदत केली. तो १९०२ साली मृत्यू पावला व त्याच्या जागी त्याचा दत्तक पुत्र आला. हा दत्तक पुत्र महाराष्ट्रीय ब्राह्मणातील वैशंपायन

घराण्यातील रामचंद्र शिवराम याचा मुलगा होता. हे वैशंपायन कुटुंब अनेक पिढ्या जोगांचे कुलगुरु असून ते मूळचे कोकणातील होते. या जोगांना 'श्रीमंत' ही पदवी असून तिचेमुळे त्यांचा पेशव्यांशी असलेला संबंध दिसत असे.

(२) फरुखाबादचा नबाब

पूर्वेतिहास

बंडाचे वेळी तफाझुलहुसेनखान हा फरुखाबादेचा नबाब होता. बंडात भाग घेतल्यामुळे ब्रिटिशांनी त्याला पकडून एडन येथे नेले व तेथून सरहद्दी-पलीकडे मक्केला त्याला पाठविण्यात आले. ही गोष्ट काही विशिष्ट परिस्थितीत घडून आली. त्याची हकीकत पुढे येईलच.

तफाझुलहुसेनखान हा बंगश पठाणांच्या वंशातला असल्यामुळे त्याच्या घराण्याला फरुखाबादेचे बंगेश नबाब असे संबोधित. त्याचा पूर्वज महंमद-खान बंगश हा कोहाट येथून आला व फरुखाबाद जिल्ह्यात स्थाईक झाला. काही काल तो औरंगजेबाच्या नोकरीत घोडदळाचा अधिकारी होता. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्याने फरुकशिअर बादशहास विशेष मदत केल्याबद्दल त्याला 'चार हजारी' (चार हजार सैन्याचा सेनापति) ही पदवी आणि कालपी व कुंज यांची जहागिरी मिळाली. दिल्ली दरबारला वेळोवेळी मदत केल्याबद्दल या महंमदखानाला 'गझनफर-इ-जंग' (युद्ध-केसरी) ही पदवी व इतर अनेक मानसन्मान मिळून शिवाय फरुखाबाद जिल्ह्यात आणखी जहागीर मिळाली. तो १७४३ साली ८० वर्षांचा होऊन वारला.

१० नोव्हेंबर १८०१ मध्ये झालेल्या तहान्वये अयोध्येच्या नबाब वझीराने ईस्ट इंडिया कंपनीला अयोध्येमधील काही प्रांत, आणि फरुखाबादेतील त्याचे परगणे तोडून दिले. त्याशिवाय फरुखाबादच्या नबाबाकडून दरसाल अयोध्येला मिळत असलेली ४॥ लक्ष रुपयांची खंडणीही त्याने कंपनी सरकारला दिली. तेव्हा त्यावेळेच्या फरुखाबादेचा नबाब नासीरजंग याने १८०२ च्या जूनमध्ये कंपनीशी तह करून आपला सर्व मुलूख कंपनीच्या स्वाधीन करून कंपनीकडून स्वतःकरिता आणि आपल्यावर अवलंबून असलेल्यांच्याकरिता १ लक्ष ८ हजार रुपये रोख निवृत्तिवेतन दरसाल घेण्याचे मान्य केले. त्यामुळे त्यापुढे नबाबाकडे फक्त काही जमिनी व जहागिरी सारामाफीने शिल्लक राहिल्यामुळे नासीरजंग हा नाममात्र नबाब राहून कोणताही प्रदेश त्याच्या ताब्यात राहिला नाही.

नासीरजंगाने १८१३ मध्ये जीव दिल्यानंतर त्याचा अज्ञान मुलगा खदीमहुसेन हा नबाब झाला. हा खदीमहुसेन दिल्लीमध्ये तरुणपणीच देवीने

मेला. त्यानंतर त्याचा ताऱ्हा मुलगा ताजमुलहुसेन हा नबाब झाला. हा ताजमुलहुसेन सन १८४६ मध्ये निपुत्रिक वारल्यानंतर त्याचा चुलतभाऊ तफाझुलहुसेन हा नववा नबाब झाला.

फत्तेगड येथील उठाव

फरुखाबादेपासून थोड्याच अंतरावरील फत्तेगड येथे १० वी नेटिव्ह पायदळ पलटण होती. त्या पलटणीचा सेनापती कर्नल स्मिथ या नावाचा होता. उठाव होणार अशा बातम्या उठल्यामुळे सावधगिरीची योजना म्हणून कर्नल स्मिथ याने १८५७ च्या जूनमध्ये बायकामुले आणि इतर लढाईला उपयोगी न होणारे असे सुमारे ११५ लोक कानपुरास पाठविले. या लोकांत तेथील कलेक्टर प्रोबिन हाही होता. वाटेत या लोकांपैकी काहींनी एका जमिनदाराचा आश्रय घेतला व पुढे ते फत्तेगडाला परतले. उरलेल्यांपैकी सुमारे ६५ लोक नबाबगंज येथे पोचले. हे नबाबगंज कानपुराच्या बाहेरच आहे. येथे कानपुरातल्या बंडवाल्यांनी त्यांना पकडले व कानपुरात नेऊन मारून टाकले.

जूनच्या मध्याच्या सुमारास सितापूरचे बंडवाले फत्तेगडास आले. तेव्हा उरलेले युरोपियन लोक आसऱ्यासाठी किल्ल्यात गेले. कर्नल स्मिथ याला त्याच्या हाताखालच्या हिंदी अधिकाऱ्यांनी बजावले होते की यापुढे ते लोक स्मिथ याच्या आज्ञा मानणार नाहीत. तेव्हापासून ते सर्व शिपाई आपला सेनापती म्हणून नबाबाला मानीत. फरुखाबादेच्या राजघराण्याचा तो प्रतिनिधि असल्यामुळे त्या राज्याचा राजा म्हणून जाहीर करण्यात आले.

कर्नल स्मिथ व त्याचे बरोबरीचे लोक पंधरा दिवसपर्यंत किल्ल्यांच्या वेढ्यात अडकले होते. त्यानंतर त्यांना प्रतिकार करणे अशक्य होऊन किल्ला लढवणे सोडून देऊन जुलैच्या ४ तारखेस पहाटे दोन वाजता तो व त्याचे बरोबरीचे लोक तीन होड्यांतून कानपुराकडे निघाले. बंडवाल्यांनी बोटीवर अनेक वेळा गोळ्या झाडल्यामुळे त्यांतील काही लोक मेले. जे त्यातून सुटले त्यांना पुढे बिठूर येथे पकडून इतर पळालेल्यांप्रमाणेच त्यांचीही गत झाली.

पळून गेलेल्यांपैकी काही जणांना व त्यांच्याबरोबरच्या ७१८ स्त्रियांना बंडखोरांनी पकडून नबाबाच्या राजवाड्याबाहेरच्या पडवीत कैदी म्हणून ठेविले. या सर्वांना व शहरात लपून राहिलेल्या काही लोकांना पुढे २३ जुलै रोजी नबाबाच्या इच्छेविरुद्ध मारून टाकण्यात आले. या संबंधी असे सांगण्यात येते की “ ही बायकामुलांची निष्कारण हत्या करण्याचे कारण असे की त्यावेळी

बंडवाल्यांची खुळी कल्पना अशी असावी की ब्रिटिशांची हिंदुस्थानातील लहानशी वस्ती नाहीशी केली म्हणजे सर्व ब्रिटिश जातच नामशेष होईल. ”

नबाबाचा कायदा

नबाबाने जिल्ह्यात सात महिने राज्य केले. १८ जून रोजी त्याने आपले राष्ट्रीय सरकार बनविले. त्याच्या प्रदेशांत फरुखाबाद जिल्ह्याबरोबर इटाह जिल्ह्याचाही काही भाग होता. त्या सर्व प्रदेशाचे पूर्व व पश्चिम असे दोन विभाग करण्यात येऊन त्यावर एक एक कलेक्टर किंवा नझीम नेमण्यात आले. न्यायालयांची स्थापना करण्यात येऊन सर्वांत वरिष्ठ न्यायालय म्हणजे नबाबाचे कौन्सिल हे ठरविण्यात आले. ह्या कौन्सिलकडे अपिले चालविण्याचा अधिकार होता. या वरिष्ठ न्यायालयाखाली तीन मुपतींचे न्यायालय असून ते सर्व मुलकी कज्ज्यांचा निकाल करीत. बारीक सारीक फौजदारी गुन्हे तहशीलदारापुढे चालत. तहशील आणि पोलिसांची केंद्रे ब्रिटिश राजवटीप्रमाणेच चालू होती. ब्रिटिश अमदानीच्या प्रमाणेच जमीनसाऱ्याची वगैरे प्रकरणे तहशीलदारापुढेच चालत.

राज्याचे मुख्य उत्पन्न म्हणजे ब्रिटिश राजवटीप्रमाणेच जमीन महसूल हेच होते. त्याला भर म्हणून जबर जकाती बसविण्यात आल्या. त्या शिवाय उत्पादनकर आणि नद्यांवरील बोटीवरील कर या उत्पन्नाच्या इतर बाबी होत्या.

राष्ट्रीय सैन्य मुळात सितापूरच्या ४१ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीतील लोक व त्या ठिकाणी असलेल्या इतर तुकड्या यांचे बनले होते. त्या शिवाय स्थानिक लोकांची भरती करून घोडदळ उभारण्यात आले. सर्व मिळून सुमारे २२०० लोक होते. पुढे नबाबाने पायदळ व घोडदळाच्या अकरा तुकड्या, २०० लोकांचा तोफखाना आणि २४ तोफा त्या सैन्यांत भरती केल्या. आघा हुसेन हा या सैन्याचा सेनापती होता.

याप्रमाणे नबाबाने सात महिनेपर्यंत कारभार केला. इंग्रज इतिहासकारांनी नबाबाचे वर्णन करताना तो एक कमकुवत राज्यकर्ता होता असे म्हटले असले तरी जवळपासच्या संस्थानांतील कारभारापेक्षा त्याचा कारभार अधिक चांगला होता असेही म्हटले आहे.

ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना व सूड

मध्यंतरी सर्व बाजूंनी ब्रिटिश सत्ता हळुहळू प्रस्थापित होत होती. १८५७ च्या सप्टेंबर मध्ये दिल्ली त्यांच्या ताब्यात आली आणि नोव्हेंबर

१८५७ मध्ये सर कॉलिन कॅपबेल याने लखनौ घेतले होते. लखनौ घेतल्यानंतर ब्रिटिश सरसेनापती कानपुरास तात्या टोपेशी मुकाबला करण्यासाठी गेला. तात्यांचा पराभव केल्यानंतर फत्तेगडावर चालून जाण्याचे त्याने ठरविले. दिल्लीहून निघालेली एक फौज मध्यंतरी फत्तेगडाच्या वाटेवर होतीच. सर कॉलिन कॅपबेल याने कानपुराहून मुख्य रस्त्याने चालून फत्तेगडावर स्वारी केली. नबाबने आपले सर्व सैन्य त्यांच्यावर पाठविले परंतु त्यांचा सरसेनापतीने खुदागंजाजवळ २ जानेवारी १८५८ रोजी पूर्ण पराभव केला. नबाबाच्या सैन्याचा एक सेनापती ठाकूर पांडे हा त्या लढाईत रणांगणात पडला. या ठाकूर पांडे याला 'कलेक्टर ठाकूर पांडे' असे म्हणत; कारण राज्याच्या अर्ध्या भागावर कलेक्टर म्हणून त्याची नेमणूक झाली होती. ठाकूर पांडे पडल्यावर उरलेले सैन्य फरुखाबादेला परतले.

ब्रिटिश सैन्य तसेच फरुखाबादेच्या रोखाने पुढे चालले परंतु ते तेथे पोचण्यापूर्वीच नबाब व राजपुत्र फिरोझशहा गंगापार होऊन बरेलीच्या खान बहादुरखानाकडे तात्पुरत्या आश्रयार्थ गेले होते.

३ जानेवारी १८५८ रोजी सरसेनापती फत्तेगडात घुसला. तेथे त्याला १० लक्ष रुपयांची सामग्री मिळाली. त्यात तोफगाड्यांसाठी तयार केलेले लाकूड, निरनिराळ्या आकाराच्या तोफा, कपडे, तंबू व इतर युद्धसामग्री मिळाली. नबाबाने किल्ल्यात तोफा बंदुका तयार करण्याचा कारखाना तसेच दारूगोळा बनविण्याचा कारखानाही काढला होता परंतु ते सर्व ब्रिटिशांच्या हाती पडू नये म्हणून उडवून देण्याचे कोणासही सुचले नाही.

किल्ला काबीज केल्यानंतर एक फौज आजुबाजूच्या प्रदेशात सापडतील त्यांना पकडून फाशी देण्याकरिता पाठविण्यात आली. ही फौज जेथे जेथे मुक्काम करी तेथे तेथे चौकशी (तोंडी) करण्यात येऊन फत्तेगडातील जून-मधल्या अत्याचाराची जबाबदारी त्यांच्यावर सिद्ध झाल्याचा निकाल देऊन कित्येक लोकांना फाशी देण्यात येई. या लोकांना झाडांच्या फांद्यावर फाशी देण्यात येई. फोर्बस् मिचेल याने अशा तऱ्हेने फाशी दिलेल्यांच्या एका प्रकाराचे वर्णन केले आहे; तो म्हणतो की बंडाचे केंद्र मानलेल्या पालामाऊ नावाच्या एका गावात कमिशनर याने पोलिसबंदोबस्तात आपले न्यायालय भरविले. पुष्कळ लोकांना त्याचेपुढे उभे करण्यात आले. फोर्बस मिचेल म्हणतो " त्यांना तुकड्या-तुकड्याने कमिशनरसमोर उभे करण्यात येई व थोड्याच वेळानंतर जवळच्या पटांगणातील पिंपळाच्या झाडाकडे नेण्यात येऊन त्या झाडाच्या फांद्यांवर

लटकावून टांगण्यात येई. ही गोष्ट दुपारी ३ वाजल्यापासून दुसऱ्या दिवशी पहाटेपर्यंत चाले. त्यावेळी आता झाडावर टांगण्याला जागा नाही असा वृत्तांत येई, तोपर्यंत एका झाडावर १३० माणसे फांद्यावर लटकलेली होती. हा देखावा मोठा भयाण होता. ”

नबाब रहात असलेला किल्ला जमिनदोस्त करण्यात आला. आज त्याजागी तहशीलदाराची कचेरी व टाउन हॉल आहे. नबाबाची पत्नी बिलकिस झमानिया बेगम इची सर्व मालमत्ता काढून घेण्यात आली. तिने आपले उर्वरित दुर्दैवी आयुष्य राजवाड्याजवळच घालविले. नबाबाच्या कुटुंबातील कित्येक पुरुष प्राणास मुकले.

नबाबाला पकडून देण्याबद्दल बक्षीस जाहीर

नबाबासंबंधी सांगावयाचे म्हणजे गव्हर्नर जनरल यांनी त्याला पकडून देणारास १०००० रुपयांचे बक्षीस देण्याचे जाहीर करून ४ मे १८५८ च्या राजपत्रात खालील जाहीरनामा प्रसिद्ध केला :-

“ २७ एप्रिल १८५८ क्र. २०१ - हिंदुस्थान सरकाराच्या परराष्ट्रीय खात्याचा खालील जाहीरनामा सर्व लोकांच्या माहितीकरिता प्रसिद्ध करण्यात येत आहे :-

जाहीरनामा

२४ एप्रिल १८५८ क्र. ७६५. सर्व लोकास जाहीर करण्यात येते की फरुखाबादेचे माजी नबाब तुफाझुल हुसेन खान यांना जिवंत धरून आणून ब्रिटिश लष्करी छावणी अथवा लष्करी हद्दीतील केंद्रावर पोचविणारास १०००० रुपयांचे बक्षीस देण्यात येईल.

आणखी असेही जाहीर करण्यात येत आहे की, या बक्षिसाशिवाय जो मनुष्य हे काम करील तो बंडवाला, लष्कर सोडून गेलेला अथवा सरकारी जाहीरनामा क्र. ४७६ दि. १ एप्रिल १८५८ मध्ये उल्लेख असलेला असेल तर त्याला सदर तुफाझुलहुसेन याला आणून देण्याबद्दल सर्व अपराधांची माफी देण्यात येईल.

गव्हर्नर-जनरल यांचे हुकुमावरून

जी. एफ. एडमॉन्स्टन

सरकारचे सचिव.

सदर जाहीरनामा गव्हर्नर-जनरल यांचे हुकुमावरून प्रसिद्ध केला.

डब्ल्यू. मर

वायव्यप्रांत सरकारचे सचिव.

नबाब व बंडवाल्यांचे पराभूत पुढारी यांना त्यांच्या मूळ प्रांतातून बाहेर जावे लागले. ते सर्व नेपाळच्या सरहद्दीजवळच्या तराईमध्ये एका चिंचोळ्या पट्टीत राहत होते. सर कॉलिन कॅपबेल हा त्यांच्या मागावर होता. त्याचा बेत त्यांना उत्तरेकडे आणखी रेटण्याचा असून त्यामुळे ते सर्व नेपाळात गेले असते; नेपाळच्या जंगबहादुराला त्यांच्याबद्दल बिलकुल सहानुभूती नव्हती. जानेवारी १८५९ पर्यंत सर कॉलिन याने आपले हे काम पुरे करून तो लखनौला परत गेला. मध्यंतरी पुष्कळ राष्ट्रीय पुढारी शरण गेले. त्यातच फरुखाबादचा नबाबही होता. तो मेजर बरो याला शरण गेला परंतु त्यापूर्वी आपल्या जीवितासंबंधी त्याने हमी घेतली होती.

नबाबाची खास आयुक्तापुढे चौकशी करण्यात आली; त्याच्यावर अनेक आरोप ठेवण्यात आले होते त्यापैकी महत्त्वाचे म्हणजे बंड करून ब्रिटिश सरकाराविरुद्ध लढाई करणे आणि बंडाचा प्रोत्साहक व पुढारी होणे हे होत. त्याच्यावर आरोप शाबीत धरण्यात येऊन देहांताची शिक्षा व सर्व मालमत्ता जप्त करणे अशा शिक्षा सुनावण्यात आल्या. परंतु या चौकशीचे वेळी असे बाहेर आले की त्याने शरण यावे म्हणून सरसेनापतीबरोबरच्या खास आयुक्ताने म्हणजे मेजर बॅरो याने एक पत्र त्याला लिहिलेले होते. त्यापत्रात असे सांगण्यात आले होते की ज्यांनी प्रत्यक्ष आपल्या हातानी कोणा ब्रिटिशाला मारलेले नाही त्याला माफी देण्यात आलेली असल्यामुळे त्याने शरण येण्याला भिण्याचे कारण नाही.

सरकाराने हे मेजर बॅरो याचे पत्र अनधिकृत असल्याचे ठरविले परंतु नबाबाला फाशी न देण्याचे ठरवून त्याच्यावर अशी अट लादण्यात आली की त्याने तात्काळ ब्रिटिश प्रदेश सोडून जावे. त्याला एडन येथे नेण्यात येऊन तेथून सरहद्द ओलांडून मक्केच्या दिशेने पाठविण्यात आले. तेथे तो १९ फेब्रुवारी १८८२ रोजी मरण पावला.

१८०२ मध्ये झालेल्या तहासंबंधी असे ठरविण्यात आले की नबाब ताफझुलहुसेन याने बंड केल्यामुळे त्याच्यामध्ये व ब्रिटिश सरकारमध्ये झालेला तो तह रद्दबातल मानला गेला; परंतु तिसऱ्या व्यक्तींना त्या तहामुळे काही हक्क उत्पन्न झालेले असतील तर ते मात्र अबाधित राहतील. त्या तहातील एका कलमान्वये जी मालमत्ता व निवृत्तिवेतन ज्यांना देण्यात आले होते ते पूर्ववत् चालू करण्यात आले. परंतु ज्यांनी प्रत्यक्ष बंडात भाग घेतला होता त्यांना मात्र काही सवलत देण्यात आली नाही. जे लोक त्या

निवृत्तिवेतनावरच अवलंबून होते अशांना लहान लहान रकमा मंजूर करण्यात आल्या. याशिवाय काही जमिनी, जहागिरी व वेतनेही सुरू करण्यात आली परंतु ज्यांनी बंडात भाग घेतला होता त्यांना काहीही देण्यात आले नाही. शिवाय अशा जमिनी जहागिरीसाठी ज्यांना सरकारची नोकरी करण्याची अट होती त्यांना आता नोकरीची जरूरी नसल्यामुळे त्यांच्या जमिनी खालसा झाल्या.

येथे हे सांगितले पाहिजे की फोर्बस् मिचेल याने आपल्या 'आठवणीत' चुकीने असे लिहिले आहे की फरुखाबाद जिंकल्यानंतर नबाबाचे हातपाय बांधून त्याला एका चारपाईवरून हमालांनी उचलून नेले. काही जुजबी चौकशी होऊन त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. फोर्बस् मिचेल आणखीही म्हणतो की बिचाऱ्या नबाबाच्या सर्वांगावर "डुकराची चरबी लावण्यात आली व त्याला फटके देऊन नंतर फाशी देण्यात आले. या गोष्टी मुख्य आयुक्ताच्या आज्ञेवरून करण्यात आल्या. सर कॉलिन कॅम्बेल आणि सर विल्यम पील या दोघांनीही या रानटीपणाचा धिःकार केला असे म्हणतात परंतु मला त्याबद्दल नक्की काही माहिती नाही." हे सर्व व्यक्तीसंबंधीच्या घोटाळ्यावरून झाले असावे. फोर्बस् मिचेल याने नबाब व त्याच्या घराण्यातील दुसऱ्या कोण्या व्यक्तीबद्दल घोटाळा केला असावा कारण मान म्हणून घराण्यातील सर्वांनाच 'नबाब' म्हणत असत व त्यांच्यापैकी कोणाला तरी फत्तेगड घेतल्यानंतर फाशी दिलेले असावे.

नियाझ महंमद याचे विलक्षण प्रकरण

बंडाच्या पुढाऱ्यांपैकी एक नियाझ महंमद शरण गेला नाही अथवा पकडलाही गेला नाही; त्याचे बाबतीत विलक्षण भवितव्य घडले. पकडले जाऊ नये म्हणून कित्येक वर्षेपर्यंत तो सारखाच भटकत राहिला व त्याने अनेक वेळा मक्केला भेटीही दिल्या होत्या. पुढे त्याने जुनागडच्या नबाबाची नोकरी पत्करली. १८७२ मध्ये जुनागडचा नबाब मुंबईला आला त्यावेळी गव्हर्नर जनरलही तेथेच होता. नियाझ महंमदाला ओळखून पकडण्यात आले व त्याची चौकशी होऊन त्याला फाशीची शिक्षाही देण्यात आली. वरिष्ठ न्यायालया-पुढच्या अपीलात त्याने असे सांगितले की तो रामपूरच्या नबाबाचा प्रजानन असल्यामुळे ब्रिटिश सरकारचा त्याच्यावर काही अधिकार नाही. हे त्याचे म्हणणे पीनलकोड तयार होण्यापूर्वीचे होते. पीनलकोड पुढे झाले तेव्हा कोणत्याही राज्यातील प्रजेने ब्रिटिशांविरुद्ध बंड केले तर तो शिक्षेस पात्र होईल असे ठरविण्यात आले. मुख्य न्यायाधिकाऱ्यांचा इतर न्यायाधिकाऱ्यांशी मतभेद होऊन

त्यांनी नियाझ महंमद याचे म्हणणे ग्राह्य ठरविले. परंतु बहुमत विरुद्ध चडल्यामुळे खालच्या न्यायालयाने दिलेला निकाल बहुमताने पक्का करण्यात आला. या मतभेदामुळे न्यायालयाने फाशीच्या ऐवजी जन्मठेपीची शिक्षा दिली.

परिशिष्ट

बांध्याच्या नबाबाचे रावसाहेबांस काल्पी येथे गेलेले पत्र

(भाषांतर)

“ २३ रज्जब संवत् १९१४. पुत्रवत् अली बहादुर याचा पितृवत् रावसाहेब यांस पायावर मस्तक ठेऊन नमस्कार. आपल्या आशीर्वादे करून २० रज्जब (७ मार्च १८५८) रोजी बांदा येथे झालेल्या प्रकाराबद्दलचे निवेदन करतो.

श्रीमंत राजमान्य राजश्री नारायणरावसाहेब यांचे नावे आपल्या मार्फत आलेले पत्र पेशजी पोचले. ते पत्र जासुदाबरोबर आले. त्याचे उत्तर आल्याबरोबर रवाना करू.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे राजापूर येथील घाटाच्या व्यवस्थेबद्दलची सर्व परिस्थिती या सेवकास माहीत आहे परंतु ती लिहिणे शक्य नाही. आपण पितृस्थानी अहां; रामजी व लेघे जमादार यांनी सांगितलेले हकीकत आपणांस कळलीच असेल. राजापूर घाटाच्या व्यवस्थेबद्दल पुढे काही तंटा उपस्थित होऊ नये म्हणून या सेवकाला आपल्या आज्ञा कळविण्यात याव्या.

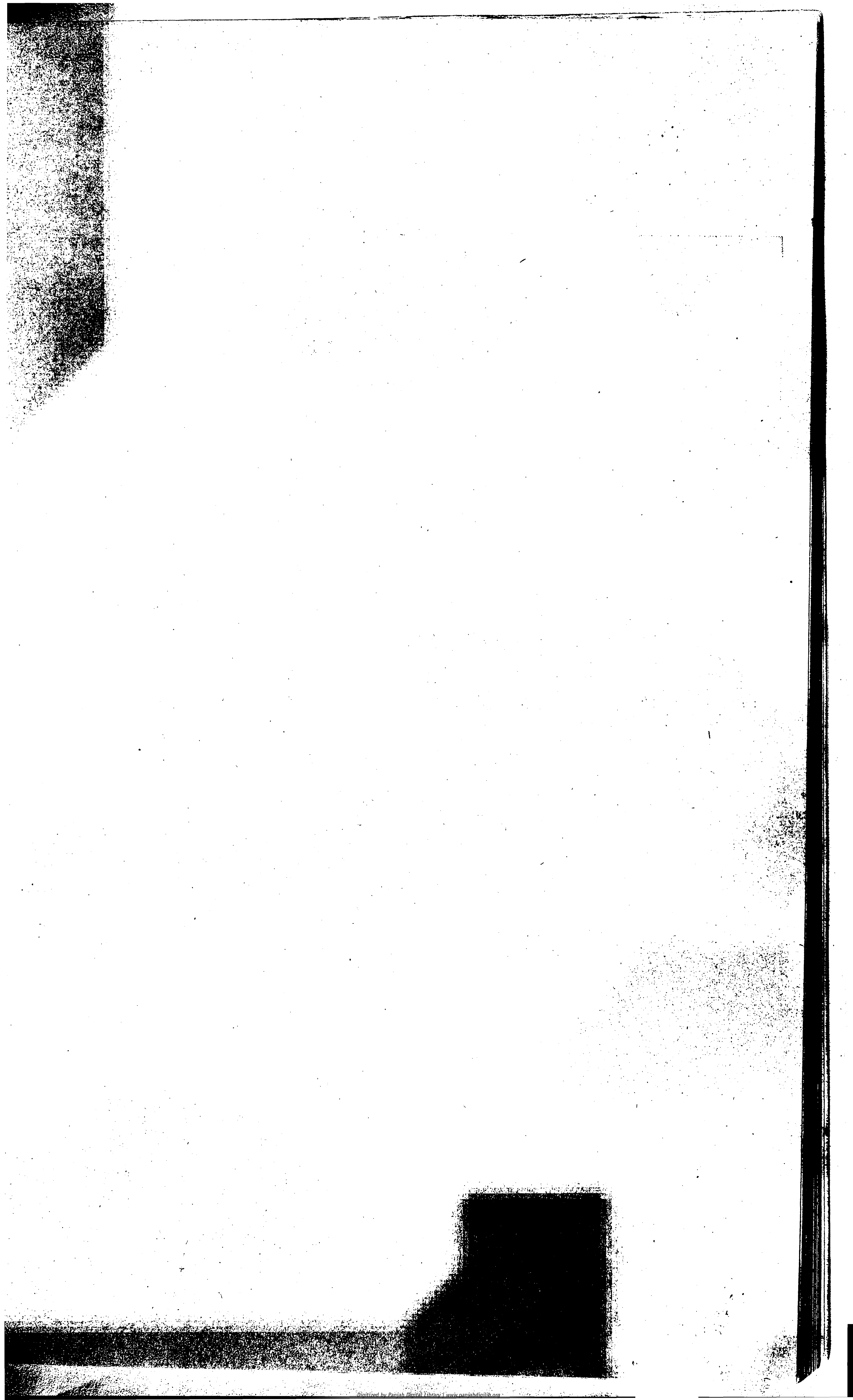
भागचीदाणा व इतर घाटांची व्यवस्था चांगली आहे परंतु त्या ठिकाणच्या राजांना आणि रईसांना असे वाटते की ब्रिटिश सैन्य राजापूर व इतर रस्त्यांनी येण्याचा धोका आहे. म्हणून ती जागा एक क्षणही पाहण्यावाचून ठेवणे बरे नाही.

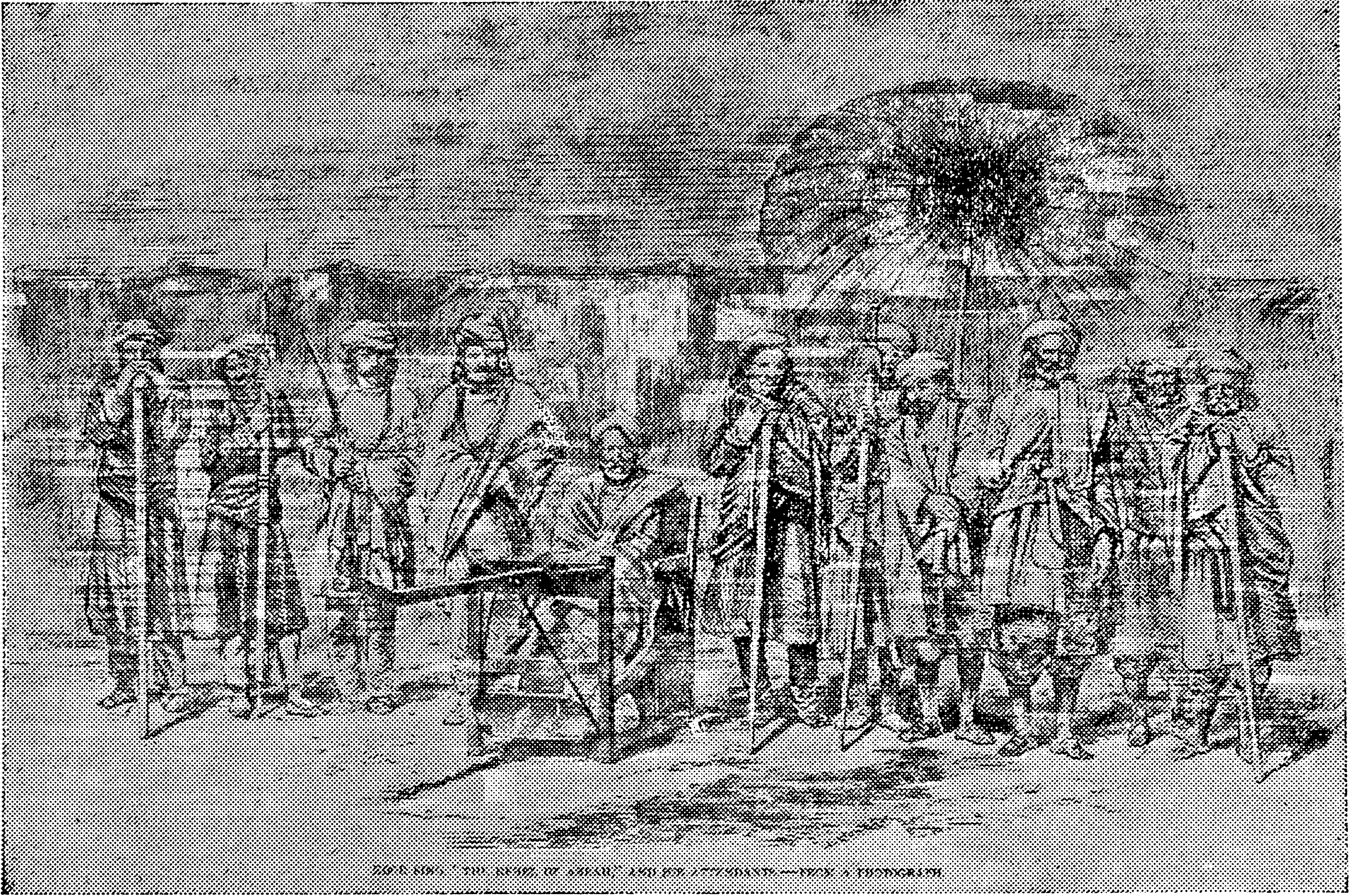
ईश्वरकृपेने आणि महाराजांच्या भाग्याने राजश्री तात्या टोपे यांनी चरखारी येथे मोठा विजय मिळविला. त्यामुळे किल्ल्यावरही आपण विजय मिळवू अशी खात्री वाटते. तेथे सर्व सरदार हजर असून त्यामध्ये फत्तेनबी व जवान मर्द विशेष दिसतात. या चरखारीच्या विजयामुळे आपल्या सरकारचे राज्य सर्व बुंदेलखंडावर होईल.

सेवकाची आशा आहे की आपला दिवसेंदिवस उत्कर्ष व भरभराट होत राहो कारण सेवक त्यावरच अवलंबून आहे. माझे कुटुंब म्हणजे आपले असेच समजून आपण मजवर पितृवत् दृष्टी ठेऊन कृपा करून माझा मान ठेवावा.

फाल्गुन शुद्धाची आज्ञा (२८ फेब्रु. १८५८) निघाल्याबरोबर आपल्या सल्ल्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था केली जाईल. त्याबद्दल काळजी करू नये. आपल्या पितृवत् पायांच्या कृपेने सर्व काही ठीक होईल. सध्यांचीच व्यवस्था तूर्त चालू ठेवावी. त्यासंबंधी सेवकाला काळजी वाटत नाही. या बाजूस होणाऱ्या घडामोडीची माहिती देणे हे या सेवकाचे कर्तव्यच आहे. त्यानंतर जी आज्ञा होईल ती प्रमाण एवढेच सांगणे आहे.

कुंवरसिंह व त्यांचे सेवक

जगदीशपूर, बिहार येथील कुंवरसिंह

प्रकरण ३५ वे

बाबू कुंवरसिंग, बिहारचा वीर

- (१) गुप्त तयारी
- (२) त्याचे वजन व हालचाली
- (३) ब्रिटिशांशी झालेल्या लढाया : बांदा व अझमगड
- (४) जगदीशपुरास परत येऊन मृत्यू
- (५) त्याचा स्वभाव

“असे म्हणतात की त्याने आपला जायबंदी हात आपल्याच तलवारीने तोडून पवित्र गंगेला अर्पण केला”

(१) गुप्त तयारी

पुढच्या एका प्रकरणावरून दिसेल की हे बंड म्हणजे सर्व देशभर परकी सत्ता झुगारून देण्याचा प्रयत्नच होता. या कामी वृद्ध व तरुण यांनी आपापला वाटा शक्य तेवढा उचलला.

बिहारमधील जगदीशपूर येथील सन्माननीय असे बाबू कुंवरसिंह हे एक जमीनदार होते. त्यांच्या सुपीक व प्रचंड जमिनी शहाबाद जिल्ह्यात असून त्यापासून त्यांना दरसाल ३ लक्ष रुपये वसूल मिळे. त्यातील १॥ लक्ष रुपये ते सरकारात भरीत. बंडाचे वेळी त्यांचे वय ८० वर्षांचे होते तरीसुद्धा वृद्धापकाळ विसरून त्यांनी तलवार म्यानातून काढून युद्धाचा पोषाक करून देशाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेतली. त्यांनी ब्रिटिशांशी केलेल्या लढायात गाजविलेल्या शौर्याची इतिहासात नोंद आहे. खुद्द इंग्रज लेखकांनी त्यांच्या लष्करी डावपेचाची व शौर्याची नोंद करून आपली व्यक्तिपूजा प्रकट केलेली आहे.

१४ जून १८५७ रोजी त्या विभागाचा आयुक्त टेलर याने बंगाल सरकारला पत्र लिहिले; त्यात तो म्हणतो “मजकडे पुष्कळ लोकांची पत्रे येत असून त्यात अनेक जमिनदार लोक विशेषतः बाबूकुंवरसिंग अराजनिष्ठ झाले असून त्यांच्यात बेदिली वाढत असल्याचे म्हटले आहे. विशेषतः माझा

स्वतःचा त्यांच्याशी असलेला स्नेह आणि त्यांनी मजवर नेहमी दाखविलेले प्रेम यावरून या बातम्या खोट्या आहेत असे मी निश्चयाने सांगू शकतो.” खुद्द शहाबादच्या न्यायाधिशालाही तसेच वाटत होते. तो म्हणतो की आयुक्ताची बापूकुंवरसिंगविषयी संपूर्ण खात्री असल्यामुळे त्यांच्या हालचालीबद्दल संशय घेण्याचे काहीच कारण नाही.

सर जॉर्ज ट्रेव्हेल्यन याच्या मताप्रमाणे कुंवरसिंग जर ४० वर्षांचा असता तर अराहची संरक्षकयोजना अधिक भक्कम झाली असती; इंग्रजांचे नशीब म्हणूनच वयोमानामुळे कुंवरसिंगाची लष्करी क्षमता कमी झालेली होती.

आयुक्ताचा कुंवरसिंगावर जरी पूर्ण विश्वास होता तरी इतर अधिकारी त्याला बंडखोर समजत असल्यामुळे त्यांच्या समाधानासाठी डे. कलेक्टर सय्यद अझीमुद्दीन याला कुंवरसिंगाच्या हालचालीवर नजर ठेवण्यासाठी पाठविले. याच दृष्टीने अथवा त्याला कैद करण्याचे दृष्टीने कुंवरसिंगाला पाटण्यास चर्चेसाठी बोलावण्यात आले, वहाबी पुढाऱ्यांना असेच चर्चेसाठी बोलावून कैद करण्यात आलेले असल्यामुळे ब्रिटिशांवरचा विश्वास उडालेला होता म्हणून कुंवरसिंगाने वृद्धापकाळामुळे प्रवास झेपणार नाही अशी सबब सांगून पाटण्यास येण्याचे सविनय नाकारले. असे म्हणतात की जर त्याला जबरदस्तीने नेण्यात आले असते तर त्याने विरोध केला असता.

कुंवरसिंगाने गुप्तपणे इतकी तयारी केलेली होती व ती इतक्या चाणाक्षपणे केली होती की, सारखी नजर असूनही आणि गुप्त चौकशी करूनही ती कोणाच्या लक्षात आली नाही. उलट अशा गुप्त चौकशीचा निष्कर्ष असाच निघाला की कुंवरसिंगाचे प्रजाजन शांत असून इंग्रजांविरुद्ध काही तक्रार करण्यास त्यांना काहीही कारण नव्हते.

त्यावेळी कुंवरसिंगाची आर्थिक परिस्थिती अगदी खालावलेली होती; इतकी की आपले जुने कर्ज फेडण्यासाठी २० लक्ष रुपयांचे कर्ज मिळविण्याची त्याची खटपट सुरू होती. हे कर्ज त्याच्या मिळकतीच्या उत्पन्नातून शहाबादच्या कलेक्टरामार्फत हप्त्याने फिटावे अशी योजना होती. काही बारीक सारीक कर्जे सोडली तर त्याला येवढे मोठे कर्ज मिळाले नाही. त्याची अशी अवघड परिस्थिती असतानाच महसुलाच्या सदर-बोर्डाने पाटण्याच्या कमिशनराला कळविले की एक महिन्याचे आत त्याने सर्व कर्ज उभे केले नाही तर त्याला मिळणारे ब्रिटिश संरक्षण काढून घेण्यात येईल. कार्वीच्या नारायणराव व माधवराव यांच्याकडून १० लक्ष रुपये कर्ज मिळण्याच्या वाटाघाटी

चालू होत्या. हे कार्वीचे श्रीमंत राजे बांदा जिल्ह्यातील होते. या वाटाघाटी शेवटी फलद्रूप झाल्या नाहीत. त्यामुळे कुंवरसिंग मोठ्या अडचणीत सापडला. के म्हणतो:-

“सरकारचे पाठबळ एकदम काढून घेण्यात आले. या अडचणीतून बाहेर पडण्याचा एकच मार्ग होता; तो म्हणजे सरकारनेच जर त्याला यावेळी मदत केली असती तर त्याला आपले उर्वरित आयुष्य शांतपणे घालविता येऊन जिल्ह्यात एक मान्यवर असे नाव ठेवता आले असते. असे घडले नाही. उलट इतरांप्रमाणेच त्याची पूर्ण निराशा करण्यात आली.”

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे मत असे होते की, एक मोठे देऊळ बांधण्यात त्याने अवाढव्य खर्च केल्यामुळे त्याच्यावर कर्जाची आपत्ती ओढवली म्हणून त्याच्याबद्दल सहानुभूती वाटण्याचे काहीच कारण नव्हते.

(२) त्याचे वजन व हालचाली

त्याची आर्थिक परिस्थिती कशीही असली तरी त्याचे आपल्या रयतेवर पूर्ण वजन असून ते सर्व त्याचे निःसीम अनुयायी होते. म्हणून जेव्हा बंडाचे निशाण उभारण्यात आले तेव्हा त्याचेमागे अनेक लोक उभे राहून त्यांचे एक सैन्य बनले. तो जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याचे स्वागत होऊन लोक त्याला येऊन मिळाले. खऱ्या राजपुताप्रमाणे एकदा रणांगणात उतरल्यावर माघार अथवा शरणागती या गोष्टींचा विचारच त्याचे मनात आला नाही.

कुंवरसिंगाच्या लढाईचे क्षेत्र म्हणजे सर्व बिहार प्रांत आणि उत्तर प्रदेशाचे पूर्वेकडील जिल्हे हे होय. त्याचा नानासाहेबांशी संपर्क होता. ४० व्या पायदळ पलटणीतील लोक आणि रजेवर असलेले भोजपुरी सैनिक हे त्याच्या सैन्यात प्रामुख्याने असून ते त्याच्या अधिपत्याखाली मोठ्या शौर्याने लढले.

दिल्लीच्या बंडवाल्या पुढाऱ्यांनी देशाचे राज्य आपल्या ताब्यात घेतले ही बातमी सर्वत्र पसरली. त्यानंतर देशात सर्वत्र उठाव करण्याची जय्यत तयारी करण्यात आली. पाटणा हे वहाबी लोकांच्या उठावाचे केंद्र असून इंग्रजांना हाकलण्याची तयारी तेथे चालू होती. ही तयारी हाणून पाडण्यासाठी जरूर तर दडपशाही करण्याची अधिकाऱ्यांची तयारी होती. त्यामुळे जुलैच्या ३ तारखेस उठाव सुरू झाला. त्यानंतर धानापूर येथे असलेल्या ७ व्या ८ व्या आणि ४० व्या पलटणी २५ जुलै रोजी बंड करून उठल्या. हे सैनिक उघड प्रचार करीत की इंग्रज लोक हिंदी शिपायांची हत्यारे व दारूगोळा काढून घेत

असल्यामुळे त्यांना मारून टाकणे प्राप्त आहे. जनरल लॉर्ड याने त्या शिपायांचा पराभव करून पुन्हा शांतता प्रस्थापित केली; तेव्हा हे बंडखोर शिपाई सोन नदी ओलांडून आराह येथे गेले.

(३) ब्रिटिशांशी झालेल्या लढाया

बांदा व आझमगड

दानापूर येथे हिंदी सैनिकांचा पराभव झाल्यावर ते २७ जुलै रोजी आराह येथे पोचले. तेथे त्यांनी तुर्ंग फोडून ४०० कैद्यांना मोकळे केले. पुढे खजीन्यातून ८५००० रुपये त्यांनी मिळविले. कुंवरसिंग सर्व गोष्टी काळजीपूर्वक पहात होता व ही संधि साधून तो बंडवाल्यांना मिळाला. बॉईल (हा एक रेल्वेत इंजिनियर असून त्यांच्या बंगल्याची डागडुजी करून वेळ पडल्यास तेथेच सुरक्षित राहता यावे अशी युरोपियनांनी तयारी केलेली होती.) याच्या बंगल्याला वेढा पडला आणि ३० जुलैला गंगेच्या तीरावर कुंवरसिंग आणि कॅप्टन डनबार यांच्या सैन्याची लढाई होऊन डनबारचे सैन्य पराभूत झाले. ही बातमी समजल्याबरोबर मेजर आयर हा आपले सैन्य घेऊन आराह जवळच्या एका खेड्यापर्यंत आला व तेथे ३ ऑगस्ट रोजी लढाई झाली. त्या लढाईत आयत्या वेळी इंग्रजांना मदत येऊन पोचल्यामुळे त्यांची सरशी झाली; कुंवरसिंग पराभूत झाला.

हा पराभव झाल्यानंतर कुंवरसिंग आपले मूळ गाव जगदीशपूर येथे परतला. तेथे त्याला स्थानिक बंडवाले आणि रजेवर असलेले भोजपुरी शिपाई येऊन मिळाले. त्याने एकूण ३००० सैन्य उभे केले. जवळच असलेल्या दिलावर या खेड्यात १२ ऑगस्ट रोजी लढाई होऊन तीतही इंग्रजांचाच जय झाला.

आता ४० व्या पलटणीतील शिपायांसह शहाबाद जवळच्या डोंगरी भागात जाण्याशिवाय कुंवरसिंगाला गत्यंतर नव्हते. तेथे जाऊन त्याने आपल्या फौजेची फेरमांडणी केली. तेथून तो सास्त्रम व पुढे रोहटास येथे गेला त्यावेळी त्याचा भाऊ अमरसिंह हा त्याच्याबरोबर होता.

सास्त्रम व रोहटास येथील भमी बंडाची बी रुजविण्यास तयारच होती कारण तेथील पठाणांना सरकारने दिलेली अत्याचारी वागणूक त्यांच्यामध्ये बेदिली उत्पन्न करण्यास पुरेशी होती.

तेथून कुंवरसिंग रेवा येथे गेला. वाटेत दानापूर व रामगड येथील बंडवाले त्याला मिळून त्याचे सैन्य ५००० झाले. शहाजपूरच्या ठाकुरांच्या मदतीने

त्याने बंडवाल्यांची पुनर्घटना केली. रेवा येथे कुंवरसिंगाला मदत करणारात हशमतअली आणि हरचंदराज हे होते. रेवा येथील परिस्थिती फारशी अनुकूल नव्हती. ऑसबोर्न या राजकीय अधिकाऱ्याने रेव्याच्या राजाचे मन वळवून त्याला बंडवाल्यांना विरोध करण्यास तयार केले. स्थानिक राजाकडून मदत मिळण्याची आशा सुटल्यामुळे कुंवरसिंगाला रेवा सोडणे भाग पडले. डॉ. सेन म्हणतात :- “शहा कबीरुद्दीन याचे म्हणणे खरे असेल तर या वेळेपर्यंत कुंवरसिंगाला त्याचे अनुयायी सोडून गेले होते व त्याच्याजवळ फक्त ५०० च माणसे होती.” सप्टेंबर महिन्यात कुंवरसिंग मिर्झापूर-रेवा या विभागात होता व त्यामुळे तेथील अधिकारी अस्वस्थ होते.

कुंवरसिंगाने जगदीशपूर सोडल्यावर ते शहर इंग्रजांच्या ताब्यात आले. मेजर आयर यांच्या हाताखालच्या सैन्याने तेथे भयंकर सूडाची कृत्ये केली. कुंवरसिंगाला ज्याकरिता कर्ज झाले ते बांधलेले सुंदर देऊळ त्याने पाडून टाकले. राजवाडा व इतर महत्त्वाच्या इमारती जमीनदोस्त करण्यात आल्या. देऊळ पाडण्याचे कारण असे सांगण्यात आले की “तेथील ब्राह्मणांनीच कुंवरसिंगाला बडाची चिथावणी दिली.” देऊळ पाडण्याबद्दल गव्हर्नर जनरलने नापसंती व्यक्त केली. त्याने मेजर आयरचे हे कृत्य म्हणजे “लष्करी अधिकाऱ्याच्या कर्तव्याची चुकीची कल्पना” असे वर्णन केले आहे.

ब्रिटिशांची सूडबुद्धी देवाचे देऊळ व माणसांची वसतीस्थाने नष्ट करूनही पुरी झाली नाही. बंडवाल्या प्रजेपैकी कित्येकांना पकडून फाशी देण्यात आले. जखमी शिपायांना सुद्धा सूड म्हणून आराह येथल्याप्रमाणेच फाशी देण्यात आले.

बांदा

२९ सप्टेंबर रोजी कुंवरसिंग २००० शिपायांसह बांधास पोचला. तेथे नबाबाने त्याचे स्वागत केले. तेथील नागरिकांनीही त्याचे स्वागत करून सैन्याची जमवाजमव करण्यात त्याला मदत केली. अयोध्येमध्ये पुष्कळ लोक त्याला येऊन मिळाले. मध्यंतरी दिल्लीतील परिस्थिती बदलली होती. तेथील बंडाचा मोड होऊन ब्रिटिश सत्ता पुनः प्रस्थापित होत होती. त्यामुळे कुंवरसिंगालाही आपले बेट बदलावे लागले. सैन्य घेऊन तो काल्पीकडे निघाला व तेथे १८५७ च्या १९ ऑक्टोबर रोजी पोचला. त्याचा ग्वाल्लर सैन्याशी पत्रव्यवहार चालू होता. ३ नोव्हेंबर रोजी तात्या टोपे याचा काल्पी

जोरात सुरू केली. शहराच्या बचावासाठी चारी बाजूस सैनिक ठेवले. इंग्रजांची इतरत्र अगोदरच सरशी झालेली होती. आता जगदीशपुरावर स्वारी करण्यास काही तासाचाच अवधी होता.

प्रत्यक्ष हल्ला अपेक्षेपेक्षा लवकर झाला. २३ एप्रिल १८५८ रोजी कॅप्टन ली ग्रॅंड व त्याच्या सैन्याने जगदीशपुराला वेढा दिला, या सैन्यात युरोपियन व शीख होते. शत्रूची प्रचंड संख्या पाहून कुंवरसिंगाने माघार घेऊन रानात जाऊन तेथे हल्ल्याची वाट पहात बसला. ली ग्रॅंड हा त्याचे मागे जाऊन तेथे त्याने हल्ला केला. कुंवरसिंगाने चारी बाजूकडून रान उठविले ह्या गोष्टीला ली ग्रॅंड याची तयारी नव्हती. त्यामुळे इंग्रजांचे धैर्य खचून त्यांचा पराभव झाला. ली ग्रॅंड स्वतः मारला गेला. त्याच्या २०० शिपायांपैकी अवघे ८० जिवंत राहिले. त्यापैकी ३५ तर लढाईच्या आधीच पळून गेले होते.

याप्रमाणे इंग्रजांचा सपशेल पराभव केल्यानंतर कुंवरसिंगाने २३ एप्रिल १८५८ रोजी आपण स्वतः जगदीशपुराचा राजा असे जाहीर केले. परंतु त्याच्या जखमेत पू झाल्यामुळे त्याची प्रकृती बिघडली. प्रकृती अधिकाधिक बिघडत जाऊन २६ एप्रिल रोजी तो मृत्यू पावला. त्याच्या नावाचा लौकिक एक मोठा शूर सेनापती व देशभक्त असा सर्वत्र झाला. (कर्नल कॉरफील्ड यांच्या मते २४ एप्रिलला तो मृत्यू पावला.)

(५) त्याचा स्वभाव

कुंवरसिंग हा अत्यंत असाधारण मनुष्य होता. तो शूर तर होताच परंतु अत्यंत मृदु अंतःकरणाचा होता. पाटण्याचा कमिशनर टेलर त्याच्याबद्दल लिहितो “प्राचीन सरदार घराण्यातील हा मनुष्य अत्यंत उदार आणि लोकप्रिय जमीनदार असून त्याचे आश्रित त्याच्यावर फार प्रेम करीत, त्याला युरोपियन आणि हिंदी लोक फार मानीत.”

तो वीराप्रमाणे जगला व वीराप्रमाणेच मेला. सरकारी कारभार करण्याची वेळ आली तेव्हा तो एक श्रेष्ठ मुत्सद्दी आणि यशस्वी कारभारी ठरला. तो दानशूर असून कल्पक होता. ब्रिटिश सेनापतींनी त्याची प्रशंसा केली असून तो धर्मयुद्ध खेळणारा होता असे त्यांनी म्हटले आहे. निरपराध बायका-मुलांच्या रक्ताने त्याने आपले हात कधीही विटाळले नाहीत. अराह येथे त्याचे ताब्यात अनेक युरोपियन कुटुंबे होती परंतु गाव सोडून जाताना त्याने त्या लोकांना काहीही त्रास दिला नाही. असे स्पष्ट लिहिले गेले आहे की, “बंड-वाल्यांनी केलेल्या कोणत्याही अत्याचारात त्याने भाग घेतला नाही.”

कॅ. ली ग्रँडच्या पराभूत सैन्यातील बहुतेक हिंदी सैनिक शीख होते. पराभवानंतर त्या सर्वांना पकडण्यात आले होते. कुंवरसिंगाने त्यांना मानाने वागविले आणि त्यांना काहीही त्रास न देता अथवा त्यांचा अपमान न करता आपापल्या गावी पाठवून दिले. त्याच्या हृदयातील देशभक्तीचाच हा पुरावा असून आपल्या विरुद्ध असणाऱ्या स्वदेशबांधवांना ते ब्रिटिशांकडून लढले म्हणून कोणत्याही तऱ्हेने वाईट वागणूक दिली नाही.

प्रकरण ३६ वे

इतर ठिकाणचे बंड

(१) वायव्य प्रांतातील इतर ठिकाणे
वाराणसी

अलाहाबाद - मौलवी लियाकत अली

आग्रा, अझमगढ

गोरखपूर - महंमद हसन फत्तेपूर, इटावा, अलीगढ

रोहिलखंड - खान बहादूरखान

(२) अयोध्येमधील इतर ठिकाणे

फैझाबाद - मौलवी महंमद उल्ला शहा, सितापूर

(३) बिहार

(४) पंजाब

(५) राजपुताना

(६) मध्य भारत ग्वालेर, इंदूर, शहाजादा, फेरोज शहा, इतर

(७) मुंबई इलाखा

(८) बंगाल व ओरिसा

(९) आसाम

(१०) साधारण सिद्धांत

(१) वायव्य प्रांतातील इतर ठिकाणे

वाराणसी

१८५७ मध्ये वाराणसी हे युद्धाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठिकाण होते. पाटणा व अलाहाबाद यांकडे जाणाऱ्या रस्त्यांवर ते असून त्यावेळी दिल्लीच्या राजघराण्यातील अनेक पुरुष तेथे राहत होते. त्यामुळे स्वाभाविकपणे ब्रिटिशांना

भोति वाटे की हे लोक परिस्थितीचा फायदा घेऊन ब्रिटिश सरकाराविरुद्ध उठतील. त्याशिवाय इतर ठिकाणाहून हद्दपार करण्यात आलेले अनेक सरदार-ही त्याच ठिकाणी होते व तेथे ते सरकारी कैदी म्हणून रहात होते. या शिवाय दुसरीही एक गोष्ट महत्त्वाची होती की वाराणसी हे हिंदूंचे क्षेत्र असल्यामुळे तेथे काही विपरीत गोष्ट घडली तर तिचा परिणाम इतरत्र होणारच होता व तशीच गोष्ट घडली.

या शहरातील मुलकी अधिकारी अनुभवी व दक्ष होते. तेथील कमिशनर टेलर हा फार धार्मिक होता. ईश्वरावर भरंवसा ठेऊन त्या बंडाच्या परिस्थितीत सुद्धा तो निशस्त्र फिरत असे. त्याच्या हातातील चाबूक एवढे एकच शस्त्र होते परंतु ते बचाव किंवा हल्ला यासाठी उपयुक्त नव्हते. कलेक्टर लिंड हा अगदी समतोल मनाचा अधिकारी होता. न्यायाधीश गबिन्स हा खंबीर आणि वस्ताद होता. लष्कराचा अधिकारी ब्रिगेडियर पोसोनबी हा शूर असला तरी धिमा नव्हता. ३७ वी पायदळ पलटण, शीख तुकडी आणि घोडदळ एवढे सैन्य त्यावेळी वाराणसीत होते.

या अधिकाऱ्यांवरच सर्व गोष्टी सोपविण्यात आल्या असत्या तर त्यांनी वाराणसी वाचविली असती. कमिशनरने गव्हर्नर जनरल याला लिहिलेल्या पत्रात लिहिले होते की “आमचे धोरण सतत तयारीत राहण्याचे आहे.” या प्रमाणेच तो वागत असून ३ जून १८५७ रोजी जनरल नील तेथे येईपर्यंत त्याने तेथील परिस्थिती आटोक्यात ठेविली होती.

मीरत व दिल्ली येथील बातम्या समजल्याबरोबर गव्हर्नर जनरल याने नील व त्याच्याबरोबरीचे युरोपियन सैन्य मद्रासहून कलकत्त्यास बोलावून घेतले. अजून कानपूर व लखनौमध्ये उठाव झाला नव्हता म्हणून गव्हर्नर जनरलने नील याला त्या ठिकाणी पाठविण्याचे ठरविले. तेथे जाताना वाराणसी व अलाहाबाद या मार्गाने त्याने जावे असे ठरले. सूडबुद्धीचा धसमुसळा आणि उतावीळ असा हा नील जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याने शांत वातावरण विस्कटून टाकून बिकट परिस्थिती उत्पन्न केली.

या वेळेपर्यंत लखनौला उठाव झाला होता आणि ४ जून रोजी आज्ञम-गड येथे बंड झाल्याची बातमी आली. तेथील शिपायांनी खजिन्याचा ताबा घेतला. त्यांच्यापैकी काहीजणांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना सुरक्षित जागी पोचते केले परंतु आपल्या जातभाईंविरुद्ध लढण्याचे नाकारले. आज्ञमगड येथील प्रकाराप्रमाणेच वाराणसी येथेही तसाच प्रकार घडेल अशी ब्रिगेडियर पोसोनबी

याला भीति वाटली. ३७ व्या नेटिव्ह पलटणीची हत्यारे दुसरे दिवशी काढून घेण्याचे ठरविल्याचे त्याने नील याला कळविले. ही गोष्ट ४ तारखेस घडली. परंतु उतावळचा नीलने आग्रह धरला की शस्त्रे त्याच दिवशी काढून घ्यावी. त्याप्रमाणे निर्णय होऊन त्याच दिवशी दुपारी ५ वाजता शिपायांना परेडसाठी बोलाविण्यात आले परंतु ही परेड कशासाठी हे त्यांना सांगितले गेले नाही. शस्त्रे काढून घेण्याचे काम तोपर्यंत राजनिष्ठ मानलेल्या शीख आणि घोडदळातील लोकांवर सोपविण्यात आले होते. त्याशिवाय नीलने आपल्या बरोबर आणलेले युरोपियन शिपाईही त्याकामी वापरण्यात येणार होते परंतु ते अजून येऊन दाखल झालेले नव्हते. सर्व शस्त्रास्त्रे परेडग्राउंडवर जमा करण्याचा हुकूम देण्यात आला व त्याप्रमाणे ६ तुकड्यांनी शांतपणे एकामागून एक अशी शस्त्रे खाली ठेवली.

याचवेळी युरोपियन शिपाई काडतुसे व गोळ्या घेऊन परेडग्राउंडवर येऊन दाखल झाले. त्यामुळे निःशस्त्र करण्यात आलेल्या शिपायात घबराट उत्पन्न झाली; त्यांना वाटले की हे युरोपियन शिपाई आपल्यावर हल्ला करून मारून टाकतील. ब्रि. पोसोनबी याने त्यांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याला यश आले नाही. त्यांच्यापैकी काहींनी धावत जाऊन गोळा केलेल्या बंदुका आपल्या हाती घेऊन स्वसंरक्षणाचा प्रयत्न केला. त्याबरोबर युरोपियन शिपायांनी गोळीबार केला. ह्या गोष्टी होत असतानाच शीख आणि घोडदळातील शिपाई तेथे येऊन पोचले. तेथील प्रकार पाहून ते गोंधळून गेले कारण ३७ व्या पलटणीला परेडवर कशाकरिता बोलाविले होते हे त्यांना कळू दिलेले नव्हते; त्यामुळे त्यांनीही गोळीबार सुरू केला. या गोंधळात वरिष्ठ दर्जाचा अधिकारी ब्रि. पोसोनबी याच्या हातातून सर्व अधिकार नील याने आपल्या हाती घेतला. लौकरच शिपायांचा उठाव दाबून टाकला गेला. ही गोष्ट कठिण नव्हती कारण त्यापैकी बहुतेकांनी आपल्या बंदुका पूर्वीच ठेऊन दिलेल्या होत्या. शस्त्रे काढून घेण्याचा हा प्रकार अगदी अव्यवस्थितपणे करण्यात आला ही गोष्ट पुढे गव्हर्नर-जनरल यानेही नमूद केलेली आहे.

सर्वत्र चाललेल्या गोंधळात युरोपियनांनी जी गोळी चालविली ती अविचारीपणे चालविली असे दिसते; कारण राजनिष्ठ अशा शीखांपैकी काही लोकांनाही गोळ्या लागल्या. त्याबरोबर शीख लोकही उलटले व ते शिपायांच्या बंडात सामील झाले. इंग्रजी तोफखान्यावर त्यांनी तीन वेळा हल्ले केले. सर्व बंडाच्या इतिहासात शीख लोक, हिंदू व मुसलमान बंड-

वाल्यांना येऊन मिळाल्याचे हे एकमेव उदाहरण असावे. पुढे मात्र त्या शिखांचा राजनिष्ठ पुढारी सुरतसिंग याच्या मार्फतीने इंग्रजांनी त्यांना पुन्हा आपल्याकडे वळविले. वाराणशीच्या शिपायांचे बंड अशा तऱ्हेने फसले परंतु त्यांच्यापैकी बहुतेक लोक परेड सोडून इतःस्ततः पसरले व आजूबाजूच्या प्रदेशात गेले.

४ जूनचा उठाव अयशस्वी झाल्यानंतर सार्वत्रिक अटक करण्याचे सत्र सुरू झाले. येथे एक गोष्ट विशेषेकरून लक्षात घेणे जरूरीचे आहे की खुद्द वाराणशीमध्ये एकाही इंग्रजाची हत्या झालेली नव्हती. लोक सूड-बुद्धीने तर वागलेच नाहीत उलट त्यांनी इंग्रजांना प्रेमाने निरोप दिला. कित्येकांनी त्यांच्या गाड्यांना बैल घोडे जोडण्यास मदतच केली.

जनरल नील याने आता आपल्या कुप्रसिद्ध अशा अत्याचारी वागणुकीला सुरुवात केली. या अत्याचारांचा इंग्रज लेखकांनीसुद्धा धिःकार केलेला आहे. त्याने इंग्रज व शीख सैनिकांच्या लहान लहान तुकड्या करून त्या वाराणशीच्या आजूबाजूच्या खेड्यात पाठविल्या. जो जो दिसेल त्याला कापून काढण्यात आले अथवा फाशी देण्यात आले. फाशी दिलेल्या लोकांची संख्या इतकी प्रचंड होती की उभारलेले सूळ पुरे पडेनासे झाले; तेव्हा झाडाच्या फांद्यांचा उपयोग करण्यात येऊन एकाच झाडाच्या अनेक फांद्यांवर प्रेते लटकू लागली. ही गोष्ट रात्रंदिवस अखंड चालू होती.

फाशी देण्याची एक भयंकर पद्धत त्यावेळी अमलात आणण्यात आली. पकडलेल्या लोकांना हत्तीवरून झाडाखाली नेण्यात येई. झाडाखाली गेल्यावर झाडाच्या फांदीवरून सोडलेले फास त्यांच्या मानेभोवती सरकावण्यात येऊन हत्तीला पुढे नेण्यात येई म्हणजे ते लोक फांदीपासून लटकत रहात. त्यातही विशेष किळसवाणा प्रकार हा की इंग्रज सैनिक या फाशीच्या प्रकाराने आपली करमणूक करून घेत. फाशी देताना कंद्यांच्या शरीराला अनेक प्रकाराचे आकार देण्यात येत. काहींना इंग्रजी ८ या आकड्याप्रमाणे आकार देऊन फासावर चढवीत तर काहींना इंग्रजी ९ या आकड्याचा आकार देत. के आणि मॅलेसन यांचा बंडाचा इतिहास भाग २ पा. १०७.

एवढ्याने इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या राक्षसी मनाचे समाधान झाले नाही. एकाच वेळी कित्येक लोकांना फाशी देण्यात येई. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी आणखी एकप्रकारे विध्वंस सुरू केला. खेडीच्या खेडी बेचिराख करण्यात आली. त्या खेड्यांना चोहोबाजूंनी आग लावून देण्यात येई आणि आतून

कोणी प्राणरक्षणार्थ बाहेर पडला की त्बाला गोळी घातली जाई. अगदी निरपराध असे आंधळे, पांगळे, स्त्रिया व मुले त्या आगीत होरपळून मेली. ही आग इतक्या कौशल्याने व त्वरेने लावण्यात येई की आतल्या लोकांना बाहेर पडून जीव वाचविणे अगदी अशक्य झाले. जे बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत त्यांच्यावर गोळ्या झाडून त्यांना मारण्यात येई—चार्लस बॉल यांच्या हिंदी बंड या पुस्तकाच्या १ ल्या भागातील पाने २४३-४४.

नीलला शरम वाटावी अशा एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे. काही लहान पोरे बंडखोरांची निशाणे घेऊन व नगारे वाजवीत खेळ खेळत असताना त्यांना पकडून फाशी देण्यात आले.

नीलच्या या कृत्यांचा धिःकार अनेक लेखकांनी केलेला आहे. सर जॉन के म्हणतो :— “आमचे लष्करी अधिकारी गुन्हेगारांना शोधून पकडण्याचे काम करीत होते आणि त्यांना एकाद्या कोल्ह्या कुठ्याप्रमाणे फासावर चढवीत होते. एका लेखकाला तर या प्रकाराची इतकी शिसारी आली तो म्हणतो की नीलच्या या सूडाचे व अत्याचाराचे वर्णन न करणेच बरे.

वाराणशीचा उठाव जरी ताबडतोब दडपून टाकण्यात आला तरी त्या शहरात उठाव झाला ही बातमी विजेप्रमाणे सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर पसरली. त्याचा परिणाम असा झाला की ठिकठिकाणी असलेले जे लष्करी शिपाई वाटच पहात होते ते बंडात सामील झाले. त्या शिवाय आणखी असे घडले की जे बंगाली सैन्य आतापर्यंत राजनिष्ठ राहिलेले होते त्यांना ब्रिटिशांच्या बेइमानीची जाणीव होऊन व राजनिष्ठांवर सुद्धा ब्रिटिश लोक अत्याचार करतात असे पाहून तेही बंड करून उठले. नीलने वाराणशी व पुढे अलाहाबादत जे क्रूर अत्याचार केले त्यांचाच परिणाम म्हणून पुढे कानपूर व लखनौ येथे हत्या घाडून आल्या.

अलाहाबाद

मीरत येथे ठरल्या वेळेच्या आधीच उठाव झाला तरी अलाहाबाद कानपूर, लखनौ, वाराणशी आणि अयोध्येमधील इतर जिल्ह्यांत आणि पूर्व उत्तर प्रदेशांत मूळ ठरल्याप्रमाणे म्हणजे ३१ मे १८५७ रोजीच उठाव झाला. या संदर्भात नानासाहेबांनी अलाहाबादचा पुढारी मौलवी लियाकत अली याला लिहिलेले पत्र मोठे उद्बोधक आहे :—

“स्वराज्यासाठी सार्वत्रिक युद्ध सुरू करण्याचा दिवस ३१ मे हा ठरलेला होता. हा कार्यक्रम क्रांतीच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनी ठरविलेला होता. इंग्लंड व

इतर युरोपातील देश आपला शेजारी जो चीन त्याच्याशी युद्ध करीत आहेत. ७ मे रोजी इंग्रजी सैन्यापैकी ८ सैन्य चीनला बोटीने रवाना झाले. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीचे हिंदुस्थानातील राज्याचे संरक्षणाचे काम कंपनीच्या हिंदी सैन्याकडेच आहे. युरोपियन सैन्य या प्रमाणे पूर्वेकडे गेलेले असल्यामुळे हिंदुस्थानात आता फक्त २०० ब्रिटिश अधिकारी आणि फक्त १० आयरिश फ्यूझिलियर्सच्या सारख्या तुकड्या आहेत. हिंदी शिपाई - हिंदू व मुसलमान -स्वराज्याला अंतःकरणपूर्वक मदत करण्यास वचनबद्ध आहेत. यावरून तुमच्या लक्षात येईल की ३१ मे ही सुवर्णसंधि आपले सर्वस्व परत मिळण्याचे दृष्टीने योग्य आहे. मीरतच्या शिपायांच्या उतावळेपणामुळे आपल्या पक्षाचे फार नुकसान झालेले आहे. गव्हर्नर जनरल याने मलायाला तातडीचा निरोप पाठवून चीनकडे गेलेले सैन्य परत बोलाविले आहे. आम्ही मात्र ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणेच वागणार आहोत. आम्ही ३१ मे रोजी पहिली तोफ उडविणार, लखनौ, फैजाबाद, बनारस व अलाहाबाद ही शहरे मागोमाग उठतील. ईश्वरी इच्छेने आपले सर्व बेट यशस्वी होवोत आणि फिरंग्यांच्या कचाट्यातून आपला देश मुक्त होवो. ”

कलकत्याकडून दिल्ली व पंजाबाकडे जाणारे सर्व रस्ते गंगायमुनांच्या संगमावरील अलाहाबादेवरून जात होते. तेथे अकबराने बांधलेल्या किल्ल्यामुळे या शहराला फार महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले होते. शिवाय खुद्द अलाहाबाद शहराचे महत्त्वही विशेषच होते.

बंडाची तयारी मोठ्या सावधगिरीने आणि काळजीने करण्यात येत होती; ही तयारी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या लक्षात येऊ नये अशी खबरदारी घेतली होती. मीरत येथील उठावाची बातमी जेव्हा येऊन पोचली तेव्हा अलाहाबादेत एकही युरोपियन शिपाई नव्हता. ६ वी नेटिव्ह शिपायांची तुकडी आणि शीख पलटणीचे सुमारे २०० लोक फिरोजपुराहून नुकतेच आलेले एवढेच सैन्य तेथे होते. पुढे अयोध्या घोडदळाची कुमक अलाहाबादला आणण्यात आली.

६ जून रोजी उठाव झाला. अलाहाबादेस एकही ब्रिटिश शिपाई नसल्याने तेथील किल्ला हिंदी सैन्याच्याच ताब्यात होता. ६ व्या रेजिमेंटमधील शिपाई तलवारी हातात घेऊन बराकीतून बाहेर पडले व उठावास सुरुवात झाली. अयोध्येच्या राजनिष्ठ घोडदळाने बंड करून शत्रू झालेल्या आपल्या देशबांधवां-विरुद्ध शस्त्र वापरण्याचे अमान्य केले.

१४ जून रोजी बंडवाल्यांनी खजिन्यातील ३० लक्ष रुपयांचा ताबा मिळविला. त्या दिवशी दुपारी एक मिरवणूक काढण्यात येऊन राष्ट्रीय निशाण उभारण्यात आले. हा समारंभ पोलिस चौकीपाशी करण्यात येऊन सर्वांनी त्या झेंड्याला वंदन केले.

किल्ल्यात असलेले शीख बंडवाल्यांना मिळाले नाहीत त्यामुळे किल्ला ब्रिटिशांच्याच हातात राहिला. त्यामुळे सरकारची एरव्ही जी कठिण परिस्थिती झाली असती ती टळली.

अलाहाबादेतील बंड हा लोकांचाच उठाव होता. निवृत्त लष्करी शिपायांनीही सैन्यात स्वयंसेवक म्हणून नावे नोंदविली. के म्हणतो :- “कालपर्यंत आमची हाजी हाजी करणारे शिपाईच नव्हे तर निवृत्तिवेतन घेणारे वृद्ध शिपाईही त्यांना जाऊन मिळाले. हे वृद्ध लोक जरी कामाच्या दृष्टीने निरूपयोगी होते तरी दुसऱ्यांना आणि भ्याड कृत्ये करण्याला चिथावण्या देत होते.” दुकानदार व व्यापारीही मागे राहिले नाहीत. जनरल नीलच्या मते “व्यापारी आणि इतरांपैकी बहुतेकांनी आम्हाविषयी अत्यंत वाईट वर्तन केले. कित्येकांनी तर आमच्या विरुद्ध प्रत्यक्ष कामे केली.” हिंदू, मुसलमान, तरुण आणि म्हातारे, शिपाई आणि नागरिक हे सर्व त्या उठावात सामील होते. सर्व अलाहाबाद शहर हादरून गेले. के म्हणतो “गंगेच्या पलीकडील जिल्ह्यातच नव्हे तर दोन नद्यांच्या मधल्या प्रदेशातील गावेच्या गावे आमच्या विरुद्ध उठली; थोड्याच वेळात आमच्या विरुद्ध नसलेले असे कोणीही शिल्लक राहिले नाहीत.”

मौलवी लियाकत अली

अलाहाबादेचे पुढारीपण मौलवी लियाकत अली याजकडे होते. हा गृहस्थ एक शिक्षक असून त्याचा साधेपणा व शुचिर्भूतता याबद्दल लोकात फार आदर असे. त्याशिवाय तो एक धर्मोपदेशक - मुल्ला असून - तो मळचा चोवीस परगण्यातील रहिवासी होता. दिल्लीच्या बादशहाचा प्रतिनिधी अशी त्याच्याबद्दल घोषणा एका शोभिवंत समारंभात करण्यात आली.

खुसरोबाग हे आपले केंद्र असावे असे मौलवीने ठरविले. तेथून त्याने मुलकी कारभार सुरू केला. बंडाच्या धामधुमीमुळे झालेला गोंधळ निर्नायकी आणि इतर गडबड त्याने मोठ्या मुत्सद्दीपणाने आटोक्यात आणिली. कारभार त्याच्याकडे होता तोपर्यंत अलाहाबादेतल्या सर्व घटना तो दिल्लीला कळवीत असे.

मौलवी लियाकत अलीने किल्ला ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु हे घडण्यापूर्वी ११ जून रोजी जनरल नील हा वाराणशीहून तेथे येऊन पोचला व त्याने किल्ल्याचा ताबा घेतला. १२ जून पासून त्याने आपल्या हालचाली सुरू केल्या. सहा दिवसपर्यंत राष्ट्रीय सैन्याने शहरातील प्रत्येक भागात मोठ्या चिकाटीने आणि धैर्याने लढत दिली. परंतु ब्रिटिशांची शस्त्रे अधिक चांगली असून त्यांनी जी क्रूर कत्तल केली त्यामुळे त्यांना यश आले. त्या-शिवाय अशीही एक अफवा पसरली होती की ब्रिटिश लोक सर्व शहरच उडवून देणार आहे; त्यामुळे शहरातील लोक गाव सोडून प्रचंड संख्येने बाहेर पडले.

त्यानंतर ब्रिटिशांनी खुसरोबागेवर हल्ला चढविला. मौलवी अत्यंत शौर्याने लढला परंतु थोड्याच वेळात दिसून येऊ लागले की त्याचा प्रतिकार फार वेळ टिकणे शक्य नव्हते. १७ जूनच्या रात्री आपल्या सर्व लोकांसह तो कानपुरास चालता झाला.

१४ जून रोजी मौलवीने बादशहाला जो संदेश धाडला त्यात त्या-वेळच्या परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे : “ बादशहांना हे ऐकून आनंद होईल की अलाहाबाद शहर व जिल्ह्यात राष्ट्रीय निशाण फडकत आहे. लोकांनी परक्यांचे राज्य झुगारून दिले आहे. हिंदु आणि मुसलमान हे बंधुप्रेमाने एक झालेले आहेत. दुर्दैवाने अजून किल्ला आमच्या ताब्यात आलेला नाही आमच्याजवळ पुरेशा तोफा व गोळे नाहीत. किल्ल्यात असलेल्या शिखांवर सारखी नजर ठेवण्यात येत आहे. ते शीख सध्या तुरुंगात असल्यासारखेच असून त्यांना सुटकेचा मार्ग नाही. जमुनापूर सोडल्यास सर्व अलाहाबाद जिल्हा स्वातंत्र्ययुद्धात सामील झालेला आहे. चैल, आथरबन, फफामाऊ, सोरम, मनसेथा, दहियावन, तराल, बैसपूर, धुरावल, कारा, कोरम, टार-डीथ, बुंदी कोटवा आणि सिकंदरा या खेड्यांनी आतापर्यंत माणसे आणि खंडणी दिली असून त्यांनी आपल्याबरोबर राहण्याची शपथ घेतली आहे. उद्यापर्यंत दिल्लीच्या संरक्षणासाठी मी येथून पाचशे घोडेस्वार, पाच तोफा आणि दहा हजार रुपये पाठवीत आहे. आपणास कळल्यावर आपल्या लक्षात येईल की अलाहाबाद येथे जनरल हॅवेलॉक व नील हे आले असून ते किल्ल्यातील व्यवस्था ठरवीत आहेत. अलाहाबादेपासून फत्तेपूरापर्यंत सर्व जनता आपल्याच बाजूला असून जर शत्रूसैन्य कानपुराकडे निघाले तर त्यांना धान्याचा कण अथवा पाण्याचा थेंबही वाटेत मिळणार नाही. कितीही संकटे आली तरी प्रतिकार चालूच राहील.”

बंड म्हणजे सर्व दृष्टीने लोकांचाच उठाव होता. ब्रिटिशांना काहीही माल विकणे पाप समजले जाई. त्या विरुद्ध कोणी वागल्यास लोकच शिक्षा करीत. ब्रिटिशांना पाव देणाऱ्या एका भट्टीवाल्याचे हात व नाक कापण्यात आले होते. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या कामात फार अडचणी उत्पन्न झाल्या.

मौलवीसाहेब अलाहाबादेहून गेल्यानंतर शहर ब्रिटिशांच्या हाती आले. त्या 'गुन्हेगार शहरावर' अत्यंत पाशवी अशा शिक्षा लादल्या. सर जॉन के म्हणतो :

“रोजच्या रोज संशयितांची धरपकड चालू होती. विशेष अधिकार असलेले चार कमिशनर नेमण्यात आले व त्यांनी त्वरित आणि कडक अशा शिक्षा देण्यात सुरुवात केली. अवघ्या तीन तासात ६३४ लोकांची चौकशी, निकाल आणि फाशीची शिक्षा उरकण्यात आल्या. कोतवालीजवळच्या निंबाच्या झाडाचा उपयोग फाशीकरिता करण्यात आला.”

जनरल नील याने जी पद्धत अवलंबिली ती क्रूर व पाशवी होती. जनरल हॅवेलॉक जेव्हा आलाबादेस येऊन पोचला तेव्हा त्या प्रत्येक झाडावर प्रेते टांगलेली दिसली आणि शहरात सर्वत्र प्रेतेच प्रेते धिखुरलेली होती. शेकडो स्त्रियांनी अब्रूच्या रक्षणासाठी विहिरीत उड्या घेतल्या.

ब्रिटिशांच्या या सूडातून लहान मुलेही सुटली नाहीत. एडमॉनस्टन इंग्लंडमधल्या आपल्या पत्नीला लिहितो :— “कोतवाली भोवतालच्या गल्ल्या-बोळातील लहान लहान मुले सुद्धा अतिशय धाडसी व उद्धट होती. कोठून तरी ती पोरे एकत्र येऊन मिरवणूक काढीत आणि आपले सुवर्णसूर्यांकित असलेले हिरवे निशाण लष्करी सेनापतीच्यापुढे फडफडवीत. जेव्हा त्यांचा त्रास फार होऊ लागला तेव्हा त्याने त्यांच्यापैकी पन्नास मुलांना पकडून शेजारच्या निंबाच्या झाडावर चढविले. हे छोटे सैतान फासावर चढविले जात असतांना सुद्धा स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणा देत होते.”

आग्रा

वायव्य प्रांताच्या गव्हर्नराचे आग्रा हे मुख्य ठाणे होते. त्यावेळी तेथील गव्हर्नर कॉलव्हिन नावाचा असून त्याने शिपायांनी मीरतच्या बातम्यामुळे बिथरून जाऊ नये अशी खटपट केलेली होती. त्याने हिंदुस्थानी भाषेत त्यांच्यापुढे केलेल्या भाषणात सरकारचा त्यांच्या राजनिष्ठेवर पूर्ण विश्वास असल्याचे म्हटले होते. त्यानंतर सर्वत्र शांत होते. परंतु थोड्याच वेळात अलीगड

व मैनपुरी येथील प्रकाराच्या बातम्या येऊन पोचल्यावर आपल्या सल्लागारांच्या सल्ल्यापैकी कोणता सल्ला पत्करावा याबद्दल कॉलव्हिन याला संशय पडला. २५ मे रोजी त्याने एक जाहीरनामा काढला त्यात म्हटले होते:- ' नुकत्याच होऊन गेलेल्या गडबडीत ज्या शिपायांनी भाग घेतला होता त्यांच्यापैकी ज्यांना आपापल्या घरी जावयाचे असेल त्यांनी शांतपणे आपली शस्त्रे जवळच्या सरकारी (मुलकी अथवा लष्करी) ठाण्यावर दिली तर त्यांना काही त्रास न होता जाऊ देण्यात येईल.'

ही बिनाशर्त माफी देण्याच्या जाहीरनाम्याला गव्हर्नर जनरल याने मान्यता दिली नाही, तेव्हा दुसरा जाहीरनामा काढण्यात आला त्यात म्हटले होते :- ' ज्या रेजिमेंटातील लोकांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना ठार केले होते अथवा ज्यांनी क्रूर अत्याचार केले अशांना ही बिनाशर्त माफी लागू होणार नाही.'

त्यावेळी आग्न्यास दोन हिंदी रेजिमेंट होती. त्यांची शस्त्रे ३१ मे रोजी काढून घेण्यात आलेली होती. असे निःशस्त्र झालेले बहुतेक लोक रजेवर आपापल्या घरी निघून गेले.

प्रकृती बरोबर नसल्यामुळे लेफ्टेनंट गव्हर्नराला कारभार नीट करता आला नाही. जो तो आपापल्या मर्जीप्रमाणे वागत होता. त्यामुळे जी परिस्थिती उत्पन्न झाली तिचे वर्णन असे करता येईल :- " मुलकी अधिकाऱ्याचा लष्कराशी वाद होई. सहाय्यक सेनेचा नेहमीच्या सेनेशी वाद चाले आणि सर्वांचेच एकमेकाशी भांडण चाले एवढेच जणू अपुरे वाटल्यामुळे की काय मुलकी अधिकाऱ्यांनी धार्मिक बिशप आणि इतर पादऱ्यांविरुद्ध भांडण सुरू केले."

कोणत्याही क्षणी बंड उफाळून निघेल अशा काळजीत कॉलव्हिन असतांच नसीराबाद व नीमच येथील बंडवाले आग्न्यावर चालून आले. ५ जुलै रोजी भरतपूरच्या राजाचे ' राजनिष्ठ ' सैन्य ५ जुलै रोजी त्यांच्यावर पाठविण्यात आले; परंतु या सैन्याने आपल्या देशबांधवांविरुद्ध तलवार उपसण्याचे नाकारले. त्यांच्या राजाच्या आज्ञेप्रमाणे ते ब्रिटिशांविरुद्ध बंडात सामील होणार नसले तरी स्वदेशबांधवांविरुद्ध हत्यार चालविणे ही गोष्ट त्यांनी कबूल केली नाही.

या घटनेवरून असे दिसते की ब्रिटिशांसंबंधी राजेरजवाड्यांची काहीही भूमिका असली तरी त्यांचे सैन्य हे ब्रिटिशांच्या बाजूचे तर नव्हतेच तर त्यांच्याविरुद्ध उभे राहण्यास तयार होते. नसीराबाद व नीमच येथील बंडवाले

आग्न्यावर चालून आले त्यांच्याविरुद्ध ब्रिगेडियर पॉलव्हील होता. सर्व दिवस-भर शहागंजाजवळ लढाई झाली. ब्रिटिशांचा बंडवाल्यांविरुद्ध निभाव लागेना म्हणून त्यांनी माघार घेतली; परंतु बंडवाल्यांनी त्यांचा पाठलाग केला नाही.

६ जुलैला आग्रा शहर बंड करून उठले. तेथील पोलीस लोक या बंडात प्रामुख्याने सामील झाले. एक मिरवणूक काढण्यात आली तीत शहर कोतवाल व इतर पोलीस अधिकारी अग्रभागी होते. इंग्रजी राज्य समाप्त होऊन दिल्लीच्या बादशहाचे राज्य सुरू झाल्याची घोषणा करण्यात आली.

कॉलव्हिन आणि इतर इंग्रज लोक किल्ल्याच्या आश्रयास गेले. हा किल्ला भक्कम असल्यामुळे काही काळ तरी ते तेथे सुरक्षित राहतील असे वाटत होते. किल्ल्यात आश्रयार्थ आलेल्यात नुसते इंग्रजच नसून इतर देशातील लोकही तेथे होते. प्रथम हिंदी नोकरांना येऊ देण्यात आले नव्हते परंतु जेव्हा युरोपियनांना दैनंदिन कामाची अडचण पडू लागली तेव्हा २।३ दिवसानंतर त्यांना बोलाविण्यात आले. किल्ल्याला वेढा असा पडला नव्हता परंतु आतील लोकांना हे माहीतच नव्हते—त्यांना आपण वेढ्यातच आहोत असे वाटे—हिंदी नोकर परत आल्यावर त्यांना प्रत्यक्ष परिस्थिती कळली.

या वेळेपर्यंत महाराजा शिंदे कोणत्या बाजूस वळतील याची कॉलव्हिन याला कल्पना नव्हती. त्याला जर शिंदे ब्रिटिशांविरुद्ध आहेत असे वाटले असते तर त्याने शरणागती पत्करून किल्ला मोकळा केला असता. परंतु थोड्याच वेळात शिंद्यांच्या पत्रावरून त्याची अशी खात्री झाली की शिंदे सरकार ब्रिटिशांच्याच बाजूचे आहेत. प्रकृतीवर पडलेला ताण असह्य होऊन कॉलव्हिन ९ सप्टेंबर १८५७ रोजी मृत्यू पावला त्यामुळे हिंदुस्थानसरकारला अति दुःख झाले.

दिल्ली काबीज केल्यानंतर म्हणजे कॉलव्हिनच्या मृत्यूनंतर जनरल ग्रेट-हेड हा आग्न्यावर चालून येण्यास मोकळा झाला. लौकरच लढाई झाली त्या लढाईतच बंडवाल्यांच्या बाजूने इंदूरचे शिपाई होते परंतु त्या लढाईत ब्रिटिशांचाच जय झाला. त्यानंतर आग्रा शहर अगदी सुरक्षित झाले (ऑक्टोबर १८५८) व हलुहळू तेथे सर्वत्र नेहमीप्रमाणे व्यवहार सुरू झाले.

अझमगड

३ जूनच्या रात्री १७ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीचे अधिकारी कलबात जेवत होते. एकाएकी मोठा गोंगाट ऐकू येऊ लागला, तेव्हा त्या अधिकाऱ्यांना

कळले की शिपाई बंड करून उठले आहेत. नंतर डफ आणि शिंगाचे आवाज येऊ लागले; तेव्हा इंग्रज लोक जिवानिशी पळू लागले. परंतु शिपायांच्या मनात त्यांचा सूड घेण्याचे नव्हते. त्यांनी बायका, मुले व पुरुष यांना एकत्र जमवून ताबडतोब आज्ञमगड सोडून जाण्यास सांगितले. त्यासाठी त्यांना गाड्याही पुरविण्यात आल्या. शिपायांनी या प्रकरणी फारच मोठेपणा दाखविला. त्यांनी इंग्रजांच्या हातकड्या काढून त्यांना गाड्यातून बसविले; इतकेच नव्हे तर त्यांच्या संरक्षणासाठी बरोबर काही शिपाईही पाठविले. त्या सर्व गाड्या व त्यात इंग्रजी राज्याचे निशाण वगैरे सर्व गोष्टी भरण्यात येऊन वाराणशीच्या वाटेने जाऊ लागल्या. शिपायांच्या या प्रशंसनीय वर्तणुकीबद्दल सर जॉन के म्हणतो :- “ १७ व्या पलटणीच्या अंमलदाराच्या म्हणण्याप्रमाणे शिपाई लोक मोठ्या सन्मानाने वागले. इंग्रज अधिकाऱ्यांभोवती चौकात जमून त्यांनी सांगितले की इंग्रजांना काही त्रास तर नाहीच परंतु त्यांचे संरक्षणासाठीच ते भोवती जमले. ”

वाराणशीला जाणाऱ्या गाड्या पूर्ण भरल्यानंतर उरलेले काही इंग्रज गाझीपुराच्या रस्त्याला लागले. या लोकांत न्यायाधीश अँस्टेल हा होता. त्याला दहा मैलपर्यंत शिपायांनी पोचविले.

काही विलक्षण परिस्थितीत शिपायांच्या हाती ७ लक्ष रुपयांचा खजिना पडला. आज्ञमगडाला तो खजिना गोरखपुराहून न्यावा अशी आज्ञा अकौंटंट जनरल याने काढली होती. गोरखपुराहून पाच लक्ष रुपये घेऊन लेफ्टेनंट पॅलिसर हा आज्ञमगडाला आला तेव्हा तेथील दोन लक्ष रुपये मिळून एकूण सात लक्ष रुपये जमले. त्या लेफ्टेनंटाला हा सर्व खजिना लुटला जाण्याची भीति वाटली म्हणून शिपायांनी उठाव करण्याचे आदले रात्री म्हणजे ३ जून रोजी तो तसाच वाराणशीला जाण्याला निघाला. आज्ञमगड सोडल्यानंतर तीन तासांनी १७ व्या पलटणीने बंड पुकारले त्यावेळी एक लेफ्टेनंट व एक सार्जंट असे दोघेच मारले गेले. नंतर बंडवाले लेफ्टेनंट पॅलिसर याच्या पाठलागाकरिता जाऊन त्यांनी त्याला गाठले व सर्व खजिना घेऊन ते परत आज्ञमगडाला आले. हा खजिना ताब्यात घेताना शिपाई लोक पॅलिसर व त्याचे शिपाई यांच्याशी सौम्यपणे वागले. लेफ्टेनंट पॅलिसर वाराणशीला पोचल्यावर त्याने या वर्तणुकीचे कृतज्ञपणे वर्णन केले. त्याच्या बरोबरीच्या लोकांकडून खजिन्याचा ताबा घेताना शिपाई त्यांच्याशी मोठ्या उदारपणाने वागले ही गोष्ट त्याने कबूल केली आहे.

या उठावात साधारण जनतेनेही मोठ्या उत्साहाने भाग घेतला. इंग्रजांच्या ताब्यात असलेल्या इमारतीवर त्यांनी स्वातंत्र्याचे निशाण उभारले. दुसरे दिवशी शिपायांनी गावातून मोठी लष्करी मिरवणूक काढली. लौकरच ते शिपाई फैझाबादेकडे गेले; काही लोक मात्र वाराणशीला चालू लागले.

१७ व्या पलटणीचे हे लोक फैझाबादला पोचेपर्यंत नीलने वाराणशीत जी अघोर कर्मे केली त्याची बातमी सर्वत्र पसरली होती आणि सर्वत्र सूड घेण्याची भाषा ऐकू येऊ लागली. त्यावेळी १७ व्या पलटणीतील हे लोक फैझाबादेपासून काही मैल अंतरावर तळ देऊन होते. व दुसरे दिवशी म्हणजे ९ जूनच्या सकाळी फैझाबादेवर चालून जाण्याचा त्यांचा बेत होता. परंतु त्याचे आदले रात्रीच खुद्द फैझाबादेतील शिपायांनी बंड पुकारले. तरीही तेथील युरोपियन अधिकाऱ्यांना चार बोटीतून जाऊ देण्यात आले. रात्री १० वाजता या बोटी १७ व्या पलटणीच्या तळाकडून जात असताना त्यातील सर्व लोकांना पकडून मारण्यात आले.

त्यानंतर हे लोक कानपुरास आले तेथे जनरल व्हीलर हा नानासाहेबांच्या वेढ्यात आडकला होता. ते ब्रिटिश लोक नानासाहेबांना शरण गेल्यानंतर नानासाहेबांनी त्यांना अलाहाबादेस बोटीने पाठविण्याची व्यवस्था केली. त्या बोटीतून ते लोक जात असताना या आज्ञमगडाच्या १७ पलटणीतल्या लोकांनी बोटीवर २७ तारखेच्या सकाळी गोळीबार केला. कर्नल विल्यम्स याने आपल्या वृत्तांतात ही गोष्ट कबूल केलेली आहे. सकाळी ९ वाजता युरोपियन लोक बोटीत चढले व लगेच आज्ञमगडाच्या १७ पलटणीने केलेल्या तोफांच्या भडिमारांचा आवाज सर्वत्र दुमदुमून ते लोक त्यात सापडले. या सर्व परिस्थितीचा विचार करता काही ब्रिटिश लेखकांनी सुद्धा हे मान्य केलेले आहे की त्या हत्येला नानासाहेबांना जबाबदार धरता येत नाही. “ १७ व्या रेजिमेंटच्या सुभेदार मेजर बंडूसिंगाप्रमाणे नानासाहेबांच्या मनात सूडबुद्धी नव्हती. हा सुभेदार मेजर बंडूसिंग हा एका सरदार घराण्यातील असून हिंदी सैन्याच्या परंपरेत पूर्ण वाढलेला होता; त्याने अनेक निःशस्त्र लोकांना अभय दिले होते परंतु कर्नल नीलच्या अधोरी कृत्यांमुळे त्याने सूड घेण्याची शपथ घेतलेली होती ”— १७ ऑगस्ट १९५७ रोजी लोकसभासदस्य श्री कालकासिंग यानी अमृतबझार पत्रिकेत लिहिलेल्या खास लेखात हे विचार प्रदर्शित केले आहेत. या लेखाचे शीर्षक ‘ १८५७ च्या एका रेजिमेंटच्या स्मृतीनिमित्त ’ असे आहे.

श्री कालकासिंग आपल्या या लेखाच्या शेवटी लिहितात :- “ १७ व्या पलटणीने फैझाबाद व कानपूर येथे जी कत्तल केली त्यामुळे इंग्लंडमध्येही भीतीचे वातावरण निर्माण झाले व भेदरलेल्या इंग्रजांनी त्यानंतरच्या काळात पुष्कळ सौम्य वर्तणूक ठेविली. ”

१८५८ च्या फेब्रुवारीचे सुमारास ब्रिटिशांच्या दोन वेळेच्या हल्ल्यांना परतवून कुंवरसिंगाने आज्ञमगड ताब्यात घेतला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी अलाहाबादेहून लॉर्ड मार्क कर याच्या हाताखाली मोठी फौज आज्ञमगड काबीज करण्यासाठी आली. या प्रचंड सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही याची कुंवरसिंगाला जाणीव होऊन तो आपल्या जगदीशपूर या मूळ गावी गेला. या माघारीच्या वेळी पुष्कळ चकमकी झाल्या त्यापैकी एकीत आज्ञमगडातील एक प्रख्यात मुलकी नागरिक व्हेनाबल्स याला जखम होऊन त्यातच पुढे तो मरण पावला. गव्हर्नर जनरल याने त्याच्या स्तुतीपर खालील जाहीरनामा काढला:- “ कुंवरसिंगाचा मोठ्या शौर्याने पाठलाग करीत असताना व्हेनाबल्स याला जी जखम झाली तिचा परिणाम म्हणून तो नंतर मृत्यू पावला हे जाहीर करण्यास लाटसाहेबांना फार दुःख होत आहे. व्हेनाबल्स याचा सरकारशी काहीही करार अथवा बंधन नसूनही निव्वळ धाडस आणि देशप्रेम यांनी भारून गेल्यामुळे त्याने बंडाच्या सुरुवातीपासून सरकारास मदत केली. याचे शौर्य, तेज, शांत स्वभाव आणि धोरणी वागणूक अवर्णनीय होती. व्हेनाबल्सच्या दुःखद मृत्युचे निमित्ताने त्याला गव्हर्नर जनरल आदरांजली अर्पण करीत आहेत. ”

गोरखपूर

गोरखपुरातील सैन्य म्हणजे १७ व्या पायदळाच्या काही तुकड्या आणि १२ वी घोडदळ तुकडी एवढे होते. नंतर एक गुरखातुकडी बंदोबस्तासाठी तेथे पाठविण्यात आली. मुलकी युरोपियन अधिकाऱ्यात न्यायाधीश विनयार्ड, मॅजिस्ट्रेट पॅटरसन आणि बर्ड या नावाचा त्याचा मदतनीस हे प्रमुख होते.

मोहमद हसन

काही दिवसांपूर्वी मेजर होम्स याचा खून झालेला होता; हा खून त्याच्याच पलटणीतील लोकांनी केला होता. ही पलटण सेगॉलीया या गावी होती. त्याशिवाय जिल्ह्यात इतत्रही पुष्कळच गडबड होती व त्यामुळे दळणवळण तुटले होते. अशा परिस्थितीत १ ऑगस्ट १८५७ रोजी हिंदी

शिपायांना निःशस्त्र करण्यात आले होते. जिल्ह्यातील परिस्थिती अधिकच बिघडत चालली. पूर्वी ज्याने कर्नल लेनॉक्स व त्याचे कुंटुब वाचविलेले होते त्या मोहंमद हसन याने १२ ऑगस्ट रोजी राष्ट्रीय सैन्याचे अधिपत्य घेऊन कॅप्टनगंज या तहशीलाचा ताबा घेतला.

पुढे बर्ड या नावाच्या एका इंग्रजाखेरीज बाकीचे सर्व ब्रिटिश लोक गोरखपूर सोडून गेले. जातांना त्या जिल्ह्याचा कारभार त्यांनी काही राजांच्या समितीवर सोपविला होता. मोहंमद हसन हा २० ऑगस्ट रोजी त्या शहरावर चालून आला; लोकांनी मोठी मिरवणूक काढून त्याचे स्वागत केले. बर्ड हा जवळच्या रानात पळाला तेव्हा त्याला पकडून आणणाराला मोहंमद हसन याने ५००० रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले.

ईस्ट इंडिया कंपनी येण्यापूर्वी मोहंमद हसन हा त्या जिल्ह्याचा नाझीम किंवा गव्हर्नर होता; आता त्याने आपला पूर्वीचा अधिकार हाती घेऊन एका समितीच्या मदतीने तो कारभार पाहू लागला. पूर्वी कंपनीच्या नोकरीत असलेल्या ज्यांनी ज्यांनी त्याची चाकरी करण्याचे कबूल केले त्यांना त्याने मूळच्या जागी नेमले. त्याने तशी आज्ञाच काढलेली होती व ती सर्वांनी मानली होती. जमीनदारांनी त्याचा अधिकार मान्य केल्याबरोबर त्यांना मानाचे पोषाक, तोफांची सलामी देण्यात येऊन त्यांचे पूर्वीचे मुलकी व लष्करी अधिकार चालविण्यास परवानगी देण्यात आली होती. थोडक्यात म्हणजे त्याचा अधिकार काही काळ तरी भक्कम पायावर आधारित होता.

नेपाळचा महाराजा जंगबहादूर लखनौचा वेढा उठविण्यासाठी गुरख्यांची तुकडी घेऊन येत होता. त्याच्या सैन्याची मोहंमद हसनच्या सैन्याशी गाठ पडून अनेक चकमकी उडाल्या. त्या चकमकीत मोहंमद हसन याचा भराभव झाल्यामुळे तो व त्याचे अधिकारी तांडा या ठिकाणी घागरा नदी ओलांडून पलीकडे गेले.

फत्तेपूर

डेप्युटी कलेक्टर मुनशी हिकमत उल्ला याच्या नेतृत्वाखाली फत्तेपूर येथील जनता बंड करून उठली. अलाहाबाद येथे असलेल्या ६ व्या पायदळ पलटणीतील फक्त ५० लोक फत्तेपूर येथे होते. हे लोक तेथील खजिन्याच्या पहाऱ्यासाठी ठेवलेले होते. फत्तेपूर येथे कलेक्टर जे. डब्ल्यू. शेरर, न्यायाधीश टकर (वाराणशीच्या कमिशनर टकरचा भाऊ), एक अफूच्या विक्रीचा धंदा करणारा, एक

मिठाचा व्यापारी, एक डॉक्टर व तेथे चालू असलेल्या आगगाडीच्या कामावरील तीन चार लोक एवढेच युरोपियन त्यावेळी होते.

अलाहाबाद व कानपूर येथे झालेल्या प्रकारांच्या बातम्या ऐकून तेथील युरोपियन लोकांत ८ जून १८५७ रोजी घबराट उत्पन्न झाली होती; रात्र पडेपर्यंत पोलिस लोकांनी आपली कामे सोडली. दुसरे दिवशी सकाळी लोकांनी खजिन्यावर हल्ला केला पण पहारेकऱ्यांनी तो परतून लावला. काही लोक तुरुंगाकडे वळले; त्यानंतर तेथील मिशन आणि डाक बंगला लुटून जाळण्यात आले. आजूबाजूच्या खेड्यातील लोक आणि अलाहाबादेच्या तुरुंगातून सुटलेले लोक बंडवाल्यांना मिळाले. नंतर मुलकी बंगल्यावर हल्ले होऊन ते लुटले गेले परंतु एकाही इंग्रजाचा प्राण घेण्यात आला नाही.

मुनशी हिकमत उल्ला याने दुपारी कलेक्टरची भेट घेतली. त्यानंतर रात्रीच्या अंधारात कलेक्टर व इतर युरोपियन लोक निसटून आतापर्यंत शांत असलेल्या बांध्याकडे गेले व ते तेथे दुसरे दिवशी पोचले. एकटा टकर मात्र मागे राहिला.

टकर मात्र आपल्या जागी ठाम राहिला. आपले कर्तव्य येथेच असून शेवटपर्यंत फत्तेपूर येथेच राहण्याचे त्याने ठरविले. ९ तारखेला त्याने बंडवाल्यांपैकी पुष्कळांना गोळ्या घालून मारले परंतु दुसऱ्या दिवशी तो स्वतः मृत्युमुखी पडला. पुढे सर्वत्र शांतता झाल्यानंतर अलाहाबादेच्या कमिशनराने सरकारात पाठविलेल्या वृत्तांतात त्याला आदरांजली वाहताना म्हटले आहे :—
“ टकर याच्या मृत्यूमुळे फार दुःख होत असले तरी त्याच्या शूर कर्तव्यनिष्ठेचे कौतुक न करणे अशक्य आहे. त्याच्या त्यावेळेच्या वर्तनामुळे थोडे तास का होईना सुव्यवस्था टिकून राहिली हेच एक आश्चर्य मानले पाहिजे. आपल्या धर्माचे पालन प्रामाणिकपणाने करीत असताना त्याचे आर्थिक औदार्यामुळे शहरातील पुष्कळ लोकांचा आदरच नव्हे तर प्रेमही त्याने संपादन केले होते. अस्वस्थ जमावाने त्याला मारल्यानंतर दोन हिंदू गृहस्थ त्यांच्यातूनच पुढे आले व त्यांनी पवित्र अशा धार्मिक आणि प्रामाणिक माणसाला मारल्याबद्दल जमावाची कानउघाडणी केली. त्यानंतर त्या दोघा हिंदूंचीही तीच गत झाली हे सांगणे नको.”

१८५७ जुलैमध्ये मेजर रेनाँ याच्या हाताखाली आलेल्या सैन्याने व हॅवेलॉक हा अलाबादेहून कानपूरस जात असताना त्याच्या सैन्याने फत्तेपूर व आजूबाजूच्या खेड्यांवर फार सड उगवला. निरपराध लोकांची कत्तल करण्यात

येऊन मुनशी हिकमत उल्ला याला फाशी देण्यात आले. खेडी जाळून टाकण्यात आली व शहर लुटण्यात आले.

इटावा

पुढे ज्याने भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली तो ए. ओ. हचूम इटावा येथे जिल्हा मॅजिस्ट्रेट होता. त्याने गावाभोवतीच्या रस्त्यांच्या रक्षणाकरिता सैन्य उभारले. १९ मे १८५७ रोजी मीरतहून येणाऱ्या बंडवाल्यांची व त्याच्या सैन्याची लढाई झाली. शिपायांना पकडून निःशस्त्र करण्यात आले. अकस्मात हे शिपाई बिथरले व त्यांनी आपली शस्त्रे परत हिसकावून घेऊन पहारेकऱ्यांना ठार केले. नंतर ते शिपाई एका हिंदू देवळात जाऊन लपून बसले. हचूम व त्याचा दुय्यम डॅनिएल्स काही हिंदी फौजा घेऊन देवळाकडे निघाले. देवळाजवळ आल्यावर हचूमला दिसले की लोक त्या शिपायांना अन्न देत असून त्यांची वाहवा करीत होते. असे असूनही डॅनियल्स देवळावर चालून गेला तेव्हा आतल्या शिपायांच्या गोळ्यांना तो बळी पडला.

२३ मे रोजी अलीगड येथे एका गुप्त हेराला फाशी दिल्याची बातमी इटावा येथे आल्याबरोबर रात्री सर्व हिंदी फौज उठली आणि एका हातात तलवार व दुसऱ्या हातात मशाली घेऊन त्यांनी इंग्रज छावणी घेतली व तेथील खजिना लुटून तुरुंग फोडला. परंतु त्यांनी इंग्रजांना शांतपणे जाण्याला संमती दिली. मात्र जर ते शांतपणे गेले नाहीत तर मारण्याची धमकीही दिली. त्या प्रमाणे बहुतेक सर्व इंग्रज बायकामुलांसह मिळेल त्या आश्रयांत लपून राहिले. हचूम स्वतः इटावा सोडून गेला.

त्यानंतर इटावा हे स्वतंत्र शहर असल्याची घोषणा करण्यात आली व सर्व शिपाई दिल्लीच्या फौजेला मिळण्यासाठी निघाले. हे शिपाई म्हणजे अलीगड येथे असलेल्या ९ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीचीच एक तुकडी होती.

अलीगड

अलीगडजवळच्या बोलंद या गावी हेरगिरी करून शिपायात बेदिली माजविण्याच्या प्रयत्नाकरिता एका माणसास फासावर चढविण्यात आल्यानंतर थोड्याच वेळानंतर म्हणजे २० मे १८५७ रोजी संध्याकाळी अलीगडात बंडाचा उठाव झाला. त्या हेराला पकडून अलीगड येथे पाठविण्यात आले होते व तेथेच त्याला शिक्षा देण्यात आली होती. अलीगड येथील ९ व्या नेटिव्ह पायदळाच्या समक्ष त्याला फाशी देण्यात आले. अलीगडच्या शिपायांनी पुढे उठाव करण्याचे

ठरविलेच होते परंतु हा प्रकार झाल्यानंतर त्यांच्याच्याने राहवेना व ते हत्यारे घेऊन उठले.

ही नववी पलटण म्हणजे इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या मते 'अत्यंत राजनिष्ठ' होती. परंतु त्यांच्यात इतकी बेदिली माजली होती की राजनिष्ठ राहणे ही गोष्ट अशक्यच होती. त्यांनी उठावानंतर उदारपणे आपल्या अधिकाऱ्यांना अलीगड सोडून जाऊ दिले. सर्व अधिकारी, त्यांची बायकामुले आणि इतर युरोपियन लोक मध्यरात्री अलीगड सोडून निघाले. या मंडळीत लेडी औट्रॅमही होती.

रोहिलखंड : बरेली, शहाजहानपूर, मोरादाबाद,
बदाऊन आणि बिजनोर

बरेली येथे मुख्य ठाणे असलेल्या कमिशनराच्या अधिकारात त्यावेळी बुंदेलखंड होते. बुंदेलखंडात त्यावेळी बरेली, शहाजहानपूर, मोरादाबाद, बदाऊन आणि बिजनोर हे जिल्हे अंतर्भूत होते. या प्रदेशातील अनेक ठिकाणी पुष्कळ सैन्य ठेवण्यात आले होते; सर्वात जास्त सैन्य बरेली येथे असून त्यात ८ व्या घोडदळाची पलटण, १८ वी पायदळ पलटण, ६८ वे पायदळ रेजिमेंट आणि तोफखाना एवढे सैन्य असून ते सर्व सैनिक हिंदीच होते.

डिवचले गेले होते तरी हे शिपाई मूळ उठावाची तारीख जी ३१ मे ठरलेली होती तिलाच ते चिकटून राहिले; म्हणून ठरलेल्या दिवशी या सर्व जिल्ह्यात बंडाला सुरुवात होऊन एका दिवसातच सर्व ठिकाणची ब्रिटिश सत्ता नामशेष झाली. बहुसंख्य इंग्रज अधिकाऱ्यांना जाऊ देण्यात आले. अगदी थोड्या-नाच पकडून मारण्यात आले.

बरेली

१४ मे रोजी मीरत येथील बंडाची बातमी बरेलीला आली. इंग्रज अधिकाऱ्यांना जरी शिपायांच्या राजनिष्ठेबद्दल विश्वास वाटत होता तरी सावधगिरी म्हणून त्यांनी आपली बायकामुले नैनीताल येथे पाठविली होती. घोडदळावर तर त्यांचा फारच विश्वास होता. काही धोका पत्करून नये म्हणून इंग्रज अधिकाऱ्यांनी १५ मे रोजी मोठी परेड भरविली व तेथे ज्या काडतुसा-बद्दल तक्रार होती ती देण्यात येणार नाहीत असे जाहीर केले त्यामुळे आता भीति बाळगण्याचे काही कारण नाही असेही त्यांनी सांगितले. जरी त्यामुळे शिपायांवर फारसा परिणाम झालेला दिसला नाही तरी शिपाई काहीच बोलले नाहीत. परेड शांततेने पार पडली; कारण ठरलेल्या दिवसाची वाट पहाण्याचे

शिपायांनी ठरविले होते. त्यांचा धिम्मेपणा वाखाणण्यासारखा आहे कारण त्यांना दिल्लीच्या हिंदी फौजेच्या सेनापतीचा निरोप होता की त्यांनी त्वरित दिल्लीला यावे.

२९ अथवा ३० मे रोजी उठाव होणार अशा बातम्या होत्या परंतु दोन्ही दिवस शांततेत गेले. ३१ मे रोजी सकाळी १० वाजता एक तोफ उडविण्यात आल्याबरोबर सर्व शिपाई उठले. त्यादिवशी सकाळी एका कॅप्टनाचे घर पेटविण्यात आले होते तरीही अधिकाऱ्यांनी त्या गोष्टीला फारसे महत्त्व दिले नव्हते. तो दिवस म्हणजे रविवार होता व नेहमीप्रमाणे त्या दिवशीची परेड शांतपणे पार पडली. त्या दिवशी चर्चमध्ये युरोपियनांनी आपल्या प्रार्थना म्हटल्या तोपर्यंत काही होणार याची कोणास जाणीव नव्हती.

६८ व्या पायदळ पलटणीने प्रथम उठाव करून इंग्रज अधिकाऱ्यांवर त्यांच्याच बराकीत हल्ले केले. लहान लहान तुकड्या करून शिपाई बंगल्या-बंगल्यातून गेले व पूर्वी ठरल्याप्रमाणे त्यांनी बंगल्यांना आगी लावून दिल्या. घाबरलेले इंग्रज घोडदळाच्या बराकीकडे पळाले. तेथे पोचल्यावर त्यांनी घोडदळाला बंडवाल्यांवर हल्ला करण्याचा हुकम केला. परंतु घोडदळाने बंडवाल्यांचीच बाजू घेतली. त्यामुळे इंग्रजांना प्राण वाचविण्यासाठी नैनीताल-कडे पळावे लागले परंतु फक्त ३२ अधिकारीच नैनीतालला सुखरूप पोचले. बाकीच्यांना बरेली येथे अथवा रस्त्यावर मारण्यात आले. दुपारपर्यंत बरेलीचे इंग्रज राज्य संपुष्टात आले.

शिपायांच्या तोफखान्यातील बख्तखान या नावाच्या सुभेदाराला सैन्याचा अधिपती नेमण्यात आले. या बख्तखानाचे नाव यापूर्वीच आलेले आहे. त्याने शिपायांना नवीन राजवट भक्कम करण्याची आज्ञा दिली. त्यानंतर तो सर्व शहरातून फिरला त्यावेळी त्याच्या मागोमाग इंग्रजांनी पूर्वी वापरलेल्या गाड्यातून नवीन नेमलेले अधिकारी होते. पुढे लौकरच बख्तखान आपले सैन्य घेऊन दिल्लीला गेला व तेथे बादशहाने त्याला सरसेनापती नेमिले.

खानबहादूर खान

रोहिलखंडातील प्रख्यात व्यक्ती खान बहादूर खान याने त्यानंतर मोठे सैन्य उभारण्यास सुरुवात केली. लौकरच त्याच्या सैन्यात ३०००० लोक भरती झाले. त्याने आपले मुख्य ठाणे बरेली येथे स्थापून आपण स्वतः बादशहाचा सुभेदार या नात्याने रोहिलखंडाचा राजा असे घोषित केले. सर्व जनतेने त्याच्या राज्याचे स्वागत केले.

खान बहादूर खान हा प्रख्यात घराण्यातला असून त्याची सर्व रोहिलखंडात कीर्ति होती. हाफीझ रहमताचा तो नातू असून ब्रिटिश सरकाराकडून त्याला दरसाल १२०० रु. वेतन मिळत असे. हे वेतन का देण्यात येत होते त्याबद्दल सरकारी राजपत्रांत खालील माहिती दिली आहे:- “कुत्तैर प्रांतात रोहिल्यांचे राज्य असताना हाफीझ रहिमत हा बरेली जिल्ह्याचा राजा होता. सन १७७४ मध्ये त्याच्यामध्ये व नबाब वझीर शुजाउद्दौला यांच्यामध्ये लढाई झाली तिला कारण म्हणजे हाफीस रहिमत याने कबूल केलेल्या गोष्टी मानल्या नाहीत. या लढाईत हाफीज रहिमत हा मारला गेला त्यामुळे त्याचे राज्य वझीराने खालसा केले व त्याच्या मागे राहिलेल्यांक रिता त्याने काही तरतूद केली. हीच तरतूद पुढे १८०१ साली ब्रिटिश सरकारशी झालेल्या करारात चालू राहिली. या करारात नबाब वझीराची निम्मी दौलत ब्रिटिशांनी घेतली. या तहात हाफीझ रहिमत याच्या वारसाची केलेली तरतूद तशीच चालू ठेवावी अशी एक अट होती.”

खान बहादूर खान हा ब्रिटिशांच्याही मर्जीतला होता. त्याने ब्रिटिश सरकाराच्या न्यायखात्यात नोकरी करून निवृत्त झाला होता आणि त्या नोकरीचे निवृत्तिवेतन वर दिलेल्या वेतनाशिवाय त्याला मिळत होते.

खान बहादूर खानाने योग्य असा कारभार सुरू करून दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने जमीन महसूल ठरवून दिला. तसेच त्याने नागरिकदलही उभारले. जे हिंदी अधिकारी ब्रिटिशांच्या नोकरीत होते त्यांना त्यांच्याच जागी कायम करण्यात आले. थोडक्यात म्हणजे आपल्या आंगच्या गुणामुळे त्याने सरकारच्या सर्व खात्यांचा कारभार व्यवस्थित सुरू केला व त्यामुळे सरकारी व्यवस्थेत काही खंड पडला नाही.

रोहिलखंडातील सर्व घटनांबद्दलची हकीकत खान बहादूरखान स्वतःच्या हस्ताक्षरात पत्रे लिहून बादशहाला कळवीत असे. त्याने सर्व रोहिलखंडामध्ये जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता. त्या जाहीरनाम्यात त्याने हिंदू व मुसलमानांना आवाहन केलेले होते की त्यांनी एकजुटीने रहावे व इंग्रजांच्या फसव्या प्रचाराला बळी पडू नये. ब्रिटिश लोक हिंदूंना मुसलमानांविरुद्ध व मुसलमानांना हिंदू-विरुद्ध चिथावणी देत असल्याबद्दल त्याने लोकांना इशारा दिलेला होता. हिंदी प्रांत हळुहळू कंपनीच्या राज्यात सामील करण्याच्या त्यांच्या धोरणासंबंधी उल्लेख करून त्याने नागपूर व लखनौ राज्यांचे उदाहरण दिले होते. गोहत्या बंद करण्यात आली. जाहीरनाम्याच्या शेवटी अशी ताकीद देण्यात आलेली होती

की, जर कोणी या नवीन राजवटीला विरोध करील तर त्याला शिक्षा करण्यात येईल व त्यामुळे त्याला आत्महत्येचे पातक लागेल.

वयाने वृद्ध आणि शारीरिक क्षीण प्रकृती असली तरी खान बहादूर खानाने रोहिलखंडावर आपले राज्य प्रस्थापित केले होते. ब्रिटिश राज्याचा मागमूसही त्याने शिल्लक ठेवला नव्हता. स्वतःला बादशहाचा सुभेदार म्हणून घेऊन त्याने बादशहाला दिल्ली येथे उंची नजराणा पाठवून स्वतःच्या सुभेदारीचे फर्मान आणविले होते. हिंदू व मुसलमान अशा आठ लोकांची समिती नेमून तिच्यावर राज्यकारभार सोपविला होता. या आठामध्ये सोभाराम हा दिवाण होता. ब्रिटिशांनी १८५७ च्या अखेरीस बहादूर खानाच्या या राजवटीविरुद्ध हिंदूंनी बंड करावे अशी खटपट चालविली होती व त्याकरिता ५०००० रुपये मंजूरही केले होते परंतु त्याला यश आले नाही.

लखनौ काबीज केल्यानंतर सरसेनापति सर कॉल्व्हिन कॅम्बेल हा आता रोहिलखंडाकडे वळला. त्याचे सैन्य रोहिलखंडात चारी बाजूने घुसले आणि १८५८ च्या मे महिन्यात बरेली येथील लढाईत कॅम्बेल याचा घनघोर संग्रामानंतर जय झाला. असे म्हणतात की या लढाईत स्वतः नानासाहेबही हजर होते. बहादूर खानाचे रोहिले गाझी घोडेस्वार मोठ्या त्वेषाने ब्रिटिशांवर चालून गेले परंतु ब्रिटिश तोफखान्याच्या भडिमारापुढे त्यांचा टिकाव लागेना; तरीही गाझींची धडाडी बिलकुल कमी झाली नाही; ते धर्मासाठी प्राणत्याग करण्यास तयार होते. त्यानंतर दुसरे दिवशी ब्रिटिश सैन्य बरेली शहराकडे निघाले परंतु बहादूर खानाच्या सैन्याने त्यांना बरेली जवळच्या नदीवरील पुलाजवळ आडविले; ब्रिटिशांनी त्यांचा मोड करून बरेलीत प्रवेश मिळविला त्यावेळी बहादूर खान पिलिभिटला निघून गेला.

त्यानंतर आणखी काही चकमकी झाल्या; शेवटी बहादूर खान इतर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांबरोबर आपल्या मूळ प्रदेशातून निघून नेपाळाच्या वाटेला लागला. या पुढाऱ्यांमध्ये राणा बेणीमाधव सिंग, बेगम हजरत महल, नानासाहेब, बाळासाहेब, ज्वाला प्रसाद, मम्मू खान, अमरसिंग, मेंहदी हसन व इतर कित्येक लोक होते.

शहाजहानपूर

शहाजहानपूर बरेली पासून सुमारे ४७ मैलावर आहे. तेथे २८ वी पायदळ पलटण होती. १५ मे रोजी मीरत येथील उठावाची बातमी त्यांना समजली होती तरी ३१ तारखेपर्यंत त्यांनी आपले बेत गुप्त ठेविले होते. तो

दिवस रविवारचा असून सकाळी इंग्रज लोक चर्चमध्ये गेलेले होते. शिपायांनी त्याच वेळी बंड पुकारले व ते चर्चवर चालून गेले. चर्चमधील काय गडबड आहे ते पाहण्यास चॅप्लेन आला असता त्याचा शिरच्छेद झाला. शहराचा मॅजिस्ट्रेट रिकेटस हा पळून जात असताना मारला गेला. शिपायांची दुसरी तुकडी लष्कर हद्दीत जाऊन तेथे जाळपोळ आणि कत्तल सुरू झाली. सहायक मॅजिस्ट्रेट निसटण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच बंगल्याच्या पडवीत मारला गेला. डॉ. बौलिंग शिपायांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न करीत असतांना 'राजद्रोह' हा शब्द त्याने वापरल्याबरोबर त्याला गोळी घालण्यात आली. नंतर बंडवाले महंमदीच्या रोखाने गेले. ३१ मे संध्याकाळपर्यंत सर्व शहाज-हानपूर बंडवाल्यांच्या ताब्यात गेले.

मोरादाबाद

बरेलीच्या वायव्येस सुमारे ४८ मैलावर मोरादाबाद आहे. २८ वी पायदळ पलटण आणि आणि नेटिव्ह तोफखान्याची एक तुकडी तेथे होती.

मोरादाबादेच्या शिपायांनाही मीरतच्या उठावाची बातमी लागली होती परंतु ३१ तारखेपर्यंत ते शांत होते. त्यादिवशी परेडमैदानावर ते जमू लागले व कंपनीसरकारचे राज्य संपल्याची घोषणा त्यांनी तेथे केली. दोन तासांचे आत ब्रिटिश लोकांनी मोरादाबाद न सोडल्यास त्यांना मारण्यात येईल असे त्यांनी जाहीर केले. मोरादाबादेच्या पोलिसांनीही ठरविले की आपल्या अधिकाऱ्यांच्या आज्ञा मानावयाच्या नाहीत. मोरादाबादेच्या नागरिकांनीही तशीच घोषणा केली. त्यानंतर न्यायाधीय, मॅजिस्ट्रेट, सिव्हिल सर्जन आणि इतर लोक सहकुटुंब मोरादाबाद सोडून निघाले. जे इंग्रज त्या दोन तासानंतर मोरादाबादेत सापडले ते मारले गेले. असे म्हणतात की कमिशनर पॉवर व इतर काही इंग्रजांनी जीव वाचविण्यासाठी इस्लाम धर्म स्वीकारला.

दुपारपर्यंत सर्व शहर बंडवाल्यांच्या ताब्यात येऊन त्यावर हिरवे निशाण फडकू लागले.

बुदाऊन

बरेली व शहाजहानपूर यांच्यामध्ये बुदाऊन हे गाव आहे. तेथील मोठे जमीनदार व त्यांची कुळे कंपनीच्या कारभाराला कंटाळली होती. जबर कर व इतर दडपशाहीच्या कायद्यामुळे ते सर्व लोक बिथरलेले होते. बुदाऊनचे नागरिक प्रथम बंड करून उठले. ही गोष्ट १८५७ च्या १ जून रोजी संध्याकाळी घडली.

त्यानंतर शिपाई, पोलिस व गावातील प्रतिष्ठित नागरिक यांनी दवंडी पिटवून ब्रिटिश राज्य संपल्याचे जाहीर केले. हे गाव रोहिलखंडातच असल्यामुळे ते खान बहादूर खानाच्या राज्यात समाविष्ट झाले.

शिपायांनी खजिना ताब्यात घेतला व ते दिल्लीकडे निघाले. कलेक्टर व इतर इंग्रज अधिकारी रात्रीचेवेळी रानात पळून गेले. त्यांच्यापैकी काही मारले गेले, काही अन्नपाण्यावाचून मेले, तर काही लोक हिंदी लोकांच्या आश्रयाने जिवंत राहिले.

बिजनोर--सरसय्यद अहमद

बिजनोर येथे मुनशी सय्यद अहमद याने ब्रिटिश सत्ता टिकविण्याचे कामी मोठी कामगिरी केली. हा मुनशी म्हणजे पुढे ज्याने अलीगडचे कॉलेज (पुढे विद्यापीठ) स्थापन केले व ज्याला 'सर' ही पदवी मिळाली तोच सर सय्यद अहमद होय. १८५७ च्या मे अखेरीत जेव्हा स्थानिक तुरुंगावर हल्ला झाला तेव्हा हा सय्यद अहमद सदर अमीन म्हणजे न्यायाधिकारी होता. तुरुंगावर हल्ला करणाऱ्यांचा हल्ला लवकरच परतविण्यात आला. पुढे खरकी येथील बंडखोर शिपाई जेव्हा बिजनोर येथे आले तेव्हा तेथील युरोपियनांना काही त्रास होऊ नये अशाबद्दल त्याने त्या शिपायांचे मन वळविले. शिपाई गाव सोडून निघून गेल्यानंतर नबाब महंमद खान याने इंग्रज जेथे आश्रयार्थ आले होते त्या घराला वेढा दिला. त्याही वेळी सय्यद अहमद हा त्यांचे मदतीस आला व नबाबाशी त्याने समझोता करून युरोपियनांना मीरत येथे जाऊ द्यावे असे ठरवून घेतले. बिजनोर जिल्हा मात्र इंग्रजांनी परत येऊन काबीज करीपर्यंत नबाबाच्याच हातात होता. पुढे नबाबाच्या हक्काबद्दल काही लोकांचे वांधे उत्पन्न झाले तेव्हा नबाबाला घालवून देण्यात येऊन ब्रिटिश सत्तेच्या संमतीने सय्यद अहमद याच्यावर सर्व कारभार सोपविण्यात आला. या कामी त्याला स्थानिक वजनदार लोकांची मदत मिळाली. नंतर आणखी काही घटनांमुळे नबाब पुनः तेथे आला तो ब्रिटिश सत्ता पुनर्स्थापित होईपर्यंत त्याचेच राज्य बिजनोर येथे होते.

(२) अयोध्येमधील इतर ठिकाणे

फैझाबाद

मौलवी अहमदउल्ला शहा याला कैद केल्यानंतर फैझाबाद येथे उठाव झाला.

१८५७ च्या बंडात या मौलवी साहेबांच्या नावाला फार महत्त्व आहे. १८५७ मध्ये त्याची सर्व मालमत्ता ब्रिटिशांनी जप्त केल्यानंतर त्याने धर्मोपदेशक होऊन सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला व परकीयांविरुद्ध बंड करण्याचा प्रचार केला. जेथे जेथे तो जाई तेथे तेथे त्याच्याबद्दल फार आदर उत्पन्न होई. त्यावेळच्या बंडाच्या पुढाऱ्यांशी त्याचा संपर्क होता. खुद्द लखनौमधील राजघराण्याने त्याचे स्वागत केले. परकीय सत्ता उखडून टाकावी म्हणून त्याने अनेक पत्रके लिहिली. शेवटी सरकारने त्याला पकडून चौकशी सुरू केली. गुन्हा शाबीत धरून त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. फाशीची वाट पहात तो तुरुंगात असताना बंडाचा उठाव झाला आणि बंडवाल्यांनी तुरुंगातून त्याला सोडविले.

मौलवी अहमदउल्ला शहा हा फार उदारमतवादी होता. त्याचे व्यक्तिशः इंग्रजांशी वैर नव्हते. त्याला तुरुंगातून सोडविल्यानंतर लगेच त्याने कर्नल लेनॉक्स (ज्याच्या ताब्यात तो होता) याला एक पत्र लिहिले व त्यात तुरुंगात असताना हुक्का ओढण्याची सवलत दिल्याबद्दल लेनॉक्सचे त्याने आभार मानले.

लूटालूट आणि अस्वस्थता माजू नये म्हणून त्याने प्रयत्न केला. सार्वजनिक इमारती व दारूचे कोठार या ठिकाणी त्याने पहारा बसविला. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी ताबडतोब फैजाबाद सोडावे असा सल्ला त्याने दिला. १५ व्या रेजिमेंटच्या लोकांनी इंग्रजांना मारून टाकण्याचे ठरविले होते त्यांचे मन मौलवी अहमदउल्ला याने वळविले. इंग्रजांना बोटी व वाटखर्चाची रक्कमही पुरविण्यात आली. जेवढी मालमत्ता नेता येईल तेवढी नेण्याची परवानगीही त्यांना दिली. त्यानंतर जूनच्या ९ तारखेला कंपनीचे राज्य संपल्याचे जाहीर करण्यात येऊन नबाब वजीदअल्ली शहा याचे राज्य प्रस्थापित होऊन तो सत्ताधारी झाला अशी द्वाही फिरली.

इंग्रज लोक बोटीकडे जात असता शिपायांनी त्यांच्यावर हल्ला केला. त्यात पुष्कळ अधिकारी मारले गेले; त्यातच कमिशनर हाही मेला. बोटीवरच्या लोकांच्या मदतीने एक बोट मात्र पुढे जाऊन इंग्रज ठाण्यावर पोचली.

फैजाबादेतून काही अपाय न होता सुटलेल्या लोकांत कर्नल लेनॉक्स हा एक होता. त्याला पकडल्यानंतर शिपायांनी त्याला जी उदार वागणूक दिली त्याबद्दल त्याने लिहून ठेविले आहे:- “आम्ही पळून जात असता नझीम हुसेनखान याच्या लोकांनी आम्हाला पकडले. त्यांच्यापैकी एकाने पिस्तुल

काढले, दातओठ खाल्ले आणि फिरंग्यांना मारण्यासाठी हात शिवशिवत आहेत असे तो म्हणाला; परंतु ही गोष्ट त्याला शक्य नव्हती. नंतर आम्हाला नझीमसमोर उभे करण्यात आले. तो दरबारात तक्क्याला टेकून बसलेला होता. त्याने आम्हांस थोडे सरबत पिण्यास व विश्रांति घेण्यास सांगितले. भीतीचे काही कारण नाही असेही तो म्हणाला. आम्हाला मुक्कामाला कोठली जागा द्यावयाची असा प्रश्न उपस्थित झाला असता एका रागावलेल्या नोकराने घोड्याचे तबेले द्यावे असे सुचविले. नझीमाने त्याची कानउघाडणी केली. तोच दुसरा पुढे येऊन म्हणाला “ इतकी काळजी कशाला, त्या फिरंगी कुत्र्यांना मी मारून टाकतो. ” नझीमाने त्या सर्वांना दरडावले आणि आम्हाला जीवदान दिले. बंडवाल्यांच्या भीतीने आम्ही जनान्याजवळ लपून बसलो. आम्हाला कपडे देण्यात आले व विश्रांतीही मिळाली. ”

मौलवी अहमदउला शहा फैजाबादेहून बंडाचे अयोध्येतील केंद्र लखनौ येथे जाण्यास निघाला. लखनौजवळ चिनहाट येथील लढाईत त्याने इंग्रजांचा पूर्ण पराभव केला व त्यानंतर बेगम हजरत महलच्या हाताखाली लखनौ येथे जमलेल्या बंडवाल्यांत तो प्रमुख पुढारी बनला. स्वतःला लष्करी शिक्षण नसूनही त्याला उपजतच पुढार्याचे गुण होते. शत्रूची कमजोर बाजू बरोबर शोधून तेथेच प्रहार करण्यात तो कुशल होता. लखनौ हातातून गेल्यानंतरही रोहिलखंडातल्या कित्येक गावात त्याने लढाई दिली. शहाजहानपूर काबीज करण्यात त्याला यश आले होते. तेथे असलेल्या ब्रिटिश शिबंदीने किल्ल्याचा आश्रय घेऊन आठ दिवसपर्यंत दम धरला. त्यानंतर ब्रिगेडियर जोन्स हा त्यांच्या मदतीला आला. मौलवीसाहेब मात्र लढा दिल्याखेरीज माघारी गेला नाही. मध्यंतरी त्याला शहाजादा फिरोजशहा व बेगम हजरत महल यांची मदत मिळाली होती परंतु जोन्सने त्यांचा हल्ला परतवून शहाजहानपूर ताब्यात घेतले.

शहाजहानपुराहून मौलवी मोहमंदी येथे गेला आणि जूनच्या ५ तारखेला शहाजहानपुरापासून थोड्या अंतरावर असलेल्या लहानशा किल्ल्याचे पोवई गावी येऊन पोजला. पोवईचा राजा मात्र त्याचे स्वागत करण्यास तयार नव्हता. त्याने पोवईच्या किल्ल्याच्या वेशी बंद केल्या. तेव्हा मौलवीने वेशीवर हत्ती घालून ती फोडण्याचा बेत केला. परंतु त्याचवेळी आतून येणाऱ्या एका गोळीने तो घायाळ होऊन हौद्यातच मरून पडला. त्याचे शव राजाच्या हाती सापडल्यानंतर त्याने त्याचे मुंडके कापून शहाजहानपुराच्या मॅजिस्ट्रेटकडे पाठविले. तेथे कोतवालीपुढे ते टांगण्यात आले होते. राजाला या कृत्याबद्दल ५०००० रुपयांचे जाहीर झालेले बक्षीस मिळाले.

अशाप्रकारे हा महान देशभक्त, धडाडीचा पुढारी आणि महामानव नष्ट झाला. इंग्रजांनीसुद्धा त्याच्याबद्दल उद्गार काढले आहेत :- “अतिशय कर्तबगार, धैर्यशाली आणि दृढनिश्चयी असा बंडवाल्यांपैकी सर्वात उत्तम योद्धा होता.”

मॅलेसनने त्याच्याबद्दल म्हटले आहे : “देशभक्त म्हणजे आपल्या देशाचे अन्यायाने हिसकून घेतलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याची खटपट करणारा असे मानले तर मौलवी हा खरोखरच देशभक्त होता. त्याने आपली तलवार हत्येने विटाळली नाही. कोणत्याही खुनावर पांघरून घालण्याचा त्याने प्रयत्न केला नाही. आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य ज्यांनी हिरावून घेतले त्यांच्याशी शौर्याने, मानाने आणि चिकाटीने तो लढला. त्याची स्मृती सर्व राष्ट्रातील शूर आणि सहृदय लोकांनी मान द्यावा अशीच आहे.”

सितापूर

सितापूर येथे कमिशनर व इतर उच्च अधिकाऱ्यांचे ठाणे होते. ४१ वी पायदळ पलटण आणि ९ वी व १० वी नागरी पायदळ पलटण त्या गावी होती.

२७ मे रोजी काही बंगल्यांना आगी लागल्या परंतु पुढे होणाऱ्या प्रकाराची ही पूर्वचिन्हे आहेत असे कोणास वाटले नाही. त्याला कोणी फारसे महत्त्व दिले नाही; शिवाय खुद्द शिपायांनीच त्या आगी विझविण्यास मदत केलेली होती.

२ जून रोजी मिळणाऱ्या पिठात हाडाची पूड मिसळली असल्याची तक्रार करून शिपायांनी पीठ घेण्याचे नाकारले. त्या पिठाची पोती नदीत फेकून द्यावी असा त्यांनी आग्रह धरला. अधिकाऱ्यांनी तो आग्रह मानून पोती नष्ट करण्यात आली.

त्याच दिवशी दुपारी शिपायांनी इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या बागांमध्ये जाऊन तेथील झाडांची फळे तोडून खाण्याला सुरुवात केली. अधिकाऱ्यांच्या दटावणीला कोणी मानले नाही.

३ जून रोजी काही शिपायांनी खजिना काबीज केला तर इतर शिपाई कमिशनरच्या बंगल्यावर चालून गेले. त्यापूर्वीच त्यांनी कर्नल बर्च आणि लेफ्टेनंट ग्रेव्हज यांना मारले होते.

९ व्या नागरी पायदळानेही आपल्या अधिकाऱ्यांना मारून टाकले. नदी ओलांडून जाण्याचा प्रयत्न करीत असताना कमिशनर, त्याची बायको व मुलगा मारले गेले. एकूण २४ इंग्रज त्यावेळी मृत्युमुखी पडले. काही इंग्रजांनी जमिनदारांचा आश्रय घेऊन १० महिनेपर्यंत लपून दिवस काढले. लखनौ इंग्रजांनी परत घेतल्यानंतर त्यांची सुटका झाली.

नंतर सितापूरचे सर्व शिपाई फरुखाबादेकडे गेले.

(३) बिहार

अमरसिंग

३५ व्या प्रकरणात कुंवरसिंगाचे वर्णन आले. बिहारमधील बंड मुख्यतः कुंवरसिंगाचे अधिपत्याखाली झाले. त्याचा धाकटा भाऊ अमरसिंग ह्यानेही शूर पुढारी व लढवय्या अशी कीर्ति मिळविली. कुंवरसिंग जेव्हा वायव्य प्रांतात व अयोध्येत लढत होता, तेव्हा अमरसिंग बिहारमधील लढ्याचे पुढारीपण करीत होता. शहाबादच्या लोकांचे पुढारीपण पत्करून त्याने जनतेत उत्साह निर्माण केला. त्याने पुष्कळ दिवसपर्यंत फुटकळ लढाया केल्या व शेवटी सास्त्रम व रोहटस ही गावे जिंकली. ब्रिटिशांना या गोष्टीची फार काळजी वाटू लागली. विशेषतः बिहार म्हणजे अफूच्या उत्पादनाचा प्रांत आणि अफूमुळेच सरकारी उत्पन्न विशेष होई. या गडबडीमुळे अफूचे उत्पादन घटले म्हणूनच ब्रिटिश लोकांना जास्त काळजी वाटू लागली.

२४ एप्रिल १८५८ रोजी कुंवरसिंगचा मृत्यु झाल्यानंतर त्याच्या सैन्याचे पुढारीपणा अमरसिंगाकडे आले. शहाबाद जिल्ह्यात त्याने आपले सरकार प्रस्थापित केले. त्याची कुळे त्याच्याशी फार एकनिष्ठ होती. आपल्या राज्यात मुलकी आणि फौजदारी खटले चालविण्यासाठी त्याने न्यायाधिकारी नेमले. इंग्रजांनी त्याला पकडून देण्यासाठी बक्षीस जाहीर केले होते तसेच बक्षीस त्याने इंग्रज अधिकाऱ्यांबद्दल जाहीर केलेले होते. सर्वत्र न्याय समतोल दिला जाई. ज्यांनी शेतसारा भरला नाही अशांची शेत खालसा करून विकण्यात येत व त्यातून सारा वसूल करण्यात येई.

मोठी ब्रिटिश सैन्ये त्याच्यावर चालून येत होती त्यामुळे त्याच्यावर मोठा कठिण प्रसंग गुदरला होता. तरी तो लढतच राहिला व शेवटी १८५९ च्या ऑक्टोबर महिन्यात इतर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांबरोबर तराईत गेला.

शहाबाद खेरीज गयेमध्येही बंड उफाळून निघाले होते. याठिकाणचे एक वैशिष्ट्य असे की खेडुतांनी खेड्यांची ऐक्यमंडळे स्थापून स्वातंत्र्याचे निशाण उभारले होते. बंडात सामील झालेल्या लोकांमध्ये निवृत्त सरकारी अधिकारी आणि मोठे जमीनदारही होते. या जिल्ह्यात हैदरअल्लीखान आणि जुधरसिंग हे प्रमुख पुढारी होते. हैदरअल्लीचे अनुयायी 'हैदर अल्ली राजा' अशी घोषणा करीत. जुधरसिंगाने आपल्या लोकांमध्ये जमीन वाटप करून राज्य स्थापिले.

शहाबाद जिल्ह्यात पिलामाऊ येथील ज्यांची मालमत्ता ईस्ट इंडिया कंपनीने जप्त केली त्या जमीनदारांचे दोघे मुलगे निलांबर व पितांबर या दोघांनी मोठाच उठाव केला. १८५८ अखेरीपर्यंत सर्व पिलामाऊ जिल्हा राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या ताब्यात गेला. या उठावात जनतेतील सर्व लोकांनी— खेडूत, पाटील, लष्करी निवृत्तिवेतन घेणारे आणि धार्मिक पुरुष— भाग घेतला होता. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट अशी की सरकारने मोठमोठी बक्षिसे जाहीर केलेली होती तरी एकही बंडवाला त्यांना मिळू शकला नाही.

संबळपूरचे बंड विशेष उल्लेखनीय आहे. १८२६ मध्ये सुरेंद्र साई याचा वारसा नाकबूल करून ब्रिटिश सरकारने त्याची जहागीर खालसा केली होती. सुरेंद्र व त्याच्या घराण्यातील लोकांनी बंडाचे निशाण उभारले व त्यांना पुष्कळ जमीनदार येऊन मिळाले. सरकारच्या जमिनीबद्दलच्या धोरणामुळे हे जमीनदार आधीच नाराज होते. १८५७ पासून १८६२ पर्यंत सुरेंद्र ब्रिटिशां- विरुद्ध लढा देत होता. त्याने आपले राज्य स्थापन केलेले असून सर्वत्र अस्वस्थता माजविलेली होती. तेथील बंड म्हणजे स्थानिक जातीजमातींचाच उठाव होता. दर चार मैलावर चौक्या पहारे बसवून ब्रिटिशांचे हल्ले परतवून लावीत आणि क्वचित् छापा घालून जंगलात त्यांना गाठीत. हे बंड मोडण्या- साठी अनेक ठिकाणांहून सैन्य संबळपुरास पाठवावे लागले.

कुंवरसिंगाचे खालोखाल सिंगभूमचे कोळांनी बंडात विशेष कामगिरी केली. पोरहाटचा राजा अर्जुनसिंग याने कोळांचे नेतृत्व करून इंग्रजांशी प्रचंड लढा केला. उठावापूर्वी त्याने आपला एक बाण संकेत म्हणून कोळामध्ये सर्वत्र फिरविला होता. त्याचा अर्थ उठावाची सर्वांनी तयारी करावी असा होता. १८५८ च्या जानेवारीपर्यंत सर्व सिंगभूम ब्रिटिशांविरुद्ध उठलेला होता. १८५८ च्या अखेरीपर्यंत हे कोळ लोक लढतच होते. शेवटी ब्रिटिशांनी अर्जुन- सिंगाला तहाच्या अटी कळविल्या व त्या अटीप्रमाणे अर्जुनसिंग फेब्रुवारी १८५९ मध्ये शरण गेला. बिहारमधील परिस्थितीचे वर्णन सोलानो नावाच्या एका अफमळेवाल्याने गव्हर्नराला लिहिलेल्या पत्रात केले आहे. त्यात तो म्हणतो : युरोपियनांची सर्व मालमत्ता नष्ट झालेली असून सर्वत्र असा विश्वास वाटतो की जिवंत असेपर्यंत कुंवरसिंग शहाबाद हातचे जाऊ देणार नाही. या पत्राला लिहिलेल्या उत्तरात गव्हर्नर म्हणतो की सर्वत्र असंतोष पसरला असून खेडूत आणि पोलीस लोक बंडवाल्यांना पकडण्यास नाराज आहेत; शिवाय कुंवरसिंग लवकरच परत येऊन आपले राज्य स्थापील असा लोकांना विश्वास

वाटतो. शहाबादच्या लोकांनी कुंवरसिंगाला पत्र लिहून त्याला व इतर नेत्यांना त्यांनी कळविले होते की काहीही तहाच्या अटी कबूल करू नयेत कारण तह म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्यूच. शिवाय सर्व सामुग्री त्यांच्याकडे बोटीने पोचती केली जाईल असे आश्वासनही त्या पत्रात होते.

(४) पंजाब

इंग्लंडचे हिंदुस्थानातील साम्राज्य पंजाबनेच राखले. “पंजाब गेले असते तर आपला सत्यनाश झाला असता. वरच्या प्रांतांना कुमक येऊन पोचण्या-पूर्वीच सर्व इंग्रजांची हाडे उन्हात वाळत पडली असती. या संकटातून इंग्लंड बाहेर पडून आपली सत्ता पुनः स्थापित करणे शक्य झालेच नसते.” लॉर्ड लॉरेन्स याचे चरित्र भा. २ पा. ३३५.

शीख लोक बंडापासून अलिप्त राहिले इतकेच नव्हे तर त्यांनी मनापासून इंग्रजांना मदत केली. या गोष्टीच्या कारणांचे विवेचन अनेक प्रकारांनी करण्यात आले आहे. एकतर पंजाबातील हिंदू, मुसलमान व शीख यांच्यामध्ये अनेक कारणांनी फार विसंवाद होता. दुसरे म्हणजे शीख लोक ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाखाली नुकतेच म्हणजे अवघ्या आठ वर्षांपूर्वीच आले होते. १८४९ मध्येच शीखांचे राज्य ब्रिटिशांनी खालसा केलेले होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीसंबंधी त्याचे मत अजून कलुषित झालेले नव्हते.

इंग्रजांनी एका भविष्यवाणीचा फायदा करून घेतला. शीखांमध्ये अशी एक दृढमूल कल्पना होती की एक दिवस खालसा पंथ दिल्लीवर चालून जाऊन सर्व दिल्ली बेचिराख करून टाकील. (दिल्लीतच शीखांच्या एका गुरूला दिल्लीच्या बादशहाने मारून टाकले होते.) इंग्रजांनी असेही भरवून दिले होते की कंपनी आणि शीख या दोघांनी मिळून केले तरच हे शक्य होते. इंग्रजांच्या या युक्तीचा फार उपयोग झाला कारण शीख लोकांचा त्यावर विश्वास बसला. त्याशिवाय एक खोटाच जाहीरनामा सर्व पंजाबात प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्या जाहीरनाम्यात म्हटले होते की दिल्लीच्या बहादूरशहाने सर्व शीख लोकांची कत्तल करण्याची आज्ञा दिलेली होती. त्यामुळे दिल्लीबद्दल सर्व शीखांच्या मनात अत्यंत द्वेष पसरलेला होता.

राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी शीख लोकांना आपल्या बाजूला वळविण्याचे फार प्रयत्न केले. परंतु वर सांगितलेल्या कारणामुळे इंग्रजांनी त्यांना आपल्या बाजूला आणण्याचे केलेले प्रयत्न सफल झाले. त्यामुळे कंपनीची बाजू अधिक

भवकम झाली. २१ ऑक्टोबर १८५७ रोजी पंजाबचा मुख्य कमिशनर सर जॉन लॉरेन्स एका पत्रात लिहितो. “जर शीख लोक आपल्या विरुद्ध गेले असते तर आपली धडगत नव्हती.”

त्यावेळी पंजाबात ३६००० बिगर शीख शिपाई होते. ते पंजाबच्या पूर्वेकडील जिल्ह्यांतले असून शिवाय २४००० युरोपियन व इतर पंजाबी तेथे होते. या पूर्वेकडील शिपायांना पुरभय्ये म्हणत. या पुरभय्यांबद्दल शीख लोकांना फार द्वेष वाटे कारण शिखांचे राज्य जिंकून घेण्यात या पुरभय्यांचाच पुढाकार होता. मीरत व दिल्ली येथील उठावानंतर इंग्रजांनी मुद्दाम ‘पुरभय्या’ या शब्दाचा उपयोग केला. त्यामुळे “आधीच त्यांच्याबद्दल असलेल्या द्वेषात सूड भावनेची भर पडली व त्यामुळे त्या पंजाबी व हिंदुस्थानी यांच्यामध्ये एक-सूत्रीपणा येणे अशक्य झाले.”

एप्रिलच्या सुरुवातीस मंगल पांडे याला फाशी दिल्यानंतर अंबाला व इतर लष्करी छावण्यांमध्ये अनेक रहस्यपूर्ण आगी लागल्या. अंबाला हे इंग्रज सैन्याचे मुख्य ठाणे असून इंग्रज सर सेनापती तेथे रहात असे. इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यांच्या घरांना मधून मधून आगी लागत. अशा कित्येक आगी लागल्या पण त्या कशा लागल्या याचा उलगडा झालाच नाही. आग लावणारांना शोधून काढण्यासाठी सरसेनापतींनी पुष्कळ बक्षिसे जाहीर केली तरीही त्यांचा तपास लागू शकला नाही. सर सेनापती जनरल अँसन हा या बाबतीत अगदी हताश झाला होता. त्याने गव्हर्नर जनरलला लिहिले : - “आग लावणारे सापडत नाहीत ही फार विलक्षण गोष्ट आहे. आम्ही सर्व जण सावध आहोत तरीही या आगी कोण लावते ते आम्हाला समजू शकलेले नाही.” १८५७ च्या एप्रिल महिन्याचे अखेरीस त्याने गव्हर्नर जनरलला पुन्हा लिहिले :- “अंबाल्याच्या आगीसंबंधी आम्हाला अजून तपास लागलेला नाही. ही मोठी विलक्षण गोष्ट वाटते. त्यावरून ही आग लावणारी मंडळी किती एकजुटीची आहेत याची कल्पना येते. त्यांची दशहत इतर लोकांत इतकी आहे की कोणीही त्यासंबंधी बातमी देण्याला धजत नाही त्यामुळे त्यांनी अन्यायाचा सूड घेण्याची ही पद्धत कशी काढली हे कळू शकत नाही.”

३१ मे १८५७ रोजी सर्व देश बंड करून उठणार अशी योजना होती तसे झाले असते तर इंग्रजांना सुटून जाण्याला वाटच राहिली नसती.

दिल्ली व मीरत येथील घटनांच्या बातम्या १२ मे रोजी लाहोरला पोचल्या तेव्हा लाहोरचा न्यायाधिकारी रॉबर्ट माँटगॉमरी याने लष्करी व मुलकी

अधिकान्यांशी घाईने विचारविनिमय केला. पंजाबचा चीफ कमिशनर सर जॉन लॉरेन्स हा त्यावेळी मरीच्या वाटेवर असल्यामुळे लाहोरात नव्हता. या सर्व अधिकान्यांनी लाहोर व जवळच्या मियाँमीर येथील शिपायांच्या मनात काय आहे ते शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना आढळून आले की शिपायांची मने बंडाकडे पूर्णपणे प्रवृत्त झाली असून उठावाचा इशारा मिळण्याचीच ते वाट पहात होते.

तेव्हा सर्व शिपायांची हत्यारे काढून घेण्याचे ठरविण्यात आले. त्याप्रमाणे १३ मे रोजी मीयाँमीर येथे एक सर्वसाधारण परेड भरविण्यात आली. या परेडीत शस्त्रे काढून घेण्याचे ठरले होते ही गोष्ट मात्र गुप्त ठेविली होती. परेडला सुरुवात होऊन शिपाई नेहमीप्रमाणे परेड करीत असताच एकाएकी इंग्रज घोडदळ व तोफखाना त्यांच्याभोवती आणण्यात आला. त्यामुळे शिपाई लोक गोंधळून गेले व त्यांना शस्त्रे काढून देण्याचा हुकूम करण्यात आल्याबरोबर त्यांनी एका शब्दानेही प्रतिकार न करता शस्त्रे खाली ठेविली व आपापल्या बराकीत ते शांतपणे गेले. ते शिपाई सुमारे २५०० होते. जरी ते खूप रागावलेले होते तरी सभोवती तोफखाना सज्ज असल्याचे पाहून त्यांना काही करणे शक्य नव्हते. पुढे डेप्युटी कमिशनर कूपर यांच्या हुकुमावरून त्या शिपायांपैकी कित्येकांचा निर्घृणपणे खून करण्यात आला. त्याबद्दलची हकीकत पुढे ४७ व्या प्रकरणात 'अजनाला येथील विहीर' या सदराखाली दिली आहे.

मियाँमीर येथे शिपायांना निःशस्त्र करण्याचे काम चालू असतानाच लाहोर येथे इंग्रज तोफखान्याने इंग्रजी सैन्याची एक तुकडी लाहोरच्या किल्ल्यात नेऊन तेथील शिपायांची शस्त्रेही काढून घेतली. लाहोरच्या किल्ल्यातील सर्व सैन्य त्यावेळी हिंदी शिपायांचेच होते. कारण मियाँमीर अगदी जवळ असून तेथील सर्व सैन्य इंग्रजी होते. किल्ल्यातील शिपायांना निःशस्त्र केल्यावर त्यांना किल्ल्याबाहेर घालवून देण्यात येऊन किल्ला युरोपियन शिपायांच्या स्वाधीन ठेवण्यात आला.

मीयाँमीर येथील शिपायांना निःशस्त्र करून लाहोरचा किल्ला युरोपियनांच्या हातात आल्याची बातमी जेव्हा पसरली तेव्हा इंग्रजांच्या नावाला पंजाबात फार वजन आले. जर त्यावेळीच शिपायांना निःशस्त्र करण्यात आले नसते तर पंधरा वीस दिवसातच हिंदी पलटणीत बंड उपस्थित होऊन पेशावर, अमृतसर, पिल्हूर व जलंदर या ठिकाणी उठाव झाला असता; कारण त्या ठिकाणचे शिपाई मियाँमीर येथील शिपाई उठाव करणार त्याचीच वाट पहात

होते व तसाच उठाव झाला असता तर त्याचा इशारा मिळून सर्वत्रच बंड उभे राहिले असते.

त्यानंतर अमृतसरजवळच्या गोविंदगडाचा ताबा इंग्रजांनी घेतला. इंग्रजांना शिखांचे मुख्य पूजास्थान म्हणून अमृतसराचे फार महत्त्व वाटत होते. व तेथे काही अनुचित प्रकार होऊ नये अशी त्यांची फार इच्छा होती. मियांमीर येथील निःशस्त्र झालेले शिपाई गोविंदगड घेणार अशी बातमी उठली होती. म्हणून इंग्रजांनी शीख व जाट यांच्या मदतीने गोविंदगडाचा ताबा ताबडतोब घेतला. ही गोष्ट १३ मे च्या सुमारास घडली. अशा रीतीने इंग्रज लोक लाहोर व अमृतसर येथे सुरक्षित राहिले.

फिरोजपूर येथे इंग्रजांचे दारूगोळ्याचे कोठार असून त्यावर फारसा पहारा नव्हता. तेथे दोन हिंदी पलटणी होत्या. त्यांच्या राजनिष्ठेबद्दल इंग्रजांना संशय वाटत नव्हता; तरीही त्या दोन्ही पलटणी एकमेकापासून दूर ठेवण्यात आल्या. एक दिवस इंग्रज अधिकाऱ्यांनी त्या पलटणीची बाजारातून मिरवणून काढली. त्यावेळी तेथील दुकानदार व व्यापारी यांनी शिपायांची चेष्टा करून त्यांना चिथावले; त्यामुळे लढाईची घोषणा झाली. तेव्हा काही अघटित होण्यापूर्वीच इंग्रजांनी दारूगोळ्याचे कोठार उडवून दिले. कारण त्याचे संरक्षण करणे त्यांना अशक्यच वाटले. त्यानंतर फिरोजपूरचे नागरिकांनी बंड पुकारून इंग्रजांचे बंगले, तंबू, हॉटेल व चर्च जाळण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांना शोधून काढण्याचीही खटपट चालू होती परंतु मीरत येथील प्रकारानंतर त्यांना तारेने इशारा देण्यात आलेला असल्यामुळे ते सर्व लोक लपून राहिले होते. शिपायांनी दिल्लीकडे कूच केले. पुढे इंग्रजी सैन्य येऊन त्याने शहराचा ताबा घेतला. त्यानंतर शहरातल्या लोकांची हत्या व इतर अमानुष अत्याचार करण्यात आले.

जालंदरच्या शिपायांनी गुप्त तयारी करून बंडाचा बेत ठरविला होता. ठरलेली वेळ येण्याची ते शांतपणे वाट पाहत होते. ७ जून रोजी बंडाचा इशारा मिळाला. हा इशारा म्हणजे राणीच्या खास पलटणीच्या कर्नलाच्या बंगल्याला लागलेली आग हा होता. आग लागल्यानंतर मध्यरात्री सर्व शिपाई बंडात सामील झाले. हा उठाव इतका आकस्मिक होता की तेथे इंग्रज शिपाई व तोफखान्यावरील लोक होते तरी त्याची घाबरगुंडी उडाली. इंग्रज-पुरुष स्त्रिया व मुले-सुरक्षित जागी पळाले. येथील शिपायांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना ठार मारले नाही; त्या अधिकाऱ्यांचा शिपायावर पूर्ण विश्वास होता.

या त्यांच्या चांगुलपणासाठी शिपायांनी त्यांना काहीही त्रास दिला नाही. वरच्या अधिकाऱ्यांनी शिपायांना निःशस्त्र करावे असे ठरविले असूनही या खालच्या अधिकाऱ्यांचा त्या गोष्टीस विरोध होता.

त्यानंतर शिपाई पिल्हूर येथे गेले. तेथे दुसरी एक पलटण होती. पिल्हूरच्या शिपायांनी त्यांचे स्वागत करून ते सर्व मिळून हिंदी जमादार व सुभेदारांच्या अधिपत्याली लुधियाना मार्गे दिल्लीकडे निघाले. लुधियानाच्या जवळ त्यांची इंग्रज फौजेशी गाठ होऊन रात्री मोठी लढाई झाली. शेवटी शिखांची मदत असूनही इंग्रजांचा पराभव झाला व ते पळून गेले; नंतर दुसरे दिवशी दुपारी शिपाई लुधियाना शहरात शिरले. लुधियाना हे गुप्त तयारीचे एक केंद्रच बनलेले असून तेथील लोक परक्या राज्याचे जोखड झुगारून देण्याच्या तयारीतच होते. सर्व शहरात उठाव झाला. इंग्रजांची घरे, इंग्रजी वर्तमान पत्रांचे छापखाने आणि सरकारी गुदामे जाळण्यात आली. तुरुंग फोडून कैदी मोकळे करण्यात आले. जे जे म्हणून सरकारी व इंग्रजांचे होते ते ते जाळून टाकण्यात येऊन घरे जमिनदोस्त करण्यात आली.

लुधियाना म्हणजे पंजाबचे एक प्रमुख केंद्रच होते : शिपायांनी दिल्ली-कडे जाण्याऐवजी तेथील किल्ला ताब्यात ठेवला असता तर ब्रिटिश सत्तेला तो मोठाच धक्का बसला असता. शिपायांनाही या गोष्टीची जाणीव होती परंतु त्यांना योग्य पुढारी व दारूगोळा मिळू शकला नाही; त्यामुळे त्यांना दिल्ली-कडे जाण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. दिल्ली येथेच स्वराज्याचे मुख्य केंद्रच होते. लुधियाना येथील इंग्रज शिपायांचे मनोधैर्य इतके खचून गेले होते की भर दिवसा बंडवाल्यांच्या मिरवणुकी निघत तरी इंग्रज शिपाई काही करू शकले नाहीत.

एक हिंदी फौजेची तुकडी पेशावरात होती. त्या तुकडीत ३००० पायदळ व ५०० स्वार होते. मियांमीर येथील निःशस्त्रीकरणाच्या बातमीमुळे हे सर्व लोक अस्वस्थच होते. त्या तुकडीचा प्रमुख व इतर अधिकारी यांचा मात्र आपल्या शिपायांवर पूर्ण विश्वास होता आणि त्यांना निःशस्त्र करण्याच्या बेताबद्दल त्यांची पूर्ण नापसंती होती. शेवटी २२ मे रोजी त्यांना निःशस्त्र करण्याचे ठरले. परेडच्या पटांगणात उभे करून शस्त्रे खाली ठेवण्यास सांगेपर्यंत शिपायांना त्याची कल्पनाही नव्हती. दुसरे काही करणे अशक्य झाल्याने त्यांनी शस्त्रे खाली ठेवली. याठिकाणी मुद्दाम सांगणे जरूर आहे की काही इंग्रज अधिकाऱ्यांनाही ही गोष्ट शांतपणे पाहणे अशक्य होऊन त्यांनी स्वतःच्या

तलवारीही शिपायांच्या शस्त्राबरोबर खाली टाकल्या; कारण शिपायांची शस्त्रे काढून घेणे ही गोष्ट त्यांना फार अपमानास्पद वाटली.

कर्नलाची आत्महत्या

होतीमर्दान येथे हिंदी पायदळाचे ५५ वे रेजिमेंट होते. पंजाब सरकाराच्या मते ही रेजिमेंटही बंड करणार असे होते; परंतु त्या रेजिमेंटचा प्रमुख कर्नल स्पॉटिसवूड याने मात्र खात्री दिली की त्याचे शिपाई आपल्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध उठणार नाहीत. तरीही त्याचे मनाविरुद्ध शिपायांना निःशस्त्र करण्याचा हुकूम देण्यात आला. २४ मे १८५७ रोजी हिंदी अधिकारी त्याचेकडे गेले व त्याचे म्हणणे काय ते ऐकावे अशी त्यांनी इच्छा दर्शविली. या रेजिमेंटने बंडाची कोणतीही कृती केली नव्हती इतकेच नव्हे तर शिपाई लोक आपल्या अधिकाऱ्यांशी मोठ्या आदराने वागत होते. कर्नल स्पॉटिसवूड याला हिंदी अधिकाऱ्यांनी जी हकीकत सांगितली तिचा त्याच्यावर फार परिणाम झाला व त्याने निःशस्त्रीकरणाचे बाबतीत विरुद्ध मत दिले असूनही तेच करण्याची वेळ यावी याचे त्याला फार दुःख झाले कारण त्याचे आपल्या शिपायांवर फार प्रेम होते. शेवटी हिंदी अधिकारी निघून गेल्यावर त्या कर्नल स्पॉटिसवूडने आता जगण्यासारखे काही उरले नाही कारण विश्वासू शिपायांबद्दल संशय घेऊन त्यांची शस्त्रे काढून घेण्यात येणार हे त्याला सहन झाले नाही. त्यामुळे त्याने स्वतःच्या हातानी आत्महत्या केली.

कर्नल याने आत्महत्या केल्याचे जेव्हा शिपायांना समजले तेव्हा ते उठले व त्यांनी खजिन्यावर हल्ला करून दिल्लीचा रस्ता धरला. इंग्रज सैन्य त्यांचे पाठलागावर होतेच. त्या शिपायांना सुटण्याचा काहीही संभव नव्हता कारण सर्व पंजाबच त्यांच्या विरुद्ध होता. शरण जाणे ही एक गोष्ट शक्य होती परंतु त्यांनी लढण्याचेच ठरविले. हा पाठलाग कर्नल निकोलसन करीत होता. त्यासाठी काही वेळा त्याला २४ तास घोड्यावर स्वार व्हावे लागले. या लढाईत १०० वर लोक लढता लढता मेले. काहींनी काश्मीरमध्ये निसटून जाण्याचा प्रयत्न केला परंतु काश्मीरचा महाराजा गुलाबसिंगाने त्यांना काश्मीर हद्दीत येऊ दिले नाही. त्याने अशा लोकांना काश्मीर हद्दीत आल्याबरोबर मारून टाकावे असा हुकूम सोडला, असे सुमारे १२० लोक सापडले व त्यांचा धडा इतरांना मिळावा म्हणून काहींना फाशी तर काहींना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले. येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की

या शिपायांनी ब्रिटिशांवर काहीही अत्याचार केलेले नव्हते त्यामुळे त्यांना जी शिक्षा देण्यात आली ती अप्रस्तुत तर होतीच पण अमानुषही होती.

या शिपायांना मारण्यापूर्वी त्यांचे फार हाल करण्यात आले अशी नोंद आहे. इंग्रज इतिहासकारांना या प्रकारची लाज वाटत असली पाहिजे म्हणून त्यांनी आपल्या पुस्तकात या गोष्टीचा उल्लेखही टाळला आहे. के याने मात्र आपल्या पुस्तकात या गोष्टीचा ओझरता उल्लेख केला आहे. तो म्हणतो:— माझेकडे अनेक पत्रे आली असून आमच्या अधिकाऱ्यांनी या शिपायांचे जे हाल केले त्याचे वर्णन त्या पत्रात आहे तरीही मी त्याबद्दल अवाक्षरही लिहू इच्छित नाही. जगापुढे हा विषय या पुढे येऊ नये अशी माझी इच्छा आहे. ”

इतर कित्येक ठिकाणीही निःशस्त्रीकरण झाले. काही ठिकाणी ते शांतपणे पार पडले तर इतर काही ठिकाणी प्रतिकार होऊन बंडही झाले.

९ जुलै १८५७ रोजी सियालकोट येथे बंड झाले त्याच्यासंबंधी काही गोष्टींचा आता उल्लेख केला पाहिजे. सियालकोट येथे जेव्हा बंड उभारण्यात आले तेव्हा तेथील इंग्रज लोक आश्रयार्थ जुन्या किल्ल्यात गेले. काही इंग्रज मारले गेले परंतु बायकामुलांना मात्र हातही लावण्यात आला नाही. कित्येक अधिकाऱ्यांचा जीव त्यांच्या नोकरामुळे वाचला (फक्त मिसेस हंटर व तिचे मूल मारले गेले परंतु त्या कामी शिपायांचा हात नव्हता.) काही शिपायांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना रेजिमेंटच्या पहाऱ्यात आश्रयार्थ ठेवले आणि रात्र पडल्यावर अंधारात त्यांना व त्यांच्या कुटुंबांना जुन्या किल्ल्यात पोचविले. त्यांना पैसाही पुरविण्यात आला. एका प्रकरणात तर एक इंग्रज अधिकाऱ्याच्या बायकोला घरातून पैसा आणण्यासाठी नेताना शिपायांनी मोठाच धोका पत्करला. गोष्ट अशी घडली:— “ शिपायांच्या हवालदाराने ती स्त्री रडत असताना पाहिली तेव्हा त्याने चौकशी केली तेव्हा त्या बाईने सांगितले की तिचा जीव जरी शिपायांनी वाचविला होता तरी तिचे सर्व पैसे बंगल्यात राहिल्यामुळे तिच्याजवळ काहीच द्रव्य नव्हते. तेव्हा संगीनी लावलेल्या बंदुकांच्या पहाऱ्यात तिला लष्कर हद्दीतील तिच्या बंगल्यात नेण्यात येऊन द्रव्य व इतर मौल्यवान चीजवस्तू गोळा करू देण्यात आले. ”

बंडवाले लौकरच सियालकोट सोडून निघाले. पुढे निकोलसनने त्यांचा पाठलाग केला व मोठी लढाई झाली. शेवटी ते सर्व शिपाई निकोलसनच्या हाती पडले तेव्हा नदीमधल्या एका बेटात ते आश्रयार्थ गेलेले होते. त्या सर्वांचा पूर्ण नाश करण्यात आला.

अशा प्रकारे पंजाबातील पुरभय्यांचा नायनाट या ना त्या मार्गाने करण्यात आला. कमिशनर सर जॉन लॉरेन्स याला सर्व शिपाई- राजनिष्ठ व उलटलेले- एकाच मापाने मोजणे पसंत नव्हते परंतु त्याचा नाईलाज झाला. त्याने आपली भावना खालील शब्दात व्यक्त केली आहे :- “ सध्याच्या परिस्थितीतील दुर्दैवी घटना ही की आपल्या सुरक्षिततेसाठी जे जे आपण करू बघतो ते ते शिपायांना धक्का देणारे ठरते. हे त्या शिपायांना जाणवते व ते पुढे पाऊल टाकतात. अशा तऱ्हेने गोष्टी चालू होऊन शेवटी आम्ही त्यांना निःशस्त्र करून घरोघर पाठवू बघतो अथवा ते बंड करून उठतात व आपल्या अधिकाऱ्यांना मारून टाकतात. ”

या वेळेपर्यंत पंजाब सरकार आपले सर्व लक्ष सरसेनापतीला मदत करून दिल्ली जिंकण्याकडे लावू शकले. सर्व हिंदुस्थान वाचविणे भागच होते व त्यासाठी पंजाबातील शक्य तेवढी सर्व सामुग्री लॉरेन्सने वापरली. हे इंग्रजी सैन्य दिल्लीवर जात असताना वाटेत त्यांनी भयंकर अत्याचार केले ही गोष्ट नमूद केली पाहिजे. वाटेतील खेड्याखेड्यातून माणसे पकडून लष्करी कोर्टापुढे उभी केली जात. त्यांना फासावर चढविण्यापूर्वी त्यांचे असह्य हाल करण्यात येत. डोक्याचे केस उपटून काढणे, शरीरात संगीन खुपसणे वगैरे गोष्टी सूळ उभारीपर्यंत सर्रास चालत. त्यांना फासावर चढवण्यापूर्वी त्यांच्या तोंडांत गोमास कोंबण्यात येई. ही गोष्ट तर त्यांना असह्यच होई कारण धर्मापुढे त्यांना प्राणाची पर्वा नव्हती.

असेही लिहून ठेवण्यात आलेले आहे की लष्करी कोर्टाचे अधिकारी शपथपूर्वक सांगत “की काहीही विचार न करता आम्ही फाशीची शिक्षा सुनावू.” “ लष्करी न्यायालयाकडे जातानाच हे अधिकारी शपथा घेत की जे जे त्यांचेपुढे उभे केले जातील त्यांना अपराधी की निरपराधी हा विचार न करता फाशीची शिक्षा दिली जाईल. कोणी एखाद्याने या विरुद्ध आपला आवाज उठविला तर त्याच्या विरुद्ध त्याचे भाईबंदांचा बोभाटा होई. ज्यांना फाशीची शिक्षा दली जाई त्यांना साधे शिपाई वेडाऊन दाखवीत, हाल करीत व त्यांचे वरचे सुशिक्षित अधिकारी या गोष्टी शांतपणे पहात इतकेच नव्हे तर या प्रकाराला संमतीही दर्शवीत. ”

(५) राजपुताना

राजपुतान्यात ब्रिटिशांचा प्रांत अगदी लहान असला तरी त्यात तीन वाची लष्करी ठाणी होती- अजमीर, नशीराबाद आणि नीमच. हा प्रदेश

जरी नाममात्रच वायव्य प्रांताच्या ले. गव्हर्नराच्या अमलात मानला जाई तरी त्याच्या शांततेची व कारभाराची प्रत्यक्ष जबाबदारी दुसऱ्याच एका अधिकाऱ्याकडे होती. त्याला ' राजपुतान्यांतील गव्हर्नर जनरलचा एजंट ' असे म्हणत. बंडाच्यावेळी सर हेन्री लॉरेन्स याचा भाऊ जॉर्ज लॉरेन्स हा एजंट होता. खुद्द सर हेन्री लॉरेन्सची अयोध्येला बदली होण्यापूर्वी तो ह्याच हुद्यावर होता.

वर सांगितलेल्या तीन ठाण्यांपैकी अजमीर येथे काहीच घडले नाही. अजमीर म्हणजे राजपुतान्यातील दारुगोळ्याचे कोठारच होते. १५ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीच्या दोन तुकड्या तेथे होत्या; परंतु त्या मोठ्या युक्तीने बदलण्यात आल्यामुळे सरकारी कारभार ठीक चाललेला होता. इतर दोन ठिकाणी मात्र बंड झाले.

नशीरबाद हे अजमीरपासून १२ मैलावर असलेले लहानसे शहर आहे. तेथे इंग्रजी सैन्य आणि तोफखाना असून शिवाय ३० वी नेटिव्ह पायदळ पलटण, १ ले मुंबईचे भालाईत पथक आणि नुकतेच मीरतहून बदलून आणलेले १५ वे नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट एवढे सैन्य तेथे होते. या मीरतहून आलेल्या रेजिमेंटातील शिपायांचा सरकारवर फार राग होता. २८ मे रोजी नशीरबादेतील सर्व शिपाई बंड करून उठले आणि त्यांनी युरोपियन सैन्याकडून तोफखान्याचा ताबा घेतला. हा तोफखाना परत मिळविण्याच्या प्रयत्नांत कित्येक इंग्रज अधिकारी ठार झाले परंतु मुंबईचे भालाईत पथक मात्र त्या वेळी बंडात सामील झाले नव्हते. यश मिळण्याची आशा नाहीशी झाल्यामुळे इंग्रज लोक पळाले. इंग्रजांचे बंगले जाळण्यात आले व खजिना ताब्यात घेण्यात आला. आपणापैकीच एकाला सेनापती म्हणून शिपायांनी निवडले व त्या सेनापतीच्या हस्ते दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने त्यांना बक्षीसे देण्यात आली. त्यानंतर सर्व शिपाई दिल्लीकडे निघाले.

त्यानंतर झालेले नीमच येथील बंड अगदीच त्रोटक होते. हे ठाणे नशीराबादेपासून दक्षिणेस १२० मैलावर होते. तेथील शिपायांना नशीराबादेची बातमी लौकरच कळली. जूनच्या २ तारखेला कर्नल अँबट याने शिपायांच्याकडून गंगेची शपथ घेवविली; मुसलमानांकडून कुराणाची शपथ घेवविली की काही झाले तरी ते आपल्या मिठाला जागतील. कर्नल अँबट याने स्वतः बायबलाची शपथ घेऊन शिपायांना सांगितले की त्याचा त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. ३ तारखेच्या संध्याकाळी बातमी आली की युरोपियन सैन्य नीमचला येत आहे. त्यामुळे शिपायांत घबराट उत्पन्न होऊन त्यांनी बंड पुकारले. त्याबरोबर

इंग्रज अधिकारी उदेपूरला पळाले व शिपाई दिल्लीकडे निघाले. त्यानंतर थोड्याच वेळाने नीमच हे ठाणे मेवाड, कोटा, आणि बुंदी येथील राजांच्या सैन्याने आपल्या ताब्यात घेतले. हे तिन्ही राजे इंग्रजांचे मित्र होते.

राजपुतान्यातील काही संस्थानांतही गडबड झाली. तेथील राजे जरी इंग्रजांच्या बाजूचे होते तरी त्यांचे सैन्य धर्माच्या विचाराने अस्वस्थ होते. काही ठिकाणी थोडी गडबड उडाली. विशेषतः कोटा येथे काही घालमेल झाली. संस्थानिकांपैकी आवाहच्या ठाकूराची ब्रिटिशांशी काही कटकट झाली. खरे तर त्याचे वैमनस्य त्याचा अधिराजा जोधपूरचा महाराज याच्याशी होते, ब्रिटिशांशी नव्हते. परंतु काही गैरसमज होऊन जानेवारी १८५८ मध्ये ठाकूरला आपला किल्ला सोडावा लागला. पुढे तो शरण आल्यानंतर त्याची चौकशी होऊन तो निर्दोषी सुटला.

(६) मध्य भारत

ग्वालेर, इंदूर, धार, देवास, आणि भोपाळ, आणि जावरा ही संस्थाने मध्य हिंदुस्थानातील एजन्सीखाली मोडत. ग्वालेर व इंदूर येथील बंड विशेष जोराचे होते. इतर ठिकाणीही आपल्या संस्थानिकांच्या नेतृत्वाखाली तेथील लोक बंड करून उठले होते.

ग्वालेर

इंस्ट इंडिया कंपनी आणि ग्वालेरच्या महाराजामध्ये पूर्वी झालेल्या तहानुसार ग्वालेरात 'तैनाती फौज' कंपनीतर्फे ठेवली जाई व तिचा खर्च महाराजाकडून घेण्यात जाई. तिलाच 'ग्वालेरची फौज' म्हणत; याशिवाय खुद्द महाराजाचेही काही सैन्य ग्वालेरात होते. या सैन्यात शिपाई हिंदी असत. आणि ते ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हुकमतीत असून त्यांची निष्ठा महाराजासंबंधी नसून कंपनीकडेच होती.

१४ जून १८५७ रोजी ग्वालेरची तैनाती फौज ब्रिटिश अधिकाऱ्यांविरुद्ध बंड करून उठली. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची घरे ग्वालेरजवळच्या मुरार येथे होती ती पेटवून देण्यात आली. बहुतेक सर्व पुरुषमंडळी मारली गेली परंतु स्त्रियांना मारले नाही. सर्व रात्रभर इंग्रजांचा शोध चालू होता. काही आग्न्यास गेले. खुद्द महाराजांच्या राजवाड्यातही कोणाही इंग्रजाला राहू दिले नाही. सर्व इंग्रज स्त्रियांना एकत्र करून तुरुंगात टाकले.

शिंदे महाराज एखाद्या बाहुल्याप्रमाणे वागले. आपला राजवाडा त्यांनी सोडला नाही. ग्वालेरातून सर्व इंग्रजांना हाकलल्यावर शिपायांनी महाराजाला नेतृत्व करण्यास सांगितले. त्याने काही काळ वचने देत काढला व शेवटी ब्रिटिशांच्या बाजूला तो वळाला, जर शिंदे बंडवाल्यांना मिळाले असते तर काय घडले असते ते लाल पुस्तकात १९४ व्या पानावर सांगितले आहे:— “ही संधी त्याला आपला अधिकार परत मिळविण्यास अत्यंत योग्य होती. बंड करून उठलेल्या सैन्याच्या मागणीला फक्त होकार देण्याचाच अवकाश होता; त्यामुळे त्याला आपला गेलेला सर्व अधिकार परत मिळाला असता व ब्रिटिशांवर सूड घेणेही शक्य झाले असते. त्याने शिपायांना अनुमती देऊन सैन्याचे नेतृत्व करून लढ्यास सुरुवात केली असती तर त्याचे विश्वासू मराठे त्याच्याबरोबर आले असते आणि मग मात्र आमची स्थिती फार कठिण व निराशाजनक झाली असती. तसे झाले असते तर २०००० सैन्य— त्यापैकी निम्मे ब्रिटिशांच्या हातखाली शिकून तयार झालेले असे— आमच्या कमकुवत जागी हल्ला करू शकले असते. आग्रा व लखनौ त्वरित पडले असते. हॅवेलॉक अलाहाबादेत अडकून पडला असता आणि त्या किल्ल्याला वेढा तरी पडला असता अथवा बंडवाले अलाहाबाद टाळून सरळ कलकत्त्यावर चालून गेले असते. वाटेत किल्ले अथवा सैन्य त्यांना आडवण्यासाठी शिल्लकच नव्हते.”

१८५७ च्या सप्टेंबरपर्यंत बंडवाले मोरार लष्करी हद्दीत निष्क्रिय बसून राहिले होते. त्यावेळी तात्या टोपे ग्वालेरास येऊन त्यांनी त्यांचे मन काल्पीला जाण्यासाठी वळविले व तेथील राष्ट्रीय सैन्याला ते येऊन मिळाले.

झाशीच्या लढाईत तात्या टोपे आणि झाशीच्या राणीचा पराभव झाल्यावर सुद्धा काल्पीच्या लढाईवर पुष्कळच अवलंबून होते. दिल्ली सोडली तर राष्ट्रीय सैन्य काल्पीलाच मोठ्या संख्येने होते. म्हणून काल्पीची लढाई ब्रिटिश व बंडवाले या दृष्टीनेही फार महत्त्वाची होती. बंडवाल्यांचा या लढाईत पराभव झाला व ते पळत सुटले. ते सर्व ग्वालेरास येऊन त्यांनी १ जून १८५८ रोजी ग्वालेर ताब्यात घेतले.

आता ग्वालेरचे महाराज जयाजीराव शिंदे काय करतात त्यावर पुष्कळ गोष्टी अवलंबून होत्या. ते जर बंडवाल्यांच्या बाजूला वळले असते तर अजूनही ब्रिटिशांविरुद्ध परिस्थिती गेली असती परंतु जर ते ब्रिटिशांना मिळते तर बंडवाल्यांचे डावपेचाचे दृष्टीने फार नुकसान झाले असते. ग्वालेरचे सर्व

लोक बंडवाल्यांना मिळण्याच्या मताचे होते. परंतु महाराज घोड्यावरून आग्याकडे जाऊन त्यांनी ब्रिटिशांची मदत मागितली.

ग्वालेर राष्ट्रीय फौजेच्या ताब्यात तीन आठवडे होते. तेथील प्रमुख रावसाहेब असून किल्ल्यात त्यांना पेशवेपद मोठ्या समारंभाने देण्यात आले होते. सर ह्यू रोज याने कालपीला राष्ट्रीय फौजेचा पराभव केल्यानंतर तो ग्वालेरावर चालून आला. काही किरकोळ चकमकीनंतर १९ जून १८५८ रोजी त्याने ग्वालेर जिंकून शिंदे सरकारला दुसऱ्या दिवशी गादीवर बसविले.

२४ जून रोजी गव्हर्नर जनरल याने खास राजपत्र काढून ग्वालेर शहर जनरल सर ह्यू रोज याने १९ जून रोजी बंडवाल्यांचा पराभव करून जिंकून घेतल्याचे जाहीर केले. “बंडवाल्यांनी मध्यंतरी महाराजाचा अधिकार बळकावला होता तो त्याला २० जून रोजी गव्हर्नर जनरलचा एजंट आणि सर ह्यू रोज यांच्या बरोबरच्या ब्रिटिश सैन्याने परत देऊन त्याची राजवाड्यात प्रतिष्ठापना केली आणि प्रजेने त्याचे मोठे स्वागत केले.” शिंदे सरकारचा अम्मल पुन्हा स्थापन झाल्याबद्दल त्या जाहीरनाम्यात समाधान व्यक्त केलेले असून महाराजा शिंदे यांच्या मंत्रीबद्दल फार संतोष व्यक्त करून त्याची ग्वालेरास प्रतिष्ठापना झाल्याच्या आनंदाप्रीत्यर्थ तोफांची सलामी हिंदुस्थानांतील सर्व मोठ्या शहरात देण्यात आली. या जाहीरनाम्यातील अखेरचे शब्द असे आहेत : “आपल्या राजनिष्ठ मित्राला आपल्या प्रदेशाच्या राजधानीमध्ये आणून परत कारभारावर बसविण्याचे कामी ब्रिटिश सत्तेची जी त्वरा व शक्ती प्रगट झाली तीवरून आणि महाराजा शिंदे यांचे राज्याच्या स्थैर्यासाठी ब्रिटिश सैन्य ग्वालेरात ठेवले त्यावरून सर्व लोकांची खात्री पटेल की शिंदे महाराजांसारख्या राजनिष्ठाला आपल्या मूळ जागी बसविण्याची ताकद व इच्छा ब्रिटिश सरकारची आहे. शिंदे सरकारनी आपल्या राजनिष्ठेला काहीही अंतर आणू न देता ब्रिटिशांची बाजू घेऊन आपला शब्द खरा ठेवला.”

इंदूर

गुप्त बैठकीनंतर इंदूरच्या हिंदी शिपायांनीही बंड करण्याचे ठरविले. १ जुलै १८५७ रोजी इंदूरचा एक सरदार आणि घोडदळाचा सेनापती सादत खान याने सैन्याला रेसिडेन्सीतील इंग्रजांवर हल्ला करण्याचा हुकूम केला. त्याबरोबर सैन्याने स्वातंत्र्याचे निशाण उभारून ते रेसिडेन्सीवर तोफखाना घेऊन चालून गेले. रेसिडेन्सीच्या संरक्षणासाठी जे हिंदी सैनिक ठेवलेले होते त्यांनी या हल्लेखोरांवर शस्त्र चालविण्याचे नाकारले; त्याबरोबर निराश

होऊन इंग्रज लोक इंदुरातून पळाले. ही गोष्टही रेसिडेन्सीमधील हिंदी फौजेच्या कृपेनेच घडू शकली कारण त्यांनी त्यांचे संरक्षण करून प्राण वाचविले.

महाराजा तुकोजीराव (दुसरे) होळकर हे या बंडाच्या मागे असावेत असा ब्रिटिशांना संशय होता. तुकोजीराव हे त्यावेळी अवध्या २१ वर्षांचे तरुण होते. असा संशय येण्याला कारण घडले ते असे की सादतखान आपले रक्ताने माखलेले कपडे असतानाच सरळ दरबारात जाऊन आपण केलेल्या कृत्याची त्याने फुशारकी मारली. परंतु त्याला पकडणे महाराजाला शक्य झाले नाही; कारण त्याला स्वतःचे आणि राजवाड्यातील स्त्रियांच्या संरक्षणाचा विचार करणे प्राप्त होते.

इंदूर संस्थानातील इंदूरपासून १३ मैलावरच महू येथे लष्करी छावणी असून तेथे हिंदी व युरोपियन सैन्य होते. इंदूरातील गडबडीनंतर थोड्याच वेळात महूची हिंदी फौज उठली. हिंदी फौज संख्येने जास्त होती तिने ब्रिटिश अधिकारी व दुसरे दोघे मारले परंतु तोफखान्याची मदत घेऊन कॅप्टन हंगरफोर्ड याने महूचा कबजा कायम ठेवला. दुसरे दिवशी बंडवाले इंदूरला व तेथून ते ग्वालेरास गेले.

हाच कॅप्टन हंगरफोर्ड पुढे पोलिटिकल एजंट झाला व त्याने महाराजा होळकराकडून त्याच्या संशयित वागणुकीचा जाब मागितला. महाराजाने आपल्या मुख्य प्रधान आणि खजिनदारामार्फत चांगल्या भाषेत लिहिलेले उत्तर धाडले ते वाचकांना महत्त्वाचे वाटेल. तो म्हणतो :—

“इंदूर व महू येथे जे हृदयद्रावक प्रकार घडले त्याबद्दल माझ्याइतके दुःख कोणालाही झाले नसेल. १ तारखेला बहुधा महू येथील शिपायांच्या चिथावणीमुळे माझे सैन्यही उलटले आणि रेसिडेन्सीच्या संरक्षणाकरिता म्हणून जे सैन्य ठेवले होते त्यानीच काहीतरी भांडण उकरून काढून रेसिडेन्सीवरच हल्ला केला. त्यामुळे फार नुकसान झाले. कित्येक लोक मृत्युमुखी पडले. आमच्या फौजेपैकी कोणीही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मदत केली नाही तरीही पोलिटिकल एजंट कर्नल डुरांड, शेक्सपीयर आणि त्याचे कुटुंब सुखरूपपणे जाऊ शकले हीच समाधानाची गोष्ट होय. त्या बदमाशांनी मग सर्व रेसिडेन्सी लुटली.

“दुसरे दिवशी महूचे सैन्य तेथे अत्याचार करून इंदूरास आले. सर्व शहरात घबराट पसरली. माझ्या सैन्यापैकी फार मोठा भाग बंडात सामील झाला व उरलेल्यावर विश्वास ठेवणे अशक्य होते. मुसलमानांनी ‘दीन’ अशा घोषणा केल्या. जिकडे तिकडे गडबड उडाली. अशा बिकट परिस्थितीत बंड-

वाल्यांनी आपल्या अटी मजवर लादल्या. त्यांनी मागणी केली की जे युरोपियन लोक माझ्या राजवाड्यात मी आणून ठेवले होते ते व ब्रिटिशांच्या बाजूचे माझे अधिकारी त्या सर्वांचा शिरच्छेद करावा. मी जर बाहेर आलो नाही तर सर्वच नष्ट करून लुटावे असा त्यांचा विचार होता. त्यावेळी मला त्यांच्या स्वाधीन होण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. मात्र बिचाऱ्या युरोपियन लोकांना मारणे त्यांना अशक्य करून ठेवले कारण मला मारल्याशिवाय युरोपियनांना हात लावू देण्याला मी तयार नव्हतो.

“ ब्रिटिश खजिना लुटल्यावर आणि सर्व तोफा ताब्यात घेतल्यावर ते सर्व बंडवाले महूच्या बंडवाल्यांबरोबर देवासकडे गेले.

“ झाला प्रकार अत्यंत दुःखदायक होता व त्याची सर्व हकीकत हे पत्र घेऊन येणारे राव रामचंद्र आणि बक्षी खूमानसिंग हे तुम्हाला सांगतील. स्वप्नातही ब्रिटिश सरकारशी बेइमानी करण्याचे माझे मनात नव्हते. ब्रिटिश सरकाराच्या न्यायीपणावर माझा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे माझ्यासारख्या मित्र संस्थानिकांचा संशय घेण्यापूर्वी ते पुष्कळ विचार करतील अशी माझी खात्री आहे. मी त्यांच्याशी झालेल्या तहाशी एकनिष्ठ असून सरकारकरिता काय वाटेल ते करण्याला तयार आहे. परंतु जगात अशी काही संकटे उत्पन्न होतात की ज्यांच्यापुढे काही मात्रा चालत नाही. आता इंदूरात जे घडले ते अशाच पैकी होते. ”

मंदोसरचा शहाजादा फिरोजशहा

दिल्लीच्या राजघराण्यातील शहाजादा फिरोजशहा हा बंडवाल्यांपैकी एक प्रमुख होता. हा पहिल्या बहादूरशहाचा औरस वंशज असून १८५५ पर्यंत दिल्लीतच राहत होता. १८५५ मध्ये मक्केची यात्रा करून १८५७ च्या मे मध्ये तो हिंदुस्थानास परत आला होता. त्याचे वय वीस पंचवीस होते.

१८५७ च्या मे महिन्यात तो मुंबईस उतरला ही गोष्ट निश्चित आहे परंतु तो प्रथम दिल्लीला गेला की नाही याबद्दल संशय आहे. जून महिन्यात तो सितामाऊ येथे होता पूढे मध्यहिंदुस्थानातील मंदोसर येथे जाऊन त्याने ब्रिटिशांविरुद्ध जिहाद (धर्मयुद्ध) पुकारले. तेथील गव्हर्नराने त्याला हद्दपार केले. त्यानंतर तो एका अप्रसिद्ध अशा मशीदीत जाऊन त्याने आपल्याभोवती आफगाण आणि मक्कानी मुसलमानांचे सैन्य उभारले. या लोकांनी मंदोसरच्या गव्हर्नराला कैद केले आणि राजपुत्र फिरोजशहा याला राज्यावर बसविले. थोड्याच महिन्यात त्याचे सैन्य १८००० पर्यंत वाढले. त्यानंतर त्याने आपले सैन्य नीमचला पाठवून त्या ठाण्याला वेढा घातला.

१८५७ च्या आक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये ब्रिटिश सैन्य मंदोसरावर चालून जाऊन त्यांनी फिरोजशहाचा पराभव केल्यावर तो ग्वालेरास गेला व तेथे इंदूरच्या बंडवाल्यांचा पुढारी झाला. पुढे त्याने मौलवी अहमंदउल्ला शहाला शहाजहानपुरावरच्या हल्ल्यात मदत केली व शेवटी रावसाहेब व तात्या टोपे यांना नेपाळ तराईमध्ये जाऊन तो मिळाला. त्यानंतर तो सिरोजच्या जंगलात भटकत राहिला. ब्रिटिशांना शरण जाण्याबद्दल काही वाटाघाटी झाल्या परंतु त्याने शस्त्र खाली ठेवण्याचे नाकारले. आपल्या हालचालीवर कोणतेही बंधन स्वीकारण्यास आणि आपल्या अनुयायांना निःशस्त्र करण्यास त्याने नकार दिला. पुष्कळ भटकल्यानंतर शेवटी तो मक्केत जाऊन मरण पावला.

इतर

इंदूरचे महाराज होळकर बंडात सामील झाल्याच्या बातम्या उठल्या-वरून इंदूरबाहेरही पुष्कळ ठिकाणी उठाव झाले. अमझेरचा राजा बख्तवारसिंग याने भोपावर येथील ब्रिटिश लष्करी छावणीवर हल्ला करून ती नष्ट केली. तेथे असलेले थोडे ब्रिटिश लोक पळून गेले. झाबुवाच्या अज्ञान राजाने त्यांना संरक्षण दिले व पुढे इंदूरच्या महाराजाने पाठविलेल्या घोडदळाने त्यांना सोडविले. राजा बख्तवारसिंग पकडला गेला व त्याची चौकशी होऊन त्याला फासावर चढविण्यात आले.

धार येथील अज्ञान राजाच्या सैन्याने किल्ला ताब्यात घेतला पण थोड्याच वेळात इंग्रज फौज तेथे आल्यामुळे परिस्थिती आटोक्यात आली. महीदपूरच्या अमीनानेही तेथील लष्करी छावणीतील बंडवाल्यांना मदत केली. त्याबद्दल त्याला पकडून फाशी दिले.

याशिवाय राणी दुर्गावतीचा वंशज शंकरशहा याने गढमंडलामध्ये राष्ट्रीय कार्याला मदत केली व त्याबद्दल तो व त्याचा मुलगा यांना प्राण द्यावा लागला. जबलपूर जिल्ह्यातील विजयराघव गडाचा राजा ठाकूर सरजू प्रसाद यालाही इतरांबरोबर जन्मठेप झाली.

भीम नाईकाने सेंदवा आणि बरवाणी येथील अदिवास्यांना बंडाकरिता तयार केले व ते ब्रिटिशांविरुद्ध लढले. पुढे त्यालाही पकडण्यात येऊन अंदामानात जन्मठेपेची शिक्षा भोगण्यास पाठविण्यात आले.

(७) मुंबई इलाखा

मुंबई इलाख्यात सातारा, कोल्हापूर, नरगुंद व सावंतवाडी जिल्ह्यात काही ठिकाणी बंड झाले.

साताच्यास एका हिंदुस्थानी चपराश्याने २२ व्या मुंबईच्या नेटिव्ह-पायदळ रेजिमेंटात फितुरी करण्याचा प्रयत्न केला त्याबद्दल त्याला पकडून फाशी देण्यात आले. फासावर चढताना तो जमावाला म्हणाला :- “लोक जर हिंदू व मुसलमानांची अवलाद असतील तर ते बंड करून उठतील. ख्रिस्ती असतील तर मात्र ते शांत राहू शकतील.”

पेशव्यांच्या बाजूने खुद्द त्यांच्याच प्रांतात अगदी थोडी मदत होऊ शकली याबद्दल डॉ. सेन यांनी आश्चर्य व्यक्त केले आहे.

मुंबई शहरात पोलिस कमिशनराने एक कट उघडकीस आणला व तेथेच सर्व प्रकरण दबले.

याप्रमाणे अगदी थोडी हालचाल झाली परंतु महाराष्ट्र देशातील अस्वस्थेला फारशी वाचा फुटलीच नाही.

(८) बंगाल व ओरिसा

या दोन प्रांतात बंड असे झाले नाही परंतु काही नाराज संस्थानिकांनी आपली अस्वस्थता दर्शवून कोठे कोठे थोडी गडबड केली. पांचेटचा राजा नीलमणीसिंग याला ब्रिटिशांविरुद्ध कट केल्याच्या आरोपावरून पकडण्यात आले. त्याच्याबद्दलचा संशय त्याचे राज्यात शस्त्रे व इतर लष्करी सामान सापडल्यामुळे दृढ झाला. त्याच्या चौकशीत तो निर्दोषी ठरला तरी त्याला तुरुंगातच ठेवण्यात आले.

ओरिसामधील आदिवासी लोकांमध्येही काही चिन्हे दिसली परंतु ते बंड विशेष असे नव्हतेच.

सरकारने पुष्कळ लोकांवर विशेषतः जमीनदारांवर करडी नजर ठेविली होती. त्यांच्या राजनिष्ठेबद्दल संशय वाटत होता. काही लोकांना पकडून तुरुंगात ठेवण्यात आले. बहुतेकांना अलीपूर येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले. माजी राजा वझीरअल्ली शहा याचे पुष्कळ अनुयायीही तेथेच होते.

(९) आसाम

आसाममध्ये मोठ्या हिंदी फौजा नव्हत्या; शिवाय सरकारने अनेक सावधगिरीच्या योजना आखल्या असल्यामुळे तेथे काहीही झाले नाही. राजा कंडरवेश्वर सिंग याने मुलकी फौज फितवून राज्य ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. राजाचा दिवाण मणिराम दत्त याला आपल्या राजाचे मन बंडात

सामील होण्यास वळविल्याबद्दल आणि सरकाराविरुद्ध बंड केल्याबद्दल फाशी देण्यात आले. खुद्द राजाला तुरुंगात टाकण्यात आले.

बराक नदीच्या किनाऱ्यावर मणीपूराच्या राजघराण्यातील काही लोकांनी जमवाजमव केली या आरोपावरून त्यांना स्थानबद्ध करून ठेवण्यात आले. त्यांच्यापैकी नरेंद्रजितसिंग हा प्रत्यक्ष बंडात सामील झाला होता. तो चित्तगाव येथील बंडवाल्यांना मिळाला. त्याचा सिल्हेट येथे पराभव झाल्या-नंतर तो मणिपुरात घुसला. त्या संस्थानाचा दिवाणही बंडाचे बाजूनेच होता. नरेंद्रजितसिंगही तुरुंग फोडण्यात यशस्वी झाला व पुढे मणिपुरात गेला.

चित्तगांव आणि डाक्का येथील बंडवाल्यांविषयी मऊ धोरण ठेवल्या-बद्दल टिपराच्या राजाचाही संशय होता.

या शिवाय आणखी बारीकसारीक प्रकरणे झाली परंतु सर्वसाधारणपणे आसाम प्रदेशाने ब्रिटिशांना विशेष त्रास दिला नाही.

(१०) साधारण सिद्धांत

या प्रकरणात वर्णन केलेल्या ठिकाणांखेरीज त्या प्रदेशात इतरत्रही शिपायांनी लोकांच्या मदतीने बंड उभारले होते. परंतु त्या ठिकाणीही वर वर्णन केल्याप्रमाणेच घटना घडल्या. त्या घटना काही बाबतीत तशाच तर काही बाबतीत निराळ्या घडल्या. कित्येक ठिकाणी बंडवाल्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांवर गोळ्या झाडल्या अथवा त्यांच्या बंगल्यातच मारून टाकले तरीही अशी कित्येक उदाहरणे घडली की जेथे स्त्रिया व मुलेच काय इंग्रज अधिकाऱ्यांनाही संरक्षण देण्यात आले. काही ठिकाणी बंडवाल्यांनी इंग्रज लोकांना काढून लावण्याची विशेष व्यवस्था केली. आणि त्यांना द्रव्य देऊन डोळ्यात पाणी आणून प्रेमाने निरोपही दिला.

सर्वत्र एक गोष्ट सामान्य दिसते ती ही की लष्करी छावण्या आणि गावे ताब्यास घेण्यात येत; खजिना हस्तगत करून स्वातंत्र्य पुकारले जाई. हे करीत असतांना ब्रिटिश अधिकारी कित्येक ठिकाणी मारले गेले तर कित्येक ठिकाणी त्यांना शांतपणे जाऊ देण्यात आले.

बंड ही एक योजनाबद्ध घटना होती की तुरळक उठाव होता त्याचे विवेचन पुढे एका प्रकरणात येईलच. येथे एवढे म्हटलेच पाहिजे की बंडाचा वणवा

एक दुष्ट चक्रासारखाच होता. सावधगिरीचा उपाय म्हणून ब्रिटिशांनी शिपायांना निःशस्त्र केले त्यामुळे शिपायांत घबराट होऊन राजनिष्ठ रेजिमेंटेही बंडात सामील झाली. ज्यांच्याबद्दल संशय नव्हता त्या रेजिमेंटांनाही निःशस्त्र केल्यामुळे ते ते लोकही बंड करून उठले. हा प्रकार असाच चालू राहिला व त्यामुळे सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर एक वणवाच पसरल्यासारखे झाले. कित्येक वेळा 'बंड' ही स्वसंरक्षणाचीच पायरी होती कारण ब्रिटिशांनी सावधगिरी म्हणून ज्या गोष्टी केल्या त्यामुळे संशयच वाढत गेला. कित्येक ठिकाणी मुद्दाम युरोपियन सैन्य आणण्यात आले त्याचाही परिणाम तसाच झाला.

प्रकरण ३७ वे शेवटची लढाई

१८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धातील महत्त्वाची लढाई १८५७ च्या मे महिन्यात कालपी येथे झाली; तीत हिंदी संयुक्त फौजा, रावसाहेब, झाशीची राणी, आणि बांदाचे नबाब यांच्या अधिपत्याखाली लढल्या परंतु तीत त्यांचा पराभव झाला. (या लढाईत तात्या टोपे नव्हते. ते वेश बदलून ग्वालेरास तेथील सैन्याला आपल्या बाजूला आणण्याकरिता गेले होते. त्या बाबतीत त्यांना यश आले). त्यानंतर हिंदी फौजा तात्या टोपे यांच्या अधिपत्याखाली ग्वालेरास गेल्या व तेथे रावसाहेबांना पेशवेपद देण्यात आले. ग्वालेरातील अनर्थकारक पराभवानंतर तात्या टोपे यांनी आपल्या गनिमी युद्धाला सुरुवात केली. जवळ जवळ एक वर्षपर्यंत ब्रिटिश सेनापतीचे त्यांना पकडण्याचे प्रयत्न त्यांनी निष्फळ केले. तात्यांच्या हुशारीमुळे त्यांनी ब्रिटिश सेनापतींना अनेक वेळा चकविले आणि त्यांच्या भोवतीचे जाळे आवळले जात असल्यावेळीसुद्धा कित्येक वेळा मोठ्या चमत्कारिक पद्धतीने आपली सुटका करून घेऊन इंग्रजी फौजेवर मोठ्या धाडसाने प्रतिहल्ले केले. त्यामुळे अनुभवी इंग्रजी सेनापतींना देखील फार आश्चर्य वाटे. ही एक प्रचंड शर्यतच होती व त्या शर्यतीत ते केव्हाही हार गेले नाहीत. सिकारच्या लढाईपर्यंत तात्यांनी ब्रिटिश सेनापतींना अनेक हुलकावण्या दिल्या. “प्रत्येकाला त्या बंडवाल्या पुढाऱ्याला पकडण्याचे श्रेय पाहिजे होते; त्यामुळे बहुधा ते एकमेकांना सर्व माहिती पुरवीत नसावेत ” (डॉ. सेन पा. ३७४). “ ब्रिटिश सैन्याचे सेनापती अनुभवी आणि आस्थेवाईक होते ” असे पॅगोट हा आपल्या कॅम्प व कॅंटोनमेंट या पुस्तकात पा. ४४१-४२ वर लिहितो. “ आणि त्या प्रत्येकाला आपणच तात्यांना पकडले असा दावा सांगावयाचा होता. आपल्या हाताखालच्या तुकडीनेच दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय तात्यांना पकडावे अशी त्या सर्वांची इच्छा होती. त्यामुळे बंडवाल्यांचा पाठलाग करीत असताना ती सैन्ये एकमेकापासून दूरच जात होती. ”

या शर्यतीत तात्या टोपे सारखे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जात होते. मध्य हिंदुस्थानातून ते राजपुतान्यात व तेथून बुंदेलखंडात गेले. पुढे ते मध्य-प्रदेशातून बडोद्याला गेले; पुनश्च राजपुतान्यात आले. चंबळ, बेटवा आणि

नर्मदा ते लीलेने ओलांडीत : त्या नद्या ओलांडून जाण्याला ब्रिटिश सैन्याला मात्र पंचाईत पडे. टेकड्या व रानामध्ये तात्या निःशंक फिरत आणि दोन गावामधील अंतर मधल्या वाटेने तोडून खेड्यातील आदिवासीकडून मदत मिळवीत तसेच इतर खेड्यातूनही त्यांना सहकार्य मिळे.

२१ जानेवारी १८५९ रोजी सिकार येथे तात्यांची कर्नल होम्स याच्या तुकडीशी जी लढाई झाली तीच तात्यांची आणि १८५७ स्वातंत्र्ययुद्धाची शेवटची लढाई होय. पूर्वीच्या जयपूर संस्थानातील सिकार हे एक लहानसे गाव असून ते जयपूरच्या वायव्येस ४० मैलावर आणि उदेपूराच्या अग्नेयेस १५ मैलावर आहे.

त्यावेळी ग्वालेर येथे पेशवेपद मिळालेले रावसाहेब, राजपूत्र फिरोजशहा व त्यांचे अनुयायी तात्यांच्याबरोबर होते. सर कॉलिन कॅपबेल याने लखनौ घेतले तेव्हा फिरोजशहा नाट्यपूर्ण रीतीने तेथून निसटला होता. १८५८ च्या डिसेंबरच्या सुरवातीस तो गंगापार झाला होता व आपला पाठलाग करणाऱ्यांना त्याने चकविले होते. परंतु १७ डिसेंबर रोजी जनरल नेपियरने त्याला गाठून सिंधूच्या उजव्या तीरावरील रानोड या गावी त्याचा पराभव केला होता. परंतु १८५९ च्या जानेवारी महिन्यात आपले पुष्कळ सैन्य घेऊन तो निसटला आणि इंदरगड येथे तात्यांना येऊन मिळाला.

या वेळेपर्यंत राष्ट्रीय सेनेची आशा आकांक्षा आणि तेज संपुष्टात आल्यासारखे होते. सिकार येथील ही लढाई मामुली असून तीत युद्धकौशल्य अथवा गंभीर प्रतिकाराचा प्रश्नच नव्हता. त्यामुळे निकाल काय होणार हे दिसतच होते. तेथे पराभव झाल्यावर सर्व देशभक्त खचून गेले. तात्या टोपे गुप्तपणे पेरान रानात गेले व विश्वासघाताने मेजर मीड याने युद्धाच्या एप्रिलमध्ये पकडीपर्यंत ते तेथेच होते. रावसाहेब आणि फिरोजशहा यांच्यापासून तात्या आपण होऊन दूर झाले तेव्हा ते दोघे जोधपूरच्या पूर्वेस ८० मैलावरी कौशानी येथे गेले. तेथे ते १० फेब्रुवारी १८५९ रोजी पोचले. तेथेही त्यांचा पाठलाग झाला आणि त्यांचे सर्व अनुयायी त्यांना सोडून गेले. नंतर ते दोघेही सरोज रानात लपून बसले. हे सरोज मध्य प्रदेशातील गुणा या गावापासून थोड्याच अंतरावर आहे.

अशा प्रकारे हे युद्ध संपले. असे युद्ध जगाच्या पाठीवर इतिहासात कोठेही झाले नाही. हे युद्ध जरी हरावे लागले तरी त्याच्यामुळे पुढे जवळजवळ एक शतकाने शस्त्रबळाने नव्हे तर राष्ट्रपित्याने दाखवून दिलेल्या नव्या मार्गाने जे स्वातंत्र्य लाभले त्याचा पायाच भरलाच गेला.

प्रकरण ३८ वे

ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना

- (१) दुहेरी धोरण
सूड व दडपशाही
मिळते धोरण
- (२) कायदे
- (३) सरकारी वटहुकुम
- (४) लॉर्ड कॅनिंगचा जाहीरनामा
- (५) संकीर्ण

“ ब्रिटिश सत्तेची पुनःस्थापना तलवारीच्या जोरावरच नव्हे तर भयंकर अत्याचारामुळे झाली. शेकडो लोकांना विनाचौकशी फाशी देण्यात आले. उत्तर हिंदुस्थानात असा एकही प्रदेश नव्हता की जेथे जागजागी प्रेते टांगली गेली असल्यामुळे लोकांना सरकारच्या सूडबुद्धीची जाणीव व्हावी ”

— मौ. आझाद — डॉ. सेन यांच्या १८५७ ची प्रस्तावना

(१) दुहेरी धोरण

१८५९ च्या एप्रिल मध्ये तात्या टोपे यांना पकडून, त्यांची चौकशी व फाशी याच बंडातील अखेरच्या महत्त्वाच्या घटना होत. त्या थोर पुढाऱ्यांची शक्ती अशा तऱ्हेने नाहीशी झाल्यानंतर बंड जवळजवळ संपलेच होते. जवळ-जवळ म्हणण्याचे कारण असे की बुंदेलखंड, सागर आणि नर्मदेचा प्रदेश व इतरत्रही काही तुरळक जागी राष्ट्रीय सैनिक अजूनही झगडत होते. देशांतील प्रचंड अग्नीचे जणू ते उरलेले थंड होत चाललेले निखारेच होते. हे शूर लोक आता पूर्णपणे ओळखून होते की यश मिळण्याचा संभवही उरला नव्हता तरीही लढता लढता मरण्याचा त्यांचा निश्चय कायम होता. सरकारला त्या साठी पुष्कळ सैन्य वापरावे लागे. जवळ जवळ १८५९ सालाच्या अखेरी पर्यंत नेहमीची स्थिती येऊ शकली नाही.

इतके खोलवर मुरलेले आणि सर्वत्र पसरलेले बंड शमविण्यासाठी लॉर्ड कॅनिंग याच्या सरकाराला काही विशेष उपाय योजावे लागले. एका बाजूने ज्यांनी प्रत्यक्ष बंडात भाग घेतला होता त्यांना निर्दयपणे वागविण्यात येऊन दडपशाही करण्यात येई. ज्यांनी राज्यकर्त्यांना त्या कठिण वेळी मदत केली नाही त्यांनाही छळ सोसावा लागला. त्यामध्ये ज्यांनी अगतिक झाल्यामुळे, बंडवाल्यांना मदत केली किंवा सहानुभूती दर्शविली अशा लोकांचाही अंतर्भाव होता. तसेच ज्यांनी प्रत्यक्ष काहीही केलेले नव्हते तरी त्यांना संशयावरून हाल सोसावे लागले. काही ठिकाणी गावेची गावे जाळण्यात आली त्यात म्हातारे, स्त्रिया व मुले यांनाही संशयितांबरोबरच त्रास सोसावा लागला. या सर्व गोष्टी लोकांमध्ये घबराट उत्पन्न होण्यासाठी करण्यात आल्या कारण सरकारची अशी धारणा होती की अशी घबराट उत्पन्न झाली तर बंडाचा उपशम त्वरित होईल.

ह्या प्रकारे अत्याचार करीत असतानाच गव्हर्नर जनरल याने साधारण जनता आपल्या बाजूस वळविण्याचे दृष्टीने काही सामोपचाराच्या गोष्टी केल्या. शिवाय बंडात सामील असलेले जे लोक शब्दाचे धड होते त्यांनाही आपल्या बाजूस वळविण्यासाठी व ज्यांनी एरव्ही शस्त्रे खाली ठेवली असती त्यांनाही सामोपचाराने वळविण्यासाठी लॉर्ड कॅनिंग यानी जाहिरनामे काढले. वायव्य प्रांताचा लेफ्टनंट गव्हर्नर यांनीही काही जाहिरनामे काढले. त्या-बद्दलचे वर्णन येथे दिले आहे.

या जाहिरनाम्यापैकी काही १८५८ च्या राणीच्या जाहिरनाम्याच्याही आधीच काढण्यात आले होते. राणीच्या जाहिरनाम्यानंतरही एक जाहिरनामा काढण्यात येऊन लोकांनी राजनिष्ठ राहावे असे त्यात आवाहन करण्यात आले होते.

कॅनिंग आणि व्हिक्टोरिया यांना झालेले दुःख

येथे लॉर्ड कॅनिंगच्या बाजूने हे नमूद केले पाहिजे की ज्या अत्याचाराबद्दल त्याला किळस होती ते जरी थांबविणे त्याला शक्य नव्हते तरी त्याने स्वतःच्या वागणुकीसाठी काही निश्चित तत्त्वे ठरविली होती:- 'मी राज्य करताना रागाने कोणतीही गोष्ट करणार नाही. कायदा आणि शक्ति यामुळे शक्य तितका कडक आणि योग्य असाच न्याय मी देईन. परंतु कोणतीही गोष्ट सरकारने रागाने अथवा अविचाराने केली असे कधी होऊ देणार

नाही. जोपर्यंत माझ्यावर या गोष्टीची जबाबदारी आहे तोपर्यंत सरकारचा शब्द व कृती मी न्यायानेच करीन. ”

लॉर्ड कॅनिंगवर जरी सर्व नैतिक जबाबदारी ठेवलीच पाहिजे तरी ज्या सूड भावनेने अत्याचार केले गेले त्याबद्दल त्याला फार वाईट वाटे. व्हिक्टोरिया राणीला लिहिलेल्या पत्रात तो स्पष्टपणे कबूल करतो:- “ येथे सर्वत्र पिसाट आणि अविचारी सूड बुद्धीचे थैमान चालू आहे. ज्याचे उदाहरण इतर लोक गिरवतात त्याचीही अशी वागणूक पाहून त्यांच्या देशबांधवांना लाजेने मान खाली घालावी लागते. ” या भावनेला राणीनेही प्रतिसाद दिला आहे:- “ हाय ! ज्यांच्याकडून अधिक चांगल्या वर्तणुकीची अपेक्षा आहे अशांनीच धर्माविरुद्ध कामे केली ही गोष्ट ऐकून राणीला फार दुःख होते व रागही येतो. येथील सर्वसाधारण लोकमतही हिंदुस्थानसंबंधी अशीच भावना व्यक्त करीत आहे. ”

सरकारचे हे दुहेरी धोरण ब्रिटिश राजसत्तेच्या इतिहासात अबाधितपणे चालत आलेले आहे. पंतप्रधान नेहरू यांनी आपल्या ‘ डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया ’ या पुस्तकात या धोरणाचा उल्लेख करून म्हटले आहे की एकीकडे ब्रिटिश धोरण सर्व हिंदुस्थानचे एकत्रीकरण व्हावे असे असून त्याकरिता त्यांनी वेळोवेळी अनेक गोष्टी केल्या तर दुसरीकडे हिंदी लोकांमध्ये फाटाफूट पडावी म्हणून एकदा या तर एकदा त्या पक्षाला उत्तेजन दिले. याच धोरणाला फोडा व झोडा असे म्हटले जाते.

साम्राज्य परत मिळविण्यासाठी ब्रिटिशांना फार कष्ट पडले व त्यांच्या बुद्धीचीही पारख झाली. केव्हा केव्हा असे वाटे की ब्रिटिश राज्यसत्ता आता संपुष्टात येत चालली आहे. येवढे मात्र खरे की त्यांच्या सुदैवाने बंडाचा बीमोड इतक्या लवकर करता आला त्याला कारण म्हणजे काही ठिकाणचे जय त्यांना अभावितपणेच मिळाले. व त्यामुळे दोन्ही बाजूंचा रक्तपात आणि हाल त्या मानाने कमीच झाले.

सूड व दडपशाही

पुष्कळ इंग्रज लोक या निर्घृण धोरणाच्या विरुद्ध होते. खुद्द गव्हर्नर-जनरल यांच्या याविषयी काय भावना होत्या त्याबद्दलचे त्यांचे उद्गार मागे दिलेच आहेत. सर विल्यम रसेल या विख्यात गृहस्थाचेही त्या संबंधीचे धोरण त्याने खालील कडक शब्दात वर्णिले आहे. तो म्हणतो :- “ या सर्व सूडबुद्धीच्या

प्रकारात अनेक धर्मविरुद्ध अत्याचार करण्यात आले. मुसलमानांना फाशी देण्यापूर्वी त्यांना डुकराच्या कातड्यात शिवून टाकण्यात आले तर काहींच्या अंगाला डुकराची चरबी चोळली; त्यांची प्रेते जाळून टाकण्यात आली व हिंदू लोकांना अधार्मिक कृत्ये करण्यास लावण्यात आले.” या सर्व प्रकारांना मानसिक आणि शारिरिक हाल असे तो संबोधतो व असे प्रकार करण्याचा कोणताही अधिकार परकीयांना नव्हता. असे प्रकार युरोपात करण्याची त्यांची छाती नव्हती. असे अत्याचार शेवटी इंग्रजांच्याच अंगावर उलटतील असेही तो म्हणतो.

हिंदी शिपाई व मुलकी लोकांचे हे जे पाशवीकरण करण्यात आले त्याचे वर्णन सार्जंट फोर्बस्-मिचेल उघडपणे करतो. मुलकी आयुक्तांनी ‘ बंडातील गुन्ह्या ’ संबंधी जे प्रकार केले त्याबद्दलही त्याने नापसंती व्यक्त केलेली आहे. या संदर्भात त्याने आपल्या आठवणीतून त्यांच्या देशबांधवांनी जे अनन्वित प्रकार केले त्याबद्दल खालील सरळ उद्गार काढले आहेत. तो म्हणतो :- “युरोपियन राष्ट्रातील मोहिमांपेक्षा आशियातील मोहिमा नेहमीच अधिक क्रूरपणे चालविण्यात येतात. परंतु मी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे या बंडाच्या युद्धात आशियातील युद्धातील क्रौर्यालाही मागे टाकले आहे. इंग्रजी सैन्याने हे भयंकर आणि पाशवी अत्याचार केले ती गोष्ट अत्यंत लाजिरवाणी आहे. त्या युद्धात इंग्रजी सैन्याने कसलीही दयामाया दाखविली नाही. हे युद्ध म्हणजे शुद्ध खाटीक-शाहीच होती. बंडवाल्यांना एकदा ख्रिस्ती अथवा गोरा माणूस दिसला की त्याला काही दयामाया न दाखविता मारून टाकण्यात आले. एकाद्याने अशा माणसास सोडविण्याची खटपट केली किंवा त्याला लपविण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याला बंडवाल्यांचा जोर होता तोपर्यंत ठार मारले जाई. आणि जेव्हा युरोपियनांच्या हाती सत्ता आली तेव्हा कोणीही सशस्त्र दिसला तर अथवा कोणाचाही संशय आला तर त्याचे भरलेच असे होई. संशयित एतद्देशीयांची मुलकी अथवा लष्करी चौकशी हे एक निव्वळ सोंग होते व त्यामुळे न्यायाची चेष्टा आणि संशयितांचे हालच अधिक होत. लष्करी कायद्याखाली देण्यात आलेली शिक्षा योग्य अथवा अयोग्य असली तरी ती त्वरित अंमलात येई. परंतु मुलकी अधिकारी जेव्हा सैन्याच्या तुकड्यांबरोबर जात तेव्हा ते तर फारच दुष्टपणे वागत हे मला माहीत आहे. हे अधिकारी आपल्या बाजूने असे म्हणत की बंडाचा उपशम करण्यात ते गुंतलेले असून दुसऱ्या पक्षानेही असेच अत्याचार केलेले होते ही गोष्ट खरी आहे.”

“सर सेनापती सर कॉलिन कॅम्बेल हा या आत्यंतिक मार्गाच्या अगदी विरुद्ध होता आणि मुलकी सत्तेने अशी सार्वत्रिक कत्तल करावी याबद्दल त्याला फार वाईट वाटे. एका प्रसंगी तर त्याने आपली धिःकारभावना व्यक्त केली. त्यावेळी फत्तेगड व कानपूर यांच्या दरम्यानच्या एका आंबराईतील झाडावरून कुजलेली प्रेते होती. या सर्वांना खास आयुक्तांनी काही दिवसांपूर्वी तेथे लटकावले होते.”

इतर पुष्कळ इंग्रज ग्रंथकारांनीही त्यावेळी जे पाशवी अत्याचार करण्यात आले त्याबद्दल आपली नाराजी व धिःकार व्यक्त केलेला आहे. या पुस्तकाच्या आधीच्या प्रकरणातून त्यांचे उल्लेख आलेलेच आहेत. त्याशिवाय आणखी काही उतारे पुढे दिलेले आहेत :-

“एका खेड्यात पुष्कळ बंडवाले होते म्हणून त्या सर्व खेड्यालाच आम्ही आग लावून दिली. आम्ही त्यांना वेढले होते व आतला कोणी आगीतून वाचण्यासाठी बाहेर पळत येई त्याला आम्ही गोळ्या घातल्या.”

— चार्लस बॉल इंडियन म्यूटिनी भा. १ पा. २४३-४४

“अलाहाबादेत दोन वेळा सामुदायिक फाशी देण्यात आली. आणि पुढे तर नील याने कत्तल करण्यापूर्वी बंडवाल्यांचा अतिशय छळ केला. असा छळ बंडवाल्यांनी मात्र कधीही केला नव्हता”

— सर जॉर्ज कॅम्बेल (तात्पुरता मुलकी आयुक्त)

दि अदर साईड ऑफ दि मेडल या पुस्तकात टॉमसन पा. ८१

“५५ व्या तुकडील कैद्यांचा तर फार भयंकर धडा केला गेला. चौकशी झाली. त्यांना दोषी ठरविण्यात आले आणि त्यांच्यापैकी दर तिसऱ्या कैद्याला तोफेच्या तोंडी देण्यात आले”

— नॅरेटिव्हस् ऑफ दि इंडियन रिव्होल्ट पा. ३६

“शिपाई आणि मुलकी अधिकारी हे दोघेही रक्तलांछित न्याय देत. कित्येकदा तद्देशीयांना काही चौकशीवाचूनही मारून टाकीत मग ते वय लिंग यांचा विचारही करीत नसत. पुढेपुढे ही रक्तपिपासा अधिकच वाढली. गव्हर्नर जनरल याने ब्रिटिश पार्लमेंटपुढे जो वृत्तांत पाठविला त्यात असे नमूद आहे की “म्हाताऱ्या स्त्रिया व मुले सर्रास मारली गेली. बंडात भाग घेण्याचा गुन्हा केलेले सर्व मारून टाकण्यात आले.” त्या लोकांना सरळ फाशी न देता खेड्यातली घरे पेटवून जाळून टाकण्यात आले. क्वचित् काहींना

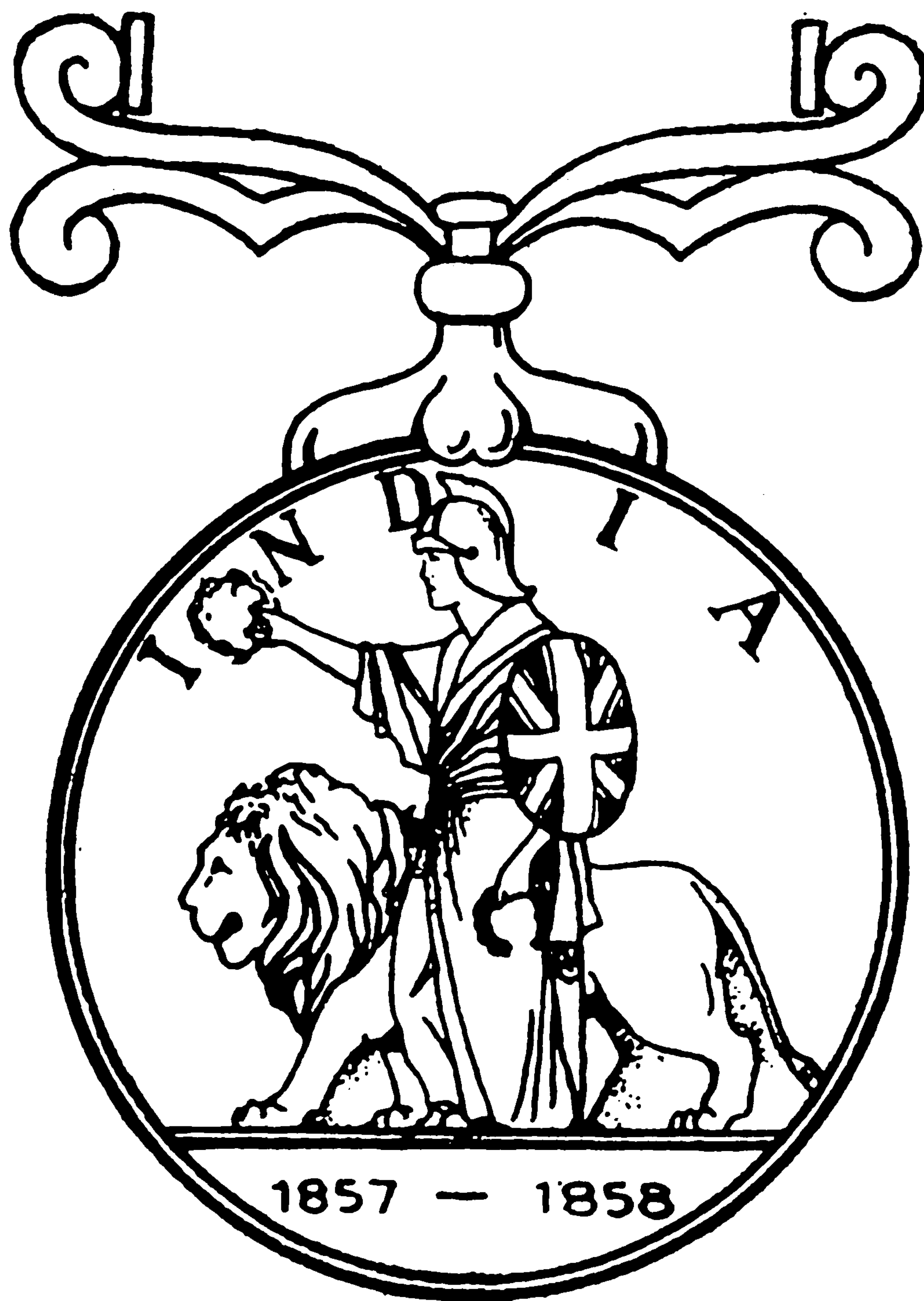

व्हिक्टोरिया क्रॉस

बंडात मृत झालेल्या सैनिकांना
मरणोत्तर देण्यात आलेले पदक.

बंडाचे पदक

ज्यानी बंड मोडण्याचे कामी
भाग घेतला त्यांना
हे पदक देण्यात आले.

हिंदी बंडाचे पदक

गोळ्याही घातल्या गेल्या. इंग्रज लोक मोठ्या गर्वाने सांगत इतकेच नव्हे तर प्रौढी मिरवून लिहूनही कळवीत की त्यांनी कोणालाही सोडले नाही. काळ्या आदमीला मारणे हा एक वेळ घालविण्याचा व करमणुकीचाच प्रकार असून तो इंग्रजांना फार आवडे. एका सरकारी पुस्तकात म्हटले आहे की “तीन महिनेपर्यंत दररोज सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत रोजच्या ८ गाड्या सर्वत्र फिरून चौकाचौकातून व बाजारातून फासावर लटकलेली प्रेते गोळा करण्यात गुंतल्या होत्या. अशा तऱ्हेने सहा हजार लोकांना यमसदनी पाठविण्यात आले होते.” “एकाद्या चेंबर्सला किंवा कुमारी जेनिंगला कोणा धटिंगणाने मारल्याचे वाचल्याबरोबर त्वेष चढतो परंतु इतिहासात अथवा तसा इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळे दंतकथा आणि परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टीवरून इंग्रजी सूडाला माता, पत्नी आणि मुले ही असंख्य प्रमाणात बळी पडली असे दिसते” — के, भाग २

“ती परेड म्हणजे एक विलक्षण दृश्य होते. सैनिकांना तीन बाजूस उभे करण्यात आले होते; चौथ्या बाजूला दहा तोफा उभ्या केल्या होत्या. नंतर कैद्यांपैकी १० लोकांना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले. सैन्याच्या अधिकाऱ्याने आपल्या तलवारीने इशारा दिल्याबरोबर तोफांचा गडगडाट झाला आणि धुरामधून हात, पाय आणि डोकी उधळत होती. असा चार वेळा तोफांचा गडगडाट झाला आणि दरवेळेला सैन्यातील लोकांच्या तोंडून एकच भयंकर शब्द बाहेर पडे. त्यानंतर आठवड्यातून एक दोन वेळा अशी परेड होई व सवयीमुळे आम्हाला त्याचे काहीच वाटेनासे झाले होते” पा. ३६ नॅरेटिव्ह ऑफ इंडियन रिव्होल्ट.

“एका मोहीमेचा मला फार सुखकारक अनुभव आला. आम्ही एका बोटीवर तोफ घेऊन चढलो. शीख व प्युझिलियर सैनिक शहराकडे (अलहाबाद) निघाले. आम्ही बोटीतून नदीच्या दोन्ही बाजूस गोळे सोडीत गेलो. विशेष बंडप्रवृत्ती असलेल्या प्रदेशात गेल्याबरोबर आम्ही किनाऱ्यावर उतरलो आणि आमच्या बंदुका सारख्या झाडूत राहिलो. माझी दोनबारी बंदूक तर सारखीच गर्जत होती व मी कित्येक लोकांना ठार मारले इतका मला सूड चढला होता. डाव्या उजव्या बाजूला आम्ही गोळ्या झाडल्या. आगी तर इतक्या लागल्या व पसरत गेल्या की त्यांच्या ज्वाला आकाशापर्यंत गेल्या. वाऱ्याने आगी भडकत गेल्या. आम्हाला बंडखोरांचा सूड उगवल्याचे समाधान लाभले. दररोज आम्ही अशा मोहिमा काढीत असू आणि बंडात सामील असलेली खेडीच्या खेडी

बेचिराख करीत असू. अशा तऱ्हेने आम्ही आमचा सूड उगवून घेतला. त्या लोकांचे प्राण आमचे हाती होते आणि आम्ही कोणाचीही गय केली नाही. गुन्हेगाराला गाडीवर बसवून त्याच्या गळ्याभोवती झाडापासून टांगलेला फास असे. गाडी पुढे गेली की तो झाडावर लटकून राही.”

— चार्लस बॉल याने दिलेला उतारा ‘इंडियन म्यूटिनी’ पा. २५७

“सर हू व्हीलर याच्या मृत्यूचा भयंकर सूड जनरल हॅवेलॉक याने घेतला. एका मागून एक असे गुन्हेगारांचे गट फासावर चढविले जात. फाशी जाताना काही क्रांतिकाऱ्यांनी जी शांतता व गांभीर्य दाखविले ते एखाद्या उच्च तत्त्वाकरिता प्राणार्पण करणाऱ्या हुतात्म्यांना शोभेल असेच होते” — चार्लस बॉल पा. ३८८

“जसा एकादा योगी समाधि लावतो तितक्या शांतपणे तो फासावर चढला” — सदर.

“— १८५७ मध्ये एका अधिकाऱ्याने घरी लिहिलेल्या पत्रातून कानपूरवर चालून जाताना झालेल्या प्रकाराबद्दल लिहिले :- “आज खूप शिकार केली — कित्येक बंडवाल्यांना मारले” — येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की ‘बंडवाले’ म्हणून ज्यांना म्हटले ते प्रत्यक्ष बंडातील शिपाई नसून पकडून आणिलेले खेडूतच असतच व त्यांना ‘संशयावरून’ पकडण्यात आलेले असे. कानपुरावरील या स्वारीत इतकी खेडी जाळली व इतक्या निरपराध लोकांना मारण्यात आले की महमंद तुघलघ याने सुद्धा लाजेने मान खाली घालावी” सर चार्लस डिल्की ग्रेटर ब्रिटन.

“म्हातारे कोतारे — की ज्यांनी काहीही अपाय केलेला नव्हता असे — आणि आंगावर लहान मूल पाजीत असलेल्या स्त्रियाही या आमच्या सूडातून सुटल्या नाहीत मग प्रत्यक्ष बंडवाल्यांबद्दल तर बोलणेच नको” — होम्म याचे सीपॉईस वॉर पा. २२९-३०

“शहराच्या (दिल्ली) तटाच्या आत जे जे लोक सापडले ते आमच्या संगिनीला बळी पडले. अशा लोकांची संख्या प्रचंड होती. एकेका घरात ५०।६० माणसे लपून बसलेली असत; हे लोक खरे बंडवाले नव्हते परंतु गावात शांतपणे राहणारे लोक असून आमच्या माफीच्या घोषणेवर विश्वास ठेवून लपलेले होते. मला सांगण्यास आनंद वाटतो की त्यांचा हा विश्वास अनाढायी होता.” — मांटगॉमरी मार्टिन बांबे टेलिग्राफमधील पत्र.

“दिल्लीच्या रहिवाशांची एकजात कत्तल करण्यात यावी असा हुकूम सोडण्यात आला. त्यामध्ये आमचाच जय व्हावा अशी इच्छा करणारेही मारण्यात आले” — चॅपलेन ‘नॅरेटिव्ह ऑफ दी सीज ऑफ दिल्ली — के उधृत केलेला भाग.

“दिल्लीचा वेढा संपल्यानंतर आमच्या सैन्याने केलेली कत्तल हृदय-द्रावक होती. मित्र वा शत्रू असा विचार न करिता सार्वजनिक हत्या करण्यात आली. नादीरशहाने केलेल्या लुटीपेक्षाही आम्ही लुटीची कमाल केली” — लॉरेन्सचे चरित्र पा. २६२

या प्रमाणे “माणसाने माणसाविरुद्ध जी अमानुष कत्तल केली ती पाहून देवदूतही रडू लागतील.” अशा प्रकारे बंडाचा उपशम करण्यात आला. आपल्या देशबांधवांनी परकीयसत्तेविरुद्ध केलेला हा प्रचंड उठाव अशा प्रकारे अयशस्वी झाला. अस्तंगत झालेल्या मोगल साम्राज्याची पुनस्थापना करण्याकरिता काही लोक धडपडत होते असे म्हणतात. दुसरे कित्येक लोक पेशव्यांचे राज्य पुनः यावे म्हणून खटपट करीत होते. ते कसेही असले तरी एक गोष्ट मात्र अगदी स्पष्ट आहे की हिंदी लोकांनी स्वातंत्र्यासाठी प्रचंड प्रमाणात प्रयत्न केला. जगाच्या इतिहासात अशा झगड्याला तोड नाही.

मिळते धोरण

गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉनिंग याने आणि वायव्य प्रांताचा लेफ्टेनंट गव्हर्नर याने जे जाहीरनामे काढले त्यात काही मिळत्या धोरणांचा उल्लेख आहे. हे बहुतेक जाहीरनामे मीरत व दिल्ली येथील उठावानंतर लगेचच जाहीर झाले होते. अशा जाहीरनाम्यांपैकी जवळजवळ पहिला जाहीरनामा १६ मे १८५७ रोजी गव्हर्नर जनरलाने काढला होता. त्यात म्हटले होते:—

“कौंसिलासह गव्हर्नर जनरल यांनी बंगाल्याच्या सैन्याला ताकीद दिली आहे की, रेजिमेंटातील सैनिकांना सांगण्यात येत असलेल्या त्यांच्या धर्मावर आघात करण्याचा किंवा त्यांच्या जातीरिवाजात फरक करण्याचा बेत आहे या गोष्टी धडधडीत खोट्या आहेत.

“गव्हर्नर जनरलांना हेही कळलेले आहे की काही दुष्ट व कारस्थानी लोकांनी या बातम्या सैन्यातच नव्हे तर इतर जनतेतही पसरविल्या आहेत.

“त्यांना असेही कळले आहे की हिंदु व मुसलमान, शिपाई व मुलकी प्रजाजनांमध्ये सरकाराच्या उघड वा गुप्त कारवाईमुळे त्यांचा धर्म धोक्यात

आहे अशा प्रकाराचा प्रचार चालू आहे. तसेच अशाही बातम्या उठत आहेत की सरकारच्या मनातून अनेक उपायांनी त्यांची जातकुळी बाटवावी असे आहे.

“या बातम्यांमुळे काही लोक या आधीच फसले असून वाममार्गाकडे वळलेले आहेत.

“गव्हर्नर जनरल पुनश्च असे बजावू इच्छितात की सर्व वर्गातील लोकांनी या फसवणुकीस बळी पडू नये.

“हिंदुस्थान सरकारने नेहमीच आपल्या सर्व प्रजाजनांच्या धर्मभावना आदराने मानलेल्या असून या जाहिरनाम्याने गव्हर्नर जनरल असे सांगू इच्छितात की हे धोरण कधीही बदलणार नाही. तेच धोरण आज पुनश्च सांगण्यात येत असून हिंदुस्थान सरकार कोणाच्याही धर्मभावनांमध्ये ढवळा-ढवळ करणार नाही हे जोराने प्रतिपादिले जात आहे. सरकाराची कोण-तीही गोष्ट प्रजाजनांच्या धार्मिक कार्यात अथवा जातीधर्मात बदल होईल अशी होणार नाही.

“हिंदुस्थान सरकारने आपल्या प्रजाजनांना कधीही फसविलेले नाही म्हणून गव्हर्नर-जनरल सर्वांना आग्रहाने सांगू इच्छितात की त्यांनी त्या राजद्रोही गोष्टींवर विश्वास ठेवू नये.

“आजवर राजनिष्ठ आणि संयमी वागणुकीने सरकारशी एकनिष्ठ असलेल्या सर्वांना ही सूचना करण्यात येत असून आतापर्यंत ते जसे सरकारवर योग्य तो विश्वास टाकून वागले व सरकारच्या न्याय-बुद्धीवर आणि संरक्षणावर अवलंबून राहिले तसेच त्यांनी पुढेही वागावे.

“गव्हर्नर जनरल सर्वांना असे सांगू इच्छितात की असा खोटा प्रचार आणि राजद्रोह पसरणारापासून त्यांनी सावध असावे.”

त्याच वेळी वायव्य प्रांताच्या ले. गव्हर्नरने १६ मे १८५७ रोजी एक जाहीरनामा काढून “ब्रिटिश सरकाराच्या राजनिष्ठ प्रजाजनांना सांगण्यात येते की, मीरत व दिल्ली येथील बंडखोरांना योग्य ते शासन करण्याची सुरुवात झाली असून बंडखोरांचा पराभव झाल्यामुळे जे पळून जातील त्यांच्यावर सर्व राजनिष्ठ प्रजेने लक्ष ठेवावे. ब्रिटिश सरकार चांगल्या सैनिकांच्या सेवेला पुष्कळ मानते, त्यांना योग्य ती बक्षिसी दिली जाते. ब्रिटिश सरकार पुनः सांगू इच्छिते की त्यांच्या सैन्यातील शिपायांचा धार्मिक संस्कार हक्क आणि इतर धर्मसंबंधी आचरण यासंबंधी सरकारला नेहमीच

आदर वाटत असून त्या सर्वांना सरकार आपली मुले म्हणून समजते. शेवटी जे कोणी राजद्रोही सापडतील त्यांना कडक शासन होईल ” असेही त्याने बजावले.

त्याच्या आदले दिवशी ले. गव्हर्नरने आणखी अेक जाहीरनामा काढला होता. त्यात सांगितले होते की जो जमीनमालक सरकार विरुद्धच्या संघर्षात सामील होईल त्याची जमीन जप्त करण्यात येऊन त्याचा त्या जमीनीवर काहीही हक्क राहणार नाही. अशी जमीन जे तालुकदार व जमीनदार त्याच प्रांतातील असून सरकारशी इमानाने वागून सरकारच्या आज्ञा पूर्णपणे मानतील आणि शांतता प्रस्थापित करण्यास सरकारास मदत करतील अशांना देण्यात येईल. या जाहीरनाम्याचे अखेरचे शब्द असे होते— “सर्व सत्ताधीश सरकार आपल्या मित्रांना सर्व मदत करील व शत्रूंना शासन करील.”

पुढे २५ मे १८५७ रोजी काढलेल्या आणखी अेका जाहीरनाम्यात ले. गव्हर्नर यांनी “नुकत्याच झालेल्या दंगलीतील ” सर्व शिपायांना सांगितले की ज्यांना आपापल्या घरी जावयाचे असेल अशा शिपायांनी नजीकच्या मुलकी वाल्करी ठाण्यात आपली शस्त्रे परत करावी आणि शांतपणे घरोघर जावे. त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास होणार नाही. त्याशिवाय असेही जाहीर झाले की हा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतर जे कोणी सरकारविरुद्ध शस्त्र घेतील त्यांना सरकारचे शत्रू समजण्यात येईल.

२९ सप्टेंबर १८५७ रोजी ले. गव्हर्नरने आणखी एक जाहीरनामा काढला त्या जाहीरनाम्यात सर्व जमीनदार, कुळे आणि मित्रभावना असणाऱ्या प्रजाजनांना असे सांगण्यात आले होते की, “ज्यांनी खोट्यानाट्या गोष्टीवर विश्वास ठेऊन धर्मात सरकार ढवळाढवळ करील अशा कल्पनेने बंड केले, आणि ज्यांनी तुरुंगांतील कैद्यांशी संगनमत केले अशा सर्वांचे प्रयत्न बलिष्ठ सरकारने हाणून पाडले असून ते आता पळून जात आहेत. त्यांना योग्य ती शिक्षा झाली पाहिजे म्हणून सर्व राजनिष्ठ लोकांनी अधिकाऱ्यास सर्व प्रकाराची मदत करावी.”

गव्हर्नर जनरलनी जाहीर केले की व्हिक्टोरिया राणीने एक खास पदक तयार केले असून ते राणीच्या सेवेतील सैन्याला देण्यात येईल (जे सैन्य इंग्लंडहून आले होते त्यांनाच हे पदक मिळणार होते कंपनीच्या सेवेतील सैनिकांना नाही). शिवाय कंपनीच्या सेवेतील ज्यांना ज्यांना बंडाचा उपशम करण्यासाठी नेमले होते त्यांनाही हे पदक देण्यात येणार होते.

हे पदक मुलकी जनतेपैकी ज्यांनी रणक्षेत्रात विशेष कामगिरी केली आणि शत्रूच्या विरुद्ध इतर बाबतीत वागले त्यांनाही मिळेल असे जाहीर करण्यात आले.

हिंदी सैन्यातील लोकांची राजनिष्ठा अबाधित रहावी या दृष्टीने सेनापती व इतर वरच्या अधिकाऱ्यांना खास अधिकार देण्यात आले. त्या अधिकारानुसार ज्यांनी ज्यांनी जेथे जेथे चांगली कामगिरी केली त्यांना ताबडतोब जागच्या जागी 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' ही पदवी देता येई. हिंदी दुय्यम अधिकाऱ्यांना बढती देता येई. हिंदी दुय्यम अधिकाऱ्यांना बढती देण्याचे अधिकारही असेच देण्यात आले. या मागची कल्पना अशी की बरोबरीच्या लोकांपुढे असे पदक किंवा बढती मिळाल्याचे दिसले तर त्यांनाही राजनिष्ठा, शौर्य व सद्वर्तन यांच्यामुळे त्वरित मोठेपणा मिळतो याची खात्री वाटेल.

गव्हर्नर जनरल यांची अशी इच्छा होती की "ज्यांनी ज्यांनी बंडाचे वेळी चांगली कामगिरी केली त्यांना शोधून काढावे" त्याकरिता विशेष याद्या करण्यात आल्या. या याद्यांमध्ये ज्यांनी बंडखोरांच्या विरुद्ध कामे केली, अथवा शांतता प्रस्थापित करण्याला मदत केली किंवा सरकारी अधिकारी आणि इतर युरोपियन आश्रयार्थींना मदत केली किंवा इतर कोणत्या प्रकारे सरकारास मदत केली त्यांची नावे घालण्यात आली. याद्या पुऱ्या झाल्यावर अनेक प्रकारची बक्षिसे वाटण्यात आली. बहुधा ही बक्षिसे सारामाफीच्या जमिनी किंवा रोख रकमा या स्वरूपात असत. काही खेडुतांना एक वर्षाच्या साऱ्याइतक्या रकमा देण्यात आल्या. सुलतानपूर जिल्ह्यातील एका खेड्यातील लोकांच्या उपयोगाकरिता एक विहीरही खोदण्यात आली.

१७ डिसेंबर १८५७ रोजी आणखी एक जाहीरनामा निघाला. त्यात राजनिष्ठ आणि असमाधानी खेड्यांची लुटालूट बंड मोडणाऱ्या सैन्याच्या तुकड्यांनी करू नये असे बजावण्यात आले.

(२) कायदे

गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांनी बंडात भाग घेतलेल्यांना शिक्षा करण्याची आणि इतर काही बाबतीची उदा० मालमत्ता जप्त करण्याची तरतूद असलेले अनेक कायदे केले. बंडाचा उपशम व्हावा म्हणून या तरतुदी करण्यात आल्या. याशिवाय बंडामुळे उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीसंबंधी इतर तरतुदी करणारे कायदेही करण्यात आले. शेवटी १८६० साली बंडात व बंडाचा

बीमोड करण्याचे कामी ज्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी व इतरांनी अनेक गोष्टी केल्या त्यांना त्यापासून नुकसान होऊ नये म्हणून माफीचे कायदेही करण्यात आले.

त्या कायद्यांचा आशय खालीलप्रमाणे होता :-

१८५७ चे कायदे

(१) एतद्देशीय सैन्यातील लोकांनी युद्धप्रसंगी पाळण्याच्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास त्यांची चौकशी करून शिक्षा देणारा कायदा:- सैन्यातील अधिकारी, शिपाई व बुणगे जे कंपनीच्या नोकरीत होते त्यांची चौकशी व शिक्षा देण्याची व्यवस्था करणे हा या कायद्याचा उद्देश होता. त्या कायद्यान्वये लष्करी अधिकाऱ्यांना लष्करी न्यायालये भरवून अशा लोकांची चौकशी करण्याचा अधिकार देण्यात आला. (१८५७ चा ७ वा कायदा)

(२) राज्याविरुद्ध केलेल्या अपराधांचा प्रतिबंध, चौकशी व शिक्षा देण्याच्या तरतुदीचा कायदा:- या कायद्यान्वये सरकारविरुद्ध बंड करणे, सरकारशी युद्ध करणे आणि असलेच गुन्हे केलेल्या लोकांना लपवून ठेवणे हे गुन्हे ठरविण्यात आले. बंड व सरकारविरुद्ध युद्ध करताना मृत्यु अथवा जन्मभर हद्दपारी किंवा १४ वर्षे कैद व सर्व मालमत्ता जप्त करण्याची तरतूद होती. बंडवाल्यांना लपवून ठेवणे अथवा आश्रय देणे या गुन्ह्याला कमी शिक्षेची तरतूद होती. त्याशिवाय घरांच्या झडत्या घेऊन शस्त्रास्त्रे शोधून काढून ती जप्त करण्याचीही तरतूद करण्यात आली. (१८५७ चा ११ वा कायदा)

(३) हिंदी अधिकाऱ्यांनी व शिपायांनी बंड वा सैन्य सोडून निघून जाणे या गुन्ह्याकरिता पकडून चौकशी करण्याचा कायदा:- या कायद्यान्वये दिलेल्या शिक्षेविरुद्ध अपिल नव्हते; जर मृत्यूची शिक्षा असेल तर ती ताबडतोब अमलात आणण्याची तरतूद केली होती. मोठ्या जमीनदारांवरही बंडात भाग घेतलेल्यांबद्दल माहिती देण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली होती. (१८५७ चा १७ कायदा)

(४) बंडाबद्दल मालमत्ता जप्तीचा कायदा:- ज्या अधिकाऱ्याने अथवा शिपायाने बंडात भाग घेतला असेल त्याची सर्वतऱ्हेची मालमत्ता जप्त करण्याची तरतूद या कायद्याने केली होती. (१८५७ चा २५ वा कायदा)

(५) शस्त्रे, दारुगोळा बाहेरून आणणे, तयार करणे, विकणे आणि त्यांचा साठा करणे यावर बंधने घालणारा कायदा:- लोकांच्या जवळची शस्त्रे

काढून घेऊन ती जप्त करण्याचे अधिकार सरकारने घेतले. परवाना घेतल्या-
खेरीज शस्त्रे व दारुगोळा तयार करणे, त्यांचा व्यापार करणे हे गुन्हे ठरविण्यात
आले. त्या संबंधी माहिती देणाराला बक्षिसे देण्याची तरतूद करण्यात आली
होती. (१८५७ चा २८ वा कायदा)

(६) गुन्हेगाराच्या दंडावर डाग देऊन खुणा करण्याचा कायदा:- हा
कायदा १७ डिसेंबर १८५७ रोजी झाला व त्याचा क्रमांक १८५७ चा ३२ वा
कायदा असा होता. या कायद्यान्वये बंडात भाग घेणाऱ्यांच्या, सैन्यातील नोकरी
सोडून जाणाऱ्यांच्या शरीरावर डाग देऊन खुणा करण्याचा अधिकार देण्यात
आला. या कायद्यान्वये बंडात भाग घेणाऱ्या व युद्धप्रसंगी पाळण्याच्या नियमांचे
उल्लंघन करणाऱ्या सैन्यातील लोकांच्या दंडावर M असे अक्षर आणि सैन्य
सोडून जाणाऱ्याच्या दंडावर D असे अक्षर डाग देऊन करण्याचा अधिकार
सरकारला देण्यात आला. ही खूण काखेच्या खाली डाव्या बाजूला दोन इंचावर
करण्यात येई. त्या शिवाय अशा माणसाची पुढेही खूण पटावी व त्याला काय
शिक्षा देण्यात आली हे कळावे म्हणून शरीरात इतरत्रही डाग देण्याची तरतूद
करण्यात आली. ही अक्षरे एक इंचापेक्षा कमी लांब असू नयेत व ती कधीही
काढून टाकता येणार नाहीत अशी असली पाहिजे असा नियम होता.
न्यायालयांनाही असा डाग देण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.

१८५८ चे कायदे

(७) पळून गेलेले गुन्हेगार:- तुरुंगांतून पळून गेलेले व त्यांना आश्रय
देणारे या दोघांनाही शिक्षा करण्याची तरतूद या कायद्याने केली होती. हा
कायदा करण्याची जरूरी भासण्याचे कारण असे की बंडाचे वेळी अनेक तुरुंग
फोडले जाऊन गुन्हेगारांना मुक्त करण्यात आले होते. अशांना पुन्हा पकडून
त्यांचे विरुद्ध सिद्ध झालेल्या गंभीर गुन्ह्याबद्दल त्यांना योग्य ती शिक्षा द्यावी
हे योग्य वाटले. हा कायदा झाल्यापासून १ महिन्याचे आत जे १८५७ च्या
मे नंतर सुटलेले कैदी आपण होऊन हजर होणार नाहीत त्यांना शिक्षा
देण्याची तरतूद या कायद्यात होती. अशा लोकांना जन्मठेप ही शिक्षा
सांगितली होती. जमीनदारांच्या जमीनीवर जर असे कोणी असतील तर
त्यांची माहिती देण्याची जबाबदारी त्या जमीनदारांवर टाकण्यात आली.
असे न केल्यास ६ महिने कैद किंवा २०० रुपये दंडाची शिक्षा ठरविण्यात
आली होती. (१८५८ चा ५ वा कायदा)

(८) मजूर वेठीला धरणे :— इंग्लंडहून मदत म्हणून पुष्कळ युरोपियन सैनिक आणण्यात आले होते; ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर या मोठ्या सैन्याला राहण्यासाठी कित्येक इमारती बांधणे प्राप्त झाले. परंतु कारागीर आणि मजूर आपण होऊन येण्यास कबूल नसल्यामुळे ते मिळविणे कठिण झाले. त्यांना जबरदस्तीने कामावर आणण्याची तरतूद कायद्यात नव्हती म्हणून अशा लोकांना सक्तीने कामावर लावण्याकरिता कायदा करण्याची जरूरी उत्पन्न झाली; थोडक्यात म्हणजे वेठी बिगारी सुरू करणे प्राप्त झाले. 'वेठ' आणि 'वेठबिगार' हे कायद्यातील नवेच शब्द आहेत.

या कायद्यामध्ये अशा तऱ्हेने वेठीला धरलेल्या प्रत्येक कारागिराला त्याच्या मजुरीसाठी बाजारभावाने मोबदला देण्याची तरतूद केली होती. सैनिकी इमारती बांधण्याचे कामी लागणाऱ्या बोटी, गाड्या, बैल व जनावरे वेठीला धरण्याचा अधिकार सरकारी अधिकाऱ्यांना देण्यात आला होता. त्यांना सुद्धा बाजारभावाने मोबदला देण्यात यावा असे बंधन घालून दिले होते. अशी वेठ चुकविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी पळून जाणारांना आणि लपून बसणारांना शिक्षा देण्याची तरतूद करण्यात आली होती. त्या गुन्ह्याकरिता ५० रुपयांच्या दंडाची व्यवस्था केली होती. तरीही जे कामावर येणार नाहीत त्यांना १५ पर्यंत फटक्यांची शिक्षा द्यावी असेही ठरविण्यात आले. स्त्रिया व युरोपियनांना मात्र या फटक्यांच्या शिक्षेतून मुक्त केले होते. १८५८ च्या जानेवारी मध्ये हा कायदा अंमलात आणण्यात आला व त्याला ठरवीक मुदत घालण्यात आली होती. (१८५८ चा ६ वा कायदा)

(९) खेडी जप्त करणे :— खेड्यांतील रहिवाश्यांनी केलेल्या गुन्ह्याकरिता आणि इतर जातीजमातींच्या गुन्ह्याकरिता खेडी जप्त करणे, दंड करणे आणि खेड्यातील गावकामगारांची सेवेतून हाकालपट्टी करणे या सर्वांची तरतूद करण्यात आली. जमीनदारांनी बंडाचा बीमोड करण्याचे कामी मदत न केली अथवा बंडवाले, सैन्यातून पळून गेलेले वगैरे लोकांना पकडले नाही तर त्यांना शिक्षा करण्याची तरतूद करण्यात आली (१८५८ चा १० वा कायदा)

(१०) शारीरिक शिक्षा:— बंडात कित्येक ठिकाणचे तुरुंग नष्ट करण्यात आले असल्यामुळे कैद्यांना तुरुंगात ठेवण्याचे काम फार अवघड झाले. ही अडचण नाहीशी करण्यासाठी कायदा करण्यात आला. त्या कायद्यामध्ये न्यायाधिशाला अधिकार देण्यात आला की कैदेत ठेवण्याच्या ऐवजी गुन्हेगाराला ३० पर्यंत

फटके देण्यात यावेत. या प्रकाराच्या गुन्ह्यात दरवडे, चोरी आणि लुटलेली मालमत्ता जवळ ठेवणे यांचा अंतर्भाव होता. तसेच दंडाऐवजीही फटके देण्याची तरतूद केलेली असून युरोपियन, अमेरिकन आणि स्त्रियांना या कायद्याच्या कक्षेतून मुक्त केले होते.

या कायद्याची मुदत ४ एप्रिल १८५८ पासून २ वर्षे होती. त्या कायद्याचा क्रमांक १८५८ चा ९ वा असून त्याचे शीर्षक “शारीरिक शिक्षा देण्याची तरतूद करणारा कायदा” असे होते.

(११) कलकत्त्याच्या तिकिटांच्या कार्यालयातून काढण्यात आलेली तिकिट अधिकृत समाजण्यात यावी यासाठी एक कायदा करण्यात आला होता. या कायद्याची जरूरी अशाकरिता वाटू लागली की बंडात पुष्कळ तिकिटे व स्टॅंप खजिन्यातून लुटले गेले; तसेच कित्येक स्टॅंप विकणाऱ्यांच्या घरांतूनही लुटले गेले तेव्हा अशा लुटून आणलेल्या स्टॅंप व तिकिटांचा उपयोग होऊ नये. (१८५८ चा १९ वा कायदा)

१८५९ मधील कायदे

(१२) जप्त झालेली मालमत्ता : जप्त केलेली मालमत्ता परत मिळावी म्हणून आलेल्या अर्जाचा विचार करण्याकरिता सरकारने खास न्यायालये उभारण्याकरिता कायदा केला. या न्यायालयात तीनापेक्षा कमी न्यायप्रिय नसतील व ते एकत्र बसूनच अर्जाची चौकशी करतील असा दंडक घालून देण्यात आला. अशा न्यायाधीशांच्या अधिकारांच्या मर्यादा घालून देण्यात आल्या असून गंभीर गुन्ह्यांची चौकशी करण्याची तरतूद केली होती.

१८६० मधील कायदे

(१३) माफीचा कायदा : १८६० च्या ३४ व्या कायद्यान्वये सरकारी अधिकारी व खासगी व्यक्तींनी ‘नुकत्याच होऊन गेलेल्या घालमेलीत ज्यांना दंड केले अथवा इतर शिक्षा दिल्या त्यांनी तसे केल्याबद्दल माफी देण्यात आली. त्यापूर्वीच्या काळात जे गुन्हे ठरविण्यात आलेले नव्हते अशासाठीही कित्येक सरकारी अधिकाऱ्यांनी दंड बसवून वसूलही केले होते ते अर्थातच बेकायदेशीर ठरले असते म्हणून हा कायदा करण्यात आला.

याशिवाय बंडामध्ये सार्वत्रिक इमारतीची झालेली हानी भरून काढण्याकरिता लोकांकडून सक्तीच्या वर्गण्या गोळा केलेल्या होत्या. अशा सक्तीने गोळा केलेल्या वर्गण्याही बेकायदेशीर होत्या; कारण त्यावेळी अंमलात असलेल्या

कायद्यामध्ये तशी काहीच तरतूद नव्हती. म्हणून ह्या नवीन कायद्यान्वये ती कृत्ये कायदेशीर ठरविण्यात आली.

असा कायदा केला नसता तर संबंधित अधिकाऱ्यांवर फौजदारी वा मुलकी फिरादी करता आल्या असत्या. अशासाठी हा कायदा करून सर्व संबंधितांना त्यांच्या कृत्यांबद्दल माफी देण्यात आली.

हा कायदा १० मे १८५७ पासून अंमलात आला असे समजण्यात आले कारण त्या दिवसापासूनच बंडाला सुरुवात झाली होती.

ज्या ठिकाणी वर सांगितल्याप्रमाणे दंड वा सक्तीच्या वर्गण्या गोळा करण्यात आल्या त्यांच्यापुरताच हा कायदा होता. त्यापूर्वी असलेल्या कायद्यान्वये जे दंड वा वर्गण्या घेतल्या त्यांना हा कायदा लागू नव्हता.

(३) सरकारी वटहुकूम

बहुतेक सर्व वायव्यप्रांत आणि अयोध्या या विभागांतील नेहमीची फौजदारी न्यायालये बंद होऊन लष्करी न्यायालये स्थापण्यात आली होती. त्या कायद्यान्वये ज्यांनी ज्यांनी सरकारविरुद्ध शस्त्र उचलले, अथवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारे बंडास मदत केली त्यांची त्वरेने चौकशी करून फाशी व मालमत्ता जप्त करणे या शिक्षा देण्याची तरतूद होती. १८०४ च्या चौथ्या हुकुमान्वये हा अधिकार सरकारकडे होताच. हळू हळू हा हुकूम मागे घेण्यात येऊन १८५९ च्या जुलै महिन्यापर्यंत लष्करी न्यायालये बंद झाली.

गंगा व यमुना यांच्या उत्तरेकडील वायव्य प्रांतातील सर्व शस्त्रास्त्रे काढून घ्यावी असे गव्हर्नर जनरल यांनी ठरविले म्हणून त्यांनी त्या कामासाठी सार्वत्रिक झडत्या घेऊन सापडलेली शस्त्रास्त्रे जप्त करण्याचा वटहुकूम काढला.

२९ सप्टेंबर १८५७ रोजी काढलेल्या जाहीरनाम्यान्वये सर्व जमीनदारांनी व राजनिष्ठ प्रजेने बंडवाल्यांना पकडणे व इतर रीतीने सरकारास मदत करणे याबद्दलची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली होती. बंडवाल्यांनी लुटलेल्या मालापैकी हत्ती, घोडे, उंट व इतर मालमत्ता विकत घेणे हाही गुन्हा ठरविण्यात येऊन त्याला अत्यंत कडक शासन देण्यात येईल असे जाहीर करण्यात आले. लोकांनी अशी मालमत्ता घेतल्याबरोबर ती सरकारात गुदरली तर त्यांना बक्षिसे मिळतील असेही जाहीर झाले.

जमीन व सरकारी तिजोरीतील ठेवी जप्त झाल्याच, शिवाय हत्ती, घोडे, बैल, उंट वगैरे मालमत्ताही पुष्कळ प्रमाणात जप्त करण्यात आली होती.

त्यातील धट्टीकट्टी जनावरे लिलावाने विकण्यात आली. लष्करी निवृत्तिवेतने जप्त करण्यासाठी १८५७ डिसेंबर मध्ये आणि १८५८ च्या मार्चमध्ये गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांनी वटहुकूम काढलेले होते. त्याचेच तत्त्व मुलकी वेतनांनाही लागू करण्यात आले. त्या नियमांप्रमाणे प्रत्येक सरकारी निवृत्त अधिकाऱ्याने —

- १) सरकारविरुद्ध बंड करणाराला लपवून ठेवले अथवा आश्रय दिला तर,
- २) गुन्हेगाराना पकडण्याचे बाबतीत कुचराई केली तर, अथवा
- ३) त्याला समजलेल्या बंडासंबंधीच्या बातम्या ताबडतोब सरकारी मुलकी वा लष्करी ठाण्याला कळविल्या नाहीत तर —

त्याला निवृत्तिवेतन जप्ती खेरीज कायद्यात घालून दिलेल्या इतर शिक्षाही भोगाव्या लागतील.

निवृत्तिवेतन मिळणारे जे कोणी सरकारी खजिन्यात समक्ष हजर होऊन आपण बंडाच्या कोणत्याही कामात सामील नव्हतो असे सिद्ध करणार नाहीत त्यांचेही निवृत्तिवेतन बंद करण्यात येईल असेही जाहीर झाले.

सरकारी खजिन्यात समक्ष आल्यावर निवृत्त सेवकांची तीन अधिकाऱ्यां-मार्फत कडक चौकशी होई. त्या तिघांनी त्या सेवकाच्या बंडातील वागणुकी-संबंधी सविस्तर हकीकत लिहून निवृत्तिवेतन जप्त करावे की नाही या संबंधी वृत्तांत लिहिला पाहिजे अशी ताकीद होती.

खाली दिलेल्या निवृत्त सेवकांचे निवृत्तिवेतन जप्त करण्यात येणार नाही असे ठरविण्यात आले : — “अपंग आणि वृद्धापकाळामुळे अशक्त झालेले, रोगग्रस्त झालेले हिंदी अधिकारी, शिपाई व त्यांचे वारस आणि या कारणांमुळे जे स्वतः खजिन्यात येऊ शकत नव्हते असे लोक; वेडे, स्त्रिया आणि मुले आणि ऑर्डर ऑफ मेरिट पदवी मिळालेल्या लोकांच्या विधवा.”

बंडाच्या काळात वायव्य प्रदेशातील कित्येक खजिने लुटले गेले होते. ज्यांनी बंडापूर्वी खजिन्यात ठेवी ठेविल्या होत्या त्यांच्या रकमा परत करण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला. हिंदुस्थान सरकारने, अशा ठेवी परत करण्यासंबंधी सर्व देशभर खालील तत्त्वे घालून दिली :—

- १) कायदा व न्यायखाते यातील मुकदम्यासाठी ज्यांनी पैसे ठेव म्हणून सरकारकडे ठेविल्या त्या परत देण्यास सरकार बांधले होते.
- २) सरकारच्या सोईसाठी ज्यांनी रकमा ठेवल्या त्या परत कराव्या.

३) पहिल्या वर्गाखेरीज ज्यांनी आपल्या सोईसाठी ठेवी ठेविल्या होत्या त्या ठेवीदारांच्या जबाबदारीवर ठेविल्या गेलेल्या असल्यामुळे त्याजर लुटल्या गेल्या असतील तर परत मिळणार नाहीत. संशयास्पद प्रकरणे सरकारमंजूरीसाठी पाठविण्यात यावीत.

ज्यांनी बंडात भाग घेतल्याचे सिद्ध झाले असेल अशांच्या ठेवी जप्त कराव्या असे गव्हर्नर जनरल यांनी ठरविले; आणि अशा लोकांना शिक्षा केली जाईल; त्या शिक्षेत ठेवीजप्ती ही अंतर्भूत असावी.

(४) लॉर्ड कॅनिंगचा जाहीरनामा

अयोध्या प्रांतात बंडाचा प्रभाव फार खोलवर आणि तीव्र होता; त्या प्रांतात लॉर्ड कॅनिंग याने विशेष विलक्षण असा हुकूम काढला होता; काही विशिष्ट अपवाद वगळल्यास सर्व तालुकदारांची मालमत्ता जप्त करावी असा तो हुकूम होता. सर कॉलिन कॅम्बेल याने १५ मार्च १८५८ रोजी लखनौ काबीज केल्यानंतर एक जाहीरनामा त्याचदिवशी काढण्यात आला. तो जाहीरनामा इतिहासप्रसिद्ध 'लॉर्ड कॅनिंगचा जाहीरनामा' खाली दिला आहे:—

“मेहेरबान सरसेनापती यांनी आता लखनौ शहराचा ताबा घेतला असून ते शहर आता ब्रिटिश सरकाराच्या सर्वस्वी आधीन आहे. गेले नऊ महिने त्या शहराने बंड करून सरकारी वर्चस्व झुगारून देऊन प्रतिकार केला होता.

“हा प्रतिकार प्रथम बंडखोर शिपायांनी सुरू केला आणि त्याला त्या शहरातील व एकूण त्या प्रांतातील रहिवाश्यांनी मदत केली. ज्यांची सरकारमुळे भरभराट झाली व ज्यांना सरकारच्या काही कृत्यांनी अन्याय झाला असे वाटले त्या सर्वांनी त्या दुष्ट गोष्टीला मदत करून, सरकारविरुद्ध शत्रुत्व पत्करले, त्यांनी हा फार मोठा गुन्हा केला असून त्याकरिता त्यांना योग्य शासन करणे जरूर आहे.

“या देशाची राजधानी आता पुन्हा ब्रिटिश सैन्याच्या हातात आहे.

“आजपासून ती शस्त्रबळानेच टिकविली जाईल. त्या बळाला तोंड देणे कोणासही शक्य होणार नाही आणि सरकारची सत्ता प्रांताच्या कोन्या-कोपऱ्यापर्यंत पोचविली जाईल.

“तालुकदार, संस्थानिक, आणि अयोध्येमधील जमीनदार यांना यापुढे कशी वागणूक देण्यात येणार आहे ते सर्वांना सांगण्याची वेळ आता आली आहे असे गव्हर्नर जनरल यांना वाटते.

“ गव्हर्नर जनरल प्रथम हे पाहतील की ज्यांनी आपले इमान कायम राखून सरकारी अधिकार थोड्या प्रमाणात नष्ट झाला होता तरीही ज्यांनी सरकारला आधार व मदत दिली आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी सहकार्य केले त्या सर्वांना बक्षिसी देण्यात येईल.

“ म्हणून नामदार गव्हर्नर जनरल असे जाहीर करतात की, बळरामपूरचे राजे द्विगविजयसिंग, पद्माहाचे राणे कुलवंत सिंग, कुटिहारीचे राव हरदेवबक्षसिंग सिसैंदीचे तालुकदार काशीप्रसाद, गोपाळखैरचे जमीनदार झुबेर सिंग, आणि मोरगाव (बैसवारा)चे जमीनदार चंदीलाल, अयोध्या जेव्हा ब्रिटिशांच्या ताब्यात आले तेव्हापासून वंशपरंपरा त्यांच्याकडे असलेल्या सर्व जमीनीचे मालक राहतील. त्यांना फक्त माफक जमीनसारा द्यावा लागेल. या शिवाय या इमानी लोकांना आणखीही काय बक्षिसी द्यावयाची याबद्दल सर्व चौकशी करून ठरविण्यात येईल. या बाबतीत गव्हर्नर जनरल त्या सर्वांचा दर्जा, त्यांचे गुणावगुण वगैरे गोष्टी लक्षात घेतील.

“ सरकारपुढे समाधानकारक पुरावा येऊन ज्यांनी सरकारला काही मदत केली हे सिद्ध होईल त्या मानाने इतरांनाही बक्षिसी देण्यात येईल.

“ गव्हर्नर जनरल हे जाहीर करू इच्छितात की वर उल्लेख केलेल्या व्यक्तीखेरीज प्रांतातील बाकीच्या सर्व लोकांचा जमीनीवरील मालकी हक्क जप्त करण्यात येत असून सरकार आपल्या मर्जीप्रमाणे त्याची विल्हेवाट करील.

“ जे तालुकदार, संस्थानिक, जमीनदार आणि त्यांचे अनुयायी अयोध्येच्या आयुक्तांना शरण जाऊन आपल्या जवळची हत्यारे सरकारस्वाधीन करतील आणि त्याने दिलेल्या आज्ञांचें पालन करतील, अशांचे जीवित आणि अब्रू सुरक्षित राहील; मात्र ज्यांचे हात इंग्रजांच्या खुनामुळे रक्ताने माखलेले नसतील त्यांनाच ही सवलत मिळेल.

“ परंतु त्यांना यापुढे जी वागणूक दिली जाईल आणि त्यांना ज्या परिस्थितीत रहावे लागेल त्या सर्व गोष्टी त्यांनी ब्रिटिशसरकारला शरण जाऊन त्यांच्या न्यायबुद्धीवर आणि दयेवर सोपविल्या पाहिजेत.

“ त्यांच्यापैकी जे पुढे येऊन मुख्य आयुक्तांना शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याला मदत करतील त्यांच्या बाबतीत जास्त दयाबुद्धी दाखविली जाईल. गव्हर्नर जनरल अशा लोकांचे मूळचे हक्क पुनः त्यांना देण्याचे बाबतीत उदार धोरण ठेवण्यास तयार आहेत.

“इंग्रज पुरुष व स्त्रिया यांची हत्या करण्याचे गुन्हे करणारांना ज्या-प्रमाणे या सवलतीचा फायदा मिळणार नाही त्याचप्रमाणे ज्यांनी इंग्रजांचे जीवित वाचविले त्यांना विशेष सवलती देऊन आणि उदार धोरणाने वागविण्यात येईल.”

लॉर्ड कॅनिंग यांच्या जाहीरनाम्याचा परिणाम असा झाला की बंडा-पूर्वीचे मालकी हक्क सर्वच नष्ट झाले; तरीही जेव्हा शांतता प्रस्थापित करून देशाचे स्वास्थ्य स्थापन करण्याची सुरुवात करण्यात आली तेव्हा सरकारने मन मानेल तशी अथवा काही नवीन लोकांनाच मालकी हक्क दिले नाहीत, मूळ हक्क कोणाचे होते त्याचा विचारही करण्यात आला; पुष्कळशा प्रकरणात, बहुधा अधिक प्रमाणातल्या प्रकरणामध्ये जप्ती झाली नसती तर हक्क कोणाचे होते या गोष्टीचा तपास करून त्यांचेशी वाटाघाटी करून निकाल करण्यात आले.

या जाहीरनाम्यानंतर अयोध्येचा मुख्य सर जेम्स औट्रॅम याने औधच्या जमीनधारकांना एक परवाना पाठविला व त्याबरोबर वरील जाहिरनाम्याची एक नक्कलही पाठविली. त्याने जमीनधारकांना असेही कळविले की त्यांच्यापैकी ज्यांनी असहाय युरोपियनांवर अत्याचार केलेले नसतील त्या सर्वांच्या जमिनी जप्त केल्या जाणार नाहीत; आणि त्यांचे जमिनीवरील मूळ हक्क विचारात घेण्यात येतील.

पुढे १८५८ च्या जून महिन्यात मुख्य आयुक्तानी सर्व तालुकदारांना एक पत्र लिहिले. त्यांत त्याने असे कळविले की तालुकदार जर त्वरेने लखनौ येथे येऊन सरकारचे अधिराज्य मान्य करतील तर त्यांच्या गुन्ह्याबद्दल त्यांना माफी देण्यात येईल. याशिवाय त्या पत्रात असे लिहिले होते की जे पुष्कळ तालुकदार याप्रमाणे समक्ष आले होते त्यांना माफी देण्यात येऊन त्यांची मालमत्ता ३ वर्षांपुरती त्यांना देण्यात आलेली आहे; परंतु काही तालुकदार बंडाला सामील असून अजून मोकळे आहेत. त्या पत्रात खालील सामोपचाराची भावना व्यक्त करण्यात आली होती—

“मुख्य आयुक्तांना असे कळले आहे की काही लोक अज्ञानाने अथवा दुष्ट प्रवृत्तीने तालुकदारांची व इतरांची दिशाभूल करतात. ते लोक असे खोटे नाटे प्रवाद पसरवितात की सरकारवर विश्वास ठेऊ नये कारण शहरात येणाऱ्या सर्वांना ख्रिस्ती करण्याचा सरकार प्रयत्न करीत असून, जे सरकार-पुढे हजर होणार नाहीत त्यांना फाशी देण्यात येईल. या अफवा उठविण्यामध्ये

ज्यांनी युरोपियनांचे खून करण्यात भाग घेतला होता व ज्यांना दया आणि माफी केली जाणार नाही अशांचाच भरणा आहे. याचे कारण असे की त्यांना ह्या सर्व गोष्टी निश्चितपणे माहीत आहेत; म्हणून तुम्हा सर्वांची दिशाभूल करून तुम्हालाही सरकार शिक्षा करणार आहे असे त्यांनी उठविले आहे. त्यांचा उद्देश असा आहे की तुम्ही जाहीर झालेल्या माफीचा फायदा घेऊ नये. असे झाले म्हणजे सहजच तुमच्यावर बंड चालू ठेवण्याचा आरोप ठेवण्यात येईल.

“ हे पत्र लिहिण्याचा उद्देश असा आहे की मला तुम्हांला आश्वासन द्यावयाचे आहे. ते असे की तुमचे जीवित आणि मालमत्ता तुम्हाला परत मिळेल आणि नबाबीचे काळात असलेल्या जमिनी तुमच्या तुम्हाला परत देण्यात येतील. या पत्राबरोबर तुम्हाला एक रहदारी परवाना पाठविण्यात येत आहे. त्यामुळे तुम्ही काहीही अडथळा न येता शहरात येऊ शकता. त्याप्रमाणे तुम्ही स्वतः हजर झालात म्हणजे जमिनीचे पट्टे आणि कबुलायती तुम्हास दाखविण्यात येतील आणि त्या तुम्हाला कबूल असतील तर तुम्हाला मोकळेपणे परत जाता येईल.

“ हे पत्र पोचल्यापासून ३० दिवसांच्या मुदतीत तुम्ही समक्ष हजर व्हावे. तसे न केलेत तर सरकारी सैन्य अशा गैरहजर लोकांची मालमत्ता नष्ट करून टाकील. अशीच गोष्ट लखनौ शहरात सरकारने केलेली आहे. आणि जे लोक असे गैरहजर राहतील त्यांना बंड लांबविण्याच्या अपराधाबद्दल शासन करण्यात येईल. ”

“ हे शेवटचे आमंत्रण असून तुम्ही त्या उदार धोरणाचा फायदा घेतला नाही तर गोष्टी तुमच्या विरुद्ध घडतील. परंतु मुख्य आयुक्तांना विश्वासपूर्वक वाटते की तुम्ही सरकारचे अधिराज्य स्वीकारण्यात तुमचा फायदा आहे हे तुम्हास पटेल व त्यामुळे तुमचे कल्याणच होईल.

“ जर तुम्हाला स्वतः येणे शक्य नसेल तर तुम्ही तुमचा प्रतिनिधी पाठवावा. ”

ब्रिटिश हौस ऑफ कॉमन्समध्ये लॉर्ड कॅनिंग यांच्या जाहीरनाम्यावर कठोर टीका करण्यात आली. तेथे असा आरोप करण्यात आला की मालमत्ता जप्त करण्याचा हुकूम बिगरचौकशी आणि मर्जीनुरूप काढण्यात आला या गोष्टी अन्याय्य आणि दडपशाहीच्या होत्या मुख्य आयुक्त व इतर वरच्या दर्जाचे अधिकारीही जाहीरनामा काढण्याच्या विरुद्ध होते परंतु लॉर्ड कॅनिंग याने त्यांचे म्हणणे मानले नाही.

या जाहीरनाम्याचा परिणाम अपेक्षेप्रमाणे दिसला नाही. तालुकदार शरण आले नाहीत. मुख्य आयुक्ताने त्यांना शांत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु त्यांचा सरकाराच्या वचनावर विश्वासच नव्हता आणि त्याचा परिणाम असा झाला की बंडाचे क्षेत्र कमी होण्याऐवजी अधिकच वाढले. अयोध्येच्या बंडाचे कंबरडे मोडण्याला आणखी कित्येक महिने लागले. अनेक तालुकदारांपैकी राणा बेणी माधवसिंग शरण गेला नाही उलट तो शेवटपर्यंत लढतच राहिला व शेवटी उपाय राहिला नाही तेव्हा तो नेपाळात गेला.

(५) संकीर्ण

लॉर्ड कॅनिंग आपला मुक्काम अलाहाबादेस हलवितो

१८५८ च्या फेब्रुवारी महिन्यात बंडाचा उपशम जास्त परिणामकारक व्हावा म्हणून वायव्य प्रांतांचा कारभार स्वतःकडे घेऊन गव्हर्नर-जनरलने आपला मुक्काम अलाहाबाद येथे हलविला. ते काम करण्यासाठी जवळपासच असावे यादृष्टीने त्यांनी आपले मुख्य ठाणे कलकत्त्याहून अलाहाबादेस तात्पुरते आणले. त्यामुळे त्या प्रांतांच्या लेफ्टेनंट गव्हर्नराचा हुद्दा काही काळ स्थगित झाला, गव्हर्नर जनरलाचे कौन्सिल मात्र कलकत्त्यासच राहिले त्यामुळे काही काळतरी ज्या गोष्टीमध्ये त्यांना योग्य वाटेल त्या गोष्टीबद्दलचा अंतिम अधिकार त्या कौन्सिलाकडून गव्हर्नर-जनरल यांकडेच सोपविण्यात आला. याप्रमाणे प्रत्यक्ष गव्हर्नर जनरलचा अधिकार वायव्य प्रांतात चालू होता तोपर्यंत स्थानिक सरकाराच्या अखत्यारांतील सर्व हुकूम आणि जाहीरनामे गव्हर्नर जनरलाच्याच नावे काढले जात व त्यावर हिंदुस्थान सरकाराच्या सचिवाची सही असे. तो सचिव स्वतःचे वर्णन “ हिंदुस्थान सरकाराचे गव्हर्नर जनरल यांचे जवळ असलेला सचिव ” असे करी.

महाराजा जंग बहादुर

नेपाळचे पंतप्रधान आणि सरसेनापती महाराजा जंगबहादूर यांनी मदत केल्यामुळे सर्वत्र विशेषतः अयोध्या प्रांतात ब्रिटिश राजवट पुनर्स्थापित झाली. ३ फेब्रुवारी १८५८ रोजी जो जाहीरनामा गव्हर्नर जनरल यांनी काढला त्यावरून महाराजांना विशेष सन्मान देण्यात आल्याचे खालील मजकुरावरून दिसेल :-

“ नेपाळचे पंतप्रधान व सरसेनापती महाराजा जंग बहादूर हे लौकरच हिंदुस्थानच्या मैदानावर मोठ्या सैन्यानिशी उतरणार असून ते. सैन्य ब्रिटिश सैन्याला इंग्रजी प्रांतात परत शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी येत आहे.

“ नामदार गव्हर्नरसाहेब असे फर्मावितात की, ज्या ज्या प्रदेशात महाराज जातील तेथील मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या दर्जाला योग्य अशी सन्माननीय वागणूक त्यांना द्यावी.

“ ज्या प्रमुख लष्करी तळावर ते येतील तेथे महाराज जंगबहादूर यांच्या सन्मानार्थ १७ तोफांची सलामी देण्यात येईल, त्यांचे दुय्यम सेनापति जनरल रणदीरसिंग यांना १३ तोफांची आणि जनरल बख्तसिंग आणि खड्गसिंग (डिब्रिजनचे सेनापति) यांना प्रत्येकी ११ तोफांची सलामी देण्यात यावी.

“ महाराज जंगबहादूर यांचेबरोबर ब्रिगेडियर जनरल मॅक्ग्रेगर सी. बी. हे असतील. त्यांचा दर्जा लष्करी आयुक्त आणि गव्हर्नर जनरल यांचे प्रतिनिधी असा राहील. नेपाळी सैन्याचा जेथे जेथे मुक्काम होईल तेथील सर्व मुलकी अधिकाऱ्यांनी लष्करी आयुक्तांनी त्यांच्याजवळ मागितलेली सर्व सामुग्री त्वरित पुरवावी. ”

मालमत्तेची हानी

हिंदुस्थान सरकाराने बंडात झालेल्या सर्व मालमत्तेच्या हानीची मोजदाद करावी अशी कंपनीच्या डायरेक्टरांची इच्छा होती. त्या हानीकरिता नुकसान भरपाई द्यावयाची की नाही या संबंधीच्या डायरेक्टरांच्या अधिकाराला बाध न येता ही मोजदाद करावयाची होती. त्याप्रमाणे वायव्य प्रांतांत काय काय करावयाचे याबद्दल गव्हर्नर जनरलाने हुकूम काढले होते.

एक आयुक्त व दोन उप आयुक्तांची नेमणूक करण्यात आली. त्यांचेपुढे नुकसान भरपाईचे सर्व अर्ज तीन महिन्यांचे आत म्हणजे १५ ऑगस्ट १८५८ पूर्वी दाखल झाले पाहिजेत. ५०००० रुपयांपेक्षा अधिक नुकसान भरपाई ज्यांनी मागितली असेल त्यांनी त्या मुदतीच्या आत आपले मागणे स्थूल मानाने अंदाज करून मांडले पाहिजेत. त्यानंतर आणखी तीन महिन्यांच्या अवधीत नुकसानीचे तपशीलवार आकडे दिले पाहिजेत. हिंदुस्थानाचे बाहेर असणाऱ्यांना तीन महिन्यांची अधिक सवड देण्यात आली.

वरील नियमानुसार ज्यांना ज्यांना सरकारशी राजनिष्ठ राहिल्यामुळे नुकसान भोगावे लागले त्या सर्वांनी अर्ज करावयाचे होते.

रजा नाकारली

ब्रिटिश लोकांची योग्य संख्या हिंदुस्थानात रहावी म्हणून गव्हर्नर जनरल यांनी असा हुकूम काढला की १८५८-५९ या मुदतीत बंगाली मुलकी

अधिकाऱ्यांना आजारीपणाशिवाय कोणतीही रजा देण्यात येणार नाही. हाच नियम मुंबई व मद्रास या इलाख्यांनाही लागू करण्यात आला.

रजेवरील शिपायांना द्यावयाची वागणूक

बंड जेव्हा सैन्यात उफटले अथवा त्यांची शस्त्रे काढून घेण्यात आली त्या वेळी जे हिंदी अधिकारी वा शिपाई रजेवर होते त्यांच्याकरिताही काही नियम गव्हर्नर जनरलने घालून दिले होते. सर्व साधारणपणे असा नियम करण्यात आला की रजा संपून हिंदी अधिकारी वा शिपाई पुन्हा कामावर हजर होतील तेव्हा त्यांना नोकरीतून मुक्त करण्यात यावे. या नियमाला काही अपवाद करण्यात आले होते. ज्या सैन्याची शस्त्रे काढून घेण्यात आली होती त्यावरील अधिकारी रजा संपवून परत कामावर आले त्यांना रुजू करून घ्यावे असे ठरविण्यात आले.

मागे राहिलेल्यांना मदत

“ नुकत्याच झालेल्या गडबडीत ” ज्यांचे नातेवाईक मृत झाले अथवा ज्यांची मालमत्ता नाहीशी झाली अशा विधवा व मुलांना शक्य तेवढी मदत करावी असे कंपनीच्या डायरेक्टरांनी हिंदुस्थानसरकारला कळविले होते. विशेषतः जे मुलकी व लष्करी अधिकारी बंडाला बळी पडले त्यांच्या बायका-मुलांकडे अधिक लक्ष द्यावे असेही त्यांनी कळविले. ‘ बंडामुळे ’ ज्यांचे नुकसान झाले अशांना मदत काय व कशी करावी याबद्दल गव्हर्नर जनरलने नोव्हेंबर १८५७ मध्ये काही नियम घालून दिले. ज्या हिंदी वा युरोपियन मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांची मालमत्ता नष्ट झाली असेल त्यांना रोख पैशांनी मदत करावी असे त्या नियमात घालून देण्यात आले. जे अधिकारी बंडामुळे मेले व ज्यांनी मागे आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्यांची काही तरतूद केली नव्हती अशांच्या कुटुंबाला निवृत्तिवेतन देण्यात आले. जे युरोपियन मारले गेले अशांच्या मागे राहिलेल्या गरीब कुटुंबीयांनाही निवृत्तिवेतन देण्यात आले. बायका व मुलांना इंग्लंडला जाण्यासाठी फुकट व्यवस्था करण्यात आली. अशा तऱ्हेने मदत करण्यासाठी खास अधिकारीही नेमण्यात आले.

कर्तव्यच्युत झालेल्यांना देण्यात आलेली वागणूक

बंडामध्ये आपले कर्तव्यक्षेत्र सोडून जे निघून गेले त्यांना परत नोकरीत घेण्यासंबंधी काही तत्त्वे घालून देण्यात आली. त्यातील मुख्य तत्त्व असे की, ज्या

अधिकार्यांना बंडवाल्यांनी आपल्या जागेवरून हाकलून दिले त्यांना आणि ज्यांनी आपली अब्रू सांभाळून पुढे कोणतेही द्रोहाचे अथवा संशयित वर्तन ठेवले नसेल त्यांना परत मूळच्या जागी नेमण्यात यावे.

असेही ठरविण्यात आले की आपले उद्दिष्ट चांगले व मानाचे होते हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी अर्जदारावर टाकण्यात आली होती. जे हिंदी वरिष्ठ वा कनिष्ठ अधिकारी त्या आणीबाणीच्या वेळी नाहीसे झाले त्यांना परत कामावर घेण्यापूर्वी त्यांनी आपल्या युरोपियन वरिष्ठांचे समाधान होईल असे सिद्ध करावे लागेल असेही ठरविण्यात आले. त्यासाठी त्यांना सरकारच्या बाजूने जे जे करणे शक्य होते ते ते त्याने केले असे दाखविले पाहिजे. युरोपियनांचे जीव वाचविणेकरिता त्याने धडपड केली आणि त्याच्या शक्तीबाहेर असलेल्या गोष्टीमुळेच तो सरकारच्या बाजूने उभा राहू शकला नाही याचाही पुरावा त्याने हजर केला पाहिजे असेही फर्माविण्यात आले. जर आपल्या युरोपियन वरिष्ठांना या सर्व बाबतीत समाधान वाटेल असा खुलासा त्याला करता आला नाही तर त्याला पुनः सरकारी नोकरीत घेण्यात येणार नाही. कारण, “ त्याने बहुधा आपल्या सरकारशी बेइमानी केली किंवा फार तर स्वस्थ बसून गंमत पहाणारा मित्र होता ” असे धरले जाईल.

मुआफ आणि निवृत्तिवेतनांची जप्ती

भागा, मीरत आणि दिल्ली प्रदेशातील मुआफ जप्त करावे अशी गव्हर्नर जनरलने आज्ञा काढली होती. त्यानंतर १८५८ च्या मे महिन्यात हीच आज्ञा सर्व वायव्य प्रांतभर लागू करण्यात आली. सदर बोर्ड ऑफ रेव्हिन्यू यांनी सर्व आयुक्तांना हुकूम दिले की “ दहा बिघ्यापेक्षा अधिक जमीन धारण करणारे मुआफिदार आणि ज्यांना राजकीय व इतर वेतन मिळत होते त्या सर्वांची यादी करून त्यांची बंडात झालेली वर्तणूक याबद्दल माहिती शक्य तितक्या लवकर गोळा करावी. ” या गोष्टीबद्दल अजून पुरावा ताजा आहे तोपर्यंतच हे काम उरकावे असेही ठरविण्यात आले. जप्त केलेल्या जमिनीची त्वरीत व्यवस्था लावणे आणि जप्त वेतने यांबद्दलही लगेच व्यवस्था करण्यात आली.

इंग्लंडमध्ये उभारलेला निधी

हिंदुस्थानातील बंडामुळे ज्यांचे नुकसान झाले अशांच्या मदतीसाठी लंडन-मध्ये एक निधी उभारण्यात आला. इराणचा शहा व त्याचे पंतप्रधान यांनी या निधीला मदत देण्याचे जाहीर केले. ही गोष्ट १५ डिसेंबर १८५७ रोजी तेह-

रानच्या दरबारी असलेल्या ब्रिटिश वकिलाने आपल्या इतिवृत्तात दिलेली आहे. त्या इतिवृत्तात तो म्हणतो की इराणच्या शहाच्या व त्याच्या पंत-प्रधानाच्या या कृतीमुळे “ हिंदुस्थानातील असंतुष्ट आणि बंडखोर मुसलमान-पक्षाला मोठाच धक्का बसून त्यांची नाउमेदी होईल. त्या कृतीमुळे धर्मभावनेचे जे भांडवल करण्यात येत आहे त्याचा निकाल लागेल. कारण ज्या धर्माकरिता ते धडपड करतो म्हणतात त्याच धर्माच्या मोठ्या अनुयायांनी बंडात हाल झालेल्यांबद्दल सहानुभूती दर्शविली, त्याचा अर्थ बंडवाल्यांच्या कौर्याचा आणि अत्याचारांचा तो पूर्ण निषेधच म्हटला पाहिजे. तो वकील पुढे असेही म्हणतो की युरोपातील इतर राजेरजवाड्यांनी त्या निधीला मदत केली ते तर ब्रिटिश सरकाराचे मित्रच होते परंतु इराणच्या शहाविरुद्ध ब्रिटिशांचे नुकतेच युद्ध झालेले असून इराणमधून ब्रिटिश सैन्य बाहेर पडल्यालाही फार दिवस झालेले नव्हते.

वकिलाचे हे इतिवृत्त पोचल्याचे ब्रिटिश परराष्ट्र कचेरीतून कळविले गेले त्यात म्हटले आहे “ राणीसरकारच्या शासनाला फार आनंद होत आहे की, शहा व त्यांचे सदर अझीम यांची ही मित्रत्वाची कृती त्यांच्या ब्रिटिशांबद्दलच्या मित्रत्वाचे लक्षणच आहे. शिवाय ब्रिटिश सरकारचे धोरण हेच योग्य असून मुसलमानांना त्यात सरकारविरुद्ध व इंग्रजांविरुद्ध आक्षेप घेण्यासारखे काही नाही.

तेहरानच्या ब्रिटिश वकिलाच्या पत्रात “ असंतुष्ट व बंडखोर मुसलमान पक्ष ” असा जो उल्लेख आहे त्यावरून असे दिसते की बंड फक्त मुसलमान शिपायांपुरतेच मर्यादित नसून त्याचा पाया अधिक भक्कम असून सर्वसाधारण मुसलमानही त्यात सामील होते.

त्या वकिलाच्या पत्राला दिलेल्या उत्तरात परराष्ट्रीय वकिलाने जे लिहिले आहे त्यावरून या गोष्टीला पुष्टीच मिळते. कारण त्या उत्तरात ब्रिटिश सरकारविरुद्ध ‘न्याय्यतक्रार’ करण्याला मुसलमानांना जागाच नव्हती असेच म्हटले आहे. याचा अर्थ स्पष्ट आहे की ‘न्याय्यतक्रार’ नसूनही मुसलमान लोक ब्रिटिश सरकारविरुद्ध उठले.

“ लॉर्ड कॅनिंग राणी सरकारास मोठ्या दुःखाने सांगू इच्छितात की सर्वांत जास्त अडचण ही आहे की इंग्रजांपैकी पुष्कळ लोकांचा हिंदुस्थानातील सर्व वर्गांविरुद्ध तीव्र असंतोष आहे. ज्याचे जवळचे नातेवाईक क्रूर अत्याचारांना बळी पडले त्यांच्या भावना समजू शकतात व त्याबद्दल काही म्हणता येणार नाही. त्यांच्या या असंतोषाबद्दल कोणीही आक्षेप घेऊ शकणार नाही. परंतु जे

घरात स्वस्थ बसले होते व ज्यांच्या खिशालाच फक्त चट्टा लागला असेच लोक हा ओरडा मोठ्याने करीत आहेत. त्यामुळे या पुढल्या काळात शांतता प्रस्थापित करण्याचे कामी या असंतोषाचाच मोठा अडथळा येणार आहे. ज्यांनी बंडात भाग घेतला त्यांना योग्य ते शासन झाल्यानंतर सुद्धा ही भावना तशीच रहावी ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे.” गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॉनिंग याचे व्हिक्टोरिया राणीला पत्र ता. २७ सप्टेंबर १८५७.

परिशिष्ट

खेडी जाळून टाकणे वगैरे अत्यंत गंभीर कामे करण्यासंबंधी गव्हर्नर जनरल यांनी मुलकी अधिकाऱ्यांना आखून दिलेले धोरण ज्या ठरावात आहे तो ठराव:-

“ स्थानिक मुलकी अधिकाऱ्यांनी बंडवाले व सैन्यातून पळून गेलेले या सर्वांना पकडून शिक्षा करण्याचे कामी आपलेकडून योग्य ते सर्व केले होते. २१ जुलै १८५७ रोजी गव्हर्नर जनरल यांनी एक ठराव जाहीर करून त्याबद्दल त्या सर्वांना शाबासकी दिली होती. अशा लोकांना दिलेली शिक्षा योग्यच होती असे गव्हर्नर जनरल यांनी म्हटले आणि बंडवाल्यांना योग्य शिक्षा म्हणजे मृत्यू हीच होय असे सांगून अशी शिक्षा करण्याची शक्ती ब्रिटिश सरकारात आहे असे बजाविले होते. परंतु अशी गंभीर शिक्षा घाईने दिली जाऊ नये आणि मर्यादितच रहावी ” म्हणून गव्हर्नर जनरलने मुलकी अधिकाऱ्यांसाठी तपशीलवार सूचना देणारा एक ठराव प्रसिद्ध केला. त्या धोरणाने सर्व अधिकाऱ्यांनी वागावे असा आदेश देण्यात आला.”

या ठरावातील खालील उताऱ्यावरून मुलकी अधिकाऱ्यांनी काय धोरण ठेवावे असे ठरविण्यात आले ते स्पष्ट होईल :-

“ ८. खुद्द बंडात सामील नसलेल्यांनी केलेल्या कृत्यांबद्दल त्यांना विनाकारण कडक शिक्षा देणे, त्या शिक्षा त्वरित अमलात आणणे याबाबतीत विशेष लक्ष पुरविले पाहिजे.”

“ ९. शांतता प्रस्थापित करण्याचे दृष्टीने मुलकी अधिकाऱ्यांनी जिल्ह्यातील मुलकी कारभार विस्कळीत झाला असेल तेव्हा प्रथम कायद्याचा अंमल त्वरित आणि कडक करून दुष्ट लोकांच्या मनात दहशत उत्पन्न होईल असे

केले पाहिजे. आणि मृत्यूच्या भयाने ते लोक लुटलेली मालमत्ता परत करून शांततेने आपले व्यवसाय करतील अशा पद्धतीने शिक्षा देण्यात याव्या. परंतु एकदा हे उद्दिष्ट साध्य झाले म्हणजे त्यानंतर द्यावयाच्या शिक्षा जरा विचारपूर्वक देण्यात याव्या.”

“ १०. बंडखोरांना कडक शिक्षा दिल्यानंतर शांतता थोडीबहुत प्रस्थापित झाली म्हणजे शिक्षा तशाच कडक देत गेल्यास लोकांमध्ये निष्कारण निरुत्साह उत्पन्न होईल आणि कदाचित् आपल्या संरक्षणासाठी ते एकत्र येऊन टोळ्या करण्याचा प्रयत्न करतील. त्यांचा उद्देश सूड घेण्याचा असू शकेल; ही गोष्ट टाळली पाहिजे. देशात सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे बाबतीत त्यामुळे अडचणी उत्पन्न होतील कारण या कडक शिक्षा दिल्या गेल्यामुळे लोकांच्या मनात वैरभाव उत्पन्न होऊन त्या आठवणीमुळे निष्कारण रक्तपात होईल. म्हणून सर्व मुलकी अधिकाऱ्यांनी कोणत्याही गंभीर गुन्ह्यांची गय न करता आणि अशा गुन्ह्यांची माफीही न देता जे लोक आपला व्यवसाय सुरू करतील त्यांना उत्तेजन देण्यात यावे आणि प्रमुख अपराध्यांना पकडून योग्य ते शासन करावे. राजकीय गुन्ह्यांसंबंधी तपशीलवार चौकशी पुढे ढकलण्यात यावी; सरकारच्या अंगी पुरेसे बळ आले म्हणजे अशी चौकशी करून त्यांचा योग्य निकाल करता येईल. तरीही एकाद्या जिल्ह्यात शांतता प्रस्थापित झाल्यावर सुद्धा वेळोवेळी लोकांना धडा मिळावा म्हणून जर कोणी असे गंभीर गुन्हे करणारे सापडले तर त्यांना योग्य ते शासन करण्यात यावे. अशा गुन्ह्यात व्यक्तीविरुद्ध अथवा मालमत्तेविरुद्ध अत्याचार करणारे, टपाल आडवून ठेवणारे आणि विजेच्या तारांचा नाश करून तारखात्याची अडचण करणारे वगैरे लोकांचा अंतर्भाव होतो अशा लोकांना सरकारविरुद्ध युद्ध करण्याबद्दल शिक्षा द्यावी.”

“ ११. मुलकी अधिकाऱ्यांनी शांतता प्रस्थापित करताना सर्रास खेडी जाळली त्या संबंधी गव्हर्नर जनरल यांना अशी भीती वाटण्यास कारण आहे की त्या बाबतीत काही अधिकाऱ्यांनी मर्यादा पाळल्या नाहीत.”

“ १२. अशा तऱ्हेची भयंकर शिक्षा एकाद्या खेड्याला देणे योग्य असेल कारण त्या खेड्यामध्ये अनेक गंभीर अत्याचार झाले असल्यास तसे करणेच प्राप्त व योग्य होते; कारण त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष गुन्हेगार सापडतच नाहीत. परंतु सरकारी अधिकाऱ्यांनी खेडीच्या खेडी सर्रास जाळीत असताना ज्याचे त्यामुळे नुकसान होणार त्याचा गुन्हा वा निर्दोषी-

पणा याचा विचार घेतल्याशिवाय खेडी जाळणे अयोग्य आहे. अशा शिक्षेने लोकांच्या मनावर काय परिणाम होईल हे लक्षात न घेतले तरी अशा कडक शिक्षेमुळे लोक आपापल्या घरी परत जाण्याचे बाबतीत अडचणी उत्पन्न होतील. आपली शेती पूर्ववत् करणे त्यांना कठिण जाईल ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. कारण जमीनीत लागवड न झाली तर दुष्काळ व हाल यांची सरकाराच्या कामात अधिकच अडचण उत्पन्न होईल.”

(या ठरावांत आणखी ४ नियम दिले होते. त्या नियमांत बंडवाले व सैन्यातून पळून गेलेल्यांना मुलकी अधिकाऱ्यांनी पकडले तर त्यांना त्यांच्या वर्गाप्रमाणे काय शिक्षा द्यावी हे दिले होते)

प्रकरण ३९ वे

बंड हा लोकांचाच उठाव होता. फक्त शिपायांचेच बंड नव्हते.

“ १८५७ चा संघर्ष म्हणजे स्वातंत्र्ययुद्धच होते; त्यात बाहेरून येऊन देशावर राज्य करणाऱ्यांच्या विरुद्ध देशातील पुष्कळ लोक उठले होते यात संशय नाही. दुसरी गोष्ट अशी की सर्व धर्मांचे लोक धार्मिक भावना न आणता परकीय सत्तेशी झगडले. ” पंडित जवाहरलाल नेहरू—दिल्ली येथील एक भाषण. १७५७ च्या शतसांवत्सरीनिमित्त.

‘बंड’ अथवा लष्करी उठाव १८५७ साली झाला त्यात “मुलकी बंडखोर” ही सामील होते. म्हणजेच लष्करातील शिपायांबरोबरच मुलकी प्रजाही उठली होती. ‘बंड’ हा शब्द फक्त लष्करातील उठावासच लावतात. १८५७ च्या उठावाबद्दल दोन मते प्रचलित आहेत. एक म्हणजे हे बंड फक्त शिपायांपुरतेच असून त्यात ब्रिटिश लष्करातील हिंदी शिपाईच सामील होते. या मताप्रमाणे मुलकी प्रजा या बंडात सामील झालेली नव्हती. मुलकी लोक त्यात ओढले गेले. बंडखोर शिपायांनी या ना त्या कारणाने त्यांना सामील करून घेतले.

दुसरे मत असे आहे की हे बंड म्हणजे नुसत्या शिपायांचाच उठाव नसून त्यांचे मदतीला त्यांचेबरोबरच ‘मुलकी’ उठावही झाला व त्या बंडात सर्वसाधारण प्रजाही ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उठली होती.

हे दुसरे मत, खुद्द सरकारी कागदपत्रे, ब्रिटिश लोकसभेचे वृत्तांत आणि सरकारी पत्रे व स्मरणिका यावर आधारलेले असून काही अपवाद सोडल्यास बहुतेक सर्व हिंदी इतिहासज्ञांना मान्य झालेले आहे. काही इंग्रज ग्रंथकारांचे मतही तसेच आहे. पहिले मत कित्येक इंग्रज इतिहासकारांना मान्य आहे.

दुसऱ्या मताला उचलून धरणारे म्हणजे अशोक मेहता (त्यांचे ‘१८५७ प्रचंड बंड’ हे पुस्तक), डॉ. पट्टाभि सितारामअय्या “काँग्रेसचा इतिहास” या पुस्तकात १८५७ ची चळवळ म्हणजे हिंदुस्थानाच्या क्रांतिमधील पहिले हिंसक

युद्ध असे त्याचे वर्णन केले आहे आणि वि. दा. सावरकर (हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्ययुद्ध हे पुस्तक) हे होत. या शतकाच्या सुरुवातीचे हे लेखक होते. अलीकडल्या इतिहासलेखकांतील डॉसेन म्हणतात : “ हा एक लष्करी उठावच होता हे म्हणणे चूक आहे. लष्कराच्या बंडाचे स्वरूप सार्वत्रिक उठावात झाले व त्याला राजकीय स्वरूप आले. मीरतचे बंडखोर दिल्लीच्या राजाचे आधिपत्य स्वीकारल्यानंतर जेव्हा जमीनदार वर्ग आणि मुलकी जनता उठली तेव्हाच ते स्वरूप बदलले, प्रथम जे धार्मिक बंड म्हणून होते ते स्वातंत्र्ययुद्धात परिणत झाले; कारण परकीय सत्ता झुगारून देऊन तेथे दिल्लीच्या राजाचे अधिराज्य स्थापन करावे असा बंडवाल्यांचा विचार होता यात काहीही संशय नाही. ”

या मताविरुद्ध असलेल्यात मौलाना अबुल कलाम आझाद हे प्रमुख आहेत. डॉ. सेन यांच्या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत तेव्हाचे मध्यवर्ती शिक्षणमंत्री मौलानासाहेब म्हणतात :- “ काही हिंदी लेखकांनी या संघर्षावर या शतकाच्या प्रारंभी लिहिलेले आहे. खरे सांगावयाचे तर या लोकांनी जे लिहिले ते इतिहास म्हणून नव्हे तर राजकीय प्रचार म्हणूनच लिहिले ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे. या लोकांच्या मनातून हे बंड म्हणजे एक योजनाबद्ध स्वातंत्र्ययुद्ध होते असे दाखवावयाचे होते. ”

मौलाना साहेबांच्या या मतामुळे इंग्लंड मधील वृत्तपत्रांना फार आनंद झाला होता. उदाहरणार्थ २३ मे १९५७ रोजी मँचेस्टर गार्डियन या पत्राची हिंदुस्थानातील प्रतिनिधि ताया झिकिन आपल्या लेखात म्हणते :- “ मध्यवर्ती सरकारातील शिक्षणमंत्री मौलाना आझाद या बंडावरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत (आणि हे पुस्तक सरकारच्या सांगण्यावरून लिहिलेले आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे) या संधीचा फायदा घेऊन लिहितात की, हे बंड अयशस्वी झाले; ते बंडच होते. काही देशभक्त समजतात त्याप्रमाणे प्रचंड उठाव नव्हता, त्या बंडाचे पुढारी स्वार्थी भांडवलवालेच होते आणि जमीनदार वर्गही त्यात होता. या लोकांचा राग ब्रिटिश सरकारविरुद्ध नसून ब्रिटिशांनी जी सामाजिक समता आणली वा आणणार होते त्या विरुद्ध होता. स्वातंत्र्यानंतर एवढ्या थोड्या कालानंतर असे लिहिले जाणे ही एक आश्चर्यकारक घटनाच म्हटली पाहिजे. ”

हिंदी वृत्तपत्रे व इतर हिंदी लोक मात्र मौलाना साहेबांच्या या मतामुळे फार नाराज झाले होते. ते कसेही असले तरी आपण या विषयातील तज्ञ— त्यात ब्रिटिश तज्ञही आले—काय म्हणतात ते थोडक्यात पाहू. ते लोक असे म्हणतात की बंड हे स्वातंत्र्ययुद्धच असून ब्रिटिशसत्ता संपुष्टात आणण्यासाठीच होते. त्यासाठी काही परिस्थितीचा ते उल्लेख करतात.

पहिली गोष्ट अशी की ब्रिटिशांची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित झाल्यानंतर देखील त्यांना आपल्या लष्करी इमारती पुनः बांधण्यासाठी कामकरी व कारागीर मिळाले नाहीत ही गोष्ट हा सार्वत्रिक उठाव असल्याचाच पुरावा होय. हे कामगार मिळण्याला इतकी अडचण झाली की सरकारला एक खास कायदा करून त्या लोकांना सक्तीने कामावर आणणे भाग पडले. या कायद्याचा क्रमांक १८५८ चा ६ वा कायदा असा असून युरोपियन सैन्याच्या राहण्यासाठी इमारती बांधण्याचे कामी जे कारागीर येणार नाहीत त्यांना शिक्षा करण्याची तरतूद त्यात केलेली आहे; यावरून असे स्पष्ट दिसते की मजूर वर्गापर्यंत सर्व समाजात ब्रिटिश सरकारबद्दल सहानुभूति नव्हती.

दुसरी गोष्ट:- १८५८ साली कायदेमंडळाने जे कायदे केले व ज्यांत बंडामुळे उपस्थित झालेल्या परिस्थितीकरिता तरतूद केली होती त्या कायद्याच्या सरनाम्यात खालील शब्द होते: “वायव्य प्रांतातील नुकतीच घडलेली अस्वस्थता” किंवा नुसतेच “नुकतीच घडलेली अस्वस्थता.” ही अस्वस्थता सर्वसाधारण जनतेतील अस्वस्थता होती असाच याचा अर्थ आहे. ही अस्वस्थता फक्त शिपायांपुरतीच मर्यादित असती तर शब्दयोजना ‘बंड’ अशीच असती मुलकी अस्वस्थतेचा त्यात उल्लेखही होणे जरूरीचे नव्हते (१८५८ चा ५ वा कायदा तुरुंगातून निसटलेल्यांना शिक्षा करण्याकरिता केला गेला. तसेच १८५८ चा १९ व्या कायद्यान्वये कलकत्त्यातील स्टॅप ऑफिसमधून दिलेले स्टॅप कायदेशीर असल्याची तरतूद आहे. या कायद्यातही “नुकतीच घडलेली अस्वस्थता” असेच शब्द आहेत.)

३० एप्रिल १८५८ रोजी सरकारी जाहीरनाम्याबरोबरच वायव्य-प्रांताच्या सरकारकडून रोहिलखंडाच्या मुख्य आयुक्ताला गेलेले पत्र प्रसिद्ध करण्यात आले. या पत्रात गव्हर्नर जनरल यांनी सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपले फौजदारी अधिकार कसे वापरावे यासंबंधी तत्त्वे घालून दिलेली आहेत. रोहिलखंडामध्ये ब्रिटिश सैन्य परत आल्यानंतर या अधिकाऱ्यांनी कसे वागावे याबद्दल त्या पत्रात पुढील अर्थवाही शब्द वापरले आहेत:-

“रोहिलखंडामधील परिस्थिती काही दृष्टीने विशिष्ट आहे. बंडाचा प्रसार आतापर्यंत थांबविता आलेला नाही.”

यावरून असे स्पष्ट दिसते की निदान रोहिलखंडातील बंड तरी सार्वत्रिक असून शिपायांच्याच पुरते मर्यादित नव्हते.

त्या पत्रात असे सांगण्यात आले आहे की राजद्रोहाचा आरोप असलेल्या प्रकरणी, अथवा अधिकाऱ्यांचा अधिक्षेप करण्यात आलेल्या प्रकरणी, फक्त पुढाऱ्यांचीच चौकशी करण्यात यावी, तसेच सरकारविरुद्ध सारखी दुष्टबुद्धी असणारे मग ते लहान वा मोठे असोत त्यांच्याविरुद्ध आणि सरकारी सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतरही जे लोक सरकारास विरोध करीत असतील अशा लोकांविरुद्ध खटले करण्यात यावेत. यावरूनही असेच दिसते की ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सार्वत्रिक उठाव झाला होता व त्यात लहान मोठे सर्वच सामील होते. वर सांगितलेले खटले अशा सर्वसाधारण मुलकी लोकांवर भरावे असे ठरविण्यात आलेले होते कारण शिपायांविरुद्ध जी कारवाई करावयाची तिची तरतूद स्वतंत्रपणे केलेली होती.

१८५८ च्या मार्चमध्ये खास कायदा (क्र. १०-१८५८ चा) कायदे-मंडळाने संमत केला. त्या कायद्यात बंड व इतर गुन्हे ज्या खेड्यात झाले असतील ती खेडी जप्त करणे, खेडुतांना दंड करणे आणि नेमणुका रद्द करणे या सर्वांची तरतूद करण्यात आली होती. शिवाय ज्या जमीनमालकांनी बंड दडपण्यास मदत केली नाही किंवा बंडात सामील असलेल्यांना पकडण्यास सहाय केले नाही अशांना शिक्षा करण्याची तरतूदही या कायद्यात होती.

हा कायदा संमत करावा लागला याचा स्पष्ट अर्थ असाच आहे की बंड पुष्कळ दूरवर पसरलेले असून सर्व वायव्य प्रांतभर त्याची व्याप्ति होती. असेच अनेक कायदे गव्हर्नर जनरल व त्यांचे कौन्सिल यांनी मान्य केले होते त्यावरूनही हाच मुद्दा सिद्ध होतो. त्या कायद्यांचा सारांश मागील प्रकरणात दिलेला आहे.

बंडाचे बहुतेक सर्व पुढारी कंपनीच्या सैन्याशी संबंधित नव्हते किंवा ते स्वतः शिपाई पेशाचेही नव्हते. नानासाहेब, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, मौलवी अहंमदउल्ला शहा, कुंवरसिंग, बेगम हजरत महल, राजपुत्र फिरोजशहा, राणा बेणी माधवसिंग, मौलवी लियाकत अली आणि कार्वीचे राव ही या प्रकाराची उदाहरणेच होत. बादशहा बहादुरशहा आणि बांदा व फरुखाबाद येथील नबाब यांचेबद्दल बोलावयासच नको.

अशीच परिस्थिती बरोट (मीरत) चा जाठ पुढारी शहामल याचेही बाबतीत होती. त्याचे जवळ ४००० अनुयायी असून तो लढता लढता रणांगणावर पडला. लोकांनी पहावे व त्यांनी आपले नेहमीचे व्यवसाय सुरू करावे म्हणून त्याचे मुंडके कापून सर्वांना दिसेल असे ठेवण्यात आले होते. ए. टणोची लिहितो :- “ शहामलला एक गोळी लागली तरीही त्याला

पकडता आले नाही. मग मी त्याला तलवारीने मारून टाकले. मी त्याला आणखीही एक गोळी घातली, ती गोळी त्याच्या शरीरातून आरपार गेली. गोळी त्याच्या पाठीत शिरल्यावर तो पडला परंतु थोड्याच वेळात सावध होऊन त्याने मला दोन जखमा केल्या; तेव्हा मी आपली तलवार उपसली आणि त्याचे मानेवर मोठा प्रहार केला.” — डॉ. चौधरी

त्याचप्रमाणे कानपूर येथे नानासाहेबांबरोबर कित्येक जमीनदार व त्यांचे अनुयायी होते. त्यामध्ये बंड करून उठलेले शिपाई थोडेच होते.

राष्ट्रीय सैन्याच्या केंद्रस्थानी जरी बंडवाले शिपाई होते तरी त्यांच्यामध्ये नवीन भरती होऊन सैन्य बरेच मोठे झाले होते. ही नवी भरती जनतेतील सर्व थरातून व सर्व जातीतून झाली होती. या युद्धाचे वेळी ब्रिटिश लोक एकदा म्हणत की ही एक मुसलमानांची चळवळ आहे तर दुसरे वेळी म्हणत की हा हिंदूंचा स्वामित्वाकरिता लढा आहे. या दोन्ही गोष्टी खोट्या आहेत कारण सर्व बंडामध्ये दोन्ही जमातींचे लोक राष्ट्रीय सैन्यात सामील झालेले होते. झाशीच्या राणीचे अफगाण शरीररक्षक होते. नानासाहेबांचा अझीमुल्लाखान, फरुखाबादेच्या नबाबाचा ठाकूर पांडे (त्याला कलेक्टर ठाकूर पांडे म्हणत.) आणि दिल्लीच्या वेढ्यात बहादूरशहा बादशहाचे बाजूने शीख लोक लढले. धार मंदोसर येथील लढायात विलायती किंवा अफगाण सैनिक प्रामुख्याने होते. इतकेच नव्हे तर काही इंग्रज शिपाईही हिंदी पुढाऱ्यांच्या बाजूने लढून मृत्युमुखी पडले (त्याचा तपशील पुढे परिशिष्टात आहे).

अयोध्येमधील युद्ध म्हणजे बंड नसून स्वातंत्र्ययुद्धच होते ही गोष्ट सर्व इतिहासकारांनी मान्य केलेली असून त्यामध्ये एक ब्रिटिश इतिहासकारही आहे. सर्व प्रांतच बंडात सामील झाला आणि मुलकी प्रजेने राणी हजरत महल हिला मदत केली. खुद्द लॉर्ड कॅनिंग म्हणजे स्वतः गव्हर्नर जनरल मोकळेपणाने कबूल करतो की “ अयोध्येमधील युद्ध ” हे खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय उठावच होता. एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याने २५ सप्टेंबर १८५८ मध्ये लिहून ठेविले आहे की “ शहाबाद (बिहार) येथील चळवळ म्हणजे राष्ट्रीय बंडच असून त्यात छोटे जमीनदार आणि कमी अधिक मोकळेपणाने जिल्ह्यातील रजपूत सामील होते ” तसेच असाही दाखला मिळतो की बंडाचा उपशम झाल्यानंतर शहाबाद मधील खेडोपाडी पोलिस जाऊन बंडवाल्यांना पकडण्याचा प्रयत्न करीत तेव्हा लोकांनी त्यांना गावातून हाकून लावले.

१९२२ मध्ये लिहिताना प्रो ए. बी कीथ म्हणतो “ १८५७ च्या बंगाली सैन्याला मदत करून मुलकी जनतेने जो उठाव केला त्यावरून कंपनीच्या

कारभारात काही गुण असले तरी हिंदी लोकांच्या मनाचा तिला ठावच लागला नाही हेच सिद्ध होते. ”

अर्नेस्ट जोन्स नावाचा एक मजूर पुढारी बंडाचे वेळीच म्हणाला होता की “ हिंदुस्थानातील बंड हे नुसते लष्कराचेच बंड नसून तो एक राष्ट्रीय उठावच होता. ”

त्याशिवाय प्रख्यात आयरिश इतिहासकार जस्टिन मॅकार्थी याचाही पुरावा लक्षात घेण्यासारखा आहे. तो म्हणतो “ नुसते शिपाईच बंड करून उठले नव्हते तर, लष्करातील कुरबुरी, राष्ट्रीय जनतेची द्वेषबुद्धी आणि हिंदुस्थानातील इंग्रजांविरुद्ध धार्मिक कडवेपणा या सर्वांचे मिळूनच बंडात रूपांतर झाले. मीरत मधील शिपायांना एकाच वेळी पुढारी, निशाण आणि राष्ट्रीय प्रेरणा मिळाली, त्या बरोबर बंडाचे रूपांतर क्रांतिकारी युद्धात झाले. ”

१८५७ च्या शताब्दिसमारंभानिमित्त आकाशवाणीवरून दिलेल्या संदेशात राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद म्हणाले की १८५७ ची चळवळ म्हणजे “ भक्कम आणि दूरवर पसरलेला ” असा एक उठाव असून त्या काळापर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनी विरुद्ध एवढा मोठा उठाव झालाच नव्हता. त्यामुळे लेखक व इतिहासकार या चळवळीला राष्ट्राचे स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणतात यात आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. ” त्यांनी पुढे असेही म्हटले आहे की त्या उठावाला काहीही नाव दिले तरी तो निव्वळ अपघाती उठाव नसून— हिंदुस्थानातील लोकांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राज्याचा स्वखुषीने स्वीकार केला नाही याचीच ती खूण होती.

पंडित जवाहरलाल नेहरू आपल्या “ डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया ’ या पुस्तकात लिहितात :— “ हा उठाव म्हणजे निव्वळ लष्करी बंड यापेक्षा फार मोठा होता. तो त्वरित पसरून लौकरच त्याला जनतेचे बंड आणि स्वातंत्र्य-युद्ध असे स्वरूप प्राप्त झाले. ” १८५७ च्या शताब्दीचे निमित्ताने दिल्ली येथील एका जाहीर सभेत पंतप्रधान म्हणाले की, त्या संघर्षामुळे लाखो सामान्य लोकांची हृदये व मने व्यापून गेली होती आणि त्यांच्या मनाची भावना ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध झगडण्याचीच होती. “ ब्रिटिशांविरुद्ध असलेल्या संतापाचेच ते एक लक्षण असून ब्रिटिशांना हिंदुस्थानाबाहेर हाकलून देण्याचाच तो एक प्रयत्न होता. ”

पश्चिम बंगालातील शिक्षण खात्यातील एक डॉ. एस्. बी. चौधरी यांनी आपल्या “ १८५७-५९ मधील मुलकी बंड ” या पुस्तकात या विषया-

वर विशेष प्रकाश टाकला आहे. त्या पुस्तकात त्यांनी मत व्यक्त केले आहे की साधारण समजुतीप्रमाणे हे एक लष्करी बंड नसून सर्व जनताच ब्रिटिश सहकारविरुद्ध उठली होती. या त्यांच्या मताच्या पुष्टार्थ त्यांनी अधिकृत वृत्तांत, घटना, आणि परिस्थिती यांचे दाखले दिले असून त्यावरून त्या उठावाचे स्वरूप व त्यामध्ये सर्वसाधारण जनतेने घेतलेला भाग या गोष्टी दिलेल्या आहेत. पुस्तकात आजपर्यंत उल्लेखित असलेल्या १८५७ च्या बंडाबद्दलचा हा दृष्टिकोण स्पष्ट केला असून त्यामध्ये साधारण जनतेनेही मोठा भाग घेतला होता असे दर्शविले आहे.

डॉ. चौधरी म्हणतात की १८५७ च्या उठावाचे दोन भाग स्पष्ट व निराळे असून त्यांचे स्वतंत्र वर्णन करणे नुसते योग्यच नव्हे तर जरूरीचे आहे. म्हणून त्यांनी आपल्या ग्रंथात ही गोष्ट स्पष्टपणे मांडलेली आहे.

या पुस्तकाला लिहिलेल्या आपल्या प्रस्तावनेत डॉ. राधाकृष्णन यांनी ते पुस्तक वाचल्यानंतर असाच निष्कर्ष काढला की लष्करी बंडाबरोबरच मुलकी प्रजाही उठाव करून सामील झाली होती. ते म्हणतात :— “ तथाकथित शिपायांच्या बंडाच्या आकस्मिक कारणाबरोबरच इतर कित्येक प्रवाह आणि अविश्वास उत्पन्न करणारी कारणे होती हे डॉ. चौधरी यांनी दर्शविले आहे. या संबंधाकडे विशेष लक्ष देणे जरूर होते. डॉ. चौधरी यांनी आपल्या दोन पुस्तकांत हे काम केले आहे. बंडाची चळवळ म्हणजे लोकांची स्वातंत्र्य मिळविण्याची इच्छा असून काही जहागिरदारांचीच चळवळ असे तिचे स्वरूप नसून तीमध्ये प्रगतीची बीजे होती हा डॉ. चौधरी यांचा निष्कर्ष सर्वमान्य होण्यासारखा आहे. ”

डॉ. राधाकृष्णन् आणखी म्हणतात :— “ १७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यु झाल्यानंतर मोगल सत्ता नष्ट होण्याच्या वाटेला लागली. रजपूत, शीख, व पुढे मराठे यांनी मोगल सत्तेला विरोध केला. देशातील पुष्कळ भागात त्यांची व्यसने वगैरे दुर्गुण त्यांना सहन होत नसत. कित्येक युरोपियन लोक व्यापारमिषाने आले आणि १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईनंतर ब्रिटिशांनी आपली सार्वभौम सत्ता स्थापन केली. कित्येक हिंदी लोकांचा असा विश्वास होता की प्लासीच्या १७५७ च्या लढाई नंतर १०० वर्षांनी ब्रिटिश सत्ता नाहीशी होईल व तशी ती आणखी १०० वर्षांनी झाली. १८५७-५९ मध्ये सर्वत्र गोंधळ, हिंसा व अत्याचार चालू होते. झाशीची राणी, नानासाहेब, राणी हजरत महल, तात्या टोपे, बहादुरशहा आणि त्याची राणी झीनत महल, कुवर्सिंग व इतर कित्येकांच्या कर्तबगारीमुळे मनुष्यस्वभाव व त्याची स्वातंत्र्यलालसा हे गुण

विशेषत्वाने प्रकट झाले. त्यांची शौर्यपूर्ण कृत्ये अनेक गाण्यातून व गोष्टीतून वर्णन केली गेली आहेत. त्यावेळचा उठाव म्हणजे एक प्रचंड राजकीय खळबळ होती. तिचा हिंदी मनावर कायमचा ठसा उठलेला आहे. १८५७ हे वर्ष म्हणजे एका नव्या कालखंडाचीच सुरुवात असून तो कालखंड १९४७ मध्ये सत्तांतर झाल्यानंतरच संपला. ती प्रतिकार चळवळ दडपण्यात आली त्याला ब्रिटिशांची यांत्रिक शक्ती व शिस्तही जशी कारणीभूत होती तशीच पुढाऱ्यांची सदोष आणि फुटीर वृत्ती, वैयक्तिक हेवेदावे आणि एकूण हिंदी बाजूकडील कारस्थाने हीही कारणीभूत होती. ”

प्रख्यात तत्त्वज्ञानी आणि मुत्सद्दी डॉ. राधाकृष्णन् पुढे म्हणतात :—
 “जातीय भेद त्या झगड्यात नव्हते. राजे, जमीनदार, आणि शिपाई दोन्ही बाजूंनी लढले. या लढ्यावरून आपण असा बोध घेतला पाहिजे की देशाचा पराभव बाह्य आक्रमणामुळे झाला नसून अंतस्थ कारणामुळेच आपणाला हार खावी लागली. आपल्या एकीच्या आड धार्मिक, सामाजिक, आणि आर्थिक भेद हेच येत असून, नुसते स्वातंत्र्य आले म्हणजे सर्व काही झाले असे नव्हे. देश म्हणजे प्राचीन अवशेषांचे प्रदर्शन नाही आणि पाटबंधारे किंवा यांत्रिक प्रगति, विद्युत् उत्पादन या गोष्टी लाखो लोकांना अन्न पुरविण्यासाठी जरूर असल्या तरी त्यामुळे एकादा देश मोठा होत नाही. सरकारे येतात जातात आणि राष्ट्रे आपला चेहरा मोहरा बदलतात अथवा नष्ट होतात. ”

सर हेन्री लॉरेन्स हा एतद्देशीयांचा मित्र होता. तो म्हणे की “युरोपियन लोक स्वतःला फार मोठे समजतात. आपले सरकार उच्च दर्जाचे आहे असे मानतात व त्यामानाने देशातील एतद्देशीय सरकारे कमी प्रतीची मानतात. तो असेही म्हणे की लोकांना तक्रारीला न्याय्य जागा होती. आमच्यासंबंधी प्रेम बाळगावे असे एतद्देशीयांना फसविण्याचा आम्हाला काहीही अधिकार नाही. आपण धर्माने, संस्कृतीने, रक्ताने आणि भावनेने त्यांच्यापासून परके आहोत. त्यांच्यामध्ये सामाजिक चळवळीत मिसळून आणि काही अधिकाऱ्यांच्या जागा कृपेने त्यांना देऊन आपण त्यांचेकडून प्रेम व आदराची अपेक्षा करणे चूक आहे. मग मदत आणि सहाय मिळण्याची अपेक्षा करणे तर दूरच राहो. ”

— औधमधील बंड या पुस्तकात

मार्टिंग गुबिन्स

प्रकरण ४० वे

अपयशाची कारणे

- (१) ब्रिटनचे सागरी सामर्थ्य
- (२) उच्च दर्जाची सामुग्री : दूरपल्ल्याच्या तोफा, तार व रेल्वे
- (३) पुढारीपणा आणि समन्वय यांचा अभाव - राष्ट्रीयत्वाचा अभाव

(१) ब्रिटनचे सागरी सामर्थ्य

हैदरअल्ली मृत्यूपूर्वी म्हणाला होता :- “ कित्येक ब्रेथवेट आणि बेली यांचा जरी पराभव झाला तरी ब्रिटिशांचा नाश होणार नाही. त्यांची जमिनीवरील सामुग्री मी नष्ट करू शकेन परंतु समुद्र मी आटवू शकत नाही. ” त्याने वर सांगितलेल्या नावाच्या ब्रिटिश सेनापतींचा अनेक वेळा पराभव केला होता; परंतु ब्रिटिशांचे सागरी सामर्थ्य नष्ट करू न शकल्यामुळे या विजयांचा त्याला फारसा उपयोग झाला नाही. हैदरअल्लीच्या मृत्यूचे वेळी (सन १७८२) ह्या गोष्टी खऱ्या होत्याच; परंतु बंडाच्या वेळी या गोष्टी अधिकच खऱ्या होत्या; कारण उठावाची बातमी इंग्लंडला पोचल्यापासून थोड्याच आठवड्यात ३०००० सैन्य बोटीने हिंदुस्थानला जाण्यास निघाले.

सुरुवातीस धक्के बसले व पराजय झाले तरी ब्रिटिशांना इंग्लंडहून मदत मिळणार हीच आशा होती व त्या आशेच्या जोरावरच ते होते. त्यामुळे पराभव झाले तरी ते निराश झाले नाहीत. हिंदी लोकांना मात्र पराभवामुळे निराशा झाली कारण त्यांना अधिक मदत मिळण्याची आशा नव्हती व त्यामुळे झालेले नुकसान भरून काढणे त्यांना अशक्यच होते. विपरीत परिस्थिती आणि संकटे आली तरीही हिंदी लोक लढत राहिले. पुढाऱ्यांपैकी पुढकळ लोक शूर आणि स्वाभिमानाचे असल्याने शरण घेण्याचा विचारही त्यांच्या मनाला शिवला नाही. राणा बेणी माधवसिंगाचे उदाहरण या बाबतीत लक्षात घेण्यासारखे आहे.

जमीनीवरील सैन्याला ब्रिटिश आरमाराची फार मदत झाली. या बाबतीत कॅप्टन विल्यम पीलचे उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. तो शेनॉन बोटीतून चीनला जाण्यास निघाला होता. हा कॅप्टन पील म्हणजे एकेकाळी इंग्लंडचा पंतप्रधान असलेल्या सर रॉबर्ट पीलचा तिसरा मुलगा होय. त्याला वाट बदलून हिंदुस्थानातील बंडाविरुद्ध कारवाई करण्याची आज्ञा मिळाल्याबरोबर त्याने लौकरच ५०० लोकांची आरमार तुकडी बनविली आणि जड अशा तोफा घेऊन तो आघाडीवर दाखल झाला. त्याला नुकताच क्रिमियन युद्धात व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळाला होता. लढ्याच्या सुरुवातीस त्याच्या धडाडीचा उपयोग हिंदी लोकांशी लढण्यात झाला. कानपूरवर जनरल हॅवेलॉक चालून जात होता तेव्हा हा कॅप्टन पील आणि त्याची तुकडी त्याच्याबरोबर होती आणि त्या मोहिमेत झालेल्या कित्येक लढायांमधील विजय त्याच्या तुकडीमुळेच मिळाले. लखनौवरील शेवटच्या हल्ल्यांत तो जबर जखमी झाला आणि जखम भरून येत असतानाच देवीच्या रोगाने मरण पावला.

(२) उच्च दर्जाची सामग्री, दूर पल्ल्याच्या तोफा

ब्रिटिशांच्या हातात तोफखाना हे फार मोठेच साधन होते. या तोफखान्यात दूर पल्ल्याच्या तोफा असून तोफखान्यातील लोक मोठे कार्यक्षम होते. या तोफांच्या मुळेच इंग्रज जनरलांना लहान सैन्य असूनही बंडवाल्यांच्या अधिक संख्येविरुद्ध कारवाई करता आली. चाळीस वर्षांपूर्वी १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाचा पराभवही या तोफांमुळेच झाला व तीच गोष्ट १८५७ मध्ये पुनः घडून आली. मराठा इतिहासाचे प्रख्यात लेखक श्री. वि. का. राजवाडे म्हणतात : — “दुसऱ्या बाजीरावाबरोबरच्या कोणाही मराठा सैनिकाला तू का पळतोस असे विचारले असते तर त्याने स्पष्ट सांगितले असते की ब्रिटिश सैनिकाला तो भीत नव्हता परंतु त्यांच्याबरोबरच्या लांब पल्ल्यांच्या तोफा व इतर शास्त्रीय सामग्रीला तोंड देणे त्याला अशक्य होते. त्यावेळी जनरल स्मिथच्या व इतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या पलटणींचा पाठलाग टाळण्यासाठी बाजीराव सारखा पळतच होता.”

इतर लष्करी सामग्रीचे बाबतीतही ब्रिटिश लोक बंडवाल्यांना भारी होते. बंडवाल्यांच्या जवळ जुन्या काळच्या पुढून ठासण्याच्या बंदुका होत्या तर इंग्रज सैन्याजवळ मागून दारुगोळी घालण्याच्या अधिक कार्यक्षम बंदुका होत्या.

तारायंत्र आणि आगगाडी

विजेचे तारायंत्र आणि आगगाडी ही ब्रिटिशांच्या बाजूने मदतीचे दृष्टीने महत्त्वाची साधने होत. त्यांच्यामुळे ब्रिटिशांना आपल्या लष्करी योजना आणि ती अमलात आणण्याचे कामी फार मदत झाली. तार आणि टपालामुळे त्यांना महत्त्वाच्या बातम्या मिळत व त्यांच्या अनुरोधाने दैनंदिनी बदलणाऱ्या परिस्थितीनुसार आपले बेतही ठरविता आले. एका शिक्षा झालेल्या शिपायाने उद्गार काढले होते की “ त्या दुष्ट तारेमुळे आमच्या गळ्याभोवती फास अडकविला.” त्याला फाशीकडे नेतांना तारायंत्राकडे बोट दाखवून त्याने हे शब्द उच्चारले होते.

सर डब्ल्यू. हंटर याने ‘ रूलर्स ऑफ इंडिया ’ या क्लॅरेंडेन प्रेसने छापलेल्या पुस्तकात म्हटले आहे :—

“ आगगाडी व तारायंत्र यांची १८५७ च्या बंडात हजारो माणसांपेक्षा अधिक किंमत होती आणि या दोन साधनांमुळेच आम्ही हिंदुस्थान परत जिंकू शकलो.”

तारायंत्रामुळे रोज सकाळी सरसेनापतीला न्याहारीचे वेळीच हिंदुस्थान-सरकारकडील बातम्या मिळत. शिवाय प्रथम कलकत्त्यास व नंतर अलाहाबादला गव्हर्नर जनरल याचा मुक्काम पडला त्यावेळी रोज संध्याकाळच्या भोजनाच्या-वेळी त्यादिवशी शेकडो मैलावर झालेल्या लढायांची सर्व बातमी त्याला मिळे.

(३) पुढारीपणा आणि समन्वय यांचा अभाव

बंडवाल्यांचे बाजूला अनेक प्रख्यात व हिकमती पुढारी होते. परंतु बंडवाल्यांच्या संख्येच्या मानाने यांची संख्या फार कमी पडली. त्याशिवाय युद्ध चालविण्याचे दृष्टीने एखादी मध्यवर्ती शक्ती अशी नसल्यामुळे मोठीच अडचण उत्पन्न झाली; त्यामुळे हिंदी लोकांनी ज्या लढायात भाग घेतला त्या विशेष योजना नसतांना त्यांना पार पाडाव्या लागल्या. त्याच्या उलट ब्रिटिशांच्या बाजूला खुद्द गव्हर्नरजनरल व सरसेनापती या सारखे खंबीर पुढारी असून त्यांचे हाताखाली हिंदुस्थानात व बाहेरही लढाईचा अनुभव असलेले सेनापती होते; तशी परिस्थिती शिपायांच्या बाजूला नव्हती.

हिंदी बाजूला समन्वय असा नव्हताच. प्रत्येक पुढारी आपल्या पुरतेच पाही आणि आपला विजय व आपली सुरक्षा यावरच भर देई. व्यक्तीची सुरक्षा सर्वांच्या मिळून शक्तीवर अवलंबून आहे हे तत्त्व अर्थात् विसरले गेलेले नव्हते;

तसेच व्यक्तिगत पुढाऱ्यांची मिळून जी शक्ती होती तिच्यावरच देशाचे भवितव्य अवलंबून होते हीही त्यांना जाणीव होती; परंतु बहुधा गोष्टी त्यांच्या आटोक्याबाहेर गेल्या होत्या. हिंदी बाजूकडील या उणीवेचे दृष्टीने ब्रिटिशांच्या बाजूचा समन्वय व योजना अधिक डोळ्यात भरण्यासारख्या होत्या.

त्यांची शक्ती अधिक असल्यामुळे त्यांना गरजेप्रमाणे जेथे जरूर तेथे आपले सामर्थ्य एकवटता येत असे त्याचे एक उदाहरण म्हणून जनरल व्हीलरचे सांगता येईल. लखनौ येथील परिस्थिती अधिक गंभीर वाटल्यावरून त्याने कानपुरातील आपल्या तुटपुंज्या सैन्यांतील युरोपियन सैन्य लखनौला पाठविले. (गव्हर्नर जनरल यांना लिहिलेल्या पत्रात सर ह्यू व्हीलर म्हणतो “यामुळे माझी शक्ती अगदी क्षीण होणार आहे परंतु पुन्हा युरोपियन सैन्य परत येईपर्यंत मी तग धरीन असा विश्वास वाटतो.”) या संदर्भात सर फिलिप्स सिडने याची व त्याच्या उदात्त क्रियेची आठवण होते. झुट फेनच्या लढाईचे वेळी मरणोन्मुख असताना त्याने पुढे आलेले गार पाणी घेण्याचे नाकारले आणि म्हणाला—

“ त्या बिचाऱ्या शिपायाला ते पाणी द्या. त्याची गरज माझ्यापेक्षा अधिक आहे. ”

राष्ट्रीयत्वाचा अभाव

जवाहरलाल नेहरू यांच्या शब्दात, सांगावयाचे तर अपयशाला आणखीही एक कारण आहे : “ सर्व हिंदुस्थानाला एकत्र बांधील असे राष्ट्रीयत्व नव्हते. ” “ जहागीरदार लोकांवर जनतेचा विश्वास व सहानुभूती होती परंतु ते नालायक, असंघटित असून त्यांच्यापुढे काही निश्चित ध्येय किंवा धोरण नव्हते. त्यांची ऐतिहासिक कामगिरी आधीच होऊन गेली होती व भविष्यात त्यांना काही स्थान नव्हते. कित्येक जहागिरदारांना या बंडाबद्दल आतून सहानुभूती वाटत असली तरी शौर्यापेक्षा समंजसपणा त्यांनी अधिक पसंत केला आणि जय कोणत्या बाजूला होता हे स्वस्थपणे ते पहात बसले. कित्येकांनी हेरगिरीची कामे केली हिंदी राजेरजवाडे मुख्यतः तटस्थ तरी राहिले किंवा त्यांनी ब्रिटिशांना मदत केली; कारण जे पदरात पडले व राखून ठेवले ते गमविण्याची त्यांची तयारी नव्हती. त्या पुढाऱ्यांमध्ये राष्ट्रीयत्व अथवा एकत्र आणणारी दुसरी कोणतीही भावना नव्हती. फक्त परकीयांविरुद्ध भावना आणि आपल्या पदरात पडलेले मानमरातब टिकवून धरणे ही भावना राष्ट्रीयत्वाची जागा घेऊ शकत नाही. ”

झाशीची राणी आणि अयोध्येची बेगम यांसारखी उदाहरणे सोडल्यास ब्रिटिश लोक बहुतेक संस्थानिकांच्या व त्यांच्या प्रधानांच्या राजनिष्ठेवरच अवलंबून होते. शिंदे सरकारचे प्रधान सर दिनकरराव किंवा हैद्राबादचे दिवाण सालरजंग हे बंडापासून दूर तर राहिलेच परंतु कंपनीला हरएक तऱ्हांनी मदतच करीत होते. नेपाळचे पंतप्रधान व सरसेनापती महाराजा जंगबहादूर हा तर आपले गुरखे बरोबर घेऊन ब्रिटिश सरसेनापतीला लखनौ परत घेण्याचे बाबतीत मदतच करीत होता. या शिवाय शीख शिपाई ब्रिटिशांशी राजनिष्ठ राहून त्यांच्या सैन्याबरोबरच लढले.

शिकंदर जेव्हा आजम देश जिंकण्याचा प्रयत्न करीत होता त्यावेळी त्याला त्या देशात पुष्कळ बुद्धिमान, शूर आणि प्रख्यात लोक आढळले. त्यांना मोकळे सोडणे साम्राज्याचे दृष्टीने हिताचे नव्हते परंतु त्यांना मारून टाकणे या न्यायतत्त्वांचे विरुद्ध होते. या पेचामुळे शिकंदर पेचात पडला व त्याने आपला गुरु व मंत्री अरिस्टॉटल याला सल्ला विचारला. त्या प्रख्यात तत्त्वज्ञाने दिलेले उत्तर खालील प्रमाणे होते :-

“आजमच्या प्रश्नासंबंधी तुम्ही विचारले व तेथील प्रख्यात लोकांचे काय करावे असा मला प्रश्न केला आहे; तर त्यांचा नाश केला तरी ज्या वातावरणात ते उत्पन्न झाले ती परिस्थिती तुम्हाला बदलता येणार नाही म्हणून त्यांचे जागी तशीच दुसरी माणसे उभी राहतील. म्हणून त्यांचेवर उपकार करून त्यांना गुलाम बनविण्याचा प्रयत्न करावा. असे उपकार केल्याने ते लोक तुमचे अधिराज्य खुषीने स्वीकारतील इतकेच नव्हे तर तुमच्या गुलामांमध्ये सर्वांत आज्ञाधारक असे ते होतील.”

“जीवितामध्ये विजय हा महत्त्वाचा नाही. झगडाच महत्त्वाचा असतो. युद्धात जय मिळण्यापेक्षा उत्तम युद्ध खेळणे हीच गोष्ट अधिक मोलाची आहे.”

भाग ३

बंडाचा परिणाम व फलनिष्पत्ति

प्रकरणे ४१ ते ५१

“जर चांगल्या गोष्टीकरिता तुम्ही यातना सहन केल्या तर त्या यातना टिकून राहत नाहीत परंतु चांगल्या गोष्टीच टिकून राहतात. जर वाईट गोष्टीचा तुम्ही शोक कराल तर शोक टिकणार नाही, वाईट गोष्टी मात्र टिकून राहतील.”

प्रकरण ४१ वे

ईस्ट इंडिया कंपनीचा अस्त : राणीचा जाहीरनामा

- (१) इंग्रजी लोकमत कंपनीच्या विरुद्ध होते.
हिंदुस्थानचा कारभार सुधारण्यासाठी कायदा—
कंपनी गुंडाळण्यासंबंधी संचालकांचा ठराव.
- (२) व्हिक्टोरिया राणीचा जाहीरनामा.
- (३) राजघराण्याकडे कारभार आल्याचा परिणाम.

‘प्रत्येक गोष्टीला अंत हा असतोच; ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभारही आता संपुष्टात आला.’

(१) इंग्रजी लोकमत कंपनीच्या विरुद्ध होते

बंडाच्या पूर्वोक्त इंग्रजी लोकमत हळुहळू कंपनीच्या विरुद्ध झुकत होते. एकतर असे की, सुशिक्षित सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना कंपनीचा कारभार योग्य तऱ्हेने चालला आहे असे वाटत नव्हते. त्यांचे मते हिंदुस्थानात गैर कारभार फार चाले व त्यामुळे खुद्द हिंदी लोकात असंतोष होता. सर माल्कम लडलो याने विचारी इंग्रजांची यासंबंधीची भावना पुढील शब्दात व्यक्त केली आहे :- “चांगल्या सरकारचे कोणतेही गुण सध्याच्या हिंदुस्थान-

सरकारात प्रत्यक्षात दिसत नाहीत. हिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागात व्यक्ती आणि मालमत्ता यांचे संरक्षण होऊ शकलेले नाही : काही वेळेला प्रजेला लुटारुंच्या हिंसाचारापासून त्रास होतो; नेहमीच लबाड आणि जुलमी अधिकाऱ्यांवर त्यांना अवलंबून रहावे लागते.

“ न्यायदानाची पद्धत दीर्घसूत्री, महागडी आणि अकार्यक्षम आहे.

“ महसूलाची पद्धत जणू काही शक्य तेवढा जुलूम, धाकदपटशा आणि दुर्गुणानीयुक्त अशीच आहे.

“ वस्तुतः देशातील बहुतेक भागातील जनता वास्तव परिस्थिती आणि मानसिक गुण यामध्ये निकृष्टावस्थेला पोचलेली आहे.

“ या पैकी पुष्कळ दोष ब्रिटिशांमुळे आलेले आहेत. इतर दोष ब्रिटिश राजवटीमुळे वाढलेले आहेत.

“ एक नवीनच दुर्गुण— दारूबाजी— हिंदू जनतेत पसरला आहे, तो सारखा वाढतच असून सरकारला वसूल मिळावा म्हणून मुद्दाम उत्तेजन देण्यात येत आहे.”

साधारण इंग्रज लोक ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विरुद्ध असण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे कंपनीच्या संचालकांच्या हाती आर्थिक व राजकीय या सर्व क्षेत्रात कारभाराचे मनसोक्त स्वातंत्र्य होते. इंग्लंडच्या लोकांना पार्लमेंटमार्फत हिंदी घडामोडींसंबंधी काहीही बोलता येत नसे. या एकाधिकारापैकी सर्वात कडवटपणा उत्पन्न करणारा अधिकार म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील नेमणुका करण्याचा अधिकार होय. या अधिकारामुळे संचालक लोक आपल्याच घरातील अथवा आपल्या मित्रमंडळींच्या आणि समर्थकांच्याच नेमणुका मुलकी व लष्करी खात्यात करीत.

सर चार्ल्स (पुढे लॉर्ड) मेटकाफ यानी असे लिहिले की हिंदुस्थानचे दृष्टीने तेथील कारभार कंपनीकडून ब्रिटिश राजसत्तेकडे जाणे हे इष्ट आहे. तो म्हणतो :—

“ कारभार कंपनीमार्फत अथवा राजसत्तेमार्फत चालला तरी त्याची हिंदुस्थानातील प्रजाजनांना फिकीर वाटत नसली तरी दुसऱ्या प्रजाजनांना मात्र तसे वाटत नाही.

“ हिंदुस्थानात कायम वस्ती करून राहिलेले युरोपियन आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न झालेली प्रजा मात्र कंपनीचे सरकार सहन करणार नाहीत. त्यांचे

हे मत योग्य पायावर असो नसो परंतु त्यांच्या मते या कारभारात एकाधिकार व योग्य माणसाची निवड अशक्य आहे असे त्यांना वाटते. या प्रकाराच्या लोकांची संख्या व महत्त्व वाढणे हे हिंदुस्थानातील साम्राज्य स्थिर होण्याच्या दृष्टीने जरूरीचे आहे; त्यांना मात्र राजसत्ता येणे अत्यंत जरूर आहे असे वाटते.

“राजसत्ता हीच कायम असण्यासारखी गोष्ट आहे कारण कंपनीचा कारभार सनदेवर आधारलेला असल्यामुळे त्यांत वारंवार फेरबदल व नूतनीकरण होत असते.”

या कारणांमुळे पूर्वी ब्रिटिश लोकसभेमध्ये एकदोन वेळा कंपनीच्या हातातून कारभार काढून तो ब्रिटिश पार्लमेंट मार्फत राजसत्तेकडे द्यावा असे प्रयत्न झाले होते. जशी इंग्लंडच्या कारभाराची स्थिती होती तशीच करण्याचे प्रयत्न होते. परंतु ईस्टइंडिया कंपनीचे मागे फार वजनदार व्यक्ती असल्यामुळे या प्रयत्नांना यश आले नाही.

हिंदुस्थानसरकारचा कारभार सुधारण्यासाठी कायदा

बंड झाल्यावर हा प्रश्न पुनश्च गंभीरपणे चर्चिला जाऊ लागला आणि लोकमताचा दाब पडल्यामुळे ब्रिटिश मंत्रिमंडळाला पार्लमेंटमध्ये एक विधेयक मांडणे भाग पडले. त्या विधेयकात हिंदुस्थानाचा कारभार कंपनीकडून काढून घेऊन राजसत्तेमार्फत पार्लमेंटकडे सुपूर्त करण्याची योजना होती. हे विधेयक पूर्वी मान्य करण्यात आलेल्या कायद्याचे जागी यावे अशी योजना होती. त्या पूर्वीच्या कायद्याप्रमाणे ईस्ट इंडिया कंपनीकडे हिंदुस्थानातील प्रांतांचा कारभार राजसत्तेतर्फे विश्वस्त म्हणून पार्लमेंटच्या कायद्याने सोपविला होता. त्या कायद्यान्वये हिंदुस्थानातील सर्व हक्क आणि मालमत्ता कंपनीकडे विश्वस्त म्हणूनच सोपविण्यात आलेली होती.

हे विधेयक पार्लमेंटपुढे असतानाच कंपनीतर्फे संचालकांनी एक अर्ज केला. त्या अर्जात नवीन विधेयकाविरुद्ध मत प्रदर्शित केलेले असून शिवाय असे म्हटले होते की, कंपनीच्या चांगल्या कारभारामुळे हिंदी लोकांना अनेक फायदे उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून ब्रिटिश लोकांनाही एक मोठे साम्राज्य मिळवून देण्यात आलेले होते. परंतु या अर्जाचा मंत्रिमंडळ अथवा पार्लमेंटवर काही परिणाम झाला नाही; संचालकांचे इतर प्रयत्नही फसले आणि शेवटी २ ऑगस्ट १८५८ रोजी “हिंदुस्थानाचा कारभार सुधारण्याचा कायदा” संमत करण्यात आला.

त्या कायद्यातील मुख्य भाग पुढीलप्रमाणे होता:-

(अ) हिंदुस्थानच्या कारभारावरील कंपनीचे वर्चस्व संपूर्णपणे नष्ट करण्यात आले. तो कारभार आता राणी-सरकारकडे देण्यात आला आणि त्यांच्या नावे कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे त्याची व्यवस्था करण्यात आली. हिंदुस्थानातील सर्व ब्रिटिश मुलूख यापुढे राणी-सरकारच्या नावे धारण केला जाऊन पूर्वी कंपनीकडे असलेली हिंदुस्थानातील सर्व स्थावर व जंगम मालमत्ता राणीसरकारचे ताब्यात दिली गेली. यापुढे हिंदुस्थानचा कारभार खुद्द राजसत्तेचा व त्या सत्तेमार्फत चालविला जाईल.

(ब) हिंदुस्थानचा कारभार ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील एका मंत्र्यामार्फतच चालेल. त्याला सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया असे नाव असून त्याच्या मदतीला एक समिती नेमण्यात येईल. त्या समितीला 'इंडिया कौन्सिल' असे म्हणण्यात येईल. त्या दोघांचे मिळून नामाभिधान 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट व कौन्सिल' असे राहील. पूर्वी संचालक मंडळ, बोर्ड ऑफ कंट्रोल अथवा कंपनीच्या इतर समित्यांकडे असलेले सर्व अधिकार या नव्या समितीकडे राहतील. थोडक्यात म्हणजे हिंदुस्थानच्या सर्व कारभाराची व्यवस्था या नव्या कौन्सिलकडे पार्लमेंटचे प्रतिनिधी म्हणून सोपविण्यात आली.

(क) कायद्यात घालून दिलेल्या तरतुदीप्रमाणे नेमिलेले १५ लोक या समितीत असतील. या समितीची कर्तव्ये म्हणजे स्टेट सेक्रेटरीच्या सर्वसाधारण देखरेखीखाली ब्रिटनमध्ये ज्या ज्या गोष्टी करणे जरूर त्या करणे आणि हिंदुस्थानशी पत्रव्यवहार करणे ही होत. या कौन्सिलच्या सभांमध्ये सेक्रेटरी ऑफ स्टेट याचे म्हणणेच ग्राह्य ठरेल; फक्त कायद्यात निश्चित करून दिलेल्या बाबतीत कौन्सिलमध्ये बहुमताने निकाल करण्यात येईल. हिंदुस्थानकडे पाठविण्याचे सर्व हुकूम आणि पत्रव्यवहार स्टेट सेक्रेटरीच्या सहीने पाठविण्यात येतील; तसेच ब्रिटिश सरकारकडे पाठविण्याची पत्रेही त्याच्याच सहीने जातील. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातून येणारी सर्व पत्रे स्टेट-सेक्रेटरीच्या नावाने असतील. पूर्वी ही पत्रे संचालक मंडळाचे नावे अथवा कोर्टाच्या गुप्त समितीच्या नावे येत.

(ड) कायद्यामध्ये इतर दुय्यम तरतुदीही करण्यात आल्या होत्या. त्यानुसार सरकारी नोकरांबद्दल व त्यांच्या नेमणुका कोणी कराव्या याबद्दल तरतूद होती. त्याचप्रमाणे कंपनीच्या भागधारकांना देण्याची भरपाई व व्याज याबद्दलची व्यवस्थाही कायद्यात करण्यात आली होती.

(इ) कंपनीच्या नोकरीतील अधिकारी व सेवक यापुढे राणीसरकारचे अधिकारी व सेवक असे मानले जातील.

(एफ) कंपनीने केलेले सर्व तह आणि देणी घेणी राणी सरकारवर बंधनकारक राहतील. तसेच कंपनीने केलेल्या व्यवहारामुळे जर काही जबाबदाऱ्या उत्पन्न झाल्या असतील तर त्या सर्व सरकारवर बंधनकारक राहतील.

(जी) शेवटी त्या कायद्यात अशी तरतूद करण्यात आली होती की या कायद्याची प्रत हिंदुस्थानात गव्हर्नर जनरल यांना मिळाल्यानंतर तो जारी झाल्याचा जाहीरनामा निघावा. असा जाहीरनामा निघण्यापूर्वी कंपनीच्या नावे झालेले सर्व व्यवहार कायदेशीर समजण्यात येतील.

कंपनीच्या संचालक मंडळाचा ठराव

२ ऑगस्ट १८५८ रोजी कायदा संमत झाल्यानंतर संचालक मंडळाला आपले झालेले सर्व नुकसान सोसणे भाग पडले. इंग्रजी लोकांच्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे त्यांनी हे काम मानाने व चांगल्या भावनेने केले. त्या इंग्रजी स्वभावाचा अनुभव पुढे १९४७ मध्ये ब्रिटिश लोकांनी सत्ता सोडून स्वतंत्र हिंदुस्थानकडे सर्व सत्ता सोपविली तेव्हा पुन्हा आला.

३० ऑगस्ट १८५८ रोजी कंपनीच्या साधारण कोर्टाची शेवटची सभा भरली व त्या सभेत हिंदुस्थान सरकारशी असलेला सर्व संबंध तोडून टाकण्याचा ठराव एकमताने संमत झाला. त्या ठरावात कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचे व सेवकांचे मनःपूर्वक आभार मानण्यात येऊन “त्यांची निष्ठा, कार्य करण्याची धडाडी वगैरे गोष्टीची वाखाणणी करून त्यांची भविष्यकाळात भरभराट होवो” अशी इच्छा व्यक्त करण्यात आली. त्यांच्यासारखे प्रामाणिक कार्यनिष्ठ असे नोकर राणीसरकारला कोठेही मिळणार नाहीत अशी त्यांची भलावणीही करण्यात आली. कंपनीचा असा विश्वास आहे की इतिहासात त्या अधिकाऱ्यांचे व सेवकांचे नाव कायम राहील असा उल्लेखही ठरावात करण्यात आला.

शेवटी कंपनीच्या ठरावात असा उल्लेख आहे की कंपनीच्या सरकार-मुळे हिंदुस्थानाचे हित झाले असून ईश्वरकृपेने राणीच्या राजवटीत हिंदुस्थानात लौकरच शांतता प्रस्थापित होईल आणि राणीच्या प्रजाजनांना सुख लाभन भरभराट होईल अशी आशाही प्रदर्शित केली होती.

संचालकांनी या ठरावाचा काही भाग गव्हर्नर जनरल व त्याचे कौन्सिल यांना पाठवून त्याला योग्य ती प्रसिद्धी द्यावी असे सांगण्यात आले होते. त्या

प्रमाणे गव्हर्नर जनरलने तो ठराव राजपत्रात प्रसिद्ध केला व त्याबरोबर आपले मत म्हणून प्रसिद्ध केले की, कंपनीने सदिच्छेने निरोप घेतला याबद्दल हिंदुस्थानातील लष्करी व मुलकी सेवक तिचे अत्यंत आभारी आहेत. गव्हर्नर जनरलनी असेही म्हटले की सर्व सेवकात एक भावना होती. ती म्हणजे त्या प्रख्यात कंपनीने आपल्या सेवकांना सवलतीची आणि उदार वागणूक दिली त्याबद्दल सर्व सेवकांना कृतज्ञता वाटत होती आता यापुढे कंपनीचा संबंध संपल्यामुळे ही भावना व्यक्त करण्यात आली.

(२) व्हिक्टोरिया राणीचा जाहीरनामा

वर सांगितलेला कायदा संमत झाल्यानंतर राणीचा जाहीरनामा महत्त्वाच्या शहरातील मुलकी व लष्करी ठाण्यात वाचून दाखविण्यासाठी एक दिवस ठरविण्यात आला. गव्हर्नर जनरलने तो दिवस १ नोव्हेंबर १८५८ हा ठरवून त्यासाठी खास राजपत्र काढण्यात आले. त्या राजपत्रात ही नवीन घटना घोषित करण्याचा दिवस जाहीर करण्यात येऊन त्या दिवशी सर्व सरकारी कार्यकर्त्यांना सुट्टी देण्यात आली.

१ नोव्हेंबर १८५८ रोजी राणीचा जाहीरनामा हिंदुस्थानातील राजे-रजवाडे, संस्थानिक व सामान्य नागरिकांसाठी अलाहाबादच्या किल्ल्यावरून वाचून दाखविण्यात आला. त्या प्रसंगी तेथील मुलकी व लष्करी अधिकारी, सर्व युरोपियन रहिवासी आणि नागरिक हजर होते. जाहीरनामा इंग्रजी व हिंदुस्थानी भाषेत वाचण्यात आला. त्या प्रसंगी अलाहाबादेतील हिंदी व इंग्रजी फौजाही हजर होत्या.

आता लॉर्ड कॉनिंग हे गव्हर्नर जनरल आणि राजप्रतिनिधी ही पदवी स्वीकारणार होते. ते समारंभाचे जागी संध्याकाळी ५ वाजता आले. त्यांचे-बरोबर सरसेनापतीही होते. त्यावेळी सैन्याने त्यांना सलामी दिली.

नंतर सरकारचे मुख्य सचिवानी जाहीरनामा प्रथम इंग्रजीत व नंतर हिंदुस्थानीत वाचून दाखविला. त्यानंतर तोफांची सरबत्ती करण्यात आली आणि सैन्याने सलामी दिली.

संध्याकाळी दारूकाम उडविण्यात आले. दुसऱ्या दिवशी सर्वत्र रोषणाई करण्यात आली; अलाहाबाद शहर आणि खुस्रूबागेवरही रोषणाई करण्यात आली. [खुस्रूबाग हे राष्ट्रीय सैन्याचा प्रमुख तळ होता तेथे लियाकत अली हा गव्हर्नर होता. ती बाग जहांगीरने अलाहाबादेत आरामासाठी बांधली होती.]

नंतर तेथे त्याचा धार्मिक बंडखोर मुलगा खुस्रो याला तेथे राजकीय कैदी म्हणून ठेवले होते. खुस्रो १६२२ मध्ये मरण पावला व त्याला तेथेच पुरण्यात आले.

कानपुरास मात्र जाहीरनामा वाचण्याचे वेळी विशेष काही करण्यात आले नव्हते. त्यावेळी फक्त परेड भरविण्यात आली परंतु तेव्हा अगदी थोडे हिंदी लोक होते. जाहीरनामा न्यायाधीश बॅटन याने वाचला कारण तो त्या ठिकाणचा सर्वात वरिष्ठ अधिकारी होता. त्याने गाडीत बसूनच जाहीरनामा वाचला.

जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्यापूर्वी एकच दिवस एक दुर्दैवी घटना घडली, त्यात दोन दुर्दैवी जीव बळी पडले. गुलाबसिंग नावाच्या एका रजपूत संस्थानिकाने पूर्वी कानपुराच्या लढाईत भाग घेतला होता व पुढे पळून गेला होता. राणीचा जाहीरनामा दुसरे दिवशी प्रसिद्ध होणार ही बातमी ऐकून तो यमुना ओलांडून ३१ ऑक्टोबर रोजी कानपुरातील आपल्या घरी आला होता. तो आल्याची बातमी एका रागीट ठाणेदाराने ऐकली व त्याला पकडण्यासाठी तो त्याच्या घरी गेला. वास्तविक त्याला पकडण्याचे काहीच कारण नव्हते. पोलिसानी गुलाबसिंगाच्या घराला गराडा घातला परंतु तो वृद्ध रजपूत घरात चारपाईवर बसला असताना शिपायांना घरात घुसण्याची छाती झाली नाही. त्याबरोबर ठाणेदार स्वतः नंगी तलवार घेऊन घरात घुसला. तो असा घुसलेला पाहिल्याबरोबर गुलाबसिंगाने त्याला पिस्तुलाची गोळी घालून ठार केले. ठाणेदाराला जबर जखम झाली परंतु मरण्यापूर्वी त्याने गुलाबसिंगाला ठार केले. दोघेही घराच्या चौकात मरून पडले. त्यावेळचा कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट शीरर याला या दुर्दैवी घटनेबद्दल फार वाईट वाटले. त्याने गुलाबसिंगाचे पिस्तुल ४० रुपयास विकत घेऊन स्मरणार्थ बाळगले.

राणीने जाहीरनामा प्रसिद्ध करून असे जाहीर केले की हिंदुस्थानचे राज्ययंत्र तिने स्वतःकडे घेतले असून सर्व हिंदुस्थानवासीयांना तिने इंग्लंडच्या राजसत्तेशी एकनिष्ठ राहण्याचे आवाहन केले. आता सर्व हिंदुस्थानवासीय हे राणीचे प्रजाजन झालेले असून राजसत्ता नेमील त्या अधिकाऱ्याची सत्ता त्यांनी मानली पाहिजे असेही जाहीरनाम्यात नमूद आहे. कंपनीचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग यांनाच आपण गव्हर्नर जनरल आणि राजप्रतिनिधी म्हणून नेमले असून कंपनीच्या सेवेत असलेल्या मुलकी व लष्करी लोकांना आपापल्या जागी नेमल्याचेही जाहीर करण्यात आले. कंपनीशी हिंदी राजेरजवाड्यांचे झालेले तह तसेच अबाधित राहून सरकारला आपले अधिराज्य अधिक मुलुखावर

स्थापन करण्याची इच्छा नसून सर्व राजांचे व संस्थानिकांचे हक्क मानसन्मान पूर्ववत् चालू ठेवण्यात येतील असे आश्वासनही जाहीरनाम्यात दिलेले होते.

ब्रिटनमधील प्रजाजनांची, तसेच इतरत्र असलेल्या प्रजाजनांची जितकी काळजी घेण्यात येते तितकीच हिंदी प्रजेचीही घेतली जाईल आणि त्यासाठी आलेली सर्व जबाबदारी राणी पूर्णपणे आणि प्रामाणिकपणे पार पाडील असेही सांगण्यात आले. लोकांच्या धार्मिक समजूती व रीतिरिवाज यामध्ये काहीही हस्तक्षेप करण्यात येणार नाही हे खालील सुंदर शब्दांत सांगितले आहे :

“आमचा स्वतःचा ख्रिस्ती धर्मावर पूर्ण विश्वास असून धर्मभावनेमुळे मनःशांती मिळते याबद्दल ईश्वराचे आभार मानून आम्ही असे सांगू इच्छितो की आमची धर्ममते आमच्या प्रजाजनांवर आम्ही लादू इच्छित नाही. म्हणून आमची राजाज्ञा आम्ही अशी जाहीर करू इच्छितो की कोणालाही विशेष सवलत दिली जाणार नाही त्याचप्रमाणे कोणाच्याही धार्मिक व्यवहारात अडथळे अथवा अस्वस्थता उत्पन्न होणार नाही. सर्वांना कायद्यांचे निःपक्षपाती संरक्षण मिळेल त्यात धर्मभावनेला कोठेही थारा दिला जाणार नाही. आम्ही ज्यांच्या नेमणुका केल्या आहेत अथवा यापुढे करू त्या सर्वांना अशी सक्त ताकीद आहे की त्यांनी प्रजेच्या धार्मिक व्यवहारात व चाली-रितीत कोणत्याही प्रकारे ढवळाढवळ केलेली आम्हाला खपणार नाही. ”

हिंदुस्थानसरकारच्या सेवेमध्ये हिंदी लोकांना मोकळेपणे घेतले जाईल आणि कायद्यांचे आराखडे करताना आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना प्राचीन काळापासून चालत आलेले हक्क, रूढी आणि चाली यांची योग्य ती दखल घेण्यात येईल.

बंडासंबंधी बोलताना राणीने त्यामुळे हिंदुस्थानातील लोकांना जे कष्ट पडले व त्यांची जी हानी झाली त्याबद्दल दुःख व्यक्त करून ब्रिटिश सत्ता बंड मोडून काढण्याइतकी समर्थ होती. यापुढे ज्यांना कर्तव्याच्या मार्गावर येण्याची इच्छा असेल त्यांना बंडात भाग घेतल्याबद्दल सार्वत्रिक माफी देण्याचे ठरविण्यात आल्याचे जाहीर करण्यात आले. १५ मार्च १८५८ रोजी लॉर्ड कॅनिंग याने अयोध्येच्या लोकांना जी माफी जाहीर केली होती ती मान्य करून राणी पुढे म्हणाली :-

“ही आमची माफीची आज्ञा, ज्यांनी ब्रिटिश लोकांची हत्या केली त्यांना लागू होणार नाही. त्यांच्या बाबतीत दया दाखविण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही ”

पुढे असे म्हटले आहे —

“ते खुनी आहेत असे माहीत असूनही बंडवाल्यांना ज्यांनी आश्रय दिला, किंवा ज्यांनी बंडाचे पुढारीपण करून लोकांना बंडात भाग घेण्यास चिथावणी दिली, अशांच्या फक्त जीविताबद्दल विचार केला जाईल. त्यांची चौकशी करताना काय परिस्थितीमध्ये ते बंडात सामील झाले त्या गोष्टीची दखल घेण्यात येईल. ज्यांनी उठलेल्या खोट्या बातम्यांवर विश्वास ठेवून बंडात भाग घेतला त्यांचे बाबतीत शक्य ती सर्व सवलत देण्यात येईल.”

बंडात शस्त्र हाती घेतलेल्या बाकीच्या सर्वांना संपूर्ण माफी देण्यात येऊन, ते आपापल्या घरी येऊन पूर्ववत् व्यवहार करू लागले म्हणजे त्यांनी बंडात केलेल्या गोष्टी लक्षातही घेण्यात येणार नाहीत. १८५९ च्या जानेवारीच्या आत जे वर सांगितल्याप्रमाणे वागतील त्या सर्वांना या माफीचा फायदा मिळेल असेही जाहीर झाले.

जाहीरनाम्याच्या शेवटी फार उच्च भावना व्यक्त करताना फार सुरेख भाषा वापरण्यात आली होती. राणीपुढे संमतीसाठी जेव्हा जाहीरनाम्याचा मसुदा मांडण्यात आला तेव्हा स्वतः राणीने त्यामध्ये काही शोध घालून जाहीरनामा कायम केला होता :—

“ईश्वरकृपेने सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाल्यानंतर, आमची मनापासून इच्छा आहे की हिंदुस्थानातील उद्योगधंदे अधिक जोरात चालावे, सार्वजनिक कामे व सुधारणा वाढत जाव्या, आणि हिंदुस्थानातील आमच्या प्रजाजनांची भरभराट व्हावी अशी कारभाराची व्यवस्था व्हावी. त्यांच्या भरभराटीतच आमची शक्ती असून त्यांच्या कृतज्ञतेतच आमच्या कारभाराचे बक्षीस आम्हास मिळाले असे आम्ही समजू. आमच्या प्रजाजनांचे सुखाकरिता आम्हांला व आमच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना ईश्वराने ही कामे करण्यासाठी शक्ती द्यावी अशी आमची प्रार्थना आहे.”

जाहीरनामा कायम करण्यात खुद्द राणीने घातलेले लक्ष

जाहीरनाम्याचा मसुदा जेव्हा एका प्रधानाने तयार करून राणीपुढे ठेविला तेव्हा त्यातील पुष्कळ भाग तिला पसंत पडला नाही. त्या मसुद्यात इंग्रज सरकाराला स्थानिक धर्म आणि चालीरीतींमध्ये ढवळाढवळ करण्याची ताकद असल्याचा उल्लेख होता. हा भाग राणीला पसंत पडला नाही आणि तिने धर्मासंबंधीचे कलम गाळावे असे ठरविले असा पुरावा आहे. त्याचे ऐवजी

आम्ही स्वतःचा धर्म मानतो आणि म्हणूनच इतरांच्या धर्मभावनांची आम्ही कदर करू असा उल्लेख राणीने स्वहस्ते मसुद्यात घातला; आणि आपल्या सेवकवर्गाने तशीच भावना ठेवावी अशी इच्छा तिने जाहीरनाम्यात प्रदर्शित केली.

अशा सूचना करून सर्व जाहीरनामा पुन्हा लिहून काढावा अशी तिने लॉर्ड डर्बी याला आज्ञा केली. त्यासंबंधीचे तिचे शब्द असे होते:-

“लॉर्ड डर्बी यांनी हा जाहीरनामा आपल्या उत्कृष्ट भाषेमध्ये पुन्हा लिहून काढावा अशी राणीसाहेबांची इच्छा आहे. ते करीत असताना त्यांनी हे लक्षात ठेवावे की हा जाहीरनामा राणीचे नावे प्रसिद्ध होणार असून त्यामध्ये राणी आपल्या अंमलाखाली नवीनच आलेल्या १० कोटीपेक्षा अधिक प्रजाजनांना काही वचने देत असून ती वचने पुढील काळातील राज्यकारभारामुळे पाळली जातील असे आश्वासन देणे जरूर आहे. तसेच कारभाराची मूलभूत सूत्रे कोणती असतील त्यांचा उल्लेखही व्हावयास पाहिजे. जाहीरनाम्यासारख्या दस्तऐवजात औदार्य, कृपादृष्टी आणि धर्मासंबंधी विशालदृष्टी यांचा उल्लेख असून हिंदी प्रजाजनांना राणीच्या इतर प्रजाजनांप्रमाणेच वागविण्यात येईल आणि सुधारणेचा फायदा मिळून त्यांची भरभराट होण्याचा प्रयत्न केला जाईल हे स्पष्ट झाले पाहिजे.”

लॉर्ड डर्बी यांनी राणीच्या इच्छेप्रमाणे सर्व जाहीरनामा नव्यानेच लिहून काढला त्यामुळे राणीला फार समाधान झाले. तरीसुद्धा त्यावर एक शेवटचा हात फिरवावा अशी तिला इच्छा होती म्हणून शेवटच्या वाक्यात तिने खालील शब्द नव्याने घातले: “आमच्या प्रजाजनांचे सुखाकरिता आम्हाला व आमच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना ईश्वराने ही कामे करण्यासाठी शक्ती द्यावी अशी आमची प्रार्थना आहे.”

इतर ठिकाणी जाहीरनाम्याचे वाचन

हिंदुस्थानातील सर्व भाषा व पोटभाषांत या जाहीरनाम्याची भाषांतरे करण्यात येऊन मोठ्या शहरातून आणि मुलकी व लष्करी तळ असलेल्या गावातून समारंभपूर्वक तो जाहीरनामाच वाचून दाखविण्यात आला. त्याच वेळी लॉर्ड कॅनिंग याने आणखी एक जाहीरनामा काढला त्यात सर्व प्रजाजनांनी राणीसरकारला आपली राजनिष्ठा अर्पण करावी असे आवाहन केले होते.

हिंदुस्थानातील युरोपियन लोकांनी याबाबतीत आपला उत्साह अनेक प्रकारे प्रकट केला. धार्मिक प्रार्थना, लष्करी सलाम्या, रोषणाई आणि दारूकाम वगैरे अनेक समारंभ घडविण्यात आले. हजारो हिंदी लोकांनी राजनिष्ठेसंबंधी वक्तव्ये प्रसिद्ध केली. या जाहीरनाम्याचा सर्वत्र इष्ट परिणाम व्हावा म्हणून लॉर्ड कॅनिंग याने मोठमोठे दौरे काढले. या दौऱ्यामध्ये त्याने दरबार भरविले व त्या दरबारात संस्थानिकांच्या गाठीभेटी घेऊन ज्यांनी बंडाचे वेळी राजनिष्ठेने सरकारी कामगिन्या केल्या त्यांना बक्षिसे वाटण्यात आली.

जाहीरनाम्याचा कायदेशीर अर्थ

या ठिकाणी हे स्पष्ट केले पाहिजे की जाहीरनाम्यात कितीही उदार आणि परोपकारी भावना व्यक्त करण्यात आलेल्या असल्या तरी त्यामुळे ब्रिटिश सरकारवर कोणतीही कायदेशीर जबाबदारी टाकण्यात आलेली नव्हती कारण जाहीरनामा म्हणजे काही तहाच्या अटी नव्हत्या व त्यामुळे त्यात दिलेली वचने काटेकोरपणे पाळण्याचे कायदेशीर बंधन कोणावरच नव्हते. सर जेम्स स्टीफन ह्या प्रसिद्ध ब्रिटिश कायदेपंडिताने असे मत प्रकट केले की “जाहीरनामा हा एक समारंभपूर्वक प्रसिद्ध केलेला कागद होता यापलीकडे त्याला काही अर्थ नाही.”

(३) राजघराण्याकडे कारभार आल्याचा परिणाम

कंपनीकडून सर्व अधिकारसूत्रे राजघराण्याकडे आली या गोष्टीचा संस्थानिक वर्गावर दूरगामी परिणाम झाला. राजप्रतिनिधी हा एक नवाच हुद्दा निर्माण करण्यात आल्यामुळे त्याचे मार्फत सर्व संस्थानिकांचा प्रत्यक्ष राजघराण्याशी तहान्वये संबंध येऊन तो संबंध राजप्रतिनिधीमार्फत चालेल अशी व्यवस्था झाली. संस्थानिक व त्यांची संस्थाने यासंबंधी सर्व व्यवहार राजप्रतिनिधीच्या हाताखालच्या एका खास खात्यामार्फत सुरू झाले.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारात निश्चितपणे नसलेली गोष्ट म्हणजे हिंदी राजेरजवाड्यांचे काही विशेष हक्क व मानसन्मान सरकारने मान्य केले. लॉर्ड डलहौसी याने घालून दिलेले ‘खालसा करण्याचे तत्त्व’ फेटाळले गेले— त्या तत्त्वान्वये एकाद्या संस्थानिकाला औरस पुत्रसंतती नसेल तर ब्रिटिश सरकारच्या परवानगी शिवाय त्याला दत्तक घेता येत नसे त्या नियमाचा परिणाम म्हणून कित्येक संस्थाने खालसा करण्यात आली होती. राणीच्या जाहीरनाम्यांत असे स्पष्ट करण्यात आले होते की यापुढे अधिकाधिक मुलखावर ब्रिटिश

सत्ता प्रस्थापित करण्याची ब्रिटिश सरकाराची इच्छा नाही. या तत्त्वानुसार ज्या संस्थानिकाला औरस पुत्रसंतती नसेल त्याने दत्तक घेण्याचा अधिकार मान्य करण्यात आला. असा दत्तक मुलगा गादीचा वारस ठरणार होता. इतर बारीक सारीक सवलतीही जाहीरनाम्यात देण्यात आल्या होत्या.

ब्रिटिश पार्लमेंटने जेव्हा हा कायदा करून सर्व सत्ता राजघराण्याकडे घेतली तेव्हा बंड जरी संपुष्टात आलेले होते तरी हिंदुस्थानात विशेषतः अयोध्या प्रांतात त्याचा जोर होता. कायदा झाल्यामुळे बंडाचा उपशम होण्यास विशेष मदत झाली नाही. म्हणूनच मोठ्या मुत्सद्देगिरीने राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला. व त्यामुळेच बंडाचा उपशम होण्यास उपयोग झाला. जाहीरनाम्याचा हिंदी लोकांच्या मनावर परिणाम होऊन ते शांतपणे ब्रिटिश अधिराज्य कबूल करतील अशी अपेक्षा होती व ती अपेक्षा फलद्रूप झाली.

याप्रमाणे बंडाचा फायदा ब्रिटिश राष्ट्राला मिळाला; कारण थोड्या लोकांच्या हातातून सर्व सत्ता ब्रिटिश सामान्य जनतेच्या हाती पार्लमेंट मार्फत सुपूर्त झाली. इंग्लंडमधील लोकांना नवीन नोकऱ्या मिळणे सुलभ झाले. कंपनीच्या राजवटीत या नोकऱ्या काही विशिष्ट कुटुंबातील लोकांना अथवा त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या लोकांनाच मिळत. या नोकऱ्यांपैकी विशेष म्हणजे लष्करातील नोकऱ्या आता सर्वसाधारण ब्रिटिश नागरिकाला मिळू लागल्या.

बंडातील घटनांमुळे ब्रिटिश मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांमध्येही चांगलीच जाणीव उत्पन्न झाली की नुसत्या पाशवी शक्तीवर अवलंबून राहून हिंदुस्थानचे प्रश्न सुटणार नाहीत. आणि ब्रिटिश संगिनीच्या जोरावर हिंदुस्थान कायमचे ताब्यात ठेवता येणार नाही हा धडाही ते शिकले. त्यामुळे पुढच्या कारभारामध्ये संथपणा उत्पन्न झाला.

हिंदी लोकांवर सुद्धा बंडाचा चांगला परिणाम झाला. काही काळ लोक दबून राहिले हे खरे परंतु ब्रिटिशांनी अत्याचार केल्याच्या बातम्या पसरल्यामुळे राष्ट्रीय भावना जागृत होऊन लोक स्वराज्य या कल्पनेचा विचार करू लागले.

बंडामुळे ही जी राष्ट्रीय भावना उत्पन्न झाली तिच्यातच पुढील काळात स्वराज्याकरिता झालेल्या चळवळीचे बीज होते. हे बीज पुढे वेगवेगळ्या व काही एकमेकांविरुद्ध दिशेने अंकुरले. उदाहरणार्थ एका बाजूने त्यामुळे अत्याचारी मार्गाचा -विशेषतः बंगाल्यात- उदय झाला तर दुसऱ्या बाजूने त्यामुळे कित्येक थोर थोर

लोकांमध्ये स्वराज्यासाठी सनदशीर मार्गानेच चळवळ करण्याची प्रेरणा उत्पन्न झाली. त्याशिवाय तिसराही एक मार्ग होता. त्या मार्गातील लोक अत्याचारी नव्हते परंतु आक्रमक वृत्तीचे असून आपल्या ध्येयासाठी ते जोराने चळवळ करू लागले. विचारी लोकांना ही गोष्ट पूर्णपणे पटली की ब्रिटिशांच्या हातातून शस्त्रबळाने सत्ता जिंकून घेणे हे शक्य नसून त्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब करणे जरूर आहे. महात्मा गांधीच्या असहकार आणि सविनय कायदेभंगाच्या चळवळी या गोष्टी त्या दृष्टीने बंडाचीच परिणती होती असे म्हटले पाहिजे.

बंडामुळे ब्रिटिशसत्ता हिंदुस्थानात दृढमूल झाली हे जसे खरे तसेच १९४७ साली मिळालेल्या स्वातंत्र्याची सुरुवातही त्याच बंडापासून झाली हे लक्षात घेतले पाहिजे.

“राणीला लॉर्ड कॉनिंग याचे १८ ऑक्टोबरचे पत्र २९ नोव्हेंबर रोजी मिळाले व ते वाचून राणीला फार आनंद झाला.

“हिंदुस्थानातील प्रचंड साम्राज्याशी प्रत्यक्ष संबंध येऊन ब्रिटिश राजमुकुटातील या तेजस्वी रत्नाची भरभराट, समृद्धी आणि सौख्यपूर्ण वाटचाल व्हावी अशी राणीला इच्छा आकांक्षा आणि अभिमान वाटतो. राणीचा जाहीरनामा ही एका नवीन युगाची सुरुवात होवो आणि तीमुळे नुकत्याच झालेल्या रक्तरेणुजित घटनांवर पडदा पडो.

“राणीला फार समाधान वाटते की तिच्या राजप्रतिनिधीला जाहीरनाम्यातील धर्माचा उल्लेख फार पसंत पडला. राणीने त्या वाक्याकरिता फार हट्ट धरला होता.

“खुद्द लॉर्ड कॉनिंग याचा जाहीरनामाही राणीला फार पसंत असून त्याची भाषा फार सुंदर आहे असे तिला वाटते. आज मिळालेल्या तारेमध्ये आणखी चांगल्या बातम्या कळल्या की राणीचा जाहीरनामा सर्वत्र समारंभाने वाचून दाखविण्यात आला व त्या जाहीरनाम्याचा परिणामही सर्वत्र चांगला दिसून आला.”

— व्हिक्टोरिया राणीचे २ डिसेंबर १८५८ रोजीचे लॉर्ड कॉनिंग याला पत्र.

प्रकरण ४२ वे

नानासाहेबांचे अखेरचे दिवस

- (१) नानासाहेबांना पकडून देणाऱ्यास बक्षीस जाहीर
- (२) नेपाळमध्ये मृत्यू झाल्याबद्दल सर्वत्र विश्वास
- (३) त्यांचा जाहीरनामा व इशितहारनामा :
शरणागतीकरिता वाटाघाटी.
- (४) नानासाहेब व नेपाळ दरबार
- (५) मक्का किंवा तुर्कस्थानात ते आश्रयार्थ गेले का ?
- (६) नानांचा वारस-नानासाहेबांचे स्मारक.

परिशिष्ट : जी. वॉर्ड याला लिहिलेले पत्र व त्याचे उत्तर.

“ शतकांचे शहाणपणच नव्हे तर वेडेपणाही आपणात उत्तरत असतो. अशांचे वारस होणे हेही फार धोक्याचे असते ” — नित्से.

(१) नानासाहेबांना पकडून देणाऱ्यास बक्षीस जाहीर

१९ ऑगस्ट १८५७ च्या हिंदुस्थान सरकाराच्या राजपत्रात गव्हर्नर जनरल व त्याचे कौन्सिलामार्फत खालील मजकूर प्रसिद्ध झाला व हाच मजकूर ६ ऑक्टोबर १८५७ रोजीच्या आग्याच्या राजपत्रात पुनः प्रसिद्धीस देण्यात आला :—

“ श्रीमंत धोंडोपंत नानासाहेब कानपूर जिल्ह्यातील बिठूरचे, (ज्यांना नेहमी नानासाहेब असे म्हणण्यात येते) त्यांना पकडून जवळच्या ब्रिटिश मुलकी अगर लष्करी ठाण्यावर हजर करील त्या कोणत्याही व्यक्तीला अगर व्यक्तींना गव्हर्नर जनरल इन् कौन्सिल ५०००० पन्नास हजार रुपयांचे बक्षीस देतील. त्यांना पकडून देण्याबद्दल जो बातमी देईल अथवा पकडण्यास मदत करील त्यालाही हे बक्षीस देण्यात येईल.

“याशिवाय त्याने बंडात केलेल्या सर्व गुन्ह्यांची त्याला माफी देण्यात येईल मात्र ब्रिटिश प्रजाजनांचा खून करण्याचे ज्यांनी काम केले असेल त्यांना ही माफी लागू होणार नाही”

नानासाहेबांना पकडणे सोपे जावे म्हणून त्यांचे व्यक्तिगत वर्णनही राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आले होते. ते वर्णन असे होते :-

बिठूरच्या नानासाहेबांचे वर्णन

“नाना हे ४२ वर्षांचे असून त्यांचे केस काळे आहेत त्यांचा वर्ण गव्हासारखा निमगोरा असून त्यांचे डोके मोठे व चेहरा गोल आहे. आता त्यांनी दाढी वाढविली आहे असे कळते. उंची सुमारे ५ फूट ८ इंच असून त्यांनी केस कापलेले आहेत (निदान परवापर्यंत तरी होते) डोक्यावर घेरा राखलेला आहे. ते शरीराने स्थूल व चांगले सशक्त आहेत. मराठ्या-प्रमाणे त्यांचे नाक बाकदार आणि नाकपुड्या रुंद नाहीत. नाक मात्र अगदी सरळ आहे. त्यांचेबरोबर एक कानतुटका नोकर असून तो सदैव त्यांचेजवळ असतो.”

या प्रसिद्धीकरणामुळे अथवा सरकारच्या विशेष प्रयत्नामुळेही नानासाहेब सापडू शकले नाहीत. नानांची काहीही बातमी नाही असे सात महिने गेले. नानांना पकडण्याची सरकारची इतकी तीव्र इच्छा होती की १८ मार्च १८५८ रोजी राजपत्रात बक्षिसाची रक्कम १ लक्ष रुपयापर्यंत वाढविण्यात आली.

“बिठूरच्या बंडखोर धोंडोपंत अथवा ज्यांना सामान्यपणे नानासाहेब असे म्हणतात त्यांना जिवंत पकडून ब्रिटिश मुलकी अथवा लष्करी ठाण्यावर हजर करणाऱ्याला एक लक्ष रुपयांचे बक्षीस देण्यात येईल असे जाहीर करण्यात येत आहे.

याशिवाय कोणाही बंडवाल्याने, सैन्यातून पळून गेलेल्याने नानासाहेबांना असे हजर केले तर त्याला सर्व गुन्ह्यांची माफी देण्यात येईल.”

— गव्हर्नर जनरलबहादूर यांच्या हुकुमावरून

या प्रसिद्धीकरणाप्रमाणे जो कोणी नानासाहेबांना हजर करील तो मग बंडवाला अथवा सैन्यातून पळून गेलेला असला तरी त्याला रोख बक्षिसाशिवाय सर्व गुन्ह्यांची माफी मिळणार होती. मग त्याचा गुन्हा ब्रिटिशांचे दृष्टीने कितीही गंभीर असो. मात्र पुढे असे ठरविण्यात आले

की खालील व्यक्तींपैकी कोणी नानासाहेबांना हजर केले तरी त्यांना ही माफी लागू पडणार नाही.

- (१) फरुखाबादेचा नबाब
- (२) बांदाचा नबाब
- (३) मैनपुरीचा राजा तेजसिंग
- (४) बरेलीचा खानबहादूरखान
- (५) बलीदादखान

सरकारच्या मताप्रमाणे या व्यक्तींचे अपराध एवढे मोठे होते की कोणत्याही परिस्थितीत त्यांना माफी देणे शक्य नव्हते. म्हणून १८ एप्रिल १८५८ रोजी राजपत्रात एक विशेष जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला आणि १८ मार्च १८५८ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकातून वरच्या पाच लोकांना वगळण्यात आले.

(२) नेपाळमध्ये मृत्यू झाल्याबद्दल सर्वत्र विश्वास

कानपूर व बिठूर येथील पराजयानंतर नानासाहेब अयोध्या प्रांतात आले आणि १८५७ च्या ऑगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यात बेगम हजरत महल हिला पत्र लिहून तिच्या प्रांतात राहण्यासाठी तिची परवानगी मागितली. ही हकीकत 'सवाने हयात सलातीन अवध' यात लिहिलेली आहे. राणी हजरत हिने तातडीने हत्ती व घोडे पाठवून नानासाहेबांना लखनौला आणण्याची तयारी केली. त्यांच्या सन्मानार्थ मेजवानीसाठी तिने १५००० रुपये मंजूर केले. नानासाहेबांना एक रत्नखचित तलवारही तिने नजर केली. नानासाहेब १८५८ च्या मे महिन्यापर्यंत लखनौलाच होते व त्यानंतर ते बहराईचच्या जंगलात डिसेंबरपर्यंत राहिले असे कमालुद्दिन म्हणतो. त्यानंतर ते नेपाळच्या अरण्यात गेले.

कानपूर गॅझेटियर मध्ये असे लिहिलेले आहे की अहिरवानच्या लढाईत माघार घ्यावी लागल्यानंतर नानासाहेब घाईने बिठूरला पळून गेले. या लढाईत त्यांचे बंधू बाळाराव यास गंभीर जखम झाली होती. बिठूरहून ते गंगापार होऊन गेले आणि पुढे ताप आणि अभिकोथ होऊन नेपाळी तराईमध्ये अत्यंत विपरीत परिस्थितीत त्यांना मृत्यू आला.

(अ) शीररचे मत:- जे. बी. शीरर हा कानपूरचा कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट होता; त्याने आपल्या 'हॅव्हेलॉकची कानपुरावर चाल' या पुस्तकात म्हटले

आहे की १८५९-६० च्या हिवाळ्यात नानासाहेब नेपाळातील जंगलात मृत्यु पावले. तो म्हणतो की 'नानांच्या सेवकांपैकी व त्यांच्या सहायकांपैकी कित्येक लोक अयोध्येमधून एकाच वेळी गेले त्यावरून त्यांचा मृत्यु झाला असावा.'

पुढे शीररने हकीकत दिली आहे; ती नेपाळात नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर लवकरच पकडलेल्या ज्वालाप्रसादने मला सांगितली असे तो म्हणतो. ज्वालाप्रसादला बेड्या घालून सक्त पहाऱ्यात कानपुरास आणले होते. कान-पूरच्या तुरुंगात मृत्यूची वाट पहात असलेल्या ज्वालाप्रसादच्या बेड्या शीररने सैल केल्या व त्यामुळे त्याला निदान सुखाने जेवण घेता येऊ लागले. या दयेबद्दल ज्वालाप्रसाद शीररचा फार उतराई होता. अशा परिस्थितीत असताना शीररने ज्वालाप्रसादला नानासाहेबांबद्दल विचारले. त्याला त्याने उत्तर दिले:- "नानासाहेब मृत्यु पावले तेव्हा मी हजार नव्हतो परंतु त्यांना अग्नी दिला तेव्हा मी समक्षच होतो" ज्या पद्धतीने ज्वालाप्रसादने ही माहिती सांगितली व त्याची एकंदर वागणूक जशी दिसली त्यावरून शीररला तो खोटे सांगत असेल असे वाटण्याचे काहीच कारण नव्हते. शिवाय ज्वालाप्रसादला हेही माहीत होते की त्याला दिलेल्या शिक्षेमध्ये शीरर काहीही फरक करू शकत नव्हता आणि म्हणून त्याला शीररची भीती वाटण्याचे काहीच कारण नव्हते. त्याने प्रश्नाला सरळ उत्तर दिले व ते उत्तर शीररला विश्वसनीय वाटले.

नानासाहेब खरोखरीच वारले याला शीररच्या मते प्रत्यंतर पुरावा म्हणून नानासाहेबांचा व्यक्तिगत न्हावी काय म्हणाला ते शीरर सांगतो. ह्या न्हाव्याला ज्वालाप्रसादाबरोबरच पकडून कानपुरास आणण्यात आले होते. त्याला विचारल्यावरून त्याने नानासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी खरी असल्याचे सांगितले.

या न्हाव्याच्या विश्वासघाताच्या वागणुकीबद्दल शीररच्या उदार अंतःकरणाला फार वाईट वाटले. तो म्हणतो "हा न्हावी आपल्या मालकाशी बेइमान होता हे सांगण्यास मला वाईट वाटते. नानासाहेबांचे नाव घेताना तो अपशब्द वापरल्याशिवाय बोलतच नसे ! काय हा मनुष्यस्वभाव !"

या सर्व परिस्थितीवरून शीररचे मते नानासाहेबांच्या मृत्यूबद्दल शंकेला जागाच नव्हती. नानासाहेबांच्या मृत्यूसंबंधी त्याचा निष्कर्ष असा की "नानासाहेबांचा मृत्यु अगदी क्षुद्र आणि अस्पष्ट परिस्थितीत झाला. नेपाळच्या ज्वरपीडित रानांत त्यांना मृत्यु आला व त्या मृत्यूमुळे मरणाचे वाटेवर असलेल्या काही भटक्या लोकांखेरीज कोणावरही परिणाम झाला नाही.

(ब) अझीमुल्लाखानाची दैनंदिनी : नानासाहेबांच्या अखेरच्या दिवसाबद्दल अझीमुल्लाच्या रोजनिशीत सुरुवातीसच असे लिहिले आहे की लखनौमध्ये लपून छपून असताना त्यांच्याबद्दलची बातमी हेरांनी ब्रिटिशांना दिली. त्यांनी जेवढी शक्य होती तेवढी मालमत्ता बरोबर घेतली आणि उरलेली गंगार्पण केली. (येथील माहिती स्पष्ट नाही कारण लखनौपासून गंगा फार दूर आहे त्यामुळे या माहितीत काही घोटाळा दिसतो). अझीमुल्ला म्हणतो की जेव्हा नानासाहेब लखनौला पोचले तेव्हा नवाब बिरजिस कादर याने त्यांना १०१ तोफांची सलामी दिली. त्यांना मोठ्या भव्य राजवाड्यात वस्तीला जागा देण्यात येऊन मोठ्या मानाने वागविण्यात आले. त्यानंतर बरोबर बरेच सैन्य घेऊन नानासाहेब बहराइचच्या जंगलात गेले. स्त्रियांना नेपाळात पाठविले (तेथील दोन खेडी नानासाहेबांनी त्यांचेकरिता त्यांचे नावे विकत घेतली होती). सर्वच पुरुषमंडळी बहराइचच्या रानातच होती व तेथे त्यांच्या ब्रिटिशांशी अनेक लढाया झाल्या. पुढे नानासाहेब सरहद्द ओलांडून नेपाळात गेले आणि स्त्रिया राहत होत्या त्याचे जवळपास ते रहात असत. नेपाळच्या पंतप्रधानाच्या मनातून नानासाहेबांना पकडून ब्रिटिशांच्या हवाली करण्याचे होते. पुढे एके दिवशी एक कट करण्यात आला आणि त्यात नानासाहेब आणि बाळाराव यांच्यासारखेच दिसणारे माधवलाल आणि अलोपी दिन (एक पंड्या) यांनी नेपाळच्या राजवाड्यासमोर एकमेकांना मारले. त्या दोघांची प्रेते अनुक्रमे नानासाहेब व बाळाराव अशी ओळखली गेली. त्यांना अग्नी देण्यात येऊन रक्षा ब्रिटिशांकडे पाठविण्यात आली तरी ब्रिटिशांच्या संशयाची निवृत्ती झाली नाही.

दैनंदिनीच्या शेवटच्या भागात नानासाहेब जागोजागी नावे बदलून कसे भटकत होते व त्यामुळे कैद टाळीत होते याचे लेखकाने वर्णन केले आहे. शेवटी १८५९ मध्ये नानासाहेब निमसारमिश्रीख (आता नैमिषारण्य) या गोमती नदीच्या तीरावरील ओसाड गावामध्ये मृत्यू पावले. नानासाहेबांच्या तिसऱ्या मुलाने त्यांची उत्तरक्रिया केली. लेखक असेही म्हणतो की तो त्यावेळी समक्ष हजर होता आणि त्याने आपली दैनंदिनी नानासाहेबांच्या नातवाच्या हवाली करून नंतर तेथून तो निघाला.

(क) वृत्तपत्रांतील वृत्तांत : नानासाहेब सप्टेंबर २४, १८५९ रोजी नेपाळात मृत्यू पावले ही हकीकत कलकत्त्याच्या ए फ्रेंड ऑफ इंडिया या पत्राच्या १० नोव्हेंबरच्या १८५९ अंकात प्रसिद्ध झाली :-

“ नानासाहेबांच्या मृत्यूबद्दलच्या बातम्या येतच आहेत. ‘ इंग्लिशमन ’ या पत्राच्या एका अंकात नानासाहेब २४ सप्टेंबर १८५९ रोजी नेपाळातील देवखूर आणि ढांग जवळील ताराघरी या गावी मृत्यू पावले असे एकाने लिहिले आहे. त्यापूर्वी नानासाहेब वारंवार आजारी पडत व एकदा तर त्यांचा मृत्यू जवळ आला म्हणून ब्राह्मणांना दानेही देण्यात आली होती. परंतु ते काहीसे बरे झाले व २४ सप्टेंबरपर्यंत मृत्यू पावले नव्हते. त्यांचा मृत देह पुष्कळ विश्वसनीय साक्षीदारांनी पाहिला होता. त्यांचे और्ध्वदेहिक हिंदू पद्धतीने पार पडले. ”

एका पंधरवड्यानंतर त्याच पत्राच्या २४ नोव्हेंबर १८५९ रोजीच्या अंकात त्यांच्या मृत्यूची आणखी माहिती दिली आहे. ही माहिती बंदी नावाच्या एका ब्राह्मणाने दिलेली असून हा बंदी त्यांच्या आजारीपणात आणि मृत्युसमयी जवळ होता. त्याने ही माहिती गोंदा येथे आल्यावर दिलेली होती. तो म्हणाला की नानासाहेबांची सेवा केल्याबद्दल त्याला कित्येक सोन्याच्या मोहरा देण्यात आल्या आणि नानांच्या मृत्यूनंतर तो तेथून निघाला. ह्या सोन्याच्या मोहरा पुरावा म्हणून त्याने दाखविल्या. पुढे असे कळले की नानांच्या मुक्कामात हा एक हेर म्हणून सोडण्यात आलेला होता त्याच्या या हकीकतीवर त्या वृत्तपत्राचा विश्वास होता.

(ड) कुसुमबाईचे म्हणणे :— कुसुमबाई या बाजीरावाच्या कन्या असून त्यांचे लग्न जरी अगदी लहानपणी झाले असले तरी त्या आपले दत्तक बंधू नानासाहेब यांच्याकडेच रहात असत. म्हणजे ज्या वेळी नानासाहेब बिठूर सोडून निघाले त्यावेळी त्यांच्या बरोबरीच्या मंडळीत त्या असून नेपाळात गेल्या. नानासाहेबांचा मृत्यु झाला असे म्हणतात त्यावेळी त्या तेथे हजर होत्या— त्यावेळी त्यांचे वय १२ वर्षांचे होते. त्या १९१७ पर्यंत जिवंत होत्या. आपल्या मृत्यूपूर्वी ३१४ वर्षे त्या महाराष्ट्रात गेल्या होत्या त्यावेळी त्यांनी नानासाहेबांच्या मृत्यूविषयी खालील हकीकत सांगितली :—

नानासाहेब जेव्हा नेपाळात गेले तेव्हा त्यांना आश्रय देण्यास कोणीही तयार नव्हते. नेपाळच्या राजाने त्यांना नेपाळ सोडून जाण्याची सक्ती केली परंतु ते ब्रिटिश मुलखात कसे जाणार ? रात्रंदिवस ब्रिटिश लोक त्यांच्या मागावर होते. या दगदगीमुळे त्यांना ताप येऊ लागला. नानासाहेब बेशुद्ध होते तरीही नेपाळच्या राजाला त्यांची दया आली नाही. नेपाळ सोडून जाण्याबद्दलची आज्ञा सारखी त्यांच्यामागे होती. अशा अवस्थेत नानासाहेबांच्या अनुयायांनी त्यांच्या घरातील स्त्रियांना जवळच्या खेड्यात पाहिले आणि पाच

सहा स्वार घेऊन नानासाहेबांना देवखरी खेड्याच्या जवळच्या रानातील एका ओढ्यापाशी नेले. येथेच नानासाहेबांना मृत्यू आला. हजार असलेल्या लोकांनी हिंदु पद्धतीने त्यांचे और्ध्वदेहिक केले. नंतर रक्षा घेऊन ते अनुयायी कुसुमबाईसह असलेल्या त्यांच्या घरातील स्त्रियांकडे आले; त्यावेळी कुसुमबाई उपस्थित होत्या. त्यांनी सांगितले की पुढचे सर्व क्रियाकर्मांकर त्यांच्या देखतच झाले. त्यावेळी कुसुमबाईचे वय १२ वर्षांचे होते.

कुसुमबाईच्या या हकीकतीवर विश्वास ठेऊन प्रसिद्ध इतिहासकार राजवाडे यांनी असे ठरविले की नानासाहेबांचा मृत्यू १८५७ नंतर थोड्याच काळानंतर नेपाळात झाला. यावरून त्यांचा पराभव १८५७ च्या जानेवारीमध्ये जनरल सर होप ग्रँट यांनी केल्यानंतर ते राप्ती नदी ओलांडून नेपाळात गेले व तेथेच पुष्कळ दिवसांच्या आजारानंतर मृत्यू पावले या गोष्टीवर पुष्कळांचा विश्वास आहे.

नेपाळात नानासाहेबांचा मृत्यू झाला ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध झाली असे मानता येत नाही. त्यांचा मृत्यू ज्यावेळी जेथे झाला असे सांगण्यात येते त्या दोन्ही गोष्टीबद्दल संशय उपस्थित करण्यात आलेला आहे. नेपाळ सरकारने बतावणी तर केली की नानासाहेब मृत्यू पावले यासंबंधी त्यांचे पूर्ण समाधान झाले. परंतु हिंदुस्थान सरकारला मात्र अजून संशयच होता आणि त्यामुळे नानासाहेब हे मोठेच बुजगावणे त्यांच्यापुढे होते.

ब्रिटिश हद्दीतील यात्रेच्या ठिकाणी व इतरही फकीरांच्या वेषात नानासाहेब समजून पकडलेल्या व्यक्तींबद्दलच्या हकीकती मधून मधून प्रसिद्ध होत. अनेक संन्याशांना नाना समजून पकडण्यात आले. मागून केलेल्या चौकशीतून ते संन्याशी नानासाहेब नव्हेत असे सिद्ध झाले. त्यासंबंधीची माहिती पुढच्या प्रकरणात “नानासाहेब समजून पकडलेले लोक” या सदराखाली दिली आहे.

८ सप्टेंबर १८६० रोजी नेपाळातील ब्रिटिश वकील कर्नल रॅम्से याने हिंदुस्थान सरकारला एक पत्र लिहिले. त्यात त्याने नानासाहेबांच्या मृत्यूबद्दल गंभीर संशय व्यक्त केला आहे. डिसेंबर १९२९ च्या इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड कमिशनच्या वृत्तांताच्या १२ व्या अंकातील लेखात ५९ ते ६२ या पानावर ब्रिजेंद्रनाथ बानर्जी यांनी ते पत्र छापले आहे.

या सर्व गोष्टींचा विचार करता असे दिसते की नेपाळसरकारने काही विशेष कारणाकरिता नानासाहेबांच्या मृत्यूच्या हकीकतीला प्रसिद्धी दिली.

त्यासंबंधी पुढे उल्लेख येईलच. मध्यंतरी घडलेल्या गोष्टींचे वर्णन करणे प्राप्त आहे.

(३) नानासाहेबांचा जाहीरनामा आणि इशितहारनामा शरणागतीसाठी वाटाघाटी

जाहीरनामा

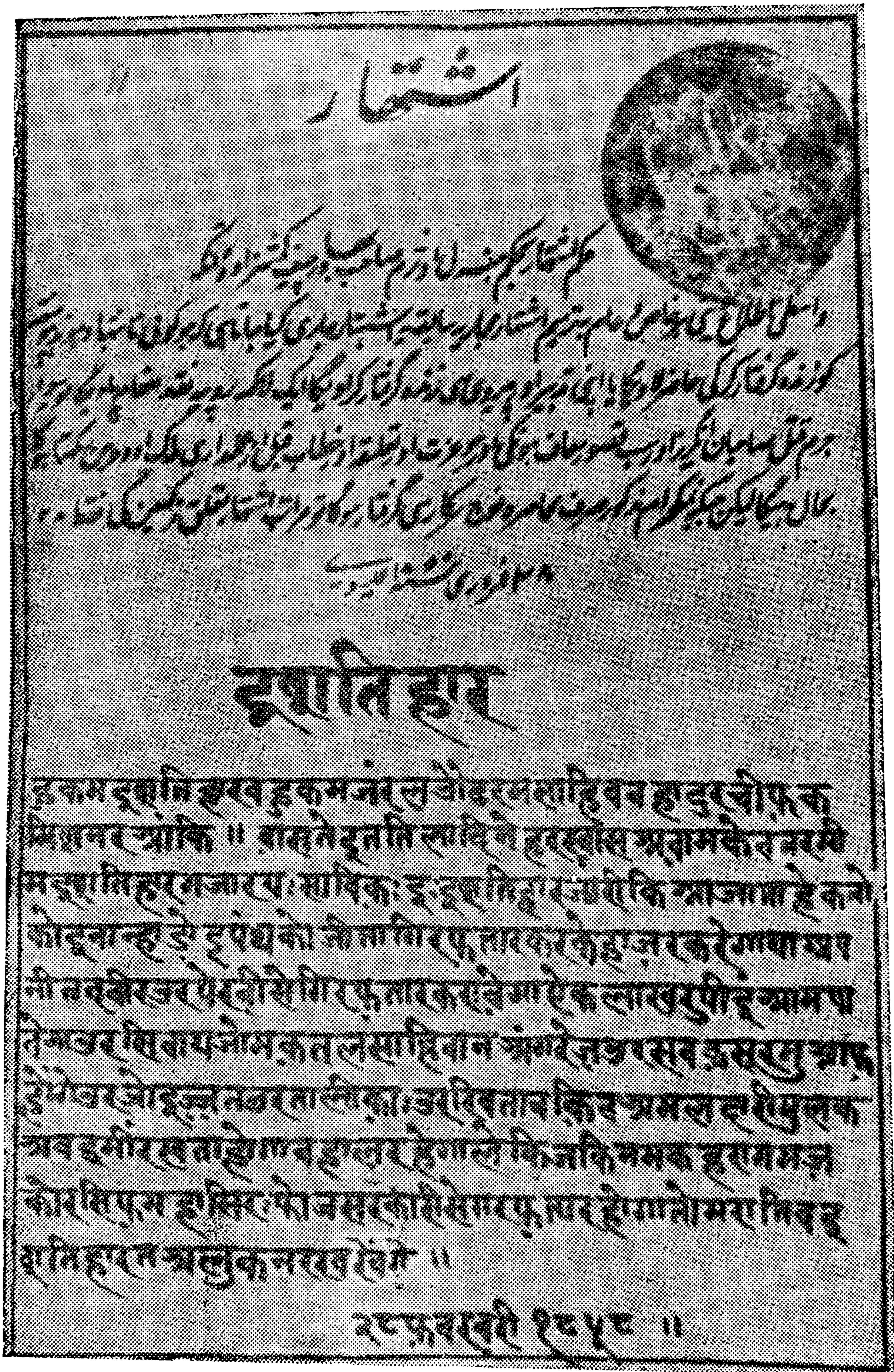
ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव होण्याचे काहीही लक्षण दक्षिणेकडे दिसले नाही. बंडाचे मूळ उत्तरेकडेच होते. नर्मदेच्या दक्षिणेकडे ब्रिटिशांना सर्वत्र काहीच त्रास नव्हता. दक्षिणेकडील लोकांनीही ब्रिटिशांविरुद्ध उठावे म्हणून नानासाहेबांनी एक जोरदार जाहीरनामा काढला. हा जाहीरनामा १८५८ च्या सप्टेंबर महिन्यात काढला होता व त्याची एक प्रत मुंबईसरकारकडे, धारवाडच्या मॅजिस्ट्रेटच्या पत्राबरोबर पाठविण्यात आली. हा जाहीरनामा दिल्लीच्या राष्ट्रीय ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संग्रहात असून मूळ पर्शियन भाषेत असलेल्या या जाहीरनाम्याचे भाषांतर खालीलप्रमाणे आहे—

“ धोंडोपंत नाना पेशवे पंतप्रधान याजकडून सर्व सरंजामदार जहागीरदार, देशमुख, देशपांडे आणि इतर जमीनदार, पाटील, कुळकर्णी, नाइकवाड आणि शेट सावकार, दख्खनमधील आणि कर्नाटकातील सर्व लोकांना आज्ञा देण्यात येते :—

“ काफीर इंग्रज हे या देशात व्यापाराच्या मिषाने आले. पुढे आमच्या सरंजामदारांमध्ये राजद्रोह पसरवून आणि कपटाने त्यांनी सर्व हिंदू आणि मुसलमान राज्ये ताब्यात घेतली. पूर्वीच्या राजांच्या वंशजांना तुरुंगात टाकले, काहींना भिकेला लावले आणि आता ते स्वतः राज्याचा उपभोग घेत आहेत : या सर्व गोष्टी तुम्हा सर्वांना माहीत आहेतच —

“ या काफिरांनी या ताब्यात आलेल्या साम्राज्याच्या जोरावर बाह्यतः न्यायाचे पांघरूण घेऊन मोठ्या अन्यायाने कित्येक लोकांना जीवे मारून त्यांची मालमत्ता हस्तगत केली; आता ते फार उर्मट बनले असून लोकांची फसवणूक करून, त्यांना आपला जात व धर्म सोडण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. ही गोष्ट शांततेने करणे शक्य झाले नाही म्हणून आता ते बळाने करण्याचा प्रयत्न करणार आहेत.

“ या काफीर इंग्रजांनी, जुलूम, दुष्टपणा आणि अन्याय करून पापभीरु आणि निष्ठावान लोकांवर अधिराज्य प्रस्थापित केलेले आहे. मला ईश्वराने या

अयोध्येचे मुख्य आयुक्त जनरल औट्रॅम यांचा इशतिहार नामा (उर्दू व हिंदी)
 यात नानासाहेबांना पकडून देणारास एक लक्ष रुपयांचे बक्षीस
 जाहीर करण्यात आले होते.

Dear Sir,
I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the matter of the application for a license to the Board of Education, and in reply to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration. I am, Sir, very respectfully,
Yours very truly,
Michael Van Buren
Secretary
Board of Education
New York City

त्याच पत्राचे शेवटचे पान

काफिरांचा निपात करण्यासाठी योजिले असून पूर्वीच्या हिंदू आणि मुसलमान राज्यांची पुनः स्थापना करण्याचे काम मी अंगिकारिले आहे. मी नर्मदेच्या उत्तरेचा प्रदेश जिंकलेला आहे. या दुष्ट काफिरांना शरण जाऊन त्यांच्या अधिराज्याखाली राहणे ही फार लाजिरवाणी गोष्ट आहे. म्हणून हा जाहीरनामा पाहिल्याबरोबर सर्वांनी काफिरांचा निपात केला पाहिजे. त्यामुळे तुम्हाला कीर्ति मिळेल, तुमचे पौरुषत्व दिसेल आणि तुमचे शौर्य प्रकट होईल. “ हे वीरांनो, तुमच्यावर झालेल्या अन्यायाचा आणि दुष्टपणाचा सूड घेण्याची हीच वेळ आहे. तुमच्या बापजाद्यांवर आणि राजांवर काफीर इंग्रजांनी केलेल्या अत्याचारांचा मोबदला घेण्याची ही संधी घालविलीत तर तुम्ही दक्षिणेकडील लोक स्त्रैण आणि मूर्ख आहात असेच सिद्ध होईल. सध्या इंग्रज लोकांमध्ये धर्माबद्दल आपसातच भांडणे व मारामाऱ्या चालल्या आहेत. परेंच आणि रशियन लोकांना इंग्रजांचा द्वेष असून ते इंग्रजांना हिंदुस्थानातून हाकून लावण्याची खटपट करीत आहेत त्यांनाही त्यासाठी हीच वेळ योग्य वाटत असून गेल्या तीन महिन्यात ते समुद्रमार्गे आपली सैन्ये पाठवीत आहेत. काफिराविरुद्ध चिनी लोकांनी युद्ध पुकारले असून इंग्रजाजवळ चीनविरुद्ध पाठविण्याला सैन्य नसल्यामुळे ते फार घाबरून गेले आहेत. इराणी, अफगाण आणि बलुची सैन्ये आमच्या मदतीकरिता सज्ज आहेत. थोडक्यात म्हणजे इंग्रजांना देशाबाहेर हाकून लावण्याची हीच सुवर्णसंधी आहे. काफीर इंग्रज लोकांचे धैर्य खचविण्यासाठी खोट्या बातम्या उठवितात व दिल्ली व इतर ठिकाणे परत घेतल्याचा दावा करतात. त्यांनी आमचा पराभव केल्याच्या बातम्यावर कोणीही विश्वास ठेऊ नये. ही संधी जर तुम्ही वाया जाऊ दिलीत तर आमचेकडून योग्य ते शासन तुम्हाला करण्यात येईल. तुम्हाला दिलेल्या जहागिरी व जमिनी जप्त करण्यात येतील.

“ हा जाहीरनामा अलीशान, बंदगानअलीहुजूर दिल्लीचे बादशहाच्या हुकुमावरून नानाराव पंतप्रधान पेशवा यांनी प्रसिद्ध केला आहे. ”

इशितहारनामा

१८५८ च्या अखेरीपर्यंत हिंदुस्थानातील सर्व भागांत ब्रिटिश सत्ता भक्कम प्रस्थापित झाली होती. जे बंडवाले पुढारी पकडले गेले नव्हते त्यांना रानावनात लपून राहण्यापलीकडे काहीही करणे शक्य नव्हते. त्यातले बहुसंख्य लोक नेपाळतराईतील दाट आणि मलेरियाग्रस्त अरण्यात होते. नानासाहेब व त्यांचे अनुयायी तेथेच होते. त्यांनी २० एप्रिल १८५९ रोजी इशितहारनामा प्रसिद्ध केला. तो इशितहारनामा इंग्लंडची राणी, ब्रिटिश पार्लमेंट, ईस्टइंडिया

कंपनीचे संचालक मंडळ, गव्हर्नर जनरल, लेफ्टेनंट गव्हर्नर आणि इतर सर्व मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांना उद्देशून होता. तो पर्शियन लिपीत असून त्यावर ' बिठूरचे महाराज ' असा शिक्का होता. त्याचे भाषांतर खालील-प्रमाणे :-

“ तुम्ही हिंदुस्थानवासीयांच्या सर्व अपराधांना माफी दिली आहे आणि खुनी लोकांनाही सोडून दिले आहे. तुमच्या शिपायांनी तुमच्या बायकामुलांना मारून टाकले तसेच मम्मूखान आणि फरुखाबादेतील उच्च श्रेणीच्या लोकांनाही त्यांनी मारले. ते लोक खरे खुनी आहेत. पण त्यांना माफी देण्यात आलेली आहे; तुम्ही जंगबहादुराला लिहून त्याच्या राज्यात आलेल्या बेगम व इतर राजांना आपापल्या प्रदेशात जाण्याबद्दल खटपट करीत आहात ही गोष्ट विलक्षण आहे. मी निरुपाय म्हणून बंडवाल्यांना मिळालो. मला मात्र माफी देण्यात आलेली नाही मी काही कोणी खुनी नाही.

“ जनरल हौला (व्हीलर) याने मला बिठूरहून बोलावून घेतले नसते तर माझ्या सैनिकांनी बंड केले नसते. याशिवाय त्याने माझ्या कुटुंबियांना मात्र तटबंदीत बोलावून घेतले नाही. माझे सैनिक हे माझ्याच प्रदेशातील नव्हते. मजसारखा गरीब मनुष्य ब्रिटिशांना काही मदत करू शकत नव्हता. परंतु जनरल हौला (व्हीलर) माझे ऐकून घेण्यासच तयार नव्हता आणि मला मात्र त्याने तटबंदीत बोलावून घेतले.

“ जेव्हा तुमच्या शिपायांनी बंड पुकारले आणि खजिन्याचा ताबा घेण्याचा प्रयत्न ते करू लागले तेव्हा माझे सैनिक त्यांना मिळाले. तेव्हा मी असा विचार केला की जर मी तटबंदीत गेलो तर सैनिक माझ्या कुटुंबाची हत्या करतील आणि ब्रिटिश लोक माझ्या सैनिकांच्या बंडाबद्दल मलाच शिक्षा करतील म्हणून मी मरण पत्करणेच बरे. माझ्या रयतेने मला आग्रह केला आणि मला शिपायांना मिळणे भाग पडले. गेली दोन तीन वर्षे मी सरकाराला अर्जविनंत्या करीत आहे पण त्याकडे लक्षच देण्यात आले नाही.

“ कानपुरात शिपायांनी माझ्या आज्ञा अमान्य केल्या आणि त्यांनी इंग्रज स्त्रिया व रयत यांना मारण्यास सुरुवात केली. जे काही वाचविणे शक्य होते ते मी केले आणि ते लोक तटबंदीतून बाहेर पडले तेव्हा त्यांना होड्या पुरवून अलाहाबादेला पाठविले; त्या वेळी तुमच्या शिपायांनी त्यांच्यावर हल्ला केला. विनवण्या करून मी माझ्या सैनिकांना आवरून धरले आणि २०० इंग्रज बायकामुलांना वाचविले. तुमच्या शिपायांनी त्यांना मारले असे मी

ऐकले आहे त्यावेळी बदमाषही त्यांना सामील होते. माझे सैनिक कानपुराहून पळाले व माझ्या बंधूंना जखम झाली.

“त्यानंतर तुम्ही एक इशितहारनामा प्रसिद्ध केला असे मी ऐकले आहे. आणि म्हणून मी तुमच्याशी लढण्याची तयारी केली आणि आजपर्यंत मी तुमच्याशी युद्ध करण्यात गुंतलो आहे. मी जिवंत आहे तोपर्यंत तुमच्याशी लढत राहीन. मी खुनी नाही हे तुम्हालाही माहीत आहे तसेच मी कोणत्याही प्रकारे अपराधी नाही. तुम्ही मजबद्दल काही हुकूम काढलेला नाही. आता तुम्हाला माझ्या-खेरीज कोणी शत्रू उरलेला नाही म्हणून मी जोपर्यंत जिवंत आहे तो पर्यंत लढतच राहीन. मीही एक पुरुष आहे. मी — — — पासून दोन कोस अंतरावर आहे. तुम्ही एवढे शक्तिमान राष्ट्र असूनही माझ्याशी दोन वर्षे लढाई देत असूनही तुम्ही काही करू शकला नाही ही गोष्ट आश्चर्यकारक आहे. हे आश्चर्य अधिकच डोळ्यात भरते कारण माझे सैनिक माझे हुकूम मानीत नाहीत आणि माझ्या ताब्यात कोणताही प्रदेश नाही. तुम्ही सर्वांना माफी दिली असून नेपाळचा राजा तुमचा मित्र आहे. तुम्ही सर्वांना आपल्या बाजूला वळविले आहे, मी एकटाच राहिलो आहे. परंतु गेल्या दोन वर्षात मी माझ्या सैनिकांना माझ्याजवळ राखू शकलो. त्यांनी काय कामगिरी केली हीही तुम्हाला माहीत आहे. आपली लौकरच गाठ पडेल आणि त्या-वेळी तुमचे रक्त सांडून ते गुडघाभर खोल साठेल. मी मृत्यूला तोंड देण्याला तयार आहे.

“तुमच्यासारख्या सामर्थ्यवान राष्ट्राला मी एकच शत्रू आहे हाच माझा मोठा सन्मान मी मानतो; त्यामुळे माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत. मृत्यू एक दिवस येणारच आहे. तेव्हा मला भय बाळगण्याचे काय कारण ? परंतु आज ज्यांना तुम्ही आपल्या बाजूला वळवले आहे तेच एक दिवस तुमच्यावर उलटून तुम्हाला मारतील. तुम्ही फार हुषार आहात पण या प्रकरणी तुमची हुषारी व्यर्थ आहे.

“मी चंद्रनगरला एक पत्र पाठविले होते पण ते तेथे पोचलेच नाही त्यामुळे माझी फार निराशा झाली; अन्यथा मी काय करू शकतो हे तुम्हाला समजले असते. मी अजूनही चंद्रनगरकरिता प्रयत्न करीत आहे.

“जर तुम्हाला योग्य वाटले तर या माझ्या पत्राला उत्तर पाठवा. मूर्ख मित्रापेक्षा शहाणा शत्रू अधिक बरा.”

शरणागतीसाठी वाटाघाटी

या इश्तिहारनाम्याची एक सीलबंद प्रत नानासाहेबांनी मेजर रिचर्डसन याला खास दूतामार्फत पाठविली. हा रिचर्डसन गोरखपूर येथे मुक्काम करून असलेल्या बंगाल योमनरी घोडदळाचा प्रमुख होता. मेजर रिचर्डसनने त्याच दूताबरोबर उत्तर पाठविले. त्या पत्रात त्याने सांगितले की राणीचा जाहीरनामा त्यांनाही लागू आहे. फरुखाबादचा नबाब, बांधाचा नबाब आणि अयोध्येमधील संस्थानिक याच जाहीरनाम्यातील अटीप्रमाणे शरण आले. जे लोक शरण येऊ इच्छितात त्या सर्वांना हा जाहीरनामा लागू आहे. नानासाहेब म्हणतात त्याप्रमाणे ते जर बायकामुलांच्या हत्येला जबाबदार नसले तर त्यांना काही भीती न बाळगता शरण येण्याला हरकत नाही असेही त्याने लिहिले. या पत्राचे उत्तर द्यावे असेही मेजर रिचर्डसनने कळविले.

गोरखपूर जिल्ह्याचे लष्करी प्रमुख ब्रिगेडियर रौक्रॉफ्ट याला या पत्राचे उत्तर एप्रिल १८५९ रोजी नानासाहेबांकडून आले. हे पत्रही पर्शियन लिपीत असून त्याचे भाषांतर असे :-

“ माझ्या इश्तिहारला मेजर रिचर्डसन याने लिहिलेले माझ्या २३ एप्रिल १८५९ च्या पत्राचे उत्तर मिळाले. त्या पत्रातील अनेक मुद्यांपैकी फक्त एकाच मुद्याला उत्तर आहे. हा मुद्दा मला मान्य आहे परंतु मी या पद्धतीने शरण येऊ शकत नाही. जर खुद्द राणीसरकारने लिहिलेले व तिचा शिक्का असलेले पत्र परान्सीच्या प्रमुख सेनापतीने अथवा त्याच्या खालच्या अधिकाऱ्याने मला दिले तर त्या अधिकाऱ्यांवर मी विश्वास ठेऊन त्या अटी विनातक्रार कबूल करीन.

“ हिंदुस्थानात तुम्ही जी दगाबाजी चालविली आहे ते लक्षात घेता मी तुम्हाला काय म्हणून मिळावे ? जर तुम्हाला सध्या देशात चाललेल्या कटकटी थांबविण्याची इच्छा असेल तर खुद्द राणीच्या सहीचे पत्र प्रमुख सेनापतीने आणले तर मी ते मान्य करीन.

“ काही वर्षांपूर्वी मी एका खास दूतामार्फत राणीला पत्र पाठविले होते त्या पत्राला राणीने स्वतःच्या अक्षरात लिहिलेले पत्र व स्वतःचा शिक्का असलेले उत्तर मला मिळाले. ते पत्र मजजवळ आहे. जर तुमची इच्छा असेल तर आताही तसेच पत्र आले तर मी कबूल करीन. तसे नसेल तर जीवन हे केव्हा तरी संपावयाचेच आहे. मी अपमान काय म्हणून सहन करावा ?

“ तुमच्या व माझ्यामध्ये मी जिवंत असेपर्यंत युद्ध सारखेच चालणार आहे मग त्यात मला मरण आले, मी पकडला जाऊन फाशी गेलो तरी हरकत नाही; यापुढे जे काय करणे ते तलवारीनेच केले जाईल. तरीही वर सांगितल्याप्रमाणे खुद्द राणीचे पत्र मला आले तर मी येऊ शकेन. जर तुम्हाला पटत असेल तर असे पत्र आणवा. ”

त्याच दिवशी ब्रिगेडियरने या पत्राला उत्तर पाठविले. त्या उत्तराबरोबर राणीच्या जाहीरनाम्याची एक प्रत असून शिवाय ब्रिगेडियरने कळविले की काही मुद्यांबद्दल विशेष खुलासा पाहिजे असेल तर कोणा जबाबदार दूताला पाठविले तर खुलासा करता येईल. त्या दूताला येता जाताना संरक्षण देण्याची हमीही देण्यात आली. ब्रिगेडियरने नानासाहेबांना बजावले की ब्रिटिशांसारख्या प्रचंड सत्ताधऱ्यांशी अशी उर्मटपणाची वागणूक ठेविली तर त्यांचे प्रकरण अधिक गंभीर होईल. याशिवाय ब्रिगेडियरने नानासाहेबांना कळविले की राणीच्या जाहीरनाम्यातील अटीचा पूर्ण अभ्यास करून काय करावयाचे ते ठरवावे.

ब्रिटिशांच्या शब्दावरील नानासाहेबांचा विश्वास पूर्णपणे उडाला होता. बाजीरावाला मिळत होते त्या निवृत्तिवेतनाचा काही भाग सुद्धा देण्याला नकार देऊन जो अन्याय ब्रिटिशांनी केला आणि त्यांच्या वारसा हक्काचे प्रकरणावरून ब्रिटिश शब्दावर विश्वास ठेवणे अशक्य होऊन शारीरिक कष्ट आणि मानसिक त्रास सोसून तराईमध्येच राहण्याचे नानासाहेबांनी ठरविले.

येथे हे सांगितले पाहिजे की मेजर रिचर्डसन याने ज्या भाषेमध्ये उत्तर पाठविले होते ती भाषा गव्हर्नर जनरलला मान्य नव्हती. गव्हर्नर जनरल म्हणतो “ नाना अथवा त्यांच्यासारखे बंडखोर जर शरणागती संबंधी काही करू बघतील तर त्यांना राणीच्या जाहीरनाम्याशिवाय एक अक्षरही जास्त लिहिण्याचे कारण नाही. ” लेफ्टनंट गव्हर्नरनेही रिचर्डसनच्या उत्तराला आक्षेप घेतला होता. त्याचे दृष्टीने राणीच्या जाहीरनाम्याच्या अटीपेक्षा रिचर्डसनच्या पत्रात अधिक गोष्टी कबूल केल्या होत्या. नानाविरुद्ध खुनाचा आरोप शाबीत न झाल्यास त्यांच्या बंडखोरपणाबद्दल त्यांना पूर्ण माफी दिली जाईल असा रिचर्डसनच्या पत्राचा अर्थ होईल असेही त्याने म्हटले. लेफ्टनंट गव्हर्नराचे मताप्रमाणे रिचर्डसनने नानासाहेबांस स्पष्ट कळविणे जरूर होते की त्यांची न्यायासनासमोर चौकशी होऊन जर ते खुनाच्या आरोपातून मुक्त झाले तर त्यांना फाशी देण्यात येणार नाही.

अशा परिस्थितीत गव्हर्नर जनरलने ले. गव्हर्नरला कळविले की “ मेजर रिचर्डसन याने यापुढे कोणत्याही पत्राला उत्तर देऊ नये. वरून आज्ञा आल्या-शिवाय व काय उत्तर द्यावे याबद्दल निश्चित सूचना घेतल्याशिवाय त्याने काही करू नये. नानासाहेबांकडून काही पत्र आलेच तर त्याची एक प्रत ले. गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांजकडे ताबडतोब पाठवावी ” अशी ताकीद तारेने रिचर्डसनला देण्यात यावी.

हिंदुस्थान सरकारकडून २ मे रोजी ले. गव्हर्नरला जी तार पाठविण्यात आली त्यात वरील गोष्टी आहेत. त्यानंतर १३ मे १८५९ रोजी एक पत्र लिहिण्यात आले. त्या पत्रात स्थानिक सरकारला आणखीही सूचना देण्यात आल्या होत्या—

(१) ज्याअर्थी नानांनी राणीच्या जाहीरनाम्याचा फायदा आजवर घेतला नाही त्याअर्थी त्या जाहीरनाम्यातील अटी व सवलती यापुढे त्यांना लागू होणार नाहीत व त्यांच्यापुरता तरी जाहीरनामा रद्द समजण्यात येईल.

(२) जर नानांना पकडण्यात आले अथवा ते शरण आले तर जाहीरनाम्यात काहीही असले तरी त्यांची न्यायालयापुढे आरोपाबद्दल चौकशी होईल. एवढेच सांगण्यात यावे; त्यापेक्षा अधिक काही सांगण्याची जरूरी नाही.

(४) नानासाहेब व नेपाळ दरबार

नेपाळात आसरा घेतलेल्या शिपायांची संख्या जवळजवळ ६०००० होती. हा आकडा फुगविण्यात आलेला होता असे मानण्याचे कारण नाही. हिंदुस्थानचा उत्तर भाग पुन्हा जिंकून घेतल्यानंतर ब्रिटिशांनी क्रांतिकारकांना पकडण्यासाठी फार मोठे जाळे पसरले होते. प्रथम त्या लोकांना पकडण्याचे प्रयत्न झाले व पुढे राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनी शरण यावे अशी खटपट झाली. या क्रांतिकारकांना जाण्याला नेपाळ ही एकच जागा होती. ते स्वतंत्र-राज्य असल्यामुळे तेथील राज्यकर्त्यांच्या परवानगीशिवाय ब्रिटिशांना त्या हद्दीत प्रवेश करता येणे शक्य नव्हते. या क्रांतिकारकांचे मुख्य पुढारी म्हणजे नानासाहेब, त्याचे बंधू बाळासाहेब, राणी हजरत महल आणि तिचा तरुण मुलगा बिरगीज कादीर हे होत.

हे लोक आपल्या राज्यात आले इतकेच नव्हे तर बरोबर पुष्कळ शिपाई व काही बाबतीत तर कुटुंबीय मंडळीही घेऊन आले ही गोष्ट नेपाळचे पंतप्रधान राणा जंगबहादूर यांना मोठी अडचणीची होती. ही अडचण वाटण्याचे

कारण म्हणजे नेपाळ हे ब्रिटिशांचे दोस्त राष्ट्र होते व त्या दोस्तीकरिता जंगबहादूर राणा स्वतः गुरख्यांचे मोठे सैन्य घेऊन ब्रिटिशांच्या मदतीकरिता आले होते व लखनौ परत जिंकून घेण्याचे कामी ते ब्रिटिशांशी खांद्याला खांदा लावून लढले होते. तरीही या क्रांतिकारकांना ब्रिटिशांच्या हवाली करण्यामुळे जनतेमध्ये असंतोष उत्पन्न होईल याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती.

१५ जानेवारी १८५९ रोजी महाराजा जंगबहादूर यांनी राणी हजरत महल हिला पत्र लिहिले. त्या पत्रात त्याने तिला नेपाळ हद्द सोडून जाण्यास सांगितले; तसे न केल्यास ब्रिटिशांशी असलेल्या मित्रत्वाचे संबंध लक्षात घेऊन गुरखा सैन्यास तिच्याशी लढाई करावी लागेल असे लिहिले. या धमकीमुळे व इतर अशाच प्रकारच्या ताकिदीमुळे शरणार्थींचे धाबे दणाणले. तरीही जंगबहादुराच्या उदारतेचा फायदा घेऊन त्यांनी त्यांची सहानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न चालूच ठेवला. त्यामुळे जंगबहादुराचे धोरण थोडे मऊ बनले, कारण नेपाळी लोकांच्या परंपरेनुसार या शरणार्थींना ब्रिटिशांच्या हवाली करणे हे कोणासच योग्य वाटत नव्हते. या सर्व परिस्थितीचा विचार करून राणा जंगबहादूर यांनी एक एका बंडवाल्याचे मन वळवून त्यांनी शरणागती पत्करावी असा प्रयत्न सुरू केला आणि अगदी जरूर पडली तरच बळाचा वापर करावा असे ठरविले.

अशा तऱ्हेने अडचणीत सापडलेल्यांना खायला नाही, राहण्याला जागा नाही, केव्हा पकडले जाऊ याचा नियम नाही ह्या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन कित्येक बंडवाल्या पुढाऱ्यांनी शरणागती पत्करली. नेपाळसरकारने ब्रिटिश लोकांना काही बंडवाल्यांना पकडू दिले तर काहींना नेपाळने पकडून ब्रिटिशांच्या हवाली केले. कित्येक वेळा नेपाळी सैन्याशी या शरणार्थींच्या चकमकीही घडल्या. अशाच एका चकमकीत अयोध्येचा राणा बेणीमाधवसिंग व त्याचे कित्येक अनुयायी धारातीर्थी पडले.

बेगम हजरत महल व तिच्या मुलासंबंधी नेपाळ दरबारचे धोरण अगदी सौम्य असून त्यांना नेपाळ हद्दीत राहू देण्यात आले.

त्याचप्रमाणे नानासाहेब, त्यांचे बंधू व त्यांच्या इतर कुटुंबियांसंबंधीही राणा जंगबहादूर कडक धोरण स्वीकारण्यास तयार नव्हते. त्यांना तसेच राहू देण्याचे ठरले परंतु हिंदुस्थानसरकारचे समाधान करण्याची मात्र त्यांना जरूरी वाटली. त्यासाठी त्यांनी एक नवीनच कल्पती लढविली.

विशेषतः नानासाहेबांबद्दल जंगबहादुरांना मोठाच पेच पडला. त्यांना हे पक्के माहीत होते की ब्रिटिशांच्या जर कोणावर विशेष दात असेल तर तो नानासाहेबांबद्दल होता; त्याबरोबरच त्यांना हेही माहीत होते की जर नानासाहेबांना ब्रिटिशांच्या ताब्यात दिले तर त्यांची चौकशी करून त्यांना नक्की फासावर चढविण्यात येईल. अशा उच्चवर्णीय ब्राह्मणाच्या हत्येला आपण कारणीभूत होणार ही कल्पनाच जंगबहादुरांच्या अंगावर काटा आणणारी होती. नेपाळी परंपरेप्रमाणे ब्राह्मणाने खून केला असला तरी त्याला फाशी देणे रास्त मानण्यात येत नसे इतकी ब्राह्मणाबद्दलची श्रद्धा होती. ब्रिटिशांचा नेपाळी दरबारातील वकील कर्नल रॅम्से यांच्याशी बोलताना जंगबहादुर म्हणाले होते, की जरी एखाद्या ब्राह्मणाने राजाची, एकाद्या स्त्रीची किंवा ब्राह्मणी नंदीची हत्या केली तरी त्याला फासावर चढविणे शक्य नव्हते (ब्राह्मणी नंदीची हत्या ही स्त्रीहत्येपेक्षा नेपाळात अघोर मानली जात असे.) या दृष्टीने जंगबहादुरांचे मन हेलकावत होते हे सहज समजण्यासारखे आहे.

याशिवाय नानांना पकडण्याकरिता १ लक्ष रुपयांचे बक्षीस जाहीर झाले होते ही आणखी एक अडचणच होती. नेपाळी घराण्यातील मनुष्यासही तोंडाला पाणी सुटण्यासारखीच रक्कम होती; परंतु उघडपणे बक्षिसाची रक्कम घेऊन ब्राह्मणाला फासावर चढविण्यास कारणीभूत होण्याची जंगबहादुरांची छाती नव्हती. ही गोष्ट कर्नल रॅम्से याने हिंदुस्थानसरकारला लिहिलेल्या पत्रात सांगितली आहे. कर्नल रॅम्से त्या पत्रात पुढे म्हणतो की १८६० च्या जून मध्ये जंगबहादुराने त्याला सांगितलेच होते की नानासाहेबांना पकडणे त्याला केव्हाही शक्य होते; परंतु त्याकरिता विश्वासघात करावा लागला असता; अशी नामुष्कीची गोष्ट आपण करणार नाही असेही जंगबहादूर यांनी सांगितले.

अशा अडचणीत सापडल्यामुळे जंगबहादुरांनी नानासाहेबास पत्र लिहून नेपाळात त्यांनी राहणे योग्य नव्हे असे सुचविले. त्या पत्राचे नानासाहेबांनी पाठविलेले उत्तर मोठ्या धाडसाचे असल्यामुळे त्याचा काही भाग येथे देत आहे :-

“ आपले पत्र आम्हाला मिळाले. या देशात सर्वत्र दूरवर आम्ही नेपाळची ख्याती ऐकली आहे. अनेक राजांचा इतिहास आम्ही वाचला आहे तसेच सध्याच्या कित्येक राजांच्या स्वभावाचीही आम्हाला माहिती आहे त्यात

महाराजांच्या कार्याला तोड नाही. कारण आपण ब्रिटिशांनाही मदत करण्याला मागेपुढे पाहिले नाही— ज्या ब्रिटिशांनी तुमच्या प्रजाजनांविषयी द्वेषबुद्धी बाळगली त्यांनाही आपण मदत केली कारण त्यांनी आपणाकडे मदतीची याचना केली म्हणून आपण त्यांच्या मदतीला धावून आलात या तुमच्या औदार्याला सीमा नाही. मी, पेशव्यांचा वंशज, आपणाकडे अशीच मदत मागत असताना ती आपण देणार नाही असे मी कसे समजू ? कारण ज्या ब्रिटिशांनी तुमच्या प्रजाजनांबद्दल द्वेषबुद्धी ठेवली त्यांनाही तुम्ही मदत केली तर मी तर तुमच्याबद्दल सतत मैत्रीचीच भावना ठेवली त्यात मला मदत करणार नाही असे कसे होईल ? ज्याने आपले शत्रूही राज्यात घुसू दिले तो आपल्या मित्राला राज्यातून कसा घालवून देईल ?

“ ब्रिटिशांनी अनेक तह कसे मोडले, दिलेल्या वचनाला कसा हरताळ फासला आणि कित्येक राजांचे राजमुकुट हिरावून घेतले व अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानावर त्यांनी जे कित्येक अत्याचार केले त्याबद्दल येथे लिहिण्याची जरूरी नाही. तसेच एकदा स्थानिक राज्ये नष्ट केली की येथील लोकांचा धर्मही नष्ट करण्यात येईल याबद्दलही लिहिण्याचे कारण नाही. या गोष्टी महशूर आहेत. हे युद्ध या कारणासाठी लढले जात आहे. आमचे बंधू बाळासाहेब यांस आम्ही आपणांकडे पाठवीत आहोत. ते सर्व गोष्टींचा समक्ष खुलासा करतील. ”

या पत्राने जंगबहादुरांचा मार्ग काही हलका झाला नाही म्हणून त्यांनी कर्नल बलभद्र यास नानासाहेबांकडे व इतर पुढाऱ्यांकडे पाठविले. बलभद्रसिंगाला असे सांगण्यात आले की महाराजा जंगबहादूर यांनी जर मदत केली तर सर्व बंडवाले कलकत्यावर चालून जाऊन तो सर्व प्रांत नेपाळच्या हवाली करण्यास कबूल आहेत. पण अशी मदत देणे त्यांना शक्य नसेल तर निदान त्यांनी नेपाळात आम्हाला राहू द्यावे व आम्ही दरबारच्या आज्ञेप्रमाणेच तेथे राहू. त्यावर बलभद्रसिंगाने सांगितले की ब्रिटिशांनी दयेचे दरवाजे सताड उघडे ठेविले आहेत तेव्हा सर्वांनी शरण जाणेच बरे. त्यावर त्याला असे उत्तर मिळाले की राणीच्या जाहीरनाम्याची गोष्ट सर्वांना समजली असली तरी बंडवाल्यांतील काही लोकांना ब्रिटिश सरकार तसे सोडणार नाही अशी खात्री असल्यामुळे आम्ही त्यांना सोडून जाणार नाही. त्यांनी पुढे असेही सांगितले की महाराजा जंगबहादुरांपुढे सर्व हत्यारे टाकण्याची आमची तयारी आहे सग त्यांनी आम्हाला मारून टाकले तरी चालेल; आमच्यापैकीच काही लोकां-

घर सरकार सूड उगवील हे माहीत असल्यामुळे ब्रिटिशांना शरण जाण्याचा विचारही आम्ही करू शकत नाही.

त्यानंतर याबाबतीत पुष्कळ वाटाघाटी झाल्या. जंगबहादूरने सांगितले की जर बंडवाल्यांना मदत करण्याचीच त्याची इच्छा असती तर तो सैन्य घेऊन लखनौवर चालून गेलाच नसता व ब्रिटिशांना त्याने मदत केलीच नसती इतकेच नव्हे तर नेपाळात घुसून ब्रिटिशांना शरणार्थींचा पाठलाग करू दिलाच नसता. सर्व आशा नाहीशा झाल्यामुळे बहुतेक सर्व शरणार्थी आपापल्या घरी निघून गेले. ब्रिटिशांनीही त्यांना आपापल्या घरी सुखरूप जाऊ दिले; काही हातावर मोजक्याइतके लोक शरण जाणे अपमानास्पद मानून मागे राहिले. म्हणून आपल्या घरी जाण्याचे सोडून हाल अपेष्टात दिवस काढण्याचे काही लोकांनी ठरविले. अशा मागे राहिलेल्या लोकांमध्ये नानासाहेब, बाळासाहेब व राणी हजरत महल हे होते.

याच सुमाराला नानासाहेबांनी जनरल होप ग्रांट याला पत्र लिहून ब्रिटिशांच्या अन्यायी राजवटीचा निषेध केला. या पत्रात ते मोठ्या भावनापूर्ण भाषेत लिहितात :- “ हिंदुस्थान जिंकण्याचा आणि मला हद्दपार ठरविण्याचा तुम्हाला काय अधिकार ? हिंदुस्थानावर राज्य करण्याचा अधिकार तुम्हाला कोणी दिला ? तुम्ही फिरंगी राजे, आणि आमच्याच देशात आम्ही चोर ठरलो काय ? ” अत्यंत बिकट परिस्थितीत असताना लिहिलेले असे हे या थोर पुढाऱ्याचे शेवटचेच शब्द आहेत.

त्यानंतर नानासाहेबांचे पुढे काय झाले हे १८५७ चे एक मोठेच गूढ आहे.

नानासाहेबांच्या मृत्यूसंबंधी विचार करता जंग बहादुराने एक युक्ती केली असे दिसते. कर्नल रॅम्से याला ते सांगू लागले की नानासाहेब आजारी असून लवकरच मृत्यू पावतील. १८५९ च्या सप्टेंबर आक्टोबरचे सुमारास नेपाळ दरबारने नानासाहेबांच्या मृत्यूची हकीकत रेसिडेंटकडे पाठविली या हकीकतीवर रेसिडेंटचा विश्वास बसेना; त्याला वाटले की नानासाहेब डोंगर-खोऱ्यात सटकले ही गोष्ट लपविण्यासाठी ही हकीकत लिहिली गेली. काही दिवसानंतर राणा जंगबहादुराने रेसिडेंटस सांगितले की पुढे काही माहिती मिळत नाही. त्यावर रेसिडेंटने उत्तर केले की या हकीकतीला प्रत्यंतर मिळाले पाहिजे. त्याला राणा जंगबहादुराने उत्तर दिले की याबाबतीत त्याची स्वतःची खात्री झालेली आहे. या संबंधी रेसिडेंटच्या मनातील संशय कधीच दूर झाला नाही; कारण हे असे होणार असे पूर्वीपासूनच जंगबहादूर सांगत होता. आणि

हकीकत कळविल्यानंतर ती विश्वसनीय मानावी आणि पुढे हा प्रश्न पुन्हा उपस्थित करू नये अशी त्याची इच्छा दिसली.

महाराजा जंगबहादूर याने अशा तऱ्हेने या अडचणीतून वाट काढली. त्याने आपल्या दृष्टीने ब्रिटिशांचे पूर्ण समाधान होईल अशी हकीकत सांगितली व हे करीत असतांना आपल्या कीर्तीला काळिमा लागेल असे त्याने काही केले नाही. नानासाहेबांना ब्रिटिशांच्या हवाली करण्यामध्ये त्याला मोठाच कमीपणा वाटत होता. म्हणून तसे करणे त्याला अशक्यच होते. परंतु ब्रिटिश रेसिडेंटाचा संशय मात्र नाहीसा झाला नाही; मात्र त्यापुढे त्याने हा विषय पुनः पुनः चर्चेला आणला नाही. त्याला (रॅम्सेला) असे वाटे की नानासाहेब लवकरच मृत्युमुखी पडतील असे सांगितल्यापासून त्यांनी निसटून जावे अशीच कारवाई करण्यात येत असली पाहिजे. हीच गोष्ट पुढे नानासाहेबांच्या मृत्यूबद्दल जी परिस्थिती म्हणून सांगण्यात आली त्यावरून विशेषच वाटू लागली. त्याने हिंदुस्थान सरकारला आपले हे मत कळविले.

नानासाहेबांसंबंधी जंगबहादुराची स्थिती आणखी एका कारणाकरिता अवघड होती. नानासाहेबांनी नेपाळी पंतप्रधानांना ते एक क्षत्रिय या नात्याने विनंती केली होती की काय वाटेल ते झाले तरी क्षत्रियाने गोब्राह्मणांना संरक्षण देणे हा त्यांचा धर्म आहे. या संदर्भात हेही लक्षात घेतले पाहिजे की एकदा ब्रिटिश रेसिडेंटाशी बोलताना जंगबहादूर म्हणाले होते की सैन्य घेऊन जर मी तराईत गेलो आणि नाना माझ्या पायादर डोके ठेऊन शरण आले आणि ब्राह्मण म्हणून त्यांनी माझे संरक्षण मागितले तर मी दुसरे काही करणे शक्य आहे काय ?

नानासाहेबांच्या मृत्यूच्या या हकीकतीबद्दल रॅम्से याने आणखी एका संशयाचा उल्लेख केला आहे. नानासाहेबांच्या मृत्यूची हकीकत ऐकल्यावर त्यांच्या कुटुंबीयांनी सुतक पाळल्याचे एकही चिन्ह दिसले नाही. महाराष्ट्रीय ब्राह्मण या बाबतीत विशेष काळजी घेत असतात. पुढे तो म्हणतो :—

“ त्यांनी मुंडण केले नव्हते. त्यांचे कपडे रंगीत होते; पांढरे नव्हते. ती सर्व मुंडळी इकडे आल्यानंतर कित्येक आठवड्यांनी, आणि बाळासाहेबांची पत्नी मरण पावण्यापूर्वी, त्या सर्वांनी और्ध्वदेहिकाबद्दलच्या सर्व गोष्टी यथासांग केल्या. जणू काही जवळचाच कोणी नातेवाईक मृत झाला होता. मुंडण करून शत्रू कपडे धारण केले आणि फकिरांना दाने दिली आणि त्यांनी दही दुधाचे जवण घातले. या प्रसंगी त्यांच्यापैकी पुष्कळांना मी समक्ष पाहिले. नुकतेच

राजपुत्राचे लग्न झाले त्यावेळी मिरवणुकीत मी होतो; तेव्हा ही सर्व मंडळी राहात होती त्या घरावरून मिरवणूक जात असताना घराच्या खिडक्यातून ही मंडळी शुभ्र पोषाक घालून होती आणि माझ्या ब्राह्मण हावलदाराने सांगितले की त्या सर्वांनी मुंडण व इतर सुतक्याच्या गोष्टी केलेल्या होत्या. ही गोष्ट प्रथमच होत होती. (या हवालदाराला पुढे १८५७ मधील चांगल्या वागणुकी-बद्दल लॉर्ड कॅनिंग याने तलवार नजर केली होती.)

बाजीरावाच्या विधवा स्त्रिया नेपाळातच राहतात

बाजीरावाच्या दोन विधवा, नानासाहेबांची विधवा आणि त्यांचे बंधू बाळासाहेब यांची विधवा या सर्वांना नेपाळात राहण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यावेळी बाजीरावाची मुलगी कुसुमबाई त्यांच्याबरोबर होती. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर पण बंडाच्या आधी तिचे लग्न झाले होते परंतु लग्न झाल्यावर सासरी ग्वालेरला न जाता ती आपले बंधू नानासाहेब यांच्याजवळच राहत होती. त्यामुळे बंडाचे वेळी इतर कुटुंबीयांप्रमाणे ती नेपाळात गेली. सर्वत्र स्थीरस्थावर झाल्यानंतर ती सासरी ग्वालेरला गेली.

बाजीरावांची थोरली विधवा नेपाळात 'दक्षिणी महाराणी पेशवे' या नावाने ओळखली जाई. जवळचे सोने व इतर जडजवाहिर विकून तिने ८ गाव विकत घेतले. या सर्व गावांना मिळून राणीगंज म्हणत. हे राणीगंज नेपाळ आणि हिंदुस्थान यांच्या सरहद्दीवर होते. बाजीरावाची ती विधवा १८९६ मध्ये मरण पावल्यानंतर ती सर्व गावे व दक्षिणी महाराणीची सर्व मालमत्ता नेपाळ दरबारने आपल्याकडे घेतली.

(५) नानासाहेबांनी मक्का किंवा तुर्कस्थानात आश्रय घेतला का ?

१९५० मध्ये जॉर्ज हाराप आणि कंपनीने 'विशेष वार्ताहार' जी. वॉर्ड प्राईस या एका प्रख्यात ब्रिटिश पत्रकर्त्याचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्या पुस्तकात नानासाहेबांबद्दल एक विलक्षण हकीकत दिलेली आहे. त्या पुस्तकात लेखकाने जगभर केलेल्या प्रवासातील आपले चमत्कारीक अनुभव लिहिलेले आहेत.

वॉर्ड प्राईस याच्या मते नानासाहेबांनी २० वर्षे मक्केत आणि १० वर्षे तुर्कस्थानात घालविली. आणि शेवटी काही राजकीय कारणाकरिता त्यांचा खून झाला. प्राईसने खालील हकीकत दिली आहे. " त्या काळात ब्रिटिश परराष्ट्रीय खात्यात लेव्हांट (पूर्वेकडील) परराष्ट्रीय संबंधाचे पोट खाते असे. या खात्यात तरुण इंग्रजांची भरती केली जाई व त्यांना विशेष शिक्षण देण्यात

आल्यानंतर तुर्कस्थानात 'विद्यार्थी दुभाषे' म्हणून पाठवीत. या शिक्षणामुळे मध्यपूर्वेकडील घडामोडींविषयी त्यांना अधिक माहिती होत असे. एर्झरूम, डाय-बॅकिर किंवा व्हान अशा गावी त्यांना सहायक वकील म्हणून नेमण्यात येई. तेथे तुर्कीवली लोकांच्या किंवा त्यांच्या हाताखालच्या लोकांच्या जुलमी आणि लाच-लुचपतीवर त्यांना नजर ठेवावी लागे.

“यापैकी काही हुषार लोक पुढे परराष्ट्रीय खात्यात मोठमोठ्या हुद्यावर चढले. त्यापैकी एक सर हॅरी आयर्स हा कॉन्स्टांटिनोपल येथे वकील होता व पुढे अल्बेनियात ब्रिटिश वकील म्हणून नेमला गेला. हा मोठा सुंदर पुरुष असून मोठा रुबाबदार असे.

“या सर हॅरी आयर्सच्या तोंडून मी विलक्षण हकीकत ऐकली. १८५७ च्या बंडामध्ये ज्यांनी कानपूर जिंकले आणि ज्यांच्या पुढच्या हालचालीबद्दल काही माहिती नाही अशी नानासाहेबांबद्दलही हकीकत होती.

“बंडानंतर कित्येक वर्षांनी कॉन्स्टांटिनोपल येथील सर्वात मोठे ब्रिटिश दुकानदार आर्थर बेकर यांचेकडे एक मध्यम वयाचा तुर्क आला व त्याने त्याला विनंती केली की त्याच्या बापाच्या जनानखान्यात असलेल्या एका वृद्ध इंग्रज बाईला त्याने भेटण्यास जावे.

“बेकर म्हणाला की तुर्की जनानखान्यात मजसारख्याने जाणे हे अशक्य आहे ”

त्याला उत्तर मिळाले की “सर्व व्यवस्था झालेली असून जाण्यात कोणताही धोका नाही. ती स्त्री माझी आई असून ती फार म्हातारी आहे. ती एका इंग्रज घराण्यात जन्माला आली आणि १४ वर्षांची होईपर्यंत ती हिंदुस्थानातच होती; ती आता मरणाच्या पंथाला असून आपल्या एकाद्या देश-बांधवाशी बोलवयास मिळावे अशी तिची शेवटची इच्छा आहे. ”

“शेवटी बेकर जनानखान्यात जाण्याला कबूल झाला; पुढे या थकलेल्या वृद्ध इंग्रज बाईला भेटल्याबद्दलची विलक्षण हकीकत त्याने सांगितली. अशी शोकपूर्ण कथा जन्मात त्याने कधी ऐकली नव्हती. तिचा नवरा त्यावेळी बाहेर गेला होता. सर्व गडी माणसांना बाहेर पाठवून देण्यात आले होते. ती वृद्ध व थकलेली बाई पलंगावर पडली असून ती इंग्रजीत बोलण्याचा प्रयत्न करीत होती. ५० वर्षांत तिने इंग्रजी एक अक्षर तोंडावाटे काढलेले नव्हते. तरीही तिचे मूळ संशयातीत होते; इतकी वर्षे ती आशियावासीयांची कैदी म्हणून होती. तिचे नाव ॲलिस ब्लेडन असून ती एका इंग्रज कॅप्टनची मुलगी होती.

“ १८५७ मध्ये नानासाहेबांनी कानपूर जिकले तेव्हा तिचे वय १४ वर्षांचे असून तिला नानासाहेबांनी आपल्या जनानखान्यात ठेवण्यासाठी पकडून नेले. तेथे ती २० वर्षे होती.

त्यानंतर तिला मक्केला नेण्यात आले. तेथे ती २२ वर्षे होती. पुढे तिला कॉन्स्टांटिनोपल येथे आणण्यात आले आणि बेकरची भेट होण्यापूर्वी १० वर्षांपासून ती तेथेच होती.

“ तिने बेकरला सांगितले की मक्केला असताना अनेक वेळा यात्रेकरू-बरोबर इंग्लंडला पत्रे पाठविण्याचा तिने प्रयत्न केला. दरवेळी दगाबाजी होऊन पत्र पुढे गेले नाही त्यामुळे नाइलाज म्हणून आपल्या दैवावर हवाला ठेवणे तिला प्राप्त झाले. आपला नवरा ब्रिटिशांचा कट्टा वैरी असल्याचे तिने सांगितले.

“ पुढे लवकरच ती बाई मरण पावली व अयूब येथील दफनभूमीत तिचे तुर्की स्त्री म्हणून दफन झाले. ”

“ त्याच सुमाराला सुलतान अब्दुल हमीद याच्यासंबंधी काही राजकीय कटात तिच्या नवऱ्याचा खून झाला. बेकरने खासगी म्हणून रिझापाशा या तुर्की मंत्र्याला ही सर्व गोष्ट सांगितली तेव्हा तो तुर्की मंत्री म्हणाला की “ तिचा नवरा एक हिंदी मुसलमान असून मक्केच्या शेरीफचा वकील म्हणून कॉन्स्टांटिनोपल येथे आला होता. त्याने ‘धोंडोपंत’ असे नाव घेतले होते पण तुम्ही ब्रिटिश लोक त्याला नानासाहेब म्हणून ओळखता. ”

पुढे काही वर्षांनंतर इराणातून हाकून लावलेल्या काही शियापंथी मुसलमानांचा मुख्य बाब या नावाचा होता त्याला भेटण्यासाठी सर हॅरी आयर्स याला आक्रा येथे पाठविण्यात आले. त्यावेळी तेथे काही हिंदी मुसलमानही बाबला भेटण्यासाठी आले होते व त्यांनी त्याला नानासाहेबांचा कॉन्स्टांटिनोपल येथे खून झाल्याचे सांगितले त्यावरून रिझापाशा यानी सांगितलेल्या हकीकतीचा पडताळा मिळाला. ”

ही मोठी विलक्षण हकीकत आहे आणि वॉर्ड प्राइस याचा पत्रपंडित म्हणून लौकिक लक्षात घेता ती दुर्लक्षितसारखी नाही. १८५७ च्या एकंदर घटनांसंबंधी ही हकीकत मोठीच रहस्यमय आहे. विशेषतः नानासाहेबांचे अखेरचे दिवस सर्वत्र भटकण्यात गेले व शेवटी पकडण्यात आले अशी एकमेकांविरुद्ध हकीकत आहे यापलीकडे इतर काही माहिती नसल्यामुळे तर ह्या हकीकतीला महत्त्व आहे.

येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की या हकीकतीला पोषक असा काहीही पुरावा नाही. खरे म्हणजे जो काही पुरावा आहे तो या हकीकतीच्या विरुद्धच आहे.

“कानपूर नॅरेटिव्ह” या पत्रात पाच याद्या प्रसिद्ध करण्यात आल्या आहेत :-

पहिल्या यादीत - (१) कानपुरातील मुलकी लोक धरून एकूण त्यावेळी तटबंदीत गेलेल्या युरोपियनांची नावे (२) जे तटबंदीच्या बाहेरच नष्ट झाले यांची यादी : या यादीमध्ये बहुतेक सर्व मुलकी पुरुष व स्त्रिया आहेत (३) ६ जून आणि ३० जून १८५७ या दोन तारखांच्या मधल्या काळात जे युरोपियन सैनिक मारले गेले त्यांची नावे (४) ३२ व्या पलट-तील स्त्रिया व त्यांची मुले यांची नावे (५) एतद्देशीय सैन्यातील बंडवाले व त्यांचे कुटुंबीय यांची नावे.

३ जून १८५७ रोजी फत्तेगडाहून निघाले त्यांची नावे. हे सर्व लोक १२ जून रोजी कानपुरात नष्ट झाले असे मानण्यात येते. ही दुसरी यादी.

तिसऱ्या यादीत ४ जून १८५७ रोजी फत्तेगडाहून निघाले त्यांची नावे. त्यांच्यापैकी काही वाटेतच मेले व उरलेले १० जुलै रोजी बिठूर येथे पकडले गेले व त्यांना कानपुरास नेण्यात आले.

चवथ्या यादीत जे तटबंदीच्या आत आले पण शेवटी निसटले त्यांची नावे आहेत.

पाचव्या यादीत कानपुराचे रहिवासी तटबंदीत गेले नाहीत परंतु एतद्देशीयांचे मदतीने जे निसटले त्यांची नावे आहेत.

ह्या याद्या व त्यातील नावे अधिकृत असून सविस्तर आहेत. त्या कोणत्याही याद्यात वॉर्ड प्राइसने आपल्या पुस्तकात वर्णन केलेल्या क्लेटन बार्डच्या बापाचे नाव नाही; किंवा ॲलिस क्लेटन कुमारी, सौभाग्यवती अथवा श्रीयुत क्लेटन असेही नाव नाही. म्हणून नानासाहेबांनी आपल्या जनानखान्या-साठी तिला पकडले हा प्रश्नच उद्भवत नाही.

त्याशिवाय पुराव्यात असेही आलेले आहे की कानपूर ब्रिटिशांनी पुन्हा घेतल्यावर नानासाहेब बिठूरहून निघाले त्यावेळी त्यांच्याबरोबर जो लवाजमा होता त्यात कोणी युरोपियन स्त्री असल्याचा उल्लेखही नाही. त्यावेळी नानासाहेब आपल्या कुटुंबीयांसह अरण्यात लपून राहिले होते. बिठूरचे दोन रहिवासी नारायण आणि भाऊराय यांना अधिकाऱ्यांनी हेर म्हणून पाठविले होते. त्यांचे

काम म्हणजे २ च्या घोडदळातील निजाम अलीखान याने सत्तीचौरा घाटाचे प्रसंगी जनरल व्हीलर याची मुलगी पळविली होती त्याच्याबद्दल बातमी आणणे हे होते. त्यांनी त्यावेळी नानासाहेबांच्या अरण्यातील मुक्कामातील एकूण परिस्थितीबद्दल साक्ष दिलेली आहे. नानासाहेबांच्या गोटातील गोपाल यांची बिठूरपासून ओळख असल्यामुळे ते नानांच्या मुक्कामावर जाऊ शकले. त्यांच्या साक्षीचा कारणापुरता उतारा खालील प्रमाणे आहे :-

“गोपाळाने आम्हास विचारले की तुम्ही जंगलात का आलात ? तेव्हा आम्ही त्याला सांगितले की नानांच्या नोकरीतील एक हिजडा नारायण याचे मार्फत नोकरी पाहण्यासाठी आलो असून बिठूरची आमची ओळखही गोपाळला आम्ही पटवून दिली. गोपाळाने आम्हास सांगितले की नानांच्या मुक्कामावर जाणे फार धोक्याचे आहे म्हणून तुमची ओळख माझे गाववाले म्हणून करून देण्याचे कबूल करतो, हे गाव बनारसच्या जवळ आहे. आम्ही ६ दिवस नानांच्या तळावर होतो. त्या अवधीत आम्ही नानांचे बंधू बाळा आणि बाबाभट्ट यास पाहिले. त्याशिवाय सदाशिवपंत ओदागर खजिनदार, अभाटुग पगार वाटणारा, धारी, हिजडा नारायण, बजाबा सुभेदार, चोपदार बिहारी, नानांचा आवडता गडी पच्छा, नानांची बैलगाडी हाकणारा लक्ष्मण, स्नानगृहाची व्यवस्था पहाणारा बुकणा, चैतू झाडूवाला, लाला होडीवाला, रामचरण आणि पूलू पैलवान, आणि नुजीम मुसलमान पैलवान यांनाही आम्ही पाहिले. त्या सर्वांना आम्ही बिठूर येथे पाहिले असल्याने ओळखले. बाजीरावाच्या विधवा स्त्रियाही तळावर होत्या असे आम्ही ऐकले. त्यांची नावे मैनाबाई आणि सईबाई अशी होती. त्या शिवाय बाई नावाची पेशव्यांची, मुलगीही तळावर होती. त्या शिवाय नानांची व बाळाची पत्नीही तेथे होत्या. आणखी एक स्त्री तेथे होती पण तिचे नाव आम्हाला माहीत नाही.

प्रश्न : ती युरोपियन स्त्री होती का ?

उत्तर : नाही. ती एतद्देशीय स्त्री असून दक्षिणेकडील राव नावाच्या माणसाची पत्नी होती पण तिचे नाव माहीत नाही.

प्रश्न : तळात कोणी युरोपियन स्त्री आहे असे तुम्ही ऐकले होते का ?

उत्तर : नाही.

प्रश्न : तुम्ही नानांना पाहिले का ?

उत्तर : होय, ते नदीकडे स्नानाला जात असताना आम्ही पाहिले. त्यांच्या-बरोबर बाळासाहेबही होते. त्यांच्या डोक्यावर छत्र धरलेले होते. ते जात असताना पुष्कळ लोक त्यांना नमस्कार करण्यासाठी जमत. नानानी आपली दाढी काढून टाकिली होती. बाळासाहेबांच्या उजव्या खांद्यावर गोळीच्या जखमेचा वण होता. आम्ही असे ऐकले होते की जंगलातून लवकर बाहेर पडावे अशी बाईची इच्छा होती.

प्रश्न : निझाम अल्ली खानबद्दल तुम्ही काही ऐकले का ?

उत्तर : आम्ही ऐकले नाही. गोपाळच्या संरक्षणाबाहेर जाण्याची व अधिक चौकशी करण्याची आम्हाला भीति वाटत होती.

थावरून मिस क्लेटन हिला नानासाहेबांनी आपल्या जनानखान्यासाठी घेतले असते तर तर ती त्या लळावर नक्कीच असती असे लक्षात येईल.

या पेक्षा वॉर्ड प्राईस याच्या विधानासंबंधी आक्षेप घेण्यासारखी एक गोष्ट अशी की ले. कर्नल विल्यम्स याने जे ६३ साक्षीदार तपासले त्या पैकी एकानेही नानासाहेबांच्या बरोबर एकही रखेली असल्याचे सांगितले नाही. तसेच नानकचंदच्या चोपड्यातही थावरून उल्लेख नाही. त्या उलट असा पुरावा पुढे आलेला आहे की ज्या शिपायांनी युरोपियन स्त्रिया पळविल्या होत्या त्या परत देण्याबद्दल नानांनी आज्ञा दिलेली होती.

या एकूण परिस्थितीवरून वॉर्ड प्राईस याने आपल्या पुस्तकात दिलेल्या हकीकतीवर विश्वास ठेवणे कठिण आहे. आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कागद-पत्रांवरून नानासाहेबांनी मक्का व तुर्कस्थान येथे आश्रय घेतला व तेथे ३० पेक्षा जास्त वर्षे ते राहिले ही गोष्ट शक्य वाटत नाही.

परंतु अशी गोष्ट असणे शक्य आहे की नानासाहेब म्हणून जिला समजले गेले ती व्यक्ती म्हणजे नानासाहेब नसून दुसराच कोणी हिंदी मनुष्य असावा. त्याने बंडात भाग घेतला असावा व नंतर मक्का व तुर्कस्थान येथे तो गेला असावा. अशा तऱ्हेचा मनुष्य म्हणजे एकटा अझीमुल्लाखानच होय. त्याच्याही अखेरीच्या दिवसांबद्दल काही माहिती उपलब्ध नाही. अझीमुल्ला याने मक्का व तुर्कस्थानात 'नानासाहेब' हे नाव घेतले असणे शक्य आहे कारण नानासाहेबांचे नाव सर्व जगभर प्रसिद्ध होते आणि ते नाव घेतल्यामुळे मक्का व तुर्कस्थानातील सरकारकडून आपणाला विशेष वागणूक मिळेल असे

त्याला वाटले असणे शक्य आहे. ही गोष्ट शक्यतेच्या कोटीत असावी असे वाटण्याचे कारण म्हणजे अझीमुल्ला इंग्लंडहून परतताना कॉन्स्टांटिनोपल व मध्यपूर्वेकडील अनेक देशांत गेला होता इतकेच नव्हे तर क्रिमियन युद्ध पाहण्यासाठीही गेला होता ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. अझीमुल्लाला इंग्रजी व इतर भाषा चांगल्याच अवगत होत्या आणि तो स्वतः मोठा देखणा व रुबाबदार दिसत असे. त्यामुळे तो सर्वत्र हिंडू शकत असे. मुसलमानी राज्यात तर त्याला हिंडणे अगदी सोपे होते. ही गोष्ट नानासाहेबांना शक्य नव्हती कारण त्यांना इंग्रजी मुळीच येत नसे, त्यांना परराष्ट्रांचा काही अनुभव नव्हता. शिवाय त्यांची पुरातन धर्मबुद्धी मक्का व तुर्कस्थान येथे जाण्याला तयार झाली असणे शक्य नाही.

या शक्यतेच्या खरेखोटेपणाबद्दल खात्री करून घ्यावी म्हणून प्रस्तुत लेखकाने वॉर्ड प्राइस यांना एक पत्र लिहून त्यात या प्रकरणाची सर्व हकीगत दिली आणि या प्रकरणी आणखी काही प्रकाश टाकणे शक्य आहे काय अशी विचारणा केली. वॉर्ड प्राइस यांनी पत्राला उत्तर दिले त्यात ते म्हणतात की सर आयर्स याने जी हकीकत तोंडी सांगितली तीच मी आपल्या पुस्तकात लिहिलेली आहे. त्या पलीकडे मला काही माहीत नाही. सर हॅरी प्राइस आता मयत आहेत व मला जास्त काही सांगता येत नाही. प्रस्तुत लेखकाचे पत्र व त्याला वॉर्ड प्राइस याचे उत्तर परिशिष्टात छापले आहे.

(६) नानासाहेबांचा वारस - व त्यांचे स्मारक

काही वर्षांपूर्वी सूरजप्रकाश नावाच्या एका प्रतापगडाच्या रहिवाश्याने आपणच नानासाहेबांचा वंशज असल्याचा दावा केला. त्याचे म्हणणे असे की नानासाहेब नेपाळातून १९०० सालाच्या सुमारास गुप्तपणे निघून प्रतापगड येथे सपत्नीक राहिले. सूरजप्रकाशचे वडील रामसुंदरलाल हाच नानासाहेबांचा मुलगा असल्यामुळे सूरजमल हा नानासाहेबांचा नातू होता. त्याने उत्तरप्रदेश सरकारकडे अर्ज करून आपणच नानासाहेबांचा नातू आहोत असे घोषित करण्याची विनंती केली. या गोष्टीला पुरावा म्हणून त्याने आपल्या बापाचा परीक्षेचा दाखला व नानासाहेबांचे तथाकथित मृत्युपत्र दाखल केले. परंतु त्या दाखल्यावरून त्याच्या दाव्याला बळकटी येत नव्हती. त्या दाखल्यात रामसुंदरलाल याच्या बापाचे नाव माधोलाल असे दिले होते. त्या माधोलाल या नावापुढे नानासाहेब ही अक्षरे मागाहून घातलेली दिसतात व त्यांची जात क्षत्रिय अशी दिलेली आहे.

नानासाहेबांचे मृत्युपत्र म्हणून जो कागद दाखल करण्यात आला तो तर बनावटच होता. पुष्कळ चौकशी करूनही त्या कागदाची सत्यता सिद्ध होऊ शकली नाही. सूरजप्रताप याने प्रतापगडाच्या दोन गृहस्थांची साक्ष काढली होती परंतु त्या साक्षीदारांच्या जबानीवरून सूरज प्रताप याचे म्हणण्यास पुष्टी मिळू शकली नाही.

या शिवाय त्याने ' दिवाण अझीमुल्ला खान याची दैनंदिनी ' या नावाचे एक छापील चोपडेही पुरावा म्हणून दाखले केले. हे चोपडे हिंदी व उर्दू भाषेत आहे. हिंदी प्रतीत ब्रिजभाषा व स्थानिक पोटभाषा यांचे मिश्रण असून उर्दू लेखनाची सरमिसळ दिसते. या चोपड्याच्या खरेपणाविषयी संशयच आहे. जरी ही दैनंदिनी वादाकरिता खरी मानली तरीही त्या दैनंदिनीमधील शेवटची काही पाने मागून घुसडली असावी असे स्पष्ट दिसते. याच भागात नानासाहेबांचे सूरजप्रतापशी असलेले नाते स्पष्टपणे सांगितले आहे.

या सर्व गोष्टीचा विचार करून उत्तरप्रदेश सरकारने सूरजप्रसाद याचे म्हणणे अमान्य केले व त्याने मागितलेली घोषणा करण्याचे नाकारले.

नानासाहेबांचे स्मारक

नानासाहेबांना संतती नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांचा वंश संपला.

१८५७ च्या शतसांवत्सरिक समारंभाच्या निमित्ताने उत्तर प्रदेश सरकारने बिठूर येथे नानासाहेबांचे स्मारक उभारले. बाजीरावाच्या वाड्याच्या एका भागावरच हे स्मारक बांधले असून तेथे नानासाहेबांचा ब्रांझचा पुतळा बसविण्यात आला आहे. बाजीरावाच्या मूळ वाड्याची आखणीही करण्यात आली आहे. पुतळ्याखाली खालील मजकूर आहे :-

भविष्य दृष्टा और क्रांतिसृष्टा
नानासाहेब धोंडोपंत
जिनकी त्याग ज्योति भारतको
चिरकाल तक प्रकाशवान रखेगी

कल्याणपुर गावापाशी मुख्य रस्त्यापासून बिठूरचा रस्ता फुटतो तो ७ मैल असून कानपुरापासून १२ मैल आहे या रस्त्याला नानासाहेब पेशवेमार्ग असे नाव देण्यात आले असून त्यामुळे या थोर पुढाऱ्याचे स्मारक झालेले आहे.

परिशिष्ट

लेखकाने वॉर्ड प्राइस पत्रपंडित यास ४ ऑगस्ट १९५८ रोजी लंडनच्या पत्त्यावर लिहिलेले पत्र.

महाशय,

उत्तर प्रदेशातील लखनौ येथील मी एक रहिवासी आहे. मी उत्तर प्रदेश सरकारचे नोकरीत असलो तरी हे पत्र मी वैयक्तिक रीत्या लिहीत असून त्याचा सरकारशी काही संबंध नाही. १८५७ च्या नानासाहेबांच्या जीवना-संबंधी मी काही संशोधन करीत असून आपण 'एक्स्ट्रा स्पेशल कॉरस्पॉन्डंट' या नावाचे जे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे त्याबद्दल हे पत्र आहे. त्या पुस्तकात आपण नानासाहेबांच्या अखेरच्या दिवसांबद्दल लिहिले असून ते तुर्कस्थानात होते असे म्हटले आहे.

(२) काही महिन्यांपूर्वी त्या पुस्तकावरील अभिप्राय मी वृत्तपत्रात वाचला. त्या अभिप्रायात पुस्तकातील नानासाहेबांच्या रवेलीबद्दल म्हणजे मिस क्लेटनबद्दलचा मजकूर उद्धृत केलेला आहे. पुस्तकात दिलेली नानासाहेबांबद्दलची हकीकत मोठी विलक्षण वाटली म्हणून आपल्या पुस्तकाची प्रत मी मुद्दाम मागवून घेतली; ती प्रत थोड्याच वेळात मला मिळाली.

(३) आपले पुस्तक इतिहासाचे दृष्टीने फार सुंदर असून त्यामध्ये माझ्या संशोधनाच्या विषयासंबंधी म्हणजे नानासाहेबांसंबंधी धक्का देणारा मजकूर आहे. त्या पुस्तकाच्या ४४ ते ४६ पानावर हा मजकूर असून तो खाली देत आहे.

(४) आपल्या पुस्तकात खालील हकीकत दिली आहे :-

(ए) नानासाहेबांनी १८५७ साली कानपूर घेतले तेव्हा त्यांनी मिस क्लेटन हिला पळविली. तिचे वय तेव्हा १४ वर्षांचे होते.

(बी) ती नानासाहेबांच्या जनानखान्यात २० वर्षे पर्यंत हिंदुस्थानात राहिली.

(सी) नंतर तिला मक्केला नेण्यात आले. मक्केला ती २२ वर्षे होती.

(डी) त्यानंतर नानासाहेबांनी तिला कॉन्स्टँटिनोपलला नेली तेथे ती १० वर्षे होती व पुढे मरण पावली. नानासाहेब हे कॉन्स्टँटिनोपल येथे मक्केच्या शेरीफाचे प्रतिनिधी म्हणून आले होते. ते हिन्दी मुसलमान होते असे मानले जात असे.

(ई) नानासाहेबांचा काँस्टाँटिनोपल येथे खून झाला त्याचे मागे काही राजकारण होते. त्या राजकारणाशी तुर्कस्थानच्या सुलतानाचा संबंध होता. हा खून मिस क्लेटनच्या मृत्यूनंतर झाला.

(५) हे सर्व वर्तमान मोठे विलक्षण वाटते. हिंदुस्थानातील कागद-पत्रावरून आम्हाला दिसते ते असे : -

(ए) नानासाहेब हे सनातनी ब्राह्मण होते, त्यांची पत्नी जिवंत होती, हिंदू धर्मातील रिवाजाप्रमाणे त्यांना ख्रिश्चन पत्नी घेणे शक्य नव्हते, त्यामुळे त्यांनी मिस क्लेटन हिला आपली पत्नी अथवा जोडीदार म्हणून घेणे ही गोष्ट अत्यंत कठिण दिसते.

(बी) कानपूर ब्रिटिशांनी जेव्हा पुन्हा परत घेतले तेव्हा नानासाहेबांच्या बरोबर कोणीही युरोपियन स्त्री नव्हती.

(सी) त्यांनी कानपूर सोडले व पुढे बेपत्ता झाले तेव्हाही त्यांचे बरोबर कोणी युरोपियन स्त्री नव्हती.

(डी) नानासाहेबांच्या ताब्यात कानपूर होते त्यावेळी कानपुरातील जे युरोपियन लोक मारले गेले, जखमी झाले अथवा कैद करण्यात आले - त्यात मुलकी व लष्करी-लोकही होते- त्यांच्या अधिकृत याद्या प्रसिद्ध केलेल्या आहेत. त्या याद्या चांगल्या विस्तृत असून त्यामध्ये मिस क्लेटन, कॅप्टन क्लेटन अथवा कोणीही क्लेटन नावाची व्यक्ती नव्हती. कानपूर सोडले तर नानासाहेबांनी दुसऱ्या कोठल्याही ठिकाणाहून एकादी युरोपियन स्त्री पकडली असेल हे शक्य नाही. म्हणून मिस क्लेटन ही नानासाहेबांच्या हाती पडणे कसे शक्य आहे.

(६) या सर्व परिस्थितीवरून नानासाहेबांनी मिस क्लेटन अथवा दुसरी कोणीही युरोपियन स्त्री बरोबर नेली असणे संभवत नाही.

(७) या पुराव्याच्या विरुद्ध एका इंग्रज स्त्रीची जबाबी आहे. ज्या वेळी ही जबाबी दिली त्यावेळी ती स्त्री म्हातारी मृत्युशय्येवर होती.

(८) सर हॅरी आयर्स यांनी आपणाला जी हकीकत सांगितली ती संशयास्पद मानण्यालाही काही कारण नाही. सर हॅरी आयर्स यांना प्रत्यक्ष काही माहिती नव्हती हे खरेच आहे; तरीही इंग्रज व्यापारी बेकर यांनी सर हॅरी आयर्स यांना काही खोटे सांगितले असेल अशी शक्यताही नाही.

(९) याशिवाय आम्हा हिंदी लोकांना नानासाहेब कानपुराहून गेल्या-
नंतर ते कोठे गेले व कोठे मरण पावले याबद्दल काहीही माहिती नाही.
त्यामुळे बेकर यांनी सांगितलेली माहिती खोटीच असेल असे म्हणवत नाही.

(१०) ब्रिटिशांच्या तडाख्यातून सुटण्यासाठी नानासाहेब हिंदुस्थाना-
बाहेर गेले असणे अगदी शक्य आहे. परंतु आपल्या पुस्तकातील हकीकतीवरून ते
बंडानंतर २० वर्षांनी हिंदुस्थान सोडून गेले असे दिसते. जर ते २० वर्षेपर्यंत
ब्रिटिशांना सापडले नाहीत तर त्यानंतर इतक्या दिवसांनी त्यांना असुरक्षितता
वाटावी हे चमत्कारिक दिसते. इकडे सर्वसाधारण समज असा आहे की नेपाळी
पंतप्रधान राणा जंगबहादूर यांनी त्यांना नेपाळात आश्रय देण्याचे नाकारल्यामुळे
नानासाहेब नेपाळ तराईमध्ये जागोजाग भटकत राहिले होते. बंडानंतर थोड्याच
वर्षांनी ते नेपाळातील जंगलातच मृत्यू पावले असेच इकडे मानले जाते. इतके
असले तरी नानासाहेबांनी इतक्या काळानंतर देश सोडून जाण्यासारखी परिस्थिती
उत्पन्न झालीच नसेल असे म्हणवत नाही. एवढ्यापुरते बेकर यांच्या म्हणण्यात
तथ्य असावे असे दिसते.

(११) परंतु मिस क्लेटन इला आपल्या जनानखान्यात घेतली असेल हे
नानासाहेबांच्या बाबतीत संशयास्पदच म्हटले पाहिजे.

(१२) नानासाहेबांपुरतेच बोलावयाचे तर दुसऱ्या कोणीतरी नानासाहेबांचे
नाव घेतले असणे शक्य नाही का ? १८५७ साली म्हणजे बंडाचे आधी
नानासाहेबांचे एक सहकारी अझीमुल्लाखान हे ब्रिटन व इतर युरोपांतील देशात
गेले होते. तुर्कस्थानातही ते गेले होते. त्यांना इंग्रजी व परेंच भाषा चांगल्या
अवगत होत्या. आपल्या रुबाबदार वागणुकीमुळे त्यांनी इंग्लंडात पुष्कळ मित्र
मिळविले होते. त्याचप्रमाणे त्यांनी तुर्कस्थानातही काही मित्र केले असले
पाहिजेत. अर्थात त्याबद्दल काही पुरावा नाही परंतु ते काँस्टँटिनोपलला गेले
होते हे मात्र खरे. कानपूर ब्रिटिशांनी परत घेतल्यानंतर अझीमुल्लाबद्दलही काहीच
बातमी मिळत नाही. त्यांचा शेवट नानासाहेबांप्रमाणेच एक गूढ आहे. अझीमुल्ला
मक्केला जाऊन नंतर काँस्टँटिनोपल येथे जाणे सहज शक्य आहे. नानासाहेबांचे
बाबतीत मात्र ते शक्य नाही कारण नानासाहेब हे पूर्ण सनातनी ब्राह्मण वृत्तीचे
असून त्यांना इंग्रजी मुळीच येत नव्हते व ते देशाबाहेर कधीच गेले नव्हते.
अझीमुल्ला मात्र एखाद्या मुसलमान देशात जाणे शक्य होते. १८५७ च्या
बंडानंतर कित्येक मुसलमान लोक ब्रिटिशांच्या तावडीतून सुटण्याकरिता मक्केला
गेल्याचा पुरावा मात्र आहे. अर्थात २० वर्षांनंतर ते तिकडे गेले असणे शक्य

वाटत नाही. अज्ञीमुल्लानेच आपले नाव नानासाहेब असे सांगितले असणे शक्य नाही का ? कारण नानासाहेबांचे नाव हिंदुस्थानाबाहेरही प्रख्यात होते. असे नाव सांगण्यामुळे त्या देशातील लोकांची आपणास सहानुभूती मिळेल असेही त्यांना वाटले असेल. मिस क्लेटन इला अज्ञीमुल्लाने नानासाहेबांचे नाव घेतले असेल हे कळण्याचे काहीच कारण नव्हते.

(१३) या सर्व गोष्टीवरून असे दिसते की तथाकथित नानासाहेब म्हणजे अज्ञीमुल्लाच असावे. असे गृहीत धरल्यास बेकर याने सांगितलेली हकीकत सध्या उपलब्ध असलेल्या पुराव्याशी विसंगत होणार नाही.

(१४) एवढे लांबलचक पत्र लिहिल्याबद्दल क्षमा असावी. आपल्या सारख्या प्रख्यात पत्रपंडिताचा वेळ अमोल असणार. परंतु आपला लौकिक ऐकून हे पत्र लिहिण्याचे मी धाडस करीत आहे. मला आशा आहे की या गूढावर आपण काही प्रकाश टाकू शकाल. हिंदुस्थानाच्या इतिहासातील या गूढ प्रकरणी आपण काही मदत केली तर मी आपला आभारी होईन.

(१५) शेवटी आपणाला लिहिण्याचे मी हे धाडस केले त्याबद्दल क्षमा असावी. आम्हाला इंग्रजांबद्दल अजूनही स्नेह व प्रेम वाटते.

वॉर्ड प्राईस यांचे उत्तर

४० हिल स्ट्रीट, लंडन

२२ आगस्ट १९५८

महाशय, आपले ४ आगस्टचे पत्र मिळाले त्याबद्दल मी आभारी आहे. त्या पत्रात नानासाहेबांबद्दल जे आपण विचारले त्यासंबंधी मी काही अधिक प्रकाश टाकू शकत नाही. सर हॅरी आयर्स यांनी मला सांगितली तशी हकीगत मी लिहिली.

आपण या कामी जी सविस्तर माहिती दिली आहे त्यावरून ते आपले पत्र आपणाजवळच असावे अशी आपली इच्छा असणार म्हणून मी ते परत करीत आहे.

आपला

जी. वॉर्ड प्राईस

श्री ए. एस. मिश्रा

२५ बलंटस्ववेअर लखनौ

४७

प्रकरण ४३ वे

नानासाहेब म्हणून संशय असलेल्या व्यक्ती

- (१) नानासाहेबांकरिता शोध
- (२) हरजीभाई याचा नानासाहेब म्हणून संशय
- (३) तसाच अप्पाराम
- (४) जमनादास
- (५) सराईमिरानचा बाबा
- (६) नैमिषारण्याचा कालीसदन बाबा
- (७) एक लोकवार्ता

(१) नानासाहेबांकरिता शोध

ब्रिटिश अंमल प्रस्थापित झाल्यानंतर बंडातील पुढाऱ्यांचा शोध करण्याचे काम जारी झाले. मुलकी जनता, बंडवाले शिपाई इत्यादी लोकांना केलेल्या शिक्षेशिवाय ज्यांना बंडवाल्यांचे पुढारी मानण्यात येत होते, त्यांना पकडून फाशी देण्याचे काम सुरू झाले. या लोकांपैकी नानासाहेबांइतका गुन्हेगार ब्रिटिशांच्या दृष्टीने दुसरा कोणीही नव्हता, त्यांचे मते सत्तीचौरा घाटावरील युरोपियनांची हत्या आणि पुढे कानपूर येथील बिबीघरातील बायकामुलांची हत्या या सर्वांना नानासाहेबच जबाबदार होते. नानासाहेबांवर आपला सूड उगवून घेण्यासाठी त्यांनी हरप्रयत्न केले; त्यात नेपाळचे पंतप्रधान जंगबहादूर याचे मार्फत नेपाळातून त्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना पकडून आणण्याचे प्रयत्न झाले. जंगबहादूर नानासाहेबांचे मित्र नव्हते परंतु त्यांना पकडून देण्याचे कृष्णकृत्य करण्यास ते तयार नव्हते; कारण नानासाहेब हाती लागते तर ब्रिटिशांनी त्यांना तसे सोडले नसते याची जंगबहादुराला खात्री होती. मात्र ब्रिटिशांना नाराज करणे हेही त्याला मान्य नव्हते. म्हणून ब्रिटिशांना नाराज न करता नानासाहेबांना संरक्षण मिळावे अशी युक्ती त्यांनी काढली. त्याने प्रथम बातमी उठविली की नानासाहेब फार आजारी आहेत व पुढे

ते मरण पावल्याची बातमी सोडून दिली. या बातम्या उठवून त्याने नानासाहेबांना नेपाळातील जंगलात अधिक सुरक्षित जागी जाण्याची संधी दिली.

या बाबतीत ब्रिटिशांनी नेपाळ दरबाराशी हुज्जत घातली नाही परंतु हिंदुस्थानातच निसटून जाऊन कोठेतरी फकीराच्या वेषात नानासाहेब असावे असा त्यांचा संशय मात्र दूर झाला नाही. हिंदुस्थानसरकारने नानासाहेबांना पकडून देण्यासाठी १ लक्ष रुपयांचे बक्षीस आधीच जाहीर केले होते. त्याशिवाय असे पकडून देणारा बंडवाला असेल तर त्याला सर्व गुन्ह्यांची माफी देण्यात येईल असेही जाहीर झाले होते, त्या माफीला काही अपवाद होते. विशेषतः ज्यांनी युरोपियनांची हत्या केली असेल त्यांना ही माफी लागू नव्हती. नानासाहेब, त्यांचे बंधू व इतर अनुयायी यांच्या नावनिशीवार याद्या व त्यांचे वर्णनही सर्वत्र प्रसिद्ध करण्यात आले होते. सर्व देशी भाषांत हे वर्णन दिले असून त्याला भरपूर प्रसिद्धीही देण्यात आली होती.

नानासाहेब समजून कित्येक व्यक्तींना पकडण्यात आले होते. अशा रीतीने पकडलेल्या लोकांसंबंधी संपूर्ण चौकशी करण्यात येई व त्यापैकी कोणीही खरे नानासाहेब नाहीत अशी खात्री झाल्यावर त्यांना सोडून देण्यात येई. त्यामुळे बक्षिसाची रक्कम कोणासही मिळाली नाही.

उत्तरप्रदेश सरकारच्या कागदपत्रांमध्ये ज्यांच्याबद्दल विशेष चौकशी झाल्याची माहिती मिळते अशा तीन व्यक्तींसंबंधी येथे माहिती दिली आहे. त्या तीन व्यक्ती म्हणजे : (१) कराचीला पकडलेला हरजीभाई ब्रह्मचारी (२) अजमीरला पकडलेला अप्पाराम आणि (३) ग्वाल्लरला पकडलेला जमनादास (तो स्वतःला पुढे हनवंता म्हणे.)

याशिवाय सराई मिशनचा बाबा आणि नैमिषारण्यातील कालीसदनबाबा यांच्याबद्दलही थोडी हकीकत सांगण्यात येईल. ह्या दोघांना स्थानिक लोक बिठूरचे नानासाहेब असे मानीत. परंतु त्यांच्यासंबंधी सरकारने काही कारवाई केली नाही कारण त्याचे बाबतीत संशयापलीकडे काही पुरावा नव्हता. सरकार अशा नुसत्या संशयाकडे लक्ष देण्यास तयार नव्हते.

(२) हरजीभाई याचा नानासाहेब म्हणून संशय

३० नोव्हेंबर १८६१ रोजी कराची येथे एक मनुष्य पकडला गेला त्याने शेवटी आपले नाव हरजीभाई ब्रह्मचारी असे सांगितले. त्याचे बरोबर आणखी एकाला पकडण्यात आले होते, तो हरजीभाईचा सोबती होता. त्या दोघांना

नानासाहेब व त्यांचेबरोबर सतत असणारा त्यांचा सेवक अशा संशयावरून पकडण्यात आले.

या हरजीभाईबद्दलची सर्व चौकशी हिंदुस्थान सरकारच्या आज्ञेवरून मुंबई व बंगाल सरकारने केली. पुष्कळ साक्षीदार तपासण्यात आले. शेवटी हरजीभाई म्हणजे नानासाहेब नव्हते हे सिद्ध झाल्यावरून हिंदुस्थानसरकारच्या हुकुमावरून त्याला सोडून देण्यात आले.

कराचीच्या कस्टम खात्यातील पेड्रो डिसूझा या नावाच्या एका रोमन कॅथोलिक गृहस्थाच्या वृत्तांतावरून त्याला पकडण्यात आले. ७ डिसेंबर १८६१ रोजी या डिसूझाने कराचीच्या डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटपुढे जे निवेदन केले त्यावरून या लोकांना कसे पकडण्यात आले ते लक्षात येईल.

“ २९ नोव्हेंबर १८६१ रोजी शुक्रवारी दुपारी ३ वाजता मी कस्टम ऑफिसमध्ये असताना द्वारकेहून आलेल्या एका पडावातून दोन इसम कराची बंदरावर उतरले. त्यातील एका माणसाचा कान तुटका असून त्याच्या हातात मण्याच्या माळा होत्या. अशा मण्यावर जकात घेणे असल्यामुळे त्या दोघांना माझ्या ऑफिसमध्ये आणण्यात आले. त्यांच्यापैकी जाड्या माणसाने शिपायाला सांगितले की ते द्वारकेहून आले होते; माळेतील मणी डाबजील साहेबापुढे हजर करण्यात आले तोपर्यंत त्या दोघांना ऑफिसमध्येच ठेवण्यात आले होते.

“ मी त्या जाड्या माणसाला त्याचे नाव विचारले. त्याने जे नाव सांगितले त्यात त्याचे नाव हिंदू असून आडनाव मात्र मुसलमानी होते. मी व्हाईट साहेबाला या माणसाबद्दल विचारले व तो संशयास्पद दिसतो का असे म्हटले. तसेच अलीकडे वृत्तपत्रांतून आलेल्या बातम्यामध्ये नानासाहेब कराचीमधून जात असण्याच्या संभवाबद्दलही सांगितले. व्हाईट यालाही तो मनुष्य संशयास्पद वाटला. तेव्हा मी नानासाहेबांचे वर्णन असलेला जाहीरनामा काढण्यास सांगितला. त्या जाहीरनाम्यात दिलेल्या वर्णनाशी हा माणूस जुळतो असे व्हाईट याला वाटले. डाबजील यानी ते मणी जकातपात्र नसल्याचे सांगितल्यावरून तो जाडा माणूस प्रथम ऑफिसच्या बाहेर पडला. मुख्य कार-
कून सिपसन हा जाहीरनाम्यातील वर्णन वाचीत होता. त्याच्या लक्षात आले की जाहीरनाम्यात कान तुटका असलेला मनुष्य नानासाहेबांबरोबर नेहमी असतो असे दिले आहे. दुसरा इसम बाहेर पडत असता त्याचा कान तुटका आहे हे त्याचे लक्षात आले. त्यामुळे आमचा संशय बळावला. ते दोघे निघून गेले.

संध्याकाळी मी फौजदाराला असे दोन इसम त्या दिवशी येऊन गेले ही गोष्ट सांगितली. त्यापैकी एक नानासाहेब असावे, विशेषतः बरोबरीच्या माणसाचा कान तुटका होता ही गोष्टही सांगितली.”

येथे असे सांगितले पाहिजे की बंडामध्ये गुन्हेगार मानले गेलेले व अजून न सापडलेले अशा सर्व लोकांची वर्णने फक्त पोलिसांकडेच नव्हे तर ब्रिटिश हिंदुस्थानात सर्वत्र म्हणजे जेथे जेथे माणसाची ये जा असे अशा सर्व ठिकाणी आणि ऑफिसात प्रसृत करण्यात आली होती. नानासाहेब, त्यांची कुटुंबीय मंडळी आणि बरोबरीचा सेवकवर्ग या सर्वांची वर्णनेही अशीच प्रसृत करण्यात आली होती व ती कराचीतही आलेली होती. त्या वर्णनात नानासाहेबांबद्दल असे लिहिलेले होते :-

नाव	नानाराव धोंडोपंत
जात	दक्षिणी ब्राह्मण
वय	१८५८ मध्ये ३६ वर्षे
वर्ण	मध्यम गोरा
उंची व स्वरूपः	५ फूट ८ इंच, स्थूल, मजबूत
चेहरा :	गोल व थापटका
नाक :	सरळ
डोळे :	मोठे गोल
दात :	सरळ
छातीवरील खुणा :	केसाळ
केसांचा रंग :	काळा
कान टोचलेले :	होय

शेरा : मराठी वळणाची ठेवण, पायांच्या एका बोटार वण, दाढी असल्यामुळे मुसलमानासारखे दिसतात. कान तुटका, सेवक बरोबर असतो.

पेड्रो डिसिल्वा याची हकीकत कळल्याबरोबर पोलिसांनी चौकशीला सुरुवात केली परंतु त्यात यश आले नाही. दुसरे दिवशी चौकशीला पुन्हा सुरुवात झाली तेव्हा सकाळी ९ वाजता हरजीभाई मंडईत भाजी घेत असताना सापडला. त्याला तेथेच पकडण्यात आले. व थोड्यात वेळानंतर त्याच्या-बरोबरच्या माणसालाही पकडण्यात आले. मंडईजवळच्या एका घरात त्या दोघांना ठेवण्यात आले.

पोलिसानी त्या दोघांना कराचीच्या डेप्युटी कमिशनरापुढे उभे केले. तेथे त्यांचे जबाब घेण्यात आले. पुष्कळ चौकशी करून आणि ज्यांनी नानासाहेबांना पाहिले होते अशा कित्येकांच्या साक्षी घेऊन डे. कमिशनरने सिंधच्या कमिशनरकडे वृत्तांत पाठविला. त्यानंतर मुंबई सरकारकडे व नंतर हिंदुस्थान सरकाराकडेही वृत्तांत पाठविण्यात आला. मुंबई सरकारचे म्हणणे असे पडले की हरजीभाई व नानासाहेब यांच्यामध्ये संशयास्पद सारखेपणा असला तरी त्यासंबंधी निश्चित असे मत देता येत नाही; म्हणून त्यांनी हिंदुस्थान सरकारकडून या संबंधीच्या कारवाईबद्दल मत विचारले. त्यांची स्वतःची शिफारस अशी की त्या दोघांना कानपूर येथे नेऊन तेथे पुरावा घेण्यात आला तर संशयनिवृत्ती होऊ शकेल. ही शिफारस हिंदुस्थानसरकारने मंजूर केली आणि त्या दोघांना कलकत्तामार्गे कानपुरास नेण्यात आले (त्यावेळी हिंदुस्थान सरकाराचे मुख्य ठाणे कलकत्ता येथे होते).

कानपूर व बिठूर येथील रहिवाश्यांच्या मदतीने त्या दोघां कैद्यांबद्दल विशेष चौकशी करण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारकडून वायव्य प्रांताच्या सरकाराला लिहून गेले; तसेच ते कैदी कलकत्त्याला येऊन पोचल्यावर त्यांना बंदोबस्ताने कानपुरास पाठवून देण्याबद्दल बंगाल सरकारलाही कळविण्यात आले. ते दोघे कैदी १४ मे १८६२ रोजी कलकत्त्यास येऊन पोचले व तेथील पोलिस कमिशनरच्या ताब्यात त्यांना देण्यात आले. कमिशनरने त्यांना लगेच वाराणशीला पोचविण्याची तयारी केली परंतु काय कारण असेल ते सांगता येत नाही परंतु हरजीभाईबद्दल चार लोकांच्या साक्षी आधी घेण्यात आल्या त्या दोघांनीही सांगितले की हरजीभाई म्हणजे नानासाहेब खास नव्हत.

त्यापैकी पहिला साक्षीदार म्हणजे कलकत्त्याचा होरमसजी मोदी. त्याने सांगितले की तो नानासाहेबांच्या नोकरीत ७ जुलै १८५२ ते डिसेंबर १८५५ पर्यंत होता. त्याने असेही सांगितले की नानासाहेबांकरिता तो दोन वेळा इंग्लंडला गेला होता. तो नानासाहेबांना चांगलाच ओळखीत असे. “मला दाखविलेला मनुष्य नानासाहेब नव्हे; तो नानासाहेबांसारखा बिलकूल दिसत नाही.”

दुसरा साक्षीदार १८५६ पर्यंत ३ वर्षे कानपूर येथील एका रेजिमेंटच्या बॅण्डमध्ये होता. त्याने सांगितले की नानासाहेबांनी दिलेल्या नाच व मेजवान्यांचे वेळी तो बिठूर येथे नानासाहेबांच्या वाड्यात बॅण्ड वाजविण्याकरिता अनेक वेळा गेला होता. तो म्हणाला. “मी नानासाहेबांना सहज ओळखू

शकेन. नानासाहेब स्थूल व काळसर रंगाचे असून त्यांनी दाढी ठेवली होती. कानात भिकबाळी असे. त्यांची जात मराठा असून त्यांच्या डाव्या डोळ्या-खाली जखमेचा वण होता. कैद्याला मी पाहिले आहे; तो नानासाहेब असेल असे मला वाटत नाही. नानासाहेबांची रुबाबदार वागणूक त्याचे ठिकाणी नाही. ”

तिसरा साक्षीदार म्हणजे पूर्वी कानपुरात असलेला पण त्यावेळी कलकत्त्यात असलेला लाला ईश्वरीप्रसाद. कानपुरात नानासाहेबांना त्याने पुष्कळ वेळा पाहिले होते. त्याचे दृष्टीने नानासाहेब आणि प्रस्तुत कैदी यांच्यामध्ये काहीही साम्य नव्हते.

शेवटचा साक्षीदार मेजर आर. सी. रौटन, हा कलकत्त्याला डेप्युटी कमिशनर जनरल होता. त्याने सांगितले की “ मी १८५० पासून १८५६ च्या ऑगस्टपर्यंत कानपुरास होतो. मी नानासाहेबांना पुष्कळ वेळा पाहिले आहे. बिठूरच्या वाड्यात पाहुणा म्हणून पुष्कळ वेळा जात असे आणि त्यांच्या राजवाड्यात त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना भेटत असे. मला दाखविलेला मनुष्य नानासाहेब नव्हेत, इतकेच नव्हे तर त्यांच्यामध्ये व नानासाहेबामध्ये बिलकूल साम्य नाही. त्याची बोलण्याची पद्धत आणि आवाज ही दोन्ही नानासाहेबाहून निराळी आहेत. ”

हा सर्व पुरावा बंगाल सरकारने हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविला व त्याचे उत्तर येईपर्यंत कैद्यांना कानपुरास पाठविण्याचे स्थगित झाले.

बंगाल सरकारचे हे निवेदन व त्याचेबरोबर पाठविण्यात आलेल्या साक्षी गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांनी तपासल्या. त्यांनी त्या चार साक्षीदारांचा पुरावा व विशेषतः मेजर राऊटन यांची साक्ष लक्षात घेऊन कैदी हा नानासाहेब नव्हे असे ठरविले. म्हणून त्यांनी बंगाल सरकारला कळविले की कैद्याला मुंबईला परत पाठवावे. त्याप्रमाणे हरजीभाई व त्याच्या बरोबरचा मनुष्य यांची सुटका झाली. वायव्यप्रांताच्या सरकारलाही तसे कळविण्यात आले.

(३) तसाच अप्पाराम

२२ जून १८६३ रोजी अजमीर येथे तीन लोक पकडण्यात आले. त्यापैकी पहिला मनुष्य नानासाहेब असावा, दुसऱ्याचे नाव नारोपंत भाटियाभट्ट असे असून तिसरा एक अंधळा ब्राह्मण होता. अजमीरचा डेप्युटी कमिशनर मेजर ए. जी. डेव्हिडसन याने काही विशिष्ट परिस्थितीत या लोकांना पकडले.

२२ जून १८६३ रोजी मेजर डेव्हिडसन आपल्या कार्यालयात असताना दुपारी २ चे सुमारास एक फकीर आला व त्याने काही त्वर्य व महत्त्वाच्या कामासंबंधी बोलावयाचे आहे असे सांगितले. फकिराला शेजारच्या खोलीत नेल्यावर त्याने सांगितले की तो गुप्त पोलिस खात्यातला असून त्यासंबंधी त्याने कागदपत्रेही दाखविली. आपण नानासाहेबांच्या मागावर असून अजमीर येथे नानासाहेब व त्यांचे बरोबरची मंडळी नुकतीच आलेली असून कचेरीपासून ३०० यार्डावर उतरली आहेत. म्हणून मेजर डेव्हिडसन याने लष्कराची मदत घेऊन नानासाहेबांना पकडण्याची व्यवस्था केली. काही काळ धुंडण्यात गेला कारण मध्यंतरी ही सर्व मंडळी दुसरीकडेच उतरण्यास गेली होती. पण पुढे त्या सर्व संशयितांना पकडण्यात आले. त्यांनी काही प्रतिकार केला नाही. त्यांना लष्कराचे पाहण्यात लष्करी विभागातच ठेवण्यात आले.

दुसरे दिवशी सकाळी मेजर डेव्हिडसन याने राजपत्रात जाहीर झालेले नानासाहेबांचे वर्णन काढून पाहिल्यानंतर त्याला पकडलेल्या माणसात व राजपत्रातील वर्णनात विलक्षण साम्य दिसून आले. त्यापूर्वी अनेक लोकांना नानासाहेब म्हणून पकडून चौकशीनंतर सोडून द्यावे लागल्याचे त्याला माहीत होते; परंतु या कैद्याच्या साम्याबद्दल त्याला इतकी खात्री वाटली की राजपत्रात वर्णन केल्याप्रमाणे अंगावरील खुणा व इतर सर्व बाबी तंतोतंत पटल्यामुळे आता शेवटी नानासाहेब सापडले अशीच त्याची खात्री झाली.

त्यानंतर मेजर डेव्हिडसनने सर्व गोष्टी सविस्तर लिहून वायव्य प्रांत सरकारकडे पाठविल्या.

ज्याला नानासाहेब असे समजण्यात आले त्याचे नाव आप्पाराम किंवा आप्पाजी साहेब असून आंधळ्या ब्राह्मणाचे नाव सुंदरराज असे होते.

मेजर डेव्हिडसनने अजमीरच्या सिव्हिल सर्जनकडून संशयिताची शारीरिक तपासणी करविली. सिव्हिल सर्जनने खात्रीने सांगितले की नानासाहेबांच्या प्रकाशित वर्णनाशी पकडलेल्या माणसाचे संपूर्ण साम्य आहे. त्याशिवाय सार्जंट मेजर विल्किन्सन या नावाच्या एका माणसानेही पाहिल्याबरोबर नानासाहेब म्हणून त्या माणसाला ओळखले. बंडापूर्वी आपण नानासाहेबांना पाहिले असून त्यांच्याशी पुष्कळदा आपण बोललो आहोत असेही त्याने सांगितले. शिवाय तो असेही म्हणाला की संशयित मनुष्याची शरीरकाठी पुष्कळ बदलली असली तरी त्याची एकंदर शारीरिक ठेवण आणि नाकडोळे हुबेहुब नानासाहेबांसारखेच होते.

वायव्य प्रांताच्या सरकारला मेजर डेव्हिडसनचा वृत्तांत मिळाल्यावर त्यांनी संशयित कैद्यांना कानपुरास पाठवावे असे कळविले. वायव्यप्रांत सरकारने हिंदुस्थान सरकारला ही हकीकत कळविली.

यासंबंधी पुष्कळ पत्रव्यवहार होऊन शेवटी संशयित नानासाहेबांना २२ ऑगस्ट रोजी कानपुरास आणून तेथील जिल्हा तुरुंगात ठेवण्यात आले. वायव्य सरकारचे हुकमावरून कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने सविस्तर चौकशी केली व त्यासाठी हिंदी व युरोपियन साक्षीदारांच्या साक्षी घेतल्या व खुद्द संशयित माणसाची जबानीही घेतली.

आपल्या जबानीमध्ये संशयिताने आपले नाव दामोदराचा मुलगा अप्पाराम असे सांगितले; आपला जन्म एलिचपुराजवळ नेरी येथे झाला असेही तो म्हणाला (हे एलिचपूर त्यावेळी मध्यप्रांतात होते आता त्याला मध्य प्रदेश म्हणतात). त्याने पुढे असे सांगितले की नेरी गाव नदीकाठी असून तीन वर्षांपूर्वीच्या महापुरात गाव वाहून गेल्यामुळे गावातील सर्व लोक आजुबाजूच्या खेड्यात पसरले. आपणाला ओळखणारे लोक आता सर्व मयत असून आपण मूळ गावाला ६ वर्षांपूर्वीच गेलो होतो असे तो म्हणाला. म्हणून एलिचपूर जिल्ह्यातील अधिकाऱ्यामार्फत चौकशी करण्यात काहीच अर्थ नाही. आपण स्वतः १० वर्षांचे वय असतांना बिठूरला गेलो होतो परंतु त्यानंतर कानपुराकडे गेलो नाही असेही त्याने सांगितले. वयाच्या १२ व्या वर्षापासून तीर्थयात्रेकरिता बाहेर पडलो तेव्हापासून असाच क्रम चालवीत असल्याचे सांगून आपण ब्राह्मण आहोत असे तो म्हणाला.

इतर साक्षीदारांपैकी सर्वात महत्त्वाचा साक्षीदार म्हणजे डॉ. चेक. हा पूर्वी (१८४९ ते १८५३) कानपूरचा सिव्हिल सर्जन होता व त्या नात्याने तो बंडापूर्वी नानासाहेबांचा वैद्यकीय सल्लागार होता. त्याची साक्ष घेतली तेव्हा तो वाराणशीचा सिव्हिल सर्जन असून त्याला साक्षीकरिता मुद्दाम कानपुरास बोलावून घेऊन कैद्याला नानासाहेब म्हणून ओळखण्यासाठी आणले होते. त्याने सांगितले की संशयित इसम हा नानासाहेबांपेक्षा वयाने पुष्कळ मोठा (सुमारे पंधरा वर्षे तरी) असून त्याचा वर्ण अधिक काळसर व त्याची मुद्रा अगदी साधारण माणसासारखी होती. साक्ष देण्यापूर्वी त्याने संशयिताची वैद्यकीय तपासणी केली होती. त्याचे मते संशयित इसम नानासाहेब नव्हेत.

इतर युरोपियन साक्षीदारांनीही संशयित इसम हा बिठूरचे नानासाहेब नव्हेत असेच सांगितले.

हिंदी साक्षीदारांपैकी कित्येक बिठूरचे असून नानासाहेबांना चांगले ओळखणारे होते. त्या सर्वांनी डॉ. चेक याचेच मत उचलून धरले की कैदी हा नानासाहेबापेक्षा वयाने पुष्कळ मोठा असून इतर बाबतीतही त्यांच्यात साम्य नव्हते.

कानपूरच्या बंडाच्यावेळी नानासाहेब ज्या हॉटेलमध्ये राहात होते त्या हॉटेलचा मालक नूर महंमद हा आणखी एक साक्षीदार होता. त्यालाही कैद्यात व नानासाहेबात काही साम्य आढळले नाही. आणखी तितक्याच महत्त्वाचा साक्षीदार बाजीरावाचे सुभेदार रामचंद्रपंत यांचा मुलगा नारायण राव; त्यानेही कैदी हा नानासाहेब नव्हेत असेच सांगितले. आणखी एक दोघा साक्षीदारांनी मात्र खात्रीने नसले तरी संशयित मनुष्य हा नानासाहेबच असावे असे सांगितले.

या सर्व चौकशीनंतर कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने कैदी हा खरे नानासाहेब नव्हेत असे ठरवून त्याप्रमाणे स्थानिक सरकारकडे कळविले. त्याने पुढे असेही लिहिले की कैद्याच्या जबानीची एक प्रत एलिचपूरच्या डेप्युटी कमिशनरकडे पाठविली असून शक्य तर त्या कैद्याने जे सांगितले त्याची शहानिशा करण्याची विनंती केली होती. त्या विनंतीला काही उत्तर आले नाही परंतु इतर सर्व पुरावा लक्षात घेता एलिचपुराहून उत्तर येईपर्यंत वाट पहाण्याची जरूरी न वाटल्यामुळे त्याने आपला वृत्तांत सादर केला.

वायव्य प्रांताच्या लेफ्टनंट गव्हर्नरालाही काही संशय राहिला नाही. सर्व कागदपत्र आणि कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने गोळा केलेला पुरावा पाहिल्यानंतर एलिचपुराहून काही खात्रीलायक माहिती येईपर्यंत थांबण्याची त्यालाही जरूरी भासली नाही. म्हणून त्याने आप्पाराम म्हणजे नानासाहेब नव्हत म्हणून त्याला सोडून देण्याची आज्ञा दिली. ही गोष्ट १८६३ च्या नोव्हेंबरमध्ये घडली. कैद्याला त्यानंतर सोडून देण्यात आले व त्याचेजवळचे सर्व कागदपत्र व इतर जिनस (त्याला पकडले तेव्हा त्याचेजवळ असलेले) त्याला परत करण्यात आले. डेप्युटी कमिशनर मेजर डेव्हिडसन याला कैद्याला सोडून देण्यात आल्याचे कळविण्यात आले.

(४) जमनादास (किंवा हनवंता)

सन १८७४ मध्ये ग्वालेर येथे जमनादास व त्याच्याबरोबरचा मुनशी प्रेमराज यांना पकडण्यात आले. त्यापूर्वी थोडेच दिवस सर्वत्र बातमी उठली होती की नानासाहेब वेष बदलून ग्वालेर जवळच्या जंगलात आले आहेत. पुढे

महाराजा जयाजीराव शिंदे यांच्या म्हणण्याप्रमाणे या माणसाने महाराजांना एक पत्र लिहून त्यात आपली असहाय स्थिती वर्णन करून महाराजांपासून काही मदतीची याचना केली होती. महाराज ब्रिटिशांचे मित्र असल्यामुळे नानासाहेबांना मदत करणे ही गोष्ट शक्यच नव्हती. इतकेच नव्हे तर रावसाहेब, झाशीची राणी व तात्या टोपे, यांच्या पुढारीपणाचे वेळी बंडात महाराजांना हुसकून देण्यात आले होते. पुढे ब्रिटिशांनीच त्यांना त्यांची गादी मिळवून दिली आणि सर्व बंडखोरांना हाकलून देऊन त्यांची राजवाड्यात स्थापना केली. त्या उपकाराची फेड म्हणून महाराजांनी कृतज्ञ बुद्धीने त्या माणसाला ब्रिटिशांच्या हवाली करण्याचा विचार केला. म्हणून त्यांनी बरोबर सैन्य घेऊन जाऊन ग्वालेर जंगलात तथाकथित नानासाहेब व त्यांचा सोबती मुन्शी प्रेमराज यांना पकडले. हे कैदी ग्वालेरच्या रेसिडेंटच्या ताब्यात देण्यात आले. रेसिडेंट त्यावेळी ग्वालेरजवळच्या मोरार येथील लष्करात राहत असे. (मोरारची लष्करहद्द २ डिसेंबर १८७१ च्या तहान्वये महाराजांनी ब्रिटिश सरकारकडे दिली होती)

रेसिडेंट कर्नल ऑसबोर्न यांनी जमनादास नाव सांगणाऱ्या कैद्याची तपासणी व चौकशी करण्याकरिता अनेक साक्षीदार तपासले. त्यावरून सकृद्दर्शनी तरी कैदी हा नानासाहेब असावा असे त्याला वाटले.

परंतु प्रत्यक्ष त्याचेवर आरोप ठेवून खटला चालविण्याचे आधी सरकारने कळविले की कैदी हाच नानासाहेब आहे हे ठरविण्यासाठी त्याला कानपुरास पाठवावे. तेथे नानासाहेबांना ओळखणारे पुष्कळ लोक असतील व ते अधिकृतपणे संशयित इसम हाच नानासाहेब हे सांगू शकतील. त्याप्रमाणे त्याला कानपुरास पाठविण्यात आले. तेथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट डॅनियल याने कैद्यांबद्दल सविस्तर चौकशी केली. त्याने तपशीलवार चौकशी करून खुद्द कैद्याची जबानी व कित्येक साक्षीदारांच्या साक्षी नोंदविल्या. त्या साक्षीदारांत हिंदी व युरोपियन लोक असून ते बिठूर, कानपूर व इतर ठिकाणचे होते.

कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने स्वतःच चौकशी केली. त्याला गोड पोलिस सुपरिटेंडेंट याने मदत केली.

कैद्याने आपले नाव हनवंता असे सांगितले. आपण मराठा क्षत्रिय असून आपला जन्म वाराणशीत झाला असे सांगितले. वयाच्या १० व्या वर्षी आपण इंदूरला जाऊन होळकर सरकारचे राजगुरु यांच्या हाताखाली फकीर झालो असे तो म्हणाला. आपण सर्व यात्रास्थाने पाहिली; आसाममध्येही गेलो. १८७४ मध्ये पकडले जाण्यापूर्वी तीन वर्षे आपण आसाम सोडून ग्वालेरमार्गे इंदूरला

जाताना ग्वालेर महाराजांनी आपणाला पकडून मोरार येथे ब्रिटिशांच्या हवाली केले. हे कसे घडले त्याची परिस्थितीही त्याने सांगितली. महाराजा शिंदे हे ज्या देवळात पूजेसाठी येत तेथील धर्मशाळेत महंत अयोध्यादास याचेजवळ आपण राहत होतो. महाराज शिंदे यांना मुलगा नव्हता म्हणून अशी व्यवस्था करण्यात आली की जम्नादास याने देवाला नवस करून त्यांना पुत्र व्हावा अशी मागणी करावी. शेवटी त्याला महाराजांच्या राजवाड्यात नेण्यात आले व तेथे आपणाला भरपूर अन्नदान करून भांग पाजण्यात आली. त्या भांगेची नशा चढली. दुसरे दिवशी आपणाला गाडीत घालून मोरार येथे नेण्यात येऊन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात देण्यात आले.

त्याला पकडण्यात आल्याची त्यांनी ही जी हकीकत सांगितली तिच्यावर डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचा विश्वास बसेना. त्याला या सर्वच गोष्टी मोठ्या रहस्यमय वाटल्या.

कानपुरात कैद्याला लष्कर विभागात लष्करी पाहण्यात ठेवण्यात आले. त्याच्या खाण्यापिण्याची सोय करण्यात येऊन तो विष घेऊन आत्महत्या करणार नाही याकरिता विशेष व्यवस्था करण्यात आली.

डॅनियल याने केलेल्या चौकशीचे आता थोडक्यात वर्णन देणे इष्ट होईल. कैद्याचे फोटो छापून कानपूरच्या बाजारात वाटले गेल्यामुळे त्याच्या अडचणी वाढल्या. ते फोटो इतके वाईट छापले होते की कोणीही तो फोटो पाहिला तर तो नानासाहेबांचा नाही असेच म्हणेल. संशयित माणूस लोकांच्या दृष्टीस पडणार नाही याबद्दल मॅजिस्ट्रेटने खास व्यवस्था केली होती.

प्रत्यक्ष चौकशीला सुरुवात करण्यापूर्वी डॅनियल व गोड यांनी बिठूरहून आलेल्या साक्षीदारांची सकाळभर तपासणी केली. त्यावेळी त्या साक्षीदारांना नानासाहेबांबद्दल प्रत्यक्ष काय माहिती होती याबद्दल तपास केला. नानासाहेबांना ते साक्षीदार किती वेळा व कशाकरिता भेटले, नानासाहेब कसे दिसत, त्यांच्या शरीराची ठेवण कशी होती, आवाज कसा होता, आंगावर काही खुणा होत्या की काय याबद्दलही तपास केला.

नंतर कैद्याला एका बंद गाडीतून लष्कर हद्दीतून गावात आणले. वाटेने तो कोणाला दिसू नये अशी व्यवस्था केली होती. गावात आल्यावर त्याला एका तंबूत नेण्यात येऊन त्याची दाढी काढण्यात आली व हिंदुस्थान्यासारखा दिसेल अशी तजवीज करण्यात आली. नंतर त्याला कपडे देण्यात येऊन तसेच पांढरे कपडे घातलेल्या व शरीराची ठेवण साधारणपणे तशीच असलेल्या सहा

पोलिसांमध्ये त्याला बसविण्यात आले. या सहा पोलिसांना स्वतः डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट याने निवडले होते. त्या सात लोकांना सतरंजीवर गोलाकार बसविण्यात आले. नंतर साक्षीदारांपैकी एकाएकाला तंबूत आणून त्या सातांपैकी नानासाहेब कोणते ते विचारण्यात आले. डॅनियल याने याकरिता विशेष काळजी घेऊन सर्व व्यवस्था केली असली तरी एका लहान तपशिलामुळे थोडा घोटाळा झाला. तो तपशील म्हणजे संशयिताची दाढी त्याच दिवशी केलेली असल्यामुळे इतर सहामध्ये व त्याच्यामध्ये थोडा फरक पडला त्यामुळे त्याच्याकडे साहजिकच अधिक लक्ष जाई.

या ओळख पटविण्याचे कामी साक्षीदार होते ते असे :-

(१) बाजीराव पेशवे यांचे खासगी सल्लागार रामचंद्रपंत यांचा मुलगा नारायणराव ह्याला वडिलांच्या मृत्यूनंतर वकील नेमिले होते. बाजीरावांच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी त्याला बडतर्फ केले होते; म्हणून बंडाचे वेळी त्यांच्यात वैमनस्य होते. त्यामुळे बंडाचे वेळी नारायणरावावर प्राणसंकटच होते.

(२) श्रीमती आडला ही एक वेश्या असून तिचा नानासाहेबांशी संबंध होता असे म्हटले जात असे.

(३) केशवराम वैद्य : हा नानासाहेबांना औषधपाणी देई. त्यामुळे नानासाहेबांचे सर्व शरीर पाहणे त्याला शक्य असे.

(४) एस्. शास्त्री : हा पेशव्यांचा प्रमुख सेवक असून त्या नात्याने बाजीरावाच्या मृत्यूपर्यंत त्यांचे जवळ असे.

(५) जुगल किशोर जव्हेरी : हा नानासाहेबांचा कारभारी असे आणि पैशांच्या व्यवहारासाठी त्याला नानासाहेबांना अनेक वर्षे मधूनमधून भेटावे लागत असे.

(६) होर्मसजी मोदी : हा साक्षीदार मुंबईचा होता. नानासाहेबांचे प्रकरण इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांपुढे मांडण्यासाठी हा इंग्लंडला गेला होता. त्यापूर्वी त्याच्या नानासाहेबांशी अनेक मुलाखती झाल्या होत्या.

(७) याशिवाय किरकोळ काही साक्षीदार होते.

या सर्व साक्षीदारांनी त्या सात लोकांना अत्यंत काळजीपूर्वक पाहिल्यानंतर त्यातील नानासाहेब कोणते हे त्यांना ओळखता आले नाही. एकटे नारायणराव सर्वांच्याकडे काही वेळ पाहिल्यानंतर संशयित कंद्याकडे बोट दाखवून म्हणाले :-
“मला या माणसाबद्दल संशय वाटतो” इतर साक्षीदारांच्या नंतर त्याने

कैद्याला पुन्हा पाहिले आणि नंतर कबूल केले की कैदी हा कोणत्याही बाबतीत नानासाहेबांसारखा दिसत नाही. याप्रमाणे प्रत्येक साक्षीदाराने आपले मत दिल्यानंतर त्याला पुन्हा कैद्यापुढे उभे करण्यात येऊन त्याच्यात व नानासाहेबांमध्ये कोणत्या बाबतीत साम्य नाही असे विचारण्यात आले. प्रत्येकाने असेच सांगितले की नानासाहेब व कैदी यांचेमध्ये कोणत्याही बाबतीत— चेहरेपट्टी, शरीराची ठेवण— साम्य नाही.

श्रीमती अडला हिने तर कैदी हा नानासाहेब असणे शक्य नाही असे मोठ्या तिरस्कारपूर्वक सांगितले.

या सर्व ओळखपरेडीचे वेळी झालेल्या गोष्टी, तसेच साक्षीदारांच्या साक्षी व इतर संबंधित परिस्थिती लक्षात घेतल्यानंतर डॅनियेल याचा निश्चय झाला की संशयित कैदी हा नानासाहेब असणेच शक्य नाही. पोलिस सुपरिंटेंडेंट गोड याचेही तसेच मत होते. डॅनियलचे असेही मत झाले की संशयित कैदी हा एक अशिक्षित व समाजातील खालच्या थरातील मनुष्य आहे.

डॅनियलने हा सर्व वृत्तांत लिहून काढला आणि वायव्य प्रांताच्या सरकारकडे पाठविला. त्या सरकारने हिंदुस्थान सरकाराला लिहून कैद्याला सोडून द्यावे असे कळविले.

कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटने केलेल्या या चौकशीमुळे हिंदुस्थान सरकारचे पूर्ण समाधान झाले नाही. त्यांना याबाबतीत कैद्याला सोडून देऊन धोका पत्करावयाचा नव्हता. त्या सरकाराच्या अँडव्होकेट जनरलच्या सल्ल्यावरून त्यांनी हिंदुस्थानसरकारच्या कायदे खात्यातील दुय्यम सचिव श्री. डी. फिट्झ पॅट्रिक हा कायद्याचा अनुभव असलेला अधिकारी नेमून त्याच्यावर सर्व चौकशी करण्याचे काम सोपविले. फिट्झ पॅट्रिक याला मदतनीस म्हणून कानपूर जिल्ह्याचा पोलिस सुपरिंटेंडेंट गोड याला उत्तर प्रदेश सरकारने नेमिले.

फिट्झ पॅट्रिक याने सर्व पुराव्याची छाननी केली, आणखी काही साक्षीदार तपासले; शेवटी त्याचे मत असे झाले की संशयित कैदी हा नानासाहेब असणे शक्य नाही. तसा वृत्तांत त्याने हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविला.

हिंदुस्थानसरकारचे सर्वांशी असेच मत झाले की कैदी हा नानासाहेब नाही. म्हणून सरकारी हुकमावरून कैद्यासंबंधी पुढील चौकशी थांबविण्यात आली.

तरीही कैद्याची सुटका झाली नाही. त्याला पोलिसांच्या पहाऱ्यात ग्वालोरला पाठविण्यात आले व तेथे ग्वालोर दरबारच्या स्वाधीन करण्यात आले.

असे करण्याचे कारण म्हणजे त्याला ग्वालेर संस्थानच्या हद्दीत ग्वालेरच्या सरकारने पकडून ब्रिटिश एजंटकडे पाठविलेले होते. हिंदुस्थान सरकारने सर्व चौकशी केल्यावर त्याला सोडावयास पाहिजे होते पण ग्वालेर दरबारला तो हवा होता. त्याकरिता ग्वालेर दरबारने खास काम चालवून त्याला ब्रिटिशांकडून मागवून घेतले. त्याप्रमाणे ग्वालेरच्या पोलिटिकल एजंटाने एक्स्ट्रॅडिशन वॉरंट काढून ते हिंदुस्थान सरकारमार्फत वायव्य प्रांत सरकारकडे पाठविले व तेथून ते कानपूरच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडे बजावणीसाठी आले. म्हणून २१ जानेवारी १८७५ रोजी ग्वालेर येथे कैद्याला आणविण्यात येऊन तेथील पोलिटिकल एजंट कर्नल ऑसबोर्न याच्या हवाली करण्यात आले.

फिट्झ पॅट्रिक याने १५ डिसेंबर १८७४ रोजी सरकारच्या गृहखात्याला चौकशीसंबंधी जो वृत्तांत पाठविला तो राजपत्रात २ जानेवारी १८७५ रोजी प्रसिद्ध करण्यात आला. त्या पत्रातच फिट्झ पॅट्रिकने जो निष्कर्ष काढला तो सरकारने मान्य केल्याचा उल्लेखही होता. ही सरकारी आज्ञा ३१ डिसेंबर १८७४ रोजी फिट्झ पॅट्रिक याला लिहिलेल्या सरकारी पत्रात क्र. १६४८ ची आहे. ही दोन्ही पत्रे खाली दिलेली आहेत. पकडलेला इसम नानासाहेब नव्हता ही गोष्ट फिट्झ पॅट्रिक याने मोठ्या विशिष्ट तऱ्हेने सांगितली असून त्यावेळची एकंदर परिस्थिती कशी होती हेही त्या पत्रात आहे.

१५ डिसेंबर १८७४ रोजी श्री. डी. फिट्झ पॅट्रिक, सरकारच्या कायदे खात्यातील उपसचिव याने आर्थर हॉवेल सरकारच्या गृहखात्यातील सचिवास लिहिलेले पत्र. या पत्रात संशयित इसम विठूरचे नाना धोंडोपंत यांच्याबद्दल खालील हकीकत आहे :-

(१) “ आपले गेल्या महिन्याच्या ११ तारखेच्या १३९३ क्रमांकाच्या पत्रानुसार मी लगेच कानपुरास व पुढे ग्वालेरास गेलो. जमनादास हा नानासाहेब असावा व त्याचा जोडीदार प्रेमराज यांच्या प्रकरणी चौकशी करून सरकारात वृत्तांत सादर करण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे.

(२) “ त्या दोघांवर जो आरोप ठेवण्यात आला होता त्यामध्ये विशेष महत्त्वाचा म्हणजे जमनादास हाच नानासाहेब धोंडोपंत असावा हा आरोप होता म्हणून त्यासंबंधी अधिक चौकशी करणे हे माझे पहिले काम होते. या कामी वायव्य सरकारने माझ्या मदतीकरिता गोड नावाचे पोलिस अधिकारी दिले होते व त्यांनी त्यासाठी मला बहुमोल मदत केली.

(३) “ माझ्या चौकशीचा थोडक्यात निष्कर्ष म्हणजे जम्नादास हाच नानासाहेब असावा ही गोष्ट सिद्ध होऊ शकली नाही म्हणून गोड याने त्या दोघांना सोडून देण्यासाठी सरकारला लिहावे असे मी सांगितले. त्याप्रमाणे गोड यांनी १० तारखेला लिहिले व मॅजिस्ट्रेट क्लेमंट डॅनिएल यांनी त्या गोष्टीला लगेच संमती दिली.

(४) प्रत्यक्षात जे मला दिसले ते इतके स्पष्ट होते आणि मूळच्या कल्पनेच्या इतके विरुद्ध होते की मी घेतलेल्या पुराव्याचे तपशीलवार वर्णन करून आपणास त्रास द्यावा असे मला वाटत नाही; म्हणून मी थोडक्यात काय ते सांगतो.

(५) एकाही साक्षीदाराने जम्नादास हाच नानासाहेब होय असे निश्चितपणे सांगितले नाही. पुराव्यापैकी कर्नल मोब्रे टॉमसन, बाबा आपटे, आण्णा भट आणि दादा भट यांच्या साक्षी त्यातल्यात्यांत या मुद्याच्या अगदी जवळ आहे.

(६) कर्नल मोब्रे टॉमसन यांची जबानी अर्थातच संशयातीत आहे. कर्नल टॉमसन याचे नाव कानपूरच्या बंडासंबंधी प्रख्यात असले तरी त्यांनी नानासाहेबांना प्रत्यक्ष फक्त दोनच वेळा पाहिले होते. त्याशिवाय असे सांगणे प्राप्त आहे. त्यांची स्मरणशक्ती १८६२ साली इतकी क्षीण वाटते की स्वतःच कानपूरच्या मॅजिस्ट्रेटला लिहिले की ‘आज नानासाहेब त्याच्यापुढे उभे केले तर त्यांना मी ओळखू शकेन असे वाटत नाही’ असे असल्यामुळे कर्नल टॉमसन यांना नानासाहेब ओळखता आले नाहीत व तसे त्यांनी सांगितलेल्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही.

(७) कर्नल टॉमसन यांना कैद्याच्या शरीरावर एक खूण दिसली. त्याबद्दल कैद्याला पाहण्यापूर्वीच टॉमसन यांनी सांगितले होते. अशी खूण कैद्याच्या अंगावर सापडली ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे परंतु इतर पुराव्यावरून संशयाला जागा असती तरच या गोष्टीला काही अर्थ होता. परंतु असा पुरावा मी थोडक्यात सांगणारच आहे त्यावरून असे निश्चित दिसते की कैद्याच्या अंगावरील खूण नानासाहेबांच्या अंगावरील खुणेसारखी आहे ही गोष्ट केवळ योगायोगच मानली पाहिजे.

(८) “ बाबा आपटे यांनी कर्नल ऑस्बोर्न याचे समक्ष जरी प्रथम कैदी हाच नानासाहेब म्हणून सांगितले होते तरी पुढे त्याने आपल्या जबानीमध्ये पुष्कळच बदल केला. आता तो एवढेच म्हणू शकतो की कैदी हाच नाना-

साहेब असणे शक्य आहे. पहिल्याने त्याने सांगितले होते त्याबद्दल आपटे आता सांगतो की त्याने कैद्याला दूर अंतरावरून पाहिले व त्यावेळी त्याची प्रकृती बरी नव्हती.

(९) कर्नल ऑसबोर्न यांचेपुढे दिलेला जबाब आण्णा भट याने संपूर्णपणे परत घेतला. आता तो एवढेच म्हणतो की कैदी हा नानासाहेबांसारखाच दिसतो; विशेषतः त्याची कपाळाची ठेवण तशी आहे.

(१०) दादा भटाची स्पष्ट इच्छा अशी दिसते की कैदी हाच नानासाहेब असावा असा लोकांचा ग्रह करून द्यावा परंतु त्याच्याकडून या बाबतीत स्पष्ट विधान मिळविण्याचे सर्व प्रयत्न फसले. या बाबतीत इतर पुरावा सांगून आपणास त्रास देण्यापेक्षा एवढेच सांगतो की दादा भटाची साक्ष फार संशयास्पद आहे.

(११) “कैदी हाच नानासाहेब आहे या बाबतीतील पुराव्याबद्दल लिहिताना शिंदे सरकाराच्या या संबंधीच्या मताचा उल्लेख करणे प्राप्त आहे. त्या संबंधी वृत्तपत्रांत पुष्कळ लिहिले गेले आहे. परंतु खरे असे आहे की महाराजांनी कैद्याला नानासाहेब असे मुळीच ओळखले नाही. महाराजांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ एवढाच की कैद्याला बंडापूर्वी नानासाहेबांची व महाराजांची जी भेट झाली होती त्याबद्दल विशेष माहिती आहे. त्या भेटीत महाराजांनी नानासाहेबांना एका विशिष्ट (सोसन पट्टा) तलवारीचा नजराणा दिला होता ही गोष्ट कैद्याला माहीत असल्यामुळे महाराज म्हणतात की कैदी हाच नानासाहेब असावा. परंतु इतर स्पष्ट पुराव्याच्या अभावी या गोष्टीला विशेष महत्त्व नाही. तसा इतर पुरावा असता तर मात्र या गोष्टीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले असते. एका विशिष्ट प्रकारची तलवार दिली ही गोष्ट नानासाहेबांशिवाय इतर कित्येकांना माहीत असलीच पाहिजे आणि ज्याला नानासाहेबांचे सोंग घ्यावयाचे तो त्या गोष्टीचा फायदा घेणारच.

(१२) “या ठिकाणी हेही सांगितले पाहिजे की महाराजांनी कैद्याला आमच्या समक्ष पाहिल्यानंतर या विषयासंबंधी पुष्कळच माहिती मिळाली आहे व त्या माहितीवरून खुद्द महाराजांचा या बाबतीतला विश्वास डळमळला असून आपण चूक केली असावी असे ते कबूल करतात.

(१३) “या मुद्यासंबंधी लिहून हा विषय हातावेगळा करण्यापूर्वी एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे कर्नल ऑसबोर्न यांचेपुढे आलेले दोन साक्षीदार रोशनखान आणि महंमद मुकीम हे दोघे कैदी नानासाहेबच आहे असे म्हणाले.

परंतु इतर पुरावा घेण्याच्या धांदलीमध्ये आम्ही ग्वालेरात असताना त्या दोघांचे आम्हास विस्मरण झाले त्यामुळे त्यांची प्रत्यक्ष साक्ष घेता आली नाही; परंतु त्या दोघांपैकी कोणीही कैदी हाच नानासाहेब आहेत असे म्हटले नव्हते. इतर बळकट पुरावा इतका आहे की कैद्याला कानपुरास पाठवून सोडून देण्याचा अर्ज आणखी लांबणीवर टाकावा असे मला वाटले नाही.

(१४) “कैदी हाच नानासाहेब आहे असे दर्शविणारा पुरावा हा असा आहे. त्याविरुद्ध सत्तावीस लोकांचा पुरावा आहे. ह्या सत्तावीस लोकांपैकी बहुतेक सर्व या बाबतीत खात्रीपूर्वक सांगू शकतील असे आहेत. त्यांची नावे अशी :- डेप्युटी सर्जन जनरल जे. एन्. ट्रेसीडर, मुरादाबादचा जज्ज जॉन पॉवर, मुसामत आडला, पैलवान सदाक, नाना नारायणराव, मुडे गंगा पूट, केशवराव वैद्य, छेदी मिस्त्री, सदाशिव शास्त्री, जुगल किशोर, होर्मसजी बहून मोदी, जवानसिंग, हिलालुद्दीन, नूरमहंमद, रघुनंदन शही, रामनवास, लछमणसिंग, बलदेवसिंग रिसालदार, गणपतराव, रामचंद्र, दादा भट, रघुनाथराव, गोविंद पंडित, बाळकिसनचा मुलगा रघुनाथ, दादा महाजन, ईशरीसिंगचा मुलगा बलदेव सिंग.

या साक्षीदारांपैकी काही म्हणतात की कैदी हा नानासाहेबांसारखा दिसतो परंतु ते सर्व असे खात्रीपूर्वक सांगतात की तो म्हणजे नानासाहेब नव्हे.

या सत्ताविसांपैकी पहिल्या अठरा लोकांचा पुरावा पुरेसा आहे असे आम्ही मानतो. बाकीच्या सहा लोकांच्या साक्षी महाराजांच्या सांगण्यावरून घेतल्या.

(१५) या लोकांच्या साक्षीवरून माझे निश्चित मत असे झाले की कैदी हा नानासाहेब नव्हे. या मताला पुष्टी देणारी परिस्थिती म्हणजे डॉ. नॉर्मन शेवर्स व इतर वैद्यकीय तज्ञांनी असे मत दिले आहे की कैदी हा ३५ वर्षे वयाचा असावा. जास्तीत जास्त त्याचे वय ४५ वर्षे असणे शक्य आहे परंतु नानासाहेबांचे आता वय ५० वर्षापेक्षा अधिक आहे.

(१६) खालील गोष्टीवरून या मताला पुष्टीच मिळते :--

(१) नानासाहेब कानामध्ये भिकबाळी घालीत असत याबद्दल संशय नाही. काचेच्या मदतीने अत्यंत काळजीपूर्वक तपासणी केली तरी कैद्याच्या कानाच्या पाळ्यावर वरच्या बाजूला भिकबाळी घालण्यासाठी असावयास पाहिजे अशी भोकाची खूण अजीबात नाही.

(२) केशवराव वैद्य यांनी सांगितले की काही गंभीर आजारामुळे नानासाहेबांच्या शरीरातील काही ठिकाणी मास झडले होते तशी कैद्याच्या शरीरावर काहीही खूण नाही.

(१७) शेवटी हे सांगितले पाहिजे की कोणी काहीही म्हटले तरी कैद्याची वागणूक, चर्या आणि बोलणे या सर्व गोष्टी निश्चितपणे समाजातील अगदी खालच्या थरातील माणसासारखी आहेत. मी प्रथम जेव्हा कैद्याच्या कोठडीत त्याला पाहिले तेव्हा मला मोठा आश्चर्याचा धक्काच बसला; जनरल डाली याच्या मनावरही तसाच परिणाम झाला. अशा विषयात निश्चित मत बनविण्याची पात्रता असलेला गोड हा तर म्हणाला की, त्याने कैद्याला ग्वालेर-हून आणताना प्रथमच पाहिला तेव्हाच त्याची खात्री झाली होती की तो नानासाहेब असणेच शक्य नाही. गोड यांची या विषयाबद्दलची पात्रता येथल्या रहिवाश्यांइतकीच आहे. येथे मला हे सांगितले पाहिजे की गोड यांचे मते हा मनुष्य बनारसच्या आजुबाजूचा रहिवासी असला पाहिजे; हीच गोष्ट कैद्याने पुढे कबूल केली.

(१८) या सर्व गोष्टी लक्षात घेता, कैद्याने महाराजांना लिहिलेल्या पत्रावर केलेल्या मराठी सहीबद्दल आणखी खास चौकशी करावी असे मला वाटले नाही. परंतु नाना नारायणराव यांना ती सही दाखविल्याबरोबरच त्यांनी ही सही नानासाहेबांची नाही असे ताबडतोब सांगितले हेही नमूद केले पाहिजे. खरोखर ही सही नानासाहेबांची नाही हे कोणीही सांगेल. सरकारच्या कर्जखात्यामार्फत मिळविलेल्या सरकारी प्रॉमिसरी नोटांवरील नानासाहेबांची सही पाहिल्यावर तर ही गोष्ट अगदी स्पष्ट होते. कैदी असे सांगतो की त्याला मराठी लिहिता वाचता येत नाही.

(१९) शेवटी मला एवढेच सांगावयाचे आहे की कैदी (जमनादास) याने प्रथम कर्नल क्रॉसबोर्न यांच्यापुढे दिलेला सर्व जबाब परत घेतला असून आपल्या जीवनाचा सर्व तपशीलवार वृत्तांत दिलेला आहे. त्या वृत्तांतात तो म्हणतो की वयाच्या आकराव्या वर्षापासून तो एक साधा भटक्या फकीर आहे.

गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिल यांच्याकडून आणखी काही चौकशी करावयाची की कसे याबद्दलच्या आज्ञेची मी वाट पहात आहे.

आर्थर हॉवेल हिंदुस्थानसरकारचे दुय्यम सचीव यांचे डी. फिट्स पॅट्रिक हिंदुस्थानसरकारच्या कायदेखात्यातील दुय्यम सचीव यांना दि. ३१ डिसेंबर १८७४ चे क्र. १६७८ चे पत्र :-

“ तुमचे १५ दिनांकाचे पत्र पोचल्याचे कळविण्याची मला आज्ञा झाली आहे. त्या पत्रात ग्वालेर येथे पकडण्यात आलेल्या एका माणसाबद्दल चौकशी करून तो बिठूरचे नानासाहेब धोंडोपंत आहेत की कसे याबद्दल तुमचा निष्कर्ष

कळविण्यात आला आहे. त्याच माणसाबरोबर प्रेमराज या त्याच्या सहकाऱ्या-बद्दलही चौकशी करण्यात आलेली आहे.

“ २ तो मनुष्य नानासाहेब नाही या तुमच्या निष्कर्षाशी हिंदुस्थान-सरकार सहमत आहे.

“ ३ तुम्ही केलेल्या चौकशीचा वृत्तांत सर्व लोकांच्या माहितीसाठी राजपत्रात प्रसिद्ध केला जाईल. आणि या प्रकरणी तुम्ही जी काळजीपूर्वक चौकशी केली त्याबद्दल सरकार तुमचे आभारी आहे हे तुम्हाला कळविण्यास मला सांगण्यात आले आहे. त्याशिवाय वायव्य प्रांत सरकारचे अधिकारी या कामी तुम्हांस मदत करीत होते त्यांनी केलेल्या मदतीचाही उल्लेख करण्यास मला सांगण्यात आले आहे. विशेषतः कानपूरचे मॅजिस्ट्रेट डॅनिएल डिस्ट्रिक्ट सुपरिन्टेन्डेंट (पोलिस) एच्. बी. गोड, आणि कलकत्त्याहून तुमच्या मदतीसाठी पाठविण्यात आलेले डॉ. शेवर्स यांची नावे नमूद केली पाहिजेत.

४ कैद्याचे पुढे काय करावयाचे याबाबतीत ग्वालोरच्या महाराजांना सरकाराकडून लिहून गेले आहे; त्याचे उत्तर आल्यावर त्यासंबंधी सूचना देण्यात येतील. ”

(५) सराईमिरानचा बाबा

गंगेच्या किनाऱ्यावरील एका टेकडीवर विश्वनाथाचे मंदीर आहे. हे मंदिर फरुखाबाद जिल्ह्यातील कनोजजवळील सराई मिरानपासून सुमारे तीन मैलावर आहे. ही जागा भुताटकीची आहे असा प्रवाद आहे. तेथे एक संन्यासी आला व त्याने ती टेकडी व मंदिर याबद्दल चौकशी केली. त्या ठिकाणी भुताटकी आहे असे कळल्याबरोबर तो एक दोन माणसे घेऊन टेकडीवर गेला. मंदिर जुनाट असून जवळच एक जुनाट विहीर आहे. देऊळ व विहीर स्वच्छ होईपर्यंत मी पाण्याचा थेंबही घेणार नाही असे तो संन्यासी म्हणाला. खेडुतांनी लवकरच ती स्वच्छ केली व संन्यासी तेथे राहू लागला. पुढे त्याने देवळाचा जीर्णोद्धार केला आणि तेथे संगमरवरी फरशी केली. त्याला त्या कामासाठी द्रव्य कोठून मिळाले हे कोणासही कळले नाही. गंगेवर स्नान करण्यासाठी फक्त एकदाच तो देवळाबाहेर जाई. देवळातील मूर्तीची पूजा अर्चा करून मूर्तीला अत्तर लावीत असे.

हाच संन्यासी नानासाहेब पेशवा असावा असे स्थानिक लोकांना वाटे. कित्येक वर्षांनंतर त्याने ती जागा सोडून दिली. त्याला कारण त्याने असे

सांगितले की सराई मिरान येथील एका खुनाच्या खटल्यात त्याने खोटी साक्ष दिली होती. ही गोष्ट त्याचे मनाला लागून राहिली होती.

फरुखाबाद जिल्ह्यात विशेषतः कनोजच्या आसपास बाबाची कीर्ती पसरली होती. सराई मिरानचे लोक विश्वनाथाचे दर्शनासाठी व बाबाच्या आशीर्वादासाठी नियमितपणे जात. त्याच्या अंगी दैवी शक्ती असून त्याच्या आशीर्वादाचे फळ मिळते असा लोकांचा विश्वास होता.

सराई मिरान येथील श्रीमंत व प्रख्यात अशा लोकांमध्ये खून प्रकरण झाले होते त्यामुळे सराई मिरान खेड्यात पुष्कळ खळबळ उडालेली होती. एका लहान मुलाचा खून झाला होता. सराईमिरान येथे विभक्त राहणाऱ्या दोन भावांपैकी एका भावाचा हा मुलगा होता. पोलिस चौकशीत असे आढळून आले की बाह्यतः ते दोन्ही भाऊ सलोख्याने राहत असले व त्यांच्या घरातील स्त्रिया सणावारांचे दिवशी येत जात असत तरी त्यांचे संबंध चांगले नव्हते. एका दिवशी एका भावाकडे असाच काही समारंभ होता त्यावेळी दुसऱ्या भावाची बायका-मुलेही त्याचेकडे आलेली होती. हा लहान मुलगा घराबाहेर इतर मुलांबरोबर खेळत होता; दुपारपर्यंत त्याच्याकडे कोणीही विशेष लक्ष दिले नव्हते. त्या मुलाची आई जेव्हा परत जाण्यास निघाली तेव्हा मुलगा कोठे दिसेना. खूप खटपट केली पण मुलाचा पत्ता लागला नाही. त्या मुलाच्या चुलत्याचा संशय घेण्यात आला.

मध्यंतरी हा चुलता बाबाकडे गेला होता व त्याने बाबाला सांगितले की आपण मुलाचा खून करून प्रेत घराजवळच्या विहिरीत टाकले. त्याला केल्या गोष्टीबद्दल पश्चात्ताप वाटत होता. बाबाने त्याला सांगितले की 'त्याने अत्यंत निर्घृण कृत्य केले असले तरी पश्चात्ताप झाला असल्यामुळे मी त्याचे संरक्षण करीन.' त्यानंतर चुलता आपले घरी आला. पुढे त्या मुलाचा बापही बाबाकडे गेला व झाली हकीकत सांगून मुलाबद्दल काही माहिती ज्योतिष-शास्त्राचे ज्ञान असलेल्या बाबाला त्याने विचारली. बाबाने त्याला झाला प्रकार सांगून पुढे काहीही करू नये असा सल्ला दिला.

परंतु पुढे खटला उभा राहिला. चुलता आरोपी होता त्याने सांगितले की जेव्हा खून झाला तेव्हा आपण विश्वनाथ मंदिरात होतो. सरकारी अधिकारीही बाबाला मानीत; सर्व खटला बाबाच्या साक्षीवर अवलंबून होता. बाबाने आरोपी चुलत्याला वचन दिले होते म्हणून साक्षीत सांगितले की आरोपी हा त्यावेळी विश्वनाथमंदिरात होता. याचा अर्थ असा की खून झाला त्यावेळी आरोपी सराई

मिरान गावात असणे शक्य नव्हते. खुनाची वेळ पोलिसांनी इतर पुराव्यावरून निश्चित केली होती. काही साक्षीदारांनी एका विशिष्ट वेळी विहिरीत काही तरी जड पदार्थ पडल्याचा आवाज ऐकल्याचे सांगितले होते. त्याच विहिरीतून मुलाचे प्रेत काढण्यात आलेले होते. बाबाच्या साक्षीवर विश्वास ठेवून कोर्टाने आरोपीला निर्दोषी सोडले होते.

स्थानिक लोकांना मात्र चुलत्यानेच मुलाचा खून केला याबद्दल खात्री वाटत होती. बाबाने खोटी साक्ष दिली होती असेही त्यांना वाटे; त्यामुळे तो संन्यासी फार खिन्न झाला होता. त्याने आपल्या विश्वासातल्या काही लोकां-जवळ खोटी साक्ष दिल्याच्या पापाबद्दल प्रायश्चित्त घेणार असे बोलून दाखवून विश्वनाथ मंदिर सोडून जाण्याचा आपला बेत असल्याचेही सांगितले होते. एके दिवशी कोणाला न कळत तो निघून गेला. तो नैमिषारण्यात गेला असावा असे लोकांना वाटले.

श्री. अमृतलाल नागर यांनी आपल्या 'गदरकी फूल' या पुस्तकात (पा. १६५-१६८) ही माहिती दिलेली आहे. त्यांना ही हकीकत श्री. बलभद्रप्रसाद मिश्र उ. प्र. चे डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ इन्फर्मेशन याजकडून कळली. हे मिश्र स्वतःच सराईमिरान गावचे आहेत. त्या मिश्रांना ही माहिती त्यांचे आजचे पंडित मेडाईलाल मिश्र याचे तोंडून कळलेली होती. हे पंडित मेडाईलाल हे त्या भागातील मोठे जमीनदार असून अतिशय शुचिर्भूत व सत्यप्रिय असा त्यांचा त्या भागात लौकिक होता. ते बाबांना मधून मधून भेटत व बाबाच्या तोंडूनच ही हकीकत आपण ऐकली असे ते सांगत.

हा बाबा म्हणजेच नानासाहेब असावा असा प्रश्न विशेष काळजीने तपासला गेला नाही; जिल्ह्यातील पोलिसांनीही त्याची चौकशी केली नाही. स्थानिक लोक तसे मानीत एवढ्यावर बाबा म्हणजे नानासाहेबच होत असे समजण्याचे कारण नाही. त्यामुळे बाबा व नानासाहेब ही एकच व्यक्ती होती ही गोष्ट दूरान्वयानेसुद्धा खरी मानता येत नाही.

असे म्हणतात की हा बाबा म्हणजे पुढे नैमिषारण्यात राहणारा कैलासनबाबा अथवा कालीसदनबाबाच होय. तेथेही काही लोक त्याला नानासाहेब असे मानीत.

(६) नैमिषारण्याचा कालीसदन बाबा

नानासाहेब नैमिषारण्यात कैलासन बाबा ऊर्फ कालीसदन बाबा हे नाव धारण करून साधूच्या वेषात राहत असा एक प्रवाद आहे. हा कैलासनबाबा

१८८५-८६ चे सुमारास नैमिषारण्यात आला व तेथे जानकीकुंडाजवळ राहत असे. नैमिषारण्यात ललिता देवीचे सुंदर देऊळ असून त्याची संगमरवरी फरशी कैलासन बाबाने बसविली; तसेच त्याने कालिकादेवीचे आणि शिवाचे अशी दोन देवळे नैमिषारण्यापासून १० मैल अंतरावर बांधली. या कामाकरिता त्याने स्थानिक लोकांकडून वर्गणी जमविली नव्हती. मात्र कालिकादेवीचे देऊळ पूर्ण बांधले गेलेच नाही. कदाचित् कैलासन बाबा नैमिषारण्य सोडून गेला असेल अथवा मरण पावला असेल. देवळाच्या कामी लावलेल्या मजुरांना तो दर शुक्रवारी पगार देई. जर पैसा कमी पडला तर तो पैसे आणण्यासाठी दाट जंगलात जाई. बाबाने जानकीकुंड सोडल्यानंतर अनेक लोकांनी जंगलात जागजागी खणून पाहिले परंतु त्यांना कोठे द्रव्य मिळाले नाही. बाबाजवळ एक काठी असून त्या काठीत तो जडजवाहीर लपवून ठेवीत असे असेही लोक म्हणत. जानकी कुंडापाशी तो सर्वांना विशेषतः मुलांना मिठाई व पैसे वाटी.

कैलासनबाबा कोठून आला हे कोणासच माहीत नव्हते. स्थानिक लोक तो कोणी राजा असून पुण्याहून आला असावा असे मानीत. स्थानिक लोकांशी तो मिसळत नसे. काही लोकांचे मते तो नानासाहेब व बाजीराव यांचा नातेवाईक असावा. दुसरे काही लोक त्यालाच नानासाहेब मानीत. तो बंडातून पळून आलेला असावा असे काही लोकांच्या ऐक्यात होते.

कैलासन बाबाबरोबर एक चाकर असे; हाच चाकर त्याचे अन्न शिजवी. बाबा मध्यम उंचीचा, गव्हाळी रंगाचा असून त्याचे केस व दाढी पांढरी शुभ्र होती. तो पांढरे कपडे घाली.

जानकीकुंडाजवळ तीन वर्षे राहिल्यानंतर कैलासनबाबा गोमतीचे तीरावर, नैमिषारण्यापासून सुमारे १० मैलावरील कैलासन या गावी गेला. तेथेच तो कार्तिक शु॥ १३ ला मरण पावला असे म्हणतात. जानकीकुंड आणि कैलासन येथे मिळून नैमिषारण्यात तो २० वर्षे राहिला होता.

वरील सर्व हकीकत उत्तरप्रदेश सरकारने १९५४ च्या डिसेंबर मध्ये बंडाबद्दल चौकशी करण्यासाठी नेमिलेल्या खास संशोधकअधिकारी व समिती यांनी गोळा केलेल्या अनेक वृद्ध गृहस्थांच्या साक्षीवर आधारलेली आहे.

(७) एक लोकवार्ता

नानासाहेबांनी आपले अखेरचे दिवस गुजराथेत घालविले असा एक प्रवाद आहे. त्यासंबंधी अनेक दंतकथा आहेत. काही लोक म्हणतात की शिहोर जवळच्या जंगलात वेष बदलून नानासाहेब राहत असत.

पितरांचे वार्षिक श्राद्ध राजकोट अथवा दुसऱ्या एखाद्या गावी ठराविक दिवशी नानासाहेब करीत; ज्या घरांत हे श्राद्ध होई ते घर मात्र दरवर्षी बदलत असे अशी एक आख्यायिका आहे. एका वर्षी ते दुपारच्या वेळी घोड्यावरून वैशंपायन उपाध्याय यांचे घरी आले व त्यांच्या परवानगीने आणि मदतीने त्यांनी त्यांच्याच घरात श्राद्ध समारंभ केला. श्राद्धसंकल्पाचे वेळी पितरांची नावे घेतली ती पुण्याच्या पेशव्यांच्या घराण्यातील आहेत. हे ऐकून उपाध्यायाला महदाश्चर्य वाटले. तरी ते उपाध्याय काही बोलले नाहीत. श्राद्ध संपल्यावर घोड्यावर बसून ते गृहस्थ निघून गेले.

लौकरच नानासाहेब दरवर्षी श्राद्धासाठी येतात ही बातमी पसरली. ही बातमी ऐकून नानासाहेबांना पकडण्याचा सरकारने बेत केला. त्या दृष्टीने सरकारने त्यांना जो पकडून देईल त्याला मोठे इनाम देण्याचे जाहीर केले. पुढचे वर्षी 'नानासाहेब' दुसऱ्याच ब्राह्मणाचे घरी गेले व श्राद्धाची तयारी करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. ब्राह्मणाने ही गोष्ट कबूल केली. नानासाहेबांनी 'थोड्या वेळाने येतो' असे सांगून ते निघून गेले. ब्राह्मणाने ही गोष्ट ब्रिटिश अधिकाऱ्याला कळविली. त्या अधिकाऱ्याने ब्राह्मणाला श्राद्धविधी पहिल्या मजल्यावर करण्यास सांगितले. त्याशिवाय श्राद्धासाठी पाच ब्राह्मण मिळवून देण्याचेही त्याने कबूल केले, त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था झाली. ते ब्राह्मण येण्याची वाट पहात बसले असताना 'नानासाहेबांना' पाच लोक रेशमी अंगरखे घालून येताना दिसले. त्या लोकांच्या चालण्याच्या पद्धतीवरून ते सैन्यातले असावे असे त्यांना वाटले. हे युरोपियन लोक ब्राह्मणवेषात येत आहेत हे त्यांनी ताडले. आपले कपडे आंगावर घालून तलवार हाती घेऊन नानासाहेबांनी त्या पाच लोकांना पहिल्या मजल्यावर जाण्यास सांगितले. श्राद्ध संकल्प झाल्यानंतर नानासाहेबांनी त्या पाचांना डोळ्याला पाणी लावून डोळे मिटून घेण्यास सांगितले. त्यांनी डोळे मिटल्याबरोबर नानासाहेब त्यांचे पाठीमागे गेले व तलवारीने त्यांच्यावर प्रहार केला. त्या प्रहाराने त्यांच्यापैकी कोणी मेले का ते सर्व पळून गेले याबद्दल माहिती नाही. परंतु नानासाहेबांना ते पकडू शकले नाहीत. नंतर ब्राह्मणाला नानासाहेबांनी फितुरी न करण्याबद्दल बजावले आणि आपण घोड्यावर स्वार होऊन निघून गेले. [ब्राह्मणांनी डोळे मिटल्यावर नानासाहेब शांतपणे निघून गेले अशी एक आख्यायिका आहे.]

प्रकरण ४४ वे

तात्या टोपे यांची चौकशी व मृत्यू

- (१) बालपण आणि बंडातील भूमिका
- (२) अटक आणि लष्करी कोर्टापुढील चौकशी
- (३) तात्यांचा मृत्यू
- (४) फाशी गेलेली व्यक्ती : तात्या टोपे होती काय ?
- (५) तात्या टोपे यांच्यासंबंधी मूल्यमापन
- (६) तात्या टोपे यांची स्मारके

परिशिष्ट १ : टी. राइस होम्स याने लिहिलेली तात्या टोपे यांच्या
अटकेसंबंधी हकीकत

परिशिष्ट २ : तात्या टोपे यांचा जबाब

*

*

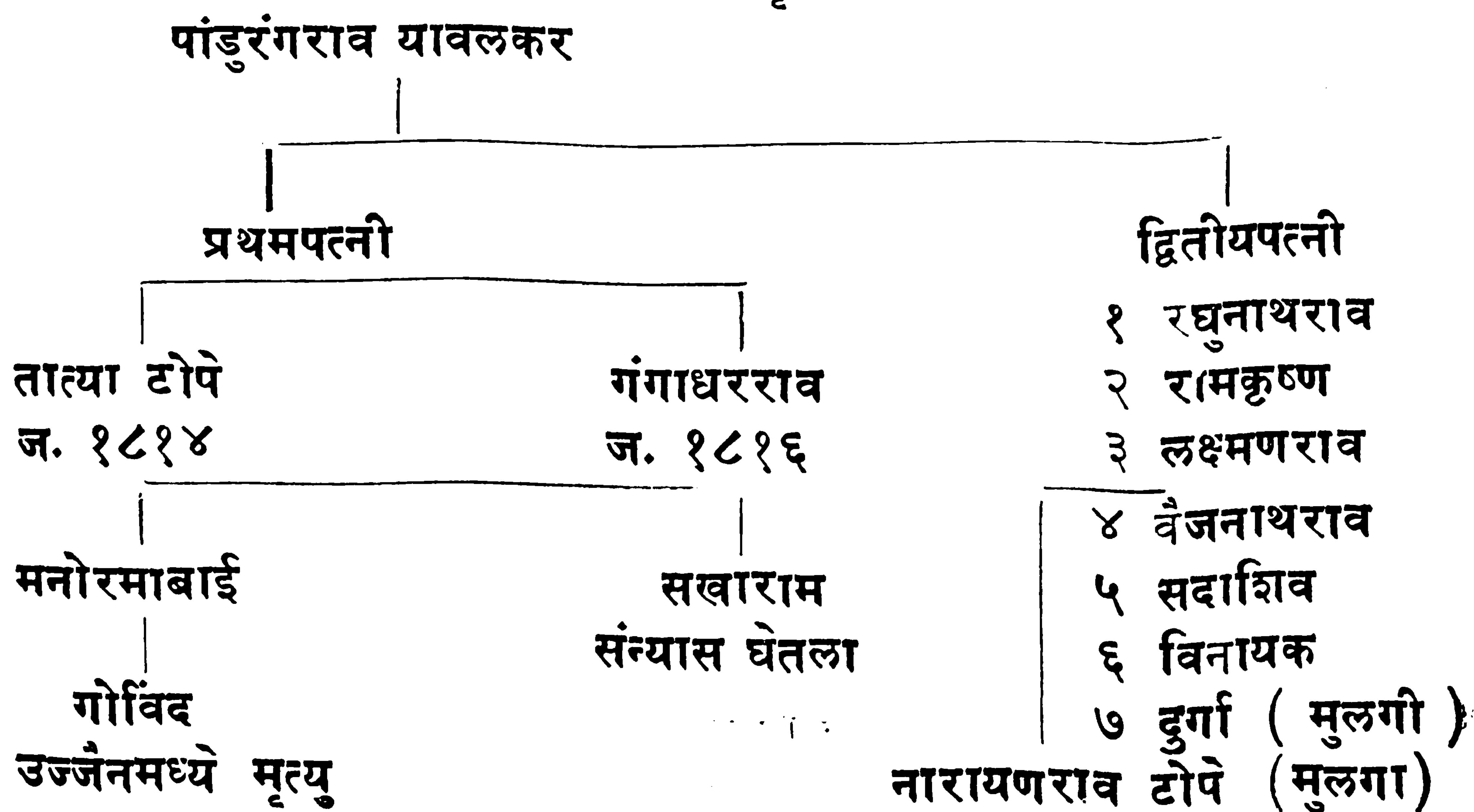
*

*

“ मुझे तोड कर ऐ वनमाली ! उस पथपर तुम देना फेक,
मातृभूमिपर शीशचढाने, जिसपथ जावे वीर अनेक ” —माखनलाल चतुर्वेदी

(१) बालपण आणि बंडातील भूमिका

वंशवृक्ष

टोप : तात्या टोपे यांचे मूळ नाव रामचंद्र पांडुरंगराव असे होते परंतु त्यांना तात्या टोपे असे लोकप्रिय नाव पडले. हेच नाव कित्येकदा तात्या अथवा तांतिया टोपी असे सरकारी व त्यावेळच्या कागदपत्रात आढळते. काही पुस्तकांतही असेच नाव दिले आहे. डॉ. सेन यांचे १८५७. मराठीमध्ये तात्या हे एक आवडीचे नाव असून ते घरगुती टोपण नाव मानतात. पुढे टोपे हा शब्द अधिक आला कारण असे म्हणतात की बाजीरावाने त्यांना एक मौल्यवान व विशिष्ट आकाराची टोपी दिली होती. कित्येक लोक असे मानतात की ब्रिटिशांच्या तोफखान्यात काही काळ त्यांनी नोकरी केली म्हणून टोपे हे नाव पडले.

तात्या टोपे यांचा जन्म महाराष्ट्रात एका देशस्थ ब्राह्मण कुळात झाला. पांडुरंगराव भट (यावलकर) यांच्या आठ मुलांपैकी ते एक होते. त्यांच्या जन्माचे वर्ष १८१२, १८१४ आणि १८१६ असे सांगण्यात येते; परंतु त्या पैकी मधले म्हणजे १८१४ हे वर्ष त्यांच्या जन्माचे असे अधिक खात्रीने सांगण्यात येते.

पांडुरंगराव भट हे पेशवे बाजीराव यांच्या खासगताकडे नोकरीस होते. पदच्युत झाल्यानंतर १८१८ या वर्षी बाजीरावाबरोबर जे अनेक पक्षपाती बिठूरला गेले त्यांत पांडुरंगरावही होते. त्यावेळी तात्या टोपे हे अवघे ४ वर्षाचे होते. त्याच्या बालपणाविषयी फारशी माहिती नाही; कदाचित ते नानासाहेबांचे खेळगडी असावे; बाजीरावाची त्यांच्यावर फार मर्जी होती. त्यांचे बालपण बाजीरावांच्या देखरेखीखालीच गेले.

लहानपणापासूनच तात्या टोपे यांना सैन्याची आवड होती. तलवार व बंदूक चालविणे, घोड्यावर बसणे या गोष्टी ते लहानपणीच शिकले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या बंगाल सैन्यातील तोफखान्यामध्ये त्यांनी काही काळ नोकरी केली असे म्हणतात. परंतु त्यांची स्वतंत्र वृत्ती आणि संघटनाकौशल्य यामुळे ते अशा निव्वळ पगारी नोकरीत फार काळ राहू शकले नाहीत; कारण त्यांचे हे गुण ब्रिटिश सैन्यामध्ये दोषच मानले जात. पुढे त्यांना बाजीरावाच्या खासगीकडे नोकरी मिळाली. खुद्द बाजीरावासंबंधी त्यांना फार प्रेमादर वाटे. बाजीरावांच्या मृत्यूनंतर ते नानासाहेबांचे पदरी व्यवस्थापक म्हणून राहिले. या नात्यानेच युरोपियन अधिकारी व यांच्या स्त्रिया यांशी त्यांचा संबंध आला असावा. कारण ही मंडळी बिठूरला वारंवार येत असत. या युरोपियनमंडळी-मध्ये ते फार लोकप्रिय होते. पुढे सिप्रि येथे जेव्हा त्यांना फाशी देण्यात आले त्यावेळी कित्येक युरोपियन स्त्रियांनी त्यांच्यासाठी प्रार्थना केल्या त्याचे मूळ यासंबंधात असावे.

तात्या टोपे हे मध्यम उंचीचे भक्कम बांध्याचे असून त्यांचे डोळे मोठे व भेदक होते. त्यांचा वर्ण काळसर असून त्यांच्या चेहऱ्यावर देवीचे वण होते. बिठूर येथे त्यांना पाहिलेला जॉन लॅंग यांनी त्यांचे असे वर्णन केले आहे :-

“ ते मध्यम उंचीचे सुमारे ५ फूट उंच असून विशेष लठ्ठ नव्हते परंतु अगदी ताठ असत. दिसण्यात ते सुंदर नव्हते. त्यांचे कपाळ लहान असून नाक बसके व रुंद नाकपुड्या असे होते. त्यांचे दात पिवळट व वेडेवाकडे होते. बहुतेक सर्व आशिया वासीयांप्रमाणे त्यांचे डोळे पाणीदार असून त्यात लबाडीची झाक होती; परंतु त्यांचे अंगी कर्तबगारी असेल असे मला वाटले नाही, ”
त्यांना मराठी, हिंदी, गुजराती आणि उर्दू भाषा चांगल्या अवगत होत्या परंतु इंग्रजीत सही करण्यापलीकडे ज्ञान नव्हते. स्वभावाने अबोल असून हो-नाही या पलीकडे बोलत नसत.

बंडातील भूमिका

बंडवाल्यांनी नानासाहेबांना आपले पुढारी मानल्यानंतर तात्या बंडात सामील झाले. तटबंदीच्या वेढ्यात व पुढे अलाहाबादेहून जनरल हॅवेलॉक कानपुरावर चालून आला त्यावेळी त्यांनी महत्त्वाची कामगिरी बजाविली. १३ जुलै रोजी झालेल्या शेवटच्या लढाईत, रावसाहेब, तात्या टोपे, ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद, बाळाराव आणि जनरल टिकारसिंग यांच्या हाताखालच्या सैन्याचा पराभव झाला. त्यानंतर तात्या टोपे व इतर पुढारी अयोध्या प्रांतात गेले. पुढे लौकरच तात्या टोपे यांनी आपल्या सैन्याची बिठूर येथे पुनर्घटना करून कानपूर काबीज करण्याची तयारी केली. त्यावेळी, कानपूर जिंकून लखनौला गेलेला जनरल हॅवेलॉक परत कानपुरास आला आणि १६ ऑगस्ट रोजी त्याने तात्या टोपे यांच्या सैन्यावर बिठूर येथे हल्ला चढविला. जरी तात्यांच्या सैन्याने मोठ्या शौर्याने लढा दिला तरी ब्रिटिशांचा विजय झाला.

त्यानंतर तात्या टोपे व रावसाहेब ग्वालेरास गेले व तेथील ग्वालेर सैन्याला त्यांनी आपल्या बाजूला वळविले. ग्वालेराहून निघून त्यांनी आपली छावणी कालपी येथे प्रस्थापित केली. १८५७ च्या नोव्हेंबरमध्ये कालपीहून निघून तात्या टोपे कानपुरावर चालून गेले व तेथील सेनापती मेजर जनरल विंडहॅम याचा त्यांनी पराभव केला. विंडहॅमचे सैन्य पळाले व त्याने तटबंदीचा आश्रय घेतला. बंडवाल्यांचा आता कानपुरावर संपूर्ण ताबा होता. हा विजय फार वेळ टिकला नाही. तात्या टोपे यांच्या सैन्याचा ६ डिसेंबर रोजी सर कॉलिन कॅपबेल सरसेनापती यांनी पराभव केला. कॅपबेल हा विंडहॅमच्या

मदतीकरिता लखनौहून मुद्दाम आला होता. त्यानंतर तात्या टोपे चरखारी येथे जाऊन त्यांनी ते गाव काबीज केले.

मध्यंतरी सर ह्यू रोज याच्या सैन्याने झाशीला वेढा घातला होता. हे ऐकून तात्या टोपे राणीच्या मदतीकरिता धावले. परंतु अनुभवी सेनापतीच्या डावपेचाला त्यांचे मोठे सैन्यही पुरे पडले नाही म्हणून तात्यांनी माघार घेतली. त्यानंतर कोच येथे तात्या टोपे यांची सर ह्यू रोज याच्याशी मोठी लढाई झाली. या लढाईतही तात्या टोपे यांचा पराभव होऊन ते ग्वालेराकडे गेले. वाटेमध्ये त्यांना रावसाहेब आणि झाशी पडल्यामुळे झाशीचा किल्लाही सोडून देऊन राणी लक्ष्मीबाई येऊन मिळाली. त्यांच्या एकत्रित सैन्याने ग्वालेर शहर व किल्ला यावर हल्ला चढविला. या हल्याला तोंड देणे अशक्य झाल्यामुळे जयाजीराव शिंदे महाराज प्राण घेऊन आग्याला पळाले व तेथे ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली राहिले. ग्वालेर येथे रावसाहेबांना पेशवे म्हणून घोषित करण्यात आले कारण त्यावेळी नानासाहेब अज्ञात ठिकाणी निघून गेले होते.

१६ जून १८५८ रोजी सर ह्यू रोज ग्वालेरवर आला. त्यावेळी झालेल्या लढाईत झाशीच्या राणीला जबर जखम होऊन थोड्या वेळाने ती मरण पावली. लढाईत पराभव झाल्यामुळे तात्या टोपे व रावसाहेब यांना ग्वालेर सोडणे भाग पडले. काही दिवसानंतर झोरा अलिपूर येथे ब्रिटिशांविरुद्ध त्यांनी पुन्हा लढाई दिली परंतु त्या लढाईत त्यांचा पूर्ण निःपात झाला. ब्रिटिशांच्या हातात पुष्कळ दारूगोळा व इतर साहित्य पडले.

त्यानंतर तात्या टोपे यांच्याजवळ फारच थोडे सैन्य व सामग्री उरली; ब्रिटिशांविरुद्ध अनेक गनिमी लढाया ते लढले. या पद्धतीच्या लढाईतील त्यांचे कौशल्य सर्वांनी मान्य केले असून जगातील गनिमी लढाईतील उत्कृष्ट नेता म्हणून त्यांना मानण्यात येते. परंतु त्यांना एकाच ठिकाणी राहणे अशक्य झाले. ब्रिटिश सैन्य त्यांच्या पाठलागावर सर्वत्र होते तरी जवळजवळ एक वर्षपर्यंत त्यांनी ब्रिटिशांना हुलकावण्या दिल्या त्यांचे धैर्य, उपक्रमशीलता, प्रतिहल्ला करण्याची पद्धत आणि निसटून जाण्याचे कौशल्य या गुणांमुळे सर्व ब्रिटिश सेनापती हैराण झाले. ब्रिटिश सैन्य सारखेच त्यांच्या पाठीवर होते.

(२) अटक आणि लष्करी चौकशी

२१ जानेवारी १८५९ रोजी सिकार येथे तात्या टोपे यांची ब्रिटिशांशी शेवटची लढाई झाली. त्या लढाईत कर्नल होम्स याने त्यांचा संपूर्ण पराभव केला. तोपर्यंत त्यांच्याबरोबर असलेले रावसाहेब व फिरोजशहा हे त्यानंतर

त्यांना सोडून गेले. आता आपला मित्र, ग्वालेरचा संस्थानिक नरवरचा राजा मानसिंग याच्या प्रदेशातील परोन जंगलामध्ये उरलेल्या अनुयायांसह ते आश्रयार्थ गेले. त्या वर्षाच्या एप्रिल महिन्यापर्यंत ते लपून राहिले. त्या महिन्यात मानसिंगाच्या मदतीने ब्रिटिशांनी त्यांना अटक केली.

तात्या टोपे यांनी लष्करी न्यायालयापुढील जबाबात सांगितले की राजा मानसिंग त्यांना मधून मधून भेटे व पुढील कार्यक्रमासंबंधी चर्चा करी. मानसिंगाने बंडात काहीही भाग घेतला नव्हता; परंतु शिंद्यांनी त्याची जहागीर जप्त केली होती म्हणून शिंद्यांविरुद्ध त्याने बंड पुकारले होते. ब्रिटिशांच्या मदतीने आपली जहागीर परत मिळेल या आशेने, जंगलात भटकत राहण्यापेक्षा ब्रिटिशांना शरण जाणे त्याने पत्करले. याप्रमाणे तो मेजर मीड याला शरण गेला. ही गोष्ट त्याने तात्या टोपे यांचा सल्ला घेऊनच केली. त्या नंतर त्या दोघांच्या काही गाठीभेटी झाल्या व शेवटी आणखी तीन दिवसांनी पुन्हा भेटण्याचे ठरविले. ठरलेल्या वेळी मानसिंग पुन्हा तात्या टोपे यांना भेटला त्यावेळी काय घडले ते तात्यांच्या शब्दात देतो :-

ठरल्याप्रमाणे तिसऱ्या दिवशी रात्री मानसिंग आला आणि माझ्याशी त्याचे पुष्कळ बोलणे झाले. मानसिंगाने मला सांगितले की मेजर मीड याच्याशी त्याची पुष्कळ बोलणी झाली. मेजर मीड ह्याची प्रवृत्ती चांगली आहे असे त्याने मला सांगितले. त्यावर मी त्याला विचारले की 'मी रहावे की जावे' ? त्याने 'उद्या सकाळी सांगेन' असे उत्तर दिले. त्यानंतर मी झोपी गेलो. रात्रीचे वेळी सरकारचे काही शिपाई येऊन त्यांनी मला पकडले आणि मेजर मीड याच्या छावणीत ते मला घेऊन गेले."

या अटकेची हकीकत सांगताना मेजर मीड याने असे सांगितले की मानसिंगाने तात्या टोपे यांना पकडून, बेड्या घालण्यात सहाय्य केले. मध्य-रात्री तात्या टोपे यांना झोप लागली तोपर्यंत मानसिंग त्यांच्याशी बोलत बसला होता. "त्यानंतर मानसिंगाने शिपाई आणून तात्या टोपे यांना पकडले व त्यांच्या मुसक्या बांधल्या. त्यांचे दंड खुद्द मानसिंगानेच पकडले. या गडबडीत तात्यांच्या बरोबर असलेले दोन पंडित मात्र घोड्यावर बसून निसटले "

टी. राईस होम्स याने 'बंडाचा इतिहास' या पुस्तकात तात्यांना पकडण्याच्या वेळेच्या परिस्थितीचे ठसठशीत वर्णन केले आहे. या प्रकरणाच्या शेवटी परिशिष्टात ते दिले आहे.

तात्यांना पकडले तेव्हा त्यांच्याजवळ खालील जिनस होते- १ तलवार १ घोडा, १ कुकरी, तीन सोन्याची व एक तांब्याचे पहुंची (भुजालंकार) आणि ११८ सोन्याच्या मोहरा.

मानसिंगाने तात्या टोपे यांना मेजर मीड यांच्या ताब्यात दिल्यावर विनंती केली की तात्यांच्या जवळ सापडलेल्या सोन्याच्या मोहरा या कामी त्याने पाठविलेल्या शिपायांना देऊन टाकाव्या कारण त्यांना तसे वचन मानसिंगाने दिले होते. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या संमतीने मेजर मीड याने ९७ मोहोरा मानसिंगाला दिल्या व या कामी कामगिरी केलेल्या त्याच्या स्वतःच्या सैनिकांना वाटण्याकरिता २१ मोहोरा ठेऊन धेतल्या.

कोर्टापुढील चौकशी

तात्या टोपे पकडले जाणार या दृष्टीने गव्हर्नर जनरल यांनी आधीच हुकूम सोडून त्यांची चौकशी लष्करी कोर्टामार्फत व्हावी असे ठरविले होते. तात्या पकडले गेले असे कळल्यावर हाच हुकूम पुनश्च घोषित करून हिंदुस्थान सरकारने म्हटले “ तात्या टोपे यांचा खटला गुणा येथे चालून तेथेच त्यांच्या शिक्षेची अंमलबजावणी व्हावी. ”

सिप्रीचा लष्करी प्रमुख मेजर मीड याच्या हुकुमान्वये लष्करी न्यायालय प्रस्थापित करण्यात आले. त्यात अध्यक्ष कॅप्टन वॉघ, चार सभासद आणि एक जज्ज अँडव्होकेट असे सर्व युरोपियन होते. १८५७ च्या १४ व्या कायद्याखाली तात्या टोपे यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आला. या कायद्यामध्ये ब्रिटिश सरकार-विरुद्ध बंडात भाग घेतलेल्याची चौकशी करून शिक्षा देण्याची तरतूद असून लष्करी न्यायालय प्रस्थापित करण्यासंबंधी व्यवस्था होती.

१५ एप्रिल १८५८ रोजी एका अधिकाऱ्याच्या बंगल्यात सिप्री (शिवपुरी) येथे न्यायालय भरले. ही सिप्री आता मध्यप्रदेशात आहे.

या चौकशीत तात्यांचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे :-

“ ब्रिटिश अमदानीतील कानपूर जिल्ह्यातील बिठूर गावाचे रहिवासी, आणि मयत माजी पेशवे बाजीराव यांच्या सेवेत असलेले ” तात्या टोपे यांना न्यायालयापुढे उभे करण्यात आले. न्यायालय प्रस्थापित करण्याचा व त्या न्यायालयात ज्यांना नेमण्यात आले त्यांच्या नावाचा हुकूम वाचून दाखविण्यात आला. आरोपीला विचारण्यात आले की या न्यायालयापुढे आपली चौकशी व्हावी याबद्दल त्यांचा काही आक्षेप आहे काय ? त्याला नकारार्थी उत्तर मिळाले.

त्यानंतर न्यायालयाचे अध्यक्ष, सभासद आणि जज्ज अँडव्होकेट यांना शपथ देण्यात आली व खालील आरोप वाचून दाखविण्यात आला :-

“ आरोप :-

जून १८५७ ते डिसेंबर १८५८ या मुदतीत बंड करून ब्रिटिश सरकारशी युद्ध करणे; झाशीजवळ १ एप्रिल १८५८ व त्या सुमारास मे. ज. सर ह्यू रोज के. सी. बी. यांच्या विरुद्ध झालेल्या लढाईत पुढारी असून प्रत्यक्ष लढाईचे वेळी हजार असणे; १ जून १८५८ व त्या सुमारास ग्वालेरच्या महाराजा शिंदे यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा पराभव करणाऱ्या बंडखोर सैन्याचे पुढारी असून प्रत्यक्ष लढाईचेवेळी हजार असणे; ग्वालेर ताब्यात घेणे आणि नंतर त्याच मेजर जनरल सर ह्यू रोज के. सी. बी. यांच्या हाताखालच्या ब्रिटिश सैन्याशी १९ ते २१ जून १८५८ या दिवसात प्रत्यक्ष लढाई करणे.

मुक्कास सिप्री
१३ एप्रिल १८५९ }

आर. मीड मेजर
सेनापती

या आरोपाचा गुन्हा कबूल की नाकबूल असे तात्यांना विचारण्यात आले तेव्हा ‘ नाकबूल ’ असे उत्तर त्यांनी दिले.

नंतर फिर्यादीतर्फे काही साक्षीदार तपासण्यात आले. बहुतेक सर्वांनी आरोपित व्यक्ती तात्या टोपे असे ओळखले. त्याशिवाय त्यांनी एका वा दुसऱ्या ठिकाणी बंडवाल्या सैन्याचे पुढारपण करून ब्रिटिश सैन्यावर हल्ला केला असेही सांगितले. उदाहरणार्थ एका साक्षीदाराने ‘ सुमारे एक वर्षापूर्वी इंग्रज फौजानी जेव्हा झाशीला वेढा दिला होता त्यावेळी त्या साक्षीदाराने तात्या टोपे यांनी बंडवाल्या सैन्याचे पुढारीपण करून इंग्रजी सैन्यावर हल्ला केल्याचे सांगितले. दुसऱ्या साक्षीदाराने सांगितले की त्याने स्वतः तात्यांना महाराजा शिंदे यांच्या राजवाड्याजवळ पाहिले होते. त्यावेळी तात्या लोकांना सांगत होते की त्यांची काळजी घेतली जाईल व त्यावेळेनंतर ग्वालेर सैन्याचे आधिपत्य महाराजा शिंदे यांच्याऐवजी स्वतःकडे (तात्या टोपे यांचेकडे) राहील.

तात्या टोपे यांच्या बचावासाठी कोणी वकील नव्हता. फिर्यादी तर्फेच्या साक्षीदाराच्या साक्षीनंतर तात्यांना विचारले जाई की ‘ साक्षीदाराची उलट

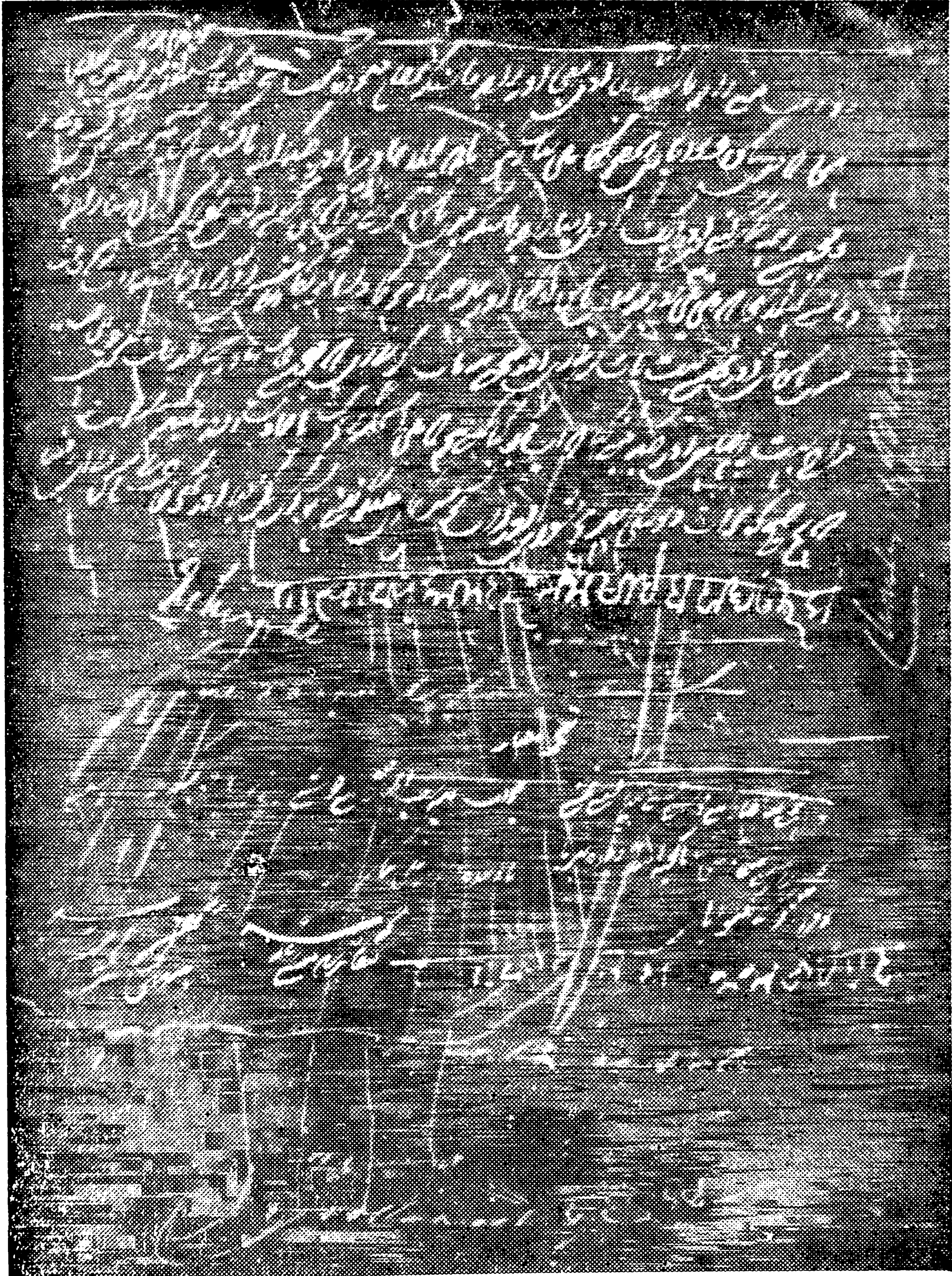
तपासणी करावयाची आहे काय ? ' त्या प्रश्नाला दोन साक्षीदारांखेरीज इतरांच्या बाबतीत ' नाही ' असे उत्तर त्यांनी दिले. त्यांनी स्वतःच्या बचावा-साठी काहीही पुरावा दिला नाही.

साक्षीदारांच्या साक्षी संपल्यानंतर, १० एप्रिल १८५९ रोजी त्यांचा जबाब अथवा कबुली उद्दूतून लिहिलेला कागद कोर्टापुढे आणण्यात येऊन पुराव्यात दाखल करण्यात आला. त्या कागदावर तात्यांच्या दोन सह्या असून शिवाय ज्याने तो जबाब लिहून घेतला त्याची, एका साक्षीदाराची आणि मेजर मीड याची अशा सह्या होत्या. मूळ जबाब मुनशी गंगाप्रसाद याने लिहिलेला होता. त्याने साक्षीत सांगितले की, तात्या टोपे यांच्या तोंडून जसे शब्द आले तसेच लिहून काढण्यात आले होते. त्याशिवाय हा जबाब तात्यांनी स्वखुषीने दिला असून त्याबद्दल त्यांना अनेक वेळा विचारण्यात आले होते असेही त्याने सांगितले.

न्यायालयाचा दुभाषी लेफ्टनंट गिबन याने या जबाबाचे इंग्रजीत भाषांतर केले होते. त्याच्या साक्षीत त्याने सांगितले की ' आदल्या दिवशी मुनशी गंगाप्रसाद यानी सदर जबाब तात्या टोपे यांना वाचून दाखविला; सकाळी मेजर मीडसमक्ष ही गोष्ट घडली. त्यावेळी मी हजर होतो ' त्या शिवाय गिबनने असे सांगितले की " त्या कागदातील मजकूर सर्व दृष्टीने बरोबर असून या जबाबाचे भाषांतर आपण अत्यंत काळजीपूर्वक केले.

त्या जबाबात तात्यांनी आपले नाव, आपल्या वडिलांचे नाव, राहण्याचे ठिकाण, वय आणि धंदा ही सांगितली आहेत. त्यानंतर त्यांनी कानपुरात बंड कसे झाले त्याची पार्श्वभूमी सांगून त्यामध्ये नानासाहेब व स्वतः तात्या यांनी काय भाग घेतला हे सांगितले आहे. जनरल हॅवेलॉकचे सैन्य अलाहाबादेहून आल्यानंतर जी लढाई झाली त्यात बंडवाल्या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर, नानासाहेब, बाळासाहेब रावसाहेब व स्वतः तात्या आपल्या स्त्रियांसह बिठूर येथे गंगा ओलांडून पलीकडे अयोध्येतील फत्तेपूर चौरासी येथे गेल्याचेही त्यांनी सांगितले.

त्यानंतर बंडवाल्या फौजांची कशी जमवाजमव झाली आणि ग्वालेरचा फौजेच्या मदतीने त्यांनी ब्रिटिशांवर कानपूर येथे कसा हल्ला चढविला त्याचे वर्णन त्यांनी केले या ठिकाणी त्यांचा पराभव होऊन त्यांना पळून जावे लागले.

तात्या टोपे यांचा जबाब; त्याखाली मोडीलिरीतील तात्यांची सही.

सेनापती तात्या टोपे

फासावर चढताना तात्या टोपे
तात्या टोपे फास स्वहस्ते त्यांनी आपल्या मानेभोवती घातला

राष्ट्रीय सैन्याच्या आणि ब्रिटिश सैन्याच्या अनेक लढाया निरनिराळ्या ठिकाणी कशा झाल्या या व इतर गोष्टींचा उल्लेख करून शेवटी तात्या, रावसाहेबांच्या सैन्यापासून अलग कसे झाले व पेरान जंगलात राजा मानसिंगाची कशी भेट झाली याचे त्यांनी वर्णन केले आहे.

त्या वर्णनात तात्यांचे व रावसाहेबांचे भांडण कसे झाले व त्या भांडणाचे वेळी यापुढे सारखे पळत राहणे आपणास कसे शक्य नाही असे सांगून आपण लौकरच रावसाहेबांपासून अलग होऊ असे तात्यांनी सांगितले आहे. त्याप्रमाणे रावसाहेब व त्यांचे ६००० सैन्य सोडून आपण कसे निघून गेलो व त्यावेळी आपणाबरोबर तीन असामी त्यापैकी २ स्वयंपाक करण्यासाठी आणि एक घोड्याचा मोतदार, तीन घोडे, एक शिंगरू एवढेच होते. त्यापैकी दोन मुक्कामानंतर मोतदार पळून गेला असे तात्यांनी सांगितले आहे.

त्याचे पुढे मध्यरात्री झोपेत आपण कसे पकडले गेलो व आपणास मेजर मीडच्या छावणीत कसे आणले हे तात्यांनी थोडक्यात सांगितले आहे.

युरोपियन माणसे व बायकामुले यांच्या हत्येशी आपला काही संबंध नसल्याचे त्यांनी शपथेवर सांगून पुढे असेही म्हटले की त्यांनी स्वतः केव्हाही कोणालाही फाशी देण्याचा हुकूम केला नव्हता. या मुद्यासंबंधी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की तात्यांच्यावर ठेवलेल्या आरोपाच्या आरोपपत्रातही युरोपियन लोकांच्या हत्येचा उल्लेख नाही.

या प्रकरणाच्या शेवटी दुसऱ्या परिशिष्टात तात्यांच्या जबाबातील काही उतारे दिले आहेत.

एप्रिलच्या १५ तारखेस न्यायालयाचे काम सकाळी सुरू होऊन संध्याकाळी घाईने निकाल सांगण्यात आला. न्यायालयाने त्यांना 'दोषी' ठरवून फाशीची शिक्षा फर्माविली.

(२) तात्यांचा मृत्यू

न्यायालयाच्या निकालानंतर लगेच तात्या टोपे यांना सिप्रीच्या किल्ल्यात नेण्यात आले. तेथे ते तीन दिवस होते आणि १८ एप्रिल रोजी संध्याकाळी मोठ्या जमावासमक्ष त्यांना फाशी देण्यात आले. सर्व जीवनाप्रमाणेच मृत्यूच्या क्षणीही तात्या अत्यंत धैर्यवान् होते; फाशीपूर्वीच्या कैदेतील तीन दिवसातही ते फासावर चढण्यास उतावीळ होते असा दाखला आहे. एके दिवशी त्यांनी सरकारला आशा प्रदर्शित केली की आपले वृद्ध वडील व कुटुंब यांची सरकारने

काही व्यवस्था करावी. जे घडले ते तात्यांनी स्वतःच्या जबाबदारीवर केले असून त्यात त्या मंडळींचा काहीही संबंध नव्हता.

१८ तारखेला संध्याकाळी ५ वाजता त्यांना किल्ल्याहून वधस्थळी आणण्यात आले. ब्रिटिश शिपायांच्या एका तुकडीचा त्यांच्यावर पहारा होता. तीन बाजूंनी शिपायांच्या रांगा असलेल्या मैदानात सूळ उभा केला होता. जमावातील लोक सूळ दिसेल अशा ठिकाणी दाटीगर्दीने उभे होते.

त्या महान युद्धवीराला सुळाच्या जागी आणण्याला काही कारणाने २० मिनिटे उशीर झाला. तेथे येऊन पोचल्यावर मेजर मीड याने त्यांच्यावरील आरोप, न्यायालयाचा निकाल व शिक्षा वाचून दाखविली. हे होते न होते तोच तात्यांच्या पायांतील बंड्या काढण्यात आल्या. तात्या धिऱ्या पावलानी सुळाच्या पायऱ्या चढून गेले; तेथे त्यांचे हात पाय बांधण्यात आले. शूर वीराप्रमाणे त्यांनी आपली मान आपण होऊन फासात आडकवली. पायाखालची फळी ओढली गेली आणि थोड्याशा धडपडीनंतर तो महान आत्मा पार्थिव शरीर सोडून गेला.

सुळावर चढताना तात्यांचा चेहरा गंभीर असून मृत्यूला मोठ्या उमेदीने ते सामोरे गेले असे म्हणतात. जमावातील इंग्रज स्त्रियांनी हात जोडून ईश्वराची प्रार्थना केली. (एक प्रवाद असा आहे की पहिल्या वेळी दोर तुटला; मग पुन्हा दुसरा दोर आणल्यानंतर सर्व व्यवस्थित फार पडले)

फाशी नंतर त्यांच्या चहात्या असलेल्या इंग्रज स्त्रियांनी त्यांच्या डोक्यावरचे केस कापून मोठ्या आदराने जवळ ठेविले (असे म्हणतात की त्यांची शेंडी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी कापून घेऊन विजयचिन्ह म्हणून इंग्लंडला पाठविली.) हे केस आजही लंडन म्युझियममध्ये ठेवण्यात आले असून काही वर्षांपूर्वी श्री सोमनारायण सिंह या कानपुराच्या राजकीय कार्यकर्त्याने इंग्लंडला भेट दिली तेव्हा त्यांनी तेथे पाहिले.

वधस्थानापासून सैन्य निघून गेल्याबरोबर जमावातील लोकांनी त्यांच्या मृत देहाच्या पायावर डोके ठेऊन त्यांना वंदन केले व दुःखित अंतःकरणाने ते घरोघर गेले.

लंडन येथील रॉयल युनायटेड सर्व्हिस म्युझियममध्ये ह्या महान पुढाऱ्याचा युद्धांतील पोषाक जतन करून ठेवण्यात आला आहे. त्यात काळ्या लोकरीचे अचकन, त्याच्यावर सोनेरी व रूपेरी नक्षी असून त्याचे वर्णन असे

केले आहे “हिंदी बंडवाल्यांचे पुढारी तात्या टोपे यांचा अंगरखा; त्यांना १८ एप्रिल १८५९ रोजी फाशी देण्यात आले.”

फौजेतील एका अधिकाऱ्याने तात्या टोपे यांचे फाशी जाण्यापूर्वी थोडाच वेळ आधी पेन्सिलीने चित्र काढले असे म्हणतात. हे चित्र डॉ. सेन यांच्या ‘१८५७’ या पुस्तकात दिले आहे. त्या पुस्तकाच्या अनुक्रमणिकेत ‘लेफ्टेनंट बाघ यांच्या तत्कालिन चित्रावरून’ असा उल्लेख आहे.

त्यांना अन्यायाने मारण्यात आले

तात्या टोपे यांच्या फाशीच्या न्यायाबद्दल व कायदेशीरपणाबद्दल फार गंभीर संशय घेण्यात आला आहे. कंपनीच्या सैन्यात नोकर नसल्यामुळे त्यांना ‘बंडखोर’ म्हणता येणार नाही. त्यांना ‘स्वामिद्रोही’ (Rebel) असेही म्हणता येणार नाही कारण बाजीराव पेशव्यांच्या हयातीत ते पेशव्यांचे प्रजाजन होते—ब्रिटिश प्रजाजन नव्हते. बाजीरावांचे अनुयायी कंपनीच्या कायद्याच्या व न्यायालयांच्या कक्षेत नव्हते त्यामुळे तात्या टोपे त्याखालीही येऊ शकत नाहीत. पेशवे कुटुंबांचे राजनिष्ठ शिपाई असून ते देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता लढले. ब्रिटिश सत्तेचे प्रजाजन नसल्यामुळे कंपनी सरकारच्या विरुद्ध सैन्य उभारणे हा ब्रिटिश प्रजाजनांचे बाबतीत गुन्हा होऊ शकेल परंतु तो त्यांना लागू होत नाही. पकडले गेल्यानंतर त्यांना ‘युद्धकैदी’ या नात्याने वागविण्यात यावयास पाहिजे होते. सत्तीचौराघाट अथवा बिबीघर येथील युरोपियनांच्या हत्येशी त्यांचा संबंध नव्हता व तसा आरोपही त्यांच्यावर ठेवण्यात आला नव्हता, इतकेच नव्हे तर त्यासंबंधी काहीही पुरावा आणण्यात आला नव्हता. या दृष्टीने तात्या टोपे यांना दिलेली फाशीची शिक्षा ही बेकायदेशीर असून तिला ‘न्यायालयीन खून’ असे म्हटले पाहिजे.

जी. ए. फुर्स या नावाच्या एका ब्रिटिश इतिहासकाराने त्यासंबंधी लिहिले आहे :— “१८५७ चा उठाव हा जनतेने राष्ट्रीय लढाच मानला; बंड नव्हे. त्यामुळे तात्या टोपे यांना दिलेल्या शिक्षेच्या न्याय्यतेबद्दल संशयच आहे.”

कर्नल जी. बी. मॅलेसन यांनी आपल्या ‘बंडाचा इतिहास’ या पुस्तकात तात्यांना दिलेल्या शिक्षेच्या विरुद्ध आपले मत दिले आहे. तो म्हणतो :— “तत्कालीन लोकमताने ही शिक्षा न्याय्य मानली असेल परंतु पुढल्या पिढ्या त्या शिक्षा तशीच मानतील याबद्दल मला संशय आहे. तात्या टोपे हे ब्रिटिश सरकारचे सेवक नव्हते. त्यांच्या जन्माचे वेळी म्हणजे सुमारे १८१२ साली त्यांचे मालक पश्चिम हिंदुस्थानच्या मोठ्या भागाचे स्वतंत्र अधिराजे होते.

ज्या जातीने त्यांच्या मालकाला लुबाडले, त्या जातीची इमानाने चाकरी करावी असे त्यांच्यावर काहीही बंधन नव्हते; ज्या वेळी ब्रिटिशांचे काहीही बंधन नसलेल्या त्यांच्या मालकाने संधी साधून गेलेला पेशव्यांचा मुलुख परत मिळविण्याची खटपट केली त्यावेळी त्यांचे सहकारी या नात्याने त्यांच्या आज्ञा पाळणे व त्यांचे मागे जाणे हे त्यांचे कर्तव्य होते. आपण कोणताही खून केला नाही असे त्यांनी जाहीरपणे म्हटले होते. तसा आरोपही त्यांच्यावर ठेवण्यात आला नव्हता. पेशव्यांच्या घराण्याचा एक सेवक या नात्याने त्यांच्यावर इंग्रजांशी लढण्याचा आरोप ठेवण्यात आला व त्याच आरोपाखाली त्यांना दोषी ठरवून फासावर चढविण्यात आले. या सर्व परिस्थितीचा विचार करता गुन्ह्याच्या मानाने शिक्षा फार कठोर होती. ”

१९ एप्रिल १८५९ रोजी तिसरे प्रहरी इंदूर येथून कॅप्टन हरबर्ट याने हिंदुस्थान सरकाराला कलकत्ता येथे तार करून कळविले “ तात्या टोपे यांना सिप्री येथे शिक्षा सांगण्यात येऊन काल फाशी देण्यात आले. त्यांची ओळख पूर्णपणे पटविण्यात आली होती व त्यांनी स्वतःही आपण तात्या टोपे आहोत हे मान्य केले होते.” ग्वालेरहून मेजर मॅकफर्सन याने वायव्य प्रांत सरकारला कळविले की मेजर मीड याजकडून तार आली असून त्यात तात्या टोपे यांची चौकशी करून शिक्षा सांगण्यात आली व त्यांना सिप्री येथे १८ तारखेस फाशी देण्यात आले.

अप्रतिम धैर्य, ज्वलंत देशभक्ती आणि स्वार्थत्याग या सद्गुणांनी मंडित असे जीवन याप्रकारे समाप्त झाले :

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्ममृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

कुटुंबाला मिळलेली वागणूक

ग्वालेर येथे पकडलेल्या तात्या टोपे व त्यांच्या कुटुंबीयांसंबंधी मेजर मीड याने त्यांचा बंडाशी काही संबंध होता काय याबद्दल चौकशी केली तात्या टोपे यांच्या कुटुंबीयांनी बंडात काही मदत केली नव्हती अथवा त्यांच्यापैकी कोणीही तात्यांना ह्या कामी उत्तेजन दिले नव्हते यासंबंधी मेजर मीड याचे समाधान झाले त्यानंतर त्यांना बिठूर येथे परत जाऊ देण्यात आले वाटेत अथवा बिठूर येथे त्यांना काहीही त्रास होऊ नये म्हणून मेजर मीड याने त्यांना खास परवाना दिला त्यात त्यांना झालेली अटक आणि २७ मे १८५९

रोजी झालेली सुटका व बंडासंबंधी त्यांचे निरपराधित्व सिद्ध झाल्याचा उल्लेख होता. त्या परवान्यात त्यांना बिठूरला जाण्यास सांगण्यात आले होते व त्यासाठी त्यांनी कानपूरच्या मॅजिस्ट्रेटपुढे हजर व्हावे अशी आज्ञा होती.

या परवान्याच्या जोरावर ते कुटुंब बिठूर येथे गेले व तेथे राहिले परंतु निर्वाहाचे काही साधन नसल्यामुळे तात्यांचे वडील काही कुटुंबियांसह वाराणसीला गेले व तेथेच ते पुढे मरण पावले.

तात्यांच्या सहा सावत्र भावांपैकी तिसरे लक्ष्मणराव बिठूर येथेच राहिले आणि ब्रिटिश लोकांनी जमीनदोस्त केलेले पूर्वजांचे घर त्यांनी पुनश्च उभे केले. लक्ष्मणराव आज हयात नाहीत; त्यांचे चिरंजीव नारायणराव आजही त्याच घरात रहात आहेत.

(४) फाशी गेलेली व्यक्ती : तात्या टोपे होती काय ?

तात्या टोपे यांना पकडले, चौकशी झाली व फासावर चढविले या संबंधीच्या परिस्थितीवरून संशय उत्पन्न झाला आहे की पकडलेली व्यक्ती खरोखरीच तात्या होते की मानसिंगाने तात्यांना वाचविण्याकरिता दुसऱ्याच कोणाला तात्या म्हणून पकडले ? या संशयाला अलीकडे बळकटी आलेली आहे कारण तात्यांचे पुतणे बिठूरचे नारायणराव हे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर म्हणू लागले आहेत की फाशी गेलेली व्यक्ती दुसरीच कोणीतरी असावी. काही ऐतिहासिक दृष्ट्या मान्य झालेल्या परिस्थितीवरून या संशयाला बळकटी येते. १७ ऑगस्ट १९५८ रोजी सिद्ध झालेल्या हिंदी 'हिंदुस्थान' या साप्ताहिकाच्या स्वातंत्र्य खास अंकात श्री. श्रीनिवास बाळाजी हर्डोकर, कानपूरच्या जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष यांनी एक विस्तृत लेख लिहून याबाबतीत काळजीपूर्वक छाननी केली आहे. या लेखाचे शीर्षक "तात्या टोपे यांना फाशी दिले नाही" असे असून त्याचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे:-

नारायणरावांच्या मताला पुष्टी देणारे मुद्दे

(१) तथाकथित तात्या टोपे यांना फाशी दिल्यानंतर अगदी थोड्याच काळानंतर त्यांचे वडील पांडुरंगराव व इतर कुटुंबीय मंडळी ग्वालोर तुरुंगातून सोडण्यात आली. ती मंडळी नंतर बिठूर येथे आपल्या घरात आली परंतु अधिकाऱ्यांनी पूर्वीच घर जमिनदोस्त केलेले असल्यामुळे त्यांना राहण्यास जागा नव्हती व मदत करण्यालाही कोणी मिळू शकले नाही. त्यावेळी तात्या टोपे वेष पालटून बिठूरला आले आणि त्यांनी गुप्तपणे आपल्या वडिलांना काही द्रव्य दिले. त्यानंतरच त्यांचे वडील तात्पुरते कच्चे घर बांधू शकले.

(२) १८६१ मध्ये तात्या टोपे यांची बहीण दुर्गा हिचे लग्न झाले. तिला वाराणशी येथील एका घराण्यात देण्यात आले. त्याही वेळी तात्या टोपे वेष बदलून आले होते व लग्नखर्चासाठी काही द्रव्यही त्यांनी दिले.

(३) १८६२ मध्ये तात्यांचे आईवडील वारले. त्यांच्या मृत्युसमयी तात्या टोपे संन्याशाच्या वेषात तेथे उपस्थित होते.

श्री. श्री. बा. हर्डीकर यांचे मुद्दे

श्री. हर्डीकर म्हणतात की प्रथम त्यांनी या गोष्टींना काही महत्त्व दिले नाही. परंतु पुढे काही काळाने इंग्रज लेखकांची पुस्तके वाचण्यात आल्यानंतर मात्र त्यांना अशी खात्री वाटू लागली की सिप्री येथे फासावर चढविण्यात आलेली व्यक्ती तात्या टोपे नव्हती. त्या संबंधी ते खालील मुद्दे मांडतात :—

(१) १८५७ नंतर तात्या टोपे यांच्या कुटुंबातील, त्यांच्या वडिलांसह एकूण १२ व्यक्ती ग्वाल्लेरच्या किल्ल्यात ठेवण्यात आल्या होत्या; त्यांच्या संबंधी चौकशी चालू होती. त्या मंडळीत तात्यांची आई रुक्मिणीबाई व बहीण दुर्गा याही होत्या. त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडण्यात आले. त्यानंतर तात्यांचे वडील व इतर कुटुंबीय मंडळी बिठूरला स्थाईक होण्याचे दृष्टीने तेथे गेली. आर्थिक अडचणीमुळे कुटुंब फुटले. तीन भाऊ नेपाळात गेले त्यांपैकी दोघांना नेपाळ सरकारात नोकऱ्या मिळाल्या आणि तिसरा भाऊ बाजीरावाची विधवा सईबाई इच्या मालमत्तेची व्यवस्था पाहू लागला. सईबाई ही त्यावेळी नेपाळात राहिली होती. तात्यांचा आणखी एक भाऊ रामकृष्ण पांडुरंग हा नोकरांच्या शोधार्थ बडोद्याला गेला. तेथे तो महाराजांना भेटून आपण तात्यांचे भाऊ असून नोकरी पाहिजे असे म्हणाला. महाराजांना सरकारकडून आपल्यावर तोहमत येईल असे वाटल्यावरून त्यांनी त्याला मदतनीस रेसिडेंटपुढे उभे केले. त्याने त्यांचा जबाब लिहून घेतला. त्याला विचारण्यात आलेल्या प्रश्नांमध्ये एक प्रश्न असा होता :— “सध्या तात्या टोपे कोठे आहेत ? ” ही गोष्ट १८६२ मधील आहे. तात्या टोपे जर १८५९ मध्येच फाशी गेले हे माहीत असून असा प्रश्न कसा विचारला ? खरे तात्या टोपेच फाशी गेले हे माहीत असते तर त्याने असा प्रश्न विचारलाच नसता.

(२) रामकृष्णरावांनी मदतनीस रेसिडेंटाला जे उत्तर दिले ते मोठे सूचक आहे. ते म्हणाले होते : “ मला माहीत नाही. त्यांची व आमची ताटातूट झाल्यापासून आम्हाला तात्या टोपे कधी भेटले नाहीत अथवा आम्हाला

त्यांच्याबद्दल काही माहिती मिळाली नाही. ” तात्या जर खरोखरीच फासावर गेले असते, तर त्यांचे कुटुंबीय त्याबद्दल अज्ञानात राहिले नसते.

त्याचप्रमाणे सन १८६२ मध्ये नानासाहेबांचे बंधू रावसाहेब यांचेवरील खटला कानपुरास चालला होता तेव्हा त्यांना विचारण्यात आले होते. “ सध्या तात्या टोपे कोठे आहेत ? ” हा प्रश्नही मोठा सूचक असून तीन वर्षांपूर्वी तात्या फाशी गेल्यानंतर हा विचारण्यात आला हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. फाशी गेलेल्या व्यक्तीसंबंधी काही संशय नसता तर असा प्रश्न विचारण्याची जरूरी वा अवसर काय होता ?

(४) बंडखोर आणि स्वामिद्रोही व्यक्तीवर चालविण्यात आलेल्या इतर खटल्याप्रमाणे तात्या टोपे यांचा खटला त्यांच्या वसतिस्थानाच्या जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणी म्हणजे कानपुरास चालविला जाणे इष्ट होते. ही पद्धत कायमची अशी घालून देण्यात आलेली होती. तात्यांना ओळखणारे लोक शिवपुरीस असण्याचा संभव कमी असल्यामुळे तेथे त्यांचा खटला चालविण्याचे काहीच कारण नव्हते. त्या खटल्यासंबंधी सर्व संशयास्पद परिस्थिती दिसून येते. बरेलीचा खान बहादूर खान हा नेपाळात पकडला गेला. परंतु त्याचा खटला बरेलीसच चालला. नानासाहेबांचे पुतणे रावसाहेब काश्मीरात पकडले गेले पण त्यांचा खटला कानपुरासच चालला. झाशीच्या राणीचे वडील मोरोपंत तांबे हतिया येथे पकडले गेले पण त्यांचा खटला झाशीसच चालला. ज्वाला-प्रसाद नेपाळात शरण गेले; परंतु त्यांचा खटलाही कानपुरासच चालला. रंगोबापूजीचा मुलगा सीताराम याला सातान्यास आणून न्यायासनापुढे उभे करण्यात आले. तसेच नानासाहेब समजून पकडण्यात आलेल्या अनेक व्यक्तींना ओळखीसाठी कानपुरास आणण्यात आले. असे असता पेरानच्या जंगलात पकडले गेलेल्या तात्या टोपे यांना ओळण्यासाठी कानपुरास का आणण्यात आले नाही ? त्यांची चौकशी शिवपुरीला का केली ?

(५) बंडाच्या ज्या पुढाऱ्यांना सरकाराने पकडले त्या सर्वांना नेहमीच्या न्यायालयापुढे अथवा खास आयुक्तांपुढे उभे करण्यात आले होते. बहादूरशहा व रावसाहेब यांची उदाहरणे याबाबतीत घेण्यासारखी आहेत. बहादूरशहाला खास आयुक्तापुढे आणि रावसाहेब यांना नेहमीच्या न्यायालयापुढे उभे करण्यात आले होते. या नेहमीच्या प्रथेच्या विरुद्ध जाऊन तात्या टोपे यांचा खटला लष्करी न्यायालयापुढे चालला. असे करण्याचे काहीच कारण नव्हते परंतु सर्व साधारण जनतेपासून अधिकाऱ्यांना काही गोष्टी लपवून ठेवावयाच्या होत्या.

खास आयुक्तापुढे अथवा नेहमीच्या न्यायालयापुढे खटला चालला असता तर ज्या गोष्टी लपवावयाच्या होत्या त्या उजेडात आल्या असत्या.

(६) राजा मानसिंग याने दगा करून तात्यांना पकडून दिले ही गोष्टही संशयातीत नाही. पकडले गेल्यानंतर तात्यांनी जो विस्तृत जबाब दिला त्यात त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे की, ब्रिटिशांना शरण जाण्यापूर्वी मानसिंगाने तात्या टोपे यांच्याशी वाटाघाटी केल्या होत्या. शिवाय ब्रिटिश लष्करी हद्दीत मानसिंग याला ठेवलेले होते तेव्हा तात्या टोपे यांचे गुप्त हेर मानसिंगाला भेटत. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी मैत्री असलेल्या व त्यांच्याच ताब्यात असलेल्या मानसिंगावर कर्तबगार व सावध असलेल्या तात्यांनी पूर्ण विश्वास ठेवला ही गोष्ट विश्वसनीय वाटत नाही.

(७) तात्यांच्या लांबलचक निवेदनात मानसिंगाने दगा केल्याचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष उल्लेख केलेला नाही इतकेच नव्हे तर त्याच्यासंबंधी निंदा-व्यंजक उल्लेखही नाही. जर मानसिंगाने दगा दिला असता तर या निवेदनात त्याच्यासंबंधी कठोरपणाने खासच लिहिले गेले असते.

(८) मानसिंग शरण गेल्यानंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी त्याला वचन दिले होते की, जर मानसिंगाने तात्यांना पकडून दिले तर सरकार ग्वालेर दरबारावर वजन आणून त्याच्या (मानसिंगाच्या) जमिनी त्याला परत मिळवून देईल. परंतु तात्यांना पकडून त्यांना फाशी दिल्यानंतर ब्रिटिशांनी हे वचन पाळले नाही. या गोष्टीचा उलगाडा कसा होईल ? श्री. हर्डोकरांच्या मते मानसिंगाने ज्या व्यक्तीला पकडून दिले ते खुद्द तात्या टोपेच असते तर ब्रिटिशांनी मानसिंगाला त्याची जहागीर परत मिळवून दिली असती हे खास आहे. कारण अशा तऱ्हेने ब्रिटिशांनी पुष्कळ लोकांना त्यांची मालमत्ता परत मिळवून दिलेली होती. हर्डोकर म्हणतात की राजा मानसिंगाचे बाबतीत सरकारने काही केले नाही याचे कारण म्हणजे त्यांचे मनातही पकडलेली व्यक्ती तात्या टोपेच होते या बद्दल संशय वाटत होता.

(९) मानसिंग हा त्यावेळी फार अडचणीत होता, मानसिंगासारख्या तात्यांच्या हालचालींची माहिती असलेल्या मनुष्याला हाती धरल्यावाचून तात्या टोपे यांना पकडणे शक्य नाही हे ब्रिटिश जाणून होते व म्हणून त्यांनी मानसिंगाला मदत केली. त्यावेळी लोकांना असे वाटे की आपल्या गेलेल्या जहागिरीतील जंगलात मानसिंग याने तात्यांना लपवून ठेऊन ते पकडले जाऊ नयेत अशी व्यवस्था केली होती. ब्रिटिश सेनाधिकाऱ्यांना खात्री वाटे की निव्वळ

लष्कराच्या मदतीने तात्या टोपे पकडले जाणे शक्य नव्हते. त्यावेळी सर ह्यू रोज याच्या जागी जनरल नेपियर हा मध्यहिंदुस्थानाचा सेनापती म्हणून आला होता. तात्या टोपे याना पकडण्याकरिता या नवीन सेनापतीने बेत आखले होते. नेपियरच्या हाताखाली घोडदळाचा प्रमुख म्हणून मेजर मीड हा होता. मानसिंगावर दडपण आणण्यासाठी या मेजर मीडने मानसिंगाच्या घरातील स्त्रियांना पकडले. त्यामुळे मानसिंगाला आपल्या स्त्रियांच्या अब्रूसंबंधी काळजी वाटणे सहाजिक होते व म्हणूनच त्याने तात्या टोपे यांच्याशी वाटाघाटी केल्या. आणि त्यानंतर तो ब्रिटिशांना शरण गेला. ही गोष्ट तात्यांच्या जबाबात आहे. आपल्या जबाबात तात्या स्पष्ट सांगतात की शरण जाण्यापूर्वी मानसिंगाने तात्यांचा सल्ला घेतला होता. श्री. हर्डेकर म्हणतात की शूर आणि स्वाभिमानी तात्या टोपे मानसिंगाला शरण जाण्याचा सल्ला देतील हे शक्य नाही. अशा संकटात सापडल्यामुळे आपल्या घरातील स्त्रियांना वाचविण्यासाठी काही मार्ग काढणे मानसिंगाला भागच होते. म्हणूनच मानसिंग व तात्या यांच्यामध्ये वाटाघाटी होऊन असे ठरले की 'तोतया' तात्या पकडून ब्रिटिशांच्या हवाली करावा. घरातील स्त्रिया सुटतील आणि खरे तात्याही निसटून जाऊ शकतील. तात्या टोपे यांचेबरोबर आपल्या प्रिय नेत्यांकरिता स्वतःचा बळी देण्यास तयार असे पुष्कळ लोक होते. अशीच एक व्यक्ती पुढे आली व तिलाच पकडून मेजर मीड याच्या स्वाधीन करण्यात आले, घाईघाईने चौकशी करून त्या व्यक्तीला फाशी देण्यात आले.

पुराव्यातील विसंगती

१९ मे १८५७ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या नॅशनल हेरल्ड या पत्राच्या अंकात 'बातम्यावरील टिपा' या सदरात तात्या टोपे यांच्या अंतासंबंधी काही विधाने आलेली आहेत. त्या टोपेमध्ये पत्रकर्त्याने तात्या टोपे किंवा दुसराच कोणी तात्या टोपे हे नाव घेऊन फाशी गेला या संबंधीच्या पुराव्यातील विसंगतीचा उल्लेख केला आहे. श्री. हर्डेकर म्हणतात त्याप्रमाणे, अटक, लष्करी चौकशी आणि घाईघाईने देण्यात आलेली फाशीची शिक्षा यामुळे खरे तात्याच फाशी गेले की नाही यासंबंधी संशयास्पद परिस्थिती आहे यात संदेह नाही. काही असले तरी या मुद्यावर अधिक संशोधन होणे इष्ट आहे.

(५) तात्या टोपे यांच्यासंबंधी मूल्यमापन

तात्या टोपे यांना लहानपणी अथवा तारुण्यात खास लढाईचे शिक्षण मिळाले नव्हते आणि त्यांनी प्रत्यक्ष रणांगणात कधी पाऊल टाकलेले नव्हते

तरी त्यांनी केलेल्या मोहिमांमध्ये त्यांचे लष्करी बुद्धिसामर्थ्य चांगलेच दिसून आले. त्यांचे अंगी उपजत नेतृत्वाचे आणि संघटनेचे गुण असून सेनापतीचे सर्व गुण त्यांच्या ठिकाणी होते. बंडामध्ये हिंदी बाजूकडील पुढाऱ्यात सर्वात बुद्धिमान तात्या टोपे हेच होते आणि त्यांच्यासारखे आणखी काही पुढारी असते तर हिंदुस्थान इंग्रजांच्या तावडीतून सोडविणे शक्य झाले असते.

कर्नल माल्कम तात्या टोपे यांचेसंबंधी म्हणतो :-

“दोन वर्षांच्या प्रदीर्घ अवधीमध्ये तात्या टोपे यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध कठोर युद्ध चालविले; ते चालू असताना त्यांना अनेक संकटांना व आडथळ्यांना तोंड द्यावे लागले. त्यांच्या शिपायांमध्ये शिस्त अशी फारशी नव्हती आणि पराभूत शिपायांना एकत्र ठेवणे हे फार मोठेच काम त्यांना करावे लागत होते. त्या शिपायांना त्यांचेसंबंधी व्यक्तिगत अशी काही बंधने नव्हती. युद्धोपयोगी सामान व हत्यारे गोळा करण्याचे अत्यंत कठिण काम त्यांना करावे लागत होते व त्या सर्वापेक्षा कठिण असे काम म्हणजे सैन्यात भरती होण्यासाठी लोकांची मने वळवावी लागत; रोज ६० मैल धावपळ करावी लागे. या सर्व अडचणींवर मात करून त्यांनी इंग्रजांना बेजार करून सोडले आणि इतर कोणत्याही पुढाऱ्यापेक्षा इंग्रजांचे अधिक नुकसान त्यांनी केले. त्यांना विजय असा क्वचित् मिळाला. पराभव मात्र अनेक वेळा सहन करावा लागला तरीही ते निराश झाले नाहीत अथवा त्यांचे धैर्य खचले नाही. -उलट जसजसे पराभव होत गेले तसतसे त्यांच्यात नवीन जोम उत्पन्न होऊन अधिकाधिक जोमाने कार्य करण्याची स्फूर्ती उत्पन्न होई. त्याकाळी खुद्द इंग्लंडमध्ये त्यांचे नाव जितके प्रसिद्धी पावले तितके इंग्रज सेनापतींच्यापैकी कोणाचेही नाव अधिक लोकप्रिय नव्हते.”

कानपूर येथे घडलेल्या अत्याचारांमध्ये त्यांचे मुळीच अंग नव्हते. काही इंग्रजी लेखकांनी काहीही पुराव्याशिवाय बिबीघर व सत्तीचौरा घाटावरील प्रकाराला त्यांना जबाबदार धरले आहे. इतरांनी या बाबतीत त्यांना निर्दोषी ठरविले असून त्यांनी स्वतः पकडले गेल्यानंतरच्या आपल्या जबाबात या हत्येमध्ये आपला हात नव्हता असे स्पष्ट म्हटले आहे. उलट इंग्रज बायका-मुलांना वाचविण्याकरिता आपण विशेष प्रयत्न केले असे म्हटले आहे.

बंडाचा कणा मोडल्यानंतरच तात्या टोपे पुढे आले. पराभव मान्य करण्याला ते कबूल नव्हते. सत्ताधारी सरकाराविरुद्ध इतर सर्व राष्ट्रीय पुढारी हताश झालेले होते आणि त्यांना जयाची बिलकूल आशा दिसत नव्हती अशा

वेळी त्यांनी ही जबाबदारी अंगावर घेतली. परंतु याही परिस्थितीत ते कधी निराश होऊन पराभव पत्करण्यास तयार नव्हते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही शरणागतीचा विचारही त्यांच्या मनाला शिवला नाही.

नेपोलियनबद्दल असे सांगतात की तो जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याने लोकांच्या मनात क्षोभ उत्पन्न केला आणि त्याला आश्रय दिला असता आपणाला मृत्युला तोंड द्यावे लागेल असे दिसत असताना सुद्धा लोकांनी त्याला मदत केली. तशीच स्थिती तात्या टोपे यांच्या बाबतीतही होती.

१७ जानेवारी १८५९ रोजी त्यावेळचा प्रख्यात युद्ध-बातमीदार विल्यम रसेल हा तात्या टोपे यांच्याबद्दल लिहितो :- “तात्या टोपे हे विलक्षण असे आपले शत्रू असून त्यांनी आपणाला पुष्कळच त्रास दिला आहे; त्यामुळे त्यांच्या बुद्धी-मत्तेबद्दल आदर दाखविणे आपणाला शक्य नाही. गेल्या जून पासून त्यांनी मध्य हिंदुस्थानात धमाल उडवून दिली आहे. त्यांनी लष्करी ठाणी लुटली, खजिने काबीज केले आणि दारूगोळ्याची कोठारे हस्तगत केली; सैन्ये उभारली व ती सैन्ये नामशेषही झाली, अनेक लढाया लढले व हरले. अधिकाधिक गोष्टी जिकल्या व शेवटी त्या त्यांचे हातातून गेल्या; त्यांच्या हालचाली विजेच्या चमचमाटाप्रमाणे डोळे दिपविणाऱ्या असत. कित्येक आठवडे ते दर-रोज ३० ते ४० मैल दौड करीत. नर्मदा ओलांडून पलीकडे जाऊन पुन्हा अलीकडे येत. आमच्या सैन्याच्या पुढे, मागे व मधूनही ते निसटून जात. एरियल हाही इतका धूर्त नव्हता. डोंगर, नद्या, ओढे, दऱ्याखोरी, दलदल या सर्व ठिकाणी ते पुढे मागे बाजूला सहज जात. आज पोष्टाची गाडी लुटली उद्या मुंबईहून येणारे टपाल लुटले, परवा संबंधच्या संबंध खेडे काबीज केले अशा तऱ्हेचा पराक्रम प्रोटियस यानेही केला नव्हता.’

कानपूरच्या तिसऱ्या लढाईनंतर तात्या टोपे यांच्या हाताखालचे क्रांति-कारक कालपीला गेले. १८५८ च्या जानेवारीत त्यांनी चरखारी गावाला वेढा घातला, मार्च महिन्यात ते गाव काबीज केले व पुढे तेथील किल्लाही घेतला. ही मोहीम तात्यांनी इतक्या कौशल्याने केली की चरखारीचा सहायक मॅजिस्ट्रेट कॉर्ने याने गव्हर्नर जनरलला लिहिलेल्या खलित्यात बंडवाल्यांची स्तुती या शब्दात केली आहे :- “शत्रूने आपली कामे मोठ्या पद्धतशीरपणे केली. सैन्यातील लोकांना आळीपाळीने विश्रांती देणे त्यांना सहज शक्य होते; त्यांपैकी काही लोक लढाईत गुंतले असता दुसरे लोक विश्रांती घेत. लढाई चालू असताना सुद्धा काही सैनिक लढाई सोडून जात असताना त्यांच्या जागी दुसरे

येऊन उभे रहात. त्यांना रणशिगाच्या इशारती मिळत व प्रत्येक बंदुकधारी तुकड्यांचे नायक हे आपापली कामे योग्य तऱ्हेने करीत. आमच्या सैन्यात शिक्षण घेऊन तयार झालेले लोकच ही कामे इतकी उत्कृष्टपणे करीत हे उघड आहे. त्यांच्याबरोबर जखमी लोकांना नेण्याकरिता डोल्या असत, त्यांच्या सैन्यात व्यवस्थित असा बाजार असून त्या बाजारात भरपूर माल असे. थोडक्यात म्हणजे रणभूमीवरील गोष्टी मोठ्या हिमतीने ते पार पाडीत. ”

(६) तात्या टोपे यांची स्मारके

१८ एप्रिल १८५९ रोजी तात्या टोपे हे ज्या जागी हसतमुखाने फासावर चढले त्या ठिकाणी १८५९ ते १९०५ पर्यंत कोरीव मजकूर असलेली एक शिला होती. शिवपुरीच्या रहिवाश्यांनी ती जागा एक यात्रेची जागाच बनवली असून त्या शिलेला शेंदूर लावून तिचे पुढे उदबत्त्या लावून व तिचेवर फुले उधळून त्या महान थोर आत्म्याला वंदन करीत. कोणी मनुष्य डोक्यावर टोपी घालून त्या शिलेपुढे गेला तर तात्या टोपे तेथे प्रगट होऊन ती टोपी हिसकावून घेत असा प्रवाद असल्यामुळे शिलेचे दर्शन घेण्यासाठी लोक डोक्यावर काहीही न घालता जात.

शिवपुरीहून लष्करी छावणी गेल्यानंतर आणि ती जागा ग्वालेरमध्ये सामील झाल्यानंतर, महाराजांनी आपली उन्हाळ्यातील राजधानी तेथे नेण्याचे ठरविले, कारण तेथील हवापाणी आणि देखावा फार सुरेख होता. ज्या इंग्रज कर्नलाकडे हे नवे गाव आख्याचे काम देण्यात आले होते त्याला त्या शिलेसंबंधी लोकांचा आदरभाव पाहून नवल वाटले. त्याने ती शिला मूळ जागेवरून काढली; जणू काही तात्या टोपे यांचा आत्मा पुनश्च ब्रिटिशविरोधी भावना उत्पन्न करील. पुढील १८ वर्षांच्या दीर्घ काळात त्या पवित्र जागेची खूणही राहिली नव्हती. १९२४ मध्ये काही देशभक्तांनी त्याच जागेवर एक चौथरा बांधून शिला प्रस्थापित केली. या शिलेला शेंदूर लावण्यात येत असून ती जागा अत्यंत पवित्र समजली जाते. त्यामुळे देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी एका महान वीराने केलेल्या पराक्रमांची लोकांना आठवण होत राहते.

उत्तर प्रदेश सरकारने, ब्रिटिश अमदानीत कानपूर येथील ‘स्मारक विहिरीची बाग’ या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या बागेत तात्या टोपे यांचे स्मारक उभारले आहे. आता त्या जागेला ‘तात्या टोपे उद्यान’ असे नाव आहे. या महान देशभक्ताचे एक भव्य स्मारक तेथे उभारण्यात आले असून ते जनतेला धैर्य आणि देशभक्ती या गुणांची सतत आठवण करून देत आहे.

ते स्मारक म्हणजे तात्या टोपे यांचा अर्धपुतळा असून त्याच्याखाली खालील मजकूर कोरलेला आहे.

“प्रथम स्वतंत्रता संग्रामात आपले पराक्रम एवं कौशलसे विदेशी शासकांना दर्प दमन करणेवाले सेनांनी तात्या टोपे”.

१० मे १९५७ रोजी पहिल्या स्वातंत्र्यसंग्रामाची शताब्दि साजरी झाली; त्यावेळी तात्या टोपे यांच्या घराण्याचे एक प्रतिनिधी या नात्याने त्यावेळी हयात असलेल्या श्री. नारायणराव टोपे यांचा, त्या पवित्र आत्म्याच्या पवित्र स्मृतिप्रीत्यर्थ, उ. प्र. सरकारतर्फे सत्कार करण्यात आला. लखनौ येथे प्रकट दरबारात त्यांना १००१ रुपये व इतर जिन्नस सन्मानपूर्वक देण्यात आले. त्याशिवाय त्यांना सनद देण्यात आली. त्या सनदेतील मजकूर:-

“स्वतंत्रता-संग्राम शताब्दी समारोह १९५७.” “अठराह सौ सत्तावन के भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामकी शताब्दि” इस वर्ष मनायी जा रही है! उस संग्राममे देशकी स्वतंत्रताके लिये अनेकानेक वीर सेनानियो और अन्य देशभक्तोने भाग लिया और स्वदेशके लिये अपनेको बलिदान किया “इस संग्राम के वीर सेनानी तथा अग्रगण्य नेता तात्याटोपे की पुण्यस्मृतिमे उत्तर प्रदेश शासन की ओरसे उनके भ्रातृज श्री नारायणराव टोपे को १००१ रु., रौप्यथाल तथा कौशाम्बर इत्यादि की सांकेतिक भेट दी जाती है” ।

लखनऊ

राज्यपालकी आज्ञासे

२० वैशाख शक संवत १८७६

आदित्यनाथ झा

१० मे १९५७

मुख्य सचिव

उत्तर प्रदेश शासन

तात्या टोपे यांचे एक हयात वंशज या नात्याने श्री. नारायणराव टोपे यांना उत्तर प्रदेश सरकाराकडून त्यांच्या हयातीपर्यंत निवृत्तिवेतन देण्यात येते. हिंदुस्थान सरकारनेही त्यांना व त्यांचे दोघे चुलत भाऊ इंदूरला राहणारे श्री शंकरराव टोपे आणि श्री रघुनाथराव टोपे यांना स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या त्या महान योद्ध्याची स्मृती म्हणून निवृत्ति वेतन दिले आहे.

परिशिष्ट ४

टी. आर. ई. होम्स यांनी तात्यांना कसे पकडले त्याची दिलेली माहिती

“तात्या मात्र अजून मोकळे होते. ज्या जंगलात त्यांनी आश्रय घेतला होता ते जंगल शिंद्यांचे एक मांडलिक मानसिंग यांच्या मालकीचे होते. परंतु

बंडापूर्वी काही महिने हे जंगल मानसिंगाचे मालक शिंदे सरकार यांनी जप्त केले होते. त्यामुळे मानसिंगाने बंड केले. जरी या बंडाचा १८५७ च्या युद्धाशी काहीही संबंध नव्हता तरी त्या भागात कोणतीही गडबड नसावी म्हणून नेपियरने मानसिंगावर हल्ला चढविला; त्यामुळे मानसिंग ह्याने भटक्याचे जीवन पत्करले. त्यावेळी जंगलात त्याची व तात्यांची अकस्मात् भेट झाली. त्यावेळी मानसिंगाने तात्यांना विचारले “ आपण आपले सैन्य का सोडले ? सैन्य सोडून दिले ही गोष्ट बरी झाली नाही ” त्यावर तात्यांनी उत्तर केले “ मला सतत पळण्याचा कंटाळा आला; मी केले ते बरोबर वा चूक असो, मी यापुढे तुमच्या जवळच राहीन. ” आपण त्या ठिकाणी सुरक्षित आहो असे त्यांना सहजच वाटत होते. कारण त्या निर्जन जंगलात कोणीही युरोपियन त्यांच्या मागावर येणे शक्य नव्हते व त्यांची लपण्याची जागा त्यांना सापडणेही शक्य नव्हते. परंतु तात्या त्या जंगलात लपले आहेत हे नेपियरला माहीत होते. त्याने विचार केला की मानसिंगाला आपल्या बाजूला वळविल्याखेरीज तात्यांना पकडणे शक्य नाही. मानसिंगाला पुरेशी लालूच दाखविली तर तो शरण येईल असा संभव आहे. कारण त्याने आपले सर्वस्व पणाला लावले तरी शिंद्यांशी झालेला झगडा मिटू शकला नव्हता, त्यात त्यांचा पराभवच झाला होता. आपली गेलेली जहागीर परत मिळविण्याचा एकच मार्ग उपलब्ध होता व तो म्हणजे ब्रिटिशांना आपल्या पक्षाला वळविणे हा होय.

नेपियरने यापूर्वीच त्या भागातील बंडवाल्यांचा निकाल लावण्यासाठी ग्वालेर सैन्यातील मेजर मीड याला काही सैन्य बरोबर देऊन पाठविले होते. मीडला संधी सापडली तर त्याने तात्या टोपे व मानसिंग यांच्यावर हल्ला करावा असेही ठरले होते. मार्चच्या पहिल्या आठवड्यात मीडचा मुक्काम ज्या खेड्यात पडला होता त्या गावाचा ठाकूर याचा व मानसिंगाचा काही संबंध होता असे मीडला कळले. ८ तारखेला मीड या ठाकूरला भेटण्यास गेला आणि त्याच्याकडून मानसिंगातर्फे वाटाघाटीकरिता कोणीतरी आणण्याबद्दल त्याने ठाकूराचे मन वळविले. खुद्द मानसिंगाने शरण यावे असा प्रयत्न करण्याचे त्या ठाकूराने कबूल केले. तीन दिवसांनी मानसिंगाचा प्रतिनिधी मीडला भेटला तेव्हा मीडने त्याच्याबरोबर मानसिंगाला देण्यासाठी एक पत्र देऊन त्या पत्रात मानसिंगाने शरण यावे असे सुचविले. या वाटाघाटी काही आठवडे चालल्या होत्या. ३१ तारखेला मीडला कळले की मानसिंग काही अटींवर शरण देण्यास तयार आहे. त्या अटींपैकी काही अटी मान्य करणे मीड याला शक्य नव्हते. शेवटी मानसिंगाचे मन वळविण्यात आले. मानसिंगाने ब्रिटिश छावणीत मोकळेपणाने

रहावे, त्याला ग्वालेर दरबाराच्या हवाली करण्यात येऊ नये असे ठरून २ एप्रिल रोजी मानसिंग शरण गेला.

परंतु मीडचा सर्वात नाजूक प्रश्न अजून सुटला नव्हता. मानसिंगाला आपली बंडापूर्वीची जहागीर परत मिळावी याबद्दल फार उत्कंठा होती हे मीड ओळखून होता. म्हणून पहिले दोन दिवस अगदी खासगी अशा त्याच्याशी वाटाघाटी करून त्याने मानसिंगाच्या मनावर बिबविले की जर सरकारची मदत हवी असेल तर त्याने सरकारच्या उपयोगी पडले पाहिजे. मध्यंतरी मानसिंग शरण गेल्याचे कळले असले तरी त्याच्या मनात काय विचार चालले आहेत याची तात्यांना कल्पना नव्हती. ५ तारखेस त्यांनी जासुदाबरोबर मानसिंगाकडे निरोप पाठविला; त्यात तात्यांनी फिरोजशहाला मिळावे की जंगलातच रहावे याबद्दल मानसिंगाचा सल्ला विचारला होता. मानसिंगाने उत्तर धाडले की तीन दिवसानंतर आपण स्वतः येऊन तात्यांना भेटू. दोन दिवसांनी मानसिंगाने मीडला कळविले की मीडने जर जहागीर परत मिळवून देण्याचे वचन दिले तर आपण तात्यांना पकडून देण्यास तयार आहोत. मीडला असे वचन देण्याचा अधिकार नव्हता. मानसिंग जे मागेल त्याबद्दल योग्य तो विचार होईल एवढेच वचन तो देऊ शकला. मानसिंगाच्या मनाचा निश्चय झाला आणि तात्यांना पकडून देण्याकरिता शक्य ते सर्व करण्याचे त्याने कबूल केले.

परंतु तात्यांना पकडून देणे हे हरणाला पकडण्याइतकेच कठिण होते. तात्यांचे हेर ब्रिटिश छावणीत सर्वत्र पसरलेले होते. तात्यांना पकडण्याचे काम एतद्देशीयांवर सोपविणे भाग होते हे उघड होते; मानसिंगाशिवाय त्या कामी त्याच्या बरोबर जाणाऱ्या कोणालाही आपण कोणास पकडीत आहो हे कळता कामा नये अशी मीडची खात्री होती. म्हणून मीडने काही शिपाई निवडले व त्यांना हुकूम केला की मानसिंगाच्या आज्ञेत त्यांनी पडेल ते काम केले पाहिजे. त्या रात्री मानसिंग ठरल्याप्रमाणे तात्यांना भेटण्यास गेला. आणि त्याने तात्यांना सांगितले की मीड तात्यांच्या संबंधी उदारतेचे धोरण ठेवील. तात्यांनी त्याला पुन्हा विचारले की आपण फिरोजशहाला मिळावे का आहे त्याच जंगलात रहावे ? आपण या प्रश्नाचे निश्चित उत्तर उद्या देऊ असे मानसिंगाने उत्तर दिले आणि आपण निघून गेला. मध्यरात्रीच्या सुमारास मानसिंग परत आला, त्याचे मागोमाग शिपाई होते. तात्या स्वस्थ झोपले होते. शिपायांनी तात्यांना उठविले, आणि पकडून मीडकडे ते त्यांना घेऊन गेले. त्यानंतर त्यांना सिप्री येथे नेण्यात आले.

परिशिष्ट २ रे

१० एप्रिल १८५९ रोजी मुशाहिरी मुक्कामात मेजर मीड याच्यामोर तात्या टोपे यांनी केलेल्या निवेदनातील उतारे

(मूळ पर्शियन लिपीत असून खाली त्याचे अधिकृत भाषांतर दिले आहे)

माझे नाव तात्या टोपी. माझ्या वडिलांचे नाव पांडुरंग. रहिवासी मंहर जिल्ह्यातील जोला परगणा पतोडा. मी बिठूरचा रहिवासी आहे. माझे वय ४५ वर्षांचे असून मी नानासाहेबांच्या नोकरीत त्यांचा वैयक्तिक सहचर अथवा एड-डी-कॅप आहे.

१८५७ च्या मे महिन्यात कानपूरच्या कलेक्टराने बिठूर येथे नानासाहेबांकडे एक चिठ्ठी पाठवून आपली पत्नी मुले यांना इंग्लंडला पाठविण्याची विनंती केली. नानांनी ही गोष्ट कबूल केली. चार दिवसांनंतर बिठूरहून सैन्यासह यावे असे नानासाहेबांना कलेक्टराने कळविले. मी नानांच्या बरोबर गलो; आमच्या बरोबर १०० शिपाई, ३०० बंदूकधारी लोक आणि २ तोफा असा लवाजमा घेऊन आम्ही कानपूरच्या कलेक्टराच्या घरी गेलो. त्यावेळी कलेक्टर घरी नसून तटबंदीमध्ये होता. त्याने आम्हास राहण्याबद्दल निरोप पाठविला म्हणून आम्ही त्या रात्री त्याच्या घरीच राहिलो. कलेक्टर दुसऱ्या दिवशी सकाळी आला आणि कानपुरातील त्याच्या घरीच नानांनी रहावे असे त्याने सांगितले. आम्ही तेथे ४ दिवस राहिलो; कलेक्टर म्हणाला की शिपाई बिथरले आहेत; नानासाहेब आले ही मोठी दैवाची गोष्ट झाली. आपण जनरलकडे आमच्यातर्फे लिहून कळवितो असेही तो म्हणाला. जनरलाने आम्हाला निरोप पाठविला व तेथून उत्तर आले की आमच्या शिपायांना पगार देण्याची व्यवस्था होत आहे.

दोन दिवसांनंतर पायदळाच्या आणि दुसऱ्या घोडदळाच्या तुकड्यांनी आम्हाला घेरले आणि नानांना व मला खजिन्याच्या खोलीत कैदी म्हणून ठेविले त्यांनी दारूखाना आणि खजिना संपूर्णपणे लुटून दोन्ही जागी काहीही शिल्लक ठेविले नाही शिपायांनी दोन लक्ष दहा हजार रुपये नानांच्या स्वाधीन केले व त्यावर आपला पहारा बसविला. खुद्द नानाही तीन शिपायांच्या पहाऱ्यात होते. आमच्या बरोबरचे शिपाईही बंडवाल्यांना मिळाले. त्यानंतर ते सर्व सैन्य तेथून निघाले; बंडवाल्यांनी नानासाहेबांना, मला आणि आमच्या-बरोबरच्या सेवकांना आपल्याबरोबर घेतले. ते म्हणाले. “ दिल्लीला चला.”

कानपुरापासून ६ मैल गेल्यावर नानासाहेब म्हणाले की दिवस मावळत आला आहे तेव्हा येथेच थांबून दुसरे दिवशी पुढे जाणे बरे. त्याला त्यांनी संमती दिली व मुक्काम झाला. दुसरे दिवशी सकाळी सर्व सैन्याने नानासाहेबांना आपल्या बरोबर दिल्लिस चलावे असे सांगितले. नानासाहेबांनी ही गोष्ट नाकबूल केली तेव्हा ते म्हणाले “ आमचेबरोबर कानपुरास चला व तेथे लढा ” नानांनी या गोष्टीला आक्षेप घेतला परंतु सैन्य त्यांचे ऐकण्यास तयार नव्हते म्हणून त्यांनी नानांना कैदी म्हणून कानपुरास आणले व तेथे लढाई सुरू केली. ही लढाई २४ दिवस चालली होती. चोविसाव्या दिवशी जनरलने पांढरे निशाण दाखविले व लढाई बंद झाली. कैद केलेल्या एका स्त्रीला नानांनी जनरलकडे चिठ्ठी पाठविण्यास सांगितले की शिपाई आपले हुकूम मानित नाहीत; जर जनरलची इच्छा असेल तर आपण त्यांना व तटबंदीतील त्यांच्याबरोबरच्या लोकांना अलाहाबादेस जाण्यासाठी होड्या मिळवून तेथपर्यंत पोचवून देऊ. जनरलचे उत्तर आले की ही योजना त्यांना मान्य आहे त्या दिवशी संध्याकाळी जनरलाने नानासाहेबांकडे जवळजवळ एक लक्ष रुपये पाठविले व ते ठेऊन घेण्यास सांगितले.

दुसरे दिवशी मी जाऊन चाळीस होड्या तयार केल्या आणि पुरुष, स्त्रिया व मुले यांना त्या बोटीत बसवून बोटी अलाहाबादच्या रोखाने निघाल्या. मध्यंतरी तोफखान्यासहित सर्व सैन्य तयार होऊन गंगेच्या काठावर आले. शिपायांनी पाण्यात उड्या घेतल्या आणि त्यांनी पुरुष स्त्रिया व मुलांची कत्तल सुरू केली. होड्यांना आगी लावल्या. त्यांनी एकोणचाळीस होड्यांचा नाश केला. एक होडी कलाकंकरपर्यंत निसटली पण तेथे ती पकडून कानपुरास परत आणण्यात येऊन तिच्यातील सर्वांचा नाश करण्यात आला.

त्यानंतर चार दिवसांनी नाना बिठूरला मातृश्राद्धाकरिता जाण्यास निघाले. शिपायांनी त्यांना जाऊ दिले पण शिपायांपैकी काही लोक त्यांच्याबरोबर होते. श्राद्धविधी झाल्यानंतर त्यांनी नानासाहेबांना परत कानपुरास आणले आणि पूर्वी नानासाहेबांकडे दिलेल्या खजिन्यातील द्रव्यातून त्यांनी आपला पगार घेतला. अलाहाबादेहून काही युरोपियन लोक हसुआ-फत्तेपूर येथे आले आहेत असे त्यांना कळल्यावर त्यांनी लढाईची तयारी चालविली व नानांनी त्यांच्याबरोबर यावे असे त्यांनी सांगितले. नानांनी ही गोष्ट नाकबूल केली नाना व मी कानपुरासच राहिलो आणि नानासाहेबांतर्फे ज्वालाप्रसाद याला त्यांचेबरोबर फत्तेपुराला पाठविले. तेथे पराभव झाल्यामुळे त्या सैन्याने

कानपुराकडे माघार घेतली. युरोपियनांचे त्यांच्यावर वाटेत सारखे दडपण होते. तेथे सुमारे दोन तास लढाई झाली. बंडवाल्या सैन्याचा पुनः पराभव होऊन ते कानपुराहून पळून गेले.

अशा परिस्थितीत नाना आणि मी बिठूरला पळून गेलो. तेथे मध्यरात्री पोचलो. आमच्या पाठीवर बंडवाल्यांचे सैन्य होते. दुसरे दिवशी काही द्रव्य बरोबर घेऊन नाना फत्तेपुरास गेले. (हे गाव म्हणजे फत्तेपूर चौरासी). बंडवाले सैन्य मागोमाग आले व त्यांनी ते गाव लुटले. नाना, बाळासाहेब, रावसाहेब, मी आणि आमच्या सर्वांच्या स्त्रियांनी होडीतून गंगा पार केली आणि लखनौ प्रदेशातील फत्तेपूर येथे गेलो व तेथे चौधरी भोपाळसिंग याचेकडे मुक्काम केला. काही दिवस गेल्यानंतर ४२ वे हिंदी पायदळ शिवराजपूर येथे आले व त्यांनी नानांना पत्र लिहून आपणास त्यांच्याकडे घ्यावे असे कळविले.

*

*

*

देवगड बारीपासून पुढे सर्व ठिकाणी मी रावसाहेबांशी भांडत असे. मी त्यांना सांगितले की यापुढे आपण पळण्यास तयार नसून संधी मिळताच आपण त्यांना सोडून जाऊ. मला ही संधी येथे प्राप्त झाली; मी त्यांना सोडून वर सांगितलेल्या लोकांबरोबर येथे आलो. मी रावसाहेबांना सोडले तेव्हा त्यांच्याबरोबर सुमारे ६००० लोक होते. माझेबरोबर तीन माणसे होती: दोघे माझे अन्न शिजविण्याकरिता आणि एक मोतदार, त्याशिवाय तीन घोडे व एक शिगरू मजबरोबर होते. रामराव व नारायण ही पहिल्या दोघांची नावे असून मोतदार गोविंद दोन मुक्कामानंतर मला सोडून पळून गेला. आम्ही पेरान जंगलात पोचून तेथे मानसिंगाला भेटलो. अजितसिंग राजारामसिंगाचा निरोप घेऊन आपल्या घरी गेला. नारायणसिंग व मी राजा मानसिंगाबरोबर राहिलो. राजा म्हणाला “ तुम्ही आपले सैन्य सोडून का निघालेत ? ही गोष्ट तुम्ही बरोबर केली नाही. ” मी उत्तर केले की मी पळून पळून कंटाळलो असून झाले हे बरोबर असो वा चूक असो आपण आता मानसिंगजवळच राहणार आहोत.

त्यानंतर मी ऐकले की रावसाहेबांचे सैन्य पाटण येथे व तेथून सिरोज येथे गेले. मी राजा मानसिंगाला सांगितले की मी एक माणूस पाठवून त्यांची बातमी आणवितो. ही गोष्ट मानसिंगाने मान्य केली. त्याप्रमाणे मी माणूस पाठविला त्याचेकडून कळले की रावसाहेब नव्हते परंतु इमाम अली, बूडी मेजर, फिरोजशहा, आणि अंबापाणीचा नबाब अदिल महंमद हे तेथे असून त्यांचेबरोबर ८ ते ९ हजार सैन्य आहे. इमाम अली व बूडी मेजर यांनी मला

पत्र लिहून त्यांना येऊन मिळावे असे लिहिले. नानासाहेबांचा म्हणजे माझ्या मालकांचा शिक्का हरवला होता म्हणून मी पेरान येथे दुसरा शिक्का करवून घेतला.

याप्रमाणे वूडी मेजरकडून मला कळले तेव्हा मी त्यावेळी महुडिया येथे मेजर मीडच्या छावणीत असलेल्या राजा मानसिंगाकडे मनुष्य पाठविला आणि त्याला वरीलप्रमाणे चिठ्ठी आल्याचे कळवून मी रहावे की जावे अशी विचारणा केली. राजा मानसिंगाने मेजर मीडला शरण जाण्यापूर्वी माझा सल्ला घेतला होता. त्याने जाण्यापूर्वी माझेजवळ एक मनुष्य ठेवला होता व तो मनुष्य सांगेल तेथेच रहा असे त्याने सांगितले होते. माझ्या निरोपाला मानसिंगाकडून उत्तर आले की तीन दिवसात तो स्वतः येणार असून त्यावेळी काय करावयाचे ते ठरवू.

ठरल्याप्रमाणे तिसऱ्या दिवशी रात्री तो आला व माझेशी बोलला. मेजर मीडला आपण भेटलो असून त्यांची प्रकृती चांगली असल्याचे त्याने सांगितले. मी जेव्हा त्याला राहाण्या जाण्याबद्दल विचारले तेव्हा 'उद्या सकाळी उत्तर देईन' असे तो म्हणाला. त्यानंतर मी झोपी गेलो. रात्रीचे वेळी सरकारचे काही शिपाई येऊन त्यांनी मला पकडून मेजर मीड यांच्या छावणीत नेले.

— सही तात्या टोपी

मेजर मीडने विचारले:— 'तुम्ही हे निवेदन आपखुशीने काहीही सक्ती नसताना केले आहे काय ? हे निवेदन करण्यासाठी तुम्हाला काही वचन देण्यात आले होते काय किंवा तुम्हाला आशा उत्पन्न होईल अशी काही लालूच दाखविण्यात आली होती का ?

उत्तर :— हे निवेदन मी स्वखुशीने केले असून ते लिहून घेण्यास सांगितले आहे. मजवर कोणीही सक्ती केली नसून काही वचन अथवा आशा दाखविलेली नाही.

सही नानासाहेबांचे मुखत्यार तात्या टोपे
व दोन साक्षीदार

वरील जबाब अथवा निवेदन कैदी तात्या टोपे यांनी माझे समक्ष १० एप्रिल १८५९ रोजी मुशाहिरी छावणीत स्वतःच्या राजी खुशीने केले असून त्यासाठी कोणतीही सक्ती, वचन अथवा आशा त्यांना देण्यात आलेली नव्हती.

सही आर. जे. मीड

मेजर, रणक्षेत्रातील सैन्याचा अधिपति

बंडाच्या इतर पुढाऱ्यांचे अखेरचे दिवस

- (१) नेपाळात पळून गेलेले लोक
- (२) नानासाहेबांच्या कुंटुबांतील मंडळी
- (३) बेगम हजरत महल
- (४) राणा बेनी माधवसिंग
- (५) राजपुत्र फिरोझ शहा
- (६) खानबहादूर खान
- (७) मुहमद हसन
- (८) इतर- ज्वाला प्रसाद

टीप : या प्रकरणात फक्त काही पुढाऱ्यांबद्दलची माहिती दिली आहे. इतरांच्या बाबतील अन्यत्र माहिती आलीच आहे.

(१) नेपाळात पळून गेलेले लोक

या पुस्तकात इतर ठिकाणी लिहिल्याप्रमाणे बहुतेक सर्व राष्ट्रीय पुढारी आपापल्या जिल्ह्यांतून बाहेर पडून नेपाळात गेले. परंतु त्या देशाने त्यांना भासरा दिला नाही. महाराजा जंग बहादूर यांनी अगदी स्पष्ट शब्दात घोषणा केली होती की “ ब्रिटिश सरकार आणि नेपाळ राज्य यांच्यामध्ये घनिष्ट मैत्रीचे संबंध आहेत. दोघेही तहाने बांधले गेलेले असून एकमेकांचे शत्रू आपल्या हद्दीत सापडल्यास त्यांना पकडून एकमेकांचे हवाली करण्याचे ठरलेले आहे. ज्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध शस्त्र उगारले अशांना मदत व दया दाखवून नेपाळ राज्यात अथवा सरहद्दीचे आत राहू देण्यात येणार नाही. ” जंगबहादूर यांना हे लोक आपल्या राज्यात असणे हे जरी सहन होण्यासारखे नव्हते तरी नेपाळ राज्याच्या परंपरेप्रमाणे या लोकांना पकडून ब्रिटिशांच्या हवाली करणे ह्या बाबतीत त्यांचे मन घोटाळ्यात पडले. अशा परिस्थितीत त्यांनी या

बंडखोरांनी आपण होऊन शरण जावे यासाठी त्यांची मने वळविण्याचे ठरविले. शरण जाण्यास हे लोक तयार नसतील तरच बळाचा वापर करावा असे त्यांनी ठरविले.

नेपाळ दरबारच्या या धोरणामुळे पळून आलेल्या या दुर्दैवी लोकांना नेपाळात व नेपाळच्या तराई जंगलात एका ठिकाणाहून सारखे दुसऱ्या ठिकाणी हालआपेष्टा काढीत हिंडावे लागे. बिचाऱ्या शिपायांच्या जवळ पैसा नसल्यामुळे पुरेसे अन्न खरेदी करणे अशक्य होते; गुरखेलोकांनी अन्नधान्याच्या किमती भरमसाट वाढविल्या. काही शिपायांनी तर थोडा तांदुळ विकत घेण्याकरिता आपल्या बंदुकाही विकल्या. कित्येक उपासमारी अथवा ताप आणि हगवणीने मेले. जे वाचले त्यांच्या मागावर गुरखे असून त्यांना पकडण्याचे अथवा हाकून देण्याचे त्या गुरख्यांचे सतत प्रयत्न होते.

अशा अत्यंत विपरीत परिस्थितीमध्ये दैवावर हवाला ठेऊन कित्येक लोक नेपाळ दरबाराला शरण जाऊन त्यांच्या मार्फत ब्रिटिश सरकारकडे सुपूर्त करण्यात आले. (अशा सशस्त्र बंडखोरांची संख्या सुमारे २००० असावी व त्या सर्वांना नेपाळ दरबाराने आपल्या ब्रिटिश दोस्तांच्या हवाली केले असावे असे डॉ. सेन आपल्या ग्रंथात लिहितात.)

(२) नानासाहेबांच्या कुंटुबातील मंडळी

रावसाहेब :- रावसाहेब जम्मू राज्यात आपली पत्नी व मूल यासह लपले होते कोणा एका गृहस्थाचे रावसाहेबांशी वैमनस्य होते म्हणून त्याने सियालकोटच्या डेप्युटी कमिशनरांना त्यांचा ठाव ठिकाणा सांगितल्यावरून त्यांना चिनाई येथे पकडण्यात आले. त्यांचा खटला कानपूर येथे चालला आणि कानपुरात झालेल्या युरोपियनांच्या हत्येशी त्यांचा काहीही संबंध नव्हता तरी 'बिबीघराचा सूड घेतला पाहिजे' या भावनेने रावसाहेबांना इतरांच्या गुन्ह्यासाठी फासावर चढविण्यात आले. रावसाहेबांबद्दल इतर तपशील व त्यांना ग्वालेर येथे पेशवे म्हणून घोषित करण्यात आलेल्यांची हकीकत शेवटी परिशिष्टात दिली आहे.

बाळासाहेब :- बाळासाहेब नेपाळात आश्रयार्थ आलेले होते. ब्रिटिश सेनापतीशी शरण जाण्यासंबंधी काही वाटाघाटी त्यांनी केल्या. २५ एप्रिल १८५९ रोजी त्यांनी मेजर रिचर्डसन यांना पत्र लिहून आपण निर्दोषी असून नानासाहेबांच्या दडपणामुळे व सक्तीमुळे आपण बंडात पडलो असे सांगितले. एका १० वर्षांच्या इंग्रज मुलीचा जीव आपण वाचविला; ही मुलगी फत्तेपूराच्या

न्यायाधिकाची असून तिला आपल्या पत्नीजवळ लपवून ठेविली, आणि जंगबहादुराचा भाऊ बंदी नारासिंग याला ही मुलगी आपण दाखविली होती असेही त्यांनी लिहिले. त्या पत्राचा शेवट असा होता :-

“यामुळे मी असहाय होतो. मी निर्दोषी असून चौकशी अंती हे सिद्ध होऊ शकेल. जर आपण मला उत्तर धाडले तर मी येऊन आपणास समक्ष भेटेन व सर्व गोष्टी सांगेन. मरणारा मनुष्य हा नेहमीच एकटा मरतो असे जगात दिसते. आपल्या उत्तराप्रमाणे मी वागेन.”

मेजर रिचर्डसन याने पाठविलेल्या उत्तराबरोबर राणीच्या जाहीर-नाम्याचा उल्लेख करून त्याची एक नागरी लिपीतील प्रत राणीच्या शिक्क्यासह पाठविली आणि असे लिहिले की जर काही तपशिलाबद्दल अधिक माहिती पाहिजे असेल तर कोणा विश्वासू माणसाला पाठवून द्यावे त्याला सर्व गोष्टी समजावून सांगण्यात येतील. रिचर्डसनच्या पत्राचा शेवट असा होता :-

“आपणाजवळ एक ख्रिश्चन मूल आहे असे आपण म्हणता. मनुष्य या नात्याने त्या मुलाचे संरक्षण करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. राणीच्या इशितहारापेक्षा अधिक काही सवलती देणे माझे अधिकारात नाही. माझेजवळ तुमच्या संस्कृतातील पत्राचा अर्थ सांगणारा कोणी नसल्यामुळे तुमच्या निवेदनाचा अर्थ कळण्यास बराच त्रास पडला. तुम्ही उर्दू किंवा नागरीत लिहिलेत तर अधिक बरे.”

बाळासाहेब शेवटी शरण गेले नाहीत. तराईतील हीवतापाने त्यांचा अंत झाला. नेपाळ दरबारने कृपा करून त्यांच्या विधवेला बाजीरावांच्या दोघी व नानासाहेबांची एक पत्नी (विधवा) यांच्याबरोबर राहू दिले. बाजीरावांची लहान मुलगी कुसुमाबाईही त्यांच्यात होती. बंडापूर्वी तिचे लग्न ग्वालेरच्या एका घराण्यातील मुलाशी झालेले होते; शांतता प्रस्थापित झाल्यावर ती ग्वालेर येथे आपल्या पतीकडे गेली.

असे म्हणतात की बाजीरावाचे जडजवाहिर त्याच्या विधवा स्त्रियांजवळ होते व ते पुढे नेपाळ दरबाराचे हाती पडले. त्यापैकी काही रत्ने नेपाळ राजाच्या मुकुटात बसविलेली आहेत.

(३) बेगम हजरत महल

हिनेही नेपाळातच आश्रय घेतला होता. तिचे मन वळविण्याचा ब्रिटिशांनी पुष्कळ प्रयत्न केला. तिचा पति माजी राजा वजीद अल्ली शहा कलकत्त्यात निवृत्तिवेतन घेत असे. त्याशिवाय तिला स्वतःला निवृत्तिवेतन

देण्याचे आमिष ब्रिटिशांनी दाखविले परंतु अशा लालुचीला बळी पडणे हे तिला अपमानास्पद वाटले. हालआपेष्टात परदेशात राहणे हे ब्रिटिशांचे निवृत्ति-वेतन घेण्यापेक्षा तिने अधिक पसंत केले; त्यामुळे आपल्या मुलाचा अयोध्या-राज्यावरील हक्क तिने अप्रत्यक्षपणे सोडून दिला.

सर विल्यम रसेल लिहितो : “बेगम आमचे विरुद्ध कायमचे युद्ध पुकारीत आहे. अयोध्या राज्य खालसा करण्यात आले तरी परिस्थिती लक्षात घेता तिच्या घराण्याला दिलेली कर्जे आणि वेळोवेळी कठिण प्रसंगात केलेली मदत वगैरे गोष्टी असूनही तिचा जो बाह्यतः कृतघ्नपणा दिसतो त्याला भरपूर कारणे आहेत.”

(४) राणा बेणी माधवसिंग

अयोध्यामधील शंकरपूरचा राणा बेणी माधवसिंग हा शरण न जाणाऱ्यांपैकी एक होता. त्याने सरकारला खूपच त्रास दिला. त्याच्याजवळ बंदूकधारी पुष्कळ सैन्य होते आणि त्याने ब्रिटिश सैन्याला चांगलेच दमविले. रसेल म्हणतो “आमच्या बंगाल सैन्याला सुमारे ४०००० सैनिक पुरविणाऱ्या बैसवारा जिल्ह्यातील जातीजमातींचा बेणी माधवसिंग हा फार वर्षे प्रमुख होता व त्यामुळे त्याचे देशात फार वजन होते.” आपला भाऊ गजराजसिंग याच्यासह त्याने बंडात उडी घेतली आणि लखनौच्या रेसिडेन्सीच्या लढाईत इतर पुढाऱ्यांवरोबर त्यानेही भाग घेतला. लखनौ हातातून गेल्यावर त्याने प्रमुख रस्त्यावर अनेक पराक्रम केले व पुढे गनीमी युद्ध सुरू केले.

शेवटी त्यानेही नेपाळची वाट धरली. तेथे महाराजा जंगबहादूर याच्या शरण जाण्याच्या बोलण्याला त्याने दाद दिली नाही. शेवटी डांग खोऱ्यात गुरख्याशी लढत असतांना तो व त्याचे कित्येक शिपाई धारातीर्थी पडले. त्याचा भाऊ गजराजसिंगही तेथे पडला. त्याचा उरलेला भाऊ, बेणीमाधवसिंगाची विधवा व १४ वर्षांचा मुलगा १८५९ च्या डिसेंबरपर्यंत नेपाळात होते. पुढे ब्रिटिश सरकारकडून त्याच्या मुलाला ६००० रुपये वार्षिक उत्पन्न येणारी जमीन मिळाली व शिक्षणासाठी त्याला सितापूरला पाठविण्यात आले.

शूर बेणीमाधवसिंग शंकरपूर येथे लढत असता त्यांच्याभोवती तिन्ही बाजूस ब्रिटिश सैन्याचा वेढा पडला होता असा पुरावा आहे. सर सेनापतींनी त्याला निरोप पाठवला की जर तो शरण आला तर त्याची सर्व जहागीर त्याला परत देण्यात येऊन माफी देण्यात येईल. परंतु बेणी माधवसिंगाच्या

मनाला शरणागतीचा विचारही शिवला नाही. सर सेनापतीच्या या निरोपाला खऱ्या रजपुताप्रमाणे बेणी माधवसिंगाने उत्तर दिले “आता यापुढे किल्ल्याचा बचाव करणे शक्य नसल्यामुळे मी किल्ला सोडून जात आहे परंतु मी तुम्हाला शरण येणार नाही कारण माझे शरीर माझे नसून माझ्या राजाचे आहे.” राजा म्हणजे येथे अयोध्येचा राजा होय.

(५) राजपुत्र फिरोजशहा

फिरोजशहा हिंदुस्थानात राहिला नाही. १८६० मध्ये तो कंदाहार येथे होता. पुढच्या वर्षी तो बोखान्यात दिसला. आणखी एका वर्षाने तो तेहरान येथे गेला. १८६३ ते १८६८ या मुदतीत तो हिरात, बोखारा व काबूल या तीन प्रदेशात भटकत होता पुढे तो समरकंद व कॉन्स्टान्टिनोपल येथे गेला. अशा प्रकारे कोठेही राहणे त्याला शक्य नसल्यामुळे दूर प्रदेशात तेथील राजांच्या दानधर्मावर त्याला गुजराण करावी लागली.

शेवटी १८७५ मध्ये फेरोजशहाला मक्केत आश्रय मिळाला. हिंदुस्थान सोडले तेव्हा तो अगदी तरुण असून अंगाने चपळ आणि तल्लख होता. परंतु उपासमार, काळजी आणि हालअपेष्टा यामुळे तरुण वयातच तो म्हातारा दिसू लागला. बंडाचे वेळी त्याचे वय २७-२८ वर्षांचे होते. १८७५ मध्ये तो निष्प्रभ, वृद्ध दिसणारा असून एका डोळ्याने आंधळा व लंगडा झाला. अत्यंत दारिद्र्यात पत्नीसह दिवस कंठीत असून मक्केच्या शेरिफाने दिलेल्या अल्प मदतीवर तो जगत होता. १८८७ च्या डिसेंबरमध्ये तो मरण पावला.

फिरोजशहा हा अत्यंत उच्च दर्जाचा देशभक्त होता. स्वतःजवळ काहीही नसताना व अनुयायी नसूनही त्याने मोठे सैन्य उभे करून ब्रिटिशांशी शौर्याने सामना दिला. त्यामध्ये त्याला फार नुकसान सोसावे लागले. स्वतः जरी राज्यकर्त्यांच्या विरुद्ध सूडबुद्धीने वागत होता तरी संतापलेल्या शिपायांनी केलेल्या इंग्रज बायकामुलांच्या कत्तलीचा त्याने उघडपणे निषेध केला. १७ फेब्रुवारी १८५८ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या जाहीरनाम्यात तो म्हणतो -

“इंग्रजाचा पराभव करण्यास जो विलंब लागत आहे तो निरपराध स्त्रिया व मुले यांची कत्तल करण्यात आल्यामुळे होतो. त्या कत्तलीला पुढाऱ्यांचा कसलाही हुकूम नव्हता. शिपायांनी पुढाऱ्यांच्या आज्ञांचे उल्लंघन केले. असे प्रकार टाळून ब्रिटिशांविरुद्ध धर्मयुद्ध पुकारू.” त्याचे हात निरपराध लोकांच्या रक्ताने विटाळले नव्हते. प्रत्यक्ष युद्धात मात्र शत्रुपक्षाशी लढूनच लढणाऱ्या शिपायांची त्याने हत्या केली.

बादशाही घराण्यात जन्मलेला असून फेरोझशहा हा मोठा साधु पुरुष होता. त्याचे आचरण पवित्र असे. या पावित्र्यामुळेच तो मक्केसारख्या पवित्र ठिकाणी गेला व तेथेच त्याला आकांक्षित मृत्यु आला.

१८८१ च्या नोव्हेंबर मध्ये फिरोजशहाच्या विधवेला ब्रिटिश सरकारने दया बुद्धीने दरमहा ५ रु. चे वेतन लावून दिले. उदार लॉर्ड डलहौसीने हे वेतन दरमहा १०० रुपयापर्यंत चढवून तहहयात केले इतकेच नव्हे तर त्याची मागील बाकीही देण्याची आज्ञा केली. या वेतनाला अट एवढीच होती की तिने हिंदुस्थानास परत आले पाहिजे.

(६) खानबहादूर खान

पराभव झाल्यानंतर बहादूरखानही नेपाळात गेला. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नेपाळी सरकाराने बंडवाल्यांना आश्रय देण्याचे नाकारले; बहादूर खान व इतर अनेक लोक शरण गेले व त्यांना ब्रिटिशांच्या हवाली करण्यात आले. त्यांचेवरील खटला चालला त्याचा बचाव असा होता की गुन्हेगार असतो तर मी शरणागती पत्करलीच नसती. त्याचे विरुद्ध भक्कम पुरावा होता. बरेली येथे त्याच्या प्रत्यक्ष आज्ञेने नसले तरी त्याचे नावाने चार इंग्रज अधिकारी मारण्यात आले होते असे दिसून आले. एक इंग्रज तरी तो प्रत्यक्ष हजर असतानाच मारला गेला. त्या शिवाय त्याने जाहीरनामा काढून इंग्रजांना आश्रय देणाऱ्याला शासन केले जाईल असे जाहीर केले होते.

अशा परिस्थितीत त्याचा बचाव मान्य न करिता त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. नानासाहेबांच्या खालोखाल बहादूरखान हाच “हत्येला चिथावून देणाऱ्या बंडवाल्यात मध्ये प्रमुख होता” असे ब्रिटिश लोक मानतात. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने अशा तऱ्हेने प्राणार्पण केले. जर त्याला विजय मिळाला असता तर कित्येक महिने त्याच्या ताब्यात असलेल्या रोहिल खंडाचा तो राजा झाला असता. परंतु राज्यकर्त्यांविरुद्ध लढणाऱ्याचा पराभव झाला तर मृत्यू हीच शिक्षा असते. हा शूर रोहिला योद्धा इतर देशबांधवांप्रमाणेच देशाकरिता प्राणार्पण करण्यास तयार झाला.

त्याचा अर्थमंत्री शोभाराम याला जन्मठेप झाली. त्याला मोलमीन येथे पंगु स्थितीत पाठविण्यात आले व तेथेच तो मोठ्या दैन्यावस्थेत राहिला.

(७) मुहमद हसन

मुहमद हसन याने शरण यावे अशी ब्रिटिशांची फार खटपट होती कारण फौजाबादमधून पळून जाताना कर्नल लेनॉक्स व त्याचे कुटुंब यांचे जीव वाच-

विण्यास तोच कारणीभूत असून त्याचे हात रक्ताने माखलेले नव्हते. गोरखपूरचा डेप्युटी कलेक्टर शेख खेरुद्दिन याने मध्यस्ती करून त्याला शरणागती पत्करावी अशी खटपट करीपर्यंत तो नेपाळात इतर पुढाऱ्यांच्या बरोबरच होता. त्या दोघांमध्ये पुष्कळ पत्रव्यवहार झाला. त्याने लिहिलेल्या एका पत्रात तो म्हणतो की सर्वज्ञ परमेश्वराचे हातातच आपले प्राण असून जो पर्यंत तो परमेश्वर आपले संरक्षण करीत आहे तोपर्यंत कोणीही शत्रू मारू शकणार नाही. सरकारने सर्व प्रकारचे अत्याचार केले असून जरी त्याने कर्नल लेनाँक्स व त्याच्या बरोबरच्या दोन स्त्रियांना वाचविले होते तरी अशा अत्याचारी सरकारकडून त्याची काही अपेक्षा नव्हती.

हा पत्रव्यवहार गव्हर्नर जनरलच्या हाती पडल्यावर त्याने हुकूम दिला की कर्नल लेनाँक्स व त्याचे कुटुंब वाचवून यांना आसरा दिल्याबद्दल महंमद हसनला माफी देण्यात यावी. तसेच तो जर सरसेनापतीच्या हाती सापडला अथवा तहाच्या अटी मागू लागला तर त्याचा जीव आणि स्वातंत्र्य हे तर त्याला द्यावेच परंतु शिवाय त्याला उदार निवृत्तिवेतन देण्यात यावे. मात्र नुकतेच जेथे तो सरकारविरुद्ध लढला होता त्या ठिकाणी त्याला ठेवण्यात येऊ नये. शेवटी तो शरण आला.

महंमद हसन हा गोरखपूर खालसा होण्यापूर्वी त्या प्रांताचा नझीम किंवा गव्हर्नर होता. त्यामुळे खालसा झाल्यानंतर त्याचा अधिकार नाहीसा झाला. बंडात तो पुन्हा नझीम झाला परंतु त्याचेजवळ काही जमीन नव्हती. त्याचे चरितार्थाकरिता ब्रिटिशांनी त्याला दरमहा २०० रुपये वेतन देऊन सितापूर जिल्ह्यात राहण्याची आज्ञा दिली.

(८) इतर—ज्वालाप्रसाद

नानासाहेबांच्या प्रमुख मदतनिसांपैकी ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद हाही नेपाळात शरण गेलेल्यात होता. त्याला कानपुरास अत्यंत विपन्न स्थितीत आणले जाऊन, अपमानास्पद परिस्थितीत त्याचा खटला चालविण्यात आला व शेवटी ३ मे १८६० मध्ये सत्तीचौरा घाटावर त्याला फाशी देण्यात आले.

मैनपुरीचा राजा

मैनपुरीचा राजा तेजसिंग हा पूर्वी म्हणजे १८५८ च्या जून मध्येच शरण आला होता. त्याला त्याच्या जिवाची हमी देण्यात येऊन कोणतीही अपमानास्पद वागणूक देण्यात येणार नाही असे आश्वासन दिले गेले, जरी त्याला तुरुं-

गात ठेवणे जरूर झाले तरी त्याला इतर गुन्हेगारांपासून स्वतंत्र ठेवले जाईल असेही आश्वासन देण्यात आले होते. तो वाराणसी येथे दरमहा २५० वेतनावर राहिला. त्याचा चुलता राव भवानीसिंग याने ब्रिटिश सरकारला मदत केली होती म्हणून त्याला मैनपुरीची मालमत्ता देण्यात आली.

बख्तखान

बख्तखानाचा अंत कसा झाला हे माहीत नाही. दिल्ली पडल्यावर तो लखनौला आला व त्या शहराच्या बचावात व नंतरच्या मोहिमात त्याने भाग घेतला होता परंतु त्याने प्रत्यक्ष काय केले हा अनुमानाचाच विषय आहे. १३ मे १८५९ मध्ये लाढाईतच तो मारला गेला असा समज आहे.

मौलवी लियाकत अलि

अलाहाबादचे मौलवी लियाकत अलीचे काय झाले हे एक गूढ आहे. अलाहाबादेस पराभव झाल्यावर तो कानपुराकडे गेला असे सर जॉन के म्हणतो. अलाहाबादेत पकडलेल्या कित्येक लोकांपैकी एकानेही त्याचे काय झाले याचा उल्लेख केला नाही. अलाहाबादेची ही धरपकड कित्येक महिने चालली होती. एक प्रवाद असा सांगतात की त्याला मुंबईस पकडून खटल्यानंतर अंदमानास पाठविण्यात आले.

मौलवी लियाकत अली याने राष्ट्रीय कार्यात केलेल्या कामगिरीबद्दल हिंदुस्थान सरकाराने त्याच्या दोन मुलींच्या वंशजांना काही वेतन दिले आहे. मौलवी साहेबांना मुलगा नव्हता; मुलीचे वंशज दारिद्र्यात रहात असत.

देवीबक्षसिंग व इतर

शरणागती पत्करण्यापेक्षा हालअपेष्टा सोसण्यास तयार असलेल्या बंड-वाल्यांपैकी कित्येक लोक नेपाळातील हीवतापास बळी पडले. त्यामध्ये गोंद्याचा राजा देवीबक्षसिंग, खैराबाद (सितापूर) चा चकलेदार हरदत्तसिंग आणि बिरचनचा गुलाबसिंग हे होते. त्याशिवाय अज्ञात असे कित्येक लोक मरण पावले. त्यांच्या देशबांधवांना त्यांची नावेही माहीत नसली तरी ते मातृभूमी-करिता एक उच्च ध्येयाने प्रेरित झाले असून त्याकरिता त्यांनी प्राणाचीही पर्वा केली नाही.

प्रकरण ४६

स्मारक- उद्यान

- (१) मूलारंभ
- (२) स्मारक कसे उभारले
- (३) स्मारकाचे वर्णन
- (४) ब्रिटिश अमलातील उद्यानाचे नियंत्रण
- (५) उद्यानात प्रवेश
- (६) कायदेमंडळातील प्रश्न
- (७) सरकारकडे उद्यान पुनः आले
- (८) 'देवदूतां'चे हस्तांतर
- (९) आता त्याबद्दल वाद उरला नाही
- (१०) उद्यानाचे नवीन नामकरण

परिशिष्ट १ : उद्यानात प्रवेश मिळण्यासंबंधीचे जुने नियम

परिशिष्ट २ : हस्तांतराबद्दलचा दस्तऐवज

(१) मूलारंभ

स्मारकोद्यानाचा मूलारंभ १८५७ मध्ये झाला. बिबीघरात कैदेत ठेविलेल्या इंग्रज बायकामुलांची १५ जुलै रोजी हत्या झाली आणि दुसरेदिवशी म्हणजे १६ जुलै रोजी सकाळी त्यांची प्रेते त्यांच्या घृणास्पद कैदखान्याजवळील विहिरीत फेकून देण्यात आली.

२७ जून १८५७ पासून नानासाहेबांच्या ताब्यात इंग्रज कैदी होते त्यामध्ये मुख्यतः स्त्रिया व मुलेच असून त्या सर्वांना बिबिघर नावाच्या लहानशा बंगलीत कैदेत ठेवण्यात आले होते. त्यांची संख्या २०० चे आसपास असावी असा अंदाज करण्यात आलेला आहे. कानपूरचा अविरोध ताबा त्यावेळी कित्येक

आठवडे नानासाहेबांच्या हाती होता. १ जुलै १८५७ रोजी नानासाहेबांना पेशवे म्हणून जाहीर करण्यात आल्यानंतर काही दिवसांनी बातमी आली की कानपूरचा वेढा उठविण्यासाठी जनरल हॅवेलॉक हा अलाहाबादेहून निघाला असून तो कानपुराजवळ आला आहे त्याचे आक्रमण थांबविण्यासाठी पाठविलेल्या तुकडीचा पराभव झाला. त्यानंतर झालेल्या चकमकीत यश आले नाही.

१५ जुलै १८५७ या दुर्दैवी दिवशी दोन प्रहरी नानासाहेबांना बातमी कळली की हॅवेलॉकच्या सैन्याने पांडुनदी पार केली असून ते कानपुराच्या रोखाने वेगाने येत आहे; म्हणून त्या चालून येणाऱ्या सैन्याला कानपुराच्या रस्त्यावरच तोंड द्यावे असे त्यांनी ठरविले. असे म्हणतात की कोणा दरबारी माणसाच्या चिथावणीमुळे बिबिघरातील कैद्यांचा नाश करावा असे ठरले.

असे सांगण्यात येते की जुलै १५ रोजी संध्याकाळी बिबिघरावरील पहारेकऱ्यांनी अप्रत्यक्षणे दर्शविले की त्या कैद्यांना गोळ्या घालून मारणे ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती; म्हणून पाच माणसांची नेमणूक करण्यात आली; हे पाच लोक तलवारी घेऊन कैदी होते त्या खोलीत गेले व त्यांनी ते कैदी मारून टाकले. त्यानंतर खोल्यांना कुलुपे घालण्यात आली, दुसऱ्या दिवशी सकाळी बंगल्याच्या आवारातील विहिरीत ती सर्व प्रेते फेकण्यात आली. [ही प्रेते २०० पर्यंत असावी असे म्हणतात. शीररच्या पुस्तकात याबद्दल संशय व्यक्त करण्यात आलेला असून इतक्या मोठ्या संख्येने प्रेते त्या लहानशा व अरुंद विहिरीत मावणे शक्य नाही असे म्हटले आहे. तो म्हणतो की काही प्रेते जवळ असलेल्या गंगेपर्यंत ओढून नेण्यात आली. हीच गोष्ट शीरर 'हॅवेलॉकची कानपुरावर चाल' या पुस्तकात लिहितो. तो म्हणतो की काही प्रेते नदीपर्यंत नेली गेली असे त्याला त्यावेळी सांगण्यात आले होते. शीरर आपल्या 'नॅरेटिव्ह' या पुस्तकात असे म्हणतो की बिबिघराचा लहानसा आकार लक्षात घेता आणि तेथे कैद्यांची दाटी होती हे पाहता त्या सर्वांना आदल्या रात्री मारून टाकण्यात आले ही गोष्ट जवळजवळ अशक्य होती. शीरर पुढे म्हणतो " त्यापैकी काही जिवंत लोकांना मारून टाकण्यापेक्षा फार भयंकर मृत्यू आला असावा; त्यांच्याबरोबरच्या काही लोकांना त्या गलिच्छ विहिरीत प्रेताबरोबरच टाकण्यात आले असावे याबद्दल मला संशय वाटत नाही. हे म्हणताना काहीतरी कुतर्क किंवा विचित्र कल्पना केली जात आहे असे मानण्याचे कारण नाही.] आधल्या रात्री मारली गेली नव्हती अशी एक दोन लहान मुले जीव वाचविण्यासाठी बंगल्याच्या आवारात विहिरीभोवती

पळत होती त्यांनाही हलालखोरांनी पकडून विहिरीत जिवंत फेकून दिले. असाही प्रवाद आहे.

काही कैदी अजून मेलेले नव्हते अशा अर्धवट मृतावस्थेतच विहिरीत टाकण्यात आले. ६ व्या नेटिव्ह पायदळातील जॉन फेचिट याच्या साक्षीवर हे विधान आधारलेले आहे. त्याचे निवेदनात खालील भाग आहे :-

“दुसऱ्या दिवशी सकाळी ८ वाजण्याचे सुमारास, अदमासे ३ किंवा ४ हलालखोरांना हुकूम देण्यात आला की, बिबीघराशेजारी असलेल्या कोरड्या विहिरीत प्रेते फेकण्यात यावीत. बहुतेक सर्व प्रेतांच्या डोक्याच्या केसानी ती ओढण्यात आली. अंगावरील जे कपडे घेण्यासारखे होते ते घेतले गेले. काही स्त्रिया जिवंत होत्या; किती ते मला सांगता येत नाही परंतु तीन स्त्रिया तरी अजून बोलू शकत होत्या. ‘आमच्या हालातून ईश्वराने आम्हाला सोडवावे’ अशी प्रार्थना त्या करीत होत्या. एक मिश्रवर्णीय लठ्ठ स्त्री मी समक्ष पाहिली. तिच्या दोन्ही दंडावर जखमा झाल्या असून आपणाला मारून टाका अशी ती प्रार्थना करीत होती. तिला व दुसऱ्या दोनतीन जणांना विहिरीच्या धावेपाशी उभे करण्यात येऊन विहिरीत लोटून देण्यात आले.

प्रश्न : विहिरीपासून तू किती दूर होतास ?

उत्तर : सुमारे १०० पावले. हे मी शपथेवर सांगत आहे याची मला जाणीव आहे.

प्रश्न : त्यावेळी पुष्कळ लोक हजर होते का ?

उत्तर : होय : तेथे खूपच गर्दी उभी होती. आवाराच्या भोवती ही गर्दी होती. त्यात बहुतेक खेडूत व शहरातील लोक होते. त्यात काही शिपाईही होते.

प्रश्न : जी मुले तू पाहिलीस ती काय वयाची होती व ती युरोपियन होती का ?

उत्तर : होय. ती मुले गोरी असून त्यांच्यातील मोठा हा सात वर्षांचा असून सर्वात लहान सुमारे ३ वर्षांचा होता. त्या सर्वांत लहान मुलाला हलालखोराने विहिरीत फेकले. ती मुले दुसरे कोठे जाणे शक्य नसल्यामुळे विहिरी भोवती पळत होती; त्यांना वाचविणारे तेथे कोणीही नव्हते. त्यांना वाचविण्याकरिता कोणी शब्दही उच्चारला नाही अथवा प्रयत्नही केला नाही.

काही दुर्दैवी कैद्यांची शरीरे छिन्नभिन्न करण्यात आली असाही आरोप करण्यात येतो. परंतु शीरर या गोष्टीवर विश्वास ठेवीत नाही, हे योग्यच आहे. त्यावेळी शीरर हा कानपूरचा मॅजिस्ट्रेट होता.

पुढे ब्यूज नावाच्या एका सैनिकाबरोबर त्या जागी स्वतः शीरर गेला होता. बंडवाल्यांनी तेथून प्रयाण केल्यानंतर ती जागा मूळ स्थितीतच होती. विहिरीमध्ये त्याला भयंकर दृश्य दिसले —

“ विहिरीभोवतालच्या भिंतीवरून आम्ही जेव्हा आत डोकावून पाहिले तेव्हा फार खोलीवर नसलेले हातापायाचे वेडेवाकडे नागडे तुकडे आम्हाला दिसले. मला दुःखाची मंद आरोळी ऐकू आली. ब्यूज तर कळवळून वाकून बसला. यापेक्षा अधिक सांगण्याची गरज नाही. ”

या वर्णनावरून दुःखाची मंद आरोळी विहिरीतून आली की बाहेरून ब्यूज याची होती हे स्पष्ट होत नाही. ती आरोळी जर विहिरीच्या आतून आली असेल तर शीरर व त्याच्या बरोबरचा मनुष्य यांना आतल्या कोणाला वाचविण्याचा विचारही सूचला नाही ही मोठी दुर्दैवी घटना होय. असे जर त्यांनी केले असते तर या भयंकर प्रसंगातून वाचलेल्या एका व्यक्तीकडून तरी प्रत्यक्ष हकीकत समजणे शक्य होते. त्यामुळे पुष्कळ प्रश्नांचा उलगडा झाला असता. हत्त्या करण्याचा हुकूम कोणी दिला आणि हे अमानुष कृत्य प्रत्यक्ष कोणी केले वगैरे गोष्टींवर प्रकाश पडला असता.

प्रत्यक्षात मात्र या सर्व घटनासंबंधी निरनिराळ्या पुस्तकांतून जी हकीकत दिली आहे ती संशयित पुराव्यावर आधारलेली आहे. — “ प्रत्यक्ष काय घडले ” या पेक्षा “ काय घडणे शक्य होते ” याचेच वर्णन तेथे आढळते.

माणुसकीला काळिमा आणणारी ही घटना का घडली या संबंधी निरनिराळी कारणे देण्यात येतात. इंग्रज ग्रंथकारांनी असे कारण दर्शविले आहे की नानासाहेब व त्यांची माणसे यांच्या मनातून आपले विरुद्ध पुरावा नाहीसा करावा असे असल्यामुळे ही घटना घडली. जुलै १५ रोजी बंदीतील एका स्त्रीने जी चिठ्ठी बाहेर ब्रिटिश छावणीत पाठविली व जी चिठ्ठी पकडली गेली तीवर ही हकीकत आधारलेली आहे असे एक मत आहे.

विहीर समक्ष पाहिल्यानंतर शीररने हॅवेलॉकची भेट घेण्याची व त्याचे कानी हकीकत घालण्याची पहिली संधी घेऊन १८ जुलै रोजी त्यांची भेट झाली. जनरलने सांगितले “ शक्य तितक्या त्वरेने मजूर गोळा करून विहीर मातीने

बुजवून टाक. ” हा हुकूम लगेच अंमलात आणण्यात आला आणि कोठीखात्याच्या मदतीने घाईघाईने ओबडधोबड पद्धतीने विहीर बुजविण्यात आली.

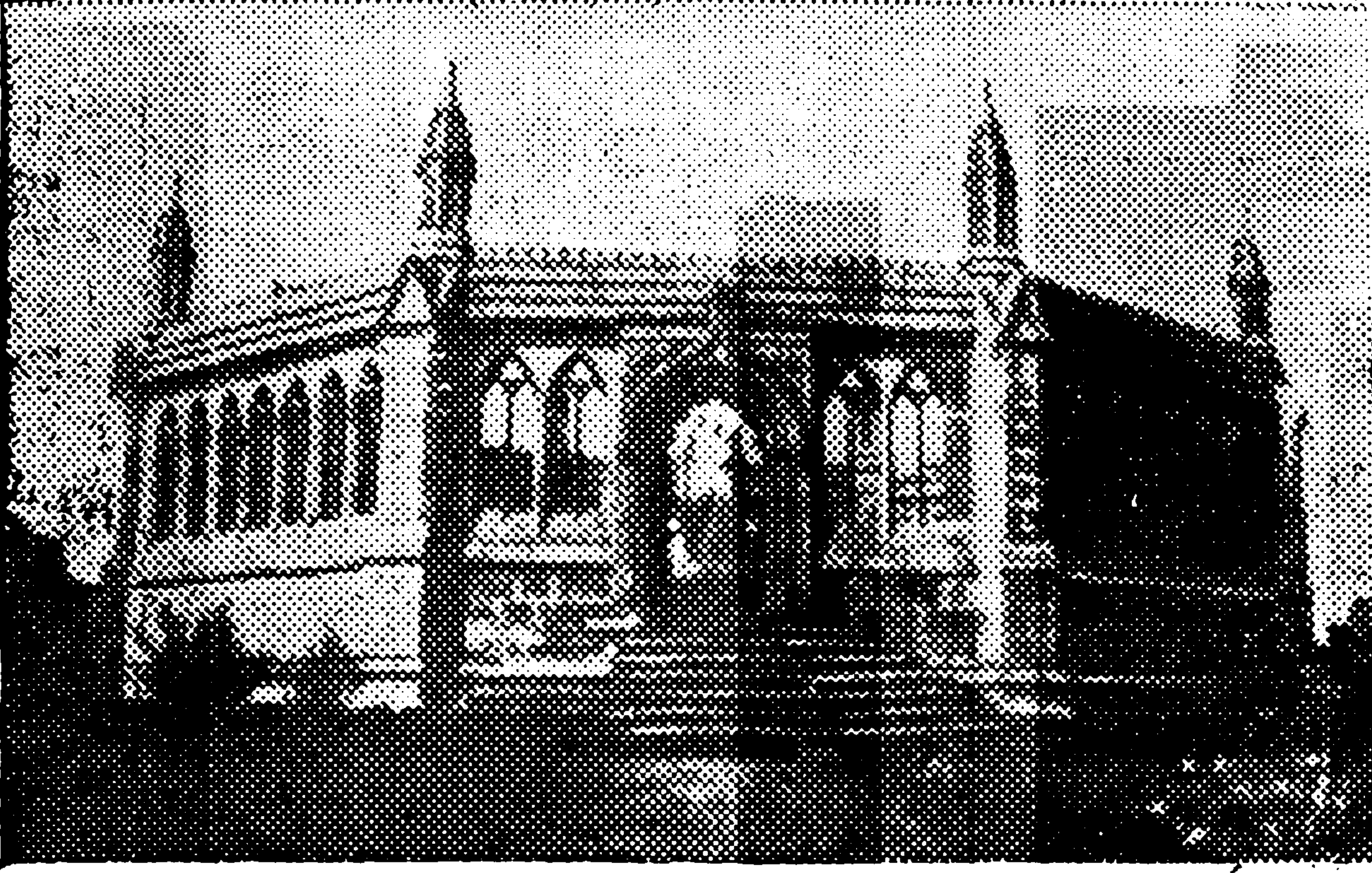
एका आठवड्यानंतर म्हणजे २५ जुलै १८५७ रोजी जनरल हॅवेलॉकचे जागी आलेल्या ब्रिगेडियर जनरल नील याने खालील हुकूम काढला :-
 “ दुरात्म्या नानांनी बायकामुलांची कत्तल करून त्यांचे अवशेष ज्या विहिरीत फेकून दिले, ती विहीर चांगली भरून काढून सुशोभित पद्धतीने बुजविण्यात येईल व त्या मृतात्म्यांचे थडगे म्हणून ते मानले जाईल. एका अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली युरोपियन शिपाई हे काम आज संध्याकाळी करतील. ”

विहीर दोन वेळा बुजविण्यात आली असा गैरसमज राहू नये म्हणून शीरर मुद्दाम सांगतो की जनरल नीलच्या हुकुमान्वये विहिरीत अधिक माती टाकून ती जागा लक्षात रहावी म्हणून तीवर मातीचा ढिगारा भरण्यात आला. वर दिलेल्या सारांशावरून लक्षात येईल की नीलच्या हुकुमान्वये विहीर भरून काढून तेथे मृतांच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ थडगे असावे असे त्यांच्या मनात होते. दुसरी एक हकीकत अशी आहे की विहिरीतून प्रेते बाहेर काढण्यात आली. नंतर ती प्रेते जवळच्या जागेत पुरण्यात आली की विहिरीतच टाकण्यात आली हे स्पष्ट होत नाही. [शीररचे हॅवेलॉक्स मार्च ऑन कानपूर या पुस्तकातील हा उतारा आहे. जनरल नील याने नानासाहेबांवर त्यात जो दोषारोप केला आहे तो विपरीत आहे. नानासाहेबांनी ही हत्या करण्याची आज्ञा दिली होती अथवा त्याला चिथावणी दिली होती हे सिद्ध झालेले नाही; उलट त्यांचा या बाबतीत हात नव्हता हे सत्य आहे. नैतिक दृष्ट्या ते जबाबदार होते की नाही हा प्रश्न वेगळा आहे. कित्येक ब्रिटिश लेखकांनीही त्यांच्यावर या संबंधात दोषारोप केलेला नाही. त्यांचा उदार स्वभाव लक्षात घेता त्यांनी भयंकर गोष्ट मान्य केली अथवा तिला चिथावणी दिली ही गोष्ट शक्य नाही. मागे २६ व्या प्रकरणात या संबंधी ऊहापोह केलेलाच आहे.]

(२) स्मारक कसे उभारले

पुढे ब्रिटिश सत्ता भक्कम झाल्यानंतर जनतेवर दंड बसवून आलेल्या रकमेतून स्मारक उद्यान उभारण्यात आले. एक प्रवाद असा आहे की दंड फक्त कानपूरच्या 'राजद्रोही' लोकांकडूनच वसूल करण्यात आला.

ते कसेही असले तरी असे स्मारक इंड बसवून उभारण्यात आले ही गोष्ट तशीच सोडून देता नाही. त्या स्मारकाचे पवित्र्य अशा दंडामुळे लोकांना वाटणे शक्य नव्हते आणि पुढे शासनाने ती जागा पवित्र मानण्याचे जे प्रयत्न

कानपूर येथील कत्तलीत मारल्या
गेलेल्या इंग्रजांचे विहिरीवरील स्मारक

त्या स्मारकावरील देवदूत

कानपूर येथील तात्या टोपे यांचे स्मारक

केले त्यांना 'पावित्र्य' या शब्दाच्या अर्थाने लोकांनी कधी मानले नाही. हिंदी लोकांना त्या स्मारकस्थळी जाण्याचा मज्जाव करण्यात आल्यामुळे तर त्यांच्या मनात पक्कीच आढी बसली.

(३) स्मारकाचे वर्णन

कानपूर गॅझेटियरमध्ये २७ व्या पानात स्मारकाचे वर्णन आहे "त्याचे पुढे स्मारक उद्यान लागते. या उद्यानात विहिरीवर बॅरन मॅरोचेटी याने तयार केलेला देवादूताचा पुतळा असून त्याचे भोवती पाषाणाची नक्षीदार जाळी बसविण्यात आली आहे. जवळच एका काळ्या संगमरवरी दगडाच्या चौथऱ्यावर एक क्रॉस उभारण्यात आला असून शेजारी व्हीलरच्या तटबंदीच्या वेढ्यात जे मृत्युमुखी पडले त्यांची थडगी आहेत."

ह्या स्मारकाच्या संरक्षणासाठी भोवती कठडा उभारण्यात आला आहे. चौथऱ्यावर खालील मजकूर खोदलेला आहे:- १६ जुलै १८५७ रोजी या ठिकाणच्या खालच्या विहिरीत ज्या अनेक ख्रिस्ती लोकांना फेकण्यात आले त्यांच्या पुण्यस्मृतीकरिता."

जवळच जेथे बिबीघर होते ती जागा आहे. त्या जागीही खालील मजकूर असलेला दगड बसविण्यात आलेला आहे :-

"कत्तल झाली ते घर ह्या जागी होते."

उद्यान एकूण ४० एकरांचे आहे. उद्यानाची सीमा दर्शविणाऱ्या कठडाचे बाहेर सुमारे दोन एकरांच्या जमीनीवर एक बंगला असून तेथे ब्रिटिश अमदानीत या बागेवर देखरेख ठेवणारा अधिकारी राहत असे.

ब्रिटिश अमदानीत ह्या बागेची देखरेख फार चांगली असून तिची मांडणी फार सुरेख होती. आजही तिची व्यवस्था तशीच चालू आहे.

(४) ब्रिटिश अमलातील उद्यानाचे नियंत्रण

१८६३ पर्यंत या उद्यानाचे नियंत्रण लष्कराकडे होते. त्या नंतर ते मुलकी अधिकाऱ्याकडे देण्यात आले.

१८६३ मध्ये स्थानिक सरकारने या उद्यानाच्या व्यवस्थेसाठी नियम केले. त्यातील तिसऱ्या नियमान्वये असे ठरविण्यात आले की हे उद्यान एका युरोपियन अधिकाऱ्याच्या ताब्यात राहिल आणि त्या करिता लागणारा इतर नोकरवर्ग सरकारकडून नेमिला जाईल.

१९१९ च्या जूलै महिन्यापर्यंत या उद्यानाची व्यवस्था व नियंत्रण सरकारने नेमिलेल्या एका समितीकडे होते. १ ऑगस्ट १९१९ रोजी ही व्यवस्था 'कानपूर स्मारक उद्यान समिती' कडे सोपविण्यात आली.

ही व्यवस्था एक नोंदणी पत्रान्वये करण्यात आली. त्या पत्रात हिंदुस्थानच्या स्टेट सेक्रेटरीने हे उद्यान त्या समितीच्या ताब्यात दिले तेव्हा अशी अट घालण्यात आली की सरकारच्या अगाऊ परवानगी शिवाय समिती उद्यान दुसऱ्या कोणास देणार नाही. अशी नवी व्यवस्था या वेळी करण्याचे कारण म्हणजे त्यावेळी 'मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा' अमलात येणार होत्या व त्या सुधारणा अन्वये सरकारातील काही खाती हिंदी मंत्र्यांकडे सुपूर्त करण्यात येणार होती. या खात्यापैकी एक खाते म्हणजे शेतीखाते; त्या खात्यातच उद्यानाचा अंतर्भाव होता. जर नवी व्यवस्था केली गेली नसती तर नवीन येणाऱ्या हिंदी मंत्र्यांच्या हुकमतीखाली हे उद्यान आले असते; आणि त्यामुळे हिंदी लोकांना त्या उद्यानात जाण्याची जी बंदी होती ती उठविण्यात येण्याचा संभव होता.

ही नवीन व्यवस्था का करण्यात आली त्याचे कारण १९२० मध्ये विधिमंडळात असे सांगण्यात आले.

“सर जेम्स मेस्टन यांच्या कारकीर्दीत या उद्यानात हिंदी लोकांना जाऊ देणे योग्य आहे की नाही असा प्रश्न उपस्थित झाला होता. हा प्रश्न जेव्हा निघाला तेव्हा ह्या उद्यानाची व्यवस्था करणे हे सरकारचे काम नसल्यामुळे स्थानिक सरकारने हा खर्च सोसणे योग्य नाही असे कानपूरच्या युरोपियन रहिवाशांनी सांगितले; म्हणून या उद्यानाची व्यवस्था इतर कोणाची मदत न घेता जिच्या व्याजातून होईल असा निधी उभारण्याबद्दल त्यांनी सरकारला कळविले. स्थानिक सरकारला आणि हिंदुस्थान सरकारला ही व्यवस्था पसंत पडली म्हणून उद्यान एका नोंदविलेल्या संस्थेच्या हवाली करण्यात आले. पुढच्या आर्थिक वर्षापासून या उद्यानाकरिता सरकारला काही खर्च पडणार नाही.

या उद्यानाचा खर्च सरकारवर पडणे हे अयोग्य का वाटले या संबंधी पुढे १९२६ मध्ये सरकारतर्फे विधिमंडळात सांगण्यात आले “या उद्यानात एका विशिष्ट जमातीची थडगी आहेत म्हणून त्याच जमातीने उभ्या केलेल्या निधीतून तिचा खर्च व्हावा हे योग्य असे सरकारास वाटते. ज्या खासगी संस्थेकडे ही व्यवस्था आता देण्यात आली आहे, त्या संस्थेने जरूर तेवढा निधी

उभारण्याचे कबूल केले आहे म्हणून ते सर्व उद्यान त्या खासगी संस्थेकडे सुपूर्त करण्यात आले आहे ”

सन १९२६ मध्ये विधिमंडळात दिल्या गेलेल्या एका उत्तरावरून असे दिसते की या उद्यानाच्या देखरेखीसाठी १९१५ ते १९२० या वर्षांमध्ये दर-साल सुमारे १६००० रुपये खर्च येई.

यावरून असे दिसते की,

- (१) हे उद्यान उभारण्यासाठी कानपुराच्या रहिवाश्यांकडून दंड वसूल करण्यात आला.
- (२) १८६३ पर्यंत या उद्यानाची व्यवस्था लष्कराकडे होती व त्या-नंतर ती व्यवस्था ३१ मार्च १९२० पर्यंत मुलकी खात्याकडे होती.
- (३) १ एप्रिल १९२० नंतर ती व्यवस्था नोंदविलेल्या खास एका खाजगी संस्थेकडे होती.

सन १९३८ मध्ये विधिमंडळात दिलेल्या एका प्रश्नाच्या उत्तरात असे सांगण्यात आले की “ ‘ कानपूर स्मारक उद्यान ’ ही एका संस्थेची खाजगी मालमत्ता असून ही संस्था १९६० च्या २१ व्या कायद्याप्रमाणे नोंदविण्यात आलेली होती, हे उद्यान जनतेच्या पैशातून उभारण्यात आलेले नव्हते. ”

[हे उत्तर त्यावेळी विधिमंडळाचे सभासद श्री. सी. वाय्. चिंतामणी यांनी विचारलेल्या प्रश्नाला देण्यात आले होते. उद्यान सार्वजनिक उपयोगासाठी खुले करण्यासंबंधी हा प्रश्न होता.]

वर दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट होईल की ही माहिती बरोबर नसून लोकांकडून उभारलेल्या दंडातूनच हे उद्यान उभारण्यात आलेले होते; आणि अर्धशतकापेक्षा अधिक काळपर्यंत त्याच्या देखरेखीसाठी कर देणाऱ्या जनतेच्या पैशातून खर्च होत असे. मात्र अशा कर देणाऱ्याला मात्र तेथे मज्जाव होता.

या उद्यानाची देखरेख नीट व्हावी असा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा सहा-जिकच कटाक्ष असे. १९२७ च्या जूनमध्ये त्यावेळेचे लखनौ जिल्ह्याचे लष्करी प्रमुख मेजर जनरल ए. बी ई कॅटोर यांनी त्या उद्यानाला भेट दिली. थडग्या-वरील अक्षरे पुसट होत चालली असल्याचे त्यांच्या दृष्टीस पडले. १-२ वर्षांत ती वाचता न येण्याइतकी होतील असे पाहून त्यांनी उत्तरप्रदेशाचे त्यावेळचे गव्हर्नर सर विल्यम मॅरिस यांना पत्र लिहिले त्यात ही अक्षरे पुनः रंगवून

ध्यावी असे त्यांनी सुचविले. जर त्यासाठी द्रव्य उपलब्ध नसेल तर स्वतः कॅटोर हे या कामासाठी निधी उभारण्यास तयार असून त्या कामी सर विल्यम मॅरिस यांची संमती असावी असेही त्यांनी लिहिले. असा निधी उभारण्याची गरजच पडली नाही. कारण सर विल्यम मॅरिस यांनी हा प्रश्न समितीपुढे ठेऊन त्यांच्यामार्फत अक्षरे पुनः रंगवून घेतली.

(५) उद्यानात प्रवेश

या उद्यानात प्रवेश मिळविण्यासाठी सरकारने व पुढे समितीने नियम केले. युरोपियन लोकांना प्रवेश मिळविण्यासाठी काहीही अडकाठी नसली तरी हिंदी माणसांना प्रवेश मिळविण्यासाठी मात्र अनेक अडथळे उत्पन्न होत.

१८६३ मध्ये सरकारने केलेल्या नियमान्वये या उद्यानात प्रवेश मिळण्यासाठी व्यवस्थापक समितीच्या सभासदांची खास परवानगी लागे. (नियम ४ व ६) हा नियम त्याच वर्षीच्या मार्च महिन्यात बदलण्यात आला; त्या नियमान्वये उद्यानप्रमुखाला कोणाही युरोपियनाला अशी परवानगी देण्याचा अधिकार देण्यात आला परंतु हिंदी माणसाला प्रवेश मिळण्यासाठी उद्यानप्रमुखाच्या खास परवान्याची जरूरी असे.

सन १९०२ मध्ये स्मेडले नावाच्या एका युरोपियन गृहस्थाने या उद्यानाला भेट दिली. त्याचेबरोबर त्यांचा एक हिंदी स्नेही होता. त्या भेटीच्या वेळी काही कडवटपणा उत्पन्न झाला. म्हणून १८६३ मध्ये केलेले नियम सुधारण्यात येऊन ६ वा नियम असा झाला :-

“६. स्मारक-उद्यान जनतेसाठी केव्हा उघडे राहील याबद्दलचे नियम समिती वेळोवेळी करील.

मात्र कोणा हिंदी माणसाला त्या उद्यानात व त्याच्या परिसरात प्रवेश पाहिजे असेल तर त्याने कानपूरच्या कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट यांचा खास परवाना मिळविला पाहिजे. कलेक्टर नसेल तर न्यायाधिकाचा परवाना घ्यावा लागेल.”

१९२० च्या एप्रिलमध्ये कानपूर स्मारकउद्यान समितीकडे व्यवस्था गेल्यानंतर त्या समितीने नवीन नियम केले. ते नियम या प्रकरणाच्या शेवटी पहिल्या परिशिष्टात दिले आहेत.

या नियमातही हिंदी लोकांना प्रवेश मिळण्यासाठी खास पोटनियम दिलेले आहेत. ७ व्या नियमाचा पोटनियम असा आहे. :-

“ ७. हिंदी लोकांना प्रवेश पाहिजे असेल तर त्यांनी प्रथम समितीचे कार्यवाह किंवा कानपूर (लष्करी विभाग) चा चॅप्लेन अथवा मुलकी भागातील खाईस्टचर्चचा चॅप्लेन यांचा परवाना मिळविला पाहिजे. ”

पुढे १९३८ च्या नोव्हेंबरात संस्थेने नवीन नियम केले. त्या नियमान्वये उद्यानात जाणाऱ्या प्रत्येकाला प्रवेश फी म्हणून दोन आणे पडतील. या फीचे उत्पन्न उद्यानाच्या व्यवस्थेकडे खर्च करण्यात येईल.

परंतु अशी दोन आणे फी देऊनही हिंदी लोकांना आतल्या परिसरात म्हणजे विहिरीभोवतीच्या जागेत प्रवेश देण्यात येत नसे.

पुढे १९४६ मध्ये श्री. एच. के. कृपलानी निवृत्त आय.सी.एस. अधिकारी, हिंदुस्थानसरकारचे उद्योगखात्यातील सल्लागार यांनी हा प्रश्न उपस्थित केला. त्यांनी स्मारकाला भेट दिल्यानंतर त्यावेळचे सरकारचे मुख्य सचिव श्री एम. जे. परामटन यांना पत्र लिहिले. त्या पत्रात त्यांनी असे लिहिले की फी दिल्यानंतर विहिरीजवळ जाऊ देण्यात तरतमभाव ठेवणे हे उचित नाही. श्री. कृपलानी यांना नेहमीप्रमाणेच उत्तर देण्यात आले की उद्यान ही खासगी मालमत्ता असून समितीने त्याठिकाणी प्रवेश मिळण्यासाठी नियम केलेले आहे. त्यापैकी ६ व्या नियमान्वये आतल्या भागात म्हणजे विहिरीच्या भागात विहीर आणि दोन स्मशानस्थाने असून ती पवित्र मानलेली जागा असल्यामुळे तेथे फक्त ख्रिस्ती लोकांनाच प्रवेश मिळतो. ख्रिस्तेतर लोकांना खास परवान्यानंतरच तेथे जाता येते.

श्री. कृपलानी यांनी नंतर स्मारकसमितीशी पत्रव्यवहार सुरू केला. त्यांनी लंडन वेस्टमिन्स्टर ऍबेचे उदाहरण देऊन सांगितले की तेथे जरी इंग्लंडातील प्रख्यात लोकांची थडगी असली तरी त्याठिकाणी ख्रिस्ती व ख्रिस्तेतर या सर्वांनाच प्रवेश मिळतो. म्हणून समितीने हे बंधन रद्द करावे असे लिहून हेही जर शक्य नसेल तर आतल्या आवाराजवळ स्पष्ट पाटी लावून तेथे प्रवेश फक्त ख्रिस्ती लोकांनाच मिळेल असे स्पष्ट करावे; तसेच प्रवेश परवान्यावरही आतल्या आवारात प्रवेश मिळणार नाही असे लिहावे.

या विषयासंबंधी पुढे काय काम झाले याच्या तपशिलात जाण्याचे कारण नाही. कारण १९४७ च्या ऑगस्ट महिन्यात स्वराज्यच येणार असल्यामुळे स्मारक उद्यानाचा सर्वच प्रश्न महत्त्वाचा झाला.

जनतेची जोरदार मागणी लक्षात घेऊन उत्तर प्रदेश सरकारने समितीशी वाटाघाटी सुरू केल्या. त्यामध्ये स्मारक उद्यान समितीने, जनतेच्या सोईच्या

गोष्टी करण्यासाठी सरकारकडे सुपूर्त करावे असे म्हटले. या वाटाघाटी पूर्ण होण्यापूर्वीच सरकारने समितीला कळविले की १५ ऑगस्ट १९४७ (पहिला स्वातंत्र्यदिन) पासून नागरिकांना आतल्या भागात जाण्याची असलेली बंदी उठवावी आणि लोकांकडून जी दोन आणे फी वसूल करण्यात येत असे ती रद्द करावी. या गोष्टीला समितीने मान्यता दिली आणि जवळजवळ नव्वद वर्षे पर्यंत विशेष प्रसंगाशिवाय लोकांना जेथे जाण्याला मज्जाव होता ती जागा १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी म्हणजे भारत स्वतंत्र झाला त्या दिवशी जनतेला मोकळी करण्यात आली. यासंबंधीची घोषणा त्याचदिवशी कानपूरच्या फूल-बागेत त्यावेळचे उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री गोविंदवल्लभपंत यांनी केली.

उद्यान मोकळे केल्यानंतर तेथे काही दुर्जनांनी बेशिस्त वर्तन केले ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. खुद्द स्मारकाबद्दलही त्यावेळी अनादर दर्शविण्यात आला. कानपूर शहर काँग्रेस समितीने या गोष्टीचा निषेध केला. (“ १५ आगस्ट रोजी स्मारक उद्यानात काही लाजिरवाणे प्रकार झाले याबद्दल आम्ही दुःख व्यक्त करतो. काही असंस्कृत दुर्जनांनी तेथील फुले व सुंदर झाडांचीच नासधूस केली एवढेच नव्हे तर पवित्र थडगी व स्मारक यांचाही प्रतिष्ठाभंग केला. स्मारक विहीर मोकळी करून घेण्याचे काम काँग्रेस समितीने आपल्या जबाबदारीवर केले असून या दुर्जनांनी समितीला बदनाम करून हिंदी संस्कृतीला काळिमा आणला आहे. अशा कृत्यांचा तीव्र निषेध केला पाहिजे.

“ स्मारकविहीर आणि उद्यान ही अजून खासगी मालमत्ता आहे. शहर काँग्रेस समिती झाल्याप्रकाराबद्दल जाहीरपणे दुःख प्रदर्शित करीत असून स्मारक समितीला आश्वासन देऊ इच्छिते की झालेल्या नुकसानीची दुरुस्ती करण्यासाठी लागेल तो खर्च काँग्रेस करील. या संदर्भात आमचा प्रतिनिधी स्मारकसमितीला भेटत आहे ” : सरकारनेही झाल्या प्रकाराबद्दल खेद व्यक्त करून स्मारकसमितीला काहीही खर्च न पडता दुरुस्ती करण्याचे वचन दिले. त्यावेळी सरकारने स्मारक समितीला लिहिलेल्या पत्रात असा मजकूर आहे “ त्यानंतर काही दुर्जनांनी १५ ऑगस्ट रोजी स्मारकाचे नुकसान केले हे कळून सरकारला फार खेद वाटतो. अशा दुर्जनांचा धिक्कार जितका करावा तितका थोडाच कारण त्यामुळे सर्व जनतेचे नाव बदू होते. सरकारची अशी इच्छा व निश्चय आहे की समाजातील सर्व जाती जमातींनी पवित्र मानलेली स्थळे सुरक्षित राहिली पाहिजेत. कानपूर शहर काँग्रेस समितीने या प्रकारचा कडक शब्दात निषेध केला हे पाहून सरकारास आनंद वाटतो. ”

(६) कायदेमंडळातील प्रश्न

हिंदी लोकांना स्मारक उद्यानात जाण्याला होणारा मज्जाव व अडथळा या गोष्टी हिंदी लोकांच्या भावनांना अपमानास्पद वाटत होत्या.

अशा भावनांचा प्रश्न उपस्थित होऊ नये म्हणूनच सरकारने सन १९२० मध्ये स्मारक उद्यान एका खासगी संस्थेकडे सुपूर्त केले; हेतू हा की जर कोणी त्या गोष्टीला आक्षेप घेतला तर ती जागा खासगी आहे असे सांगता यावे. खासगी संस्थेने आपली मालमत्ता कशी ठेवावी, तीबद्दल काय नियम असावे वगैरे बाबतीत ती पूर्ण मुखत्यार आहे. खादीचे कपडे घातलेल्या लोकांना उद्यानात प्रवेश देण्यात मुद्दाम आडथळे आणिले जात. १९२५ चे पूर्वी उद्यानात जाण्याकरिता दिले जाणाऱ्या परवान्याचे मागचे बाजूस हाताने लिहिले जात असे की गांधी टोपी घालणाऱ्यांना उद्यानात प्रवेश देण्यात येणार नाही. ही गोष्ट होण्याचे कारण म्हणजे त्या वर्षापूर्वी कानपूरच्या महाविद्यालयापैकी एकदोन महाविद्यालयातील विद्यार्थी बागेत प्रवेश मिळविल्यानंतर बेशिस्तपणे वागून त्या स्थानाचे पावित्र्य भंग पावेल असे वागले इतकेच नव्हे तर त्यावेळी तेथे आलेल्या इतर लोकांना त्रास होईल असे ते वागले. अशा तऱ्हेने वागलेले बहुतेक विद्यार्थी गांधी टोपी घालणारेच होते. असे प्रकार मधुनमधून होत.

या विषयावर विधिमंडळात प्रश्न उपस्थित झाला असता सरकारने स्मारकसमितीतर्फे असे सांगितले की, गांधी टोपी विरुद्ध असा सरसरकट निर्बंध नसून काही स्थानिक शिक्षणसंस्थांमधील विद्यार्थ्यांसंबंधी होता कारण त्यावेळी हे विद्यार्थी स्मारकउद्यानात जाऊन तेथेच काही चळवळ उभारतील अशी भीति वाटत होती. काही परवान्यांवर चुकीने हाच मजकूर लिहिला गेला परंतु सर्वच हिंदी लोकांवर निर्बंध घालणे योग्य नसल्यामुळे तो तसा घातला गेलाही नव्हता. सरकारी सूचनेवरून हा निर्बंध स्मारकसमितीने रद्द करून गांधी टोप्या घातलेल्या विद्यार्थ्यांनाही हा निर्बंध लागू होऊ नये असे ठरविले.

१९२५ मध्ये विधिमंडळात सरकारातर्फे जे उत्तर देण्यात आले त्यावरून गांधी टोपी व स्मारक उद्यान या संबंधीची वस्तुस्थिती लक्षात येईल. उत्तर असे होते : —

“कानपूर स्मारक उद्यान समितीचे कार्यवाह यांनी सरकारास असे कळविले आहे की एक दोन स्थानिक शिक्षण संस्थांमधील विद्यार्थ्यांनी त्या उद्यानात अयोग्य वर्तन केले इतकेच नव्हे तर इतर नागरिकांनाही त्रास

होईल असे ते वागले. तीन प्रसंगी (त्यापैकी एक प्रसंग कार्यवाहाच्या समक्ष झाला) गांधी टोप्यांना मुद्दाम प्रामुख्य देण्यात आले. आक्टोबर महिन्यात ८० लोकांचा अर्ज आल्यावरून या संबंधी कार्यवाहांना काही कृती करणे प्राप्त झाले. काही वेळ अनमान केल्यानंतर त्यांनी असे ठरविले की एका वेळेला थोड्याच लोकांना आत जाण्यास परवानगी द्यावी व हे प्रकार पुन्हा होऊ नयेत म्हणून आत जाताना गांधी टोपी घालू नये असे त्यांनी ठरविले. याबद्दलची भाषा जरा सैल वापरण्यात आली परंतु उद्यानात जाण्याला सरसकट निर्बंध घालावा असा उद्देश नव्हता. सरकार आता संस्थेला कळवील की असा निर्बंध नसावा.”

२७ डिसेंबर १९२५ सकाळी १० वाजता असाच एक प्रसंग उद्भवला त्यावर विधिमंडळात प्रश्नोत्तरे झाली. काँग्रेस जनांपैकी काही लोक त्यावेळी परवाने न घेता उद्यानात घुसले (या मध्ये २० काँग्रेसजन असून ते कानपुरात त्यावेळी भरविण्यात येत असलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी आलेले होते.) पहारेकऱ्याने परवान्याबद्दलचा नियम सांगितला तरी या लोकांनी तिकडे लक्ष दिले नाही. हे नियम उद्यानाच्या फाटकाबाहेर फळ्यावर लावलेले होते. सुमारे एक तासानंतर ही बातमी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटला कळली व स्मारक-समितीचे अध्यक्ष श्री. शेक्सपियर यांशी सल्लामसलत करून त्यांनी उद्यान तात्पुरते बंद केले. त्यावेळी आत गेलेले काँग्रेसजन अजून आतच होते परंतु त्यांनी बाहेर जाण्याची इच्छा दर्शविल्यावर त्यांना सोडण्यात आले. तेथून जाण्यापूर्वी त्यापैकी काहींनी पेन्सिलीने लिहिलेली एक चिठ्ठी दरवानाजवळ दिली. त्या चिठ्ठीत खालील मजकूर होता.

“स्मारक उद्यानात आम्ही हिंदी पोषाकात गेलो. त्या कामी पहारेकऱ्याने आक्षेप घेतलेला आम्ही मानला नाही.” त्यावर खालील सहा होत्या :—

१) डॉ. व्ही. एच. रुदरफोर्ड	लोकसभासदस्य	इंग्लंड
२) श्री. टी. सी. गोस्वामी	बंगाल विधिसभासदस्य	
३) दिवाण चमनलाल	विधिसभासदस्य	लाहोर
४) श्री. एन. सी. चंदर	”	बंगाल
५) श्री. नलिनी रंजन सरकार	”	”
६) श्री बिधान चंद्र राय	विधीपरिषद	”
७) हरेंद्रनाथ चौधरी	”	”

या प्रसंगासंबंधी श्री. दामोदरदास यांनी विधिमंडळात प्रश्न विचारले. त्याला सर एस. पी. ओडोनेल अर्थमंत्री यांनी उत्तर दिले. एकूण तीन प्रश्न होते परंतु त्याला एकच उत्तर देण्यात आले.

“ उद्यान ही खासगी मालमता असून त्याची व्यवस्था एक संस्था पहात असते. संस्थेचा एक नियम असा आहे की हिंदी गृहस्थांना उद्यानात व त्याच्या आतील भागात प्रवेश हवा असेल तर त्यांनी संस्थेच्या कार्यवाहाचा अथवा कानपूरच्या लष्कर विभागातील चॅप्लेनचा अथवा मुलकी विभागातील खाइस्ट चर्चच्या चॅप्लेनचा परवाना मिळविला पाहिजे. असे परवाने सर्रास दिले जातात. ज्यांच्या नावाचा प्रश्नात उल्लेख करण्यात आला आहे त्या गृहस्थांनी या नियमाप्रमाणे परवाना घेतलेला नव्हता. ”

डॉ. रुदरफोर्ड हे हिंदी गृहस्थ नव्हते तेव्हा त्यांना हा नियम लागू नव्हता. त्यांना प्रवेश देण्यास नकार देण्यात आला त्याला कारण त्यांनी गांधी टोपी घातली होती हे बहुधा असावे.

(७) सरकारकडे उद्यान पुनः आले

१९४७ च्या एप्रिल महिन्यात संस्थेने सरकारास लिहिले की उद्यानापैकी काही भाग कानपूर विकास मंडळाकडे सुपूर्त करण्यास सरकारची संमती असावी. बहुधा द्रव्याभावी हे करण्यात आले असावे. या योजनेचा सरकारात विचार चालू असताना, स्वातंत्र्याचा दिवस जवळ येत चालला होता; कानपूरच्या जनतेने उद्यानासंबंधीचा प्रश्न उपस्थित केला होता. विशेषतः कानपूर शहर काँग्रेस समितीने अशी सूचना केली की, जर संस्थेला एवढे मोठे उद्यान व्यवस्थित ठेवता येत नसेल तर सर्व उद्यानच सरकाराने घेऊन जनतेच्या उपयोगासाठी मोकळे ठेवावे.

सरकारने त्यानंतर संस्थेच्या प्रशासकांना विचारले की, “ जुन्या कडवट आठवणी कायम ठेवण्यात कोणाचेही हित नाही; अशा प्रकारच्या स्मारकामुळे इंग्रज लोकांचे हित साधणार नाही, विशेषतः हिंदुस्थानच्या नवीन व्यवस्थेत तर ते मुळीच योग्य होणार नाही. ”

पुष्कळ प्रदीर्घ वाटाघाटीनंतर असे ठरले की उद्यान सरकाराकडे सुपूर्त करावे; मात्र उद्यानातील बंगली व त्या भोवतीचा भाग लखनौ डायोसीसन ट्रस्ट ॲसोसिएशन या धार्मिक संस्थेकडेच रहावा. अशा रीतीने त्या ॲसोसिएशनकडे देण्यात आलेला भाग एकूण उद्यानाचा सुमारे एक चतुर्थांश होता.

एप्रिल १९४९ मध्ये त्यानुसार दस्तऐवज करण्यात येऊन तो नोंदविण्यात आला. त्यानंतर त्या उद्यानाची एक ऐतिहासिक अशी नवीनच प्रतिष्ठात्मक परिस्थिती सुरू झाली.

(८) 'देवदूतां'चे हस्तांतर

अशा रीतीने उद्यान सरकारचे स्वाधीन झाल्यानंतर संस्थेच्या प्रशासकांनी एकमताने ठरविले की, उद्यानाच्या मध्यभागी असलेला विहिरीवरील देवदूताचा पुतळा, त्याच्या भोवतीची नक्षीदार जाळी, आणि जवळच्या दोन्ही स्मशानभूमीतील थडग्यांवरील दगड हे तेथून काढून, लखनौ डायोसीसन ट्रस्टच्या लष्कर हद्दीतील ऑल्सोल्स मेमोरिअल चर्च या प्रार्थना मंदिराच्या आवारातील एक विभागात हालविण्यात यावे. हा निर्णय लगेच अंमलात आणण्यात आला— (या प्रकरणाच्या शेवटी २० एप्रिल १९४९ रोजी झालेला दस्तऐवज पहा.)

अशारीतीने प्रार्थनामंदिराच्या आवारात ह्या सर्व गोष्टी नेण्यात आल्यानंतर सरकारने आपल्या खर्चाने त्या प्रार्थनामंदिराच्या आवारातील विहिरीला पंप आणि मोटार बसविली व त्याकरिता लागणारे नळ व वीजपुरवठा करून दिला.

उद्यानाच्या बाहेरची बंगली डायोसीसन ट्रस्टला देण्यात आली. या बंगलीच्या भाड्यातून स्थलांतरित देवदूताचा पुतळा वगैरे गोष्टीची देखभाल करण्यात यावी अशी अट घालण्यात आली.

१९४९ मध्ये स्थलांतर करण्यात आले त्यावेळी उद्यानातील जमिनीवर असलेला भागच ऑल्सोल्सचर्च मध्ये नेण्यात आला. विहिरीचे पुनः उत्खनन केले नाही. अथवा ज्या चौथऱ्यावर देवदूतांचा पुतळा आणि भोवतीची जाळी उभारली होती तो चौथराही तसाच ठेवण्यात आला. त्याचप्रमाणे स्मशानातील थडगीही उकरण्यात आली नव्हती. त्या थडग्यावर असलेला खोदीव मजकूरच फक्त प्रार्थना मंदिरांचे आवारात नेण्यात आला. ही थडगी मातीचीच असून त्यावर दगड अथवा दगडी बांधकाम केलेले नव्हते. मृत व्यक्तीच्या अस्थी अशा रीतीने मूळ जागीच अजूनही आहे.

(९) आता त्याबद्दल वाद उरला नाही

ब्रिटिश अमदानीमध्ये हे स्मारक वादाचा विषय होण्याचे काहीच कारण नव्हते. असा वाद उत्पन्न झाला ही खेदाची गोष्ट होय. मानवाच्या विकासाच्या

अति प्राचीन काळापासून सर्व देशांत मृतासंबंधी नेहमीच आदर व्यक्त केला जातो; हिंदुस्थानात तर मृतांना श्रद्धांजली अर्पण करणे ही एक संस्थाच बनली आहे. हिंदुसंस्कृतीत तर दर वर्षातील एक पंधरवडा पूर्वजांच्या आत्म्याची आठवण ठेवण्याकरिता तोडून दिल्यासारखा असून त्यावेळी आपल्या कुटुंबातील मृतांसच नव्हेतर जगातील सर्व मृतांना श्रद्धांजली देण्यात येते. रोज सकाळी स्नानानंतर हिंदू मनुष्य मृतांच्या शांतिप्रीत्यर्थ अर्घ्य देतो (त्यात तांदूळ, यव आणि तीळ असतात) फुले आणि सुवासिक द्रव्ये मृतांना अर्पण करतो. या (पितृ) पंधरवड्यातच नव्हे तर सर्व वर्षात आपल्या पूर्वजांच्या श्रद्धासाठी विशिष्ट दिवस मानण्यात येतो. मुसलमानातही आपल्या मृतात्म्यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्याची पद्धत आहे. म्हणून मृतासाठी ठेविलेल्या पवित्र जागा भ्रष्ट करणे ही गोष्ट विचारातसुद्धा येणे शक्य नाही; तसेच ज्या स्मारकाला पवित्र मानले जाते त्याचा प्रतिष्ठाभंग करणे हे हिंदीमनामध्ये कधीही येणार नाही.

या स्मारकासंबंधी मात्र अशी अडचण होती की, त्या स्मारकामुळे मृतात्म्यांची आठवण रहावी असा हेतू नसून, ज्या प्रसंगांच्या आठवणीमुळे प्रत्येक हिंदवासीयाला लाज वाटते ती कडू आठवण सारखी ताजी ठेवावी अशी इच्छा होती. त्यामुळे या स्मारकामुळे कडवटपणा उत्पन्न झाला. ज्यांनी ह्या जागेवर त्या दुर्दैवी पुरुष, स्त्रिया व मुले यांच्या पवित्र स्मृती करिता हे स्मारक उभारले त्यांना पुढे असा काही कडवटपणा उत्पन्न होईल याची कल्पनाही नव्हती.

परंतु आता १९४९ मध्ये झालेल्या सुविचारी तडजोडीमुळे या जुन्या आठवणी पूर्णपणे बुजल्या आहेत. या तडजोडीच्या वाटाघाटीमध्ये एका बाजूस संस्थेचे प्रशासक, डायोसीसन ट्रस्ट आणि दुसऱ्या बाजूने उत्तर प्रदेश सरकार या सर्वांनी देवाण घेवाणीचे धोरण अवलंबून एकमेकांच्या स्वाभिमानाला, दिलदारतेला अनुसरूनच तडजोड घडवून आणली. हे स्मारक आता लोकांच्या दृष्टीने पवित्र आणि ऐतिहासिक वास्तु असून ज्यांच्यापासून कडवटपणा व जातीय तेढ उत्पन्न होईल असे काहीही आता उरलेले नाही. 'शेवट गोड ते सर्व गोड.' या प्रकारे ज्यांच्याबद्दल सर्व जण प्रार्थना करून ईश्वराची करुणा भाकतात अशा मृतात्म्यांची शांतपणे राहण्याची जागा आहे.

(१०) उद्यानाचे नवीन नामकरण

१८५७ मध्ये आपल्या देशबांधवांनी जो त्याग केला त्याचे विस्मरण कृतज्ञ जनतेला झालेले नाही. ज्या असंख्य पुरुष, स्त्रिया व मुले ह्यांनी

स्वातंत्र्यासाठी हालअपेष्टा सोसल्या त्यांची स्मारके स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सर्व देशभर उभारण्यात आली. बंडाच्या काळी ज्यांचे नाव सर्वतोमुखी झालेल्या तात्या टोपे यांचे नाव या उद्यानाला देण्यात आले. आता त्या उद्यानाचे नाव 'तात्या टोपे स्मारक उद्यान' असे ठेवण्यात आले असून त्या आवारात तात्या टोपे यांचा पूर्णकृती ब्राँझ अर्धपुतळा बसविण्यात आलेला आहे.

अशा रीतीने स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या इतिहासात या उद्यानाला त्याचे योग्य स्थान आता मिळवून देण्यात आले आहे.

परिशिष्ट १

स्मारक-उद्यानात प्रवेश मिळण्यासाठी असलेले जुने नियम

१) १८५७ ज्या जुलै महिन्यात कानपुरात ज्यांची हत्या झाली त्यांचे अवशेष ज्या विहिरीत आहेत ती विहीर व तिच्या भोवतीचे उद्यान यांना 'कानपूर स्मारक विहीर व उद्यान' असे नाव असेल.

२) उद्यान, विहीर व विहिरीवरील स्मारक आणि कुंपण घातलेले स्मशान ही सर्व मालमत्ता कानपूर स्मारक विहीर-उद्यान या संस्थेच्या मालकीची असून तिची सर्व व्यवस्था त्या संस्थेचे प्रशासक करतील.

३) त्या उद्यानात प्रवेश करणाऱ्यांनी, त्या जागेचे स्वरूप, पावित्र्य व त्या जागेच्या संबंधीच्या घटना लक्षात बाळगून कोणतेही अनुचित कृत्य करू नये.

४) कानपूर स्मारक विहीर उद्यानात खालील अनुचित कृत्यास मनाई आहे :-

- (१) गाडीतून अथवा घोड्यावरून वेगात जाणे.
- (२) आरामाकरिता अथवा वनभोजनाकरिता अथवा खेळ, खेळण्यासाठी उद्यानातील जागा वापरणे.
- (३) वाद्ये वाजविणे.
- (४) कुत्रे उद्यानात आणणे (जर साखळीला बांधलेले असतील तर कुत्रे दारवानापाशी ठेवणे.)
- (५) घोड्याच्या गाड्या आत नेणे.
- (६) फुले व झाडे तोडणे.

(५) मार्च ते आक्टोबर उद्यान सूर्योदयापासून सायंकाळी ७ वाजेपर्यंत उघडे राहील. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी ६ वाजता बंद होईल.

(६) स्मारकविहीर खालील वेळा उघडी राहील :-

१ एप्रिल ते १५ आक्टोबर	} ७ ते १० सकाळी ४ ते ६-३० संध्याकाळी
१६ आक्टोबर ते ३१ मार्च	
} सकाळी ८ ते सं. ५-३०.	

(७) हिंदी लोकांना उद्यानात प्रवेश पाहिजे असेल तर त्यांनी संस्थेचे कार्यवाह अथवा कानपूर लष्कर हद्दीचे वा मुलकी हद्दीचे चॅपलेन याजकडून परवाना मिळविला पाहिजे.

(८) १० वर्षांखालील युरोपियन मुलाबरोबर जर युरोपियन प्रौढ असतील तरच त्यांना प्रवेश मिळेल.

कानपूर
१ एप्रिल १९२०

प्रशासकाच्या आज्ञेवरून
जे. जी. रायन
कार्यवाह

टीप : १९३८ मध्ये हे नियम दुरुस्त करण्यात येऊन त्यांपैकी एका नियमान्वये प्रवेशद्वारावर गोल फाटक उभारण्यात येऊन युरोपियन वा हिंदी माणसाकडून थोडी (२ आणे) फी वसूल करण्यास सुरुवात झाली. या फीचा विनियोग उद्यानाची व्यवस्था ठेवण्यासाठी केला जाई. मूळ देणगीदार, त्यांचे प्रतिनिधी, शिपाई, युरोपियन वा हिंदी पोलिस यांना फी पडत नसे.

याशिवाय खुद्द स्मारक, त्याच्या भोवतीची नक्षीदार जाळी व जवळची दोन स्मशाने याठिकाणी ख्रिस्ती लोकांशिवाय कोणासही प्रवेश नसे. असा प्रवेश पाहिजे असेल तर कार्यावाहाचा अथवा त्याच्या सहाय्यकाचा खास परवाना लागे.

परिशिष्ट २ रे

२० एप्रिल १९४९ रोजी लखनौ डायोसीसन ट्रस्टने स्थलांतरित स्मारक कानपूरच्या ऑल सोल्स चर्चमध्ये व्यवस्थित ठेवण्यासंबंधीच्या अटींचा दस्तऐवज.

“ २० एप्रिल १९४९ रोजी कानपूर स्मारक विहिर उद्यान ह्या संस्था (या पुढे संस्था म्हणून उल्लेखिलेली) एक पक्ष, उत्तर प्रदेशाचे राज्यपाल (यापुढे ‘ गव्हर्नर ’ म्हणून उल्लेखिलेले) हा दुसरा पक्ष आणि लखनौ

डायोसिसन चर्च असोशिएशन (यापुढे कंपनी म्हणून उल्लेखिलेली) हा तिसरा पक्ष या तीन पक्षांमध्ये झालेला दस्तऐवज : त्यापैकी पहिला पक्ष म्हणजे संस्था ही सोसायटीज् रजिस्ट्रेशन अँक्ट १८६० अन्वये व तिसरा पक्ष म्हणजे कंपनी ही १९१३ च्या कंपनी अँक्ट अन्वये नोंदलेली असून तिचा पत्ता १६।४८ सिव्हिल लाईन्स कानपूर असा आहे.

“ ज्या अर्थी १ ऑगस्ट १९१९ रोजी सेक्रेटरी ऑफ इंडिया इन कौन्सिल आणि संस्था यांच्या दरम्यान करण्यात आलेल्या दस्त ऐवजानुसार त्यावेळी ज्या जागेचे नगरपालिकेच्या दफ्तरी वर्णन १६/१६ आणि १६/१६ A असे करण्यात आले होते व आज त्याच जागेचे कानपूर लष्कर विभागाच्या दफ्तरी वर्णन १-अ आणि १४३ असे करण्यात आलेले आहे ती जागा संस्थेकडे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी सुपूर्त केली व त्या जागेची व्यवस्था व संरक्षण करण्याचे काम संस्थेकडे सोपविले.

“ आणि ज्या अर्थी या देशात होत असलेल्या घटनात्मक बदलामुळे संस्थेने २० एप्रिल १९४९ रोजी दुसऱ्या दस्त ऐवजाने अदमासे ४० एकर ५ पोल एवढी कानपूर स्मारकविहीर उद्यान नावाने प्रसिद्ध असलेली आणि लष्कर विभागात १-अ असे वर्णन असलेली जागा गव्हर्नराकडे पुनः कायमची सुपूर्त केली, आणि गव्हर्नरांच्या संमतीने उरलेली २ एकर १ रुड आणि २ पोल एवढी जागा कानपूर लष्कर विभागात १४३ क्रमांकाने नोंदलेली कंपनीकडे सुपूर्त करण्याचे ठरविले, त्या जागेतील स्मारक व थडग्यावरील दगड-जे कानपूर स्मारकविहिर उद्यानातून आणले आहेत- यांची चांगली निगा कंपनीने ठेवावी या उद्देशाने ही सुपूर्ती झाली आहे.

“ आणि ज्या अर्थी कंपनीने त्या स्मारकाची व थडग्यावरील दगडांची देखरेख व निगा ठेवण्याचे खालील अटीवर मान्य केले आहे

“ त्या अर्थी या दस्ता ऐवजा अन्वये खालील गोष्टी ठरल्या आहेत.

(१) सध्या स्मारकाच्या कठड्याबाहेर असलेली २ एकर १ रुड २ पोल एवढी जमीन आणि त्या जमीनीतील मुख्य बंगली, औट हौसेस, तबेले, पाण्याचे पाट, विजेचे सामान वगैरे सर्व गोष्टी कंपनीला देण्यात आले असून तिचे ताब्यात देण्यात आल्या आहेत. त्या संबंधीच्या अटी खालीलप्रमाणे :-

(२) स्थानिक, प्रांतीय व मध्यवर्ती सर्व कर कंपनी भरीत जाईल. आता व यापुढेही जे कर वेळोवेळी आकारण्यात येतील ते सर्व कर सदर जागा कंपनीकडे दिल्यापासून कंपनी भरील.

(३) बंगली व त्याचे बाहेरच्या पडव्या, तबेले वगैरे आज ब्रिटिश इंडिया कॉर्पोरेशन लिमिटेडकडे भाड्याने आहेत तसेच त्यांच्याकडे राहतील.

(४) या जागेपासून होणारे उत्पन्न कंपनी स्मारक व थडग्यावरील दगड प्रांची निगा राखण्यासाठीच खर्च करील.

(५) या अटीचा भंग कंपनीने केला नाही तोवर ही जागा कंपनीकडे राहिल; अथवा ज्या कारणामुळे ही जागा कंपनीला दिली आहे ते कारणच नष्ट झालेतर कंपनीचा त्या जागेवर हक्क राहणार नाही.

(६) या जागेची किंमत सरकारी स्टॅपासाठी १ रुपया धरली जाईल. या दस्त ऐवजावर साक्ष म्हणून संस्थेचे अध्यक्ष सर रॉबर्ट मॅन्झीस आणि चिटणीस आर्थर रेजिनाल्ड स्टीवर्ट, गव्हर्नरतर्फे कानपूरचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व कलेक्टर किसनचंद, आणि कंपनीच्या कानपूर शाखेचे प्रमुख यांनी सह्या केल्या असून कंपनीचा शिक्का वर दिलेल्या तारखेला केला आहे.

संस्थेतर्फे

गव्हर्नरतर्फे

कानपूरशाखेतर्फे

आर. मॅन्झीस

किसनचंद

× × ×

कानपूरचे प्रमुख अधिकारी

सदर दस्तऐवज मूळच्या ६४३ क्रमांकाबरोबर ६४४ क्रमांकाचा १४६८ च्या पुस्तकांतील १ ल्या भागात १८० ते १८६ पानावर २३ एप्रिल १९४९ नोंदविण्यात आला आहे.

प्रकरण ४७ वे

अजनाल्याची विहीर

१८५७ च्या जुलै मध्ये कानपूरच्या विहीरीमध्ये इंग्रज बायकामुलांची प्रेते टाकण्यात आली तशीच परिस्थिती पंजाबातील अमृतसर जिल्ह्यातील अजनाला येथे घडून आली. मात्र त्या दोहोंमध्ये एक ठळक असा फरक आहे. अजनाला येथील एका विहिरीत २६ व्या नेटिव्ह पायदळातील शिपायांची प्रेते तेथील हलालखोरांनी अशीच फेकली होती. हा ओंगळ प्रकार परेडरिक कूपर त्यावेळचे अमृतसरचे डेप्युटी कमिशनर यांनी कसा घडवून आणला ते येथे थोडक्यात सांगणे जरूर आहे.

पंजाबात फौजेच्या अनेक हिंदी तुकड्या ठेवण्यात आल्या होत्या त्यात २६ वी नेटिव्ह पायदळ पलटण होती. या पलटणीत पुरभय्ये म्हणजे उत्तर प्रदेशाचे रहिवासी होते. या पुरभय्यांमध्ये व शीख पलटणीमध्ये बराच बेबनाव होता, त्याची कारणे ऐतिहासिक आहेत. अशा कारणाने हे पुरभय्ये अत्यंत विरोधी परिस्थितीत होते.

मीरत व दिल्ली येथे झालेल्या प्रकारांची बातमी लाहोरास लौकरच पोचली. हिंदी पायदळ पलटणी पंजाबात होत्या त्यांपैकी शीख पलटणी सोडून बाकीच्या पलटणींच्या राजनिष्ठेचा संशय आल्यावरून निःशस्त्र करण्यात आल्या; ही गोष्ट १२ मे रोजी सकाळी घडली. ज्यावेळी मियान-मीर लष्करी हद्दीत कवाडत झाली त्यावेळी २६ व्या पायदळ पलटणीबरोबरच १६ व ४६ वी पायदळ पलटण आणि घोडदळ पलटण या निःशस्त्र करण्यात आल्या. यासंबंधी काहीही आगाऊ सूचना देण्यात आली नव्हती. कवाडतीकरिता या पलटणी जेव्हा उभ्या करण्यात आल्या तेव्हा त्यांना आपल्या भोवती डागलेल्या तोफा दिसल्या. त्यांचा लौकिक सांभाळण्यासाठीच त्यांची शस्त्रे काढून घेण्याचे ठरविण्यात आल्याचे त्यांना सांगण्यात आले. शिपायांनी शांतपणे आपली शस्त्रे खाली ठेवल्यानंतर ६०० युरोपियन शिपायांच्या पाहान्यात त्यांना आपापल्या जागी ठेवण्यात आले.

मिथान-मिरान लष्करी हद्दीत निःशस्त्र केलेल्या आणि म्हणून काही अपाय करण्याच्या स्थितीत नसलेल्या २६ व्या पलटणीविषयीच आपणास पाहणे आहे. निःशस्त्र केलेल्या शिपायांना घरोघर जाऊ देण्यात आले नाही कारण तेथे गेले तर ते बंडात सामील होतील अशी भीति वाटली. अशा रीतीने ते लोक जवळ जवळ तुरुंगात असल्यासारखे होते. आता आपणावर काही आपत्ती येईल या कल्पनेने ते घरोघर जाण्यास उत्सुक होते. ३० जुलै रोजी त्यांना संधी मिळाली व ते सर्व लोक लष्करी हद्दीतून पळून गेले. त्यांना पळून जाण्यास अडथळा करणारा मेजर स्पेन्सर याला कुऱ्हाडी सुरे यानी मारण्यात आले. त्या लोकांजवळ एवढीच हत्यारे होती. स्पेन्सरच्या मदतीला आलेला सार्जंट मेजर याचीही तीच गत झाली. त्याच वेळी वावटळ उठली त्या धुळीचा फायदा घेऊन ते सर्व लोक अज्ञात स्थळी पसार झाले.

दुसरे दिवशी अर्नाळ्याच्या तहशीलदाराला त्यांचा ठावठिकाणा समजल्यावर तो पोलिसदळ घेऊन त्यांच्यावर चालून गेला व त्या भुकेने व्याकुळ झालेल्या शिपायांपैकी १५० लोक कापून काढण्यात आले. त्यानंतर अमृतसरचा डेप्युटी कमिशनर फ्रेडरिक कूपर घोडदळातील काही लोक बरोबर घेऊन त्यांच्या पैकी काही लोक नदीच्या पात्रातील एका बेटात असहाय स्थितीत होते तेथे गेला. त्या सर्वांना दोऱ्यानी घट्ट बांधून किनाऱ्यावर आणण्यात आले. त्यातल्या काहींनी नदीत बुडी मारून बुडून मरण पत्करले. उरलेल्यांच्या भयंकर मरणप्रकारापेक्षा त्यांना हे मरण अधिक बरे वाटले. अशा तऱ्हेने २८८ लोकांना अजनाल्याला आणण्यात आले. फ्रेडरिक कूपर याने अन्याय करून त्या सर्वांना खुनी ठरवून सर्वांना फाशीची शिक्षा दिली. परंतु रात्र झाल्यामुळे शिक्षा दुसऱ्या दिवशी अंमलात आणावी असे ठरले. फाशी देण्यासाठी पुष्कळशा दोराची मागणी करण्यात आली. रात्रीपुरते त्या सर्वांना तहशिलाच्या एका लहानशा खोलीत कोंडण्यात आले.

दुसरे दिवशी सकाळी पुरेसा दोर मिळाला नाही असे पाहून फ्रेडरिक कूपर याने त्या सर्वांना गटागटाने गोळ्या घालण्याचे ठरविले. अशा रीतीने १५० लोकांना पळून जाण्याच्या अपराधाबद्दल आणि ब्रिटिशांना ठार मारण्याबद्दल ठार मारण्यात आले. या दोन ब्रिटिशांना त्यांनी स्वसंरक्षणासाठीच मारले होते. पळून जाणाऱ्या शिपायांना त्या दोघांनी आडवले म्हणूनच त्यांना मारण्यात आले.

अशा रीतीने १५० लोकांना मारण्यात आले हे पाहून मारणाऱ्या-पैकी एका वृद्ध शिपायाला घेरी आली. गोळ्या घालण्याचे काम काही काळ थांबविण्यात आले. पुन्हा सुरू केल्यानंतर आणखी ८७ लोकांना गोळ्या घातल्या; अशा रीतीने २३७ लोकांना मारण्यात आले; आता खोलीत ४५ लोक राहिले. त्यावेळी लक्षात आले की हे उरलेले ४५ लोक बाहेर येईनात; म्हणून ते लोक प्रतिकार करणार नाहीत वा पळून जाण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत अशी सावधगिरी बाळगून खोलीत जाण्याची तयारी झाली. आत उरलेल्या लोकांची परिस्थिती काय असेल याची कोणालाही कल्पना नव्हती; खोली उघडल्या बरोबर फार भयानक दृश्य दिसले. ते सर्व लोक रात्रीच मृत्युपंथाला लागले होते. त्यांच्या नशिबी काय वाढून ठेवले याची जणू त्यांना आधीच जाणीव होती; ते बिचारे उकाडा, गुदमरणे आणि श्रांति या मुळे काही तास आधीच इहलोक सोडून गेले होते.

या कुविख्यात कूपरच्या हुकुमान्वये “ही ४५ प्रेते बाहेर ओढून काढण्यात आली आणि इतर प्रेतांबरोबरच एका खड्ड्यात टाकण्यात आली. हे काम त्या खेड्यातील हलालखोरांकडून करविण्यात आले.”

ज्या क्रूर इंग्रजाने हे भयंकर कृत्य केले आणि निरपराध शिपायांची हत्या केली तोच पुढे “ब्रिटिश लोकांची दयार्द्रबुद्धी आणि न्याय” याबद्दल प्रौढी मिरवू लागला.

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी परेडरिक कूपरच्या या क्रूर कृत्याचा निषेध तर केलाच नाही उलट त्याने केलेल्या प्रकाराबद्दल त्याला शाबासकीच दिली. पंजाबचा चीफ कमिशनर सर हेन्री लॉरेन्स लिहितो “२६ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणी विरुद्ध तुम्ही जो जय मिळविला त्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो. तुम्ही व तुमच्या हाताखालच्या पोलिसांनी मोठ्या तडफेने हे काम केले याबद्दल हे राज्य तुमचे ऋणी आहे.” रॉबर्ट मांटगॉमरी याने तर त्याची स्तुती करताना म्हटले “तुम्ही जे केले त्याबद्दल तुमचा गौरव करावा तेवढा थोडाच, तुम्ही जे केले ते फार चांगल्या प्रकारेच केले.” या असहाय लोकांची केलेली कत्तल म्हणजे “जबाबदारी अंगावर घेऊन ती पार पाडल्याचे उदाहरणच होय” असे राईस होम्स म्हणतो. परंतु विचारी इंग्रजांनी मात्र कूपरच्या या कृत्याबद्दल विशेष नापसंती दर्शविली (कुटिल राईस होम्स हा अशा विचारी इंग्रजांना उन्मादी, अज्ञानी अशी विशेषणे लावतो.)

कूपरने ज्या खड्ड्यात ही प्रेते टाकली तो खड्डा म्हणजे तहशिलीच्या इमारतीजवळ एक पडीक विहीर होती. प्रेते आत टाकल्यावर विहीर माती टाकून बुजविण्यात आली आणि तेथे मातीचा ढिगारा करून तो या दुर्दैवी लोकांचे स्मारक म्हणून राहिले.

कानपूरच्या विहिरीवर हिंदी लोकांच्या पैशाने उत्कृष्ट आणि प्रचंड खर्चाचे स्मारक उभारण्यात आले; पण अजनाल्याची विहीर मात्र तशाच स्थितीत मातीच्या ढिगाऱ्याच्या स्वरूपात राहिली. २८२ निरपराध हिंदी शिपाई जेथे गोळीबाराने वा गुदमरून मेले त्यांचे स्मारक म्हणजे फक्त एक मातीचा ढिगारा हेच राहिले. याठिकाणी योग्य असे स्मारक उभारण्यासंबंधी पंजाब सरकार काही विचार करीत आहे.

प्रकरण ४८

काही स्फुट विचार

(१) दयार्द्रबुद्धीचे हिंदी लोक

(२) हिंदू-मुस्लीम ऐक्य

(३) न्यायाचे निकष

(१) दयार्द्रबुद्धीचे हिंदी लोक

सत्तीचौरा घाटावरील प्रकारातून जिवंत सुटले त्यापैकी टॉमसन्, डेलाफॉस, मर्फी आणि सुलिव्हान हे चौघे होते. ज्या होडीतून ते जात होते ती होडी गंगेच्या पात्रांत मध्येच रुतून बसली तरी ते चौघे होडी सोडून काठावर गेले नाहीत कारण होडीत राहणे हेच अधिक सुरक्षित होते. तीन दिवस पर्यंत त्यांची अवस्था फार कठिण असून आपण जगत नाही असे त्यांना वाटू लागले होते.

अशा गंभीर परिस्थितीत असताना त्यांना जवळच्या खेडुतानी आश्रय दिला आणि आजूबाजूस चाललेल्या गडबडीत स्वतःवर सुद्धा काही प्रसंग गुदरेल ही जाणीव असूनही त्यांनी या चौघांना ठेऊन घेतले. त्यांना मोठ्या दयार्द्रबुद्धीने वागविण्यात येऊन विश्रांती मिळवून देण्यात व अन्नपाणी पुरविण्यास खेडुतांनी फार सहाय केले. त्यानंतर त्यांना ठाकूर दिग्विजयसिंग याजकडे नेण्यात आले. हा ठाकूर मुरामाऊचा तालुकदार होता. ते चौघे खेड्यातून जात असता खेडुतांनी त्यांना दूध व मिठाई पुरविली मुरामाऊच्या राजाने त्यांना आपल्या किल्ल्यात. तीन आठवडे पर्यंत संरक्षण देऊन ठेवून घेतले. त्यांच्या जखमांना स्थानिक वैद्याने मलमपट्टी केली. त्यांना कपडे देण्यात येऊन रोज तीन वेळा अन्नही देण्यात येई. राजाच्या पत्नीने दररोज एक चाकर पाठवून त्यांच्या स्वास्थ्याची चौकशी केली. मात्र किल्ला सोडून जाण्याची त्यांना मनाई होती कारण बाहेर बंडवाल्यांचा जोर होता, काही बंडवाले किल्ल्यातही होते. [डेलाफॉसचा नातू सर क्लॉड डेलाफॉस हा उत्तर प्रदेश सरकारच्या शिक्षण

खात्यात नोकरीस असून पुढे तो शिक्षणखात्याच्या प्रमुखाच्या जागेपर्यंत चढला. पुढे अलाहाबाद विद्यापीठाचा कुलगुरूही तो होता. हा सर क्लॉड खेडुतांसंबंधी व त्यांच्या प्रमुखासंबंधी मोठी कृतज्ञता व्यक्त करी आणि त्यांच्याच कृपेमुळे आपले आजोबा वाचले याचा सतत उल्लेख करी].

राजाने आपल्या संरक्षणाखाली घेतलेल्या या लोकांना अशा पारंपारिक आतिथ्य धर्माप्रमाणे वागविण्यात आले.

अशा प्रकारे आश्रयार्थी इंग्रजांना हिंदी लोकांनी मोठ्या कृपाबुद्धीने वागविल्याची अनेक उदाहणे घडली. चार्लस बॉल याने अशा तऱ्हेच्या एका प्रकाराचे वर्णन केले आहे. काही गोरे लोक जिवासाठी पळत असून त्यांच्या-मागे बंडवाले लागले असताना एका खेड्यातील कुटुंबातील मंडळी पुढे येऊन त्यांनी पाठलाग करणाऱ्यांचा रस्ता आडवला आणि त्यांना सांगितले की ते पळपुढे जरी जिवंत राहण्याच्या लायकीचे नव्हते तरी ज्या अर्थी त्यांनी रजपुताबरोबर अन्न खाल्ले होते त्या अर्थी त्यांना मारणे योग्य नाही.

युरोपियनांच्या लहान मुलांच्या अंगाला काळा रंग लावून आणि त्यांना हिंदी पद्धतीचा पोषाक घालून कित्येक हिंदी स्त्रियांनी युरोपियानांची मुले वाचविल्याची कित्येक उदाहरणे घडली. इंग्रज लोक इतस्ततः भटकत असताना अयोध्येच्या सरदार घराण्यातील कित्येकांनी त्यांना वाचविले. त्यावेळी अयोध्या प्रांतात बंडाचा फार जोर होता. अयोध्येच्या लोकांनी इंग्रज लोकांना मोठ्या उदारतेने वागविले या संबंधी फॉरेस्ट यानेही कृतज्ञता व्यक्त केली आहे.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या चाकरीतील शेकडो हिंदी नोकर व अनुयायी आपल्या मालकांच्या बरोबरीने हाल अपेष्टात सहभागी झाले. ओवेल याने त्याचा गौरव करतांना म्हटले आहे :- “कोणत्याही राष्ट्राच्या इतिहासात अशा तऱ्हेची निष्ठा आणि सातत्य दिसणार नाही.” पुढे ओवेल याने एका ब्रिटिश पलटणीचा उल्लेख करून सांगितले आहे की, सर सेनापतीच्या अखत्यारातील सर्वोच्च मान जो व्हिक्टोरिया क्रॉस तो कोणास द्यावा अशी पृच्छा झाली असता त्या पलटणीने एकमताने पलटणीच्या भिस्त्याचे नाव घेतले. “या लोकांची शौर्याची कृत्ये कोठेही लिहून ठेवण्यात आलेली नसली व त्यांची प्रेते कोठेतरी अज्ञात स्थळी पुरण्यात आलेली असली तरी ते लोक फार मोठे वीर पुरुष असून त्यांचा पराक्रम हिंदी लोकांनाच नव्हे तर इंग्रज लोकांच्या हृदयात कायमचा कोरलेला आहे.”

(२) हिंदू-मुस्लीम ऐक्य

या बंडातील लक्षात भरण्यासारखी गोष्ट म्हणजे परक्यांना हाकून लावण्याच्या बाबतीत मुसलमान व हिंदु यांचे संपूर्ण ऐक्य होते. शिपाई, संस्थानिक, जमीनदार व सर्व सामान्य जनता या सर्वांमध्ये जातीय ऐक्यभावना पूर्णपणे नांदत असून ते सर्व बलाढ्य साम्राज्यसत्तेशी एकदिलाने झुंजत होते. मुसलमान लोक बंड करून उठले आणि ज्या हाल अपेष्टा त्यांनी सोसल्या त्या हिंदूबांधवापेक्षा यत्किंचितही कमी नव्हत्या.

ब्रिटिश अमदानीच्या आधी हिंदूस्थानात हिंदू-मुसलमान असा प्रश्नच नव्हता. वायव्यदिशेकडून मध्ययुगात महमदाचे अनुयायी हिंदुस्थानवर स्वारी करून आले हे खरे आहे परंतु ते आले ते बिगर मुसलमानांवर हल्ला करण्यासाठी आलेले नसून देशाची भरभराट ऐकून आलेले होते. ज्या नेत्यांनी याच देशात कायम वस्ती केली त्यांनी हिंदूविरुद्ध काही आकस धरला नव्हता कदाचित् या विधानाला अपवाद म्हणजे औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचा उत्तरार्ध म्हणता येईल कारण त्या काळात हिंदूवर हिंदू म्हणूनच कर लादण्यात आला होता असे असले तरी हेही लक्षात घेतले पाहिजे की त्याने हिंदू देवळांना व साधुसंतांना वर्षासने दिली होती. (या संदर्भात काही मुसलमान आक्रमकांनी आणि सत्ताधीशांनी कित्येक हिंदु देवळे नष्ट करून लुटालूट केली ही गोष्ट असमर्थनीय आहे. मुसलमानांचा धर्मप्रसाराचा प्रचारही याच कारणासाठी विचारात घेण्याचे कारण नाही).

हिंदुस्थानचे बादशहा मुसलमान धर्मीय असले तरी ते अगदी गुप्त आणि जबाबदारीची कामे करण्यासाठी हिंदूंना नेमीत- या राजांचे खजिनदार नेहमीच हिंदू असत. तसेच हिंदू राजेही मुसलमानांवर पूर्ण विश्वास टाकीत. औरंगजेबाचे सेनापती पुष्कळसे हिंदू असून ते साम्राज्यासाठी लढत. शिवाजीच्या सैन्यातही मुसलमान सेनापती आणि शिपाई असत आणि त्याच्या हुजराती- मध्ये असलेल्या मुसलमानांवर तो हिंदूंकडूनच विश्वास टाकी. पानिपतच्या लढाईत तोफखान्यावरील इब्राहिम गारदी हा अहमदशहा अबदालीच्या विरुद्ध लढला. थोडक्यात म्हणजे इतिहासात हिंदूंनी मुसलमानांकरिता व मुसलमानांनी हिंदूंकडून लक्षात राहण्यासारख्या कामगिऱ्या केलेल्या आहेत.

हिंदुस्थानावर अधिराज्य प्रस्थापित करावयाचे तर त्यासाठी काही धोरणे बांधून अथवा हिकमती लढवूनच ते शक्य आहे हे ब्रिटिशांनी ओळखले. 'फोडा व झोडा' हे तत्त्व उपयुक्त होईल हे त्यांनी ताडले. म्हणून शक्य तेथे

या तत्त्वाचा अवलंब करण्याला त्यांनी बिलकूल अवमान केला नाही. परंतु त्यांचे हे प्रयत्न खोलवर पोचू शकले नाहीत, हे १८५७ ने सिद्ध केले. १८५७ च्या युद्धात हिंदू व मुसलमान यामध्ये बिलकूल मतभेद नव्हता. सर्व उठावात बंधुभावच असून त्या दृष्टीने हा लढा म्हणजे सर्व अर्थानी राष्ट्रीय लढाच होता.

हिंदू व मुसलमानांनी बाहदूरशहालाच बादशहा म्हणून त्याचे अधिराज्य मानले. झाशीची राणी, नानासाहेब व इतर सर्वांनी बादशहाचे अधिराज्य मानून त्याच्या नावाने व त्याच्या तर्फेच सर्व गोष्टी केल्या. बादशहाही आपल्या परीने सर्व राष्ट्रांचा अधिराजा असे स्वतःला मानी ही गोष्ट इतर काही प्रमाणाप्रमाणेच त्याने काढलेल्या एका जाहीरनाम्यातील खालील वाक्यावरून सिद्ध होईल:- “ ईश्वरनिष्ठ हिंदू मुसलमानांच्या ईश्वरनिष्ठ भावनांची बूज ठेवील व मुसलमान हाही पूज्य हिंदूंचा सन्मान करीत राहील. ”

डॉ. सेन यांच्या ‘आठराशे सत्तावन’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत मौलाना अबुलकलाम आझाद यांनी बंडातील याच मुद्यावर भर दिला आहे. ते म्हणतात की या संघर्षकाळात जे हिंदु-मुस्लिम ऐक्य दिसले ते अनेक शतके एकत्र राहिल्यामुळे दोन्ही समाजात खोलवर रुजलेल्या मित्रभावामुळे आपोआपच उत्पन्न झालेले होते. त्या ध्येयासाठी एकजूट घडवून आणा असे सांगण्याची दोन्ही जातीतील पुढाऱ्यांना गरजच वाटली नाही. मौलानासाहेब आपल्या जोरदार भाषेत ही परिस्थिती अशी मांडतात:- “ ही चळवळ १० मे १८५७ रोजी सुरू होऊन सुमारे दोन वर्षे चालली. या काळात युद्धातील दोन्ही बाजूकडून अनेक तेजस्वी, तशाच काळचाकुटू घटना घडून आल्या. अत्यंत देदीप्यमान शौर्य आणि विश्वास बसणार नाही असे कौर्य दिसून आल्याची उदाहरणे त्यावेळी घडली. परंतु त्या काळात जातीय पायावर आधारलेली अशी एकही घटना घडलेली दिसत नाही. सर्व हिंदी लोक- हिंदू व मुसलमान- सर्व घटनांकडे एकाच दृष्टीने पहात आणि घडत असलेल्या गोष्टींना एकच निकष लावीत. ”

(३) न्यायाचे निकष

बंडामध्ये ज्या शिपायांनी भाग घेतला त्यांच्या कृत्यांचे मोजमाप करताना त्याकाळी व्यवहारात असलेली मूल्ये लक्षात घेतली पाहिजेत. १८५७ साली युद्धबंदी अथवा जखमी शिपाई यांच्यासंबंधी ‘ जिनीव्हा संकेत ’ नव्हता.

कानपूरच्या तटबंदीचे आतून लढत असणारा जनरल व्हीलर याने त्याच्या हाती सापडलेल्या तटबंदीच्या आत आलेल्या बंडवाल्या शिपायाला ठार मारले असा पुरावा आहे. या संबंधी त्यांचे म्हणणे असे की युद्धकैदी म्हणून कोणास ठेवण्यासाठी लागणारी जागा व इतर व्यवस्था तटबंदीचे आत शक्य नव्हती आणि धोरण या दृष्टीने त्यांना तसे ठेवणे युक्त नव्हते. कॅप्टन मॉब्रे टॉमसन हा या तटबंदीतच लढत होता; त्याने म्हटले आहे की हे एक महाभयंकर युद्ध असून त्यामध्ये युद्धसंकेत अथवा मानवी कायदा अस्तित्वात नसून दोन्ही पक्ष कैद्याला जिवंत सोडीत नसत. तटबंदीच्या आतील लोकांनी पकडलेला पहिला कैदी पळून जाण्यात यशस्वी झाला. टॉमसन म्हणतो “आमची गंभीर परिस्थिती वेढा घालणाऱ्यांना समजणे इष्ट नव्हते म्हणून जो कोणी आमच्या तावडीत सापडला त्याला सरसेनापतीच्या आज्ञेची वाट न पाहता आम्ही मारून टाकीत असू.”

१८५७ च्या युद्धात असे प्रकार होत त्यासंबंधी ब्रिटिश लेखकांनी युरोपियनांना काही दोष दिलेला नाही. परंतु याच लेखकांनी हिंदी शिपाई अथवा सेनापती यांनी तशीच कृत्ये केल्याबद्दल त्यांना दोष दिला आहे. राष्ट्रीय सैन्याने उठाव केला त्याचे ध्येयच परकी सत्तेला हिंदी भूमीतून हाकलून लावण्याचे होते. ही गोष्ट लक्षात घेतली तर ब्रिटिश सैनिकांना कैदी म्हणून घेणे व त्यांची निगा राखणे या गोष्टी मूळ युद्धकारणाशीच विसंगत झाल्या असत्या; ब्रिटिश मुलकी लोकांना काही निराळी वागणूक देणे जरूर होते हे म्हणणेही टिकाऊ नाही कारण हे लोकही शस्त्र धरण्यास समर्थ असून कित्येकांनी शस्त्रे घेऊन युद्धात भागही घेतला होता. निदानपक्षी ते लोक संभाव्य सैनिक असे मानूनच त्यांना वागणूक देणे योग्य होते. ब्रिटिश लेखकांनी एक निकष इंग्रजांना व दुसरा निकष हिंदी लोकांना लावण्याचा प्रयत्न केला हे चूक आहे.

सत्तीचौरा घाटाच्या प्रसंगी ब्रिटिश कैद्यांना जी वागणूक देण्यात आली त्याबद्दल नानासाहेबांवर फार टीका करण्यात येते. असे निश्चितपणे सिद्ध झालेले आहे की त्या कैद्यांना वेळच्यावेळी अन्न पुरविण्यात येत होते. त्या कैद्यांच्याकडून काहीही काम करून घेण्यात येत नव्हते; काही स्त्रियांना हरभरे भरडण्याचे काम देण्यात येत असे, असे सांगण्यात येते परंतु त्या गोष्टीला काही पुरावा नाही. नानासाहेबांनी त्या कैद्यांना ज्या पद्धतीने वागविले ती पद्धत आजच्या ‘जिनीव्हा संकेतानुसारच होती. मात्र त्या काळात जिनीव्हा संकेत हे शब्दही कोणी ऐकलेले नव्हते. या सध्याच्या संकेतान्वये युद्ध-

कैद्यांना योग्य अन्न पाणी देण्यात आले पाहिजे व त्यांच्याकडून मजुरीची कामे घेण्यात येऊ नयेत असे आहे. अशा तऱ्हेचे संकेत त्याकाळात नसूनही नानासाहेबांनी कैद्यांना त्या संकेतानुसारच जी वागणूक मिळावयाची ती आधीच दिली होती. या सर्व गोष्टींचा समग्र विचार करता नानासाहेबांच्या थोरपणाची साक्ष देणारीच ही घटना आहे.

याच्या उलट ब्रिटिशांनी पकडलेल्या हिंदी कैद्यांना कशी वागणूक दिली ते सांगितले पाहिजे. चौकशी शिवाय क्रूरपणाने एकाच वेळी पुष्कळ कैद्यांना फासावर चढविण्यात आले. कित्येकांना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले तर कित्येकांना गोळ्या घालून अमानुषपणे मारण्यात आले. ब्रिटिश सैन्याने आणि मुलकी अधिकाऱ्यांनी एका प्रागतिक राष्ट्राचे प्रतिनिधी या नात्याने जे अत्याचार केले त्या मानाने हिंदी राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचे वर्तन पुष्कळच सौम्य होते.

कानपूर व इतरत्र ज्या हत्या झाल्या त्या कशासाठी ? हिंसेची संपादणी करणे कधीच योग्य नाही. जेव्हा हिंसेमध्ये निरपराध पुरुष, स्त्रिया व मुले बळी पडतात तेव्हातर तिची संपादणी कोणत्याही सबबीवर करता येणार नाही. नैतिक न्याय व जबाबदारी यांचा जेव्हा आपण विचार करीत असतो तेव्हाच हे विचार लागू असतात. प्रत्यक्षात घडते ते असे की लोकांच्या भावना उद्दीपित झाल्या म्हणजे शांतपणे विचार करण्याची शक्ती नाहीशी होऊन भयंकर प्रकार घडून येतात. दुसऱ्या वंशाच्या अधिराज्याखाली व दडपणाखाली असलेल्या लोकांच्या बाबतीत तर हे अधिक प्रकर्षाने जाणवते तसेच जेव्हा उघड अथवा प्रच्छन्नपणे आपल्या धर्मात हात घालण्यात येत असून आपणास बाटविण्यात येणार आहे असे लोकांना वाटू लागते तेव्हा तर लोक योग्य संधीची वाट पाहतच असतात. अशावेळी एकाद्या उठावाला सुरुवात झाली म्हणजे अगदी गरीब लोकही अमानुष व क्रूर कृत्ये करतात. अशा तऱ्हेची उदाहरणे इतिहासात अनेक आहेत; ती सर्व देशांत दिसून येतात.

काही समांतर उदाहरणे

सोझरच्या विरुद्ध ब्रूटस उठला हे एक उदाहरण दाखविता येईल. इंग्लंडचे लोक त्यांचा राजा पहिला चार्लस याचे विरुद्ध उठले व त्याचा त्यांनी शिरच्छेद केला. आयर्लंडमधील लोकांवर आपले राज्य प्रस्थापित व्हावे म्हणून क्रॉमवेलने त्या लोकांवर अमानुष व क्रूर अत्याचार केले. क्रॉमवेलला आयरिश लोकांच्या देशभक्तीमुळे संताप आला आणि त्याने आयरिश स्त्रिया व त्यांच्या कडेवर असलेल्या बालकांची कत्तल केली असा पुरावा इतिहासात नमूद आहे.

कानपुरात इंग्रज स्त्रिया व मुले यांची हत्या झाली तो दुर्दैवी प्रसंगही शिपायांच्या अमानुषतेची साक्ष म्हणता येणार नाही. इंग्रजांची जुलमी राजवट त्यांनी फार काळपर्यंत लोकांवर लादली, त्यांच्या धर्मात ढवळाढवळ करण्यासाठी ते इंग्रज युव्या प्रयुक्त्या करीत होते, आणि नील व त्याचे सहकारी, अलाहाबाद, फत्तेपूर व वाराणशी येथे जे आमानुष अत्याचार करीत होते यामुळे शिपायांची डोकी भडकलेली होती, 'इंग्रज' हा शब्दही त्यांना असह्य होत होता. नैतिक दृष्ट्या ती हत्या जरी संपादणी करण्यासारखी नसली तरी वरील संदर्भात त्या गोष्टीचा विचार करणे अवश्य आहे.

काली नदीच्या लढाईत कानपूरचे जे शिपाई पकडले गेले त्यांना फासावर चढविण्यापूर्वी इंग्रज बायकामुलांना तुम्ही का मारले असे एका अधिकाऱ्याने विचारले तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले. " सापाला मारल्यानंतर त्याची पिले कोणी जिवंत सोडील का ? " शिपाई असेही म्हणत की " आग विझवली पण ठिणगी तशीच ठेवली, साप मारला पण पिलू जिवंत सोडले ह्याला शहाणपणा म्हणत नाहीत."

१८२१ मध्ये ग्रीक लोकांनी २१००० तुर्की पुरुष, स्त्रिया व मुले यांची कत्तल केल्याचे उदाहरण आपल्यापुढे आहे. हे तुर्की लोक शेतकरी असून त्यांना सरसकट मारण्यात आले. याचे कारण असे देण्यात आले की ग्रीसमधील तुर्की लोकांची संख्या त्यांना देशात ठेवण्याइतकी मोठी नाही वा त्यांना देशाबाहेर घालवून देण्याइतकी थोडीही नाही म्हणून त्यांना मारून टाकणे हीच शहाणपणाची गोष्ट होय.

अशा तऱ्हेच्या उदाहरणामुळेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत वंशहत्येसंबंधी कलमे घालण्यात आलेली आहेत.

लंडन टाइम्स या पत्राचा प्रख्यात बातमीदार सर विलमम रसेल आपल्या ' डायरी'च्या १३४ व्या पानावर म्हणतो :- " जगामध्ये असा दुष्टपणा कधीच झाला नाही असे आपण म्हणतो कारण त्यावेळी आपणास हाल सोसावे लागलेले असतात. त्या शिवाय बनावट पुरावा तयार करणारे दुष्ट लोक आणि हरामी लोक अशा कंड्या नेहमीच उठवीत असतात. कारण अशा भयंकर प्रसंगाची कल्पित वर्णने देऊन लोकांच्या भावना उद्दीपित करून त्यांची सूडबुद्धी आणि द्वेष यांना पूर्ण वाव द्यावा अशी त्यांची इच्छा असते. अगतिक झालेली सैन्ये अमानुषपणे मारण्यात आल्याची उदाहरणे पूर्वीपासून घडलेली आहेत. सिसीलियन व्हेस्पर्स आणि सेंट बार्थोलोम्यूच्या दिवशी घडलेल्या कत्तली अशाच प्रकारच्या असून इतिहासात क्रूर अमानुषता आणि हालअपेष्टांची उदाहरणे वारंवार झालेली आहेत.

[व्हेस्पर घंटा म्हणजे ख्रिस्ती लोकांना सायंप्रार्थनेसाठी वाजविण्यात येणारी घंटा. १२८२ साली ही घंटा वाजली हाच इषारा समजून सिसिलीतील परेंच लोकांची कत्तल झाली त्याला 'सिसिलियन व्हेस्पर्स' असे म्हणतात. ही गोष्ट सिसिलीत घडली. तेथील परेंच राज्यकर्त्यांनी सिसिलियन लोकांचे अनन्वित छळ केले त्यामुळे चिडून जाऊन त्यांनी एके रात्री जमून सायंप्रार्थनेची घंटा वाजल्याबरोबर उठाव करण्याचे ठरविले आणि दुसरे दिवशी संध्याकाळी ४००० परेंच लोक एक दिवसात कापून काढले].

[सेंट बार्टोलोम्यूची कत्तल २३ ऑगस्ट १५७२ सेंटबार्टोलोम्यू दिनाचे दिवशी परान्समध्ये घडली. त्यावेळी लोक तो सण साजरा करीत असताना दोन घराण्यांमध्ये वितुष्ट उत्पन्न झाले. एक घराने कॅथॉलिक व दुसरे प्रॉटेस्टंट पंथाचे असून कॅथोलिकांनी सुमारे १००० प्रॉटेस्टंटोंची कत्तल केली. हे प्रॉटेस्टंट लोक सन १५६३ मध्ये प्रार्थना करीत चर्चमध्ये असतांना हा प्रकार झाला. या हत्येमुळे त्या दोघा पंथांत जे युद्ध सुरू झाले ते १५७० पर्यंत चालू होते. त्यानंतर दरबारातील कारस्थानामुळे कॅथोलिकांनी परान्सचा तरुण राजा नववा चार्लस याचेकडून प्रॉटेस्टंट लोकांची सर्वसाधारण कत्तल करण्याची आज्ञा मिळविली. अशी कत्तल करण्याचा एक दिवस ठरविण्यात आला व त्यादिवशी राजवाड्यातील चर्चमधील घंटा वाजल्याबरोबर कत्तलीस सुरुवात व्हावी असा संकेत ठरला होता. कत्तल सर्व रात्रभर चालू होती; सुमारे ४००० पुरुष, स्त्रिया व मुले मारली गेली. अशी कत्तल सर्व प्रांतातून कित्येक दिवस चालू असून सुमारे १०००० माणसे कापून काढण्यात आली. सर्व प्रकारचे लज्जास्पद, भ्याड आणि अमानुष प्रकार त्यावेळी घडले].

‘ मध्ययुगीन युरोपात कानपुरात घडलेल्या प्रकारासारखे प्रकार अनेक वेळा झालेले आहेत. सुधारलेल्या काळातही असे प्रकार झालेले आहेत. कानपुरास जो प्रकार घडला, म्हणजे काळ्या लोकांनी आपल्या गोऱ्या मालकांवर हल्ले करून त्यांचे रक्त सांडले तसेच त्यांच्या असहाय स्त्रिया व मुले यांची कत्तल केली त्यामुळे या कानपूरच्या हत्येला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या ठिकाणी नुसत्या जितांनीच नेत्यांवर हल्ला केला असे नसून परान्समध्ये जॅक्वेरी म्हणतात तसाही काहीसा प्रकार घडला [जॅक्वेरी हा परेंच शब्द असून त्याचा अर्थ शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतमालकांच्या क्रूर वर्तनामुळे केलेला हल्ला असा आहे].

त्यातच धर्मभावना, वंशद्वेष, सूडाची इच्छा आणि परकीय जुलमी सत्ता उखडून टाकण्याची बुद्धी यासर्वांमुळे हे युद्ध विशेष लक्षात भरण्यासारखे झाले.

निर्घृण गरज

पार्लमेंटच्या अधिकारानुसार ३० जानेवारी १६४९ रोजी इंग्लंडचा राजा पहिला चार्लस याचा शिरच्छेद करण्यात आला त्या प्रसंगाचे वर्णन ऑलिव्हर क्रॉम्वेल याने 'निर्घृण गरज' असे केले आहे. चार्लसला पकडण्याचे बाबतीत व त्याचा खटला चालविण्याचे बाबतीत क्रॉम्वेलचा हात होता. शिरच्छेद झाल्यानंतर मध्यरात्री क्रॉम्वेलने राजाचे कलेवर पाहिले तेव्हा त्याने हे उद्गार काढले ही हत्या निर्घृण होती यात संशयच नाही परंतु तिची गरज कितपत होती याबद्दल मात्र इतिहासकारांत एकमत नाही.

बंडाच्या काळात बंडवाल्यांनी जशी अनेक निर्घृण कृत्ये केली तसेच ब्रिटिशांनीही तशीच केली. ब्रिटिशांनी केलेली कृत्ये 'निर्घृण गरज' होती असे सांगण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. हिंदी लोकांनी केलेली कृत्ये तशीच नव्हती असे म्हणण्याला काही कारण नाही व त्यामुळे त्यांच्यावरील दोषारोप तितक्या पुरता कमी होतो.

[चार्लसचा शिरच्छेद झाला त्या दिवशी खूप थंडी पडली असून बर्फाचा वर्षावही झालेला होता म्हणून त्याने गरम कपडे परिधान केले होते. उद्देश असा की थंडीमुळे अंग कापले तर लोक 'राजा भ्याला' असा अर्थ घेतील हे होऊ नये. मृत्यूला त्याने मोठ्या धैर्याने तोंड दिले इतकेच नव्हे तर मानेवरचे केस आड येऊ नयेत, मान सर्वस्वी मोकळी असावी या दृष्टीने केस टोपीत आवरून धरण्याचे कामी त्याने मांगाला मदत केली; कुन्हाड बरोबर मानेवर बसावी या उद्देशाने त्याने मान अशी मोकळी केली. ते झाल्यावर आपले डोके लाकडाच्या ओंडक्यावर ठेऊन मांगाला खूण केल्यानंतरच कुन्हाडीच्या एका घावाने मुंडके धडापासून वेगळे झाले. नेहमीच्या प्रघाताप्रमाणे तोडलेले मुंडके उंच उचलून मांगाने लोकांना दाखविले. त्यावेळी प्रत्यक्ष हजार असलेल्या एका लेखकाने लिहून ठेवले की "त्या ठिकाणी जमलेल्या लोकांच्या तोंडून प्रचंड हाहाकार उठला. असा मी कधीही ऐकला नव्हता"].

[रोज रात्री झोपताना आपल्या मनाला तीन प्रश्न विचारीत जाः (१) आजच्या दिवसात मी काही अन्याय केला का ? (२) आजच्या दिवसात माझ्या ज्ञानात काही भर पडली का ? (३) माझ्या उपेक्षेमुळे पूर्वी मिळविलेले काही मी गमावून बसलो आहे काय ?

— अलेक्झांडर याला अॅरिस्टॉटलचा संदेश].

प्रकरण ४९ वे

राष्ट्रीयत्वाचा विकास : महात्मा गांधींचे मार्गदर्शन

(१) बंडाचे परिणाम

(२) हिंदी राष्ट्रीय सभा : महात्मा गांधीमुळे स्वराज्यप्राप्ती.

परिशिष्ट : राष्ट्रीयसभेचा कालानुक्रम.

जागे शहीद सुखनिंदियासे, भागती देख अन्याय रात,
ले रहा जन्म संसार नया, आया हसता जीवन प्रभात;
आओ मिलकर निर्माण करे, वैभव प्राचीन विलीन हुऐ,
सुन्दर भविष्य है भारतका, स्वाधीन हुए स्वाधीन हुऐ ।

(१) बंडाचे परिणाम

आपला अधिकार प्रस्थापित झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी आपल्या धोरणात अनेक फरक केले. संगिनीच्या बळावर एवढा मोठा देश आपल्या ताब्यात ठेवता येईल असे जरी गृहीत धरले तरी या कामासाठी पुरेसे ब्रिटिश शिपाई मिळू शकणार नाहीत आणि हा खंडप्रायदेश आपल्या ताब्यात राहू शकणार नाही याबद्दल इंग्लंडातील प्रधान मंडळाला काहीही संशय उरला नाही म्हणून प्रचंड युरोपियन सैन्य ठेवण्याची जरूरी न पडता हिंदी साम्राज्याचा कबजा आपणाकडे रहावा यासाठी त्यांनी नवीन धोरणे आखली.

पहिली गोष्ट म्हणजे राज्यकर्त्यांनी लोकांमध्ये स्वार्थबुद्धी उत्पन्न करून तिचे जतन केले. ही स्वार्थबुद्धी उत्पन्न करण्याचे कामी राजेरजवाडे आणि जमीनदार वर्ग यांचा त्यांनी उपयोग करून घेऊन त्यांना श्रंखलेतील एक दुवा बनविले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या आमदानीत हळुहळु आपले राज्य वाढविण्याचे दृष्टीने राजेरजवाड्यांना नामशेष करण्याचा प्रयत्न चालू होता. हे धोरण आता सोडून देण्यात येऊन हिंदी संस्थानिकांना त्यांच्या राज्याची शाश्वती टिकविण्याचे आश्वासन देण्यात आले व त्यांचा दत्तक घेण्याचा हक्क मान्य करण्यात आला. परकीय सत्तेच्या पंखाखालीच आपले स्थान टिकून राहील याची जाणीव

मोठ्या जमीनदारांना झाल्यामुळे ते राजनिष्ठ राहिले. त्यामुळे संस्थानिक व तालुकदार हे ब्रिटिश सत्तेचे मुख्य आधारस्तंभ बनले.

नोकरशाहीमध्ये हिंदी नोकरांचा एक नवाच वर्ग निर्माण करण्यात आला. बंडानंतर पुष्कळ हिंदी लोकांची नोकर म्हणून भरती झाली कारण त्यांनी कंपनीची इमानाने नोकरी केली असून ते विश्वासाह ठरले होते. या लोकांना जरी कनिष्ठ प्रतीच्या नोकऱ्या देण्यात आल्या होत्या तरी आपले अस्तित्व ब्रिटिश सत्तेवर अवलंबून असल्याची त्यांना जाणीव असल्यामुळे ते सत्तेशी एकनिष्ठ राहिले.

सैन्याची पुनर्घटना करण्यात आली. जातिनिष्ठ आणि वर्गनिष्ठ असे हिंदी सैन्याचे गट पाडण्यात येऊन जाती व वर्ग यांच्याबद्दलच्या निष्ठा अधिक बळकट करण्यात आल्या. लोकप्रिय वृत्तपत्रे सैनिकांपर्यंत पोचू नयेत अशी व्यवस्था करण्यात येऊन हिंदी सैन्य साधारण जनतेपासून दुरावेल अशी योजना केली. हे सर्व करण्याचा हेतु हाच होता की सैन्यामध्ये राष्ट्रीय ऐक्यभावना जागी होऊ नये व तिचे बीज सैन्यात पेरले जाऊ नये. एवढेच पुरेसे वाटले नाही; फुटीर प्रवृत्तींना पोसण्यात येऊन प्रतिगामी घटकांना प्रोत्साहन देण्यात आले. धर्मभावना आणि प्रांताभिमान या दोन गोष्टींच्या विघटनात्मक शक्तीचा शासकांनी फायदा घेतला तसेच देशातील प्रतिगामी शक्तींना पोसण्यात येऊ लागले. समाजाची सुधारणा कायद्याने वा अन्य मार्गाने करण्याची प्रवृत्ती सरकारला मान्य झाली नाही.

या सर्व गोष्टींचा सुसूत्रपणे वापर करता येऊन हिंदी राष्ट्रीयत्व वाढीला लागू नये म्हणून स्वतःच्या जातीबद्दल उच्चगंड निर्माण करण्यात आला. आपली जात ही उच्च जात असून तीच इतर देशांवर राज्य करण्यास पात्र आहे असा प्रचार होऊ लागला. परंतु या सर्व धोरणांचा परिणाम फार अल्पकाळच टिकला. हिंदी राष्ट्रीय सभेची स्थापना व तिची ध्येय धोरणे प्रस्थापित होण्याचा काळ फार दूर नव्हता.

(२) हिंदी राष्ट्रीय सभा : महात्मा गांधीमुळे स्वराज्यप्राप्ती

ब्रिटिशांच्या प्रचंड शस्त्रशक्तीविरुद्ध शक्तीने काही होणे शक्य नाही हे १८५७ च्या उठावाने सिद्ध केले. बंडाचा बीमोड करताना यापुढे शस्त्रबळाने उठाव करणे अशक्य आहे हे राज्यकर्त्यांनी सिद्ध केले; ते करीत असताना त्यांनी 'फोडा व झोडा' या नीतीचा अवलंब केला. हिंदुस्थानाचे शस्त्रबळ अशा रीतीने खच्ची झाले तरी सनदशीर चळवळीने, परकी सत्तेविरुद्ध

सनदशीर चळवळ करून ब्रिटिश सत्तेतील दोष दाखविण्याचा मार्ग अजून मोकळा होता, त्यामुळे पुढच्या काळात स्वतःचे राज्य प्रस्थापित व्हावे ही इच्छा प्रबळ झाली; त्या काळात विशेष लोकप्रिय ठरलेला शब्द म्हणजे 'होमरूल' (स्वराज्य) हा होता. १८८५ मध्ये औपचारिक रीतीने स्थापन झालेल्या भारतीय राष्ट्रीय सभेने या मार्गाने स्वातंत्र्यचळवळ उभारण्याचे कार्य सुरू केले.

ए. ओ. ह्यूम

ब्रिटिश लोकांचा हिंदुस्थानाशी जो संबंध आला त्यात ही राष्ट्रीय सभा एका इंग्रज गृहस्थाने स्थापिली हा विलक्षण योग म्हटला पाहिजे. हा इंग्रज गृहस्थ कंपनीचा व पुढे राणीच्या सरकारचा चाकर असून अशी चाकरी त्याने एकूण ३३ वर्षे केली होती. या असाधारण मनुष्याचे नाव अँलन ऑक्टेव्हियन ह्यूम, सी. बी. असे असून त्याला खऱ्या अर्थाने हिंदी राष्ट्रीय सभेचा जनक असे म्हणतात.

अँलन ह्यूम याने वयाच्या २१ व्या वर्षी सन १८४९ मध्ये कंपनीच्या बंगाल सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये नोकरी धरली. त्याच्या नोकरीला ९ वर्षे पुरी होण्याचे आतं 'बंड' उफाळले त्यावेळी इटावा येथे जिल्हाधिकारी या नात्याने त्याने आपले मुलकी व लष्करी कौशल्य प्रकट केले. प्रथम जिल्हाधिकारी पुढे सीमाशुल्क (कस्टम) आयुक्त, भारत सरकाराच्या गृह आणि नंतर वसुली आणि शेतकी या नवीन निर्माण केलेल्या खात्याचे सचिव या नात्याने त्याची कारकीर्द मोठी घडामोडीची झाली. परंतु अशा रीतीने सिमल्याच्या थंड हवेत राजप्रतिनिधि- (व्हाइसरॉय) शी दररोज संपर्क साधण्याची संधी असूनही त्याने आपल्या तत्त्वनिष्ठेला बाध येऊ नये म्हणून राजप्रतिनिधीचा प्रमुख सल्लागार ह्या मानाची जागा सोडून दिली (असे म्हणतात की तो आपल्या मनाला पटतील अशीच मते स्पष्ट शब्दात नमूद करीत असे. एकाद्या धोरणासंबंधी आपल्याला न पटतील असे विचार वरिष्ठांना विरोध करूनही स्पष्टपणे मांडण्यास तो कचरत नसे). त्यामुळे सिमल्याच्या वातावरणातून त्याला काढून अलाहाबादच्या वसुली मंडळात १८७९ मध्ये त्याची नेमणूक झाली; १८८२ मध्ये तो सेवानिवृत्त झाला.

सेवानिवृत्तीनंतर ह्यूम सिमला येथे स्थायिक झाला आणि 'लोकमित्र' असे वृत्तपत्र त्याने सुरू केले. १ मार्च १८८३ रोजी त्याने आपल्या मित्रांना पत्र लिहिले. त्या पत्रात राजकीय पक्ष स्थापन करण्याची आवश्यकता

प्रतिपादन करून हिंदुस्थानचे मित्र अशा २० लोकांची नावे सुचविण्याची त्यांना विनंती केली. या विसांचे एक केंद्र स्थापन व्हावे असा त्याचा हेतु होता. त्यानंतर २ वर्षांपेक्षा अधिक काळानंतर म्हणजे २८ डिसेंबर १८८५ रोजी मुंबईत एक सभा भरली; व्योमेशचंद्र बानर्जी या चतुर आणि स्थिरबुद्धी गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखाली त्या सभेत भारतीय राष्ट्रीय सभेची रीतसर स्थापना करण्यात आली.

राष्ट्रीय सभेचे ध्येय

हिंदुस्थानच्या कल्याणासाठी एकत्र येऊन संथपणे कार्य करण्यासाठी काही सुसंस्कृत लोक एकत्र आले त्यात बहुतेक सर्व हिंदी लोक होते ही एक घटना राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेमुळे झाली असे हचूम याने स्पष्टीकरण केले. या राष्ट्रीय चळवळीची मूलभूत ध्येये तीन प्रकारांची असून त्यांचे वर्णन खालील शब्दात केलेले आहे:-

- १) हिंदुस्थानाच्या लोकांमध्ये असलेल्या विविध घटकांचे ऐक्य प्रस्थापित करणे.
- २) अशा रीतीने उत्पन्न झालेल्या राष्ट्राचे सर्व बाजूंनी पारमार्थिक, नैतिक, सामाजिक आणि राजकीय पुनरुज्जीवन करणे.
- ३) इंग्लंड व हिंदुस्थान यामधील बंधन अधिकाधिक दृढ करून अन्यायाची आणि हानिकारक अशा सर्व गोष्टींचे परिवर्तन घडवून आणणे.

अशा रीतीने ब्रिटिश लोकांच्या प्रसन्न सहकार्याने हिंदुस्थानचे प्राचीन वैभव पुनर्स्थापन करण्यासाठी ही साधी सोपी भाषा वापरण्यात आली. हे फार कठिण काम होते; उच्च ध्येय आणि ते प्राप्त होण्यासाठी लागणारे व्यावहारिक मार्गदर्शन आणि अतीव कष्ट यांच्या प्रभावाने हचूम यांच्या प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्वामुळे हे साध्य झाले. थोडक्यात म्हणजे अशा भव्य उपक्रमासाठी लागणारे व्यक्तिमत्व हचूम यांचे अंगी होते.

ब्रिटिश सत्तेच्या काही धोरणांविरुद्ध आपला आवाज उठवीत असली तरी त्या सत्तेचे अधिराज्य राष्ट्रीय सभेने स्वीकारलेले होते. ही गोष्ट १८८९ पर्यंत अशीच चालू होती; त्या वर्षी राष्ट्रीय सभेचे ध्येय बदलण्यात येऊन ब्रिटिशांच्या हिंदुस्थानातील साम्राज्यातील हिंदी लोकांची उन्नती, स्वास्थ्य आणि हित साधण्यासाठी सर्व सनदशीर उपायांचा अवलंब करण्यात येईल असे

ठरविण्यात आले. या सनदशीर उपायांमध्ये १९०५ पर्यंत सरकारकडे अर्ज विनंत्या करण्यापलीकडे काही होत नसे. सरकारी मुलकी व लष्करी खात्यात हिंदी लोकांना अधिक नोकऱ्या देणे, लोकांचे नागरी हक्क वाढवून मागणे, तांत्रिक शिक्षणाच्या सोई अधिकाधिक उपलब्ध करून देणे, हिंदी कापडा-वरील जकात कमी करणे अशा सारख्या संकीर्ण बाबींसंबंधी हे अर्ज विनंत्या असत.

२० व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या वर्षांत देशाच्या आर्थिक परिस्थितीत फार झपाट्याने फरक पडू लागला. शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे उदार मते अधिकाधिक प्रसृत होऊ लागली. राष्ट्रीय ऐक्यभावना वृद्धिंगत होऊ लागली. राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकर्त्यांची प्रवृत्ती आणि मागण्या अधिकाधिक आग्रही बनू लागल्या. पुढच्याच वर्षी जपानने प्रचंड शक्तिमान अशा रशिया विरुद्ध विजय मिळविला; त्यामुळे पूर्वेकडील देशांमध्ये राष्ट्रीय विचारप्रवृत्ती अधिक फोफावली त्यामुळे १९०७ साली राष्ट्रीय सभेने घोषणा केली की इतर स्वतंत्र वसाहतींप्रमाणेच हिंदुस्थानची राज्यघटना असली पाहिजे. राष्ट्रीय सभेचे पुढारी सरकारच्या आर्थिक धोरणावर टीका करू लागले. सरकारचे वसूलीसंबंधीचे धोरण, लष्करावर होणारा खर्च वगैरे संबंधी कडक शब्दात आणि अम्यासपूर्ण टीका होऊ लागली. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची मागणी जोरात पुढे आली; स्वदेशीच्या चळवळीमुळे राष्ट्रीय सभेच्या कार्याला एक नवीनच दिशा लागून तिच्यात नवा जोम उत्पन्न झाला. देशाच्या राजकीय क्षेत्रात प्रचंड खळबळ माजून 'प्रागतिक' समजण्यात येणारे कित्येक लोक राष्ट्रीय सभा सोडून बाजूला झाले आणि त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व आठ वर्षेपर्यंत टिकविले. त्यानंतर झालेल्या होमरूलच्या चळवळीने आणि पहिल्या महायुद्धाचेवेळी ब्रिटिश सरकारने स्वयंनिर्णयाचे तत्त्वाची घोषणा केल्यामुळे राष्ट्रीय सभेकडे सर्व देश खेचला गेला.

महात्मा गांधींचा उदय

पहिले महायुद्ध आणि सन १९१९ मध्ये जालियानवाला बागेमध्ये केलेल्या कत्तलीसारख्या अनेक गोष्टी सरकारने केल्यामुळे परिस्थितीत फार फरक पडला. आणि लोकांच्या भावना उद्दीपित झाल्या. ब्रिटिश लोकांची भाषा आणि हिंदुस्थान सरकारच्या कृती यांमध्ये पडत असलेला फरक राष्ट्रीय सभेच्या पुढार्यांच्या लक्षात येऊ लागला. त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या चळवळीला नवीन वळण लागून नवीन ध्येय अंगिकारण्यात आले. हे ध्येय म्हणजे शक्यतर साम्राज्यांतर्गत

स्वराज्य आणि जरूर तर साम्राज्याबाहेर जाऊनही स्वराज्य मिळविणे हे होय. १९२० साली महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली अहिंसात्मक असहकाराची चळवळ सुरू झाली. या चळवळीकडे सर्व जनतेचे विशेषतः खेड्यातील जनतेचे लक्ष लागून राहिले. ही चळवळ १९२२ सालापर्यंत म्हणजे दोन वर्षे चालू होती. त्यावेळी महात्मा गांधी यांना पकडून त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला व शिक्षा झाली.

सन १९२९ मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे राष्ट्रीय सभेचे वार्षिक अधिवेशन भरून त्यात 'स्वराज्य' या ध्येयाचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. लोकांनी 'पूर्ण स्वराज्य' म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्याला आपली मते दिली. ब्रिटिश संबंध कायमचे तोडून टाकणे असा पूर्ण स्वराज्याचा अर्थ लावण्यात आला. दरवर्षी २६ जानेवारी हा स्वातंत्र्यदिन म्हणून पाळण्यात यावा असाही ठराव करण्यात आला.

त्यानंतर सन १९३० मध्ये महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली मिठाचा सत्याग्रह सुरू होऊन त्यांच्या अधिपत्याखाली दांडी पदयात्रा सुरू झाली. १९३२ मध्ये सविनय कायदेभंगाची दुसरी चळवळ झाली. या सर्व चळवळींमध्ये असंख्य लोकांनी तुरुंगवास पत्करला आणि मीठ, जंगल, जमीन महसूल, राजद्रोह वगैरे संबंधीचे कायदे मोडले.

त्यापूर्वी सन १९२८ साली ब्रिटिश सरकारने सायमन कमिशन नेमले होते. त्या कमिशनकडे हिंदुस्थान सरकारच्या कारभाराची पहाणी करून अधिक सुधारणा काय असाव्या हे सुचविण्याचे काम सोपविले होते. या कमिशनवर राष्ट्रीयसभेने बहिष्कार घातला परंतु पुढे १९३०-३१ या वर्षात लंडन येथे भरलेल्या गोलमेज परिषदेत तिने भाग घेतला. या सर्व प्रदीर्घ वाटाघाटीनंतर १९३५ चा हिंदुस्थानसरकारचा कायदा मान्य करण्यात आला. या कायद्यान्वये हिंदुस्थानची राज्यघटना संघराज्य पद्धतीची असावी असे ठरविण्यात येऊन त्यात संस्थानिकांचा अंतर्भाव व प्रांतीय स्वायत्तता ही मूलतत्त्वे ठरविण्यात आली. राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीपूर्वी ज्या निवडणुका झाल्या त्यात राष्ट्रीय सभेचे सभासद प्रांतांच्या विधिमंडळात मोठ्या संख्येने निवडून आले. त्यानंतर राष्ट्रीय सभेने प्रांतीय स्वायत्तता राबवून पाहण्याचे ठरविले आणि बहुतेक प्रांतात राष्ट्रीय सभेची मंत्रिमंडळे बनविण्यात आली. ही मंत्रिमंडळे अवघी २ वर्षे अस्तित्वात होती परंतु तेवढ्या अल्पावधीत त्यांनी शेतीसुधारणा, नागरीस्वातंत्र्य, दारूबंदी, शिक्षण आणि कारखान्यातील मजूर यांच्यासंबंधी पुष्कळ सुधारणा आणल्या.

राष्ट्रीय सभेच्या या मंत्रिमंडळानी १९३९ मध्ये राजीनामे दिले कारण ब्रिटिश सरकारने हिंदुस्थानाला न विचारता व त्यांची संमती न घेता दुसऱ्या महायुद्धात हिंदुस्थान हे जर्मनीविरुद्ध लढणारे राष्ट्र आहे अशी घोषणा केली. प्रादेशिक स्वायत्तता आणि प्रांतिक विधिमंडळे बरखास्त करण्यात येऊन सर्व कारभार नोकरशाहीमार्फत चालू झाला.

छोडो भारत

९ ऑगस्ट १९४२ रोजी पुनश्च महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली मुंबईच्या वार्षिक अधिवेशनात 'छोडो भारत' हा ठराव करण्यात आला. दुसरे दिवशी सकाळी राष्ट्रीय सभेचे वरिष्ठ पुढारी पकडण्यात येऊन त्यांची तुरुंगात रवानगी करण्यात आली. हे पुढारी युद्ध संपेपर्यंत म्हणजे १९४५ पर्यंत तुरुंगातच होते.

ब्रिटनमध्ये या वेळेपर्यंत हुजुर पक्षाचे जागी मजूर पक्षाचे मंत्रिमंडळ आले. त्या मंत्रिमंडळाने स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड पेथिक लॉरेन्स यांच्या पुढारीपणाखाली मंत्रिमंडळाचे पोटमंडळ हिंदुस्थानात पाठविले. त्या मंडळाने देशाच्या भविष्यकालीन घटनेसंबंधी हिंदी पुढाऱ्यांशी चर्चा केली. ही चर्चा १ एप्रिल १९४६ रोजी सुरू झाली. राष्ट्रीय सभेने हिंदी लोकांतर्फे तात्पुरत्या सरकारात सामील होण्याचे कबूल करून सप्टेंबर १९४६ मध्ये तात्पुरते सरकार प्रस्थापित झाले. त्यानंतर ब्रिटिश सरकारशी वाटाघाटी चालूच राहिल्या व शेवटी ३ जून १९४७ रोजी सरकारतर्फे ऐतिहासिक महत्त्वाची घोषणा करण्यात आली. त्या घोषणेत हिंदुस्थान व पाकिस्थान अशी दोन स्वतंत्र राज्ये स्थापण्यात आली. त्या घटनेला राष्ट्रीय सभा आणि मुस्लिम लीग या दोघांनीही मान्यता दिली.

स्वातंत्र्य

या मूळच्या घोषणेप्रमाणे १९४८ च्या जून अखेरीस या दोन वसाहतींच्या हाती सत्ता देण्यात यावी असे ठविण्यात आले. हे सर्व व्यवस्थित घडवून आणण्यासाठी ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने लॉर्ड लुई मॉंटबॅटन या कर्तृत्ववान, चतुर आणि कार्यकुशल अशा सेनापतीची नेमणूक केली. लॉर्ड मॉंटबॅटन यांनी ही घटना फार वेगाने घडवून आणली आणि पार्लमेंटने हिंदुस्थान सरकारचा १९४७ या कायदा त्वरित मंजूर करून १४-१५ आगस्टच्या मध्यरात्री सत्तांतर घडून आले. या प्रमाणे १५ ऑगस्ट हा दिवस महात्मा गांधींच्या ध्येयाच्या परिपूर्तीचा दिवस ठरून त्या दिवशी स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्र अस्तित्वात आले.

ब्रिटिश अधिराज्य नाहीसे झाल्यानंतर हिंदी संस्थानिकांचा मोठा बिकट प्रश्न उभा राहिला. परंतु प्रख्यात देशभक्त आणि मुत्सद्दी असे वल्लभभाई पटेल यांच्या प्रयत्नांनी हा प्रश्नही सुटला आणि संस्थानिकांनी स्वखुषीने आपले अधिराज्याचे अधिकार हिंदुस्थानसरकारकडे सुपूर्त केले. त्यामुळे आजपर्यंत स्वतंत्र व फटकून राहणारा भारताचा मोठा भाग शक्तिशाली अशा भारताचा अविभाज्य भाग बनला.

हिंदी लोकांनी मोठ्या त्वरेने स्वतःची घटना बनविली आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी हिंदी संघटित राज्य हे स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्र बनले आणि त्यामुळे हिंदी लोकांना संपूर्ण स्वातंत्र्य भोगता येऊ लागले.

याखाली राष्ट्रीय सभेचा कालानुक्रम दिला आहे :-

परिशिष्ट

राष्ट्रीयसभेचा कालानुक्रम

- १८८५ हिंदी राष्ट्रीय सभेची स्थापना.
- १९०५ बंगालची फाळणी.
- १९०६ कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात अध्यक्ष दादाभाई नवरोजी यांनी 'स्वराज्य' हे राष्ट्रीय सभेचे ध्येय आहे असे पुकारले.
- १९०७ बंगालच्या फाळणीविरुद्ध चळवळ-ब्रिटिश मालावर बहिष्कार - राष्ट्रीय सभेत फूट.
- १९०९ हिंदी विधिमंडळ कायदा-मोर्लेमिटो सुधारणा.
- १९१६ लखनौ करार-होमरूल लीगची स्थापना.
- १९१७ स्टेट सेक्रेटरीची जबाबदारीचे सरकार देण्याबद्दलची घोषणा.
- १९१९ रौलॅट कायदा आणि जालियनवाला बागेतील कत्तल.
- १९२० महात्मा गांधींची असहकार चळवळ सुरू-लोकमान्य टिळकांचा मृत्यू.
- १९२२ महात्मा गांधींना पकडून खटला व शिक्षा.
- १९२४ स्वराज्यपक्षाचा विधिमंडळात प्रवेश.
- १९२७ सर जॉन सायमन यांचे कमिशन स्थापण्यात आले; त्यावर बहिष्कार पडला
- १९२८ बारडोलीची करबंदीची चळवळ.

- १९२९ लाहोरची राष्ट्रीय सभा. २६ जानेवारी रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वराज्याचा ठराव. २६ जानेवारी स्वातंत्र्यदिन म्हणून घोषणा.
- १९३० राष्ट्रीय सभेची सविनय कायदेभंगाची चळवळ. महात्मा गांधींची प्रख्यात दांडीयात्रा— गांधींना येरवडा तुरुंगात ठेवले— पहिली गोलमेज परिषद्.
- १९३१ गांधी अविन करारावर सह्या— दुसरी गोलमेज परिषद्.
- १९३२ जातीय निवाडा—गांधींचा उपवास व पुणे करार.
- १९३५ प्रादेशिक स्वायत्तता आणि संघराज्य प्रस्थापित करणारा कायदा मंजूर. ओरिसा व सिंध हे वेगळे प्रांत झाले.
- १९३७ प्रांतिक स्वायत्तता सुरू— राष्ट्रीय सभेचा विजय— प्रांतात लोक-नियुक्त मंत्रिमंडळांची स्थापना.
- १९३९ दुसरे जागतिक महायुद्ध— राष्ट्रीय सभेने देशाच्या संमतीशिवाय युद्धात ओढल्याबद्दल केलेला निषेध— राष्ट्रीय सभेच्या मंत्रिमंडळाचे राजीनामे.
- १९४० मुस्लिमलीगचा पाकिस्तान ठराव.
- १९४१ गव्हर्नर—जनरलच्या मंत्रिमंडळाचा विस्तार.
- १९४२ क्रिप्स मिशनच्या सूचना राष्ट्रीय सभा व मुस्लिमलीग या दोघांनीही फेटाळल्या. छोडो भारत चळवळ— राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांना अटक— अनेक ठिकाणी अस्वस्थता.
- १९४४ गांधी—जिना बोलणी.
- १९४५ राष्ट्रीय सभेचे पुढारी सुटले. लॉर्ड वॅव्हेल यांची योजना सिमला परिषदेत नामंजूर.
- १९४६ १५ मार्च : ब्रिटिश पंत प्रधान क्लेमेंट अटली यांची ब्रिटिश पार्लमентаंत घोषणा— “अल्पसंख्याक प्रगति आडवू शकणार नाहीत.”
- १९४६ १ एप्रिल मंत्रिमंडळाचे प्रतिनिधींची हिंदी पुढाऱ्यांशी बोलणी.
- १९४६ २ सप्टेंबर : तात्पुरते मंत्रिमंडळ प्रस्थापित.
- १९४६ १६ ऑक्टोबर : मुस्लिम लीगचा तात्पुरत्या मंत्रिमंडळात प्रवेश.

- १९४६ ९ डिसेंबर : घटनासमितीची उद्घाटन— बैठक.
- १९४७ २० फेब्रुवारी : १९४८ जून ही सत्तांतराची तारीख ठरविण्याची ब्रिटिश मंत्रिमंडळाची घोषणा.
- १९४७ २४ मार्च : लॉर्ड मोंटबॅटन राजप्रतिनिधी व गव्हर्नर जनरल म्हणून सूत्रे हाती घेतात.
- १९४७ ३ जून : हिंदुस्थान व पाकिस्तान दोन स्वतंत्र वसाहत राज्य स्थापण्याची ब्रिटिश सरकारची घोषणा.
- १९४७ १५ ऑगस्ट : ब्रिटिश सत्ता नाहीशी झाली.
- १९५० २६ जानेवारी : हिंदुस्थानाची घटना अंमलात आली. हिंदुस्थान हे स्वायत्त, लोकशाही राज्य घोषित केले गेले. डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे पहिले अध्यक्ष व पंडित जवाहरलाल नेहरू हे पहिले पंतप्रधान झाले.

आपले स्वातंत्र्य- त्याचा अर्थ

आपल्या देशातील सर्वोत्कृष्ट शास्त्रवेत्ते परदेशात राहणे अधिक पसंत करतात आणि तेथेच कायम राहणे त्यांना आवडते, कारण ते देश त्यांना आपल्या कार्यात अधिक सवलती उपलब्ध करून देतात; या गोष्टीबद्दल काही काळापूर्वी पंतप्रधान नेहरू यांनी दुःख व्यक्त केले होते. पंडित नेहरू यांनी अशा शास्त्रज्ञांना मुद्दाम आठवण करून दिली होती की व्यक्ती कोणीही असली तरी तिला आपल्या देशासंबंधी “ काही बंधने, काही जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्ये ” विसरता येणार नाहीत. पंतप्रधानांनी पुढे असेही म्हटले की त्यांना इतरत्र मिळणाऱ्या सवलती आणि आकर्षणे हिंदुस्थान देश देऊ शकत नाही हे खरेही असेल तरी आपल्या देशाला त्यांच्या सेवेची गरज असताना त्यांनी दूर देशात राहावे या गोष्टीला तेवढे कारण पुरेसे नाही.

स्वदेश आणि स्वतःचे राज्य साधनांच्या बाबतीत कितीही कमी पडत असले तरी त्या स्वदेशाचा आपल्या नागरिकांवर काही विशेष हक्क आहे ही गोष्ट तितकीशी ध्यानात घेतली जात नाही. नागरिकांच्या नागरी अथवा राजकीय बाबतीत स्वराज्य जी जिम्मेदारी पत्करते तिचा व या हक्काचा काहीही संबंध नाही. कर्तव्यपालन केल्याशिवाय अधिकार मिळणे ही गोष्ट निरर्थक आहे ही गोष्ट विसरली जाते.

देशाबद्दलच्या आपलेपणाची भावना कोणत्याही परिस्थितीमध्ये वेगळी करता येत नाही. आपल्या देशाची वैगुण्ये आणि वैभव या दोन्ही बद्दल आपण पूर्ण अभिमान बाळगला पाहिजे. ही कल्पना मीर अजीस याच्या या सुंदर काव्यात वृक्ष आणि पुष्प यांची उपमा देऊन विशद केलेली आहे.

“ ऐ हो विटम हम सुमन तुम्हारे हैं,
राखिहो हमे तो शोभा रावरी बढवेगें ।
तजिहो हमे तहं विलग न माने कछु,
जहां जहां जावे हम तेरो यश गावेंगे ॥

सुरन चढेंगे नर सिरन मढेंगे,
 सुकवि अनीस हाथ हाथन बिकावेंगे ।
 देशमे रेहेंगे परदेशमे रहेंगे,
 काहू भेषमे रहेंगे तहूं रावरे कहावेंगे ॥

स्वातंत्र्यासाठी आपण हजारो स्त्री पुरुषांच्या स्वार्थत्यागाची किंमत दिलेली आहे, एब्राहाम लिंकन याच्या प्रसिद्ध शब्दांची आठवण सतत ठेविली पाहिजे. “जनतेचे जनतेकडून होणारे आणि जनतेकरिता शासन.” तसेच आपले शासन निवडण्याची सत्ता आपलीच असून आपल्या देशाचा कारभार कोणी करावा हे आपणच ठरविण्याचे आहे; आपल्या मनात आले तर मताधिकाराचा विस्तृत हक्क वापरून आपण आपले शासन बदलू शकतो; बंदुकीच्या गोळीपेक्षा मताधिकार हा अधिक बलवान आहे. आपण एक सार्वभौम राष्ट्र असून इतर कोणत्याही देशाच्या मर्जीवर अवलंबून नाही; आपण लोकसत्ताक सत्ता प्रस्थापित केली असून स्वातंत्र्य, न्याय व समता यावर आधारलेली घटना आपण बनविली असून नागरिकांच्या मूलभूत हक्काची जिम्मेदारी त्या घटनेने घालून दिलेली आहे.

सामाजिक आणि आर्थिक उपायांचा अवलंब करीत असताना लोक-शाही पद्धतीच्या संस्थांचे श्रेष्ठत्व कमी होईल असे काहीही लोकांनी करता कामा नये. “राजकीय हुकूमशाहीच्या मार्गाने आर्थिक स्थैर मिळविण्याचा मानवाने जो प्रयत्न केला तो सर्वात अधिक खर्चाचा मार्ग होय” (युरोपातील सरकारे या पुस्तकात विल्यम मन्रो) देशाचे वैभव, सत्ताधीशांची परंपरा अथवा भाषणस्वातंत्र्य टिकवून धरण्यासाठी कोणी उपाशी रहात नाही. जो कोणी त्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे कबूल करील अशा खऱ्या व खोट्या ‘प्रेषिताच्या’ मागे जनता लागते. पुढे जेव्हा तिच्यावर कामाचा बोजाच पडू लागतो तेव्हा तिला आश्चर्याचा धक्का बसतो आणि आपण आपले स्वातंत्र्य गमावून बसण्याची जाणीव होते.

अँडॉल्फ हिटलरला जनतेची ही मनोरचना पूर्णपणे समजली होती व तिचा त्याने भरपूर फायदा घेतला. प्रत्येक व्यक्तीच्या—मग ती गरीब वा श्रीमंत असो—मनात काहीतरी कमी पडल्याची भावना असते,—जीवनात निराशेचे प्रसंग नेहमीच येतात व त्या निराशेवर मात करणे सामान्य माणसाला शक्य नसते. सर्वस्वाचे बलिदान करून आपल्या जीवनाचे सार्थक करावे अशी खोल रुतलेली भावना असते. त्या जर्मन हुकुमशहाने लोकांच्या या भावनेचा फायदा

घेऊन त्यांना एक मार्ग दाखवून दिला व त्यामुळे त्याने सर्व जर्मन जनतेला भुरळ पाडली.

प्राचीन काळी, पाश्चात्य जगात ग्रीक लोक हे सर्वात सुधारलेले लोक होते; ते लोक सर्वस्वी स्वतंत्र होते. त्यामुळे इराणच्या प्रचंड सैन्याचा हे लहानसे ग्रीक सैन्य पराभव करू शकले. एक स्वतंत्र मनुष्य हा जुलमी अमलाखालच्या अनेक लोकांना भारी असतो ही म्हण त्यांनी अक्षरशः खरी करून दाखविली.

जगातील पहिली लोकशाही या स्वतंत्र ग्रीक लोकांनी प्रस्थापित केली. ते लोक मोठे विचारी असून त्यांनी आपल्या मुलाबाळांनाही स्वतंत्र विचार करण्याला शिकविले. ग्रीक राष्ट्र हे अशा स्वतंत्र विचार करणाऱ्यांचे राष्ट्र होते. आपण व्यक्तिशः स्वतंत्र आहोत म्हणून आपले राष्ट्र स्वतंत्र आहे. राष्ट्र स्वतंत्र म्हणून आपण स्वतंत्र हे त्यांनी कधी मानले नाही. कायदाच काय परंतु रूढीने ठरलेल्या गोष्टी त्यांनी पूर्णपणे मानल्या कारण लेखी कायद्याने न ठरण्यासारख्या गोष्टीही मनुष्याने स्वतंत्र विचाराने मानण्याचे ठरविले तरच राष्ट्र टिकू शकते हे ते जाणीत असत.

ग्रीक लोकांच्या या ध्येयनिष्ठेमुळे त्यांची २५०० वर्षे पर्यंत भरभराट झाली. परंतु पुढे त्यांच्यात शैथिल्य आल्यामुळे त्यांचा विनाश झाला स्वातंत्र्यापेक्षा सुरक्षितता आणि सुखी जीवन त्यांना अधिकाधिक प्रिय वाटू लागले. त्यामुळे देशानेच आपल्याला सर्व काही द्यावे. आपण देशाला काही द्यावे याची त्यांना जाणीव राहिली नाही. शेवटी तर त्यांना जबाबदारी न घेता स्वातंत्र्य पाहिजे असे वाटू लागले. त्यामुळे त्यांचे स्वातंत्र्य तर गेलेच पण सुरक्षितता आणि सुखी जीवनालाही ते पारखे झाले. ग्रीक इतिहासाचा धडा आपणालाही मोठा मार्गदर्शक आहे.

सर्व स्वतंत्र देशाप्रमाणे आपणाला स्वातंत्र्यामुळे मिळणारे हक्क, अधिकार व फायदे आहेत त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्याबरोबर आपणावर जबाबदाऱ्या आणि ऋण येऊन पडले असून स्वातंत्र्य टिकवून धरणे ही सर्वात मोठी जबाबदारी आहे. ज्या राज्याने आपणाला सुख व सुरक्षित जीवन दिले त्या राज्यासंबंधी आपलीही कर्तव्ये आहेत याची आपण सतत जाणीव ठेविली पाहिजे. याबाबतीत राज्य व सरकार ह्यामधील फरक लक्षात ठेवला पाहिजे. एकाद्या विशिष्ट वेळी एकादे सरकार असेल; ते येईल व जाईल; परंतु राज्य मात्र शाश्वत आहे. शेक्सपियरने ज्यूलियस सीझर नाटकात म्हटले

आहे:- “ माझे सीझरवर कमी प्रेम नाही परंतु रोमवरील माझे प्रेम अधिक आहे. ”

देशातील सर्व लोकांची राज्यावर संपूर्ण श्रद्धा असली पाहिजे; काही लोकांना त्या त्या काळी असलेले सरकार कदाचित् विरोधी वाटणे शक्य आहे. याचा अर्थ असा की सत्ताधारी पक्षाच्या एकाद्या कृत्याविषयी कितीही असंतोष असला तरी राज्याबद्दलची श्रद्धा व भक्ती ही अविचलित असली पाहिजे. पुष्कळ वेळा असंतोषाच्या भरात सरकारच्या कृत्याच्या निषेधार्थ केलेल्या चळवळीत राज्याच्या मालमत्तेचा नाश केला जातो- ही मालमत्ता देशाची आहे; सरकाराची नव्हे. अशा वेळी ही मालमत्ता आपली म्हणजे आपल्या देशाची आहे हे पूर्णपणे विसरले जाते. हिमालय व ताजमहाल ही जितकी देशाच्या मालकीची आहेत तितकीच राज्याची मालमत्ता देशाची आहे हे विसरून चालणार नाही.

जगातील राष्ट्रांमध्ये जर आपणाला स्थान पाहिजे असेल तर आपण शिस्तबद्ध राहिले पाहिजे. ‘ शिस्त ’ या शब्दामध्ये व्यक्ती व तिची वर्तणूक, समाजाची व्यवस्था आणि योजनाबद्ध राहणी या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. शाळेच्या वर्गात किंवा लष्करी संचलनापुरतीच शिस्त मर्यादित असता कामा नये. आपण समाजात कसे वागतो, आपली कर्तव्ये कितपत निष्ठेने करतो ही गोष्टही शिस्तीतच येते. शाळेच्या वर्गात गोंगाट करणारा विद्यार्थी आणि कार्यालयात उशिरा जाणारा कर्मचारी हे दोघेही सारखेच शिस्तभंगाचे दोषी आहेत. “ हिंदुस्थानला आज जर कशाची प्रामुख्याने गरज असेल तर ती शिस्तीची होय. बुद्धिमत्ता, ध्येयदृष्टी, प्राचीन परंपरा आणि भावी प्रगतीचे स्वप्न या देशात भरपूर प्रमाणात आहे. परंतु प्राचीन परंपरा आणि भविष्याबद्दलच्या आकांक्षा यांची सांगड घालणारा एकच शब्द आहे तो म्हणजे ‘ शिस्त. ’ ही शिस्त सर्वांनी समजून घेऊन पूर्णपणे अंगी बाणवली पाहिजे. ”

— सरोजिनी नायडू

स्वातंत्र्य म्हणजे काहीतरी सबबी सांगून जबाबदारी टाळणे नव्हे. आंगावर पडलेली जबाबदारी स्वीकारणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. मर्जीला येईल त्याप्रमाणे जबाबदारी टाळणे हे स्वतंत्र राष्ट्रातील कोणाही व्यक्तीने करता कामा नये. एकादी गोष्ट बिघडली की मनुष्याची सहाजिक प्रवृत्ती त्याबद्दलची जबाबदारी दुसऱ्यावर टाकून मोकळे होण्याची असते. काही वेळा ही गोष्ट खरीही असू शकते परंतु साधारण मानाने ही प्रवृत्ती

पलायनवादी असते. आपल्या देशात ज्या अनिष्ट गोष्टी दिसतात त्यांना आपल्यातील प्रत्येकजण नैतिकदृष्ट्या जबाबदार आहे. एकाद्या सरकारी नोकराने लाच खाल्ली तर आपण सरकारला दोष देतो. बेशिस्त वागणुकीबद्दल आपण विद्यार्थ्यांना दोष देतो. परंतु सरकारी नोकर काय किंवा विद्यार्थी काय आपल्याच हाडामासाचे असून आपलीच मुलेबाळे आहेत हे आपण विसरतो. त्यांना सुधारण्याचे आपले कर्तव्य नाही काय? लाच खाणे अथवा बेशिस्त वागणूक निपटून काढणे हे आपलेच कर्तव्य आहे हे आपण आपल्या मनाला विचारतो का?

आपले स्वातंत्र्य टिकविताना दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य व अधिकार यांचा योग्य मान ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. आपल्या जीवनात, धंद्यात, व्यवहारात अथवा दैनंदिन वागणुकीत दुसऱ्यापेक्षा अयोग्य व जास्त फायदा उठविणे हा स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग आहे.

आपल्या स्वातंत्र्याचा मूलभूत पाया म्हणजे आपल्या घटनेने ठरवून दिलेली लोकशाही व्यवस्था. ही टिकवून धरणे हे स्वतंत्र देशाचे नागरिक म्हणून आपले कर्तव्य आहे. लोकशाही म्हणजे विशिष्ट स्वरूपाचे सरकार एवढाच अर्थ नाही. लोकशाही म्हणजे जीवनाचा, विचाराचा आणि वर्तणुकीचा एक विशिष्ट मार्ग आहे.

प्रसिद्ध राजकीय तत्त्वज्ञ जॉन स्टुअर्ट मिलने सांगितलेले शब्द नेहमी लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत :—

“लोक स्वतंत्र सरकार स्थापू शकतात परंतु जर आळसाने, निष्काळजीपणाने, भ्याडपणामुळे अथवा सार्वजनिक भावनेच्या अभावामुळे जरूर ते कष्ट करण्याची त्यांची तयारी नसेल तर, स्वारी झाली असता स्वदेश-रक्षणासाठी जर ते उभे राहणार नसतील तर, फसव्या लोकांच्या नादी लागतील तर, किंवा निराशेमुळे, घाबरटपणामुळे अथवा एकाद्या व्यक्तीवरील प्रेमामुळे जर लोक आपले स्वातंत्र्य एका व्यक्तीला अर्पण करतील तर, ती व्यक्ती कितीही मोठी असली तरी तिला समाजातील संस्था उलथून पाडण्याचा अधिकार दिला गेला तर — या सर्व बाबतीत ते लोक स्वातंत्र्याला नालायकच मानले पाहिजेत ”

“राजश्री जहं दहलुई मुक्ति करति जहं भक्ति ।

अहं ब्रह्म अर्धांगिनी, धन्य स्वतंत्रता शक्ति ॥

प्रकरण ५१

नानासाहेब व इतिहास यांपासून आलेला धडा आपण विसरू नये

शहीदो की चिताओ पर लगेंगे हर बरस मेले,
वतनपर जां निसारो का यही बाकी निशां होगा ।

“ लॉर्ड डलहौसीच्या कृत्यांशी संबंध नसलेल्यांनी आणि शिपायांनी शस्त्र खाली ठेवून ते शरण आले तर त्यांना अलाहाबादेस पाठविण्यात येईल ” २६ जून १८५७ रोजी नानासाहेबांनी जनरल व्हीलर याला लिहिलेल्या पत्रातील हे वाक्य आहे. त्यावेळी तटबंदीच्या आत युरोपियन स्त्रिया, मुले आणि आपले सैन्य या सर्वासह व्हीलर वेढ्यात सापडलेला होता. त्या सर्वांची अवस्था मोठी दयनीय होती. “ स्त्रिया व मुले यांना त्यावेळी झालेल्या हालामुळे वेड लागण्याची पाळी आली होती. ” शेवटी ते दुर्दैवी लोक ठरलेल्या अटीप्रमाणे शरण गेले. या ठिकाणी त्यांची दशा वा शरणागतीच्या अटींचा विचार कर्तव्य नसून नानासाहेब व बंडवाल्यांचे इतर पुढारी कोणत्या ध्येया-करिता लढत त्याचा विचार करावयाचा आहे.

नानासाहेबांचे बालपण ऐषआरामत गेले होते. ते माजी पेशव्यांचे वारस होते तरीही बाजीरावाच्या १८५१ मध्ये झालेल्या मृत्यूनंतर सरकारने निवृत्ति-वेतन अथवा त्याचा काही भाग चालू ठेविला नाही किंवा, बाजीरावाच्या दोन विधवांच्या निर्वाहासाठी काही वर्षासन दिले नाही. असे असले तरी बाजीरावाने पुष्कळ मालमत्ता करून ठेविली होती ती सर्व नानासाहेबांच्या हाती दत्तक पुत्र नात्याने आली. त्या मालमत्तेच्या आधाराने नानासाहेब बिठूर येथे सुखा-समाधानाने राहू शकले. पदरी ५०० सैन्य व तीन तोफा एवढा लवाजमा बाळगल्यामुळे त्यांना राजवैभवात राहणे शक्य झाले.

बाजीरावाचे निवृत्तिवेतन अथवा त्याचा मोठा भाग आपणास मिळावा म्हणून नानासाहेबांनी फार प्रयत्न केले, परंतु लॉर्ड डलहौसी याने नानासाहेबांचे म्हणणे मानले नाही. त्यानंतर अझीमुल्ला याचे मार्फत नानासाहेबांनी इंग्लंड-

मध्ये खटपट केली तिलाही यश आले नाही. यामुळे दैवच आपल्या विरुद्ध आहे असे समजून नानासाहेबांनी कानपूरच्या युरोपियन लोकांशी व सरकारी अधिकाऱ्यांशी चांगले संबंध ठेवले व त्यांना अधूनमधून बिठूर येथे पाहुण-चारासाठी बोलावण्याचा प्रघात ठेवला.

अशारीतीने लॉर्ड डलहौसी आणि ईस्टइंडिया कंपनीच्या संचालकांनी आपणावर अन्याय केला अशी नानासाहेबांची भावना झाली असली तरी तो राग त्यांनी इतर युरोपियनांवर काढला नाही हा नानासाहेबांचा मोठेपणा मान्य केला पाहिजे.

बंडाचा उठाव झाल्यावर नानासाहेब बंडवाल्यांना मिळाले— त्या वेळची प्रत्यक्ष परिस्थिती काय होती या गोष्टीशी आपणाला येथे काही कर्तव्य नाही. बंडवाल्यांना मिळण्यामध्ये त्यांच्या मनातील देशभक्ती आणि परकीय सरकार-पासून स्वदेश स्वतंत्र करण्याची त्यांना इच्छा होती याबद्दल संशय नाही. त्यासाठी आपली सर्व मालमत्ता व सुखाचे जीवन त्यांनी पणाला लावले. ब्रिटिश सरकारचा विजय झाला तर आपणावर कोणत्याही प्रकारे दया करण्याची आशा उरणार नाही इतक्या हिरिरीने आपले सर्वस्व नानासाहेबांनी बंडात ओतले. म्हणूनच कानपूरच्या शेवटच्या लढाईत पराभव झाल्यानंतर कुटुंबासह पळून जाण्याशिवाय त्यांना दुसरा मार्गच नव्हता. त्यादेखी त्यांचे तरुण वय असून उर्वरित सर्व आयुष्य हाल अपेष्टात काढावे लागले; जागोजागी लपतछपत राहावे लागले. अशा प्रकारे इतर बंडवाल्यांप्रमाणे त्यांनीही स्वदेशा-करिता सर्वस्वाचा त्याग केला. त्यांच्याबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी देशाने बिठूर येथे बाजीरावाचा भव्य राजवाडा जेथे होता तेथे नानासाहेबांचा पुतळा उभारला आहे.

या सर्व गोष्टी असाव्या तशाच झाल्या, परंतु आपल्या मनात प्रश्न उपस्थित होतो तो हा की नुसती देशभक्ति पुरेशी आहे का ? हा प्रश्न चमत्कारिक वाटतो कारण देशभक्ति आणि स्वार्थत्याग जर पुरेसा नाही तर दुसरे काय पुरे पडेल ? या प्रश्नाचे उत्तर दुसऱ्या प्रश्नाने देता येईल. देशभक्त कोणत्या विशिष्ट गोष्टींसाठी लढत असतो ? देशभक्तीच्या उत्कट भावनेने एकाद्या डलहौसी वा जनरल हॅवेलॉकशी लढणे आणि देशाच्या उन्नतीसाठी त्या उन्नतीच्या आड येणाऱ्या सत्तेशी लढणे या दोन गोष्टीतील फरक समजून घेतला पाहिजे. असा लढा चालू असता प्रतिपक्षाबद्दलची द्वेषबुद्धी नसताना लढणे या प्रकारचा लढा महात्मा गांधींनी १९२१ मध्ये सुरू केला व त्याचा शेवट देश १९४७ मध्ये

स्वतंत्र होण्यात झाला. हा लढा व त्यापूर्वी झालेले लढे यामध्ये महत्वाचा फरक आहे. राष्ट्रपिते गांधी हे लॉर्ड अर्विन वा विन्स्टन चर्चिल यांच्याविरुद्ध लढत नसून ज्या पद्धतीने राज्य चालविले जात होते त्या पद्धतीविरुद्ध लढत होते. त्या लढ्यामध्ये राजप्रतिनिधि वा प्रांतिक राज्यपालांविरुद्ध व्यक्तिगत रागद्वेष यांचा लवलेशही नव्हता. चर्चिल याने त्यांना 'नंगाफकीर' म्हटले तेव्हा महात्मा गांधींना त्याचे काहीच वाटले नाही परंतु इतरांना मात्र त्या गोष्टीचा राग आला.

या संदर्भात चौथा खलिफा हजरत अली याच्या जीवनातील एक प्रसंग उल्लेखनीय आहे. उमर इब्न-इ-अबदूद या दुष्ट मनुष्याने हजरतअलीच्या समक्ष महंमद पैगंबराबद्दल काही वाईट शब्द वापरल्याबद्दल हजरत अलीने त्याची कानउघडणी केली त्यामुळे झालेल्या झटापटीत हजरतअलीने त्याला खाली पाडले व त्याच्या छातीवर बसून कटचार त्याचे छातीत खुपसण्याची तयारी केली. कटचार खुपसणार इतक्यात उमर इब्न-इ-अबदूद हा हजरत अलीच्या तोंडावर थुंकला. त्या बरोबर हजरत अलीने त्याला मोकळे सोडून दिले. त्या गोष्टीचे उमर इब्न-इ-अबदूद याला फार आश्चर्य वाटले व मी थुंकलो तरी मला न मारता सोडून का दिले असे त्याने हजरत अलीला विचारले. त्याला हजरत अलीने शांतपणे उत्तर दिले की " पहिल्याने जेव्हा झटापटीस सुरुवात झाली तेव्हा एका विशिष्ट कार्यासाठी मी लढत असून ते ईश्वरकार्य आहे अशी माझी श्रद्धा होती. परंतु जेव्हा तू माझे तोंडावर थुंकलास तेव्हा माझा राग अनावर होऊन सूड घेण्याची इच्छा मला झाली. अशा वेळी मला जाणीव झाली की सूडबुद्धीने एकाद्याला मारणे यामुळे ईश्वर प्रसन्न होणार नाही अथवा कार्यसिद्धीही होणार नाही उलट माझ्या सूडबुद्धीचे समाधान होणार होते. अशा तऱ्हेने व्यक्तिगत समाधान होण्यासाठी एकाद्याची हत्या करणे म्हणजे ज्या ईश्वरी कार्याचे कंकण मी घेतले आहे त्याच्या विरुद्ध वागणे झाले असते : म्हणून मी तुला सोडून दिले. "

असेच दुसरे उदात्त उदाहरण म्हणजे कृष्णार्जुन युद्धाचे होय. कृष्ण अर्जुनाचा गुरू असून दोघांचे एकमेकावर निरतिशय प्रेम होते; तरी काही विशिष्ट तत्त्वासाठी दोघे एकमेकांशी मोठ्या निकराने लढले. युद्धाला सुरुवात होण्यापूर्वी अर्जुनाने गुरूचरणी प्रथम वंदनार्थ बाण सोडला व कृष्णानेही आपल्या शिष्याला आशीर्वाद दिला.

द्वेषबुद्धी शिवाय लढण्याचे आणखी एक उदाहरण महाभारतातच आहे. प्रचंड भारतीय युद्ध सुरू होण्यापूर्वी कौरव पांडवाची सैन्ये एकमेका विरुद्ध

रणंगणात उभी राहिलेली असता दुर्योधनाच्या बाजूने लढण्यास उभ्या असलेल्या पितामह भीष्माकडे युधिष्ठिर आपल्या भावांसह गेला आणि त्यांना नमस्कार करून त्यांचे आशीर्वाद मागितले. भीष्मानेही मोठ्या प्रसन्न मनाने आशीर्वाद दिले. ही घटना म्हणजे मानवी स्वभावाची सर्वात उंच भरारीच होय.

ही उदाहरणे देण्यामध्ये नानासाहेबांच्या स्वार्थत्यागाची अथवा त्यांच्या उद्दिष्टाचा अधिक्षेप करावा अशी इच्छा नाही तर एका दिशिष्ट तत्त्वाचा उल्लेख करण्यासाठी हे लिहित आहे. नानासाहेबांना यश मिळाले नाही परंतु त्यांचा त्याग व त्यांनी सोसलेल्या हाल अपेष्टा वाया गेल्या नाहीत. १८५७ च्या अपयशाने १९४७ च्या यशाचा पाया घातला. १८५७ चे पुढारी जणू १९४७ मध्ये पुनर्जन्म घेऊन आले व त्यांनीच स्वातंत्र्य मिळविले.

नानासाहेबांसंबंधी विचार करताना ते ज्या काळात जन्मले त्या काळाचा विचार करणे जरूर आहे. त्या दृष्टीने विचार केला असताना त्यांची (ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध) असलेली तक्रार आणि देशाचे स्वातंत्र्य या दोहोंची त्यांनी सांगड घातली हे योग्यच केले. ज्यांनी ज्यांनी बंडात भाग घेतला त्यांपैकी बहुतेक सर्वांची परिस्थिती अशीच होती. शिपायांची चरबीच्या काड-तुसांची तक्रार होती; ब्रिटिश मालकांविरुद्ध हिंदी अधिकाऱ्यांच्या वैयक्तिक तक्रारी होत्या; झाशीच्या राणीचे राज्य तिच्यापासून हिरावून घेतल्याबद्दल तिची तक्रार होती; दक्षिणेतील नुरगुंद संस्थानच्या अधिपतीच्या तरुण राणीला दत्तक घेऊ दिले नाही अशी तिची तक्रार होती व त्यामुळे “ फिरंग्यांचा नाश करण्यासाठीच मी माझे उर्दरित आयुष्य खर्ची घालीन ” अशी तिची प्रतिज्ञा होती. ज्यांच्या जमिनी काढून घेण्यात आल्या त्यांच्याही त्या बद्दलच्या तक्रारी होत्या; बेगम हजरत महल हिला आपला मुलगा अयोध्येच्या तख्तावर बसावा असे वाटे तर कुंवरसिंगाच्याही इंग्रजांविरुद्ध अनेक तक्रारी होत्या.

अशा रीतीने प्रत्येकाची काहीना काही वैयक्तिक तक्रार होती तरी देशांतून परकीयांना घालून देण्याच्या उदात्त हेतूने ते सर्व एकत्र आले होते. हे सर्व लोक मोठे देशभक्त आणि शूर असून आपणाला त्यांच्याबद्दल पूर्ण आदर आहे. परंतु त्यांची वैयक्तिक गाऱ्हाणी आणि राष्ट्रीय लढा यांची गल्लत झाल्यामुळे राष्ट्रीय लढा लटका पडला ही गोष्ट विसरता येत नाही. या गोष्टीचा ब्रिटिश सरकारने पूर्ण फायदा घेतला. हिंदी लोकांच्या धर्मसमजुतीमध्ये काही अधि-

क्षेप केला जाणार नाही, हिंदी लोकांना सरकारी नोकऱ्या पूर्णपणे खुल्या केल्या जातील, औरसपुत्र नसलेल्या संस्थानिकांना दत्तक घेण्याची परवानगी देण्यात येईल, ज्यांनी सरकारविरुद्ध शस्त्र उगारले त्यांना माफी देण्यात येईल, त्यांची मालमत्ता जप्त करण्यात येणार नाही वगैरे गोष्टी व्हिक्टोरिया राणीच्या जाहीरनाम्यात करण्यात आल्या; त्यामुळे वैयक्तिक तक्रारी दूर करण्याची वचने मिळाल्याबरोबर लढ्याचा जोरच संपला आणि परक्यांचे सुराज्य हे स्वराज्याचे स्थान घेऊच शकत नाही या गोष्टीचे विस्मरण झाले. काही उदात्त उदाहरणे सोडल्यास बंडवाल्यांचे मनोधैर्य खचून ते शरण गेले.

आपल्या इतिहासातील एका गोष्टीचे आपण वारंवार स्मरण ठेवले पाहिजे ती गोष्ट म्हणजे आपल्या जीवनातील सर्व क्षेत्रात— सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात आपली ही एकांगी वृत्ती ही होय इतर बारीक सारीक कारणाबरोबरच ही आपली एकांगी वृत्तीच आपल्या इतिहासातील अपयशाला जबाबदार असून ती वृत्ती नेटाने काबूत ठेवली गेली नाही तर इतिहासाची पुनरावृत्ती होणारच नाही असे म्हणता येणार नाही.

नानासाहेबांनी ब्रिटिशांविरुद्ध शस्त्र उगारले; कानपुरास त्यांनी ब्रिटिशांचा पराभवही केला. त्यानंतर त्यांना 'पेशवे' म्हणून मान्यता मिळाली आणि जरी आपण दिल्लीच्या बादशहाचे सेवक आहो असे त्यांनी जाहीर केले असले तरी कानपूर काबीज केल्यावर जसे काही सर्व हिंदुस्थान काबीज केले असे त्यांना वाटू लागले. कानपूर काबीज करणे हा हिंदुस्थानचा अगदी लहान भाग असून त्यामुळे हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेचा शेवट झाला नाही ही गोष्ट ते विसरले. इंग्रज आता कोठेही नाहीत अशी समजूत करून घेऊन त्यांनी कानपुराच्या कारभाराला सुरुवात केली. हे म्हणत असताना त्यांनी केलेल्या शौर्याची वा त्यांच्यापुढील संकटांची व अडचणींची किंमत कमी करण्याची इच्छा नसली तरी एवढे कबल केलेच पाहिजे की सर्व पुढारी लोक स्वतंत्रपणे कार्य करीत होते. ब्रिटिशांनी या गोष्टीचा फायदा तर घेतलाच शिवाय जेथे एकत्रित कार्य होत होते तेथेही फूट पाडण्यास त्यांनी सुरुवात केली. त्यामुळे एका एका पुढार्याचा नाश करणे त्यांना सोपे गेले आणि त्यांचेजवळ कमी सैन्य व शस्त्रे असूनही त्यांना त्या कामात यश आले.

इतिहासातील जुने दाखले पाहिले तरी असेच दिसते की पृथ्विराजाला अनेक वेळा एकाकी लढावे लागले. इतर राजे त्यापासून अलग राहिले. जणू काही हा लढा एकट्या पृथ्विराजाचा व दिल्लीच्या राजाचाच होता. पुढे अहमदशहा अबदालीचे मराठ्यांशी तिसरे पानिपतचे युद्ध झाले तेव्हाही मराठे

एकाकीच पडले. रजपुतांसारखे शक्तिमान लोक अलग राहिले. जाट लोक प्रथम मराठ्यांना मिळाले पण युद्धाला तोंड लागताच सोडून गेले. त्यामुळे मराठ्यांचा संपूर्ण पराभव होऊन त्यांचा सत्यानाश झाला. या आपत्तीमुळेच पुढे ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात दृढमूल होऊन वाढीस लागली.

स्वदेशात पाठविलेल्या एका पत्रात गव्हर्नर व्हेरेलस्ट याने ही एकांडी वृत्ती म्हणजेच कंपनीच्या राज्याची हमी होय असे म्हटले आहे. दृष्टिकोण, तत्त्वे आणि स्वहित याबाबतीत हिंदी सत्ताधार्यांचे एकमत कधीही होत नसल्यामुळे एकाने ठरविलेला कार्यक्रम कधीही यशाला जाऊ शकला नाही. सर्व त्या कार्यक्रमात सहभागी झाले असते तर ब्रिटिश सत्ता निर्मूल होण्यास वेळ लागला नसता. पुढे तो म्हणतो “हिंदुस्थानातील सध्याच्या संस्थानिकांपैकी बहुतेक सर्व एकमेकांचा मत्सर करीत असतात आणि कोणी आपणांपेक्षा वर चढतो असे वाटले तर त्याला खाली ओढण्यास सदैव तत्पर असतात. त्यामुळे आपला (ब्रिटिशांचा) उत्कर्ष होऊ लागला हे प्रथम त्यांना पसंत नव्हते; परंतु सुजा उद्दोला याला आपण मोठ्या इतमामाने वागविले, आपण केलेले तहनामे व करार पाळले आणि विशेष म्हणजे आपण यशस्वी झालो तरी आपले राज्य फार विस्तारविले नाही या सर्व गोष्टीमुळे आमच्या संबंधी विश्वास उत्पन्न झाला. असा विश्वास त्यांना स्वदेशी बांधवांबद्दल वाटत नव्हता; उलट आमची मैत्री मिळविण्याची ते धडपड करू लागले — आमच्या राज्याबद्दल त्यांना कधी मत्सर वाटला नाही ” — हेनरी व्हेरेलस्ट क्लार्कव्हनंतरचा बंगालचा गव्हर्नर १७६७.

राजकीय क्षेत्रातच नव्हे तर इतर क्षेत्रातही ही एकाकीपणाची वृत्ती दिसते. शास्त्रीय क्षेत्रात आपल्या पूर्वजांनी जी प्रचंड प्रगती केली तिच्यावरच आपण समाधान मानून नवीन संशोधन आणि प्रगती यांकडे दुर्लक्ष करतो. आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातही एकटे राहण्याची हीच वृत्ती दिसून येते. समाज व व्यक्ती या दोहोंमध्ये हीच प्रवृत्ती दिसते व जो तो आपला वेगळेपणा टिकविण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

१० मे १९४७ रोजी १८५७ च्या शताब्दीचे समारंभ देशभर चालू असता उत्तर प्रदेशाचे मुख्य मंत्री डॉ. संपूर्णानंद यानी १८५७ च्या बंडापासून आपण कोणता धडा घ्यावा ह्याचे वर्णन केले आहे. त्यांचे मते १८५७ च्या अपयशाचे मुख्य कारण म्हणजे सर्वांना एकत्र आणणारे ध्येय आपले समोर नव्हते. म्हणून देशाचे एकत्रीकरण घडवून आणावयाचे असेल तर आणि देशाला एकत्र ठेवणारी बंधने शिथिल होऊ देणे नसेल तर सर्वांना एकच समान ध्येय दाखवून देणे फार महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या या संदेशातील काही भाग असा आहे:—

“ विद्वानांचे मत काहीही असो. १८५७ च्या पुढाऱ्यांबद्दल जनतेला आदर आणि प्रेम वाटते. राणी लक्ष्मीबाई किंवा कुंवरसेन या सारखे काही लोक तर अजरामर आहेत. त्यांच्या जीवनामुळे अनेक देशभक्तांनी स्फूर्ती घेऊन स्वातंत्र्याच्या लढ्यात उड्या घेतल्या. परंतु त्यांच्यापासून मिळालेली स्फूर्ति एवढा एकच धडा त्या घटनेपासून शिकण्यासारखा नाही. ते धडे विसरणे म्हणजे प्रत्यक्ष संकटात पडणे होय. ज्या कारणामुळे १८५७ मध्ये आपणाला अपयश सोसावे लागले ती कारणे अजूनही नाहीशी झालेली नाहीत. परकीयांची सत्ता ९० वर्षे आपणावर आहे; त्यामुळे राजकीय, सामाजिक आणि भावनात्मक दृष्टीने १८५७ पेक्षा आपणामध्ये एकीची भावना उत्पन्न झालेली असली तरी एकमेकापासून दुरावण्याची प्रवृत्ती अजूनही कमी झालेली नाही. देशाच्या एका भागात झालेली कोणतीही गोष्ट सर्व देशभर पसरून सर्वत्र सहानुभूती निर्माण होते व सर्वत्र त्या जुन्या काळापेक्षा एकजिनसीपणा दिसतो हे खरे असले तरी, भेद उत्पन्न होण्याची प्रवृत्ती अजूनही दिसून येते. १८५७ चे अपयश येण्याला कारण सर्व देशाला आकर्षित करील असे ध्येय आपणापुढे नव्हते हे जसे कारण आहे तसेच बंडात भाग घेणाऱ्या विविध घटकांमध्ये एकत्र आणणारा दुवा नव्हता हेही एक कारण आहे. पुढे काय स्वरूपाची घटना होणार याची त्या कोणाला कल्पना नव्हती.”

डॉ. संपूर्णानंद पुढे म्हणतात की १८५७ च्या लढ्यापासून ध्यावयाचा एक बोध म्हणजे हिंदुस्थानच्या ऐक्याचे आड येणाऱ्या प्रवृत्तींचा मोड करून एकात्मतेने कार्य करणे हा होय. “ देशाचे विविध भाग एकत्र जोडण्यासाठी एक ध्येयदृष्टी आणि नुसते बुद्धीलाच नव्हे तर भावनेला आवाहन करणे जरूर आहे. देशाच्या सर्व भागांतून आलेल्या हजारो लोकांचे विचार आणि सक्रिय बुद्धिमत्ता यामुळेच हिंदुस्थानची संस्कृती झालेली आहे. १८५७ च्या समारंभाच्या निमित्ताने हिंदुस्थानची संस्कृती टिकविण्यासाठी आपण सर्वांनी वाहून घेतले पाहिजे. जगाला देण्यासारख्या अनेक गोष्टी भारताजवळ आहेत हे सांगण्यास कचरण्याचे आपणाला काही कारण नाही; भारताचे स्वातंत्र्य याचा अर्थच हा आहे; अन्यथा त्या स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ नाही. भारताचे प्रतीक काय आहे हे सांगण्याचे काम देशातील विचारी लोकांचे असले तरी त्या विचारी लोकांचे विचार लोकांपुढे स्पष्टपणे मांडण्यासाठी परिस्थिती उत्पन्न करणे हे पुढाऱ्यांचे कर्तव्य आहे.”

हा ग्रंथ संपविण्यासाठी खालील शब्दापेक्षा अधिक सार्थ शब्द दुसरे असणे शक्य नाही :- जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

भाग ४ परिशिष्टे

परिशिष्ट १

१८५७ मधील कंपनीची सैन्यव्यवस्था

बंडाचे वेळी कंपनीच्या सैन्याचे तीन मुख्य घटक होते :—

- (१) बंगाल सैन्य
- (२) मद्रास सैन्य
- (३) मुंबई सैन्य

थोडक्यात म्हणजे प्रत्येक इलाख्याला एक स्वतंत्र सैन्य असून ते स्वतंत्र असे मानले जात असे. कंपनीचे राज्य पसरलेले असल्यामुळे त्या त्या इलाख्याचे सैन्याची व्यवस्था स्वतंत्र होती. जर त्या इलाख्याबाहेर त्या सैन्याला धाडणे जरूर पडले तर त्यासाठी सैन्याला स्वतंत्रपणे भत्ता मिळत असे. परत आपल्या इलाख्यात आल्यावर हा भत्ता बंद केला जाई.

दारुगोळ्याचे साठे हिंदी लोकांच्या ताब्यात असत. एकट्या दिल्लीत बंडाच्या सुरुवातीसच बंडवाल्यांच्या हाती ३०० तोफा आणि २०००० बंदुका पडल्या.

कलकत्ता व पेशावर यामधील रस्त्यांची सर्व व्यवस्था फक्त बंगाल सैन्याकडेच असे. पावसाळ्यात रस्त्यात खूप चिखल झाला म्हणजे सैन्याची विशेषतः तोफखान्याची वाहतुक मोठी कष्टप्रद असे. नद्यातून जलमार्गे ही वाहतुक शक्य असे परंतु तो मार्ग धोक्याचा असे; कारण नदीच्या पाण्याचा वेग व भोवरे वगैरे असून शिवाय पात्रातील वाळूची जागा वारंवार बदले.

मद्रास व मुंबई येथील सैन्यात ख्रिस्ती, मागसलेल्या जातीसह सर्वांची भरती होई परंतु बंगाली सैन्यात उच्चवर्णी ब्राह्मण आणि आज ज्याला उत्तर प्रदेश म्हणतात त्याच्या पूर्वेकडील जिल्ह्यातील रजपुतांचीच फक्त भरती होई. म्हणून या सैन्यातील लोकांना ' पुरभैय्ये ' (पूर्वेकडील) असे म्हणत.

१८५७ साली कंपनीच्या सैन्यातील शिपायांची संख्या आणि इतर मूलभूत माहिती 'स्टेट ऑफ इंडिया १८५७' या पुस्तकाच्या १३ व्या प्रकरणात उपलब्ध आहे.

बंगाली सैन्यातील ब्रिटिश अधिकारी बहुधा पोक्त व वयस्कर असत. त्यांची सेवा वयाच्या ७० व्या वर्षापर्यंत असे. कानपूरच्या ब्रिटिश सैन्याचा सेनापती सर ह्यू व्हीलर हा ७० पेक्षाही वयाने जास्त होता. सैन्य ही जणू त्यांची मिरासच होती परंतु त्यांना शिस्त फारशी ठेवता येत नसे. हिंदी अधिकाऱ्यांची वयोमर्यादा ५० पर्यंतच असे. १८२४ च्या सैन्यसुधारणेमुळे पुष्कळ फरक पडला असला तरी ब्रिटिश राजघराण्याचे सैन्य आणि कंपनीचे सैन्य यामधील अधिकाऱ्यांमध्ये पुष्कळच भेदभाव असे. त्यामुळे कंपनीच्या सैन्यातील अधिकाऱ्यांमध्ये असंतोष असे. हिंदी तुकड्यांमध्ये ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे प्रमाण फार असे; या हिंदी तुकड्यांना 'नेटिव्ह रेजिमेंटे' म्हणत.

१८५७ पूर्वी प्रत्येक हिंदी (नेटिव्ह) तुकडीमध्ये खालील व्यवस्था असे.

रेजिमेंट

कर्नल या दर्जाचा सेनापती

२ ग्रेनेडियर कंपन्या	एकूण २२ युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली	८ बटॅलियन वा पायदळ कंपन्या
----------------------	--	----------------------------

प्रत्येक कंपनीत खालील अधिकारी असत

- १ सुभेदार
- १ जमादार
- ५ हविलदार
- १ ड्रमर
- १ पायपर
- १ पॅकअली
- ६५ शिपाई
- ७५ एकूण हिंदी शिपाई

प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये एकूण संख्या खालील प्रमाणे असे :-

युरोपियन अधिकारी

हिंदी

१ कर्नल	२ ग्रेनेडियर कंपन्या	८ बटॅलियन कंपन्या
१ कॅप्टन कमांडंट	२ × ७५ शिपाई = १५०	८ × ७५ = ६००
४ लेफ्टेनंट	बुणगे १३	बुणगे ४८
६ एनसाईन्स	१६३	६४८
१० सार्जंट		
२२		८११
	८३३	

पुढे ही संख्या वाढविण्यात आली आणि बंडाच्या सुरुवातीला वर दिल्याच्या तिप्पट संख्या प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये होती. त्यामध्ये २ बटॅलियन (प्रत्येक बटॅलियनमध्ये ८ कंपन्या ग्रेनेडियर व पायदळ) आणि त्या संपूर्ण रेजिमेंटवर पूर्ण अधिकारी व सेनापती कर्नल या हुद्याचा असे. १८५७ मध्ये प्रत्येक रेजिमेंट-मध्ये किती संख्या होती ते खालील प्रमाणे :-

रेजिमेंट

मुख्याधिकारी कर्नल हुद्याचा सेनापती

हेडक्वार्टर्स	बटॅलियन (८ कंपन्या) ब्रिटिश	बटॅलियन (८ कंपन्या)
कर्नल १	ले. कर्नल १	सदर प्रमाणे
कॅप्टन १	मेजर १	
लेफ्टेनंट १	अॅडज्यूटंट १	
पेमास्टर १	कॅप्टन ३	
सर्जन १	लेफ्टेनंट ११	
५	एनसाईन्स ५	

दुय्यम सर्जन	१
सार्जंट मेजर	१
क्वार्टर मास्टर सार्जंट	१
ड्रम मेजर	१
पाइम मेजर	१
ड्रमर्स	१०
पायपर्स	१०
	<hr/> ४७

४७

हिंदी

सुभेदार	१०
जमादार	१०
हिंदी अँडज्यूटंट	१
हिंदी डॉक्टर	१
हविलदार	५०
ड्रिल हविलदार	१
नाईक	५०
ड्रिल नाईक	१
शिपाई	९००
भरती पोरे	८०
पँकालईस	१०
	<hr/> १११४

सदर प्रमाणे

१११४

१११४

११६१

एकूण ब्रिटिश व हिंदी

११६१

म्हणजे ५ + ११६१ + ११६१

ब्रिटिश ९९ हिंदी २२२८ एकूण २३२७

बंडाचे वेळी प्रत्येक बटॅलियनजवळची शस्त्रास्त्रे :-

शस्त्रे : "ब्राऊन बेस्" असे टोपण नाव असलेल्या चकमकीच्या सहायाने शिलगावण्यात येणाऱ्या बंदुका.

वजन ११ पौंड ४ औंस-संगिनीसुद्धा

लांबी ३ फूट ३ इंच

बंदुकीच्या नळीचा व्यास ७५३ इंच

बंदुकीतील दारू ६ ड्राम दर ६० गोळ्यांना ३ गारगोटी चकमकी
दारू कुटलेली दारू

क्षमता : शत्रूला थोपविण्याइतकी

गोळी किती अंतरावर चाले १५० यार्ड

संगिनीची लांबी : १७ इंच

बंदुकीतील गोळ्या : १८५१ मध्ये गोल गोळ्या प्रथम उपयोगात आल्या. या गोळ्यावरील टोपणाला घवका बसला की गोळी उडे. या गोळ्यांना वंगण म्हणून ८ भाग जिजिली तेल १ भाग मेण वापरले जाई. प्रत्येक पिशवीत १० गोळ्या असत.

चामड्याचे

पिशव्या पट्टे

बनविलेले पदार्थ

संगिनी पट्ट्यात अडकविण्यासाठी बंडकाच्या आकाराचे पट्टे.

अधिकारी (ब्रिटिश)

हुकूम देण्याचे इशारे करण्यासाठी फ्यूसाईल

आणि हिंदी अधिकारी

नावाचे गारगोटीमुळे उडणारे अस्त्र. पुढे त्यांचे

व कंपनीचे अधिकारी

जागी तलवारी आल्या.

सार्जंट

तलवार आणि बॅटन

सिग्नल

१६ निशाणे विविध रंगांची

२ सूर्य घड्याळे

२ दुर्बिणी

२ दिवे रात्रीचे वेळी

२ बी. बी. दिवे

२ कोड चक्रे

२ किल्या

खणण्याची आयुधे

कुन्हाडी

२ $\frac{3}{4}$ पौंडी - १०

पहारी

५ फूट ६ इंची २

४ फूट ६ इंची २

हातोडे

१० पौंडी २

हक ४०

फावडी १०

प्रत्येक तुकडीच्या अंतर्गत व्यवस्थेवर आणि शिपायांवर प्रत्यक्ष हुकमत हिंदी अधिकाऱ्यांची (सुभेदार वगैरे) असे. ब्रिटिश सेनापती व त्यांच्या बरोबरीच्या अधिकाऱ्यांची जबाबदारी म्हणजे सैनिकी शिक्षण आणि लष्करी डावपेच ही असे. सर जॉर्ज ट्रेव्हेलॉन बंगाली सैन्यातील हिंदी विभागाचे वर्णन असे करतो:—

“प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये एक सुभेदार मेजर अथवा नेटिव्ह कर्नल असे. प्रत्येक कंपनीमध्ये एक सुभेदार असे व तो युरोपियन कॅप्टनच्या हाताखाली असे. एक जमादार असे तो युरोपियन लेफ्टेनंटच्या हाताखाली असे. हे सगळे कमिशनड ऑफिसर असून ते तलवार व पट्टा वापरीत; कोर्टमार्शलमधील चौकशीत ते बसू शकत व सर्वांनी त्यांना सलाम केला पाहिजे असा दंडक असे. या हिंदी अधिकाऱ्यांमध्ये व इंग्रज अधिकाऱ्यांमध्ये मैत्री किंवा आपलेपणाची वागणूक नसे. इंग्रज अधिकाऱ्याने अशा हिंदी अधिकाऱ्याला कामाचे वेळी बसण्यासाठी खुर्ची देणे हे साधा शिपाई व हिंदी अधिकारी यांमधील भेद दाखविण्यास पुरे असे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वाटे. ब्रिटिश सैन्यातील सार्जंट व कॉर्पोरल म्हणजे हिंदी सैनिकांतील हवालदार व नाईक : ही संबोधने इंग्रज वाचकाला नेहमी बुचकळ्यात पाडीत. ब्राह्मण बटॅलियनमधील हिंदी अधिकारी ब्राह्मणच असत व त्यामुळेच बंडाचे वेळी हे सैन्य भयंकर वाटे. सैन्यातील सर्व इंग्रज अधिकारी मारले गेले तरी सैन्यातील तुकड्यांची व्यवस्था अबाधित राही. प्रत्येक रेजिमेंटची सर्व साधनसामग्री, त्यांची लढाईत भाग घेण्याची तयारी आणि योग्य वेळी योग्य काम करण्यातील दक्षता आणि मनोधैर्य टिकून असे.” हे सर्व वर्णन संपविताना सर चार्ल्स नेपियर याने म्हटलेले शब्द सार्थ आहेत; तो म्हणतो “तुमच्या तरुण, स्वतंत्र आणि उच्छंखल अधिकाऱ्यांना एक दिवस असा दिसेल की त्या दिवशी सर्व हिंदी सैन्य त्यांच्या अखत्यारीतून सुभेदारांच्या अमलाखाली जाईल. हे सुभेदार मोठे विचारी, शांत, आदराने वागणारे आणि दिसण्यात गंभीर असे असून ते अत्यंत कर्तबगार असे आमच्या सैन्याचे योग्य असे शिक्षकच आहेत.”

हिंदी शिपाई तांबडा कोट व काळी विजार असा पोषाख वापरीत म्हणून त्यांना ‘लाल पलटण’ असे नाव मिळाले होते.

हिंदी शिपायांची राहण्याची व्यवस्था लांबच लांब झोपडीवजा घरात असे. या झोपड्या बांबूचे खांब, मातीच्या भिती आणि गवताच्या छपरांच्या असत. त्यांनाच ‘बराकी’ असे म्हणत. प्रत्येक शिपायाला स्वतंत्र खोली असून तीमध्ये त्याच्या घरातील बायकामुलेही असत. पलटणीचे हिंदी

अधिकारी या झोपड्यांच्या ओळींच्या दोन्ही टोकांपाशी राहत असत. त्यांना दोन किंवा तीन खोल्या असून त्यांच्या मध्यभागी लहानसा चौक असे. चौकाच्या चवथ्या बाजूला काही फूट उंचीची भित्त असे.

प्रत्येक रेजिमेंटसाठी वेगळा बाजार असून त्या बाजारात त्यांना लागणाऱ्या दैनंदिन जरूरीच्या वस्तू आणि इतर पदार्थ विक्रीसाठी असत. वाणी, धान्य व कापडदुकानदार, चांदीच्या दागिन्यांचे व्यापारी आणि तंबाखूचे दुकानदार यांची दुकाने तेथे असत. त्या शिवाय बाजारातच वेश्याव्यवसायही चाले.

युरोपियन अधिकारी स्वतंत्र व प्रशस्त बंगल्यात राहत. हे बंगले त्या त्या अधिकाऱ्याच्या दर्जाप्रमाणे सुशोभित केलेले असत. इंग्रज दुय्यम अधिकारी आपला 'कंटाळवाणा दिवस कसा घालवित' याचे सर जॉर्ज ट्रेव्हेलॉन याने सुरेख वर्णन केले आहे. 'धूम्रपान, झोप आणि कुत्र्याशी खेळत बसणे, संध्याकाळ केव्हा होते त्या वेळेची वाट पहात बसणे, किंवा बरोबरीचा अधिकारी आल्यास त्याच्याशी सैन्यातील अधिकाऱ्यांसंबंधी चर्चा करणे आणि सारखे दारू व सोडा यांचा उपहार घेत राहणे, 'अमंगल' अशा पौर्वात्य भाषांचा परिचय करून घेण्यासाठी एकाद्या जाडजूड माणसाशी चर्चा करणे किंवा एकादे अश्लील आणि बेवकूफ उर्दू पुस्तकातील पौराणिक पुस्तक वाचणे; घराच्या आठवणी व स्वदेशातील नैसर्गिक शोभेची आठवण काढून दुःख करणे वगैरे गोष्टीतच तो आपले मन रमवी. बंगल्याच्या छपराच्या उन्हाणे पडलेल्या गर्द सावलीमधून बाहेरच्या उष्ण आणि डोळे दिपवणाऱ्या उन्हाकडे पहात पडून रहावे, लष्करातील शेळ्यांच्या मांसाची वाट पहात बसावे, स्वतःच्या ऑस्ट्रेलियन घोड्याची देखरेख करावी किंवा बंगल्याबाहेरच्या आंब्याच्या झाडाखाली बांधलेल्या शिंगराची वास्तपुस्त करावी एवढाच त्याला उद्योग असे."

सर जॉर्ज पुढे म्हणतो, "साहेबाच्या शयनगृहाचा दरवाजा इतर सर्व दारांप्रमाणे सतत उघडा असे; अनेक नोकर असण्याची आणि हवा खेळण्याची जरूरी असल्यामुळे एकांत ही गोष्ट शक्यच नसे. त्या शयनगृहामध्ये ओबड धोबड लाकडाचा बनविलेला पलंग असून त्यावरील जाळीची मच्छरदाणी चारी बाजूंनी गादीखाली खोचलेली असल्यामुळे आंत पसरलेल्या साहेबांची मूर्ती रेशमी सट्टा आणि कापसाचा पायजमा घातलेली पडलेली दिसे. पौर्वात्य देशांत हाच पोषाक सर्वमान्य असे. तो बिचारा साहेब रात्रभर उकाड्यामुळे

न मिळालेली झोप सकाळच्या थंड वातावरणात भरून काढण्याचा प्रयत्न करी. रात्रभर घामाने डबडबलेला, धापा टाकणारा आणि अंथरुणात गडबडा लोळणारा असा तो अधिकारी घामोळ्याने बेजार झालेला असे. बाहेर व्हरांड्यात पंखा चालविणारा गडी बसलेला असून त्याला वारंवार जागा करावा लागे कारण त्याला आपल्या मालकासारखा उकाड्याचा त्रास होत नसे.”

असा युरोपियन अधिकारी जर विवाहिन असेल तर त्याला अधिक सुखसोई असलेला बंगला मिळे. त्याचे वर्णन सर जॉर्ज ट्रेव्हेलॉन करतो:— “विवाहित अधिकाऱ्याचे घर आरामशीर असून वरच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्याचे घर अधिक शानदार असे. परंतु या सर्व घरामधील व्यवस्था सर्वत्र सारखीच असे. हिंदुस्थानातील घरामध्ये घराची शिस्तबद्ध व्यवस्था आणि सर्वत्र घरगुती वातावरण या गोष्टी अशक्य असत. इंग्लंडमध्ये असणाऱ्या आरामाची भरपाई करण्याचे दृष्टीने सढळ हाताने मिळणाऱ्या गोष्टी, गबाळी थाटमाट आणि निष्काळजी जीवन या गोष्टी भरपूर असत. असे असले तरी मेमसाहेबांना मध्यवर्ती दिवाणखाना व त्यात त्यांना विवाहप्रसंगी मिळालेल्या भेटी व कलकत्ता बाजारात २ वर्षांपूर्वी लिलावात घेतलेले जिन्नस शोभेसाठी मांडून ठेवणे हे अगत्याचे असते. तसेच आयुक्तांना खास कार्यालयाची आवश्यकता असून तेथे बसून आपल्या हाताखालच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना पत्रे लिहिणे, वरच्या महसूल समितीकडे खुलासा करणारे खलिते लिहिणे, स्थानिक लष्करी अधिकाऱ्यांना दम देणारी पत्रे लिहिणे आणि सर्वसाधारणपणे सरकारी कागदपत्रांच्या ढिगाऱ्याखाली बुडून जाणे वगैरे गोष्टींची जरूरी असते. चविष्टपणे भोजन करणाऱ्यासाठी स्वयंपाकघरापासून जेवणघरापर्यंत जाणारी पडवी आणि खिलाडू अधिकाऱ्यांसाठी अंगणात घोड्याचा तबेला या गोष्टी अत्यावश्यक असतात. सोनेपूर येथील घोड्यांच्या शर्यतीत तो घोडा पळविण्याची त्याची हौस असे.”

बंगाली सैन्यातील शिपायांची सर्वसाधारण उंची ५ फूट ८ इंच असे. आणि त्यांचा लालभडक कोट आणि काळी तुमान यामुळे दुरून तो ठसठशीत दिसे. असे असले तरी त्यांना या पोषाकात मोठा आराम वाटत नसे आणि शक्य तितक्या लवकर तो पोषाक काढून टाकण्याकडे त्याची प्रवृत्ती असे.

शिपायाचा पगार दरमहा ७ रुपये असून त्या शिवाय पोषाक आणि इतर साधने मिळत. घोडदळातील लोकांचा पगार यापेक्षा अधिक असून शिपायाला आपल्या खेड्यात फार मानले जाई. घरातील लग्नकार्ये व इतर समारंभामध्ये त्याचा खर्च होत असल्यामुळे तो बहुधा कर्जात बुडलेला असे.

सैन्याचे कूच चालले असेल तेव्हा शिपायांची बायकामुले सैन्याच्या मागून गाडीतून जात. त्यांचेबरोबरच शिपायावर अवलंबून असलेली पुरुषमंडळीही असत.

प्रत्येक बटालियनबरोबर धार्मिक कृत्ये करणारे दोनतीन लोक असत. या लोकांना सैनिक फार मानीत. बटालियनचे कूच चालू असता हे धार्मिक लोक सैन्याच्या पुढे जात तेव्हा “ त्यांचा पोषाख भगव्या रंगाचा असे; क्वचित् ते काहीच कपडे घालीत नसत. त्यांच्या डोक्यावरील केशसंभाराच्या जटा असत आणि सर्वांगाला भस्म व गंध फासलेले असे. ”

बंगाल सैन्यातील बहुतेक शिपाई उच्चवर्णीय हिंदू असत. हळुहळू ते आळशी व बेशिस्त बनले; त्यामुळे पुष्कळ वेळा त्यांची चौकशी करावी लागे. अशा परिस्थितीतही युरोपियन अधिकारी त्यांना शक्य तितक्या मर्यादेपर्यंत खपवून घेत. सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान हिंदी शिपायांच्या या वर्तनाबद्दल लिहितो :- “ हिंदी शिपाई रात्रीच्या वेळी कूच करीत असताना फार गबाळग्रंथी दिसत व त्यामुळे विचारी माणसाला त्यांची गंभीरपणे दखल घ्यावी लागे. रस्त्याने ते कसेतरी चालत व त्यांची आवडती चिलीम त्यांचे हातात असे. त्यांच्या बंदुकी बैलगाडीत टाकलेल्या असून त्या बैलगाड्यात काही शिपाई घोरत पडलेले असत; चालताचालता ते डुलक्या घेत. ही प्रवृत्ती सर्व हिंदूंमध्ये दिसते; ते कोणत्याही परिस्थितीत डुलक्या घेऊ शकत. त्यांच्या अंगातील कोटाची कॉलर वर ओढून मानेभोवती फडक्याने बांधलेली असे. हनुवटीखालून वर डोक्यावर घट्ट बांधलेल्या फडक्याने कान झाकलेले असत. आणि या डोक्यावरच्या पट्यावर सैन्याची टोपी कशीतरी वेडीवाकडी बसविलेली असे. काही काही तुकड्यात तर पहाऱ्यावरील शिपाई सुद्धा आपले सर्व कपडे काढून ठेवीत. लष्करी नियमांची ते काहीच दखल घेत नसत. हिंदी लोकांचा कानवाळू लॉर्ड विल्यम बेंटिक याने जो नियम घालून दिला त्यामुळे शिपायांना शारीरिक शिक्षा केल्या जात नसत व त्यामुळेच हे प्रकार होतात असे काही लोकांचे मत होते. मुलतानच्या वेढ्याच्या वेळी सर्व देशातील शिपाई एकाच ठिकाणी जमविण्यात आले होते. त्या प्रसंगी तर बंगाली लोकांची ही मुर्दाड वागणूक व ती वागणूक खपवून घेणारे अधिकारी विशेषत्वाने लक्षात येत. हे उर्मट उच्चवर्णीय भाडोत्री हिंदू शिपाई खंदकात काम करण्याचे नाकारीत इतकेच नव्हे तर मुंबईकडच्या शिपायांनाही अशीच चिथावणी देत. एकदातर या दुष्ट बंगाली शिपायांनी मुंबईच्या शिपायांना कामापासून निवृत्त करण्याचा प्रयत्न

विफल झाल्याबरोबर शिंदीगाळ व दगडफेक सुरू केली. बंदूकधारी रेजिमेंटच्या कॅप्टनच्या दर्जाच्या एका अधिकाऱ्याने या प्रकारच्या पुढाऱ्यांची नावे टिपून घेतली परंतु बंगाल सैन्यातील अधिकाऱ्यांनी त्याबद्दल काहीही कारवाई करण्याचे नाकारले आणि शेवटी त्या अधिकाऱ्यांच्या मोहबतीखातर हे प्रकरण दाबून टाकण्यात आले.

प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये बहुधा एकाच जातीच्या लोकांची भरती होई. बहुधा त्यांची आपसात नातीगोतीही असत. सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान या प्रकारासंबंधी म्हणतो: “नात्यागोत्याच्या लोकांचे हितसंबंध पाहण्याची हिंदी लोकांची प्रवृत्ती अशी असल्यामुळे वशिलेबाजी आणि स्वार्थ हा पौरात्य लोकात भरपूर असे. ही गोष्ट पाश्चात्य देशातील लोकांना मोठी चमत्कारिक वाटे. अशा प्रकारे आपल्या जवळच्यांची सोय करण्याची प्रवृत्ती सर्व थरात व सर्व दर्जाच्या लोकात दिसे. हिंदी न्यायाधिकारी आपल्या न्यायालयातील कारकून आणि शिपाई आपल्याच जातवाल्यांनी भरित. हिंदी पोलीसअधिकारी आपल्या हाताखालचे दुय्यम अधिकारी व शिपाई भरताना आपले जातभाईंचीच वर्णी लावीत. घरातील मुख्य नोकर आपल्या खेड्यातल्या लोकांचीच भरती घरकामासाठी करी. तशीच प्रवृत्ती लष्करातील वृद्ध लोकही दाखवीत आणि आपल्या रेजिमेंटमध्ये आपल्या सग्यासोयऱ्यांची भरती करण्याचा प्रयत्न करीत. एकादा पांडे वा तिवारी नावाचा तरुण पोरगा सैन्यात भरती व्हावयाचा तर आपला काका, मामा व मेहुणा ज्या रेजिमेंटमध्ये असेल तेथेच त्याला भरती करून घेण्यात घेई. उलट एकादा बाहेरचा माणूस भरती झालाच तर त्याला छळून बाहेर काढण्याचे बाबतीत लष्करातील लोक फारच तरबेज असत. त्यामुळे एक कंपनी म्हणजे एका घराण्याचीच मिरास आणि रेजिमेंट म्हणजे एकाच जातीच्या लोकांची असे. त्यामुळे युरोपियन सैन्यात जसा आपल्या रेजिमेंटचा, आपल्या देशाचा अभिमान दिसून येई तशी स्थिती हिंदी सैन्यात दिसत नसे. तेथे आपापल्या जातीपुरताच अभिमान असे. अशा परिस्थितीमुळे गटबाजी सुलभ होई. अशा रेजिमेंटमधील नाराज शिपाई म्हणजे गटबाजीचे अड्डेच असत. धोकादायक बेत अगदी मोठ्या प्रमाणावर गुप्तपणे चालत आणि एकमताने सर्व रेजिमेंट त्या गोष्टी अमलात आणीत.”

ब्रिटिशांजवळ साधनसामग्री किती आहे याबद्दल शिपायांना काही कल्पना नसे. ब्रिटिश बेटांची संख्या अवघी एक लक्ष आहे असे त्यांना वाटे. इंग्लंडमधील सर्व पुरुष लोक हिंदुस्थानात आलेले आहेत असेच ते मानीत.

बहुतेक शिपाई उच्च वर्णीय ब्राह्मण असल्यामुळे अन्न व ते शिजविण्याची पद्धत या संबंधी दक्ष असत. सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान आपल्या उपहासपूर्ण पद्धतीने लिहितो:-

“धार्मिक अविचारी कल्पनांनी शिपायांचे मन भारून गेले होते. त्यांनी जो व्यवसाय स्वीकारला तो त्यांच्या अंधश्रद्धेमुळे स्वीकारला होता. ते मोठ्या पवित्र कुळात जन्मलेले असून त्यांचे जीवित म्हणजे धार्मिक संस्कारांची एक लांबच लांब श्रृंखला होती. स्वतःचे अन्न शिजवण्यासाठी जागा स्वच्छ शुद्ध करून घेतल्याशिवाय स्वयंपाक करणे त्यांना मान्य नसे. अशा शुद्ध केलेल्या जागी जर कोणी परका मनुष्य आला तर ते सर्व अन्न विटाळते अशी त्यांची भावना होती. बंगाल सैन्य जेव्हा चीनमध्ये मोहिमेवर गेले होते तेव्हा एखादा चिनी चुकून अथवा चोरी करण्याच्या उद्देशाने त्या शुद्ध केलेल्या स्वयंपाकाचे जागी आपले अपवित्र पाऊल टाकू लागला तर त्याला असंख्य शिंद्या आणि धमक्या दिल्या जात आणि आपले अन्न त्याने विटाळले म्हणून त्याला मारहाण होई. अशा प्रकारची वागणूक मिळालेला तो बिचारा चिनी पळून जाऊ लागला असता जवळपासच्या स्वयंपाकाच्या जागा विटाळल्यामुळे त्यांची अगदी त्रेधा उडे. याचे मागे अन्न न मिळाल्यामुळे भुकेले ब्राह्मण लागत.” सर जॉर्ज ट्रेव्हेलान पुढे म्हणतो की एकादा शिपाई आपल्या धर्मसमजुती शिथिल करून वागू लागल्याचे दिसले तर पलटणीबरोबर असलेले धार्मिक लोक त्याला वाटेवर आणीत.

चरबी लावलेल्या काडतुसांची हकीकत या संदर्भात लक्षात घेतली तर बंडाचे तात्कालिक कारण म्हणजे ही काडतुसे व त्यावर असलेली वा कल्पिलेली चरबी हे सहज लक्षात येईल.

बंडानंतरची पुनर्घटना

१ नोव्हेंबर १८५८ रोजी म्हणजे राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला त्या दिवसापासून कंपनीचे सैन्य प्रत्यक्ष राजशासनाचे अखत्यारीत आले. त्यावेळी ह्या सैन्यात खालील विभाग होते :-

- (१) बंगाल, मद्रास व मुंबई या इलाख्यातील सैन्ये.
- (२) पंजाब सरहद्दीवरील सैन्य; या सैन्यात १४ बटालियन्स आणि जुन्या पंजाबी अनियमित सैन्यातील शिपाई असत.
- (३) हैद्राबादेतील तुकडी.
- (४) इतर अनियमित तुकड्या.

बंडानंतर बंगाल सैन्य पुष्कळच कमी झाले कारण काही बटॅलियन राजनिष्ठ राहिल्या त्या सोडल्या तर बाकीच्या बटॅलियन बरखास्त करण्यात आल्या. सर्व ब्रिटिश अधिकारी राणीचे सनदी अधिकारी बनले व त्यांना एकाच सेवकश्रेणीत आणण्यात आले. हिंदी अधिकाऱ्यांना राजप्रतिनिधीची सनद देण्यात आली. सर्व युरोपियन सैनिकांची हिंदी सैन्याच्या ब्रिटिश तुकड्यात विभागणी करण्यात आली, आणि खुद्द राज्याचे व इतर सैन्य असा भेदभाव काढून टाकण्यात आला. सर्वांना आता खाकी पोषाख देण्यात येऊन सर्वांचे मिळून सरकारी सैन्य बनले.

१८६१ मध्ये आणखी सुधारणा करण्यात येऊन सैन्यखर्चात कपात केली गेली. युरोपियन सैनिकांची संख्या ८०००० वर आणण्यात आली. हिंदी तोफखान्याची पथके बरखास्त करण्यात आली. १८९५ पर्यंत तीन इलाख्यांची स्वतंत्र सैन्ये होती ती त्या वर्षी एक सूत्रात आणण्यात आली.

प्रख्यात सेनापती आणि अनेक लष्करी व इतर ग्रंथांचे लेखक ब्रिगेडियर राजेंद्रसिंग, १८५७ च्या हिंदी शिपायांची प्रशंसा करताना लिहितात :-

“ हिंदी सैनिकांचा जयपराजय यातून त्यांचे गुणावर प्रकाश पडतो. ज्या कारणाकरिता आपण लढतो त्यासाठी प्राण देण्याची त्यांची तयारी असते. मात्र आपल्या निष्ठेबद्दल त्यांची खात्री व्हावी लागते. जे क्रांतिकारक झाले त्यांनी अत्यंत शौर्याने लढून देशाकरिता प्राण दिले. त्यांचे अंगी शौर्य, धैर्य आणि स्वार्थ-त्याग हे गुण भरपूर होते. जे कंपनीशी एकनिष्ठ राहिले व ज्यांनी कंपनीला जय मिळवून दिला त्यांचे एकनिष्ठा, शिस्त आणि सचोटी हे गुण स्पष्ट झाले. ”

काही जीवितचित्रे - हिंदी

- (१) रावसाहेब
- (२) राणा बेणी माधवसिंग
- (३) अझमउल्ला खान
- (४) अझीजन

(१) रावसाहेब

बालपण :- माधवरावांच्या पाच मुलांपैकी पांडुरंगराव हे असून ते त्यांच्या तिसऱ्या बायकोचे एकुलते एक पुत्र होते. दुसऱ्या बाजीरावाने त्यांना दत्तक घेतल्यानंतर ते बाजीरावाचे दुसरे दत्तक पुत्र झाले. नानासाहेब हे पहिले व वडील असल्यामुळे तेच बाजीरावानंतर कुटुंबप्रमुख झाले. रावसाहेबांचे मूळ घरचे नाव सीताराम होते परंतु दत्तक गेल्यानंतर बाजीरावांनी त्यांचे नांव पांडुरंगराव असे ठेविले. कुटुंबातील सर्व मंडळी व नोकरवर्ग त्यांना रावसाहेब या नावाने संबोधित व त्याच नावाने ते प्रसिद्ध आहेत. बाजीरावांच्या कुटुंबातच एक पुत्र म्हणून राहत. बाजीरावांच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी तीच व्यवस्था चालू ठेवून त्यांच्या जेवणखाणाची व राहण्याची सर्व व्यवस्था पूर्ववत् चालू ठेविली. त्याशिवाय त्यांना नानासाहेब दरमहा २०० रुपये खासगत खर्चासाठी देत. त्यांच्या बालपणाबद्दल फार थोडीच माहिती उपलब्ध आहे. कानपुराच्या उठावानंतर ते प्रामुख्याने पुढे आले त्यावेळी त्यांचे वय ३० वर्षाचे होते.

बंडातील कामगिरी

बंडामध्ये रावसाहेबांनी प्रमुख भाग घेतला असला तरी त्यांच्या चौकशीचे वेळी आपण बंडखोर, बंडाचे पुढारी अथवा सरकारविरुद्ध लढलो या गोष्टीचे त्यांनी नाकारल्या होत्या. नानासाहेब, बाळाराव आणि तात्या टोपे हेच बंडाचे

प्रमुख पुढारी होते असे त्यांनी सांगितले. काल्पी येथे त्यांनी जो बंडांत भाग घेतला व ब्रिटिशांविरुद्ध लढले ते आपण तात्या टोपे यांच्या सैन्यांत असल्यामुळे घेतला व ते सैन्य जेथे जेथे गेले तेथे तेथे आपण गेलो असे त्यांनी सांगितले. डॉ. सेन म्हणतात की हा जबाब त्यांनी जीव वाचविण्याकरिता दिला. तात्या टोपे त्या पूर्वीच फासावर चढले होते आणि नानासाहेब व बाळाराव सरकारच्या हातावर तुरी देऊन दूर गेले होते. प्रत्यक्षात मात्र रावसाहेब हे बंडाचे एक प्रमुख पुढारी असून त्यांनी बंडांत केलेल्या कामगिरीचे वर्णन इतरत्र प्रकरणांतून आलेलेच आहे.

ग्वालेर येथे 'पेशवा' म्हणून घोषित झाले

राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, बांध्याचे नबाब यांच्याबरोबरच रावसाहेबांनी ग्वालेर काबीज केल्यानंतर ३ जून १८५८ रोजी त्यांना पेशवेपद अथवा राज्याचे प्रमुख म्हणून घोषित करण्यात आले. त्या वेळी मोठा दरबार भरविण्यात येऊन त्याकरिता अनेक पाहुणे जमलेले होते. सरदार, दरकदार, सावकार, व्यापारी आणि इतर लोक आपापल्या दर्जाप्रमाणे त्या दरबारात उपस्थित होते. तात्या टोपे यांच्यासाठी एक खास आसन तयार करण्यात आले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या सैन्यांतील रोहिले आफगाण, पठाण आणि रजपूत सेनापती आपापल्या विविध रंगीबेरंगी पोषाखात असून एकूण दृश्य मोठे नयनमनोहर होते.

खुद्द रावसाहेबांचा पोषाक त्यांच्या घराण्यात चालत आलेला दरबारी असून त्यांच्या गळ्यात हिऱ्यामोत्यांचा कंठा होता. दरबारात प्रवेश करताना लाल व सोनेरी पोषाक घातलेल्या भालदारांनी त्यांच्या नावाने ललकारी दिली आणि सर्व दरबारी लोकांनी उभे राहून त्यांचे स्वागत केले. सिंहासनावर पेशवे चढले तेव्हा वैदिक मंत्र म्हणण्यात येऊन १०१ तोफांच्या सलामीने नवीन राज्यकर्त्याची कारकीर्द सुरू झाल्याची द्वाही दिली.

उपस्थित सरदारांनी आपली राजनिष्ठा प्रगट करण्यासाठी आपली तलवार पेशव्यांना अर्पण केली. ती तलवार हस्तस्पर्श करून त्यांनी परत दिली; याचा अर्थ त्यांची सेवा पेशव्यांनी स्वीकारली असा होता. त्याशिवाय त्यांना पेशव्यांनी आभार, मानाचे पोषाक व पदव्या दिल्या. सर्वांनी हिंदुस्थानात स्वराज्य स्थापल्याबद्दल आणि देशाची उज्ज्वल परंपरा पुनरुज्जीवित केल्याबद्दल पेशव्यांना धन्यवाद दिले. सर्वत्र स्वातंत्र्याचे वातावरण पसरून प्रत्येकाला स्वतंत्र झाल्याची जाणीव झाली.

रावसाहेब पेशवे

दोन आठवडेपर्यंत ब्राह्मणभोजने झाली. ब्राह्मणांनी पेशव्यांच्या विजया-बद्दल आणि उत्कर्षाबद्दल आशीर्वाद दिले.

सर्व देशातील बंडवाल्यांचे एकत्रीकरण करण्याचे दृष्टीने हा भव्य समारंभ करण्यात आला. दक्षिणेतील मराठे संस्थानिकांना अजून पेशवाईबद्दल फार अभिमान व प्रेम वाटत असल्यामुळे तेही या उठावात सामील होतील अशी अपेक्षा होती. पुण्यात पेशवाई बुडाल्याला अवघी ४० सच वर्षे झालेली होती.

झाशीच्या राणीची कल्पना मात्र वेगळीच होती व तीच शेवटी खरी ठरली. तिचे मत असे होते की बंडवाल्यांची यंत्रणा घट्ट करण्याचीच ही वेळ असून लौकरच होणाऱ्या ब्रिटिश हल्ल्याला तोंड देण्याची तयारी करणे फार जरूर होते. वेळ आणि उत्साह बाह्य भपकेदार समारंभात वाया घालविणे तिला इष्ट वाटत नव्हते. हे आपले मत तिने सर्वांना सांगितले असून समारंभात वेळ दवडणे योग्य नाही हे दर्शविण्यासाठी तिने स्वतः या सर्व समारंभात भाग न घेता आपले स्वतंत्र मत लोकांना दाखवून देण्याचे धैर्य तिच्या अंगी होते. पुढेही तिने हे मत वारंवार सांगितले परंतु उठावाच्या सुरुवातीच्या विजयामध्ये खजिना, लष्करी सामग्री आणि सैन्य आपल्याजवळ आहे या भावनेने तिच्या म्हणण्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. याचा परिणाम असा झाला की ग्वालेर जिंकून घेण्याला सर ह्यू रोज याला काही विशेष परिश्रम करावे लागले नाहीत. १८ जून १८५८ रोजी त्याने ग्वालेर काबीज केले; बंडवाल्यांच्या हातात ते शहर अवघे १८ दिवस होते. ह्या हल्ल्याला तोंड देतानाच राणी रणांगणावर पडली.

नंतरच्या लढाया आणि भटकंती

ग्वालेर पडल्यानंतर, तात्या टोपे, बांदाचा नबाब आणि काही सैन्य बरोबर घेऊन रावसाहेबांनी ग्वालेर सोडले. दोन तीन दिवसानंतर ते लोक ग्वालेरपासून सुमारे ३० मैल अंतरावर असताना ब्रिटिश सैन्य त्यांच्या पाठलागासाठी आले. त्यावेळी झालेल्या लढाईत रावसाहेबांचा पराभव होऊन त्यांच्या तोफा ब्रिटिशांनी काबीज केल्या. त्यानंतर ही मंडळी अनेक ठिकाणी भटकत राहिली. त्यांच्या पाठलागावर असलेल्या ब्रिटिश सैन्याशी त्यांच्या वारंवार चकमकी झडल्या. तात्या टोपे व रावसाहेब यांनी नर्मदा अनेक वेळा ओलांडली पुढे त्यांना फिरोजशहा येऊन मिळाला त्यालाही काही यश आलेले नव्हते.

शरण येण्याकरिता ब्रिटिशांच्या वाटाघाटी : रावसाहेबांचा नकार

शिकार येथील पराभवानंतर रावसाहेब व फिरोजशहा यांची तात्या टोपे यांचेपासून ताटातूट झाली. ते दोघे सिरोजच्या जंगलात आश्रयार्थ असताना ब्रिटिशांनी त्या जंगलाला वेढा दिला. सर्व जंगलात शोध घेतला, जेथे हे लोक उतरले होते ती जागाही ब्रिटिशांना सापडली पण रावसाहेब व फिरोजशहा त्यांचे हाती लागले नाहीत. या वेळेपर्यंत ते अगदी निराश झाले होते, शरणागतीच्या वाटाघाटी त्यांनी सुरू केल्या.

१९ फेब्रुवारी १८५९ रोजी नीमचच्या जवळ दोन व्यक्तींना पकडण्यात आले. आपण दोघे बंडवाल्यांचे दूत आहोत असे त्यांनी सांगितले. त्यांचेजवळ दोन पत्रेही मिळाली. एका पत्रात राणीच्या जाहीरनाम्यासंबंधी काही स्पष्टीकरण मागण्यात आले असून रावसाहेब व फिरोजशहा यांना साफी मिळावी असा मजकूर होता. त्यांना अभय मिळाल्यास ब्रिटिशांविरुद्ध कोणीही शस्त्र उचलणार नाही असेही त्या पत्रात लिहिले होते. दुसऱ्या पत्रात असे म्हटले होते की राणीच्या जाहीरनाम्याप्रमाणेच १ जानेवारी १८५९ ही शरणागतीची मुदत असली तरी ती मुदत ६ महिन्यांनी वाढविली असल्याचा उल्लेख समासात असल्यामुळे त्यांना जर अभय मिळाले तर ते शरण येण्यास तयार असण्याचा उल्लेख होता. नीमचचा सुपरिंटेंडेंट कॅप्टन डेनिस याने या पत्राला उत्तर पाठवून म्हटले की राणीच्या जाहीरनाम्यातील सवलती शिपायांप्रमाणेच रावसाहेब व फिरोजशहा यांना लागू आहेत व त्या काटेकोरपणे पाळण्यात येतील.

पुढे १४ मार्च चे सुमारास रावसाहेबांनी एक दूत सर राॅबर्ट नेपियर यांचेकडे पाठविला आणि सरकारकडून काय सवलती अपेक्षित आहेत हे त्यान तपशीलवार सांगितले. त्या दूताला सांगण्यात आले की पूर्वीच रावसाहेबांना व्यक्तिगत अभय देण्यात आलेले होते व त्यांचा काहीही अपमान होणार नाही असे आश्वासनही देण्यात आलेले होते. बाजीरावाचे जावई बाबासाहेब आपटे हे त्यावेळी ग्वालेरच्या शिंदे सरकारच्या पदरी मोठ्या हुद्यावर होते व त्यांचे इंग्रजावर वजनही होते. त्या बाबासाहेबांनी रावसाहेब, नानासाहेब आणि बाळासाहेब यांच्याबद्दल रदबदली केली होती असे दिसते. मध्यभारतातील ब्रिटिश सरकारचे प्रतिनिधी सर राॅबर्ट हॅमिल्टन याला बाळासाहेबांनी पत्र लिहिले होते. त्या पत्राला दिलेल्या उत्तरात हॅमिल्टनने लिहिले की रावसाहेबांचे जीविताची हमी देण्यात येऊन त्यांना बंड्या घालणे वगैरे अपमानास्पद

वागणूक देण्यात येणार नसून शिवाय त्यांचेसाठी काही निवृत्तिवेतनाची तरतूदही करण्यात येईल. सरकार ठरवील अशा ठिकाणी राहण्याची अट त्यांचेवर घालण्यात येईल परंतु हे सर्व होण्यापूर्वी रावसाहेबांनी आपल्या वागण्याबोलण्यामुळे ब्रिटिश लोकांच्या खुनाला चिथावणी दिली नाही हे सिद्ध करावे लागेल. रावसाहेबांनी या अटीवर शरणागती पत्करण्यास नकार दिला.

अटक, चौकशी आणि मृत्यू

तात्या टोपे यांची पेरोन जंगलात ताटातूट झाल्यानंतर रावसाहेबांनी साधुवेषात ग्वालेर आणि टोक राज्यातील जंगलात भ्रमण चालू ठेवले. त्यावेळी त्यांचेबरोबर असणाऱ्या सेवकांपैकी एकाचे नाव उमराव असून तो मुसलमान होता त्याशिवाय एक खासगत सेवक आणि दुसरा एक असे एकूण तीन सेवक त्यांचेबरोबर होते. काही दिवसानंतर त्यापैकी दोघे त्यांना सोडून गेले आणि फक्त खासगत सेवक त्यांचेजवळ राहिला.

काही काळानंतर रावसाहेबांची पत्नी व तिची वृद्ध आई यांना घेऊन उमराव परत गेला. स्त्रिया बरोबर असल्यामुळे जंगलात भटकत राहणे रावसाहेबांना प्रशस्त वाटेना म्हणून ते अजमीरजवळच्या पुष्कर येथे आले. त्यानंतर ते पंजाबातील ठाणेश्वर, जयपूर व दिल्ली येथे गेले. त्यांनी त्यावेळी लक्ष्मणदास पंडित हे नाव घेतले. काश्मीरात आश्रयार्थ जावे असे त्यांचे मनात होते म्हणून ते प्रथम जम्मू प्रांतातील चांदिणी या ठिकाणी गेले.

मध्यंतरी त्यांनी आपल्या सासूला काश्मीरात पाठविले आणि आपण स्वतः चांदिणी येथे राहिले कारण त्यांची पत्नी त्यावेळी गरोदर होती. गावापासून तीन मैलावर असलेल्या देवळात देवदर्शनासाठी ते जात असत. एके दिवशी देवदर्शन करून बाहेर आल्यावर घोड्यावर स्वार होताना त्यांचेपुढे एक भिकारी आला व त्याने त्यांचेजवळ भिक्षा मागितली. हा भिकारी भिमराव या नावाचा असून पूर्वी कानपुरास तात्या टोपे यांचेबरोबर असताना रावसाहेबांच्या सांगण्यावरून त्याला तुरुंगात टाकलेले होते. हा भिमराव पुढे रावसाहेबांचे बरोबर दीड महिना होता व नंतर आपणाला काही भीति नाही असे सांगून आपले घरी गेला. पुढे हाच भिमराव सियालकोटच्या डेप्युटी कमिशनराबरोबर परत आला व त्या डेप्युटी कमिशनराने रावसाहेबांना अटक केली.

रावसाहेबांना चौकशीसाठी कानपुरास आणण्यात आले. न्यायालयापुढे आपला हात कानपुरातील इंग्रजांच्या हत्येत नव्हता असे रावसाहेबांनी

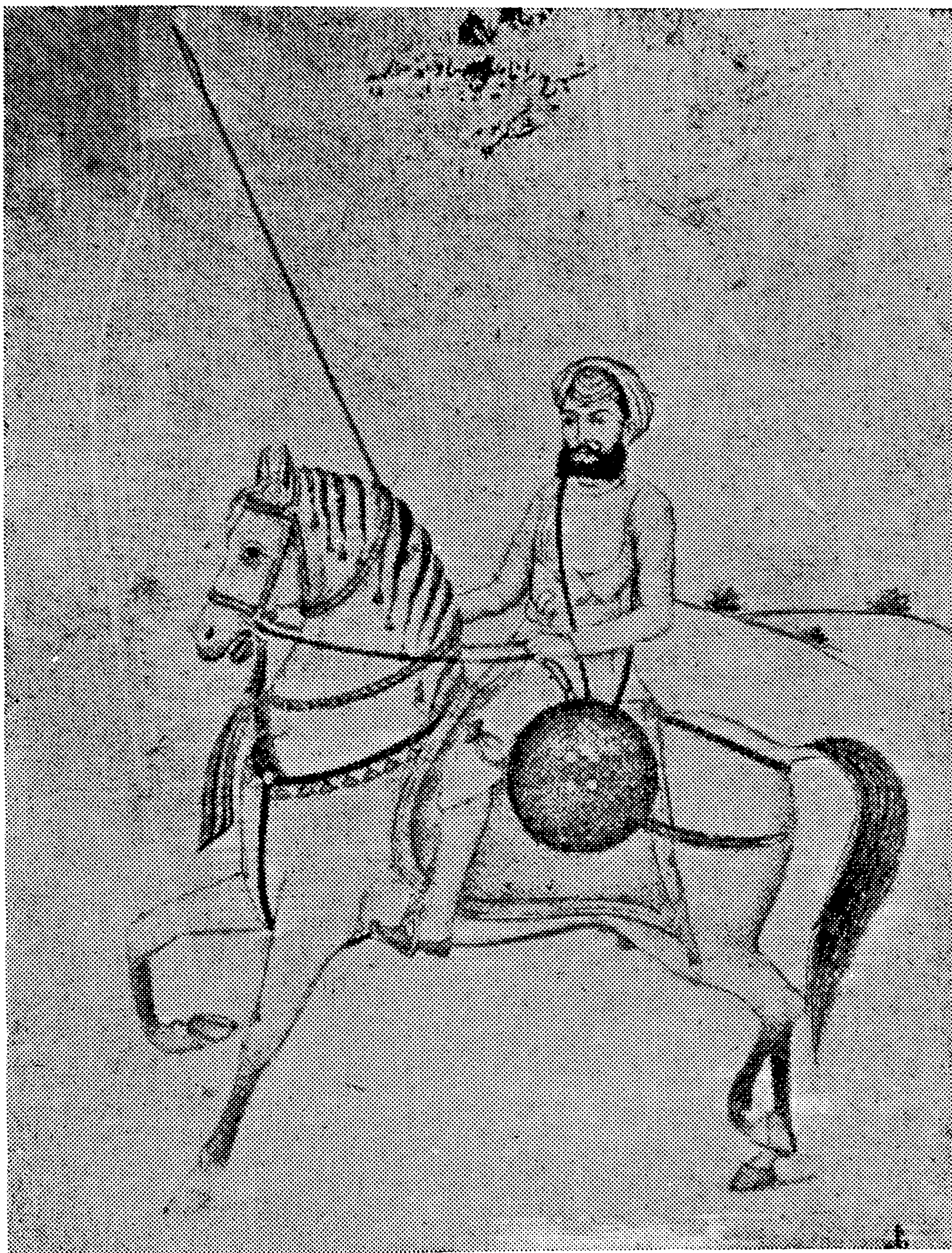
ठासून सांगितले. ही गोष्ट खरीच होती हे त्यापूर्वी कर्नल विल्यमस् याने त्यांच्या अटकेपूर्वी केलेल्या चौकशीत सिद्ध झालेले होते. कर्नल विल्यमस् याने तपासलेल्या ६३ साक्षीदारांपैकी एकानेही रावसाहेबांचा युरोपियनांच्या हत्येशी संबंध असल्याचे सांगितले नव्हते. परंतु त्यासंबंधी डॉसेन म्हणतात : “ बिबीघराचा सूड घेण्याची प्रबळ इच्छा असल्यामुळे रावसाहेबांना देहदंड सोसावा लागला. ” त्यामुळे न्यायालयापुढे नवीनच साक्षीदार उभे करण्यात येऊन त्यांचे तोंडून रावसाहेबांवर आरोप करण्यात आले. याचा अपेक्षित परिणाम होऊन २० ऑगस्ट १८६२ रोजी त्यांना दोषी ठरविण्यात येऊन बिठूर येथे त्यांच्या राजवाड्यासमोर फाशी देण्यात आले. (रावसाहेबांना बिठूर येथे की कानपूर येथे फाशी देण्यात आले याबद्दल संशय आहे. श्री. डी. व्ही. ताम्हनकर म्हणतात की बिठूर येथेच ही फाशीची शिक्षा अमलात आली तर दुसरे मत असे आहे रावसाहेबांना जुन्या कानपुरात तिवारीबाग येथे फासावर चढविण्यात आले).

असे सांगतात की फाशी जाण्यापूर्वी रावसाहेबांनी शेवटची इच्छा प्रदर्शित केली की आपणास गंगेचे स्नान घडावे. ह्या शेवटच्या इच्छेप्रमाणे त्यांना गंगेवर नेण्यात आले परंतु सावधगिरी म्हणून त्यांच्या हातापायांच्या बंड्या काढण्यात आल्या नाहीत. फाशी देणाऱ्या अधिकाऱ्याला ही बातमी कळली. त्या अधिकाऱ्याला असेही सांगण्यात आले की रावसाहेब गंगेत बुडी मारीत ही गोष्ट अनेकांनी पाहिली होती. व ते खोल बुडी मारून अनेक मैल नदीतून जाऊ शकतात ही गोष्ट अगदी गुप्त म्हणून त्याला कळली होती. म्हणून त्या अधिकाऱ्याने, त्यांना गंगास्नान नदीच्या पात्राबाहेर करण्याची व्यवस्था केली; नदीच्या प्रवाहात उतरण्याची परवानगी देण्यात आली नाही.

अशा रीतीने एका शूर आणि सन्मान्य देशभक्ताचा अंत झाला. तात्या यांच्याबरोबर बंडाचे वेळी त्यांनी प्रमुख भाग घेतला होता. ज्यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या पायाला प्रचंड धक्के दिले अशा शूर मर्दाबद्दल अधिक माहिती उपलब्ध नाही ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. ही उणीव कोणी भावी संशोधक भरून काढील अशी आशा करू.

(२) राणा बेनी माधवसिंग

१८५७ चा सर्वात उमदा राजा बेनी माधवसिंग (किंवा बक्ष) याने ब्रिटिश सरकारच्या शरणागतीचा धिःकार केला होता. तो शेवटपर्यंत लढत राहिला आणि नेपाळचा मुख्य प्रधान जंग बहादुर याच्या गुरखा सैन्याशी

राणा बेणीमाधवसिंग
शरणागती न पत्करता धारातीर्थी मृत्यु

लढत आपल्या सैन्याच्या आघाडीवर असतांना धारातीर्थी पडला. बंड-वाल्यांच्या पुढाऱ्यांपैकी रणांगणावर वीराचा मृत्यू आल्यापैकी तो एक होता.

अयोध्येच्या बैज रजपूत घराण्यातील उच्च क्षत्रिय कुळात राण्याचा जन्म झालेला होता, बंडाच्यावेळी तो उतार वयाचा होता; त्याच्या बाळपणाच्या बदल विशेष काही माहिती नाही. त्याच्या वडिलांचे नाव शिवप्रसादसिंग असे असून शंकरपुराच्या तालुकदाराचा तो नातेवाईक होता. शिवप्रसादाला पुत्रसंतति नसल्यामुळे त्याने बेणीमाधवाला दत्तक घेतले होते. बंडाच्या वेळी बेणीमाधव हा प्रख्यात असून बैसवारा रजपुतांचा पुढारी मानला जात असे. बिहारच्या बाबू कुंवरसिंगाचा तो व्याही असून कुंवरसिंगाची मुलगी त्याच्या मुलाला दिलेली होती. त्याची स्थावर मालमत्ता अफाट असून शंकरपुराचा किल्ला त्याच्या चार किल्यांपैकी एक होता.

रायबरेली जिल्ह्यातील 'बंड' १० जून १८५७ रोजी उपस्थित झाले. त्यावेळी तेथे कत्तल अथवा मोठ्या प्रमाणात उठाव झालेला नव्हता. एक-वर्षापूर्वी अयोध्याप्रांत खालसा झाला त्यावेळी कित्येक तालुकदारांची मालमत्ता गेली आणि ते स्वतंत्र होऊन आपली जहागीर संभाळून होते. त्या सर्व तालुकदारांत राणा बेणी माधवसिंग हा प्रमुख असून त्याने आपले १५०० सैन्याची मदत लखनौला पाठविली व पुढे तो स्वतः तेथे जाऊन मिळाला. त्याच्या मालकीचा शंकरपुराचा किल्ला भक्कम आणि नमुनेदार बांधणीचा असून अयोध्येमधील सर्वात अभेद्य मानला जाई. त्या किल्ल्याच्या बाहेरचा खंदक ८ मैल लांबीचा असून आत तीन तट होते. तटबंदीच्या मधल्या जागेत काटेरी झाडे भरपूर असून त्यात फक्त पाऊल वाटा होत्या.

राणा बेणी माधव याच्या पराक्रमाची सर्वत्र ख्याती होती; एकवेळ तर कानपूर व लखनौ यांच्यामधील रस्त्यावर त्याचे प्रभुत्व होते. कानपूर लखनौ रस्त्यावर लखनौपासून काही मैलावरील बनीशेजारच्या जासंडा गावी त्याचे जवळ ८०००० सैन्य होते. लखनौला झालेल्या लढायांमध्ये तो स्वतः हजर होता आणि बेगम हजरत महलकडून त्याला खिलात मिळाली असून तीनुसार त्याला अलमबागेवर चालून जाण्यास सांगण्यात आले होते.

लखनौ शहर पुनः ब्रिटिशांच्या हाती पडल्यानंतर बेगम हजरत महल व तिच्या सैन्याचे अधिकारी ते शहर सोडून वेगवेगळ्या ठिकाणी गेले. राणा बेणीमाधव शंकरपुराला परत आला आणि पुढे होणाऱ्या गनिमी युद्धाची

तयारी त्याने सुरू केली. अशा प्रकारच्या युद्धात तात्या टोपे यांचे खालोखाल तो निष्णात होता.

सर सेनापती सर कॉलिन कॅपबेल हा त्याच्या पाठलागावर होता परंतु प्रत्यक्ष लढाई करून त्याचा पाडाव करण्याचे आधी त्याने शरण यावे म्हणून मोठ्या आकर्षक अटी त्याने बेणीमाधव यास कळविल्या. त्यासाठी त्या ठाण्याचा प्रमुख मेजर बॅरो याच्या सहीने सर कॉलिन याने एक पत्र बेणीमाधवाकडे पाठविले. हे पत्र ५ नोव्हेंबर १८५८ या दिवसाचे असून ते उदेपूरच्या ब्रिटिश छावणीतून पाठविण्यात आले होते. त्या पत्रात राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार देऊ केलेल्या सार्वत्रिक माफी संबंधी त्याचे मत विचारले होते :-

“सरसेनापतीना राजप्रतिनिधीकडून मिळालेल्या अधिकारानुसार लढाई करून अथवा तह करून प्रत्येक व्यक्तीसंबंधी विचार करण्याचे सरसेनापतींनी ठरविले आहे. सरसेनापतीना त्या त्या व्यक्तीच्या अपराधाची चौकशी करून त्यांचे संबंधी निर्णय घ्यावयाचा असल्याने ते या पत्रासोबत राणीच्या जाहीरनाम्याची एक प्रत सोबत पाठवीत आहेत.

“राणा यांना कळविण्यात येते की, त्या जाहीरनाम्यानुसार ते जर शरण आले तर त्याच्या जीवितासंबंधी अभय देण्यात येत आहे. गव्हर्नर-जनरल यांना निष्ठुर होण्याची इच्छा नाही परंतु राण्यांनी हे लक्षात घ्यावे की ते शस्त्रबळासह बंडात पुष्कळ दिवस सामील झालेले असून नुकताच ब्रिटिश सैन्यावर त्यांनी हल्ला केला होता. म्हणून त्यांनी आपले किल्ले आणि तोफासकट संपूर्णपणे शरण यावे आणि आपल्या सैन्यासह उघडपणे येऊन ब्रिटिश सैन्यापुढे आपली शस्त्रे खाली ठेवावी. त्यानंतर त्यांचे शिपाई व इतरांना काही त्रास न देता घरोघर जाऊ देण्यात येईल व त्यासाठी प्रत्येकाला कमिशनरांकडून दाखला देण्यात येईल.

“अशा तऱ्हेने पूर्ण शरणागती स्वीकारल्यानंतर गव्हर्नर जनरल यांच्या औदार्याबद्दल आणि माफी देण्याबद्दल त्यांनी बिलकूल संशय ठेऊ नये. ज्या स्थावर मालमत्तेवर आपला अधिकार आहे असे त्यांना वाटते त्यासंबंधीही विचार केला जाईल परंतु संपूर्ण शरणागती आणि शस्त्रत्याग केल्याशिवाय या गोष्टींचा विचार केला जाणार नाही.

“बेणीमाधव यांनी अधिक काळ दवडू नये अशी सर सेनापतींची ताकीद आहे. सरसेनापतीच्या सैन्यांनी बेणीमाधवाला गराडा घातलेला असून जर त्यांनी शरणागतीला वेळ लावला तर राणीच्या माफीच्या धोरणाचा त्यांना

फायदा मिळणार नाही आणि गव्हर्नर जनरलही त्यांचेसाठी उदार धोरण अवलंबू शकणार नाहीत. त्यांचे स्वतःचे, त्यांच्या कुटुंबाचे आणि त्यांच्या सैन्याचे भवितव्य आता खुद्द त्यांच्याच हातात आहे. ”

गव्हर्नरजनरल यांच्या या हाकेला राणा बेणीमाधव यांनी उत्तर दिले की ते अयोध्येच्या राजाचे एकनिष्ठ सेवक असून त्यांची निष्ठा बिरजीस कादर या एकाच राजाला अर्पण केलेली असून त्यांना सोडून जाणे अथवा त्यांची बाजू सोडून देणे ही गोष्ट शक्य नाही.

अशा रीतीने तहाच्या अटी जरी त्यांनी धिःकारल्या तरी सरसेनापती आणि जनरल सर होप ग्रँट यांच्या एकत्रित सैन्याला आणि तोफखान्याला तोंड देणे त्यांना अशक्य होते. त्या दोघांनी मिळून ११ नोव्हेंबर १८५८ रोजी त्यांच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. अशा प्रचंड सैन्याने किल्ल्याला दिलेल्या वेढ्यावर मात करणे हेही त्यांना शक्य नव्हते. म्हणून मोठ्या चातुर्याने १५ नोव्हेंबर रोजी मध्यरात्री आपले १५००० सैन्य, तोफा आणि जंगम माल-मत्तेसह ते किल्ल्यातून निसटले आणि उनाव रस्त्यावरील रायबरेलीपासून ८ मैलावर असलेल्या पुराई जंगलात दाखल झाले. १६ तारखेला ब्रिटिश फौजांनी शंकरपुराचा ताबा घेतला परंतु तेथे त्यांना एक दोन जुनाट तोफांशिवाय काहीही मिळाले नाही.

शंकरपुराहून निघाल्यानंतर राणा बेणीमाधव यांनी आपले सैन्य गंगा-काठच्या दौंडियाखेरा या किल्ल्यात एकत्रित केले आणि स्वतः जंगलात बंदोबस्ताने राहिले. २४ नोव्हेंबर रोजी सर सेनापतींनी खुद्द त्यांच्यावर स्वारी केली. येथेही त्यांनी शरण येण्याचे नाकारल्यानंतर किल्ल्यावर हल्ला करण्यात आला. त्या हल्ल्यात बेणीमाधव यांचे ५०० लोक मृत्युमुखी पडले अथवा गंगेत बुडाले. पुढे ते वायव्य दिशेने जाऊन शेवटी अनेक गनिमी लढाया देत देत ते नेपाळात पोचले. त्यांच्या पराक्रमाच्या अनेक गोष्टी इतरत्र वाचण्यास मिळू शकतील. येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की राणा बेणीमाधव हे अखेरपर्यंत अयोध्येच्या बेगमेशी पूर्ण राजनिष्ठ राहिले — सर सेनापतींनी देऊ केलेल्या सर्व सवलती त्यांनी धिःकारल्या. एकदा त्या बेगमेसाठी शपथ घेतल्यानंतर अत्यंत विपरीत परिस्थितीत सुद्धा त्या बेगमेसंबंधी अथवा तिचा मुलगा बिरजिस कादर याच्या संबंधीच्या त्यांच्या निष्ठेत कधीही अंतर पडले नाही. “ पदच्युत राजा संबंधी व त्या राजाच्या कैवार घेण्यासंबंधी त्यांची आस्था मुळीच ढळली नाही आणि आपला चिवट विरोध किंचित्ही कमी केला नाही. ही राज-

निष्ठा कदाचित खरीही असेल परंतु ब्रिटिश सरकारने त्यांची अनेक गावे खालसा केली हा दंशही त्यांच्या मनात पूर्ण होता ” — माँटगॉमरी मार्टिन

याहीपेक्षा दुसरे विशेष उदात्त कारण म्हणजे त्यांनी आपल्या एका मित्राच्या मुलाला शब्द दिला होता. हा मुलगा फाशी चुकविण्यासाठी त्यांच्या-कडे आश्रयार्थ आलेला होता. त्या मुलाचे वडील आणि भाऊ यांना आधीच फासावर चढविण्यात आले होते. कारण अधिकाऱ्यांचा त्यांचेवर राग होता. या मुलाला संरक्षण देण्याचे वचन बेणीमाधव यांनी दिलेले होते व तो शब्द खरा करण्यासाठीच ते शेवटपर्यंत लढत राहिले आणि ब्रिटिशांना शरण जाण्याचे त्यांनी नाकारले. ब्रिटिशांनी बेणी माधवांना सर्व सवलती देण्याचे कबूल केले असले तरी त्या मुलाला ते सोडणार नाहीत याची त्यांना खात्री होती. या मुलासंबंधी १७ जानेवारी १८५९ मध्ये टाईम्स पत्रात सर विल्यम रसेल लिहितो :—

“त्यांचा नातेवाईक आणि एक प्रिय मित्र हा बंडाचे वेळी अलाहाबाद आणि फत्तेपूरच्या मध्ये असलेल्या त्यांच्या जमीनीवर राहात होता. त्या मुलाचा स्वभाव माहीत असल्यामुळे कमिशनर (चेस्टर) याने त्याला तेथेच राहून जी काय मदत करता येईल ती करण्यास सांगितले होते. ही गोष्ट त्याने केली आणि मजूर वाहतुकीची साधने आणि सामुग्री त्याने आमच्या सैन्याला पुरविली. त्याच्या खेड्यातील काही लोकांशी आमच्या शिखांचे भांडण झाले त्यावेळी झालेल्या चकमकीत काही लोक मारले असे म्हणतात. जमीनदाराला फत्तेपुरास बोलावून ठेवण्यात आले व तेथे त्या जमीनदाराला व त्याच्या मोठ्या मुलाला फाशी देण्यात आले. दुसरा मुलगा बेणी माधवा-कडे पळून गेला आणि त्याने बेणीमाधवाचा आश्रय मागितला. बेणीमाधवाने त्याला कधीही अंतर देणार नाही असे आश्वासन दिले. बेणीमाधवाच्या २२३ खेड्यांपैकी ११९ खेडी खालसा केल्यानंतरच्या मोजणीत त्याचेकडून काढून घेण्यात आली; परंतु या कामी काही अन्याय झाला असे त्याला वाटत असल्यास त्याचा विचार करण्यात येईल असे त्याला सांगण्यात आले होते; मात्र त्याने शरण यावे अशी घट घालण्यात आलेली होती. या सर्व हकीकतीवरून असे दिसते की बेणी माधवांना काही व्यवतीगत कारणा-साठी ब्रिटिशांचा राग असावा व त्यामुळेच त्यांनी आमच्याशी असे वैर धरले असावे.”

नेपाळात असताना ब्रिटिशांचा मित्र महाराजा जंग बहादूर याला राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचे तेथील वास्तव्य नापसंत होते. त्याने राणा व इतरांना

धमकीची पत्रे लिहिली “जर तुमची सैन्ये बरखास्त होऊन या देशातून निघून गेली नाहीत तर दक्षिण आणि पश्चिम दिशांकडून ब्रिटिश सैन्य येईल आणि गुरखा सैन्य उत्तर व पूर्वेकडून येऊन त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा नायनाट करील; त्यामुळे त्यांचे नाव सुद्धा या मागे राहणार नाही.” असे महाराजा जंगबहादूर याने १८५९ च्या सप्टेंबरात नानासाहेब, राणा बेणीमाधव आणि मम्मूखान यांना लिहिले होते. “आपली शस्त्रात्रे टोलेवा कचेरीत खाली ठेऊन शांतपणे ब्रिटिश हद्दीतील आपापल्या गावी जावे. ज्यांनी खून केले नसतील त्यांना माफीचा दरवाजा उघडा आहे” असेही त्याने बजावले.

त्यांच्या कुटुंबियांबद्दल महाराजा जंगबहादूर लिहितो “जर तुमच्या बायकामुलांना हा देश सोडून जावयाचे नसेल तर आम्ही तशी सक्ती त्यांच्यावर करणार नाही; मात्र आम्ही पूर्वी घातलेल्या अटी मान्य करण्याचे त्यांचेवर बंधन राहिल. त्या अटी म्हणजे हिंदुस्थानातील आपल्या नातेवाइकांशी, ब्रिटिश प्रदेशातील इतर लोकांशी, अथवा अन्य कोणाशीही आमचे परवानगीशिवाय त्यांनी दळणवळण ठेवू नये.”

शेवटी जंगबहादूर लिहितो :— “माझा तुम्हाला सल्ला असा आहे की तुम्ही आमचा देश सोडून जाऊन ब्रिटिशसरकारच्या दयेवर अवलंबून रहावे.”

कित्येक पुढाऱ्यांनी महाराजांचा हा सल्ला मानला परंतु शूर बेणीमाधवाने मात्र ते ऐकले नाही. त्यामुळे जंगबहादूराने धमकी दिल्याप्रमाणे त्यांचे विरुद्ध मोठे सैन्य पाठविले. त्या सैन्याशी झालेल्या लढाईत बेणीमाधव, त्याचा भाऊ गजराजसिंग आणि इतर कित्येक इमानी सैनिक रणांगणावर पडले.

अशा रीतीने ह्या शंकरपुराच्या शूर वीराचा अंत झाला. या त्याच्या मृत्यूमुळे देशासाठी आणि तत्त्वासाठी आत्मबलिदान आणि शौर्य यांचा त्यांनी आदर्श निर्माण केला. त्यांचे स्मरण त्यांच्या देशबांधवांच्या हृदयात सतत राहिल; या देशातील स्थानिक पोवाड्यातूनच त्यांचे स्मारक आहे. इतर कोणतेही स्मारक त्यांची आठवण देणारे आज नाही.

राणा बेणीमाधव यांच्या निष्कपट स्वभावाविषयी माँटगॉमरी मार्टिन लिहितो : “शंकरपूराचा राणा बेणीमाधव (कुंवरसिंगाच्या मुलीचा सासरा लालमाधवसिंग याच्यासारखाच उच्च रजपूत घराण्यातील) याने लॉर्ड क्लार्ईड (सर कॉलिन कॅम्बेल-पुढे लॉर्ड क्लार्ईड) सरसेनापतीच्या हल्ल्यानंतर आपला किल्ला सोडून दिला (१५ नोव्हेंबर) आणि आपले इमानी सैनिक तोफा, कबिला आणि द्रव्य बरोबर घेऊन अयोध्येच्या बेगमेला आणि तिचा मुलगा

बिरजिस कादर यांना जाऊन मिळाला. बिरजीस कादर हाच आपला कायदेशीर धनी असून त्याची आज्ञाच त्याने मानली. त्याने आपली स्वामिभक्ती अशा प्रचंड स्वार्थत्यागाने दाखवून दिली; कारण त्याला त्याचे जीवित, जमीनजुमला आणि झालेला अन्याय यासंबंधी पूर्ण चौकशी करण्याचे आश्वासन देण्यात आले होते तरीही ते आश्वासन धुडकावून लावून तराईमध्ये हालआपेष्टात भटकत राहण्याचे त्याने अधिक पसंत केले. बेगम व तिचा मुलगा यांचेबद्दलच्या स्वामिनिष्ठेची त्यांनी घेतलेली शपथ खरी करून दाखविली.”

खऱ्या रजपुताप्रमाणे त्याने आपली तलवार फक्त रणांगणावरच वापरली. शस्त्रहीन युरोपियन अथवा बायकामुलांवर त्याने हात उगारला नाही. सरकारी दप्तरातही त्याचे नाव ‘बंडखोर’ असेच नमूद असून, अत्याचार व कत्तल याशी त्याचा काहीही संबंध दर्शविण्यात आलेला नाही.

राणा बेणीमाधव यांच्या उच्च घराण्याबद्दल आणि शौर्याबद्दल गव्हर्नर जनरल, सरसेनापती आणि अयोध्येचा कमिशनर यांचे मनात फार आदर होता. त्यामुळे त्यांचे सहकार्य व मैत्री मिळावी याबद्दल त्यांना फार आस्था होती. ते जिवंत असताना त्यांनी शरण यावे यासाठी त्यांनी वारंवार खटपट केली ह्याच गोष्टीवरून हे सिद्ध होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या १४ वर्षे वयाच्या अज्ञान मुलाला वार्षिक ६००० उत्पन्नाची जमीन देण्यात आली. त्या मुलाबद्दल अधिकाऱ्यांना किती आस्था होती हे त्यांनी त्याला सितापूर येथे शिक्षणाकरिता पाठविले यावरून दिसून येते.

अयोध्येच्या लोकांचे राणा बेणीमाधव यांचेवर प्रेम व आदर होता. आजही त्यांच्या शौर्याच्या आणि तत्त्वनिष्ठेच्या प्रशंसेसाठी अनेक पोवाडे गाईले जातात. हे पोवाडे बहुधा होळीच्या सणाचे वेळी गाईले जातात. अशा पोवाड्यांपैकी अधिक लोकप्रिय पोवाड्यांचा काही भाग असा आहे.

अवधमें राना भयो मरदाना ।

पहली लढाई थई बक्सरमां ।

सिमरी के मैदाना ।

हुवां से जाय पुरवां मां जीत्यो,

तबै लाट घबडाना । अवधमें० ।

भाई बंधू और कुटुम्ब कबिला,

सबका करो सलामा;

तुमतो जाय मिल्यो गोरन ते

हमका है भगवाना । अवधमे० ।
हात मे भाला बगल सिरोही,
घोडा चले मस्ताना । अवध मे० ।

(३) अझीमुल्ला खान

एका अँग्लोइंडियन कुटुंबात खिदमतगार म्हणून अझीमुल्लांच्या जीवीताची सुरुवात झाली. या व्यवसायातील अडचणी असूनही त्याने इंग्रजी व फ्रेंच भाषेत प्राविण्य मिळविले. पुढे त्याने कानपूरच्या एका शाळेत शिक्षण घेतले. त्याच शाळेत काही काळ तो शिक्षक होता. त्यावेळी बाजीरावाच्या गादीवर आलेल्या नानासाहेबांना त्याचेबद्दल माहिती कळली आणि त्यांनी त्याला आपल्या सेवेत वकील अथवा गुमास्ता म्हणून घेतले.

कॅप्टन मोब्रे टॉमसन याने ही हकीकत दिली आहे परंतु शेपर्ड याने दुसरीच माहिती दिली आहे. त्या माहितीनुसार १८३७-३८ च्या दुष्काळात तो व त्याची आई यांना निराश्रित म्हणून घेतले गेले. जरी उपासमार होत होती तरी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याचे त्याचे आईने अमान्य केले होते. त्याचे शिक्षण कानपूरच्या एका मिशनच्या शाळेत झाले तेव्हा त्याला दरमहा ३ रुपये शिष्यवृत्ती मिळत असे: त्याची आई आया म्हणून नोकरी करी. १० वर्षेपर्यंत शिक्षण घेतल्यावर त्याने त्याच शाळेत शिक्षक म्हणून काम केले पुढे ते काम सोडून त्याने नानासाहेबांकडे नोकरी धरली.

अझीमुल्लाने दैनंदिनी ठेविलेली आहे. तिचा उल्लेख पुढे येईलच त्या दैनंदिनीत त्याने स्वतःबद्दलचा उल्लेख केलेला आहे. तो म्हणतो की एक मुसलमान अनाथ म्हणून बाजीरावाच्या राजवाड्यात त्याला घेण्यात आले. बाजीरावाने मोठ्या प्रेमाने त्याचे लालनपालन केले. वर दिलेल्या दोघा लेखकांच्या हकीकतीपेक्षा ही हकीकत अगदीच वेगळी आहे.

बाजीरावाच्या निवृत्तीवेतनासंबंधी इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांपुढे आपली बाजू मांडण्यासाठी नानासाहेबांनी अझीमुल्लाला इंग्लंडला पाठविले होते. ही गोष्ट कंपनीच्या संचालकांनी नानासाहेबांच्या यादीला उत्तर देण्यापूर्वीची आहे. १८५३ च्या उन्हाळ्यात तो इंग्लंडला पोचला व लंडनच्या लोकांनी त्याचे चांगले स्वागत केले. कोणीही हिंदी मनुष्य इंग्लंडमध्ये गेला तर तो नबाब किंवा राजा आहे असे लंडनच्या लोकांना वाटे म्हणून अझीमुल्ला हाही तसाच असेल असे त्यांनी मानले. या गोष्टीत आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही कारण त्याने बरोबर हिरेमोती, शाली वगैरे माल नेला होता. त्याचे व्यक्तिमत्वही आकर्षक

असल्यामुळे उच्च घराण्यातील इंग्रज स्त्रियांवरही त्याची छाप पडली होती. नेपाळचा पंतप्रधान किंवा पंजाबचा राजा यांच्या इतकाच त्याचा इतमाम ठेवण्यात येऊन त्याचेवर स्तुतिसुमनांचा वर्षाव होई. थोड्याच दिवसात लंडनच्या उच्च स्त्रियांमध्ये त्याचे नाव सर्वतोमुखी झाले; तो उच्च कुलामध्ये वावरत असे. लंडनचे लोक व स्त्रिया त्याला पाहण्यासाठी लंडनच्या उद्यानात गर्दी करीत; त्याला हिंदुस्थानातील मोठा महाराजा असे संबोधित. कित्येक तरुण मुलींना त्याच्याशी विवाह करण्याची इच्छा झाली होती ही गोष्ट त्यांनी मोकळेपणाने लिहिलेली आहे.

या सर्व गोष्टींचा आणि खुद्द राणीच्या मुलाखतीचा त्याच्या मुख्य कामाला काही उपयोग झाला नाही. गव्हर्नर जनरलच्या (लॉर्ड डलहौसी) हुकुमावरून माजी पेशव्यांचे निवृत्तिवेतन थांबविण्यात आलेले होते त्यात कंपनीच्या संचालकांनी काहीही फरक करण्याचे नाकारले होते. या कामासाठी अझीमुल्ला याने आपला मदतनीस म्हणून बिडल नावाचा इंग्रज घेतला होता.

अझीमुल्ला निराश होऊन हिंदुस्थानला परतला आणि आपल्या मालकाची त्याने खात्री करून दिली की कंपनीच्या संचालकमंडळाने राणीच्या मंत्र्यांवर दडपण आणून न्याय होऊ दिला नाही.

इंग्लंडहून परत येताना अझीमुल्ला कॉन्स्टंटिनोपल येथे उतरला होता. त्यावेळी क्रिमियाच्या युद्धात रशियन लोक ब्रिटिशांचा पराभव करीत होते. त्यावेळी रशियन लोक हे इंग्रजांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहेत हे त्याने समक्ष पाहिले होते. ही गोष्ट त्याने हिंदुस्थानात परतल्यावर सर्वांना सांगून हिंदुस्थानातील ब्रिटिशसत्ता लौकरच नष्ट होईल असे आपले मतही कळविले. प्रख्यात पत्रकार सर विल्यम रसेल हा अझीमुललाला कॉन्स्टंटिनोपल येथे भेटला होता. त्याने अझीमुल्लाचे वर्णन केले आहे:-

“मी काही दिवसांसाठी कॉन्स्टंटिनोपल येथे गेलो होतो त्यावेळी मिसेरिया हॉटेलमध्ये उतरलो असताना कित्येकवेळा माझी एका देखण्या तरुण माणसाशी गाठ भेट होई. हा सडपातळ माणूस सावळ्या रंगाचा असून त्याचा पोषाख पौर्वात्य पद्धतीचा असे; हा पोषाख मी प्रथमच पाहिला. तो उंची कपडे आणि उंची अंगठ्या वापरी. तो परेंच व इंग्रजी उत्तम बोले, हॉटेलच्या मुख्य टेबलावर जेवण घेई आणि माझ्या समजुतीप्रमाणे तो हिंदी राजा असून इंग्लंडमध्ये आपण अंगिकारलेल्या लंडन येथील कंपनीकडच्या कामात अपयश घेऊन परतीच्या वाटेवर होता.”

काही काळ तो सर विल्यमच्या बरोबर आघाडीवर गेला होता व तेथे इंग्रज व परेंचांच्या जोडकौजांचा रशियन फौजाने केलेला पराभव त्याने स्वतः पाहिला होता. परेंच सैन्यापेक्षा ब्रिटिश सैन्यामध्ये औदासिन्य असून त्यांचे मनोधैर्यही खचले होते. हे पाहिल्यामुळे त्याचा इंग्रज सैन्याबद्दल प्रति-कूल ग्रह झाला होता. सर विल्यमच्या रदबदलीमुळे त्याला ब्रिटिश परवाना मिळाला असल्यामुळे रशियन तोफखाना ब्रिटिश व परेंचांवर भडिमार करीत असतानाही पाहिले होते. पुढे त्याला लौकरच जावे लागले; त्या वेळी सर विल्यम झोपलेला असल्यामुळे त्याने त्याचेसाठी एक चिठ्ठी लिहून ठेविली; त्या चिठ्ठीत सर विल्यम याने केलेल्या मदतीबद्दल त्याने त्याचे मनःपूर्वक आभार मानले होते.

के याने अज्ञीमुल्लाचे वर्णन असे केले आहे:- “ तो एक तरुण आणि धूर्त मुसलमान असून मोठा देखणा, संभाषणप्रवीण आणि इंग्रजी भाषेचे चांगले ज्ञान असलेला होता. ” तो उंची पोषाख करी आणि इंग्लंडमधील लोक त्याला हिंदुस्थानातील राजा समजत. लंडनमधील उच्च समाजाला त्याचे आकर्षण असून इंग्रजी स्त्रिया त्याच्या लोभाची अपेक्षा करीत. ”

के याने असे लिहून ठेवले आहे की बाह्यतः अज्ञीमुल्ला हा मोठा हसतमुख, विलासी आणि रंगेल दिसत असला आणि दैनंदिन विहारात रंगून गेल्यासारखा असला तरी अनुच्चारित भावनांनी आतल्या आत संचित असे. रंगो बापूजी हा त्यावेळी अजून इंग्लंडमध्येच होता. त्याला अज्ञीमुल्लाचे आकर्षण वाटे. सन १८४८ मध्ये शहाजी निपुत्रिक वारल्यानंतर साताऱ्याचे राज्य खालसा करण्यात आले होते त्यासंबंधी खटपट करण्यासाठी रंगो बापूजी इंग्लंडला आलेला होता. तो मोठा कर्तबगार आणि चिकाटी असलेला पुरुष होता. त्यालाही अज्ञीमुल्लाप्रमाणेच आपल्या कामात यश आले नाही.

कंपनीच्या संचालकांशी केलेल्या खटपटीत अशा रीतीने अपयश आल्यानंतर निराश होऊन त्या दोघांनी हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्यासाठी योजना ठरविली होती असे म्हणतात. ही योजना काही निश्चित स्वरूपाची होती असे न म्हणता के याने असा संभव असल्याचे म्हटले आहे. “ हे दोघे भिन्न धर्माचे व भिन्न जातीचे असले तरी परस्पर सहानुभूति आणि समान कार्यामुळे त्यांची गट्टी जमली. सन १८५३ मध्ये दोघांच्याही पदरी अपयश व निराशाच पडलेली असून त्यामुळे आतल्या आत वैर भावना (ब्रिटिशांविषयी) दोघांच्या मनात उत्पन्न झालेली होती. दोघांच्या

काय वाटाघाटी झाल्या व काय बेत ठरले हे कोणाही इतिहासकाराला माहीत नाही. गुप्तपणा राखण्यात ते दोघेही फार वाकबगार होते.”

कित्येक हिंदी लेखकांच्या मते या दोघांनी काही योजना ठरविलेल्या होत्या. उत्तरेस अझीमुल्ला व दक्षिणेस रंगो बापूजी यांनी स्वदेशी परतल्या-नंतर या योजना अंमलात आणावयाच्या होत्या.

अझीमुल्लाची दैनंदिनी

प्रतापगडच्या सूरजमल्ल याचेजवळ अप्रकाशित अशी ही दैनंदिनी आहे. हा सूरजमल्ल स्वतःला नानासाहेबांचा नातू म्हणवितो. परंतु त्याचा हा दावा उत्तर प्रदेश सरकाराने मान्य केलेला नाही. त्या सरकारकडे त्याने अनेक वेळा या संबंधी खटपट केली होती. मूळ पुस्तक उर्दू भाषेत असून त्याचे हस्ताक्षर खुद्द अझीमुल्लाचे आहे असे सूरज मल्ल सांगतो. त्याचे हिंदी लिपीतील रूपांतर दुर्गेशप्रताप नारायण पांडे याने प्रसिद्ध केलेले आहे. प्रख्यात इतिहासकार डॉ. ईश्वरी प्रसाद यांनी त्या हिंदी पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिलेली असून त्यात ते म्हणतात की ती दैनंदिनी अस्सल आहे ही गोष्ट जरी अजून सिद्ध झालेली नसली तरीही तिचे महत्त्व फार आहे. उत्तर प्रदेश सरकारने ती दैनंदिनी अस्सल नसावी असे मत दिलेले आहे. दैनंदिनी हे लहानसे पुस्तक असून त्यात नानासाहेबांची वंशावळ व बाळपणाची हकीकत दिलेली आहे. त्या शिवाय १८५७ मध्ये त्यांनी केलेली कामगिरी, सांगलीच्या राजकन्येशी झालेला त्यांचा विवाह आणि खुद्द बाजीरावासंबंधी व इतर हकीकतीही त्यात आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात या दैनंदिनीचा उल्लेख अनेक ठिकाणी केलेला आहे.

नानासाहेबांचा कानपुरास पराभव झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी त्यांच्या राजवाड्याच्या व जवळच्या इतर इमारती धुंडाळल्या; त्यात त्यांना अझीमुल्लाच्या नावे असलेल्या कित्येक पत्रांचा गठ्ठा सापडला. या गठ्ठांत लंडन मधील उच्च कुलीन स्त्रियांची अनेक पत्रे असून त्या पत्रांची भाषा अत्यंत घनिष्ठ प्रेमाची अशी होती. इंग्लंड व फ्रान्समधून परत आल्यानंतरही अझीमुल्ला याला अशी पत्रे येत असत. त्यांतली काही पत्रे फ्रेंच भाषेत लिहिलेली होती. पुढे ही पत्रे इंग्लंडमध्ये गेली व तेथे ‘इंडियन प्रिन्स व इंग्रज उमराव पत्न्या’ या नावाच्या पुस्तकात प्रसिद्ध झाली – प्रिन्स म्हणजे राजपुत्र. लंडनमधील लोक अझीमुललाला राजपुत्र समजत.

अज्ञीमुल्लाच्या अखेरीच्या दिवसांसंबंधी काही माहिती उपलब्ध नाही. १८५९ च्या ऑक्टोबरमध्ये केव्हातरी त्याचा मृत्यू झाला असे म्हणतात. पहिल्या कानपूरच्या लढाईत नानासाहेबांचा जनरल हॅवेलॉककडून पराभव झाला त्यानंतर अज्ञीमुल्लासंबंधी काहीही उल्लेख कागदपत्रात मिळत नाही. तो मक्केला गेला असावा व तेथील मक्केच्या शेरिफाने त्याला आपल्या नोकरीत ठेविले असावे व त्या नोकरीच्या निमित्ताने तो काँस्टॅटिनोपल येथे राजकीय प्रतिनिधी म्हणून गेला असावा हे शक्य आहे. तो मक्का व काँस्टॅटिनोपल येथे सुमारे तीस वर्षेपर्यंत राहिला असावा व शेवटी काँस्टॅटिनोपल येथेच तुर्कस्थानाच्या सुलतानासंबंधीच्या काही प्रकरणात त्याचा खून झाला असावा. अज्ञीमुल्लासंबंधी आणखी हकीकत प्रस्तुत पुस्तकाच्या ४२ व्या प्रकरणात नानासाहेबांच्या अखेरीच्या दिवसांचे वर्णनात आलेली आहे.

अज्ञीमुल्ला हा नानासाहेबांच्या विश्वासातील सल्लागार होता; ब्रिटिश इतिहासकार असे मानतात की कानपुराच्या बंडाची संपूर्ण योजना त्याच्याच मंदतून निघाली, इतकेच नव्हे तर सर्व देशांतील उठावाची व्यवस्था करण्यामध्ये त्याचा प्रामुख्याने भाग होता.

अज्ञीमुल्लाबद्दल लिहिताना डॉ. सेन म्हणतात की तो एक विलक्षण मनुष्य होता. “अज्ञीमुल्ला एका साध्या कुटुंबात जन्मलेला असून एके काळी तो खानावळीत नोकर होता ही गोष्ट त्याला कमीपणा आणणारी नव्हती. त्याने आपली स्थिती सुधारून शिक्षण घेतले. लिहिणे वाचणे शिकून इंग्रजी व परेंच भाषेवर प्रभुत्व मिळवून शिक्षकाचा पेशा पत्करणे ही गोष्ट इतक्या कठिण परिस्थितीतल्या माणसाने केली ही फार मोठीच गोष्ट आहे. निसर्गाने त्याला देखणेपणा आणि मोहक व्यक्तिमत्त्व दिले होते त्यातच त्याने आपल्या प्रयत्नाने उमद्या वागणुकीची भर टाकली. तो इंग्लंडमध्ये गेला तेव्हा त्याला अत्युच्च समाजात सहज प्रवेश मिळाला. काळा आदमी असून वयस्क इंग्रज स्त्रियांचे आणि सुंदर तरुणींचे प्रेम आणि आदर संपादन करणे ही त्याच्या कर्तबगारीची साक्षच आहे.”

[रंगोबापूजी इंग्लंडमध्ये आल्यानंतर त्याला मुख्य कामात अपयश आल्यानंतरही कित्येक वर्षे तेथेच राहिला होता. त्याला अपयश आल्यानंतर सातत्याच्या राजाला त्याचे संबंधी काही वाटण्याचे कारण नव्हते; त्याचेजवळ पैसा असा नव्हताच त्याला पुष्कळ कर्ज झाले होते. त्याने कंपनीला पुष्कळ त्रास दिला होता तरीही कंपनीने त्याचे सर्व कर्ज फेडून वर त्याला २५०० पौंडाची

रक्कम दिली. १८५३ च्या डिसेंबरमध्ये जेव्हा तो हिंदुस्थानला परत गेला तेव्हा त्याला बोटीचा प्रवास फुकट करण्याची सवलतही मिळाली.]

(४) अझीजन

कानपुराच्या उठावात या स्त्रीने प्रामुख्याने भाग घेतला होता. सुरवातीसच धाडसी आणि शूर स्त्रियांचे एक पथक तिने उभारले होते. या पथकातील स्त्रियांनी पुरुषवेष घेऊन तलवारी हाती घेऊन घोड्यावरून सर्वत्र फिरून लोकांना राष्ट्रीय लढ्याची कल्पना दिली. जखमी शिपायांची शुश्रूषा व देखभालही तिने केली. शिपायांना दूध, फळे व मिठाई वाटली. शत्रूच्या भडिमाराला न जुमानता तटातील लोकांना दारुगोळा आणि सामग्री त्या पुरवीत. या सर्व गोष्टी अझीजन नावाच्या एका शूर आणि कार्यनिष्ठ अशा स्त्रीच्या उदाहरणानेच होऊ शकल्या.

नानकचंदाने आपल्या दैनंदिनीत अझीजनची पुष्कळ स्तुती केली असून असे म्हटले आहे की ती नेहमी शस्त्रसिद्ध असून तोफखान्याच्या शिपायांना सतत मदत करीत असे. त्यांचेविषयी तिला फार आपलेपणा वाटे आणि अझीमुल्लाचे तर तिच्यावर प्रेमच होते.

७ जून रोजी रविवारी जाहीरनामा काढण्यात आला; त्यात सर्व हिंदू व मुसलमानांनी आपल्या धर्माच्या रक्षणासाठी नानांना येऊन मिळावे असे आवाहन करण्यात आले होते. त्याप्रमाणे सर्व लोकांनी मानले. बंडाची प्रमुख वीरस्त्री अझीजन ही आपल्या अनुयायांसह घोड्यावरून आपला लष्करी पेहराव घालून व बरोबर पिस्तुले घेऊन आणि मिळालेली पदके छातीवर लावून येऊन मिळाली. ”

कर्नल विल्यम्स याने केलेल्या चौकशीचेवेळी कानपूरचा एक व्यापारी जानकीराम याने जबाब दिला की अझीजन लुकीं महालात रहात असून २ च्या घोडदळातील लोकांशी तिचे घनिष्ट संबंध होते. स्वाराबरोबर सशस्त्र होऊन घोड्यावरून ते नेहमी जात असे. “ ज्यादिवशी बंडाचे निशाण उभारले गेले त्या दिवशी पुरुषवेषात आपली पदके आणि पट्ट्याला लावलेल्या पिस्तुलासह ती धर्मयुद्धात सामील झाली हे मी स्वतः व इतर हजारो लोकांनी समक्ष पाहिले आहे. ”

कानपूर इंग्रजांच्या हाती पडल्यावर अझीजनला पकडण्यात आले. तिला जनरल हॅवेलॉकसमोर उभी केली त्यावेळी तिचे सौंदर्य पाहून हॅवेलॉकला

अझीमुल्ला

नानासाहेबांचा विश्वासू सेवक. यांची दैनंदिनी असून तीत बंडाची हकीकत दिली आहे. इंग्लंडमध्ये नानासाहेबाच्या वारसा हक्का संबंधी खटपटीस गेले तेव्हा तेथील उच्च कुटुंबामध्ये त्यांचे जाणे येणे होते.

अज्ञीजन

नानासाहेबांची एकनिष्ठ अनुयायी जनरल हॅव्हेलाँक यांनी माफी देण्याचे कबूल केले तरी शरण न जाता 'नानासाहेबकी जय', असे म्हणत गोळीला बळी पडल्या.

आश्चर्य वाटले. अशा सुंदर व कोमल स्त्रीच्या अंगी असे पुरुषी गुण असतील हे त्याला खरे वाटेना. जर तिने पश्चात्ताप व्यक्त करून माफी मागितली तर जीविताची हमी देण्याबद्दलची हॅवेलॉकने सूचना केली परंतु तिने ही सूचना फेटाळून लावली. 'तुला काय पाहिजे' असे विचारता तिने मोठ्या धैर्याने उत्तर केले " ब्रिटिशांचा नाश व्हावा ही गोष्ट मला पाहिजे." तिला गोळी घालून मारण्याचा हुकूम देण्यात आला. अशा तऱ्हेने तिच्या शरीरात एकाच वेळी अनेक गोळ्या घुसल्या त्यावेळी 'नानासाहेब की जय' अशी आरोळी तिने ठोकली. दुःखाचा एकही सुस्कारा तिच्या तोंडून बाहेर पडला नाही. तिच्या या शौर्याने हॅवेलॉकही दिडमूढ झाला.

कानपूरचे श्रीनिवास बाळाजी हर्डोकर यांना बंडाचेवेळी कानपूर व बिठूर येथे काय काय घडले याची संपूर्ण माहिती असल्याचा त्यांचा लौकिक आहे. त्यांनी आपल्या 'सन १८५७ की 'चिंगारियन' या पुस्तकात वरील हकीकत दिलेली आहे. या हकीकतीबद्दल संशय येण्याला एक कारण असे की ब्रिटिश सत्ता पुनःस्थापित झाल्यानंतर कर्नल विल्यम्स याने केलेल्या चौकशीचे वेळी अज्ञीजन स्वतः एक साक्षीदार म्हणून हजर होती. हर्डोकर यांनी सांगितल्याप्रमाणे जनरल हॅवेलॉक याचे हुकुमावरून तिला गोळी घातली असणे संभवनीय दिसत नाही. निदान ती गोष्ट संशयातीत नाही एवढे खास.

त्याच पुस्तकात हर्डोकर म्हणतात की बिबिधरातील हत्याकांडाची चिथावणी अज्ञीजन हिने दिली होती. याही बाबतीत काही घोटाळा झालेला दिसतो. कर्नल विल्यम्स याच्या चौकशीवरून असे दिसते की बेगम नावाची दुसरीच एक स्त्री ही हत्याकांडाची आज्ञा घेऊन बिबिधरावरील पाहारेकऱ्याकडे गेली होती; पाहारेकऱ्यांनी ती आज्ञा अमान्य केल्यानंतर ती परत गेली आणि दुसरे पाच लोक बरोबर घेऊन कैद्यांना मारण्यासाठी परत आली. या स्त्रीचे नाव हुसेनी खानूम असे असून बाजीरावाने ठेविलेल्या चार गुलामांपैकी ती एक होती. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी तिला पूर्वीच्याच जागेवर ठेविले होते.

कर्नल विल्यम्स याच्या चौकशीत याच बेगम नावाच्या स्त्रीने कैद्यांना मारण्याची आज्ञा बरोबर आणली होती असे पुष्कळ साक्षीदारांनी सांगितले होते. तसेच फोर्बस् मिचेल याला महंमद अलीने जे सांगितले त्या हकीकतीतील स्त्री हीच असावी. महंमद अलीचे मते बिबिधर हत्याकांडाच्या मुळाशी जी एक स्त्री होती तिचा हा दुष्ट प्रकार करण्यात काय उद्देश होता हे त्याला सांगता

आले नाही. अशा परिस्थितीत बिबिघरातील प्रकाराशी अज्ञीजनचा संबंध लावणे बरोबर नाही.

कर्नल विल्यम्स आणखी एका अडला नावाच्या स्त्रीबद्दल लिहितो :-

“जन्माने आणि व्यवसायाने कलावंतीण असलेली अडला ही मुग्रासा येथे जन्मलेली असून १८५० पासून नानासाहेबांच्या पदरी होती. तिच्यावर नानासाहेबांची मर्जी बसल्यानंतर तिला दरमहा २०० रुपये मिळत; शिवाय बाजीराव पेशव्यांचे विधवांचे ५०००० रुपयांचे जडजवाहीर तिला दिले होते असे म्हणतात. नानासाहेब बिठूरहून पळून गेल्यानंतर तिला बोटीत बसवून नदीच्या प्रवाहातून वर पाठविण्यात आले होते. परंतु १८५७ च्या ऑगस्टमध्ये ती कानपुरास परत आल्यावर तेथील बुचरखान्यात लपवून ठेवण्यात आले होते तेथून हमीरपूर जिल्ह्यातील मिथ्रीपुरात व आता कानपुराजवळ मुग्रासा येथे मुंदू नावाच्या माणसाच्या हवाली करण्यात आले होते; नानासाहेब एक वर्षात कानपुरास परत येणार या गोष्टीची ती वाट पहात होती. मुंदूची बहीण करीना ही कानपूर जिल्ह्यातील उहाबेगावच्या उजाजर डुबे याच्याजवळ राहते आणि सर्व जडजवाहिर त्याच्या घरात लपवून ठेविलेले आहे.”

ही अडला स्त्रीही अज्ञीजनपेक्षा वेगळी असावी कारण कर्नल विल्यम्सने केलेल्या चौकशीत अज्ञीजन ही कानपूरच्या शेट काळूमल याचेकडे असून अडला ही बिठूर येथे नानासाहेबांच्या आश्रयाखाली महाराजा बाजीरावा (१८५०) च्या वेळेपासून होती.

अज्ञीजन ही फार सुंदर व देखणी होती. जरी जन्माने ती कलावंतीण होती तरी देशभक्तीचे कामी ती इतरांपेक्षा काडीमात्र कमी नव्हती. देशासाठी देहत्याग करण्यासही ती तयार झाली. ऐष आरामाचे जीवन तिला सहज जगता आले असते परंतु बंडाचे निशाण उभारल्याबरोबर तिला स्वस्थ बसवेना. स्वातंत्र्याची ज्योत तिच्या हृदयात पेटली असल्यामुळे आपल्या सर्वस्वाची होळी त्यासाठी तिने केली. आपल्या शौर्याने, देशभक्तीने आणि कर्तृत्वाने तिने हिंदी स्त्रियांना एक धडाच घालून दिला. कानपूर व बिठूर येथील लोक तिची अजून प्रेमाने आठवण काढतात.

परिशिष्ट ३ रे

आणखी काही जीवनचित्रे- इंग्रज

- (१) लॉर्ड कॅनिंग
- (२) सर कॉलिन कॅबेल (लॉर्ड क्लाइड)
- (३) जनरल सर ह्यू रोज
- (४) ब्रिगेडियर जनरल निकोलसन

लॉर्ड कॅनिंगचे वि्हक्टोरिया राणीला पत्र

(१) लॉर्ड कॅनिंग १८१२ - १८६२

लॉर्ड कॅनिंग यांच्यासंबंधी येथे थोडक्यात माहिती देण्यात येत आहे कारण गव्हर्नर जनरल म्हणून त्याच्या कारकीर्दीत बंडाचा उठाव व बीमोड झाला आणि कंपनीचे राज्य जाऊन राणीचे राज्य आले. नव्या कारकीर्दीतील पहिला गव्हर्नर जनरल आणि संस्थानिकांच्या संबंधात राजप्रतिनिधी असा त्याचा हुद्दा होता. बंडाचा उपशम करण्यासाठी कित्येक दुष्ट कृत्ये त्याच्या परवानगी शिवाय ब्रिटिश सेनापतींनी केली होती. व त्या कृत्यांची नैतिक जबाबदारी शेवटी त्याच्यावरच होती तरीही त्याच्या सद्भावनेसंबंधी, चांगुलपणासंबंधी आणि सात्विक वृत्तीसंबंधी सर्वांचे एकमत आहे. त्यामध्ये त्याचे ब्रिटिश टीकाकारासकट सर्वांना ह्या गोष्टी मान्य आहेत. इंग्लंडमधील एका मंत्र्याने त्याला अत्यंत कठोर म्हटले तर हिंदुस्थानातील युरोपियन समाजाने त्याला बंडाचा उपशम करण्याचे कामी अत्यंत सौम्य म्हटले हा मोठा दैवदुर्विलास होय.

ब्रिटिश मुत्सद्यांतील अत्यंत आकर्षक अशा जॉर्ज कॅनिंग याचा तिसरा मुलगा लॉर्ड कॅनिंग हा १८१२ मध्ये जन्मला. जॉर्ज कॅनिंग हा फार प्रख्यात असून काही वर्षे मंत्रिमंडळातील मंत्री व शेवटी पंतप्रधान झाला होता. या पंतप्रधानपदी तो अवघे ६ महिने होता; १८२७ मध्ये तो मरण पावला. त्याचे आधी १८२२ मध्ये त्याला गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आले होते परंतु बोटीवर

चढून हिंदुस्थानला येण्याला निघण्याचे वेळीच त्याला परराष्ट्रमंत्री म्हणून नेमण्यात आल्याचे कळल्यामुळे त्याने ते पद आनंदाने घेतले.

धाकट्या कॅनिंगचे शिक्षण ईटन आणि ऑक्सफोर्ड येथे झाले. विद्यार्थी-दशेत त्याने पुष्कळच लौकिक कमावला. विद्यापीठाची पदवी घेतल्यानंतर व विवाह झाल्यानंतर तो इंग्लंडच्या लोकसभेत निवडला गेला परंतु पुढे लवकरच त्याची आई मरण पावल्यामुळे तो हाऊस ऑफ लॉर्ड्सचा सभासद झाला. काही काळ परराष्ट्रखात्याचा उपमंत्री म्हणून काम केल्यानंतर त्याला लार्ड पामरस्टनच्या मंत्रिमंडळात घेण्यात आले. पुढे लॉर्ड डलहौसी निवृत्त झाल्यावर त्याला हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आले.

हिंदुस्थानकडे जाण्याला निघण्यापूर्वी त्याला ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकांनी मेजवानी दिली. त्यावेळी केलेल्या भाषणात पुढे एका वर्षाने होणाऱ्या बंडासंबंधी जणू भविष्यवाणीच त्याचे मुखाने बोलली. तो म्हणाला— हिंदुस्थानात आज जरी अगदी संपूर्ण शांतता दिसत असली तरी तळहाता-एवढा ढग केव्हा उत्पन्न होईल व वाढत वाढत जाऊन तो आपणांवर सर्व नाशाची आपत्ती केव्हा आणील हे सांगणे फार कठीण आहे ”

१८५६ च्या फेब्रुवारीत त्याने अधिकारसूत्रे हाती घेतली आणि आपल्या तडफदार स्वभावानुसार आपल्या कर्तव्यात तो मग्न झाला. कित्येक आठवडेपर्यंत संपूर्ण अभ्यास केल्यानंतरच त्याला चालू घडामोडीचे आकलन होऊ लागले.

आपल्या कामात तो फार कष्टाळू असून अत्यंत न्यायनिष्ठ होता. प्रत्येक गोष्टीचा खोलवर अभ्यास तो करी आणि राज्यकारभाराच्या धोरणा-सारख्या विशाल प्रश्नाइतकेच बारीक सारीक प्रकरणात तो फार लक्ष घाली. त्याचा स्वभावच असा होता की लहान सहान कामाला तो कधी कमी लेखीत नसे आणि महत्त्वाच्या प्रकरणाइतकेच लक्ष तो त्या लहान कामातही घाली. प्रत्येक गोष्ट सर्वोत्कृष्ट झाल्याशिवाय त्याला समाधान वाटत नसे असे म्हणतात.

अधिकारसूत्रे हाती घेतल्यानंतर थोड्याच वेळात पुढे होणाऱ्या प्रचंड उठावाची लक्षणे दिसू लागली. नवीन केलेल्या एनफील्ड बंदुकांचे शिक्षण देण्यासाठी कित्येक ठिकाणी केंद्रे उघडण्यात आलेली होती. या बंदुकीमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या काडतुसांना वंगण लावलेले होते व काडतुस वापरण्यापूर्वी दातानी चावावे लागे. या वंगणात गार्डची अथवा डुकराची चर्बी लावलेली

आहे अशी भुमका उठली. एक चर्बी हिंदूंना तर दुसरी मुसलमानांना धर्मदृष्ट्या अनिष्ट वाटत होती. ही काडतुसे वापरण्याची सक्ती झाली तेव्हा शिस्तभंगाचे अनेक प्रकार घडले. कित्येक लष्करी हद्दीतून गुप्तपणे आगी लावण्यात आल्या. ही सर्व पुढे १८५७ च्या मे महिन्यात झालेल्या बंडाची पूर्वचिन्हेच होती.

बंडासंबंधी हकीकत आणि ते दडपण्यासाठी केलेले उपाय यासंबंधीचे वर्णन इतरत्र प्रकरणात केलेले आहेच. येथे त्याकामी परिस्थितीला तोंड देताना लॉर्ड कॅनिंगच्या स्वभावाचे निदर्शनच करावयाचे आहे. एकदा बंडवाले शरण आले म्हणजे सरकारची त्यांच्याशी वागणूक कशी असावी यासंबंधात लॉर्ड कॅनिंग यांचा न्यायी आणि सहिष्णु स्वभाव दिसून येतो. हिंदुस्थानात असलेल्या त्यांच्या देशबांधवांची इच्छा ह्या कामी सूडबुद्धी असावी अशी होती; परंतु त्यांच्या शांत व मनमिळावू स्वभावाशी ती विसंगत होती. मीरत येथे बंड उफाळल्यानंतर थोड्याच वेळात त्याने एक जाहीरनामा काढला होता त्यामध्ये बंडवाल्यांशी तारतम्याने वागण्याच्या जरूरीचा त्याने उल्लेख केला आहे. हिंदुस्थानातील युरोपियन लोकांनी असे करणे म्हणजे अति मवाळपणाचे होईल असे म्हणून लॉर्ड कॅनिंग यांचा निषेध केला होता. त्यांनी कुत्सितपणाने त्याला 'दयाळू कॅनिंग' असे टोपण नाव दिलेले होते. परंतु पुढे ह्याच लोकांनी ते नाव म्हणजे कॅनिंग याला दिलेला मोठा सन्मान ही गोष्ट मान्य केली.

इंग्लंडला लिहिलेल्या पत्रात त्याने निर्दय दडपशाहीच्या विरुद्ध लिहिलेले आहे. व्हिक्टोरिया राणीला लिहिलेल्या पत्रात तो लिहितो "ज्यांनी दुसऱ्यांना धडा घालून द्यावयाचा त्यांच्यातच निर्दय सूडबुद्धी सर्वत्र दिसून येते." लॉर्ड कॅनिंग हा या युरोपियनांच्या टीकेमुळे मुळीच डगमगला नाही. परंतु मंत्रिमंडळातील मंत्र्याने त्याच्यावर जेव्हा अत्याचाराचा आरोप केला ते मात्र त्याला खपले नाही. हा अत्याचाराचा उल्लेख करण्याचे कारण म्हणजे लॉर्ड कॅनिंग याने अयोध्येच्या तालुकदार व जमीनदार यांना उद्देशून काढलेल्या जाहीरनाम्यात त्यांच्या जमीनी जप्त केल्या जातील असे म्हटले होते. परंतु हा जाहीरनामा काढतानाच कॅनिंग याने म्हटले होते की जे तालुकदार शरण येतील अथवा इतर योग्य कारण दाखवितील त्यांच्या बाबतीत जमीन जप्त करण्याचे वेळी शक्य तेवढी दयाबुद्धी दाखविली जाईल. शिवाय सरकारच्या दयाबुद्धीवर विश्वास ठेवून जे लोक वागतील त्यांना अगदी सौम्य तऱ्हेने वागविण्यात येईल हेही त्या जाहीरनाम्यातच स्पष्ट केलेले होते. इंग्रज मंत्रिमंडळातील एक मंत्री लॉर्ड एलिनबरो यांनी लॉर्ड कॅनिंग याला पत्र लिहून कळविले होते की जमीनी जप्त करण्याचे धोरण

थोडे मऊ करण्यात यावे. त्या पत्राला लिहिलेल्या उत्तरात कॅनिंगने म्हटले की त्यांनी ठरविलेले धोरण जर सारखे अमलात आणले गेले तरच शांतता त्वरीत आणि कायमची प्रस्थापित होणे शक्य आहे. आपल्या पत्राचे शेवटी कॅनिंगने असेही लिहिले होते की जर सर्व परिस्थितीचा संपूर्ण विचार करून राणीच्या सरकारचे मत या धोरणाबद्दल सहमत नसेल तर कॅनिंग स्वतः राजीनामा देण्याला तयार होता.

कॅनिंगला याही गोष्टीचे फार दुःख झाले की ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये सन १८५८ चे सुरवातीस बंडासंबंधी जो ठराव मांडण्यात आला त्यात खुद्द त्याचेच नाव वगळण्याचा प्रयत्न काही लोकांनी अयशस्वीपणे केला. या ठरावात बंडाचा बीमोड करण्याचे कामी ज्या लष्करी व मुलकी अधिकाऱ्यांनी विशेष मेहनत घेतली होती त्यांचे आभार मानण्यात आले होते.

१८५८ चे सुरवातीस लॉर्ड कॅनिंग याने आपल्या सरकारचे ठाणे कलकत्त्याहून अलाहाबादेस हलविले होते. हे करण्यात त्याचा उद्देश असा होता की लष्कराच्या हालचालीवर त्याला अधिक लक्ष देणे शक्य व्हावे. त्याच वेळी वायव्य प्रांताचा कारभार त्याने स्वतःच्या हाती घेतला. त्यामुळे गेलेला मुलुख परत जिंकून घेण्याच्या कामाशिवाय पुष्कळच जास्त काम त्याच्यावर पडले त्यामुळे त्याच्या प्रकृतीवरही परिणाम झाला.

ब्रिटिश अधिकार प्रस्थापित झाल्यानंतर आणि सर्व कारभार राणी सरकारकडे आल्यानंतर लॉर्ड कॅनिंग याची गव्हर्नर जनरल आणि राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक झाल्यानंतर त्याने आपले सर्व लक्ष शांतता प्रस्थापित करून नवीन सुधारणा अंमलात आणण्याचे कामी लावले.

हिंदुस्थानातील त्याच्या वास्तव्याच्या शेवटच्या वर्षी लॉर्ड कॅनिंग याची पत्नी वारली. १८६१ च्या अखेरीस ती मृत्यू पावली व तिचे दफन कलकत्त्यापासून थोड्याच अंतरावरील बराकपूर येथे झाले. तिच्या थडग्यावर कॅनिंग याने खालील शब्द कोरले:— “थडग्यावरील दगडावर कोरलेले मोठेपणाचे वर्णन म्हणजे निष्फळ मोठेपणाच होय.” लेडी कॅनिंगच्या मृत्यूमुळे हिंदुस्थानातील पुष्कळ लोक हळहळले कारण ती उदार स्वभावाची आणि वागणुकीची असून इंग्रजी स्त्रीच्या उत्कृष्ट गुणांनी युक्त अशी होती [बंडाचे काळात कॅनिंगला फार काम पडत असे. धर्मपत्नी या नात्याने लेडी कॅनिंगने त्याच्यावरील कामाचा ताण स्वतः सहन केला; कित्येक वेळा गुप्त पत्रव्यवहाराच्या नकला ती स्वतः करीत असे]

तिच्या मृत्यूनंतर कॅनिंगने व्हिक्टोरिया राणीला लिहिलेले पत्र या परिशिष्टाचे शेवटी दिले आहे.

१८६२ मार्च महिन्यात लॉर्ड कॅनिंगने आपल्या अधिकाराची सूत्रे लॉर्ड एल्जिन याचे हाती सुपूर्त केली. पुढे एका आठवड्याने जेव्हा त्याने हिंदुस्थान सोडले तेव्हा त्याचे वर्णन “अगदी फिकट, श्रमाने दमलेला आणि दुःखाने भागलेला” असे करण्यात आलेले आहे. त्याची प्रकृती अत्यंत क्षीण झालेली असून जणू काही मृत्यूला भेटण्यासाठीच तो मायदेशी परतत होता. आपल्या वयाच्या ४९ व्या वर्षी १८६२ मध्येच जूनमध्ये त्याचा मृत्यू झाला. त्याला वेस्टमिन्सटर अँबेमध्ये पुरण्यात आले. फक्त राजघराण्यातील व्यक्ती व देशाचे अभिजात पुत्रांनाच तेथे पुरण्यात येते.

कॅनिंगचा कारभार सर्वसाधारणपणे न्यायाचा आणि प्रतिष्ठेचा असे. काही हुकूम देण्यापूर्वी तो फार विचार करी; केव्हा केव्हा न्यायप्रियता आणि प्रामाणिकपणा यांचाच विचार करीत राहिल्यामुळे हुकूम देण्यास उशीर होई. त्यामुळे त्याच्यावर दिरंगाईचा व फाजील सौम्यपणाचा आरोप होई.

लॉर्ड कॅनिंगने शांतता प्रस्थापित करण्याचे कामी जे श्रम घेतले त्या-संबंधीच्या त्याच्या स्वभावाचे वर्णन १८६० मधील आपल्या अंदाजपत्रकावरील भाषणात हिंदुस्थान सरकारचे अर्थमंत्री श्री. विल्सन याने उत्तम तऱ्हेने केलेले आहे; तो म्हणतो :-

“हिंदुस्थानच्या इतिहासात ही गोष्ट निश्चितपणे लिहिली जाईल की बंडासारख्या प्रचंड आंदोलनाचे वेळी येथील अधिकारसूत्रे एका न्यायप्रिय आणि उदार मनुष्याचे हाती होती. त्याची विवेकबुद्धी अत्यंत संकटाचे वेळीही रागाने विचलित होत नसे. सूडबुद्धीने न्याय आणि प्रामाणिकपणास त्याने कधीही फाटा दिला नाही.”

या उदार इंग्रज गृहस्थाचे वर्णन कित्येक ठिकाणी करण्यात आलेले आहे. ‘लॉर्ड कॅनिंग’ या पुस्तकात सर एच. एस. कॅनिंगहॅम याच्या पुस्तकात ते पहावयास मिळते. कॅनिंगचे हे वर्णन कर्झनच्या शब्दांनी संपविणे इष्ट होईल. “गडबडीचे वेळी शांत, निंदा होत असताना स्तब्ध, दयेचा सागर असूनही दृढनिश्चयी असा लॉर्ड कॅनिंग होता.”

(२) सर कॉलिन कॅम्बेल (लॉर्ड क्लार्क)

बंडाचा उठाव झाला त्यावेळी जनरल अँसन हा सरसेनापती होता. दिल्लीचा वेढा उठविण्यासाठी अंबाल्याहून येताना वाटेत तो पटकीने मरण

पावला. ११ जुलै १८५७ रोजी राणीने सर कॉलिन कॅबेल याला त्याच्या ६५ व्या वर्षी सरसेनापती नेमले. ही नेमणक झाल्याबरोबर तो म्हणाला “ कर्तव्य-पूर्तीसाठी अत्यंत विनम्र भावाने आणि आनंदाने पूर्वी कोणीही माझ्याप्रमाणे गेला नसेल. ” कॅबेल हा त्यावेळी लंडनमध्ये होता. तुम्ही नव्या कामासाठी केव्हा निघू शकाल असे विचारले असता ‘उद्या’ असे त्याने उत्तर दिले आणि त्याप्रमाणेच तो १२ जुलै रोजी हिंदुस्थानला जाण्यास निघाला.

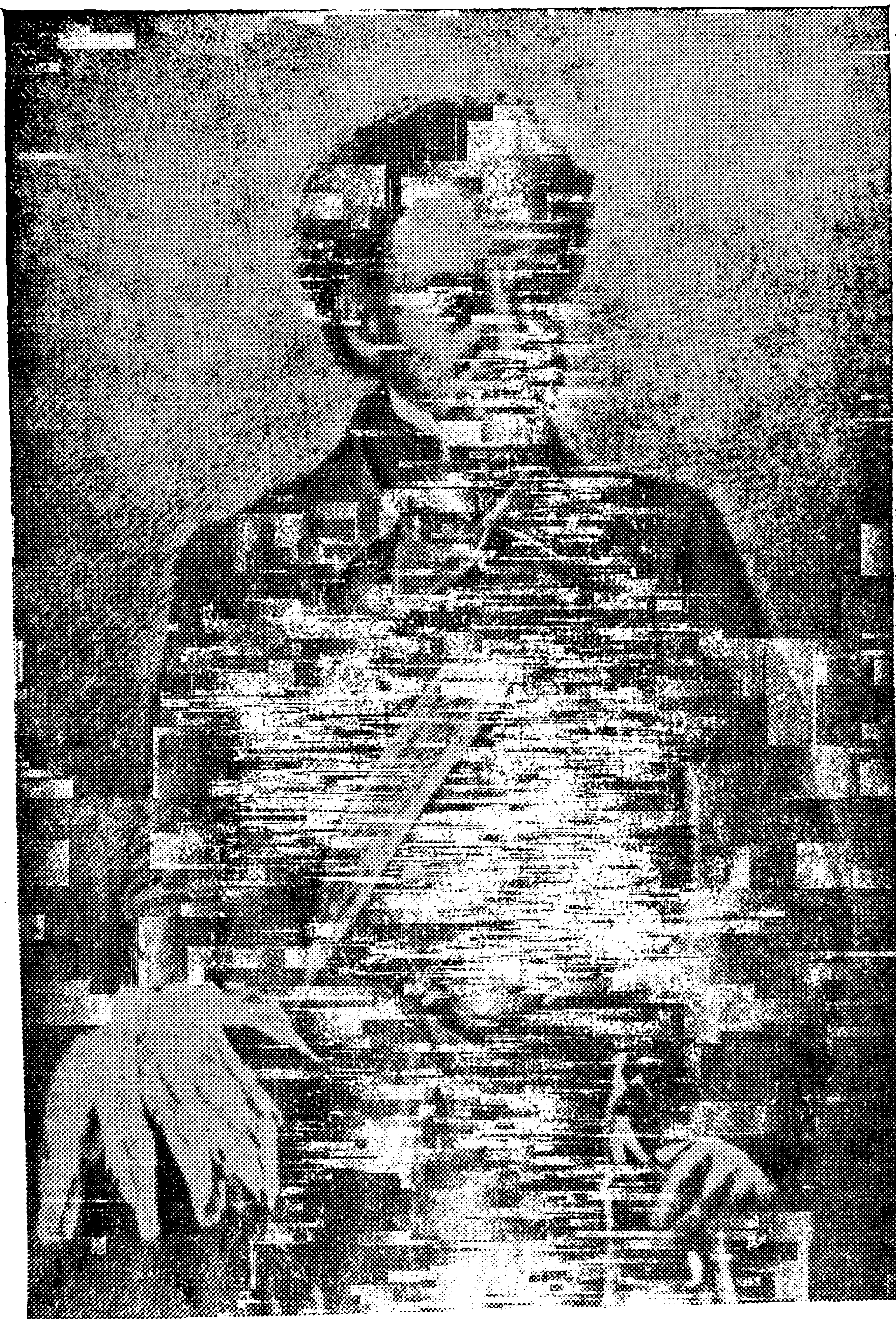
सर कॉलिन कॅबेल हा स्कॉटिश असून त्याचा जन्म १७९२ मध्ये ग्लासगो येथे झालेला होता. १६ व्या वर्षी तो सैन्यात भरती झाला आणि अनेक मोहिमांमध्ये त्याने नाव कमावले. एका लढाईत त्याला फार मोठी जखम झाल्यामुळे त्याला रुग्णालयात रहावे लागले. जखमा भरून येण्यापूर्वीच दुसऱ्या लढाईत भाग घेण्यासाठी तो निघाला. हे त्याचे बेशिस्त वर्णन त्याच्या शौर्यामुळे खपवून घेण्यात आले.

१८१२ मधील इंग्लंड व अमेरिका यांच्यामधील युद्धात त्याने भाग घेतलेला होता. तसेच चीनचे युद्ध आणि दुसरे शीख युद्ध यातही तो हजर होता ‘ के. सी. बी. ’ ही पदवी त्याला लढाईतील लष्करी डावपेच आणि संथ स्वभाव यासाठी देण्यात आली होती.

शीख युद्धानंतर निवृत्त व्हावे अशी त्याची इच्छा होती परंतु त्याच सुमारास क्रिमियन युद्ध सुरू झाल्यामुळे त्याला मोकळीक मिळणे शक्य झाले नाही. त्याचे वय निवृत्तीचे झाले असले आणि उर्वरित आयुष्य शांतपणे घालविण्याची त्याची इच्छा असली तरीही क्रिमियन युद्धानंतरही ही निवृत्ति शक्य झाली नाही. बंडाचे वेळी युद्धात भाग घेण्यासाठी त्याची त्याच्या देशाला फार गरज होती.

१८५७ च्या ऑगस्टमध्ये सर कॉलिन हा आपल्या कामावर रुजू झाला. सरसेनापतीवर सर्वच युद्धाची जबाबदारी असली तरी सर कॉलिन याने स्वतःकडे उत्तरेकडील युद्धप्रदेश घेऊन पूर्व व दक्षिणेकडील युद्धाची सूत्रे आपला सहायक सर ह्यू रोज याचेवर त्याने सोपविली.

सर कॉलिन कॅबेल याने स्वतः चालविलेल्या मोहिमांमध्ये कानपूर जिंकून घेणे (तात्या टोपे यांचा १८५७ डिसेंबरमध्ये कानपूरच्या शेवटच्या लढाईत पराभव करून) आणि लखनौचा वेढा उठविणे या प्रमुख होत. तो कलकत्त्यात असतानाच दिल्ली परत घेतलेली होती. परंतु बंडखोरांच्या पुढाऱ्यांविरुद्ध करण्यात येणाऱ्या सर्व हालचालींवर प्रत्यक्ष त्याचेच नियंत्रण

जनरल सर कॉलिन कॅपबेल

(लॉर्ड क्लाइड)

जनरल सर ह्यू रोज

होते. सर कॉलिन याचा मुख्य गुण म्हणजे प्रत्येक गोष्ट अत्यंत काळजीपूर्वक नियोजित करून कोणतीही गोष्ट दैवावर न सोडणे हा होय. आपले बेट अत्यंत कसोशीने करून बारीकसारीक तपशीलसुद्धा तो आधीच ठरवीत असे. १८६० मध्ये ब्रिटिश सत्ता दृढमूल झाल्यानंतरच तो निवृत्त झाला. त्यानंतर त्याला लॉर्ड क्लार्क ही पदवी मिळाली. पुढे त्याला फील्ड मार्शलचा हुदाही देण्यात आला. ७१ व्या वर्षी १८६३ मध्ये तो मरण पावला व त्याला वेस्ट मिन्स्टर अँबेमध्ये म्हणजे इंग्लंडच्या विख्यात लोकांच्या स्मशानभूमीत पुरण्यात आले. ['राणी, सेना आणि जनता यांना त्याच्या बद्दल फार दुःख झाले' असा मजकूर त्याच्या थडग्यावर कोरला आहे].

बंडाच्या इतिहासात सर कॉलिन कॅबेल याचे नाव हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्यसत्ता वाचविण्याचे कामी प्रामुख्याने घेतले जाते. त्याच्यासारखे लोक नसते तर बंडाच्या झंझावातात ती केव्हाच नाहीशी झाली असती. लष्करी कामगिरीमध्ये जरी तो अत्यंत कठोर होता तरी मुलकी अधिकाऱ्यांनी शस्त्रधारी लोकांविरुद्ध अथवा संशय असलेल्या लोकांविरुद्ध पाशवी उपाय योजावे या गोष्टीच्या तो अगदी विरोधी होता. अशा अमानुष कामाबद्दल त्याने अनेक वेळा आपली नापसंती दर्शविली होती. अशा अमानुष कृत्यामुळेच त्या काळात कित्येक इंग्रजांच्या नावाला काळिमा आणलेला होता.

(३) सर ह्यू रोज (पुढे लॉर्ड स्ट्रेथनेर्न) १८०१-१८८५

बंडापूर्वी सर ह्यू रोज याने हिंदुस्थानात कोठेच नोकरी केलेली नव्हती. १८५७ च्या सप्टेंबर महिन्यात त्याला हिंदुस्थानात पाठविण्यात आले. मुंबईला बोटीतून उतरल्याबरोबर पुणे विभागाच्या सेनापतिपदाची सूत्रे त्याने हाती घेतली. बंडातल्या त्याच्या कामगिरीचे वर्णन करण्यापूर्वीचे त्याचे जीवन थोडक्यात दिले आहे :-

त्याचा जन्म बर्लिन येथे झाला होता. ब्रिटिश सैन्यात १९ व्या वर्षी म्हणजे १८२० साली त्याने 'एन्साईन' म्हणून प्रवेश केला. त्याने आयर्लंड आणि माल्टा याठिकाणी लष्करात नोकरी केली. त्याला जी त्वरित बढती मिळाली ती त्याच्या लष्करी कामगिरीपेक्षा त्याच्या अंगच्या शौर्य आणि माणुसकी या गुणामुळे मिळाली. माल्टा येथील पटकीच्या साथीमध्ये त्याचे हे गुण विशेषत्वाने नजरेस आले. आपल्या पलटणीतील प्रत्येक आजारी मनुष्याला भेटून तो सर्वांना आपल्या आनंदीवृत्तीने आणि सहानुभूतीने उत्तेजित देत असे. सिरियामधील तुर्की-इजिप्शियन युद्धात त्याने नाव कमावले होते.

काही काळ सिरियातील ब्रिटिश वकील म्हणून त्याने काम केले. या कामावर असताना त्याने जे प्रसंगावधान दाखविले तेच पुढे त्याला फार उपयोगी पडले. त्यावेळी सिरियातील दोन पक्षांमध्ये अंतर्गत युद्ध चालू असून एकेदिवशी ही उभय सैन्ये एकमेकांवर गोळीबार करित असल्याचे त्याला दिसून आले. सैन्याच्या मध्ये बिन दिक्कत जाऊन आपला प्राणही धोक्यात घालून आपल्या निश्चयी स्वभावाने त्याने ती लढाई थांबविली.

क्रिमियन युद्धातही तो रशिया विरुद्ध लढला. परेंच सैन्याबरोबरचा इंग्रज अधिकारी या नात्याने त्याचा ब्रिगेडियर जनरल हा हुद्दा होता. सेबास्टोपोल येथील लढाईत त्याचे शौर्य दिसून आले व त्याकरिता परेंच सेनापतींनी त्याचे आभार मानले.

या ठिकाणी क्रिमियन युद्धात घडलेल्या एका प्रसंगाचा उल्लेख केला पाहिजे. त्या प्रसंगाने त्याचे रशियन लोकांवरही तेज पडले. एका रशियन अधिकाऱ्याने त्या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे :- “ धुके पडलेले असताना एक तगडा अधिकारी घोड्यावरून रस्त्याने शांतपणे चालला होता. त्यावेळी सर्व बाजूंनी गोळीबार चालू होता ही गोष्ट त्या रशियन अधिकाऱ्याने पाहिली होती. तो डाव्या उजव्या बाजूकडे न पाहता स्वस्थपणे चालला असून रशियनांची गोळी त्याच्यापर्यंत पोचत नव्हती. एकदम तो घोड्यासकट खाली कोसळल्याचे रशियनांना दिसले. काही मिनिटांनी तो अज्ञात घोडेस्वार उठला आणि गोळीबाराकडे काही लक्ष न देता आपल्या घोड्यावर थाप मारून त्याने शांतपणे घोड्याला रस्त्यावर परत नेले. या दृश्याने रशियनांना फार आश्चर्य वाटले आणि गोळीबार थांबविण्याची आज्ञा सर्वांना देण्यात आली.”

क्रिमियन युद्धातील त्याच्या कामगिरीबद्दल त्याला ब्रिटिश सरकाराकडून ‘ सर ’ हा किताब देण्यात आला.

वर सांगितल्याप्रमाणे त्या नंतर त्याची हिंदुस्थानातील नोकरी पुण्याच्या लष्करात सुरू झाली. तीन महिन्यांनंतर त्याची नेमणूक मध्य हिंदुस्थानातील फौजेकडे बुंदेलखंड, मध्य हिंदुस्थान आणि माळवा येथील बंडाचा बीमोड करण्याची कामगिरी सोपविण्यात आली होती. स्वतः सर सेनापती हे त्या वेळी अयोध्या आणि वायव्य प्रांतात गुंतलेले होते. सर ह्यू रोज याने आपल्यावर सोपविलेली कामगिरी मोठ्या लष्करी कौशल्याने पार पाडली. पाच महिन्यांच्या काळात सर ह्यू रोज याच्या सैन्याने एक हजार पंचाऐंशी मैल मजली मारल्या; अनेक नद्या ओलांडल्या; दोन बंदिस्त शहरे आणि अजिंक्य

समजले जाणारे दोन किल्ले जिंकून घेतले; एकूण सोळा लढाया लढला; वीस लहान किल्ले काबीज केले आणि त्यावेळी हिंदुस्थानात असलेल्या उत्तमोत्तम हिंदी सेनानींशी लढताना त्याने मोठा पराक्रम केला हे इतिहासात नमूद आहे. या त्याच्या कामगिरीबद्दल राणीने त्याला 'जी. सी. बी.' ही पदवी दिली. पार्लमॅटनेही त्याचे फार आभार मानले.

मध्य हिंदुस्थानातील कामगिरी संपल्यावर सन १८५९ मध्ये सर ह्यू रोज याला मुंबईच्या फौजेचे सरसेनापती नेमण्यात आले. पुढच्याच वर्षी सर कॉलिन कॅबेल निवृत्त झाल्यावर तो हिंदुस्थानाचा सर सेनापती झाला.

पाच वर्षे हिंदुस्थानचा सर सेनापती म्हणून काम केल्यावर तो परत इंग्लंडला गेला त्यावेळी या प्रख्यात सेनापतीला 'लॉर्ड' ही पदवी देण्यात आली. आपले नाव त्याने 'स्ट्रॅथनेर्न आणि झाशीचा लॉर्ड स्ट्रॅथनेर्न' असे ठेवून घेतले. पुढे सैन्यातील अत्युच्च हुद्दा फील्ड मार्शल हाही त्याला मिळाला. पॅरिसमध्ये १८८५ साली तो मरण पावला.

सर ह्यू रोज याच्या विजयाचे बीज हे की धोक्याचे प्रसंगी तो स्वतः जाई आणि त्यासाठी स्वतःच्या अथवा आपल्या फौजेच्या बचावाची तो तगा करीत नसे. त्याने प्रत्येक गोष्ट मोठ्या शौर्याने एकाग्रतेने आणि कर्तव्यबुद्धीने केली. त्याने सपाट्याने केलेले कूच आणि त्याचा दुर्दम्य उत्साह याचा परिणाम बंडवाले व त्यांचे पुढारी यांचेवर फार झाला. बंडवाल्यांशी वागताना त्याने जे तत्त्व डोळ्यापुढे ठेवलेले होते ते- "जेव्हा शत्रू मोकळ्या मैदानात असेल तेव्हा त्याच्यावर सरळ हल्ला करावा आणि त्याला सारखे पळवीत रहावे, जेव्हा शत्रू तटबंदीचे आश्रयाने असेल तेव्हाही त्याच्यावर सरळ हल्लाच करावा आणि शक्य तेथे त्याला माघार घेता येणार नाही असे करावे; तो निसटत असला किंवा निसटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असला तर त्याचा परत पाठलाग करावा."

(४) ब्रिगेडियर - जनरल निकोलसन १८२२ - १८५७

सर्व प्रख्यात लोकांप्रमाणेच जॉन निकोलसन याचे अंगी दोषही होते; त्याचे वर्णन पुढे येईलच. परंतु निकोलसनच्या अंगचा उदात्त गुण म्हणजे त्याची मातृभक्ति. त्याची आई अत्यंत धर्मशील आणि जीविताची मूल्ये मनःपूर्वक पाळणारी अशी असून तिच्याबद्दल त्याला अत्यंत प्रेम आणि आदर असे. आपली मुले प्रामाणिक आणि न्यायनिष्ठ असावी यासाठी तिने सर्व प्रयत्न केले. निकोलसनची सचोटीची आणि उच्च स्वभावाची वागणूक ही त्याला आईच्या

शिक्षणापासून मिळाली होती. या संदर्भात तिने जाँनला शाळेत असताना जे पत्र लिहिले ते उल्लेखनीय आहे. त्यावेळी जाँन १५ वर्षांचा होता आणि त्याला मिळणाऱ्या पैशापेक्षा तो अधिक खर्च करी. त्या प्रसंगाने २४ एप्रिल १८३७ या तारखेला त्याचे आईने त्याला खालील पत्र लिहिले :-

“ लाडक्या मुला, तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी हे पत्र याचे आधीच लिहिले असते परंतु माझ्या छातीत पुन्हा दुखू लागले व ते दुखणे चालू असताना मला उजव्या हाताने लिहिताच येत नाही. आपल्या चुलत्याबद्दल तुझा गैरसमज झालेला दिसतो; मीही त्याला लिहिणार नाही कारण तो आपल्या मिळकतीपेक्षा अधिक खर्च करून ऐषआरामात वेळ घालवितो. त्याला आपण होऊन आठवण झाली तर बरेच परंतु मी होऊन त्याला आठवण करून देऊन लोभीपणाचा आरोप ओढवून घेणार नाही; आज तुला जरूर असलेला पैसा मी तुला पाठविते. यापुढे मात्र तुला दर आठवड्याला जेवढे मिळते त्यातच तू भागविले पाहिजे. इतर मुले काय करतात अथवा त्यांच्याजवळ काय आहे याचा विचार तू करणे योग्य नव्हे. तुझी आई एक विधवा असून तिला पाच मुलांचे पालनपोषण करावयाचे आहे; म्हणून जाँन आपणाजवळ पैसा नाही याबद्दल खोटी लाज बाळगू नको. अशी लाज बाळगलीस तर मोठा कठिण प्रसंग ओढवेल.

“ प्रामाणिकपणाने आणि सरळ सांगून टाक की अमुक एक गोष्ट करणे मला परवडत नाही. मिसिस स्कॉट अथवा मिसिस क्लीव्हर ज्या गोष्टी करतात ते मला शक्य नाही ही गोष्ट सांगण्यात मला बिलकुल लाज वाटत नाही. तू मोकळ्या स्वभावाचा आणि पौरुष असा व्हावास, तुला कसलीही भीति वाटता कामा नये अशी माझी इच्छा आहे. अयोग्य गोष्ट करण्याची मात्र तुला नेहमीच भीति वाटली पाहिजे. तू मेहनत केलीस तर पुढे स्वातंत्र्य आणि मान मिळवू शकशील. तोपर्यंत उत्तम तत्त्वे, उत्तम सवयी आणि भावी आयुष्याला उपयुक्त होईल असे ज्ञान संपादन कर. उत्तम गुणावाचून शिक्षण व्यर्थ आहे. मि. ऑर्मस्बी याने काल प्रार्थनेचे वेळी म्हटले की जर आपण आपली प्रार्थना योग्य प्रकारे केली तर प्रार्थनेत मागितल्याप्रमाणे जीवित कंठणे आपणास शक्य होईल या गोष्टीचा विचार कर. मी तुझेकरिता सतत प्रार्थना करते ही गोष्ट विसरू नको. ”

या पत्रात आईने म्हटल्याप्रमाणे सर्व जीवनात ‘स्वातंत्र्य आणि मान मिळविणे आणि कशाचीही भीति न बाळगणे’ या गोष्टी निकोलसनने आपल्या हृदयावर कोरून ठेविल्या होत्या.

आपल्या आईचे त्याच्या हृदयात एवढे स्थान होते की विवाह करण्याची व जोडीदार मिळविण्याची त्याला कधीच जरूरी वाटली नाही. त्यांचा पत्र-व्यवहार जतन करून ठेवण्यात आला असून इंग्रजी वाङ्मयात त्याला अनन्य साधारण स्थान आहे. एका पत्राचा उल्लेख आताच केला. दुसरे पत्र असे आहे:

“प्रिय मातुःश्री, मी आज पेशावराहून येथे आलो. तेथे मी काही दिवस एडवर्ड कुटुंबाबरोबर होतो. वृत्तपत्रावरून तुला समजलेच असेल की पेशावर येथे मिशनऱ्यांचे कायम ठाणे ठेवण्याची तयारी चालू आहे. त्यासाठी तुझे तर्फे मी ५०० रुपये दिले आहेत. परंतु वर्गणीदारांचे यादीत माझे नाव येणार नाही, कारण काही कारणाने ही वर्गणी मी अनामिकपणे दिलेली आहे.

“जर काल्डबेक यांचेकडून तुला अजून भाड्याचे पैसे मिळाले नसतील तर पुन्हा त्यांना विचारू नको. स्नेहाच्या संबंधात एकाने दुसऱ्यासाठी काही केले तर जागेसाठी भाडे घेणे मला अप्रशस्त वाटते. आपला स्नेही सुखात असावा ह्यातच आनंद अधिक आहे.

ह्या उन्हाळ्यात कोठे जाण्याचा तुझा विचार आहे ? तू समुद्रकाठी जावेस अशी माझी इच्छा आहे. समुद्रस्नान तुला आणि मिलीला फार मानवते.

“तुझा जॉन”

१८५० मध्ये लांब मुदतीची रजा घेऊन इंग्लंडला जावे असे निकोलसनच्या मनात होते. दहा वर्षेपर्यंत प्रकृती बरी नसल्यामुळे त्याने हा बेत केला होता; त्याशिवाय दुसऱ्याला सुखी करणे हा विचारच अधिक प्रबळ होता. त्याचा भाऊ विल्यम हा अपघाताने हिंदुस्थानात नुकताच मरण पावलेला होता आणि सतत आईचा विचार त्याचे मनात असल्यामुळे या संकटप्रसंगी आपण आपल्या आईजवळ असावे असे त्याला वाटत होते.

निकोलसन आज्ञाधारक मुलगा होता तसाच विचारी मित्र होता. १८५४ मध्ये पंजाबातील सेनापतीची जागा रिकामी झालेली होती. त्यासाठी त्याने अर्ज केला होता. पुढे त्याला कळले की आपला जुना मित्र कर्नल चेंबरलेन यानेही त्याच जागेसाठी अर्ज केला आहे. त्याबरोबर आपला अर्ज त्याने त्वरीत परत घेतला आणि चेंबरलेनला पत्र लिहून कळविले की स्वतःपेक्षा चेंबरलेनचा त्या जागेवर अधिक हक्क असून ती जागा मिळविण्यात त्याला त्याने यश चिंतिले.

हिंदुस्थानात आल्यानंतर अनेक वर्षे निकोलसनची प्रकृती बरी नसे. परंतु त्याची इच्छाशक्ती जबर असल्यामुळे तो प्रकृतीची कुरकूर सहन करी.

एकदा खूप ताप येऊन तो अंधरुणात पडून असता पंजाबचा कमिशनर सर हेन्री लॉरेन्स त्याचेकडे आला व स्थानिक बंड झाल्याचे त्याने त्यास सांगितले; त्यावर त्याने उत्तर दिले की “तापाची तमा न बाळगता मी उद्याच निघतो” ही गोष्ट त्याच्या बरोबरच्या एका अधिकाऱ्याने सांगितली. कर्तव्यापुढे तापाची क्षिती बाळगणे हे त्याच्या स्वभावातच नव्हते. तो अधिकारी म्हणतो “ईश्वराचे अस्तित्व आणि संरक्षण यावर त्याचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे त्याने निघण्याची तयारी केली: पराक्रम आणि बेडरवृत्ती त्याचे ठिकाणी असल्यामुळे त्याचा पराभव होणे अशक्य होते. तापामध्येही तयारी चालली असताना मी त्याला पाहिले तेव्हाच त्याच्या स्वभावाची ओळख मला प्रथम झाली. ताप अंगात असताना तसाच उठून सर्व तयारी करताना त्याला पाहिल्यावर त्याचा आत्मविश्वास, उत्साह पाहून माझा त्याचेसंबंधीचा आदर वाढला.”

त्याने विवाह केला नाही हे एक प्रकारे बरेच झाले कारण त्याच्या तापट स्वभावापुढे कोणी स्त्री टिकू शकली नसती. त्याला वारंवार रागाचा झटका येई व त्या भरात तो लोकांना मारी. या त्याच्या रागीट स्वभावामुळे बरोबरीच्या आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशी त्याची नेहमी भांडणे होत. यापैकी कित्येक अधिकारी चांगले असत.

१८५० चे सुमारास पंजाबचा चीफ कमिशनर सर जॉन लॉरेन्स याचे कानी निकोलसनच्या तापट स्वभावाची हकीकत गेली तेव्हा त्याला काही सल्ला द्यावा असे त्याने ठरविले. सर हेन्री म्हणाला “तुला जे सांगावेसे वाटते ते सर्वांना सांगण्याची जरूरी नाही. आपणापैकी प्रत्येक जण आपापली मते स्पष्टपणे बोलू लागला तर जग गडबडून जाईल. तुझ्या निष्कपट स्वभावासंबंधी मला इतकाच आदर आहे परंतु तुला एक सूचना मात्र मी देऊ इच्छितो की मी तुझ्या छावणीत जे पाहिले त्यावरून आपला राग ताब्यात ठेवण्याचा तू पुष्कळ प्रयत्न करतोस असे दिसले. असाच प्रयत्न करून त्यात तू यशस्वी हो.”

निकोलसनने जे उत्तर दिले ते वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इंग्रज अधिकारी स्थानिक लोकांना लुबाडतात त्यासंबंधी त्यांच्याशी उघडपणे बोलल्याबद्दल बचावात्मक असे मृदु भाषण करून त्याने सर हेन्री यांचे त्यानी दिलेल्या सल्ल्याबद्दल आभार मानले. आपण असे टाकून बोलतो त्यामुळे इंग्रज अधिकाऱ्यात आपण अप्रिय होतो ही गोष्ट कबूल करून तो म्हणाला “माझ्या तापट स्वभावाची मला

पूर्ण जाणीव आहे आणि माझा राग आटोक्यात ठेवण्याचा मी प्रयत्न करतो हे तुमचे म्हणणेही मला मान्य आहे; त्यात मला अधिकाधिक यश मिळेल अशी मी आशा करतो. माझा राग पुष्कळ वेळा अनावर होऊन तो आटोक्यात ठेवण्यासाठी मला फार प्रयत्न करावा लागतो. रोगाचे निदान हे रोग बरा करण्याचे निम्मे साधन आहे; उरलेला निम्मा भाग लवकरच ताब्यात ठेवता येईल असा माझा विश्वास आहे.”

जनरल निकोलसनचे चरित्र आणि जीवन यांचे सविस्तर वर्णन कॅप्टन जे. जे. ट्रॉटर याने लिहिलेले आहे. त्या चरित्रात आणि सर जॉन के याने १८८९ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ‘हिंदी अधिकाऱ्यांची चरित्रे’ या पुस्तकात ते वाचकांना मिळेल. येथे एवढेच सांगणे पुरे की हा प्रख्यात शिपाई आणि प्रशासक १८२२ मध्ये आयर्लंडात अ‍ॅलेक्झांडर निकोलसन या वैद्याचा तिसरा मुलगा असून तो ऐन तारुण्यात ३५ व्या वर्षी मरण पावला. १८३९ मध्ये त्याने बंगालच्या सैन्यात प्रवेश केला आणि लगेच १८३९-४२ च्या अफगाण युद्धात त्याने महत्त्वाचा भाग घेऊन कीर्ति मिळवली. १८४७ मध्ये पंजाबातील एका जिल्ह्याचा तो प्रमुख असून पहिल्या शीख युद्धानंतर शांतता प्रस्थापित करण्याचे कामी त्याने फार श्रम केले. पंजाब खालसा झाल्यानंतर त्याला बन्नूचा डेप्युटी कमिशनर म्हणून नेमण्यात आले. त्या नेमणुकीचे वेळी त्याने आपली न्यायबुद्धी, अविरत मेहनत आणि उमदे व्यक्तिमत्त्व यामुळे मोठे नाव कमावले. त्याचे संबंधीच्या अनेक गोष्टींपैकी एक गोष्ट अशी की एका गाझीने त्याच्यावर हल्ला केला. तेव्हा जवळच्या पहारेकऱ्याच्या हातातील बंदूक घेऊन त्या गाझीला त्याने तात्काळ ठार केले. दुसऱ्या एका प्रसंगी एका प्रसिद्ध गुंड माणसाला पकडून देण्यासाठी त्याने एक बक्षीस जाहीर केले होते तरीही ते काम करण्यास कोणी तयार होईना; तेव्हा स्वतः निकोलसन एकटा त्या माणसाच्या खेड्यात घोड्यावरून गेला व रस्त्यात तो इसम दिसताच त्याला त्याने कापून काढले. अशा माणसाला लोक देव मानून त्याला ‘निकालसेन’ म्हणत यात आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

जरी निकोलसन हा कडक अधिकारी होता तरी तो अत्यंत न्यायप्रिय होता. एकाद्या गुन्ह्याच्या अथवा कायदेशीर भांडणाच्या जागी स्वतः जाऊन तेथेच न्याय करीत असे. फौजदारी खटल्यात आरोपीला सुधारण्याची संधी तो नेहमी देई.

दिल्ली परत जिंकून घेण्याकरिता जे सैन्य जमविले होते त्यात निकोलसन हा एक अधिकारी होता. त्याचेपेक्षा वरिष्ठ अधिकारी घोटाळ्यात पडलेले असतांना निकोलसनने एकदम हल्ला करण्याबद्दल ठाम मत प्रकट केले आणि

त्याचीच त्यासाठी नेमणूक झाली. १४ सप्टेंबर १८५७ रोजी सकाळी एक हजार सैन्य बरोबर घेऊन तटबंदी असलेल्या त्या शहरावर तो चालून गेला आणि आत प्रवेश मिळविण्यात त्याला यश आले. (हा हल्ला निकोलसनने चढविला आणि शिडीवरून तटात तोच प्रथम गेला) त्यानंतर आपल्या थकलेल्या सैन्याकडून अधिक जागा मिळविण्याचा त्याने प्रयत्न केला परंतु सैनिक डळमळलेले पाहून तो स्वतःच पुढे झाला त्यावेळी त्याला प्राणघेणी गोळी लागली. त्यानंतर त्याचे धिप्पाड शरीर नऊ दिवसपर्यंत मृत्यूशी झुंजत होते; शेवटी पुढच्या २३ तारखेला त्याने प्राण सोडला.

दैवदुर्विलास असा की निकोलसन व त्याचा परममित्र चेंबरलेन यांचेमध्ये वाकडेपणा उत्पन्न झाला तो कितीही प्रयत्न केले तरी दूर होऊ शकला नाही. चेंबरलेनने आपल्याकडून पुष्कळ प्रयत्न केला तरी निकोलसन काही ऐकण्यास तयार नव्हता. शेवटी सर जॉन लॉरेन्स याने खटपट करून हे दोन्ही मित्र एकत्र आणले. ही मैत्री शेवटपर्यंत टिकली आणि निकोलसनच्या शेवटच्या दुखण्यात चेंबरलेनने त्याची जिवाभावे शुश्रूषा केली. अंताचे वेळी आपला जिवलग मित्र आपले जवळ आहे हे समाधान निकोलसनला मिळाले. यापेक्षा दुसरा कोणीही काय अपेक्षा करील ?

सर जॉन लॉरेन्स याने 'बंडा'च्या वृत्तांतात लिहिले आहे :-

“ ब्रिगेडियर जनरल जॉन निकोलसन हा आता मानवी स्तुतीच्या आणि बक्षीसाच्या पलीकडे गेलेला आहे. परंतु जोपर्यंत ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात राहिल तोपर्यंत त्याची कीर्ति अबाधित राहिल. या कठिण प्रसंगासाठीच जणू त्याला ईश्वराने उत्पन्न केले होते. दिल्लीच्या विजयप्रसंगी झालेल्या जखमेमुळे त्याला जे मरण आले तेच त्याच्या उज्ज्वल परंतु अल्पायुषी जीविताचे सार्थक होते. जॉन निकोलसन नसता तर दिल्ली काबीज झालीच नसती हे नमूद करण्यास चीफ कमिशनर यांना किंचित्ही संशय वाटत नाही. ”

निकोलसन संबंधीचा हा मजकूर समाप्त करताना त्याच्या आईने त्याच्या मृत्यूनंतर इंग्रज पंतप्रधानाला लिहिलेल्या पत्रातील मजकूर उद्धृत करणे प्रस्तुत लेखक इष्ट मानतो :-

जॉन निकोलसनच्या आईने व्हिक्टोरिया राणीचा पंतप्रधान डर्बीचा अर्ल याला लिहिलेले पत्र :-

“ महाराज, जनरल निकोलसनची आई या नात्याने विचारार्थ खालील मजकूर आपणापुढे मी मांडू इच्छिते :-

“ हिंदुस्थानातील राणीच्या राज्याच्या संरक्षणाचे कामी माझे तीन मुलगे हिंदी सैन्यात कामी आले. पहिला मुलगा जलालाबादेच्या वेढ्यात होता व खैबरखिडीत मरण पावला. दुसरा मुलगा सुकेन येथे मरण पावला. सुकेन ही युरोपियनांची जणू स्मशानभूमीच होती. तिसरा मुलगा जनरल निकोलसन याने दिल्लीवरील स्वारीमध्ये अजरामर कीर्ति मिळविली आणि त्यात त्याचा अंत झाला. त्याच्यासंबंधी लिहिण्याची जरूरी नाही. लॉर्डच्या सभेत आपण त्याच्या संबंधी जे वक्तृत्वपूर्ण आणि उदार उद्गार काढले त्यामुळे माझ्या मनाला दुःखपूर्ण आनंद झाला. याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार मानते. त्याची कामगिरी अजरामर आहे.

“ माझा एक मुलगा ईश्वराच्या कृपेने अजून हयात आहे; त्याचा उजवा हात दिल्लीच्या वेढ्याचे वेळी काँक्च्या तुकडीचे नेतृत्व करताना जायबंदी झाला. त्याला प्रकृतीच्या कारणास्तव परत पाठविण्यात आले. त्याच्यासाठी आपला जबरदस्त आश्रय मिळावा म्हणून हे पत्र लिहीत आहे. माझ्या एकुलत्या मुलाला परत हिंदुस्थानात पाठविले जावे हे मला सहन होत नाही कारण माझे तीन मुलगे तेथेच मरण पावले. आपण त्याला इंग्लंड वा आयर्लंडमध्येच काही सरकारी नोकरी द्यावी अशी आपणाला विनंति आहे.

“ त्याला कोणती नोकरी देणे युक्त होईल हे आपल्यापुढे मांडण्यासाठी त्याने १२ वर्षे हिंदुस्थानात जी नोकरी केली तीबद्दल थोडक्यात माहिती मी देऊ इच्छिते. प्रथम चिलियानवाला येथील लढाईचे वेळी तो सर जे. थॅकवेल याचा व्यक्तिगत सहायक असून पंजाबातील मोहिमेमध्ये तो पायदळ पलटणीत होता; त्याला त्याच्या कामगिरीबद्दल एक पदकही मिळालेले आहे. तो ज्या रेजिमेंटमध्ये काम करीत होता त्या रेजिमेंटला सरसेनापतींनी आभारप्रदान केलेले होते. या मोहिमेनंतर सर जॉन लॉरेन्स यांनी त्याची बदली पंजाब घोडदळात केली व तेथे तो काही काल अँडज्यूटंट व पुढे दुय्यम सेनापती म्हणून होता. बंडापूर्वी दोन वर्षे तो पंजाब पोलीस दलाचा प्रमुख होता कारण त्या दलाचा कायमचा प्रमुख अजारीपणाच्या रजेवर होता.

“ तो पोलिसप्रमुख परत आल्यानंतर तो परत आपल्या रेजिमेंटला आला. ते रेजिमेंट त्यावेळी दिल्लीला होते. जेव्हा त्याचे सर्व वरिष्ठ अधिकारी मृत वा जायबंदी झाले त्यावेळी काँक् पलटण या रेजिमेंटची सूत्रे आपण होऊन त्याने हाती घेतली. आणि त्या अविस्मरणीय प्रसंगी आपल्या रेजिमेंटला घेऊन

तो दिल्लीवर चालून गेला त्यावेळी त्याच्या उजव्या दंडाला गंभीर जखम होऊन दंड निकामी झाला.

आपल्या सहानुभूतीची अपेक्षा करणारी
सी. निकोलसन

लॉर्ड कॅनिंगचे व्हिक्टोरिया राणीला पत्र. या पत्रात आपल्या पत्नीच्या मृत्युची बातमी त्याने राणीला कळविली.

(२२ नोव्हेंबर १८६१)

राणीसाहेबांना लॉर्ड कॅनिंग यांचे कर्तव्यपूर्ण प्रणाम. गेल्या टपालातून राणीसाहेबांना लॉर्ड कॅनिंगवर झालेल्या आघाताची बातमी समजलीच असेल. राणीसाहेबांचा लेडी कॅनिंगवर लोभ व प्रेम होते त्यामुळे तिच्या शेवटच्या आजाराची माहिती शक्य तितक्या लवकर देणे हे कॅनिंग आपले कर्तव्य समजतो. आता और्ध्वदेहिक संपले आहे. १९ तारखेला खासगी तऱ्हेने शेवटचे संस्कार करण्यात आले. गव्हर्नर जनरल व त्यांचे कुटुंबियांसाठी येथे खास स्मशान नाही. जे आहे ते अगदी ओंगळ आहे. म्हणून लॉर्ड कॅनिंगने कलकत्त्यापासून १५ मैलावरील बराकपूर येथील बागेचा काही भाग या कामाकरिता राखून ठेविला आहे. ही जागा सुंदर असून भोवतालच्या मोठमोठ्या वृक्षामुळे तेथे चांगली छाया आहे आणि लेडी कॅनिंगला आवडती अशी रंगीबेरंगी फुलांनी ती जागा सुशोभित झालेली आहे.

लेडी कॅनिंग हिच्या स्मरणार्थ घरातील लोकांनीच नव्हे तर इतर मुलकी व सरकारी अधिकाऱ्यांनी व इतर सर्वांनी आपली आदरांजली वाहिली हे ऐकून राणीसाहेबांना समाधान वाटेल.

लॉर्ड कॅनिंग यांना असा विश्वास वाटतो की वर दिलेली हकीकत ही राणीसाहेबांना कंटाळवाणी वाटणार नाही. राणीसाहेबांची कॅनिंग यांना पूर्ण सहानुभूति आहे असा विश्वास आहे. आणि ही हकीकत लिहिताना लेडी कॅनिंगच्या इच्छेलाच मान देत आहे ही गोष्ट राणीसाहेबांच्या लक्षात येईल अशी लॉर्ड कॅनिंग यांना खात्री वाटते. आजारी पडण्यापूर्वी लॉर्ड कॅनिंगशी बोलताना लेडी कॅनिंगला राणीसाहेबांना पत्र लिहिण्याची इच्छा होती.

प्रथम ठरल्याप्रमाणे सर्व गोष्टी झाल्या असत्या तर काही वेगळेच घडले असते ही गोष्ट ईश्वरच जाणे. ईश्वरी इच्छाच सर्व श्रेष्ठ आहे.

[लॉर्ग कॅनिंग याने अलाहाबादेस भरविलेल्या भव्य दरबाराला हजर असावे अशी लेडी कॅनिंगची इच्छा होती परंतु ९०० मैलांचा उन्हाळ्यातील प्रवास तिला सोसणार नाही म्हणून लॉर्ड कॅनिंगने तिचे मन दार्जिलिंगला राहण्यासाठी वळविले होते.]

राणीचे उत्तर

१० जानेवारी १८६२

२२ नोव्हेंबर रोजी लॉर्ड कॅनिंग याने जेव्हा हे पत्र लिहिले तेव्हा त्याला कल्पनाच नव्हती की असाच दुर्धर प्रसंग राणीवरही त्याच वेळी आलेला होता. आश्चर्य असे लेडी कॅनिंगला जे दुखणे झाले होते तसेच दुखणे राणीच्या पतिराजांना झालेले होते [राणीच्या पतिराजांचा मृत्यू १४ डिसेंबर १८६२ रोजी विडसर येथे झाला होता]

“ आयुष्यातील जोडीदार नाहीसा होणे म्हणजे स्वतःच्या शक्तीचा आणि प्राणाचा अर्धा भाग गमावणेच होय हे लॉर्ड कॅनिंगही जाणतात. लेडी कॅनिंग ही अत्यंत प्रिय, मोठ्या योग्यतेची अशी पत्नी होती. लॉर्ड कॅनिंग यांना आधार देणारी व्यक्तीच नाहीशी झाली. राणीला नेहमी लहान मोठ्या गोष्टी-मध्ये आधार देणारीच आज नाहीशी झालेली आहे.

“ लॉर्ड कॅनिंग यांना ईश्वरानेच हा आघात सहन करण्याचे सामर्थ्य द्यावे तसेच खुद्द राणीलाही आपले दुःख सहन करण्याची शक्ती ईश्वराने द्यावी. या आघाताने राणी अगदी भुईसपाट झाली आहे. ती आपल्या पती-साठीच जगत होती.”

परिशिष्ट ४ थे

काही मनोरंजक गोष्टी

- (१) मुलाने घेतलेला सूड
 - (२) बंडखोर युरोपियन
 - (३) महंमदअलीखान इंजिनियर याचे दुःखद निधन
 - (४) हिंदी तलवारी
- (१) मुलाने घेतलेला सूड

आपल्या बापाच्या मृत्यूचा मुलाने वेगळ्या तऱ्हेने घेतलेल्या सुडाची ही गोष्ट आहे. १४ मार्च १८८७ रोजी म्हणजे बंडानंतर तीस वर्षांनी मध्य हिंदुस्थानातील आंगर येथे मध्य हिंदुस्थानातील घोडदळाच्या दुसऱ्या रेजिमेंटचा सेनापती मेजर ए. एच. एस. नील याला परेडवर गोळी घालून मारण्यात आले. हा मेजर नील म्हणजे बंडाचे वेळी कानपूरच्या सैन्याचा प्रमुख प्रख्यात मेजर जनरल नील याचा मुलगा होता. त्याच रेजिमेंटमधील स्वार आणि पायदळातील दुसऱ्या रेजिमेंटमधील सफरअल्लीचा मुलगा मझरअली याने ही गोळी झाडली होती. सफरअल्लीने कानपूर येथील बंडात भाग घेतलेला होता.

जनरल हवेलॉक याने कानपूर परत काबीज केल्यानंतर सत्तीचौराघाट आणि बिबीघर येथील कत्तलीत भाग घेतल्याबद्दल पुष्कळ लोकांना पकडण्यात आले होते. त्या लोकांमध्ये सफरअल्ली हा एक होता. २७ जून १८५७ रोजी जनरल व्हीलर नदीच्या काठाशी पाण्यातील बोटीत चढण्यासाठी आपल्या पालखीतून उतरला त्यावेळी त्याचा शिरच्छेद केल्याचा आरोप सफरअल्लीवर ठेवण्यात आला होता. त्याची चौकशी करण्यात येऊन, जरी तो आरोप त्याने जोराने नाकारला होता, तरी जनरल नीलच्या तोंडी हुकुमावरून त्याला मृत्यूची शिक्षा देण्यात आली होती. ही हकीकत २७ व्या प्रकरणात दिलेली आहे. फाशी देण्यापूर्वी सफरअल्लीला बिबीघरात नेण्यात आले व तेथे भंग्यानी मारहाण करून जमीनीवरील रक्ताचे डाग जिभेने चाटून साफ करण्याची शिक्षा त्याला

देण्यात आली. फासावर चढवण्यापूर्वी जमलेल्या जनसमुदायाला सफरअल्लीने आपला शेवटचा संदेश दिला होता. त्या संदेशात त्याने आपला रोहटक येथील लहान मुलगा मझरअली याला असा निरोप देण्यास सांगितले होते की, आपणाला फाशी देण्यापूर्वी जनरल नीलच्या हुकुमावरून अन्यायाने आपणाला भ्रष्ट करण्यात आले. आपल्या मुलाने जनरल नील अथवा त्याच्या वंशातल्या कोणाला मारून सूड उगवावा हीच आपली शेवटची इच्छा आहे असेही त्याने सांगितले होते.

मझरअली मोठा झाल्यावर त्याने सैन्यात नोकरी धरली आणि मेजर नीलच्या हाताखाली त्याने कित्येक वर्षे नोकरी केली. त्यावेळी हा मेजर नील म्हणजे आपल्या बापाने शेवटच्या क्षणी ज्याचा उल्लेख केला होता त्या मेजर जनरलचा मुलगा हे त्याला माहीत नव्हते. एके दिवशी मझरअली आजारी पडून रुग्णालयात असताना त्याचेकडे एक फकीर आला. त्या फकीराने मझरअलीला त्याच्या बापाची शेवटची इच्छा काय होती हे सांगून जनरल नीलचा मुलगा मेजर नील याचा मृत्यू मझरअलीचेच हातून व्हावा ही दैवगतीच असल्याचे सांगितले. दुसऱ्या दिवशी कवायतीचे मैदानावर कवायत चालू असतानाच मझरअलीने फकीराच्या आदेशाप्रमाणे मेजर नील याला गोळी घातली. अशा तऱ्हेने निर्दय हत्या त्याने का केली हे त्यावेळी कोणासही समजले नव्हते.

मझरअलीची चौकशी होऊन त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. त्याला फाशी देण्यात आल्यानंतर उत्तर भारतातील बाजारात एक पत्रक वाटण्यात आलेले होते. पत्रकात सफरअल्लीची शेवटची इच्छा आणि मझरअलीने घेतलेला सूड याबद्दलची हकीकत देण्यात आली होती. हे पत्रक उर्दूत असून त्याचे इंग्रजी भाषांतर त्याचे खालीच छापण्यात आलेले होते : ते असे :—

“ २५ जुलै १८५७ रोजी सत्तीचौरा घाटावर जनरल व्हीलर याला ठार मारल्याबद्दल घोडदळातील २ व्या तुकडीत डफेदार सफरअल्ली याने फासावर चढण्यापूर्वी केलेली घोषणा :—

“ महंमद पैगंबरा ! मेजर ब्रूसच्या भंग्यानी ज्याला फटके मारून जनरल नीलच्या आज्ञेवरून बिबीघरातील रक्त चाटावयास लावून भ्रष्ट केले व पुढे फाशी दिले त्या मझरअली नावाच्या तुझ्या सेवकाच्या आत्म्याला स्वर्गात स्थान दे. आणि हे पैगंबरा ! माझा लहान मुलगा रोहटक येथील मझरअली याला योग्य वेळी स्फूर्ति दे आणि या झुटाकाराबद्दल जनरल नील वा त्याचे वंशज यांच्यावर सूड उगवण्याची बुद्धी दे.

“लक्षात घ्या ! मध्य हिंदुस्थानातील २ व्या घोडदळ रेजिमेंट मधील मझरअली याने ईश्वरी प्रेरणेने आंगर येथे त्या रेजिमेंटाचा प्रमुख मेजर ए. एच. एस. नील याला गोळी घालून ठार केले. त्याला गव्हर्नर जनरलचा गुमास्ता सर लेपेल ग्रिफिन याच्या आज्ञेने फाशीची शिक्षा देण्यात आली.”

फोर्बस मिचेल याने आपल्या ‘आठवणी’ या पुस्तकास ही सर्व हकीकत परिशिष्टात दिलेली आहे. फोर्बस मिचेल याला ही सर्व माहिती १८९२ मध्ये कंपनीच्या नोकरीतील एका व्यक्तीने दिली होती. ही व्यक्ती बंडापूर्वी शिंदे सरकारच्या नोकरीत असून जनरल हॅवेलॉक व नील यांनी कानपूर जिकले तेव्हा ती व्यक्ती स्वतः हजर होती. वर ज्या पत्रकाचा उल्लेख केला आहे त्याची एक प्रत त्या व्यक्तीनेच फोर्बस मिचेल याला दिली होती. ही हकीकत संपूर्णपणे खरी आहे अशी खात्री करून घेऊनच फोर्बस मिचेल याने आपल्या पुस्तकात दिली आहे.

कलकत्याच्या ‘स्टेट्समन’ पत्राच्या एका अंकात मझर अली प्रकरणाची हकीकत दिली असून त्या पत्राच्या संपादकाने स्वतः त्या पत्रकाची एक प्रत पाहिलेली होती. मझरअली फासावर गेल्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानामध्ये ही हकीकत सर्वत्र प्रसृत झालेली होती.

(२) बंडखोर युरोपियन

आश्चर्य वाटण्यासारखी परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की कित्येक युरोपियन लोक बंडवाल्यांना मिळून ब्रिटिशांविरुद्ध लढले. १८५७-५८च्या वर्तमान-पत्रांतून बंडवाल्यांच्या बाजूने लढणाऱ्या युरोपियांची हकीकत आलेली असून सर्वत्र त्याबद्दल बोलबाला झालेला होता.

असे एक प्रकरण लखनौ येथे घडले. कुकरेल नदीजवळच्या चिनहाट गावी झालेल्या लढाईत बंडवाल्या तोफखान्याचा भडिमार योग्य तऱ्हेने चालावा म्हणून एक युरोपियन शिपाई खटपट करीत असताना दिसला. रीस नावाच्या एका गृहस्थाने स्वतः हे पाहिलेले होते. हा युरोपियन हातात तलवार घेऊन आपल्या लोकांसहित ब्रिटिशांवर चालून गेलेला त्याला दिसला. “हा मनुष्य मोठा देखणा, गोरा आणि मजबूत हाडापेराचा असून त्याचे वय सुमारे २५ वर्षांचे असावे. त्याला भुरकट मिशा असून त्याने ब्रिटिश घोडदळाचा पोषाक आणि सोनेरी काठाची टोपी घातलेली होती.” हा युरोपियन मनुष्य रशियन अथवा फितूर ख्रिश्चन असावा.

१८६१ मध्ये एडिनबरो येथे प्रसिद्ध झालेल्या ' दिल्लीचा वेढा ' (तेथे हजर असलेल्या एका अधिकाऱ्याने लिहिलेला) या पुस्तकात अशीच आणखी एक हकीकत दिलेली आहे. बदली-की सराई येथील लढाईत हा युरोपियन मारला गेला. या लढाईच्या अखेरीचे वर्णन करताना लेखक लिहिता :-
 " मीरत येथील सैन्यातून पळून गेलेला एक शिपाई बंडवाल्यांबरोबर लढताना पडला ही गोष्ट सांगतांना दुःख होते. त्याला त्याच्या बरोबरच्या लोकांनी ओळखले होते. " या युरोपियनाचे नाव सांगण्यात आलेले नसले तरी मीरत येथून दिल्लीला येणाऱ्या बंडवाल्यांना तो मिळाला होता व तेथे मारला गेला असे इतर पुराव्यावरून सांगता येते.

दिल्लीच्या वेढ्यात आणखी दोन युरोपियन बंडवाल्यांबरोबर लढत होते ही गोष्ट याच लेखकाने सांगितलेली आहे. काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी दुर्बिणीतून हे दोघे इंग्रजी टोप्या घालून बंडवाल्यांच्या बाजूने लढत असलेले पाहिले होते.

बरेलीतील एका युरोपियनाचे आणखी असेच एक प्रकरण आहे. बरेलीच्या सैन्यात हा सार्जंट मेजर होता व त्या सैन्याबरोबर तो दिल्लीला आला होता. बहादुरखानाने त्याला आपला सरसेनापती बख्तखान याच्या खालोखालच्या हुद्यावर नेमिले होते. दिल्लीचा वेढा चालू असता हा बंडवाल्यांच्या तोफखान्याचा प्रमुख होता. बंडवाल्यांच्या बाजूचा सर्वात उत्साही असा तो अधिकारी असून सर्व लोक त्याला फार मान देत असे सांगतात. ज्या दिवशी दिल्ली पडली त्या दिवशी हा सार्जंट मेजर एका मोर्चावरून दुसरीकडे असा सर्वत्र फिरत होता आणि निराश झालेल्या बंडवाल्यांना धीर देत होता आणि हल्ला होत असलेल्या जागी नवीन नवीन कुमक आणून पोचवीत असून फार त्वेषाने लढत होता.

दिल्लीला झालेल्या पराभवानंतर बंडवाले मथुरेला गेले तेथे हाच सार्जंट मेजर यमुना ओलांडण्याचे कामी चाललेल्या व्यवस्थेची पहाणी करीत होता. बख्तखानाबरोबर तेव्हा तीस हजार सैनिक होते ते सर्व या युरोपियनाला फार मान देत आणि त्यांचे हुकूम बिनतक्रार पाळीत. पुढे तो हजरत महलच्या सैन्याला लखनौ येथे मिळाला की नाही याबद्दल विशेष माहिती मिळत नाही; परंतु लखनौ पडल्यानंतर राजा नरपतिसिंगाच्या रूपा किल्ल्याच्या लढाईत तो सैन्याचा सेनापती म्हणून लढत होता असे दिसते. त्या किल्ल्याला ब्रिटिशांनी जेव्हा वेढा दिला तेव्हा याच सार्जंट मेजरने किल्ल्यातील एका उंच झाडावरून ब्रिगेडियर अँड्रियन होप याला अचूक गोळी घालून ठार मारले.

रुया किल्लाही पडल्यावर हा सार्जंट मेजर शिपायांबरोबरच जंगलात लपला होता. तेथे राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार शिपायांनी शरण जाण्याचे ठरविले तेव्हा या सार्जंट मेजरने त्यांना बजावले होते की त्यांना दया दाखविण्यात येणार नाही. परंतु शिपायांची दुर्दशा झालेली असल्यामुळे त्याच्या म्हणण्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. त्यांनी आपल्यापैकी एकाला पुढे पाठवून इतर शरण गेलेल्या लोकांचे काय झाले याची बातमी मिळविण्यास सांगितले. त्याने माहिती आणली की ज्या शिपायांनी प्रत्यक्ष खून केलेला नाही त्यांना आपापल्या खेड्याकडे जाऊ देण्यात येत होते. त्या प्रत्येकाला २ रुपये व परवाना देण्यात येत होता. नेपाळात त्यावेळी असलेल्यांपैकी बहुतेक सर्व शिपाई जवळच्या इंग्रजी ठाण्यावर शरण गेले व त्यांना आपापल्या कुटुंबात जाऊ देण्यात आले. हे पाहून तो युरोपियन सार्जंट मेजर ढसढसा रडला आणि आपल्याला ना घर ना स्वदेश असे असल्यामुळे कोठे जाण्याला आधारच उरला नाही असे म्हणाला. या दुर्दैवी युरोपियनाचे पुढे काय झाले याबद्दल काहीही माहिती नाही. त्यांच्यासंबंधी पुढेही काही कळले नाही.

(३) महंमदअलीखान इंजिनियर याचे दुःखद निधन

१८५८ च्या फेब्रुवारीच्या अखेरीस उनाव येथील ब्रिटिश छावणीत एका देखण्या युवकाला फासावर चढविण्यात आले. हा माणूस स्वच्छ व शुभ्र पांढरे कपडे घालीत असे. ब्रिटिश सैन्यात हेरगिरी केल्याचा त्याच्यावर आरोप होता. या माणसाचे नाव महंमदअलीखान असून तो रोहिलखंडातील उच्च घराण्यातील होता. महाविद्यालयीन शिक्षणानंतर रुरकीच्या टॉमसन कॉलेजमधून इंजिनियरिंगची पदवी परीक्षा तो अत्युच्च गुणांनी उत्तीर्ण झालेला असून कित्येक युरोपियनांपेक्षाही त्याला अधिक गुण मिळालेले होते. काही दिवस ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यात लष्करी इंजिनियर म्हणून त्याने नोकरी केली होती. परंतु तेथे त्याला मिळणाऱ्या अपमानास्पद वागणुकीचा वीट येऊन त्याने राजीनामा दिला. कारण इतर कोणाहीपेक्षा आपण आपल्या व्यवसायात वरचढ आहो अशी त्याची खात्री होती. तो दोन वेळा इंग्लंडला गेला होता. फोर्बस मिचेल याने आपल्या 'आठवणी' त हा उमदा माणूस कसा फाशी गेला ही दुःखद घटना वर्णन केलेली आहे.

कानपूर परत घेतल्यानंतर ब्रिटिशांपुढील ताबडतोबीचा प्रश्न म्हणजे लखनौ शहर सोडविणे हा होता. कानपूर आणि आलमबाग (लखनौ) यांच्या दरम्यात प्रचंड तयारी करून एक संबंध सैन्य या दोन शहरामधील प्रदेशात जमा

करण्यात आले होते. अनेक रेजिमेंटे सर एडवर्ड लुगार्ड आणि ब्रिगेडियर अँड्रियन होप यांच्या अधिपत्याखाली उनाव येथे जमविण्यात आलेली होती. थोड्याच दिवसात लखनौला वेढा घालण्याचे दृष्टीने ही तयारी चालू होती. या लष्कराबरोबर फोर्बस मिचेस हा स्वतः हजर होता.

एके दिवशी या छावणीमध्ये एक इसम “आलूबुखार ! आलूबुखार ! उत्तम अलूबुखार ! चाखून पहा ” असे ओरडत आला. फोर्बस मिचेल याने त्याला आपल्या तंबूत बोलावून घेतले; त्याचा उमदा तोंडावळा आणि वागणूक इतर बुणग्यांपेक्षा वेगळी आहे असे त्याला दिसले. त्या माणसाने आपले नाव ‘जामी ग्रीन’ आणि बरोबर डोक्यावर टोपली घेतलेल्या माणसाचे नाव ‘मिकी’ असे सांगितले. त्या माणसाला लष्करी हद्दीत येण्याचा परवाना होता की नाही याबद्दल फोर्बस मिचेल याला संशय आला परंतु ब्रिगेडियर अँड्रियन होप याच्या सहीचा आणि जामी ग्रीन याला लष्करात अलूबुखार विकण्याचा मिळालेला परवाना दाखवून जामी ग्रीनने त्याचे समाधान केले,

जामी ग्रीनची इंग्रजी बोलण्याची धाटणी आणि त्याने सैन्यातील लोकांची संख्या, लखनौला वेढा देण्याची तयारी वगैरे गोष्टी संबंधीचे त्याचे भाषण यांचा फोर्बस मिचेलवर फार परिणाम झाला. फोर्बस मिचेलच्या टेबलावर पडलेल्या इंग्रजी वर्तमानपत्रासंबंधी जामी ग्रीनला विशेष कुतूहल दिसले आणि बंडासंबंधी इंग्रजी वृत्तपत्रे काय म्हणतात यासंबंधी त्याने उत्सुकता दर्शविली. इतके सफाईदार इंग्रजी हा मनुष्य कसे बोलू शकतो याबद्दल फोर्बस मिचेल याला नवल वाटले. जामी ग्रीनने त्यासंबंधी त्याचे समाधान केले. तो म्हणाला की “माझा बाप एका ब्रिटिश रेजिमेंटचा खानसामा होता आणि मी स्वतः लहानपणापासून इंग्रजी बोलत आहे” त्यामुळे फोर्बस मिचेल याची संशयनिवृत्ती झाली.

दुसरे दिवशी संध्याकाळी फोर्बस मिचेल याला कळले की जामी ग्रीनला लखनौहून आलेला हेर असल्याचे कळल्यावरून त्याला फाशीची शिक्षा झाली. त्या दिवशी उशीर झालेला असल्यामुळे फोर्बस मिचेल कामावर असलेल्या पहाऱ्यातच त्याला कैदेत ठेवण्यात आले होते हे ऐकून फोर्बस मिचेल याला फार वाईट वाटले; कारण आदल्यादिवशी त्याची गाठ पडली असताना फोर्बस मिचेलचे त्याच्याबद्दल फार चांगले मत झालेले होते. थोड्याच वेळानंतर जामी ग्रीन व त्याच्याबरोबरचा मनुष्य या दोघांना फोर्बस मिचेलच्या स्वाधीन करण्यात आले आणि दुसऱ्या दिवशी फासावर चढविण्यापूर्वी त्यांना बंदोबस्तात ठेवण्यास त्याला सांगण्यात आले.

फोर्बस मिचेल याच्या ताब्यात ते दोन कैदी आल्याबरोबर पहारेकऱ्यांपैकी काही शिपायांनी अशी सूचना केली की बाजारातून डुकराची चरबी आणून त्या दोघांची जात बाटवावी. त्या काळात अशा तऱ्हेने जात बाटविण्याचा प्रकार ब्रिटिश शिपाई सर्रास करीत असत. परंतु फोर्बस मिचेल याने या गोष्टीला ठाम नकार दिला इतकेच नव्हे तर जो कोणी असे करण्याचा प्रयत्न करील त्याला हुकूम न पाळल्याबद्दल अटक करीन अशी धमकी त्याने दिली. ब्रिटिश शिपायांना न शोभण्यासारखे हे कृत्य होईल असेही त्याने बजावले. “मी हा हुकूम देत होतो त्यावेळी या जामी ग्रीन नाव घेतलेल्या कैद्याच्या चेहऱ्यावर अत्यंत कृतज्ञतेची भावना दिसली. ही गोष्ट मी कधीही विसरणार नाही” असे फोर्बस मिचेलने म्हटले आहे. अशा तऱ्हेचा उपकार आपणावर केला जाईल अशी आपली अपेक्षा नव्हती; याबद्दल आपण कृतज्ञ आहोत असेही तो कैदी म्हणाला. या परोपकारी कृत्याबद्दल अल्ला व पैगंबर तुम्हाला या युद्धातून सुखरूप ठेवतील अशी त्याने प्रार्थना केली. त्या त्याच्या प्रार्थनेबद्दल आणि शुभ इच्छेबद्दल फोर्बस मिचेल याने कैद्याचे आभार मानून त्या कैद्याच्या हातातील बंड्या काढल्या; त्याला नमाज पढण्याची व इतरही अनेक सवलती देण्यात आल्या.

सार्जंट फोर्बस मिचेल याला ते कैदी पळून जाण्याचा प्रयत्न करतील अशी भीति वाटली नाही तरीही त्या कैद्याच्या शेवटच्या रात्री त्यांना शक्य तेवढी मोकळीक मिळावी म्हणून स्वतः फोर्बस मिचेल रात्रभर जागा राहिला. संध्याकाळचा नमाज झाल्यावर त्यांना चांगले जेवण देण्यात आले. जामी ग्रीनला हुक्का ओढण्याची परवानगी देण्यात येऊन रात्रभर विश्रांति मिळावी म्हणून ऊबदार पांघरूणही देण्यात आले. या सर्व सवलतीबद्दल जामी ग्रीनने फोर्बस मिचेलचे आभार मानून म्हटले “सार्जंटसाहेब, आपल्या सहानुभूतिपूर्वक वागणुकीबद्दल अल्ला आपणास योग्यवेळी योग्य ते बक्षीस देईल अशी या दुर्दैवी कैद्याची खात्री आहे.”

फोर्बस मिचेल याचा त्या कैद्यांवर लोभ जडला होता; रात्रभर त्या दोघांचे संभाषण चालू होते. त्याला फोर्बस मिचेलने विचारले की तो खरोखरच हेर होता का ? त्याला कैद्याने उत्तर केले की त्या शब्दाचा सर्वसाधारण अर्थ घेतला तर ते खरे नाही. तो म्हणाला “मी हेर नाही. परंतु बेगमच्या सैन्यातील एक अधिकारी असून आमच्या विरुद्ध किती सैन्य चालून येणार आहे त्याची खरी बातमी मिळावी म्हणून मी येथे

आलो होतो. लखनौच्या सैन्याचा मी मुख्य इंजिनियर असून टेहेळणी करणाऱ्या पथकात होतो. परंतु अल्लाने या साहसात मला यश दिले नाही. आज संध्याकाळीच मी लखनौला परत जाणार होतो. दैव अनुकूल असते तर उद्या सकाळच्या आत मी लखनौस पोचलो असतो. मला पाहिजे होती ती सर्व माहिती मिळाली होती. परंतु उनाव येथे पुन्हा एकदा जावे अशी मला इच्छा झाली कारण उनाव हे लखनौच्या वाटेवर असून तेथून वेढा देणारे सैन्य आणि दारूगोळा हलले की नाही हे पहावे असे मला वाटले.” दुर्दैवाने त्याच वेळी एका फितुर गृहस्थाने आपले प्राण वाचविण्यासाठी मला हेर म्हणून शत्रूच्या हाती दिले.

स्काटलंडमधील आपल्या स्नेह्यांना ही सर्व माहिती कळविण्याची फोर्ब्स मिचेल याला फार इच्छा झाल्यामुळे त्या दुर्दैवी कैद्याबद्दल त्याला अधिकच जिव्हाळा वाटला. सार्जंटने आपल्यावर केलेल्या उपकाराबद्दल उत्तराई व्हावे या इच्छेने जामी ग्रीन याने आपली सर्व हकीकत मोठ्या मोकळेपणाने सांगितली. ती त्याच्याच शब्दात खालीलप्रमाणे आहे:-

“स्काटलंडमधील आपल्या मित्रांना माझे सर्व हकीकत कळवावी या इच्छेने तुम्ही मला माझे नाव विचारले; त्याबद्दल माझा काही आक्षेप नाही. इंग्लंडचे लोक न्यायी आहेत. इंग्लंड या शब्दात मी स्काटलंडचाही अंतर्भाव करतो. त्यांचेपैकी काही लोकांना अल्लाच्या या सेवकाची दया येईल. माझे कित्येक मित्र लंडन व एडिनबरो येथे आहेत. कारण मी दोन वेळा तिकडे गेलो होतो.

“माझे नाव महंमदअलीखान. रोहिलखंडातील उच्च कुळापैकी माझे कुटुंब असून माझे शिक्षण बरेली महाविद्यालयात झाले व तेथे इंग्रजी विषयामध्ये मला वरचा क्रम मिळाला होता. बरेलीहून मी रुरकी येथील इंजिनियरिंग महाविद्यालयात गेलो आणि तेथे कंपनीच्या नोकरीसाठी इंजिनियरिंग विषय शिकलो. माझ्या बरोबरीच्या सर्व विद्यार्थ्यांत माझा पहिला क्रम लागून मुलकी व लष्करी युरोपियन विद्यार्थ्यांपेक्षाही मला अधिक गुण मिळाले. परंतु त्याचा उपयोग काय झाला ? मला कंपनीच्या इंजिनियर पथकात जमादार हा हुद्दा देण्यात येऊन डोंगरी रस्त्यावरील कामासाठी एका तुकडीमध्ये नेटिव्ह अधिकारी म्हणून नेमण्यात आले; परंतु प्रत्यक्षात एका युरोपियन सार्जंटपेक्षाही माझा दर्जा कमी होता. हा युरोपियन सार्जंट माझ्यापेक्षा प्रत्येक बाबतीत कमी प्रतीचा होता. कदाचित् शरीरशक्तीमध्येच तो मजपेक्षा अधिक असेल. त्या माणसाला

काही शिक्षण नव्हते आणि तो इंग्लंडमध्ये असता तर साध्या कामगारापेक्षा त्याला वरचा दर्जा मिळाला नसता. अशिक्षित माणसाच्या सर्वसाधारण वागणुकीच्या पद्धतीनुसार तो अत्यंत उर्मटपणे वागे. त्याचे अंगी उर्मटपणा, माजुरीपणा आणि स्वार्थीवृत्ती भरपूर होती. तुम्ही लोक आमची भाषा शिकून आपल्यात मिळूनमिसळून वागला नाहीत तर अशा एका माणसाच्या वागणुकीमुळे तुमच्या देशाच्या कीर्तीला केवढे नुकसान होते याची तुम्हाला कल्पना येणार नाही. तुमच्या शत्रूंनी तुमच्या स्वार्थीवृत्तीबद्दल आणि उर्मटपणाबद्दल जे काही लिहिले आहे त्याबद्दल अशा एका उदाहरणानेच खात्री होईल. तुमचा प्रागतिकपणा आणि सहानुभूति ही फक्त बाहेर दाखविण्यापुरतीच आहे.

“कंपनीच्या नोकरीत पैसा भरपूर मिळेल म्हणून मी नोकरी धरली नव्हती परंतु मला मानाने वागविण्यात येईल या आशेने मी येथे आलो परंतु नोकरीच्या पहिल्याच दिवशी मला अपमानास्पद वागणूक मिळाली आणि ज्या माणसाचा द्वेषच नव्हे तर मी तिरस्कार करीत होतो त्याच्याच हाताखाली माझी नेमणूक झाली. माझ्या वडिलांना मी पत्र लिहून राजीनामा देण्याची परवानगी मागितली; त्यांनीही अशा उच्च घराण्यातील माणसाने अशा प्रकारची नोकरी करणे अपमानास्पद आहे म्हणून राजीनामा देण्याची परवानगी दिली.

“मी राजीनामा देऊन घरी परत आलो आणि अयोध्येचे राजे नसिरुद्दिन यांचेकडे नोकरी करावी असा विचार करीत होतो; परंतु मी जेव्हा लखनौला पोचलो तेव्हा मला कळले की नेपाळचे महाराज जंगबहादूर सध्या गुरखा सैन्याबरोबर गोरखपूर येथे असून, लखनौ लुटण्यासाठी ससैन्य येत आहेत. लौकरच ते इंग्लंडला जाणार असून त्यांना इंग्रजी भाषा चांगला जाणणारा कार्यवाह पाहिजे आहे असेही मला कळले. मी त्या जागेसाठी अर्ज केला आणि कित्येक हिंदी संस्थानिकांची व इंग्रज अधिकाऱ्यांची शिफारस असल्यामुळे मला ही जागा मिळाली. महाराजांच्या लवाजम्याबरोबर मी इंग्लंडला प्रथम गेलो आणि इतर ठिकाणांप्रमाणे एडिम्बरो येथे गेलो. तेथे तुमचे रेजिमेंट म्हणजे ९३ वी हायलँडर पलटण महाराजांच्या स्वागतार्थ सन्मानासाठी उभी केलेली होती. त्यावेळी ह्याच पलटणीच्या ताब्यात कैदी म्हणून मला पुढे रहावे लागणार आहे याची मला काहीही कल्पना नव्हती. भविष्यात काय होणार आहे अथवा आपल्या नशिवात काय वाढून ठेविले आहे ते कोण टाळू शकणार ?

“ पुढे मी हिंदुस्थानात आलो आणि १८५४ पर्यंत अनेक संस्थानांतून नोकरी केली. त्यापूर्वी अझीमुल्ला खानाबरोबर इंग्लंडला जाण्याचा मला पुनः योग आला. बंडाच्या संदर्भात अझीमुल्लाचे नाव तुमच्या कानावर आलेच असेल. पेशवे बाजीराव यांच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी अझीमुल्ला याला आपला वकील नेमिले होते. माझ्या प्रमाणेच अझी मुल्लालाही चांगले शिक्षण मिळालेले होते. कानपूराच्या सरकारी महाविद्यालयाचे प्रमुख गंगादीन यांच्या हाताखाली तो शिकला होता. आपल्याला इंग्लंडला जाण्याची संधि मिळाली तर आपल्या मालकाविरुद्ध लॉर्ड डलहौसीने जो निकाल दिला होता तो आपण फिरवून आणू शकू अशी त्याला खात्री वाटत होती. मी त्याला जाऊन मिळालो त्यावेळी त्याची इंग्लंडला जाण्याची तयारी झालेली असून त्याने बरोबर पुष्कळ द्रव्यही घेतलेले होते. इंग्लंडमध्ये चांगला वकील देणे व जरूर तर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना लाच देणे यासाठी द्रव्याची जरूरी होती. या आमच्या कार्याविषयी अधिक माहिती देण्याचे कारण नाही; तुम्हाला ती सर्व माहिती आहेच. लंडनमधील बड्या लोकांत मिसळण्याचे दृष्टीने आमची ही वारी फार सार्थ झाली परंतु ज्या मूळ कामाकरिता आम्ही तिकडे गेलो त्यात यश आले नाही. इंग्लंडमध्ये सुमारे ५०००० पौंड खर्च करून आम्ही कॉन्स्टँटिनोपल मार्गे हिंदुस्थानास येण्यास निघालो. तेथून आम्ही क्रिमियात गेलो; तेथे १८ जून रोजी इंग्रजावरील हल्ला व त्यांचा झालेला पराभव प्रत्यक्ष पाहिला. सेबॅस्टोपोल समोरच्या दोन्ही सैन्यांची दीनवाणी अवस्था आमच्या नजरेस आली.

“ आम्ही कॉन्स्टँटिनोपलला परत आलो, तेथे आम्हाला खरे अथवा तोतया रशियन मुतालीक भेटले; अझीमुल्लाने हिंदुस्थानात बंड उभारले तर हर तऱ्हेची मदत करण्याचे त्यांनी आम्हाला वचन दिले. त्याच वेळी अझीमुल्ला व मी यांनी कंपनीचे हिंदुस्थानातील राज्य उलथून पाडण्याचा निश्चय केला आणि शुक्र खुदा ! आम्हाला त्या कामी यशही आले. कारण तुम्ही मला वाचावयास दिलेल्या वृत्तपत्रावरून असे दिसते की कंपनीचे राज्य बुडाले आणि दरोडे आणि लुटालूट करणारे हे राज्य आता परत येत नाही. सर्व देश जरी आम्ही कंपनीच्या तावडीतून सोडवू शकलो नाही तरी आमच्या मुळे देशाचे कल्याणच झाले असून आमचा त्याग वाया गेलेला नाही; कारण माझा असा विश्वास आहे की कंपनीच्या राज्यापेक्षा इंग्रजी पार्लमेंटचे राज्य अधिक न्यायाचे होईल. जुलुमाखाली भरडले जाणाऱ्या माझ्या देशबांधवांना अधिक

चांगले दिवस दिसतील अशी मला आशा वाटते. अर्थातच मी ही गोष्ट पहाण्यास जिवंत असणार नाही.

“साहेब, मी हे जे सांगतो आहे ते तुमची नसती स्तुती करून तुमची कृपा संपादन करावी म्हणून सांगत नाही. मला आपली कृपा पूर्वीच मिळाली असून यापेक्षा आपण अधिक काही मजकूरता करू शकणार नाही हे मला माहीत आहे; तसेच तुमच्या मनात असले तरी आपल्या कर्तव्याला तुम्ही चुकणार नाही ही मला खात्री आहे. मला फासावर चढावे लागणार हे मी पूर्णपणे जाणून आहे. परंतु तुमच्याकडून मला जी अनपेक्षित वागणूक मिळाली तीमुळे माझ्या मनातील सर्व विचार मी मोकळेपणाने सांगून टाकीत आहे. मी या तंबूत आलो तेव्हा माझ्या हृदयात द्वेषबुद्धी असून शिष्याशाप माझे ओठावर होते. परंतु माझ्या सारख्या दुर्दैवी मनुष्याबद्दल तुम्ही जी सहानुभूति दाखविली त्यामुळे मी लखनौ सोडल्यापासून दुसऱ्यांदा या बंडात झालेल्या अत्याचारांबद्दल मला शरम वाटते. पहिली वेळ आली ती कर्नल नेपियर (इंजिनियर्समधील) याने कानपूर घाटावरील हिंदू देवळे पाडून टाकण्याचा हुकूम दिला तेव्हा आली होती. हिंदु पुजाऱ्यांचे एक शिष्टमंडळ त्याच्याकडे गेले होते व त्यांनी देवळे पाडू नयेत अशी विनंति केली होती. कर्नल नेपियर याने त्यांना उत्तर दिले :— “हे पहा ज्यावेळी आमच्या बायका मुलांची कत्तल झाली तेव्हा तुम्ही येथे होता. आम्ही सूडबुद्धीने ही देवळे पाडीत नाही हेही तुम्हाला माहीत आहे. आमच्या लष्करी हालचालींना जरूर म्हणून बोटींचा पूल उध्वस्त करणे मला प्राप्त आहे परंतु तुमच्यापैकी एकानेही असे सिद्ध केले की त्याने आमच्या ख्रिस्ती बायकामुलांना अथवा पुरुषांना सहानुभूती दाखविली अथवा त्यांच्या करिता रद्दबदलीचा एकही शब्द उच्चारला तर त्याचे देऊळ पाडण्यात येणार नाही असे मी वचन देतो.” त्यावेळी मी नेपियरच्या जवळच उभा होतो. त्याने हे शब्द मोठ्या धैर्याने उच्चारले होते असे मला वाटले; परंतु ते सर्व भित्रे ब्राह्मण काहीही न बोलता तेथून निघून गेले. नेपियरने इशारा दिल्याबरोबर देवळे उंच उडविण्यात आली. नेपियरच्या न्यायीपणाचा माझेवर फार परिणाम झाला आणि शरमिंधा होऊन मी तेथून निघून गेलो.

“त्यावर फोर्बस् मिचेलने विचारले :— “बंडाचा उठाव झाला तेव्हा तू कानपुरात होतास का ?” त्याला उत्तर आले की ‘ईश्वरी कृपेमुळे मी तेथे नव्हतो. मी माझ्या घरी रोहिलखंडात होतो. रणभूमीखेरीज इतरत्र कोठेही

माझे हात रवताने माखलेले नाहीत. लौकरच स्फोट होणार हे मला माहीत असल्यामुळे माझ्या बायकामुलांना सुरक्षित स्थळी ठेवावे यासाठी मी तेथे गेलो होतो. मी माझ्या खेड्यात असतानाच मीरत आणि बरेली येथे बंड झाल्याचे मला कळले. मी लगेच बरेलीच्या तुकडीला मिळालो व त्यांचेबरोबरच दिल्ली-कडे गेलो. तेथे मला मुख्य इंजिनियर म्हणून नेमण्यात आले आणि शहराच्या सुरक्षिततेची व्यवस्था करण्यासाठी रुरकीहून मीरतला येणाऱ्या इंजिनियर तुकडीच्या मदतीने आपल्या कामाला लागलो. सप्टेंबरमध्ये इंग्रजांनी दिल्ली घेईपर्यंत मी तेथेच होतो. त्यानंतर जेवढे लोक जमविता येतील तेवढे बरोबर घेऊन मी लखनौला आलो. आम्ही प्रथम मथुरेला गेलो आणि आमच्या पिछेहाट करणाऱ्या सैन्यासाठी यमुनेवर मी बोटोंचा पूल बांधला. त्यावेळी आमचेजवळ राजपुत्र फिरोजशहा आणि जनरल बख्तखान यांचे हाताखाली तीस हजार सैन्य होते. मी लखनौला पोचल्याबरोबर मला मुख्य इंजिनियरचा हुद्दा मिळाला. जेव्हा तुमच्या तुकडीने लखनौच्या रेसिडेन्सीचा वेढा उठविण्यास सुरवात केली तेव्हा म्हणजे नोव्हेंबरपर्यंत मी लखनौ येथेच होतो. सीकंदर बागेत झालेली भयंकर कत्तल मी समक्ष पाहिली. त्या ठिकाणाची संरक्षणव्यवस्था मीच पहात होतो आणि तुम्ही जेव्हा त्या जागेवर हल्ला चढविला तेव्हा मी शहा नजफ येथून सर्व पहातच होतो. ही जागा म्हणजे लखनौच्या संरक्षणाची किल्लीच असल्यामुळे मी तेथे ३ हजार उत्तम सैन्य ठेविले होते. तेथून एकही मनुष्य जिवंत सुटला नाही हे पाहून मला मूर्च्छा आली. आदल्या रात्री मी उभारलेले हिरवे निशाण उतरवून तेथे हायलँडर्सचे निशाण उभारलेले पाहून माझ्या हृदयाचे पाणी झाले. सर्व काही संपले असे जाणून शहानजफमधील तोफा सिकंदरबागेवर डागण्याची मी आज्ञा दिली तेव्हापासून लखनौ व आजूबाजूचा प्रांत यांची संरक्षणव्यवस्था मी पहात आहे. तुम्ही परत जाल तेव्हा तुम्हाला हे सर्व दिसेलच. आमचे सैनिक ठामपणे उभे राहिले तर लखनौ परत तुमच्या हाती येईपर्यंत तुमच्यातले कित्येक लोक मारले गेलेले असतील. ”

महंमद अलीखानाची ही हकीकत ऐकल्यानंतर फोर्बस मिचेल याने त्याला कानपूर येथील बंडात घडलेल्या अनेक प्रकाराबद्दल प्रश्न विचारले. त्या प्रश्नांना त्याने सरळ आणि खात्री पटविणारी उत्तरे दिली. या पुस्तकात इतरत्र त्यांचा उल्लेख आलाच आहे.

आता दिवस उजाडण्यास सुरवात झाली होती म्हणून फोर्बस मिचेल याने कैद्याला आपला सकाळचा नमाज पढण्याची परवानगी दिली. फोर्बस

मिचेल म्हणतो की ही सर्व हकीकत सांगत असताना महंमद अलीखान फक्त एकदाच भावनावश झाला. रोहिलखंडातल्या आपल्या घरातल्या बायको व दोन मुलांची आठवण काढून आपल्या दुर्दैवी पित्याचे भवितव्य काय झाले हे त्यांना कळणारही नाही असे तो म्हणाला. परंतु लगेच तो भानावर आला आणि इंग्रजी व परेंच इतिहासाचे वाचन केलेले असल्यामुळे अशा तऱ्हेने आपला दुबळेपणा दर्शविणे योग्य नव्हे असे त्याने सांगितले.

शेवटी आपल्या केसात लपविलेली एक अंगठी महंमद अलीखानाने काढली आणि ती फोर्बस मिचेल याला कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केली. आपणाजवळची सर्व मालमत्ता जप्त झाली असून एवढी अंगठीच आपणाजवळ आहे असे तो म्हणाला. ही अंगठी अवघी १० रुपयांची असली तरी कॉन्स्टॅटिनोपल येथील एका फकिराने शकुनाची म्हणून आपणाला दिली होती असे त्याने सांगितले. ही अंगठी त्याने स्वतः फोर्बस मिचेलच्या बोटात घालून ती आंगठी वापरणाऱ्याचे कल्याण होवो अशी त्याने प्रार्थना केली. सार्जंट फोर्बस मिचेल जेव्हा लखनौला जाईल तेव्हा ही आंगठी पाहून त्याला महंमदअलीखानाची आठवण होईल आणि त्याला कसलाही अपाय होणार नाही अशी आशा त्याने प्रकट केली.

हे बोलणे संपते न संपते तोच प्रोव्हॉस्ट मार्शलचे पहारेकरी तेथे आले. या दुर्दैवी मनुष्याबद्दल मनापासून दया आली तरीही फोर्बस मिचेलने त्याला पहारेकऱ्याच्या हवाली केले.

ह्या हकीकतीच्या शेवटी फोर्बस मिचेल म्हणतो: - “त्यानंतर लगेच मला सूर्योदयाबरोबर लखनौवर चालून जाण्याचा हुकूम मिळाला. आमची तुकडी दारूगोळा आणि इतर सामुग्री पुढे गेल्याबरोबर त्यांचे मागोमाग जावे असा तो हुकूम होता. आम्ही निघेपर्यंत सूर्य पुष्कळ वर आलेला होता. कानपूरहून लखनौला जाणाऱ्या रस्त्याच्या कडेला एका झाडावरून लटकत असलेली आणि ताठलेली ती दोन प्रेते पाहून मला फार वाईट वाटले. त्यावेळी माझ्या डोळ्यातून बाहेर पडणारे अश्रू मी लपवू शकलो नाही.

लखनौतील बेगम कोठीवरील हल्ल्याचे वेळी फोर्बस मिचेल याला महंमद-अलीखानाची आठवण होउन त्याने हातातल्या आंगठीकडे पाहिले. तो म्हणतो “पुढील सर्व मोहिमेत काहीही इजा न होता मी सुखरूप राहिलो. त्या दुर्दैवी मनुष्याला मी जी सहानुभूती दाखविली त्यामुळेच कोणत्याही बिकट प्रसंगी न भिता मी जाऊ शकलो असे मला वाटते.”

ती अंगठी फोर्बस मिचेल याने अगदी जपून ठेवली आणि बंडाच्या वेळच्या लुटमारीतील तेवढी एकच गोष्ट मजजवळ होती. माझ्या मुलाना ती आंगठी देऊन महंमदअली खानाची सर्व हकिकत मी त्यांना सांगेन असे त्याने म्हटले आहे.

(४) हिंदी तलवारी

१९१४-१८ च्या पहिल्या जागतिक युद्धानंतर हातघाईची लढाई हळूहळू कमी होत असून अधिकाधिक भर यांत्रिक संभारावर देण्यात येतो. बंदुकीच्या दारूचा शोध लागण्यापूर्वी तलवारी व भाले हीच युद्धातील मुख्य आयुधे असत. बंडात ज्या शिपायाजवळ हिंदी तलवार होती तो इंग्रज शिपायापेक्षा हातघाईच्या लढाईत वरचढ असे.

हिंदी तलवारीचे पाते गोलाकार वाकविलेले असल्यामुळे ते अधिक परिणामकारी असे. तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले तर इंग्रजांच्या सरळ तलवारी अधिक बोथट असत. हिंदी तलवारीचे टोक इतके तीक्ष्ण असे की त्याने केससुद्धा दुभंगता यावा. सार्जंट फोर्बस मिचेल आपल्या 'आठवणीत' म्हणतो की लखनौच्या लढाईत अयोध्येच्या राज्याच्या शस्त्रागारातील तलवारींनी हिंदी सैन्याने ब्रिटीश सैन्यातील पुष्कळ शिपायांना मारले व जखमी केले. त्याने या विषयाबद्दल सविस्तर लिहिलेले असून त्याचा सारांश येथे दिला आहे.

हिंदी तलवारीचे श्रेष्ठत्व दाखविण्यासाठी फोर्बस मिचेल याने काही उदाहरणे दिलेली आहेत. लखनौ येथील लढाईत जेम्स रेडी नावाच्या एका इंग्रज शिपायावर हिंदी तलवार घेऊन एक स्वार चालून आला. त्या तलवारीच्या एकाच तडाख्याने त्या स्वाराने जेम्स रेडी याच्या डोक्याची दोन शकले करून छातीपर्यंत चिरून काढला. त्याचा जॉन रेडी हा भाऊ त्याच्या मदतीला धावून आला आणि त्याने आपल्या संगिनीने भोसकून त्या स्वाराला ठार केले. हे होण्यापूर्वी त्याच तलवारीने त्या स्वाराने जॉन रेडीवर वार केला त्यामुळे त्याच्या खांद्यापासून त्याचा उजवा दंड व डोके कापले गेले; त्यामुळे ते दोघेही एकाच वेळी पडले. मध्यंतरी त्यांचा तिसरा भाऊ डेव्हिड रेडी हा तेथे आला व त्याने तीच तलवार घेऊन अनेक लोकांना जसा कोबीचा कांदा कापावा तसे कापून काढले. लढाईनंतर फोर्बस मिचेल याने ती तलवार पाहिली. ती तलवार साधारण वजनाची असून ती बाकदार होती. अत्यंत तीक्ष्ण आणि घट्ट पोलादासारखी असून तोलून धरण्यास उत्तम होती.

दुसऱ्या एका प्रसंगी एका हिंदी शिपायाने आपल्या बाकदार तलवारीने प्रतिपक्षाचा उजवा दंड, गुडघ्यापासून उजवापाय तोडून डाव्या मांडीपर्यंत जखम केली होती.

तिसऱ्या प्रसंगी एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याला मागून मारलेल्या हिंदी तलवारीच्या तडाख्याने त्याच्या पाठीवरील दारुगोळ्याची पिशवी कापून त्याच्या पाठीचा कणा आणि हृदयाचे दोन तुकडे झाले होते.

त्या काळात तलवारीचे पाते उत्तम आहे की नाही हे पाहण्यासाठी कापसात गुंडाळलेला मोठा मासा चारपाईवर ठेवण्यात येई. एका तडाख्यात त्या माशाचे जर दोन तुकडे झाले नाहीत तर तलवार कुचकामी ठरविली जाई. हिंदी तलवारीचे पाते तयार करताना उत्तम पोलादांत सोमल पुष्कळ प्रमाणात मिसळले जाई त्यामुळे तलवार भक्कम होऊन न गंजता तिला धार लावता येई. आता अशा उत्तम तलवारी बनविण्याची कला लुप्त झाली आहे.

आपल्या वर्णनाच्या शेवटी फोर्बस मिचेल म्हणतो की बर्मिगहॅमच्या सरळ तलवारीसंबंधी अधिक संशोधन करून हिंदी तलवारीप्रमाणे सर्व दृष्टींनी अधिक कार्यक्षम तलवारी बनवाव्या.

परिशिष्ट ५ वे

नानासाहेबांची कालक्रमणिका

टीप : या पुस्तकाच्या १७ व्या प्रकरणात बंडाची कालक्रमणिका दिलेली असून तिचे शीर्षक 'मीरत येथील बंड- उठावाचा प्रसार' असे आहे.

१८२४ - जन्म. दक्षिण हिंदुस्थानात नसरापूर तालुक्यातील वेणू गावी.

१८२७ - नानासाहेबांचे वडील बाजीरावाच्या आश्रयासाठी बिठूर येथे आले. त्याच वर्षी बाजीरावाने नानासाहेबांना दत्तक घेतले.

११ डिसेंबर १८३९ बाजीरावाने मृत्युपत्र करून आपली पदवी व मालमत्ता यांना वारस म्हणून नानासाहेबांना ठरविले.

२८ जानेवारी १८५१ : बाजीरावाचा मृत्यू ; नानासाहेब त्याचे वारस.

१५ सप्टेंबर १८५१ : लॉर्ड डलहौसीचा खलिता. महाराजा बाजीराव याचे निवृत्तिवेतन नानासाहेबांना मिळू नये असा निर्णय.

१८५१-५२ : गव्हर्नर जनरल आणि कंपनीचे संचालक मंडळ यांचे नावे नानासाहेबांनी आपणाला निवृत्तिवेतन मिळावे असे केलेले निवेदन (हे निवेदन नामंजूर करण्यात आले).

१८ मे १८५२ : कंपनीच्या संचालकांनी लॉर्ड डलहौसी याचा निर्णय कायम केला.

१८५३ : आपले म्हणणे संचालक मंडळापुढे मांडण्यासाठी नानासाहेबांनी अझीमुल्ला याला इंग्लंडला पाठविले. तो १८५३ च्या उग्राळचात इंग्लंडला पोचला. या कामी त्याला यश आले नाही.

१८५६ (शेवटी) : लखनौ व उत्तरेतील अनेक ठिकाणी यात्रेच्या निमित्ताने नानासाहेबांची भेट. परंतु बंडाची तयारी करण्याकरिता या भेटी होत्या असे म्हणतात.

१८५६ : नानासाहेबांचे सांगलीच्या राजकन्येशी लग्न. हे बहुधा त्यांचे दुसरे लग्न असावे. पहिल्या लग्नाची तारीख अज्ञात आहे. परंतु त्याकाळाच्या प्रथेस अनुसरून ते लग्न १०-१५ वर्षे वयाचे असताना झाले असावे.

२२ मे १८५७ : कानपूरचा डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट हिल्डरसन यांचे विनंतीवरून नानासाहेब तेथील खजिन्याचे आणि दारुगोळ्याचे संरक्षण करण्यासाठी सैन्य घेऊन बिठूरहून येतात.

४ जून १८५७ : कानपूर येथे रात्री २ रे घोडदळ आणि पहिले पायदळ बंड पुकारतात.

५ जून १८५७ : कानपुराचे इतर शिपाई बंडात सामील होतात. कानपुराचा तुरुंग फोडला जातो. खजिन्याची लुटालूट परंतु अधिकाऱ्यांना काही इजा होत नाही. बंडवाले दिल्लीकडे जाताना वाटेत कल्याणपुरास मुक्काम करतात.

कल्याणपुराहून सर्व सैन्य घेऊन कानपुरातील ब्रिटिश तटबंदीवर हल्ला करण्यासाठी नानासाहेब परत येतात.

कानपूर येथे शिपायांचे प्रमुख अशी नानासाहेबांच्या नावे घोषणा होते.

६ जून १८५७ : कानपूरच्या क्रांतिकारकांचे नानासाहेब पुढारी होतात. कानपुराच्या ब्रिटिश तटबंदीवरील हल्ला.

८ जून १८५७ : जनरल व्हीलर नानासाहेबांना विनंति करून सर्व युरोपियनांना कलकत्त्यास जाण्यास परवानगी मागतो. तटबंदीवरील भडिमार चालू. ब्रिटिशांविरुद्ध आणखी तोफा येतात.

१०, ११, १२ जून १८५७ : कानपुराचा भडिमार चालू. अनेक युरोपियन पडतात. क्रांतिकारक तटबंदीवर मृत जनावरे तोफातून टाकतात.

२४ जून १८५७ : कानपुराच्या कोतवालाला नानासाहेबांचा हुकूम.

२६ जून १८५७ : जनरल व्हीलर शरण येतो.

२७ जून १८५७ : युरोपियन स्त्रिया, मुले व आजारी माणसांना अलाहाबादेस जाण्यासाठी बोटीत चढण्याकरिता नदीकाठी आणण्यासाठी नानासाहेब गाड्या, डोल्या, हत्ती पाठवितात. सत्तीचौरा घाटावरील युरोपियनांची कत्तल. नानासाहेब सैन्याची पहाणी करतात. त्यांच्या सन्मानार्थ तोफांची सलामी. ४१ व्या नेटिव्ह पायदळाला नानासाहेबांचे पत्र.

३० जून १८५७ : बिठूर येथे नानासाहेबांची पेशवेपदाची घोषणा.

१ जुलै १८५७ : नानासाहेबांचा जाहिरनामा.

५ जुलै १८५७ : नानासाहेबांचा कानपूरच्या कोतवालाला हुकूम.

६ जुलै १८५७ : नानासाहेबांचा आणखी एक जाहीरनामा. पेशवे बहादूर यांच्या हुकुमावरून जाहीरनामा छापण्यात आला. कानपुरास क्रांतिकारक सरकाराचा जाहीरनामा. त्यांत सैन्याच्या संघटने-बद्दलची व्यवस्था सांगण्यात आली होती.

७ जुलै १८५७ : सैन्यातील अधिकाऱ्यांना नानासाहेबांचा संदेश.

१० जुलै १८५७ मुख्य रस्त्यावरून मेजर रेनॉडच्या सैन्याशी गाठ घालण्या-साठी नानासाहेब निघाल्याचा वृत्तांत.

१३ जुलै १८५७ : शिरसॉलच्या ठाणेदाराला नानासाहेबांचा हुकूम.

१४ जुलै १८५७ : कानपुरात हेरगिरी करणारांचा शिरच्छेद.

१६ जुलै १८५७ : लखनौच्या घोडदळ, पायदळ आणि तोफखान्यावरील अधिकाऱ्यांना नानासाहेबांचा संदेश.

१६ जुलै १८५७ : कानपुराची पहिली लढाई, क्रांतिकारकांचा पराभव. नानासाहेब कानपूर सोडतात.

आगस्ट १८५७ : नानासाहेबांना पकडून देणाराला हिंदुस्थान सरकाराचे ५०००० रुपयांचे बक्षीस जाहीर.

२६ नोव्हेंबर १८५७ : कानपुरापासून ८ मैलावर जनरल विंडहॅम व ग्वालेरची फौज यांचे जंगी युद्ध.

२७ नोव्हेंबर १८५७ : ग्वालेर फौजेचा कानपुरातील नबाबगंजावर हल्ला. ब्रिटिश सैन्य तटबंदीच्या आत गेले.

— क्रांतिकारक हल्ला करून कानपूर घेतात.

६ डिसेंबर १८५७ : सर कॉलिन कॅबेल आणि क्रांतिकारक यांची कानपुरात चकमक.

१८ मार्च १८५८ : नानासाहेबाना पकडण्याकरिता लावलेल्या बक्षिसाची रक्कम हिंदुस्थान सरकार ५० हजारावरून १ लक्ष रुपयापर्यंत वाढविते.

सप्टेंबर १८५८ : दक्षिणेकडील लोकांसाठी नानासाहेबांचा जाहीरनामा.

जानेवारी १८५९ : जनरल सर होप ग्रॅंट यांच्या सैन्याशी नानासाहेबांची शेवटची लढाई.

२८ मार्च १८५९ : नानासाहेब व अयोध्येची राणी बुटवाल येथे असल्याचे वृत्त.

२० एप्रिल १८५९ : इंग्लंडच्या राणीला आणि ब्रिटिश सत्तेला उद्देशून नानासाहेबांचा इश्टिहारनामा,

— नानासाहेबांच्या इश्टिहारनाम्याला मेजर रिचर्डसनचे उत्तर.

२५ एप्रिल १८५९ : देवगड येथून नानासाहेबांचे रिचर्डसनला उत्तर.
त्या पत्राला हुक्री छावणीतून गेलेले उत्तर.

- बाळारावांचा ब्रिटिश सरकाराला अर्ज.

२४ सप्टेंबर १८५९ : 'इंग्लिशमन' पत्राच्या बातमीदाराने नानासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी प्रसिद्ध केली.

नोव्हेंबर १८५९ : नानासाहेब नेपाळांत मरण पावल्याच्या बातम्या प्रसृत.

१८५९-६० हिवाळा : नानासाहेबांचा नेपाळात मृत्यू झाल्याच्या वदंता
(परंतु त्या खऱ्या की खोट्या हे सांगता येत नाही तसेच
मृत्यूची तारीख व वर्ष अजूनही अज्ञात.)

३० नोव्हेंबर १८६१ : नानासाहेब समजून मुंबईत हरजी भाईला अटक व
नंतर सुटका.

२२ जून १८६३ : अजमीर येथे संशयावरून अप्पारामाला अटक पुढे सुटका.

१८७४ : अजमीर येथे जमनादासाला संशयावरून अटक पुढे सुटका.

१९०७ : काँस्टाँटिनोपल येथे मारेकऱ्याकडून नानासाहेबांचा खून झाल्याचे
वृत्त - जी वॉर्ड प्राईस यांनी बातमी म्हणून प्रसिद्ध केली.

परिशिष्ट ६ वे

उपसंहार

एक खुलासा

लॉर्ड मेकॉले याने वॉरन हेस्टिंग्स् वरील आपल्या निबंधात म्हटले आहे :-
“ राजकीय कार्यसिद्धीकरिता, न्यायासनावरून इंपे याने एका निर्दोषी माणसाला फाशीची शिक्षा दिली. इंग्रजी न्यायासनाचा इतका अपमान जज्ज जेपरीस तुरुंगात दारू पिऊन मेल्यापासून इतर कोणीही केला नाही ” [जेम्स दुसरा याच्या कारकीर्दीत जॉर्ज जेपरीस हा इंग्लंडचा लॉर्ड चन्सेलर (कायद्याचा मुख्य अधिकारी) होता. त्याच्यापुढे चाललेल्या अनेक खटल्यात त्याने अत्यंत धसमुसळपणाने न्यायदान केले; म्हणून जज्ज जेपरीस यांचे नाव न्यायालयाची अप्रतिष्ठा या अर्थाने वापरले जाते. ऑरेजचा विल्यम इंग्लंडमध्ये आला असतांना दुसरा जेम्स देश सोडून गेला तेव्हां जेपरीस हाही वेष बदलून निधून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतांना पकडला गेला आणि लंडनच्या किल्ल्यातील बुरुजावर त्याला तुरुंगात टाकण्यात आले; तेथेच तो १६८९ च्या एप्रिलमध्ये अतिशय मद्यपानानंतर मरण पावला]. सर एलिजा इंपे हा कलकत्त्याच्या वरिष्ठ न्यायालयामध्ये वॉरन हेस्टिंग्स् च्या कारकीर्दीत (१७७४-१७८५) मुख्य न्यायाधीश होता. त्याने ज्याला अन्यायाने फाशीची शिक्षा दिली तो बंगाल मधील सरदार आणि मोठा अंमलदार असलेला नंदकुमार होय. ही अन्याय्य शिक्षा देण्याचे राजकीय कारण म्हणजे नंदकुमाराने गव्हर्नर जनरलवर लाचखाऊपणाचा आरोप केलेला असून त्यासंबंधीचे पुराव्याचे कागदपत्र त्याचेजवळ होते त्यामुळे गव्हर्नरजनरलचा त्याचेवर रोष होता. त्याने वॉरन हेस्टिंग्स्वर असा आरोप केल्याबरोबर त्याला वरिष्ठ न्यायालयाच्या हुकुमावरून पकडण्यात येऊन काही हजार रुपयांचा खोटा दस्तऐवज करण्याचा आरोप त्याचेवर ठेवण्यात आला. न्यायालयात त्याची चौकशी झाली आणि इंपे याने गव्हर्नर जनरलच्या मोहबत्तीखातर महाराज नंदकुमाराला दोषी ठरवून त्याला फाशीची शिक्षा दिली. ही शिक्षा न्यायाच्या सर्व तत्त्वांच्या विरुद्ध असून नंदकुमाराविरुद्ध पुरावा असा काही नव्हता; शिवाय खोटी सही करणे या

गुन्ह्याला हिंदुस्थानच्या कायद्यात फाशीची शिक्षा सांगितलेली नव्हती. इंग्लंड-मध्ये मात्र अशी शिक्षा दिली जाई. दिलेली शिक्षा लौकरच अंमलात आणली गेली आणि ५ ऑगस्ट १७७५ रोजी महाराजा नंदकुमार याला कलकत्ता मैदानावर जाहीररीतीने फासावर चढविण्यात आले. राजकीय दृष्टीने मोठेपणा टिकवून धरण्यासाठी अशा एका निरपराध माणसावर अन्याय करण्यात आला.

अशा प्रकारे न्यायालयीन खून जर होऊ शकतो तर पुढे ८० वर्षांनंतर एका नामवंत आणि आदरणीय व्यक्तीवर असहाय बायकामुलांची कत्तल करण्याचा आरोप ठेवण्यात आला यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. अशा तऱ्हेचा गुन्हा करणे वा त्यासंबंधी हुकूम देणे ही गोष्ट नानासाहेबांच्या बाबतीत अशक्य होती. या प्रकरणी पुढे खुद्द वॉरन हेस्टिंग्सवर खटला भरण्यात येऊन आणि इंपे याची बेअब्रू करून महाराजा नंदकुमारावरील अन्यायाची थोडी तरी भरपाई न्यायनिष्ठ इंग्रजांनी केली असे म्हणता आले तरी तेच लोक अजूनही नानासाहेबांच्या नावाला कलंक लावीत आहेत. इंग्रजी विश्वकोशात 'नानासाहेब' या सदरात खालील मजकूर आहे :-

“ मराठ्यांचा माजी पेशवा बाजीराव याचा दत्तक पुत्र धोंडोपंत अथवा नानासाहेब यांनी हिंदुस्थानातील बंडात फार मोठा भाग घेतला असून बंडवाल्यांनी त्यांचे नावे 'पेशवा' म्हणून द्वाही फिरविली होती. १८१८ साली सर जॉन माल्कम ह्याने बाजीरावाला जे ८ लक्ष रुपये (८०००० पौंड) निवृत्तिवेतन देण्याचे कबूल केले होते. ते वेतन पुढे नानासाहेबांना देण्याचे ब्रिटिश सरकारने नाकबूल केलेले असल्यामुळे नानासाहेबाचा सरकारवर राग होता. हे निवृत्तिवेतन बाजीरावाच्या हयातीपर्यंतच मिळावे अशी सरकारची कल्पना होती. ते वेतन न दिले गेल्यामुळे नानासाहेबांचे ब्रिटिशांविरुद्ध आजन्म वैर होते. कानपूर येथील बायकामुलांची कत्तल करून नानासाहेबांनी हा आपला राग रक्ताने फेडून घेतला. १८५९ मध्ये उरलेल्या बंडवाल्याबरोबर नानासाहेब नेपाळात पळून गेले. त्यानंतर थोड्याच काळानंतर ते मृत्यू पावले असे म्हणतात. परंतु त्यासंबंधी अधिक तपशील मिळत नाही.”

“ नानासाहेबांनी हा आपला राग कानपुरात बायकामुलांची कत्तल करून फेडून घेतला ” असा मजकूर प्रथमदर्शनी सुसंगत आणि खात्री पटविणारा वाटतो. परंतु वस्तुस्थितीपासून मात्र तो अत्यंत दूरान्वित वाटतो. यासंबंधी काही मुद्यांचा विचार करू :-

अ) माजी पेशवा बाजीराव १८५१ मध्ये मृत्यू पावला. निवृत्तिवेतना-संबंधीचा निकाल नानासाहेबांच्या विरुद्ध १८५३ मध्ये लागला. त्यानंतर चार वर्षांनी बंड उफाळले. नानासाहेबांचा 'आजन्म राग' होता हे कसे संभवते ?

ब) नानासाहेबांचा राग असलाच तर तो लॉर्ड डलहौसी आणि इंग्लंड मधील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांवर होता. इंग्रज बायकांमुलांवर नव्हता. इतकेच नव्हे तर नानासाहेबांच्या प्रकरणाचा निकाल लागल्यानंतरही इंग्रज बायकामुले आणि कानपुराचे इतर युरोपियन गृहस्थ आणि अधिकारी बिठूर येथे त्यांचा पाहुणचार उपभोगीत होते. कानपुराचा कलेक्टर हिल्डर्सन आणि सेनापति सर ह्यू व्हीलर यांचा नानासाहेबांच्या सुस्वभावावर आणि मदत करण्याच्या प्रवृत्तीवर संपूर्ण विश्वास होता.

क) संतापलेले शिपाई जेव्हा सत्तीचौराघाटावर युरोपियनांची कत्तल करीत होते तेव्हा नानासाहेबांच्या लेखी हुकुमामुळेच स्त्रिया व मुले यांचे त्या दिवशी प्राण वाचले ही गोष्ट सरकारी कागदपत्रावरूनच सिद्ध होत आहे. त्या सर्वांना नानासाहेबांनी संरक्षण देऊन त्यांना चांगल्या तऱ्हेने वागविले. पुढे तीन आठवड्यांनंतर बिबीघरांत त्यांच्यावर दुर्दैवी प्रसंग ओढवला.

या संदर्भात प्रश्न उपस्थित होतो तो असा की नानासाहेबांवर ही चिखल-फेक कशासाठी होते ? वर उल्लेख केल्याप्रमाणे इंपे याने नंदकुमाराला शिक्षा देऊन वॉरन हेस्टिंग्स या आपल्या वर्गबंधूवर आणि उपकारकर्त्यावर त्याच्या उपकारांची परतफेड करून आपले राजकीय कार्य साधून घेतले. [इंपेला गव्हर्नर जनरल हेस्टिंग्स याने बेकायदा काही कामे दिली व त्याची भरपाई त्याने आपले काम करून करावी अशीच हेस्टिंग्सची इच्छा होती.] त्याचप्रमाणे नानासाहेबांविरुद्धही काहीतरी असाच प्रकार असावा त्याची चर्चा आता करू.

(१) सत्तीचौरा घाटावर युरोपियन शिपाई आणि मुलकी लोकांची कत्तल झाली आणि पुढे बिबीघरात असहाय बायकामुलांना निर्दयपणे मारण्यात आले यात काही शंका नाही. या दुष्ट कृत्याला जबाबदार असा कोणी मोठा माणूस हुडकून काढण्याची जरूरी भासू लागली. दुष्ट आणि पाशवी कृत्याला काही आकार देण्याची निकड वाटली.

झाशी येथील जोखनबागेतील कत्तलीला झाशीच्या राणीचे नाव सहजच मिळू शकले. दिल्लीमधील दर्यागंजात युरोपियन आणि युरेशियन मारले गेले त्यासाठी बहादूरशहा व त्याचे राजपुत्राचे नाव घेणे शक्य होते. बांदा व

फरुखाबादेतील हत्येची तेथल्या नबाबावर जबाबदारी टाकणे सुलभ होते. कानपूर येथेही ही गोष्ट अवघड नव्हती. एकेकाळी हिंदुस्थानाच्या मोठ्या भागावर राज्य करणाऱ्या पेशव्यांचा उरलेला वंशज नानासाहेब यांचे नावही सोईस्कर होते. प्रत्यक्ष कत्तल करणारे शहरातले खाटीक आणि भाडोत्री मारेकरी होते. त्या क्षुद्र लोकांची नावे घेण्यात काहीच स्वारस्य नव्हते. लोकांवर जोरदार प्रभाव पडेल असे नाव घेणेच प्राप्त होते म्हणून ब्रिटिशांवर 'राग' असलेल्या कानपूरच्या राजाचे म्हणजे नानासाहेबांचे नाव घेतले तर ते लोकांच्या दृष्टीने योग्य दिसेल असे वाटल्यावरून अमानुषतेचा पुतळा असा शिक्का मारून त्यांनाच मुख्य गुन्हेगार ठरविण्यात आले.

त्याचवेळी प्रेतांना छिन्नभिन्न करणे व स्त्रियांची अब्रु घेणे अशा सारख्या गोष्टी खोट्याच तयार करण्यात येऊन प्रसृत होत होत्या. परंतु त्यावर विश्वास ठेवण्याइतपतही त्यात सत्यांश नव्हता. सरकारी चौकशी पूर्ण झाल्यानंतर या खोट्या बातम्या उठविणे बंद झाले. परंतु नानासाहेबांवर जी चिखलफेक करण्यात येत होती तिचा प्रतिकार करण्यास कोणीही नसल्यामुळे या कल्पित कथा आज-वरही खऱ्या मानल्या जात आहेत.

याच संदर्भात वाचकांना सांगणे जरूर आहे की इंग्लंडमध्ये नानासाहेब म्हणजे कोणी राक्षसी वृत्तीचा भयंकर माणूस असून नरहत्या करणारा होता असे रंगवावे अशी सर्वसाधारण लोकांची इच्छा होती. पूर्वीच्या काही इंग्रजी नाटकात अशी पात्रे होती. १८६० मध्ये इंग्लंडमधील एका जत्रेत नानासाहेबांचे म्हणून एक चित्र दाखविण्यात येत होते. शीरर त्यावेळी इंग्लंडमध्ये होता. त्याने म्हटले आहे की ह्या चित्रात "कराल दात, दाट जटा असलेले आणि अक्राळ विक्राळ डोळे असलेले असे नानासाहेब दाखविण्यात आले होते. प्रत्यक्षातील नानासाहेबांचे त्या चित्राशी बिलकूल साम्य नव्हते."

कत्तलीबद्दलच्या बातम्या प्रसृत झाल्यानंतर फ्रान्समध्येही नानासाहेब म्हणजे एक कुविख्यात व्यक्ति म्हणून ओळखले जात. परेंच लोकांना नाटकीप्रवृत्ती आणि विरोधाभासाची फार आवड आहे. त्यांनी नानासाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व पाशवी वृत्ती पलीकडील दुष्टपणा आणि नाजूक आणि ऐषआरामी प्रवृत्ती ह्या दोहोंचे मिश्रण करून रंगविले. "बॅलझॅकची पुस्तके वाचणारा, चोपिनचे संगीताचे प्रेम असणारा असा मनुष्य असून तो कोचावर सतत लोळत असतांना काश्मीरी सुंदर दासी त्याला वारा घालीत आहेत आणि त्याचेपुढे एक इंग्रज पोर भाल्यावर टोचलेले असून नाकावर चापाचा चष्मा लावून तो ते पहात आहे" असे नानासाहेबांचे चित्र त्यांनी रंगविलेले आहे.

२) नानासाहेब पकडले गेले असते तर इतरांना त्यांचा धडा दाखवून दहशत उत्पन्न करण्याची प्रबळ इच्छा हे दुसरे कारण होय.

काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या मनात अशा तऱ्हेने धडा दिलेली प्रकरणे शक्य तेवढी जास्त प्रमाणात प्रसिद्ध केली जावी अशी इच्छा असे. अजनाला येथील कत्तलीत (प्रकरण ४७) एका शिपायाला भयंकर जखम झालेली होती. फासावर चढण्यासाठी चालत जाणेही त्याला शक्य नव्हते. त्याला माफी देण्यात आली कारण आपल्याबरोबरीच्या शिपायांना हालहाल करून मारण्यात आले याचे समक्ष वर्णन तो इतरांना सांगेल व त्यामुळे ' धडा ' दिल्याची बातमी सर्वत्र पसरेल. अन्यथा लोकांचा त्यावर विश्वास बसणार नाही.

माँटगॉमरी मार्टिन याने आणखी एका उदाहरणाचे वर्णन केले आहे. " काही रेंगाळलेले लोक असणारच. त्या सर्वांना पकडून आणा. आतापर्यंत पुष्कळांना तुम्ही मारले आहे. आता आपल्या सैन्यातील लोकांना काही लोक आणून द्या. शिवाय पुरावा उभा करण्यासाठीही लोक लागतील. "

(नानासाहेबांना जिवंत पकडून देण्यासाठी एक लक्ष रुपयांचे बक्षीस जाहीर झालेच होते शिवाय जरी जशा माणसाने युरोपियन बायकामुलांची कत्तल करण्यात भाग घेतला असला तरी त्याला माफी मिळेल असे जाहीर केले होते) साधारण दर्जाच्या गुन्हेगारांना मारण्यापूर्वी त्यांचे हाल हाल करण्यात येत, त्यांची बेअब्रू करून जात बाटवीत असत. याबाबतीत पूर्वीच्या शिक्षेच्या प्रकारापेक्षा अधिक क्रूरपणा दाखविण्यात येई. उदा० पूर्वी हत्तीच्या पायी देत, किंवा तोफेच्या तोंडी देत.

इतिहासात औरंगजेबाने कैदेत सापडलेल्या संभाजीचे कसे हाल केले हे त्यांनी वाचलेले होते. [संभाजी व त्याचा प्रधान कवी कलश यांना भटक्या लोकांचा पोषाक चढवून हातात खुळखुळे दिले होते; डोक्याला घुंगरे लावलेल्या टोप्या घातल्या होत्या. नंतर त्यांना उंटावर उलटे म्हणजे शेपटीकडे तोंड करून बांधले आणि तुळापुऱ्याच्या बाजारातून त्याची धिड काढण्यात आली होती.] नानासाहेब पकडले गेले असते तर त्यांना कसे वागविण्याचा विचार होता हे कळण्याला आज साधन नाही परंतु त्यांना अत्यंत रानटीपणाची वागणूक देऊन त्यांची बेअब्रू करण्यात आली असती हे निश्चित आहे. इतर सर्वसाधारण लोकांना दिलेल्या शिक्षेपेक्षा त्यांना अधिक पाशवी वागणूक खासच मिळाली असती.

या संदर्भातच कित्येक वाचकांना आठवण होईल की दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचे वेळी एका श्रीमंत अमेरिकनाने अँडॉल्फ हिटलरला जो जिवंत पकडून आणील त्याला फार मोठे बक्षीस जाहीर केले होते. त्या अमेरिकनाने असेही सांगितले होते की हिटलर जर सापडला तर त्याला पिंजऱ्यात घालून जगभर त्याची धिंड काढण्याचा त्याचा बेत होता. सध्याच्या 'प्रगत सुधारलेल्या' जगात जर ही गोष्ट शक्य होऊ शकते तर शंभर वर्षांपूर्वी ज्यांच्या मते बायका-मुलांच्या कत्तलीला जबाबदार असे वाटत होते. त्यांनी अशा माणसाची पाशवी पद्धतीने किती बेअब्रू केली गेली असती त्याची कल्पनाच करवत नाही.

३) बंड दडपून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांनी सैतानी अत्याचार केले होते. [गिबर्न सीव्हर किंग आपल्या 'ए टनिंग पॉइंट इन दि इंडियन म्यूटिनी' या पुस्तकात लिहितो:— "कानपुरांतर इंग्रज अधिकारी आपल्या शिपायांना नेटिव्ह लोकांशी पाशवी वृत्तीने वागविण्यासाठी उत्तेजन देत. हे शिपाई लोक कैद्यांना संगिनीने भोसकीत असता ते हसत असत. फासावर चढविण्यापूर्वी गाईचे वा डुकराचे मांस त्यांना जबरीने खाण्यास भाग पाडीत असत; किंबहुना रानटी, अशक्य वाटणारे निर्घृण प्रकार ख्रिश्चन म्हणवणाऱ्या सैन्याने केले. आपल्या देशबांधवांनी बंडवाल्यांनाच नव्हे तर त्यांच्या नातेवाईकांना स्वतःच्या धर्माविरुद्ध वागावयास लावले ह्या गोष्टीचे दुःख वाटल्याशिवाय राहवणार नाही]. अशा अत्याचारांचे समर्थन करणे अशक्य आहे. काही सुधारलेल्या इंग्रजांनी या दुष्कृत्याविरुद्ध आपला आवाज उठविलाही होता. [३० सप्टेंबर १८५७ रोजी पुढे पंतप्रधान झालेल्या बेंजामिन डिस्फेली याने न्यूपोर्ट पागनेल येथील भाषणात म्हटले:—

"युद्धातील भयानक कृत्यांना विशेष कारण लागत नाही. आपले शिपाई व खलाशी भयंकर सूड उगवतील याबद्दल मला शंका नाही. अशा सूडाने केलेल्या कृत्यांचा विचार भयंकर वाटतो. नानासाहेबांनी केलेले कृत्य हे आपल्या शिपायांनी आदर्श मानावे याचे विरुद्ध माझे मत आहे. अत्याचाराने अत्याचाराला उत्तर देण्याला माझा विरोध आहे]. अशा या पाशवी कृत्यांवर पांघरूण घालण्यासाठी हिंदी बाजूकडून अशी पाशवी कृत्ये घडली असा प्रचार झाला असला तर त्यांत आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. हिंदी शिपायांवर कधी नव्हे इतके पाशवी व दुष्ट प्रकार केल्याचे आरोप करण्यात येत होते. अशा परिस्थितीत हे दुष्ट प्रकार केले असा आरोप करण्याला नानासाहेबाइतका दुसरा कोणीच लायक नव्हता व त्या

संधीचा पूर्ण फायदा घेण्यात आला. अशा रीतीने ज्यांनी अत्यंत निर्घृण आणि रानटी कृत्ये केली, जे पृथ्वीवरील ' मागसलेल्या लोकांची सुधारणा करण्यास निघाले असा दावा सांगतात त्यांना नानासाहेबांचे हे वर्णन जगापुढे ठेऊन आपल्या कृत्यांचे समर्थन करण्याची जरूरी भासली असणे शक्य आहे.

एक आवाहन

ब्रिटिश राजसत्तेविरुद्ध ज्यांनी शस्त्र उगारले त्यांची योग्य ती प्रशंसा करण्याचे कामी इंग्रज लोक काकू करीत नाहीत ही मोठी लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे. अराहचा वेढा उठविण्यात ब्रिटिशांना यश आल्यानंतर शहरातील तीस सैनिकांना पकडण्यात आले. त्यांची लष्करी कोर्टामार्फत चौकशी करून त्यांना लगेच फाशी देण्यात आले. परंतु ब्रिटिश लेखकांनी दिलदारपणे लिहिले आहे की ' ते सर्व लोक मोठ्या धैर्याने मृत्यूला सामोरे गेले ' त्यांची शेवटची इच्छा इतकीच होती की फासावरील दोर आपल्या मानेभोवती आपणच नीट बांधावा. इंग्रजी लेखकांची अशी न्यायबुद्धी असताना हिंदी इतिहासातील नानासाहेबांसारख्या दुर्दैवी पुरुषाची निष्कारण बेअब्रू करण्यात येत आहे. त्यांच्या शीलावरील तो डाग धुवून काढण्याचे कामी ते पुढाकार घेतील अशी आशा करण्याला भरपूर जागा आहे. प्रस्तुत लेखक इंग्रज लोकांना आवाहन करू इच्छितो की त्यांनी आपला मौलिक विश्वकोश पुनः लिहून प्रसिद्ध करताना प्रसिद्ध पेशवे घराण्यातील या वंशजाने १८५७ च्या संग्रामामध्ये घेतलेला भाग, त्यांची देशभक्ती आणि अलौकिकता याबद्दलची हकीकत लिहून त्यांचे इतिहासातील योग्य स्थान त्यांना मिळवून द्यावे.

सूची

अ

- अंगुरी तिवारी ४७२-७३.
 अंबाला ३०७.
 अंबिकाबाई सती जाते १०२.
 अकबर बादशहा ३३, ६४, ६६,
 ६७.
 अकबर बुलंद ९९.
 अकबर राजपुत्र ९६ ते ९९.
 छ. संभाजीला लिहिलेले पत्र.
 अझमगड ६१४-६१७.
 अझीजन ८८० ते ८८२.
 अझीमुल्ला २०२-डायरी
 - २१८ लंडनला पाठविले.
 - २२२ दिवाण म्हणून नेमणूक.
 - ३०६ ते ३०८ अनेक शहरांना
 भेटी दिल्याचा दैनंदिनीत उल्लेख.
 - ३११, ३१३, ३१४, लंडन-
 मधील खटपटी
 - ३५४, ३५९, ३६४, ३६५,
 ३६८, ३७० सतीचौराघाट प्रक-
 रण.
 - ३९१, ४२४ बिबीघरातील
 प्रसंगासंबंधी दैनंदिनीतील हकी-
 कत.
 - ७११ नानासाहेबांच्या मृत्यू-
 बद्दल दैनंदिनीतील हकीकत.
 - ८७५-८८० विशेष माहिती.

- अदिलशहा ८९.
 अपयशाची कारणे. ६८९ ते ६९३.
 अबर्डीन लॉर्ड २५३, २५९, २६०.
 अफगाणिस्थान २७०, २८०, २९३
 ते २९५.
 अफजलखान ८९.
 अबुल कलाम आझाद मौलाना ३०५,
 ४३१, ४५५, ६५२, ६८२.
 अमरनाथ पंडित ४८५.
 अमरसिंग ६३०.
 अमृतराव पेशवे (दत्तक). १४६,
 १७०, २३३.
 अयोध्या ३५, ७३ ७५; बेगमांचे
 प्रकरण ७६, २९२-९३ राज्य
 खालसा ३२६, अस्वस्थतेचे बीज
 ३२७, ३४३, ६८५.
 अर्काट ७५.
 अर्जुनसिंग, पोरहाटचा राजा ६३१.
 अस्किन मेजर ५२५.
 अलमगीर दुसरा ४९६, ४९७.
 अलाहाबाद ६०८ ते ६१२.
 अलीगड ६२०.
 अलीबहादूर बांद्याचा पहिला नबाब
 ५७८.
 अलीबहादूर दुसरा ५७८ ते ५८०.
 रावसाहेब पेशवे यास पत्र ५९३.
 अलेक्झांडर सहावा पोप ६४.

अल्लाउद्दिन खिलजी ३२.
 अष्टप्रधान ९३.
 अशोक सम्राट २८, ३९.
 असफ उद्दौला लखनौचा नबाब ५४४,
 ब्रिटिशाशी तह ५४५ मृत्यू.
 अहमदउल्लाशहा मौलवी, ५६३,
 ६२७.
 अहमदयार खान ३८४.
 अहमदशहा अबदाली, ३३, ३४, ७१.
 १२१ ते १२४, ४८३, ५४४.
 अहमदाबाद ६८.
 अहिल्याबाई होळकर ४५.
 अँसन जनरल ५००, ५०१, ६३३.
 अँलन, सी. २३७.

आ

आग्रा ६८, ६१२ ते ६१४.
 आघाहुसेन ५८८.
 अजनाला ८१६ ते ८१९.
 विहीर व तेथील बंडखोर
 शिपायाना मारून विहिरीत
 टाकले.
 आनंदीबाई पेशवे १४०, १४२.
 आप्पाराम ७४३ ते ७४६ अटक व
 सुटका.
 आर्यसमाज ३७.
 आल्बुकर्क ६३.
 आयर्लंड १९.
 आयर्स सर हेन्री तुर्कस्थानातील
 वकील. नानासाहेबांबद्दल सांगित-
 लेली हकीकत ७२७, ७३७.

आर्य लोक २४ ते २५.
 आँगची लढाई ४०४.
 ऑकलंड लॉर्ड २९४.
 ऑर्मझ बंदर ६८.
 ऑसबोर्न कर्नल ७४७ व पुढे. ग्वालेरचा
 रेसिडेंट.
 ऑस्टेड कंपनी ६५.

इ

इंदूर ६४३ ते ६४५.
 इंडिया रिफॉर्म सोसायटी. ७७.
 इटावा ६२०.
 इतिहासाची रूपरेखा (भारतीय) २१.
 इतिहासलेखकाची जबाबदारी. ९.
 इराणचा शहा. ३११, ३१२, ६७६,
 ६७७.
 इलिझाबेथ राणी. ५५, ६६, ६७.
 इस्पहान (इराण) . ९८.

ई

ईवर्ट कर्नल ३६९.
 ईश्वरी प्रसाद, लाला. वहातूक ठेकेदार
 ४८५, ७४३.
 ईस्ट इंडिया कंपनी ३४, ३५, ३६
 ५५ ते ६४. ६५ (डच स्वीडिश
 डॅनिश) , ६६ ते ८०, ८६, ९१,
 २५७ ते २५९, २६८ ते २७२
 २८३, ५४६ - अस्त.
 - ६९४ ते ६९८ शेवटची सभा.

उ

उदेसिंग ४४.
उनाव ४६९.
उमीचंद (अमीरचंद) ७२.

ऋ

ऋग्वेद. २५

ए

एडवर्डस् विल्यम
चपाती प्रकरणी उल्लेख-३१६.
एलफिन्स्टन १९६.
एलिनबरो लॉर्ड ७६.
एल्जिन लॉर्ड ३३३.

ओ

ओच्छा ५२५.

औ

औट्रॅम सर जेम्स, जनरल ३१२,
४००, ४०१, ५५०-अयोध्येचा
कमिशनर.
औट्रॅम सर जॉन ४७८, ५६४.
औरंगजेब बादशहा ३३, ३४, ४५,
८४, ८९, ९०, ९७ ते १०१
छ. संभाजीवध.
औरंगाबाद ९८.

क

कंडरेश्वरसिंग ६४७.
कर्नाटक ७५, २९१ राज्य खालसा.
कबीर ३२.

कर्जन लॉर्ड ३७, २५२.
कलकत्ता (चुत्तनट्टी) ७०, ७१
- ३३२ बंडाचे वेळची हकीकत.
कलकत्ता मद्रेसा ७५.
कलिंजर ५८०, ५८२.
कल्याणपूर १७७.
कवि कलश ९७, १००.
कॅपबेल सर कॉलिन (लॉर्ड कलाईड)
४००, ४१५, ४७८. सेनापती
- ४८० कानपुरास परततो.
- ४८२ कानपूर काबीज.
- ५६३, ६४ लखनौ जिकले.
- ५६७, ६५६, ७६३ तात्या
टोपे यांचा पराभव ८८७.
कॅथेरीन-ब्रॅगंझाची ७०.
कॉनिंग लॉर्ड ३५, ७७, २६४, २६७,
२६९, २७०, २७८, २८४;
- विधवा विवाह कायदा ३१२,
३३२, ३३३, ३९९ ५६८, ६५३
ते ६५८ जाहीरनामा ६५३ ६६९
- ६७७ ते ७८ व्हिक्टोरिया
राणीला पत्र ६९९ गव्हर्नर
जनरल आणि राजप्रतिनिधी
८८३.
कानपूर २, १७७, ३४१ ते ३५४
- बंडाची हकीकत ३५६ ते ३६६
- 'तटबंदीचा वेढा' ४०५ ते ४०८
- लढाई ४०९ इंग्रजांच्या ताब्यात
४६५ गॅझटियर;
- ४५८ ते ४६४ अत्याचार;
- ४८० बंडवाल्यांच्या ताब्यात;

— ४८१ दुसरी लढाई;

— ७९६ ते ८१२ कानपूर उद्यान स्मारक.

कान्होजी आंग्रे १०८, १०९.

काबूल २९४.

कायदा कारभार सुधारण्याचा ३९६ व पुढे.

कायदे बंडानिमित्त काढलेले ६६३ ते ६६८.

कार्वी पहा राव कार्वीचे.

कालक्रमणिका, भारतीय २२ ते २४.

कालीकत ६३, ६५.

कालीसदन बाबा ७५८ व पुढे.

कालकाप्रसाद साक्ष ४४५.

काल्पी ४६८, ४७७, ४७८, ५३२.

काल्पीची लढाई ६४२.

— शेवटची लढाई ६५० ते ६५१.

काशी १३१.

काशीनारायण पंडित ४८५.

कासीमबझार ७१.

कॉर्नवॉलिस लॉर्ड ७५.

काँग्रेस पहा राष्ट्रीय सभा.

कॉलव्हिन ६१२, ६१४.

किकेड १४४.

कुंवरसिंग, जगदीशपुराचे राजे ३२५

— बिहार बंडाचे प्रमुख ४८१

— कानपूरची दुसरी लढाई ५६३,

५९५, ५९८ बांदा व अन्नमगडची

लढाई ६०१, ६०२ मृत्यू.

कुतुबुद्दिन ३१, ३२.

कुठलाखान ५१.

नाना. ५९.

कुरेन असोसिएशन ५६.

कुलाबा ८२.

कुसुमबाई (पेशवे) ७१२, नाना-
साहेबांच्या मृत्यूबद्दलचे म्हणणे
४३४.

कूपर फ्रेडरिक ८१८.

के, सर जॉन २४७, २७४, २७५,

३०५, ३२३, ३७२, ४०६,

४५९, ५११, ६५७, ८७७.

कैसर बाग लखनौ ५६६.

कोनानोर ६३.

कोल्हापूर उठाव ६४६.

कोल्हापूर छत्रपती शाखा १०७.

क्रॉमवेल ५६.

क्रिप्स सर स्टॅफोर्ड ३८.

क्रिमियाचे युद्ध २५९ ते २६१, २९३,

क्लाईव्ह लॉर्ड, ७. ३५, ७१, ७२,

७३, २७३.

क्लोज कर्नल १६०, १७०.

ख

खडकीची लढाई १६३.

खरकसिंग १३८, १४१.

खडर्चाची लढाई १४४.

खान बहादूर खान ६२२, ७०९,

७९३, शरण व फाशी.

खाबूपणा २८६.

खालसाचे तत्त्व २८८.

खिलजी घराणे ३२.

खुम्रबाग अलाहाबाद ६९९.

ख्रिस्ती मिशनरी २८३, २८५, २९७.

ख्रिस्ती सर विल्यम ७ तळटीप.
खवाजा निजामी ५११.

ग

गंगादीन (सुभेदार) कर्नल ३५६.
गंगाधरराव झाशीचे सुभेदार २८९,
५१६ राणी लक्ष्मीबाईंशी विवाह,
५२०, ब्रिटिशांशी करार व मृत्यू.
गंगाबाई पेशवे १४३, १४४.
गंगामंदिर ४६६- विध्वंस.
गंध लावण्यास मनाई २४३.
गण्फारखान ३८७ व्हीलरमृत्यूबद्दल
साक्ष गव्हर्नरजनरलचा जाहीरनामा
५६७, ५६८.
गॅझेटियर कानपूर ३९७.
गांधी महात्मा ४, ६, १६, २०, ३८,
३९, ४६, ४५८, ७०६, ८२८
व पुढे.
गागाभट्ट ९०.
गाझीउद्दीन हैदर ५४६- राजा पदवी.
गायकवाड १६१, १६४.
गार्डन कॅप्टन ५२२, ५२३.
झाशीतील उठावाचे वर्णन.
गिबन लेफ्टनंट ७६८ दुभाषी (तात्या
टोपे खटल्यात).
गिलिस्पी २४४.
गुंतूरचे बंड २४९.
गुप्त सम्राट २९.
गुबिन्स मार्टिन ३०६ नानासाहेबांच्या
लखनौ भेटीचे वर्णन ५६०, ६८८.

गुलाबसिंग जम्मूचे महाराज ३१०-
बंडास द्रव्य सहाय.
गुलाबसिंग (गुलाबखान)- ग्रेटहेडला-
वाचवितो - ३३०.
गोखले गोपाल कृष्ण ३७.
गोखले बापू १६३, १६४, १६६.
गोड एच्. बी. पोलिस सुपरिटेंडेंट
७५० व पुढे-
गोडसे विष्णुदत्त- ३१० 'माझा
प्रवास' या पुस्तकाचा लेखक
४१२- नानासाहेब बिठूरहून
गेल्याची हकीकत ४१४- कान-
पूरची हकीकत ४६६, ४७६.
गोपिकाबाई पेशवे १३८, १४२.
गोरखपूर ६१७, ६१८.
गोवळकोंडा ६९, ९८.
गोवा ६४.
गोविंदसिंग गुरू ३४.
ग्रॅंट डफ ११.
ग्रॅंट सर पॅट्रिक २६५.
ग्रॅंट सर होप ४८१.
ग्रीथरेड २१६, २१७.
ग्रीनवे मिसेस ३६४- शरणागतीच्या
वाटाघाटी.
ग्रीनवे टॉमस ४५३.
ग्रेट ब्रिटन १९.
ग्रे लॉर्ड. २५६.
ग्रेटहेड ३२९, ३३०.
ग्वालेर ६४१ ते ४३, ७६३.
ग्वालेरचे महाराज ५३३ इंग्रजांच्या
आश्रयाला जातात.

—७४९ व पुढे. पहा शिंदे सरकार.
ग्लॅडस्टन २६१.

घ

घाटगे सर्जेराव १५१, १५५.
घास महंमद ३८८—साक्ष.

च

चंद्रगुप्त दुसरा २९.
चंद्रगुप्त मौर्य २७, २८.
चंद्रनगर ७१.
चपाती प्रकरण ३१४ ते ३१८.
चरबी काडतुसांना लावण्याची २९९,
३००, ३०१, ३२४ ते ३२७.
चांदबिबी ४५.
चाणक्य २७.
चारनाँक, जाँब ७०.
चार्लस दुसरा ७०, ७२.
चित्तगांग ७०, २४५.
चित्पावन ब्राह्मण १०८.
चिन्हाटची लढाई ५५६—५५७.
चिमाजी आप्पा पेशवे १११, ११२,
११७.
चिमणाजी आप्पा पेशवे १४६, १४७;
१६९—तनखा वाराणसी येथे
वास्तव्य व मृत्यू २१८, ४४७,
५१५.
चिमणाजी थत्ते २१८ पेशव्यांच्या
मिळकतीसाठी दावा.
चुनतट्टी (कलकत्ता) ७०.
चेंगीजखान ५१.

चेक डॉ. ७४५—साक्ष.
चेतसिंग महाराज ७५, २५१, ५४४.
५४५.
चेस्टरफील्ड लॉर्ड १०.
चोलसम्राट. ३१.
चौधरी डॉ. एस्. बी. ६८६.
चौधरी बिठूरचे ३९७.

छ

छत्रपती सातारा १६५, १६९.
छत्रसाल ११२, ११३.
छेडा—४५३—साक्ष.

ज

जंगबहादूर राणा (नेपाळ) ६७३,
६९३, ७२०—नानासाहेबांच्या
मृत्यूबद्दलची पत्रे—७२६, ७३८.
जनानखाना, युरोपियनांचा २८३.
जमनादास (हनवंता) ७४६.
जयचंद राठोड राजा. ४, ३१.
जयलालसिंग ४१४.
जयसिंग (मिर्झाराजे), ८९, ९०.
जयसिंग सवाई राजे ११३.
जलंदर ६३४.
जवानबख्त १२९.
जहांगीर ३३, ६७, ८८.
जॅकोबी २५.
जाजमाऊ ३८७.
जालियनवाला बाग ८३३
जाहीरनामा ग व्हर्नर जनरलचा
बाजीरावासंबंधी १६४, १६५.

जाहीरनामा राणीचा ६९९, ८६१.
जेकब जॉर्ज ३१८.
जेम्स पहिला ६७.
जैनधर्म २६.
जोन्स कॅप्टन ऑलिव्हर ४६५.
जोन्स विल्यम ७५.
ज्वालाप्रसाद ब्रिगेडियर २४०, ३५९,
३७८- खटला व फाशी ३९०
ते ३९२, ४०२, ४०३, ४०४,
७१०, ७९४ शरणागती.
आंगवपांडूची लढाई ४०६, ४४५.

झ

झामोरीन ६३, ६५.
झांशी ७६, ८२, २८९, ५२६- वेढा
५२८, ५३२-लूट.
झाशीची राणी. १, १६, ४६, २००,
३१३, ५१४ ते ५२८ जीवनवृत्त
५२९, ५३२, ५३३, ५३५ ते
५३७, मृत्यू ५३८, जोखनबागे-
तील हत्येची जबाबदारी ५३९
स्मारके ५४० जाहीरनामा, ६५०.
काल्पीची लढाई ३९३.
झाशीचे सुभेदार ५१९ ते ५२१.
झाशीवाले दामोदरराव ५४०.
झाशीवाले लक्ष्मणराव ५४०.
झिन्नत महल ३०७, ४९६, ४९७.
झेबुनिसा ४५.

ट

टर्नबुल ३७४, ४२८.
टॉड ३६५.

टॉमसन ८२०.

टॉमसन कर्नल मोब्रे- ३७०, ३७४ ते
३७६, ४४३ ७५२.

टिकसिंग जनरल ३५६, ४०४.

टिपूसुलतान ३५, ७५, २४२ २४४,

टिळक लोकमान्य बा. गं. २५, ३७.

टिळेकर चाफाजी १३७.

टेंपल सर रिचर्ड १३४.

टोपे पांडुरंग, रामकृष्ण ७७३-७७४
- नारायणराव- ७८१.

टोपे तात्या. ८२, १८३ घर व मंदिर
१८५ वाडा १९५, ३०७, ३५५,
३५६, ३६८, ३७०, ३७१, ३९०,
४०४, ४०६, ४१४, ४१५,
४२२, ४४४, ४६९, ४७१
बिठूरची लढाई ४७४ ते ४८१.
कानपूर जिकले व सोडले. ग्वाले-
रचे सैन्य फितविले; ४७९ ज.
विंड हॅमचा पराभव ४२८.
-४५३ ते ४६६ वाड्याचा विध्वंस
४८१, ४८३, ५२७ झाशीच्या
मदतीला येतात. ५६६, ५९३,
६४२, ६५०, ६५१, ७६१ व
७६९ फाशी गेले. ७७० ते ७७०
शिक्षा अन्याय्य, ७७२ कुटुंबियांची
व्यवस्था, ७७३ खरे तात्याच
फाशी गेले का, ७८० स्मारक.

ट्रॅकोबार ६५.

ट्रेव्हेलियान सर जार्ज, ३९१, ४२४,
४५१, ४६०, ४६२, ४६३,

५९६, ८५६, ८५७.

ट्रेसिडर डॉ. २०२, ७५४.

ठ

ठाकूर आवाहचे ६४१.
ठाकूर पांडे (कलेक्टर) ५८९, ६८५.

ड

डनलॉप मेजर ५२२.
डफ ग्रंट ११.
डरायस इराणचा बादशहा २७.
डबीं लॉर्ड ७०३.
डलहीसी लॉर्ड, ७, ३५, ७६, ७७
८२, २१५, २६७, २७२, २७८,
२८८, २८९ ते २९१, २९५,
३६४, ४५०, ५१७, ५१८, ५४८,
७०४.

डॅनियल ७४७ व पुढे.
डॉवकर मेजर ५३०.
डिसूझा पेड्रो ७४०, ७४१.
डिल्की सर चार्ल्स ४०२, ६५८.
डिस्नेली बेंजामिन ५१३.
डुप्ले ६६.
डेंगळे त्रिबकजी १६२ ते १६५.
डेलाफॉस ३७४, ८२०.
डेव्हिडसन ७४३ ते ७४५.
डौगेट असोसिएशन ५६.

त

तंजावर ७५, ८२.
तघलख घराणे ३२.
तघलख महंमद ३२.
'तटबंदी' चा वेढा— पहा कानपूर.

तमीळ संस्कृती ३१.
तलवारी (हिंदी) ९१३.
तह पुण्याचा १६३.
तांबे चिंतामणराव ५३६.
ताजमहाल १९, ३३.
तुफाझुल हुसेन फरकाबादचे नबाब
५९०, ५९१ हद्दपारी व मृत्यू.
तुफाझुलहुसेन ४०५, ५८७.
तात्या टोपे : पहा टोपे तात्या.
ताम्हनकर डी. व्ही. ८६८.
ताराबाई महाराणी १०२.
तारायंत्र २७३.
तिलकसिंग-साक्ष ३८७.
तिवारी रामप्रसाद डॉ. ८.
तीर्थे बिठूरची १८६.
तुळशीदास महाकवी ३३.
तेजसिंग, मैनपूरचा राजा ७९४.
तेलिचेरीचे बंड २४८.
तैमूरलंग ५१.

द

दतिया ५२५, ५३०.
दत्तक नामंजूर २८९.
दत्तक मुलगा व धर्म २८९.
दयानंद सरस्वती ३७.
दाणापूर ४६९.
दादाभाई नौरोजी ३७.
दासबाबा ३१०.
दिग्विजयसिंग राजा ३७६.
दिनकरराव राजवाडे ५३४, ६९३.

दिल्ली ४९२, ४९९, ५००, ५०५,
५०६— कत्तल व लूटालूट.

दीव ६४.

दुर्गादास ९६ ते ९९.

दोस्त महंमद २९४.

द्रविड संस्कृति ४०.

ध

धार ६४६.

धोरण बंडानंतरच्याबद्दल नियम
६७८, ६७९.

न

नंदकुमार ७५.

नजफगड ३८७ व्हीलरचा मृत्यू.

नबाब : पहा बांध्याचे नबाब ५७७ ते
५८१, ७०९ पहा फरुकाबादचे.

नबाब नान्हे (महंमदअलीखान)
३६३, ३९२ ते ३९४.

नरगुंद ३३५, ६४६.

नशिराबाद ६४०.

नाइटिंगेल फ्लॉरेन्स २६५ व पुढे.

नागपूर ७६, ८२, २९०—२९१ खालसा.

नादीरशहा ३३, ३४, ५१, ७१, १२१,
४९३.

नानक गुरु ३२.

नानकचंद— रोजनिशी— ३११, ४१८,
४४६, ४४७.

नाना नारायण (बिठूरचे) ४८५,
४८९ ते ४९१— बिठूर वाचविले
७४९ साक्ष.

नानासाहेब पेशवे : पहा बाळाजी
बाजीराव (३ रे पेशवे).

नानासाहेब पेशवे बंडवाले : १, २, ३,
४, ८, १६, ८२, ८७— दत्ताक
१६९, १९५, १९८, १९९,
२००, २०१ ते २२२ बालपण
स्वभाव प्रचलित चित्रे, व्यक्ति-
रूप, उत्तराधिकार प्राप्ती जहा-
गीरबद्दल खटपट.

२२२ ते २२९ गव्हर्नर जनरल-
कडे पाठविलेल्या याद्या व निवे-
दने; २३० व पुढे कंपनीकडे पाठ-
विलेली यादी २९१, ३०६
सफरी व लखनौ भेट ३०७ बंडाचे
नियोजन, ३४५ मॅजिस्ट्रेट मदत
मागतो ३४८ — ३५६, ३८२,
३८८ बायकामुलांना सरकार-
स्वाधीन करण्याचा हुकूम ३८९
ते ३९१, ३९४, ३९५, ३९६,
४०५, ४०६, ४१० ते ४१४—
बिठूर सोडतात ४१७.

— ४३१ ते ४५८, ४६० ते ४७०
बिठूरची लढाई ४८१ कानपूरची
लढाई ४८३, ७०७ पुढे अखेरचे
दिवस ७०८, ७१२ इस्तिहार-
नामा ७१४ ते ७१८, ७३८ ते
७६०— नानासाहेब म्हणून पकड-
लेल्या व्यक्ती

— ७२२ जंगबहादुराला लिहि-
लेले पत्र

— ७८९ कुटुंबियांची हकीकत.

नाना फडणीस १३४, १३५, १३९,
१४२, १४६, १५५.

नामदेव ३२.

नायडू सरोजिनी ८४२.

नारायणराव पेशवे ८५, ८६, १३१,
१३४ ते १३८ खुनाचे वर्णन.

नारो आप्पाजी १५०.

नासिरुद्दिन ३९३, ५४७.

निकोलसन जनरल ५०३, ५०४, ८९१
ते ८९८.

निझाम अल्ली १२७, १२८, १३३,
१४४ खडर्चाची लढाई.

नियाझ महंमद ५९२, ५९३.

निलांबर ६३१.

नीमच ६४०.

नील जनरल ३७० अत्याचार ३७२,
३९९, ४००, ४०९, ४५६, ४६०,
४६१ ते ४६४ अत्याचार ४५६,
४६९, ४७०, ५६७ लखनौमध्ये
मृत्यू ७९९, ८००.

नील मेजर ए. एच. एस. ९०० ते
९०२ बापाच्या कृत्याबद्दल सूड

नूरमहंमद ३९४, ४०५, ७४६.

नेपाळ २७०, ५६३, ५६८.

नेपोलियन १०, २५५.

नेपोलियन लुई २५९.

नेवाळकर रघुनाथ हरी ५१९ झाशीचे
सुभेदार.

नेहरू कमला, ४७, ४८.

नेहरू जवाहरलाल पंडित. ३९, ४१,
४६, ४७, ४८, २४१, २५०,

२७८, २७९, ६५४, ६८०, ६९२,
६८६.

नेहरू मोतीलाल पंडित, ४७.

नोकरी स्थिर व कायम २९८.

नौरोजी दादाभाई ३७.

न्यूबरी जॉन ६६.

प

पंचम पानवाला साक्ष ४१९.

पंजाब ६३२.

पटवर्धन गंगाधरशास्त्री १६१ ते १६५.

पटवर्धन पांडोबा ४३४.

पन्नादाई ४४.

परमानंद जमादार ३८७, ४४१.

परियार १८१.

पवार तुळचा १३७, १४०, १४१.

पॅजेट सर एडवर्ड २४६, २४७.

पांडीचरी ६६.

पांडुनदीची लढाई. पहा टोपे तात्या.

पांडे पहा मंगल पांडे.

पाकिस्तान ३८.

पाटणा ७३.

पानिपत लढाई १२१, ५४४.

पामस्टन लॉर्ड ४३, २५३, २५५,
२५९.

पार्लमेंट ब्रिटिश ३६, ३८, ४३, ५७,
७३, ७९.

पार्कर सर जार्ज ३४२.

पार्वतीबाई पेशवे १३७.

पाल बिपिनचंद्र ३७.

पिट्ट ५९.

पितांबर ६३१.
 पील कॅप्टन ६९०.
 पील लॉर्ड ६९०.
 पुणे १४८ ते १५३.
 पूजास्थानांची व्यवस्था २९७.
 पृथ्विराज चौहान ३१.
 पेंथिक लॉरेन्स लॉर्ड ३८.
 पेशवा घाट १८७.
 पेशवे. १७, ७५, ८१, ८३-वंशवेल
 ८४ ते ८७ सामान्य वर्णन.
 पेशवे रावसाहेब ६४३, ६५१ पहा
 रावसाहेब पेशवे.
 पोर्तुगीज ६३ ते ६५.
 पोष्टखाते २७३.
 पोसोनबी ब्रिगेडियर ३९९.
 प्रतापराव गुजर- १०४ दोन मुलगे
 बाटविले.
 प्रतापसिंग छत्रपती ८८, १०५, १०६.
 प्रयाग १३१.
 प्रार्थना समाज ३७.
 प्लासीची लढाई, ३५, ७२, २९७.

फ

फत्तेगड ५८७.
 फत्तेपूर ४५६, ६१८.
 फत्तेपूर चीरासी ४१४.
 फत्तेपूर लढाई ४०२ ते ४०३.
 फरुक शिअर बादशहा १०९, ११०,
 ४९३.
 फरुकाबादेचे नबाब तुफाझुलहुसेन
 ४०५, ५८६ ते ५९३, ७०९.

फॉरेस्ट सर जॉर्ज ३५५.
 फॉरेस्ट ५७३.
 फिच राल्फ ६७.
 फिटचेट ३८२ ते ३८५, ४२९.
 फिट्झपॅट्रिक ७५० ते ७५५.
 फिनिस कर्नल ३२९.
 फिरोजशहर ४७१.
 फिरोझपूर ६३५.
 फिरोझशहा शहाजादा : ४७५, ४८५,
 ५६३, ६४५, ६४६, ६८५, ७३२-
 फिरोझशहा ३७.
 फैजाबाद ५४३, ६२६-२७.
 फोर्ट विल्यम ७१.
 फोर्ट सेंट जॉर्ज ६९.
 फोर्ड हेनरी १०.
 फोर्ब्स मिचेल. २०९, ४५४, ४८६,
 ५६७, ५७३, ५७५, ५८९,
 ९०५ ते ९१२.
 फ्रान्सिस ६५.
 फरेझर टेलर ४७३.

ब

बंडखोर युरोपियन ९०२.
 बंडे आधीची २४० ते २४९.
 बंडाच्या उपशमानंतरचे धोरण ६७८
 ते ६८०.
 बंडाचे कालदर्शन २७६ व पुढे बंडाची
 कारणे, ३३६ ते ३४० अपयशाची
 कारणे, ६८९ व पुढे फलनिष्पत्ती
 ६९४ व पुढे.

बंड की सार्वजनिक उठाव ३०५ व पुढे, ३१८ सुहवात ३५१ कानपूरचे बंड. ६८१ व पुढे.

बक्सारची लढाई ७३, १२९, ५४४.

बख्तखान जनरल- ५०३ दिल्लीतील सरसेनापती ५०४, ५६३ लखनौला आगमन ६२२, ७९५.

बख्तवारसिंग राजा ६४६ अमझेरचे बंड.

बंदूक एनफील्ड २९९.

बराकपूर ६५.

बराकपूरचे बंड २४२, २४५ ते २४८, ३१६, ३२६, ३२६, ५००.

बरेली ६२१.

बर्क एडमंड ७, ७४.

बनॉर्ड जनरल ५०१.

बलभद्रसिंग कर्नल ७२३.

बसू मेजर १४३.

बहादूरशहा बादशहा १६, १७, २९५ ते २९७, ३०७, ३०९, ३११, ३३०, ४९३ व पुढे; ४९६, ५०३. ५१२ कैद खटला व हद्दपारी ५१३ मृत्यू.

बळवंतराव नागनाथ १४६.

बांदा ५७७ व पुढे ५९९.

बांध्याचे नबाब ५७७ ते ५८१, ५९३, पेशव्यांना पत्र ७०९.

बाजीराव पेशवे थोरले, १७, ८४, ८५, १११ ते ११६, १४८, १५२.

बाजीराव पेशवे दुसरे, ३५ ४०, ८२, ८६ राज्य गमावले ८७, १४२,

१४५ ते १४८, १५१, १५३ ते १७०.

- १६४ ब्रिटिशांचा जाहीरनामा

- १६६ पोवाडा १६७ शरणागती १६८ अटी १६९ मृत्यू, १८७ बिठूर येथील वास्तव्य व राजवाडा देवळे वगैरे बांधली.

- १८९ ते १९७ आख्यायिका स्वभाव व मृत्यू.

- ५१६ मोरोपंत तांबे यांना आश्रय व राणी लक्ष्मीबाई इला शिक्षण.

- २१२ मृत्यूपत्र.

- २१६ विधवांचा तंटा.

- २८९ झाशी इंग्रजाना दिली २९१.

- ७२६ ते ७२८ विधवा नेपाळात.

बानर्जी ब्रिजेन्द्रनाथ ७१३.

बानर्जी सुरेंद्रनाथ ३७.

बाबर ३३.

बाबाभट्ट, ३५६, ३५९, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ४१०.

बारभाई १४४.

बार्लो सर जॉर्ज २४४ बडतर्फी.

बालासोर ६९.

बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब) पेशवे ८५, ११६ ते १२६, १४८, १४९, ५४४.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे, १७, ८४, १०७ ते १११, १४८.

बाळाराव पेशवे ३७३, ३९०, ३९१
४०४, ४०५, ४१०, ४१३,
४२४, ४३६, ४५२, ४५३, ४८१,
७८९ नेपाळात आश्रय, ७९०
शरणागतीच्या वाटाघाटी.

बॉल चार्लस ४९६, ६५७, ६५८,
८२१.

बिजनोर ६२६.

बिठूर ब्रह्मावर्त ८६, १७६, १७७ ते
१८८ आख्यायिका १९३, ४०५,
४६०, ४६४ ते ४७३, ४८७ ते
४९२ खजिना मिळवून शहराचा
विध्वंस ४५२.

बिबीघर ४९, ५१, ३८७, ४१६ ते
४३०, ७९७.

बिरजीस कादर मिर्जा ३१३, ५६१,
५७३.

बुदाऊन ६२५.

बुद्ध भगवान २०, २७, २८.

बेकर आर्थर ७२७.

बेजंट अँनी ३७.

बेंटिक लॉर्ड विल्यम ७६ सतीची चाल
बंद व इतर सुधारणा २४३,
२४४, २८४, २९५, ५४७.

बेणीमाधवसिंग ३१६, ७९१, ८६८ ते
८७४.

बेल मेजर एव्हन्स १२६.

बोस सुभाषचंद्र ३८.

बौटन गॅब्रायल ६९-७०.

बौद्धधर्म २६.

ब्रह्मदेश ३५.

ब्रम्हेश्वरघाट १८०.

ब्राऊन जे केव्ह ५५३-पुस्तकातील
उतारा.

ब्राह्मोसमाज ३६, ३७.

ब्रिजनारायण मुनशी ४३८, ४३९.

ब्रिटिश राजवट ३६.

ब्रॅडशॉ एलिझा ४४३.

भ

भंडार ४१२, ५३०.

भगवा झेंडा ४१२.

भडोच ६८.

भवानीसिंग सुभेदार मेजर ३५४.

भारत इतिहासाची रूपरेखा- २१,

- कालक्रमणिका २२ ते २४.

- अनन्य साधारणत्व १९.

भीमनाईक ६४६.

भोसलानिधी २९०.

भोसले नागपूरकर ७६.

म

मंगल पांडे : पूर्ववृत्त व बंडातील
हकीकत-३१९ ते ३२६ आत्म-
हत्येचा प्रयत्न ३२१ चौकशी
आरोप व फाशी ३२२ ते ३२६;
भांगेच्या नशेत होता काय ३२४
बराकपूर येथील स्मारकस्तंभ
३२५, ३२६, ६३३.

मच्छलीभवन लखनौ ५५.

मझरअल्ली- बापाच्या अपमानाबद्दल
सूड ९०० ते ९०३.

मणिराम दत्त ६४७.
 मद्रास ६६, ६९ ते ७१, ३३५.
 मफी ३७४.
 मसुलीपट्टम् ६८.
 मस्तानी ११३-११५.
 महंमदअली खान इंजिनियर ४५४
 ९०४ हेरगिरी करताना पकडला
 गेला.
 महंमद गझनी ३१.
 महंमदखान बंगष ११२ ते ११४.
 महंमद घोरी ३१.
 महाजन गंगा भिशन ४२०.
 महात्मा गांधी पहा गांधी महात्मा
 महादजी शिंदे ३४, १२९.
 महाभारत २६, ५२.
 महायुद्ध ३७ पहिले, ३८ दुसरे.
 महाराष्ट्र १९.
 महावीर २६.
 महिलाबाद ५५५.
 महू ६४४.
 मॅकफर्सन मेजर ४७५, ७७२.
 मॅक्समुल्लर २५, ४२.
 मॅन्सन कर्नल २१३.
 मॅलेसन कर्नल, ५५, ३००, ७७१.
 मफी ८२०.
 माऊंटबॅटन लॉर्ड ३८, ८३५.
 माधवराव पेशवे थोरले १७, ३४,
 ८५, १२७, १२९, १३० ते
 १३४, १४३, १४६, १५०.
 माधोसिंग जयपूरचे महाराज १२९.
 मानसिंग राजा ७७६, ७८६ तात्या
 टोपे यांना पकडून देतो.

मार्टिन फ्रॅन्सिस ६६.
 माल्कम सरजॉन ४५, ७७८.
 माल्कम जनरल १६६, १७७, १६९,
 १७७.
 माल्कम सागरचा कमिशनर ५३७.
 मॉड कॅप्टन ४०५, ४०८.
 मिंटो लॉर्ड ७६, २४४, २४५.
 मियामार ६३४.
 मिर्झा मोगल ५०३ सरसेनापती.
 मिर्झा खिजर सुलतान } ५१०
 मिर्झा अबू बकर }
 मिर्झा महंमदहुमायून } ५५८
 मिर्झा महंमद शुकोह }
 मिल जॉन स्टूअर्ट ८४३.
 मीड मेजर आर ७६५ व पुढे, ७७२,
 ७८३ ते ७८५.
 मीरकासीम ७२, ७३.
 मीरजाफर ७२, ७३.
 मोरत ३२७-३३२ बंडाची हकीकत
 ४९५.
 मीराबाई ३२, ४६.
 मुंबई ७०, ७३.
 मुअझिम (अझमशहा) ८९, ९८.
 मुकर्जी राधाकुमुद डॉ. ४१.
 मुनशी कन्ह्यालाल ३०७, ३०८.
 मुसाबाग ५६६.
 मुहमद हसन ७९३.
 मूर कॅप्टन ३६०, ३६५.
 मेकॉले लॉर्ड ७५, ७६, ७९, ८०,
 ९१९.
 मेटकाफ लॉर्ड ६९५.
 मैना ४६५, ४६६.

मोगल राजे ३३.
मोरलंड एडवर्ड हेनरी २१४, २१५,
२२८, २२९.
मोरादाबाद ६२५.
मोहरम २८५.
मोहमद हसन ६१७, ६१८.
मोहोंजोदारो २४.
म्हैसूर महाराज ३१०.

य

येसूबाई १०१ ते १०३.

र

रंगोबापूजी ३१४ इंग्लंडमध्ये अझी-
मुल्लाची भेट व बंडाची योजना
८७९.
रघुनाथराव (राघोबा) पेशवे ८४
ते ८६, १२८, १३०, १३४,
१३५, १३८, १३९ ते १४३.
रणजीतसिंग महाराज ३४.
रमाबाई पेशवे १३१, १३२ सती.
रसेल सर जेम्स २६५.
रसेल लॉर्ड जॉन २५९.
रसेल विल्यम एच. २५९, ४५९,
५१३, ५७३, ६५४, ६५५,
७७९, ८७६.
राजपुताना ६३९.
राजवाडे वि. का. ४३४, ६९०, ७१३.
राजाराम छत्रपती ९५, १०१, १०२.
राजेंद्रप्रसाद डॉ. ३९.
राठोड दुर्गादास ९७ ते ९९.

राधाकृष्णन् डॉ. ६८७.
राधाबाई पेशवे १११, ११३.
रानडे न्या. मू. ३७, ९३.
रामकृष्ण परमहंस ३७.
रामकृष्ण मिशन ३७.
रामबक्ष बाबू ३७४.
रामराजा छत्रपती १२०.
रामलाल ३९४-इंग्रजी राज्यातील
अधिकारी नानासाहेबांनी नेमिला
चौकशी व फाशी
रामशास्त्री प्रभुणे, १३१, १३९ ते
१४१.
रामानंद ३२.
रामायण ५२.
रामेल १८२, ४३८.
राम्से कर्नल ७१३, ७२२, ७२५.
नेपाळातील ब्रिटिश वकील.
रायगड १०१.
राव कार्कीचे ५८४ व पुढे.
राव नारायणराव व माधवराव ५८५.
रावसाहेब पेशवे, १६, १७, ८२,
३०७, ३७३, ३९०, ३९६,
४१३, ५३३, ६४३, ६५०.
काल्पीची लढाई ६५१, ७७५,
७८६, ७८९ जम्मू येथे गेले
८६३ ते ८६८.
राष्ट्रीय विचारांचा प्रादुर्भाव ३०१-
राष्ट्रीय सभा ८३६ ते ८३८.
रॉबर्ट्स लॉर्ड ३०१.
रिचर्डसन मेजर ७१८ ते ७२०.
रीड इ. ए. ५०५.
रेनेल मेजर जेम्स ८०.

रेसिडेन्सी लखनौ ५५७-वेढा.
 रेनांड (रेनो) मेजर, ३७२, ४०० ते
 ४०२, ४०४, ४३५, ६१९.
 रेल्वे बांधणी २५६.
 रो सर टॉमस ६८.
 रोझ सर ह्यू (लॉर्ड स्ट्रेथनेर्न)
 ५२८ ते ५३१, ५३४, ६४३,
 ७६४, ८८९ ते ८९१.
 रोमे रोलॉ ४२.
 रौक्राफ्ट ब्रिगेडियर ७१८.
 रौटन मेजर आर. सी. ७४३.

ल

लक्ष्मीबाई - पहा झाशीची राणी
 लखनौ - ५४७, ५५०-वेढा,
 ५५४ उठाव ५५८ व पुढे,
 ५७१ लूट व कत्तल ५७३,
 ५७४, ५७६ स्मारक.
 लजपतराय लाला ३७.
 लडलो सर माल्कम ६९४, ६९५.
 लँग जॉन २०३, २०९, ४४९.
 लॉरेन्स लॉर्ड पेथिक ३८.
 लॉरेन्स सर जॉन ६३३, ६३४, ६३९,
 ५०१, ८९६.
 लॉरेन्स सर हेनरी ३०६, ३०७, ४०१,
 ५५१, ५५३ व पुढे, ५५८,
 ५५९-मृत्यू, ८१८.
 लिंकन एब्राहाम ४५८.
 लियाकत अली मौलवी ६०८ ते ६१२,
 ७९५.
 लुधियाना ६३६.

लेनॉक्स कर्नल ७९४.
 लेयार्ड ५१२.

व

वजीदअल्ली शहा - अयोध्येचा राजा
 २९२, २९३, ३१३, ५४६ राज्य
 खालसा ५४७, ५४८, ५५०,
 ६२७, ६४७.
 वलीदादखान ७०९.
 वसईचा तह १५८, १६१.
 वसिका ५४६.
 वांडिवाश ६६.
 वारण्याचा तह १०७.
 वाराणसी ६०४ व पुढे.
 वॉव लेफ्टेनंट ३२१.
 वॉर्ड प्राइस जी. ७२६, ७३६, ७३७.
 वॉलपोण्ड सर रॉबर्ट १०.
 वाल्मीकी ऋषी १८०, १८१.
 वास्को-ड-गामा ३५, ६२, ६३.
 विचूरकर विठ्ठल नरसिंह १६६, १९५.
 विडहॅम ४७९-४८० कानपूरची लढाई
 व पराभव ७६३.
 विक्रमादित्य २९.
 विजयानगर ३२.
 विजापूर ९८.
 विल्बर फोर्स विल्यम २५७.
 विल्यम सर आर्चडेल ५०२, ५१०.
 विल्यम्स कर्नल जे. सी. ३३०, ३३१,
 ३४८, ३५४ बंडानंतरची चौकशी
 ३७२, ३७५, ३८५, ३८७,
 ३९५, ४१७, ४२२, ४२३,

४४१, ४४२, ४५१, ४५२,
४६४, ८८० ते ८८२.
विल्यम्स ले. क. जी. डब्ल्यू ४१७,
४१८.
विवेकानंद ३७.
विश्वासराव पेशवे १२२ ते १२४,
१३८.
वृन्दावनलाल शर्मा ५२९.
वेणू नानासाहेबांचे जन्मगाव १९८.
वेलस्ले कर्नल (डचूक ऑफ वेलिंग्टन)
१५८, १५९, १६०, १६१, २६२.
वेलस्ले लॉर्ड ७५.
वेलिंग्टन पहा वेलस्ले कर्नल.
वेलोरचे बंड २४२ ते २४५, २४८.
वेलस डॉ. ५५२.
वैदिक संस्कृती २४, २५.
व्हॅलेन्शिया लॉर्ड १६०, १७० ते
१७५.
व्हाइटलॉक मेजर जनरल ५८२.
विक्टोरिया राणी १२, १४, २५३,
२५४, २५९, २६३, ३४५,
६५३, ६५४, ६९४, ६९९ ते
७०३, ७०६, ८६१.
व्हीलर कॅप्टन, ३६२.
व्हीलर मिस् ३७५, ३८० ते ३८५
तिजबद्दलचे प्रवाद ३८८.
व्हीलर सरहेनरी जनरल ३०७, ३४२
ते ३४६, ३४९, ३५० ३५७,
३६०, ३६३ शरणागती ३६८
३७०, ३७५, ३८० ते ३८७
मृत्यू ३९८, ४०१, ४०९ ४४९,
४५१ नानासाहेबांची चिठी.

श

शंकरशहा ६४६ गढमंडल.
शनिवारवाडा ८१, १४१ ते १५३
— वर्णन १६३.
— ब्रिठूरचा १९०, १९१.
शर्मा वृन्दावनलाल ५२९ झाशीच्या
राणीच्या पराक्रमाचे वर्णन.
शहा अलम ७२, १२९.
— दुसरा ३१२, ४९४.
शहा जहान ३३, ६९, ७०, ८८, ८९.
शहाजहानपूर ६२४.
शहाजादा जवानबख्त १२९.
शहाजीराजे ८८, ८९.
शहाबाद (बिहार) ३३५.
शहासुजा ६९, २९४.
शाइस्ताखान ८९.
शाहू (जी) छत्रपती ८४, १०१ ते
१०५ ११७ ते १२०, १४८.
शिंदे ग्वालेरचे ७५, ७६, ४७४,
४७५, ५३३— पराभव व इंग्र-
जाचा आश्रय ६४२, ७४७.
शिंदे दौलतराव १५१, १५५, १५६,
३०९.
शिंदे जनकोजी ३०९.
शिंदे बायजाबाई ३०९, ३१०.
शिंदे जयाजीराव ७४७.
शिकंदर, २७, २८, ६३.
शिकंदरबाग, लढाई ५६४, ५६५,
५७०.
शिवप्रसाद राजा १९२.

शिवाजी छत्रपती महाराज १७, ३३,
३४, ८४, ८७- वंशवेल, ८८,
८९ ते ९४.

शिवाजी छत्रपती (दुसरा) १०२.

शिशमहल राजवाडा ४१४.

शीरर (शेअरर) ३११, ३६२,
३८१, ४०२, ४११, ४२४, ते
४२६, ४३६, ४४१.

४५०, ४५८, ४६३, ४८४, ७०९,
७९७.

शुजाउद्दौला ५४४.

शेखपल्टू ३२१ ते ३२४- मंगल
पांडेला पकडतो.

शेफर्ड ३८९, ३९७ शेरिडन ७४.

शेवडे यमुनाबाई ५३६.

शेअर, सर जॉन ७५.

श्रीरंगपट्टण ३५.

श्रीराम ४४.

स

संपूर्णानंद डॉ. ८४९, ८५०.

संबळपूर ७६, ६३१.

संभाजी छत्रपती ८४, ९५ ते १०१,
९७, १००, ९२३.

सखाराम बापू १३४, १३९.

सत्ती चीरा घाट ३६७ ते ३७६ इंग्र-
जांची कत्ताल.

३७७ इतिहास ३८७, ४०१,
४५४.

सत्यवान ४३.

सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवे १२२,
१२३.

सफरअल्ली ९०० सूडाची इच्छा.

सफ्दरजंग ५४४- नबाब वझीर.

समशेरबहादुर ८४, ८५, ११५.

समुद्रगुप्त २९, ३९.

सय्यद अहमद सर ६२६.

सय्यद बंधू १०९, ११०.

सरदेसाई गो. स. ४, ४५, ८२, १००,
१०२, १३८, १४० ते १४३.

सरस्वतेश्वर मंदिर १८३ ते १८५
४६६ विध्वंस.

सराई घाटाची लढाई ४८३.

सराई मिरान ७५६.

सराई मिरानचा बाबा ७५६ व पुढे.

सातारा, ७६, ८२- राज्य खालसा
१०७, २६९, २८९, ३३५, ६४६,

सादत अल्ली ५४५ ते ५४७.

सादतखान ५४४, ६४३-६४४.

साधुसिंग ३८७.

सावरकर वि. दा. ३८७, ३८२.

सावित्री देवी ४३.

सालबाईचा तह ४३.

सिंधु संस्कृती २४, ४१.

सिकार ७६४ व पुढे.

सितापूर ६२९.

सिद्दीकंबर ३१२.

सियालकोट ६३८.

सिराजउद्दौला ७१, ७२.

सीतामाई ४४.

सीतारामबाबा ३१०.

सुएझ कालवा ३६.

सुजाउद्दौला, २, ३५, ७३, १८२.

सुभेदार १७८ पुरुषोत्तमतात्या १८८.

घराणे मूळ पुरुष, १८८ रामचंद्र-
पंत व नारायणराव १८९, १९१
पेशव्यांच्या वाड्यात जातात,
२१३, ४८६, ४८९ व पुढे; ७४६,
७४९.

सुभेदार व्यंकटेश वामन ४९०.

सुमेरसिंग गारदी १३७, १४१.

सुरत ६८.

सुरेंद्र साई ६३१.

सुलिहान ३७४, ८२०.

सुलेमान शिको ३१२.

सेट श्रीमती इलिजाबेथ ४४३.

सेन सुरेंद्रनाथ डा. ३, ३०५, ३११

ते ३१३, ३१७, ३१८, ३२३,

३२५, ३३०, ३४७, ४३०,

४३१, ४३३, ४३९, ४४०,

४५५, ४५६, ६४७, ६८२,

८२३, ८७९.

सेरामपूर ६५.

सेल्यूकस २८.

सोयराबाई ९५, ९७.

स्कॉट सर वॉल्टर ४२.

स्कीन कॅप्टन ५२३.

स्ट्रॅची लिटन १२.

स्टीव्हन्स फादर टॉमस ६६.

स्टीव्हन्सन मेजर ४३७, ४३४.

स्पॉटिस्वूड कर्नल - आत्महत्या ६३७.

स्पेन्सर हरबर्ट, २४७, २७४.

स्फटिकप्रासाद २६३.

स्मारक उद्यान (कानपूर) ७९६ ते

८१२, ८१३ दस्तऐवज वगैरे.

स्मिथ अँडॅम २६१.

स्मिथ कर्नल ३२९ पळून गेला.

ह

हंगर फोर्ड कॅप्टन ६४४.

हक्सले प्रो. ११.

हजरत महल बेगम ४६, ३११, ३१३,

४१४ नानासाहेबाना आश्रय

४१५, ५४२ व पुढे, ५४९, ५६२

अयोध्येची सत्ताधीश, भाउबंदकी

५६९ जाहीरनामा, ५७० नेपा-

ळात गेली, ६२८, ७०९, ७२१,

७९०, ७९१.

हडपसरची लढाई १५८.

हडसर मेजर ५१० शहाजाद्यांचा

अमानुष खून, ५११ धिक्कार

५६७ मृत्यू.

हनवंता (जमनादाम) ७४६ ते ७५६

नानासाहेब समजून अटक व

सुटका.

हरजीभाई ब्रह्मचारी ७३९ ते ७४३.

हरदेव ३७७

हर्बर्ट कॅप्टन ७७२.

हगप्पा २४.

हर्डीकर श्री. बा. ७७३, ७७४ तात्या

टोपेच फाशी गेले याबद्दल संशय

८८१.

हर्षवर्धन ३०.

हॅवेलॉक जनरल ३९४, ४००, ४०१

४०२ ते ४०८ गावे जाळली,

कानपूरची लढाई, ४१७, ४२६,

४३४ ते ४३६ लढायांचा कालक्रम

४५९, ४६० व पुढे, ४६१, ४६५
 ४६९, ४७०, ४७१, ५६१, ५६७,
 ७६३, ७९९.
 हाफीज रहमतखान ६२३.
 हॉकिन्स कॅप्टन ६७.
 हॉल जॉनमिल्डेन ६७.
 हिअरसे जनरल ३२१.
 हिंदूमुस्लिम ऐक्य ८२२.
 हिल्डर्सन सी. जी. ३४२, ३४६,
 ३४७, ३६२-मृत्यू ४५०.
 हिंदी लोकाना नोकरीत मज्जाव २८३.
 हिकमतउल्ला ६१८, ६१९.
 हुएनत्सांग ३०.
 हुगळी ६९, ७०.
 हुमायून ३३.
 हुलालसिंग (कोतवाल) ३९२, ३९४,
 ३९५, ४४६.
 हुसेनी खातूम, ४२८, ४५४.
 हेस्टिंग्स लॉर्ड ७६, १६९, २३१, २९१.
 हेस्टिंग्स वॉरन ७, ४०, ७४, खटला
 ७५, २४२, २५२, २७३, ५४५.
 हैदर अल्ली ३५, ७५, १२८, १२९,
 १३३, १४४.

होम्स टी राईस ७६५ - तात्या टोपे
 याना पकडल्याची हकीकत ७८१,
 ८१८.

होरमसजी मोदी ७४२, ७४९, - साक्ष.
 होळकर इंदूरचे ७६.

,, आहिल्याबाई ४५.

,, मल्हारराव १२९.

,, यशवंतराव १५६, १६१.

,, विठोजी १५५.

होळकर काशीराव

,, तुकोजीराव

,, यशवंतराव

,, विठोजी

} १५६.

,, तुकोजी राजांचे हंगरफोर्डला
 पत्र ६४४.

,, मल्हारराव दुसरे.

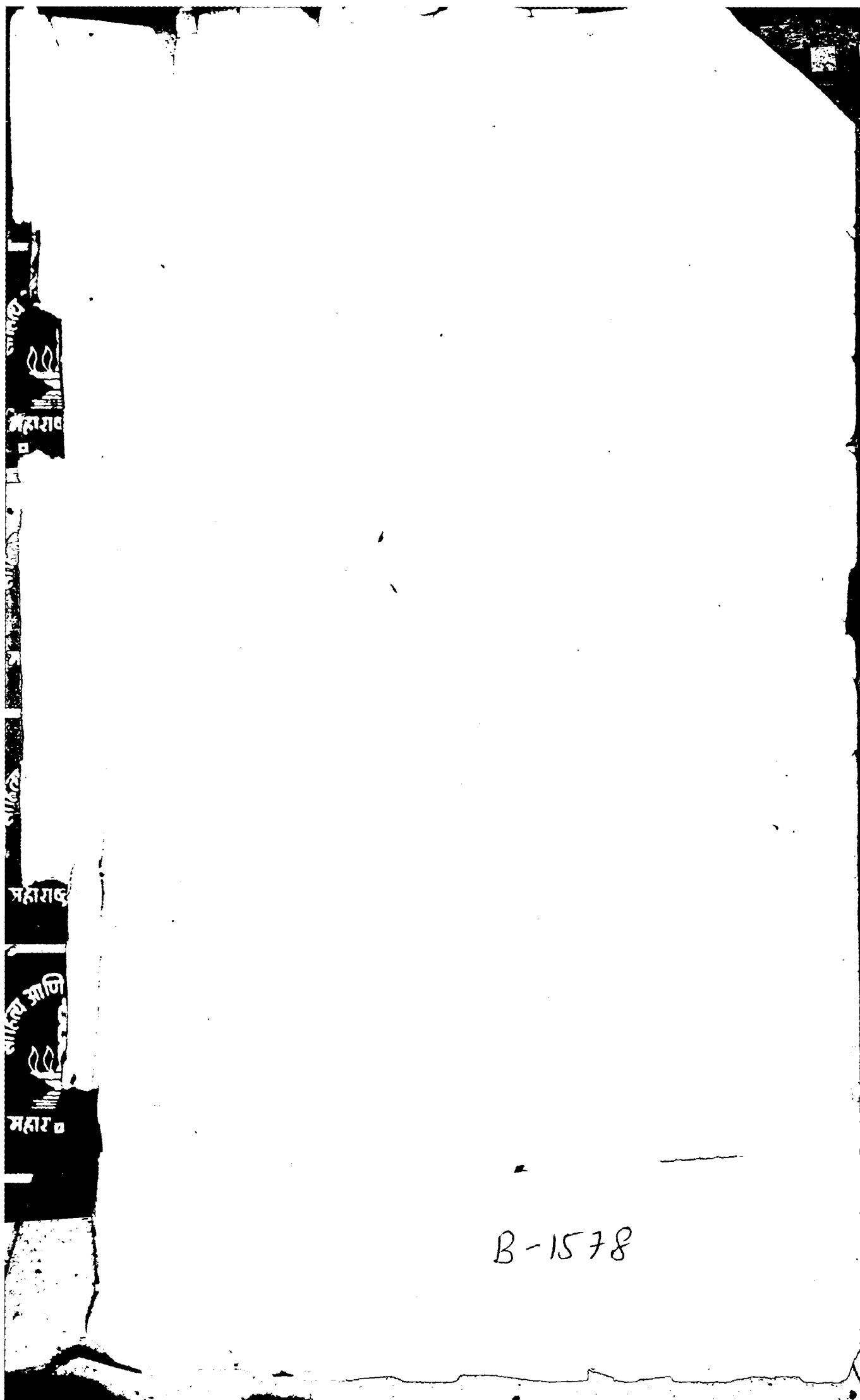
१५६ शिंद्याकठून मारले गेले.

१५८ खंडेराव.

ह्यूम ए. ओ. ३७, ८३१.

ज्ञ

ज्ञानेश्वर ३२.

B-1578

